

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

**DE TÀRRACO A TERRACHONA. DE LA TARRAGONA VISIGODA A LA
MIEGVAL (SEGLES VII-XII): ELS CONDICONANTS CLÀSSICS EN LA NOVA
ARQUITECTURA FEUDAL. DOCUMENTACIÓ ARQUEOLÒGICA I FONTS
HISTÒRIQUES D'UN PATRIMONI MONUMENTAL.**

José Javier Guidi Sánchez

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi doctoral i la seva utilització ha de respectar els drets de la persona autora. Pot ser utilitzada per a consulta o estudi personal, així com en activitats o materials d'investigació i docència en els termes establerts a l'art. 32 del Text Refós de la Llei de Propietat Intel·lectual (RDL 1/1996). Per altres utilitzacions es requereix l'autorització prèvia i expressa de la persona autora. En qualsevol cas, en la utilització dels seus continguts caldrà indicar de forma clara el nom i cognoms de la persona autora i el títol de la tesi doctoral. No s'autoritza la seva reproducció o altres formes d'explotació efectuades amb finalitats de lucre ni la seva comunicació pública des d'un lloc aliè al servei TDX. Tampoc s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant als continguts de la tesi com als seus resums i índexs.

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis doctoral y su utilización debe respetar los derechos de la persona autora. Puede ser utilizada para consulta o estudio personal, así como en actividades o materiales de investigación y docencia en los términos establecidos en el art. 32 del Texto Refundido de la Ley de Propiedad Intelectual (RDL 1/1996). Para otros usos se requiere la autorización previa y expresa de la persona autora. En cualquier caso, en la utilización de sus contenidos se deberá indicar de forma clara el nombre y apellidos de la persona autora y el título de la tesis doctoral. No se autoriza su reproducción u otras formas de explotación efectuadas con fines lucrativos ni su comunicación pública desde un sitio ajeno al servicio TDR. Tampoco se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al contenido de la tesis como a sus resúmenes e índices.

WARNING. Access to the contents of this doctoral thesis and its use must respect the rights of the author. It can be used for reference or private study, as well as research and learning activities or materials in the terms established by the 32nd article of the Spanish Consolidated Copyright Act (RDL 1/1996). Express and previous authorization of the author is required for any other uses. In any case, when using its content, full name of the author and title of the thesis must be clearly indicated. Reproduction or other forms of for profit use or public communication from outside TDX service is not allowed. Presentation of its content in a window or frame external to TDX (framing) is not authorized either. These rights affect both the content of the thesis and its abstracts and indexes.

José Javier Guidi Sánchez

DE TÀRRACO A *TERRACHONA*.

De la Tarragona visigoda a la medieval (segles VII-XII): els condicionants clàssics en la nova arquitectura feudal. Documentació arqueològica i fonts històriques d'un patrimoni monumental.

—

FROM TARRACO TO *TERRACHONA*.

From visigothic to medieval Tarragona (VII-XII): classical conditionants in new feudal architecture. Archeological documentation and historical sources of a monumental heritage

TESI DOCTORAL

Dirigida pel Dr.

Ricardo Mar

Departament d'Història i Història de l'Art

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

Tarragona

2016

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

DE TÀRRACO A TERRACHONA. DE LA TARRAGONA VISIGODA A LA MEDIEVAL (SEGLES VII-XII):

ELS CONDICIONANTS CLÀSSICS EN LA NOVA ARQUITECTURA FEUDAL. DOCUMENTACIÓ ARQUEOLÒGICA I FONTS HISTÒRIQUES
D'UN PATRIMONI MONUMENTAL.

José Javier Guidi Sánchez

FAIG CONSTAR que el present treball titulat "De Tarraco a Terrachona. De la Tarragona visigòtica a la medieval (segles VII-XII), condicionants clàssics de la nova arquitectura feudal. Documentació arqueològica i fonts històriques d'un patrimoni monumental" que presenta Jose Javier Guidi Sanchez per a l'obtenció del títol de Doctor ha estat realitzat sota la meva adreça en el Departament d'Història i Història de l'Art d'aquesta Universitat.

HAGO CONSTAR que el presente trabajo titulado "De Tarraco a Terrachona. De la Tarragona visigòtica a la medieval (siglos VII-XII), condicionantes clásicos de la nueva arquitectura feudal. Documentación arqueológica y fuentes históricas de un patrimonio monumental" que presenta Jose Javier Guidi Sanchez para la obtención del título de Doctor ha sido realizado bajo mi dirección en el Departamento de Historia e Historia del Arte de esta Universidad.

I CERTIFY that this work entitled "De Tarraco to Terrachona . From the medieval Visigoth Tarragona (VII -XII centuries), classical conditioning of the new feudal architecture. archaeological documentation and historical sources of a monumental heritage", featuring Jose Javier Guidi for obtaining the degree of Doctor has been made under my direction in the Department of History and History of Art.

Tarragona a 29 de juny de 2016

El director de la tesis Doctoral

Doctoral Thesis Supervisor

Signatura / firma / signature

Prof Dr. Ricardo Mar

“Dicebat Bernardus Carmotensis nos esse quasi nanos, gigantium humeris incidentes, ut possimus plura eist et remotira videre, non utique proprii visus acumine, aut eminentia corporis, sed quia in altum subvenimur et extollimur magnitudine gigantea”.

“Deia Bernard de Chartres que som com nans a les espatlles de gegants. Podem veure més, i més lluny que ells, no perquè l’agudesa de la nostra vista ni per l’altura del nostre cos, sinó perquè som aixecats per la seva gran altura”.

Joan de Salisbury, *Metalogicon* (III, 5), 1159.

“El árbol de la vida no es el árbol de la ciencia”

Pio Baroja, *El árbol de la ciencia*, 1911.

Introducció.

PART I. La ciutat. De Tàrraco a Tarrachona.

I.1.La formació de la Tàrraco postclàssica.

I.1.1.La transformació de Tàrraco romana durant l'antiguitat tardana.

I.1.2.L'acròpoli del *Concilium Provinciae*.

I.1.3.L'aula del recinte de culte i la seva transformació en església.

I.1.4.La transformació del recinte del temple d'August en un complex eclesiàstic.

I.1.4.La transformació de la plaça de representació del fòrum provincial en un nucli poblacional.

I.1.5.La transformació de les escales altimperials en necròpolis i abocadors.

I.1.6.Activitat edilícia de caràcter àulic o religiós: l'àrea de plaça Rovellat.

I.1.7.La transformació del circ romà en zona d'habitatge.

I.2.La fi de la *provincia visigothica* i la conquesta àrab.

I.2.1.L'epíleg polític de Tàrraco: el regnat d'Àkhila II.

I.2.2.La conquesta àrab i l'islam com nou protagonista polític.

I.2.3.Tarragona durant la primera meitat del segle VIII d.C. Un campament militar andalusí?

I.2.4. *Loca, castella* i *municipia*. Un territori poblat i la desaparició d'una capital urbana.

I.3.Tarrakūna: de la ciutat al vilatge altmedieval.

I.3.1.Tàrraco-Tarrakūna: un fantasma històric i arqueològic.

I.3.2.De la *civitas* a la balda (vilatge).

I.4. La Tarragona i la culminació de la conquesta feudal del territori. La ciutat en el context de la transformació del territori Tarrakūni al *termino Terrachona*.

I.4.1.Els intents de Borrell II, finals del segle X.

I.4.2.Projecció de la restitució de Tarragona: la segona meitat del segle XI.

I.4.3.Consolidació del projecte de la restauració de Tarragona, principis del segle XII.

I.5.De Tarrakūna a Tarrachona: de la balda a la ciutat. La revitalització de Tarragona al segle XII.

I.5.1.El *revival* de Tarragona del segle XII. Reocupació i reurbanització.

I.5.2.Els nuclis de formació de la ciutat: de la dispersió habitacional a la plena entitat urbana, segles XI-XII.

I.5.3. La transformació de la terrassa superior.

I.5.4. La transformació de la terrassa mitjana.

I.5.5. La transformació de la terrassa baixa.

I.6.6. Els suburbis portuari i agropecuari.

I.6.7. Les jurisdiccions de Tarragona als segles XII i XIII i la formació del paisatge urbà.

I.7. La muralla.

I.7.1. El recinte fortificat.

I.7.2. La construcció del Mur Vell.

I.7.3. Torres.

I.7.4. Els accessos.

I.8. Vials: camins, vies i la formació dels carrers.

I.9. La construcció de l'acròpoli eclesiàstica: la seu metropolitana de Tarragona al segle XII.

I.9.1. El problema de l'emplaçament primitiu de la catedral de Tarragona.

I.9.2. Excavacions recents a la catedral de Tarragona.

I.9.3. La construcció de la catedral de Tarragona.

I.9.4. El monestir catedralici.

I.9.5. El fossar catedralici.

I.9.6. La capella de Santa Tecla la Vella.

I.9.7. L'hospital Vell de Santa Tecla.

I.9.8. La capella de Sant Pau del Camp.

I.9.9. L'església de Sant Llorenç.

I.9.10. El castell del Patriarca.

I.9.11. El castell del Paborde (o del Prepòsit).

I.9.12. El sector nord-occidental de la terrassa superior.

I.10. La transformació de la plaça de representació romana al nucli habitacional del model de la Vila Nova.

I.11. El urbanisme del nucli poblacional.

I.11.1. L'església de Sant Miquel del Pla.

I.11.2. L'església de Santa Natzaret.

I.11.3. De la caixa d'escalles romana al castell del bisbe de Vic i la seu del Consell Municipal.

I.11.4. De la caixa d'escalles romana al castell dels normands i del rei.

I.11.5. L'àrea de plaça Rovellat. De la Villa Veteris Comitisse o Villa Antiquaa la formació del call jueu.

I.11.6. Els suburbis del primitiu nucli feudal de Tarragona.

I.12. La transformació del circ romà al suburbi d'El Corral.

I.12.1. L'església de Sant Salvador del Corral.

I.12.2. L'antic circ romà i la seva readaptació com espai residencial i productiu medieval.

I.12.3. La transformació de l'amfiteatre i la basílica visigoda a Santa Maria del Miracle.

I.12.4. El monestir de Sant Fructuós.

I.12.5. El monestir de Santa Magdalena de Bell-lloc.

I.13. Esglésies i espais amb possibles precedents del segle XII.

I.13.1. El convent de Sant Domènec.

I.13.2. El convent de la Mercè.

I.13.3. L'església de Sant Miquel del Mar.

I.13.4. L'església de Sant Pere de Sacelades

I.13.5. L'església dels Sants o de Santa Anna

I.13.6. Els camps de cultiu vers el riu Francolí i l'articulació del territori adscrit a Tarragona

PART II. El territori. De l'ager *Tarraconensis* al *termino Terrachona*.

II.1. Els precedents historiogràfics.

II.1.2. L'arqueologia postclàssica: una nova línia interpretativa.

II.2. El marc geogràfic: de l'ager *Tarraconensis* al *termino Terrachona*.

II. 3. De l'ager *romanorum* a la frontera andalusina/comtal: la fi del sistema de *villae* i la transformació del paisatge rural postclàssic.

II.3.1. La desaparició del sistema de poblament de *villae* i la gènesis del territori postclàssic.

II.3.2. Continuitats, ruptures i transformacions en el poblament rural: un llarg epíleg post-romà.

II.3.3. Els precedents romans i visigots en la constitució del poblament altmedieval.

II.3.4. Un territori andalusí, una població hispano-visigoda.

II.3.5. El paisatge històric postclàssic i altmedieval.

II.4. La frontera altmedieval: el concepte, el temps i l'espai (segles VIII-XII).

II.4.1. El territori de frontera: un problema pendent per la historiografia de la Catalunya Nova.

II.4.2. Tarragona i el sud de Catalunya durant l'alta edat mitjana.

II.5. El segle de la frontera estable (IX) i el nou estatus territorial.

II.5.1. Quan neix la frontera física.

II.5.2. Una dominació andalusina efímera però rellevant.

II.6. Les fronteres del segle X d.C. El territori tarrakūni andalusí i la *marcha extrema* comtal.

II.6.1. El segle de la transformació poblacional: la constitució de la franja de frontera entre al-Andalus i el comtat de Barcelona.

II.6.2. El territori tarrakūni al segle X: fortificacions i vilatges.

II.6.3. Viles, mansos i un paisatge poblat.

II.6.4. Les fronteres al segle XI. El poblament, la fortificació d'al-Andalus i l'avanç castral comtal.

II.6.5. Un poblament entre torres i castells.

II.6.6. L'avanç castral castral.

II.6.7. La fortificació d'al-Andalus i l'emergència de Šibrāna.

II.7. De l'ager *Tarraconensis* al *territorio Penetense*. L'ocupació postclàssica i altmedieval entre els rius Llobregat i Gaià.

II.7.1. Espais funeraris altmedievals a la frontera entre el comtat de Barcelona i al-Andalus.

II.8.2. El passat de les esglésies romàniques: l'ocupació de l'espai altmedieval.

II.8.3. Un món de torres i castells: el fenomen de fortificació andalusina i l'avanç castral comtal.

II.8. Estratègies i formes d'hàbitat altmedievals.

II.8.1. El model "mixt": la coexistència d'estructures excavades i en superfície.

II.8.2. Coves i espais naturals.

II.8.3. Cabanyes, cases i llogarets.

II.8.4. Superfícies excavades. Fosses, cabanes i sitges.

II.8.5. Estructures bastides en superfície. Cases, *domicilia* i castells.

II.8.6. La consolidació de la xarxa poblat-castell.

II.8.7. Tècniques, materials i recursos constructius altmedievals al Penedès i el Camp de Tarragona.

II.9. La desaparició de la frontera amb al-Andalus i la consolidació del sistema feudal/comtal: del territori Tarrakūni al Camp de Tarragona (*termino Tarrachona*).

II.9.1. El darrer reducte andalusí a Catalunya: la Serra de Prades.

II.9.2. Del territori Tarrakūni al *termino Terrachona*. La culminació de la conquesta de la Catalunya andalusina.

II.9.3. La fi de la Tarragona andalusina. La definitiva conquesta del Camp de Tarragona i la Conca de Barberà pel comtat de Barcelona.

Conclusions.

Bibliografia.

Dossier gràfic.

Part I. Ciutat.

Part II. Territori.

Introducció.

Tarragona és mundialment coneguda pel seu patrimoni romà. Visitants, turistes i investigadors de tot el món s'apropen a la ciutat per poder gaudir del seu ric i monumental llegat d'època clàssica. Espais com la part alta amb les muralles, el circ o l'amfiteatre han fet de Tarragona una de les ciutats amb més patrimoni arquitectònic i arqueològic romà de la Península Ibèrica. Aquesta abundància en quantitat i qualitat de patrimoni romà és una de les característiques que defineixen la ciutat i el seu posterior desenvolupament històric. Es podria afirmar, amb total rotunditat, que Tarragona en qualsevol dels seus períodes històrics es veu condicionada pel seu passat romà.

No obstant això, a diferència d'altres ciutats, com Girona, Barcelona, Còrdova o Mèrida, Tarragona, segons els plantejaments historiogràfics tradicionals, va ser total i absolutament abandonada després de la conquesta omeia de la dècada del 711-720 d.C. Aquest abandó de la ciutat de Tarragona en aquesta època la converteix en una *rara avis* en el panorama peninsular. Malgrat diferents intents per part del comtat de Barcelona als segles X i XI, no serà fins a mitjans segle XII d.C. que es reocupés la ciutat definitivament. És en aquest moment on té lloc la readaptació i transformació dels edificis romans i visigots abandonats en el que haurà de ser la capital eclesiàstica de la Catalunya medieval. Producte d'aquest complex i fascinant procés històric conservem un ric patrimoni medieval com són les capelles de Sant Pau del Camp i Santa Tecla la Vella, el castell del rei, la torre de l'Arquebisbe o del Paborde i per descomptat, la catedral i el claustre de la canònica. En definitiva, a Tarragona al patrimoni romà hem d'afegir el medieval, enriquint encara més la seva riquesa cultural, en una superposició de fases en la que ambdós patrimonis formen part dels mateixos edificis; transformats al llarg del temps.

L'arqueologia, d'altra banda, no només s'ha dedicat a posar en relleu el llegat clàssic. En els últims anys els estudis sobre la Tarragona medieval, des del punt de vista de l'arqueologia i el tractament de la cultura material (ceràmica, decoració arquitectònica, escultura, etc) han experimentat un gran avanç. No obstant això, creiem que les institucions no han sabut respondre al creixent interès per part del públic general així com de les necessitats purament científiques. El problema es resumiria en el fet que ha prevalgut "lo clàssic" a "lo medieval". Un segon factor ho definim en el poc o nul diàleg que tradicionalment hi ha hagut entre arqueòlegs, historiadors de l'art, medievalistes, informàtics... a Tarragona.

Fer una tesi doctoral sobre la Tarragona postclàssica i medieval (segles VII-XII) no és senzill. En realitat fer un treball de recerca sobre qualsevol aspecte de la història de Tarragona no és senzill. Hem de tenir molt clar que es tracta d'una ciutat amb més de 2200 anys d'història. La nostra petita aportació ve a reunir les dades que hem considerat més rellevants i intentar explicar, de forma raonada i coherent, tant les motivacions històriques com la configuració de l'espai urbà de Tarragona als segles VII-XII. La bibliografia, memòries d'excavacions i treballs precedents són ingents i no es pretén ser exhaustiva. D'altra banda no pretenem resoldre aquí tots els interrogants que es ens planteja ciutat i territori. El present treball és el resultat de diferents estudis realitzats en els últims anys, una compilació i re-anàlisi que ha vingut a manifestar-se en un estat de la qüestió i la generació d'una nova planimetria restitutiva de la ciutat en aquestes cronologies, posant una cama en el període postclàssic i una altra en el període

medieval. Evidentment hem centrat el nostre anàlisi en els condicionants del llegat clàssic, però amb una vocació diacrònica. Hem volgut posar de relleu el patrimoni arquitectònic medieval intentant subratllar els llaços que ho uneixen al seu passat romà. Després de tot, formen parts ambdues èpoques d'una densa superposició de transformacions al llarg de la història.

Vull agrair a un grup de persones les seves aportacions, consells, matisacions i el seu suport durant la realització del treball que aquí presentem. En primer al professor Ricardo Mar; per haver tingut la paciència de dirigir aquesta tesi i per haver-me enriquit amb una mirada molt més àmplia sobre els fenòmens històrics i l'ús de l'arqueologia, però sobretot per la seva amistat. Al professor Joaquin Ruiz de Arbulo, per l'atenció i la sensibilitat amb la que sempre m'ha tractat; la seva erudició i el seu coneixement només és comparable amb la seva humanitat. Als meus col·legues Arnau Perich i Pedro Ramos, que malgrat l'actual distància, han estat grans companys, però sobretot grans amics amb els que he pogut discutir i gaudir d'aquest període fascinant que és l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana. A Ferran Gris, company de fatigues durant aquests anys de formació predoctoral. Moltes altres persones mereixen el meu reconeixement. A la professora Sabine Panhram; per la seva confiança en el meu treball, però sobretot per animar-me sempre a mirar cap endavant. A la professora Emma Liaño;, gran coneixedora del conjunt catedralici i medieval de la part alta de Tarragona, qui no ha dubtat en fer-me partícip del seu saber. A Antoni Virgili; gran especialista i coneixedor dels textos medievals que aquí s'esmenten; la seva visió del Camp de Tarragona en època altmedieval segueix essent fonamental per comprendre el període. A Eduard Riu; amb qui he pogut discutir de forma enriquidora l'evolució del teixit urbà de Tarragona intentant mirar més enllà de la visió historiogràfica tradicional. També agrair la paciència amb la que investigadors i membres de l'administració m'han ajudat a sobreviure la recerca.

No puc oblidar esmentar dos amigues, Esther i Vanesa; sense elles tot hagués estat més difícil; no tan sols durant el procés d'investigació sinó en tots els aspectes de la vida. Finalment agrair i dedicar aquesta tesi a Silvia, qui ha tingut el valor de ser companya d'aventures, en els mals moments i en els bons, en la obscuritat i en la llum... tots els meus esforços, els meus encerts (si és que n'hi ha) són fruits del seu amor incondicional.

Esperem haver aportat el nostre petit gra de sorra en la història i arqueologia de Tarragona.

PART I.

La ciutat.

De Tàrraco a Tarrachona.

La formació de la Tàrraco postclàssica.

El desenvolupament urbanístic de la ciutat de Tarraco en època tardorepublicana i altimperial va sintetitzar i emular les grans estructures arquitectòniques de Roma (*Simulacra Romae*, a imitació de Roma), servint d'exemple (*exemplum*) a les restants ciutats (*civitates* i *poleis*) de tota la geografia de l'Imperi. En un llarg procés d'evolució urbanística entre els segles II a. de C.-III d. de C., la capital de la *Tarraconense* es va dotar de muralles, fòrums, temples, places, vies monumentals porticades, edificis d'espectacles (com el teatre, circ i l'amfiteatre), fonts monumentals i riques cases amb un paisatge suburbà que alternava espais productius i residencials.

Durant les centúries tardorromanes (IV-V d. de C.) la ciutat va mantenir la capitalitat de la província *Tarraconensis* malgrat les reformes de Dioclecià i l'escissió de la *Gallaecia* i la *Carthaginensis* a finals del segle III i principis del IV. Especialment significatiu és el fet que fos la seu escollida com a capital (any 410/411 d.C.) per part de l'usurpador hispà Màxim i el seu general Geronci, originari de *Britannia*. Durant tot el segle V d.C., fins a la desaparició de la part occidental (*Pars Occidentalis*) de l'Imperi, Tarraco es va convertir en la base militar de *Ravenna* en el seu darrer i fallit intent per mantenir la Península Ibèrica a l'Imperi Romà davant les invasions. En definitiva, *Tarraco* va ser la darrera capital provincial d'Hispania. Del 473 al 714 d. de C. la ciutat va continuar sent capital, ara de la província *tarraconensis* del regne dels visigots (*Regnum Gothorum*), primer de Tolosa i després de Toledo¹.

Finalment, a principis del segle VIII d.C., Tarragona va acabar abandonada com a entitat plenament urbana capital en el complex procés de consolidació de dos nous actors polítics: el conglomerat de comtats cristians del nord i al-Andalus. Darrera d'aquesta evolució política podem identificar i definir profunds canvis econòmics, socials i ideològics que van motivar la transformació radical del paisatge urbà i suburbà de Tàrraco. En el context de l'activitat edilícia relativa als segles postclàssics o tardoantics (segles V-VIII) una característica comuna de la nostra ciutat i de les restants d'Occident, ara disgregades en diferents regnes (*regna*) i en part de l'Imperi romà d'Orient (*Imperium Orientalis*) és la readaptació d'espais arquitectònics i l'ús de material constructiu (*spolia*) procedent dels edificis d'època altimperial. A partir de la segona meitat del segle V d.C. la trama urbana de *Tarraco* evoluciona des de la seva imitació a Roma originària fins a consolidar-se com una nova realitat ideològica i material: la ciutat cristiana (*Civitas Christiana*). Casos anàlegs els coneixem per la documentació textual i l'arqueologia a la pròpia Roma i a les megalòpolis del Mediterrani com Carthago, Alexandria i Antioquia. També en ciutats hispanes que van ser capitals provincials com són Còrdova o Mèrida, i en l'àmbit català Barcelona, Girona, Lleida o Tortosa².

¹GUIDI, MAR 2011.

²TARRACO. ARQUITECTURA Y URBANISMO 2012

La transformació de Tàrraco romana durant l'antiguitat tardana.

Resulta paradigmàtica la urbanització de l'acròpoli de Tarragona, l'actual nucli històric de la ciutat, durant els segles postromans del V-VIII d.C.. En síntesi es tractava d'un sistema de tres terrasses culminat pel temple d'August, que incloïa una esplanada monumental decorada amb porticats i un circ situat als peus del conjunt. Un extens complex arquitectònic donava cobertura a la manifestació cívica-religiosa més important de l'imperi: el culte a l'emperador. A partir del segle V d.C., s'erigeixen diversos complexos de caràcter cristià, els porticats són desmuntats o readaptats en la construcció de nous edificis i l'entorn del monumental *themenos* (els monumentals murs perimetrals de les places) del temple d'August es construeixen espais d'habitat i cisternes. El circ participa en aquesta nova dinàmica funcional i edilícia: les seves voltes són compartimentades i readaptades com a residències. Malgrat les reduïdes dades de les que disposem podem plantejar que el temple d'August va ser desmuntat en cronologies tardoantigues i entre la seva posició i la sala axial d'època flàvia es va constituir una necròpolis privilegiada. La sala axial o aula del recinte flavi es va readaptar com a església³, possiblement la *Santa Jerusalem* que es citada al document del segle VIII d.C. conegut com l'Oracional de Verona⁴.

En línies generals, es pot afirmar que la Tarragona dels segles postclàssics (segles V-VIII) retorna a una fisonomia urbana anàloga a l'existent durant el període dels segles III-II a.C., quan l'acròpoli estava ocupada pel campament romà fundat pels Escipions (el *Praesidium*) i entre aquest, la costa marítima i el riu Tulcis (l'actual riu Francolí) s'estenia l'assentament (*oppidum*) ibèric de *Kesse*. En època republicana entre el campament i l'*oppidum* es construeixen les illes de cases i espais públics (*insulae*) que constitueixen la malla urbana de la ciutat. A partir del segle V d.C. aquesta xarxa intramurs es abandonada gradualment de forma no violenta i la població es concentra a l'acròpoli d'una banda; també hi ha un nucli poblacional a el suburbi del riu Francolí i l'àrea del port (*portus*). En relació al port sabem que aquest va estar actiu fins a principis del segle VIII d. de C., doncs els estudis de la ceràmica ens parla de l'arribada de comerciants que portaven vi i oli de Palestina i el nord d'Àfrica, viatgers, pelegrins, etc. Segons el nostre criteri no hem de parlar de decadència o regressió, sinó més aviat definir aquestes transformacions com la conseqüència d'una nova realitat econòmica, social i ideològica⁵.

Durant els segles V-VIII d. C. existeix una potent elit urbana que serà la responsable de les noves iniciatives edilícies. Evidentment després de la desaparició de l'aparell estatal romà els nous promotors (bisbes, funcionaris de l'administració visigoda, grans terratinents...) no comptaran amb la capacitat econòmica dels seus predecessors altimperials, no obstant això, no podem entendre aquests fenòmens diacrònics en clau de decadència. Recordem com a finals del segle II d. C. el teatre ja havia estat abandonat com a tal i era ocupat parcialment per estructures que reaprofitaven el material constructiu de l'edifici. El *forum* de la colònia estava ja en ruïnes entorn al 360 d.C. i el seu material arquitectònic i epigràfic reutilitzat de forma massiva en la construcció dels monumentals complexos cristians del riu Francolí i posteriorment en la monumentalització del complex martiral de l'amfiteatre dedicat al bisbe Fructuós i els seus diaques Eulogi i Auguri. En el cas del suburbi del Francolí, entre aquests edificis destaquen la basílica dels Màrtirs Fructuós, Auguri i Eulogi,

³ Aquesta és una hipòtesi de treball que no gaudeix de l'acceptació unànime d'historiadors i arqueòlegs però de la qual, com anirem veient al llarg del llibre, tenim suficients arguments i indicis com plantejar-la.

⁴ ARBEOLA 1987: 125-134; GUIDI, MAR 2011; GUIDI, VILLUENDAS 2012: 24.

⁵GUIDI, MAR 2011.

el palau del bisbe (*palatium episcopalis*) annex a aquesta basílica i el possible monestir que ocupava l'àrea septentrional respecte al conjunt funerari del Francolí, sota l'actual complex comercial d'Eroski⁶.

Un exemple paradigmàtic d'aquestes transformacions és la basílica visigoda de l'amfiteatre, on totes les bases de les columnes estan constituïdes per pedestals d'estàtues retallats i treballats per servir de suport als fustos granítics, també provinents del *forum*, que separaven la nau central de les laterals. També els capitells corintis que coronaven les columnes procedeixen de l'espoli general de la ciutat romana, segurament del *forum coloniae*. L'amfiteatre, que va estar en ús fins al segle. V d.C., possiblement va acollir una petita capella martirial (*Cella Memoria*) precedent que devia ser arrasada en la nova construcció visigòtica del segle VI d.C.. L'edificació basilical monumentalitzava l'espai sagrat en el qual va tenir lloc l'execució pública del bisbe Fructuós amb els seus diaques Auguri i Eulogi. En la composició de l'edifici, els materials, l'ordre arquitectònic dels pòrtics i en la decoració de la capçalera i l'altar reconeixem una arquitectura que remet als precedents tardoromans "clàssics" (la basílica constantiniana), però que incorpora novetats com l'arc de ferradura i que prescindeix d'elements com el pati porticat (*atrium*)⁷.

A partir d'aquestes cronologies el fenomen de ruralització de la zona intramurs comença a documentar-se amb més força. L'exemple format per illes ortogonals (*insulae*) que ocupava el recinte emmurallat va ser abandonat parcialment⁸. La documentació arqueològica adscrita a les cronologies dels segles VI-VIII d.C. és extraordinàriament en escassa si la comparem amb les dades que sí tenim per l'acròpoli i el suburbi portuari. D'altra banda el sector portuari es va transformar radicalment, encara que va continuar sent densament utilitzat. El suburbi del riu Francolí va experimentar un notable creixement urbà entorn del conjunt martirial de la gran necròpoli sud de la ciutat. El suburbi nord és menys conegut arqueològicament, però manifesta activitat tal i com es desprèn de l'existència de necròpolis i mausoleus de caràcter cristià. Tot això ens dibuixa un panorama complex, en el qual destaquen els signes de continuïtat de la vida urbana⁹. Continuïtat poblacional sí, però profundament transformada. La Tàrraco dels segles V-VIII d.C. fins l'arribada dels àrabs va mantenir la seva fisonomia urbana i la seva capitalitat regional, caracteritzada com un epíleg de la seva història sota el control de l'aparell estatal romà¹⁰.

L'acròpoli del *Concilium Provinciae*.

En la denominada tradicionalment com la part alta de la ciutat de Tarragona són nombroses aquestes restes arquitectòniques que han quedat fossilitzades en la trama urbana tant d'origen altimperial com visigòtic. Entre aquestes restes són actualment visibles el complex cristià o palatí que havia d'estendre's entorn de les places de Rovellat i dels Àngels i davant de les instal·lacions de l' Institut Català d'Arqueologia Clàssica. No obstant això, són els resultats que provenen d'una llarga tradició historiogràfica encapçalada per la Reial Societat Arqueològica Tarraconense, l'Institut Arqueològic Alemany, el Laboratori d'Arqueologia de la Universitat Rovira i Virgili, el TED'A (Taller

⁶GUIDI, MAR 2011.

⁷GUIDI, MAR 2011.

⁸ Els indicis arqueològics són fragmentaris. No obstant això existeix unanimitat per part dels arqueòlegs per plantejar aquest abandó generalitzat.

⁹GUIDI, MAR 2011.

¹⁰GUIDI, VILLUENDAS 2012: 25 i ss.

Escola d'Arqueologia) i els més de trenta anys d'excavacions urbanes, les que ens ajuden a definir la Tàrraco antiga i postclàssica¹¹. La terrassa alta estava ocupada per una gran plaça quadrada de 132,98 metres d'amplada i 152,19 metres de longitud que allotjava al seu centre el temple d'August, l'edifici religiós més important de la capital, dedicat a la celebració del culte imperial. Sabem de l'existència d'exedres rectangulars als eixos transversals de 7,7 metres així com d'exedres semicirculars als angles septentrionals del recinte. A la gran sala axial o aula se li atribueix una amplada de 27,6 metres. En aquesta mateixa terrassa se situarà possiblement la seu episcopal del període tardoantic a partir del segle VI d.C. així com l'actual seu metropolitana, datada a partir de l'últim terç del segle XII. Al llarg de tota la terrassa mitjana, des de l'actual plaça del Pallol fins a la plaça del Fòrum es localitza el denominat Fòrum Provincial, que igual que el recinte de culte, es va construir en època flàvia (darrer terç del segle I d.C.). Aquesta gran terrassa de 300 per 150 metres de superfície constitueix una de les construccions més extenses que van arribar a ser realitzades per l'urbanisme romà en tot l'Imperi, només comparable a alguns santuaris religiosos d'Orient com ara el Serapeion d'Alexandria o els Santuaris de Pergam. La Terrassa Inferior estava ocupada pel circ, que es va construir a l'últim terç del segle I d.C., sent emperador Domicià. Al començament del segle V d.C. va ser abandonat com a edifici d'espectacles i es va iniciar el seu procés de degradació i transformació parcial. La construcció en època del rei Pere III (1240-1285) d'una muralla davant mateix de la façana del circ va suposar la definitiva incorporació d'aquest espai al recinte emmurallat de la ciutat medieval. Aquest circ és un dels més bons conservats del món romà junt amb el de Leptis Magna a Líbia i el de Mèrida, conservant alguns dels seus principals elements. La seva construcció separava transversalment la part civil de la ciutat, de les construccions que formaven part de l'acròpoli cívic-religiosa (el *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*) amb unes mesures de 325 metres de longitud per 115 metres d'amplada.

L'acròpoli de Tarragona, de 12 hectàrees de superfície va ser ocupada a partir del segle I d.C. pel conjunt monumental del temple d'August, el Fòrum Provincial (*Forum Provinciae*) i el circ. Estava organitzat en tres terrasses mitjançant grans estructures com murs de contenció i criptopòrtics que facilitaven la regularització del pendent natural del promontori. És probable que la configuració escalonada de les tres terrasses estigués ja definida en l'organització interior del primitiu campament militar (*Praesidium*). La terrassa superior contenia una plaça porticada dedicada al culte imperial amb una gran sala axial o aula que va ser excavada per Theodor Hauschild. El Temple d'August es va bastir en època de Tiberi just en el mateix espai on avui en dia descansa la nau central de la catedral romànica¹².

La terrassa mitjana estava ocupada per una gran esplanada envoltada de pòrtics elevats sobre un podi (*podium*). Les evidències arqueològiques mostren el desmuntatge d'aquests pòrtics i la construcció de petits edificis residencials de caràcter rústic adossats al seu perímetre. Finalment, a la Terrassa Inferior, se situava el circ; l'edifici d'espectacles, bastit sota el govern de l'emperador Domicià del que actualment es conserven nombroses restes monumentals de les seves voltes, galeries subterrànies i el sistema de grades, especialment a la seva capçalera encarada al mar Mediterrani. Dos grans estructures turriformes feien de capsa d'escaleres comunicant els extrems del circ amb el fòrum provincial. El traçat dels murs principals que delimiten les dues places del recinte provincial s'han conservat en la parcel·lació d'època medieval i moderna, condicionant l'urbanisme històric. En l'actualitat

¹¹GUIDI, MAR 2011.

¹²GUIDI, VILLUENDAS 2012: 26.

aquestes restes són visibles fins a gran alçada, com és el cas dels murs de la plaça del Pallol o la plaça del Fòrum. El mateix succeeix amb els murs que sostenien les voltes i les graderies del circ. En alguns punts aquests murs s'han conservat en tota la seva alçada i van ser reaprofitats als segles XII i XIII, fins a època moderna. Un cas excepcional són les restes de l'oficina de la Caixa de la plaça de la Font, on l'edifici romà conviu fins l'actualitat amb reformes i afegits medievals. El bon estat de conservació dels edificis i restes arquitectòniques del que va ser la seu del concili de la província (*Concilium Provinciae*) converteix a la part alta de Tarragona en un dels conjunts monumentals romans més importants de l'Occident¹³ havent estat declarat Patrimoni de la Humanitat per la UNESCO.

Els estudiosos antiquaris de l'edat moderna recullen notícies respecte als murs de l'acròpoli ja des del segle XVI, però són sobretot les excavacions dels darrers trenta anys i l'adequació dels monumentals restes arqueològics els que han aportat noves dades per comprendre l'urbanisme romà de la part alta de Tarragona. Els seus principals traços van ser identificats en els treballs de Theodor Hauschild, el Recull de Dades de Cortés i Gabriel, Ricardo Mar i amb els posteriors treballs del TED'A (Taller Escola d'Arqueologia) i l' ICAC (Institut Català d'Arqueologia Clàssica). L'any 1993 es van publicar els primers estudis sobre la seva restitució dirigits per Ricardo Mar a partir de l'estudi dels fragments arquitectònics conservats en el Museu Arqueològic, la Catedral i a la col·lecció del Museu d'Història de Tarragona. Des de llavors s'han realitzat nombroses excavacions en la part alta de Tarragona, com la portada a terme a la Casa dels Canonges de la Catedral, que han millorat el nostre coneixement del conjunt. Aquests treballs van ser recollits sistemàticament a l'obra col·lectiva *Planimetria Arqueològica de Tàrraco*. Aquestes recopilacions de dades referents a la part alta sempre s'han centrat en èpoques preromana, romana i visigoda, sense que el període medieval hagi estat objecte d'estudis monogràfics al marge d'un reduït nombre de publicacions¹⁴.

Durant els segles V-VIII d.C. l'acròpoli que havia estat configurada com a un monumental conjunt de places i temples, va ser completament transformada i ocupada per contruccions privades i religioses de caràcter àulic, religiós i residencial. La característica principal en la qual s'emmarquen els processos de transformació del teixit urbà que configura la part alta de Tarragona a partir del segle V d.C és la conversió d'edificis públics, lúdics i religiosos en una zona d'hàbitat o nucli poblacional. En una segona fase, la cristianització de la part alta va donar nous usos als espais urbans amb la presència de esglésies i cementiris intramurs. La nova fisonomia urbana s'adaptava a les infraestructures anteriors, reutilitzant els materials arquitectònics (carreus, columnes, capitells...) però també els seus espais (murs de tancament, criptopòrtics, voltes...). D'aquesta manera la reutilització dels edificis monumentals de la part alta va condicionar radicalment el desenvolupament del teixit urbà visigot, que seguia els eixos ortogonals marcats per aquestes edificacions precedents, recolzant-se en aquestes. Segons els nostres plantejament, lluny de veure un procés de decadència, el rol de l'activitat espoliadora integrava els valors estètics i formals de la civilització romana en la societat postclàssica dels segles V-VIII d.C. Com ha posat de relleu els treballs de J. Arce la societat visigòtica custodiava els valors de la romana: *gothorum laus est civilitas custodita*. La construcció de la basílica de l'amfiteatre i el seu complex cristià de mausoleus, enterraments i altres estructures, així com l'edificació en diferents parts de l'acròpoli de construccions monumentals indiquen que més que plantejar

¹³GUIDI, MAR 2011.

¹⁴GUIDI, VILLUENDAS 2012: 28.

un “apocalipsi urbà” hem de plantejar un *revival* edilici al segle VI d. C. per la Tarragona visigòtica¹⁵.

¹⁵GUIDI, VILLUENDAS 2012: 28 i 29.

L'aula del recinte de culte i la seva transformació en església.

Les característiques que marquen la configuració del nou paisatge urbà de l'acròpoli de Tarragona són el fenomen ideològic de la cristianització de l'espai i la conversió d'antics edificis públics en espais residencials. En relació a la cristianització tenim dades significatives a la zona de culte imperial. La gran sala axial o aula de 27,6 metres d'amplada col·locada a la capçalera del recinte de culte de la terrassa superior possiblement va ser transformada en església. La intervenció arqueològica portada a terme per Th. Hauschild i els posteriors treballs de R.Mar, J.Ruiz de Arbulo i D.Vivó mostren com l'edifici amb absis va patir una transformació radical de la decoració interna, però va mantenir la seva fisonomia adaptada com espai de culte. Els porticats d'aquesta plaça superior van ser desmantellats i els murs perimetrals van ser reutilitzats en la constitució del nou teixit urbà. Aquest manteniment de murs d'origen altimperial és encara avui visible en la configuració dels carrers d'origen medieval, que seguien els eixos d'ortogonalitat marcats per les estructures arquitectòniques precedents. A la zona posterior a l'absis de l'actual catedral el mossèn i arqueòleg Joan Serra i Vilaró va documentar unes estructures que va relacionar amb la primera església construïda després de la reocupació cristiana del segle XII, l'anomenada per ell com "catedral primitiva". En aquest sector es trobava la sala axial o aula del complex de culte imperial d'època flàvia documentada per Th.Hauschild. Com hem apuntat abans, l'edifici es va mantenir, però amb profuses remodelacions. Així les excavacions van documentar les remodelacions que va patir l'edifici altimperial: es tractava de la re-pavimentació parcial i construcció de noves estructures que s'han d'interpretar com a una adaptació d'aquest espai en època visigòtica. Els placats de marbre van ser desmuntats i es possiblement es va assentar dues fileres de columnes per sostenir un nou tipus de coberta. La revisió de les restes conservades *in situ* permet proposar que ens trobem davant la transformació d'aquest espai en un edifici de culte cristià. Aquesta hipòtesis de treball podrien ser confirmades o desmentides arran de les noves excavacions que l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica està desenvolupant a l'interior de la catedral romànica.

D'altra banda tenim documentat a la sala axial altimperial un conjunt de remodelacions amb la seva re-pavimentació parcial i la transformació interna de l'edifici. Una d'aquestes reformes consistia en la construcció d'un mur un forma d' "U" oberta, en direcció a l'absis, que mesurava uns 4 metres de longitud. El mur conservava restes del revestiment de marbre a la cara externa i les empremtes d'haver estat cobert amb decoració en tota la seva superfície. Aquesta estructura ocupava una posició central respecte a l'eix longitudinal de l'antiga aula altimperial. Per la seva posició preeminent podria respondre a la delimitació d'un espai litúrgic privilegiat. A part d'aquesta estructura són perfectament identificables diferents reformes en el paviment amb lloses de marbre de factura irregular que no són atribuïbles a època medieval per Th.Hauschild¹⁶, però que podrien correspondre a les reformes dels segles VI-VII d.C.¹⁷

¹⁶ Hem de subratllar el caràcter d' arrasament de les estructures producte de les transformacions i remodelacions en època medieval, moderna i contemporània que ha patit aquest espai.

¹⁷GUIDI, VILLUENDAS 2012: 29 i 30.

La transformació del recinte del temple d'August en un complex eclesiàstic.

Disposem de més indicis per fixar en l'aula del fòrum provincial l'adscripció d'un temple cristià a partir del segle VI d.C. Als voltants de l'aula, en el claustre i el jardí front la capella de Santa Tecla la Vella, també es van trobar evidències arqueològiques de l'activitat edilícia durant l'antiguitat tardana. A partir de les excavacions de 1955 realitzada per José Sánchez Real, el claustre de la catedral va oferir una estratigrafia d'època tardorromana, més concretament del segle V d.C. Posteriorment es van realitzar sondejos arqueològics dirigits per Th. Hauschild en la dècada de 1980 que van posar al descobert un enterrament en àmfora amb orientació nord-est. La presència d'aquest enterrament a l'interior de la zona de culte altimperial i el fet que un d'ells incorpori utensilis litúrgics, està indicant i reforçant la hipòtesi que l'aula va ser transformada en un espai per al culte cristià. Les troballes no es van limitar a enterraments, sinó que en el mateix jardí, davant de Santa Tecla la Vella, van aparèixer dues dovelles d'arcs de ferradura. Tanmateix prop del recinte de culte, a l'anomenat portal del Carro, va aparèixer una inscripció funerària visigoda i diversos fragments de decoració escultòrica d'aquesta època, un d'ells pertanyents a un cancell. Ens interessa aquest enterrament privilegiat, no tan sols per la seva posició, orientada seguint les construccions de l'aula axial, també per la presència d'una gerra de bronca vinculada amb usos litúrgics. D'altra banda en aquestes exploracions arqueològiques es van documentar dos dovelles reutilitzades en un mur de cronologies incertes (postromà però anterior al segle XIII). Aquestes dues dovelles – actualment desaparegudes – van ser analitzades per Th. Hauschild, adscrivint-se amb un arc de ferradura d'un edifici indeterminat similar al que trobem en edificacions com San Juan de Baños. D'altra banda la troballa de fragments de cancells, pilastres i altres elements decoratius propis de l'arquitectura religiosa als segles VI-VII d.C. està ben documentada a la part alta. Nombrosos fragments d'aquests elements han pogut recuperar-se de forma descontextualitzada, però aquests indiquen la presència d'un edifici de culte cristià amb un programa decoratiu profús i elaborat que seguia els canons formals i estètics de les construccions visigodes que trobem a Toledo, Córdoba o Mèrida. Les peces més significatives poden visitar-se a les instal·lacions del Museu Diocesà de la Catedral de Tarragona com un clar i inequívoc testimoni de l'existència de complexos cristians en la zona de l'aula axial, el jardí de la catedral i el *themenos* del temple d'August.

Un altre element relacionat amb les estructures de la possible seu episcopal visigòtica de l'acròpoli (*episcopium*) és un absis d'època altimperial situat a l'extrem oriental del porticat del recinte de culte imperial flavi. A partir de la documentació textual es pot plantejar l'existència de indicis que semblen apuntar a una continuïtat de l'estructura. L'absis o exedra del mur de tancament de la plaça del temple d'August, així doncs, va perviure fins l'edat mitjana i també podria estar relacionat amb les estructures monumentals documentades al Col·legi Oficial d'Arquitectes. Aquest absis i l'edifici de la seu del Col·legi Oficial d'Arquitectes devien formar part dels espais de representació i/o d'hàbitat dins de la concepció àulica dels segles VI-VII d.C. Els antics porticats d'època flàvia van permetre la comunicació i articulació de tot el complex si ben aquests van ser desmantellats parcialment i transformats modificant les seves funcionalitats, com és el cas del carrer visigot documentat al sud de l'edifici de tres naus i cisterna del Col·legi Oficial d'Arquitectes, que "tallava" l'antic *themenos* romà¹⁸.

¹⁸GUIDI, VILLUENDAS 2012:29.

En relació a aquesta àrea –que a partir del segle VI d.C. volem anomenar “acròpoli eclesiàstica”- l'any 1989 el TED'A va realitzar una sèrie d'intervencions arqueològiques a l'antic Hospital de Santa Tecla. Les dades d'aquesta intervenció, amb motiu de l'adequació de l'edifici d'origen medieval en l'actual seu del Consell Comarcal del Tarragonès, proporciona valuoses dades sobre les formes d'hàbitat en aquestes cronologies. Segons els treballs de X. Dupré i X. Aquilué, una de les fases d'ocupació del solar (la identificada com a Fase IV) pertanyia a cronologia tardorromana. Durant aquesta fase s'havia format d'un potent abocador que no va poder delimitar-se íntegrament. La formació de l'abocador és posterior al desmuntatge de part de les estructures i materials decoratius del recinte altimperial (especialment les columnates perimetrals i els revestiments marmoris). La cronologia de formació de l'abocador es va datar a la primera meitat del segle V d.C. A partir d'aquestes dades es desprèn que en un moment anterior al segle V d.C. es produeix el desmantellament de l'edifici monumental romà i en època tardorromana i visigoda es forma un espai d'acumulació de deixalles. Aquest procés de primer desmantellament, reutilització de materials, ocupació d'espais arquitectònics romans i transformació en espai d'abocador es va documentar també pel TED'A al carrer Vila-roma, ja en la plataforma de la plaça del fòrum provincial (la terrassa mitjana)¹⁹.

La transformació de la plaça de representació del fòrum provincial en un nucli poblacional.

Les excavacions realitzades a les zones del porticat i els criptopòrtics de la plaça de representació del fòrum provincial posen de manifest una nova ocupació dels espais que respon a una pauta en que es reaprofiten les estructures arquitectòniques romanes reaprofitades com a instal·lacions residencials privades, assentant-se les noves edificacions a cotes similars a les altimperials. Un exemple significatiu el trobem al carrer Civaderia, on el criptopòrtic es reutilitza sense modificacions estructurals d'importància. El mur de tancament del criptopòrtic de la plaça del Fòrum és reutilitzat amb estructures que se li adossen. Aquest fet s'observa en el traçat dels carrers de Santa Anna, Merceria i Civaderia, on es manifesta la dinàmica urbanística que va produir la urbanització de la zona perimetral de la gran plaça. En definitiva, durant els segles VI i VII d.C. els criptopòrtics i les galeries que envoltaven la plaça de representació o fòrum provincial van continuar utilitzant-se com elements estructurals de les noves edificacions²⁰.

Un fenomen similar i generalitzat l'observem a l'interior de la plaça de representació, que es trobava a una cota molt inferior respecte del porticat. A les zones adjacents al podi del porticat s'ha documentat la tendència a la construcció de murs propers i paral·lels al citat podi. Segons les nostres hipòtesis aquests murs delimiten àmbits domèstics o illes de propietats privades entre aquests i el *podium*²¹. Aquesta dinàmica està ben documentada en dues intervencions situades a extrems oposats de l'actual plaça del Rei i la zona annexa a l'església de Sant Miquel del Pla. En aquests casos una vegada desmuntades les cobertes de fusta dels porticats, així com el seu cos de carreus, extretes les columnes i els capitells, es va utilitzar el mur del podi com a suport d'edificació. S'ha documentat la construcció de

¹⁹GUIDI, VILLUENDAS 2012:30 i 31.

²⁰GUIDI, VILLUENDAS 2012: 31.

²¹GUIDI, VILLUENDAS 2012: 31.

murs propers i paral·lels al *podium*, de manera que es delimiten els habitatges. En l'excavació realitzada al jardí de la Casa-Museu Castellarnau (actual seu del Museu d'Història de Tarragona), al carrer Cavallers, es va documentar el reaprofitament del podi romà en la façana d'un edifici, amb la construcció de portes que aprofitaven els antics carreus. Aquestes evidències, encara que fragmentàries i heterogènies han estat objecte d'estudis generalment superficials. No obstant això, constitueixen evidències que posen de relleu la instal·lació de nuclis o espais d' hàbitat annexos al perímetre que delimitava la gran plaça de representació en un fenomen que coneixem bé per a altres ciutats romanes com són Mèrida, Brescia o la mateixa Roma.

La transformació de les escales altimperials en necròpolis i abocadors.

En època tardorromana i visigòtica les monumentals caixes d'escaleres que permetien l'accés de la terrassa inferior a la mitjana, les torres del Pretori i l'Antiga Audiència, perden aquesta funcionalitat. La presència de diverses evidències mostren que aquestes estructures turriformes deixen de connectar el fòrum provincial amb el circ. A la torre del Pretori, a l'angle sud-est de la plaça de representació, van aparèixer un conjunt d'enterraments atribuïts a l'època visigòtica en la zona d'accessos entre aquesta torre i l'exterior del recinte romà. La presència d'enterraments en aquest punt, a l'interior de la ciutat pot estar indicant l'existència d'un lloc de culte cristià proper (possiblement una capella o oratori). No podem caracteritzar la funció d'aquest espai funerari, però sí ens indica una amortització funcional de les escales monumentals d'origen flavi²².

A l'altra banda de la plaça de representació, en la torre bessona del Pretori, en l' Antiga Audiència, es va documentar remodelacions en el sistema d'accessos. Amb motiu de l'adequació de l'edifici, les intervencions arqueològiques portades a terme varen documentar com els accessos superior i inferior de la torre (l'anomenat pel seus excavadors com cos "A") van ser tancats. La porta que s'obria en el mur inferior i que donava accés al circ va ser tapiada. La segona porta, que comunicava amb la resta de l'edifici (el cos "B") també va perdre la seva funcionalitat. L'espai tancat després del tancament de les portes va ser emplenat amb la formació d'un gran abocador de fins a sis metres per sobre de la cota de circulació interna de l'edifici. Aquesta anul·lació dels accessos ens fa plantejar que ja en època postclàssica es va constituir l'acròpoli com un nucli relativament segregat de la resta de l'entorn de l'antiga ciutat romana. Aquest espai superior, segregat i fortificat, seria la base sobre la qual es constituïria i desenvoluparia la ciutat medieval a partir del segle XII²³.

Activitat edilícia de caràcter àulic o religiós: l'àrea de plaça Rovellat.

Determinats espais compresos entre les construccions del fòrum provincial i la muralla tardorepublicana van ser transformats radicalment. És el cas de l'àrea nord-oest de la terrassa mitjana, a l'àrea de la Plaça d'en Rovellat. Allà es va localitzar un gran espai arquitectònic d'origen visigòtic, encara que les primeres transformacions s'han datat en època tardorromana²⁴. Les restes, visibles actualment enfront la seu del Institut Català d'Arqueologia Clàssica, consisteixen en una columnata realitzada amb materials

²²GUIDI, VILLUENDAS 2012:32.

²³GUIDI, VILLUENDAS 2012: 32.

²⁴ BERGES 1974: 153-167; AQUILUÉ 1997: 1169-1185.

reaprofitats (fusts, capitells, basaments d'escultures...). La columnata ocupava tot el sector entre la muralla i el mur de tancament de fòrum, que va quedar integrat i reutilitzat a l'espai arquitectònic postclàssic. Les característiques de la construcció evidencien un caràcter monumental, un possible recinte àulic. Però la troballa en les seves proximitats creus i cancells de marbre datats als segles VI-VII d.C. fan pensar en un recinte de culte cristià²⁵.

La transformació del circ romà en zona d'habitatge.

La dinàmica ocupacional del circ romà respon a la reutilització generalitzada de les estructures altimperials de la mateixa manera que succeeix amb el recinte de culte, la plaça de representació i espais com l'actual Plaça d'en Rovellat. Les diverses intervencions arqueològiques han identificat nivells d'ocupació i adaptació de les voltes del circ com a espais destinats a espais a l'hàbitat. És el cas de l'àrea de les voltes de Sant Hermenegild, on a la denominada volta "K" es va documentar una reocupació de època tardoromana: diferents nivells ocupacionals amb murs i llars de foc adossats en els murs perimetrals de la volta. Estructures similars amb tancaments d'obertures (portes i accessos), compartimentacions internes i nivells ocupacionals també es van localitzar a la capçalera i l'anomenada Volta Llargada del circ. De forma general i sense ficar-nos en les particularitats de cadascuna de les voltes i estructures²⁶, considerem que es pot traçar el següent quadre d'activitat humana dins l'edifici d'espectacles. En primer lloc el circ s'abandona com a tal a la primera dècada del segle V d.C., si bé al segle IV ja hi ha evidències de transformacions. Durant tot el període tardoantic, del segle V a principis del VIII d.C. les immenses i sòlides estructures arquitectòniques del circ, especialment les voltes que sostenien les grades superiors, són reaprofitats com a espais d'hàbitat i d'emmagatzematge. A més, a partir de la interpretació de l'*Oracional de Verona*, text litúrgic datat a finals del segle VII d.C., s'ha hipotetitzat la presència d'un temple cristià visigot (l'església de Sant Pere) a l'àrea del cap del circ, fet que no ha pogut ser demostrada arqueològicament²⁷.

És cert que l'espai públic de la ciutat postclàssica ja no es construïa amb els estàndards monumentals que havien caracteritzat la ciutat romana, no obstant això no podem deixar de reconèixer que els atris i interiors de les esglésies i monestirs conservaven, gràcies a la reutilització (*spolia*), la perduda imatge de l'interior porticat dels temples pagans, les palestres de les termes i dels fòrums. Aquests edificis religiosos es localitzen, ben documentats, a la riba esquerra del riu Francolí, al suburbi paleocristià on coneixem bé dues basíliques, un palau, estructures d'explotació agrícola, porticats monumentals, atris, mausoleus i una extensa necròpoli entre altres equipaments. Els valors estètics de l'antiguitat s'havien concentrat a l'interior dels edificis religiosos privilegiats, com és el cas de la basílica de l'amfiteatre. Valors estètics i organització dels espais que podem reconèixer en les pautes que guien el desenvolupament de l'espai urbà en la tradició musulmana que substitueix la plaça porticada del fòrum pel pati de la mesquita. En tots dos casos, l'espai circulatori de les vies, encara que espoliat en sentit literal dels seus elements formals més excel·lents, continuava sent l'escenari material

²⁵GUIDI, VILLUENDAS 2012: 32.

²⁶ Manca una monografia exhaustiva del circ romà de Tarragona que integri totes les troballes arqueològiques així com la seva inserció urbana. Tanmateix, l'època que ens ocupa tampoc ha sigut especialment prolífica en treballs monogràfics.

²⁷ GODOY, GROS 1994: 245-258. GUIDI, VILLUENDAS 2012: 32 i 33.

del recorregut col·lectiu, que és en definitiva el significat que ens transmet l' *Oracional de Verona*²⁸.

L'Oracional (posteriorment denominat “de Verona”) va ser redactat per el bisbe Eugeni de Toledo pel metropolità Protasi de Tarraco l'any 646 aproximadament. A partir de les rúbriques del *Libellus* referides a la celebració de la “*dominica in carnes tollendas*” podem definir quatre escenaris de culte, les esglésies de Sant Fructuós, Santa Jerusalem, Sant Pere i probablement Sant Hipòlit. També podem reconstruir el seu itinerari. El manteniment de les vies que connectaven els recintes cristians del riu Francolí amb l'espai emmurallat de l'acròpoli troba així el seu millor argument en l'existència d'una elit i ordre social propi d'una ciutat tardoantiga, com queda testimoniada en el text litúrgic²⁹.

²⁸ ARBEOLA 1987: 125-134; GUIDI, MAR 2011. Aquesta rellevància dels espais públics, carrers i places, en època tardoantiga ha estat recentment reivindicada per Luke Lavan al Congrés Internacional celebrat a Toledo /any 2010) amb motiu de l'anàlisi de l'espai urbà a Occident.

²⁹ ARBEOLA 1987: 125-134. GUIDI, MAR 2011.

La fi de la *provincia visigothica* i la conquesta àrab.

A diferència del que va succeir a Còrdova i Mèrida, les altres dues grans capitals provincials romanes que van continuar sent-ho en època visigoda, Tarragona va patir un col·lapse i abandó total a principis del segle VIII d.C. amb motiu de l'arribada de les tropes islàmiques que van conquerir gran part de la Península Ibèrica. Existeixen diverses hipòtesis entorn de la fi de la Tarragona visigoda com a entitat urbana, sense que la historiografia hagi arribat a una unanimitat a l'hora de definir els factors que van desencadenar l'abandó de la capital romà-visigòtica³⁰. D'altra banda existeix un problema latent substancial a aquesta problemàtica històrica: en primer lloc els romanistes no avancen prou cronològicament com per a plantejar i afrontar el problema de l'abandó de Tarragona, i en segon lloc els medievalistes comencen les seves anàlisis a partir de les iniciatives comtals de conquesta i reocupació de la ciutat als segles X-XII. Dit d'una altra manera: l'abandó de Tarragona en la segona dècada del segle VIII d.C. ha caigut tradicionalment en un limbe historiogràfic³¹.

Segons els nostres plantejaments, el final de la Tarragona postclàssica es va produir quan la província *Tarraconense*, governada pels successors de Vitiza, cau en poder islàmic. Com ja van apuntar A. Barbero i M. Vigil això va succeir durant el govern de al-Samh (719-721). Fins llavors la província *Tarraconense* s'hauria mantingut com a territori exempt del pagament de tributs als conqueridors islàmics, com si fos un reduït regne independent de la part oriental de l'antiga província romana, que integraria la *Tarraconense* i la *Narbonense*³². El regnat d'Àkhila a Tarragona i Narbona està ben documentat a través de les encunyacions monetàries entre els anys 711 i 720 d. de C.41, així pel text conservat en el monestir de Ripoll amb el llistat dels reis gots. Per tant, la història de la fi de la Tarragona tardoantiga va tenir lloc entre el 711 (més concretament a partir del 714) i el 720 d.C. Començaria amb la fugida de l'elit urbana (mitificada en la figura de Pròsper i nombrosos religiosos fugen amb les relíquies i els llibres), seguiria amb l'establiment d'un breu poder autònom associat a la facció viticiana de l'elit visigoda (Àkhila II, Ardobastre, administració, seca i exèrcit) i conclouria amb un enfrontament bèl·lic entre aquesta aristocràcia i els conqueridors islàmics³³.

Aquests esdeveniments i les seves conseqüències (l'abandó per part de les elits de la ciutat) troba el seu reflex en la situació descrita a la Crònica Profètica (en un passatge titulat *De goti qui remanserint ciuitates Hispaniensis*) segons la qual la guerra entre els defensors del regne got i els conqueridors musulmans va durar set anys³⁴. Passats aquests anys es van establir pactes entre aquests, pels quals els primers havien de desmantellar les seves ciutats i viure en llogarets i castells triant comtes (*comites*) entre ells responsabilitzats de complir els pactes. Aquest text, segons el nostre parer, resulta fonamental. Com veurem més endavant fa esment finalment al fet que els conquerits per la força serien rebaixats en la seva condició social. Tàrraco, una de les seus o capitals d'Àkhila II i dels sectors de l'elit hispanovisigoda que no van pactar, perdia així la seva

³⁰GUIDI, VILLUENDAS 2012: 34.

³¹ Volem ressaltar que vivim en l'actualitat sota les pressions i imposicions institucionals i ideològiques que subratllen el "políticament correcte" i no resulta "políticament correcte" atribuir la fi de gairebé un mil·lenni de vida urbana a la conquesta islàmica.

³² BARBERO, VIGIL 1991.

³³GUIDI, MAR 2011.

³⁴ BARBERO, VIGIL 1991.

capitalitat després de més de nou segles de protagonisme territorial. Sense elits urbanes no sobreviu la *civitas* ni sorgeix la *madina*. Tortosa aglutinarà en les següents centúries el rol de la ciutat més septentrional al litoral, a la frontera omeia d'al-Andalus, mentre que Barcelona s'erigirà com a seu del comtat de Barcelona en la Marca Hispànica cristiana establerta pels carolingis. La incorporació en escena d'aquests nous actors polítics i socials relegava a Tarragona a un espai de front era no despoblat, però sí després de tota autoritat estatal. La població que hagués quedat a la ciutat, sense la tutela d'un estat o d'una elit pròpia, va haver de desenvolupar noves estratègies residencials que l'acabarien apartant de la vida urbana tal i com l'havien reconegut fins a aquell moment. En definitiva, al llarg del s. VIII d.C. la ciutat de Tarragona es va convertir en un cadàver de pedra i marbres³⁵.

L'epíleg polític de Tàrraco: el regnat d'Àkhila II.

No existeixen cròniques o textos contemporanis a la guerra civil goda i la conquesta islàmica de l'ager *Tarraconensis*. Tampoc tenim documents de cronologies lleugerament posteriors que ens facilitin dades explícites sobre si va haver-hi pacte o conquesta militar en Tàrraco, Tortosa o Barcelona durant la segona dècada del segle VIII d.C. L'historiador i arqueòleg ha d'afrontar aquest problema intentant integrar en un discurs coherent les informacions textuais i arqueològiques, que són heterogènies, fragmentaris i indirectes. Sabem que entre els anys 719/720 les tropes àrabs van conquerir la ciutat de Narbona i es feien amb el control polític i militar de la província *Septimània Narbonense*, apèndix en territori francès del *Regnum Gothorum*. Aquest esdeveniment delimita les cronologies en les quals l'actual Catalunya i els territoris adscrits a les *civitates* catalanes –especialment Tàrraco– van deure passar a l'òrbita del poder musulmà. Així doncs, la conquesta o pacte amb Tàrraco va haver d'esdevenir amb posterioritat a la conquesta de Saragossa (any 714) i abans de la caiguda de Narbona (719/720 d.C.)³⁶.

Efectivament, cap font textual contemporània als esdeveniments és explícita. Cap crònica, relat o document narra si van existir pactes, capitulacions o conquestes militars en l'antic *Conventus Tarraconensis* entre els anys 714 i 719/720. Sí sabem que amb posterioritat les tropes musulmanes van continuar el procés d'expansió per la Gàl·lia fins a la cèlebre batalla de Tours, en la que Carles Martell frena l'avanç l'any 732. La Crònica del Moro Rasis (Aḥmad al-Rāzī) sí apunta a una conquesta militar de la ciutat de Tarragona, però no dona cap tipus de datació. El passatge que ens interessa diu “ E Tarragona fue de los logares mas antiguos que fallan fundamentos muy viejos e muy maravillosos, e a y cosas que non desfazen por ningun tiempo, maguer todas las destruyo [Ṭāriq ibn Ziyād] (Taris, variants Tarife i Tarif) fijo de (Mazayr, variant Nazayr), quando entro en Espana, e el mato las gentes e destruyo las obres, mas non pudo todas, tanto las fizieron firmes”³⁷.

El text d'Aḥmad al-Rāzī ens parla de la mort de gent i la destrucció d'edificis, especificant que no tots van poder ser destruïts per la monumentalitat de les estructures (d'origen romà). Segurament feia esment a les restes arquitectòniques de l'actual part

³⁵GUIDI, MAR 2011; GUIDI, VILLUENDAS 2012: 35.

³⁶ MANZANO MORENO 1991; MANZANO MORENO 1999: 389-432; MANZANO MORENO 2000: 401-414; MANZANO MORENO 2006: 30-64.

³⁷ Reproduïm el text a partir de D. Bramon (2002: 118-119).

alta, on trobem el fòrum provincial, el circ i les muralles³⁸. No obstant això, la Crònica incorre en errors. El més cridaner és situar com protagonistes a Ṭāriq ibn Ziyād o a Musà b. Nuṣayr en el procés d'expansió per la *Tarraconense* nord-oriental. Cap d'aquests dos importants personatges va poder formar part de la conquesta del *Conventus Tarraconense*, ni les seves ciutats, i molt menys Tàrraco³⁹. D'altra banda la Crònica va ser redactada durant els primers anys del califat, sota el govern d' Abū l-Muṭarraf 'Abd ar-Raḥmān ibn 'Abd Allāh an-Nāṣir li-dīn Allāh (Abd al-Rahman III) a principis del segle X d.C; es a dir, va ser redactada dos segles després dels esdeveniments històrics i militars. La Crònica del Moro Rasis, així doncs, respon als paràmetres de panegíric i és totalment partidista al servei del nou estat califal, on les figures de Ṭāriq ibn Ziyād i Musà b. Nuṣayr remeten al gloriós passat conqueridors dels àrabs. Aḥmad al-Rāzī, no obstant això, sí parla d'una conquesta militar de Tàrraco. El principal problema que tenim per verificar aquest episodi bèl·lic és el nostre total desconeixement sobre les elits o aristocràcies locals tarraconenses, l'avanç àrab entre els anys 714-719 d.C. al nord-est peninsular i els esdeveniments que van poder tenir lloc durant la decisiva segona dècada del segle VIII d.C.⁴⁰

Així doncs, les fonts textuais sobre el rol que va jugar Tàrraco i el seu territori durant els anys 711-720 d.C. és extraordinàriament escassa, sent totes elles indirectes. Sobre les informacions que tenim, es plantegen seriosos dubtes de veracitat: són redactades en temps posteriors al procés de conquesta, són molt partidistes i sovint es detecten errors tant en les dates, llocs i personatges que van tenir protagonisme polític⁴¹. En realitat es tracta d'un problema generalitzat per a tota la Península Ibèrica, però accentuat per l'angle nord-est (la *provincia* visigoda de la *Tarraconense*). La conquesta d'Hispania (o *Spania*) va ser duta a terme a partir de pactes i episodis bèl·lics que en alguns casos sí s'ha pogut caracteritzar gràcies a la documentació textual i l'arqueologia. Però a partir de l'any 714 d.C., aquestes fonts documentals comencen a escassejar o s'han perdut. Així doncs l'expansió pel sector més oriental de la província visigoda de la *Tarraconensis* planteja encara avui dia nombrosos interrogants. Hem d'acudir als textos més propers cronològicament a la conquesta islàmica i a les troballes arqueològiques (especialment les monetàries) per poder valorar què va succeir en la gran ciutat romanovisigoda de Tàrraco i el seu *ager* entre la conquesta de Saragossa l'any 714 i la de Narbona el 719/720 d.C.⁴² En anteriors treballs ja havíem subratllat la rellevància política del regnat d'Àkhila II i el seu successor Ardó en un context (principis del segle VIII d.C.) en que la *civitas* de Tàrraco encara era una entitat urbana activa i dinàmica⁴³. En el moment d'esclatar la guerra civil al *Regnum* i en paral·lel a l'expansió àrab, Tàrraco estava lluny de ser la ciutat "fantasma" en la qual es va convertir a partir de la segona dècada del segle VIII d.C. fins a mitjan del XII.

³⁸ Posteriorment veurem com la monumentalitat dels edificis i estructures arquitectòniques conservats d'origen romà constitueixen un dels principals tòpics o leitmotifs de tota la literatura emesa pels viatgers i geògrafs musulmans medievals.

³⁹ Musà b. Nuṣayr desapareix de les fonts textuais que ens aporten informacions de la conquesta després de l'any 714 d.C, moment en que va prendre la ciutat de Saragossa.

⁴⁰GUIDI, VILLUENDAS 2012:35-39.

⁴¹ Fonamental el corpus textual d'origen àrab que ens proporciona BRAMON 2002.

⁴² Problemàtica que ja van afrontar BARBERO, VIGIL 1978: 201.

⁴³MAR, GUIDI 2010: 173-182; GUIDI, VILLUENDAS 2012.

A la fi del segle VII i principis del VIII d.C. Tàrraco continuava sent una *civitas* amb plena vida urbana, tal com indica l'arqueologia. Les poques dades textuais que tenim per al període també apunten en aquesta direcció. No podem oblidar que un document tan important com el denominat Oracional de Verona (*Libellus orationum festiuus* o *Liber Orationum de Festivitatibus*) fa referència explícita a les processons religioses urbanes que recorrien els diferents espais i edificis de culte⁴⁴. Ja vam plantejar que la processó era concebuda com una autèntica litúrgia ciutadana que havia de servir per cohesionar el paisatge urbà discontinu de la ciutat. Aquest paper funcional de les processons litúrgiques de la ciutat, ens és ben conegut en les ciutats d'Emèrita (Mèrida) i Toletum (Toledo)⁴⁵. Segons els nostres plantejaments encara que no es pot reconstruir l'itinerari exacte que articulava els espais i edificis de culte, sí creiem que el manteniment de les vies que connectaven els recintes cristians del riu Tulcis (Franolí) amb l'espai emmurallat de la *civitas* i la part alta de Tàrraco manifesta l'existència d'un paisatge urbà tardoantic actiu i dinàmic⁴⁶.

El text de l'Oracional de Verona posa de manifest una Tàrraco viva a principis del segle VIII d.C. Com hem vist, l'arqueologia també confirma aquest dinamisme urbà. És en aquest punt quan, amb una ciutat, capital eclesiàstica i provincial, plenament activa, es documenta el trencament o ruptura de la segona dècada del segle, entre els anys 711-719/720 d.C. Serà a partir d'aquest moment quan Tàrraco abandona de forma radical el seu rol polític, econòmic, social i ideològic. Ni les centenars d'intervencions arqueològiques dutes a terme a la ciutat ni la documentació textual conservada indiquen que existís una transformació a la ciutat derivada de la conquesta islàmica. Malgrat els notables intents per part de diversos investigadors de trobar indicis de vida urbana, creiem que resulta evident que es va produir una radical ruptura amb les formes pròpies de la vida urbana⁴⁷. Ni formal ni funcionalment Tàrraco va passar de ser una ciutat hispanovisigoda a ser una *madīna* andalusina. Com veurem en apartats posteriors, la *Ṭarrakūna* andalusina s'assemblaria més a un vilatge o vil·la rural (la *balda* andalusina⁴⁸ o *vicus* cristià) que a una ciutat⁴⁹.

Considerem que per entendre aquest autèntic col·lapse en la vida urbana, és fonamental entendre el rol que va jugar en la història Tàrraco; tant en les guerres civils derivades de la mort de Vitiza (710) com una de les ciutats del petit regne d'Àkhila II, i finalment durant les primeres dècades després de l'arribada dels àrabs i la seva posterior consolidació en el sud de l'actual Catalunya a principis de segle IX d.C. Sabem a partir de l'arqueologia que van existir seques que encunyaven moneda amb el títol de *Rex* a les ciutats de Tarragona, Zaragoza, Girona i Narbona. De l'estudi d'aquestes monedes es pot extreure que efectivament, en un moment posterior a la mort de Vitiza l'any 710

⁴⁴El text que fa referència a Tàrraco va ser redactat per el bisbe Eugeni de Toledo entorn l'any 646 aproximadament. Sobre la base de les rúbriques del *Libellus* referides a la celebració de la *dominica in carne tollendas* es podem identificar fins a quatre escenaris de culte cristià: les esglésies de Sant Fructuós, Santa Jerusalem (*Sancta Iherusalem*), Sant Pere i probablement la de Sant Hipòlit.

⁴⁵MAR, GUIDI 2010: 173-182; GUIDI, VILLUENDAS 2012.

⁴⁶MAR, GUIDI 2010: 173-182; GUIDI, VILLUENDAS 2012.

⁴⁷A favor d'una continuïtat en la vida urbana de Tàrraco durant el segle VIII d.C. tenim el recent treball de X.GONZALO (2013). En contra d'una continuïtat veure MAR, GUIDI 2010: 173-182.

⁴⁸ Terme emprat per caracteritzar Tarragona per l'autor Yāqūt ibn-'Abdullah al-Rūmī al-Hamawī en la seva obra *Mu'gam al-buldān*. BRAMON 2002: 120.

⁴⁹Sobre l'evolució urbana de Tarragona entre els segles VIII-XII d.C., veure l'obra de caràcter general GUIDI, VILLUENDAS 2012.

d.C., Àkhila comença ha encunyar moneda pròpia a les grans ciutats de la *Tarraconense* oriental i la *Septimània Narbonense*. La primera ciutat i objecte del nostre estudi, Tàrraco, apareix com una de les principals emissores, subratllant els arguments de dinamisme econòmic, administratiu i urbà a principis del segle VIII d.C. La ciutat de Saragossa, sotmesa pels àrabs l'any 714 d.C., també va emetre moneda, sent un dels enclavaments geoestratègics més importants entre el sud de França, el nord-est peninsular i el sud, el cor del futur al-Andalus. La història de Saragossa sota dominació islàmica durant tota l'alta i plena edat mitjana seria la d'una edat d'or en el seu desenvolupament econòmic, cultural i urbà. La ciutat de Girona, encara que de menors dimensions que Tarragona o Zaragoza, havia gaudit històricament i gaudiria al llarg dels segles VIII-IX d.C. d'un rol determinant en els avanços àrabs o carolingis; manifestant una plena continuïtat urbana en l'alta edat mitjana. El cas de Narbona subratlla la tradicional relació entre la *Septimània* i la *Tarraconense*. Narbona, capital de la *Septimània Narbonense*, conquerida pels àrabs en el 719/720 d.C. i posteriorment presa pels carolingis (759), seguiria sent una de les ciutats més actives del sud de França durant tota l'alta i plena edat mitjana.

És a dir, de totes les ciutats que van encunyar moneda amb Àkhila com a rei (Saragossa, Girona i Narbona), tan sol Tarragona va desaparèixer com a entitat urbana durant tota l'alta edat mitjana. A efectes territorials aquestes troballes (i no es pot descartar noves en el futur) delimiten perfectament l'àrea d'influència d'aquest petit regne derivat de l'escissió del tradicional nucli del *Regnum* peninsular (sobretot respecte a la Bètica). Les encunyacions a Saragossa, Tarragona, Girona i Narbona mostren com el vessant oriental de l'antiga província *Tarraconensis*, vertebrada pel riu Ebre (Saragossa-Tarragona) i la *Septimània Narbonense* (apèndix gal del *Regnum*), van estar sota la dominació d'Àkhila II en uns anys indeterminades entre la mort de Vitiza (710) i la conquesta de Narbona en el 719/720 d.C. De nou, per entendre l'impacte de l'expansió i conquesta islàmica, hem de retrocedir a les guerres civils del *Regnum Gothorum*. Posteriorment tornarem a l'existència d'aquestes encunyacions monetàries i les importants implicacions polítiques i ideològiques que deriven de la seva existència

A la mort de Vitiza l'any 710 la seva facció familiar va ser expulsada de la seu règia de Toledo. Aquesta facció aristocràtica, denominada tradicionalment "vitiziana", estava constituïda per la vídua del rei i els seus tres fills. La *Continuatio Hispana* i la *Chronica Minora* fan referència a Àkhila, fill de Vitiza, com *dux* de la *Tarraconense* durant el regnat del seu pare⁵⁰. A partir d'aquesta dada es podria valorar la possibilitat que la *provincia Tarraconense*, amb la seva capital a Tàrraco, fos un dels nuclis forts de la *gens* vitiziana, que havia estat apartada de la capital règia. Les posteriors encunyacions monetàries de Saragossa, Tarragona, Girona i Narbona, revelen que seria precisament en la *Tarraconense* i la *Narbonense* on, la facció aristocràtica desplaçada de la *Sedes Regiae* de *Toletum* es faria fort, segurament en convivència i col·laboració de les elits locals de caràcter regional (grans propietaris latifundistes i funcionaris de l'administració visigoda).

L'expulsió de la família vitiziana va deure estar motivada per intrigues palatines conseqüència dels enfrontaments de diferents aristòcrates que volien fer-se amb el poder regi. Recordem que el tron en el regne visigot, no s'hereta; ha de ser ratificat per part de

⁵⁰ BARBERO, VIGIL 1978: 201-207.

magnats gots i l'omnipresent alt estament eclesiàstic. Aquest ambient d'intrigues, conspiracions i usurpació la trobem en diverses fonts textuais de l'època. No entrarem aquí en els detalls i les problemàtiques derivades dels textos sobre l'esclat de la guerra civil visigoda. Ens limitarem a apuntar que de forma irregular (*tumultuose*) Rodericus és proclamat rei després de la mort de Vitiza⁵¹. L'espai geogràfic d'influència de Rodericus es constituiria en la Bètica i el cor peninsular, on segurament va trobar les fidelitats necessàries per ser proclamat rei. Així doncs, l'any 711 d.C. trobem dues faccions enfrontades. En primer lloc la del centre i sud de la Península Ibèrica, encapçalada per Rodericus. I en segon terme, en la *Tarraconensis* oriental i la *Septimània Narbonense* la figura d'Àkhila *Rex*. A aquesta situació caldria afegir la presència de grans magnats, cabdills polítics i militars, a més de rics terratinents. Aquest darrer cas seria el de Teodomir, qui controlava un bast territori que abastava l'actual Regió de Múrcia abans, durant i després de l'arribada dels àrabs a la Península Ibèrica. Aquest personatge exemplifica la fragmentació política i militar de l'estat del *Regnum Gothorum* a principis del segle VIII d.C.. El pacte de Teodomir constitueix un dels més rellevants documents de l'època, ja que mostren com de forma totalment independent, un líder "regional" va pactar amb els àrabs. En altres paraules, amb Rodericus en la Bètica i el centre peninsular, Àkhila en la *Tarraconense* i la *Narbonense*, Teodomir a la Regió de Múrcia (la futura cora de Tudmir), la quasi independència de ciutats com Hispalis (Sevilla) o Corduva (Còrdova), els habituals enfrontaments amb els vascons... el *Regnum* ja estava fragmentat quan l'any 711 van arribar els àrabs. I Tàrraco era una de les ciutats més rellevants del petit *regnum* d'Àkhila II.

La conquesta àrab i l'islam com nou protagonista polític.

L'arribada dels àrabs marcaria la fi de *Rodericus* i el seu *exercitus*, a qui derroten l'any 711 d.C. Ja hem comentat com el procés d'expansió dels àrabs per la Península Ibèrica està relativament ben conegut en general, menys l'àrea nord-est de la Península; precisament on s'estenia el regne d'Àkhila II. En el text denominat *Laterculus regum wisigothorum* (Latèrcul dels reis dels gots), conservat en el monestir de Ripoll, es fa referència al regnat d'Àkhila i posteriorment d'un personatge anomenat Ardó (no sabem si Ardó era familiar d'Àkhila o un usurpador). D'aquest segon rei, Ardó, no s'han documentat encunyacions monetàries. Les fonts textuais, novament, són extraordinàriament silencioses pel que fa a aquest rei, el seu regne i els pactes o conquestes militars que van haver de tenir lloc a Tàrraco, entre els setges de Saragossa (714) i Narbona (719/720). L'*ager Tarraconensis* (i tot el *Conventus*) van caure en l'òrbita de control polític-militar àrab en un moment de gran fragmentació política de l'antic regne. El relat tradicional explica la conquesta de Saragossa amb episodis violents, igual que a la ciutat de Narbona. Aquesta última, per la seva rellevància geoestratègica, es convertiria en l'any 720 en capital per al governador omeia al-Samh.

Una vegada presa Narbona, el valí al-Samh va poder sotmetre les ciutats d'Alet, Bèziers, Agde, Lodève, Magalona i Nimes. Aquesta seria la tendència general que va deure produir-se en el litoral de la *Tarraconense*: la conquesta, pacte o submissió d'una ciutat important (Tàrraco), i la posterior dominació o control sobre les ciutats o espais urbans secundaris (Tortosa, Lleida...). Així, després de la conquesta de Saragossa, les

⁵¹ Monumenta Germaniae Historica, *Chronica Minora*, II, p. 352: "Rudericus tumultuose regnum ortante senatu inuadit. Regnat anno uno" BARBERO, VIGIL 1978: 202, nota 3.

tropes àrabs van haver de seguir l'antiga *via* romana que connectava Caesaraugusta amb Ilerda i de Ilerda anava cap a Tàrraco. Una vegada sotmesa Tàrraco, la dinàmica va haver de ser la de seguir per la *Via Augusta* cap a Barcino i la Gàl·lia; i cap al sud, seguint la *Via Augusta*, en direcció a Dertosa. En definitiva, en el termini de pocs anys, el regne d'Àkhila II desapareixeria per donar pas a un territori que seria progressivament assimilat per l'imperi omeia de Damasc.

La submissió i control de les elits hispanes per part dels conqueridors mitjançant la imposició d'un sistema tributari està documentat per a tota la Península Ibèrica⁵². Aquest seria el cas també del regne de la *Tarraconense* i la *Narbonense* durant els anys centrals de la segona dècada del segle VIII d.C. La Crònica del 754 o Anònim Mossàrab assenyala que en el terme de tres anys el valí (governador) Abd al-Aziz va pacificar Hispània (*Spaniam*) per mitjà de la imposició de tributs (*censuario iugo pacificans*)⁵³. No obstant això, posteriorment s'afirma que va ser durant el govern d'al-Samh que es faria tributària la Hispània Citerior (*Citeriorem Iberiam*)⁵⁴. Entre els governs d'Abd al-Aziz i al-Samh es situa el d'al-Hurr, qui l'any 716 d.C. va pacificar la situació a l'*Hispania Ulterior* i es va dirigir cap a la Citerior, és a dir, al nord on es situava la *provincia Tarraconense*. Així doncs l'any 716 d.C. la situació encara no estava totalment controlada pels àrabs en l'àrea nord-oriental de la Península⁵⁵. No obstant això, veiem com les polítiques dels successius governadors àrabs va ser la de sotmetre les ciutats i territoris no solament per pactes o episodis bèl·lics concrets, també mitjançant la contínua i progressiva fixació d'un sistema tributari que sotmetien a les aristocràcies locals⁵⁶.

El cas de Tàrraco hem d'inserir-ho en aquest context de construcció d'un sistema tributari que sotmetia a les elits indígenes enfront dels nous governadors i conqueridors àrabs en la *Spania Citerior*. Els estudis de Ph. Sénac han documentat aquest mateix procés per al cas de la *Narbonense* fins a mitjan segle VIII d.C.⁵⁷ Segons la nostra hipòtesi de treball, seria versemblant que una doble política per part dels conqueridors: en primer lloc la progressiva fixació de tributs al *Regnum* d'Àkhila mentre consoliden el seu poder en el sud i centre de la Península; en segon lloc l'avanç conqueridor mitjançant episodis militars com els esdevinguts a Saragossa i Narbona, amb l'objectiu de prosseguir cap a l'interior de la Gàl·lia. Al mig queda la ciutat i territori de Tàrraco. Sabem de l'existència d'una seca que va encunyar moneda d'Àkhila com a rei i que la ciutat era part important del engranatge de ciutats del nord-est peninsular (a més de seu eclesiàstica metropolitana⁵⁸). Encara que no disposem de dades totalment fiables, la suma d'aquests indicis en el context de la conquesta de ciutats com Zaragoza i Narbona, ens porten a pensar que la ciutat va poder ser conquistada en un episodi violent. Els autors Aḥmad al-Rāzī i Ibn al-Quṭīyya apunten en aquesta direcció, encara amb les

⁵²ACIÉN 1998; ACIÉN 1999; ACIÉN 2000.

⁵³Monumenta Germaniae Historica, *Chronica Minora*, II, p. 356: "...omnem Spaniam per annos tres Sub censuario iugo pacificans..."; BARBERO, VIGIL 1978: 209, nota 9.

⁵⁴Monumenta Germaniae Historica, *Chronica Minora*, II, p. 358: "Tunc in Occidentis partibus multa illi preliando proveniunt prospera atque per Zama nomine tres minus paululum annos in Spania ducatum habente ulteriorem vel citeriorem Iberiam proprio stilo ad vectigalia inferenda describit". BARBERO, VIGIL 1978: 209, nota 37.

⁵⁵BARBERO, VIGIL 1978:209-210.

⁵⁶ACIÉN 1998; ACIÉN 1999; ACIÉN 2000.

⁵⁷Sénac 2002.

⁵⁸Pérez 2012.

dificultats i possibles contradiccions en les quals incorren en alguns dels seus passatges⁵⁹.

En aquest context hem de recordar el passatge d'Aḥmad al-Rāzī en la denominada Crònica del Moro Rasis, quan s'especifica que Tarragona va ser conquerida per la força, després d'haver mort "gents" i la destrucció de nombrosos edificis⁶⁰. Les informacions que ens proporciona Aḥmad al-Rāzī es complementa amb les del autor Ibn al-Quṭīyya⁶¹. Ibn al-Quṭīyya cita la destrucció d'una ciutat al costat del mar amb quatre portes que els historiadors han vinculat amb Tarragona⁶². Aquests dos autors inclinen la balança a favor de la hipòtesi d'una conquesta militar de la ciutat de Tàrraco enfront de l'absència de dades a favor d'un pacte. Si tenim en compte les conquestes militars de Caesaraugusta (714) i Narbona (719/720), no seria rar que Tarragona i altres ciutats de la Tarragonina (com Tortosa), oferissin certa resistència. El cas de Tarragona, així doncs, seria anàleg a les altres grans civitates del *Regnum* d'Àkhila II. Movent-nos en el terreny de l'especulació, sense poder afirmar l'existència d'una conquesta militar o d'un pacte com el de Teodomir, queda un assumpte pendent: la presència d'elits o aristocràcies urbanes o locals a Tarragona

Així doncs veiem com, malgrat la dificultat de les informacions que han arribat fins a nosaltres, es podria distingir dues fases no successives i sí complementàries: la successió d'episodis violents vinculats amb la conquesta militar d'entitats urbanes potents (casos de Saragossa, Narbona i possiblement Tàrraco) i la progressiva fixació d'un sistema tributari a les aristocràcies indígenes hispanovisigodes⁶³. El cas de Tarragona –també el de Tortosa– planteja, no obstant això, un problema afegit: ja hagués estat mitjançant conquesta militar o pacte (i la progressiva fixació d'impostos i sistemes tributaris), no sabem quines elits residien en Tàrraco després de la desaparició del *rex* Àkhila i el seu misteriós successor Ardó. El problema de base radica que no tenim dades per poder caracteritzar els interlocutors tarraconenses amb els conqueridors àrabs. Mentre les fonts textuais són prolífiques a descriure les resistències i col·laboracionismes entre les aristocràcies del sud de la Península Ibèrica, en el cas del nord-est peninsular de nou existeix un enorme silenci. Quin va ser el paper de l'*episcopus* (el bisbe) de Tàrraco, el personatge més rellevant de la societat tarraconense del moment? Quin va ser el paper de l'església, la institució més important de la societat visigoda? Segons el relat llegendari el bisbe metropolità Pròsper hauria fugit a Verona (Itàlia) pel mar davant l'arribada de les tropes àrabs⁶⁴. Seguint aquest relat la ciutat metropolitana de Tàrraco es trobaria en el moment de la conquesta o la capitulació mitjançant pactes sense la màxima figura de poder urbà⁶⁵. No obstant això, recentment M. Pérez Martínez ha rebutjat aquest esdeveniment, més historiogràfic que històric. S'ha posat de relleu com la figura del bisbe metropolità Pròsper és una construcció historiogràfica molt posterior als fets esdevinguts a Tàrraco a principis del segle VIII

⁵⁹ VIRGILI 1984; BRAMON 2002: 118-119 ;CHALMETA 2003; GONZALO 2013: 17.

⁶⁰BRAMON 2000: 118-119.

⁶¹ Les notícies que ens proporciona aquest autor en ocasions no es corresponen amb els fets, sent considerat per alguns historiadors com un testimoni poc fiable; CHALMETA 2003: 53; GONZALO 2013: 17.

⁶² Passatge estudiat per VIRGILI 1984; CHALMETA 2003; GONZALO 2013: 17.

⁶³ACIÉN 1998; ACIÉN 1999; ACIÉN 2000; MARTÍ, 1999;MARTÍ 2008; MARTÍ 2011.

⁶⁴SERRA I VILARÓ 1943.

⁶⁵VIRGILI 1984.

d.C.⁶⁶ Ni va existir Pròsper, ni la seva fugida a Itàlia (Verona, Liguria) amb les relíquies i els tresors de l'episcopat de Tàrraco⁶⁷.

La construcció de la figura del bisbe Pròsper es va iniciar al segle XVI de mans de l'autor Pons d'Icart en el seu *Llibre de les grandeses (de Tarragona)*. Aquesta figura, la dels seus seguidors Justí i Procopi, la fugida per mar després de l'arribada dels àrabs cap a Verona amb les relíquies de Sant Fructiós, tresors i llibres de l'episcopat tarragoní, són, en realitat, una construcció historiogràfica que ha arribat fins a l'actualitat⁶⁸. Com ha desenvolupat àmpliament M.Pérez, l'últim bisbe de Tàrraco documentat és Vera. Sabem que sota el regnat d'Égica (687-702), aquest titular de la metròpoli eclesiàstica de Tarragona va participar en el Concili XVI de Toledo de l'any 693 d.C. Així doncs, des de l'any 693 fins a la segona dècada del segle VIII d.C. no tenim cap altra dada empírica que ens permeti caracteritzar un bisbe concret a Tàrraco. Si bé resulta obvi que va haver d'haver-ho en el moment de l'arribada dels àrabs⁶⁹. Els treballs de M.Pérez⁷⁰ i A.Muñoz Melgar⁷¹ han posat en relleu que sí va existir una dispersió de les relíquies i del culte de Sant Fructuó a partir de principis del segle VIII d.C. No entrarem aquí en els detalls d'aquesta “dispersió” de relíquies i llibres pertanyents a l'episcopat tarraconense. Sí ens interessa subratllar aquí que aquest és un indicatiu més de l'absència de poders eclesiàstics a la ciutat arran de la conquesta islàmica, i per tant una dada més en favor de l'episodi violent i/o la resistència per part de les elits locals a sotmetre's a la tributació i al domini omeia. L'anàlisi de les anotacions realitzades en el *Liber Orationum de Festivitatibus* (l'Oracional de Verona) ha permès reconstruir parcialment el seu itinerari des de la seva sortida de Tàrraco. Existeix una relativa unanimitat a acceptar que el *Liber* va deure sortir de Tàrraco abans de l'any 730 d.C. grosso modo⁷². Es pot avançar la partida del *Liber Orationum* a la segona meitat del segle VIII d.C., coincidint amb l'època de la conquesta militar (o pacte) i submissió tributària de la *Tarraconensis* per part dels àrabs. El *Liber Orationum* constitueix, com ja ha subratllat M. Pérez, una de les proves indiscutibles de la dispersió de les relíquies, tresors i manuscrits que formaven part de l'episcopat de Tàrraco conseqüent a la conquesta per part dels àrabs de la ciutat i el seu territori⁷³.

En aquest punt volem recordar que durant tota l'antiguitat tardana, també en el cas del *Regnum Gothorum* d'Hispania, la figura de l'*episcopus* estava vinculada a la del poder

⁶⁶PÉREZ 2012: 407-411.

⁶⁷PÉREZ 2012.

⁶⁸ Assimilant l'existència del bisbe Pròsper i la seva fugida a Itàlia tenim els representatius treballs de SERRA I VILARÓ 1943; CAPDEVILA, 1964-1965; RECASENS 1975; VIRGIL 1984; ACIÉN 1998; ACIÉN 1999; ACIÉN 2000; MACIA, 2008; MARTÍ 2010; MAR GUIDI 2010; MENCHON 2011; GUIDI, VILLUENDAS 2012. En el treball de recerca dut a terme en el context de la seva tesi doctoral, M.Pérez Martínez trobem la crítica científica i anàlisi de l'existència històrica de Pròsper i el seu èpic viatge, PÉREZ 2012. Molt més ambigu és X.Gonzalo, qui recentment ha dit “la informació disponible no podem confirmar su existencia, aunque tampoco descartarla”, GONZALO 2013: 16.

⁶⁹VIRGILI 1984.

⁷⁰PÉREZ 2012: 410-411.

⁷¹ Tesi doctoral titulada “*Sant Fructuós de Tarragona. Aspectes històrics i arqueològics del seu culte, de l'antiguitat a l'actualitat*”, llegida a Tarragona l'any 2013; inèdita.

⁷²PÉREZ 2012: 412.

⁷³ L'any 986 aquesta documentada la donació de relíquies i objectes sagrats a l'emperadriu Adelagia que formaven part del lot dispersat després de la conquesta de Tarragona; exemple il·lustratiu del prestigi d'aquests objectes i de la seu metropolitana hispana; PÉREZ 2012: 412. Hipòtesi que ja va esbossar A. VIRGILI (1984).

de decisió, gestió i control de les ciutats. Recentment J.Arce ha plantejat obertament que el *Regnum Gothorum* era, abans de tot, un regne eclesiàstic⁷⁴. A l'arribada dels àrabs a Hispània es troben amb que els seus interlocutors són els bisbes, figures revestides d'un prestigi religiós, però també d'un immens poder de decisió polític, social i econòmic a les ciutats i els seus territoris adscrits. És cèlebre el col·laboracionisme d'alguns bisbes amb els conqueridors musulmans, un col·laboracionisme que trobem en grans senyors laics com és el cas de Teodomir a l'actual Regió de Múrcia. D'altra banda hem de recordar que la política per part dels àrabs va ser el del manteniment i continuïtat de totes les diòcesis hispanes. Tan sol dues seus episcopals van desaparèixer arran de la conquesta àrab: les de Tarragona i les de Urci (Almeria, Andalusia). Sabem per un text cristià, la Crònica Mossàrab, que el valí Uqba (732-742) va legislar a favor que els cristians mantinguessin les seves lleis (el *Forum Iudicum* visigot) i es mantinguessin sota el control dels seus bisbes i grans senyors laics⁷⁵. M.Acién ha estudiat la relació entre els episcopats hispans i els conqueridors àrabs en diversos treballs, arribant a la conclusió que va haver-hi un col·laboracionisme i un suport mutu durant tot el segle VIII d.C.⁷⁶.

La figura del bisbe i la institució de l'episcopat actuaria com la plantilla material sobre la qual es superposarien els instruments de la fiscalitat àrab durant tot el segle VIII d.C. en la formació social d'al-Andalus⁷⁷. Així doncs en una ciutat eminentment episcopal com Tàrraco⁷⁸ resulta cridaner que no existís una voluntat per part de les tropes militars àrabs de reaprofitar les estructures institucionals i administratives que gestionaven els recursos urbans i territorials. En definitiva, durant el segle VIII d.C., la tendència per part dels governadors i membres de l'administració andalusina va ser orientar la fiscalitat i captació tributària existent vinculada a les diòcesis episcopals. Es podria afirmar que en la seva transformació d'Hispània/Spainia a al-Andalus, els conqueridors àrabs van utilitzar com a eina de primer ordre les estructures episcopals preexistents. Així doncs, el segle VIII d.C. és un segle de transició, no de ruptura. M.Acién ha assenyalat el moment d'aquesta ruptura entre l'*episcopus* de tradició tardoantiga i l'amil andalusí al llarg del segle IX d.C. La raó d'aquest canvi radical generalitzat entre les antigues estructures episcopals i el sistema de fiscalitat andalusina es deu a la gradual pèrdua de poder dels bisbes en els espais rurals i la progressiva consolidació d'un sistema nou, el plenament andalusí, de gestió dels recursos agrícoles i territorials. Aquesta tendència s'accentuà a la fi del segle IX i principis del X d.C., quan ja es pot parlar d'una societat plenament andalusina i les tradicionals fórmules de gestió del territori heretades del període visigot desapareixeran. En el cas de Tàrraco (i Tortosa) el silenci de les fonts textuais apunta a una ruptura que va poder estar condicionada per la conquesta militar i el desig exprés per part de l'estat omeia de desvincular la ciutat i territori de la seva tradició episcopal. Sense bisbe, sense episcopat i diòcesis territorial la captació de recursos en l'antic *ager Tarraconensis* quedava així dificultada per als nous dominadors⁷⁹.

⁷⁴ ARCE 2011.

⁷⁵ BARBERO, VIGIL 1978.

⁷⁶ ACIÉN 1998; ACIÉN 1999; ACIÉN 2000.

⁷⁷ Es tracta d'un fenomen, que salvant les distàncies, és molt similar a la progressiva assimilació per part de l'església de les potestats que controlava l'estat romà durant el segle V d.C. Amb la desaparició de l'aparat estatal romà a finals del segle V d.C., la institució eclesiàstica acabarà per assimilar la majoria de les funcions que abans pertanyien a l'estat.

⁷⁸ PÉREZ 2012.

⁷⁹ Una interpretació contrària la trobem a GONZALO 2013.

Així doncs, hi ha documentats bisbes que van pactar o van col·laborar amb els àrabs en la Península Ibèrica; però aquest no va ser el cas de Tàrraco si tenim en compte que no es documenta cap bisbe en cronologies posteriors. No existeix cap document, directe o indirecte, que provi una continuïtat a la seu episcopal de Tarragona. Tot el contrari; la catedral tarraconense va quedar buida durant la segona dècada del segle VIII d.C. I la seva àrea d'influència (l'antic *ager tarraconensis*) i el seu privilegiada a la *província Tarraconensis* va quedar radicalment dearticulada i desestructurada⁸⁰. Marginant tot el relatiu a l'existència de Pròsper però acceptant que les relíquies de la seu metropolitana de Tàrraco es van dispersar abans de l'any 730 d.C., és possible afirmar que l'arribada dels conqueridors àrabs va dinamitar l'existència de l'episcopat tarraconense durant la segona dècada del segle VIII d.C. En relació a les elits laiques o civils, tampoc tenim cap documentada per a Tàrraco. El nostre coneixement de la presència d'un *dux* (duc) o *comes* (comte) a la ciutat de Tarragona també ens és totalment desconegut. Malgrat el silenci de les fonts textuais àrabs i cristianes, la lògica històrica imposa la presència d'elits a la ciutat durant els anys 714-719/720 d.C. Encara que ens movem en el terreny de l'especulació, els indicis apunten a una conquesta militar després d'un episodi bèl·lic. Aquest plantejament no deixen marge a molts més marcs interpretatius: si els àrabs van prendre la ciutat per la força, aquesta va haver d'oferir resistència. És a dir, les elits locals van oferir resistència a l'avanç islàmic⁸¹.

El segle VIII d.C. va ser, de forma extensiva a tot el territori de l'actual Catalunya, un segle de continuïtat respecte al període precedent més enllà dels rellevants esdeveniments polític-militars⁸². No obstant això, aquesta continuïtat és relativa, ja que actuaria com a transició cap a la construcció dels models socio-econòmics andalusí i el període formatiu dels comtats del nord. En el cas de l'antic *ager Tarraconensis* i la seva capital Tàrraco, no podem parlar de continuïtat al món urbà. No obstant això, recentment, s'ha començat a plantejar la hipòtesi de l'existència d'estructures d'origen andalusí en cronologies molt primerenques vinculades amb la gestió del territori per part dels conqueridors àrabs. Diversos treballs de R.Martí han analitzat el topònim *balāt* i la seva llatinització posterior detectada sota la denominació de *palatium/palatiolum/palatiolo*⁸³. Aquests *palatia* se situarien prop de les grans vies de comunicació interior actuant com a centres aglutinadores dels excedents agrícoles i la captació de tributs (hums). Especialment abundants en la Catalunya Central, aquests *bilād* (plural de *balāt*)⁸⁴ han pogut documentar-se per l'estudi toponímic, però no arqueològicament⁸⁵. Una altra característica d'aquests *bilād* seria la seva superposició a les estructures territorials de la diòcesi tardoantiga. No obstant això, aquests *palatiolos-palatia/bilād* no s'allotjarien en espais urbans; la seva posició respondria a altres pautes, vinculades més al control del territori que al del món urbà. En definitiva, la implantació d'aquesta xarxa de *bilād* ha de relacionar-se amb grans superfícies orientades a

⁸⁰ ARRAYÁS 2002; ARRAYÁS 2005; PREVOSTI 2010: 25-112; PREVOSTI, PÈLACHS 2010: 113-120; GUIDI, VILLUENDAS 2012: 35-39.

⁸¹ De la mateixa forma que les elits locals romanes de la *tarraconensis* van oferir resistència a la conquesta per part del regne got de Tolosa a finals del segle V d.C. El cas de la resistència de les aristocràcies de Tortosa es cèlebre davant els exercits gots.

⁸² A aquesta mateixa conclusió van arribar (per tota la Península Ibèrica) BARBERO, VIGIL 1978; per al cas de Catalunya veure MARTÍ, 1999.

⁸³ MARTÍ 2008; 2011.

⁸⁴ BRAMON 2002: 15.

⁸⁵ Encara que s'ha plantejat la tendència de reaprofitar espais anteriorment ocupats per vil·les romanes

l'explotació agrícola que estarien en zones pròximes als centre territorials, com és el cas de la concentració de topònims *palatium/palatiolum* (balāt) a l'entorn d'Egara (Terrassa, en el Vallès). Seguint el plantejament de R.Martí, l'existència d'aquests enclavaments estaria vinculada a les reparticions de terra conquerida (fay') en aquells espais territorials on es va produir una conquesta efectiva del territori⁸⁶.

S'ha plantejat que l'existència d'aquests bilād en el Camp de Tarragona implicaria una “continuidad generalizada, se podría afirmar que la formación del Estado andalusí no comportó grandes transformaciones sociales a nivel peninsular, sino que la imposición de una nueva organización de la sociedad se realizará de forma progresiva. Al mismo tiempo, parecería indicar que *Tarrakuna* habría pactado su capitulación, hecho que habría permitido a las aristocracias de este territorio mantener las relaciones de producción vigentes a inicios del siglo VIII”⁸⁷. El nostre plantejament és diferent. Malgrat el merítós treball d'anàlisi toponímica realitzat per X.Gonzalo⁸⁸, l'arqueologia i les fonts textuais apunten a una radical ruptura de les formes de vida pròpies de la ciutat al segle VIII d.C. en Tàrraco. Quant a la continuïtat en la gestió del territori, creiem que més que parlar de “continuitat” o “transformació progressiva” hem d'interpretar les dades com una acceleració en la dispersió i disminució demogràfica del poblament. En l'àmbit rural de l'antic *ager Tarraconensis*, així doncs, les comunitats camperoles es mantindrien relativament al marge dels poders fàctics emergents⁸⁹.

Resumint, el final polític i urbà de la Tàrraco postclàssica es va produir quan la *Tarraconense*, governada pels successors de Vitiza, Àhila II i Ardó, van mantenir un regne efímer fruit de les pugnes de l'aristocràcia pel *Regnu Gothorum*. En el context d'aquestes guerres civils entre les faccions de Roderic i el bàndol vitizià, Tàrraco estava alineada amb ciutats com Zaragoza, Girona i Narbona. Tot l'arc mediterrani nord-oriental peninsular estava sota domini d'Àkhila II en paral·lel a la progressiu avançament mitjançant pactes i conquestes militars de les tropes àrabs. En un moment indeterminat entre l'any 714 i 719 d.C. aquest *status* de regne independent va desaparèixer. Més que de conquestes militars o de pactes concrets com el de Teodomir a Múrcia, és possible que la *Tarraconensis* va ser “pacificada” (eufemisme del concepte de sotmetiment) durant el govern del valí musulmà al-Sahm, mitjançant l'instrument del pagament de tributs. Fins llavors la *Tarraconensis* oriental i la *Septimània Narbonense* s'hauria mantingut com a territori exempt del pagament de tributs als àrabs conqueridors, a manera d'un reduït *regnum orientalis* sota el control dels descendents del rei Vitiza i les aristocràcies locals⁹⁰.

No ens interessa fixar la successió dinàstica del *Regnum* constituït en la *Tarraconensis* i la *Narbonense* durant la segona dècada del segle VIII d.C. Si acceptem la veracitat del text del *Laterculus regum wisigothorum* del monestir de Ripoll, després del regnat d'Àkhila II (de tres anys) i Ardó (de set anys i sis mesos) Tàrraco i l'*ager tarraconensis* van passar a formar part dels territoris sotmesos pels àrabs. El *Laterculus regum wisigothorum* és un text complex. Escrit en lletra visigòtica i datat l'any 828, exclou del llistat de monarques visigots a Rodericus. Aquesta exclusió subratlla l'adscripció del

⁸⁶MARTÍ, 1999 GIBERT, 2007;

⁸⁷ GONZALO 2013: 26.

⁸⁸ GONZALO 2013: 26.

⁸⁹WICKHAM 2000: 15-46; WICKHAM 2005.

⁹⁰GUIDI, VILLUENDAS 2012: 34 i 35.

text a un entorn àulic o aristocràtic favorable a la legitimació monàrquica de la facció vitiziana d'Àkhila II en la *Tarraconensis*. Si donem total credibilitat al text de Ripoll la suma de temps dels dos regnats seria de deu anys i sis mesos. En aquest sentit les dades que ens proporcionen les fonts textuais, no encaixen. Si acceptem l'any 710/711 d.C. com a inici del regnat d'Àkhila II, seria en el 720 d.C. quan la *Tarraconense* perdria la seva monarquia visigoda i passaria a orbitar directament sota el poder andalusí. I aquest fet tindria que haver succeït abans de l'any 719 d.C. amb quasi total probabilitat. No obstant això, malgrat les contradiccions, aquestes informacions semblen orientar-se sempre cap a l'existència d'un *regnum* independent en la *Tarraconense-Narbonense* que seria sotmès de forma gradual durant els últims anys de la segona dècada del segle VIII d.C.⁹¹

La progressiva submissió de la *Tarraconense* mitjançant tributs, els episodis violents de Saragossa (714) i Narbona (719/720) i els fets que narra la Crònica del Moro Rasis⁹² (encara que parcials i partidistes), podem plantejar que Tàrraco va deure viure la segona dècada del segle VIII d. C. com una ruptura respecte a la seva tradició urbana precedent. Així ho indica de forma clara i explícita les fonts arqueològiques. En aquest sentit creiem que és necessari recordar el passatge *De goti qui remanserint ciuitates Hispanienses*, de la *Chronica Prophetica* (escrita l'any 883)⁹³. Ens interessa especialment una reglamentació: la imposició per part dels conqueridors musulmans de desmantellar les ciutats (ciuitas frangerent) i anar a viure a castells i vilatges (castris et uicis habitarenit) a la aristocràcia visigoda que, sense capitular, va ser vençuda per les armes (serui armis conquisiti)⁹⁴. Aquest passatge encaixaria bé per una Tàrraco a la fi de la segona dècada del segle VIII d.C. No podem atribuir ni elits eclesiàstiques, ni civils ni militars. L'any 720 d.C., Tàrraco (com entitat urbana, que no territorial) deixava de concentrar les aristocràcies regionals i es documenta l'inici de la total absència de qualsevol bisbe. Ens interessa subratllar com les relacions camp-ciutat es mantenen en la segona dècada del segle VIII d.C. i durant tot el procés de conquesta per part dels àrabs de l'antic *Regnum*. Aquesta íntima relació ciutat-camp apareix recollida indirectament en el passatge anteriorment descrit *De goti qui remanserint ciuitates Hispanienses*. En aquest context pot plantejar-se que la ciutat de Tàrraco, pertanyent al petit *regnum* independent d'Àkhila II i Ardó, estigués inclosa a la llista de ciutats en les quals l'elit visigot hauria d'abandonar l'entitat urbana per anar a residir en les seves propietats rurals. Això explicaria el silenci de les fonts arqueològiques de Tarragona ciutat entre els segles VIII-XI d.C., mentre que el territori de l'antic *ager Tarraconensis* romanía poblat, especialment en el vessant meridional i la Serra de Prades, la Conca de Barberà i els seus límits amb l'antic *ager dertosanustardoantic*.

Tàrraco, una de les seues urbanes d'Àkhila II i dels sectors de l'elit hispanovisigoda que possiblement no van pactar, perdia així la seva capitalitat després de més de nou segles

⁹¹ MAR, GUIDI 2010: 173-182.

⁹²BRAMON 2002: 118-119. Informació que es podria correspondre amb les dades que ens dona Ibn al-Qutaybiya CHALMETA 2003: 53; GONZALO 2013: 17.

⁹³“Ut et homnis ciuitas frangerent et castris et uicis habitarenit et unusquisque ex illorum origine de semetipsis comites eligerent qui per omnes haitantes terre illorum pacta regis congregarentur. Omnis quoque ciuitas que illi superaberunt ipsas sunt constrictas a suis omnibus habitantes. Ipsi quoque sunt serui armis conquisiti”, GÓMEZ MORENO 1932: 626; BARBERO, VIGIL 1978: 211. Ja vam incidir en la possible rellevància d'aquest text a GUIDI, VILLUENDAS 2012: 35.

⁹⁴GÓMEZ MORENO 1932: 626.

d'història urbana⁹⁵. Com van plantejar en un treball precedent sobre l'urbanisme tardoantic de Tàrraco: sense elits urbanes no sobreviu la *civitas* ni sorgeix la madīna. Aquest argument de l'absència d'elits ja va fer plantejar a A. Virgili que amb l'arribada dels conqueridors àrabs, la població de Tàrraco no tindria amb qui poder pactar⁹⁶. Dertosa/ Ṭurtūša aglutinarà en les següents centúries el paper de darrera ciutat de la frontera omeia d'al-Andalus, convertint-se en la madīna de Ṭurtūša. En paral·lel, Barcelona (Barcelona) s'erigirà com a seu del comtat de Barcelona en la *Marca Hispànica* a partir de l'any 801 d.C. La incorporació a escena d'aquests dos nous protagonistes polítics i socials relegava Tàrraco a un espai de frontera no despoblat, però sí després de tot dinamisme plenament urbà. La població que hagués quedat a la ciutat, sense la tutela d'un estat o d'una elit, va haver de desenvolupar noves estratègies residencials que al llarg del s. VIII d.C. va convertir Tàrraco en un cadàver de pedra i marbres, en definitiva, en un vilatge. La ciutat de Tarragona, així doncs, al segle VIII d.C. perd les seves elits i consolida el fenomen de ruralització de l'espai urbà que ja es detecta arqueològicament des de segles passats. No obstant això, no creiem en un abandó generalitzat de tota la ciutat sistemàtic; sí gradual. Com indica el *De goti qui remanserint ciuitates Ispanienses* algun tipus de guarnició militar musulmana va deure instal·lar-se a la ciutat (sarraceni fortiter)⁹⁷. No tenim dades arqueològiques de la presència d'aquests contingents militars, però recentment Ph. Sénac ha proposat una lectura alternativa a un text que podria llançar llum sobre el *status* de Tarragona durant els primers anys la conquesta islàmica⁹⁸. Aquests nous plantejaments, lligats a una relectura de les fonts textuais de l'època i l'anàlisi de les dades arqueològiques poden facilitar-nos una visió de la Ṭarrakūna andalusina molt més complexa que la tradicional "terra de frontera" entesa com a "terra de ningú".

⁹⁵ MAR, GUIDI 2010: 173-182.

⁹⁶ VIRGILI 1984.

⁹⁷ GÓMEZ MORENO 1932: 626.

⁹⁸ SÉNAC 2002.

Tarragona durant la primera meitat del segle VIII d.C. Un campament militar andalusí?

Ph. Sénac, a partir d'un passatge de l'autor del segle X d.C., Aḥmad al-Rāzī (887-955) ha plantejat que la ciutat transcrita com Ṭarasūnah (Tarassona) és en realitat Tarragona⁹⁹. Els arguments de Ph.Sénac són tant la situació geogràfica a la que fa referència com un anàlisi detallat de terme transcrit, que no pot ser identificat amb Tarassona. Si acceptem la transcripció de Lévi-Provençal¹⁰⁰ i l'estudi de Sénac, es pot plantejar que després de l'any 720 d.C. la ciutat de Tarragona es va constituir com una base d'operacions militars de primer ordre al territori¹⁰¹.

El text fa referència a l'establiment residencial i militar d'un tal Ubayd Allah b. Utman, identificat como governador de Tarragona i la Narbonense entre els anys 720 i 759 d.C. Segons el text d'Aḥmad al-Rāzī des de Tarragona es cobriren els impostos de ciutats tan importants com Narbona i Barcelona. La transcripció de Lévi-Provençal i el posterior estudi de Ph.Sénac indiquen que l'esmentat Abū Uṭmān Ubayd Allāh b. Uṭmān era un "gran senyor"¹⁰², la funció del qual seria la de la gestionar i control militar, però també la del cobrament de tributs. Les informacions que ens proporciona aquest important text concordarien amb la troballa arqueològica a la ciutat romana de Ruscino (Perpinyà, França) de 43 segells procedents de Narbona¹⁰³. Segons Ph.Sénac i R.Marichal la destinació d'aquests segells i el botí que no s'ha conservat seria la ciutat de Tarragona, que exerciria una capitalitat predominant durant la tercera dècada del segle VIII d.C.¹⁰⁴

L'estudi crític de les fonts textuales musulmanes portat a terme per D.Bramon fan plantejar diversos dubtes respecte a la identificació de Tarragona com base militar i tributària omeia durant la primera meitat del segle VIII d.C.. D.Bramon recull la noticia que dona Aḥmad al-Rāzī per al-Ḥimyarī, en el seu Kitāb al-rawḍ. reproduïm el text a partir de la noticia d'al-Ḥimyarī: "Ṭarasūnah, a al-Andalus, era la residència dels valís i dels alcaids de les Fronteres. Abū Uṭmān Ubayd Allāh b. Uṭmān, conegut per "el senyor de la Terra (Gran?) [ṣāhib al-ārḍ al-kabīra], l'escollí com a lloc de campament, i la preferí com a lloc de residència per damunt de les altres ciutats de les Fronteres. Allà hi rebia el delme [de les collites] de la ciutat de Narbona i de Barcelona. Després, en incrementar-se el nombre de gent que preferí instal·lar-se en Tudela a causa de la qualitat de la seva horta i de l'amplitud del seu solar, tornà a ser una de les dependències de Tudela. Entre ambdues ciutats hi ha una distància de dotze milles¹⁰⁵". D.Bramon identifica la Ṭarasūnah citada al text com Saragossa o Tarassona¹⁰⁶. Així doncs, tenim un problema d'identificació. A partir del text d'Aḥmad al-Rāzī estudiat per Lévi-Provençal, Ph.Sénac i posteriorment X.Gonzalo, aquesta Ṭarasūnah es Tarragona¹⁰⁷;

⁹⁹SÉNAC 2002.

¹⁰⁰LÉVI-PROVENÇAL 1954.

¹⁰¹ Recollit per GONZALO 2013: 16.

¹⁰²LÉVI-PROVENÇAL 1954: 77; SÉNAC 2002.

¹⁰³MARICHAL i SÉNAC 2007.

¹⁰⁴MARICHAL i SÉNAC 2007. SÉNAC 2002.

¹⁰⁵BRAMON 2002: 117-118.

¹⁰⁶BRAMON 2002: 117.

¹⁰⁷LÉVI-PROVENÇAL 1954: 77; SÉNAC 2002; GONZALO 2013: 16.

però a partir del passatge d' al-Ḥimyarī analitzat per D.Bramon es tractaria de Saragossa o Tarassona¹⁰⁸.

No entrarem aquí en la problemàtica de la identificació del terme de Ṭarasūnah amb Saragossa, Tarassona i Tarragona. Seguint la línia interpretativa de Ph.Sénac i X.Gonzalo¹⁰⁹, creiem possible plantejar l'existència d'una base d'operacions militar i fiscal a Tarragona entre els anys 720 i 759 d.C. De la figura de Abū Uṭmān Ubayd Allāh b.Uṭmān sabem que va ser mawlā (client/depenent) omeia, sent un actiu partidari i col·laborador d'Abd al-Rahman ibn Mu'awiya ibn Hisham ibn Abd al-Malik ibn Marwan (731-788), personatge que passaria a la història com Abd al-Raḥmān I, primer emir independent d'al-Andalus (756)¹¹⁰.

En el text d'al-Ḥimyarī es cita a Abū Uṭmān Ubayd Allāh b.Uṭmān amb l'apel·latiu de ṣāḥib al-ārḍ al-kabīra, la traducció del qual seria "senyor de la terra gran"; un apel·latiu que segons D.Bramon solament li dona aquest autor¹¹¹. Tenint en compte la rellevància que va tenir el col·laboracionisme d'Abū Uṭmān Ubayd Allāh b.Uṭmān amb la facció omeia d'Abd al-Raḥmān I¹¹² i les cronologies delimitades del seu govern entre els anys 720 y el 759 d.C., creiem que s'ha de situar la seva estança a Tarragona en torn l'any 750 d.C. El passatge dotaria a Tarragona d'un protagonisme militar i fiscal de primer ordre, ja que s'especifica que va ser triada per part del valí com a seu per davant d'altres ciutats de la regió (Narbona, Barcelona, Girona, Tortosa, Tudela, Tarazona i Saragossa). Hem de recordar que Narbona es va constituir com la gran capital triada pels governadors musulmans en el sud de França, però en el nord-est peninsular durant tot el segle VIII d.C. van oscil·lar els pols de poder; en definitiva, la capitalitat d'un nucli urbà depenia de l'elecció del governador o la dinàmica de control militar i fiscal¹¹³. Tarragona, triada com a seu d'un governador, hauria de donar cobertura material a totes les activitats dutes a terme pels valís.

La Tarragona de mitjans del segle VIII d.C. tornaria al seu rol de campament militar, similar (evidentment amb nombroses matisacions) al seu status de campament militar durant el segle II a.C. El propi text d'al-Ḥimyarī ens parla de la elecció de Tarragona com a campament militar, no de la construcció d'un campament militar ex novo¹¹⁴. Així doncs, creiem que l'actual part alta de la ciutat va ser el lloc escollit per a la instal·lació de l'aparell militar i fiscal. Les muralles romanes de Tarragona porten en peus 2200 anys, oferint al llarg de la història resguard i protecció als habitants de la ciutat amb reformes puntuals. La monumentalitat dels murs i torres d'origen romans han persistit fins a l'actualitat, i és versemblant que donessin cobertura material als exèrcits àrabs. No tenim dades arqueològiques per poder localitzar, identificar o caracteritzar el campament i la residència d'Abū Uṭmān Ubayd Allāh b.Uṭmān, no obstant això la lògica urbana i històrica apunten a la part alta, amb una reutilització de les seves estructures arquitectòniques d'època romana i visigoda. Evidentment, la presència del valí a la ciutat implicaria la de tropes (un exèrcit que hauria de residir en casernes) i

¹⁰⁸ BRAMON 2002: 117, especialment la nota 117.

¹⁰⁹ SÉNAC 2002; GONZALO 2013

¹¹⁰ CHALMETA : 353-359; MANZANO : 319-320.

¹¹¹ BRAMON 2002: 118, nota 245.

¹¹² CHALMETA : 353-359; MANZANO : 319-320.

¹¹³ Sobre la fiscalitat altmedieval d'origen andalusí a Catalunya veure MARTÍ 1999: 63-70.

¹¹⁴ BRAMON 2002: 117-118.

membres de l'administració. També necessitaria espais condicionats per protegir els tributs cobrats a les diferents ciutats i territoris. Precisament en aquest punt crida l'atenció la posició privilegiada de Tarragona¹¹⁵ vers Narbona i altres ciutats de la *SeptimaniaNarbonense* o la mateixa Barcelona¹¹⁶.

El passatge apunta a la presència de valís i d'alcaids, membres fonamentals de l'administració califal omeia, encarregats de comandar els exèrcits i les tropes, portar a terme les conquestes militars, pactar les capitulacions pertinents i gestionar i controlar les recaptacions fiscals i tributaries a les ciutats i els territoris conquerits. Es cita “valís i alcaids”, en plural, per la qual cosa no solament el governador Abū Uṭmān Ubayd Allāh b. Uṭmān va deure residir a Tarragona. La referència en plural suggereix la presència de diversos membres de l'administració estatal omeia. El passatge fa referència al terme fronteres, també en plural, en un moment d'expansió progressiva en la qual els límits territorials són difusos i en conseqüència les fronteres encara no estan definides o caracteritzades de forma estable. Finalment apuntar que l'apel·latiu de senyor de la Terra Gran remitent a un personatge (ṣāḥib al-ārḍ al-kabīra) de gran poder polític i militar que va deure exercir gran control a la regió (l'antiga *Tarraconense* i *Narbonense*)¹¹⁷.

D'haver estat Tarragona la seu del valí Abū Uṭmān Ubayd Allāh b. Uṭmān, quines altres motivacions podria haver condicionat l'elecció d'aquest emplaçament com a campament militar? Creiem que en aquest punt es necessari tornar al passatge *De goti qui remanserint ciuitates Ispanienses* de la Crònica Profètica¹¹⁸. En el passatge, comentat en capítols anteriors, s'especifica que els habitants de les ciutats conquistades militarment (per les armes) no estaven salvaguardats pels pactes i no podien abandonar-les ni conservar béns propis, sent degradats a la servitud¹¹⁹. Per contra el text assenyala que els gots podien viure fora de les ciutats conquistades (al territori rural), espai on els conquistats sí podien conservar els seus béns, és a dir, les seves propietats agrícoles¹²⁰. Els llocs de residència de la població serien castells i vilatges; de nou estructures i espais d'habitat associats amb el món rural. En aquest context, en el qual les elits i la població urbana havia abandonat la ciutat per anar a habitar en espais rurals, solament quedarien serfs al servei dels conqueridors àrabs. El passatge cita la imposició de desmantellar les estructures de defensa urbanes godes (ciuitates uel castris gotorum) en favor de l'establiment de guarnicions militars àrabs a les ciutats conquistades, és a dir, establiments o campaments militars musulmans¹²¹.

L'establiment d'una guarnició militar omeia a Tarragona entre els anys 720-759 d. de C. que es dedueix de a lectura dels textos de Aḥmad al-Rāzī i Abū Uṭmān Ubayd Allāh

¹¹⁵ Saragossa o Tarassona si seguim a BRAMON 2002: 117-118.

¹¹⁶ SÉNAC 2002.

¹¹⁷ SÉNAC 2002; GONZALO 2013: 16.

¹¹⁸ GÓMEZ MORENO 1932.

¹¹⁹ “Omnis quoque ciuitas que illi superaberunt ipsas sunt constrictas a suis ómnibus habitantes. Ipsi quoque sunt serui armis conquisiti”, GÓMEZ MORENO 1932: 626; BARBERO, VIGIL 1978: 212.

¹²⁰ “Ut et hominis ciuitas frangerent et castris et uicis habitarent et unusquisque ex illorum origine de semetipsis comites eligerent qui per omnes habitantes terre illorum pacta regis congregarentur”, GÓMEZ MORENO 1932: 626; BARBERO, VIGIL 1978: 212.

¹²¹ “Armis itaque instructi preparati sunt ad uelluní et ínter guti et sarraceni fortiter per septem annis bellus inter illos discurrit. Guitas ubiliba continentes”; GÓMEZ MORENO 1932: 626.

b. *Uṭmān* per part de Ph. Sénac¹²² encaixaria amb les informacions que ens proporciona la Crònica Profètica¹²³ per a les ciutats conquistades per les armes durant els anys 714-719/720 d.C. Com hem apuntat anteriorment, la *civitas* de Tàrraco no va donar pas a la *madīna* de Ṭarrakūna. Va donar pas a mitjan segle VIII d.C. a l'establiment d'un campament militar omeia d'efímera existència però amb un rellevant rol polític-militar i tributari. La ciutat, entesa com una gran concentració de persones en les quals es desenvolupen múltiples activitats amb estructures arquitectòniques que donen cobertura material a aquestes activitats va desaparèixer.

L'arqueologia no ha pogut identificar cap tipus d'evidència material de la presència de la guarnició o campament àrab a Tarragona. Del dossier de centenars d'intervencions i troballes arqueològiques a la ciutat no ens consta ni una sola dada fiable sobre la presència dels valís, alcaids, l'exèrcit o l'administració omeia andalusina. En capítols posteriors ens estendrem sobre aquest assumpte, no obstant això volem assenyalar que en aquesta fase tan primerenca de domini de les ciutats i el territori per part dels àrabs, aquests van reutilitzar i es van allotjar en les estructures arquitectòniques preexistents de origen romanovisigot. Almenys aquesta sembla ser la tendència en ciutats pròximes com Barcelona o Narbona, així com en les altres antigues capitals provincials de Mèrida i Còrdova. Si posem l'accent en les característiques de l'avanç i control estatal omeia del territori nord-est durant el segle VIII d.C., resulta comprensible la reutilització d'estructures arquitectòniques preexistents. La residència d'Abū *Uṭmān* Ubayd Allāh b. *Uṭmān* i els restants valís i alcaids hauria de situar-se en aquells edificis de caràcter residencial datats en època visigoda de la part alta de Tarragona, on es tindria que situar el *Praetorium* tardeoant.

Acceptant la conquesta militar de Tàrraco i els termes en que aquesta es va portar a terme una vegada conquerida la ciutat i territori, considerem necessari tornar al passatge *De goti qui remanserint ciuitates Hispaniensis* de la Crònica Profètica¹²⁴. Si es van fer efectives les imposicions de que coneixem per la Crònica, gran part dels habitants de l'acròpoli i el suburbi portuari (els dos nuclis d'ocupació) van haver d'abandonar l'espai urbà i suburbial per anar a viure a castells i vilatges (*castra* i *uicii*). El més probable és que les possessions i els bens rurals de la població indígena es van mantenir al territori. Aquells gots (romanovisigots) que van romandre a la ciutat quedarien sota el status de *servi*, perdent les seves possessions i degradats social i econòmicament sota els conqueridors àrabs. Quan el passatge diu que les defenses godes havien de ser desmantellades, considerem que no faria referència a les estructures arquitectòniques, sí a la gestió i control per part de l'exèrcit got. El mateix passatge especifica que els musulmans substituirien aquestes defenses amb la constitució de bases d'operacions militars a les ciutats conquerides. L'elecció d'Abū *Uṭmān* Ubayd Allāh b. *Uṭmān* de Tarragona per la instal·lació del seu campament militar a Tarragona i la submissió fiscal que des de allí imposava (a ciutats com Barcino i Narbona) entre els anys 720-759 d.C. mostra el canvi de funcionalitat de l'espai urbà de l'acròpoli tarraconense. La ciutat visigoda de Tàrraco donava pas a una Ṭarrakūna base militar efímera que finalment seria substituïda per Tudela (Navarra)¹²⁵.

¹²²SÉNAC 2002.

¹²³GÓMEZ MORENO 1932: 626.

¹²⁴GÓMEZ MORENO 1932: 626.

¹²⁵BRAMON 2002: 117-118.

L'arribada i estada de tropes militars a Tarragona a mitjan del segle VIII d.C. estaria acompanyada de la presència de les famílies i els clients dels mateixos militars. Ja A. Virgili va assenyalar que la base estructural tribal i clànica (qawm/s) de les tropes musulmanes comportava la vinculació d'aquests clients i familiars dels conqueridors¹²⁶. Així docs la presència d'un campament militar a Tarragona s'hauria de vincular no tan sols a la presència de soldats musulmans, també de contingents poblacionals adscrits mitjançant relacions de dependència personals¹²⁷. Tenint en compte els plantejaments que a partir de les fonts textuais apunten a Tarragona com a base militar i de captació fiscal a Tarragona entre els anys 720 i 759 d.C., seria versemblant que la presència d'una guarnició en l'antic nucli urbà estigués acompanyada de l'arribada de contingents poblacionals que serien instal·lats a la ciutat, però també al territori¹²⁸. El procés no va deure ser episòdic; l'extens dossier de topònims àrabs a l'àrea de les actuals comarques de Tarragona revela un passat andalusí l'origen del qual hem de situar-ho al segle VIII d.C., amb un procés de gradual consolidació d'uns nuclis i desaparició d'uns altres, arribant pràcticament fins als segles de la conquesta feudal cristiana entre el X i el XII d.C, depenent de les regions.

Les fonts textuais àrabs i cristianes no aportarien més notícies sobre Ṭarrakūna i el seu territori fins a principis del segle IX d.C. A. Virgili ha plantejat com el segle VIII d.C. seria d'una gran estabilitat politico-militar¹²⁹, sent Tarragona el centre d'un territori controlat pels àrabs però amb un territori rural controlat per la població indígena. Efectivament, el territori adscrit a Ṭarrakūna hauria de haver estat poblat durant tot el segle VIII d.C., si bé no podem comparar la densitat d'assentaments o el volum demogràfic a èpoques com l'altimperial romana (segles I-II d.C.) o posteriors a la restauració de Tarragona (segle XII). La principal dificultat la trobem en la caracterització d'aquests territoris que van ser andalusins fins a mitjan del segle IX d.C. Va haver-hi una fenomen de colonització rural per part dels nous senyors andalusins? La resposta, novament, està supeditada a futures troballes arqueològiques i a una revisió de les dades de les fonts textuais i l'estudi de la toponímia. Per A. Virgili la presència de molins de vents a Tarragona en les fonts àrabs es te que associar a l'arribada amb els àrabs de la tecnologia necessària per bastir-los¹³⁰. Per altra banda aquest autor ja va assenyalar la necessitat d'estudiar la toponímia àrab que trobem a les comarques del Camp de Tarragona, Alt Camp, Baix Camp, Penedès meridional, Conca de Barberà, etc¹³¹ com instrument per avaluar el grau de transformació econòmic-social derivat de la integració de Tarragona a al-Andalus.

¹²⁶ VIRGILI 1984: 7-36.

¹²⁷ Es posa d'exemple el testimoni de Paulus Diaconus per l'Aquitània: "sarraceni (...) cum uxoribus et parvulis venientes Aquitaniam Galliae provinciam quasi habitaturi ingressi sunt", VIRGILI 1984: 26.

¹²⁸ Segons A. Virgili "l'estructura militar musulmana que implicava aquesta peculiar ocupació, es mantingué vigent fins a la reforma d'al-Mansūr (Almansor) a finals del segle X d.C. el qual convertí l'exercit en un cos permanent, i socialment i tribalment heterogeni"; VIRGILI 1982: 27. Veure també per la fiscalitat: MARTÍ 1999: 63-70.

¹²⁹ "Després d'un llarg procés d'estabilitat (segle VIII) s'entra en un turbulent segle IX, d'atacs continuats entre els andalusins i els francs, que a ben segur trencaren el ritme de vida anterior, com palesen els textos", VIRGILI 1984: 27. Veure també el treball d' ABADAL 1953: 5-54.

¹³⁰ VIRGILI 1984: 26-27.

¹³¹ VIRGILI 1984.

Loca, castella i municipia. Un territori poblat i la desaparició d'una capital urbana.

Des de la primera meitat del segle VIII d. de C. fins a principis del segle IX d.C. el silenci de les fonts documentals –tant andalusines com cristianes- és aclaparant. Aquest silenci, o millor dit absència- de fonts documentals podria interpretar-se com el d'una clara i nítida absència poblacional al territori. L'explicació tradicional es fonamentaria que la no existència de cap tipus de testimoniatge textual implicaria la total absència de població. No obstant això diversos indicis i sobretot una cita textual de principis del segle IX d.C. no apunten en aquesta direcció¹³². La *Vita Ludovicis Imperatoris* O *Gesta Hludowici imperatoris* és una biografia-panegíric del rei franc Lluís el Pietós (778–840) escrita per Degan de Trèveris (800-850 circa). La *Vita Ludovicis* va ser escrita l'any 836/7 d.C., narrant els principals esdeveniments que van succeir durant el regnat de Lluís, centrant-se en els anys 814-835 d.C. Aquest document, no obstant això, aporta una dada que considerem fonamental per poder caracteritzar la continuïtat poblacional al territori de Tarragona a principis del segle IX d.C. La *Vita* de Lluís el Pietós cita una campanya militar amb el destí d'atacar la madina de Ṭurtūša; al seu pas pel territori de Tarragona es descriu un espai que estava lluny d'estar despoblat. Reproduïm el passatge que ens interessa: “*Profectusque per Barchinonam et veniens Tarraconam, quos ibidem repperit coepit, alios fugavit, universaque loca, castella, municipia, usque Tortuosam vis militaris excidit et flamma vorax comsumpsit*”¹³³.

En fer referència a Tarragona, el text, d'origen franc, cita la presència de *loca, castella i municipia*. L'episodi bèl·lic del text de la *Vita Ludovicis* ha d'emmarcar-se en la tradició de panegírics en els quals se succeeixen les batalles, guerres i accions portades a terme pel rei franc; així doncs la percepció que es dona sempre serà parcial i/o partidista. L'expedició franca s'ha de datar entre els anys 806-808 d.C.¹³⁴, quan des de Barcelona parteix l'exèrcit carolingi amb l'objectiu (frustrat) d'intentar conquerir Tortosa. Les informacions de l'existència de llocs (*loca*), municipis (*municipia*) i castells (*castella*) apunten a l'existència a principis del segle IX d.C. d'un territori plenament organitzat i jerarquitzat¹³⁵.

Les dues fonts textuales que caracteritzen el segle VIII d.C., amb el procés de conquesta i consolidació del sistema social andalusí a Tarragona fan referència explícita al poder militar i la captació i/o gestió de tributs. La biografia *Vita Ludovicis Imperatoris* i la crònica d'Ahmad al-Rāzī, encara que redactades amb posterioritat al segle VIII d.C., manifesten per part de les elits carolíngies i andaluses, l'existència d'una organització polític-militar i econòmica consolidada al Camp de Tarragona. Després de l'assimilació del *regnum Tarraconensis* d'Ákhila II, és més que probable que la ciutat sofrís una

¹³²Acceptant la presència d'un governador amb totes les implicacions de captació fiscal i poder militar a Tarragona entre els anys 720-759, ens queda un buit textual fins a la cita de la *Vita Ludovicis* de l'episodi bèl·lic del 806-808. Es tracta de 50 anys en el qual no tenim notícies de Tarragona i el seu territori.

¹³³ Recollit en Trem 1995: 332, posteriorment citat per VIRGILI 1984: 23 i GONZALO 2013: 17, entre altres autors.

¹³⁴ A. Virgili la data l'any 808; X. Gonzalo entre els anys 806-808; VIRGILI 1984: 23; GONZALO 2013: 17.

¹³⁵ Com ja havia plantejat A. Virgili, qui diu “a partir d'aquí s'ha d'admetre l'existència d'una sèrie d'assentaments rurals al Camp, protegits per castells, així com la ciutat habitada; aquests pobladors devien ésser enemics dels francs (per tant andalusins) puix que eren captivats els que no havien fugit”, VIRGILI 1984: 23.

ruptura respecte a la seva història urbana anterior¹³⁶; fenomen que es consolidaria al llarg del segle IX i principis del X motivat pel progressiu protagonisme que guanyarien les ciutats de Barcelona i Turtūša. Si realitzem una lectura atenta d'aquests dos textos completada amb el passatge *De goti qui remanserint ciuitates Ispanienses*¹³⁷ es possible esbossar quin tipus d'ocupació humana va haver a la ciutat i camp de Tarragona des de la conquesta de Narbona l'any 720 fins l'episodi militar de l'any 806-808 d.C.

Efectivament, considerem que la terminologia emprada per Degan de Trèveris (836/7) és molt similar a la que s'utilitza en la *Chronica Prophetica* (883), sent ambdues fonts de cronologies similars. El passatge *De goti qui remanserint ciuitates Ispanienses* especifica que els gots conquerits per les armes havien de marxar a viure al camp (al territori rural) en les seves propietats, sent les seves formes de poblament els vicii (vicii, vilatges, pobles) i castra (fortificacions, però enteses no com castells i sí com torres amb estructures annexes)¹³⁸. Termes similars utilitza Degan de Trèveris a la *Vita Ludovicis* quan descriu el territori de Tarragona poblat, tal i com es desprèn del fet que hi hagués gent que va fugir de les tropes carolíngies mentre que d'altres van ser captius. No es tan sols un territori poblat, també està ben organitzat i jerarquitzat en espais residencials amb nuclis poblacionals orientats a l'explotació agrícola como son els *loca* i demarcacions administratives més extenses, els *municipia*. Aquest territori, poblat i organitzat estaria controlat i gestionat per un conjunt de fortificacions, els castra. Ja hem incidit varies vegades que no hem de identificar aquests *castra* amb la tradicional visió que es té dels castells baix medievals.

Com veurem més endavant aquests *castra* s'haurien d'associar amb torres amb estructures annexes situats generalment en llocs d'altura amb un ampli domini visual que pogués permetre el control territorial. Control territorial per la defensa de la frontera andalusina, però també espais de captació i domini fiscal sobre la població rural¹³⁹. Precisament el passatge de *De goti qui remanserint ciuitates Ispanienses* explicita que els gots que havien d'abandonar les ciutats per mantenir les seves possessions havien d'habitar en *castra*¹⁴⁰, mateix terme emprat per Degan de Trèveris¹⁴¹. Per altra banda la relació entre els *vicii* i els *loca/municipia* planteja més problemàtiques. Els *vicii* son nuclis o espais concrets poblats. El *municipium* podria assimilar-se al vocable *vicus*, però té connotacions que deriven a un terme o espai territorial més extens i ben organitzat econòmic i socialment. Per altra banda el *locus*, el lloc, no deixa de ser un espai poblat però orientat clarament cap a l'explotació del medi natural (agrícola, ramader, miner, hídric, etc).

En definitiva, les fonts que ens permeten caracteritzar el segle VIII d.C., (des dels musulmans Aḥmad al-Rāzī o al-Ḥimyarī¹⁴² fins el carolingi Degan de Trèveris) subratllen el poblament, la organització i jerarquització de nuclis poblacionals, la presència de fortificacions i finalment la progressiva pèrdua de poder polític de la ciutat

¹³⁶ MAR, GUIDI 2010: 173-182.

¹³⁷ GÓMEZ MORENO 1932: 626.

¹³⁸ "castris et vicis habitarenit"; GÓMEZ MORENO 1932: 626. BARBERO, VIGIL 1978: 211.

¹³⁹ Sobre la gestió fiscal andalusí en el primer moment de la conquesta andalusí veure MARTÍ 1999: 63-70.

¹⁴⁰ GÓMEZ MORENO 1932: 626.

¹⁴¹ TREM 1995: 332; VIRGILI 1984: 23.

¹⁴² LÉVI-PROVENÇAL 1954: 77; SÉNAC 2002; BRAMON 2002; GONZALO 2013: 16.

de Tarragona a nivell regional. És a dir: el territori va romandre poblat sota la progressiva consolidació del sistema socio-econòmic andalusí, però la ciutat de Tarragona a finals del segle VIII d.C. era més pareguda a una fortificació amb llogarets que a una madina. El text *De goti qui remanserint ciuitates Ispanienses* especifica que les ciutats havien de ser desmuntades¹⁴³, no obstant això no hem d'interpretar-ho com l'acció de desmuntatge sistemàtica de les estructures arquitectòniques. L'arqueologia, per exemple, no ha detectat cap tipus d'activitat de desmuntatge o espoli sistematitzat a la ciutat de Tarragona per al segle VIII d.C. ni per a cap moment de l'alta edat mitjana. Considerem que s'ha d'interpretar el passatge en el context d'una obra escrita a la fi del segle IX que el seu origen és l'entorn regi del rei Alfonso III. La *Chronica Phrophetica*, així doncs, és clarament partidista: es construeix un passat comú amb els visigodes que legitima les accions del monarca asturià al mateix temps que es caracteritza als invasors àrabs com un terrible assot o malament del seu temps. El concepte de pacte apareix aquí associat a un grau de submissió polític-militar dels gots vençuts cap als àrabs afectava als dos bàndols però també a les generacions futures (*pactum firmum et uerbum inmutabile descenderunt*). L'estatut servil dels "conquistats" queda manifest en el final del passatge (*Ipsi quoque sunt serui armis conquisiti*) on els habitants sotmesos per les armes són denominats serfs (*serui*)¹⁴⁴. La ciutat, com a entitat aglutinadora d'elits i habitades de origen got són desmantellades o destruïdes (*ciuitas frangerent*), però en un sentit institucional, no material. Les ciutats continuarien existint físicament, com és el cas de Tàrraco, no obstant això la majoria dels seus habitants i sobre tot les seves elits es veurien obligades a anar a residir a vilatges (*vici*) i castells/fortaleses (*castra*), sent substituïdes per guarnicions andalusines.

El passatge de la Crònica Profètica encaixaria amb el que va poder succeir a Tarragona a partir del 720 d.C., quan les elits locals vinculades als monarques Àkhila II i Ardó haurien d'abandonar el nucli urbà de la ciutat i anar a residir a les seves possessions rurals de l'antic *territorium* o *ager tarraconensis*¹⁴⁵. Aquestes cronologies encaixarien amb els abandons documentats tant en les residències aristocràtiques de la part alta de Tarragona com en el suburbi portuari. Més endavant tornarem sobre aquests indicis arqueològics. D'altra banda, com hem vist en la crònica islàmica d'Ahmad al-Rāzī o al-Ḥimyarī, tenim testimonis de la presència de valís, alcaids i tropes àrabs a la ciutat de Tarragona entre els anys 720-759 d.C.. A un aparell administratiu orientat cap a la captació tributaria, el control i gestió interprovincial (Barcelona i Narbona) cal afegir la presència de tropes militars i en conseqüència l'arribada de colons àrabs sota el comandament del "senyor de la gran terra" Abū Uṭmān Ubayd Allāh b. Uṭmān¹⁴⁶. Per altra banda en la *Vita Ludovici* es fa referència explícita -des de l'òptica cristiana i descrivint el territori de control andalusí- de *castra* (castells/fortificacions), espais orientats cap a l'explotació agrícola (*loca*) i unitats territorials ben definides i jerarquitzades (*municipia*)¹⁴⁷.

¹⁴³GÓMEZ MORENO 1932: 626.

¹⁴⁴BARBERO, VIGIL 1978: 211.

¹⁴⁵ L'espai que abastaria aquest territori es defineix a ARRAYÁS 2002; ARRAYÁS 2005; PREVOSTI 2010: 25-112; PREVOSTI, PÈLACHS 2010: 113-120.

¹⁴⁶LÉVI-PROVENÇAL 1954; SÉNAC 2002; GONZALO 2013.

¹⁴⁷TREM 1995: 332; VIRGILI 1984: 23.

Ṭarrakūna: de la ciutat al vilatge altmedieval.

Tàrraco-Ṭarrakūna: un fantasma històric i arqueològic.

Tot apunta al canvi del status quo a mitjans del segle IX d.C. La nova realitat de Tarragona serà un buit institucional andalusí, però no poblacional. L'àrea d'influència començaria a orbitar en torn del comtat de Barcelona, però sense un poder militar o econòmic real o efectiu dirigit per les aristocràcies feudals. Per aquesta raó els textos cristians no ens aporten dades noves sobre la ciutat de Tarragona. En definitiva, Ṭarrakūna continuaria sent un poble, un llogaret, però sense un poder estratègic real al no estar ni ocupada per forces institucionals andalusí o cristiana¹⁴⁸. En aquest sentit té coherència el text d' al-Ḥimyarī, tal vegada el més cèlebre de tota la producció àrab medieval sobre Ṭarrakūna¹⁴⁹. L'extens text d' al-Ḥimyarī ajuda a caracteritzar la ciutat durant la segona meitat del segle X d.C. Si contextualitzem les dades que ens aporta aquest autor amb la resta de la producció escrita àrab, podem fer-nos una idea bastant exacta de quins van deure ser les condicions de vida en la Ṭarrakūna de la segona meitat del segle X d.C., en un context històric de consolidació de les fronteres militars.

Al-Ḥimyarī (probablement magrebí, que va viure al segle XIII) recollint testimonis anteriors, descriu la morfologia de ciutat de Tarragona donant detalls rellevants: “Tarragona fou la més allunyada de les ciutats de les fronteres de l'al-Andalus que estigué en mans dels musulmans, a la ratlla del país d' al-Ifranġa, i sortí del poder dels musulmans l'any 330 [26 setembre 941-10 juliol 942] juntament amb altres ciutats i forteses”¹⁵⁰. La descripció d' al-Ḥimyarī continua: “Tarragona és a al-Andalus i entre ella i Lleida hi ha [una distància de] cinquanta milles. És una ciutat molt antiga, que fou una de les capitals dels amalequites. Constantí la situà a la tercera circumscripció d'al-Andalus i li adjuntà les altres ciutats d'aquesta circumscripció. Bastida sobre la Mediterrània, els seus monuments [antics] romanen sense haver canviat i la major part de les muralles estan dretes sense haver-se enderrocats. S'hi troba més marbre treballat que enlloc i, de muralles com les seves, de marbre negre i blanc, se'n trobarien ben poques arreu. Entre les seves meravelles figuren els molins, construïts pels antics, que molen amb la força del vent i es paren quan s'encalma. La gent experta en llengua llatina diu que el significat de Tarragona és <<la terra semblant a la darga>>. En temps reculats era deserta perquè es trobava al límit dels territoris de musulmans i de cristians. Hi abunden les colobres. Els edificis són grans i tenen elevades columnes, d'aquelles que torben les ments en pensar com es van fer, perquè no és possible construir-les avui dia”¹⁵¹.

La descripció d' al-Ḥimyarī emfatitza en la presència de les ruïnes monumentals d'origen romà: grans muralles, marbres, columnes... es tracta d'estructures arquitectòniques que les seves característiques són tan colossals que el propi autor assenyala que en el seu temps (segle XIII) eren impossible d'edificar. Considerem que en fer referència a aquests edificis al-Ḥimyarī es refereix a l'actual part alta de la ciutat

¹⁴⁸ Fonamentals els treballs de J.L McCRANK 1977: 145-245; McCRANK 1979: 49-50; McCRANK 1988; McCRANK 2003: 441-474.

¹⁴⁹ GUIDI, VILLUENDAS 2012: 39 i ss.

¹⁵⁰ BRAMON 2002: 121.

¹⁵¹ BRAMON 2002: 121-122; GUIDI, VILLUENDAS 2012: 40.

i/o el fòrum de la colònia romana. Al-Ḥimyarī, en el seu Kitāb al-rawḍ, descriu una Tarragona que ja no forma part de les possessions d'al-Andalus, però que encara sí orbita en el seu àmbit d'influència. La major de les evidències d'aquesta filiació andalusina queda descrita amb l'anècdota d'Ibn Zaydān, qui, sent procedent de Siurana, es vaig dirigir a Tarragona ciutat, on realitza una incursió.

El caràcter de frontera on es situava Tarragona (entre el Coll de Balaguer, la Serra de Prades i el riu Gaià) entre musulmans i cristians¹⁵², caracteritzava l'abandonament de l'entitat urbana segons el text d'al-Ḥimyarī: “en temps reculats era deserta perquè es trobava en el límit dels territoris dels musulmans i cristians”¹⁵³. Ens interessa especialment l'explícita referència a "límits territorials"; una referència indirecta de l'existència de pactes o acords que van fixar l'espai de frontera. Aquest caràcter fronterer està present en el text d'al-Ḥimyarī, quan diu: “m'explicà un xeix de Siurana [de Prades] anomenat Ibn Zaydān que ell acostumava a sortir amb els escamots cap a aquesta regió, i que, en una de les sortides, baixà amb els seus companys a les construccions que hi ha a sota de la ciutat de Tarragona i que quan volgueren tornar, s'havien perdut i no en trobaven la sortida. Així estigueren donant voltes durant tres dies que, finalment, al tercer, trobaren el camí, quan Déu –lloat sigui!- els concedí la salvació. La gent afirma que hi trobaren cambres plenes de blat i d'ordi d'èpoques anteriors, amb els grans ennegrits i amb el color canviat. En aquesta ciutat, s'hi embosquen els musulmans quan busquen l'ocasió de [sorprenre l'enemic] en l'algarada i el mateix fa l'enemic amb els musulmans”¹⁵⁴.

El text d'al-Ḥimyarī, en paraules de M. Bonet Donato “evoca les condicions d'abandonament que degueren afavorir l'existència d'amagatalls des d'on es produïen els assalts. També es mostra com s'havien aprofitat les voltes del circ o d'altres estructures constructives romanes com a sitges. A més, la troballa dels cereals suggereix que l'abandonament de la ciutat s'havia fet de forma precipitada”¹⁵⁵. Efectivament, la cita de sitges i gra en estat de descomposició apunta a un poblament a la ciutat, però de caràcter rural. De nou hem de caracteritzar la Tarragona de la segona meitat del segle X d.C. no com una entitat urbana activa; sí com un bosc de ruïnes arquitectòniques monumentals. La seva comunitat pobladora viuria allotjada entre aquestes restes arqueològiques, reutilitzant els antics edificis romanovisigots, dedicades a les activitats agrícoles. Tarragona persistiria, però sent un llogaret enmig de la frontera. Les incursions i expedicions militars serien habituals, especialment les provinents de la fortalesa de Siurana, autèntic centre neuràlgic i militar a partir de la segona meitat del segle X d.C. de tot el cor de l'antic *ager Tarraconensis*. El pacte (anterior al 940 d.C.) entre Abd-al-Rahman III i el comte de Barcelona Sunyer va deure consolidar la línia de frontera del districte de Tortosa, però no incloent a Tarragona directament en l'espai comtal, que hauria de situar-se més al nord de la línia del riu Gaià. No obstant això resulta evident que en la cita d'al-Ḥimyarī es subratlla la facilitat amb la qual es realitzaven expedicions de control, captació de recursos o càstig per part de Siurana en el Camp de Tarragona.

¹⁵² Aspecte que ha sempre ha sigut rellevant per McCRANK 1977: 145-245; McCRANK 1979: 49-50; McCRANK 1988; McCRANK 2003: 441-474.

¹⁵³ BRAMON 2002: 122; citat per BONET 2011: 63.

¹⁵⁴ BRAMON 2002: 122; citat per BONET 2011: 63.

¹⁵⁵ BONET 2011: 63.

L'autor al-Idrīsī (1100-1165), viatger, cartògraf i geògraf que va neixer a Ceuta i viure en la cort del rei sicilià Roger II, ens ha deixat més testimonis de la Tarrakūna altmedieval. Les dades que ens aporta al-Idrīsī sobre Tarragona són rellevants, en tractar-se del principal geògraf de l'Europa medieval. En la seva obra *Nuzhat al-muštāq*, també coneguda com *al-Kitāb al-Ruġārī*. al-Idrīsī diu: “Tarragona és una ciutat vora el mar que té muralles de marbre negre i blanc com se’n trobarien ben poques [en lloc]. Actualment és habitada, però en temps antics estigué abandonada perquè estava situada entre el territori dels musulmans i el dels cristians. És una ciutat formosa i les colobres hi són abundants i nocives. Té un port formós i les aigües són abundoses”¹⁵⁶. La situació al costat del Mediterrani i la presència encara visible d'estructures portuàries es recalca amb el tòpic literari de les colobres. La presència, encara visible, del port monumental d'època romana, segurament faria referència al moll de pilars actualment desaparegut, però que encara al segle XIX es conservava parcialment. Ens interessa el passatge en el qual s'assenyala que la ciutat de Tarragona va estar despoblada durant un període del passat. Aquesta desocupació de la ciutat estava vinculada a la seva situació geogràfica, enmig de les fronteres (de nou en plural, fronteres) entre el sud musulmà i el nord cristià. Recordem que al-Idrīsī va ser viatger, cartògraf i geògraf, sent la seva obra un dels grans referents medievals per al coneixement de la geografia de la Península Ibèrica.

Quan al-Idrīsī redacta la seva obra ja s'havien dut a terme els primers intents efectius de restauració de la seu metropolitana de Tarragona i de reorganització de l'espai urbà en la part alta. No seria estrany que en fer referència a l'abandó de la ciutat, es referís als esdeveniments succeïts un segle enrere, durant el X d.C. Al-Idrīsī fa referència al seu “abandó” com a ciutat, però això no implicaria una desocupació absoluta. Petites comunitats humanes podrien haver habitat l'espai, però sense que puguem considerar-ho ni institucional ni urbanísticament una ciutat. Segons la descripció creiem que l'autor feia una descripció dels murs perimetrals del forum provincial de la part alta i no a les muralles de la ciutat. Ens referim als monumentals murs de delimitació de la plaça del temple d'august en la terrassa superior i la gran plaça de la terrassa mitjana.

En un altre passatge de l'obra *Nuzhat al-muštāq*, al-Idrīsī ens aporta més dades: “La ciutat de Tarragona, a la vora del mar, és una ciutat jueva, que té muralles de marbre, edificis fortificats i torres inaccessibles, on hi viuen pocs cristians. És fortificada i inexpugnable”¹⁵⁷. Al-Idrīsī subratlla la presència de formidables estructures arquitectòniques emmurallades que protegeixen i circumden l'espai urbà; no obstant això crida l'atenció l'adscripció jueva de Tarragona. Com indica D. Bramon, Tarragona és l'única entitat urbana considerada jueva per al-Idrīsī, mentre que altres autors àrabs utilitzen l'adscripció jueva a altres ciutats d'al-Andalus com Elvira¹⁵⁸. Si acceptem que al-Idrīsī escriu la seva obra al segle XII, però fent referència als segles X-XI d.C. en els pasatges citats, l'adscripció jueva de Tarragona ha de vincular-se necessàriament a altres poblacions del Camp de Tarragona en la qual trobem indicis de presència de jueus, com és Bràfim o la *Vila Iudaica*. En pàgines successives tornarem sobre la presència de comunitats jueves al territori durant els segles X-XI d.C. No obstant això, en aquest segon passatge d'al-Idrīsī, la ciutat ja no apareix tan abandonada, ja que existeixen jueus i la presència d'uns pocs cristians.

¹⁵⁶ BRAMON 2002: 120.

¹⁵⁷ BRAMON 2002: 120.

¹⁵⁸ BRAMON 2002: 120, nota 255.

Al-Idrīsī i Al-Himyarī recalquen que la ciutat de Tarragona va restar despoblada. Inicialment van plantejar que la causa podria ser la situació de Tarragona en terra de litigi entre cristians i musulmans¹⁵⁹; no obstant això ara creim que durant la segona meitat del segle X d.C. es té que parlar més d'una terra en *status quo*, que objecte de conquestes efectives. La ciutat seria objecte de ràtzies més que de campanyes militars sòlides. El relat d'Ibn Zaydān descriu una incursió d'aquestes característiques en un context en que Tarragona es sembla més a un vilatge o llogaret rural que a una ciutat plenament urbana. El text d'al-Himyarī remeteix més a espais agrícoles de caràcter rural que a una madina, com és el cas de l'existència de magatzems plens de blat i ordi ennegrits d'èpoques passades, posant de relleu una certa activitat expedicionària i agrícola. La descripció insisteix en el tòpic literari del passat romà concretat en grans ruïnes d'edificis i muralles monumentals: "Els edificis son grans i tenen elevades columnes, d'aquelles que torben les ments en pensar com es van erigir, perque no es possible construir-les avui dia"¹⁶⁰. La cita d'habitants de *Šibrāna* que realitzen incursions a Ṭarrakūna posa de relleu com aquesta fortalesa islamica va exercir un gran poder d'influència en Tarragona fins la conquesta entre els anys 1153-1154.

Efectivament, el leitmotiv o motiu conductor dels autors àrabs que ens aporten informació per aquest període (al-Rāzī, al-Idrīsī, Ibn Ġālib, al-Bakrī, al-Himyarī..) és la coincidència a assenyalar l'excepcionalitat dels monuments de l'antiga Tàrraco¹⁶¹. El paisatge de l'antiga ciutat mostraria de forma explícita l'empremta de la civilització romana, en definitiva, conservaria els traços de la ciutat de finals del segle VII i principis del VIII d.C. A aquests tres autors hem de sumar-ne d'altres que, encara que de forma superficial, descriuen les ruïnes i la importància de la Tarragona antiga. Al-Bakrī (mort l'any 1095) en el seu *al-Masālik wa l-mamālik* ens diu "un dels seus reis [dels grecs] que deixà restes arquitectòniques a al-Andalus fou Hèrcules. D'ell (...) era l'estàtua de Tarragona que no té parió"¹⁶². En aquesta notícia, aparentment desconcertant en fer esment als grecs i a Hèrcules, posa en relleu el caràcter grecoromà de la ciutat, que es evident en les seves restes arquitectòniques i escultòriques. La referència a una estàtua monumental a Tarragona prou cèlebre per ser recordada pot estar relacionada amb les restes arqueològiques d'escultura monumental vinculada al culte imperial. En les excavacions realitzades a la Casa dels Canonges de la catedral de Tarragona es va documentar un fragment d'un dit dempeus corresponent amb una escultura d'aproximadament nou metres d'altura¹⁶³. Aquesta gegantesca escultura no s'ha relacionat a Hèrcules, sí a l'emperador Augusto divinitzat. La seva situació seria la del temple d'August en l'acròpoli. Altres escultura monumentals van poder conservar-se en la Tarragona alt-medieval, remetent a aquest passat clàssic que en la literatura àrab és recordat com un moment daurat en la història de la ciutat.

¹⁵⁹GUIDI, VILLUENDAS 2012: 41.

¹⁶⁰BRAMON 2002: 121.

¹⁶¹GUIDI, VILLUENDAS 2012: 39-47.

¹⁶²Al-Bakrī, *al-Masālik wa l-mamālik*. BRAMON, 2002: 119.

¹⁶³MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL 2003: 167-175; MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL 2006: 221-246; MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL 2007; MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL 2007: 8-29. La identificació de l'estàtua amb el emperador a August divinitzant correspon a J.Ruiz de Arbulo.

Ibn Ġālib ens diu que “encara avui conserva edificis admirables”¹⁶⁴, i que “entre elles figura la del transport d’aigua salada del mar cap als molins que hi havia a Tarragona, sense esforç i amb un traçat tan enginyós que fins i tot molen per mitjà de la força de l’aigua. I això és una de les meravelles que s’han construït”¹⁶⁵. Aquest segon text Ibn Ġālib (XII) ens ha arribat a través d’al-Maqqarī(1591-1631)¹⁶⁶. Com hem plantejat en treballs anteriors¹⁶⁷, es tracta de textos molt posteriors a la dominació islàmica i posterior conquesta feudal de la ciutat de Tarragona. No obstant això, creim que aquestes informacions no poden ser despreciades. De nou es repeteix la constant de l’existència de grans edificis que el seu origen hem de buscar-ho en el passat romà i visigot. Al mateix temps cita l’existència de sistemes hidràulics (molins) en un espai proper al mar o a la façana portuària, ja que aquests drenaven l’aigua salada de la terra cap al mar. La descripció Ibn Ġālib de nou ens apropa més a la realitat d’una ciutat els vestigis de la qual del passat albergant comunitats rurals que a una ciutat o fortalesa. D’altra banda volem ressenyar que encara que no s’han documentat arqueològicament aquests sistemes de drenatge d’aigua salada, la situació d’aquests espais solament podria correspondre’s a la façana litoral de l’antic port romà i visigot de Tarragona, actualment ben conegut.

Encara que resulti un tòpic propi de la producció literària àrab, el manteniment de les muralles i defenses de Tarragona sempre apareix descrit com una estructura sòlida i ferma. Ja vam plantejar que les fortificacions (torres i muralles) no haurien sofert gaires desperfectes des del segle VIII fins la restauració de la seu metropolitana al segle XII malgrat la notícia de destrucció proporcionada per al-Rāzī¹⁶⁸. Les centenars d’intervencions arqueològiques portades a terme a la part alta de Tarragona i l’actual estat de conservació de les muralles no indiquen en cap moment la destrucció al segle VIII d.C. Així es desprèn també de les informacions que ens aporta al-Himyārī, però sobretot al-Idrīsī quan diu que “la ciutat de Tarragona, al costat del mar, és una ciutat jueva que té muralles de marbre, edificis fortificats i torres inaccessibles, on viuen uns pocs cristians. Està fortificada i és inexpugnable”¹⁶⁹. Al-Idrīsī incideix en el fort caràcter emmurallat de la ciutat, encara avui visible en conservar-se gran part del perímetre de origen romà del segle II a.C. Aquest autor també reitera l’escàs volum de població existent dins del perímetre emmurallat, subratllant l’existència de població jueva i uns “pocs” cristians¹⁷⁰.

Una dada que es repeteix per part dels testimoniatges medievals àrabs és la presència de molins en l’àrea de la ciutat i el Camp de Tarragona¹⁷¹. No obstant això tots els molins ben documentats arqueològicament i arquitectònicament són posteriors a la restauració de la seu metropolitana a mitjan segle XII d.C. D’altra banda la documentació medieval postconquesta del segle XII, molt més rica i abundant que l’altmedieval, apunten a una constant en la gestió de recursos hídrics i existència de recs, en tot el Camp de Tarragona mitjançant l’ús de molins. L’existència de molins, d’acceptar-la com un fet

¹⁶⁴Ibn Ġālib, *Farhat al-anfus*. BRAMON 2002: 119 i 120.

¹⁶⁵BRAMON 2002: 123.

¹⁶⁶Ibn Ġālib, *Farhat al-anfus*. BRAMON 2002: 119 i 120.

¹⁶⁷GUIDI, VILLUENDAS 2012:: 41.

¹⁶⁸Al-Rāzī, *Cronica del Moro Rasis*. Citat per GUIDI, VILLUENDAS 2012: 42.

¹⁶⁹Al-Idrīsī, *Nuzhat al-Muštāq*. BRAMON, 2000: 120.

¹⁷⁰GUIDI, VILLUENDAS 2012: 40 i ss.

¹⁷¹ L’existència de molins en aquesta àrea, es complementa amb totes les dades que tenim dels segles X i XI d.C. per a l’espai de la conca del Gaià.

fiable contrastat per nombroses fonts textuais, ha de vincular-se a la gestió de recursos hídrics, però inequívocament també a la parcel·lació, usos i funcions de les parcel·les agrícoles d'explotació agrària. De nou es planteja l'entitat urbana de l'antiga Tàrraco convertida al segle X d. C. en un espai ruralitzat. No tenim dades materials fiables (arqueològiques) que puguin afavorir el nostre coneixement sobre el tipus de poblament que constituiria Tarragona en l'alta edat mitjana, les conclusions que extreu A. Virgili de l'anàlisi de les fonts textuais és l'existència d'una població molt reduïda i de caràcter eminentment rural¹⁷².

De la *civitas* a la balda (vilatge).

Yāqūt ibn-ʿAbdullah al-Rūmī al-Hamawī (1179–1229), cèlebre biògraf i geògraf originari de Grècia, en la seva obra *Muʿġam al-buldān*, descriu brevement el territori de frontera entre la capital comtal Barcelona i la madina de Ṭurtūša. Reproduïm el passatge: “Tarragona és una població (balda) andalusina que limita amb la jurisdicció de Tortosa. És una ciutat antiga a la vora del mar. Des d’ella, el riu Gaià (ʿAllān) desemboca a l’est, al riu Ebre, que és el riu de Tortosa. Està situada entre Tortosa i Barcelona, i entre ella i ambdues ciutats hi ha [una distància] de disset parasangues. Tarragona [també] és un altre lloc d’al-Andalus, del districte de Niebla”¹⁷³. Encara avui dia existeixen problemes per identificar el riu Gaià (ʿAllān) citat per Yāqūt amb l’actual Gaià, ja que planteja problemes geogràfics¹⁷⁴. El geògraf Yāqūt li dona a Tarragona l’estatus com una entitat física que no és el de ciutat. La seva denominació és adscribible al sistema i organització andalusina de caràcter rural: el de balda. La gran majoria de fonts textuais àrabs fan referència a la monumentalitat d’edificis abandonats (d’origen romanovisigot), però en cap moment es concreta l’existència d’una madīna; és a dir, una entitat plenament urbana, tant física com a institucional, social, econòmica o religiosa¹⁷⁵. La *civitas* no va donar pas a la madīna en el cas de Tarragona. Tampoc es parla d’una total absència de població, ja que s’especifica en alguns casos la presència de musulmans, cristians i jueus. En alguns casos les fonts parlen d’incursions o expedicions en forma de campanyes militars o ràtzies són puntuals. En quasi tots els autors les referències a l’existència de vida rural és una constant. Una vida rural que es concreta en la presència de molins, sistemes de reg o gestió de les aigües, cultius i un sistema de fortificacions i parcel·les agrícoles al territori circumdant. Segons el nostre plantejament, la *civitas* de Tàrraco no va donar pas a la madīna de Ṭarrakūna. Durant l’alta edat mitjana la *civitas* va donar pas al llogaret, al vilatge, al poble. El terme utilitzat per descriure Ṭarrakūna per Yāqūt, balda, ve a corroborar aquest argument.

Yāqūt utilitza en la seva obra *Muʿġam al-buldān* el terme balda aplicat a un estat intermedi entre la ciutat i l’assentament de caràcter rural orientat a l’explotació agrícola o la ramaderia¹⁷⁶. La traducció del terme balda seria la de llogaret o poble, en definitiva, un assentament humà estable dotat d’un mínim d’estructures arquitectòniques doni suport a la població, sent un nucli residencial i gestor de primer ordre en un territori rural local. A diferència de la medina (ciutat), la balda no té capitalitat polític-

¹⁷²VIRGILI, 1984; MAR, GUIDI 2010: 173-182.

¹⁷³BRAMON 2002: 120.

¹⁷⁴L’autor al-Rāzī cita el riu Gaià com Ġallān, no ʿAllān; BRAMON 2002: 120, nota 257.

¹⁷⁵MAR, GUIDI 2010: 173-182.

¹⁷⁶GUIDI, VILLUENDAS 2012:46.

institucional, social, econòmica o ideològica de forma àmplia en una regió administrativa ben definida. Aquest rol ho jugaria als segles X-XI d.C. la madīna de Ṭurtūša. No obstant això, a diferència d'altres assentaments rurals, la balda actua com a epicentre d'un espai territorial reduït; és a dir, actua com a nucli o pol d'atracció d'un espai local (no regional o interregional). Malgrat les dificultats per poder caracteritzar aquests espais residencials i rurals, la balda pot equiparar-se amb els vicii cristians, amb el vicus o la vila altomedieval del vessant septentrional de la Península Ibèrica.

Els geògrafs i escriptors d'origen àrab coincideixen a apuntar la monumentalitat de les restes arquitectòniques de Tarragona com a tret característic. Segons nostra hipòtesis, el teixit urbà de la Tàrraco romanovisigoda (encara avui dia perceptible) va servir com a base material per allotjar una petita comunitat humana de caràcter rural. Els indicis arqueològics no ens permet situar amb exactitud on residirien aquests contingents poblacionals, no obstant això la lògica de l'ocupació diacrònica de Tarragona apunta a la part alta o acrópoli com el millor emplaçament. La part alta de Tarragona oferiria una doble protecció, després del recinte emmurallat d'època romà-republicana (segle II a.C.) i entre els monumentals murs i voltes del complex del fòrum provincial i el circ (segle I d.C.). Tots els escassos indicis arqueològics que poden vincular-se a la societat andalusina s'han localitzat en la part alta. D'altra banda, la lectura diacrònica de l'ocupació històrica de la part alta és manifestament favorable a la utilització d'aquest emplaçament en època altmedieval: està contrastada l'ocupació de l'acròpoli fins a principis del segle VIII d.C. i ja al segle XI i principis del XII es constata un potent i actiu *revival* edilici.

Si la madīna sorgeix i es consolida de forma generalitzada entre els segles VIII-X d.C. readaptant-se a la civitas romanovisigoda precedent (com són els casos de Tortosa, Lleida, Zaragoza o València, per citar exemples propers a Tarragona), l'origen de la balda atén a factors diferents per a la seva constitució. No obstant això, tant les característiques de civitas preexistent de Tàrraco, com la seva situació geogràfica, van influir en la formació d'un espai poblat de caràcter rural però al que hem de adscriure certa capitalitat econòmica i social local. La balda de Ṭarrakūna, assentada sobre l'antic nucli urbà, en una excel·lent posició geoestratègica en relació a les vies de comunicació i l'accés a grans extensions de terreny susceptible de ser explotada, va deure articular una petita xarxa d'hàbitats rurals de menor importància que mai són citats en la documentació textual àrab i que la documentació cristiana del segle XII òbvia. És el cas de l'alqueria (qarya), el mas (day'a), l'almunia (maysar), la granja (disar) o el predi (huss); unitats d'explotació agrícola que s'estendrien per les planes i pendents fèrtils del vessant meridional del Camp de Tarragona. El potent cordó emmurallat de la part alta també va poder exercir la funció de lloc de refugi o resguard per a aquestes comunitats rurals circumdants. No obstant això Ṭarrakūna estava lluny de ser una fortalesa. La seva funció no era controlar el territori; aquest rol ho complia Siurana. Ṭarrakūna exerciria el seu àmbit d'influència com a centre d'emmagatzematge i re-distribució dels excedents agrícoles produïts per aquestes petites comunitats camperoles disseminades entre els rius Gaià i Francolí, articuland aquelles petites poblacions de caràcter rural que s'estenien pel litoral de la franja fronterera entre al-Andalus i el comtat de Barcelona fins a finals del segle X d.C.¹⁷⁷

¹⁷⁷GUIDI, VILLUENDAS 2012: 46 i 47.

La medina, com a entitat plenament urbana, està dotada de totes les infraestructures materials per donar cobertura a les diferents activitats polítiques, econòmiques, socials i ideològiques o religioses. La madīna de Ṭurtūša exerciria un paper predominant al territori de l'antic *ager Dertosanus* i el vessant meridional del ja desaparegut *ager Tarraconensis*. Ṭarrakūna, a mitja distància entre Ṭurtūša i la capital comtal de Barcelona, quedaria en l'òrbita d'influència de la primera almenys fins a mitjan segle X d.C. El seu estatus seria el d'un poble-vilatge que concentraria excedents agrícoles i centre d'algun tipus de comerç a escala local. L'àmbit territorial adscrit a la balda de Ṭarrakūna s'ajustaria als espais vinculats als darrers trams dels rius Gaià i Francolí; així com la franja litoral entre Cambrils i Altafulla. La balda Ṭarrakūna segurament estaria interrelacionada amb altres poblacions del Camp de Tarragona existents al segle X d.C. com són Vila-rodona o Bràfim, i més secundàriament amb el sector de planures de la Conca de Barberà (com és el cas de Vimbodí). No obstant això a nivell polític-militar la punta de llança d'al-Andalus hem de situar-la en la fortalesa de Šibrāna i la seva xarxa de torres o castells disseminats pel territori de l'actual Camp de Tarragona, Baix Camp, Alt Camp i la Conca de Barberà. Šibrāna i Ṭarrakūna no pugnaven per la capitalitat a la regió. Mentre que Siurana s'ha d'enquadrar com una peça fonamental en l'engranatge de control militar i polític, el rol de Tarragona seria el de catalitzador de les explotacions agrícoles i un comerç d'escala molt reduït a l'àrea del litoral del Camp de Tarragona.

Siurana i la xarxa de fortaleses d'al-Andalus més septentrional, protegiria i controlaria els camins i els recursos econòmics –agrícoles, ramaders i metal·lúrgics-. Aquests espais en altura (torres i petits castells) actuarien com a eixos o nuclis de gestió del territori; però el territori tenia que tenir espais de caràcter residencial i d'explotació agrícola. La balda de Tarragona reutilitzaria les antigues estructures arquitectòniques d'origen romà. L'extens i monumental teixit urbà de Tàrraco es convertiria en un poble de caràcter rural al llarg dels segles IX-X d.C. Ṭarrakūna romandria com a epicentre d'un espai molt reduït, de caràcter local. L'antiga ciutat i ara poble o vilatge de Tarragona quedava relegada a la vida rural en favor de les expansions urbanes d'altres centres com la madīna de Ṭurtūša, la capital comtal de Barcelona o fins i tot la civitas d'Olèrdola.

El domini o presència andalusina a Tarragona ha estat fins a l'actualitat quasi ignorat per la historiografia tradicional. Les raons són la manca d'indicis arqueològics i el desconeixement o poca rellevància que han tingut les fonts textuais d'origen musulmà en la construcció dels relats històrics altmedievals. Alguns historiadors han apuntat que la ciutat no va restar completament deshabitada, lluny del tòpic que s'ha creat en torn a al lloc fronterer entès com “terra de ningú”¹⁷⁸. Ja vam apuntar que ni les fonts documentals ni les actuacions arqueològiques han permès fins al moment constatar una presència plenament urbana entre els segles IX-XI dC.¹⁷⁹Efectivament, considerem que no es pot parlar d'una ciutat de Tarragona en l'alta edat mitjana, però sí d'un poble-vilatge de Tarragona. Es tractaria d'un nucli residencial que tindria certa rellevància a nivell local, a la franja de la frontera entre els poders cristians del nord que fins a la segona meitat del segle X d.C. va estar en l'òrbita del nord d'al-Andalus. La toponímia, fossilitzada en nombroses poblacions i llocs del Camp de Tarragona, apunten a una clara ocupació i articulació del territori en l'alta edat mitjana. Posteriorment tornarem

¹⁷⁸VIRGILI, 1984; Gonzalo 2013.

¹⁷⁹GUIDI, VILLUENDAS 2012: 41.

sobre aquests aspectes en el bloc dedicat al territori. L'antic *ager Tarraconensis*, la capital indiscutible del qual seria la civitas de Tàrraco, en constituir-se durant l'alta edat mitjana com a territori de frontera, quedava radicalment desarticulat al segle X d.C. El llarg epíleg postclàssic va donar pas a una nova realitat poblacional i territorial, en la qual Ṭarrakūna jugaria un paper secundari en l'àmbit regional.

En diversos treballs precedents havíem evitat tractar en profunditat l'estatus de Tarragona durant l'alta edat mitjana, reconeixent –no obstant això– l'existència d'un poblament rural al territori¹⁸⁰. D'altra banda els treballs precedents de A. Virgili i els que està realitzant X. Gonzalo segueixen apuntant en l'adreça d'una ciutat (Tarragona) ruralitzada, i un territori poblat però amb una articulació i organització encara avui ens és difícil de caracteritzar. Ni les fonts textuais són prou abundants o explícites, ni les centenars de intervencions arqueològiques dutes a terme a Tarragona ens permet caracteritzar la balda andalusina. En pàgines successives veurem com el territori, lluny d'estar despoblat, mostra una continuïtat poblacional respecte a èpoques precedents o posteriors. Es tracta d'una continuïtat discutible a conseqüència de la transformació radical dels patrons i estratègies d'hàbitat, la gestió de la terra i la caracterització social d'aquestes comunitats. L'epíleg postclàssic de l'antiga Tàrraco es converteix, al llarg del segle X d.C., en el preludi o obertura de la plena edat mitjana, quan Ṭarrakūna és un poble-vilatge i no una ciutat (civitas o una madīna).

¹⁸⁰GUIDI, VILLUENDAS 2012.

La Tarragona i la culminació de la conquesta feudal del territori. La ciutat en el context de la transformació del territori *ṭarrakūni* al *termino Terrachona*.

Entre finals del segle XI i principis del XII es produeix la total assimilació per part del comtat de Barcelona del territori andalusí de Tarragona. El procés es va desenvolupar en dos fases. La primera marcada per la conquesta militar de l'actual Camp de Tarragona, sustentada en l'avanç de la xarxa de castells termenats del comtat de Barcelona. La segona per la progressiva consolidació al territori de contingents poblacionals feudals amb la conseqüent reorganització dels espais d'hàbitat preexistents andalusins. En unes poques dècades, tot el Camp de Tarragona i la Conca de Barberà –el territori *ṭarrakūni*– serien totalment integrades al comtat de Barcelona¹⁸¹. En aquest context la balda de Tarragona deixava de ser un nucli de caràcter rural: tots els esforços del comte de Barcelona i les elits feudals s'orienten a la restitució de la seu arquebisbal i el revival urbà de l'antiga *civitas* romanovisigoda.

Els intents de Borrell II, finals del segle X.

Malgrat la voluntat que sempre va existir de restituir la seu metropolitana, els primers intents per part del casal barcelonès vers les terres de l'antiga ciutat de Tarraco els trobem durant el govern del comte Borrell II (927-992)¹⁸². El comte viatjà a Roma l'any 970 d.C. on va obtenir cinc butlles que es conserven al Arxiu de la Catedral de Vic. Malgrat que aquests intents no varen concloure en una conquesta efectiva de la ciutat de Tarragona, sí va fer de connexió legitimista entre l'antiga seu arquebisbal i Vic, que restà com a base legítima per les successives empreses de conquesta fins Ramon Berenguer III. La primera argumentació d'ocupació feudal ens la proporciona Benet i Clarà qui ha suposat un primera ocupació de la ciutat i el camp a través d'una font musulmana poc fiable i, sobre tot, en base a les dues ambaixades que va enviar el comte Borrell II a la cort dels califes omeies de Còrdova que, segons els mateixos cronistes de la cort, van arribar en representació “príncep de Barcelona i Tarragona”¹⁸³. Si aquesta ocupació es va arribar a realitzar, segurament va ésser de caràcter espontani, encara que sembla poc probable. D'altra banda l'arqueologia no ha identificat cap tipus de registre que es pugui associar a aquesta ocupació (ja sigui puntual o relativament estable).¹⁸⁴

En aquest sentit interpretem que el títol de “Príncep de Tarragona” tenia un caràcter més simbòlic que no pas real, amb una clara voluntat per part del comte de Barcelona de projectar una imatge que li fes imposar-se per sobre dels restants membres de l'elit feudal catalana. Per altra banda, en els drets metropolitans delegats pel papat al bisbe Ató de Vic s'especifica que “no s'ha trobat ningú que pugui recuperar el lloc ni habitar-lo”¹⁸⁵. Aquesta primera ocupació del segle X, d'haver existit, no va tenir continuïtat ni

¹⁸¹McCRANK 1977: 145-245; McCRANK 1979: 49-50; McCRANK 1988; McCRANK 2003: 441-474.

¹⁸² La política de Borrell II es va basar en el manteniment de concòrdies tant amb el regne franc com amb al-Andalus, arribant a signar tractats de pau amb el califa Al-Hakam II.

¹⁸³ BENET I CLARÀ 1988: 41-55.

¹⁸⁴GUIDI, VILLUENDAS 2012: 49.

¹⁸⁵ JUNYET 1980-1987: 337-339.

rellevància històrica. No obstant això, aquestes dades apunten a l'un primerenc interès per part de l'aristocràcia feudal cristiana de restituir la seu de Tarragona, ja sigui de forma real o simbòlica a finals del segle X. L'interès "simbòlic" subratllava la voluntat per restaurar la seu de Tarragona en un moment en què aquesta no podia ser efectiva ja que al territori era hegemònic el poder d'al-Andalus vers el comtat de Barcelona. El context del viatge a Roma l'any 970 per part del comte Borrell II era de pau amb el califa al-Hakam. Les relacions en aquests anys entre el comtat i el califat eren excel·lents. Però amb l'ascensió al poder d'Almansor l'any 978 aquesta pau es trenca i l'intent restaurador de la ciutat fa fallida. Les ràtzies dels anys 982, 984 i 985 il·lustren el canvi de política entre al-Andalus vers el comtat de Barcelona. En aquest context era impossible fer efectiva la restauració de la ciutat de Tarragona. Recordem que en la ràtzia de l'any 985 les tropes de Almansor van arribar a arrasar la pròpia Barcelona¹⁸⁶.

A finals del segle X d.C. van tenir lloc esdeveniments que posen de relleu el creixent interès dels petits estats cristians del nord vers la restitució de la ciutat de Tarragona. Un exemple és el fet que l'abat de Santa Cecília, Cesari, fou consagrat arquebisbe de Tarragona. Aquesta consagració va tenir lloc a Compostel·la l'any 970 aproximadament, en el moment de construcció ideològica del fenomen compostel·là. El nomenament fou realitzat per bisbes gallecs i lleonesos. Coneixem aquest fet per una còpia de la carta adreçada al papa Joan XIII conservada a l'Arxiu de la Catedral de Vic. Aquest nomenament es va realitzar amb l'oposició dels bisbes de l'antiga província eclesiàstica de Tarragona. Un any després (971) el comte Borrell II aconseguia que Joan XIII i l'emperador Otó I concedissin el pal·li al bisbe de Ató de Vic amb el consegüent trasllat de la seu metropolitana. Ató va morir assassinat per la facció que no volia aquesta restauració al seu retorn junt al comte Borrell II. El procés de restauració de la seu metropolitana del comte Borrell II quedava així frustrat.

Amb posterioritat a les intervencions dutes a terme durant el govern de Borrell II, sabem d'altres intents simbòlics de restitució de la seu metropolitana de Tarragona. L'any 1030 el papa Joan XIX concedeix el pal·li al bisbe de Girona Pere Roger. Es possible que amb aquesta donació el papa volgués restaurar la província eclesiàstica encara que el privilegi fos tan sols personal i simbòlic. El cas és que, malgrat aquest nomenament, no es va fer efectiva ni la independència de l'església catalana de la de Narbona ni va haver-hi un intent real i efectiu de restauració de la ciutat de Tarragona¹⁸⁷.

Projecció de la restitució de Tarragona: la segona meitat del segle XI.

Serà a partir del segle XI quan el context polític, social i els interessos del comtat de Barcelona -en ple procés d'expansió territorial- convergeixin fins a definir l'objectiu de la restauració de la ciutat i la seu metropolitana de Tarragona. Disposem de notícies de l'interès per part del casal de Barcelona en la integració de la ciutat de Tarragona i del seu territori. Un exemple d'aquest interès ens el proporciona el poema funerari dedicat a Ramon Borrell (972-1017) per part de l'abat Oliva¹⁸⁸ o en les donacions de territori adscrit a la ciutat de Tarragona atorgades per Ramon Berenguer I (1023-1076) a Bernat Amat de Claramunt i a Berenguer de Narbona entre els anys 1045 i 1060¹⁸⁹. El caràcter

¹⁸⁶GUIDI, VILLUENDAS 2012: 50.

¹⁸⁷GUIDI, VILLUENDAS 2012: 50.

¹⁸⁸ JUNYET 1992: 303.

¹⁸⁹ BOFARULL 1836: 16-20.

simbòlic del poema així com de les donacions subratllen el creixent interès per l'objectiu de la restauració de la ciutat de Tarragona i el seu territori tant, com a espai urbà del territori com seu eclesiàstica de primer ordre¹⁹⁰.

Malgrat les referències que trobem en l'ambient àulic i religiós barcelonès, no serà fins la segona meitat del segle XI que es materialitzés els primers intents reals de l'ocupació de la ciutat i territori de Tarragona. La primera repartició i empresa de conquesta de la ciutat i el camp de Tarragona es signa l'any 1050 entre Ramon Berenguer I i Berenguer de Narbona. Aquest text resulta fonamental, ja que a la ciutat de Tarragona se la dota d'un territori d'un territori clarament definit i caracteritzat. Reproduïm aquí la part del text que ens interessa: "...civitatem de Tarragona simul cum ipso comitatu Terraconensis. De parte orientis de Gala in antea, de parte vero circi vadit usque ad kastrum de Capra et Pennafreita ...et de meridie usque in ipsa mare, de occiduo usque ad collum de Lipiano"¹⁹¹. Aquests mateixos límits jurisdiccionals es mantindran en la posterior donació de Tarragona al bisbe Oleguer per part de Ramon Berenguer III al segle XII. És per la similitud de tots dos documents que considerem a aquest intent d'ocupació de la ciutat de Tarragona de l'any 1050 com a l'antecedent més ferm al definitiu. Com hem apuntat l'estratègia va ser definida i dirigida pel comte de Barcelona Ramon Berenguer I i el seu cunyat, el vescomte Berenguer de Narbona. Segons el pacte el principal objectiu era restaurar Tarragona amb la seva seu episcopal.

La decisió del nomenament de l'arquebisbe seria de Ramon Berenguer III i de Berenguer de Narbona. La diòcesi tindria els mateixos límits que el comtat. A diferència dels intents anteriors, l'església metropolitana de Tarragona no estaria sotmesa a la de Vic. No es fa referència a la dignitat metropolitana o primada, segurament per evitar els problemes jurisdiccionals i eclesiàstics amb Narbona. No obstant això, hi ha indicis que comencen a apuntar cap a l'episcopat de Tarragona com a l'autèntic cap de l'església en el llevant peninsular, encara que es tracti d'un paper simbòlic. Així, l'any 1056 el comtat de Barcelona negocia amb el rei de la taifa de Dènia i les Illes Balears, Alí ibn-Múgehí, la jurisdicció sobre els cristians de les seves terres. Dos anys més tard (1058) els cristians d'Oriola també se sotmetran a la seu de Tarragona. El 29 de novembre de d'aquell mateix any es consagra la catedral de Barcelona. Per altra banda, sabem que l'església mare de Tarragona tenia el dret d'estendre's vers Tortosa i les terres que fossin conquerides en el futur, com ja s'havia definit als pactes amb els reis de taifes d'aquell mateix any i de 1056¹⁹². El simbolisme que estava adquirint la seu de Tarragona vers els cristians d'al-Andalus subratlla el valor ideològic i de prestigi que estava guanyant la ciutat i que motivaria els intents per part del casal de Barcelona de la seva assimilació formal.

Ramon Berenguer va reprendre l'empresa de Tarragona amb la creació d'un *comitatus tarraconense* administrat per un vescomte, però aquesta idea no complagué a Roma¹⁹³. Considerem que la situació fronterera als territoris de la Marca Hispànica no proporcionaven encara una base militar prou eficient com per a ocupar i mantenir la plaça de Terrachona. El comtat de Barcelona només havia aconseguit apoderar-se del Penedès fins Castellví de la Marca, que en un document de 1027 es esmentat com a

¹⁹⁰GUIDI, VILLUENDAS 2012: 50 i 51.

¹⁹¹ BOFARULL 1836: 17-20.

¹⁹²McCRANK 1988; McCRANK 1999, pp. 207 i ss.

¹⁹³ FACI 1991: 471.

terra extrema (*marcha extrema*). A l'Alt Gaià la frontera havia aconseguit estendre's per Pontils i Santa Perpètua de Gaià, fins les terres de *madinat Larida*¹⁹⁴ (ciutat de Lleida). Sense haver ocupat encara el mig i baix Gaià, amb la preuada plaça de Tamarit, no es podia portar a terme la desitjada recuperació de la seu de la *Tarraconense*. Per altra banda, l'arquebisbe de Narbona, metropolità de les esglésies dels comtats catalans, no va afavorir l'avenç de la frontera fins Tarragona, bloquejant a Roma qualsevol tipus d'acord en la restauració de la seu arquebisbal. Un altre factor que va condicionar el fre comtal van ser les ofensives andalusines llançades durant la minoria d'edat de Ramon Berenguer I i Ermengol III d'Urgell per part del mamluk (rei) de Saraqusta (Saragossa) Sulaiman Ibn Hud al-Mustain (1039-1046) vers les terres de la Vall d'Àger van obligar a Arnau Mir de Tost a fer recular les fronteres urgellenques (1041). En aquest context s'aturaven els plans de conquesta de Balaguer, havent d'esperar els comtes d'Urgell fins als primers anys dels segle XII per fer-se amb *madinat Balagui*. El comte de Cerdanya Ramon Guifred hostilitzà a Ermengol III d'Urgell raó per la qual Ramon Berenguer es va veure obligat a sostenir una lluita armada contra el comte de la Cerdanya¹⁹⁵.

Però potser la situació que més va mantenir allunyat al comtat de Barcelona dels plans de conquesta de la ciutat de Tarragona va ser la revolta del gran magnat Mir Geribert, que va titular-se "princeps Olerdulae" a la ciutat d'Olèrdola l'any 1041. La capital de Mir Geribert, Olèrdola, es situava just en mig de la "Marcha extrema" (al Penedès) aprofitant la minoria d'edat del comte. Aquest cop d'estat portat a terme per Mir Geribert feia del tot inoperable l'empresa tarraconense. Per altra banda, quan iniciava Ramon Berenguer el seu govern la seva àvia, la comtessa Ermesenda, s'encastellà en el seu comtat de Girona protegida en tot moment pel seu germà el bisbe Pere de Girona i es negà a cedir-ne el govern al seu nét. Amb la mort de Ramon Berenguer el Vell, en virtut del seu testament, Berenguer Ramon II (1076-1097) i Ramon Berenguer II (1076-1082) varen mantenir el govern com a "pariter scilicet Raimundus Berengarii et Berengarius Raimundi gratia Dei Barchinonenses Comites et Marchiones"¹⁹⁶. La situació dels comtats catalans no permetia una acció polític-militar eficient per la recuperació de Tarragona. Encara així, les relacions amb els mamklaka o regnes d'Al-Andalus són constants i s'obren a les accions polítiques d'interès vers la frontera de la Taifa o Mamlaka de Larida, amb un cobrament de pàries als seus reis Yusuf al-Muzaffar i a Abu Ja'far Ahmad I al-Muqtadir, rei del mamlakade Turtūša i Saraqusta. Amb l'assassinat de Ramon Berenguer II i les acusacions realitzades sobre la figura del seu germà Berenguer Ramon II, Roma no va impulsar ni donar el vist i plau als antics projectes de Ramon Berenguer I sobre la creació del *comitatus tarraconense*. Al contrari, el papat va acceptar la infeudació dels comtats catalans oferta pel comte fratricida¹⁹⁷.

El comte de Barcelona ja mantenia sota feu de l'església de Roma el comtat de Besalú i ara entregava també totes les possessions que integraven els títols de "barchinonense comite et marchione" amb especial cura de la ciutat de Tarragona. Des d'aquest moment s'iniciava una nova estratègia per a portar a terme l'avenç de la frontera cristiana fins la conca fluvial del Francolí. L'assumpte de la restauració de la seu arquebisbal de Tarragona s'oferia al papat de cop i volta com la clau idònia per donar un impuls

¹⁹⁴*Liber Feudorum*, I, docs. 272 i 273.

¹⁹⁵GUIDI, VILLUENDAS 2012: 52.

¹⁹⁶*Liber Feudorum* I, doc. 165.

¹⁹⁷GUIDI, VILLUENDAS 2012: 53.

definitiu a la seva cada vegada més influent presència. La introducció de la Reforma Gregoriana al regne de Castella a través de la ciutat de Burgos i la conquesta i restauració de la seu arquebisbal de Toledo havia permès a la política romana estendre la seva influència als territoris de Castella i Lleó. Com assenyala F.J. Faci Lacasta, un dels aspectes decisius per a la restauració de la seu tarraconense radica en torn a la denominada Reforma Gregoriana de mitjans del segle XI¹⁹⁸. Les noves directrius espirituals i polítiques que marcava Gregori VII des de Roma eren ben acollides per la jerarquia eclesiàstica catalana, “present en les regències i dirigida cap a l'esperit reformista del papat”¹⁹⁹. La nova organització eclesiàstica havia estat introduïda ja als regnes d'Alfons VI de Castella i Lleó. La restitució dels antics drets jurisdiccionals de la seu de Vic, constituïda a la dècada dels anys 1060, ja n'és mostra del control que pretén exercir el papat vers els territoris de la Península Ibèrica. El nou territori donat pel comte de Barcelona va ésser adscrit a la diòcesis de Barcelona l'any 1058²⁰⁰ i va ser llegat posteriorment als seus dos fills l'any 1076²⁰¹. Novament, l'objectiu del casal barceloní era poder deslligar-se de la seu Narbonense, de la que depenien eclesiàsticament. La situació de dependència eclesiàstica de Barcelona respecte a Narbona, amb les implicacions polítiques i ideològiques que això representava, s'agregà amb la presa de la ciutat de Toledo per part d'Alfons VI de Castella a partir dels anys 1085-1088, amb la qual va obtenir del papa Urbà II la primàcia eclesiàstica sobre tota l'antiga Hispània. El bisbe de Vic, Berenguer Sunifred de Lluçà, en resposta a aquesta nova situació, marxà a Roma per demanar al papa l'exhortació dels comtes catalans a la ocupació de Tarragona i a la restauració de la seu arquebisbal. El bisbe Sunifred obtingué el seu objectiu, si bé aquest restava condicionada per l'aprovació dels arquebisbes de Toledo i de Narbona²⁰².

No va ser fins a l'any 1090, que el comte de Barcelona, Ramon Berenguer II, fa donació al papat de la ciutat de Tarragona²⁰³. Amb aquesta estratègia el comte s'assegurava la directa intervenció i la legitimació necessària per dur a terme l'empresa de conquesta del territori i la independència eclesiàstica en relació a Narbona. L'any 1090, per tant, es restablia la seu metropolitana de *Terrachona* a través de la butlla papal que concedeix a Ramon Berenguer II, la coneguda com *Inter Primas Hispaniarum Urbes*. S'instaurà així la arxidiòcesis de Tarragona que restava independent de Narbona, però sotmesa a la primàcia toledana²⁰⁴. L'any 1090 el bisbe de Vic ja pactava amb el comte Berenguer Ramon II i un grup de nobles l'ocupació de la ciutat que degué comportar unes primeres obres d'adequació de les restes urbanes com manifesta una donació testamentària a favor de l'obra del cenobi de Sant Fructuós a Tarragona²⁰⁵. Aquestes cronologies coincideixen amb la datació d'un conjunt d'epígrafs funeraris documentats a la sala axial o aula altimperial del recinte de culte de l'acròpoli de Tarragona, estudiats per J. Serra i Vilaró. Així doncs, les fonts textuais i arqueològiques coincideixen en apuntar les dècades dels 1080 i 1090 com el moment en què va tenir lloc aquesta primera ocupació monàstica i possiblement militar, ja que encara estava viva l'amenaça de les ciutats

¹⁹⁸ FACI 1991: 472.

¹⁹⁹ FACI 1991: 473.

²⁰⁰ PLADEVALL 1992: 158.

²⁰¹ RIU BARRERA 1991:112.

²⁰² RIU BARRERA 1991:113; GUIDI, VILLUENDAS 2012: 54.

²⁰³MAR, MIR, PIÑOL 1996: 177.

²⁰⁴ PLADEVALL 1991.

²⁰⁵ SITJES 1991: 523-527.

islàmiques de Lleida i Tortosa, així com de la fortalesa de Siurana²⁰⁶.

La darrera dècada del segle XI es planteja com el moment en que es defineix el primer intent constatable d'una autèntica recuperació i restauració de la ciutat i seu metropolitana de Tarragona. Hem de contextualitzar l'objectiu de restaurar la ciutat de Tarragona amb el fet que, a mitjans del segle XI d.C., eren ocupades la riba esquerra del Gaià, la Conca de Barberà i l'Alt Camp. En aquest sentit hem de definir el territori en el qual s'inscriu Tarragona com una autèntica "terra de frontera" entre l'al-Andalus musulmà i el comtat de Barcelona cristià, sense obviar les tensions i conflictes propis interns d'al-Andalus i de l'aristocràcia feudal catalana. Aquests problemes, el caràcter de "terra de frontera" i els conflictes interns d'un i un altre costat d'aquesta frontera, van frenar la resolució de la presa i restitució de Tarragona en aquestes cronologies, si bé l'interès per la ciutat de Tarragona, lluny de minvar, augmentava.

Consolidació del projecte de la restauració de Tarragona, principis del segle XII.

L'estiu de l'any 1116 el comte Ramon Berenguer III (1097-1131) va tornar a Barcelona d'un viatge a Pisa i Provença. A partir d'aquest moment dedica grans esforços per dur a terme l'ocupació del Camp i la Ciutat de Tarragona. Ramon d'Abadal argumentà: "la campanya realitzada durant els anys 1116-1118 fou la base de l'efectiva represa de Tarragona", si bé, com especifica l'historiador català, no serà fins a l'any 1148 quan es consolidi la dominació del comtat de Barcelona amb l'establiment del triangle Lleida-Tarragona-Tortosa a la regió. El 23 de gener de 1118, Ramon Berenguer III engegà la restauració de la seu²⁰⁷. El territori de Tarragona, com hem vist en pàgines precedents –i veurem amb més deteniment més endavant– ha estat identificat per la historiografia com una "terra de ningú", constituint-se com una frontera en el qual amb prou feines hi havien places fortes o un sistema defensiu a partir qual poder protegir la ciutat de possibles atacs musulmans. La idea de "terra de ningú" cada vegada és més relativa. Com hem vist en pàgines precedents no hem d'interpretar aquest territori com un territori despoblat, sinó com diferent al sistema d'explotació de *villae* romanes o la subjecció al sistema feudal del nord català, i parcialment desvinculat tan de les elits cristianes com de les musulmanes. Per a la restitució de la ciutat de Tarragona era necessari a una extensa i profunda reestructuració del territori²⁰⁸.

La institució comtal es recolzarà en l'església i viceversa en l'execució del projecte de conquesta, ocupació i reestructuració tan del territori com de la que serà la seva capital, Tarragona. Es materialitzaven així els intents precedents donant-se l'impuls definitiu a la restauració de la ciutat. El 23 de gener de 1118 Ramon Berenguer III cedeix la ciutat al bisbe Oleguer perquè dugués a terme les mesures necessàries per a la reestructuració del territori. Malgrat la cessió a Oleguer, la implicació del comte al programa de restitució de Tarragona va ser rellevant. Encara en aquesta època els senyors laics tenien grans atribucions i potestats, com era la possessió de bisbats i esglésies, prohibida en el Tractat de Wörms en l'any 1122, pocs anys després de l'execució del projecte restituïdor de la ciutat de Tarragona²⁰⁹.

²⁰⁶McCRANK 1988; GUIDI, VILLUENDAS 2012: 54.

²⁰⁷ICART 1985: 80 i 81.

²⁰⁸McCRANK 1988; McCRANK 1999, pp. 207 i ss.; GUIDI, VILLUENDAS 2012: 55.

²⁰⁹GUIDI, VILLUENDAS 2012: 55 i 56.

El comte Ramon Berenguer III²¹⁰ dóna a la seu la ciutat, sota l'obediència de Roma. El document és explícit: Ramon Berenguer III dóna a Oleguer i els seus successors els termes (territorials) i les pertinences (estructures físiques i espais) de la ciutat de Tarragona. Els seus rectors, els bisbes, la posseiran en perpetuïtat, en total llibertat i sense que sentin amenaçats els seus interessos per part de ningú²¹¹. Al document de donació s'especifica que la ciutat esta "sota la destrucció" i en "terra erma que ningú volia cultivar": "per multos annos sub destructione et eremo absque cultori et incolatu mansit"²¹². Un aspecte interessant és que la restitució es duria a terme sota la advocació i protecció de Santa Tecla i no de Sant Fructuós, sent aquest segon el sant "històric" real i tradicional de la ciutat de Tarragona²¹³. Es dóna a l'arquebisbe Oleguer i als seus successors la llibertat de congregar i/o reunir de qualsevol lloc, homes de la classe social que sigui, per cultivar aquelles terres així com la potestat (*potestas*) de regir i jutjar als habitants (de Tarragona) en honor a Déu i en utilitat de la mateixa ciutat. Aquesta disposició en la qual s'atorguen poders al bisbe per "congregar homes" ens interessa especialment en relació al fenomen de *congregatio hominem*, terme del que parla Robert Fossier a l'hora de caracteritzar la aglutinació poblacional dels segles altmedievals i de la que parlarem més extensament en els capítols posteriors.

Ens interessa especialment i considerem rellevant una disposició que fa referència explícita a les polítiques edilícies que es durien a terme al segle XII²¹⁴. El comte Ramon Berenguer III donava a Oleguer i els seus successors el poder d'edificar i disposar el que jutgin convenient: "...utilitatem ipsius civitatis, et construendi et disponendi secundum quod vobis melius visum fuerit...". Es cita l'estat de mediocritat i ruïna ("mediocritatis ad indolendum terram illam") de les estructures arquitectònica i espais urbans de la ciutat²¹⁵. Les donacions i disposicions de Ramon Berenguer III al bisbe Oleguer especifiquen que tots els habitants de la ciutat de Tarragona podran viure de forma lliure, podent usar i posseir els seus propis béns, ser jutjats segons les lleis, costums i constitucions que disposin els bisbes de ciutat i que no seran jutjats de cap altra manera²¹⁶. Així es constituïa el marc legal en el qual l'arquebisbe era el principal

²¹⁰ La intitulació de Ramon Beleguer III és ampul·losai: "Raymundus Dei gratia Barchinonensis et Hispaniarum (sic) marchio, Bisuldunensium (Besalú) et Provinciae comes, dilecto venerabili Barchinonensium episcopo Ollegario tuisque successoribus in perpetuum", MARTÍ I BONET 2010: 415.

²¹¹ "Trado autem eam (civitatem Terraconae) tibi cum terminis et pertinentiis ad restaurandum, ad habendum, et libere possidendum, ut praefata Terraconensis Ecclesia et rectores ejus habeant et possideant haec omnia in perpetuum cum omni libertate et absque inquietudine alicujus", MARTÍ I BONET 2010: 415.

²¹²MARTÍ I BONET, J.M. 2010: 415.

²¹³ "Quoniam divina clemencia secundum beneplacitum suum me honorare et exaltare dignata est; ad honorem ipsius et Ecclesiae Sanctae et apostolorum principis Petro dono et per hanc scripturam donationis trado ecclesiae sedis Tarraconensis, quae in honore beatae Teclae virginis olim fundata fuit, et tibi Ollegario episcopo, tuisque successoribus pontificibus qui eandem ecclesiam sub obedientia Sedis Apostolicae rixerint, ipsam civitatem Terraconae, quae diu per multos annos sub destructione et eremo absque cultori et incolatu mansit", MARTÍ I BONET 2010: 415.

²¹⁴"Libertatem etiam dono tibi tuisque successoribus congregandi undecumque potueris homines cujuscumque dignitatis, et mediocritatis ad indolendum terram illam, et regendi et judicandi eos ad honorem Dei et utilitatem ipsius civitatis, et construendi et disponendi secundum quod vobis melius visum fuerit., MARTÍ I BONET 2010: 416.

²¹⁵MARTÍ I BONET 2010: 415.

²¹⁶"Quicumque autem, cujuscumque officii sint, sive mari sive terra illuc convenerint vel habitaverint, libere vivant et habeant et possideant sua, et judicentur et distinguantur ubi opus fuerit secundum leges et

responsable, gestor i promotor de les actuacions urbanístiques a la ciutat als segles XII-XIII²¹⁷.

La institució comtal va vetllar pels seus interessos i, en el marc de les donacions i constitució de privilegis a l'arquebisbe, es va reservar edificis i espais urbans des dels quals poder executar i gestionar el seu poder. Ramon Berenguer III disposa la seva possessió i control sobre certs espais urbans: el palau i les seves prerrogatives del dret jurisdiccional (*Dominicaturam quoque et palatium*). Les raons en les quals es recolza la possessió d'aquests espais arquitectònics intramurs s'expliquen per que els habitants puguin col·laborar tan a les campanyes de guerra com de pau que el comte organitzi²¹⁸. Ens interessa subratllar que el text fa esment al terme palau (*palatium*) i no al de castell (*castrum*) malgrat que el manuscrit faci al·lusió posteriorment a les campanyes bèl·liques que pogués realitzar el comte a la regió. El terme *palatium* fa referència a un conjunt d'estructures arquitectòniques de caràcter residencial i àulic que assimilarà les formes i funcionalitats pròpies d'un castell al llarg dels segles XII i XIII. Aquest *palatium* l'hem de situar en el la denominada Torre del Pretori, de Pilats o Castell del Rei²¹⁹.

Finalitza el document determinant quins són els límits dels territoris afectats per aquesta donació, que coincideixen amb els límits de l'església tarragonina i amb les clàusules finals, així com la datació i signatures²²⁰. El document lliurat per Ramon Berenguer III a Oleguer suposava la materialització del projecte restituïdor de la seu, camp i ciutat de Tarragona. L'ambaixada de Ramon Berenguer III amb el llegat pontifici Bosó i el papa Pascual II posaven de relleu la intenció comtal de fer-la realitat després dels intents precedents²²¹.

Així doncs, es va realitzar la donació de la ciutat amb poders absoluts al bisbe Oleguer

mores et constitutiones quas ibi vos constitueritis. Aliter vero à nemine hominum constituentur, distinguantur, sive judicentur", MARTÍ I BONET 2010: 416.

²¹⁷GUIDI, VILLUENDAS 2012: 56 i 57.

²¹⁸"Dominicaturam quoque et palatium secundum consilium et dispositionem vestram ibi michi habendam resrevo, ut et terraconenses incolae secundum quod opportunum fuerit sine detrimento ipsius civitatis adjuvent me tenere pacem meam et facere guerram, ut ego adjuvem illos sicut fideles et amicos meos", MARTÍ I BONET 2010: 416 i 417.

²¹⁹GUIDI, VILLUENDAS 2012:57.

²²⁰ Reproduïm aquí el fragment encara que en capítols posteriors dedicarem una atenció més detallada al text: "Terminantur haec omnia parte orientis in termino de Tamarit et de Monteolivo, sicut descenditur ad mare, et ascenditur per aquam de Aiano usque ad montes, et transit à septentrionali plaga per calcem montium usque ad ipsum emgolador de Cabra, et pervenit usque ad ipsum Embotum, et ascendit per ipsa cacumina montium de Carbonaria, sicut ipsae aquae incipiunt vergere ad austrum. Et ab occidentali parte transeunt ipsi fines per Montem rubeum et per collem Balagarii usque ad mare. A plaga meridiana est terminus ipsum mare, quod commune est omnibus ipsius terrae habitatoribus ad utendum et expiscandum. Quidquid his terminationibus concluditur ipsi ecclesiae Terraconensi et vobis cum omni libertate trado habendum et possidendum cum omni augmentatione et melioratione, quam Deo donante vos et successores vestri vel aliiquis sub dispositione vestra inibi fecerit. Si qua autem cujuscumque sexus vel conditionis persona contra hanc cartam nostrae liberalitatis, donationem et institutionem venire tentaverit, in nullo praevaleat, sed omnium rerum suarum prius amissionem patiat, et segregatus ab Ecclesiae corpore, iusti iudicis Dei iram incurrat. Acta sunt haec anno incarnationis dominicae MCXVII .x. Kalendas Februarii. S. Raymundi comitis. S. Raymundi Bernardi de Olost. S. Berengarii Bernardi de Barchinona. S. Guillelmi de Montespessulano. S. Martini Petiti"; J.M.Martí i Bonet observa que la data pot ser equivocada, no corresponent-se amb el gener de l'any 1117, sinó a l'any 1118; transcripció i estudi a MARTÍ I BONET, J.M. 2010: 417.

²²¹GUIDI, VILLUENDAS 2012: 58.

Bonastruga, essent confirmat en el càrrec pel pontífex Gelasi el dia 21 de març de 1119²²². Però la restauració de la seu, en una ciutat abandonada, implicava més que el simple nomenament d'un arquebisbe. Per portar a terme el projecte restituïdor urbà l'arquebisbe Oleguer necessitava d'una persona amb capacitat militar i experiència en la gestió de la vida urbana per tal de defensar la ciutat i el territori. Aquest home va ser Rodbertus Burdeth, Robert Bordet, conegut per la historiografia tradicional i local com Robert d'Aguiló²²³. Pocs anys després de la donació del comte al bisbe, probablement degut a la incapacitat per portar a terme l'operació, es va fer donació -juntament amb Ramon Berenguer III- del Camp i ciutat de Tarragona al cavaller normand Robert Bordet. El 14 de març de 1129 signaren l'acord les tres parts implicades: el comte Ramon Berenguer III, l'arquebisbe Oleguer i el cavaller normand Robert. Es consolidava l'objectiu de l'ocupació i restauració de la ciutat i seu de Tarragona així com del territori adscrit a la mateixa²²⁴.

La importància cabdal de la restauració de la seu de Tarragona durant la primera meitat del segle XII d.C. constituïa la fi de gairebé cinc segles de silenci polític. A partir d'aquest moment tot el poder ideològic i simbòlic que concentrava la seu de la ciutat prenia forma en la pròpia restitució d'aquesta. Encara que existeix un debat sobre els concilis francesos als quals va assistir Oleguer, volem apuntar el fet que aquest sembla que va proposar la Croada en la Península Ibèrica l'any 1118 a Narbona o a Tolosa, que van ser possiblement un desdoblament del concili de l'any 1119. Coneixem millor la presència d'Oleguer a Roma entre els mesos de febrer i març de l'any 1119. El papa Gelasi va aprovar les mesures preses abans que aquest fugís a Gaeta el mateix mes de març per raons polítiques. Les aspiracions del comte Ramon Berenguer III i del bisbe Oleguer eren ratificades des de Roma i el projecte restaurador prenia forma definitiva.

La butlla papal, denominada tradicionalment *Tarrachonensis civitatis* és, ja només pel seu títol, significativa: la ciutat de Tarragona. El document és precís i presenta nombroses analogies amb el document de donació de la ciutat del comte Ramon Berenguer III al bisbe Oleguer. Aquestes clares similituds obliguen a plantejar que la donació va ser el document base que es va usar per a la redacció de la butlla. En el document papal es feia explícita referència a la restauració de la ciutat però també del territori adscrit a aquesta: "Rescripta et instrumenta super Terrachonam et campus". Una característica de la butlla papal és que en aquesta no consta l'arenga o frase introductòria bíblica o extreta d'un principi jurídic característica d'un text definit per la seva essència de privilegi. La butlla de Gelasi comença directament amb la narració (*narratio*) de donacions, privilegis i característiques d'aquests. Aquesta absència de fórmules bíbliques o legals precedents també la trobem en la butlla d'Urbà II²²⁵ referent a les butlles de Joan XIII l'any 971²²⁶ i la d'Urbà II a Berenguer Seniofred de Vic²²⁷.

²²²VILLEGAS-ARISTIZÁBAL 2007: 132

²²³ Nom de Robert Bordet tal i com apareix citat a la crònica d'Orderic Vitalis: OV, VI: 402

²²⁴ Fonamental l'estudi de McCRANK 1988; McCRANK 1999, pp. 207 i ss.

²²⁵ "Tarrachonensis civitatis ecclesiam insignem olim fuisse metropolim, et scripturarum veterum et divisionum provincialium monumenta declarant; ad cujus profecto restitutionem praedecessores nostri plurimum laborasse noscuntur, unde etiam temporibus nostris Berengario Ausonensi episcopo à praedecessore nostro sanctae memoriae Urbano papa pallium datum fuit". MARTÍ I BONET 2010: 418.

²²⁶ A Ató (971, Joan XIII) Palleum autem fraternitati tuae ex more admissorum solemnina celebranda damus, quo tibi ecclesiae tuae amodo in suo statu manentibus, uti concedimus, sicuti archiepiscopatum ordinis eis esse incognitum non habes. MARTÍ I BONET 2010: 419.

També guarda algunes analogies i diferències respecte a la de Gelasi de l'any 1119. El nucli, rellevant pel nostre estudi, de la butlla de Gelasi és el següent: “Nos ergo ad ejusdem civitatis restaurationem penitus intendentes, te, carissime frater Olegari Barchinonensem episcopum ipsius ecclesiae antistitem constituimus, et pallium ipsum tibi ex Apostolicae Sedis liberalitate concedimus; ea nimirum provisine et ea fiducia, ut pro data tibi à Domino facultate, civitatem ipsam et ecclesiam studeas omnimodis ad Domini Dei nostri honorem et gloriam restaurare. San Dertosam, si divina clementia populo christiano reddiderit, in suburbanam parochiam metropoli Tarraconensi concedimus, donec praestante Deo, Tarraconensis ecclesia robur status sui recipiat; mox Dertosa ipsa proprium pastorem obtineat. Porro Tarraconensem civitatem cum terminis suis, sicut ab illustri Barchinonensium comite Raymundo per manus tuas Tarraconensi ecclesia tradita et scripti sui libertate firmata est, praesentis decreti pagina tibi, tuisque successoribus ejusdem sedis metropolitanis, in perpetuum confirmamus. Tibi ergo, tuisque legitimis successoribus in eadem cathedra constituendis, et per te Tarrachonensi ecclesiae refirmamus ipsam Tarrachonensem provinciam; ut in ea debeatis deinceps et suffraganeos episcopos ordinare, et concilia secundum formam canonicam celebrare, et omnia juxta metropolitanam curiam largiente Domino providere; salva in omnibus Apostolicae Sedis auctoritate et reverentia”²²⁸.

En primer lloc la butlla de Gelasi II al bisbe Oleguer és molt més extensa i precisa que les anteriors. A grans trets els principals temes que tracta són la donació de pal·li a Oleguer per tal de que restauri la ciutat i l'església. A més li concedeix Tortosa (sota domini andalusí) com parròquia suburbana de la metropolitana Tarragona (fet que es mantindrà fins l'any 1148 quan va ser conquerida). Es confirmen la adscripció dels territoris i tots els seus drets atorgats per Ramon Berenguer III, se li atorga a Oleguer i els seus successors el nomenament dels bisbes sufraganis i se li atorga el poder de constituir una cúria metropolitana a la ciutat. Amb aquestes concessions i confirmacions. Tarragona es configurava com a ciutat metropolitana amb atribucions primacials. El bisbe de Tarragona serà arquebisbe de la província eclesiàstica i portarà el pal·li, insígnia del poder supraepiscopal. En definitiva, es consolidava la figura d'Oleguer i els seus successors com senyors religiosos i feudals de la ciutat de Tarragona i del seu ampli territori²²⁹.

Es restaurava definitivament la seu donant començament a una nova era en la història de Tarragona. La ciutat medieval de principis del segle XII, heretaria les restes materials de la ciutat romana i la visigòtica però, constituïria una nova realitat urbana, plenament medieval.

²²⁷A Berenguer Seniofred de Lluçà (1091, Urbà II): “Ut ergo haec omnia deo auctore inconcussa permaneant, nos antecessorum nostrorum privilegia sequentes, qui Ausonem ecclesiam Tarraconensem quandam instituere vicariam, tibi o charissime Berengari fili, quia tuo potissimum studio, hoc est restitutione instituta, ex Romanae libertate gratia pallium, in quo scilicet sacerdalis dignitatis plenitudo consistit, indulgemus. Preterea tibi tuisque successoribus legitime subsituendis qui in Tarraconensi civitate et ecclesie restitutioni studio insudaverint, predictam Tarraconensem ecclesiam iure perpetuo possidendam... confirmamus... Porro Ausonensem ecclesiam tibi tuisque successoribus tamdiu concedimus possidendam, donec auctoritate dei ad pristini status plenitudinem nostro studio Tarraconensis ecclesia reformetur pallio. Itaque in missarum...”, MARTÍ I BONET 2010: 419.

²²⁸MARTÍ I BONET 2010: 419.

²²⁹GUIDI, VILLUENDAS 2012: 59 i 60.

De Ṭarrakūna a Tarrachona: de la balda a la ciutat. La revitalització de Tarragona al segle XII.

A la dècada de 1980 Edurard Riu va definir en un influent i determinant article sobre l'arqueologia medieval el "nucli feudal de Tarragona"²³⁰ com l'espai que havia ocupat l'antiga acrópoli romana i que seria transformat en una autèntica ciutat medieval durant els segles XII-XIII d.C. En els capítols precedents, hem descrit els trets principals que definien les estructures arquitectòniques d'aquesta acrópoli quan la ciutat va ser "abandonada" a principis del segle VIII d.C. amb l'assimilació per part de l'estat Omeia de Damasc de gran part de la Península Ibèrica. Les estructures arquitectòniques romanes i visigodes van constituir la base sobre la qual, després de més de quatre segles d'abandó, s'instal·laren els repobladors del segle XII, si bé van haver-hi intents anteriors per restituir la vida urbana de Tarragona²³¹.

Com hem vist, l'evolució urbana de Tarragona als segles XII i XIII és el producte d'un singular procés històric que la fa diferent a altres ciutats com Barcelona, Lleida, Girona, etc. Després de quatre segles d'abandonament en els quals la ciutat no va experimentar cap transformació o evolució arquitectònica o urbana rellevant²³². L'expansió del comtat de Barcelona vers les terres al nord de Sarq al-Andalus (la frontera superior d'al-Andalus) va comportar que gran part de l'acròpoli amb els seus edificis i ruïnes, fos urbanitzada de nou²³³. Millor dit reurbanitzada. La part baixa de la ciutat va ser abandonada gradualment des dels segles IV-V d.C. donant un seguit de camps de conreu que van perdurar fins al s.XIX. La construcció de marges per als camps de cultiu, el reaprofitament de material romà en construccions medievals i modernes i les remodelacions del eixample no permeten avui en dia conèixer de forma detallada l'evolució d'aquest espai des d'època romana en endavant. No obstant això podem plantejar la presència d'extensions de terra parcel·lades en forma de camps de cultiu que proveïrien el nucli feudal de la Tarrachona medieval, l'espai on antigament se situava l'acròpoli romana.

Pel que fa als segles V-VIII d.C. es coneix amb cert detall l'evolució de la part alta de la ciutat així com l'àrea de la necròpolis del Francolí i el amfiteatre²³⁴. Al recinte de culte de la terrassa superior de la part alta sempre s'ha situat, hipotèticament, la basílica metropolitana visigòtica. Aquesta existència es va argumentar a partir de la necròpolis localitzada rere la catedral medieval i elements arquitectònics ornamentals pertanyents a una basílica²³⁵, que Th.Hasuchild situa a la sala axial del recinte sagrat de culte romà²³⁶. A la ciutat de Tàrraco la organització eclesiàstica es present des del segle IV, mentre que la condició de metropolitana no es constata fins al segle V d.C.²³⁷ El desconeixement dels primers edificis de culte així com la manera en que l'antic recinte

²³⁰ RIU BARRERA 1991; ja vam expressar la rellevància que va tindre aquest treball a GUIDI 2012a: 85.

²³¹ MACÍAS, MENCHÓN, MUÑOZ 1994: 225-243; MAR; MIR; PIÑOL 1996: 165-203.

²³² GUIDI, VILLUENDAS 2012.

²³³ RIU BARRERA, 1991: 116

²³⁴ MAR, GUIDI 2010: 173-182.

²³⁵ RIU BARRERA 1991: 117

²³⁶ HAUSCHILD 1995

²³⁷ PÉREZ 2012.

sagrat imperial es convertí en seu metropolitana es desconeixen del tot, encara que en base als arguments de Th. Hauschild sobre la situació de la basílica a la sala axial pot indicar-nos una “mecànica transmissió de l’espai cerimonial, i en conseqüència, la directa successió del poder metropolità respecte al provincial romà”²³⁸. Altres espais de l’acròpolis com l’àrea de plaça Rovellat²³⁹, l’edifici del Col·legi Oficial d’Arquitectes²⁴⁰, diverses estructures documentades per tota la terrassa mitjana i la readaptació de les voltes del circ a espais d’habitat ens permeten definir el nucli visigòtic de la part alta com un espai residencial. Durant els segles VIII-XII dC. aquesta acròpoli va ser literalment abandonada. No tenim evidències documentals ni arqueològiques de cap tipus de poblament urbà. És més, la documentació textual no fa sinó reiterar l’abandó de la ciutat. No obstant això, com hem vist, les evidències arqueològiques i documentals sí ens fan suposar que hi havia un poblament al territori. Un territori d’altra banda que hem de definir “de frontera” atès que l’assentament es trobava en un punt equidistant entre el comtat de Barcelona cristià i la madīna andalusina de Ṭurtūša.

El coneixement de la reurbanització de la ciutat de Tarragona fins fa poc anys es trobava en una fase poc elaborada per part de la recerca científica²⁴¹. Els principals factors d’aquest desconeixement els trobem en el caràcter precari de les construccions bastides entre finals del s. XI i principis del XII, pràcticament desconegudes. També cal afegir-hi el poc interès que han manifestat l’arqueologia i els medievalistes per establir un diàleg interdisciplinari i la heterogeneïtat, dispersió i fragmentació de les dades que tenim del procés²⁴². Com ja hem apuntat als capítols precedents, la reurbanització de la ciutat de Tarragona es centrà als segles XII i XIII principalment a la acròpoli de l’antiga Tàrraco: la terrassa del recinte de culte, la terrassa del fòrum provincial i part del circ, paral·lelament també van sorgir diverses esglésies suburbanes com Santa Maria del Miracle. El fet d’ocupar la part alta de la ciutat ha fet extrapolar tendències de formació del teixit urbà a les èpoques tardorromana i visigòtica²⁴³. Com ja han exposat alguns dels investigadors que ens han precedit, el recinte dissenyat i concebit per al culte imperial i remodelat per a l’establiment de part del complex metropolità, és converteix automàticament, arran l’ocupació feudal, en l’acròpoli eclesiàstica de l’arquebisbat de Terrachona²⁴⁴. Aquest gran espai allotja el temple catedralici, que es projectà al centre de la terrassa (sobre el temple d’August)²⁴⁵, el claustre i la canònica agustiniana, (que reaprofitava gran part del *themenos* altimperial), les residències i dignitats de l’aparell arxiepiscopal, tot concebut de forma tipificada i jerarquitzada. La major part d’aquests edificis s’instal·len al perímetre de tancament de la plaça (el *themenos*) mentre que l’espai central hem de visualitzar-lo com una immensa esplanada en obres durant els

²³⁸ RIU BARRERA 1991: 117

²³⁹ BERGES 1974: 153-167; AQUILUÉ 1997: 1169-1185.

²⁴⁰ AQUILUÉ 1993.

²⁴¹ MACÍAS, MENCHÓN, MUÑOZ 1994: 225-243; MAR; MIR; PIÑOL 1996: 165-203; GUIDI 2012a.

²⁴² La ciutat medieval de Tarragona dels segles XIV i XV és més ben coneguda que la del període precedent objecte del present estudi gràcies sobretot a la supervivència dels edificis i al seu conseqüent estudi arquitectònic i urbanístic i a l’abundància de la documentació textual.

²⁴³ RIU I BARRERA 1991: 119.

²⁴⁴ RIU I BARRERA 1991: 119.

²⁴⁵ MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL 2003: 167-175; MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL 2006: 221-246; MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL 2007; MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL 2007: 8-29.

segles XII-XIII amb la construcció de la catedral de Santa Maria²⁴⁶.

L'acròpolis eclesiàstica es trobava defensada pel castell de l'Arquebisbe i per la torre-castell del Paborde, que li conferien un caràcter de segregació i jerarquització vers la resta de poders presents a la ciutat. El palau arquebisbal controlava a més un dels espais bàsics de gestió i control econòmic, el mercat. A migjorn de la terrassa superior, força ocupat en època postclàssica es construeixen una sèrie de cases disposades de forma irregular i connectades per dos eixos bàsics entre els portals de la muralla i el mercat²⁴⁷. L'articulació urbana mantinguda entre el castell arquebisbal i el mercat respon a una estratègia de control senyorial que remet al mercat i castell vescomtal de Barcelona²⁴⁸. La terrassa del fòrum provincial és objecte d'una urbanització de trama ortogonal que, a pesar d'ignorar-se la cronologia precisa, cal situar al voltant del segle XIII segons E. Riu. Segons aquest autor la urbanització no sembla estar condicionada per trames o estructures preexistents i la seva morfologia és abundant tan a l'occident europeu entre els segles XI-XIV com als Països Catalans (Principat, Mallorca i País Valencià)²⁴⁹. Ja vam plantejar en un treball precedent que aquesta trama ortogonal sí va estar condicionada per l'existència d'estructures pre-existents²⁵⁰.

El límit entre la terrassa mitjana i el circ queda marcat per la construcció d'una muralla que comunica amb El Corral a través d'una porta situada al eix amb l'actual carrer Major i la façana de la Catedral²⁵¹. Als extrems d'aquesta muralla, a les antigues caixes d'escaleres d'època romana, se situaven el castell del bisbe de Vic i del príncep de Tarragona (posteriorment del rei). Flanquejaven així els extrems de la façana de la ciutat medieval els dos poders que van moure la recuperació de Tarragona. Per una banda el bisbat de Vic i casa comtal de Barcelona. Davant els castells s'obren respectivament, dues places disposades de forma simètrica: la del Pallol i la del Rei. La funció d'aquests espais era tallar el porticat romà per tal de comunicar els espais circumdants amb l'interior de la plaça²⁵². La zona situada entre el mercat (als peus del castell arquebisbal) i la plaça del rei era ocupat per una malla urbanairregular que al darrer terç del segle XII es coneixia com a *villa veteris antiqua o villa veteris comitissa* on l'any 1174 s'esmenta l'existència d'uns antics banys i una volta que antigament era coneguda com "de Sant Pere"²⁵³. Les dues terrasses superiors constitueixen, doncs la ciutat feudal dels segles XII-XIII, que sembla estendre's de forma parcial dintre el recinte del circ romà. No serà fins al segle XIV, però, en que la urbanització d'El Corral es realitzà de ple, gràcies a la construcció de la nova muralla que tancava el nou perímetre de la ciutat al segle XIV²⁵⁴.

²⁴⁶ Els treballs de R.Mar i P.o Pensabene l'any 2000 van plantejar que el temple d'August s'ubica realment per sota d'on avui es troba a catedral de Santa Maria. Les intervencions arqueològiques portades a terme per l'ICAC i l'arquebisbat de Tarragona, així com la recerca portada per diversos arqueòlegs fan plantejar que la construcció de la catedral no es realitzà sobre el temple d'August una vegada que aquest ja havia estat desmantellat. Sobre la catedral romànica fonamental el treball d'ADELL I GISBERT 1995: 127-130. MAR, GUIDI 2010: 173-182; GUIDI 2012a: 86 i 87.

²⁴⁷ MACÍAS, MENCHÓN, MUÑOZ 1994: 225-243; MAR; MIR; PIÑOL 1996: 165-203.

²⁴⁸ RIU BARRERA, 1991: 120.

²⁴⁹ RIU BARRERA, 1991: 120

²⁵⁰ GUIDI 2012a: 87 i 88.

²⁵¹ ADELL I GISBERT 1995: 127-130.

²⁵² RIU BARRERA, 1991: 120

²⁵³ ALTISENT 1993: 361-362.

²⁵⁴ RIU BARRERA 1991: 121; GUIDI 2012a: 88.

La potent herència arquitectònica romana i visigòtica²⁵⁵, la consolidació dels nous poders senyorials i institucionals propis de la plena edat mitjana, el paper simbòlic de seu metropolitana i el caràcter de capital gestora d'un ampli territori són els principals condicionants de la formació de la morfologia urbana de Tarragona als segles XII²⁵⁶. Un conjunt de inscripcions funeràries situat a un mur romà monumental que encara avui es conserva rere l'actual catedral datats al segle XI²⁵⁷ posen de manifest l'existència d'una comunitat monacal a Tarragona abans de la infeudació d'Oleguer i Robert Bordet dels anys 1119 i 1128. Segons els plantejaments de Th. Hauschild (que en l'actualitat estem treballant amb R.Mar) aquesta aula romana es va convertir en una església en època visigoda i possiblement va ser readaptada amb usos litúrgics al segle XI mantenint-se fins al segle XII o inclús el XIII. Adossada a aquesta església es va bastir l'actual capella de Santa Tecla, situada enfront del fossar de la catedral²⁵⁸.

Les monumentals estructures arquitectòniques romanes (bàsicament les muralles tardorepublicanes del segle II a.C. i el conjunt de places i temples del *Concilium Provinciae* i el circ) són la base material sobre la qual es formaria la ciutat medieval, si bé les profundes transformacions en època visigoda (segles V-VIII d.C.)²⁵⁹ en espais concrets de la ciutat com la zona posterior de l'àrea de la catedral, la seu del Col·legi Oficial d'Arquitectes i als voltants de la plaça Rovellat, es constitueixen també en l'herència urbanística i arquitectònica dels primers pobladors del segle XII²⁶⁰. Nombrosos edificis construïts en època van ser íntegrament reutilitzats al segle XII amb puntuals reformes o canvis de funcionalitat. Est és el cas de l'edifici monumental datat al segle V d.C. localitzat a la Seu del Col·legi d'Arquitectes de Tarragona. La seva funció originària podria haver estat de caràcter residencial àulic, en canvi això al segle XII sembla tenir una funció molt més modesta, amb l'afegit d'un conjunt de murs i espais d'emmagatzematge agrícola al seu entorn²⁶¹.

Durant el segle XII les tensions pròpies del sistema feudal van desembocar en una aferrissada lluita pel control de la ciutat i camp de Tarragona entre els principals actors polítics, institucionals i ideològics del moment: els normands, el comte de Barcelona i l'arquebisbat de Tarragona. En aquestes primeres dècades de consolidació del projecte d'ocupació i restitució de la seu de Tarragona és quan tenen lloc les reocupacions més rellevants dels espais arquitectònics preexistents. També es va fixar una topografia complexa basada en la construcció de la catedral i un conjunt d'esglésies intraurbanes i la progressiva ocupació poblacional el nucli residencial. Així doncs es tracta d'un període de gran inestabilitat política però en el qual es van definint els principals trets de la ciutat medieval de Tarragona. Al segle XIII, amb la desaparició del clan normand, el poder senyorial a la ciutat queda bipolaritzat en les figures del comte-rei de Barcelona i l'arquebisbe metropolità de Tarragona. Malgrat l'intent per part del comte-rei de Barcelona de controlar al metropolità (un senyor eclesiàstic però en definitiva un

²⁵⁵ MAR, GUIDI 2010: 173-182; GUIDI 2012a: 89.

²⁵⁶ GUIDI, VILLUENDAS 2012.

²⁵⁷ MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL 2003: 167-175; MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL 2006: 221-246; MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL 2007; MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL 2007: 8-29.

²⁵⁸ ADELL I GISBERT 1995: 127-130.

²⁵⁹ MAR, GUIDI 2010: 173-182.

²⁶⁰ GUIDI, VILLUENDAS 2012.

²⁶¹ AQUILUÉ 1993; MACÍAS, MENCHÓN, MUÑOZ 1994: 225-243; MAR; MIR; PIÑOL 1996: 165-203; GUIDI, VILLUENDAS 2012.

senyor), es constituirà com la figura institucional amb més influència en la formació i en els usos de l'espai urbà a Tarragona²⁶².

A grans trets podem apuntar que la construcció del monestir i la catedral de la ciutat, la denominada Torre de l'Arquebisbe, el castell de l'Arquebisbe i la xarxa de parròquies i capelles que s'estenen pel nucli urbà i suburbà, constitueixen la base topogràfica del paisatge urbà al segle XIII. El context de refivament urbà generalitzat a tota l'Europa occidenental als segles XII i XIII, es manifesta amb tota intensitat a Tarragona. El Consell Municipal (l' Universitat) serà el tercer gran actor institucional del segle XIII. Al costat de les figures dels "veguers" i la presència d'arquitectes (*operari*) i tallers constructius i escultòrics contracteu-vos per a la construcció de la catedral i d'altres espais religiosos. Naturalment el poble, comerciants, artesans i camperols, van prendre part en aquest procés d'habilitació i construcció de la ciutat medieval, pero com sol passar, les restes materials d'aquesta activitat són molt més reduïts i parcials²⁶³.

El motor que va impulsar la reocupació i restitució de la ciutat de Tarragona al segle XII va ser la seva funció de seu metropolitana, altament simbòlica. Novament el precedent directe el trobem en l'estatus de la ciutat en època tardorromana i visigoda (segles IV-VIII d.C.)²⁶⁴. Després del dilatat parèntesi islàmic (segles VIII-XI), Tarragona tornava a la seva privilegiada posició de seu de l'arquebisbe metropolità, entrant en un primer moment en competència directa amb el de Narbona i posteriorment amb el de Toledo²⁶⁵. Diversos processos i actors polítics rellevants intervenen en la projecció d'una activitat edilícia monumental a la ciutat de Tarragona al segle XII, que tindrà continuïtat al segle XIII vinculada única i exclusivament a l'estatus de seu metropolitana. Des del punt de vista ideològic i simbòlic Tarragona tornava a ser la Seu Metropolitana que havia d'articular i legitimar l'expansió catalana al sud²⁶⁶.

Aquesta capitalitat religiosa havia de tenir una projecció material sobre la topografia de la ciutat i el territori. No obstant això, com hem vist, l'avanç comtal sobre la frontera andalusina no ha deixat testimoni d'una clara influència eclesiàstica. No tenim esglésies, capelles o espais religiosos en tota la franja de frontera fins la restauració metropolitana. Aquest fenomen no ha merescut la suficient atenció dels investigadors. La generació d'una xarxa eclesiàstica de parròquies i monestirs al territori no es realitzaria fins la consolidació del projecte de restitució de la seu metropolitana. Així es manifesta en la progressiva construcció, durant els segles XII i XIII de l'àrea catedralícia a l'espai anteriorment ocupat pel recinte de culte i el temple d'August i el possible episcopi visigòtic²⁶⁷. L'àrea catedralícia dels segles XII i XIII la integraran la pròpia catedral, de dimensions monumentals, el claustre entorn del qual s'articulen les diferents dependències del monestir primerenc així com les fortificacions de la torre i el

²⁶² GUIDI, VILLUENDAS 2012.

²⁶³ GUIDI, VILLUENDAS 2012.

²⁶⁴ PÉREZ 2012.

²⁶⁵ La voluntat dels comtes-reis de Barcelona de deixar de dependre de Narbona (pertanyent al regne de França), l'èxit de la Reforma Gregoriana, l'ambició de l'aristocràcia eclesiàstica catalana així com la inicial presència de la dinastia normanda i l'autoritat papal van ser els principals promotors de l'activitat edilícia religiosa a la ciutat durant els segles XII i XIII.

²⁶⁶ GUIDI, VILLUENDAS 2012.

²⁶⁷ MACÍAS, MENCHÓN, MUÑOZ 1994: 225-243; MAR; MIR; PIÑOL 1996: 165-203.

castell de l'arquebisbe²⁶⁸. Es tractava d'una enorme extensió de terreny edificat que abastava gran part de la terrassa superior de la part alta de Tarragona. En la construcció d'aquest espai es van invertir grans recursos econòmics i un nombre notable de personal especialitzat (arquitectes, operaris, tallers escultòrics, picapedrers, etc.). A aquest projecte constructiu colossals. Cal afegir-hi l'edificació de la xarxa eclesiàstica amb les capelles de Sant Pere, Santa Tecla, les esglésies de San Miguel, Santa Natzaret, etc. Tot un eix vertebrador de places, portes, carrers, espais d'hàbitat, etc. En definitiva, la capitalitat ideològica i simbòlica de la seu metropolitana de Tarragona va constituir el principal motor edilici a la ciutat recentment recuperada²⁶⁹ però també la definitiva assimilació del territori per part del comtat de Barcelona. El territori andalusí passava així a ser un espai totalment cristianitzat després de quatre segles d'absència institucional eclesiàstica²⁷⁰.

Tàrraco va ser en època romana una ciutat que administrava i gestionava econòmicament un extens territori, l' *ager tarraconensis*²⁷¹. Si bé en època medieval els límits geogràfics del territori adscrit a Tarragona eren menors i el sistema d'explotació econòmic havia canviat d'un sistema de vil·les esclavistes a un plenament feudal, hem de considerar a la Tarragona dels segles XII i XIII com a un espai urbà de primer ordre que vertebrava una xarxa territorial molt més extensa. La ocupació i restauració de la ciutat de Tarrachona va significar una reestructuració directa i assimilació per part del comtat de Barcelona d'un territori que havia format part d'al-Andalus. A partir de la restitució definitiva de la ciutat de Tarragona es reorganitza la xarxa de castells i parròquies que organitzen el territori, gestionant-lo política i econòmicament. Les cartes de franqueses, poblament i privilegis emeses entre els anys 1151 i 1191 mostren un territori radicalment diferent del precedent, però sustentat en un poblament de caràcter andalusí o camperol ben arrelat. En la nova configuració del paisatge se seguiran poblant assentaments que ja estaven en actiu abans del segle XII al mateix temps que es funden nous espais a partir de la construcció de viles, castells i parròquies. En aquest context hi ha una tendència clara a concentrar la població en assentaments afavorint-los a partir de les cartes de poblament. Un exemple significatiu de noves fundacions que ha perviscut fins l'actualitat és la vila de Reus²⁷².

Tot i els precedents antics, Reus és una població d'origen medieval nascuda a partir de la conquesta del territori i l'empenta colonitzadora de la primera meitat del segle XII. La primera documentació escrita és de l'any 1154. El 3 de juny d'aquell any, Robert d'Aguiló va declarar que, essent posat en perill de mort, per temor a Déu i per admonició de l'arquebisbe, reconeixia que la vila pertenyia a l'església de Sant Fructuós de Tarragona, a causa de la donació que ell mateix n'havia fet en temps de l'arquebisbe Oleguer, que l'havia nomenat *princeps* de Tarragona l'any 1129. Segons això Robert afirmava que la vila existia al menys des de l'any 1129, però que fins al 1154 va estar retinguda²⁷³. El Canonge Blanc ho afirma i Font i Rius basant-se en aquest document

²⁶⁸ D'aquests castells, el primer es va bastir reutilitzant una torre romana de la muralla i el segon les escales monumentals que connectaven la plaça de representació i el recinte de culte.

²⁶⁹ GUIDI, VILLUENDAS 2012.

²⁷⁰ GUIDI 2012a: 90 i 91.

²⁷¹ ARRAYÁS 2002; ARRAYÁS 2005; PREVOSTI 2010: 25-112; PREVOSTI, PÈLACHS 2010: 113-120.

²⁷² GUIDI 2012a: 91 i 92.

²⁷³ S'ha d'entendre com un plaça avançada militar del territori i no com un centre polític-administratiu que l'article.

considera possible l'existència de Reus abans de l'any 1129. Segons aquest darrer autor quan Robert conquistà el Camp potser ja constituïa un nucli de certa entitat, d'explotació rural. El 3 de juny de l'any 1154 Robert va donar Reus, que passà a ser un lloc de domini exclusiu de l'església, en contraposició a altres llocs com Alcover, Cambrils o Valls. Aquest fet condicionà profundament l'evolució posterior de la vila i les seves relacions amb la senyoria. El 7 de juny de l'any 1154 l'església va donar la castlania a Bertran de Castellet. No es conserva el document però sí dues referències. Blanc aporta la primera, el 5 de juny de 1154: l'arquebisbe va donar dues terceres parts de la jurisdicció de la vila a Bertran de Castellet, amb pacte que la tingués en feu per l'església i ajudés a poblar²⁷⁴.

La segona notícia és un regest en el que es concreta que Bernart Tort va fer una donació amb el consentiment del capítol i que se'n va reservar una part amb els delmes i les primícies, així com l'homenatge i la potestat del castell: "Confronta dita vila y son terme ab lo torrent que baxa de Carbonera devers Quart, de mig jornal, la serra que és entre Reus y Porpres, de ponent, ab lo terme de Riudoms, de cers, al vessant de les aygües de Carbonera". Es conserven documents que fan referència al territori pròxim de Reus: Riudoms (1151), Cambrils (1152), l'Albiol (1158) o Alforja (1159). El 3 de setembre es documenta al Camp. Signava com testimoni en el lliurament d'una carta de població que l'arquebisbe i Robert atorgaven conjuntament a la ciutat. També firma en nom del comte en la informació testifical de 1153, referent al compromís firmat el 1151 entre Ramon Berenguer IV, l'arquebisbe Bernat Tort i Robert sobre la jurisdicció de la ciutat i el territori de Tarragona, on Bertran de Castellet també va actuar de testimoni²⁷⁵.

Durant el període comprès entre els anys 1183 i 1348 la vila de Reus havia de patir un desenvolupament urbà i estructural continu. No tan sols es formarien els nous carrers i places; també es formarien i madurarien les institucions urbanes. A mitjan del segle XII Reus no passava de ser un llogaret amb molts pocs habitants. Però ja l'any 1183 la vila hauria assolit un bon nombre de pobladors. Abans del 1240 la població ja havia sobrepassat àmpliament la capacitat de la muralla que s'estenia al voltant del Mercadal i els camins que hi portaven. Aquest barri extramurs se'l coneixia pel nom de *Vila Nova*. Al voltant de l'any 1279/1280 coneixen dades referents a les dècimes dels fruits i rendes eclesiàstiques que permeten establir una certa ponderació de la riquesa de les parròquies. A finals del segle XIII i principis del segle XIV Reus era la tercera població de la diòcesi de Tarragona²⁷⁶.

Resumint, podem dir que la formació i els usos de l'espai urbà a la Tarragona del segle XII es va veure condicionats per nombrosos factors de tipus material i ideològic. En l'àmbit material l'herència d'estructures, ja anessin sòlides o en ruïna d'època romana i visigoda; dues estratègies edilícies es van dur a terme. En primer lloc la readaptació d'espais arquitectònics preexistents; en segon terme la reutilització de material en les noves construccions²⁷⁷. D'altra banda edificada simbòlic per la necessitat de restituir la Seu Metropolitana, que es constitueix com el principal factor ideològic de la restitució del teixit urbà de Tarragona. D'altra banda les noves formes de domini i gestió de la terra feien necessària l'existència d'un nucli poblacional de primer ordre que articulés els

²⁷⁴ GUIDI, VILLUENDAS 2012.

²⁷⁵ GUIDI 2012a: 92 i 93.

²⁷⁶ GUIDI 2012a: 93.

²⁷⁷ Un exemple paradigmàtic ambdós fenòmens el documentem a l'extensa àrea de la catedral.

assentaments existents i les noves fundacions senyorial i eclesiàstiques²⁷⁸.

El revival de Tarragona del segle XII. Reocupació i reurbanització.

Eduard Riu va definir el "nucli feudal de Tarragona" com l'espai que havia ocupat l'antiga acròpoli romana (el fòrum provincial) i que seria transformat en una autèntica ciutat medieval durant els segles XII-XIII d.C.²⁷⁹. En els capítols precedents, hem descrit els trets principals que definien les estructures arquitectòniques d'aquesta acròpoli quan la ciutat va ser "abandonada" a principis del segle VIII d.C. amb l'assimilació per part de l'estat Omeia de Damasc de gran part de la Península Ibèrica. Les estructures arquitectòniques romanes i visigodes van constituir la base sobre la qual, després de més de quatre segles d'abandó, s'instal·laran els repobladors del segle XII, si bé van haver-hi intents anteriors per restituir la vida urbana de Tarragona.

Com hem vist, l'evolució urbana de Tarragona als segles XII i XIII és el producte d'un singular procés històric que la fa diferent a altres ciutats com Barcelona, Lleida, Girona, etc. Després de quatre segles d'abandonament (VIII-XI d.C.), en els que la ciutat no va experimentar cap transformació o evolució estructural, l'expansió del comtat de Barcelona vers les terres al nord de Sarq al-Andalus (la frontera superior de al-Andalus) va comportar que gran part de l'acròpoli amb els seus edificis i ruïnes, fos ocupada (i urbanitzada) de nou. La part baixa de la ciutat intramurs va ser abandonada gradualment des dels segles IV-V d.C. donant lloc a un seguit de camps de conreu que van perdurar fins al segle XIX. La construcció de marges per als camps de cultiu, el reaprofitament de material romà en construccions medievals i modernes i les remodelacions del eixample no permeten avui en dia conèixer de forma detallada l'evolució d'aquest espai des d'època romana en endavant. No obstant això, podem plantejar la presència d'extensions de terra parcel·lades en forma de camps de cultiu que proveïrien el nucli feudal de la Tarragona medieval, l'espai on antigament se situava l'acròpoli romana. Un fenomen similar es va produir a l'antic suburbi del Francolí.

Pel que fa als segles V-VIII d.C. es coneix amb cert detall l'evolució de la part alta de la ciutat així com l'àrea de la necròpolis del Francolí i el anfiteatre. Al recinte de culte de la terrassa superior de la part alta la historiografia tradicional ha situat la basílica metropolitana visigòtica. Aquesta existència s'argumentava a partir de la necròpolis localitzada rere la catedral medieval i elements arquitectònics ornamentals pertanyents a un temple cristià²⁸⁰, que Theodor Hauschild situa a la sala axial del recinte sagrat de culte romà²⁸¹, segons el nostre plantejament encertadament. A la ciutat de Tarraco la organització eclesiàstica es present des del segle IV, mentre que la condició de metropolitana no es constata fins al segle V d.C. Fins fa unes dècades el desconeixement dels primers edificis de culte cristià així com la manera en que l'antic recinte provincial imperial es convertí en seu metropolitana es desconeixen del tot, encara que en base als arguments de Th. Hauschild sobre la situació de la basílica a la sala axial pot indicar-nos una "mecànica transmissió de l'espai cerimonial, i en conseqüència, la directa successió del poder metropolità respecte al provincial romà"²⁸².

²⁷⁸GUIDI 2012a: 94.

²⁷⁹RIU BARRERA 1991: 116

²⁸⁰RIU BARRERA 1991: 117

²⁸¹HAUSCHILD 1995

²⁸²RIU BARRERA 1991: 117

Altres espais de l'acròpolis com l'àrea de Plaça Rovellat, l'edifici del Col·legi Oficial d'Arquitectes, diverses estructures documentades per tota la terrassa mitjana i la readaptació de les voltes del circ a espais d'hàbitat ens permeten definir el nucli visigòtic de la part alta com un espai residencial vinculat al poder eclesiàstic i civil. Durant els segles VIII-XII d.C. aquesta acròpoli va ser literalment abandonada per les elits (ja siguin andalusines o cristianes). No tenim evidències documentals ni arqueològiques de cap tipus de poblament plenament urbà. És més, la documentació textual no fa sinó reiterar l'abandó de la ciutat (amb matisacions). No obstant això, les evidències arqueològiques i documentals sí permeten plantejar que hi havia un poblament al territori; un territori d'altra banda que hem de definir "de frontera" atès que l'assentament es trobava entre el comtat de Barcelona i la medina andalusí de Tortosa.

El coneixement de la reurbanització de la ciutat de Tarragona fins fa poc anys es trobava en una fase poc elaborada per part de la recerca científica. Els principals factors d'aquest desconeixement els trobem en el caràcter precari de les construccions bastides entre finals del segle XI i principis del XII, pràcticament desconegudes. D'altra banda el desenvolupament de l'activitat edilícia durant els segles XII-XIV van arrasar o eliminar qualsevol tipus de rastre d'aquestes edificacions. També cal afegir-hi l'escàs interès que han manifestat arqueòlegs i medievalistes per establir un diàleg inter-disciplinar i la heterogeneïtat, dispersió i fragmentació de les dades que tenim del procés històric adscrit als segles XI-XII. La ciutat medieval dels segles XIV i XV és molt més coneguda que la del període precedent gràcies sobretot a la supervivència dels edificis i a l'abundància de la documentació textual.

Com ja hem apuntat als capítols precedents, la reurbanització de la ciutat de Tarragona es centrà als segles XI i XII principalment a la acròpoli de l'antiga Tàrraco: la terrassa del recinte de culte, la terrassa del fòrum provincial, i part del circ. Paral·lelament també sorgiran diverses esglésies, capelles i monestirs suburbans. Presumiblement també hi haurien d'existir establiments rurals orientats a l'explotació dels recursos agrícoles²⁸³.

El fet d'ocupar la part alta de la ciutat ha fet extrapolar diversos plantejaments de formació del teixit urbà al segle XII en base a l'herència o els condicionants romans alt imperials (segles I-III d.C.)²⁸⁴. No obstant això, considerem que seria més encertat fixar la nostra atenció en els condicionants tardorromans i visigòtics (segles IV-VIII d.C.), poc coneguts fins fa un par de dècades.

La historiografia tradicional i gran part dels treballs precedents al nostre estudi han plantejat que el projecte de recinte del fòrum provincial, dissenyat i concebut per donar cobertura material al culte imperial, va ser remodelat i adaptat per allotjar arran la ocupació feudal del segle XII en l'acròpoli eclesiàstica de l'arquebisbat de Tarragona²⁸⁵. A partir d'aquest esquema conceptual, el sorgiment de la ciutat medieval (al segle XII) es desenvoluparia arran la transformació del recinte provincial (temple d'August, recinte de culte, plaça de representació, circ i muralles) datats entre els segles II a.C i I d.C. El nostre plantejament manté aquesta seqüència, però matisa i incorpora una altres condicionants. Mantenim el fet que els edificis romans "clàssics" van ser el principal condicionant, però no l'únic. Durant els segles V-VIII d.C. fins l'arribada dels àrabs, el complex de l'acròpoli de Tàrraco va patir nombroses transformacions i es van bastir

²⁸³GUIDI 2012a: 95 i ss.

²⁸⁴RIU BARRERA 1991: 119.

²⁸⁵RIU BARRERA 1991: 119.

edificis que van modificar la fisonomia del conjunt. Aquestes transformacions i edificis originaris d'època visigoda estaven majoritàriament en peu quan van arribar les forces feudals al segle XII, constituint la base material sobre la qual es van dur a terme les primeres intervencions d'activitat edilícia. Així doncs l'urbanisme del segle XII va estar condicionat pels seus precedents romans (muralls, murs de les places de culte i representació, voltes, exedres, criptopòrtics, escales...) però també pels edificis visigòtics (esglésies, dipòsits d'aigua, porticats, necròpolis, abocadors, cases...).

El millor exemple d'aquest fenomen de continuïtat poblacional i edilícia el trobem al sector del recinte de culte. Aquest gran espai allotja el temple catedralici, que es projectà al centre de la terrassa (sobre el temple d'August), el claustre i la canònica agustiniana, (que reaprofitava gran part del *themenos* altimperial), les residències i dignitats de l'aparell arxiepiscopal, tot concebut de forma tipificada i jerarquitzada. La major part d'aquests edificis s'instal·len al perímetre de tancament de la plaça (el *themenos*) mentre que l'espai central hem de visualitzar-lo com una immensa esplanada en obres durant els segles XII-XIII amb la construcció de la catedral de Santa Maria²⁸⁶. En un principi historiografia tradicional va suposar que la catedral es superposava al temple de culte imperial, fet que implicava el desmantellament previ de la construcció romana, la restitució proposada per Ricardo Mar inicialment negà a principis dels anys 1990 la situació del temple al centre de la terrassa²⁸⁷. Els mateixos estudis de R. Mar al 2000 han plantejat que el temple d'August s'ubica realment per sota d'on avui es troba la catedral de Santa Maria. Les intervencions arqueològiques portades a terme per l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica dins la nau central de la catedral així com la recerca portada a terme per R. Mar i el Seminari de Topografia Antiga de la Universitat Rovira i Virgili fan plantejar que la construcció de la catedral han demostrar que el temple d'August ja estava desmuntat quan van arribar al segle XII les forces feudals. Així doncs els precedents arquitectònics i urbanístics de la catedral del segle XII l'hem de identificar amb les estructures d'època visigoda; és a dir, per l'acròpoli eclesiàstica visigoda.

L'acròpolis eclesiàstica feudal (arran el segle XII) es trobava defensada pel castell de l'Arquebisbe i per la torre-castell del Paborde, que li conferien un caràcter de segregació i jerarquització vers la resta de poders presents a la ciutat. El palau arquebisbal controlava un dels espais bàsics de gestió i control econòmic, el mercat (actual carrer Merceria i plaça del Fòrum). A la banda meridional de la terrassa superior, força ocupat en època postclàssica, es construeixen una sèrie de cases disposades de forma irregular i connectades per dos eixos bàsics entre els portals de la muralla i el mercat. L'articulació urbana mantinguda entre el castell arquebisbal i el mercat respon a una estratègia de control senyorial que remet al mercat i castell vescomtal de Barcelona²⁸⁸. La terrassa del fòrum provincial serà a partir del XII objecte d'una urbanització massiva basada en una trama ortogonal. A pesar d'ignorar-se la cronologia precisa, cal situar aquesta implantació d'una trama ortogonal al voltant del segle XIII segons E. Riu, però considerem –com veurem posteriorment– que el seu origen està al segle XII. Segons E. Riu aquesta urbanització no sembla estar condicionada per trames o estructures preexistents i la seva morfologia és abundant tan a l'occident europeu entre els ss. XI-

²⁸⁶ RIU BARRERA 1991: 119

²⁸⁷ RIU BARRERA 1991: 120.

²⁸⁸ RIU BARRERA 1991: 120

XIV com als Països Catalans (Principat, Mallorca i País Valencià)²⁸⁹. En canvi, com veurem posteriorment en el present estudi, plantejarem que sí van ser condicionades per teixits urbans i estructures “precedents”, o més ben dit “preexistents”. Aquets exemples són il·lustratius d’una complexa seqüència d’activitat edilícia en la que es pot afirmar que els condicionants romans (segles I a.C.- I d.C.) i els visigots (segles V-VIII d.C.) van constituir la base material del desenvolupament urbà de la ciutat medieval de Tarragona (segles XII i posteriors).

L’arqueologia urbana ens permet resseguir aquesta seqüència històrica de transformacions. No obstant això, del creuament de les dades materials arqueològiques i arquitectòniques amb la documentació textual medieval és quan es reafirma aquest supòsit o hipòtesi de treball. Un exemple el trobem al límit entre la terrassa mitjana i el circ, que va quedar caracteritzat per la construcció d’una muralla que comunica amb El Corral a través d’una porta situada al eix amb l’actual carrer Major i la façana de la Catedral a partir del segle XII. Als extrems d’aquesta muralla, a les antigues caixes d’escales d’època romana, es van instal·lar les residències del bisbe de Vic i del príncep de Tarragona (posteriorment del rei). Flanquejaven així els extrems de la façana de la ciutat medieval els dos poders (eclesiàstic i militar) que van incentivar la recuperació de Tarragona. La documentació textual de l’època mostra de forma indirecta una intensa activitat edilícia basada en la readaptació de les instal·lacions arquitectòniques romanes durant el segle XII. Davant els castells s’obren respectivament, dues places disposades de forma simètrica, les actuals places del Pallol i del Rei. La adequació d’aquests dos espais oberts va requerir del desmuntatge d’estructures arquitectòniques romanes, com és el porticat i els murs perimetrals de la plaça de representació romanes²⁹⁰. En aquest procés les estructures bastides en època visigòtica van jugar un rol determinant. Un exemple significatiu el localitzem a la zona situada entre el mercat (als peus del castell arquebisbal) i la plaça del Rei, que estava ocupat per una malla urbana irregular que al darrer terç del segle XII es coneixia com a *villa veteris antiqua* o *villa veteris comitissa*. Les fonts textuais medievals parlen d’una *villa*, un nucli poblacional amb entitat pròpia, però també amb un tramet edilici autònom o segregat respecte a altres llocs de la ciutat. Però aquests textos ens proporcionen més dades que entronquen amb el nostre discurs. Si bé en alguns moments es refereixen com la vila comtal (*comitissa*), també apareix com *antiqua*, fent referència a l’existència de construccions antigues que no tenen un origen altimperial i sí visigòtic. Més dades ens aporten els textos emesos a partir del segle XII. Així sabem que l’any 1174 s’esmenta l’existència d’uns antics banys i una volta que antigament coneguda com de Sant Pere²⁹¹. El text, al que dedicarem una atenció més detallada en capítols posteriors, que va ser publicat per Agustí Altisent, mostra com les forces feudals del segle XII van trobar-se amb uns edificis romans i visigòtics que encara estaven dempeus.

²⁸⁹ RIU BARRERA 1991: 120

²⁹⁰ RIU BARRERA 1991: 120

²⁹¹ ALTISENT 1993: 361-362.

Els nuclis de formació de la ciutat: de la dispersió habitacional a la plena entitat urbana, segles XI-XII.

La (re)urbanització medieval de Tarragona durant els segles XI-XII no va sorgir de forma homogènia per tot el perímetre interior del recinte fortificat. Al contrari, la ciutat medieval de Tarragona va sorgir, es va consolidar i va expandir-se a partir d'una sèrie de nuclis concrets ben definits. Aquests nuclis són de naturalesa diferent: castells, torres, esglésies, capelles, places, porticats, places, carrers, cases, horts, corrals... espais arquitectònics condicionats per la existència d'estructures arquitectòniques romanes i visigodes. L'arqueologia demostra de forma explícita com durant la segona meitat del segle XII es va ocupar la terrassa superior i mitjana de l'antiga acrópoli romana així com l'espai de la capçalera del circ romà. No serà fins al segle XIV que la urbanització d'El Corral (el circ) es realitzà totalment gràcies a la construcció de la nova muralla que tancava el nou perímetre de la ciutat emmurallada²⁹². Així doncs al llarg dels segles XII i XIII es consolida el teixit urbà en les terrasses superior i mitjana així com la inferior del circ²⁹³. En el present capítol descriurem quins eren aquests nuclis habitats i es van anant desenvolupant fins a configurar l'actual fisonomia del paisatge de la part alta de Tarragona fixant-nos en els seus condicionants romans i visigòtics²⁹⁴.

En relació als espais suburbans o els ravals medievals de Tarragona, fixarem la nostra atenció en l'església de Santa Maria del Miracle. Aquest temple es va bastir en un moment indeterminat de la segona meitat del segle XII o principis del XIII segons la seva adscripció estilística, mentre que els altres temples són posteriors. Ens interessa aquesta església per la excel·lent documentació arqueològica que ens aporta reaprofitant els espais i materials del temple visigòtic i l'amfiteatre sobre els quals es va bastir. Sabem per un document papal que l'església de Santa Maria del Miracle (situada a l'arena de l'amfiteatre) estava ja construïda l'any 1154. D'altra banda tan l'estructura arquitectònica com la decoració que s'ha documentat adscrita a aquest temple, per altra banda molt abundant, es data a finals del segle XII o principis del XIII. Ja al segle XIII es construeixen les esglésies de Sant Antoni (1299) i la de Sant Domènec (1248). Aquest conjunt de tres esglésies suburbanes és característic dels espais que es construïen extramurs durant la plena edat mitjana i que en moltes ciutats acaben consolidant-se com a suburbis o ravals integrats a les ciutats als segles XIV i XV mitjanant el creixement dels recintes emmurallats. Un exemple paradigmàtic similar el trobem a Barcelona. En el cas de la Tarragona dels segles XII i XIII no podem interpretar la construcció d'aquests edificis religiosos com a fórmules que materialitzen l'existència de teixits suburbans. Per aquesta raó no ens estendrem en l'anàlisi d'aquest conjunt de temples suburbans a l'hora d'identificar i analitzar els principals nuclis de formació del teixit urbà de la Tarragona. D'altra banda les cronologies en que van ser bastides aquestes esglésies extramurs escapen al marc cronològic del treball.

Segons el nostre plantejament els diversos nuclis de formació de l'urbanisme medieval s'integren en les diferents terrasses (la superior i la mitjana) així com en espais adjacents al perímetre de la muralla, fent de punts focals a partir dels quals es teixirà els diferents

²⁹² RIU BARRERA 1991: 121

²⁹³ Aquesta àrea s'aniria consolidant des d'un espai marginal de caràcter rural fins a un suburbi amb característiques urbanes.

²⁹⁴GUIDI 2012a: 95.

trets del paisatge urbà medieval de Tarragona²⁹⁵.

La transformació de la terrassa superior.

La terrassa superior de la part alta de Tarragona estava ocupada pel recinte de culte altimperial i (probablement) per l'episcopi visigòtic²⁹⁶ així com d'un extens espai obert sense edificacions entre els murs de delimitació del recinte de culte i la muralla romana (a excepció de les estructures visigodes documentades al costat del portal de Sant Antoni). Volem diferenciar dues zones perfectament delimitades: la de l'interior del recinte de culte romà i l'espai que discorria des d'aquest recinte fins a les muralles (un gran *intervalum* del que en realitat no tenim dades arqueològiques). L'espai que discorre des del llenç de la muralla romana occidental al mur de tancament del recinte de culte altimperial (on se situa la canònica i l'Hospital medieval) és el que coneixem millor de tota la Tarragona del segle XII. L'abundància de fonts textuales, arquitectòniques i arqueològiques ens permet caracteritzar de forma detallada l'evolució de l'extensa àrea de l'acròpoli eclesiàstica durant aquest període²⁹⁷.

Com apunten R.Mar, H.Mir i Ll.Piñol la terrassa superior mantenia al segle XII la funcionalitat religiosa original d'època visigòtica i altimperial²⁹⁸. Aquests autors subratllen la marcada continuïtat funcional de l'espai corresponent al recinte de culte altimperial en època postclàssica i medieval. En paraules d'E.Riu durant el segle XII aquesta àrea es transformaria en una autèntica "acròpoli eclesiàstica"²⁹⁹. Durant la segona meitat del segle XII s'inicia la construcció de la canònica agustiniana i la gran catedral afavorida per l'arquebisbe i els comtes-reis. El claustre romànic es construiria encaixat l'extrem nord-occidental del recinte de culte, reaprofitant les estructures romanes monumentals com el mur de tancament d'aquesta edificació o la presència d'espais visigots com la cisterna monumental que acabaria readaptant-s com a cuina a partir d'aquest moment. El procés constructiu portat a terme pels feudals del segle XII reproduïx el model portat a terme en època visigòtica basat en la utilització dels murs perimetrals de carreus del recinte de culte per recolzar les noves construccions. Les restes arquitectòniques que han sobreviscut a les nombroses transformacions que ha patit el complex eclesiàstic així com les excavacions emmarcades en el Pla Director Catedral de Tarragona ens permet definir amb detall aquestes estructures.

L'espai que actualment integren la canònica agustiniana annexa a la catedral de Santa Maria ens proporciona nombroses dades a partir de una atenta lectura de les estructures arquitectòniques i la seva relació amb les restes arqueològiques documentades. D'una comprensió diacrònica de l'edifici catedralici i les dependències de la canònica així com la seva relació amb les restes arqueològiques documentades al llarg del temps es pot establir de forma relativament precisa la seqüència ocupacional de l'espai. La catedral va iniciar les seves obres de construcció l'any 1171, impulsada pel llegat testamentari de l'arquebisbe Hug de Cervelló³⁰⁰. No obstant això, l'existència d'un edifici catedralici s'ha de plantejar temps enrere, ja des dels primers intents reals d'ocupació i restauració

²⁹⁵GUIDI 2012a: 95 i 96.

²⁹⁶ Si no es tractava del episcopi, sí d'estructures visigodes de caràcter religiós o àulic

²⁹⁷GUIDI 2012a: 96 i ss.

²⁹⁸MAR, MIR, PIÑOL 1996: 165-203.

²⁹⁹RIU BARRERA 1991.

³⁰⁰ Sent finalitzada l'any 1331.

de la ciutat i la seu metropolitana; un edifici amb aquestes característiques era necessari³⁰¹.

Durant un període de cent seixanta anys l'espai central que comprenia l'interior de l'antiga plaça de culte romana a d'imaginar-se com una enorme esplanada en obres. En un espai de 95,72 x 53,07 metres es va aixecar un edifici de planta de creu llatina amb tres naus de cinc trams cadascuna a les quals cal afegir el creuer i l'absis a la central. Inicialment projectada segons els canons propis de l'arquitectura romànica, amb la introducció del gòtic es van conservar les dimensions però introduint les noves fórmules arquitectòniques. D'aquesta manera la catedral de Santa Maria es va començar a construir en romànic i es va acabar en gòtic. Al primer estil pertanyen l'absis, la part inferior del creuer, les dues portes laterals de la façana i el portal que comunica amb el claustre de la canònica agustiniana. La resta de la construcció catedralícia és gòtica. L'edifici ens ha arribat fins l'actualitat amb afegits i reformes modernes i contemporànies com són les nombroses capelles. El claustre de la canònica agustiniana va iniciar la seva construcció entre l'any 1194 i 1198 i sabem que com a mínim les obres es van allargar fins l'any 1214. Conseqüentment les obres de la canònica van haver de desenvolupar-se entre finals del XII i la primera meitat del XIII, si bé es van afegint, modificant i reformant els espais arquitectònics d'aquesta durant tota l'edat mitjana de fet fins al segle XX.

El denominat "antic Hospital" és l'hospital medieval que tenim documentat ja al tercer quart del segle XII. L'hospital de la Seu (posteriorment de Santa Tecla) es conserva molt parcialment, ja que només és original el pòrtic d'accés. L'actualitat l'edifici, després de nombroses reformes, és la seu del Consell Comarcal de Tarragona. Presumiblement l'edifici va ser construït a partir d'uns llegats testamentaris de l'arquebisbe Hug Cervelló a partir de l'any 1171, al igual que les obres de la catedral de Santa Maria. La butlla del papa Luci III confirma l'any 1184 les possessions del capítol sobre l'església de Sant Miquel del Pla per tal de que aquesta assignés una sèrie de donacions a l'Hospital. És per aquesta raó que creiem que en aquestes dates l'edifici ja estaria en ús. L'any 1214 l'arquebisbe Raimon de Rocabertí va realitzar diverses donacions al "Hospitali pauperum Terrachonae". La funció de l'edifici era la de donar cobertura a una sèrie d'accions de protecció i resguard, sent refugi pels pobres per la nit, acollint a nens orfes o donant serveis mèdics a malalts. Com hem dit de la estructura medieval tant sols conservada avui en dia el pòrtic de la façana d'accés a l'actual carrer de Les Coques, consistent en cinc arcs de considerables dimensions. D'altra banda sabem que a la part posterior de l'estructura se situava un accés secundari que donava al carrer de Sant Llorenç i que en aquest emplaçament se situaria també un hort per a abastir l'antic Hospital³⁰².

L'arquebisbe Bernard Tort iniciaria l'any 1146 la construcció d'un castell residencial a l'angle sud-oriental del recinte de culte, en la inflexió de la plaça de representació, on avui en dia es troben els actuals carrers Pare Iglésies, Merceria i Baixada del Patriarca. Després de la Guerra del Francès de principis del segle XIX són reduïdes les restes visibles d'aquesta fortificació que, no obstant això, coneixem a partir de dibuixos i gravats històrics com els realitzats per Vicentó. La fortificació residencial de l'arquebisbe s'acabà de construir la fi del segle XIII per Bernart d'Olivella. Sabem que

³⁰¹GUIDI 2012a: 96 i 97.

³⁰²GUIDI 2012a: 98.

el castell-palau de l'arquebisbe comptava amb un pati i un hort propis. Així doncs a partir de l'any 1146 el Castell del Patriarca (com també es coneixia el al Castell de l'Arquebisbe) es convertiria en la residència oficial de la principal figura senyorial i religiosa de Tarragona. Sabem que havia de tenir dues funcions que condicionarien la seva estructura. En primer lloc, la defensiva que caracteritzava una edificació en forma de fortalesa. En segon terme, la residencial de tipus àulic i/o palatí, ja que havia de ser la residència de l'arquebisbe (la figura més rellevant de la ciutat). No obstant això sabem que les obres de construcció del gran castell arquebisbal van finalitzar a finals del segle XIII, per la qual cosa hem d'imaginar l'espai comprès pels carrers Pare Iglèsies, Merceria i Baixada del Patriarca en obres³⁰³.

A l'espai comprès entre el recinte de culte i les muralles al sector nord-est de la gran plataforma se situava la *Vila de Pallars*. Durant el segle XIII aquest espai alternaria construccions puntuals (cases) i camps de cultiu (horts). A finals del segle XIII aquesta àrea es denominava *Puig de Pallars* o *Puig d'en Sitges*. La urbanització d'aquest sector es data al segle XIII. A l'altra banda de la terrassa superior, entre la muralla occidental i el sector de construcció del claustre/catedral se situava un conjunt d'estructures i espais arquitectònics de caràcter netament eclesiàstic. Aquest espai integrava la torre o el castell del Paborde (posteriorment coneguda com del Templers o de l'Arquebisbe). Aquesta torre tindria no només una funcionalitat defensiva (com les restants del recinte emmurallat), també era seu dels templers de la Comanda de Barberà. J. Salvat va reunir les dades que ens permet definir aquest espai com un conjunt homogeni que integraria la torre, una portella i diverses estructures de les quals no ens han quedat restes materials. La torre apareix ja documentada l'any 1212 encara que és més que possible que aquesta ja hagués estat reformada i readaptada a noves funcions a mitjans del segle XII. Fins a principis del segle XIV va pertànyer als templers, però amb la desaparició d'aquesta ordre l'any 1312, les estructures van passar a formar part de les possessions de la Pabordia³⁰⁴.

A la part meridional de l'antic recinte de culte romà, a la zona més oriental, se situaria el forn i les carnisseries del capítol catedralici; assumint aquest espai les funcions productives i els equipaments de servei de l'acròpoli eclesiàstica. Els autors R. Mar, H. Mir i Ll. Piñol ja van incidir fa anys en la problemàtica per al nostre coneixement de la zona de *Puig Sarriar*, documentada al segle XIII amb el topònim *Podium Sarrierium*³⁰⁵. Aquests autors, seguint a Recasens, plantegen l'existència d'una malla o traçat urbà irregular anàleg al que es documenta a la *Vila Antiqua* o a la *Vila de Pallars*. Malgrat les mancances que tenim (sense evidències arqueològiques i documentals) aquests autors han plantejat que aquesta zona va poder ser dels primers nuclis urbanitzats al costat de les "viles" anteriorment citades. L'any 1199 tenim datada l'església de Sant Llorenç, la seva plaça i camí annex. La documentació textual indica l'existència de cases i propietats a aquesta zona a partir de finals del segle XII. També de la segona meitat del segle XII es documenta la presència del mercat, que tenia lloc a la gran plaça del castell

³⁰³GUIDI 2012a:98.

³⁰⁴GUIDI 2012a: 97 i 98.

³⁰⁵ El "podi sarrai"? La dubtosa toponímia d'aquesta zona de la ciutat pot fer plantejar l'existència d'algun tipus d'espai vinculat amb la comunitat andalusina que residia a Tarragona durant els segles VIII-XI d.C. No obstant això aquest plantejament no es sustenta en cap altra dada textual o arqueològica. D'altra banda l'etimologia del lloc (*Podium Sarriar* o *Sarrierium*) no permet establir una filiació andalusina. MAR, MIR, PIÑOL 1996: 165-203.

de l'Arquebisbe o del Patriarca, inserit fora del recinte de culte d'època romana. Ja al segle XIII es van construir les capelles de Sant Pau i de Santa Tecla la Vella. Entre la capella de Santa Tecla i l'absis de la catedral (l'any 1171) s'estenia el cementiri o fossar de la catedral, que ràpidament passà a ser el principal espai funerari de la ciutat³⁰⁶.

En resum, la terrassa superior de la Tarragona dels segles XII i XIII és possiblement l'àrea més ben coneguda a nivell textual, arqueològic, arquitectònic i planimètric. Les estructures romanes i visigòtiques del recinte de culte van ser reaprofitades i readaptades massivament en les noves construccions del segle XII. En l'edificació de la catedral, les capelles, la canònica agustiniana, l'hospital... No solament es van integrar les estructures romanes (com el mur de delimitació del *themenos*) també es van integrar altres construccions d'època visigoda (com una cisterna). Les obres de construcció afectarien també a la torre dels Templers i al castell de l'Arquebisbe així com un conjunt de esglésies, capelles i espais de cultiu i nuclis poblacionals dispersos (dits viles). A la fi del segle XIII i principis del XIV, aquesta extensa àrea que presidia la ciutat medieval ja havia materialitzat la base dels equipaments i edificis necessaris de la restaurada i consolidada seu metropolitana. El caràcter monumental d'aquests equipaments plasmarien la rellevància simbòlica a la seu arquebisbal tarraconense³⁰⁷.

La transformació de la terrassa mitjana.

La terrassa mitjana, l'antiga plaça de representació romana, acolliria el principal nucli poblacional de la Tarragona dels segles XII i XIII³⁰⁸. Lamentablement d'aquesta zona habitacional tenim menys documentació textual i material que en altres espais de l'acròpoli tarraconense per als segles XI-XII. Ja des d'època d'Emili Morera, la historiografia tradicional va identificar aquest espai com la primera zona poblada després de la reocupació de la ciutat a principis del segle XII. No obstant això, no seria fins a la publicació de l'estudi d'E. Riu quan es posaria de relleu l'existència d'una trama ortogonal de tipus regular caracteritzada per ser un "assaig urbanístic" similar al de les formacions de les Viles Noves a Catalunya³⁰⁹. Segons la nostra hipòtesi de treball la formació d'aquest espai poblacional constituïria un referent per a la fundació d'assentaments com Reus i Cambrils en aquestes mateixes cronologies. La Vila de Cambrils, a l'origen, ens ofereix analogies respecte a la urbanització de la terrassa mitjana de Tarragona. Segons autors com L. Pagaroles la planta de la Vila de Cambrils es defineix com un rectangle regular. J. Bolòs va plantejar que el traçat seria el d'una *Vila Nova*, és a dir, un carrer major que articularia la resta d'infraestructures i equipaments³¹⁰. En definitiva, existeixen paral·lelismes entre els traçats urbanístics de

³⁰⁶GUIDI 2012a:99.

³⁰⁷GUIDI 2012a: 99 i 100.

³⁰⁸GUIDI 2012a: 100.

³⁰⁹RIU 1995b.

³¹⁰ D'altra banda s'ha posat de manifest la possible presència d'un traçat viari anterior o integrat de forma "anòmala" en els espais del carrer de la Fira (actual carrer del Cardenal Vidal i Barraquer), fenomen que també reconeixem a Tarragona. A les característiques que definirien el nucli primitiu de la Vila de Cambrils caldria afegir la teoria tradicional segons la qual aquesta estaria constituïda per tres àrees, zones o sectors diferenciats en la seva formació però intrínsecament units. En primer lloc el que podria haver estat l'espai més antic de la Vila, l'àrea de la plaça porticades al segle XIII segons Maristany, caracteritzat per un conjunt de carrers estrets i sinuosos (irregulars), que s'articularien entorn del Carrer de la Fira. En segon terme el traçat ortogonal, que ocupava la meitat de la planta; amb un eix principal de 155 metres aproximadament i que correspondria en l'actualitat amb el Carrer Major. De l'anàlisi morfològic dels

les Viles Noves com Reus i Cambrils i l'àrea poblacional de la terrassa mitjana de la Tarragona medieval.

En el traçat ortogonal de la terrassa mitjana es documenten un seguit d'anomalies. L'estudi a partir de les fonts planimètriques, arqueològiques i documentals realitzat per R.Mar, H.Mir i Ll.Piñol van definir tres àrees o espais on es pot identificar un entramat més o menys irregular³¹¹. Aquests autors van subratllar l'existència d'aquesta sèrie d'anomalies en el teixit urbà del segle XIII en el qual estaria consolidada aquesta xarxa regular dins de l'antiga plaça de representació. Aquestes "anomalies" i/o irregularitats en la malla urbana serien indicatives d'una primera fase d'ocupació de l'espai a partir de nuclis poblacionals concrets i específics dels quals amb prou feines tenim dades, però que quedarien fossilitzats en la posterior fase d'urbanització regular. El primer d'aquests espais el constitueix l'àrea en forma de rectangle de la Plaça del Rei, els carrers de Santa Anna i l'Arc de de Sant Bernat. El segon dels nuclis el constituïria l'àrea de l'actual plaça del Fòrum i els carrers de Sant Llorenç i Descalços. El tercer espai es localitza entre els carrers Comte, Mediona i Misser Sitges. Aquestes tres àrees es distingeixen per un tram irregular de carrers i estructures -ja desaparegudes en la seva majoria- que contrastaria amb la ortogonalitat de la xarxa regular de cases i carrers que després s'estendria a l'interior de la plaça de representació de la terrassa mitjana. Aquests tres espais serien els que al segle XII van ser poblats i en conseqüència van constituir tres espais habitacionals relativament allunyats. A aquesta primera fase d'urbanització que va haver de tenir lloc en un moment imprecís i dilatat al llarg del segle XII correspon la convivència de les denominades "anomalies" i el començament d'una urbanització sistemàtica basada en la ortogonalitat i regularitat de les illes de cases en relació a l'eix major que constituïria l'actual carrer Major, eix que articulava els vials secundaris i les cases ordenades de forma ortogonal³¹².

En una segona fase que aniria de finals del segle XII i tot el segle XIII aquests tres espais amb "anomalies" serien assimilats encara que no modificats pel teixit urbà regular que ocuparia l'interior de la plaça de representació romana. Els seus murs i voltes actuarien com a circuit emmurallat que emmarcaria l'espai habitacional en un rectangle gairebé perfecte. Haurem de distingir per tant dues fases ben diferenciades en l'ocupació de la terrassa mitjana de Tarragona. La primera, des de principis del segle XII a la fi de la mateixa centúria és caracteritzada per la formació de tres espais assimilables a vilatges, escindits els uns dels altres per mitjà d'amplis espais no edificats però amb una incipient urbanització regular. Aquests tres nuclis estarien doblement protegits o segregats. El primer lloc pels murs i voltes monumentals del perímetre de l'antiga plaça de representació romana i els castells de l'Arquebisbe, dels normands i del bisbe de Vic. En segon lloc, protegits pel propi recinte fortificat de les muralles. A la segona fase, a partir de finals del segle XII, s'estén una xarxa regular de cases vertebrada a costat i costat de la *strata principalis* (via principal) que ha quedat fossilitzada a l'actual carrer Major i que comunicava la Porta d'Olivae amb l'àrea de la

carrers de la Vila medieval s'extreu que cada trenta metres en relació a l'eix principal sorgirien un conjunt de vials perpendiculars. Aquest model urbanístic medieval és denominat per J. Bolòs "d'espina de peix", similar al que documentem a Tarragona. No obstant això aquesta regularitat a la Vila de Cambrils quedaria trencada pel carrer del Castlà, que no té continuïtat a l'altre costat del carrer Major.

³¹¹MAR, MIR, PIÑOL 1996: 165-203.

³¹²GUIDI 2012a:101.

catedral³¹³.

Les intervencions arqueològiques dutes a terme pel TED'A a finals de la dècada de 1980 ens aporten -encara que de forma parcial- certa informació referent a la urbanització de la plaça de representació. En aquestes excavacions realitzades a l'actual carrer de Vila-roma es van documentar els nivells constructius de la plaça de representació i un abocador postclàssic que han estat publicats monogràficament de forma exhaustiva. Algunes estructures de poca consistència i en molt mal estat de conservació datades als primers segles medievals (segons la ceràmica documentada s'han d'atribuir als segles XII-XIII³¹⁴) ens aporten informació per a aquesta petita àrea de l'antiga plaça de representació³¹⁵. Es tracta d'edificacions disposades sobre una trama ortogonal. Aquestes estructures poden posar-se clarament en relació amb l'urbanisme de trama ortogonal present en la terrassa de l'antic fòrum provincial que ha quedat fossilitzat fins a l'actualitat³¹⁶.

Dins d'aquest sector cal diferenciar, com ja apuntaven R. Mar, H. Mir i Ll. Piñol l'espai delimitat pels carrers Cavallers, Mediona, Misser Sitges i Riudecols on la trama queda trencada³¹⁷. Segons E. Riu, aquest sector pot haver estat condicionat per estructures prefeudals o precedents a la planificació ortogonal que a més pot posar-se en relació amb l'establiment de l'església de Sant Miquel en una data força primerenca (1154)³¹⁸. Cal ressaltar la presència de sitges i pous negres així com d'altres estructures en negatiu. Segons R. Mar, H. Mir i Ll. Piñol aquest tipus d'estructures serien similars a les documentades als carrers Merceria núm. 11 i Plaça d'en Rovellat. Un dels elements que es van documentar en el centre de l'antiga plaça de representació és un dipòsit d' *opus spicatum* a l'espai precedent a la gran escalinata que portava a la terrassa superior, en un solar del carrer Major, l'antiga *strata principalis* (via principal) de la ciutat. L'amortització de l'element es dataria al segle XIV per la qual cosa s'ha datat entre els segles XII i XIII³¹⁹.

El límit entre la terrassa mitjana i el circ quedava marcat per la construcció de la muralla del segle XII, el *Mur Vell*, que comunicava amb el suburbi d'El Corral a través de la Porta d'Olivariae, situada en eix amb el carrer Major, la catedral i les estructures romanes altimperials. Als extrems del *Mur Vell*, als angles d'inflexió de les cantonades meridionals de la plaça de representació, es documenten els castells del bisbe de Vic i dels normands la primera meitat del segle XII. Els castells s'havien construït reaprofitant les estructures de dues caixes d'escaleres simètriques de caràcter monumental datades al segle I d.C.. Durant l'antiguitat tardana ambdues caixes d'escaleres es converteixen en espais no habitatius, amb la presència d'abocadors i enterraments en l'una i l'altra. L'actual torre de l'Antiga Audiència es va convertir des del principi del procés d'ocupació de la ciutat en el castell del bisbe de Vic. Posteriorment seria la seu del Consell Municipal de la ciutat o *Universitas*. La Torre del Pretori o de Pilats tenia la mateixa funcionalitat que l'Antiga Audiència. Des de 1129 aquesta es converteix en la

³¹³GUIDI 2012a: 102.

³¹⁴RIU BARRERA 1991: 119.

³¹⁵TED'A 1989: 77-83.

³¹⁶RIU BARRERA 1991: 119.

³¹⁷MAR, MIR, PIÑOL 1996: 165-203.

³¹⁸RIU BARRERA 1991: 120.

³¹⁹GUIDI 2012a: 102 i 103.

residència de Robert Bordet i la família normanda. A la fi del segle XII, passaria a formar part de les residències oficials del comte de Barcelona i rei d'Aragó. Una i altra estructura manifesten materialment la presència el poder senyorial a la ciutat, de forma anàloga -a nivell simbòlic i edilici- al castell de l'Arquebisbe. Davant dels castells s'obren dues places disposades de forma també simètrica: les actuals places del Pallol i del Rei³²⁰. La zona situada entre el mercat (als peus del castell arquebisbal) i la Plaça del Rei serà ocupada per una trama irregular que al darrer terç del segle XII es coneixia com *villa veteris antiqua* o *villa veteris comitissa* on l'any 1174 s'esmenta l'existència d'uns antics banys i una volta que antigament era anomenada de Sant Pere³²¹. Per la seva disposició considerem que va ser ocupat en un moment primerenc de l'ocupació protagonitzada per la família normanda Bordet-Aguiló³²².

En definitiva, podem definir dues fases en la urbanització de l'antiga plaça de representació romana. Malgrat la regularitat i ortogonalitat del projecte d'urbanització d'aquest espai van quedar fossilitzats camins i estructures prefeudals, ja siguin romanes o visigòtiques. El resultat final d'aquest projecte va ser a la fi del segle XIII un extens rectangle organitzat entorn d'un eix major (l'actual carrer Major) entorn de qual s'organitzaven les illes de cases i des d'en naixien altres vials secundaris. La toponímia s'assimilava en relació a les funcionalitats i les activitats que en ells es desenvolupaven. La construcció a mitjan segle XII de les esglésies de Sant Miquel del Pla i Santa Natzaret completarien aquest nucli residencial en el qual es concentraria el gruix de la població que residia a la ciutat als segles XII i XIII³²³.

La transformació de la terrassa inferior.

El circ, bastit al darrer quart del segle I d.C., va patir des de finals del segle V d.C. un procés d'abandó funcional, si bé part de les seves monumentals estructures van ser reutilitzades en època visigòtica com a espais d'hàbitat. A finals del segle XII el circ romà es converteix -en l'espai de formació d'un suburbi que seria denominat com El Corral. Les intervencions arqueològiques dutes a terme en la capçalera del circ han posat en relleu l'ocupació medieval d'aquestes construccions, que d'altra banda han sobreviscut fins a l'actualitat canviant radicalment les seves funcionalitats. En aquest espai sabem de l'existència de l'església de Sant Salvador d'El Corral. Per altra banda la Porta d'Olivariae o Oliveres fa clara referència a l'espai de cultiu en el qual s'havia transformat ja des del segle XII l'antiga *arena* del circ. R. Mar, Ll. Piñol, H. Mir i E. Riu³²⁴ puntualitzen que la trama ortogonal a la qual es refereix J.J.Menchon³²⁵ s'obria realitzat en una zona de la plaça de representació no urbanitzada i que d'altra banda, aquesta nova trama urbanística s'estén cap a la zona del circ romà, establint-se en el barri o raval d'El Corral, de caràcter agropecuari. R.Mar, H.Mir, Ll.Piñol i E.Riu apunten que havia de ser una zona no tan marginal i sí d'un rellevant caràcter industrial i mercantil³²⁶.

³²⁰ RIU BARRERA 1991: 120.

³²¹ ALTISENT 1993: 361-362.

³²² GUIDI 2012a: 103.

³²³ GUIDI 2012a: 104.

³²⁴ MAR, MIR, PIÑOL 1996: 165-203.

³²⁵ MENCHON 1995.

³²⁶ MAR, MIR, PIÑOL 1966: 187; RIU BARRERA 1991.

Com hem vist la posició excèntrica d'El Corral no pot considerar-se “marginal” i ha d'entendre's estretament vinculada a la formació del teixit urbà feudal intramurs. La posició del suburbi al costat de la principal porta d'accés de la ciutat, la protecció que oferien les estructures romanes del circ, la presència de l'església de Sant Salvador en cronologies molt primerenques i el caràcter mercantil i industrial que defineixen a aquesta àrea fan que s'hagi de considerar una continuïtat del teixit urbà als segles XII i XIII fins la definitiva urbanització del raval. En conclusió, a partir d'aquestes dades El Corral no es pot definir com un espai marginal, encara que per qüestions higièniques es trobés a certa distància del nucli pròpiament urbà. En resum, aquesta zona seria de vital importància per a l'economia de la ciutat com a entitat plenament urbana³²⁷.

Els suburbis portuari i agropecuari.

De l'àrea del suburbi o raval d' El Corral fins al port i sobretot a la riba esquerra del riu Francolí s'estendrien camps de cultiu i espais agropecuaris que s'organitzarien entorn d'esglésies i monestirs construïts al llarg dels segles XII i XIII. Lamentablement no ha sobreviscut cap tipus de resta material d'aquests edificis encara que sí comptem amb la documentació textual i evidències modernes. Aquest ampli conjunt d'esglésies i monestirs el constitueix: l'església i monestir de Sant Fructuós, l'església de Santa Maria del Miracle, l'església i monestir de Santa Clara, el monestir de Sant Domènec, l'església i monestir de Santa Magdalena de Bell-lloc, l'església Sant Miquel del Mar, l'església de Sant Pere de Sacelades³²⁸, l'església dels Sants i posteriorment de Santa Anna i l'església de Sant Vicenç de la qual gairebé no tenim dades documentals.

Aquest conjunt d'esglésies i monestirs articulaven el territori i els espais d'explotació agrícola que envoltaven el primitiu nucli feudal urbà del segle XII. L'església de Santa Maria va ser bastida a mitjans del segle XII a l'*arena* de l'amfiteatre romà altimperial (segle II d.C.). D'aquest temple conservem abundants restes arquitectòniques i arqueològiques així, com un rellevant dossier de restes de la seva decoració arquitectònica. La primera referència textual es documenta a la butlla del papa Anastasi IV del 25 de març de l'any 1154, en la que s'esmenta l'edifici com *Sanctae Mariae de Miraculo*. Aquest temple depenia directament de l'arquebisbat i a partir de l'any 1192 fins al segle XV del canonge tresorer del capítol catedralici³²⁹. L'església i el monestir de Sant Fructuós se situaria a l'antic eixample intramurs romà, entre la muralla republicana i el fòrum de la colònia. No tenim cap dada de les seves estructures arquitectòniques encara que J. Serra i Vilaro va plantejar que reutilitzaria la que J. Ruiz de Arbulo i R. Mar van identificar com basílica jurídica romana. La primera referència explícita de l'església i el monestir de Sant Fructuós data del 4 de desembre de 1091. Per altra banda sabem que al suburbi agrícola a partir de l'any 1249 l'ordre monàstica de Santa Clara va reutilitzar l'ermita de Santa Magdalena de Bell-lloc a la desembocadura del riu Francolí. L'any 1248 s'instal·la el monestir de Sant Domènec en l'espai comprés entre els actuals Camp de Mart, el Passeig Saavedra i el Portal del Roser, sent el gran benefactor l'arquebisbe Pere d'Abalat. El convent de la Mercè estava en funcionament l'any 1299 encara que s'ha plantejat la seva existència des de l'any 1223 en el solar actualment ocupat per la Diputació de Tarragona. El 4 de gener de 1155 l'arquebisbe Bernart Tort va cedir al monestir de Sant Pere de Besalú el temple de Santa Magdalena

³²⁷GUIDI 2012a: 104 i 105.

³²⁸Sacelades o Sescelades, indistintament.

³²⁹TED'A 1990: 243.

de Bell-lloc, del que no tenim cap dada material però, que s'ubicava a la desembocadura del riu Francolí. Es tractaria d'un rellevant centre monàstic tal i com s'extreu de la carta del papa Alexandre III del 7 de novembre de 1159. L'església de Sant Miquel del Mar se cita a partir del 18 de juny de 1225, sota el govern de l'arquebisbe Aspàreg de la Barca. Aquest edifici s'aixecava en un espai proper a l'actual estació de Renfe de Tarragona. Per la seva situació i advocació podem deduir que es tractava de la parròquia que donava suport a l'establiment del barri portuari medieval. Al turonet de Sant Pere, prop de l'actual carretera de Lleida, es situava la església de Sant Pere de Sacelades, documentada a partir del 18 de març de l'any 1287. La primera referència textual de l'església dels Sants i posteriorment de Santa Anna, de l'any 1214. Aquesta s'ubicaria a l'espai comprès entre els actuals carrers de Prat de la Riba i la Rambla Vella. Per altra banda entorn l'any 1280, sabem de l'existència d'una volta que és citada per l'Índex Vell (núm. 41, foli 354). Aquest element s'hauria de situar prop al riu Francolí, i identificar amb el mausoleu tardorromà estudiat per Th. Hauschild que potser va ser reutilitzat com a oratori als primers temps de de l'ocupació medieval³³⁰.

L'existència des dels segles XII i XIII d'esglésies i monestirs que es distribuïen pel territori adscrit a la ciutat de Tarragona posa de manifest que aquest va ser des d'un inici poblat i explotat. La documentació textual, estudiada per M. Bonet ho corrobora

Les jurisdiccions de Tarragona als segles XII i XIII i la formació del paisatge urbà.

Com hem vist en capítols precedents, la formació del teixit urbà medieval a Tarragona va partir d'un conjunt de nuclis dispersos condicionats per les estructures arquitectòniques romanes i visigòtiques. Aquest espai urbanitzat es recolzaria econòmicament en un conjunt de suburbis agropecuaris articulats mitjançant esglésies i monestirs que donarien suport material i espiritual a la vegada que gestionarien el territori adscrit al primitiu nucli feudal de Tarragona. Els processos de transformació de la terrassa superior, la mitjana i el raval del circ romà es van dilatar durant els segles XII i XIII. Les obres de construcció d'edificis com el castell del Patriarca o de l'Arquebisbe i la catedral de Santa Maria es perllongarien fins a principis del XIV. El temps de construcció estava condicionat per la monumentalitat d'aquestes estructures i l'esforç material i econòmic que van requerir. No obstant això, entre principis i mitjans del XIII ja podem reconèixer els trets definitoris del paisatge de la ciutat medieval. Les fonts documentals, l'arqueologia i els edificis històrics de la part alta de Tarragona ens permeten definir els principals trets de la formació d'aquest conjunt de nuclis que s'anirien imbricant fins a formar el teixit urbà medieval. Per exemple, el carrer dels Cavallers està documentat des de l'any 1164³³¹, el de Sant Llorenç al 1181³³² i el d'en Granada l'any 1191³³³. Seguint la hipòtesi de treball de R. Mar, H. Mir i Ll. Piñol els primers repobladors en el seu intent de configurar la ciutat a partir d'uns eixos viaris, tindrien en compte les estructures romanes, els vials preexistents d'època visigoda i els dos pols de poder existents a la ciutat, l'acròpolis eclesiàstica i la torre del Pretori: l'arquebisbe i la família normanda dels Bordet³³⁴.

³³⁰GUIDI 2012a: 105 i 106.

³³¹RIUS SERRA 1945: 54-57; MAR, MIR, PIÑOL 1996: 182.

³³²RAMON I VINYES 1984: 37-49.

³³³MAR, MIR, PIÑOL 1996: 182

³³⁴GUIDI 2012a: 106 i 107.

L'any 1146 comença la construcció del castell de l'arquebisbe, ordenat per Bernat Tort, el primer a residir de forma continuada a la ciutat. A partir d'aquest moment la terrassa superior comença a configurar-se com una autèntica acrópoli eclesiàstica romànica³³⁵. No obstant això els problemes per poblar el territori existien. Així s'extreu de les fonts textuais -diferents cartes de franquícies i privilegis- atorgades per Robert Bordet els anys 1129 i 1149³³⁶. Durant el primer període d'ocupació de la ciutat que s'estén des de l'any 1129 fins a mitjan del segle la incertesa d'ocupar un lloc sensible de la frontera amb al-Andalus no va permetre dur a terme grans obres de construcció, limitant-se aquestes a un conjunt d'esglésies disperses i la adequació de les instal·lacions pre-existents. A partir de la conquesta de Lleida i Tortosa els anys 1148-1149 es començarà a projectar la construcció de l'acròpoli eclesiàstica i altres instal·lacions, quan s'inicien les obres de la catedral, l'hospital i la canònica agustiniana l'any 1171. La repartició jurídica de la ciutat es va realitzar l'any 1153 a través d'un acord que signa la vídua de Robert Bordet, Agnès i el seu fills amb l'arquebisbe Bernat Tort i el comte de Barcelona Ramon Berenguer IV. En aquest document es cedeix dues terceres parts de la ciutat, una per a l'arquebisbe i una altra per al comte. Quedava la ciutat dividida en tres lots jurisdiccionals³³⁷.

A través de les fonts documentals podem distingir dues fases diferenciades, no respecte a la repartició jurídica, sinó de la seva plasmació urbanística. La primera està marcada per dos àmbits urbans: el dels normands en torn a la torre del Pretori i el de l'arquebisbe en torn l'actual carrer Merceria, on s'aixecaria el castell de l'Arquebisbe o del Patriarca. A partir de l'any 1164 es documenta un tercer nucli, que se situaria aproximadament en torn als carrers Cavallers, Civaderia i Riudecols, fins arribar quasi al carrer Major. Una primera fase cronològica està formada per carrers irregulars; però en un segon moment ja s'observa una trama regular³³⁸. La primera fase cronològica es divideix en dues subfases. La urbanització de la *Vila vetera comitissae* i la que es realitza entorn de *Vila de Pallars* i/o *Vila ecclesiae*. A la mort de Robert Bordet se signa la repartició de la ciutat de l'any 1153, però no serà fins l'any 1164 que trobem "oficialment" tres àrees jurídiques i per tant, urbanísticament diferenciades. Des del punt de vista urbanístic el castell del Rei englobava al seu entorn l'àrea citada a les fonts com *Vila antiqua* o *Vila veteri comitisse*³³⁹. Aquesta àrea estaria delimitada aproximadament pels carrers de Santa Anna, Arc de Sant Bernat i part del carrer Granada arribant a la banda sud fins al *Mur Vell*³⁴⁰. La *Vila de Pallars*, la documentació la situa als peus del castell de l'Arquebisbe, abastava possiblement l'espai entre l'actual plaça del Fòrum i els carrers de Sant Llorenç i dels Descalços³⁴¹. Des de 1153, però especialment des de 1164 fins a 1171, es fan latents les tensions entre els interessos de la institució arquebisbal, la comtal i la normanda. Es desencadena la lluita entre les elits urbanes pel control de la ciutat i el territori. Agnès i els seus fills aniran perdent posicions fins que són involucrats en l'assassinat de l'arquebisbe Hug de Cervelló i marxen a l'exili a

³³⁵ MAR, MIR, PIÑOL1996: 183.

³³⁶ FONT I RIUS 1966: 83-105; MAR, MIR, PIÑOL1996: 184

³³⁷ MAR, MIR, PIÑOL1996: 1996: 184. Segons De Palma aquesta repartició es va realitzar en tres àmbits: el normand, el comtal i el arquebisbal, DE PALMA 1956-1958; veure també GUIDI 2012a: 107 i 108.

³³⁸ MAR, MIR, PIÑOL1996: 187.

³³⁹ *Cartulari de Poblet*, cita., nota 71, documents 253 a 259, pp.153-157; MAR, MIR, PIÑOL1996: 185.

³⁴⁰ MAR, MIR, PIÑOL1996: 185.

³⁴¹ MAR, MIR, PIÑOL1996.

Mallorca andalusina. L'any 1173 es signa la “concòrdia” entre l'arquebisbe Guillem de Torroja i el comte-rei Alfons, coneguda com *Ad Perennem*, per la qual es concretava la forma de govern conjunt entre els dos poders senyorials que es mantindria la resta de l'edat mitjana³⁴².

En resum, la formació de l'espai urbà a Tarragona durant tot el segle XII va estar condicionat per una sèrie de factors materials i ideològics. Des del punt de vista material els primers pobladors van readaptar i reaprofitar estructures arquitectòniques i els espais preexistents datats d'època romana (segles II a. de C.-V dC.) i visigoda (V-VIII d.C.). La restitució de la ciutat de Tarragona implicava la restitució de la seu metropolitana, d'aquí el caràcter monumental de les transformacions urbanístiques de la terrassa superior. De l'àrea del recinte de culte, amb la construcció de la catedral, la canònica agustiniana, la Torre dels Templers, el castell de l'Arquebisbe, l'Hospital, l'església de Sant Llorenç, les capelles de Santa Tecla i Sant Pau, etc. Cal pensar en tota una acrópoli eclesiàstica que romandria en obres durant més de segle i mig. En la terrassa mitjana la construcció de les esglésies de Sant Miquel del Pla i Santa Natzaret i la presència de dues fases d'ocupació. Aquest fet ens fa plantejar les dificultats al llarg del segle XII de constituir un nucli poblacional. No obstant això, al segle XIII la presència d'una xarxa regular de cases manifesta la forma embrionària d'un teixit urbà que es consolidaria de forma definitiva als segles XIV i XV. L'antic circ de la ciutat romana, ara transformat en el raval o suburbi d'El Corral, s'articulava en torn l'església de Sant Salvador. Aquest espai existia des dels primers moments de l'ocupació i lluny de ser un àrea marginal devia constituir un espai de producció i intercanvis mercantils de primer ordre. Ens hem d'allunyar d'una visió estàtica en la qual les construccions i reformes urbanes van ser puntuals; creiem que els segles XII i XIII van ser extraordinàriament dinàmics en el qual les elits urbanes de caràcter senyorial van tenir un paper rellevant durant tot el segle XII. Posteriorment la formació i consolidació d'institucions plenament urbanes prendrien el relleu en l'activitat edilícia de la ciutat, encara que el poder arquebisbal sempre serà el protagonista i principal agent gestor de l'espai urbà a la Tarragona medieval³⁴³.

³⁴² MAR, MIR, PIÑOL1996; GUIDI 2012a: 108.

³⁴³GUIDI 2012a: 109.

La muralla.

La Tarragona dels pobladors del segle XII comptava amb la presència d'un recinte defensiu murallat que es remuntava als segles II-I a.C.³⁴⁴ La muralla romana republicana, que tenia el seu origen al campament militar dels primers temps de la conquesta d'Hispania, va constituir la base material del circuit de murs i torres, rampes, portes i portelles, de la ciutat medieval; només amb puntuals reformes, afegits i transformacions. J.Menchón i J.A.Remolà van publicar l'any 1994 un estudi monogràfic sobre els recintes defensius i la muralla medieval de Tarragona en el que van definir els principals trets de les transformacions del recinte romà i la seva readaptació durant segles posteriors³⁴⁵. El mateix J.Menchón va publicar un llibre en el que sintetitza l'estat de la qüestió en relació a la muralla romana de Tarragona amb un capítol final en forma d'apèndix en el que recull les dades principals en relació a la fase medieval³⁴⁶. Aquests dos treballs constitueixen les principals publicacions de la muralla medieval de Tarragona. Segons J.Menchón i J.A. Remolà durant la primera fase ocupacional a l'edat mitjana (segles XII i XIII) es va mantenir el recinte emmurallat i exclusivament es va afegir la construcció del tancament meridional del Mur Vell, ubicat a l'espai que separava el circ de la plaça monumental del *Concilium Provinciae*. Per al seu estudi contem amb diverses intervencions arqueològiques i un conjunt de gravats i dibuixos històrics. Fora de l'àmbit del nostre estudi, hem de fer referència a la construcció d'un nou llenç defensiu al segle XIV durant el regnat de Pere III³⁴⁷. Aquesta nova muralla, l'anomenada Muralleta o Mur Nou es situava a la façana meridional de l'antic circ romà i protegia l'antic raval d'El Corral³⁴⁸.

El recinte fortificat.

La nostra hipòtesi de treball planteja que són dos els elements arquitectònics d'època romana que condicionen de forma decisiva l'urbanisme medieval: en primer lloc la muralla i en segon terme els murs de tancament de les places i fòrums de representació i de culte³⁴⁹. Fixarem ara la nostra atenció en la muralla de Tarragona, en la seva fase medieval, de la qual reconeixem principalment la preexistència d'estructures romanes amb reformes puntuals. Aquestes reformes es concreten en la construcció del tancament meridional (el Mur Vell), l'afegit de diverses torres als trams romans... Ja que la muralla medieval del segle XII Tarragona reaprofitava les estructures existents d'època romanovisigòtica, hem de començar descrivint les principals característiques d'aquesta fortificació. Exemples similars de reutilització de muralles d'origen romà en època medieval el tenim a Olèrdola al Penedès i a les ciutats de Tortosa, Barcelona o Girona.

³⁴⁴GUIDI 2012a: 111-124.

³⁴⁵MENCHÓN, REMOLÀ 1994.

³⁴⁶ MENCHÓN 2009.

³⁴⁷ El Consell Municipal l'any 1369 va acordar l'inici de la construcció de la nova muralla. L'any 1374 el mateix Consell Municipal va determinar la finalització de les obres, ACTES 1984; CODEX 1991; TED'A 1990.

³⁴⁸MENCHÓN, REMOLÀ 1994: 82.

³⁴⁹GUIDI 2012a:112.

La muralla romana de Tarragona es va edificar almenys en dues fases³⁵⁰. La primera fase es caracteritza per panys de sis metres d'alçada per quatre d'amplada, la base de la qual està bastida amb blocs de pedra de dimensions monumentals col·locats en sec. Associats a aquests panys, es van construir torres amb basaments similars als murs, carreus ben tallats i lleugerament encoixinats. D'aquest conjunt de torres actualment es conserven les conegudes com torre de Minerva, la del Seminari i la de l'Arquebisbe i es planteja l'existència d'una quarta torre sota l'actual Fortí Negre³⁵¹. Aquesta primera fase de la muralla correspondria al *Praesidium* (campament militar) edificat pels Escipions en un moment indeterminat entre l'any 218 i 206 a.C., durant el procés de conquesta de la Península Ibèrica per part de Roma en la seva guerra amb Cartago. La segona fase de la muralla reaprofitava gran part de les estructures preexistents i eixamplava el recinte castrense. S'han proposat per aquesta segona fase les cronologies 175-150 i/o 150-125 a.C.³⁵² Els panys de la muralla que correspon a aquesta fase són de dotze metres d'alçada i una amplada de sis metres, sobre un primer cos megalític hi trobem un doble parament de carreus encoixinats. Segons Ll. Pons d'Icart es van bastir estreps interns a fi d'enfortir l'edificació³⁵³. A la segona meitat del segle II a.C. a Tarraco ja estaven definides les actuals muralles i estava consolidat el monumental *Praesidium* romà.

La muralla amb les diferents torres i portelles (dues de les quals al costat de les torres) i una porta monumental junt a l'anomenada torre de Minerva, excavada i estudiada monogràficament per Th.Hauschild³⁵⁴, constituïria la base de les fortificacions que en segles posteriors es van bastir a la ciutat. L'estructura de la muralla de Tarragona es caracteritza per l'aparell poligonal, portelles arquivades i tècniques poliòrètiques de tradició hel·lenística com ara la presència de la torre (*turris*), *opus quadratum*, *emplecton*, reble de toves, etc. Els primers pobladors del segle XII es van trobar amb aquest recinte emmurallat de dimensions monumentals que protegia l'acròpoli i el van adaptar a les seves necessitats. Recordem la cèlebre cita d'Orderic de Vitalis en la que s'esmenta com l'exèrcit dirigit per l'esposa de Robert Bordet, en absència d'aquest, vigilava i s'encarregava de la defensa en el recinte emmurallat a mitjans del segle XII³⁵⁵.

³⁵⁰ HAUSCHILD 1987: 101-139; HAUSCHILD 1990: 252 i ss.; SÁNCHEZ REAL 1985: 91-117; VEGAS 1985: 117-119.

³⁵¹ SERRA I VILARÓ 1946: 3-12; HAUSCHILD 1987: 101-139; MENCHÓN 1995: 121.

³⁵² SÁNCHEZ-REAL 1986; AQUILUÉ ET ALII 1991; SÁNCHEZ-REAL 1986.

³⁵³ LAMBOGLIA 1958: 158 I SS.; SÁNCHEZ-REAL 1985: 91-117; VEGAS 1985: 117-119; AQUILUÉ ET ALII 1991: 271-301; MENCHÓN 1995: 121.

³⁵⁴ La primera intervenció en l'interior de la torre de la Minerva aportà significatives novetats constructives, sobretot pel que fa a la tipologia i característiques de la *turris*, a més de documentar successives reformes en la seva cambra fins al segle V d.C. Malauradament, no fou possible excavar el nucli del seu basament megalític; HAUSCHILD 1988.

³⁵⁵ "Interim dum pergeret Romam, itemque pro colligendis contubernalibus rediisset in Normanniam, Sibilla uxor ejus, filia Guillelmi Caprae, servavit Tarraconam. Haec non minus probitate, quam pulchritudine vivebat. Nam absente marito pervigil excubabat, singulis noctibus lorica ut miles induebat, virgam manu gestans murum ascendebat, urbem circuibat, vigiles excitabat, cunctos ut hostium insidias caute praecaverent prudenter admonebat. Laudabilis est juvenis haec, quae marito sic famulabatur fide, et dilectione sedula, populumque Dei pie regebat pervigili sollertia.", citat a GUIDI 2012a: 112 i 113.

La construcció del Mur Vell.

La gran obra a les muralles de Tarragona al segle XII va ser la construcció d'un llenc mur de grans dimensions anomenat tradicionalment el Mur Vell, localitzat als carrers de l'Enrajolat i dels Ferrers amb l'accés documentat textualment l'any 1276 com la Porta Olivarie³⁵⁶. El mur discorria des de les actuals torre del Pretori a la torre de l'Antiga Audiència segregant l'àrea de l'antic circ romà de la gran plaça de representació. Amb l'execució d'aquesta obra a l'acròpoli es blindava de possibles atacs externs³⁵⁷.

Aquest sector ha sigut objecte d'excavacions arqueològiques que ens aporten dades sobre l'evolució del conjunt romà fins a època medieval. Van ser portades a terme pel Servei d'Arqueologia de la Generalitat l'any 1986 i pel TED'A entre els anys 1988 i 1989³⁵⁸. Al núm. 20 del carrer dels Ferrers, a un espai pròxim a la Torre d'Arandes es va localitzar l'espai de l'escalinata que comunicava el circ amb la plaça monumental del *Concilium Provinciae*. A partir d'aquesta intervenció arqueològica, X. Dupré i J. A. Remolà van documentar un tancament d'aquest accés amb carreus reaprofitats d'altres espais arquitectònics³⁵⁹, que van ser desmuntats i reutilitzats per tancar l'accés. La reutilització (*spolia*) de material arquitectònic romà en l'obra de la muralla meridional del segle XII era un fenomen generalitzat en altres construccions de caràcter religiós i civil de la ciutat. D'altra banda la construcció del Mur Vell devia implicar l'adequació del sector nord del perímetre de l'antic circ i el mur de tancament meridional de la plaça de representació. Tanmateix, part de l'enllosat romà i part de la fonamentació de la torre d'Arandes van posar-se al descobert. Segons la hipòtesi de J.Menchón aquestes estructures van patir un lent abandonament i foren desmuntades i reaprofitades en la construcció de la Muralleta al segle XIV³⁶⁰.

J.Menchón en la seva síntesi sobre la muralla de Tarragona³⁶¹ fa esment en com la cartografia antiga mostra l'estructura del Mur Vell en un plànol aixecat durant la Guerra de Successió (de inicis de l'any 1716) conservat a l'Arxiu General de Simancas. En aquest plànol es pot identificar el Mur Vell a la vegada que la torre de Pilats (torre del Pretori o castell dels normands/rei) i tres accessos. Aquest plànol il·lustra l'existència de dues torres monumentals a l'alçada de l'actual carrer Mediona i a la plaça del Pallol juntament a les de l'antic dues torres del Portal de N'Olivera³⁶². Així doncs, com va posar de relleu J.Menchon, nombrosos dibuixos i gravats de Tarragona ens aporten indicis i dades per a la definició de la forma de la muralla al segle XII que hem incorporat en l'elaboració de la nostra cartografia i dibuixos restitutius del primer nucli feudal de la ciutat.

El Mur Vell discorria entre els actuals carrers de Ferrers (que quedaria fora muralla) i el de Cavallers (aquest dins del recinte fortificat) al sector occidental. El sector oriental el Mur Vell quedava emmarcat pels actuals carrers de la Nau (intramurs) i Enrajolat

³⁵⁶MENCHÓN, REMOLÀ 1994: 81.

³⁵⁷GUIDI 2012a: 113.

³⁵⁸MENCHÓN 1995: 121.

³⁵⁹ Es parla "d'elements" reaprofitats sense concretar per part de MACIAS, MENCHÓN, MUÑOZ 1994: 232.

³⁶⁰MENCHÓN 1995: 121; MACIAS, MENCHÓN, MUÑOZ A. 1994: 232.

³⁶¹ Dins la col·lecció de la *Catalunya Romànica* (Vol. XXI).

³⁶²NEGUERUELA 1985: 59-75.

(extramurs). La toponímia i l'etimologia dels carrers actuals, que són fossilitzacions de les primeres implantacions urbanístiques del segle XII, ens indiquen que activitats industrials quedaven fora de la muralla (carrer dels Ferrers) mentre que la residència de l'elit aristocràtica quedava dins (carrer dels Cavallers). Posteriorment, analitzarem al detall la formació del raval o suburbi meridional d'El Corral, que va estar íntimament condicionada per la construcció del llenç del mur si bé aquest suburbi ja va deure existir abans de la construcció de la muralla de mitjan segle XII. Segons els nostres plantejaments la construcció del Mur Vell va obeir a la necessitat de protegir la façana meridional de l'antiga acrópoli i dotar-la d'un recinte fortificat que oferís defensa al primitiu nucli feudal de Tarragona. No obstant això, considerem necessari ressaltar que la muralla medieval és més que "defensa" enfront d'un enemic extern. La muralla delimita àrees i sectors amb les més variades activitats, facilitant la gestió d'espais productius, industrials i residencials. Així doncs el Mur Vell no només ofería protecció a l'embrionària ciutat medieval de Tarragona, també actuava de "frontera" jurisdiccional i econòmica delimitant espais que alternaven diferents funcionalitats³⁶³.

L'arqueologia aporta més dades. Entre el límit oriental de circ i la muralla, que va ser buidada del seu farciment de tàpia, es va localitzar un espai arquitectònic que ressegueix l'alineació dels arcs de la façana del circ³⁶⁴. Allà es va localitzar un conjunt de sitges en el farciment reaprofitant diverses voltes on s'hi basteixen arcs apuntats amb sediments medievals³⁶⁵. Els excavadors d'aquest sector han posat de manifest que aquestes estructures són anteriors a la construcció del Mur Nou o Muralleta, datada entre l'any 1369 i 1374³⁶⁶. A partir d'aquestes dades podem arribar a la conclusió que a les darreries del segle XIII i principis del XIV el Mur Vell, que protegia i feia de façana monumental del flanc meridional del primitiu nucli feudal de Tarragona, començava a ser "inútil" a causa del creixement suburbial de la ciutat a l'espai de l'antic circ romà o El Corral medieval. El llenç de la muralla va patir graduals i profundes transformacions a la transició de la plena a la baixa edat mitjana, fet indicatiu del desenvolupament de Tarragona, que ja s'havia constituït com una entitat urbana plena. Per altra banda, la documentació textual fa explícita referència a l'existència al segle XIII de cases, forns, cisterna i un edifici al "cap del corral"³⁶⁷. Aquest conjunt d'equipaments productius, industrials i agropecuaris quedarien per tant fora del Mur Vell, però no desprotegits, ja que les ruïnes de circ romà podrien haver exercit d'elements materials de protecció. No obstant això la cita ja al segle XIII de l'existència d'un suburbi densificat i dinàmic ens indica que la funció defensiva va deixar de tenir la rellevància que va tenir al segle XII. A partir d'aquesta data (segle XIII) el Mur Vell passava a ser una "frontera" jurisdiccional entre el nucli residencial (la terrassa mitjana) i el pròpiament productiu (la terrassa baixa, El Corral)³⁶⁸.

La construcció del Mur Vell va constituir sense cap mena de dubte l'obra més rellevant a nivell de fortificació a la ciutat, encara que la *restitutio* de la seu metropolitana al segle XII d.C. també va implicar la reparació i la construcció d'altres torres i accessos.

³⁶³GUIDI 2012a:114 i 115.

³⁶⁴ En aquest punt es va identificar un arc apuntat que posteriorment es paredat amb un mur d' *opus spicatum* en el qual es localitzava una saetera allargada. MENCHÓN, REMOLÀ 1994: 81.

³⁶⁵MACIAS, MENCHÓN, MUÑOZ 1994: 233.

³⁶⁶ CODEX 1992; BERMÚDEZ 1991; AQUILUÉ, DUPRÉ, RUIZ DE ARBULO 1991; TED'A 1990; MENCHÓN, REMOLÀ 1994: 81.

³⁶⁷ DUPRÉ ; MASSÓ, PALANQUES, VERDUCHI, 1988; MENCHÓN, REMOLÀ 1994: 81.

³⁶⁸GUIDI 2012a: 115.

Torres.

Una característica dels recintes emmurallats de l'antiguitat i l'edat mitjana és la presència de torres disposades als llenços de les muralles. Aquestes torres facilitaven la defensa dels nuclis urbans i actuaven com a eixos de vigilància i control dels espais intramurs. Algunes d'elles van ser monumentalitzades constituint-se com a autèntics castells o espais fortificats en si mateixos. En el cas de la Tarragona de principis del segle XII, les torres romanes associades al *praesidium* del segle II a.C. van ser reaprofitades. No existia necessitat de bastir torres sempre i quan aquestes ja existien. Es tractava d'un conjunt d'estructures arquitectòniques amb més de mil anys d'existència que malgrat les transformacions en època visigòtica van romandre fermes³⁶⁹. Després de la neteja i adequació, van seguir exercint les mateixes funcions. Aquest fet ens ha de fer adonar de l'excel·lent obra de construcció de les estructures romanes, capaces de seguir realitzant la mateixa funció malgrat el pas dels segles i l'estat d'abandó en la qual van ser trobades pels primers pobladors de la ciutat a principis del segle XII. En el denominat Sector 01 d'Olèrdola i també a Barcelona reconeixem aquest mateix fenomen d'ús continuat de les torres de origen romà, que no dista del de Tarragona, si bé en el nostre cas van intervenir gairebé cinc segles d'abandó.

Tenim plena constància material i textual del reaprofitament i l'evolució de tres d'aquestes torres. Es tracta de les torres dels Templers (posteriorment anomenada del Paborde o de l'Arquebisbe), del Cabiscol i la de Minerva o Sant Magí, que per altra banda són els testimonis més espectaculars del *praesidium* del segle II a.C. Aquest conjunt de torres han estat objecte de modificacions i reformes en època moderna i contemporània, les quals han desfigurat significativament el projecte original d'època romano-republicana i les reformes d'època medieval. Les torres de Minerva i del Cabiscolhan estat les més estudiades atès que es conserven de forma bastant íntegra respecte a la construcció original. L'arqueòleg alemany Th.Hauschild fou qui realitzà durant les dècades de 1970 i 1980 del segle XX l'estudi planimètric i l'excavació d'ambdues, a més de l'anàlisi dels paraments³⁷⁰. La datació de l'obra militar fou establerta dins el primer quart del segle II a.C, formant part del campament militar (*praesidium*) romà³⁷¹.

A les torres dels Templers (Paborde, Arquebisbe), la de Minerva (Vallcorba) i del Cabiscol, totes tres d'origen romà, hem d'afegir-hi les de Sant Antoni i Saportella, bastides entre els segles XII i XIII (no tenim datacions precises³⁷²) adossades al llenç romà. Aquestes dues torres medievals guarden analogies en planta respecte a les romanes. Es tracta d'estructures de planta quadrada o rectangular les funcions de les quals era el reforçament del flanc oriental de l'acròpoli. Totes dues oferien una extensa visibilitat tant dels camins que discorrien des del nord (des del Penedès i Barcelona)

³⁶⁹GUIDI 2012a: 116.

³⁷⁰HAUSCHILD 1983.

³⁷¹Malauradament les fases medievals no han estat objecte d'estudis monogràfics.

³⁷² La torre de Sant Antoni sí es va documentar arqueològicament. La torre de Saportella s'ha vinculat tradicionalment amb la constitució del call jueu a Tarragona, només tenim testimonis documentals parcials i sabem de la seva ubicació per la cartografia històrica del l'edat moderna. A partir d'aquestes dades no es pot plantejar la data exacta de la seva construcció però sí plantejar la seva construcció als segles XII/XIII.

com del litoral costaner. Recordem com en dos documents rellevants com són la dotació de la canònica catedralícia de l'arquebisbe Bernard Tort i en la crònica normanda d'Orderic Vitalis es fa referència a l'existència del perill del nucli feudal de Tarragona de ser atacats pels enemics islàmics a la primera meitat del segle XII. En el cas del text de 1154 de Bernard Tort es fa referència explícita als atacs de la flota dels musulmans (exercitu navali navigantium Sarracenorum). Tindria lògica que en aquest context d'inseguretat, abans de la consolidació del domini comtal al territori amb la conquesta de Tortosa i Lleida (1148-1149), es dugués a terme la construcció d'aquestes torres³⁷³.

Complementaria al dossier de torres de la Tarragona es documenta el castell dels normands (després del rei) al costat de l'actual torre del Pretori i de les quals tenim testimonis gràfics en la cartografia històrica. Caldria afegir la de l'Antiga Audiència, el propi castell del bisbe de Vic i amb posterioritat el Consell Municipal. Sobre la base de les dades textuais i gràfiques de les que disposem tenim altres quatre torres al Mur Vell. Dues d'elles flanquejant la principal porta d'accés a la ciutat.

L'anomenada torre dels Templers, del Paborde o de l'Arquebisbe, és d'origen romà encara que és la torre menys coneguda d'aquestes cronologies per les reformes que ha patit al llarg dels segles. Es tracta d'una *turris* de base megalítica amb un cos superior d'*opus quadratum* avui en dia molt malmès. La torre romana va ser transformada als segles XII i XIII en un castell/fortificació propietat de l'arquebisbe de Tarragona. La torre va ser cedida inicialment com a seu dels cavallers templers fundada l'any 1118 o 1119, després de la Primera Croada. L'objectiu d'aquest ordre monàstic-militar era la de protegir les vides dels cristians que peregrinaven a Terra Santa. Després de la Primera Croada va tenir una marcada influència en la Península Ibèrica i en el Camp de Tarragona, més concretament a la Conca de Barberà. L'any 1306 l'ordre va ser dissolta i la possessió de la torre va passar a mans del Paborde de la catedral. El Paborde era l'administrador del preposít de l'arquebisbat, un canonge que representava a l'arquebisbe en el context urbà de Tarragona. Es podria dir que el Paborde era el principal representant de l'arquebisbat a la ciutat³⁷⁴.

Als segles XII i XIII el recinte emmurallat de Tarragona va acollir tres forteses o castells que seran objecte més endavant d'un anàlisi més minucios. Es tracta del castell dels normands i/o del rei (l'anomenada torre de Pretori), el castell del bisbe de Vic i la dels Templers/Paborde/Arquebisbe³⁷⁵. J.Menchón i J.A.Remolà l'any 1994 van plantejar que la torre dels Templers/Paborde s'hauria de posar en relació amb un torre de la primera fase romana i una poterna adscrita a la segona fase del recinte emmurallat romà. Es readaptaria l'edificació de la muralla romana fins al mur de tancament del *themenos* del temple d'August d'època altimperial. Aquest espai l'ocupa actualment el palau de l'Arquebisbe. Desgraciadament les constants reformes i remodelacions de la trama urbana han esborrat tot vestigi d'infraestructures que van poder donar suport a l'ordre del Temple així com del Paborde. Podem plantejar quin tipus d'edificacions s'estendrien des de la torre fins al mur de tancament del *themenos* romà on s'edificaria el monestir catedralici: estables, horts, cases, etc. Es tractaria en definitiva d'un conjunt de

³⁷³GUIDI 2012a:116 i 117.

³⁷⁴MACIAS, MENCHÓN 1995: 180.

³⁷⁵MENCHÓN 1995: 121.

construccions en pedra o fusta que donarien suport a les activitats pròpies de l'ordre dels templers, així com més tard allotjarien al paborde³⁷⁶.

J.Serra i Vilaró plantejava en l'any 1960 que la dotació de a canònica per part de Bernard Tort l'any 1154 feia referència a aquest espai³⁷⁷. Gràcies a les intervencions arqueològiques dutes a terme a la Casa dels Canonges i als estudis de J.M.Macias, J.Menchón i A.Muñoz sabem que el text de Bernard Tort feia referència a l'espai del monestir catedralici i no a la torre de la muralla. Una altra referència textual, datada l'any 1361, fa esment al canvi de la seu episcopal i la seva Pabordia per motius de defensa. S'havia de protegir la figura episcopal dels motins que tenien lloc a la ciutat als segles XIV. Segons J.Menchón i J.A.Remolà el canvi de fortificació no es farà efectiu fins la butlla d'extinció de la Pabordia l'any 1410³⁷⁸. Actualment es conserva la torre romana amb l'afegit constructiu medieval. Aquest afegit medieval es va bastir sobre la torre romana de planta rectangular assolint més de vint metres d'alçada. L'estructura està construïda amb carreus encoixinats amb una sala superior coberta amb volta apuntada de carreus. A l'interior de la sala es documenten mènsules a l'arrencada de la volta que constitueix la base d'un pis sobre un entramat de fusta i part d'una escala de caragol posterior. A la part exterior de la torre medieval es documenta una finestra de mig punt sota la qual trobem un triple fris d'espitlleres entre altres elements. Aquestes estructures de la torre s'han datat tradicionalment en època baix medieval³⁷⁹. No obstant això, l'anàlisi de J.Menchón i J.A.Remolà de l'aparell constructiu fan plantejar una cronologia més endarrerida. Així doncs, la torre dels Templers/Paborde s'hauria de datar entre finals del segle XII i durant tot el segle XIII. La gran reforma constructiva, així doncs, hem d'adscriure-la al període de control de l'edifici per part de l'ordre del Temple³⁸⁰.

La torre de Minerva és possiblement la més cèlebre romana de Tarragona. Estudiada monogràficament per Th.Hauschild, la planta es un rectangle lleugerament irregular³⁸¹. L'estructura es va bastir en dues tècniques constructives, per una banda l'aparell megalític (*opus siliceum*) a la base, de 6 metres d'alçada, i en segon lloc per *opus quadratum* al cos superior, on fou emplaçada la cambra de guerra. En el parament lateral *d'opera quadrata* hi ha el famós relleu de la Minerva de tipus itàlic, que sosté un *scutum* ovalat característic de les legions republicanes. La cambra interna de la torre de la Minerva té unes dimensions de 7 x 7,5 metres aproximadament, protegida per murs d'entre 1,8-1,85 m. d'amplada amb un nucli de pedruscall unit sense argamassa. La *turris* té dues obertures de tir a cada una de les cares laterals, de 0,45 x 1,7 metres. En època tardoromana (segles IV-V d.C.) es va inutilitzar la cambra i aquestes espitlleres o troneres foren tapiades. Així doncs, durant tota l'època visigòtica fins l'edat mitjana la torre va continuar existint, però amb el seu interior totalment amortitzat. Els pobladors

³⁷⁶GUIDI 2012a: 118 i 119.

³⁷⁷ Segons el clergue historiador, en aquesta epístola el bisbe fa referència explícita a la construcció d'un monestir en forma de castell per la seva defensa dels corsaris islàmics. Es fa menció a l'existència d'un celler i graner al pis inferior; al superior es trobaria el refectori, els dormitoris, la cuina i la sala capitular. En aquest text es fa menció a l'existència d'una capella encara que s'obliga als monges a assistir a l'ofici a la catedral els diumenges, festius i l'hora terça; SERRA I VILARÓ 1960.

³⁷⁸MENCHÓN, REMOLÀ 1994: 79, que reproduceix parcialment el document estudiat per SERRA I VILARÓ 1960.

³⁷⁹RECASENS 1966.

³⁸⁰GUIDI 2012a: 118 i 119.

³⁸¹HAUSCHILD 1983.

medievals dels segles XII i XIII no van ocupar ni van reutilitzar l'espai de la cambra interna de la torre i possiblement les úniques actuacions en aquesta van ser les de la neteja i condicionament de les estructures externes de la construcció. Desconeixem per complet si en la part superior de l'edifici van habilitar algun tipus d'espai de vigilància mitjançant suports de fusta³⁸², però no deixa de ser una hipòtesi versemblant i coherent amb el context històric i militar en que es va desenvolupar la seva readaptació a mitjans del segle XII.

L'anomenada torre del Cabiscol té origen romans, com la de Minerva i la dels Templers/Paborde. Tenia fins a 9 metres de costat i estava estructurada per dos cossos, un macís d'aparell megalític de 6 metres d'alçada i un cos superior d'*opus quadratum* pseudoisòdom de carreus de pedra sorrenca. La base massissa de quatre potents murs de megàlits té 2 metres d'amplada i un farcit intern de pedruscall. Molt modificada al llarg del temps, la torre del Cabiscol ha perdut bona part dels elements d'*opus quadratum* del cos superior, però encara es poden identificar les dues portes laterals per accedir al *praesidium*. La seva cambra interna fou farcida amb toves. Era l'espai des d'on es realitzava la defensa i d'on probablement s'accedia al camí de ronda del nou *murus à opus quadratum* i situat prop dels 12 metres d'alçada³⁸³. No s'han identificat reformes medievals rellevants que indiquin una transformació com a la torre dels Templers. Més aviat considerem que igual que va succeir amb la torre de Minerva, les mesures dels pobladors dels segles XII i XIII van consistir en una adequació de les estructures preexistents i en el seu reaprofitament, segurament amb estructures de fusta de les quals no ens ha quedat cap resta³⁸⁴.

El simple condicionament o reutilització de les torres d'origen romà com hem apuntat anteriorment es va veure complementat per la construcció de tres torres al flanc oriental de la ciutat. Aquestes són les torres de Sant Antoni (que denominem així per la seva ubicació en el passeig de Sant Antoni), la de Saportella o dels Jueus (per estar situada al costat del call) i la que es va edificar al costat del castell dels normands/del rei. Sobre aquestes dues últimes només tenim les evidències de la documentació textual i la cartografia històrica. Sabem de l'existència de la torre de Sant Antoni a partir d'unes intervencions arqueològiques; cosa que manifesta les absències en la documentació textual de referents edilicis materials³⁸⁵. Malgrat el seu descobriment, la torre medieval de Sant Antoni no ha estat estudiada i publicada de forma monogràfica. Les troballes d'època romana (llenç, rampa i un accés) han estat prioritzades per la investigació. A les intervencions arqueològiques realitzades pel CAUT (Centre d'Arqueologia Urbana de Tarragona) i el TERM (Taller Escola de Restauració de la Muralla) durant l'any 1992 es va posar al descobert una torre medieval de planta quadrangular³⁸⁶. La torre de Sant Antoni està situada a l'angle nord-est de la muralla, a la inflexió entre el llenç de la segona fase romana que s'estén entre el passeig de Sant Antoni i el passeig de

³⁸²GUIDI 2012a: 119 i 120.

³⁸³HAUSCHILD 1983.

³⁸⁴GUIDI 2012a: 120.

³⁸⁵ La documentació textual referent a Tarragona, com ha posat en relleu la troballa d'aquesta torre, és extraordinàriament parcial i fragmentària i no permet definir els trets principals del recinte emmurallat ni del nucli habitacional de forma integral. Sobre aquest aspecte fan referència MENCHÓN, REMOLÀ 1994.

³⁸⁶MACIAS, MENCHÓN, MUÑOZ A. 1994: 233.

Torroja³⁸⁷. Resseguint la construcció romana es troba una poterna i una rampa d'accés a la muralla que va ser desmuntada parcialment durant la dècada de 1930. Al peu de la muralla es va localitzar a en una intervenció arqueològica portada a terme l'any 1992. Es va documentar una sitja medieval recoberta d'*opus signinum* datada a la baixa edat mitjana³⁸⁸. Al costat d'aquest pany de la muralla es recolza un mur perpendicular sense que es pugui atribuir una funcionalitat específica³⁸⁹.

Aquesta torre medieval es defineix a partir d'una planta quadrada asentada sobre la roca, l'aparell del mur és de maçoneria amb dos fileres de carreus. Els carreus documentats van ser reaprofitats de les construccions romanes preexistents (*spolia*). Aquesta torre medieval va ser arrasada al segle XVI amb la construcció de l'actual baluard de Sant Antoni. J.Menchón i J.A.Remolà van analitzar la documentació medieval sense poder atribuir a aquesta torre una identificació específica³⁹⁰. Per altra banda l'estratigrafia original va desaparèixer durant els moviments de terres de la dècada de 1930.

Sobre la torre de Saportella o dels Jueus i de l'annexa al castell del normands/rei en tenim menys dades. La cartografia històrica ens permet situar-les, però sense poder definir-les amb claredat. La construcció d'aquestes estructures als segles XII i XIII manifesta la voluntat per part dels pobladors de protegir el flanc oriental de la ciutat; però també la de mantenir el control a l'àrea denominada per les fonts textuais com Villa Veteris Comitisse, que posteriorment seria el nucli del call jueu, sota la jurisdicció del rei³⁹¹.

La construcció de la muralla que tancava el sector sud de la ciutat, el Mur Vell, entre la terrassa mitjana i l'antic circ va anar acompanyada de la construcció de quatre torres. El nostre coneixement en relació a aquestes torres es basa en dibuixos antics, ja que no han pogut documentar-se arqueològicament. No obstant això, com hem apuntat anteriorment, hi ha una polèmica en torn de l'existència o no de torres al Mur Vell durant els primers segles d'ocupació de la ciutat medieval de Tarragona. Autors com J.Menchón, J.M.Macías i A.Muñoz parlen de l'existència de torres medievals en aquest llenç del mur. En canvi R. Mar, H. Mir i Ll. Piñol van plantejar l'any 1996 la possibilitat de la poc probable existència d'aquestes torres als segles XII-XIII. Segons aquests autors en els diferents plànols antics i en la documentació medieval no es fa cap referència explícita o implícita a la seva existència³⁹². Tanmateix aquests autors apunten que en la cartografia antiga apareixen dues torres en el tram del carrer dels Ferrers. Es tractaria de la torre d'en Soldevilla, en l'actual Casa-Museu Castellarnau i la de la Casa Montoliu, a l'actual Conservatori de Música. La torre dels Soldevilla es va bastir a partir de l'any 1527. La de la Casa Montoliu podria ser anterior, però no de l'època de repoblació, als segles XII-XIII³⁹³. Segons aquests arguments es tractaria de torres bastides en època moderna i no pas medieval. Nosaltres creiem que aquestes torres del

³⁸⁷ MENCHÓN, REMOLÀ 1994: 80. Aquesta torre no es menciona en cap document ni apareix representada en cap gravat o dibuix antic, MAR, MIR, PIÑOL 1996: 178.

³⁸⁸ La troballa d'aquesta sitja confirma la hipòtesis plantejada per E. Riu segons la qual aquest espai de la ciutat estaria vinculat a activitats productives i d'emmagatzematge.

³⁸⁹ MENCHÓN, REMOLÀ 1994: 80; GUIDI 2012a: 120 i 121.

³⁹⁰ MENCHÓN, REMOLÀ 1994: 80.

³⁹¹ GUIDI 2012a: 121.

³⁹² MAR, MIR, PIÑOL 1996: 179-180.

³⁹³ MAR, MIR, PIÑOL 1996: 179 i 180, nota 59, amb àmplia bibliografia.

Mur Vell sí que van ser edificades durant el període dels segles XII-XIII, si bé tan sols una intervenció arqueològica podria resoldre els dubtes que planteja la seva adscripció cronològica³⁹⁴.

Els accessos.

Els accessos, portes i portelles, del nucli feudal de Tarragona als segles XI-XII consistien en els ja existents en època romana i l'afegit d'alguns altres. A grans trets, es van efectuar les següents operacions: en primer lloc es van reformar les portes d'origen romà disminuint el perímetre d'aquestes per fer-les més fàcilment defensables. En segon lloc es van obrir altres portes, situades estratègicament amb la clara voluntat de comunicar l'exterior del recinte emmurallat amb àrees concretes de l'interior de la ciutat medieval³⁹⁵. Segons J. M. Recasens i J. Menchón el recinte emmurallat de la Tarragona medieval contava amb quatre portals³⁹⁶. Es tractava del portal d'en Vallcorba, a l'actual església de Sant Magí; el portal de N'Olivera, a migjorn; el portal de Sant Antoni a llevant; el portal del Roser a ponent; i finalment el portal del castell dels normands i/o del rei, ubicat annex a l'edifici castrense. També es van bastir nous accessos com les portes de la Presó Vella, la del Temple així com es portals de Predicadors i de Sant Antoni. Les portelles romanes també foren reaprofitades durant els segles XI i XII³⁹⁷. Aquest és el cas de la portella dels Jueus i la que es troba a redós de la torre de l'Arquebisbe, que formava part del castell del Paborde³⁹⁸. La poterna del costat de la torre del Paborde està en l'actualitat tapiada i segons la hipòtesi de J. Menchón i J.A. Remolà estaria defensada per una matabà a partir d'un conjunt de mènsules encara existents³⁹⁹.

L'actual cruïlla entre el carrer Major i la Baixada de la Misericòrdia es localitzava el Portal de N'Olivera (*Porta Olivarie*) datat ja al 1276. Segons A. de Palma aquesta porta va tenir aquesta denominació durant els segles XII fins el XVI. A partir del segle XVI va canviar el nom tradicional per porta de la Verge Maria de la Misericòrdia⁴⁰⁰. Aquesta porta estava flanquejada per les torres d'Arandes i del Baró de les Quatre Torres, entre les cases dels carrers dels Ferrers i de l'Enrajolat. Al carrer de Ferrers s'han realitzat diverses intervencions arqueològiques que ens aporten informació de la transformació de la Tàrraco romana i tardoantiga a la medieval. Al núm. 20 del carrer dels Ferrers, al costat de la torre d'Arandes, es va documentar l'espai de l'escalinata que hi havia entre e circ i la plaça monumental que va ser tancada per un conjunt de carreus reaprofitats. X. Dupré i J.A. Remolà van documentar les restes de l'enllosat romà i part de la fonamentació de la Torre d'Arandes. Segons J. Menchón aquestes estructures van patir un lent abandonament i foren desmuntades i aprofitades per altres edificacions de la ciutat a partir de l'ampliació del recinte emmurallat amb la construcció de la Muralleta al segle XIV⁴⁰¹.

³⁹⁴GUIDI 2012a: 121 i 122.

³⁹⁵GUIDI 2012a: 122 i ss.

³⁹⁶RECASENS 1975; MENCHÓN 1995: 121.

³⁹⁷MENCHÓN 1995: 121.

³⁹⁸RECASENS 1975: 214; MACIAS, MENCHÓN, MUÑOZ 1994: 233.

³⁹⁹MENCHÓN, REMOLÀ 1994: 80.

⁴⁰⁰MENCHÓN 1995: 121.

⁴⁰¹MENCHÓN 1995: 121; GUIDI 2012a: 123.

Quan E.Flórez va publicar el seu volum de la *España Sagrada* dedicat a Tarragona va editar un plànol d'A.Salcedo on es poden identificar els mateixos elements del dibuixat l'any 1716. No obstant això, i com va publicar J.Menchón, la torre o bestorre de davant la plaça del Pallol apareix amb unes dimensions molt més monumentals que al plànol de 1716⁴⁰². Per altra banda totes aquestes estructures defensives –muralla i conjunt de torres- no apareixen al plànol que A. Laborde va publicar l'any 1806 a excepció de les dues torres del Portal de N'Olivera⁴⁰³. Hem de recordar que en el plantejament realitzat per R.Mar, H.Mir i Ll.Piñol l'any 1996 la possibilitat poc probable de l'existència d'aquestes torres en el llenç medieval de tancament de la ciutat al segle XII amb l'argument de que en els diferents plànols antics i en la documentació medieval no es fa cap referència explícita o implícita a la seva existència⁴⁰⁴. Nosaltres creiem aquest plantejament no és vàlid, ja que la troballa arqueològica de la torre del baluard de Sant Antoni ha posat de manifest que nombroses estructures arquitectòniques existents no són citades a la documentació medieval conservada⁴⁰⁵.

⁴⁰² MENCHÓN 1995: 121.

⁴⁰³ LABORDE 1806.

⁴⁰⁴ MAR, MIR, PIÑOL 1996:179-180.

⁴⁰⁵ Recordem que aquesta torre no és citada en la documentació textual i que fins a la seva troballa a partir de les intervencions arqueològiques no teníem coneixement d'ella. GUIDI 2012a: 123 i 124.

Vials: camins, vies i la formació dels carrers.

El primitiu nucli feudal de Tarragona va quedar limitat i protegit per la muralla romano-republicana en tres dels seus costats (l'oriental, l'occidental i el nord). Com hem vist anteriorment, en relació a la muralla es van dur a terme obres d'adequació, restauració i es van construir diverses torres com la del passeig de Sant Antonio, descoberta l'any 1992 arran una intervenció arqueològica. A la zona meridional, en el punt d'inflexió entre la terrassa mitjana i el circ, es va edificar el denominat Mur Vell, flanquejat per les antigues caixes d'escales del *forum* provincial que posteriorment serien readaptades com a fortaleses. Recordem que és en el Mur Vell, en la posició en la qual se situava el *visorium* del circ on tenim documentat el Portal de Olivera (*Olivariae*), en la part superior de l'actual carrer de Baixada de Misericòrdia. El Portal de Olivera estaria flanquejada per dues torres, la de Arandes al Carrer de Ferrers i la de Morenes al Carrer Enrajolat⁴⁰⁶. Existeix unanimitat a l'hora d'establir la construcció del Mur Vell en els primers temps de la restauració de Tarragona si ben no tenim dades arqueològiques que ens permetin datar la construcció amb exactitud. Així doncs, en algun moment indeterminat de mitjan el segle XII el nucli feudal de Tarragona ja estava definit i/o limitat pel recinte fortificat⁴⁰⁷.

Els carrers d'aquesta primera fase ocupacional són definits com a espais que articulen a un conjunt d'edificacions i que connecten els diferents punts de la ciutat. Segons els nostres plantejaments de treball, cal entendre que en el procés de formació del teixit urbà de Tarragona al segle XII, més que parlar de “carrers” hauríem de parlar de “camins” o “vies”. La principal d'elles seria la que sorgia del Portal d'Olivera en direcció a l'espai on estarien en marxa les obres de la catedral. Aquesta gran *via o strata principalis* (camí principal) sorgia de l'àrea de l'antic *visorium* romà (ara convertit en porta monumental) i seguia un marcat eix axial respecte a l'antic temple d'August i les estructures del fòrum provincial. Aquest esplanada quedava així dividida en dues parts ben diferenciades i iguals fins a arribar a l'escalinata monumental de l'acròpoli eclesiàstica. La importància d'aquesta gran via i posterior carrer monumental ha quedat fossilitzada a l'actual carrer Major. Els treballs de R.Mar, H.Mir i Ll.Piñol han posat de manifest com l'eix nord-sud que constitueix l'actual carrer Major permetria reutilitzar el traç de la *Via Triumphalis* altimperial, enllaçant l'àrea de la catedral en construcció amb la principal porta de la ciutat, la Porta d'Olivera⁴⁰⁸.

Altres camins que formarien part del primer entramat urbà i que s'anirien consolidant com a carrers al llarg del segle XIII són els que sorgien dels diversos portals del recinte emmurallat. La porta romana dels Socors, situada en l'extrem nord del recinte emmurallat i contigua a la torre de Minerva és significativa, ja que uniria l'extrem més septentrional del recinte emmurallat amb els complexos arquitectònics de l'edifici romà-visigòtic del Col·legi Oficial d'Arquitectes, que seria ocupat als segles XII i XIII. Posteriorment el camí, que segueix una perpendicular entre la torre de Minerva i l'angle oriental dels murs perimetrals del recinte de culte, comunicaria amb l'església de Sant Llorenç i la seva més que probable plaça annexa. Del portal de Sant Antoni, al llarg del

⁴⁰⁶ Si bé recordem que existeix una polèmica i nombrosos dubtes en relació a l'existència d'aquestes torres durant els segles medievals ja que el nostre coneixement d'aquestes es basa gairebé exclusivament en l'existència d'uns dibuixos antics.

⁴⁰⁷ RIU 1995: 116-119; GUIDI 2012a: 125.

⁴⁰⁸ MAR, MIR, PIÑOL 1996.

llenç oriental sorgia un camí que comunicava en forma de ziga-zaga amb l'àrea del mercat i el castell de l'arquebisbe entre la terrassa superior i la terrassa mitjana⁴⁰⁹. D'acord amb unes restes arqueològiques documentades als voltants del portal de Sant Antoni, de cronologia visigoda, s'ha plantejat que aquest camí podria remuntar el seu origen als segles V-VIII d.C., sent posteriorment fossilitzat en les reformes i la formació de l'espai urbà als segles XII i XIII. No obstant això, no tenim suficients dades per adscriure aquesta via a cronologies tardoantigues⁴¹⁰.

El que sí que queda clar és que el portal de Sant Antonio i la plaça del Mercat estarien articulades mitjançant una *via*. En el mateix llenç trobem la Portella i el portal de Sa Portella. Aquesta darrera porta estava protegida per una torre bastida en època medieval de cronologies incertes. Aquests dos accessos comunicaven la part oriental de la ciutat i la façana del recinte emmurallat que s'orientava cap al Mediterrani, en un espai densament poblat en època visigoda com és l'àrea de plaça Rovellat⁴¹¹. Als segles XIV i XV aquest sector es constituïria en call jueu. A l'extrem sud-oriental de la terrassa mitjana, als voltants de la torre del Pretori i l'església de Santa Natzaret, identifiquem els portals del rei i de la Boqueria, dels quals no sortien vies perllongades, ja que el complex fortificat i l'església estaven molt properes l'una amb l'altra.

Des de la portella dels Templers, annexa a la torre del Arquebisbe (la fortificació-monestir) partiria una possible via de reduïdes dimensions que connectaria aquest espai residencial amb la canònica agustiniana i l'àrea de la construcció de la catedral. Igualment de forma radial sorgirien altres camins des de l'àrea de la catedral als diferents portals com és la torre del Cabiscol. Les profundes transformacions urbanes d'aquesta àrea septentrional de l'acròpoli no han fossilitzat aquests camins, però aquests sí que s'intueixen en diversos dibuixos i gravats històrics dels segles XVII-XIX. D'altra banda, la pròpia lògica i dinàmica de la ciutat medieval va projectar aquests camins o vies en una àrea poc urbanitzada possiblement més vinculada a la presència d'hortos i espais de cultiu relacionats amb la comunitat eclesiàstica que a amb la presència d'un teixit plenament urbà⁴¹².

A grans trets aquest seria el conjunt de camins, vies i posteriorment carrers que es desenvoluparien a partir dels accessos del recinte emmurallat. La presència d'edificis de culte, les fortificacions, els indicis arqueològics i les fonts documentals ens permeten anar més enllà i definir les principals vies interiors. És a dir, l'embrionària xarxa de camins que a finals del segle XII i durant tot el segle XIII constituïria la base de la malla del teixit urbà de Tarragona. En relació a aquest entramat de camins, vies, carrers i espais oberts que es consolidarien com a places considerem rellevant identificar aquelles d'època visigòtica que van deure renovar el seu ús amb l'ocupació del segle XII. Aquests espais es constituïrien com a eixos vertebradors del paisatge urbà de la ciutat medieval i moderna, arribant fins l'actualitat. D'època visigòtica tenim documentat arqueològicament un camí que discorria adjacent al tancament meridional de l'edifici de la Seu del Col·legi Oficial d'Arquitectes⁴¹³. Aquest camí, datat entre els segles V-VI

⁴⁰⁹ MACÍAS, MENCHÓN, MUÑOZ 1994, amb una proposta gràfica dels vials medievals a la part alta de Tarragona.

⁴¹⁰GUIDI 2012a: 126.

⁴¹¹ AQUILUÉ 1997: 1169-1185.

⁴¹²GUIDI 2012a: 127.

⁴¹³ AQUILUÉ 1993.

d.C. tallava el mur perimetral del recinte de culte del temple d'August. També amortitzava les estructures del porticat. Sabem que l'edifici visigòtic va ser reutilitzat i readaptat al segle XII i presumiblement el camí també ho seria⁴¹⁴.

En l'actual carrer de la Mare de Deu de la Mercè trobem la fossilització d'una via que discorreria diagonalment des del Portal de Sant Antoni al Castell de l'Arquebisbe i la plaça del mercat. Les estructures documentades en unes excavacions arqueològiques entre els anys 1989 i 1990, datades entre els segles V-VII d.C., es disposaven en paral·lel a la via. Les estructures arquitectòniques visigodes documentades en un àrea propera al Portal de Sant Antoni així com la presència d'un conjunt de carrers en zig-zaga a l'àrea del Mercat del segle XII i en l'espai occidental de la terrassa mitjana han fet plantejar a J.M.Macias, J.Menchón i A.Muñoz la possible existència d'un entramat de vies precedents l'ocupació del segle XII⁴¹⁵. Segons R. Mar, H.Mir i Ll. Piñol aquest vial tindria el seu equivalent en els carrers Ripoll i Abat. Aquest eix diagonal partia del portal de Vilavert, passava pel castell del bisbe de Vic (l'Antiga Audiència) i finalitzaria a l'actual Plaça del Pallol⁴¹⁶. Des de la Plaça del Pallol, carrers Ripoll i Abat, Merceria i el propi carrer Major s'accediria a l'àrea del castell de l'Arquebisbe i del mercat. D'altra banda des del Portal de Vilavert sugiriria un altre camí que quedaria fossilitzat a l'actual carrer de Sant Domènec, travessant l'antiga *arena* del circ i desembocant al Portal d'Olivera. Del portal de Socors sorgiria un altre vial, primer camí i després carrer, que passaria per l'actual carrer del Puig de Pallars i es bifurcaria en direcció a la plaça de l'església de Sant Llorenç.

De l'església de Sant Llorenç sorgiria un altre camí documentat ja l'any 1181 en direcció al castell de l'Arquebisbe. La segona bifurcació que sorgiria el vial de Portal de Socors resseguint els actuals carrers de Santes Creus, Talavera, la Plaça dels Àngels desembocant a la torre del Pretori i el portal del rei⁴¹⁷.

Aquests conjunts de vials són els considerats principals ja que s'estenen longitudinalment i articulen els espais privilegiats dins del nucli emmurallat. Tot i això hi havia altres que podem classificar de secundaris. El seu rastre el podem resseguir a partir de les fonts documentals, arqueològiques i arquitectòniques així com en la fossilització en el teixit urbà. En la terrassa mitjana, a la part meridional de les antigues estructures de la monumental plaça de representació es documenta el vial documentat ja al segle XII fossilitzat en l'actual carrer de Cavallers i de la Nau, que articularien els castells del bisbe de Vic (i després la seu del Consell Municipal) i la torre del Pretori (castell dels normands i del rei posteriorment) per la Porta d'Olivera. Aquest resseguiria en paral·lel l'eix axial que defineix el Mur Vell. Un segon vial que discorre en paral·lel al recorregut de la muralla, en el sector oriental del primitiu nucli feudal és el carrer d'en Granada, documentat a través del Cartulari de Poblet de l'any 1191. Aquest camí sorgiria del portal de Sant Antoni en direcció a l'àrea de plaça d'en Rovellat, espai en el que es transforma en forma de carrer donant pas a la plaça del castell dels normands o del rei.⁴¹⁸

⁴¹⁴GUIDI 2012a:127.

⁴¹⁵MACÍAS, MENCHÓN, MUÑOZ 1994.

⁴¹⁶MAR, MIR, PIÑOL 1996.

⁴¹⁷GUIDI 2012a: 128.

⁴¹⁸SALVAT 1961.

Els antics porticats altimperials de la monumental plaça de representació del *Forum Provinciae* es van transformar al segle XII en camins i posteriorment, al segle XIII, en carrers que articularien la formació del teixit urbà intern de la pròpia plaça. Aquests vials i carrers han quedat fossilitzats en les actuals carrers de Santa Anna, Merceria, Civaderia i a l'espai on se situava el *visorium* del circ, al costat septentrional de l'edifici d'espectacles als actuals carrers de Ferrers i Enrajolat. La utilització d'aquests espais, anteriorment porticats, com a espais públics o com a vials, no sembla que es reproduís en la terrassa superior, a la plaça del recinte de culte i el possible episcopi visigot. Així es manifesta en la presència i reutilització al segle XII d'estructures com la cisterna visigoda integrada com a cuina al monestir i en l'edifici monumental del Col·legi Oficial d'Arquitectes. Una altra dada per a plantejar la inexistència de carrers adossats als murs perimetrals de la plaça de culte són les excavacions dutes a terme a la seu de l'actual Consell Comarcal, a l'Hospital medieval, on es va documentar el desmantellament dels porticats i la presència d'un abocador en època visigòtica. Aquestes estructures serien les que en un primer moment trobarien els primers pobladors. Posteriorment el solar seria ocupat per l'Hospital (finals del segle XII, principis del segle XIII), una estructura arquitectònica de considerables dimensions⁴¹⁹.

En definitiva, durant el segle XII, camins i vies articularien els diferents espais i estructures arquitectòniques amb entitat com els castells senyorials, les esglésies i els espais d'hàbitat. Durant la primera meitat del XII, més que parlar de carrers hauríem de definir aquests vials com a camins. Durant la segona meitat del segle XII i primera meitat del segle XIII aquests antics camins es consolidarien com a artèries del primitiu nucli feudal donant pas als carrers que estructurarien a la fi del XIII un teixit plenament urbà.

⁴¹⁹GUIDI 2012a: 129.

La construcció de l'acròpoli eclesiàstica: la seu metropolitana de Tarragona al segle XII.

El problema de l'emplaçament primitiu de la catedral de Tarragona.

L'emplaçament de la primitiva catedral de Tarragona al segle XII és un dels debats historiogràfics que més bibliografia ha generat en relació a l'ocupació i restitució de la seu metropolitana⁴²⁰. Es pot afirmar que encara avui en dia el debat es troba obert. Emili Morera opinava que l'església primitiva es situava darrere de l'absis de la seu, on es conservava l'anomenada "cadira de Sant Fructuós"⁴²¹. Aquesta hipòtesi faria raonable la ubicació de la primitiva catedral a l'espai de la sala axial altimperial que va documentar Th.Hauschild. Altres autors com S.Capdevila proposà que aquesta se situava tot just sobre l'actual catedral⁴²², on R.Mar i P.Pensabene van situar el temple d'August. S.Ramon, a partir de la documentació escrita i arqueològica plantejava la situació de la primera catedral de Tarragona entre la capella de Santa Tecla i el carrer de Sant Llorenç. Aquests tres espais (darrere de l'actual catedral, en a sala axial; on se situa l'actual catedral i anteriorment el temple d'August, i l'espai comprès entre la capella de Santa Tecla i el carrer de Sant Llorenç) són els tres emplaçaments hipotètics on podria haver-se situat l'església visigòtica i la "primitiva catedral"⁴²³. A continuació analitzarem els diferents argument i evidències per poder plantejar la seva situació.

J.Serra i Vilaró va realitzar un dels primers estudis arqueològics sobre les restes romanes, visigòtiques i medievals de l'angle est de l'actual recinte catedralici. L'estudi comprenia l'espai entre la capella de Santa Tecla la Vella i el claustre. J.Serra i Vilaró va tractar les dades materials conjuntament amb els documents textuais i epigràfics medievals, arribant a la conclusió que l'emplaçament de l'edifici que va fer de catedral (o església mare) als primers anys d'ocupació feudal s'hauria de situar entre la capella de Santa Tecla la Vella i la gran paret romana que encara avui es conserva entre la Secretaria i el pati de la Secretaria⁴²⁴. L'any 1933 Serra i Vilaró va realitzar un seguit de sondejos en aquesta zona, localitzant estructures romanes i medievals. Es tractava de dos murs de carreus altimperials que va poder observar a "la Fusteria" (casa núm. 5 del carrer de Sant Pau) i a la capella del *Corpus Christi* fent de mitjaneres. També es va poder documentar un paviment d'època romana des del pati de la Secretaria fins la capella de Santa Tecla la Vella. Per sobre d'aquest paviment, l'autor també documentà un seguit d'enterraments i vestigis. Es tractava d'un conjunt de murs, quatre inhumacions de fossa simple i potser un taüt de fusta que poden datar-se des d'època visigoda a medieval, dos inhumacions molt arrasades amb parets revestides de marbre que l'autor adscriu a la primitiva catedral visigòtica reaprofitada a principis del segle XII, etc⁴²⁵. Actualment es desconeix la ubicació d'aquest dos enterraments⁴²⁶. A l'excavació de la casa núm. 5 del carrer de Sant Pau també varen aparèixer dos monedes, una de les quals a pogut ser adscrita al regnat Jaume II, es a dir, en un moment cronològic que coincideix amb una intensificació a les obres de la catedral amb

⁴²⁰ ARCO 1914. Una síntesi de la problemàtica a MENCHÓN 1995: 164-165; GUIDI 2012a: 131- 136.

⁴²¹ MORERA 1899, vol. II: 188-189.

⁴²² CAPDEVILA 1935: 4.

⁴²³ GUIDI 2012a: 131.

⁴²⁴ SERRA I VILARÓ 1960: 87-89.

⁴²⁵ MENCHÓN 1995: 164.

⁴²⁶ MENCHÓN 1995: 164.

un major moviment de terres⁴²⁷.

Un dels edificis més estudiats per J.Serra i Vilaró va ser la capella de Santa Tecla la Vella. Un edifici resulta fonamental per caracteritzar el teixit urbà medieval de Tarragona. Al mur nord va poder observar un arcosoli que fins aleshores es trobava cegat. Aquest correspon a la tomba de l'arquebisbe Bernat d'Olivella (1272-1287), on també trobà un fragment de làpida on es llegia: *Rs: D(?): Asendio*. Juntament a un altre fragment d'inscripció referit a *A. De Martorell*⁴²⁸. Aquestes evidències van fer pensar a l'autor que eren anteriors a la consagració de la seu datada l'any 1331⁴²⁹. Argumentà també que les làpides ple medievals localitzades al pati del Taronger estaven destinades a col·locar-se en un temple i no pas al fossar de la seu⁴³⁰. Al mur occidental de la capella hi ha uns muntants i un ampit que Serra i Vilaró interpreta com la porta oriental de la basílica de la primitiva catedral, on es situaria la paret mitjanera entre la capella i la basílica. D'aquesta forma el salmer de l'arc encaixa al contrafort sud de la capella. En les proximitats es localitza l'arcosoli de Bernat d'Olivella, afirmant així que es tractava d'una mitjanera entre les dues construccions, una de les quals (la basílica) ja no existeix. Per Serra i Vilaró aquesta basílica devia tenir unes dimensions de 20 x 18,60 m. Aproximadament. L'accés es realitzava per la porta ja esmentada situada al costat de la capella⁴³¹. Un altre accés devia donar al claustre i una tercera s'obria al mur sud i és on Serra i Vilaró proposà l'existència d'una escalinata per salvar els 2,05 m. de desnivell⁴³². Aquest argument es recolza en un document datat l'any 1181 en que es fa referència a "una botiga davant les escales de la Seu"⁴³³. Encara que cal tenir en compte que aquest document també pot referir-se a les escales d'època romana que comunicaven les dues places, una de les quals, la superior, era considerada com l'espai de la seu o sector eclesiàstic. Aquest argument es reforça si a més tenim en consideració que el *themenos* romà va ser ocupat per diverses botigues, especialment per carnisseries⁴³⁴.

Durant l'excavació de J.Serra i Vilaró també es documenten un sèrie de peces visigòtiques d'*opus sectile*, una de les quals es va trobar reaprofitada com a suport de la làpida del canonge-hospitaler G. Esteve (1286) la part posterior de la qual és decorada per un imbricat⁴³⁵. També davant la capella de Santa Tecla la Vella (carrer de les Coques, núm. 7) es va localitzar una creu calada visigòtica. Aquestes troballes arqueològiques van portar a Serra i Vilaró a una proposta de datació visigòtica del conjunt. D'altra banda, l'autor proposa per a la destrucció de la basílica una datació anterior 1330 (durant la prelatura de Joan d'Aragó) basant-se en una associació entre els carreus utilitzats en la construcció de l'aula capitular i la capella del *Corpus Christi* amb el desmuntatge de la basílica visigòtica⁴³⁶. Aquests plantejaments, no obstant això, han de modificar-se arran les noves excavacions que s'han realitzat. Tanmateix, amb la

⁴²⁷ MENCHÓN 1995: 164.

⁴²⁸ SERRA I VILARÓ 1960: 82-84.

⁴²⁹ MENCHÓN 1995: 165.

⁴³⁰ MENCHÓN 1995: 164.

⁴³¹ SERRA I VILARÓ 1960: 89.

⁴³² MENCHÓN 1995: 165.

⁴³³ SERRA I VILARÓ 1960: 89.

⁴³⁴ GUIDI 2012a: 132 i 133.

⁴³⁵ MENCHÓN 1995: 165.

⁴³⁶ SERRA I VILARÓ 1960: 109.

construcció de l'aula capitular es va procedir al trasllat dels bisbes a la nova catedral⁴³⁷.

Per a Serra i Vilaró la lauda de Ramon de Milà restaurant la coberta de la catedral fa referència a aquesta catedral primitiva⁴³⁸. Per l'historiador l'arquebisbe Olivella va fer esculpir una portada artística i va bastir una capella dedicada a Sant Bartomeu, on posà el seu sepulcre, creant capellanies i fundacions a fi que les solemnitats del culte no s'extingissin quan la canònica es traslladés a la nova catedral. Segons l'argument de Serra i Vilaró l'arquebisbe Joan d'Aragó va fer enderrocar la catedral primitiva una vegada consagrada la nova, a excepció feta de la capella de Sant Bartomeu amb el sepulcre de l'arquebisbe Olivella. Seria en aquest moment quan la capella passa a adquirir la denominació de Santa Tecla la Vella en referència a l'antic temple. La hipòtesi de Serra i Vilaró vinculava el fossar dels Canonges com un espai segregat que per les seves característiques amb la presència de les primeres laudes seria una evidència de la presència del primitiu temple catedralici⁴³⁹.

La segona teoria amb la situació de la primitiva catedral és la de S. Ramon i Vinyes. Aquest autor va recopilar i estudiar la documentació textual, de la qual extreu l'existència d'una església "primitiva" que estaria en funcionament en paral·lel al procés constructiu de la catedral romànica. Sabem que l'any 1128 el bisbe Oleguer Bonastruga va cedir al bisbe de Vic l'església de Sant Salvador del Corral. En aquell mateix any existia l'església de Sant Fructuós a la qual pertanyien certs drets sobre la vila de Reus, segons una declaració posterior del normand Robert Bordet. S.Ramon i Vinyes es va plantejar si seria aquesta església de Sant Fructuós citada per Oleguer la primitiva seu principal, seguint l'antiga advocació al màrtir tarragoní o es tractaria d'un altre temple. Nosaltres considerem que aquest Sant Fructuós feia referència al monestir que des de finals del segle XI s'hauria bastit al costat de l'antic fòrum de la colònia. Per altra banda l'any 1131 el papa Inocenci II, amb la butlla dirigida als sufraganis de Tarragona, els manà que contribueixin a la reedificació de l'església metropolitana, especificant el terme "reedificació". El papa Anastasi IV a una butlla datada el 25 de març de 1154 fa esment de cinc temples: Sant Tecla, Sant Miquel del Pla, Sant Salvador d'El Corral, Sant Fructuós i Santa Maria del Miracle. Aquell mateix any l'arquebisbe Bernard Tort instituï la canònica agustiniana amb la capella de Santa Maria. En el document s'especifica al document de dotació de Bernard Tort segons el qual els oficis litúrgics es podrien celebrar de forma ordinària a la capella de Santa Maria del monestir catedralici, però que les festivitats s'haurien de celebrar a l'església major de Santa Tecla, on haurien de tenir lloc concilis i consagracions de bisbes. S.Ramon i Vinyes es planteja on s'ubicarien aquests Sant Fructuós i Santa Tecla als que fan esment els documents de la primera meitat del segle XII, arribant a la conclusió que l'any 1154 hi havia a Tarragona un temple catedralici dedicat a Santa Tecla. Per S. Ramon ni l'actual església de Santa Tecla la Vella ni l'actual catedral en obres podria ser aquesta Santa Tecla⁴⁴⁰.

⁴³⁷ Hug de Cervelló (1171), Berenguer de Vilademuls (1194), Ramon de Castellterçol (1198), Ramon de Rocabertí (1215), Aspàreg de la Barca (1243) i Guillem de Rocabertí (1315), també en MENCHÓN 1995: 165; GUIDI 2012a:134.

⁴³⁸ SERRA I VILARÓ 1960.

⁴³⁹ SERRA I VILARÓ 1960.

⁴⁴⁰ RAMON 1984.

La localització de la basílica, segons l'arxiver diocesà S. Ramon⁴⁴¹, s'ha de situar entre la capella de Santa tecla la Vella i el carrer de Sant Llorenç, on es va trobar part d'un arc de ferradura. Segons S. Ramon en temps de l'arquebisbe Bernat d'Olivella (1272-1287) el culte es celebrava a l'actual catedral. Un altre argument per S.Ramon és que segons ell no hi ha cap referència o prova de l'enderrocament de l'antiga catedral plantejada per Serra i Vilaró, que no podia estar adossada a l'actual capella de Santa Tecla la Vella⁴⁴². La hipòtesi de Serra Vilaró sobre la sepultura de l'arquebisbe Roderic Tello (1289-1308) i la relíquia de la santa Espina no es pot sostenir segons S. Ramon i Vinyes. Aquest autor ja que s'havia "trobat el document original del compliment de les darreres voluntats de l'esmentat arquebisbe que ens prova que el transsumpte de l'Índex Vell fou mal redactat"⁴⁴³. S.Ramon va reinterpretar l' Índex Vell⁴⁴⁴ arribant a la conclusió que la primitiva catedral de Tarragona estava situada l'espai oriental de la plaça del recinte de culte romà, entre la paret del jardí de Santa Tecla i el lloc on s'ubica l'església de Sant Llorenç⁴⁴⁵.

Per a S. Ramon l'acta de fundació de quatre capellanies realitzades per l'arquebisbe Bernat d'Olivella datada el 6 de les nones de maig de 1286⁴⁴⁶ és la manifestació més clara de que en temps del mateix Olivella es celebrava el culte a l'actual catedral. Aquest autor assenyala que és significatiu que totes les vegades que es cita Santa Tecla sigui com *capella* (capella) i no *ecclesia* (església)⁴⁴⁷. En relació a la hipòtesi de S. Ramon d'ubicar la primitiva catedral entre Santa Tecla la Vella i Sant Llorenç hem de fer referència a l'edifici visigòtic monumental del Col·legi Oficial d'Arquitectes, situat al carrer de Sant Llorenç⁴⁴⁸, teoria que ja va defensar J.V.M. Arbeola basant-se en l'Oracional de Verona⁴⁴⁹.

Un altre document integrat a l'Índex Vell diu "Item altre establiment fet lo Archebisbe Don Berenguer de Vilademuls ab lo Capítol a Martí de Arenes de unes cases en la ciutat, en la entrada de la vila de Pallars devés lo castell archiepiscopal. Afronta a llevant amb la *volta rodona antiga de la yglesia*, veí com va fins alcansar més fora de la torra de dit castell; de mig jorn ab lo carrer; de ponent ab la muralla antiga de la cisterna; de tramuntana ab lo corral ques entre dites cases y lo castell, a cens de quatre parells de capons a Nadal⁴⁵⁰". Aquest text està datat el 3 d'agost de 1181. Segons el document les cases que un tal Martí Arenes posseeix en la Vila de Pallars, més concretament a la seva entrada, situades al carrer de Sant Llorenç a la part esquerra si es relitza l'accés a aquesta zona per la plaça de Peixateries Velles. Aquestes cases estarien situades en front e la "volta rodona antiga de la yglesia", es a dir: en front d'una antiga volta d'una església. S. Ramon va esment de com es cita una antiga església situada en una "volta rodona"⁴⁵¹.

⁴⁴¹ RAMON 1984.

⁴⁴² RAMON 1984: 49.

⁴⁴³ Paraules textuais de RAMON 1984: 49.

⁴⁴⁴ RAMON 1984: 49.

⁴⁴⁵ RAMON 1984: 49.

⁴⁴⁶ Llibre de Vilaseca. Arxiu Capitular, fol. 4. citat per RAMON 1984: 39.

⁴⁴⁷ RAMON 1984.

⁴⁴⁸ AQUILUÉ, DUPRÉ, RUIZ DE ARBULO 1991: 31-32.

⁴⁴⁹ ARBEOLA 1987: 125-134.

⁴⁵⁰ Índex Vell nº 18, citat per RAMON 1984.

⁴⁵¹ La segona cita de la volta rodona és al document núm. 5, al foli 349 de l'Índex Vell. Aquesta menció, no obstant això, fa referència a un edifici situat en els suburbis de la ciutat. GUIDI 2012a: 135.

Excavacions recents a la catedral de Tarragona.

L'any 2007 l'Arquebisbat de Tarragona i l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica van portar a terme un conjunt de prospeccions geofísiques a l'interior de la catedral dirigides per A.Casas, J.M.Macias i A.Muñoz. En aquest projecte es va aplicar la tomografia de resistivitat elèctrica (ERT), la cartografia de conductivitat (EM) i el radar de subsòl (GPR). Aquestes prospeccions van localitzar una profunda alteració geofísica d'uns 27 metres d'amplada, 35 metres de longitud i amb un gruix oscil·lant entre els 2 i 3 metres. Aquesta alteració es va interpretar com les restes de la fonamentació del podi del temple d'August. Els arqueòlegs van apreciar com l'obra romànica medieval es va adaptar a aquesta evidència geofísica: el creuer coincideix amb la façana posterior del temple romà i els murs laterals de la catedral es van fonamentar fora del basament directament a la roca⁴⁵². Com indiquen les prospeccions geofísiques la relació entre el temple d'August i la construcció de la catedral de Tarragona es manifesta en molts punts. En primer lloc, la simetria entre l'edifici religiós de Santa Maria bastit entre els segles XII i XII i la gran anomalia geofísica detectada l'any 2007. Segons l'anàlisi geofísic i arquitectònic realitzat existeix una estreta relació entre els pilars de la catedral i l'anomalia geofísica: dos dels pilars centrals s'ubiquen sobre aquesta plataforma de *caementicium*. Una segona vinculació la trobem en la presència de clavegueram dins la catedral que segueix, per l'exterior, l'anomalia geofísica⁴⁵³.

L'any 2010 va tenir lloc una intervenció arqueològica a l'interior de la nau central de la catedral de Tarragona dirigida per J.M.Macias, I.Teixell i A.Muñoz. L'objectiu de la intervenció arqueològica era validar i / o documentar la presència del temple d'August a l'espai on posteriorment es construiria la catedral medieval⁴⁵⁴. En realitat, la proposta de Ricardo Mar i Patrizio Pensabene ja apuntava a aquest espai com el lloc on s'havia erigit el temple. Es tractava en definitiva de confirmar o no la hipòtesi de R.Mar i P.Pensabene. Segons els resultats preliminars de les noves excavacions es va documentar una solera de *caementicium* que mesurava uns 8 metres d'amplada, uns 27 de llargada i uns 2,5-3 de fondària, que possiblement es tractava del basament del pòrtic o *pronaos* de temple.

L'excavació portada a terme dins de la nau principal de la catedral l'any 2010 ha permès conèixer la presència d'estructures i materials dispersos que identifiquen l'espai com el lloc on s'ubicava el temple d'August, bastit al segle I d.C. Això ens indica que els precedents visigòtics que es van trobar els primers pobladors de la ciutat al segle XII van ser un nucli d'*opus caementicium* desmantellat amb estructures arquitectòniques superposades datades al segle VI d.C. A l'excavació també es van documentar murs dels segles XIII-XIV que no van estat desmuntats. Aquest conjunt de murs indica la presència d'estructures arquitectòniques sobre la plataforma on es durien a terme les obres de la catedral durant la segona meitat del segle XIII i principis del XIV aproximadament. Aquestes estructures devien ser desmuntades i arrasades durant la

⁴⁵²MACIAS, MENCHON, MUÑOZ 1995; MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL 2009: 42-48.

⁴⁵³CASAS, COSENTINO, DÍAZ, FIANDACA, GARCÍA, HIMI, LAFUENTE, MARTORANA, MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, SALA, TEIXELL 2008: 9-12.

⁴⁵⁴ Ens basem en part en el Diari d'Excavacions que J. M. Macías, I. Teixell i A. Muñoz van publicar de forma digital a la revista catalana *Sapiens*. Es tracta doncs de dades i interpretacions provisionals que hauran de ser objecte d'anàlisi més minuciosos en el futur.

finalització de les obres de l'església mare. Aquestes restes es trobaven 67,60 m.s.n.m.⁴⁵⁵ No es va documentar cap carreu conseqüent de l'espoli visigòtic ni restes ceràmics vinculades a la construcció del temple d'August. Les estructures datades en època visigòtica estaven associades a una troballa excepcional. Es tracta d'un fragment de ceràmica vidrada d'època omeia o abbàssida (segles VII-IX) originari d'Orient i que té paral·lels amb altres peces documentades a la Barcelona comtal i a la Tortosa andalusí entre al segles VIII-IX. En aquestes intervencions es a documentar també un òbol de tern (una moneda) emesa l'any 1258, encunyada en Barcelona. Durant les excavacions a la gran rasa de l'espai interior de la catedral es van documentar dos murs medievals que corresponen a una fase anterior a la construcció de l'església mare, entre els segles XII i la primera meitat del XIII⁴⁵⁶.

Aquesta construcció, extraordinàriament fragmentària i en mal estat de conservació, pot correspondre al mur provisional de tancament de la catedral durant les obres de construcció segons han plantejat els arqueòlegs que van intervindre en l'excavació. La successió de murs medievals que van ser progressivament amortitzats en el procés constructiu de la catedral posa de manifest com durant els segles XII i XIII es van dur a terme monumentals operacions d'adequació i muntatge d'estructures a partir de les quals es duria a terme la construcció del nou temple romànic. D'altra banda, l'absència de qualsevol tipus de rastre de la "primitiva catedral" fa plantejar que aquesta no es va situar on actualment es troba Santa Maria, validant les hipòtesis d'E.Morera, J.Serra i Vilaró i S.Ramon i Vinyes, especialment dels dos primers. Segons els nostres plantejaments, al mateix tems que les intervencions arqueològiques posaven al descobert el podi desmuntat del temple d'August, però també una ocupació visigòtica de caràcter residencial que no es pot vincular a un complex religiós.

Segons J.M.Macias, A.Muñoz i I.Teixell les intervencions arqueològiques, argumentant la seva reduïda extensió, no van permetre definir quin tipus d'edifici es situava a l'espai en època postclàssica⁴⁵⁷ on primer es localitzava el temple pagà i després es va bastir la catedral romànica. Els arqueòlegs no van documentar cap estructura o realitat arqueològica entre la darrera fase visigòtica (segle VIII d.C.) i el segle XIV. Segons els excavadors aquesta absència de dades s'ha de plantejar que l'estructura visigòtica estava parcial o totalment integrada en el projecte inicial de la construcció de la catedral de Tarragona. El mur visigòtic, datat al segle VI d.C. estava molt arrasat amb la part superior molt endurida. La superfície endurida de l'estructura coincideix amb la cota del nivell de circulació de l'època de construcció de la catedral, moment que hem d'ubicar al segle XIII. Es tracta d'un paviment constituït per una capa compacta de pols de pedra calcària que com els seus excavadors indiquen s'hauria format a partir el treball d'obra de la catedral. El mur estava bastit amb pedres mitjanes irregularment tallades i disposades ordenadament en fileres, lligades amb argila⁴⁵⁸.

L'estructura seria desmantellada amb l'avanç de les obres a mitjans del segle XIII. Per altra banda, s'han documentat estructures datades a finals del segle XIII i principis del XIV identificades amb possibles fonamentacions per recolzar elements de tancament

⁴⁵⁵ La plaça del recinte de culte romà es trobava al voltant dels 68 m.s.n.m.

⁴⁵⁶GUIDI 2012a: 137.

⁴⁵⁷ Tanmateix recordem la intervenció no va propiciar cap evidència que pugui ser relacionada amb la possible església visigòtica.

⁴⁵⁸GUIDI 2012a: 138.

provisionals de les obres. Aquest mur és coincident amb la segona línia de pilars de la catedral on es va localitzar una canalera d'*opus caementicium*. Els excavadors han plantejat que es podria tractar d'un drenatge d'aigües pluvials. A finals del segle XIII aquestes estructures es van amortitzar i es va disposar un paviment d'*opus sectile* realitzat amb pedra de Santa Tecla, llisós i marbre de Carrara; materials segurament reaprofitats de d'edificis d'origen romà. Als nivells de preparació d'aquest paviment, realitzats amb ceràmica romana i vidriada medieval dels segles XII-XIII, es va documentar també una moneda de Jaume I que data la constitució del paviment en un moment posterior a mitjans del segle XIII.

En relació als murs datats als segles XII-XIII, aquests estan bastits amb pedra i morter de calç. Corresponen a murs de fonamentació. A la part inferior de la rasa de fonamentació s'hi va col·locar una renglera de grans pedres calcàries de suport en un dels murs. Els seus excavadors indiquen que el paleta necessitava a dins la rasa espai per maniobrar, raó per la qual van sobrar a banda i banda del fonament uns quatre centímetres que posteriorment van ser reomplerts de terra. La part superior de la fonamentació es va reomplir a sac un cop ja s'hi havia afegit el farciment constructiu inferior. Segons la hipòtesi de treball de l'equip d'arqueòlegs l'edifici visigòtic hauria estat encara visible durant el procés constructiu de la catedral de Tarragona als segles XII i XIII. Segons aquesta hipòtesi hi hauria una segura convivència material, estètica i funcional entre edificis d'època visigòtica-que gradualment s'anirien desmuntant-i les pròpies obres de construcció monumentals derivades de l'edificació de la catedral⁴⁵⁹.

La construcció de la catedral de Tarragona.

Consagrada a Santa Maria, Mare de Déu, la catedral de Tarragona se situa a la part més alta del nucli urbà antic de la part alta, dominant tota la ciutat, just al mig de la plaça del recinte de culte romà on es situava antigament el temple d'August. Si superposem les restes monumentals romanes i la planta de la catedral reconeixem com els arquitectes del segle XII van projectar la construcció del recinte cristià tenint en compte els eixos de axialitat romans en una manifesta voluntat de construir a l'espai central de la plaça del recinte de culte, sobre la posició exacta on hi havia hagut el temple d'August, un lloc sagrat i privilegiat de primer ordre⁴⁶⁰. Però no tan sols existia una voluntat simbòlica, també pragmàtica, ja que en la construcció del complex catedralici es van reaprofitar estructures arquitectòniques romanes i visigodes.

El recinte sacre quedava delimitat pels actuals carrers de Les Coques, de Sant Pau, la plaça de l'Ensenyança, el pla de Palau, el carrer del Claustre, el de les Escrivanies Velles i el pla de la Seu. Ja hem apuntat anteriorment la problemàtica en relació a una "primitiva catedral" que estaria en ús mentre es duria a terme la construcció de l'obra romànica que ha perdurat fins a l'actualitat. Seguint la hipòtesi de J.Serra i Vilaró aquesta "primitiva catedral" se situaria a l'antiga sala axial del recinte de culte romà, al costat de la qual s'edificaria més tard la capella de Santa Tecla la Vella, estant en ús durant els segles XII i XIII. Durant els primers anys de la restauració eclesiàstica la seu va estar dedicada a Santa Tecla, com manifesta un document datat l'any 1118 on es fa donació per part del comte de Barcelona Ramon Berenguer III al bisbe Oleguer

⁴⁵⁹GUIDI 2012a: 139.

⁴⁶⁰CAPDEVILA 1935; ADELL I GISBERT 1995: 27-130; FUENTESI GASÓ, RAMOS I MARTÍNEZ 1995: 122-124; GUIDI 2012a: 139 i ss.

Bonastruga de la ciutat i camp de Tarragona: “*eclesiae sedis Tarrachonensis, que in honore beate Teclae virginis olim fundata fuit*”⁴⁶¹. La advocació inicial a Santa Tecla canviaria més tard a una definitiva consagració a Santa Maria del temple catedralici. Aquest fet que no resulta estrany si tenint en compte que les catedrals medievals de forma general són adscrites a la Mare de Déu. M. Pérez Martínez ha estudiat amb profunditat i rigorositat històrica el culte de Santa Tecla a Tarragona arribant a aquesta conclusió: “L'absolut silenci de Tecla en les fonts de la *Tarraco christiana* de les èpoques tardoromana i visigòtica disposa d'una difícil explicació i constitueix una clara demostració de la inexistència d'un culte anterior a la conquesta islàmica de la ciutat”⁴⁶², així doncs haurem de parlar de la invenció (*inventio*) del culte de Santa Tecla als segles XII-XIII. Segons M. Pérez Martínez “la *inventio* de Santa Tecla com a titular de la metròpolis restaurada permetia exhibir la seu episcopal de Tarragona com una església individualitzada i amb personalitat pròpia d'entre les que professaven el seu origen apostòlic de filiació paulina”⁴⁶³.

La construcció de la catedral s'inicià al tercer quart del segle XII i es perllongà fins la primera meitat del segle XIV. Per la duració de les obres, la construcció comença en estil romànic però es va acabar en gòtic⁴⁶⁴. En l'actualitat nombroses ampliacions i reformes com són les capelles dels segles XVII-XVIII han configurat la fisonomia del complex catedralici. L'historiador, a finals del segle XIX i principis del XX, Emili Morera assegura que la “primitiva església” es mantingué activa (amb l'ofici i culte religiós) fins la prelatura d'Aspàreg de la Barca (1215-1234), moment en que s'inaugurà la nova catedral dedicada a Santa Maria. Però sabem que les obres no finalitzaren fins a principis del segle XIV⁴⁶⁵. Plantegem que l'adequació de l'àrea on es portaria a terme la construcció de la catedral tindria lloc en aquest tercer quart del segle XII, però no serà fins a finals de la centúria quan es portarà a terme la construcció pròpiament dita, amb els referents tipològics que donaven les catedrals de Vic, Girona i Barcelona⁴⁶⁶.

Les primeres referències documentals són dues donacions de béns monetaris que tenien per objectiu la construcció de la catedral. La primera, datada el 3 de març de 1167, fa referència al benefactor Pere de Queralt, que llega 1000 sous “per la construcció de Santa Tecla” (*ad ecclesiam Sancte Teclae faciendam*). En la segona, considerada tradicionalment com la data d'inici de les obres de l'edifici, data del 17 d'abril de 1171. Es tracta d'una llegat testamentari de l'arquebisbe Hug de Cervelló de 500 sous. El document especifica que el llegat havia de dedicar-se a la construcció de l'església així com de les dependències de la canònica agustiniana, tan per a la construcció dels edificis com per a la seva decoració ornamental: “*ad opus ecclesiae incipiendum et ad officinas canonicae faciendas, in eodem opere, sicuti tunc orinaverat, expenderetur*”⁴⁶⁷.

⁴⁶¹ FUENTES I GASÓ, RAMOS I MARTÍNEZ 1995: 122.

⁴⁶² PÉREZ MARTÍNEZ 2006: 22.

⁴⁶³ PÉREZ MARTÍNEZ 2006: 21-58.

⁴⁶⁴ FIGUEROLA, GAVALDÀ 2007: 34 i ss.

⁴⁶⁵ De nou es planteja el problema de l'existència d'una “primitiva catedral” i la de les obres romàniques.

⁴⁶⁶ En aquestes cronologies ja s'havien edificat les grans catedrals gòtiques del nord de França amb una marcada verticalitat desenvolupada a partir de les transformacions dels cànons estilístics i sobretot arquitectònics que propiciava els descobriments tècnics i una nova concepció de l'espai. FIGUEROLA, GAVALDÀ 2007: 35 i 36.

⁴⁶⁷ Segons J.J. Menchon la donació de l'arquebisbe Hug de Cervelló ens indica que la construcció de la catedral estava a punt d'iniciar-se (o que s'havia iniciat recentment) i a més fa referència a les obres de la canònica agustiniana. No obstant això, volem recordar que l'any 1154 l'arquebisbe Bernart Tort ja havia

El llegat d'Hug de Cervelló posa de rellevància com les obres de construcció de la catedral i del monestir annex es van dur a terme en paral·lel, en un projecte edilici homogeni. En definitiva la posada a punt de les monumentals reformes a tot l'interior i al sector occidental de la plaça del recinte de culte romà⁴⁶⁸.

Segons la documentació escrita sabem que possiblement l'any 1184 s'estava assolint ja la construcció de l'absis. En tretze anys s'havien desenvolupat les activitats constructives a partir d'aquest⁴⁶⁹. Segurament gran part de l'esforç dut a terme pels arquitectes i operaris durant aquests anys del tercer quart del segle XII es focalitzaria en la neteja i adequació de l'enorme plataforma on se situava el temple romà i les estructures datades en època visigòtica. A través d'una butlla del papa Juli III, sabem que l'any 1185 hi treballava l'*operarius* (arquitecte o mestre d'obres) Gerad d'Aldeja⁴⁷⁰. La funció d'aquest personatge era la d'administrar els recursos financers, els materials i planificar l'execució de l'obra⁴⁷¹. Com era costum a la plena edat mitjana l'*operarius* era escollit per la canònica, que era l'organisme que en darrer terme prenia les decisions sobre la construcció⁴⁷².

Com hem apuntat en capítols precedents sabem que Berenguer de Vilademuls (1174-1194) va fer donació en diverses ocasions de les rendes de la mitra tarraconense i les vacants d'algunes canongies a l'obra de la catedral durant un període de dotze anys. En aquestes mateixes cronologies el rei d'Alfons I va subvencionar les obres de construcció⁴⁷³: en el seu testament s'atorgaven 300 sous anuals fins que l'edificació fos acabada. Aquest rellevant llegat es data l'any 1194. L'interès per part de la monarquia que la catedral continués les seves obres i s'acabés es manifesta en l'actitud de Pere I, qui posava l'any 1207 sota custòdia reial l'obra i les rendes catedralícies. Aquest mateix monarca cedia l'any 1212 el forn del Puig d'en Pallars per ésser utilitzat en la construcció a la vegada que revalidava la donació de 300 sous anuals feta pel rei⁴⁷⁴. En anys posteriors tenim documentat com Pere II concedia al 3 de novembre de l'any 1285, dos-cents doblons d'or per a les obres de la catedral de Tarragona⁴⁷⁵.

El claustre de la catedral, vertebrador de la canongia i un dels espais que s'han conservat de finals del segle XII i principis del XIII, va rebre importants donacions per tal que fos construït el més aviat possible. L'any 1214 l'arquebisbe Ramon de Rocabertí (1199-1215) llegava per a la seva construcció mil sous (*operi claustrum Terrachone mille*

dotat d'una canònica a la seu metropolitana. Volem insistir en el valor ideològic i simbòlic que tenia la projecció d'aquest programa edilici, que es definiria en la meitat del segle XII però que fins al segle següent no es materialitzaria.

⁴⁶⁸GUIDI 2012a: 141.

⁴⁶⁹ Es tractava d'un procés generalitzat en l'edat mitjana que la construcció de la catedral s'iniciés per l'absis.

⁴⁷⁰ FUENTES I GASÓ, RAMOS I MARTÍNEZ 1995:123

⁴⁷¹ Existeix a partir del segle XIII la figura de l'*artifex* que és qui treballa en ella. L'*artifex* depenia de l'*operarius* que era qui manava a l'obra.

⁴⁷² Volem ressaltar així doncs l'estreta vinculació entre la canònica i les obres de la catedral. Així docs, existia una necessitat imperiosa per part de Bernard Tort al dotar-la en 1154 amb l'objectiu de "engegar" l'ambiciós projecte edilici en la terrassa superior de la construcció d'una acrópoli eclesiàstica digna de la seu metropolitana.

⁴⁷³ FUENTES I GASÓ, RAMOS I MARTÍNEZ 1995:123

⁴⁷⁴ FUENTES I GASÓ, RAMOS I MARTÍNEZ 1995:124

⁴⁷⁵ També per les de Lleida, Osca, Tarazona i Barcelona, FUENTES I GASÓ, RAMOS I MARTÍNEZ 1995.

soldi). Rocabertí va finançar la construcció de dues capellanies a l'altar de Sant Agustí. En aquesta època s'assoleix la construcció dels absis precedits del santuari i del transepte. En aquesta fase es reconeixen canvis estructurals i constructius a l'hora de prolongar els murs de tres metres d'amplada en la seva base amb un altre de dimensions molt més reduïdes i la presència de pilastres externes que en alguns casos no coincideixen amb el punt d'arrancada dels nervis diagonals de la volta, el punt on es concentraven les càrregues estructurals. Segons J.Figuerola i J.C.Gavaldà aquestes anomalies són degudes a les incipients introduccions dels cànons gòtics en la projecció de l'edifici romànic⁴⁷⁶. La capçalera de l'edifici es va dividir en tres absis escalonats amb el central molt més ample i profund que els corresponents a les naus laterals⁴⁷⁷. És possible que en el moment de la construcció del creuer que sustentava el cimbori tingués lloc un altre canvi estructural del projecte inicial amb l'augment de l'alçada de les voltes del presbiteri. Com han posat de manifest J.Figuerola i J.C.Gavaldà aquest canvi de nivell es plasma en l'existència de la primera dovella de l'arrencada dels dos arcs del santuari sobre la primera imposta⁴⁷⁸. D'aquesta forma la nau central presenta un aspecte unitari que no correspon als canvis a la capçalera. El santuari presenta coberta de voltes ogivals amb pilars cruciformes i columnes adossades en l'extrem de cada braç on es recolzen els arcs torals i diagonals, una solució arquitectònica característica de les innovacions de l'art cistercenc del segle XIII⁴⁷⁹.

Després de la capçalera es va edificar el cimbori de vuit cares. Aquest element es va bastir amb dimensions unes reduïdes per tal d'evitar càrregues excessives als arcs de les voltes. Aquest cimbori enllaça amb el llenguatge arquitectònic propi del romànic amb finestres d'arc de mig punt i una cornisa al mur exterior constituïda per arcs polilobulats que trobem també a altres edificacions de la mateixa època a Tarragona com per exemple el claustre. En aquest sentit hem de remarcar que el tram final del creuer occidental està format per una volta de canó en gradació encaixada a la traça del claustre i refectori. El tram oriental del creuer està bastit una volta quatripartita més ampla i profunda amb finestrals apuntats i un mur de tancament que es va reduint en alçada, elements que són propis d'un incipient gòtic⁴⁸⁰.

En aquestes primeres fases d'edificació de la catedral de finals del XII i principis del XIII l'entitat arquitectònica de la capçalera i el primer tram de la nau central constitueixen un projecte unitari de forma romànica tan en l'estructura de les voltes com en la decoració arquitectònica (fonamentalment finestrals, cornises, capitells i arcs polilobulats)⁴⁸¹. Posteriorment, el metropolità Àspareg de la Barca assignà els delmes de l'oli, el vi i altres productes de la vila i terme d'Alcover, així com els redelmes de grans i llegums de les viles del Camp de Tarragona. Es tractava de la donació i assignació de delmes en terrenys i propietats on l'arquebisbat cobrava rendes⁴⁸². A partir d'aquestes dades sabem que diferents poblacions del Camp de Tarragona van participar amb els

⁴⁷⁶ Volem posar en relleu el fet que la catedral de Tarragona va servir de precedent directe a la construcció de la de Lleida. FIGUEROLA, GAVALDÀ 2007: 36.

⁴⁷⁷ L'absis del costat de l'evangeli es va desmuntar al segle XIV motivat per la construcció de la capella gòtica dels Sastres. FIGUEROLA, GAVALDÀ 2007: 39.

⁴⁷⁸ FIGUEROLA, GAVALDÀ 2007: 39; ADELL I GISBERT 1995:127-130; PUIG I CADAFALCH, FALGUERA, GODAY 1983, veure l'índex "Tarragona".

⁴⁷⁹ FIGUEROLA, GAVALDÀ 2007: 40; GUIDI 2012a: 142 i 143.

⁴⁸⁰ FIGUEROLA, GAVALDÀ 2007: 40.

⁴⁸¹ FIGUEROLA, GAVALDÀ 2007: 40.

⁴⁸² FUENTES I GASÓ, RAMOS I MARTÍNEZ 1995:124.

seus delmes i tributs a l'església en la construcció de la catedral. La restauració de la seu metropolitana, així doncs, en part se sustentava financerament en la gestió econòmica de l'entorn rural. O dit d'una altra forma, l'acròpoli eclesiàstica no solament es va recolzar en les donacions reals o les efectuades pels arquebisbes, sinó que es va veure beneficiada de les activitats econòmiques agropecuàries del territori annexes a la ciutat. Naturalment les dades textuais referents a aquesta relació camp-ciutat són més limitades, parcials i fragmentàries, però podem suposar que la vinculació entre el territori i el propi entramat urbà devia ser intensa, sobretot a partir de la consolidació de diferents nuclis poblacionals com és Pallaresos o Alcover⁴⁸³.

L'any 1245 l'arquebisbe Pere d'Abalat aconseguia del papa Inocenci IV al Concili de Lió una butlla amb indulgències per a tot aquell que contribuís amb almoines a subvencionar la construcció de la catedral⁴⁸⁴. Sis anys després, l'any 1251, es va bastir un altar dedicat a Santa Isabel d'Hongria patrocinat per Violant, muller de Jaume I⁴⁸⁵. Les indulgències ofertes pel papat en favor de la construcció de la catedral de Tarragona s'inscriuen en un procés generalitzat a l'Europa Occidental a mitjan segle XII, moment en què aquesta pràctica, que es realitzava des d'antic, rebia una primera definició jurídica. El decret papal es constituïa així com una contrapartida que beneficiava econòmicament la institució eclesiàstica, en el nostre cas el arquebisbat tarraconense, la manifestació material del qual era la construcció de l'església mare. Aquest tipus d'indulgències van començar a ser habituals a partir del segle XII i estan documentades per a les construccions de nombrosos temples de la Península Ibèrica, a França i a Itàlia. D'altra banda, les donacions que partien de l'entorn regi, formaven part dels programes propagandístics propis d'una monarquia que es recolzava en l'església en la justificació del poder àulic medieval. Una lauda sepulcral del canonge obrer Ramon Milà datada l'any 1266 ens informa de l'edificació de deu dels trams de volta. En l'anàlisi de J. Figuerola i J. C. Gavaldà, aquests trams corresponen a vuit de les dues naus laterals, les quatre simètriques a cada costat de la nau central posteriors al cimbori⁴⁸⁶. A partir d'aquest moment, restarien per bastir les dues voltes de la nau central fins arribar al límit de la façana a finals del segle XIII⁴⁸⁷.

Durant la prelatura de Bernat d'Olivella (1271-1287) es donà un impuls notable a les obres de la catedral. En aquesta època es van bastir els trams de les nau laterals que mancaven per tancar amb la façana de la nau principal i l'any 1277 van contractar al mestre d'obres Bartomeu de Girona, qui va començar els treballs escultòrics de les portades de la façana i la rosassa del frontispici⁴⁸⁸. Segons E. Morera, el mestre Bartomeu va rebre l'encàrrec, l'any 1278, d'esculpir nou de les estàtues d'apòstols que adornen la façana⁴⁸⁹. Però es també aquest període es construeixen així doncs les dues portes de les naus laterals amb un canó plenament romànic, segurament amb uns plantejaments més ambiciosos que els inicials. És en aquest moment quan es posa de manifest la transició al gòtic, amb la construcció de la façana central. Aquest es

⁴⁸³GUIDI 2012a: 143.

⁴⁸⁴FUENTES I GASÓ, RAMOS I MARTÍNEZ 1995:124.

⁴⁸⁵FUENTES I GASÓ, RAMOS I MARTÍNEZ 1995:124.

⁴⁸⁶FIGUEROLA, GAVALDÀ 2007: 43; ADELL I GISBERT 1995:127 i ss; PUIG I CADAFALCH, FALGUERA, GODAY 1983.

⁴⁸⁷GUIDI 2012a: 144.

⁴⁸⁸FUENTES I GASÓ, RAMOS I MARTÍNEZ 1995:124.

⁴⁸⁹La resta varen ser esculpides vers el 1375 per l'escultor Jaume Cascalls, FUENTES I GASÓ, RAMOS I MARTÍNEZ 1995:124.

construeix en la superposició de la portada amb arcs apuntats en gradació sobre l'espai del mur i el gran rosetó que corona la façana⁴⁹⁰. La nau central de la catedral es converteix així, en la més alta de totes les catalanes de l'època, seguint les proporcions plenament gòtiques si bé els elements estructurals com ara els pilars, els arcs i la dimensió de les finestres han de considerar-se romànics. Aquesta transició es posa de manifest també a la decoració ornamental de l'edifici, que correspon als models romànics i no pas als gòtics. Així doncs, entre les dècades de 1270 i 1280, es manifesta la transició del romànic a gòtic al temple catedralici⁴⁹¹.

Rodrigo de Tello (1288-1308) va acabar les cobertes de la nau central que encara quedaven per bastir, arranjà el presbiteri i es traslladà el cor de l'absis al centre de la catedral. Per a poder dur a terme aquestes obres l'arquebisbe va aplicar l'any 1292 les vacants de tots els beneficis de l'arxidiòcesi durant un any i va fundar dues comensalies invocant Sant Agustí, la col·locació de les quals devia pertànyer al sagristà major. El seu successor Guillem de Rocabertí (1309-1315) llegava en el seu testament els seus bens per tal de que es fundés a la catedral un benefici sota l'advocació de Sant Martí i dotà l'edifici de 28 llànties que havien de cremar dia i nit⁴⁹². L'arquebisbe Ximeno Martínez de Luna (1317-1327) encarregà al canonge obrer l'acabament del frontís i l'elevació del segons cos del campanar on es conserven els escuts d'ambdós indicant el seu patrocini i construcció. Per a poder finalitzar les obres de l'interior Ximeno Martínez va ordenar al canonge Gonzalo de Castro, a l'obrer Hug de Cervelló i al tresorer Eimeric Calafell el cobrament de les rendes dels beneficis eclesiàstics⁴⁹³. L'arquebisbe Joan d'Aragó (1327-1334) va finalitzar les obres al cor⁴⁹⁴ i alçà el tercer tram del campanar. La catedral de Tarragona va ser consagrada l'any 1331, moment en que Joan d'Aragó s'intitulà Patriarca d'Alexandria⁴⁹⁵.

La projecció inicial en planta de la catedral de Tarragona es manté al llarg del temps amb variacions molt precises i concretes, convertint-la en una catedral de fort caràcter romànic⁴⁹⁶. No obstant això, l'alçat està influenciat pel nou corrent arquitectònic gòtic, especialment al tram corresponent a la nau central⁴⁹⁷. No podem oblidar que la construcció del temple catedralici s'integrava en un conjunt molt més ampli d'equipaments i infraestructures, format per l'església catedral de Santa Maria, el claustre amb les dependències de la canònica agustiniana i el fossar al segle XII. Posteriorment es bastiria la capella de Santa Tecla. En tots aquests edificis, la transició del romànic al gòtic es fa palesa en elements estructurals i en la decoració arquitectònica que es conserva. La catedral de Santa Maria és un edifici de planta basilical de tres naus

⁴⁹⁰ Es tracta de la primera gran façana gòtica de Catalunya que segueix els cànons propis del gòtic francès.

⁴⁹¹ Les capelles gòtiques de l'església mare, s'edifiquen entre 1344 i 1365, les del Baptisteri i de Sant Miquel, bastides en cronologies bastant posteriors a aquest inici de transició del romànic al gòtic.

⁴⁹² FUENTES I GASÓ; RAMOS I MARTÍNEZ 1995:124.

⁴⁹³ En aquest moment també es treballa en la construcció del cor on es conserva l'escut del prelat Ximeno Martínez de Luna.

⁴⁹⁴ Recordem que l'emplaçament primitiu del cor de la catedral es trobava en origen sota la conca de l'absis major. Amb la prelatura de Ximeno Martínez de Luna el cor es va traslladar al centre de la catedral i va treballar intensivament en el projecte el canonja obrer Hug de Cervelló, tal i com deixa constància l'escut d'ambdós personatges; FUENTES I GASÓ 1995: 125.

⁴⁹⁵ FUENTES I GASÓ, RAMOS I MARTÍNEZ 1995:124; GUIDI 2012a: 145.

⁴⁹⁶ Fonamentals les planimetries amb l'evolució de la catedral a les pàgines 52 i 53 de FIGUEROLA, GAVALDÀ, 2007. Figures sense numerar.

⁴⁹⁷ ADELL I GISBERT 1995: 127; FIGUEROLA, GAVALDÀ 2007: 40 i ss.

que pren com a model les bases arquitectòniques del moviment religiós cistercenc. La capçalera, a llevant, es formada per un transsepte de braços asimètrics en el qual s'obren tres absis semicirculars precedits de profunds presbiteris. El presbiteri central es projecta com una prolongació de la nau central, que s'interromp amb la intersecció amb el creuer on s'alça un cimbori cobert amb voltes de creueria i suportat per trompes angulars. Al braç sud del transsepte s'obre un absis semicircular sense espai presbiteral. El projecte original preveia la presència d'una capçalera graonada amb cinc absis, però no es pogué completar totalment degut a l'encaix del braç nord del transsepte amb el claustre. La simetria impossibilitada se solucionà amb una mena d'absidiola executada amb llenguatge gòtic. Per aquesta raó, el braç nord del transsepte és més curt i, a diferència del braç sud (que és cobert per dues voltes de creueria, una corresponent a la nau lateral i l'altra al transsepte pròpiament dit), el nord és cobert per una part de la volta de creueria de la nau central mentre que el transsepte se solucionà amb una volta de canó⁴⁹⁸.

Les naus són cobertes per voltes de creueria amb els nervis formats per una simple motllura de bossell a tota la nau central i als dos trams de llevant de les naus laterals. Les motlures estan més treballades en el cimbori i en els trams de ponent de les naus laterals. El sistema d'arcs torals, formers i nervis són sustentats pels pilars de les naus, formats per un nucli central, en creu grega, al qual s'adossen parells de semicolumnes que reben els arcs formers i torals, i columnes en els angles que reben els nervis de les voltes. Les columnes són compostes per base, fust i capitell, que reben directament les dovelles dels arcs respectius. La simetria del sistema es trenca en el sector de llevant, a partir dels suports del transsepte, que abasta els dos trams de creueria del presbiteri central, en el qual les columnes angulars són doblades per una segona columna. Aquestes columnes són allargades. Per sobre dels capitells es localitza una imposta a l'inici de l'arc. Aquest fet posa en evidència un canvi del projecte inicial i es va produir quan el cos del presbiteri i del transsepte eren ja a nivell de les impostes de les voltes. L'efecte final és una sobreelevació de la nau central que proporciona una accentuació vers les naus laterals aconseguint una major il·luminació directa a través de les finestres. Aquest sistema de finestres és de caràcter romànic en el segon tram de la nau i d'estil gòtic al primer tram i als trams de ponent⁴⁹⁹.

A la façana de ponent s'obren tres rosasses que corresponen a cada nau: les de les naus laterals son de caràcter arcaic i estan adscrites a l'estil romànic, mentre que la rosassa de la nau central és plenament gòtica⁵⁰⁰. L'absis central presenta una composició d'obertures amb tres finestres de doble esqueixada. La central es desenvolupa per arquivoltes sobre columnes en la part baixa, i a la part alta hi ha un rengle de set finestres llises que se situen per sobre de l'imposta de la qual arrenca la volta absidal, de manera que perforen la part baixa de la mateixa conca de l'absis⁵⁰¹. Aquest fet (finestres obertes dins la conca absidal) és únic de les esglésies catalanes. A les façanes testeres dels braços del transsepte es desenvolupa una acurada composició d'obertures, amb dues finestres de doble esqueixada, estretes i esveltes a la part baixa, i un ull de bou circular a la part alta. També presenten traceries de radis que arrenquen d'un nucli circular central, seguint tipologies i motlures arcaïtzants, emparentades amb les

⁴⁹⁸ ADELL I GISBERT 1995: 127; FIGUEROLA, J.; GAVALDÀ, J.C. 2007: 55 i ss.

⁴⁹⁹ ADELL I GISBERT 1995: 127.

⁵⁰⁰ ADELL I GISBERT 1995: 128; PUIG I CADAFALCH, FALGUERA, GODAY 1983.

⁵⁰¹ ADELL I GISBERT 1995: 128.

rosasses de Santes Creus, de Sant Ramon del Pla de Santa Maria o de la Seu Vella de Lleida⁵⁰². Les obertures de la façana de les naus laterals no es coneixen degut a la construcció de diverses capelles gòtiques, renaixentistes i barroques que envolten totalment la catedral⁵⁰³.

Les portes de les naus laterals són resoltes amb llinda i timpà (del qual el de la nau lateral nord presenta decoració escultòrica), emfatitzades per una arquivolta llisa sobre columnes, i la composició de cada una d'aquestes dues façanes es completa amb un ull de bou circular, de motllura molt profunda. La presència d'una columna cilíndrica a l'extrem sud de la façana fa pensar que, potser, el projecte inicial era més ambiciós per a les naus laterals. La nau central es va ser construïda totalment en l'estil gòtic: consta d'una gran portada amb arcs apuntats en degradació, una llinda suportada per un mainell esculpit amb una imatge de la Mare de Déu sobre un pedestal i un timpà calat. La portada s'emfatitza per un bloc de registres, el superior dels quals té un seguit de nínxols que contenen les estàtues d'apòstols i profetes. Aquests registres són coronats per dos pinacles que flanquegen la façana als quals corresponien uns altres dos a la part superior que restaren inacabats. Per sobre el cos de la portada hi ha la gran rosassa central amb vitralls, que presenta dos cercles concèntrics units per una rica traceria⁵⁰⁴.

L'església, a més, presenta dues portes més en els presbiteris de les absidioles de les quals destaca la porta de l'absidiola que comunica el temple amb el claustre. Executada en estil romànic, resolta amb una llinda suportada per una columna central, de base i capitell amples, i amb timpà esculpit, emfasitzada per tres arquivoltes llises suportades per columnes. El material utilitzat en aquesta portada és marbre blanc⁵⁰⁵ amb unes proporcions acusadament horitzontals, conferint-li així un efecte molt aplanat que distorsiona les proporcions vers la columna central⁵⁰⁶.

La façana de ponent presenta una composició molt austera, de geometria molt estricta que s'accentua per l'elevació del mur per sobre del nivell dels terrats i les cobertes, definint un perfil horitzontal en el coronament superior de l'edificació. Els elements que marquen el ritme compositiu són els contraforts, prismàtics i llisos, les finestres, l'ornamentació del coronament superior dels murs, format per una motllura escacada, i un fris d'arcuacions polilobulades, que en els trams finals de la nau central experimenten un canvi formal i es converteix en un fris d'arquets amb tendència al gòtic. Els braços del transsepte presenten un acabat diferenciat en els extrems. El tester nord és capçat per un mur horitzontal mentre que el tester sud és capçat amb un pinyó amb dos vessants.

Sobre el presbiteri de l'absis sud es dreça el campanar, una massissa torre prismàtica, construïda amb carreus encoixinats fins al nivell del coronament de les façanes i, a partir d'aquí, s'alleugeren, i passa a ésser un prisma octogonal, ja plenament gòtic, amb un primer nivell amb finestres a cada façana coronat amb una barana i pinacles angulars⁵⁰⁷. L'absis central de la catedral presenta una ornamentació i composició

⁵⁰²FIGUEROLA, GAVALDÀ 2007.

⁵⁰³GUIDI 2012a: 147.

⁵⁰⁴ADELL I GISBERT 1995: 128.

⁵⁰⁵ Possiblement reaprofitat de l'edifici de culte romà; agraïm a Ricardo Mar aquesta informació.

⁵⁰⁶ADELL I GISBERT 1995: 128.

⁵⁰⁷ADELL I GISBERT 1995: 128.

formada pel conjunt de finestres i un coronament superior d'un fris d'arcuacions sobre permòdols, que es lliura a dues columnes situades als extrems del semicilindre en la seva unió amb el mur del presbiteri⁵⁰⁸. En una línia ornamental similar, el cimbori presenta una forma octogonal, amb els angles emfasitzats per contraforts amb semicolumnes adossades, i amb els murs tallats horitzontalment, coronats per un fris d'arquets. Cal considerar la similitud amb el cimbori de l'església del monestir de Sant Cugat del Vallès⁵⁰⁹.

La canònica.

El claustre i la canònica agustiniana del segle XII neix condicionada per les estructures preexistents d'època romana, més en concret pels monumentals murs perimetrals del recinte de culte, el *themenos*⁵¹⁰. Recordem que el claustre es va encaixar a l'angle nord-occidental de la gran plaça de 132,98 per 152,19 metres al centre de la qual se situaria el temple d'August en època romana.⁵¹¹ Aquesta plaça estava envoltada pel *themenos* o mur perimetral, en el que s'ha documentat una sèrie d'obertures o grans finestres (*fenestrae*) cada set metres i mig entre eixos. L'estructura estava porticada amb columnes de més de cinc metres d'alçada. A la terrassa superior de la part alta de Tarragona encara avui dia es pot apreciar la presència d'aquests murs monumentals. Als angles dels costats del pòrtic hi havien grans exedres on s'ubicaven els programes escultòrics de culte imperial com els que es documenten a Roma. Aquestes estructures serà reaprofitada en la construcció de la canònica agustiniana a finals del segle XII⁵¹².

Per altra banda a l'època visigòtica els porticats van ser desmuntats parcialment i l'àrea va allotjar espais d'hàbitat i de culte cristià com han posat de relleu els treballs de Th.Hauschild i les intervencions arqueològiques portades a terme aquests darrers anys. Exemples significatius d'aprofitament al segle XII d'estructures arquitectòniques datades entre els segles V-VI d.C. és la cisterna visigòtica transformada en cuina de la canònica⁵¹³ i l'edifici de tres naus amb dipòsit localitzat on avui dia se situa la seu del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Tarragona⁵¹⁴. En realitat aquest edifici es va bastir recolzant-se al mur perimetral romà un conjunt de quatre murs perpendiculars. La presència a l'àrea del recinte de culte de peces de decoració arquitectònica, arcs de ferradura similars als de San Juan de Baños (Baños del Cerrato, Palència), abocadors, ceràmica, enterraments, etc. Aquests elements trobats a l'àrea del claustre, el fossar, l'hospital de Santa Tecla i a l'actual carrer de les Coques, fan plantejar la presència d'edificis de tipu episcopal en cronologies tardoantigues⁵¹⁵. Aquests equipaments tornarien a la seva funcionalitat al segle XII amb la restitució de la seu metropolitana de Tarragona. Es tractaria, així docs, d'un espai simbòlic de primer ordre. La lògica dels cànons romànics imposa que el claustre, com a element articulador dels diferents edificis de la canònica, s'hagués construït entre la capçalera i el transsepte i la catedral al costat meridional d'aquesta. Els condicionants romans i visigots així com el desig exprés

⁵⁰⁸ ADELL I GISBERT 1995: 129.

⁵⁰⁹ ADELL I GISBERT 1995: 129.

⁵¹⁰ ADELL I GISBERT 1995: 130-131.

⁵¹¹ 450 per 514 peus romans.

⁵¹² MACIAS, MENCHÓN, MUÑOZ, TEIXELL 2007; MACIAS, MENCHÓN, MUÑOZ, TEIXELL 2007; MAR, 1993; MAR, PENSABENE 2004: 73-86; GUIDI 2012a: 149 i ss.

⁵¹³ MACIAS, MENCHÓN, MUÑOZ, TEIXELL 2007.

⁵¹⁴ AQUILUÉ 1993.

⁵¹⁵ GUIDI, MAR 2010.

dels arquitectes de reaprofitar les estructures preexistents van fer que en el cas del claustre de Tarragona es construís entre el transsepte i l'absis al costat nord⁵¹⁶.

Els treballs i les intervencions arqueològiques dirigides per J.M.Macias, J.Menchón A. Muñoz i I.Teixell portades a terme en el marc del *Pla Director de la Catedral de Tarragona* entre els anys 2000 i 2002, han aportat moltes dades sobre la transformació de l'espai de la canònica al segle XII i XIII reaprofitant les estructures romano-visigòtiques⁵¹⁷. El sector excavat ha conservat un mur de fins a nou metres d'alçada bastit amb la tècnica de l'*opus quadratum* amb carreus encoixinats i sistemes de drenatge al seu perímetre exterior. Els arqueòlegs han pogut documentar com la zona posterior del mur i exterior de la plaçava ser rebaixada creant un espai d'uns deu metres d'amplada al darrere del mur perimetral. Aquest espai ha quedat fossilitzat en l'entramat urbà posterior, com es pot observar a l'amplada de les cases dels canonges. En relació a la cisterna visigòtica aquesta estava realitzada amb carreus reaprofitats formant un espai de 6,77 x 6,77 metres; coberta per una volta de canó de mig punt d' *opus caementicium*. La seva disposició recorda les restes trobades a l'edifici del Col·legi d'Arquitectes⁵¹⁸. A aquests elements hem d'afegir-hi la presència de dos abocadors, un al claustre i un segon a l'hospital de Santa Tecla.

L'arquebisbe Bernard Tort va establir l'any 1154, en el context de la Reforma Gregoriana⁵¹⁹, la canònica catedralícia amb la dotació en forma de fortalesa d'un monestir amb graners, dormitori, cuina i sala capitular entre altres espais. A partir de l'episcopat de Bernard Tort es pot establir el conjunt de mesures per a la neteja, adequació i posada a punt de les obres constructives de la seu metropolitana. Si bé tenim testimonis anteriors de la presència de clergues a la ciutat. A finals del segle XI una làpida sepulcral (datada l'any 1087) ens informa de la presència d'un *presbiter et canonicus* (prevere i canònic) que pot posar-se en relació amb la proclamació com a arquebisbe del bisbe de Vic Berenguer Sunifred de Lluçà. Aquest índex epigràfic indica una presència molt primerenca d'una comunitat monàstica a la ciutat. Els primers testimonis textuais de canonges a Tarragona daten entre els anys 1151-1152, època en la qual es regien per la normativa d'Aquisgrà⁵²⁰. Però, com hem apuntat, no serà fins l'any 1154 en que l'arquebisbe Bernard Tort constituí oficialment la canònica agustiniana tal i com imposava la Reforma Gregoriana de finals del segle XI⁵²¹. La institució de la nova canònica només va comportar la proclamació d'un prior claustral, ja que a mesura que va anar creixent la comunitat de canonges es varen constituir diferents dignitats per al bon funcionament de la canònica. Entre els segles XII i XIII s'institueixen les figures del paborde i el preposit (que administrava els bens del capítol dels canonges i que sabem que acabaria residint a la torre dels Templers i posteriorment anomenada el Paborde), el cambrer (encarregat de subministrar el vestuari), l'ardiaca major (el qual assistia la celebració dels oficis pontificals), el sagristà major (ocupat del servei de culte), el cabiscol (o canonge encarregat de dirigir les escoles i el cor), el degà (amb funcions de presidència a les reunions), l'ardiaca de Sant Fructuós, l'ardiaca de Vila-

⁵¹⁶GUIDI 2012a:150.

⁵¹⁷MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL 2006: 221-246; MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL 2007a; MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL 2007b: 8-29; MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL 2009: 42-48.

⁵¹⁸ AQUILUÉ 1993.

⁵¹⁹ Fonamental el treball de FACI LACASTA 1991.

⁵²⁰ FACI LACASTA 1991.

⁵²¹ FACI LACASTA 1991.

seca, el tresorer (que atenia les despeses de culte), l'hospitaler (que s'encarregava de la gestió de l'hospital de la seu), l'infermer (encarregat de la infermeria dels canonges), el succentor (encarregat del cor i per tant del cant) i l'obrer (el qual s'encarregava de l'administració de l'edifici). Per a poder sostenir tots els càrrecs i el bon funcionament de la canònica tenia assignades les rendes d'alguns dels assentaments del territori del Camp de Tarragona⁵²².

Afortunadament conservem el document de dotació de la canònica de Tarragona per part de l'arquebisbe Bernard Tort l'any 1154. En pàgines precedents hem fet esment a aquest document; a continuació incidirem en les dades que ens aporta. El text ens dona una detallada descripció de les estructures que constituïen la canònica catedralícia a la segona meitat del segle XII, atribuint funcionalitats i proporcionant-nos dades molt enriquidores per a la comprensió històrica de la Tarragona dels primers anys de l'ocupació feudal. Reproduïm íntegrament el fragment que ens interessa: “Atque dono (canonicis) ipsam fortitudinem seu ministrationem (munitionem), quam ibi aedifico ad manendum et habitandum in perpetuum, ut ibi sint tuiti ipsi et res ipsorum (eorum) ab exercitu navali navigantium Sarracenorum, et ut ibidem habeant suas oficinas inferius et superius subtus cellarua sua et orrea, supra vero refectorium, et dormitorium, coquinam et capitulum districtum est. Dono item praefatis canonicis ipsa capellam inferius et superius que contigua est ipsi fortitudini. Instituo iterum ut in omnibus diebus dominicis, et praecipuis festivitibus maiores misae, quae cantntur in hora diei in Ecclesia Sanctae Theclae celebrentur concilia quoque atque consecrationes pontificum in eadem ecclesia Sanctae Theclae nihilominus celebrentur”⁵²³.

En el document es descriu el monestir com a una fortalesa, fent referència als diferents espais arquitectònics que la integrarien. Entre aquests elements s'esmenta el celler, un graner (magatzem), el dormitori, el refectori, la cuina i la sala capitular. Es tracta dels elements bàsics que defineixen i constitueixen els monestirs del segle XII a tota la Península Ibèrica, França i Itàlia. El document descriu també la posició “superior” i “baixa” de les diferents dependències del monestir. J.M.Macias, J.Menchón, A.Muñoz i I.Teixell han intentat posar en relació les estructures arquitectòniques existents i les documentades arqueològicament amb aquest text⁵²⁴. Segons la interpretació d'aquests autors, no cal interpretar el document en el sentit que hi havien dos pisos superposats que les dependències de la cuina, la sala capitular i el dormitori es troben en una planta baixa, però en la part més alta de l'acròpoli i com més al nord en la terrassa superior més sobre elevades estan les estructures arquitectòniques, mentre que els espais de magatzematge i producció se situen en la part baixa, possiblement al sud de la terrassa, en una relitat topogràfica inferior a la posició de la sala capitular, dormitoris i cuina. La hipòtesi d'aquests autors sembla encertada ja que casa les dades de la documentació textual de la dotació de Bernard Tort amb el registre material de tipus arquitectònic, arqueològic i topogràfic⁵²⁵.

El claustre segueix la tipologia més usual, amb quatre galeries cobertes amb voltes de creueria, entorn d'un pati central. Els porxos estan formats per un doble ordre

⁵²² GORT, PLADEVALL 1995: 125; MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL 2009: 42 i ss.; GUIDI 2012a: 151.

⁵²³ SERRA I VILARÓ, 1960: 52 i 53.

⁵²⁴ MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL 2007: 21-22.

⁵²⁵ MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL 2007: 22.

d'elements de suport; un ordre principal format per grans arcs apuntats (sis a cada galeria) recolzat per pilars massissos rectangulars amb semicolumnes adossades a la seva cara externa, amb el capitell lliure, sense estructures per sostenir⁵²⁶. Per sobre d'aquests arcs, en cada tram intercolumnar, el mur és coronat per un fris d'arcuacions polilobulades. Per sota d'aquest se'n desenvolupa un altre subordinat per una successió de tres arcs de mig punt. Dins de cada arc principal, i cada arc és suportat per una doble columna. Els timpans que es formen entre els tres arcs inferiors i l'arc superior són ocupats per dos ulls de bou amb traceries de temes molt variats⁵²⁷. El tipus de porxo claustral apareix en abadies cistercenques de la diòcesi del segle XII, com a Sainte-Marie de Fontenay, a Santa Maria de Poblet o a Santa Maria de les Monges. L'interior de les galeries ha estat molt transformat però conserva dos elements de notable interès: una porta, situada al mur de llevant, resolta amb llinda i timpà llis, i emfasitzada per dues arquivoltes suportades per columnes. La façana de la capella del *Corpus Christi* (originalment de l'Eucaristia), d'estil gòtic. Presenta una porta central flanquejada per dues finestres geminades, resoltes de manera molt similar als porxos claustrals, amb un doble ordre d'arcs⁵²⁸.

A l'any 1955 es va realitzar una intervenció arqueològica al jardí del claustre dirigida per J. Sánchez Real en la qual es procedí a obrir una rasa de prospecció a l'angle nord de l'espai. Durant els treballs es va poder localitzar una canalització tallada a la roca datada en època romana sense materials medievals. Posteriorment es procedí a obrir diverses cales als costats nord i nord-est, resseguint els tancaments del claustre, per tal de veure l'origen de la canalització. Es van poder documentar els murs de la terrassa del *Concilium Provinciae*, raó per la qual es determinà l'obertura d'una cala de 2 x 4 metres que fou posteriorment ampliada. En les troballes arqueològiques de Sánchez Real posaven de manifest com el claustre de la catedral estava totalment condicionat en la seva projecció i execució d'obra per les antigues estructures romanes. Es van documentar vuit estrats en un dels quals aparegué un dinar d'Alfons I, residus de talla de marbre i pedra del Mèdol que es degué formar com a resultat de les obres de construcció de la catedral entre els segles XII i XIII⁵²⁹. La troballa de la moneda en els nivells de construcció d'obra a l'àrea de la canònica es pot posar en relació amb els nivells de construcció de la catedral (datats un segle més tard) a l'interior de la catedral a l'àrea de la nau central. Es tracta de nivells en els quals abunda la calç i l'acumulació de pols i residus del treball de picapedrer. Aquests nivells van associats a cronologies se situen entre el segle XII al segle XIII, però que no es poden datar amb precisió ja que es tracta de nivells de treball continu. L'amortització d'aquests nivells de treball que amb el pas del temps van deure constituir els sòls del període d'obra sempre queda definida per la finalització de l'obra en execució, ja sigui a l'interior de la catedral o en la construcció del monestir.

Al voltant del claustre s'articulen els diferents espais arquitectònics que constitueixen el monestir, la canònica. Ja E. Riu va assenyalar com els condicionats topogràfics i la reutilització dels murs altimperials va generar un conjunt d'anomalies en la configuració en planta del propi claustre i va condicionar la construcció de les dependències del

⁵²⁶ Els arcs apuntats van ser desmuntats en les obres de restauració de final del segle XIX i es van traslladar cap a la sala del Museu Diocesà. Així es manifesta dels plànols de Elies Rogent i August Font.

⁵²⁷ ADELL I GISBERT 1995: 130-131.

⁵²⁸ ADELL I GISBERT 1995: 131; PUIG I CADAFAALCH, FALGUERA, GODAY 1983.

⁵²⁹ MENCHÓN 1995: 165-166.

monestir⁵³⁰. Al costat nord-oest del claustre es va bastir un refectori de dimensions considerables, aixecat sobretot amb el reaprofitament de carreus romans retallats i cobert amb una volta de canó apuntat. El refectori reaprofitava al seu costat nord el mur perimetral del recinte de culte romà i una de les finestres, que va ser utilitzada com a porta⁵³¹.

Les intervencions arqueològiques dutes a terme als anys 2000-2002 van documentar un edifici al costat nord del claustre i part d'un altre que s'ha datat a la segona meitat del segle XII⁵³², moment en que es començaria a bastir el propi claustre i la catedral. Aquestes edificacions es recolzaven i aprofitaven el tancament meridional del mur romà. Segons els seus excavadors també es reaprofitaria funcionalment el passadís de servei coetani al mur que havia sigut obert a la roca viva al segle I d.C. L'edifici més ben documentat es defineix com una gran aula amb el mateix perímetre que el refectori dels canonges, dividit per un conjunt d'arcs diafragma dels que se'n ha conservat un en molt bon estat. La façana septentrional tenia un seguit de finestres. Per altra banda J.M.Macias, A.Muñoz i I.Teixell han posat en relleu la possibilitat més que probable que les enormes finestres del mur romà reutilitzades com a llindars d'accés per a un segon pis o terrasses superiors als edificis datats a la segona meitat del segle XII⁵³³.

Els excavadors han pogut identificar un rebaix en l'ampit motllurat de la finestra per tal de fer passar una escala que va ser tallada als nivells tardoantics. Aquesta escala va permetre arribar al nivell de circulació de la nau. L'espai estava pavimentat amb calç d'escassa entitat i nivells de terra trepitjada. En relació a la coberta del claustre amb voltes de creueria sabem que aquesta va ser bastida a finals del XII o principis del XIII extradossat del mur perimetral romà⁵³⁴. En aquest moment es van tapiar les finestres romanes, inclosa la transformada en porta. La coberta seria a doble vessant, sobre embigat de fusta. L'edifici documentat amb arcs diafragma es va bastir amb un biaix en relació al mur romà. Es van reaprofitar els carreus romans i es van retallar, en un exemple il·lustratiu del fenomen de l'espoli medieval del material romà. Els excavadors van documentar la fonamentació realitzada a finals del segle XII, construïda per una potent rasa que arribava a nivells geològics naturals. Dins aquesta rasa es va aixecar l'arc amb un eixamplament a la base en forma de banqueta que es recolzava a la roca. L'anàlisi de les dovelles de l'arc diafragma ens permet arribar a la conclusió de que hi havia un taller d'obriers especialitzats en el treball de la pedra ja que les restes són molt acurades i totes les peces tenen la mateixa mida de roca i extradós⁵³⁵. Aquest edifici del segle XII va ser transformat al segle XIV amb la construcció a l'angle nord-oest de la capella de la Mare de Déu de les Neus⁵³⁶.

La cisterna visigoda adossada al mur perimetral romà, i segurament a una de les grans exedres flàvies, va ser reutilitzada com a espai arquitectònic en la segona meitat del segle XII modificant-se totalment la seva funcionalitat: es va transformar en la cuina

⁵³⁰ RIU 1987: 1995.

⁵³¹ GUIDI 2012a: 153 i 154.

⁵³² MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL 2006; MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL. 2007: 22.

⁵³³ MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL. 2006: 238 i 241, fig. núm. 17.

⁵³⁴ El mur perimetral romà es va extra-adossar per sustentar les empentes de les creueries.

⁵³⁵ Aquestes característiques no es veuen en arcs de cronologia posterior com indiquen els arqueòlegs. MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL 2006.

⁵³⁶ GUIDI 2012a: 155.

del monestir. Les intervencions arqueològiques van documentar el paviment d'*opus signinum* de la cisterna perforat per la instal·lació dels bancs de treball. En un dels angles es va obrir una petita finestra amb la funcionalitat de passa-plats entre la cuina i el refectori. Per altra banda, al costat es documenta la continuació del mur perimetral romà en el que es documenta una gran porta amb arc rebaixat. Aquesta comunicaria amb l'exedra d'època romana que possiblement va ser integrada en les estructures, que ja des d'època visigòtica formava part d'un edifici indeterminat però segurament de caràcter residencial⁵³⁷.

És important assenyalar, tal com fa J.M. Macias, J.Menchón, A.Muñoz i I.Teixell que la reforma de les Cases dels Canonges als segles XIX i XX van destruir nombroses estructures arquitectòniques i arqueològiques de gran interès per a l'època objecte del present estudi⁵³⁸. La investigació sobre la ceràmica documentada en aquest sector de la canònica agustiniana ha posat de manifest similituds amb altres conjunts i peces localitzades en altres indrets de la ciutat. Es tracta de ceràmiques grises de tradició medieval, olles amb decoracions incises i grans recipients oberts. A partir del segle XIII el material ceràmic es fa més ric amb la presència de produccions vidrades blanques, verdes i morades. També s'han documentat contenidors del tipus alfàbia com gerres, olles, cassoles, etc. Aquest material ceràmic dels segles XII i XIII és característic de tota la ciutat i el territori ple medievals d'aquesta àrea de Catalunya⁵³⁹. Volem destacar la total absència de materials atribuïbles als segles VIII-XI d.C. o amb una clara filiació andalusina.

En el marc del Pla Director de la Catedral de Tarragona es van portar a terme uns treballs de restauració i conservació de l'edifici que ens han permès conèixer el sistema de cobertes original de la sagristia i de la sala capitular. Es tracta de paviments de morter de calç lliscada que també es van documentar a les cobertes de la catedral i els nivells romànics del campanar. La coberta de l'absis major de la catedral està, no obstant això, formada per lloses de pedra i un fris de barbacanes que coronen el mateix absis. Per altra banda, s'ha observat el folre del mur del *themenos* per tal de construir les voltes de les galeries del claustre. Aquest folre es materialitza també amb carreus reaprofitats i treballats amb una tècnica similar als de la nau del refectori dels canonges. L'excavació també ens ha mostrat la utilització de la tàpia reial o *calicestrada* en les construccions de la catedral, encara que en espais que ja no són de prestigi, sinó més utilitaris, com a la nau d'arcs diafragma. Aquesta tècnica constructiva s'ha pogut constatar en altres punts de la catedral (excavacions del Museu Diocesà anys 2003-2004) i de la mateixa ciutat de Tarragona⁵⁴⁰.

A la darrerria del segle XIII s'obrí la primera capella a l'interior de la catedral on avui dia hi ha emplaçada la capella de la Presentació. Dins del recinte del claustre també trobem la construcció d'una capella dedicada a Santa Maria i Sant Simó per part del prior de la canongia Bertran de Montoliu (1295-1309)⁵⁴¹. L'any 1330, un any abans de

⁵³⁷MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL, 2006: 239, fig. 16; MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL 2007:15-18 i 22.

⁵³⁸ Aquestes reformes d'època moderna i contemporànea a MACIAS et alii 2006: 242 i ss.

⁵³⁹ Aquests lots ceràmics no han estat publicats de forma detallada. Solament comptem amb descripcions generals de dites materials.

⁵⁴⁰MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL 2007.

⁵⁴¹ FUENTES I GASÓ 1995: 125.

la consagració de la seu, el paborde Guerau de Rocabertí féu obrir la capçalera de l'antiga aula capitular –construïda a inicis del segle XIII- i hi bastí amb un absis poligonal una capella dedicada a l'Eucaristia (o del *Corpus Christi*)⁵⁴².

Com ja hem apuntat en capítols precedents la construcció de la canònica agustiniana entre els segles XII i XIII està íntimament relacionada amb la restauració de la seu metropolitana, sent conseqüent de la rellevant Reforma Gregoriana. La monumentalitat de les obres es correspon amb els cànons propis d'un estil romànic en transició ja cap al gòtic al segle XIV, quan es realitzen nombroses reformes i ampliacions dels edificis construïts en els dos primers segles d'ocupació. Les estructures d'origen romà i tardoantic van condicionar la construcció del monestir, però en realitat la pròpia construcció del monestir el que va fer va ser reaprofitar els elements arquitectònics que encara estaven dempeus (el mur d'almenys nou metres d'alçada) readaptant aquestes estructures i canviant les seves funcionalitats. D'altra banda, arran de les intervencions arqueològiques realitzades en aquest sector sabem que el material constructiu (els carreus) romà d'altres espais també va ser reutilitzat en les noves construccions, seguint la dinàmica generalitzada d'espoli de les antigues construccions als segles XII i XIII. El conjunt arquitectònic i arqueològic es constitueix, així doncs, com un dels principals referents i màximes expressions dels treballs constructius que es van dur a terme a la ciutat de Tarragona als segles XII-XIII⁵⁴³.

El fossar catedralici.

El cementiri de la catedral de Tarragona se situa a la part posterior de l' absis central de l'edifici del segle XII, encara que devia funcionar des d'època visigòtica com a necròpoli privilegiada del conjunt episcopal, com han posat de manifest diferents troballes estudiades per Th.Hauschild. Partint d'aquesta premissa hem d'establir una continuïtat en els usos d'aquest espai des de època visigòtica a la medieval malgrat el parèntesi dels segles VIII-XI. D'altra banda el cementiri se seguiria usant durant tota l'edat mitjana i gran part de l'edat moderna⁵⁴⁴.

La capella de Santa Tecla limitaria el cementiri per la part nord, delimitat pels actuals carrer de les Coques i el Col·legi l'Ensenyança, que correspondria a l'espai que ocupava el carrer anomenat Cap del Fossar esmentat a la documentació dels segles XV i XVI. La primera referència escrita referint-se a aquest fossar data de l'any 1171 en que un personatge de Riudoms, Bernat Vinater, expressa la seva voluntat de ésser enterrat a l'*ecclesie beate Teclae sedis Tarracone*⁵⁴⁵. Aquesta és la data en que es comencen les obres de la nova catedral consagrada inicialment a Santa Tecla. Al segle XIII l'augment de la població arran de la ocupació de la ciutat va propiciar que el fossar s'estengués cap al sud en direcció a l'hospital Vell de Santa Tecla. Ja a mitjans del segle XIV amb la pesta negra el fossar continuarà estenent-se cap al carrer de Sant Llorenç⁵⁴⁶.

Aquesta necròpoli s'ha de considerar com la més rellevant dins de tot l'espai del nucli feudal de la Tarragona durant els segles XII i XIII. Si bé s'han documentat enterraments

⁵⁴² FUENTES I GASÓ 1995: 125.

⁵⁴³ GUIDI 2012a: 156.

⁵⁴⁴ GUIDI 2012a: 157.

⁵⁴⁵ MENCHÓN 1995: 125.

⁵⁴⁶ MENCHÓN 1995: 125.

a l'àrea de l'església de Sant Miquel del Pla, no hi ha dubte que el cementiri de la seu va devia constituir un espai sagrat i funerari de rellevància. A diferència que a les ciutats romanes a l'edat mitjana sí que era costum disposar espais funeraris a l'interior de les ciutats, generalment associats als temples i més específicament a les capçaleres de les esglésies, com és el nostre cas⁵⁴⁷.

El cementiri és un espai sagrat, com és la catedral. La formació i gestió del fossar estava regulat per una butlla pontificia de l'any 1059 en que es fixava la seva dimensió en 30 passos a partir de l'església la dimensió d'aquest espai sagrat (d'on deriva el terme *sagrera*). Aquesta mesura en rares ocasions es plasmava, però ens indica la voluntat de gestionar el sòl funerari. El fossar de Tarragona estaria envoltat per un tancat de fusta. Aquest extens espai es defineix com un prat amb alguns sarcòfags i esteles funeràries si bé generalment s'enterraven embolicats amb un llençol o drap. Es pot afirmar que afirmar que la mort és sempre al món medieval, i sobretot en el marc urbà, un esdeveniment públic que serveix per demostrar la unitat d'un gremi, d'una corporació, d'un estament, o a diferent nivell és un escarment públic. En aquest sentit s'ha d'entendre la mort com un element més de la vida urbana. La posició central del fossar de Tarragona enquadrat entre la catedral, la capella de Santa Tecla i l'hospital, així com la seva articulació en relació als antics espais sagrats d'època visigòtica converteix aquest espai obert en un lloc de trobada i celebració de la vida i de la mort. Lluny d'imaginar-nos un espai "marginal" o "secundari", entorn del fossar es durien a terme importants cerimònies que servirien per a donar cohesió als diferents grups socials que s'aniran constituint durant el segle XII a Tarragona.

L'Institut Arqueològic Alemany va portar a terme l'any 1983 unes excavacions al recinte del jardí de la catedral on es documentaren diverses sepultures d'època medieval (sense aixovar) i també una tomba de *tegulae* d'època visigòtica. Aparegueren més enterraments medievals a la zona exterior de l'absis de la catedral. Al mur sud del transsepte (que dona al carrer de les Coques) s'ha pogut observar una sèrie d'encaixos i grafitis que poden posar-se en relació amb laudes sepulcral⁵⁴⁸. L'any 1992 el Centre d'Arqueologia Urbana de Tarragona realitzà el seguiment de les obres de canalització desenvolupades entre els carrers de les Coques, Sant Pau i Sant Llorenç on aparegueren diverses restes humanes remogudes procedents d'aquest fossar de la seu⁵⁴⁹. De les intervencions arqueològiques dutes a terme per Th. Hauschild i el CAUT (Centre d'Arqueologia Urbana de Tarragona) podem extreure una conclusió la continuïtat d'aquest espai com a àrea funerària des de l'època visigoda a la medieval⁵⁵⁰.

La capella de Santa Tecla la Vella.

La capella de Santa Tecla la Vella es situa a la cantonada entre els actuals carrers de les Coques i del Seminari. La posició de la capella es localitza al costat del costat del mur perimetral oriental de l'antiga aula o sala axial del recinte de culte romà, darrere de l'absis de la catedral i el fossar de la Seu. L'estructura arquitectònica està datada a mitjans del segle XIII i sabem que va ser reformada durant la prelatura de Bernat

⁵⁴⁷GUIDI 2012a: 157.

⁵⁴⁸MENCHÓN J.J. 1995: 166.

⁵⁴⁹MENCHÓN J.J. 1995: 166.

⁵⁵⁰GUIDI 2012a: 158.

d'Olivella⁵⁵¹. Els investigadors I.Companys i M.J.Virgili apunten com a hipòtesis la possibilitat de que hagués depès de l'hospital de Santa Tecla. Hipòtesi que rebutgem. L'advocació de l'edifici és a Santa Tecla i per proximitat forma part de la necròpoli catedralici, com fa esment el testament de l'arquebisbe Bernat d'Olivella datat l'any 1286. En aquest document es fa institució d'unes capellanies al costat de l'espai funerari, "in capella Sanctae Teclae quae dicitur vetus, in cimiterio Sedis Terrachone". El text també fa referència al llegat del seu breviari a més dels llibres litúrgics personals. Per altra banda, sabem que en la relació de les esglésies sufragànies de la diòcesis tarraconense que contribuïren a sufragar la dècima dels anys 1279 i 1280 s'esmenta "capellania Sancte Tecele, iuxta ecclesiam maiorem" i "capellania Sancte Tecele", respectivament⁵⁵². Aquestes referències textuais ens indiquen la ubicació de la capella "iuxta ecclesiam maiorem", "al costat a l'església major", és a dir, al costat de la catedral⁵⁵³. Encara que la capella de Santa Tecla estava adscrita al culte funerari del fossar de la catedral, també s'hi celebraven els oficis i s'utilitzava per a altres finalitats religioses⁵⁵⁴.

La capella de Santa Tecla la Vella es defineix com un petit edifici de planta rectangular dividida en dos trams de base quadrada, coberts amb arcs de creueria, sustentades per contraforts que sobresurten dels murs en cada angle de l'edifici. A cada angle de la capella la volta nervada és sustentada per pilastres acabades amb columnes i capitells molt similars als existents al costat nord del claustre de la catedral. Els dos trams, a la seva vegada, son dividits per un arc toral que arrenca de mènsules. Tres dels quatre contraforts esmentats que sustenten la coberta són coronats per sengles columnes exteriors, encastades al massís del mateix contrafort i coronades per un capitell, com al cimbori de la catedral. Mentre que tres dels contraforts es disposen en diagonal (nord-oest, nord-est i sud-est), el que correspon a l'angle sud-oest es de planta quadrada (al costat esquerre de l'accés a la capella)⁵⁵⁵. El mur de l'altar es decorat amb dos arcs cecs bessons purament ornamentals. Al mur de l'absis sobre una finestra de doble esqueixada, de proporcions molt allargades i acabada amb un arc apuntat en degradació. A dreta de l'absis s'obre un altre cos de planta quadrada més alt que la capella, cobert amb arcs i nervis ogivals anomenat capella dels Urrea degut a les inscripcions esculpides en els sepulcres que es troben a l'interior⁵⁵⁶.

Els murs i les voltes de l'edifici són construïdes amb carreus de grans dimensions, regulars i de bona factura, disposats seguint filades horitzontals i de dimensions semblants⁵⁵⁷. A cada costat de la porta d'entrada, a l'interior, hi ha dues petites capelles d'arc apuntat encastades a la paret, decorades amb nervadures. Ambdues contenen un sarcòfag. La que es troba a mà esquerra correspon a les despulles de Bernat d'Olivella, amb la seva figura jacent esculpida a la coberta. A l'interior es compon d'un motlluratge apuntat a base d'un bordó flanquejat per dues sèries de puntes de diamant, dos bossellets i una mitjacanya, sobre el qual es situen dues ratlles obliqües negres. Sota una

⁵⁵¹ MENCHÓN, FUENTES I GASÓ 1995: 170.

⁵⁵² MENCHÓN, FUENTES I GASÓ 1995: 170.

⁵⁵³ Sabem també segons una visita pastoral datada l'any 1449, l'arquebisbe Bernat d'Olivella dedicà l'altar major de la capella a Sant Bartomeu i dos altars a Sant Nicolau i Santa Caterina, dins la capelleta dels Urrea, construïda al mur sud de la capella MENCHÓN, FUENTES I GASÓ 1995: 170.

⁵⁵⁴ MENCHÓN, FUENTES I GASÓ 1995: 170.

⁵⁵⁵ MENCHÓN, FUENTES I GASÓ 1995: 170.

⁵⁵⁶ MENCHÓN, FUENTES I GASÓ 1995:170; GUIDI 2012a: 159.

⁵⁵⁷ MENCHÓN, FUENTES I GASÓ 1995: 171.

imposta molt baixa i capitells llisos entre una banda doblegada, es prolonguen les motlures descrites, actuant la de l'intradós com a fust. Destaca que l'estructura es manifesta a l'exterior, repetint la mateixa decoració del parament interior, i que originàriament devia quedar a la vista dintre d'un altre edifici avui desaparegut, raó per la qual va restar tapiat⁵⁵⁸.

La porta d'entrada, d'arc de mig punt amb timpà, és emmarcada per un cos sobresortit de forma rectangular, la part superior del qual té una cornisa decorada amb motius geomètrics dentats⁵⁵⁹. S'estructura en una volta bordonada, entorn d'un timpà monolític de granit gris, i descansa sobre una imposta de filet, completada per un bossellet, un cavet i un altre bossellet, corresponents al sector dels capitells. Les rebranques, llises, s'articulen creant un angle on es situen sengles columnetes encastades. El conjunt resta emmarcat per un parell de columnes de fust esvelt també encastades i un arquiteau, de perfil de cavet, damunt una faixa novament còncava i bordonada que enllaça ambdós capitells. Aquest cos és flanquejat, a la seva vegada, per dues columnes adossades molt esveltes coronades amb capitell⁵⁶⁰. Damunt la porta s'obra una finestra en forma d'espitllera amb arc apuntat. La façana és coronada per una coberta de dos vessants i seguida d'una cornisa que uneix la cornisa dels contraforts de cada costat, amb un regruiximent de les teules per sobre de la línia d'aquesta cornisa a causa de successives reformes. La cornisa també s'estén als murs laterals. A la capella dels Urrea, la façana no presenta decoració exceptuant la cornisa; s'obre una petita espadanya a la façana sud⁵⁶¹.

Com hem apuntat anteriorment en relació al problema de la “primitiva catedral e Tarragona” al segle XII l'autor de finals del segle XIX i principis el XX E. Morera va plantejar que l'església primitiva (la “primitiva catedral”) es situava darrere de l'absis de la seu, en el qual es conservava la “cadira de Sant Fructuós”⁵⁶²; es a dir, la primitiva església es situaria junt a la capella de Santa Tecla la Vella, en la posició on s'ubica la sala axial o aula del recinte de culte romà. Aquesta hipòtesi va ser desenvolupada per Serra i Vilaró a partir del registre arqueològic i les fonts textuais. Per a aquest autor la “primitiva catedral” es situava entre la capella de Santa Tecla la Vella i la paret romana que hi ha entre la secretaria i el pati de la Secretaria⁵⁶³; a partir d'aquesta hipòtesi Serra i Vilaró va realitzar un seguit de sondejors arqueològics en aquesta zona, localitzant l'existència d'estructures romanes i medievals⁵⁶⁴. L'excavació també li permeté documentar un paviment atribuït a època romana des del pati de la Secretaria fins la capella de Santa Tecla la Vella⁵⁶⁵. Aquestes evidències van fer plantejar a Serra i Vilaró que la capella de Santa Tecla la Vella va sorgir associada a la “primitiva catedral” com

⁵⁵⁸COMPANYS I FARRERONS, VIRGILI I GASOL, MONTARDIT I BOFARULL 1995: 171.

⁵⁵⁹MENCHÓN,; FUENTES I GASÓ 1995: 171.

⁵⁶⁰COMPANYS I FARRERONS, VIRGILI I GASOL, MONTARDIT I BOFARULL.1995: 171.

⁵⁶¹COMPANYS I FARRERONS, VIRGILI I GASOL, MONTARDIT I BOFARULL.1995: 172; GUIDI 2012a: 160.

⁵⁶²MORERA 1899 (vol. II): 188-189.

⁵⁶³SERRA I VILARÓ 1960: 87-89.

⁵⁶⁴ Dos murs de carreus del *themenos* que va poder observar a “la Fusteria” (casa núm. 5 del carrer de Sant Pau) i a la capella del *Corpus Christi* fent de mitjaneres

⁵⁶⁵ Per sobre d'aquest paviment J. Serra i Vilaró va documentar un seguit d'enterraments i vestigis de murs; quatre inhumacions de fossa simple i potser un taüt de fusta que poden datar-se des d'època visigoda a la medieval; dos inhumacions molt arrasades amb parets revestides de marbre que l'autor adscriu a la primitiva catedral visigòtica reaprofitada a principis del segle XII; MENCHÓN 1995: 164

ja hem apuntat en apartats precedents.

Recordem que al mur nord de la capella Serra i Vilaró va localitzar un arcosoli que fins aleshores es trobava cegat i que corresponia a l'enterrament de l'arquebisbe Bernat d'Olivella (1272-1287), el benefactor de la reforma de l'edifici al segle XIII⁵⁶⁶ que haurien de ser datats en moments anteriors a la consagració de la Seu l'any 1331⁵⁶⁷. Segons el caràcter dels epígrafs medievals Serra i Vilaró argumentà per altra banda que les làpides localitzades al pati del Taronger eren destinades a col·locar-se en un temple i no pas al fossar de la Seu⁵⁶⁸, argument que creiem que son vàlids. Al mur occidental de la capella de Santa Tecla la Vella l'arqueòleg va localitzar uns muntants i un ampit que va interpretar com la porta oriental de la "primitiva catedral", on hi hauria la paret mitjanera entre la capella i la basílica, de manera que el salmer de l'arc encaixa al contrafort sud de la capella⁵⁶⁹. La hipòtesi de Serra i Vilaró a partir d'aquest conjunt de dades li va fer plantejar que la capella de Santa Tecla hauria nascut no com a capella funerària sinó com una capella adossada al cos de la "primitiva catedral" de Tarragona, la que estaria en funcionament durant el procés d'obres de construcció de l'actual catedral. Aquesta "primitiva catedral" seria la sala axial altimperial romana documentada anys més tard per Th.Hauschild, que seria reaprofitada en època visigòtica, els valors funcionals de la qual s'haurien transmès al segle XII i el XIII.

Les troballes portades a terme a l'àrea van posar de relleu la reutilització de material visigòtic en època medieval, com una peça d'*opus sectile* reaprofitada com a suport de la làpida del canonge-hospitaler G. Esteve que està datada l'any 1286⁵⁷⁰ la part posterior de la qual es decorada per un imbricat. Aquesta peça hauria format part de la decoració arquitectònica de la basílica visigoda durant els segles VI-VIII d. de C., posteriorment, al segle XIII, hauria estat reaprofitada com a suport material per a l'elaboració de la peça funerària⁵⁷¹. Per a Serra i Vilaró la basílica "catedral primitiva" va ser enderrocada abans de l'any 1330 presumiblement durant el govern de l'arquebisbe Joan d'Aragó⁵⁷² a excepció feta de la capella de Sant Bartomeu amb el sepulcre de l'arquebisbe Olivella. Aquest seria el moment en el qual la capella adquirir la denominació de Santa Tecla la Vella en referència a l'antic temple enderrocant. La hipòtesi de Serra i Vilaró vinculava el fossar dels canonges com un espai segregat que per les seves característiques amb la presència de les primeres laudes vindria a testimoniar la presència de primitiu temple catedralici⁵⁷³ que com hem vist és un espai funerari d'època visigòtica que tindrien una

⁵⁶⁶ Es van documentar dos fragments de làpides on es llegia: *Rs: D(?): Asendio.* i *A. De Martorell*; SERRA I VILARÓ 1960: 82-84.

⁵⁶⁷ MENCHÓN 1995: 165.

⁵⁶⁸ MENCHÓN 1995: 164.

⁵⁶⁹ Com ja hem apuntat en relació amb el problema de la "primitiva catedral", Serra i Vilaró va argumentar que en aquest punt es troba l'arcosoli de l'arquebisbe Bernat d'Olivella, aquesta dada demostraria que es tracta d'una mitjanera entre dues construccions –l'actual de Santa Tecla la Vella i la "primitiva catedral"– una de les quals (la basílica catedralícia) ja no existeix; SERRA I VILARÓ 1960; MENCHÓN 1995: 165.

⁵⁷⁰ MENCHÓN 1995: 165.

⁵⁷¹ Recordem que a l'actual carrer de les Coques, núm. 7, davant de la capella de Sant Tecla, on es va documentar una creu calada visigòtica dels segles VI-VII d.C.

⁵⁷² Serra i Vilaró es basa en l'associació entre els carreus utilitzats en la construcció de l'aula capitular i la capella del *Corpus Christi* amb el desmunt de la basílica visigòtica dada que amb les noves excavacions hem de excloure. Amb la construcció de l'Aula Capitular es va procedir al trasllat dels bisbes a la nova catedral; SERRA I VILARÓ 1960: 109.

⁵⁷³ SERRA I VILARÓ 1960.

continuïtat en els primers moments de l'ocupació de la ciutat del segle XII que es consolidaria com a cementiri catedralici (el fossar) ja en el XIII. Per a S. Ramon no hi ha cap referència o prova de l'enderrocament de l'antiga catedral plantejada per Serra i Vilaró, que no podia estar adossada a l'actual capella de Santa Tecla la Vella⁵⁷⁴. La hipòtesi de Serra Vilaró sobre la sepultura de l'arquebisbe Roderic Tello (1289-1308) i la relíquia de la santa Espina no es pot sostenir per S. Ramon i Vinyes ja que s'havia "trobat el document original del compliment de les darreres voluntats de l'esmentat arquebisbe que ens prova que el transsumpte de l'Índex Vell fou mal redactat"⁵⁷⁵. No obstant això, les dades i arguments que aporta Serra i Vilaró des del punt de vista arqueològic i de la continuïtat d'usos d'estructures arquitectòniques i espais és a tenir en compte. Seria necessari un anàlisi més exhaustiu i més espai per contrastar les dades de Serra i Vilaró en relació a la capella de Santa Tecla la Vella a un complex arquitectònic ja desaparegut.

L'hospital Vell de Santa Tecla.

L'antic hospital de Santa Tecla s'ubica al actual carrer de les Coques, davant del mur de tancament de la façana oriental, en perfecta ordenació axial. En seu emplaçament, durant els segles XII i XIII s'estenia per sobre de les antigues estructures del mur perimetral romà del recinte de culte. En l'actualitat els restes arquitectònics estan integrats en la seu del Consell Comarcal de Tarragona⁵⁷⁶. L'hospital de Santa Tecla va ser fundat l'any 1171 per l'arquebisbe Hug de Cerveolló, qui va llegar 100 morabatins per la construcció de l'edifici: "hospitali, quod ipse in Tarracona inceperat C m^o". El seu emplaçament, perfectament alineat i en ordenació axial respecte a la catedral i la canònica fa plantejar que l'edifici es va adaptar a les estructures romanes precedents però que també formava part del ambiciós programa constructiu de finals del segle XII amb la construcció de l'acròpoli eclesiàstica de la seu metropolitana. Així doncs, no hem d'entendre aquest edifici com una peça individual si no formant part de les obres edilícies que s'estaven portant a terme per tota la terrassa superior de la part alta de Tarragona⁵⁷⁷.

La segona referència documental la trobem l'any 1184, quan el papa Luci III expedeix una butlla desde la ciutat italiana de Verona en favor del preposít de la catedral i del capítol per la qual confirmava respectives possessions. En la butlla de Luci III s'expressava que les rendes i la dècima generades per l'església de Sant Miquel o de Sant Ileonard⁵⁷⁸ havien d'ésser destinades per sufragar les despeses de l'hospital de pobres (ecclesiam Sancti Michaelis vel Sancti Leonardi hospitalis pauperum assignatam cum òmnibus suis pertinentiis et dècima eiusdem ecclesie)⁵⁷⁹. Segons aquestes dades a finals del segle XII ja s'havia edificat l'edifici, ja que no fa referència a les despeses de construcció, més bé l'esmenta directament. De la documentació textual es pot extreure, així doncs, que el projecte d'execució constructiu de la catedral, la canònica i l'hospital formaven part d'un "projecte unitari", si bé l'estructura que primer va finalitzar les obres va ser l'hospital.

⁵⁷⁴ RAMÓN 1984: 49.

⁵⁷⁵ Paraules textuais de RAMÓN 1984: 49.

⁵⁷⁶ ARROYO, MENCHÓN 1995.

⁵⁷⁷ GUIDI 2012a: 163.

⁵⁷⁸ No sabem a quina església de Sant Lleonard feia referència la butlla.

⁵⁷⁹ MENCHÓN, COMPANYYS I FARRERONS, VIRGILI I GASOL 1995: 174-175.

Per al segle XIII sabem que l'any 1214 el prelat Ramon de Rocabertí augmentà la concessió de delmes a l'hospital i li atorgà una determinada quantitat d'ordi (Dimitto hospitali pauperum Terrachone centum quartarias ordeï, ut eos cotidie det in elemosinis pauperum), que com indiquen Menchón, Companys i Virgili ens indica que per aquestes dates ja es trobava en funcionament⁵⁸⁰. A principis del segle XIII el nucli feudal de Tarragona ja tindria edificat el seu hospital, annex i integrant de les estructures de l'acròpoli metropolitana, en un moment en què encara s'estaven portant a terme les obres de la canònica, la catedral i el castell de l'arquebisbe, si ben l'àrea en la qual se situava l'actual Santa Tecla la Vella i el cementiri ja estaven plenament definits i consolidats. Recordem que sota la prelatura de Ramon de Rocabertí les obres de la catedral van accelerar-se, fet que posa de relleu la voluntat d'aquest arquebisbe de donar un impuls decisiu a la construcció de l'acròpoli eclesiàstica⁵⁸¹.

El primer personatge relacionat amb la gestió de l'Hospital documentat és un tal Raymundi (Raymundi, clerici Hospitalarii Terracone) citat en una donació datada el 1220 entre l'arquebisbe Aspàreg de la Barca i el prior d'Escaladei Randulf (1215-1226). No es fins l'any 1246 en que apareix oficialment un canonge hospitaler, anomenat Berenguer de Rubió, encarregat de la gestió de l'hospital de Santa Tecla⁵⁸². Malgrat la fragmentació de la documentació medieval creiem que des de principis del segle XIII l'Hospital ja estava constituït⁵⁸³ i en conseqüència tots els òrgans de gestió de la institució ja estaven en marxa. L'hospital (*hospes*, *hoste*) era una fundació inspirada per la caritat i la filantropia que materialitzava les seves funcions amb el factor civilitzador que solucionava en part els factors de tensions inherents a una societat on la pobresa estava molt estesa com era la de l'Edat Mitjana. Així docs l'hospital tenia la funció de estabilització social i de manteniment de l'ordre públic. Un exemple paradigmàtic és la definició que fa Francesc Eiximenis, qui deia que la bona marxa de la *respublica* exigia una bona política hospitalària en la que els regidors municipals no podien restar aliens⁵⁸⁴.

Les dades arquitectòniques i arqueològiques relatives a la construcció de l'hospital de Tarragona són molt fragmentaries com veurem a continuació.⁵⁸⁵ Des del punt de vista arquitectònic són escasses les dades que tenim en referència a l'hospital dels segles XII i XIII de Tarragona: només la façana del porxo permeten aproximar-nos a aquesta realitat. Tampoc les excavacions arqueològiques realitzades arran de la rehabilitació i restauració per a la seu del Consell Comarcal del Tarragonès ha ofert cap mena d'informació sobre la configuració dels espais. Solament es va documentar un mur, possiblement de fonamentació, documentat als segles XII-XIII que hagués pogut pertànyer a l'estructura de l'edifici, però que de cap manera ens indica l'articulació o presència d'espais interns de l'estructura. Només resta prendre com a possibles models interpretatius els hospitals de pobres i els de camí de l'entorn immediat de la ciutat. Tant l'hospital d'en Colom (Barcelona), l'hospital de Santa Margarida (Montblanc) o

⁵⁸⁰ MENCHÓN, COMPANYS I FARRERONS, VIRGILI I GASOL 1995: 175.

⁵⁸¹ GUIDI 2012a: 164.

⁵⁸² MENCHÓN, COMPANYS I FARRERONS, VIRGILI I GASOL 1995: 175.

⁵⁸³ Segons Isabel Companys i Farrerons i M. Joana Virgili i Gasol l'arquebisbe Rocabertí hauria sigut qui finalitzaria les obres.

⁵⁸⁴ GUIDI 2012a: 164.

⁵⁸⁵ Per als segles posteriors tenim més notícies de l'activitat de l'hospital de Santa Tecla, com és el cas l'any 1346 de la donació de Arnau Cescomes de 50 sous a favor d'aquest.

l'hospital de Tàrrega presenten una sala coberta de volta o amb arcs diafragmàtics amb teula de doble vessant⁵⁸⁶. Es el mateix model arquitectònic que els dormitoris de Poblet, Santes Creus o l'aula monumental documentada a les excavacions de la Casa dels Canonges de la canònica agustiniana de Tarragona⁵⁸⁷.

Es tracta d'una gran sala coberta amb arcs diafragmàtics on es disposen el llits dels malats a ambdues bandes de la sala, deixant un passadís de comunicació al centre. Aquesta sala, respecte al porxo i la façana, es possible que s'adossés directament unint l'atri i la façana amb el bloc de la sala. Menchón, Virgili i Companys proposen una restitució basada en un edifici de 15 m. de llarg on hi caurien cinc llits a banda i banda de la sala⁵⁸⁸. El porxo de l'hospital es constituït per cinc arcs de mig punt recolzats sobre pilars a la façana principal. Els arcs situats als laterals son compostos per dues columnes adossades, mentre que els que donen a la façana principal presenten quatre, amb el plint i la base de tipus àtic, d'alçada similar. Per dintre i per fora, els arcs presenten claus entre bossellets, a més de l'intradós⁵⁸⁹. Sobre la base dels hospitals que tenim documentats a Barcelona, Montblanc o Tàrrega⁵⁹⁰ Joan Cabestany i Fort ha plantejat que el de Tarragona tindria dos moments o fases constructius ben diferenciats. El primer, el que més ens interessa, és del primer romànic i gòtic inicial (segles XII-XV) en el qual l'hospital es definiria com una sala-dormitori a nivell de terra. El segon període, el comprés pel gòtic-renaixentista (segles XV a XVII) correspon a una edificació a de dos pisos que s'articularia entorn d'un pati com és el cas de les cases-palaus ben documentades en la Barcelona del segle XV.

Segons J. Cabestany i Fort si les sales de l'hospital estaven adossades a la façana aquesta tindria l'amplada i l'alçada per poder tancar-la en una sala on es podien instal·lar fins a deu llits, cinc i cinc, amb una longitud d'uns quinze metres i una coberta rematada amb arcs de diafragma⁵⁹¹. La sala podria (o no) estar separada del porxo o la portalada. Seguint les informacions de J. Cabestany i Fort sabem que l'any 1421 l'hospital estava en un mal estat de conservació que no garantia el bon estat dels malalts o la salubritat de les instal·lacions⁵⁹². D'altra banda l'any 1401 l'arquebisbe Gos de Urrea va fusionar els hospitals de Santa Tecla amb el Nou de la Ciutat, procés que finalitzava l'any 1464 (el 4 de desembre), moment en què es construïa un nou hospital en el solar on se situava el construït durant els segles XII i XIII. En 1588 tancava l'hospital definitivament. Les constants reformes de l'edifici i les transformacions sota medievals, modernes i contemporànies aquesta àrea urbana dificulta la definició del primer hospital durant els segles de de ocupació del XII i el XIII. No obstant això sí tenim constància de l'existència d'un accés secundari pel carrer de Sant Llorenç així com de l'existència d'un hort propietat del mateix hospital en les proximitats d'aquest carrer⁵⁹³.

⁵⁸⁶ MENCHÓN, COMPANYS I FARRERONS, VIRGILI I GASOL 1995: 176.

⁵⁸⁷ GUIDI 2012a: 164 i 165.

⁵⁸⁸ MENCHÓN, COMPANYS I FARRERONS, VIRGILI I GASOL 1995: 176.

⁵⁸⁹ MENCHÓN, COMPANYS I FARRERONS, VIRGILI I GASOL 1995: 176.

⁵⁹⁰ Es tracta de l'antic Hospital d'en Colom de Barcelona, transformat en capella de l'hospital de la Santa Creu; l'hospital de Santa Magdalena de Montblanc, transformat també en capella i en l'actualitat sala d'actes i l'hospital de Tàrrega, que té una sala coberta d'arcs diafragmes visibles en unes golfes entre la volta barroca i la coberta medieval. Aquests són els paral·lels que ens ofereix Joan Cabestany i Fort.

⁵⁹¹ Es tracta d'hipòtesis basades en les escasses dades arquitectònic i planimètrics existents però que concorden amb la realitat material d'altres edificis similars datats als segles XII-XIV.

⁵⁹² Per a J. Cabestany i Fort les noves estructures van ser un reaprofitament de les anteriors.

⁵⁹³ GUIDI 2012a: 166.

La primera intervenció arqueològica anterior a la del TED'A es va realitzar l'any 1984 per part de l'Institut Arqueològic Alemany juntament amb el Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, on es pogué documentar els fonaments de la façana de l'edifici medieval⁵⁹⁴. Amb motiu de la instal·lació de les oficines centrals del Consell Comarcal del Tarragonès al solar núm. 2 del carrer de Santa Tecla i núm. 7 del carrer de les Coques (hospital vell Santa Tecla), l'any 1990 el TED'A (Taller-Escola d'Arqueologia) va realitzar dos sondejos al solar núm. 2 i tres al solar núm.7.⁵⁹⁵ Es va poder documentar una seqüència estratigràfica des d'època romana a època moderna. La seqüència més antiga presenta una canalització cavada a la roca tardo-republicana o altimperial. Per sobre hi documenten nivells constructius del *Concilium Provinciae* romà la fonamentació de la columnata oriental de la plaça; li segueix un abocador del s. V. Els estrats medievals presenten la fonamentació de l'hospital romànic i una sèrie de reformes executades a partir de la segona meitat del s. XV⁵⁹⁶. L'última intervenció va ser efectuada l'any 1991 per part del CAUT (Centre d'Arqueologia Urbana de Tarragona) al soterrani meridional del solar núm. 7 del carrer de les Coques. Van poder documentar un mur de maçoneria irregular, que discorre en paral·lel a la façana principal. Possiblement el mur correspon a la fonamentació d'un espai indeterminat de de l'edifici que pot ser datat al segle XII⁵⁹⁷.

Les intervencions arqueològiques dutes a terme a l'interior de l'actual seu del Consell Comarcal documentaren la presència d'un abocador i l'espoli de les estructures de l'edifici romà altimperial. Cap destacar la troballa de material de decoració romana. Així doncs quan es va planificar la construcció de l'hospital a la fi del segle XII com a estructura arquitectònica annexa a la gran acròpoli metropolitana els arquitectes i operaris es van trobar amb un espai romà-visigot desmuntat, un solar de gran espai obert en el qual hi hauria almenys un abocador datat, a partir del material ceràmic, al segle V d.C.⁵⁹⁸ Els treballs de neteja i adequació de la zona no van requerir, així doncs, de l'arrasament de les estructures romanes però tampoc van poder comptar amb elles per a la readaptació d'estructures arquitectòniques monumentals com va ser el cas de la canònica agustiniana a l'altre costat de la plaça de culte. Al segle XII es va bastir el frontispici o porxo de l'entrada principal sobre un basament continu que funcionava com a pedrís. Com ja hem apuntat l'arc central es més alt que els altres i feia d'accés a l'interior de l'edifici. La construcció de l'edifici de finals del segle XII va comportar que es retallessin estrats de l'escombrera visigòtica. Un aspecte interessant de la construcció del porxo va ser el reaprofitament de la fonamentació de la façana del porticat altimperial romà i sobre la roca natural a la part superior de la rasa, que va tenir com a conseqüència l'adaptació del porxo a la topografia⁵⁹⁹.

Ja hem assenyalat que les intervencions arqueològiques dirigides per X.Dupré no van donar els resultats esperats i no van proporcionar cap dada sobre l'estructura i articulació interna de l'edifici medieval. L'excepció és un mur de fonamentació que es va documentar perpendicular a la façana i que arribava fins al mur de tancament posterior

⁵⁹⁴ DUPRÉ, HAUSCHILD 1983: 194-195 i 252.

⁵⁹⁵ ARROYO, MENCHÓN 1995.

⁵⁹⁶ TED'A 1991: 33-34

⁵⁹⁷ BERMÚDEZ 1991: 31-46.

⁵⁹⁸ En l'excavació realitzada al solar correspon a la Fase IV.

⁵⁹⁹ GUIDI 2012a: 167.

del edifici. L'estructura presentava una sèrie de tres pilars realitzats amb pedres irregulars unides amb argamassa i que estaven adossats en la cara nord. Es tracta d'una de les estructures de fonamentació dels murs interns del edifici, l'única de les estructures documentades arqueològicament associades a la fi del segle XII i principis del XIII. L'estructura, de la qual no sabem si la seva ubicació era interna o externa (de tancament) respecte a l'edifici estava cimentada sobre la plataforma de *opus caementicium* de la columnata del pòrtic romà que ja havia estat desmuntat al segle V d.C. La fonamentació medieval tenia gairebé un metre d'amplària i es constituïa a força de fragments de carreus romans reaprofitats, travats amb terra i pedres més petites i irregulars. Els operaris del segle XII van aprofundir en la rasa de construcció de la fonamentació fins als nivells romans on van assentar l'estructura, retallant els nivells d'ocupació visigoda⁶⁰⁰.

La decoració arquitectònica conservada al frontispici o porxo de l'hospital Vell de Santa Tecla es relaciona per J.Cabestany i Fort amb alguns arcs del claustre de la canònica agustiniana. Aquesta dada sembla indicar la presència de tallers arquitectònics que van treballar alhora en la construcció del claustre, la catedral i l'hospital i que confirma l'execució d'un projecte edilici monumental en la construcció de la recentment restituïda seu metropolitana de Tarragona a la fi del segle XII. La decoració arquitectònica de l'hospital de Santa Tecla, atribuïble a la fi del segle XII i principis del XIII ha estat estudiada monogràficament per I. Companys i Farrerons i M. Joana Virgili i Gasol. L'ornamentació de l'edifici es centra en els capitells i pilars del porxo de la façana, les úniques restes arquitectòniques conservats in situ de l'edifici medieval original. Pràcticament tots els capitells són compostos d'un cimaci de cavet, un àbac i una cistella apiramidada sobre un collarí llis. L'ornamentació, d'escàs relleu accentuat de trepanat, és de caire vegetal i geomètric. El cimaci presenta dents de serra i sota aquest, s'entreveu un entrellaçat curvilini, format per dues cintes de doble solc que envolten fulles palminervis pentalobulades i estriades⁶⁰¹. El capitell del primer pilar de la dreta de l'edifici presenta un entrellaçat de tiges de tres solcs i semipalmetes amb l'ull dels nusos i els costats de la base de la fulla trepanats. En el segon hi ha dos pisos de parells de semipalmetes nervades i penjants, a més de dos nivells de tiges de dues estries amb una fulla heptalobulada a l'angle. Els tres restants presenten parelles de semipalmetes afrontades, estriades i perlejades (en algun cas) que n'emmarquen de senceres allargassades. El tercer i el sisè varien amb un entrellaçat curvilini, constituït per una cadena de cercles d'ull molt acusat i d'altres que tanquen parells de tiges acabades en semipalmetes a la base i entrecreuades amb les cintes, sobre un ompliment de digitacions. El setè es compon per cintes corbes amb palmetes penjants i lligades a la base, damunt semipalmetes allargades amb digitacions al fons⁶⁰².

Per I.Companys i Farrerons i M. Joana Virgili i Gasol l'ornamentació de claus que es troba perfilant els arcs i resseguint-ne l'intradós també es present al claustre de la catedral, als dos darrers pilars de l'Epístola, al ull de bou del mateix costat i a la porta de l'Evangelí (del qual es conserva un fragment de la imposta al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, número de registre 45488). També es pot observar al arcosoli de Bernat d'Olivella a la capella de Santa Tecla la Vella i a la imposta, l'arquivolta plana i la pseudoarquivolta del timpà de la portalada de l'església del Pla de

⁶⁰⁰GUIDI 2012a: 167.

⁶⁰¹MENCHÓN, COMPANYS I FARRERONS, VIRGILI I GASOL 1995: 176.

⁶⁰²MENCHÓN, COMPANYS I FARRERONS, VIRGILI I GASOL 1995: 176.

Santa Maria associat al taller tarragoní de l'anomenat "Mestre del frontal de Santa Tecla". Les mateixes I. Companys i Farrerons i M. Joana Virgili i Gasol han plantejat que la imatge alada i mitrada que domina el cim de l'arquivolta del Pla de Santa Maria podria tractar-se d'una al·legoria de l'arquebisbe Rocabertí, que seria l'impulsor de la construcció del claustre de la seu i que també es troba representat al mateix claustre. Aquests indicis mostren una relativa homogeneïtat als programes decoratius de les construccions vinculades amb l'edificació del complex que integrava l'acròpoli metropolitana de Tarragona. La decoració dels sòcol dels arcs consisteix en un bossellet entre estries i un fris de claus, que segueixen a les rebranques de l'entrada i continuen més enllà dels arcs bessons laterals⁶⁰³.

Les característiques del reaprofitament de material romà en el mur de fonamentació documentat en les intervencions arqueològiques de X. Dupré, la decoració arquitectònica documentada en els arcs del porxo que encara es conserva i que és l'única mostra material que tenim de l'edifici material, la documentació medieval i axialitat de la construcció d'aquest porxo en relació a la façana occidental són les dades que ens permeten argumentar que l'hospital de Santa Tecla va iniciar la seva construcció integrada en un complex molt més ampli que integrava l'àrea de la pròpia catedral i la canònica agustiniana. És ben coneguda la presència d'hospitals a les ciutats catalanes i de la Península Ibèrica al segle XII. Aquestes estructures que donaven refugi i cobertura social als més desemparats per part de l'església solien situar-se en espai urbans propers a catedrals o monestirs urbans. És més que probable que l'hospital integrés elements i espais arquitectònics dels quals no s'ha conservat documentació textual o material, si bé tenim constància d'una porta d'accés que donava al carrer de Sant Llorenç i la presència d'un hort. Tan sol futures excavacions arqueològiques o una anàlisi detallada de la documentació moderna podria llançar llum sobre la constitució i articulació d'aquests espais⁶⁰⁴.

La capella de Sant Pau del Camp.

La capella de Sant Pau s'ubica actualment a un dels patis del Seminari Pontifici, al carrer de Sant Pau. La posició de la capella respecte a la trama urbana és en la terrassa superior, més propera al llenç de muralla nord que al recinte de culte romà sobre el qual s'edificaria el complex metropolità a la fi del segle XII però en una posició relativament equidistant. Una dada interessant que es desprèn de l'observació de la seva posició topogràfica és la relativa axialitat seguint els eixos marcats per la muralla, si bé el cos de la seva planta rectangular està lleugerament desplaçat en direcció sud. Aquest fet ens fa plantejar la possibilitat que la seva construcció es veiés influenciada per una trama urbana preexistent no documentada que al seu torn s'adaptés en paral·lel a la muralla, com és el cas de la torre dels Templers o de l'Arquebisbe, en un sector proper, de la qual sabem que comptava amb equipaments arquitectònics de les quals no se'ns ha conservat absolutament gens més enllà dels indicis textuais. D'altra banda hem de plantejar l'existència d'un camí durant els segles XII i XIII la capella amb el complex catedralici en construcció així com la torre dels Templers/Paborde⁶⁰⁵.

La capella de Sant Pau va ser fundada l'any 1234 per capellans infermers de l'hospital

⁶⁰³ MENCHÓN, COMPANYS I FARRERONS, VIRGILI I GASOL 1995: 176-177.

⁶⁰⁴ GUIDI 2012a: 168 i 169.

⁶⁰⁵ GUIDI 2012a: 169 i 170.

dels canonges de la canònica agustiniana⁶⁰⁶. Quan va ser fundada estava en ple procés de construcció la catedral romànica, el monestir catedralici estava sent acabat i l'hospital de Sant Tecla ja havia estat finalitzat. La construcció de la capella en la tercera dècada del segle XIII completava l'extens complex de l'acròpoli eclesiàstica de la Seu Metropolitana. Segons una constitució capitular sobre l'ofici i els deures de la dignitat d'infermer, redactada per paborde Guillem de Banyeres l'any 1280, aquest petit edifici religiós va ser construït per a ús exclusiu d'una comunitat anomenada de Sant Pau. La capella va ser bastida amb carreus ben escairats. En la seva construcció van prendre part diversos tallers com mostren les diferents marques de picapedrer. Es defineix com un edifici de planta rectangular amb capçalera carrada que s'orienta a llevant, construïda damunt un sòcol i reforçada amb contraforts de columnes amb capitell situats als angles i a la meitat dels murs laterals. És coronada amb un fris motllurat que volteja tot l'edifici sota el ràfec i el qual presenta arquets cecs pentalobulats que descansen sobre premòdols esculpits. Els murs laterals són simètrics. Les columnes divideixen aquests murs en dos trams on s'obre una finestra a cada un d'ells. Al mur sud, a més, es pot observar restos d'encaixos de construccions avui desaparegudes. La façana presenta un capcer de doble pendent, emmarcada per dues columnes que es situen als angles. La porta d'accés presenta una llinda feta amb un sol bloc de pedra per damunt de la qual hi ha un guardapols.

La llinda i el muntant són resseguits per dos bordons centrats per un cavet de 33 centímetres. L'intradós presenta una sanefa vegetal digitada en baix relleu amb els intersticis molt buidats. Consten de palmetes heptalobulades, vorejades per tiges perlejades amb forma de cor i en fulles de tres lòbuls. Resseguint aquest fris s'observa de nou el cordonat i les dents de serra al límit interuir. El guardapols és de secció còncava, ornat per un entrellaçat curvilini i de triple estria que inclou palmetes arrodonides de set lòbuls i un filet de digitacions i semipalmetes. Per sobre de la porta s'obre un ull de bou compost per dos cercles concèntrics de dovelles motllurades: un bossell, un cordó i un filet exterior al nivell de la façana, i un cavet i un bordó en el cercle interior. L'espadanya que avui dia corona l'edifici va ser afegida al segle XVI. Les finestres presents a l'edifici (quatre als laterals i una a la capçalera) són de doble esqueixada i arc de mig punt, amb absència de decoració. L'interior de la capella de Sant Pau és cobert amb volta de creueria, nervadures ressaltades i clau de volta en la intersecció, és compartimentat en dos espais simètrics. Els paral·lels arquitectònics es poden trobar al cimbori de la catedral, a la capella de la Trinitat de Santes Creus, a la capella de Sant Esteve de Poblet (ambdues pertanyents a la infermeria dels respectius monestirs) i la capella de Santa Caterina, a Poblet, destinada a l'hospital de pobres i pelegrins, bastida l'any 1244⁶⁰⁷.

La construcció de la capella de Sant Pau a principis del segle XIII completava les infraestructures i equipaments de l'acròpoli eclesiàstica en construcció. La relativa excentricitat de la seva posició respecte al complex catedralici, el claustre i l'hospital va deure estar condicionada per l'existència d'una trama urbana que ara com ara ens és desconeguda però donada l'orientació del petit temple així com per aquesta posició va haver de va haver de pivotar en torn de l'eix que marca el recinte fortificat⁶⁰⁸.

⁶⁰⁷GUIDI 2012a:171.

⁶⁰⁸GUIDI 2012a: 171.

L'església de Sant Llorenç.

No conservem cap resta arquitectònica o arqueològica de l'originària església de Sant Llorenç⁶⁰⁹. La seva ubicació origina correspondria a l'espai relatiu a la intersecció dels carrers de Sant Llorenç (fossilització d'un camí del segle XII), l'Arc de Sant Llorenç i dels Descalços, seu de la Confraria dels pagesos de San Isidre. L'any 1199 el temple apareix citat en una querella entre l'arquebisbe Ramon de Rocabertí en litigi amb els sagristans majors. Aquesta dada ens indica els problemes i les lluites internes de l'estament eclesiàstic en la gestió de la ciutat. Es tractava d'un problema derivat de la reciprocitat de drets i deures. En el text se cita que el sagristà major tènien un conjunt de cases en la seva propietat al costat d'aquesta església: "iuxta ecclesiam Sancti Laurentii". En conseqüència hem de plantejar que a la fi del segle XII aquesta àrea de la terrassa superior, fora de la acrópoli eclesiàstica en construcció, ja es trobava relativament urbanitzada. L'any 1304 l'arquebisbe Rodrigo Tello va pretendre erigir un priorat assignant vuit sous provinents de la capella de Reus. No obstant això, el projecte arquebisbal va fracassar⁶¹⁰. Malgrat les nul·les evidències materials i les fragmentàries i escasses referències documentals tot apunta al fet que l'església de Sant Llorenç era un espai de primer ordre en la gestió i organització de l'espai urbà de la terrassa superior de la part alta de Tarragona, en l'espai comprès entre l'antic recinte de culte romà (l'acròpoli eclesiàstica en construcció durant els segles XII i XIII) i les muralles que definien el nucli urbà⁶¹¹.

El castell del Patriarca.

El castell de Patriarca, fortificació i residència senyorial (palau) d'arquebisbe de Tarragona en l'edat mitjana, es va edificar seguint paràmetres similars al del castell del bisbe de Vic i el del Rei: es reaprofitaren les estructures romanes preexistents i sobre aquestes es va dur a terme les obres de construcció de l'edifici. El castell del Patriarca es va bastir a la torre de l'angle sud-oriental el recinte de culte altimperial. En torn a aquesta fortificació que es va començar a bastir a les darreries del segle XII es va articular un complex teixit urbà amb un vial que portava des de la fortificació fins a la porta del Mal Consell o de Sant Antoni, a l'àrea també coneguda com Puig d'en Sitges i d'en Pallars, eminentment agrícola. El tram urbà, de jurisdicció plenament eclesiàstica, es on actualment es localitza la plaça del Fòrum i les de l'Oli i del Blat. Als peus de la monumental fortificació, la més rellevant de la Tarragona medieval, s'estenia un immens espai obert: la plaça del Mercat. Recordem que a l'anomenada Baixada del Patriarca, (antigament de Santa Maria) es situa la Plaça dels Cabrits, un espai ramader i comercial que continua en l'actualitat com espai obert⁶¹².

Les obres de construcció de la fortificació arquebisbal van començar l'any 1146 aproximadament sota el govern de Bernard Tort. Van ser finalitzades en la seva primera

⁶⁰⁹ A la fi del segle XVI l'arquitecte Pere Blai va reconstruir el temple. D'època romànica tan sols queden dues columnes reaprofitades en la tribuna totalment donis contextualitzes respecte a les seves posicions originals.

⁶¹⁰ Posteriorment, en 1359 l'arquebisbe Pere Clasquerí va cedir l'església a l'ardiaca de Sant Llorenç qui en 1362 va dur a terme diverses obres de restauració en el temple.

⁶¹¹GUIDI 2012a: 172.

⁶¹²GUIDI 2012a: 172 i 173.

fase en es darrerries de XIII per Bernart d'Olivella. L'agost de l'any 1813 les tropes napoleòniques van volar el castell, raó per la qual no tenim restes materials d'ell. El nostre coneixement se sustenta en un conjunt de descripcions així com de dibuixos i gravats de caràcter històric. Aproximar-nos a l'edifici en la seva fase medieval resulta complex ja que si bé tenim aquests dibuixos i gravats aquests reflecteixen una realitat de l'època moderna, amb afegits i reformes posteriors a les cronologies que ens interessin. Per exemple, sabem que l'arquebisbe Joan d'Aragó va efectuar una gran reforma a principis del segle XIV.

Un plànol datat l'any 1643 mostra de forma esquemàtica les estructures més rellevants de l'acròpoli de Tarragona. La planta del castell del Patriarca apareix relativament desproporcionada però ens indica els principals espais que ho integraven: un cos rectangular monumental al que se li adossaven dues torres, una en la façana meridional i una altra en la septentrional. Aquest mateix esquema compositiu s'aprecia al plànol de 1716 de l'Arxiu de Simancas. No obstant això és una sèrie de dibuixos realitzats per Vicenç Roig (Vicentó) amb l'alçat, planta i perspectives de la construcció el que més informació ens proporciona de l'antic edifici. Aquesta sèrie de dibuixos van ser realitzats posteriorment a la destrucció realitzada per les tropes napoleòniques i són un testimoniatge de primer ordre. Reutilitzant els murs monumentals del recinte de culte romà es projecta un monumental rectangle sobre el qual es construiria en altura la fortificació seguint un model característic dels palaus urbans de les ciutats italianes medievals. Sabem de l'existència d'un pati en l'espai septentrional que comunicava al seu torn amb un segon pati (porticat?). Aquest segon pati va poder allotjar en el seu interior l'hort que a través de la documentació textual sabem que s'annexava a la fortificació arquebisbal.

A partir del dibuix de la planta i l'alçat de Vicentó és possible restituir la façana meridional, com una estructura altament amb dues torres de planta rectangular que sobresortien el mur perimetral. Una tercera torre de planta octogonal s'adossava en la cantonada sud-occidental, dotant a l'edifici d'una escenografia monumental extraordinàriament fortificada. Les dimensions de la torre octogonal van deure ser considerables. En la façana nord, en l'angle oriental se situava una segona torre de similars característiques. Ambdues torres van deure estar dotades de merlets i barbicanes. El conjunt de planta rectangular edificat sobre les estructures romanes i flanquejat per les dues torres octogonals van deure projectar una imatge de solidesa i monumentalitat que convertien a l'estructura en un referent visual de primer ordre a la ciutat, solament comparable a l'església catedral. L'edifici s'alçaria per sobre de qualsevol un altre del primitiu nucli feudal de la ciutat subratllant el protagonisme i la rellevància de poder arquebisbal a la ciutat fins a 1813 en què va ser totalment destruït⁶¹³.

Reiterem que qualsevol plantejament o hipòtesi relativa a la construcció en els segles XII i XIII està limitada ja que a principis del XIV es va dur a terme una gran reforma impulsada per Joan d'Aragó que és segurament la que va perdurar fins a l'edat moderna, amb posteriors reformes i afegits. Així doncs encara respectant la imatge monumental de la fortificació resulta arriscat plantejar que aquestes estructures es projectessin i duguessin a terme en les dues primeres centúries d'ocupació de l'acròpoli en època

⁶¹³GUIDI 2012a: 174.

medieval. Resulta segur, no obstant això, aventurar que l'edificació es va disposar sobre la torre romana estenent-se adossada a aquesta i formant un conjunt compacte en que el seu interior devien alternar-se un i posteriorment fins a dos patis oberts de dimensions colossals. Les torres octogonals ben van poder tenir el seu origen en les obres d'adequació del segle XIII però no seria fins a i XIV que el conjunt estaria totalment acabat en la forma que va haver de perdurar fins a principis del segle XIX i que plasma Vicentó en els seus dibuixos.⁶¹⁴

A partir de la documentació textual sabem de l'existència d'una capella al castell del Patriarca o de l'Arquebisbe consagrada a Santa Maria el primer esment de la qual data de l'any 1280. La referència cita "Guillelmo, capellano capelle castri domini archiepiscopi". A partir d'aquesta dada no solament podem establir l'existència d'aquesta capella i el seu gestor espiritual, Guillermo, també deduïm de la caracterització de castell (*castri=castrum*) de la residència arquebisbal a la fi del segle XIII⁶¹⁵.

El castell del Paborde (o del Prepòsit).

En l'apartat dedicat al recinte fortificat ja hem apuntat els principals trets que defineixen aquesta torre-fortalesa ubicada a redós de l'actual complex arquebisbal i reaprofitant la torre romana anomenada dels Templers, del Paborde o de l'Arquebisbe; en l'àrea coneguda com Puig Sarrier durant l'edat mitjana⁶¹⁶. La torre va ser condicionada per l'ús de l'ordre del Temple i després va ser el seu el Paborde i el Prepòsit, segurament complementada amb equipaments els quals no s'han conservat restes arquitectònics o que romanen sota l'actual palau del bisbe. En un moment indeterminat de finals del segle XII o el XIII es reforma la torre romana de planta rectangular i es basteix l'estructura medieval, arribant fins als 20 metres d'altura. La base de l'estructura està construïda amb grans carreus romans. A la part superior es va bastir una sala coberta amb volta de canó apuntada⁶¹⁷, una finestra d'arc de mig punt a la façana septentrional i coronat per un fris de merlets i espitlleres; elements que han estat datats per J.Menchon al segle XIII⁶¹⁸.

Inicialment dels templers i posteriorment del paborde, la fortalesa erigida sobre la torre romana i el complex annex va tenir una capella consagrada a Santa Maria. Segons Ll.Pons d'Icart la construcció d'aquesta capella ha d'atribuir-se a l'arquebisbe Bernard Tort. Conseqüència directa de la Reforma Gregoriana, que tant impacte i influència va exercir a mitjans del segle XII, en la capella de Santa Maria havien de celebrar-se els oficis culturals quotidians excepte els dies de festa, en els quals havia de prendre rellevància absoluta l'església de Santa Tecla la Vella (la "primitiva catedral" o la capella construïda annexa i que encara conservem)⁶¹⁹.

⁶¹⁴GUIDI 2012a: 174.

⁶¹⁵ D'altra banda les referències a aquesta capella són reduïdes, doncs haurem d'esperar a 1357 quan torni a ser citada quan l'arquebisbe Sançó Lopes d'Ayerbe va ordenar la re-decoració de la capella amb pintures murals.

⁶¹⁶ MENCHÓN, MACIAS 1995: 180.

⁶¹⁷ MENCHÓN 1995: 180.

⁶¹⁸ MENCHÓN 1995: 180.

⁶¹⁹ GUIDI 2012a: 174 i 175.

El sector nord-occidental de la terrassa superior.

En paral·lel a la construcció de l'acròpoli eclesiàstica de la seu es va portar a terme la consolidació del recinte murallat al seu flanc costaner, entre mitjans del segle XII i el XIII. Així es desprèn de la construcció de les torres del passeig de Sant Antoni, la de Saportella o dels Jueus i la que integrava el complex fortificat del castell del rei. En relació a l'acròpoli eclesiàstica ens interessa la el passeig de Sant Antoni, documentada arqueològicament al carrer de l'Escorxador en 1991-1992 i de la qual no hi ha cap referència textual. Al sector nord-est, entre el recinte de culte romà i les muralles s'ubicava la zona de Puig de Pallars, un espai eminentment agrícola intramurs, segurament parcel·lat amb un conjunt d'horts i petits corrals⁶²⁰.

⁶²⁰GUIDI 2012a: 175.

La transformació de la plaça de representació romana al nucli habitacional del model de la Vila Nova.

L'urbanisme del nucli poblacional.

La terrassa mitjana de l'acròpoli de Tarragona estava constituïda per la monumental plaça romana del *Concilium Provinciae*. Sabem que després del desmantellament dels pòrtics perimetrals en època visigòtica es van realitzar construccions i espais de hàbitat que coneixem molt parcialment a partir de la segona meitat del segle V d.C. La presència d'abocadors com el documentat al carrer Vila-roma així ho testimonien. No obstant això, el gruix de les voltes i els monumentals murs perimetrals constituïts en carreus datats al segle I d.C. van romandre en peus. Aquestes estructures serien la base que definiria l'urbanisme dels segles XII i XIII. Les estructures romanes no van ser desmantellades, almenys inicialment, i presumiblement aquestes van servir com a suport i suport per a les construccions medievals així com de murs de delimitació de l'espai que es constituïria com el més adequat per a la instal·lació del nucli poblacional⁶²¹.

La tradició local sempre ha interpretat aquesta colossal esplanada com l'espai on s'instal·laria el primer nucli poblacional de la Tarragona feudal tal com testimonia E.Morera o J.M.Recasens. Però serà l'estudi d'E.Riu a la dècada dels 80 del segle XX el que definiria el tipus d'urbanisme que es constituïria en aquest espai; un model que seguiria els paràmetres de les Viles Noves de poblacions com Reus i Cambrils per citar exemples propers espacial i cronològicament. La hipòtesi d'E.Riu es manté en l'actualitat en línies generals, havent estat seguida per R.Mar, H.Mir, Ll.Piñol, J.M.Macias, J.J.Menchon i A.Muñoz en respectius articles.

Segons E. Riu “la implantació urbanística tal i com ara es pot observar, no fa la impressió d'haver estat condicionada per preexistències importants... El gran quadrilàter del fòrum estava emmarcat per tres ales de porticat presumiblement doble i disposades en forma d'U, de manera que definien un gran espai interior. La banda sud-oest del conjunt restava oberta i és on sobre el desnivell existent respecte el circ aixecà la muralla, que fins el s. XIV cloïa la ciutat... A l'interior del fòrum i en algun cas, vessant fora del porticat, s'hi desenvolupa una trama regular de tipus ortogonal basada en vies paral·leles i perpendiculars que formaren illes rectangulars dimensions variables, a partir d'un eix vertebrador plenament desenvolupat (carrer Major) i d'un altre inconclús (Carrers Cuirateries i de l'Abat)⁶²²”. Segons el nostre plantejament no es pot equiparar la via medieval que ha quedat fossilitzada en l'actual carrer Major amb els carrers Cuirateries i de l'Abat. En primer lloc perquè el carrer Major no deixava de ser en època medieval una fossilització d'una gran via processional d'època altimperial (la *Via Triumphalis*) que connectava el *Visorium* del circ romà amb el recinte de culte del temple d'August. Aquesta via processional romana donava cobertura a les processons de

⁶²¹ D'altra banda les voltes van ser compartimentades en el seu interior donant-li usos i funcions tant residencials com d'emmagatzematge. En definitiva, el *themenos* romà va ser transformat radicalment. Les reformes dutes a terme als segles XIV-XV, en època moderna i en les ampliacions dels eixamples contemporanis han donis dibuixat les estructures medievals que no obstant això han quedat fossilitzades en la trama urbana. GUIDI 2012a: 177..

⁶²² RIU 1987: 10.

caràcter cívic religiós que giraven en torn del culte imperial, desaparegut en època visigòtica, però la via de la qual va deure seguir en ús. Al segle XII aquesta via va deure ser adequada i reutilitzada de tal forma que va continuar en ús, convertint-se en l'artèria principal de comunicació entre el suburbi d'El Corral, partint de la porta monumental del Mur Vell, travessant tota l'antiga plaça i arribant a la plataforma on s'estaven executant les obres de construcció de la catedral. Aquesta artèria principal es constituïria com l'eix major i en conseqüència el principal espai definidor i articulador de l'urbanisme de la terrassa mitjana. Ni el carrer Cuirateries ni de l'Abat podrien haver tingut la rellevància que va tenir el carrer Major atès que no articulaven o connectaven espais d'importància ni fossilitzaven vials preexistents de les característiques de la *Via Triumphalis* romana⁶²³.

En relació a la trama ortogonal i regular d'illes de cases i vials que les articulaven, el model de la Vila Nova és, sense cap dubte, el que va deure seguir aquesta urbanització. Es tractava d'un model generalitzat en l'Europa Occidental i que a Catalunya, València i les Illes Balears va prenent rellevància en els temps de conquesta del territori andalusí per part dels regnes cristians. Correspondria, així doncs, a una "implantació feudal"⁶²⁴. Ja hem apuntat com la vila de Cambrils o de Reus a mitjan segle XII i durant el segle XIII van seguir aquest esquema compositiu en la projecció i materialització dels seus teixits urbans. Considerem que aquestes viles seguien el model de Tarragona per ser aquest nucli la capital política, social, econòmica i religiosa. Així doncs, segons la nostra hipòtesi, al territori durant el segle XII (i posteriors) no és que l'urbanització de la terrassa mitjana seguís el model de les Viles Noves, més aviat al contrari: les Viles Noves seguien el model del primitiu nucli feudal de Tarragona. En la fundació de Reus i Cambrils, per citar exemples ben coneguts, es construeixen illes de cases i horts de forma regular entorn d'eixos majors (els carrers Majors) d'igual manera que com es va procedir a Tarragona⁶²⁵; un model, d'altra banda, difós per tota l'Europa Occidental.

Evidentment, com va expressar E.Riu, "la presencia del tipus d'ordenació esmentat pressuposa unes actuacions complexes, entre les quals cal assenyalar una planificació prèvia de la traça i l'execució posterior mitjançant la parcel·lació i la construcció controlada de forma unitària". Segons les nostres argumentacions la responsabilitat i/o els impulsors de tal projecte urbanístic en la primera fase (1129-1173) va recaure única i exclusivament en les elits polític-militars, és a dir, en primer terme en la host normanda encapçalada per Robert Bordet i els seus fills. Així es desprèn de la rellevància de cavaller normand que va arribar a ser titulat com *Princeps* de Tarragona així com del seu passat com a alcalde (alcaide) de la ciutat de Tudela a Aragó. La fundació de la vila

⁶²³GUIDI 2012a:178.

⁶²⁴ "La presència dins del primitiu nucli feudal d'un gran sector amb trama reticular, planteja una complexa problemàtica històrica i obliga a l'examen de la gènesi d'aquesta tipologia urbanística. Desestimada la hipòtesi d'un origen romà, en tant que l'espai constituï al llarg de tot l'imperi un únic recinte político-administratiu, sembla obvi que només pot correspondre a una implantació feudal. Per tant, s'ha d'englobar dins del tipus de conjunt que amb aquesta morfologia urbana es difongué per nombrosos països de l'Europa occidental a les viles de nova creació, aproximadament entre els s. XI i XIV. Als Països Catalans són abundoses les mostres, al Principat (St. Feliu de Guíxols, Torroella de Montgrí, Amer, St. Joan de les Abadesses o les viles citades del Camp de Tarragona), al País Valencià (Castelló de la Plana, Nules, Almenara), i a nombroses poblacions interior de l'illa de Mallorca. Sembla que majoritàriament són realitzacions del s. XIII, si bé cal esperar encara que es facin estudis aprofundits sobre el tema, fins ara pràcticament inexistents, per a poder calibrar amb detall l'impacte i l'abast de l'aplicació d'aquest model urbanístic"; RIU 1987: 10 i 11.

⁶²⁵GUIDI 2012a: 179.

de Cambrils ens serveix com a exemple il·lustratiu dels mecanismes que s'articulaven en torn de la formació de nuclis i teixits urbans en el Camp i ciutat de Tarragona. El primer intent repoblador del que tenim constància data de l'any 1152, quan el comte de Barcelona Ramon Berenguer IV fa donació en l'àmbit jurisdiccional de Cambrils al cavaller Ponç Regomir. El 14 de setembre de 1154 serà Robert Bordet qui farà donació de Cambrils a un altre cavaller: Beltran de Cambrils⁶²⁶. Un any després tenim la carta de població de Ramon Berenguer IV (datada el 25 de març). En 1178 el rei Alfonso confirma i realitza una altra carta de població i l'any 1184 es confirma per part del monarca al cavaller Berenguer, fill de Beltrán, tot els poders sobre la vila i la constitució del territori. Aquest text especifica "el lloc o terme de Cambrils amb tots els seus territoris, terme i cuses per la construcció d'una fortalesa i per el seu poblament". Aquesta successió d'esdeveniments a Cambrils és anàloga a la de Tarragona: en primer lloc la responsabilitat de la defensa, gestió del territori i el fenomen (re)poblador recau única i exclusivament en la classe o casta militar: en Robert Bordet en primer terme i en la delegació d'atribucions cap a cavallers com són Beltrán o Berenguer en el cas de Cambrils. Aquests tindrien la potestat i l'obligació sobre la forma d'organitzar no tan sols el territori, també els nuclis poblacionals, és a dir, les Viles Noves com la de Cambrils o la de Reus. Creiem que en aquesta primera fase (1129-1173) en el cas de Tarragona la responsabilitat de la planificació urbanística de la terrassa mitjana -de caràcter ortogonal i regular- va caure en Robert Bordet i els membres de la seva família i host personal. A partir de la Concòrdia *Ad Perennem* de l'any 1173 les figures senyoriales de l'arquebisbe i el rei substituirien l'elit polític-militar normanda, si bé la consolidació de la figura dels veguers i posteriorment el Consell Municipal serien els qui progressivament es farien responsables de la projecció i planificació urbanística; ja a partir el segle XIII. Un fet similar es produiria a Cambrils, a partir de l'any 1173, amb l'expulsió dels normands, on seria el rei qui encapçalaria la gestió de potestats i atribucions en la formació dels nuclis urbans. Així es desprèn dels documents emesos els anys 1178 i 1184, unes cartes de població en les quals el monarca Alfons I delega a membres de l'elit feudal local la responsabilitat de gestionar la vila (i el territori) de Cambrils, com ja va plantejar E.Riu al seu estudi sobre Tarragona⁶²⁷.

A l'hora de traçar un quadre general de la plaça de representació en època visigòtica (segles V-VIII d.C.) hem vist com la tendència general va ser la de construir espais residencials annexats als murs perimetrals: no s'han documentat estructures arquitectòniques d'entitat d'aquestes cronologies a l'interior de la plaça excepte casos molt concrets⁶²⁸. És per això que a partir de l'any 1129 l'elit normanda no va trobar sinó un enorme espai obert idoni per la implantació del model de la Vila Nova, tal i com en

⁶²⁶ En aquest mateix any 1154 se cita per primera vegada l'antiga església parroquial de Cambrils en la Butlla del Papa Anastasi IV.

⁶²⁷ "En el cas de Tarragona es obligat de concloure que una operació de tal magnitud i necessitada d'una forta capacitat de gestió, havia d'ésser empresa per un dels poders que senyorejaven la ciutat i seria molt convenient endegar una investigació per a determinar la mecànica concreta de la iniciativa. L'organització del sector es podria remuntar als primers temps de plena ocupació (segona meitat s. XII), encara ue la seva progressiva realització constructiva podia haver-se prolongat durant un període forca llarg", RIU 1987: 11 i 12.

⁶²⁸ "La possibilitat d'introduir el model urbanístic de les vilanoves dins del recinte de la ciutat pressuposa la permanència al seu interior d'un gran espai obert, i que per tant, l'àmbit definit pel fòrum hauria restat fins al moment buit de construccions o molt poc transformat, constatació que fins a cert punt podria portar a una reconsideració de la suposada antiga densificació de les terrasses altes", RIU1987: 12.

aquestes mateixes cronologies de mitjans del segle XII s'estaven portant a Cambrils o Reus⁶²⁹.

De l'anàlisi detallada de la planimetria i l'evolució històrica del traçat urbà es pot extreure que les zones dels carrers de Riudecols, Cuirateries, de l'Abat i la plaça del Pallol van constituir zones en les quals el traçat ortogonal i regular projectat en els anys 1129-1173 i la seva consolidació al segle XIII es van veure condicionats per estructures preexistents⁶³⁰ o per un estatus especial dins del nucli poblacional. Tan sol futures intervencions arqueològiques poden facilitar-nos la informació necessària per poder definir si la preexistència d'edificis d'època visigòtica van poder alterar les traces de la malla urbana del segle XII (i posteriors). D'altra banda considerem que es pot deduir espais amb connotacions especials que feien variar el traçat urbà. Aquest és el cas de la plaça del Pallol, un espai obert en l'edat mitjana annex a la torre de l'Antiga Audiència, la seu del bisbe de Vic i posteriorment del Consell Municipal; si bé es tracta d'hipòtesi de treball difícilment contrastables a tenor de la documentació textual i material que tenim actualment.

E.Riu va posar de manifest dues suposades anomalies en la projecció de la trama urbana de la terrassa mitjana: la primera és la "estranya marginació" de l'església de Sant Miquel del Pla; la segona és l'absència d'una plaça central, un espai "gairebé obligat" en la configuració de les Viles Noves dels segles XII i XIII⁶³¹. Segons els nostres plantejaments aquestes anomalies no són tals i tenen una explicació lògica. En primer lloc l'edificació de Sant Miquel del Pla en la cantonada de l'antic *forum provinciae* té el seu "contrapunt" en la construcció de l'església de Santa Natzaret en la cantonada oposada, en l'espai sud-occidental. Amb aquests dos temples es donava cobertura a les necessitats espirituals de la població del primer nucli feudal del segle XII, malgrat els plets entre la ciutat i l'arquebisbe per l'absència de parròquies. D'altra banda eren estructures inserides en el teixit urbà que van deure tenir annexes places o espais oberts que els definirien com "suposadament" excèntrics, si bé aquests estarien plenament integrats paisatge urbà. No existeix, en conseqüència, cap anomalia en la projecció d'aquests edificis, que, d'altra banda, considerem que van ser projectats de forma raonada en les cantonades oposades deixant l'ampli espai central (en torn el carrer Major) l'espai necessari per a estructures d'hàbitat així com carrers comercials, tallers, botigues, etc, a la manera del *suq* islàmic⁶³².

En relació a l'absència d'una plaça central, simplement aquesta no era necessària. Efectivament el model d'urbanització de l'antiga terrassa mitjana romana va ser el de la

⁶²⁹GUIDI 2012a: 180 i 181.

⁶³⁰ El teixit de la zona només presenta una alteració significativa entre el Carrer de Riudecols i la Plaça del Pallol, on sembla endevinar-se la permanència d'estructures preexistents que obligaren a modificar parcialment el disseny de l'entramat regular, fins a dificultar la penetració de l'eix viari format pels Carrers de l'Abat i Cuirateries, que no pogueren arribar a desplegar-se en tota l'amplada del fòrum. Aquest és, potser, l'únic indicatiu d'actuacions anteriors a l'ocupació feudal dins del fòrum i mereixeria l'atenció d'un estudi particular. A diferència dels carrers citats abans, el Carrer Major complí plenament la funció de connexió est-oest, des del territori fora ciutat pel Portal de N'Olivera fins a la Plaça de les Cols, al peu de l'acròpoli eclesiàstica. Damunt de la plataforma esglaonada, la seu guarda una quasi total linialitat amb aquest vial, amb un recurs compositiu forca escenogràfic que incita a focalitzar la visual en el monument que s'erigeix com a la plasmació física del poder metropolità", RIU1987: 11 i 12.

⁶³¹ RIU 1987: 12.

⁶³²GUIDI 2012a: 182.

Vila Nova, però aquestes no sempre van tenir una plaça central com a mostra la formació de l'urbanisme de la vila de Cambrils; on la plaça es va situar en un extrem i no en el centre de l'embrionari nucli medieval. D'altra banda, la gran plaça en la qual es realitzaven les transaccions comercials i es desenvolupaven gran part de les activitats econòmiques va existir en el nucli feudal primitiu de Tarragona. Les esglésies com les de Sant Llorenç, Sant Miquel i Santa Natxaret van deure tenir places, però les places existents als peus dels castells del Patriarca i del Rei van deure suplir les exigències i necessitats de la ciutat de Tarragona. Coneixem bé a partir de la documentació medieval aquestes dues places annexes a les residències dels dos poders de la ciutat més rellevants de la ciutat. A aquest conjunt de places annexes a les residències senyorials i les esglésies urbanes hem d'afegir molt possiblement la del Pallol, adjunta al castell del Bisbe de Vic i posteriorment seu del Consell Municipal. Així doncs, aquest ampli dossier de places i espais oberts aptes per al comerç i les activitats econòmiques supleen a necessitat de projectar l'existència d'una plaça central en el nucli habitacional de la terrassa mitjana.

No obstant això, E.Riu apunta arguments també convincents per explicar a absència d'una plaça central. En primer lloc la voluntat implícita de no dotar l'espai residencial de cap àmbit centralitzador i representatiu autònom de l'acròpoli superior, és a dir: que depengui de les estructures propiciades per l'arquebisbe i els normands i després el rei. En segon lloc el testimoni d'intents per ampliar la plaça de les Cols als segles XIV-XVII, en la cantonada del carrer Major, si ben aquest projecte mai va arribar a dur-se a terme i correspon a cronologies, en la nostra opinió, massa tardanes⁶³³. Considerem que el nucli residencial o habitacional inserit a l'antiga plaça monumental romana va projectat com un ens autònom⁶³⁴. Tot el contrari, la construcció en les cantonades oposades de les esglésies de Sant Miquel del Pla i Santa Natxaret, l'absència d'una plaça central o de qualsevol tipus d'espai representatiu del poder feien dependre aquest espai dels quals es concentraven al castell del Patriarca i del Rei, i des del punt de vista religiós en la colossal catedral que presidia tot el paisatge urbà.

Segons R.Mar, H.Mir i Ll.Piñol resulta factible pensar que la primera ocupació de la plaça monumental romana com a espai habitacional va tenir lloc en la franja oriental de la terrassa mitjana, en a zona denominada per les fonts textuais com la Vila Vetera Comitissae⁶³⁵. La segona zona urbanitzada seria als peus del castell del Patriarca, en a la Vila de Pallars o Vila Ecclesiae, i la tercera ja a l'interior de la plaça als voltants de l'església de Sant Miquel del Pla⁶³⁶. La definitiva urbanització de la plaça va haver d'haver tingut lloc després de la Concòrdia *Ad Perennem* del 1173 entre el monarca Alfonso i l'arquebisbe Guillem de Torroja. Per a R.Mar, H.Mir i Ll.Piñol el definitiu impuls de la urbanització de la plaça tindria lloc al segle XIII⁶³⁷, encara que la nostra hipòtesi és que més que un "definitiu impuls" seria la conseqüent consolidació del projecte del XII.

⁶³³ RIU 1987: 12.

⁶³⁴ RIU 1987: 12.

⁶³⁵ MAR, MIR, PIÑOL 1996: 187; especialment el dibuix de R.Mar de la pàgina 186 en el qual es delimiten les zones urbanitzades al segle XII, una proposta que encara avui en línies generals considerem vàlida.

⁶³⁶ MAR, MIR, PIÑOL 1996: 86 i 87.

⁶³⁷ MAR, MIR, PIÑOL 1996: 92.

Així doncs, hem d'establir dos fases d'urbanització de forma generalitzada, encara que en realitat tot va respondre a un projecte unitari que es va dilatar als segles XII i XIII amb les conseqüents modificacions (anomalies) produïdes per l'adaptació a estructures precedents i a l'estatus especial d'alguns espais. La primera fase d'urbanització que va haver de tenir lloc en un moment imprecís i dilatat al llarg del segle XII (1129-1173 grosso modo), que correspon la convivència de les denominades "anomalies" i el començament d'una urbanització sistemàtica basada en la ortogonalitat i regularitat de les illes de cases en relació a l'eix major que ho constituïria l'actual carrer Major, eix que articulava els vials secundaris i les cases ordenades de forma axial; sense presència de plaça major ja que aquesta estava ja representava a les places del castell de l'arquebisbe, del rei, de les esglésies de Sant Miquel del Pla i Santa Natxaret així com del Pallol enfront del castell del bisbe de Vic i després seu del Consell Municipal. La segona fase, que aniria de finals del segle XII i tot el XIII, consolidaria el projecte urbanitzador i les "anomalies" serien relativament assimilades encara que no és modificarien. Haurem de distingir així doncs dues fases ben diferenciades en l'ocupació de la terrassa mitjana de Tarragona encara que estretament relacionades⁶³⁸.

Aquestes dades i argumentacions es desprenen de l'anàlisi morfològica del paisatge urbà medieval, si ben les dades arqueològiques són extraordinàriament escasses i no han estat objecte d'interès de gran part dels arqueòlegs, els qui han donat prioritat a les èpoques romana i visigòtica. Sí tenim dades arqueològiques interessants que subratllen el plantejament de l'existència d'un projecte de urbanització ortogonal. Així es desprèn de l'excavació duta a terme al núm. 39 del carrer Major, on es va documentar un paviment de guix i un mur de carrerons datat al segle XII. Aquestes estructures amortitzaven un mur datat al segle IV d.C.⁶³⁹. Per altra banda l'excavació realitzada pel TED'A⁶⁴⁰ a la fi de la dècada de 1980 al solar del carrer Vila-roma va documentar algunes estructures de pedra molt arrasades que segons la ceràmica adscrita s'han de datar als segles XII-XIII⁶⁴¹. Aquests edificis i espais han de posar-se en relació amb l'urbanisme regular de trama ortogonal projectat i planificat al segle XII i consolidat al XIII a la Terrassa Mitjana⁶⁴².

L'església de Sant Miquel del Pla.

L'església de Sant Miquel del Pla se situa en la cantonada nord-occidental de la monumental plaça de representació romana del *Concilium Provinciae*, en la Terrassa Mitjana de la Part Alta. La primera referència de caràcter textual és la seva confirmació com a de bé i privilegi de l'església a la butlla que papa Anastasi IV atorgà a l'església de Tarragona l'any 1154, on s'esmenta "*ecclesiam Sancti Michaelis*". L'església torna a confirmar-se com bé eclesiàstic a les butlles del papa Luci III (1185) i Celestí III (1194). Així docs durant el segle XII apareix com una important propietat eclesiàstica urbana però que no forma part de l'acròpolis metropolitana. El temple torna a ser citat el

⁶³⁸GUIDI 2012a: 183.

⁶³⁹MENCHÓN 1995: 188.

⁶⁴⁰TED'A 1989: 77-83.

⁶⁴¹RIU 1991: 119. Malgrat la publicació monogràfica de l'abocador tardorromà trobat en aquest solar les estructures medievals no han estat objecte de l'interès dels arqueòlegs, en la seva majoria més pendents en la classificació de centenars de trossos de ceràmica que a examinar estructures arquitectòniques per molt arrasades que es documentessin.

⁶⁴²RIU 1991: 119; GUIDI 2012a: 184.

31 d'agost de 1214 en la resolució d'un plet que s'havia generat entre l'arquebisbe Ramon de Rocabertí i la Ciutat de Tarragona, en reclamar aquests últims més esglésies en relació a l'augment notable de la població. El jurat resolgué que era suficient el número d'esglésies existents en aquell moment, entre les que es cita Sant Miquel del Pla⁶⁴³. Aquest plet manifesta com s'han anat desenvolupant institucions plenament urbanes, que en certa forma feien de "contrapoder" als poders senyorials ja a principis del segle XIII. No obstant això, malgrat aquesta dada, és rellevant assenyalar que les puntuals confrontacions aquests poders urbans solien tendir durant el segle XIII a complementar-se i no serà fins al XIV i el XV que les institucions urbanes es consolidessin⁶⁴⁴.

Si en l'angle nord-occidental es situava Sant Miquel, en el sud-oriental de la plaça de representació romana, enfront el castell del Rei estava Santa Natzaret. Aquests eren els dos únics temples documentats en el nucli habitacional, a l'interior del monumental recinte altimperial. Els murs perimetrals de plaça van ser reaprofitats com estructures d'*incastellamiento*, com si d'un segon cos de muralles es tractés. Fixarem ara la nostra atenció en la documentació arqueològica que ens aporta l'església de Sant Miquel; un bon exemple de com serien aquests temples del primer moment d'ocupació feudal de Tarragona. L'edifici actual de Sant Miquel es conseqüència d'una obra de l'any 1734, bastida amb tres naus i reforçada amb contraforts, coberta de dues aigües i amb un acabat exterior d'imitació de carreus fruit d'una restauració recent.

A les excavacions arqueològiques portades a terme per el TED'A es van documentar estructures modernes així com una necròpoli de segle XVIII, no obstant això, ens interessa les restes vinculades al segle XII. Amb motiu de la instal·lació del museu de Setmana Santa de la ciutat a l'interior del temple, es va dur a terme una excavació arqueològica l'any 1989 al subsòl. Es documentà l'absis del temple i el paviment d'*opus signinum* que s'assentava sobre estrats tardoromans. L'absis, de planta rectangular i orientat a llevant, estava situat davant la porta d'accés d'època moderna, amb el mur de la testera emplaçada en el mateix indret que el mur de la façana actual. També es documentà l'empremta d'ara d'altar i alguns sepulcres en fossa⁶⁴⁵. Aquestes evidències arqueològiques, molt fragmentàries, ens permet restituir un edifici d'una sola nau rectangular amb una capçalera -també rectangular- orientada en posició oriental. L'edifici no tindria ni contraforts externs ni pilastres internes segons sembla deduir-se de la planta de les excavacions. Hem de destacar la marcada axialitat amb la qual va ser projectada San Miguel en relació a les estructures dels murs perimetrals romans. L'edifici està en perfecta alineació tant amb les estructures del porticat de la plaça romana nord com l'occidental; un tipus d'ubicació topogràfica que recorda a la de Santa Natzaret en la cantonada contrària⁶⁴⁶. A partir d'aquestes dades es pot plantejar que Santa Natzaret no seria molt diferent de l'església de Sant Miquel del Pla.

Les intervencions arqueològiques no només van identificar i van caracteritzar l'edifici religiós medieval original, també van identificar estructures annexes a la pròpia església. A la nau lateral esquerra es va documentar, al costat del presbiteri, restes de mur envoltant dues sitges d'obra que pot esser adscrites a la sagrera medieval. A la nau

⁶⁴³ MENCHÓN, FUENTES I GASÓ 1995: 181.

⁶⁴⁴ GUIDI 2012a: 184.

⁶⁴⁵ MENCHÓN, J.J. 1995: 181

⁶⁴⁶ GUIDI 2012a: 185.

lateral dreta aparegué el mur nord de l'església romànica i el seu angle de tancament. Estructures molt parcialment documentades i arrasades per les construccions modernes. No obstant això, d'una anàlisi detallada de la planimetria generada durant les excavacions es dedueix que van poder haver-hi més estructures arquitectòniques adossades a l'església que no podem acabar de definir. A partir de les excavacions portades a terme pel TED'A ens podem aproximar a un edifici d'una sola nau amb capçalera carrada, similar a la de Santa Tecla la Vella⁶⁴⁷ o les primitives esglésies de Santes Creus i Santa Maria de Poblet. J.Menchón ha proposat, en base a la trama urbanística, que l'església s'assentà sobre estructures precedents que van condicionar el seu emplaçament⁶⁴⁸. En realitat les excavacions en el solar i en les proximitats no evidencien una potent urbanització d'aquest angle de la plaça romana en època visigoda i és difícil atribuir un urbanisme precedent associat a la construcció del temple. Segons el nostre plantejament, aquest espai de la plaça romana estava lliure i/o neta d'edificacions d'època visigoda i aquest factor va contribuir a l'edificació religiosa del segle XII. L'urbanisme que realment condiona la construcció de l'església ho trobem en els murs perimetrals del *themenos* de la plaça de representació i en la voluntat dels primers pobladors de concentrar el nucli poblacional i habitacional urbà del sector (del que amb prou feines sí tenim evidències més enllà de reduïdes dades arqueològiques i la fossilització i etimologia dels carrers medievals)⁶⁴⁹.

Una intervenció arqueològica duta a terme entre els actuals carrers Civaderia i d'en Gai, a la banda nord de l'església medieval de Sant Miquel del Pla, ens proporciona algunes dades més referents a l'ocupació d'aquest sector de la ciutat als segles XII i XIII. En aquesta àrea es va poder documentar a l'abril de l'any 1992, dirigit per J. López Vilar, un mur de pedra seca i un paviment d'argila. Els estrats proporcionaren una gran quantitat de ceràmica gris medieval i algun fragment de ceràmica vidriada, raó per la qual s'ha pogut datar en torn al segle XIII. Aquesta seqüència es tallada per una sitja que s'obliterà al segle XV⁶⁵⁰. Aquest tipus de murs i paviments, característics de les construccions medievals de la terrassa mitjana són similars als documentats, encara que més parcialment, en el carrer Vila-roma, també situat a la plaça de representació. Aquestes estructures arquitectòniques tenen analogies tècniques i constructives amb edificis de caràcter rural dels segles VIII-XII de l'àrea entre els rius Llobregat i Francolí.

De les evidències arqueològiques i de les reduïdes referències textuales que tenim podem extreure una conclusió: l'església de Sant Miquel segueix els models arquitectònics característics del segle XII, influenciada pels cànons i l'estil que predominava en els grans conjunts de Poblet i Santes Creus; a l'edifici religiós hem d'afegir diverses estructures arquitectòniques que coneixem molt parcialment (amb la funció d'emmagatzematge de productes agrícoles i possiblement les estances on residia el rector); d'altra banda la seva posició topogràfica respecte a l'embrionari urbanisme de la plaça de representació la constitueix com un dels eixos entorn a la qual es desenvoluparia el teixit urbà del segle XII, seguint l'esquema de trama ortogonal o regular de cases que ja va definir E. Riu.

⁶⁴⁷ MENCHÓN, J.J. 1995: 181

⁶⁴⁸ MENCHÓN, J. J.1995: 181

⁶⁴⁹ GUIDI 2012a: 186.

⁶⁵⁰ MENCHÓN 1995: 190.

L'església de Santa Natzaret.

L'església de Santa Natzaret es va situar en la cantonada sud-oriental de l'interior de la plaça de representació romana altimperial. La seva ubicació topogràfica va deure estar condicionada per la presència del palau o castell dels normands i del rei, així com la presència d'un reduït portal. El temple va construir-se a la fi del segle XII o principis de XIII, no obstant això no conservem cap tipus d'evidència d'aquella època ja que l'edifici religiós va ser totalment reformat en l'últim terç del segle XVI. A aquesta reforma es vincula la seva advocació definitiva i actual a la Puríssima Sang. En una sentència de l'any 1214 entre l'arquebisbe Ramon de Rocabertí i la ciutat de Tarragona es fa explícita referència al problema de celebrar l'eucaristia els dies de festa a l'església de Santa Natzaret així com major servei pastoral. A partir d'aquesta data, 1214, sabem que l'església estava ja en ús i que aquesta no era "suficient" per donar cobertura a les necessitats espirituals d'un nucli urbà que va deure estar en plena fase d'expansió i consolidació⁶⁵¹.

Com hem apuntat anteriorment, no disposem de cap evidència arqueològica de l'edifici original. La axialitat de la construcció respecte a les estructures romanes preexistents mostren de forma clara i inequívoca que va deure estar condicionada per aquestes. L'església estava orientada (est-oest) en perfecta axialitat en relació al podi i els murs perimetrals de la plaça de representació. Al marge d'algunes troballes puntuals d'època visigòtica no tenim suficients dades com plantejar fins a quin punt va condicionar o va readaptar estructures precedents d'època postclàssica. Sí sabem que es va estar condicionada per les estructures romanes que encara estaven en peus, especialment per la caixa d'escalas que posteriorment es convertiria en la residència àulica dels normands i del rei⁶⁵².

De la caixa d'escalas romana al castell del bisbe de Vic i la seu del Consell Municipal.

Quan els primers pobladors de la ciutat van projectar la reutilització de l'edifici que actualment denominem Antiga Audiència es van trobar amb una monumental torre d'escalas que comunicava la terrassa inferior de la part alta de Tarragona (el circ) amb la monumental plaça de representació romana. Aquesta estructura estava modificada amb el cegament de portes i la presència de vertaders al seu interior. L'edifici, simètric al que localitzem a la torre del Pretori, era la base romana readaptada per a les noves necessitats del segle XII que constituïria el castell de Nahalis, del bisbe de Vic. No obstant això, com hem apuntat abans, algunes transformacions ja havien tingut lloc en època visigòtica: quan són cegats els accessos i la colossal estructura en forma de torre és utilitzada com a abocador. La construcció tenia unes mides de 28,75 per 13,85/13,90 metres, bastida en *opus quadratum* i d' *opus caementicium*. X.Dupré en el seu estudi monogràfic posa de manifest com no disposem de cap tipus de notícia o dada que ens permet reconèixer l'evolució de la estructura en època medieval. No obstant això, a partir dels plantejaments d'E Riu i de la pròpia dinàmica urbana s'accepta el fet que estigués en ús ja des del primer moment de la restauració urbana definitiva de Tarragona al segle XII.

⁶⁵¹GUIDI 2012a: 187.

⁶⁵²GUIDI 2012a: 187.

A partir de l'estudi etimològic dels carrers i edificis de Tarragona realitzat per J.Salvat⁶⁵³ i l'estudi arqueològic i arquitectònic que va realitzar de l'edifici X. Dupré⁶⁵⁴ sabem que la primera notícia de la plaça del Pallol en la qual se situa l'Antiga Audiència es documenta en la Translació del Sant Braç de la patrona de Santa Tecla que va tenir lloc a principis del segle XIV, al maig de 1321. Es tracta de cronologies excessivament tardanes per a l'objecte del nostre estudi. E. Morera considera que des de l'any 1231 fins al segle XVI l'antic espai de la torre d'escales romana i posteriorment castell del bisbe de Vic va ser seu del Consell Municipal⁶⁵⁵. En realitat no tenim abundància de dades textuais fins als segles XV i XVI en el qual es constitueix la placeta de Sant Feliu i posteriorment l'àrea passa a denominar-se plaça del Pallol⁶⁵⁶.

Els arguments a favor que el Consell Municipal s'hagués instal·lat a la fi del segle XIII a la torre de l'Antiga Audiència són de bàsicament de caràcter arquitectònic i arqueològic, i està subjecte a nombrosos dubtes. En primer lloc la presència de diversos escuts de pedra en la façana del edifici del carrer Salines, en l'espai entre la muralla d'origen romà i el complex de la plaça de representació que seria la base de les obres medievals. Com indica X. Dupré, en la dècada de 1970 es va dur a terme una intervenció arqueològica en la qual es va documentar un escut de la ciutat adscrit als segles XIII o XIV dipositada a l'interior de l'Antiga Audiència, reutilitzat en el cegament d'una de les finestres romanes⁶⁵⁷. Aquesta dada ens indica dues coses: primer el reaprofitament d'elements de decoració medievals possiblement relacionat amb la ubicació en aquest edifici del Consell Municipal. En segon terme ens indica que la finestra romana va deure estar en ús fins a almenys el segle XIV, moment a partir del com es procedeix al seu cegament a partir de materials reaprofitats d'altres parts de la construcció. Sabem de la utilització de una finestra romana (*fenestras*) com a porta d'un segon pis o d'accés cap a l'exterior de l'edifici en les intervencions arqueològiques de la Casa dels Canonges durant el segle XII. Poc més pot plantejar-se d'aquesta estructura que a tenor de les dades va deure constituir-se inicialment com a residència del bisbe de Vic en els primers intents d'ocupació efectiva de la ciutat però que posteriorment allotjaria el Consell Municipal⁶⁵⁸.

De la caixa d'escales romana al castell dels normands i del rei.

La denominada torre del Pretori, de Pilats o castell del Rei es presenta com el resultat de l'habilitació d'una gran caixa d'escales erigida a la segona meitat del segle I d.C., sota la dinastia flàvia, que comunicava el circ amb la monumental plaça del fòrum provincial. Es tracta d'un fenomen anàleg al que va patir la seva germana bessona a la banda oriental del Mur Vell. No obstant això, disposem de moltes més dades textuais i materials de la transformació de l'estructura occidental. Aquesta caixa d'escales va ser reaprofitada a partir del segle XII com a seu del poder per els normands encapçalats per Robert Bordet i posteriorment per el comte-rei. La primera cita a la documentació textual es data l'any 1118, quan el comte de Barcelona Ramon Berenguer IV féu

⁶⁵³ SALVAT 1961: 93.

⁶⁵⁴ DUPRÉ 1990: 11.

⁶⁵⁵ MORERA 1894: 38.

⁶⁵⁶ DUPRÉ 1990: 12 i ss.

⁶⁵⁷ IXART 1982; DUPRÉ 1990: 11.

⁶⁵⁸ ALEGRET 1923: 77-80; ALEU 1988; GUIDI 2012a: 187-189.

donació a l'arquebisbe Oleguer Bonastruga de la ciutat de Tarragona i es reservà per a ell el *palatium*, que pot correspondre a aquest edifici⁶⁵⁹. Si ja feia referència al palau es pot plantejar si existia un projecte de rehabilitació d'aquest espai o si aquesta estructura ja havia estat parcialment adaptava en els primers intents fallits d'ocupació de la ciutat. No tenim dades ni textuais ni arqueològiques per resoldre aquesta qüestió ara per ara⁶⁶⁰.

El terme *palatium* és el de palau, es dir, residència àulica o regia. Com hem vist en apartats precedents, les tensions entre els poders senyorials-feudals a la ciutat fa esclatar la presència dels normands i en l'any 1171 el castell normand passà a ser propietat exclusiva del rei. A partir d'aquest moment es coneix com castell del Rei. Sabem que l'arquebisbe no tenia cap jurisdicció sobre aquest edifici que passà a ser seu de la vegueria (representació reial a la ciutat) a partir del segle XIII. No es documenten noves referències documentals fins a la darrereria d'aquesta centúria. Les referències documentals tornen amb una incident violent produït entre els habitants de la Selva del Camp i el infant Alfons, fill de Pere II. El 21 d'agost de 1282 els habitants de la Selva assaltaven la fortificació (aliqui homines de Silva temeritate inducti fregerint seu invaserint castrum domini regis patris nostri Tarrachone). El motí va explotar per diverses raons. La conquesta de Sicília va motivar que l'oficial reial Bernat de Bolea acudí a les viles del Camp de Tarragona per tal de recaptar el diner suficient reclamat pel monarca Pere II. Com a forma de cobrament s'emportà el bestiar, cosa que indignà a la població. Els pobladors de les diferents viles s'adreçaren al castell per tal de recuperar les seves possessions, produint-se una revolta violenta. Aquest tipus de conflictes, que afectaven les relacions entre la monarquia i la noblesa terratinent i els interessos de la pagesia, eren típics en l'edat mitjana ci adquiririen el seu màxim exponent de virulència durant la revolta remença del segle XV. D'altra banda els incidents gairebé mai tenien com a escenari el camp sinó que eren les ciutats, els nuclis urbans on es representaven els diferents poders, l'espai on tindrien a produir-se⁶⁶¹.

El castell del Rei va ser objecte de reformes i mesures de conservació de les estructures arquitectòniques que ho integraven. Així es desprèn d'un document del infant Alfons, datat el 6 de gener de 1283, on es va ordenar que els ciutadans de Tarragona paguessin 100 sous als mestres d'obra Bernat Galvany i Bernat de Selma per tal de refer la muralla que va quedar malmesa després de l'assalt dels habitants de la Selva del Camp. Sabem així de l'obligació de la comunitat urbana de Tarragona a la fi del segle XIII de sufragar les obres de restauració de l'edifici regi, en concret de la muralla. El 26 de febrer de 1295 el rei Jaume II destinà certa quantitat de diners per a les obres que s'efectuaven al castell. Així mateix també destinaren finançament per a efectuar obres els reis Pere III i Joan II. Les obres al castell s'intensifiquen a partir de 1304 en que Jaume II ordenà al batlle de Tortosa que destinés 2000 sous barcelonins de la ciutat de l'Ebre per a cobrir les despeses de les obres del castell les quals dirigia Pere de Lodger. El 1313 donà de nou 2000 sous barcelonins per a prosseguir amb les obres que es perllongaren fins l'any 1317 sota la direcció del mestre d'obres Ferrer de Lillet. L'any següent el mestre fou substituït per Miquel Pellicer. Aquestes dades subratllen el creixent interès per part de la monarquia de reparar la seva residència en Tarragona, que no deixa de ser també la residència del veguer i el seu espai de representació emblemàtic a la ciutat⁶⁶².

⁶⁵⁹ MORELLÓ, RAMOS, MENCHÓN 1995: 182.

⁶⁶⁰ GUIDI 2012a: 189.

⁶⁶¹ BOLÒS, RAMOS, MENCHÓN 1995: 181-182.

⁶⁶² BOLÒS, RAMOS, MENCHÓN 1995: 181-182; GUIDI 2012a: 190.

A la fi del segle XIII i principis del XIV es monumentalitzarà el conjunt d'igual forma que l'arquebisbe estava realitzant durant tot el XIII al seu castell. Així doncs, aquest espai ha d'entendre's com un focus o nus en la trama urbana de gran simbolisme, representant el poder comtal i monàrquic a la ciutat i sent seu del representant del rei, com feia a l'acròpolis el castell del Patriarca, símbol del poder arquebisbal junt a la catedral⁶⁶³. El castell de Patriarca va ser dinamitat per les tropes franceses en la seva marxa de Tarragona quedant el del Rei com l'única estructura de caràcter fortificat de la ciutat en la qual les estructures romanes van ser radicalment transformades. És per això pel que la denominada torre del Pretori és l'estructura més emblemàtica i significativa en l'actualitat a l'hora de parlar de les transformacions que van tenir lloc a la ciutat durant els segles ple medievals. El castell dels normands i posteriorment del rei era un edifici format per dos cossos de planta rectangular, un d'ells orientat de nord a sud i l'altre, que s'adossa al costat nord-est del primer. La construcció, reaprofitant estructures romanes altimperials, s'orienta d'est a oest. Al cos occidental és on es concentren el major nombre de restes medievals. El pis superior d'aquest edifici presenta una gran sala dividida per cinc arcs de diafragma que aguanten la coberta de l'edifici. A la façana es pot veure, al nivell inferior, una petita porta acabada a l'exterior amb un arc de mig punt i a l'interior amb un arc rebaixat. Un nivell per damunt, s'observa una finestra geminada encastada dins la paret. A la banda oest hi ha dues finestres gòtiques amb tres arquets. També s'observa la presència de diverses espitlleres a més d'altres obertures que varen existir però que actualment es troben paredades. Es pot diferenciar les fases constructives gosso modo ja que on trobem paraments medievals també trobem als carreus marques de picapedrer. No obstant això, l'edifici no ha estat objecte d'estudis monogràfics que intentin diferenciar les diferents fases ocupacionals o nivells constructius.

En el pis que hi ha sota la sala dels arcs hi ha una gran sala coberta per una volta. Gran part d'aquest murs corresponen als murs d'època romana que varen ser reaprofitats en el ja característic fenomen de readaptació d'espais romans per a bastir edificis al segle XII. La nau lateral que surt de l'extrem nord-est també estava coberta per una volta. A la part oest trobem de nou nombroses marques de picapedrers de l'edat mitjana. En aquesta paret també d'evidència que hi havia dos nivells diferents, separats potser per una estructura de fusta, realitzat segurament en un moment tardà. La part superior presenta una finestra geminada mentre que la inferior estableix comunicació amb l'exterior mitjançant una espitllera. Al nivell inferior, encara que es conserven la major part dels murs romans, també es poden observar reformes de cronologies posteriors com l'arc apuntat. També sembla que existí un segon arc de diafragma ogival, actualment desaparegut. Aquest nivell inferior es cobert per una gran volta d'època romana⁶⁶⁴.

La comunicació entre els diversos pisos pot haver estat realitzada mitjançant una escala

⁶⁶³ El procés de reformes i consolidació d'aquest espai arquitectònic va tenir el seu impuls definitiu durant el regnat de Pere III. Aquest monarca decidí transformar per complet l'interior de l'antiga caixa d'escaleres amb el canvi de tot paviment del terrat, l'empedrament dels patis, reformà una gran sala amb arcades de pedra on instal·là un teginat de fusta pintat amb escuts i diversos motius ornamentals. Aquestes reformes, impulsades pel poder regi, van ser sufragades pels pobladors de la ciutat, que va pagar les despeses: 100 florins d'or a l'any, quantitat que posteriorment s'elevà a 200. Els veguers encarregats de les obres varen ser Bernat de Treballs des de 1383 i Berenguer de Montsonís a partir de 1386. A través de la documentació també sabem que prop del castell l'urbanisme residencial era present.

⁶⁶⁴ BOLÒS, RAMOS, MENCHÓN 1995: 181-182; GUIDI 2012a: 192.

de fusta desapareguda⁶⁶⁵. També es podia accedir als pisos superiors mitjançant la escala gòtica del pati, bastida en moments posteriors. Les excavacions arqueològiques realitzades van posar al descobert uns arcs situats en el pati intern prop de la façana oest o la torre medieval que hi havia més cap al nord. Es pot assenyalar la possible existència de diverses fases medievals (tal i com mostra d'altra banda la documentació). La tipologia de finestres, capitells, mènsules i marques de picapedrer que segons J.Menchón, no poden ser adscrites a una cronologia anterior al segle XIII⁶⁶⁶. Conseqüentment, tal com indica la documentació textual, la major part de les reformes del castell del Rei van tenir lloc a finals del XIII i sobretot principis del XIV, quedant fora del període cronològic objecte del nostre estudi.

Diverses intervencions arqueològiques puntuals ens proporcionen més dades de la torre del Pretori durant aquest primer moment adscrit a la restitució urbana de Tarragona al segle XII. M.Aleu i Padreny va realitzar, als anys 50, un seguit d'intervencions al castell del rei. A l'ala sud de l'edifici es realitzà un sondeig on va aparèixer una llosa de pedra rectangular, treballada pel llom amb una orla, que es datà dins el romànic tardà (segle XII). També es pogué documentar diversos paviments fets de còdols de riu i senyals d'estaques de fusta encastades al mur, sense donar apreciacions sobre la seva datació. A la façana nord es van documentar dos arcs apuntats sobre una columna, que es trobaren al pati intern, paral·lels a la façana oest. Es trobaren al costat d'una de les portes romanes adovellades que devien formar part de les construccions d'accés a la plaça del fòrum provincial⁶⁶⁷. L'any 1960, P. Batlle va dirigir un sondeig a la volta del criptopòrtic romà sense publicar els resultats. Sis anys després, A.Balil també actuà a l'edifici però no documentà cap estrat d'època medieval⁶⁶⁸. De les escasses dades provinents de les excavacions arqueològiques podem deduir que les reformes baix medievals i modernes van ser de tal calibre que de la fesomia del castell dels segles XII i XIII amb prou feines sí tenim dades que ens permeti caracteritzar-ho⁶⁶⁹.

Nostra hipòtesi de treball subratlla la continuïtat i readaptació de les estructures romanes de la caixa d'escals del segle I d.C. lleugerament modificades funcional i espacialment per la presència de estructures posteriors que van deure constituir el complex arquitectònic readaptat al segle XII pels normands i posteriorment el comte-rei. Un cas anàleg ho documentem a l'altre costat de la plaça romana i la ciutat medieval, a la torre d'escals simètrica de l'Antiga Audiència, on s'instal·laria inicialment el castell del bisbe de Vic i després el Consell Municipal. Com ja hem apuntat anteriorment, Alberto Balil va realitzar una sèrie d'intervencions que el va permetre documentar l'estat de la caixa d'escals. Malgrat la mancança de dades atribuïbles al segle XII o durant l'alta edat mitjana, sí va documentar restes associats al període postromà. L'estrat "I" va aportar diferents monedes que segons el mateix A.Balil eren "del Baix Imperi", entre elles una peça d'època de Galié. L'edifici es trobava colmatat en la seva part interior per un conjunt de nivells estratigràfics que segons un estudi posterior de X.Aquilué correspondria a un abocador d'època tardorromana. Aquestes evidències són similars a las que trobem a l'Antiga Audiència. Durant el procés es va poder documentar la presència d'un reduït conjunt d'enterraments d'època tardorromana o visigòtica, molt

⁶⁶⁵ COMPANYS, MONTARDIT 1995: 35.

⁶⁶⁶ MENCHÓN 1991: 183.

⁶⁶⁷ BOLÒS 1995b: 183.

⁶⁶⁸ BOLÒS 1995b: 183.

⁶⁶⁹ GUIDI 2012a: 192.

propers o en contacte amb el mur nord-oest.

Així doncs, els primers pobladors del segle XII es van trobar amb les escales d'accés del circ al fòrum provincial romà com a estructures que ja no connectaven tots dos espais, sinó que havien estat readaptats com a espai d'abocador i necròpoli funerària intramurs en època visigòtica. No obstant això les colossals estructures romanes, la posició geoestratègica -controlant els accessos terrestres per la costa i el mateix litoral⁶⁷⁰ i l'excel·lent estat de conservació dels monumentals murs romans, van fer d'aquesta estructura l'espai idoni per a la projecció del castell-palau⁶⁷¹.

A partir de la cartografia, planimetria i diversos gravats històrics podem definir a grans trets els equipaments del castell del Rei. El cos principal es constituïria per la volta i el pis superior de la caixa d'escales adossada al mur perimetral de la plaça de representació romana. D'aquest punt, i resseguint l'eix que separava aquesta plaça amb l'àrea del circ (en època medieval El Corral) estaria delimitat per la construcció del Mur Vell. A l'àrea occidental i perfectament alineada es trobaria l'església de Santa Natzaret, que la seva advocació ens remet a l'ideari propi de les croades del segle XII. En un moment indeterminat l'estructura de la volta que resseguia el mur de delimitació de la plaça va ser "tallada" i en la cantonada del castell del rei va ser edificada una torre que va deure romandre, amb nombroses reformes, fins que a principis del segle XIX anés dinamitada pels exèrcits napoleònics. En eix de simetria respecte a aquesta torre però afegida sobre el llenç de la muralla romana també es va construir una torre. D'aquesta forma la façana septentrional del castell, molt més ampla i extensa que la sud, es va estructurar tancada entre dues torres monumentals de les quals no ens ha quedat més rastres que els gravats i la cartografia històrica. En l'espai interior del castell, entre la muralla i el cos de volta i segon pis romà, s'evidencia l'existència d'un pati o espai obert que va deure ser l'eix articulador de tot el complex àulic.

Sabem que dins de les estructures àuliques que integraven l'actual torre del Pretori existia una capella destinada al culte dels monarques i d'aquells els qui en la seva representació (els veguers) s'encarregaven de mantenir-la en absència d'aquests. Desconeixem la advocació d'aquesta capella. A partir de les dades que podem extreure de les fortificacions del Penedès es pot plantejar com hipòtesi la advocació a Santa Maria o a San Miguel. La terminologia utilitzada no pot ser menys explícita: "capellania situada in castro domini regis". Gens podem plantejar entorn de la seva ubicació en el recinte regi, propietat en exclusiva del rei a partir de l'any de 1173⁶⁷². No podem datar arqueològica o arquitectònicament aquests murs però a partir de les fonts textuais considerem que la fortificació-palau ja funcionava com a tal des de l'arribada de Robert Bordet durant el segon quart del segle XII.

L'àrea de plaça Rovellat. De la Villa Veteris Comitisse o Villa Antiquaa la formació del call jueu.

En plaça Rovellat, situada entre el carrer d'en Granada, el de l'Arc de Sant Bernat i el de Talavera, l'any 1971 es posaren al descobert, arran d'unes obres en el clavegueram,

⁶⁷⁰ Recordem la necessitat de controlar i protegir el litoral a mitjan segle XII del perill de les flotes islàmiques que posa en relleu la dotació de la canònica per l'arquebisbe Bernard Tort.

⁶⁷¹GUIDI 2012a: 193.

⁶⁷²GUIDI 2012a: 193 i 194.

diverses estructures. Aquesta troballa motivà una intervenció arqueològica per part del Museu Arqueològic de Tarragona a càrrec del seu director P. Manuel Berges⁶⁷³. En un dels sectors, d'una profunditat de 2 metres, es localitzà un estrat molt barrejat en el qual es documentà ceràmica blava catalana, de reflexos metàl·lics, grisa i una altra vidriada de verd i manganès. La gran quantitat de restes d'època romana tardana i fragments de terrissa medieval fa pensar que aquesta zona experimentà una forta ocupació en època visigòtica i durant tot el període medieval⁶⁷⁴. Segons la nostra hipòtesi de treball les restes arquitectòniques d'època romana i sobretot les estructures visigòtiques, van ser reocupades al segle XII, originant un espai plenament urbà intramurs ja des dels primers temps de la restitució. Aquest espai, al que hem denominat de forma genèrica "àrea de plaça Rovellat" seria un dels nuclis de poblament originaris a partir del qual es desenvoluparia l'urbanisme dels segles XII i XIII. Posteriorment aquesta zona seria ocupada pel call jueu⁶⁷⁵.

Per les fonts documentals sabem que aquest sector va ser ocupat per la casta militar normanda amb l'expressió Villa Veteris Comitisse. Les excavacions que van tenir lloc en la plaça Rovellat en 1971 dirigides per M. Berges Soriano van aportar una gran abundància d'estrats medievals (en el denominat sector IV), del que volem destacar el denominat "estrat II", a 0,70 metres de profunditat; on es va trobar un tros d'àmfora àrab de 9 centímetres. amb inscripció⁶⁷⁶. X. Aquilué va revisar els materials ceràmics i va corregir les cronologies de P.M. Berges. Segons X. Aquilué les estructures de Plaça Rovellat s'haurien de datar entre la primera meitat el segle V i el segle VI d.C.⁶⁷⁷ Les columnes que romanen in situ no van poder datar-se estratigràficament, però hom suposa que són estructures visigòtiques. Aquestes columnes, com apunten J.M. Macias, J. Menchón i A. Muñoz reposen sobre una fonamentació correguda de grans dimensions i amb una orientació diferent a la de les restants estructures. Els capitells son corintis i estaven reaprofitats d'altres edificis romans. En aquesta àrea es va documentar material de decoració arquitectònica visigoda possiblement relacionat amb un edifici de culte entre el que destaca tres creus calades, cancells, plaques, etc. Les mateixes excavacions confirmen la reutilització de material romà en època medieval, sense especificar. Segons els nostres plantejaments hem d'interpretar aquest espai com un complex cristià visigòtic de caràter litúrgic o residencial que va ser abandonat a la segona dècada del segle VIII d.C. amb la conquesta islàmica i l'establiment de la frontera entre la Tortosa musulmana i la Barcelona comtal⁶⁷⁸.

La revisió de la documentació textual de l'època i el seu anàlisi contrastant amb les dades arqueològiques i arquitectòniques ens permet caracteritzar aquesta zona del teixit urbà. Tenim un document datat el 9 de juliol de 1169 en que l'esposa de Robert Bordet, i els seus fills, donen al monestir de Poblet una illa edificada de la ciutat sota el propi castell que habiten –l'actual torre del Pretori-. El text diu "illam mansionem nostra voltam integriter, quam habemus sub castro nostro Terrachonensi, que habet exitum versus mare"⁶⁷⁹. Creiem que aquestes propietats havien de formar part del sector ocupat

⁶⁷³ BERGES 1974: 153-167.

⁶⁷⁴ MENCHÓN 1995: 188.

⁶⁷⁵ GUIDI 2012a: 194.

⁶⁷⁶ BERGES 1971: 161-162.

⁶⁷⁷ AQUILUÉ 1997: 1169-1185.

⁶⁷⁸ GUIDI 2012a: 195.

⁶⁷⁹ ALTISENT 1993.

al segle XII de l'àrea de plaça Rovellat. Per altra banda disposem d'un extraordinari document de finals del segle XII que fa referència explícita a aquesta zona de la ciutat i que ens permet definir els principals trets. De l'anàlisi minuciosa d'aquest text i de les restes arqueològics i arquitectònics que s'han documentat podem projectar una imatge aproximada de la Villa Veteris Comitisse.

En la compilació textual del Cartulari de Poblet es localitza una donació que va realitzar l'arquebisbe Guillem de Torroja al monestir datat en 1174. El bisbe metropolità donava una volta a Poblet que antigament s'anomenava de Beat Pere (una església conseqüentment). L'estructura arquitectònica estava inserida en un teixit urbà que ja en aquestes cronologies apareix com densament ocupat. El text diu: "illam voltant que dicitur antiquitus ecclesia Beati Petri, cum solo in circuito quod est infra menia civitatis Tarrachone, in villa antiqua iuxta murum prope turrím Poncií de Timor, quam tenetper Guillelmum de Cervari. Et sicut affrontat ab oriente in balnea antiqua et sicut est signatum a cantone balneorum versus plateam comunem, et a meridie in murum civitatis, et ab occidente in Solum Poncii predicti de Timor, et sicut tendit a cantone illius volte ad cellarium Arnaldi de Bitulonia defuncti, et a circio in platheam iamdicta". El text explicita que el solar es troba en el circuit intern de la ciutat de Tarragona (circuit quod est infra menia civitatis Tarrachone), és a dir, intramurs⁶⁸⁰. El document apunta la seva ubicació topogràfica en la vila antiga (vila antiqua) al costat de la muralla (iuxta murum) i propera a una torre no identificada materialment (també podia ser una casa amb forma turriforme) adscrita a un tal Poncio de Timor (prope turrim Poncii de Timor). La volta donada per l'arquebisbe es situa confrontada en orient per uns banys (balnea) i la Platea Comunem, una plaça o espai obert. En l'espai meridional se situaria la muralla (murum civitatis) i a la zona occidental les propietats de Poncii Timor. S'especifica que en una cantonada d'una illa de cases (cantone illius) se situa aquesta volta i un celler propietat de Arnald de Bitulonia, personatge que se cita ja difunt. Finalment es torna a contextualitzar les estructures arquitectòniques descrites en relació a la plaça (et a circio in platheam iamdicta). Es tractaria així doncs d'un àrea densament urbanitzada en la qual trobem elements característics d'una ciutat medieval en cronologies molt primerenques amb una plaça, banys, cases, un celler...⁶⁸¹.

Més problemes ha donat per a la historiografia la identificació de les voltes de Sant Pere, generant un debat que ha perdurat fins a l'actualitat i que encara avui en dia no ha estat resolt⁶⁸². E.Morera i Llauredó va plantejar que en la restauració de la ciutat del segle XII es va rehabilitar la volta romana del fòrum o del circ per fer-la utilitzar com a capella de Sant Pere. Posteriorment Serra i Vilaró va posar en comú la cita del Cartulari de Poblet de *Beati Petri* amb la referència a l'església de Sant Pere del l'Oracional de Verona; finalment va situar a Sant Pere Sescelades l'església visigòtica on va documentar estructures hidràuliques que va creure que podien ser els *balnea* mencionats al text. A.de Palma va ubicar la "volta de Sant Pere" entre els carrers de Sant Pere i Estubes, Ventallols i Natzaret, al peus del castell-palau dels normands. J.Salvat i Bové va situar la volta a la plaça de les Cols plantejant que el *murum* al que es fa referència es tractava de les restes monumentals del mur de tancament de la plaça de representació i no la muralla fortificada. Per a J.Salvat l'ubicació de la volta estaria entre els actuals

⁶⁸⁰ Com indiquen J.M.Macias, J.J.Menchon i A. Muñoz l'expressió "*cum solo in circuitu*" ens indicaria que l'església es troba enmig d'un solar. MACÍAS, MENCHÓN, MUÑOZ 1994.

⁶⁸¹GUIDI 2012a: 196.

⁶⁸²GUIDI 2012a: 197.

carrers Merceria i Civaderia. E. Riu apunta que l'existència dels banys vells i la volta fa suposar la presència d'estructures anteriors a l'urbanisme del segle XII. C.Godoy i M.Gros van reprendre el plantejament de J.Serra i Vilaró segons el qual la volta de *Beatri Petri* del text de l'any 1174 i l'església de Sant Pere de l'Oracional de Veron son el mateix, però l'ubica a les voltes de la capçalera del circ romà. J.M.Macias, J.Menchón i A.Muñoz plantegen que el *Beati Petri* (Sant Pere) citat al document fa referència a l'antiga església visigòtica de Sant Pere, situant-la a l'àrea de Plaça Rovellat. L'anomenada Villa Antiqua abastaria l'espai entre els actuals carrers de Santa Anna i Granada, a peu del Castell del Rei. Com han especificat J.M.Macias, J.Menchón i A.Muñoz les expressions *menia civitatis* i *murum civitates* fan referència a les muralles; el terme *murum* pot fer o no referència a la muralla però aquests autors creuen que es tractaria d'un mur que té la funcionalitat de delimitació física de la ciutat, possiblement els murs del conjunt foral. Per altra banda l'expressió de *prope turrim Poncii de Timor* no tindria que fer referència explícita a una torre defensiva sinó a una residència de tipus nobiliària. A partir d'aquest anàlisi J.M.Macias, J.Menchón i A. Muñoz plantegen que la volta esmentada al text de 1174 es situaria entre les actuals plaça del Rei i el carrer de l'Arc de Sant Bernat.

En un moment indeterminat a mitjans del segle XIII es va disposar que la població jueva de la ciutat de Tarragona se situés en el sector oriental de l'acròpoli, entre la muralla republicana del segle II a.C. i les grans estructures de la plaça de representació del segle I d.C. El call de Tarragona quedaria així inserit en l'espai delimitat pel mur de carreus i pilastres pertanyent a la plaça de representació i la muralla. En el costat més meridional el límit amb la restant trama urbana ho establí la plaça i el castell del Rei, que presidia tot el conjunt; mentre que el costat nord quedava delimitat per un extens porticat d'època visigòtica (segurament del segle VI d.C). Nombroses d'aquestes estructures poden contemplar-se en l'actualitat, com les columnes del carrer Granada, la columna i l'arc de la Plaça Rovellat (just en front de l'actual seu de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica) o els murs de carreus del fòrum.

Com s'articulava i es definiria la Villa Veteris Comitisse del segle XII i la juevia de finals del XIII? Estem convençuts que la formació i els usos d'aquest espai urbà va estar totalment condicionat per les restes arquitectòniques preexistents i que va haver-hi una voluntat per part dels primers pobladors de reutilitzar i retornar almenys en part a la activitat aquestes estructures. Segons el nostre plantejament l'actual porta de Granada era l'accés principal entre la Villa Veteris Comitisse i la terrassa superior de la ciutat. Més tard seria reaprofitada com a accés principal del call i la resta de la ciutat. Aquest accés comunicava amb el portal de Sant Antoni per un camí que discorria en paral·lel amb la muralla romana. La porta estava constituïda per dues columnes d'època visigòtica. La distància entre aquestes columnes, coronades per un arc, era de 3,20 metres, amb una altura de 5,70 metres aproximadament. La porta de Talavera articulava la Villa Veteris Comitisse i posteriorment la juevia amb una de les àrees de major activitat comercial de la ciutat, la zona de l'actual carrer Merceria. Creiem que aquesta porta devia trobar-se en eix, seguint la prolongació de les columnes postclàssiques, i que estaria constituït per les restes de la gran volta romana i les desaparegudes estructures visigòtiques que s'han trobat al costat de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica. El mòdul d'amplària de la porta, igual que en el cas de la de Granada, delimitaria l'amplitud del carrer, sent de 3,20 metres. En aquest sentit cal ressaltar les paraules de P.M. Berges Soriano, qui assenyala que "existeix una altra columna, que va estar alineada amb les

del carrer Granat, i que seria una de les quals va conèixer in situ Hernández Sanahuja, pertanyent a la casa del carrer Talavera⁶⁸³.

Els materials que constitueixen aquesta porta eren tambors de columna llisos, sense capitell, que tenien com basament una peça alt-imperial reaprofitada i treballada posteriorment. El diàmetre d'aquesta columna era de 76 centímetres, molt similar a les que tenim documentades als carrers Granada i Rovellat. Aquestes dues portes, les de Granada i Talavera, estaven constituïdes per columnes de pedra del Mèdol, amb una altura de poc més de tres metres fins al capitell. La columna millor visible és la que està situada enfront de les instal·lacions de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Es tracta d'una columna de tambors estriats. La columna està coronada per un capitell corinti i el basament és de pedra calcària. Com el que descriu Hernández Sanahuja per a la columna del carrer Talavera. Es tracta de pedestals d'estàtues reutilitzats d'uns 0,40 metres de costat aproximadament. Els tambors dels fustos de les columnes eren d'1,60, 1,50 i 1,30 metres. L'altura del capitell és de 0,90 metres. L'altura de tota l'estructura, incloent el basament seria de 5,70 metres aproximadament⁶⁸⁴.

La porta de Santa Ana quedaria encaixada en el parament de carreus i pilastres de les estructures del fòrum provincial. El sistema de voltes romanes quedaria així integrat primer a la Villa Veteris Comitisse i posteriorment en la jueria, en part en peus, en part desmuntat. D'aquesta forma, la porta de Santa Ana i la seva prolongació, el carrer dels Assahonadors es van traçar compartimentant i desmuntant gran part del tram de la volta romana⁶⁸⁵. El cas de la Portella difereix de les portes precedents; el seu origen cal buscar-ho en la construcció del gran campament republicà (el *Praesidium*) en la primera meitat del segle II a.C. Es tracta d'una porta de reduïdes dimensions, composta per grans megàlits de pedra. Sabem de l'existència d'una plaça exterior enfront d'aquesta porta quan es descriu l'entrada dels reis Isabel i Fernando en 1481 a la ciutat⁶⁸⁶ però no tenim indicis per plantejar aquesta plaça per als segles XII i XIII. A finals del segle XIII i principis del XIV La Portella donava cobertura física a nombroses activitats vinculades amb la vida social i cultural de la població jueva, especialment en relació amb la gestió de residus, la comunicació amb les necròpolis suburbanes o rurals, i permetia la fugida i/o protecció de la comunitat que habitava intramurs⁶⁸⁷.

La façana meridional de la Villa Veteris Comitisse i posteriorment el call s'hauria de relacionar estretament amb la plaça del Rei. A partir de la documentació escrita dona la sensació que es tractava d'un espai que comunicava més que delimitava o feia de tancament. L'accés hauria de comunicar la densa trama urbana de la Villa Veteris Comitisse i posteriorment el call amb l'ampli espai obert de la plaça del Rei. Tota l'extensa àrea de la Villa Comitisse/call, la plaça i el castell estaven sota jurisdicció teòrica de l'arquebisbe, ja que l'únic edifici propietat del rei era el seu castell/palau. No obstant això, plantejem que en base a l'evolució d'aquesta àrea i la seva segregació respecte a la resta dels nuclis urbans, l'àrea de plaça Rovellat formaria part d'un espai

⁶⁸³ BERGES 1974:155-156.

⁶⁸⁴ BERGES 1974:156.

⁶⁸⁵ S'ha volgut interpretar que aquesta porta es va tapiar quan els cristians realitzaven les seves processons religioses pel carrer Sant Ana; Salvat, 1931: 368. A. H. de la C. Lib. De act. Del Cons., 1369, fol. 1, 26 de desembre). No obstant això la informació del tapiat d'aquesta porta ha de relacionar-se segurament amb una altra de caràcter privat, propietat de Micer Barhomeu.

⁶⁸⁶ SALVAT 1931: 369-370.

⁶⁸⁷ GUIDI 2012a: 199.

clarament influenciat per el castell del rei.

La documentació textual cita nombrosos eixos viaris o carrers d'època baix medieval que articulaven el call, molts d'ells fossilitzats a l'actual trama urbana⁶⁸⁸. Considerem rellevant el mòdul de la columnata visigòtica al qual es van adaptar els eixos viaris dels segles XII i XIII i que van quedar fossilitzats fins l'actualitat, especialment els dels carrers de Talavera i la de Granada. La prolongació de la distància entre columnes és de 3,20 metres per els dos carrers. El carrer Talavera comunicava l'àrea residencial amb l'àrea comercial de l'actual carrer Merceria; el carrer de Granada ho feia amb les grans residències aristocràtiques construïdes al costat de la muralla en relació al Portal de Sant Antoni de la que no tenim restes materials però sí referències textuls des de finals del segle XIII al XV. La prolongació del carrer Granada articulava una sèrie d'habitatges amb pati de caràcter aristocràtic durant els segles XIV i XV, era també un espai fonamental en el tram de les processons urbanes. Aquest carrer donava pas a una part del denominat i indefinit Forat Micó, del que parlarem posteriorment. Tant el carrer de Talavera com la de Granada es projecten orientats en paral·lel respecte a les estructures del fòrum provincial i la muralla republicana d'origens romans⁶⁸⁹.

Si bé de forma fragmentària, podem parlar de l'existència d'altres vials en el call que han quedat fossilitzats en l'actual trama urbana i que, com els ja citats, es van constituir readaptant les estructures romanes i postclàssiques. Tal és el cas del carrer d'Assahonadors, documentada des de 1387⁶⁹⁰. L'altre vial (o vials) estaven constituïts pel denominat Forat Micó. La tradició i historiografia locals ha definit aquest espai de molt diferents maneres.⁶⁹¹ A partir de la revisió de la documentació textual i els estudis precedents plantejem una nova hipòtesi sobre la configuració del Forat Micó. Es tractaria d'un espai delimitat per tres vials: el primer, el que circumda l'àrea de la Portella com a prolongació de la de Granada; el segon, (l'hipotètic) carrer Armenyr i el que articulava la plaça Rovellat amb el carrer Granada⁶⁹². L'espai polifuncional de Forat Micó, eminentment comercial, seguiria recordat com vinculat a la comunitat jueva molt després de la seva expulsió, com es manifesta en el segle XVII, quan s'afirma “in vico seu carrerono vocato el Forat Micó antiquitur de la Portella dels Jueus, prope plateam del Rei; terminatur ex un latere cum platea Rei”⁶⁹³. El terme “carrerono vocato el Forat Micó” fa referència explícita de la seva constitució com un carrer.

Més problemes d'identificació planteja l'ubicació de la sinagoga, que ha estat plantejada per nombrosos autors sense arribar a un consens unànim⁶⁹⁴, situant-se de forma general en l'actual solar de l'església de la Trinitat (molt propera al call i ocupant

⁶⁸⁸DE PALMA 1956 i 1958.

⁶⁸⁹GUIDI 2012a: 200.

⁶⁹⁰ Aquest carrer, vinculat a la porta de Santa Ana, constituïa una ruptura respecte a l'urbanisme que adapta el preexistent: el carrer trenca la volta romana i de forma transversal subdivideix el seu espai, compartimentant i transformant-lo en locals de producció, venda i possiblement residències Salvat, 1931:386. A aquests locals estava proper el denominat forn dels jueus. Posteriors referències al forn dels jueus durant el regnat de Juan I especifiquen que es tractava d'una propietat règia *domini Regis*.

⁶⁹¹ SÁNCHEZ-REAL 1949; SALVAT 1931.

⁶⁹² Aquest solar, delimitat per aquests tres carrers i la Plaça de la Jueria, tindria una primera planta on s'instal·larien locals comercials i magatzems (a manera del *suq* islàmic), mentre que en els pisos superiors (fins a tres o quatre) hi hauria riques residències jueves. La seva imatge no seria molt diferent de la qual trobem en els porticats de l'actual carrer Merceria o en l'arqueria de Ca la Garsa.

⁶⁹³ SALVAT 1931:370.

⁶⁹⁴ SALVAT 1981; SECALL 1983.

actualment l'espai de la gran volta). La sinagoga, no obstant això, va deure situar-se entorn de la plaça dels Jueus, en l'espai que actualment està constituït per la plaça dels Àngels. La nostra hipòtesi va situar el temple en el solar de Ca la Garsa, on s'han realitzat fa poc temps un conjunt d'intervencions arqueològiques. Una dada fonamental a tenir en compte és l'existència de la Capella de Nostra Senyora dels Àngels, segurament erigida allí com a acte de purificació d'aquest recinte⁶⁹⁵. Una altra dada ens l'aporta la documentació escrita. En l'any 1465 el rei Joan II va ordenar construir un Palau Real en l'emplaçament de l'antiga Sinagoga: “en el vehinatge de l'antiga Sinagoga que fou enderrocada a obs de la nova construcció”⁶⁹⁶. Aquestes estructures de caràcter àulic poden formar part de les estructures gòtiques de Ca la Garsa, on creiem que se situava el temple jueu bastit a finals del segle XIII⁶⁹⁷.

L'actual jaciment arqueològic de Ca la Garsa i les seves estructures arquitectòniques gòtiques es situen en el solar nombre 23 de l'actual plaça dels Àngels. S'ha especulat sense arguments que podria tractar-se d'un hospital⁶⁹⁸. En referència a les restes arquitectòniques, la tipologia de l'edifici, tant en planta com en alçat, han de correspondre a un model arquitectònic i urbanístic propi dels palaus gòtics dels segles XIII i XIV dC.⁶⁹⁹. L'estructura arquitectònica constituïda pels tres arcs que discorren en paral·lel a la plaça respon a la tipologia de la majoria de sinagogues⁷⁰⁰. No obstant això, aquestes hipòtesis tan sols podrien solucionar-se a partir de l'estudi sistemàtic de les restes arquitectòniques i arqueològiques documentades al solar.

La documentació textual cita la presència d'una escola i uns banys a principis del segle XIV que presumiblement van deure construir-se a la fi del XIII amb la instal·lació del call. Aquests edificis tampoc han estat identificats, no obstant això podem situar-los en la trama urbana de forma aproximada. Segons els textos Berenguer de Monsó va arrendar una volta⁷⁰¹ davant del castell del Rei, enfront de l'escola dels jueus (*cum schola judeorum, cum Salmon Saportella et cum platea dictri Castri*). Novament, una volta (romana?) és referent topogràfic en la compra-venda de propietats o cases, on hem de situar l'escola dels jueus. Plantegem que l'escola va deure estar situada en l'espai entre el carrer Assahonadors, la plaça dels Jueus, la volta del recinte de culte i la plaça del Rei. Els banys són citats en un document del 9 de juliol de 1317, on es descriu la construcció d'una casa sobre la muralla enfront del Castell del Rei i enfront d'aquests banys⁷⁰². Potser aquesta dada es té que relacionar amb els banys citats en març de 1174, quan l'arquebisbe Guillem de Torroja fa donació al Monestir de Poblet d'una casa situada *in balnea antiqua*. Considerem que, malgrat la distància temporal i els profunds canvis en la fisonomia urbana, poden relacionar-se ambdues expressions. De forma general, en base a les escasses referències documentals, plantegem situar-los en l'extens sector enfront de la muralla i al costat de la plaça del Rei⁷⁰³.

⁶⁹⁵ SALVAT 1981:54.

⁶⁹⁶ CARRERAS 1906.

⁶⁹⁷ GUIDI 2012a: 201.

⁶⁹⁸ ESCODA I VALLS 2007:31, per contradir-se posteriorment.

⁶⁹⁹ ESCODA I VALLS 2007:36.

⁷⁰⁰ LACAVE 1992.

⁷⁰¹ De nou se cita l'existència d'una volta arrendada en època medieval, fet que, com hem anat veient al llarg del text, és comú en tota la documentació d'aquesta època.

⁷⁰² SECALL 1983.

⁷⁰³ GUIDI 2012a: 201.

Els suburbis del primitiu nucli feudal de Tarragona.

La transformació del circ romà al suburbi d'El Corral.

La restitució i reocupació de la ciutat de Tarragona a principis del segle XII va comportar que l'antic circ romà es transformés en un barri extramurs, raval o suburbi, que va rebre el nom de "Corralet" o "El Corral", com es desprèn de documentació medieval. Un text datat l'any 1128 ja ens parla de l'existència de l'església de Santa Maria del Corral en aquest espai. Temple que no s'ha pogut documentar materialment. A partir del segle XIII augmenta i abunda la documentació referent a vendes de terra a particulars per tal de bastir-hi cases i sobretot, a la celebració de fires⁷⁰⁴. Durant el segle XII l'antic circ romà allotjaria aquesta parròquia en torn de la qual s'articulava un nucli residencial però sobretot productiu de caràcter agropecuari. El seu caràcter productiu ha estat posat de relleu per l'estudi realitzat per R.Mar, Ll.Piñol i H.Mir. Al segle XIII aquest espai productiu es consolidaria i estendria fins que finalment en amb el creixement del XIV quedarà integrat dins el circuit de les noves muralles⁷⁰⁵.

L'església de Sant Salvador del Corral.

No coneixem la ubicació exacta de Sant Salvador del Corral, ja que no ens queda cap testimoni arquitectònic o arqueològic que ens permeti situar-la topogràficament amb relativa exactitud. Tampoc facilita cap tipus de informació la cartografia històrica, relativament freqüent a partir del segle XVII. Sí sabem que aquesta es trobava en El Corral, és a dir, en l'antic circ romà transformat en suburbi medieval. En aquest sentit la documentació textual emesa al segle XII en cronologies molt primerenques es explícita: "ecclesiam Sancti Salvatoris in surburbio Terrachonensis"; així es cita en una escriptura datada el 24 d'octubre de 1128. Es tracta d'un dels documents i referències a edificis cristians més antics de la ciutat. Aquesta cita, tan primerenca, és especialment rellevant. L'any 1129 l'arquebisbe Oleguer va donar el temple al bisbe de Vic i a l'església d'Osona. L'any 1154 l'església torna a ser citada en la butlla papal de Anastasi IV, on apareix esmentada com "Sancti Salvatoris del Curral". Posteriorment, en 1194 tornaria a ser citada en les ratificacions com a propietats de l'església de la butlla papal emesa per Celestí III. L'any 1242 el bisbe l'església de Sant Salvador va deure fer de "base" sobre la qual els monjos franciscans instal·lessin la seva ordre monàstica a la ciutat. És a partir de llavors quan el temple deixa de ser citat en les fonts textuais i segons J.M.Recasens és derrocat en les ampliacions i reformes urbanístiques de la baixa edat mitjana.

En relació a l'església de Sant Salvador del Corral volem vincular, a tall d'hipòtesi, la troballa d'un fragment de decoració arquitectònica datat al segle XII⁷⁰⁶. Amb motiu de les obres de restauració que es realitzaren al pati del costat dret de l'ajuntament de Tarragona es descobrí un fragment, en dos trossos, d'un alt relleu figurat que pot pertànyer al timpà d'una portalada, si es té en consideració la curvatura del perfil superior. El bloc trobat, compost per dos trossos, fa 46 centímetres d'alçada i uns 32 centímetres d'amplada i gruix. S'hi distingeix un personatge alat, situat a dalt, que mira i assenyala amb un dit força llarg cap a l'esquerra. Porta un túnica cenyida per un

⁷⁰⁴ MENCHÓN 1995: 188

⁷⁰⁵ GUIDI 2012a: 203.

⁷⁰⁶ RECASENS I COMES 1966-75, vol. II.

cinturó llis i vorejat al coll, i també un mantell que li marca l'espatlla. El cap és de factures rodones, grans ulls sortints, cabell distribuït regularment amb serrell rutllat. Sota la figura alada trobem un lleó, girat al costat contrari i amb aspecte ferotge. És representat amb la boca oberta, ensenyant les dents, els narius buidats i una crinera solcada d'estries. Aquest fragment de decoració arquitectònica pot correspondre a una figuració del tetramorf que envoltaria un *Maiestas Domini*. Estilísticament pot associar-se amb la porta sud del temple prioral de Saint-Bèat, al Comenge, a més del timpà de l'església de Saint-Aventin, a la mateixa regió (ambdues en França).

A Tarragona el paral·lel estilístic es troba al frontal del altar de Santa Tecla, situat a l'absis de la catedral, raó per la qual pot ésser presumiblement adscrit als tallers de Tolosa. Així mateix, en aquest sentit, també pot associar-se al treball dels capitells del claustre de la seu tarraconense, on a l'angle nord-est es troba una figuració d'una *Maiestas Domini* rodejada dels tetramorfs. Iconogràficament també el trobem al portal d'entrada al claustre des de la catedral. En el cas del tetramorf documentat a l'Ajuntament, per les seves característiques tipològiques i ornamentals pot ésser adscrit a la segona meitat del segle XII, encara que es pot endarrerir fins la primera meitat d'aquest tipus de representacions. Presumiblement aquest fragment d'un tetramorf pot haver format part de la decoració de la portalada de l'església de Sant Salvador del Corral, el temple més proper a la zona de la troballa. D'altra banda aquesta església es convertiria en un dels primers temples de l'ocupació feudal de la ciutat de Tarragona⁷⁰⁷.

L'antic circ romà i la seva readaptació com espai residencial i productiu medieval.

Tenim testimonis de l'existència del convent de Sant Francesc sense que puguem atribuir un espai específic a mitjans segle XIII. En primer lloc el cronista N. Feliu de la Penya esmenta que l'any 1249 el bisbe de Vic va donar l'església de Sant Salvador del Corral amb la condició que al seu costat construïssin la seva residència conventual, és a dir: el monestir. Al segle XIV el monestir va ser traslladat a l'àrea extramurs, fora de l'àrea de l'antic circ romà. La nova construcció es realitzaria en el sector comprès entre l'actual església de Sant Francesc, en la Rambla Vella i l'Institut d'Ensenyament Secundari Pons d'Icart. L'any 1287 l'arquebisbe Bernard d'Olivella va fer un llegat testamentari de 500 sous a aquest monestir. El complex monàstic és esmentat al segle XIV quan el Consell Municipal ho dota de 15 lliures en concepte d'almoïna així com amb el préstec de blat i altres productes recollits en les collites camperoles. Així doncs, sense poder concretar topogràficament la seva ubicació, hem de situar el monestir de Sant Francesc des de mitjan segle XIII a l'interior del recinte de l'antic circ romà, en El Corral⁷⁰⁸.

Les nombroses intervencions arqueològiques i la musealització de la capçalera del circ romà han posat de manifest la reutilització i readaptació de material i estructures romanes en la constitució del suburbi durant els segles XII i XIII en un fenomen anàleg al que hem reconegut en nombrosos sectors de la terrassa mitjana i superior de la part alta de Tarragona. A partir de la documentació textual i sobretot arqueològica considerem que cal distingir dos espais dins d'El Corral. En primer lloc l'*arena* de

⁷⁰⁷GUIDI 2012a: 203-205.

⁷⁰⁸GUIDI 2012a: 205.

l'antic circ, l'espai central no ocupat per edificacions en època romana, que va deure constituir la base de l'espai de camps de cultiu, horts, tancats per el bestiar i espais oberts en forma de places on es portarien a terme les activitats productives i comercials. El segon espai ho constituïrien les voltes que donaven suport a les grades de l'estructura romana. Coneixem bé les voltes de la façana nord del circ, que limitava amb la terrassa mitjana, amb la plaça de representació romana i amb el Mur Vell construït al segle XII. Les voltes de la capçalera han estat objecte d'estudis monogràfics. Aquest extens conjunt de voltes va ser reutilitzat i ocupat durant el segle XII com a espais d'hàbitat pels primers pobladors del suburbi, i molt possiblement en èpoques més tardanes, quan ja s'estava consolidant una malla urbana a l'interior del propi circ.

Citarem tres intervencions arqueològiques dutes a terme a la fi del segle XX que il·lustren aquest procés d'ocupació. En primer lloc a la capçalera del circ romà, les excavacions han posat en evidència l'aprofitament de la muralla romana com a espai d'habitatge. Els treballs de P.M.Berges als anys 70 van documentar com el llenç de muralla orientada cap al passeig de Sant Antoni va patir un buidatge del farciment intern de toves, d'uns 3,5 metres d'amplada per 7 metres d'alt, amb l'objectiu d'habilitar un habitatge. Al costat meridional es va construir un arc apuntat de mides similars als de la façana del circ. L'accés al circ fou paretat amb un mur d'*opus spicatum* on es va instal·lar una espitllera per mantenir control vers aquest sector que actuava com a límit amb l'espai extramurs⁷⁰⁹. Aquestes dades ens informa de la voluntat per part dels pobladors del segle XII d'habilitar estructures romanes com a espais d'hàbitat així com de l'adequació per a la defensa de la zona. No podem oblidar que malgrat que aquesta zona va ser habitada ja des de primerenques cronologies, l'única defensa respecte a possibles atacs eren les pròpies estructures del circ, ja que la construcció del Mur Vell al segle XII deixava segregat El Corral respecte al nucli urbà.

Durant les actuacions arqueològiques del TED'A entre els anys 1987-1989 es va intervenir el costat sud-est del circ romà. En aquest sector les voltes del circ es va documentar una ocupació associada als segles XII-XIII amb una dinàmica general basada en l'aprofitament de les voltes com habitatges. En un punt de l'excavació la coberta romana de la volta s'havia enderrocat de manera que als segles XII es va poder aixecar un habitacle de dos pisos d'altura, recolzats en els murs romans amb sengles arcs de diafragma de forma apuntada. La construcció d'arcs de diafragma per construccions d'entitat està documentada en altres punts de la ciutat com es el cas de la torre dels Templers o la gran aula del monestir localitzada a les excavacions a la Casa dels Canonges, ambdues datades amb relativa precisió a finals del segle XII. La porta d'accés a l'habitatge del circ va restar inutilitzada amb la construcció del Mur Vell. Al paretat de fons s'observà també l'obertura d'una espitllera que J.Menchon adscriu a un possible ús militar de l'espai. La presència d'espais de hàbitat reutilitzant les voltes s'alternaria amb espais d'emmagatzematge, possiblement vinculats a la producció rural i/o el tràfic de mercaderies que es duria a terme en l'*arena* del circ i que tenim ben documentada pels textos. Arqueològicament també es manifesta la troballa de sitges en aquesta àrea, com les documentades per el TED'A obertes al farciment de toves de la muralla construïdes entres els segles XII-XIV. En una de les voltes del sector sud-est també es trobà un conjunt de monedes de billó de Jaume II (1213-1276)⁷¹⁰.

⁷⁰⁹ MENCHÓN 1995: 188.

⁷¹⁰ MENCHÓN 1995: 189.

Sabem que part de les estructures del propi circ van ser desmuntades (ja sigui en època visigoda (segles V-VIII d. C.) o al segle XII. Després del desmantellament de les estructures i l'adequació de l'espai es va construir un camí que semblava estar flanquejat per les estructures romanes que romanien in situ. Les intervencions del CAUT (Centre d'Arqueologia Urbana de Tarragona), dirigides per l'empresa CODEX-Arqueologia i Patrimoni entre els anys 1990 i 1991 al sector sud-est, entre l'antic cinema Cèsar i la muralla romana, van posar al descobert un seguit de nivells fonamentats sobre la roca que van ser adscrits a un vial d'època medieval. No obstant això, el fenomen de desmantellament no va ser generalitzat, només es documenta en casos puntuals. D'aquest fet es dedueix que façana de l'exterior del suburbi d'El Corral, quedaria protegit per les monumentals estructures romanes, mentre que a la façana interna es disposarien en bateria, i resseguint els eixos delimitats per l'edifici d'espectacles, un ampli conjunt d'espais d'hàbitat i emmagatzematge.

Les estructures del circ, així doncs, van deure exercir parcialment de muralla en que identifiquem la presència de diferents accessos com el documentat al costat de l'antic cinema César. A l'interior del conjunt es disposaria la parròquia de Sant Salvador del Corral, horts i tancats per a animals. A la fi del segle XII i principis del XIII aquest paisatge semi-rural es transformà i gradualment es va construir com un dens teixit ple d'edificacions a l'interior. D'aquest procés comptem amb les informacions textuais que ens proporciona la venda i compra de cases. S'intueix que durant aquest procés les voltes del circ van continuant patint transformacions d'adaptació per a les noves funcionalitats com espais d'hàbitat. Aquest és el cas de les troballes realitzades l'any 1992 al núm. 16 de la plaça de la Font, on el Taller-Escola de Restauració de la Muralla va documentar diverses reformes medievals consistents en dos arcs apuntats sobreposats, al cantó meridional de la volta i l'aixecament als seus flancs de sengles paraments de grans carreus romans reaprofitats⁷¹¹.

D'altra banda tenim indicis arqueològics que fan plantejar l'existència, fora del recinte de l'antic circ, d'estructures arquitectòniques associades als segles XII i XIII. Així queda patent, per exemple, al núm. 10 de la Rambla Vella, on es van portar a terme intervencions arqueològiques per part de l'empresa CODEX l'any 1993. Aquesta excavació va posar al descobert un edifici medieval situat fora el traçat de la muralla. L'edifici, situat al costat de l'antic convent de Santa Clara, presentava tres estances mal conservades. Les parets es recolzaven damunt de les estructures romanes i estaven fetes de tovots amb les cares arrebossades de calç o recobertes amb petites pedres. El paviment era de terra compactada. A partir de la estratigrafia, l'edifici es pogué datar a finals del segle XIII o l'inici del segle XIV, encara que sembla que en aquesta mateixa centúria s'abandonà, l'habitatge probablement amb motiu de la guerra dels dos Peres (1368-1374). Aquest fet probablement es degué a que la ciutat va ser tancada, amb motiu del conflicte bèl·lic pel cantó del circ, arran de la qual es va desmuntar l'enllosat de l'antiga *Via Augusta* (carrer llossat) per tal de bastir la muralla⁷¹². Sobre la base d'aquestes dades no podem plantejar l'espai suburbà del nucli primitiu feudal de Tarragona com un "desert" d'edificacions, encara que els indicis arqueològics no són gens clars per al segle XII. Sabem que els terrenys que antigament constituïen la ciutat romana fins al riu Francolí s'articulaven sobre la base de camps de cultiu i horts, però les evidències documentades en la Rambla Vella indiquen que aquests espais agraris

⁷¹¹ MENCHÓN 1995: 189-190.

⁷¹² MACIAS, MENCHÓN, MUÑOZ 1995: 190

s'alternaven amb uns altres de tipus residencial i industrial, com és el cas del Rec dels Molins, bé datat a partir del segle XIII.

La transformació de l'amfiteatre i la basílica visigoda a Santa Maria del Miracle.

Per l'estudi de l'arquitectura del segle XII el temple de Santa Maria de l'amfiteatre constitueix sense cap dubte un exemple paradigmàtic pel seu excepcional estat de conservació fins a principis del segle XX. Les fotografies, dibuixos i restes arquitectòniques ens aporten un excepcional dossier d'informacions que mereixeria una monografia específica. L'església de Santa Maria va ser bastida a mitjans del segle XII a l'arena de l'amfiteatre romà altimperial (segle II d.C.)⁷¹³. L'edifici d'espectacles romà va ser construït a l'àrea suburbana oriental de la ciutat, aprofitant la topografia inclinada del terreny. De forma el·líptica, tenia un eix major de 109,50 metres i menor de 86,50 metres. En l'arena s'obrien dues fosses perpendiculars entre si, de 61,50 i 38,50 metres folrades amb carreus i dos capelles (*sacella*) paganes. L'amfiteatre va ser reformat en dues ocasions: la primera durant el govern de l'emperador Heliogàbal, quan el podi (*podium*) es va dotar d'una inscripció monumental; la segona va tenir lloc durant a la fi del segle III o principis del segle IV d.C, documentant-se de forma molt fragmentaria. L'abandó i amortització de l'amfiteatre s'ha datat segons l'estudi dels nivells de farciment de les fosses en la primera meitat del segle V d.C. Al segle VI d.C. es va bastir una basílica visigòtica⁷¹⁴.

Les restes del complex visigòtic es van documentar arrasats arran de la dinàmica activitat edilícia a la zona. Sobre les ruïnes de l'amfiteatre i la basílica visigoda es va construir una església romànica de planta de creu llatina, Santa Maria del Miracle i entre els anys 1576 i 1780 la instal·lació d'un convent trinitari. Ja en època moderna el lloc va acollir un penal per recloure als presoners destinats a la construcció del port de Tarragona (entre el 1796 i el 1908) i en el segle XX l'enderrocament dels edificis afegits al de l'església romànica en el 1911. Al llarg de tot el segle XX destaquen les iniciatives de recuperació, intervencions arqueològiques i musealització del conjunt, destacant la troballa de la basílica visigòtica l'any 1953. La dilatada activitat edilícia en el solar dificulta l'estudi de les restes i troballes arqueològiques⁷¹⁵, així com la comprensió del fenomen de transformació entre els segles postclàssics als medievals.

La basílica visigòtica de l'amfiteatre va ser projectada amb la intenció de monumentalitzar l'espai sagrat en el qual van ser martiritzats el bisbe Fructuós i els seus diaques Auguri i Eulogi. Coneixem bé el martiri del 21 de gener de l'any 259 d.C. gràcies a les Actes Martirials, un poema de Prudenci i diversos testimonis tardoantics. Per a l'estudi de la basílica visigòtica de l'amfiteatre resulten fonamentals els treballs de P.de Palol, H.Schlunk, Th.Hauschild, les intervencions arqueològiques del TED'A i els treballs de C.Godoy. L'edifici es defineix com una basílica de tres naus; les dimensions externes són de 22,75 metres de longitud i 13 metres d'amplària. El perímetre basilical

⁷¹³ CAPDEVILA 1924; MENCHÓN 1995: 185-187; COMPANYYS, VIRGILI, CRISPÍ 1995: 187-188; FUENTES GASÓ, RAMOS I MARTÍNEZ, MENCHÓN 1995: 184-185; MENCHÓN 1995: 185-187; TED'A 1990.

⁷¹⁴ GUIDI. 2009.

⁷¹⁵ TED'A 1990.

articula una sèrie d'àmbits i elements: es va edificar un ambient annex a la capçalera de forma quadrangular, possiblement el baptisteri, i en un moment posterior es va edificar adossat al mur meridional una sèrie de petites càmeres funeràries situades en bateria que no formarien part de l'espai litúrgic, constituint-se com un espai funerari privilegiat. El temple està orientat en adreça nord-oest-aquest i sud-oest, ocupant el sector sud-oriental de la sorra de l'amfiteatre, cobrint un espai lliure emmarcat per l'estructura arquitectònica del podi el·líptic⁷¹⁶.

El projecte arquitectònic va quedar integrat entre les estructures de l'amfiteatre, sobre l'*arena*, afectant tan sols les fosses, que es trobaven ja amortitzades. La seva ubicació en aquest sector de l'amfiteatre s'explica per la rellevància que va arribar a aconseguir el culte als màrtirs (Fructuós, Auguri i Eulogi) i la hipotètica presència d'una memòria (*Cella Memoria*) precedent de la qual no ens han quedat cap tipus de testimoni. La basílica de l'amfiteatre, per la seva inserció urbana, projecció i execució edilícia (així com els seus espais interns) donava suport físic a una complexa xarxa d'activitats cívico-religioses. El rol de l'activitat espoliadora integrava els valors estètics i formals de la civilització romana en la societat postclàssica del segle VI d.C. La construcció de la basílica de l'amfiteatre i el seu complex cristià de mausoleus, enterraments i altres estructures, així com l'edificació en diferents parts de l'acròpoli de construccions monumentals indiquen que lluny de parlar de decadència hem de plantejar un revival edilici en el s. VI d.C. per la Tarragona visigòtica. Aquest conjunt d'estructures, l'amfiteatre i el complex cristià visigòtic, van ser la base material sobre la qual a mitjan segle XII s'edificaria l'església de Santa Maria⁷¹⁷.

En realitat aquesta construcció religiosa no es pot incloure dins del primitiu nucli feudal de Tarragona (la part alta), no obstant això l'abundància de dades que tenim sobre aquest espai ens permet identificar, analitzar i estudiar els principals trets la continuïtat en els usos dels espais arquitectònics romans i visigots durant el segle XII. Així doncs, Santa Maria del Miracle ens serveix per comprendre millor com van ser altres temples urbans com són els coneguts parcialment com Sant Llorenç, Sant Miquel del Pla, Santa Natxaret o San Salvador del Corral. Considerem que les dades relatives a Santa Maria poden extrapolar-se al conjunt d'edificis religiosos de caràcter netament urbà així com l'existència de tallers i operaris especialitzats a la ciutat durant la segona meitat del segle XII.

La primera referència textual de Santa Maria del Miracle es troba la butlla del papa Anastasi IV del 25 de març de l'any 1154, emesa durant l'arquebisbat de Bernard Tort, en la que s'esmenta l'edifici com *Sanctae Mariae de Miraculo*. Sabem que en origen l'edifici va dependre de l'arquebisbat directament i que a partir de l'any 1192 fins al segle XV va ser el canonge tresorer del Capítol catedralici qui la va regir⁷¹⁸. L'accés a l'edifici es realitzava per l'anomenat "camí de a Verge Maria del Miracle" i al retorn a la ciutat "pujada del Sant Crist", estava empedrat per salvar el desnivell esgraonat. Aquest camí extramurs discorre des del portal del Rei fins al temple. Encara que aquestes dades es relacionen amb la documentació dels segles XVI-XVIII considerem que a l'edat mitjana no seria molt diferent l'accés a l'església⁷¹⁹.

⁷¹⁶ TED'A 1990.

⁷¹⁷ GUIDI 2009.

⁷¹⁸ TED'A 1990: 243.

⁷¹⁹ TED'A 1990: 244.

En l'actualitat es conserva de l'edifici la planta i part inferior dels murs fins a una alçada variable⁷²⁰. No obstant això, l'església estava quasi completa fins principis del segle XX, quan es va procedir al seu enderrocament⁷²¹. L'estructura és de planta de creu llatina amb una sola nau amb un absis de planta rectangular i cimbori octogonal amb cúpula sostinguda per trompes còniques. La coberta era d'arc apuntat amb una gran austeritat d'elements decoratius. La nau principal té unes mesures de 32,50 per 7,50 metres, dividida en dos sectors, la nau pròpiament dita i el creuer. La nau principal té quatre trams de 6 per 7,70 metres cadascun llevat el segon, de 6,50 per 7,50 metres. Adossades al mur perimetral es localitzen columnes que sostenien els arcs perpanys. En alguns trams s'ha documentat a l'espai horitzontal un conjunt de carreus de pedra lligats amb argamassa que constitueixen bancs correguts. L'accés es realitzava mitjançant una porta oberta en el mur lateral occidental, un emplaçament de configuració similar al de la basílica visigòtica. La porta, que coneixem bé a partir de l'estudi realitzat per el TED'A, té dues fulles, estava oberta al segon tram, centrada entre dues columnes adossades que defineixen una distància de 1,90 metres cadascuna. Des de l'exterior la porta s'obre en un cos paral·lelepípedic de 7,70 metres que sobresurt fins a 0,40 metres del pla del mur. Es tracta de la porta prototípica del romànic en que es monumentalitza l'accés com si d'un arc triomfal romà es tractés⁷²². Com apunta el TED'A el creuer fa d'element central i confluent dels espais de l'església. Es defineix com un àmbit quadrangular de 8,30 per 8,30 metres de costat a excepció de l'absis, on mesura 6 metres⁷²³.

El transepte s'ubica entre l'absis i la nau amb unes mesures de 21,90 per 7 metres, dividit en tres trams, el central o creuer i dos laterals de 6,30 per 7 metres delimitat per les columnes adossades i els arcs perpanys de sosteniment de la volta. Volem ressaltar com al mur est de l'ala meridional, al costat de l'absis, s'obre una absidiola de planta semicircular coberta amb secció de volta de 3,80 metres d'amplada i 1,90 metres de profunditat. Aquest mur té un gruix de 3,20 metres, excepció de l'edifici ja que tots els murs de l'església tenen una mitjana de 1,50 metres. El mateix mur de l'absidiola es documenta una escala de cargol amb ànima de 1,47 metres de diàmetre. L'escala de cargol i el grossor del mur de l'absidiola ens fa plantejar l'existència d'una torre-observatori en aquest punt de l'edifici que no es va conservar. L'espai més sacre del temple, l'absis, és de planta quadrada, de 6 per 6 metres, disposat de forma simètrica a l'eix del conjunt, flanquejat per dues columnes adossades que sostenen un arc perpany similars al de les restants naus, aquest element faria d'arc triomfal⁷²⁴.

Les excavacions portades a terme per el TED'A van posar de manifest com la construcció de l'església romànica estava condicionada per les estructures preexistents

⁷²⁰ CAPDEVILA 1924; MENCHÓN 1995: 185-187; COMPANYS, VIRGILI, CRISPÍ 1995: 187-188; FUENTES GASÓ, RAMOS I MARTÍNEZ, MENCHON, J.J. 1995: 184-185; MENCHÓN 1995: 185-187.

⁷²¹ Per aquesta raó disposem de tanta quantitat de documentació gràfica, especialment fotografies, que ens permet caracteritzar l'edifici romànic amb precisió. Molta d'aquesta documentació fotogràfica està recollida al TED'A 1990.

⁷²² Aquest tipus de porta es documenta també a l'accés entre la catedral i el claustre romànic.

⁷²³ MENCHÓN 1995: 185-187; COMPANYS, VIRGILI, CRISPÍ 1995: 187-188; FUENTES GASÓ, RAMOS I MARTÍNEZ, MENCHON 1995: 184-185; MENCHÓN 1995: 185-187; TED'A 1990: 260 i 261.

⁷²⁴ TED'A 1990: 263.

d'època romana i visigòtica. Una característica que, com hem anat veient per tota la part alta de Tarragona, és generalitzada al segle XII. Els operaris medievals van arrasar el temple visigòtic fins a nivell de pavimentació i van reaprofitar la vella fonamentació de l'edifici. No obstant això, la nova construcció diferia de l'anterior: era més llarga i més estreta que el seu precedent. El mur de tancament dels peus de l'església del segle XII es recolza directament a sobre del mur de tancament de la basílica visigòtica, que actua com a sòcol extern del temple. S'ha pogut documentar que les fonamentacions són irregulars depenent de l'espai on es va assentar el nou edifici. Les fonamentacions del segle XII es van bastir amb grans carreus romans reaprofitats de l'edifici romà d'espectacles, col·locats de llarg i de través en sec i constituint una banqueta.

La construcció de la capçalera i part de creuer van motivar el desmantellament i readaptació al sector del podi i les graderies de l'amfiteatre. La pavimentació del temple del segle XII era d'*opus signinum* amb un nivell de preparació de sorra col·locat per damunt del nivell de circulació d'època tardoantiga. Els murs es van bastir amb carreus romans reaprofitats disposats en filades més o menys regulars. Volem destacar que carreus i columnes estaven força treballats. Les finestres documentades tenien forma d'espitllera i doble esqueixada de 1,80 per 0,50 metres. Haurien fins a dotze obertures similars a les documentades a l'aula documentada arqueològicament a la Casa dels Canonges (sector del claustre catedralici) també d'aquestes cronologies. El temple de Santa Maria del Miracle estaria cobert amb volta de canó lleugerament apuntada i reforçada per arcs perpanys apuntats de secció quadrada que es recolzaven en les columnes adossades als murs perimetrals del temple. Al seu exterior estaria coberta a doble vessant a l'absis i als extrems de transepte i la nau i al creuer amb un cimbori octogonal⁷²⁵.

Com succeeix amb l'estructura de l'edifici, la decoració arquitectònica del segle XII associada a l'església de Santa Maria del Miracle constitueix un dels millors documentats per aquestes cronologies a l'àrea de la ciutat de Tarragona. Les peces, localitzades in situ o descontextualitzades, van ser reunides pels excavadors del TED'A i publicades en el seu volum referent a l'amfiteatre romà de Tarragona. La decoració interna era mot austera i es reduïa a una cornisa a l'anell de la cúpula del cimbori i les motllures de les bases i capitells de les catorze columnes adossades o semicolumnes. Cadascuna d'aquestes columnes internes presentava un o dos carreus com a basament de 1,70 metres d'amplada que sobresurt entre 40 i 45 centímetres del mur. La basa era un carreu on s'havia treballat el plint. Per damunt del plint es localitzava uns ovals en l'àrea del creuer. El fust era semicircular i no presentava cap decoració; estava coronat per un capitell en un carreu romà on s'havia treballat collarí, capitell i l'àbac. Tots aquests elements de decoració arquitectònica s'havien realitzat a partir de carreus de l'edifici romà reaprofitats. La imposta o cornisa s'ubicava en el punt de separació entre els murs i la volta i les columnes adossades, treballada en carreus molt més plans que la resta i conformava una motllura de tipus bisell amb dues fileres de dents de serra planes i simètriques als costats mentre que la central presentava una filera amb decoració romboïdal gravada en negatiu. A l'exterior de l'edifici es localitzava la motllura del sòcol, treballada en carreus de 24 centímetres d'altura⁷²⁶.

⁷²⁵ TED'A 1990: 263-265.

⁷²⁶ TED'A 1990: 270-26, CAPDEVILA1924; MENCHÓN 1995: 185-187; COMPANYYS, VIRGILI, CRISPÍ 1995: 187-188; MENCHON1995: 184-185; MENCHÓN 1995: 185-187.

La portada en el mur lateral occidental de l'edifici presentava elements de decoració arquitectònica realitzat en marbre. El material marmori havia sigut reaprofitat de la construcció de l'amfiteatre romà i treballat fins a assolir les peces necessàries. El cos de la porta era de 7,12 metres amb l'accés ubicat al centre amb una obertura màxima de 3,55 metres. En la part inferior dels dos massissos laterals -al mateix nivell o cota del llindar- es documentava un conjunt de carreus de 22 centímetres d'altura amb una motllura de cavet invers. Com indica el TED'A, definint l'obertura de la portada hi ha una petita motllura amb decoració de boet que presentava una doble osca en cada costat. Les columnes eren de base àtica similars a les semicolumnes de l'interior del temple, amb plint i dos bocells separats per dos filets i una escòcia. Sobre aquesta base es disposava els fusts compostos i els capitells treballats en un cup de marbre. La presència de marbre en la porta del temple evidencia la voluntat per part dels operaris del segle XII de monumentalitzar aquest espai a partir de materials preexistents a l'edifici d'espectacles. Es tracta d'un fenomen similar al que documentem en la porta del claustre de la catedral amb l'escena del tetramorf. Finament les finestres o espitlleres tenien decoració geomètrica o amb daus⁷²⁷. La projecció i construcció de l'absis quadrangular s'atribueix a l'adopció dels cànons estètics propis del cistercenc. Tenim nombrosos paral·lels a conjunts con els de Santes Creus o Poblet. Un altre element propi d'aquest canón és la presència del cimbori octogonal.

El monestir de Sant Fructuós.

L'església i monestir de Sant Fructuós es situaven en l'antic eixample intramurs romà de la *civitas*, allunyat de l'acròpoli cívica-religiosa que acabaria albergant el primitiu nucli feudal de Tarragona als segles XII i XIII. El seu emplaçament hem de situar-ho pròxim al fòrum de la colònia romana, entre les actuals places Corsini i l'antiga basílica romana identificada per R.Mar i J.Ruíz de Arbulo. Segons J.Serra i Vilaró és probable que part del monestir i l'església de Sant Fructuós reaprofitessin les estructures arquitectòniques del fòrum de la colònia, especialment de l'àrea de la basílica. En un document estudiat per X.Sitges datat en el 4 de desembre de 1091 es fa referència a "Sancti Fructuosi Tarraonensi". Sabem per un document datat en 1151 que es va produir un enfrontament entre l'arquebisbe Bernard Tort i Robert Bordet en el qual el segon es queixava de l'expulsió del prelat del monestir de l'església de Sant Fructuós: "monachos de ecclesia Sancti Fructuosi". La denominació "monachos de ecclesia" indica l'existència a mitjan segle XII d'un monestir adscrit a l'església de Sant Fructuós, confirmada tres anys després en la relació de temples cristians de la ciutat en la butlla del papa Anastasi IV. D'altra banda l'any 1159 sabem que l'arquebisbe Bernard Tort feia donació de l'església de Sant Fructuós al capítol de la seu catedralícia amb l'objectiu de beneficiar-se de les seves rendes. L'any 1194 l'església continuava sent una de les propietats ratificades per la institució papal tal com es desprèn de la butlla emesa per Celestí III. En 1274 l'arquebisbe Bernard Olivella va concedir la dignitat d'ardiaca a Sant Fructuós. Sabem que l'any 1381 l'ardiaca era Bernard de Sant Dionís i en 1411 Joan Nadal. La Guerra dels Segadors a mitjans segle XVII va motivar que el monarca Felipe IV fortifiqués gran part de la ciutat de Tarragona amb el conseqüent enderrocament de l'església i monestir de Sant Fructuós⁷²⁸.

⁷²⁷ TED'A 1990: 272-276.

⁷²⁸ CAPDEVILA 1934; CAPDEVILA 1964-1965: 29-63; FIGUERES 1992; FONT I RIUS 1966: 83-105.

Sabem de l'existència d'un monestir de Sant Fructuós a Tarragona l'any 1091. Al testament estudiat per X. Sitjes de l'any 1091 es documenta com Guillem de Geribert, prevere del bisbat de Barcelona, deixa com llegat diferents bens a esglésies, capelles, etc, entre les quals està San Fructuós de Tarragona. El text diu: "Et concedo cenobio S. Pauli Barchinone et S. Fructuosi Tarraconensis ipsa mea tonna nova cum ipso vino qui ibi est ad illorum operes". S'especifica "cenobio" en referència als monestirs de Sant Pau de Barcelona però també de Sant Fructuós de Tarragona. J.M.Macias, J.J.Menchon i A.Muñoz han plantejat que aquest monestir hauria format part d'una ocupació anterior a la repoblació definitiva de la ciutat en les darreries del segle XI, durant la prelatura de Seniofred de Lluçà⁷²⁹. Aquestes dades són fonamentals, ja que indiquen un poblament cristià precedent a l'ocupació feudal de principis del segle XII.

En definitiva, malgrat la fragmentació i escassetat de dades, aquestes apunten a l'existència d'un monestir i església consagrats a Sant Fructuós des de cronologies molt primerenques. La data del document on es cita el monestir de Sant Fructuós coincideix amb a butlla de restauració oficial de la seu de Sant Benet del Bages conservat a l'Arxiu de Montserrat. En l'epitafi funerari de Bernat de Torelló, datat l'any 1087, es cita l'existència d'un monestir o canònica. Oleguer Bonastruga va bastir l'any 1128 un monestir sota l'advocació de Sant Fructuós que es pot correspondre a la consolidació dels precedents abans citats. La ubicació del monestir de Sant Fructuós s'hauria de situar a l'entorn de l'antic fòrum de la colònia de Tarragona, a un espai fora muralles respecte al nucli primitiu urbà. Per a Pons d'Icart el complex religiós es situava en un lloc elevat i vora la muralla, amb presència de columnes jòniques i entorn a un pati on es localitzava una creu de pedra de llisos pavimentat per lloses de pedra. J.A.Remolà ha estudiat i analitzat els documents de la Tarragona del segle XVI i més concretament l'obra de Pons d'Icart. Segons aquest autor el límit occidental del monestir seria la muralla romana en un espai delimitat per els actuals carrers Fortuny, Governador González, Reding i la plaça Corsini. Com apunten J.M.Macias, J.J.Menchon i A.Muñoz es podria tractar del temple que va documentar J.Serra i Vilaró a les seves excavacions al *forum coloniae*⁷³⁰. La situació del monestir de Sant Fructuós en l'espai del fòrum de la colònia ens fa plantejar tan sols a manera de hipòtesi el reaprofitament d'espais arquitectònics romans per al complex religiós a la fi del segle XI. No obstant això, i com ja hem assenyalat, es tracta d'una hipòtesi que només futures intervencions arqueològiques poden aclarir⁷³¹.

El monestir de Santa Magdalena de Bell-lloc.

Santa Magdalena de Bell-lloc va ser construïda en la desembocadura del riu Francolí sense que disposem de cap tipus de vestigi arqueològic o arquitectònic de les seves restes materials. La historiografia tradicional ha datat la seva construcció sota el govern de l'arquebisbe Bernard Tort, quan el 4 de gener de 1155 va cedir al monestir de Sant Pere de Besalú aquest temple. L'objectiu era la fundació d'un monestir benedictí. Segons s'extreu de la documentació textual aquest monestir va arribar a tenir una importància de

⁷²⁹ MACÍAS, MENCHÓN, MUÑOZ, 1994; MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL. 2007:8-29.

⁷³⁰ MACÍAS, MENCHÓN, MUÑOZ 1994.

⁷³¹ VVAA 1995: 59 i 60.

primer ordre, doncs és citada en una carta del papa Alejandro III datada el 7 de novembre de 1159 com el primer de la Península Ibèrica⁷³².

A principis del segle XIII els monjos que poblaven Santa Magdalena de Bell-lloc abandonen l'emplaçament al costat del Francolí i l'any 1249 Pere d'Abalat va cedir l'establiment a l'ordre de Santa Clara, moment en què aquesta ordre s'instal·la a la ciutat. En 1255 el papa Alejandro IV ordenava a l'arquebisbe Benet de Rocabertí que donés a les religioses Sant Miquel el Mar amb els seus equipaments. El mandat papal no va ser efectiu ja que es venia produint des d'anys enrere un enfrontament entre l'arquebisbat i el capítol catedralici en relació a aquestes propietats⁷³³.

L'ordre de Santa Clara es va instal·lar a la ciutat l'any 1249, tenint com a primer assentament l'emplaçament de l'ermita de Santa Magdalena de Bell-lloc, que va ser construïda durant el govern de l'arquebisbe Bernard Tort entre els anys 1146 i 1163 en la desembocadura del riu Francolí, l'antic Tulcis. Sabem que l'any 1255 es va ordenar a l'arquebisbe Benet de Rocabertí que es concedís a les monges clarisses de l'església de San Miguel del Mar dit les estructures atès que el convent de Santa Magdalena no tenia suficients recursos econòmics per mantenir-se. Així es desprèn de la butlla papal d'Alejandro IV. Entre mitjans del segle XIII i l'any 1285, sota el govern de l'arquebisbe Bernard d'Olivella, aquestes s'instal·len en un nou edifici intramurs, a la ciutat, del que desconeixem totalment el seu emplaçament. Es va dotar de 500 sous per a la construcció de l'església del nou monestir femení intramurs, però no s'especifica ni coneixem absolutament gens del seu emplaçament. S'ha plantejat que la construcció del nou monestir hauria tingut lloc prop de l'angle sud de la Muralleta, a prop o dins del suburbi d'El Corral I⁷³⁴.

Esglésies i espais amb possibles precedents del segle XII.

Dispossem d'una sèrie d'esglésies i convents fundats a principis del segle XIII o durant aquesta centúria. Malgrat les poques dades de les que disposem (tant documentals com arqueològiques), es pot plantejar la possible existència d'espais de cultiu o residencials de caràcter rural durant el segle XII. Aquests espais es consolidarien en el paisatge suburbà de Tarragona amb la construcció al segle XIII de convents o esglésies. A continuació enunciam els principals d'aquests espais, si bé ara per ara no disposem de dades arqueològiques que pugin validar aquesta hipòtesi de treball.

El convent de Sant Domènec.

A mitjan segle XIII es va instal·lar en un espai extramurs incert, entre el portal del Roser, el passeig de Saavedra i el Camp de Mart el monestir de Sant Domènec. Sabem que l'any 1248 es funda el monestir facilitant aquesta construcció l'arquebisbe Pere d'Abalat, encara que les despeses van ser sufragades pel comú de la ciutat. G.Barraquer accepta com a data fundacional l'any 1253. Al marge d'aquestes controvèrsies és segur que a la fi del segle XIII existia aquest monestir dominic a l'àrea extramurs, en el sector

⁷³² CAPDEVILA 1928.

⁷³³ CAPDEVILA 1928; VVAA 1995: 61.

⁷³⁴ VVAA 1995: 60.

oriental de la ciutat, si bé la documentació textual és extremadament escassa i fragmentària⁷³⁵.

El convent de la Mercè.

L'any 1223 es funda el convent de la Mercè, si bé fins a 1299 no comptem amb documentació totalment fiable, quan es traslladen des de l'horta de Sant Francesc al solar ocupat pel que seria la Casa Provincial de la Beneficència, seu de l'actual Diputació de Tarragona. Segons les dades extretes de la documentació textual es planteja que es va realitzar el trasllat per causa de la insuficiència de l'espai del convent⁷³⁶.

L'església de Sant Miquel del Mar.

L'església de Sant Miquel del Mar va ser construïda i pagada per l'arquebisbe Aspàreg de la Barca segons es desprèn d'un document datat el 18 de juny de 1225 en el qual se cita el gest de 6000 moratabins. El solar en el qual es va construir l'església va ser cedit per Joan de Castri el 8 d'octubre de 1224. En el testament d'aquest mateix Joan de Castri se cita la seva voluntat de ser enterrat davant de la porta de l'església. La situació del temple l'hem de situar en un espai proper a l'actual estació de Renfe segons s'extreu dels dibuixos i anotacions realitzats per A. Van den Wyngaerde a mitjan segle XVI. Segons un document datat l'1 d'octubre de 1227 el temple quedaria reduït a un oratori públic. El 13 de febrer de 1391 l'arquebisbe Ènnec de Vallterra va unir a Sant Miquel del Pla la dignitat de successòria de la segona seu. Aquesta important denominació es va mantenir fins l'any 1573 que l'arquebisbe Gaspar Cervantes de Geta la va suprimir. A la Guerra dels Segadors l'església de Sant Miquel del Mar va ser totalment atterrada. No tenim cap tipus de testimoni material d'aquest edifici⁷³⁷.

L'església de Sant Pere de Sacelades

De l'església de Sant Pere de Sacelades no tenim cap tipus de testimoni arquitectònic o arqueològic. Sí sabem que el temple se situava en el turonet de Sant Pere, al nord-oest de Tarragona, molt proper a l'actual carretera de Lleida. J.Salvat va caracteritzar un camí que discorria des de l'actual Avinguda Catalunya i seguiria pel camí de l'Àngel. En el testament d'Arnau Ramon datat el 18 de març de 1287 es llega 50 sous per les obres de Sant Pere de Sacelades: "qui dentur et convertantur in operi dictae ecclesiae". J.Serra i Vilaró, sense sòlids arguments, planteja l'existència d'aquest temple al segle XII. L'any 1304 l'arquebisbe Rodrigo Tello va intentar constituir la parròquia en un priorat, assignant les rendes de la rectoria de Ciutadilla així com 300 sous procedents de la de Guimerà. Són escassos, fragmentaris i en certa manera contradictoris les dades que disposem d'aquest temple per als segles XII i XIII. Sí podem situar aquest edifici religiós, a partir d'un plànol de l'any 1643 de Calbert, on apareix situat amb el topònim de "Sant Pere lluny"⁷³⁸.

⁷³⁵ CAPDEVILA.1927; VVAA 1995: 61.

⁷³⁶ VVAA 1995: 61.

⁷³⁷ VVAA 1995: 61. VVAA 1995: 62.

⁷³⁸ CAPDEVILA 1929; VVAA 1995: 62.

L'església dels Sants o de Santa Anna

Consagrada als Sants i posteriorment a Santa Ana no tenim documentació material sobre aquest edifici religiós que es va construir entre la zona dels actuals carrers Prat de la Riba i la Rambla Vella. La primera referència documental està datada l'any 1214, en el plet entre l'arquebisbe Ramon Rocaberí i la ciutat. Els estudis de J.M. Miquel i J.Sánchez Real recollits pel volum dedicat a Tarragona de la Catalunya Romànica indiquen que al costat d'aquesta església de va edificar un refugi per a leprosos al segle XIII. De la toponímia del segle XVII s'extreu que hi havia un camí "dels Santos" que segurament articulava el complex eclesiàstic de l'església i el refugi amb la resta de la ciutat⁷³⁹. La destrucció dels equipaments de l'església dels Santos i/o de Santa Ana es va produir durant la Guerra dels Segadors i a mitjans del segle XVII.

Els camps de cultiu vers el riu Francolí i l'articulació del territori adscrit a Tarragona

En relació al suburbi romano-visigòtic a la banda septentrional del riu Francolí i la seva ocupació en època medieval ens interessa un document al que ja hem mencionat en apartats precedents. Es tracta del núm. 41 del foli 354 de l'Índex Vell, on es diu "Item una venda feta per Elisendis muller de Arnau Pasqual als fills de Jaume Gener de un ort en la orta de Tarragona de ça Francolí lo qual fet e per lo senyor archebisbe a cens de dos morabatins y de una lliura de cara a pasqua, en lo cap del qual ort se ha començat lo casal de molins sobre dit; esta fit entre lo camí del pont y lo de Tortosa y entre lort den Riba y la cequia de dits molins, lo dia ans de les nones de gener de 1283". Segons l'estudi realitzat per S. Ramon els límits que donen els documents, per una banda el riu Francolí, entre els dos camins (a Tortosa i el pont el mateix riu) fan plantejar ubicar aquesta peça de terra tocant la carretera que anava al pont vell⁷⁴⁰. El mateix S.Ramon va posar en relació el mausoleu monumental excavat per J. Serra i Vilaró i estudiat monogràficament per Th.Hauschild amb "la volta rodona en la orta de la ciutat". L'edifici no s'havia enderrocat l'any 1280. L'estructura va ser dibuixada per Ligier i descrita per A. de Laborde en el "Voyage pittoresque et historique de l'Espagne". Th.Hauschild va definir el mausoleu com una construcció rectangular a la seva part exterior i mb un interior de planta circular circumdat per nínxol circulars i quadrats. Es tractaria en definitiva d'un monumental mausoleu de principis o mitjans del segle IVd.C. És possible que l'estructura que en els documents es denomina de "volta rodona" i que s'identifica amb el mausoleu monumental del Francolí fos reutilitzat com una instal·lació rural. Es pot plantejar que les seves ruïnes van romandre en peus amb una clara voluntat per part dels propietaris dels camps de cultiu del segle XIII de fixar punts que delimitessin les propietats. El propi Th.Hauschild planteja que hagués estat possible la conversió de l'edifici en època medieval en una capella religiosa donades les característiques de l'edifici. Existeixen nombrosos mausoleus tardoantics en la Península Ibèrica transformats en capelles religioses i inclús en esglésies als segles medievals, si bé manquem de testimonis explícits textuais i arqueològics pel cas de Tarragona.

⁷³⁹ VVAA 1995: 62.

⁷⁴⁰ RAMON I VINYES 1984: 37-49.

D'altra banda el document núm. 41 del foli 354 de l'Índex Vell datat l'any 1283 ens dona una imatge bastant completa de la riba septentrional del riu Francolí, caracteritzat per ser espai parcel·lat per propietats de caràcter rural: horts, camps de cultiu, molins, etc. Aquest paisatge rural duria a terme un conjunt d'activitats productives que proveirien en primer terme el nucli feudal de Tarragona. La compra, venda i donació d'aquests terrenys és significativa al segle XIII pel que hem de visualitzar aquest espai com un entorn molt dinàmic des del punt de vista social al que podríem denominar suburbi agrícola, doncs malgrat la seva no urbanització estem segurs que constituïa un nucli de producció de primer ordre com el va ser El Corral al segle XII a l'embrionari nucli urbà medieval⁷⁴¹.

⁷⁴¹RAMON I VINYES.1984: 37-49; BONET DONATO 1996. Sabem per un únic document consignat per E.Morera de la possibilitat que existís una església consagrada a Sant Vicent. Aquest temple apareix documentat l'any 1362 per Francesca de la Selva del Camp, esposa de Francesc Arcs, qui llega 12 diners a aquesta església. S'ha plantejat que aquest temple estaria ja bastit al segle XIII si ben no pot especificar gens en relació a ell.

PART II

El territori.

De l'ager Tarraconensis al termino Terrachona.

Els precedents historiogràfics.

Existeix una llarga tradició en els estudis de l'antiguitat, l'antiguitat tardana i l'edat mitjana a l'espai de la província de Tarragona. No obstant això, manquen treballs que hagin tractat de forma monogràfica el període que aquí ens ocupa, els segles altmedievals que discorren del VIII al XI. Una excepció són els treballs de A. Virgili⁷⁴², J. Menchon⁷⁴³ i recentment un breu, però precís article, de X. Gonzalo⁷⁴⁴. Igualment aquests investigadors s'han centrat en l'àmbit geogràfic del Camp de Tarragona i especialment l'espai d'influència del riu Gaià. Però no existeix una visió de conjunt de l'evolució històrica de l'*ager Tarraconensis* romà-visigot a la consolidació de diverses realitats regionals amb caràcter propi com es el terme de Tarragona al segle XII. Possiblement el Penedès, amb el paradigmàtic jaciment arqueològic d'Olèrdola al seu cor, hagi produït més estudis històrics que integren la documentació textual i l'arqueologia⁷⁴⁵. El cas del Camp de Tarragona és, tradicionalment, paradigmàtic: s'ha dedicat la major part d'esforços a l'antiguitat romana. Aquest fet resulta normal si coneixem mínimament la monumentalitat i riquesa no tan sols de la ciutat romana, sinó també dels aqüeductes, les vil·les com els Munts, Centcelles, Altafulla, Darró, monuments funeraris com la Torre dels Escipions o l'Arc de Berà⁷⁴⁶. A la mateixa ciutat de Tarragona trobem institucions científiques rellevants com la Universitat Rovira i Virgili, l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Clàssica!), la Reial Societat Arqueològica Tarraconense o el Museu Nacional d'Arqueologia de Catalunya, per citar les més rellevants. No trobarem tants esforços orientats cap a l'estudi dels segles postclàssics o altmedievals.

Sí tenim nombrosos estudis de l'antiguitat tardana (segles V-VII) i l'edat mitjana plena (segles XII en endavant), però el període comprés entre els segles VIII i XI encara avui en dia poden considerar-se un autèntic *Dark Age* (edat fosca, denominació historiogràfica tradicional anglosaxona). Considerem que no seria útil estendre's aquí en els motius, les causes o les particularitats d'aquest oblit historiogràfic local. Sigui con sigui la frontera altmedieval entre al-Andalus i el comtat de Barcelona durant l'edat mitjana a l'actual demarcació provincial de Tarragona no ha merescut suficient interès per la investigació, ni per historiadors ni per arqueòlegs. Precisament per afrontar les peculiaritats i l'escassetat de dades textuais per caracteritzar aquest període històric es necessari fer us de l'arqueologia com instrument; es a dir, establir un diàleg entre l'historiador i l'arqueòleg⁷⁴⁷.

Els investigadors i historiadors precedents a la dècada dels anys 89 i 90 del passat segle XX no comptaven amb el dossier de centenars d'intervencions arqueològiques realitzades per tot el territori. Tampoc comptaven amb els nous corpus textuais àrabs, ampliat i revisats, que inclouen notícies que són fonamentals per entendre l'evolució de

⁷⁴² Per el cas del territori del Tarragonès veure VIRGILI 1984: 7-36; VIRGILI 1995b: 32-47; VIRGILI 2011: 47-66. Per el cas de Tortosa VIRGILI 1995a: 33-50; VIRGILI 1997; VIRGILI 2001.

⁷⁴³ MENCHÓN 1992a: 7-30; MENCHÓN 1998: 5-30; MENCHÓN 2006: 331-348; MENCHÓN 2010: 49; ; MENCHÓN 2011: 263-277; per citar alguns dels treballs me rellevants de la seva extensa obra.

⁷⁴⁴ GONZALO 2013.

⁷⁴⁵ BATET 2005; GUIDI 2010c: 105-132; GUIDI 2010d: 93-123; GUIDI 2010e.

⁷⁴⁶ Fonamental el treball d'ARRAYÁS 2002: tesis doctoral completa no editada, resumida a ARRAYÁS 2005. Veure també PREVOSTI 2010: 25-112; PREVOSTI, PÈLACHS 2010: 113-120.

⁷⁴⁷ Diàleg necessari que ja va posar de manifest BARCELÓ et alii 1988.

la frontera altmedieval⁷⁴⁸. Les limitacions de la investigació inclús s'estenia en àmbits tradicionalment ben desenvolupats com es la recerca en arxius o textual; ara comptem amb millors recopilacions, transcripcions i edicions crítiques dels textos d'origen eclesiàstic o comtal (és a dir, la documentació emesa en l'àmbit cristià). A finals del segle XX, possiblement per primera vegada, es podria plantejar un estudi monogràfic de l'evolució de la frontera entre al-Andalus i el comtat de Barcelona durant l'alta edat mitjana. Les paraules d'A.Carreras Casanovas són significatives: "Hi ha una etapa de la història de la Conca de Barberà que va des de la fi de la romanitat al segle V d.C. fins el segle X d.C., a tot estirar, que es caracteritza per una mancança prolongada de vestigis arqueològics i de documentació escrita, la qual cosa s'ha vingut interpretant com una absència de poblament durant aquests cinc cents anys. Fins i tot, els primers documents del segle XI, ben coneguts de la comarca, fan al·lusió al·legòrica a un lloc despoblat, on "els bous no hi llauren i ningú hi habita", un lloc "d'horror i gran solitud"⁷⁴⁹. Tanmateix, noves troballes arqueològiques i un anàlisi detingut del material d'aquesta època, fan replantejar el suposat despoblament de la Conca abans del domini comtal del segle XI"⁷⁵⁰.

L'horror, solitud i despoblament al que fan referència la documentació escrita alt medieval no pot ser tinguda en compte sense haver-se contextualitzat degudament el manuscrit que ha arribat fins a nosaltres. En definitiva nostra metodologia planteja analitzar les fonts textuais i arqueològiques originals, el material (sigui el que sigui) que ha arribat fins a nosaltres i, a partir d'aquí, realitzar la tasca d'examinar-ho detingudament i en profunditat. D'altra banda creiem en la necessitat d'apropar-nos a aquesta problemàtica de forma multidisciplinal⁷⁵¹, integrant tots els nostres coneixements amb una única fi: aproximar-nos el màxim possible al període històric que va del segle V al segle XII d.C.

Dos han sigut els aspectes que més han tractat la historiografia en relació a la franja de frontera altmedieval al sud de Catalunya. En primer lloc l'abandonament de Tàrraco com entitat urbana. En segon terme l'avanç comtal, és a dir, la conquesta i/o colonització del Camp de Tarragona a partir del segle XI fixant-se els historiadors sobre tot en la xarxa de fortificacions a banda i banda del riu Gaià. Aquests dos enfocaments estan representats per autors clàssics com J.M.Recasens, qui per el cas de Tarragona diu que "la ciutat era esquifida i descurada, sense cap mena d'organització, i habitada per un petit nucli de població a la part alta"⁷⁵² a final del domini visigòtic i parla d'una despoblació quasi total per els cinc segles de dominació andalusí. Altres autors han mantingut més reserves a l'hora de plantejar el "catastrofisme" tarragoní del segle VIII d.C., com és el cas de S.Capdevila, qui s'expressa en termes com "...al final de l'epoca goda (...) era perfectament restaurada i populosament habitada"⁷⁵³. Els historiadors locals, sense un coneixement directe de les fonts àrabs, han plantejat l'abandonament de Tarragona i el seu territori de forma quasi sistèmica i reiterativa, si bé alguns

⁷⁴⁸Bàsic i fonamental la recopilació textual de BRAMON 2002.

⁷⁴⁹FONT RIUS 1969: doc. 20 citat per CARRERAS CASANOVAS 2006: 41; GUIDI 2013c, GUIDI 2015a.

⁷⁵⁰CARRERAS CASANOVAS 2006: 41; CARRERAS CASANOVAS 2000: 21;

⁷⁵¹ Segons aquest plantejament integrarem les dades relatives a les fonts textuais, al material arqueològic, les transformacions i evolució del paisatge, la toponímia, etc.

⁷⁵² RECASENS I COMES 1975.

⁷⁵³ CAPDEVILA 1965: 29-63.

especialistes com Millas i Vallicrosa van alertar de la dificultat de interpretar aquestes notícies: “...después de la conquista de Zaragoza, los autores musulmanes guardan gran disparidad de información, algunos de ellos con noticias del todo inverosímiles y trastocadas, de modo que es algo difícil abrirse camino seguro a través de tan dispares fuentes”. Inclús es pot plantejar un escepticisme per part de la historiografia tradicional a l'hora de donar per versemblants les notícies que ens proporcionen les autors àrabs, com és el cas de Ramon d'Abadal, qui diu que la Crònica de al-Razí “no és fiable”.

Fins als anys 80 del segle XX la línia general és la de parlar d'una “destrucció” de la ciutat de Tàrraco per part dels àrabs conqueridors. La destrucció va comportar un abandonament poblacional de la ciutat i del Camp de Tarragona. Quasi tots els autors parlen d'una població rural, quasi marginal. De forma breu es pot plantejar que en conseqüència de la conquesta militar de la ciutat de Tàrraco la frontera entre al-Andalus i el comtat de Barcelona era un espai “neutre”, “abandonat” i “despoblat”, en definitiva un desert polític i humà. L'absència de restes materials arquitectòniques o arqueològiques a Tarragona de caràcter andalusí son, de forma explícita, el principal indicador d'aquest abandonament de la ciutat. No obstant això hi ha autors clàssics com Hernández Sanahuja que van arribar a plantejar tot el contrari: “...en vez de destruir los árabes la ciudad de Tarragona y hacerla inhabitable, la realzaron de tal manera, que nunca, desde la época romana hasta nuestros días, había tenido tanta importancia como alcanzó durante el período árabe, i fa referencia a la presa de tota l'actual Catalunya per part de Müsa sense cap mena de resistència”. Evidentment el testimoni de Hernández Sanahuja no té cap tipus de fonamentació científica. Altres autors com E.Morera oscil·len constantment en les seves interpretacions dels esdeveniments històrics de la conquesta àrab de la ciutat i el territori, així com de la pròpia integració de Tarragona a al-Andalus. Segons Morera, els musulmans no havien arribat encara a les costes orientals d'Hispania a finals de l'any 714, i per tant, ni Tariq ni Müsa posaren mai els peus a Catalunya i possiblement seria 'Abd al- Aziz b. Müsa el conqueridor de Tarragona entre el 714 i el 717, o potser al-Hurr, el 718 o el 719. Posteriorment, el mateix E. Morera rectifica la seva hipòtesi i conclou que Tarragona havia d'ésser presa en temps de Tariq a finals de l'any 713 o començaments del 714⁷⁵⁴.

La historiografia local, donant credibilitat a la fugida del llegendari bisbe Pròsper i els seus deixebles, marcava la fi de l'esplendor urbà i territorial de Tàrraco amb la desaparició de l'església. Naturalment aquesta atmosfera catastrofista emmarcada amb la fi de la presència eclesiàstica i metropolitana/arquebisbal a Tàrraco va estar encapçalada per un clergue, mossèn J.Serra i Vilaró, qui en una obra monogràfica⁷⁵⁵, defensava la fugida del bisbe amb les relíquies cap a Itàlia deixant per al període de dominació andalusina el rol de parèntesi quasi “natural” fins la reconquesta per part del comtat de Barcelona i la restauració de la seu metropolitana. Es podria dir que des del punt de la historia eclesiàstica i/o religiosa els segles objectes del nostre estudi directament desapareixien; es veien com una espècie d'anomalia històrica que només seria solucionada amb la restitució de la seu l'any 1118.

Sobre la destrucció de Tarragona el mateix J.M.Recasens afirma que no va desaparèixer com a ciutat, però sí com centre religiós polític i administratiu de la *Tarraconensis*⁷⁵⁶.

⁷⁵⁴ Testimonis recollits a VIRGILI 1984: 7-36.

⁷⁵⁵ SERRA VILARÓ 1948.

⁷⁵⁶ RECASENS I COMES 1975.

Els cronistes més antics, com Pons d'Icart, suposen una Tarragona erma i despoblada per espai de quatre segles. E.Morera sembla contradir-se, com abans. Així, mentre pensa que els arabs van canviar el nom del riu Tulcis pel de Francolí, i que la ciutat fou dotada d'una guarnició militar de defensa, en tant que es mantenia en poder dels musulmans entre la seva presa i l'expedició de Lluís el Pietós d'Aquitània l'any 808, posteriorment parla de “despoblament”, es a dir, de buit poblacional. S.Capdevila, d'altra banda, creu que la despoblació “no s'ha de considerar tan absoluta que no ens permeti de suposar, en determinades circumstancies, l'establiment temporal de qualche colònia militar...”, i més endavant afegeix: “fins és possible que en els llargs intersticis de relativa pau s'hagués intentat la repoblació àrab de Tarragona”⁷⁵⁷, sense que pugui aportar dates objectives per poder parlar d'aquest “repoblament”. Evidentment, fins que no esclata el boom urbanístic dels anys 90, i sense intervencions arqueològiques, una revisió dels textos àrabs i l'estudi de la toponímia, no es pot establir paràmetres científics per comprendre com era aquest territori (el Camp de Tarragona) durant els segles VIII-XI. No obstant això, de la majoria dels autors tradicionals es desprèn una necessitat d'entendre el procés com quelcom més complex. És a dir, la teoria del buit poblacional, no acaba de ser assimilada. Així mateix J.M.Recasens no creu en una total despoblació de l'àrea tarragonina, però tampoc no va molt més enllà en les notícies referents a les expedicions militars que van travessar el territori⁷⁵⁸.

Volem ressaltar el “valor” geo-estratègic de Tarragona durant tota l'alta edat mitjana en aquesta historiografia tradicional o clàssica. Els arqueòlegs rarament citen els diferents textos que subratllen de forma directa o indirecta l'estatus de Tarragona en la pugna entre al-Andalus i el comtat de Barcelona o el regne franc. No obstant això, novament, autors com E.Levi-Provencal van apuntar en la direcció de que després de les accions bèl·liques de principis del segle IX de Lluís d'Aquitània per conquerir la medina de Tortosa, la ciutat de “Tarragona será (...) presa disputada en muchas campañas que la harán unas veces musulmana y cristiana otras”. Aquest concepte dona idea d'instabilitat, una instabilitat de la que es farà ressò autors com S.Capdevila quan afirmi que “el cert és que a la meitat del segle IX el nostre país era infestat de moros, els quals, a fàisó d'una població híbrida de bandolers s'aprofitaven (...) per dedicar-se a fer corregudes de càstig vers els poblats de la marca”⁷⁵⁹.

L'actual publicació de diversos volums d'història de Tarragona per professors de la Universitat Rovira i Virgili tampoc ha sigut molt esclaridora. El segon volum, dedicat a l'edat mitjana, publicat l'any 2011, dedica només 10 pàgines al període comprés a l'alta edat mitjana⁷⁶⁰. Per altra banda els arqueòlegs tampoc han volgut dedicar massa esforços en construir un discurs coherent en base a les dades materials però també textuals. En aquest context destaquen el treball de J.Menchón sobre les necròpolis altmedievals i els possibles orígens andalusins d'algunes fortaleses⁷⁶¹. També resulta fonamental el treball de J.Bolòs a l'Enciclopèdia del Romànic Català, on analitza les

⁷⁵⁷ CAPDEVILA 1965: 29-63.

⁷⁵⁸ RECASENS I COMES 1975; testimonis recollits a VIRGILI 1984: 7-36.

⁷⁵⁹ CAPDEVILA 1965: 29-63; Testimonis recollits a VIRGILI 1984: 7-36.

⁷⁶⁰ BONET 2011.

⁷⁶¹ MENCHÓN 1992: 7-30; MENCHÓN 2006: 331-348; MENCHÓN 2010... per apuntar alguns exemples significatius entre els citats a la bibliografia.

fortificacions, vilatges descontextualitzats i planteja una síntesi de l'estat actual de la qüestió⁷⁶². El recent treball de X.Gonzalo analitza el context de la conquesta islàmica a Tarragona i realitza un important treball en base a l'anàlisi de la toponímia en els documents textuais post-conquesta feudal (segle XII)⁷⁶³. Però són els nombrosos treballs d'A.Virgili els que constitueixen el principal referent en la recerca, en las que ha tractat la conquesta àrab del territori, el estatus de la ciutat de Tarragona i el seu territori durant l'edat mitjana i ha analitzat de forma diacrònica l'avanç comtal i la colonització dels segles XI-XII⁷⁶⁴. Sí comptem amb treballs monogràfics sobre l'alta edat mitjana a la ciutat de Tarragona, la Conca de Barberà, el Camp de Tarragona o el Penedès. Encara que la majoria d'aquests es centren en les estructures fortificades com torres o castells (el fenomen de fortificació de la frontera altmedieval), aquests articles ens han permès generar una nova cartografia històrica que considerem necessària per entendre aquest període històric.

L'arqueologia de les comarques penedesenques, tarragonines i de l'Ebre segueixen sent una arqueologia majoritàriament "clàssica". En les darreres èpoques ha hagut un autèntic esclat bibliogràfic sobre la transició del model clàssic romà a l'antiguitat tardana (tardoantiga, postclàssica o postromana, com vulguem dir-la). La història de l'església ha ocupat un lloc molt important en aquest context, com il·lustra la meritòria tesi doctoral de M.Pérez sobre Tarragona⁷⁶⁵. Precisament la ciutat, l'entitat urbana de Tarragona constitueix l'exemple més paradigmàtic de la complexitat de la recerca per als segles altmedievals. En dos treballs diferents publicats quasi al mateix temps diversos investigadors analitzaven l'evolució urbana de la ciutat des d'època romana fins la medieval⁷⁶⁶. Es tractava de dos visions diacròniques de l'evolució de l'espai urbà entre els segles III i el XIV. En ambdós articles la conquesta àrab, la dominació andalusí i la població mossàrab o cristiana del segle XI mereixen un paràgraf. Per altra banda les intervencions arqueològiques dutes a la Casa dels Canonges i l'interior de la catedral de Tarragona han motivat nombrosos treballs que, per desgràcia, no ens aporten novetats substancials per conèixer la història i les fases altmedieval de la ciutat⁷⁶⁷. Per contra comptem amb excel·lents treballs sobre jaciments altmedievals com Olèrdola (en l'òrbita cristiana/comtal) i Siurana (en l'òrbita musulmana/andalusina).

Davant tanta producció bibliogràfica hem imposat una revisió de les fonts textuais primàries, tant de la producció literària/geogràfica musulmana com dels textos cristians. En relació als materials arqueològics, també resultava necessari la revisió de les centenars de memòries d'intervencions arqueològiques dutes a terme al territori, catàlegs de fons locals i les troballes o jaciments ja desapareguts que han estat localitzats però destruïts per el fenomen del boom urbanístic dels anys 80 i 90 com és el cas de la necròpolis tardoantiga de la vil·la romana de Els Munts (amb més de cent individus però actualment sota les fonamentacions d'una urbanització residencial) o del vilatge altmedieval de Castellfollit (destruïda per la construcció de la carretera Poblet-Prades als anys 80).

⁷⁶²BOLÒS 1995.

⁷⁶³GONZALO 2013.

⁷⁶⁴VIRGILI 1984: 7-36; VIRGILI 1995b: 32-47; VIRGILI 2011: 47-66.

⁷⁶⁵PÉREZ 2012.

⁷⁶⁶MACÍAS, MENCHÓN, MUÑOZ 1994: 225-243; MAR; MIR; PIÑOL 1996: 165-203.

⁷⁶⁷MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL 2003: 167-175; MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL 2006: 221-246; MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL 2007; MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL 2007: 8-29.

Recentment Brian Ward-Perkins, professor del Trinity College d'Oxford, va plantejar que vivim una època en que els historiadors i arqueòlegs dedicats al món postclàssic i altmedieval plantegen aquest període històric amb una visió "new age". Si la tendència tradicional era plantejar un desert humà al territori de frontera altmedieval, en l'actualitat la major part d'investigadors s'afanen en intentar demostrar que el territori estava poblat. Per altra banda enfront de la visió de "decadència" o "fi de la civilització"⁷⁶⁸ s'ha imposat la perspectiva d'una alta edat mitjana utòpica: desapareixen els episodis bèl·lics o se lis donen poca importància en un món rural en que existiria un "igualitarisme" social i econòmic⁷⁶⁹. En definitiva, citant a Brian Ward-Perkins, una alta edat mitjana "new age"⁷⁷⁰. Les conclusions del nostre treball disten molt d'aquesta nova línia interpretativa. L'alta edat mitjana a les comarques tarragonines i des del Llobregat fins a l'Ebre va ser un període res "daurat", ni per les elits ni per la població camperola. Una excepció és la ciutat de Tortosa, que va passar de ser una ciutat romana secundària a una important medina andalusina.

L'arqueologia postclàssica: una nova línia interpretativa.

Com hem apuntat anteriorment, malgrat els avanços en la investigació documental i arqueològica, pràcticament no hi ha treballs que caracteritzin les estratègies d'hàbitat en relació al *territoriopenetense*, el territori andalusí *ṭarrakūni* o l'avanç comtal (pre-feudal). La historiografia ha prioritzat diverses rames del coneixement tardoantic i altmedieval, però no contem amb treballs monogràfics que defineixin aquests assentaments i els contextualitzin amb altres dades com les necròpolis, la ceràmica, les àrees productives i/o d'explotació agropecuària o la posterior monumentalització d'espais sacres o de control del territori com les esglésies i castells dels segles X-XI d.C.⁷⁷¹

Què ha motivat aquest estat de la qüestió? En primer lloc la historiografia no ha centrat la seva atenció en els segles VIII-XI d.C. sinó que ha privilegiat l'anàlisi de la fallida del sistema de *villae* tardorromanes (com veiem als nombrosos treballs d'Alexandra Chavarria) i l'evolució de la torre i/o castell ja plenament feudals (objecte de nombrosos treballs per part de molts investigadors especialment des de la perspectiva tradicional de la història de l'art). El desenvolupament de l'arqueologia clàssica està ben consolidada a Catalunya; un bon exemple el trobem al Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC) amb seu a Tarragona. Per altra banda l'arqueologia medieval ha tingut major difusió a les universitats de Barcelona i de Lleida.

En segon terme la dispersió, heterogeneïtat i fragmentació del material arqueològic relatiu als tipus de poblament. Respecte a la dispersió de dades s'ha de tenir en compte l'amplitud del nostre marc físic d'estudi (quatre comarques entre els rius Llobregat i Gaià), amb la importància que hi donem a l'evolució urbana i històrica de les ciutats de Tarragona i Barcelona. A partir del catàleg del Inventari de Patrimoni Arqueològic de Catalunya (IPAC) podem parlar de centenars de jaciments arqueològics i espais

⁷⁶⁸WARD-PERKINS 2005.

⁷⁶⁹ WICKHAM 2002: 11-29; WICKHAM, FRANCOVICH 1994: 7-30.

⁷⁷⁰WARD-PERKINS 2005.

⁷⁷¹ BARCELÓ et alii 1988; BARCELÓ 1997: 133-144.

GUIDI 2010b.

susceptibles d'èsser re-estudiats (com esglésies i castells dels segles X-XI d.C)⁷⁷². Als treballs arqueològics moderns hem d'incloure les troballes puntuals que s'han fet al llarg de tot el s. XX. El desenvolupament de l'arqueologia urbana (amb caràcter d'urgència) a nuclis com Tarragona, Sant Boi del Llobregat, Sitges, Cubelles, etc, enriqueix el nostre coneixement amb dades que els seus excavadors sistematitzen. La construcció de carreteres ha posat al descobert també jaciments fonamentals per al nostre període històric com son las de La Solana (Cubelles) o el vilatge de Castellfollit (Vimbodí).

La heterogeneïtat dels indicis arqueològics que caracteritzen el poblament tardoantic i altmedieval defineixen un dossier en el que hem tingut en compte necròpolis, vil·les, esglésies, castells, excavacions arqueològiques modernes (i antigues), troballes puntuals, material ceràmic i/o arquitectònic reutilitzat, etc. Evidentment aquesta fragmentació del material ha motivat una jerarquització a l'hora d'estudiar-lo. No podem fixar-nos en uns fragments de ceràmica quan hi tenim pals de fusta excavats a la roca junt a una fortificació medieval. Aquesta discriminació del material arqueològic es justifica per l'abundància d'aquest mateix en contra dels tradicionals tòpics que ens parlen d'absència de dades, un autèntic *dark ages*⁷⁷³.

En tercer lloc la falta de contextos estratigràfics certs i fiables, tant en relació a la ceràmica com "indicador fòssil" o "fòssil director", com en la lectura d'estructures en negatiu com retalls en la roca, fons de cabana o estructures de pedra seca, coves, etc. En paraules de J. Gibert Rebull "certament, les zones de residència constitueixen encara un dels aspectes menys coneguts arqueològicament de l'alta edat mitjana. Si bé amb certa freqüència s'excaven estructures vinculades a la producció agrícola, especialment sitges (sobretot per la seva condició, altra vegada, d'estructures negatives), aquestes no han d'esser associades directament a un espai de residència. De fet, i en relació amb aquests últims, coneixem ben pocs casos a Catalunya que mostrin amb detall les característiques i les condicions de l'hàbitat rural durant aquests segles"⁷⁷⁴. La dispersió, heterogeneïtat i dispersió de les dades, així com la falta d'una metodologia acurada, la preeminència de l'antiguitat clàssica o la manca de directors fòssils son els factors que han desencadenat en l'absència de treballs d'aquestes característiques al territori.

En relació a aquets hàbitats, si tenim en compte els nombrosos jaciments excavats els darrers anys a les àrees del Penedès històric, el Camp de Tarragona, la Conca de Barberà i la Serra de Prades, arribem a una conclusió: es tracta d'una mancança metodològica ja resolta en els països germans, anglosaxons i nòrdics des de fa dècades. Els materials constructius dels hàbitats són un indicatiu del caràcter d'aquests mateixos espais. No obstant això, aquets materials i tècniques constructives no han estat objecte d'estudis acurats al nostre territori en relació a problemàtiques que afecten la denominada com arqueologia postclàssica i/o medieval. Per exemple, l'ús gairebé exclusiu de pedra en l'arquitectura domèstica rural podria ser un aparent signe de major durabilitat enfront de la fusta, la tàpia o la maçoneria; no obstant això, no és així. L'estructura en pedra rares vegades s'excava més enllà d'una fràgil fonamentació i els paraments muraris d'aquests edificis són reutilitzats massivament com material constructiu en èpoques posteriors, com són els edificis dels segles baix medievals

⁷⁷² Fonamentals els anàlisis i plantejaments de CABAÑERO 1996.

⁷⁷³ MARTÍN VISO 2003: 53-84; MARTÍN VISO, CASTELLANOS 2005: 1-42; MARTÍN VISO 2009.

⁷⁷⁴ GIBERT 2006a, 75 i 76.

(masies, fonts, tancats...) o les grans terrasses dels segles XVII i XVIII.

Tanmateix de la constitució d'alçats i cobertes poc sabem en relació amb els jaciments documentats en la nostra àrea d'estudi; aquestes evidències apareixen en l'excavació com si de taques "de pell de lleopard" es tractessin, generalment sobre nivells de sòl, d'enrunament o abandó⁷⁷⁵. El problema radica en que aquests nivells d'abandonament són documentats en escasses ocasions i l'arqueòleg ha de llegir en els arxius del sòl estrats formats a partir de la descomposició d'entramats vegetals, mantes d'argila, restes de carbons, llavors, ossos, etc. Es tracta d'elements que faciliten la comprensió i anàlisi de l'assentament però que moltes vegades han estat relegats a un segon pla davant l'absència de material arquitectònic petri.

Com hem assenyalat, la quarta raó que explica el nostre desconeixement de les formes d'hàbitat tardoantigues i altmedievals entre els rius Llobregat i el Gaià ha estat que sempre ha prevalgut el valor clàssic enfront de l'altmedieval. La tradició historiogràfica i institucional en un territori tan plenament romanitzat sempre ha privilegiat l'excavació i l'estudi del món clàssic (una concepció tradicional de la història antiga) en detriment d'ocupacions posteriors. Aquest és el cas de la vil·la romana del Vinyet (a l'oest del nucli urbà de Sitges)⁷⁷⁶ on en 1952 es va trobar un conjunt de murs de 60 cm de gruix compost de morter i pedres ben treballades, possiblement tardoantic. Aquesta estructura va ser desmuntada sense haver generat gairebé documentació que ens permeti el seu millor coneixement. En relació al Vinyet som conscients que els seus paraments muraris reaprofitaven material decoratiu i constructiu de la vila romana (pel que el seu excavador ja indicava que es tractava d'estructures posteriors, possiblement de la mateixa fase que la necròpoli tardoantiga) però no el podem definir amb propietat. No obstant això, es pot plantejar que es tractaria d'una vil·la que en el transcurs del segle Vd.C. acull una àrea funerària i diverses estructures d'hàbitat associades⁷⁷⁷.

Per altra banda l'assimilació d'aquests territoris per part d'al-Andalus ha estat objecte d'estudis que només puntualment s'han centrat en les estratègies de poblament. Els estudis s'han focalitzat a la toponímia dels assentaments com hem vist en pàgines anteriors. Si pretenem identificar, analitzar i definir les estratègies d'hàbitat i poblament, la situació esdevé complicada pel que fa al reconeixement del registre arqueològic: les dades son fragmentàries, precàries, confuses i no han estat sistematitzades anteriorment. Si bé la documentació feudal primerenca és relativament abundant, aquesta es concreta en l'establiment d'una xarxa de castells termenats que son conseqüència de l'expansió comtal⁷⁷⁸ però també de la reorganització d'un territori que ja estava poblat.

⁷⁷⁵ VIGIL-ESCALERA 2003, 287 i ss.

⁷⁷⁶ FERRER 1946, 191-195; GARCÍA, REVILLA 1998, 35-52; GARCÍA I TARGA 2001, 19-42.

⁷⁷⁷ FERRER 1946, 191.

⁷⁷⁸ MARTÍ 1992, 28-35; BATET 1993, 263-274.

El marc geogràfic: de l'ager *Tarraconensis* al termino *Tarrachona*.

Tot i que es desconeixen els seus límits concrets, el territori de l'antiga capital romano-visigoda de Tàrraco (capital també de l' *Hispania Citerior*) abastava una àrea realment molt àmplia en relació amb altres ciutats de la província, fins i tot en comparació amb moltes altres capitals provincials⁷⁷⁹. S'ha calculat que la seva extensió comprendria uns 4.400 km², tenint com a límits l'ager *Dertosanus*, que incloïa la zona del delta del riu Ebre fins al coll de Balaguer, confí de les Terres de l'Ebre amb el Camp de Tarragona; l'ager *Ilerdensis* a l'altura de Montblanc i Valls; i al nord, per una banda, l'ager *Sigarrensis* i, cap a l'est, l'ager de l'antiga Barcino, amb inici al pont de Martorell sobre el Llobregat, l'antic Rubricatus, on s'ha identificat la *statio ad fines*, fins al massís del Garraf. Per tant, en termes de topografia actual, es considera que l'ager *Tarraconensis* comprenia al voltant de les comarques del Camp de Tarragona (Baix Camp, l'Alt Camp, el Tarragonès) com del Penedès històric (l'Alt Penedès, el Baix Penedès i el Garraf)⁷⁸⁰, limitava amb el Baix Llobregat (possiblement resseguia la línia marcada pel riu Llobregat) i incloïa una part encara no ben definida de la Conca de Barberà (creiem que fins l'espai de Vinaixa-Vimbodí), prenent com a límits naturals les Muntanyes de Prades (que formarien part de l'ager *Tarraconensis*) i les serres de l'Argentera i de Llaberia, que tancarien el Camp de Tarragona⁷⁸¹.

Durant el període alt-imperial, tardorromà i visigòtic la delimitació de l'ager *Tarraconensis* no va variar substancialment. Recordem que les delimitacions territorials visigòtiques reaprofitaren les precedents d'època romana sense grans canvis. Després de l'arribada dels àrabs a la Península, especialment a partir de la conquesta de Barcelona pels francs l'any 801 d.C., la frontera entre al-Andalus i el comtat de Barcelona (o els poders cristians del nord) va quedar fixada al riu Llobregat, resseguint quasi exactament la mateixa línia que limitava l'ager *Tarraconensis* amb l'ager *Barcinonensis*. Com hem comentat anteriorment la frontera anirà descendint en direcció cap a Tarragona i Tortosa de forma lenta però progressiva fins l'any 1148/1153. Durant aquests cinc segles i mig d'evolució del territori objecte d'estudi, la morfologia del paisatge es constituirà com un dels principals factors en la configuració de la franja fronterera entre al-Andalus i els poders carolingi-comtal.

No obstant això, no hem dedicat igual atenció al territori. Considerem que les dinàmiques històriques de àrees com el Penedès històric no poden tractar-se en un treball d'aquestes característiques amb les del riu i el baix Ebre, espai andalusí on la medina de Tortosa i el seu districte o cora ofereixen dos models històrics (polítics,

⁷⁷⁹ ARRAYÁS 2005.

⁷⁸⁰ Sobre el Penedès entre l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana veure GUIDI 2010c: 105-132; GUIDI 2010d: 93-123; GUIDI 2010e.

⁷⁸¹ L'ager *Tarraconensis* ha sigut objecte d'un ambiciós projecte d'investigació portat a terme per l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica anomenat Projecte *Ager Tarraconensis* (PAT) dirigit per J.Guitart i M.Prevoisti. Aquest projecte, no obstant això, ha comptat amb la col·laboració de nombrosos investigadors procedents de instituts d'investigació i empreses privades del món de l'arqueologia. Per altra banda comptem amb la tesi doctoral del professor I. Arrayás (2005), centrada en el període republicà i alt-imperial però que ens facilita nombroses dades sobre la morfologia del territori històric de l'ager *Tarraconensis*.

socials, econòmics i culturals) radicalment diferents⁷⁸². Es precisament el territori d'enmig, el territori “de frontera”, l'objecte d'estudi durant l'alta edat mitjana. I aquest territori de frontera es fixa precisament en l'àmbit geo-espacial que envoltava l'antiga capital romana de Tàrraco. Per aquesta raó de l'*ager Tarraconensis* canònic ens hem centrat en l'àmbit d'influència directe de Tàrraco, es a dir, les actuals comarques del Camp de Tarragona, l'Alt Camp i el Baix Camp. Aquestes comarques formarien grosso modo el *termino Tarrachone* (territori de Tarragona) que apareixen en les infeudacions realitzades al bisbe Oleguer (1118) i el cavaller Robert Bordet (1129). Hem inclòs l'espai muntanyós de la Serra de Prades i la franja occidental de la Conca de Barberà per dos raons: en primer lloc la rellevància de Siurana i la xarxa de fortificacions andalusines d'aquest sector; en segon terme la interdependència d'aquest territoris amb el Camp de Tarragona de principis i mitjans del segle XII⁷⁸³. Creiem que aquesta decisió té una coherència històric-cronològica, però també geogràfica: precisament a la franja nord de la Serra de Prades en contacte amb la Conca de Barberà neix el riu Francolí fins a la seva desembocadura al Mediterrani al costat de la mateixa Tarragona.

El Camp de Tarragona es defineix com una regió natural i històrica de la Catalunya central-litoral, entre el mar Mediterrani, que limita pel sud amb la Depressió Pre-litoral, i la Serralada Pre-litoral (serres de l'Argentera, de Colldejou i de Llaberia, a l'oest; les muntanyes de Prades i la serra Miramar, al nord; el Montgut i el Montmell a l'est. Aquest espai forma un semicercle entorn de la plana, la qual té forma de mitja lluna i ascendeix lentament des del mar⁷⁸⁴. La zona muntanyosa, formada pels vessants de marina de la Serralada, ocupa un 25% de la regió, que té en conjunt 1568 km² i es divideix en les actuals comarques de l'Alt Camp, del Baix Camp i del Tarragonès⁷⁸⁵. El Tarragonès s'estén a l'esquerra de la conca del riu Francolí com una plataforma miocènica formada de margues blaves i altres sediments fins, d'origen marí, que ascendeix lentament des d'uns 30 metres vora Tarragona fins a uns 250 metres vora l'Alt Camp, a l'esquerra del Gaià, on enllaça amb una avançada de la Serralada Prelitoral (bloc orogràfic del Gaià) que separa el Camp de Tarragona del Penedès (de la tossa Grossa de Montferri, de 386 metres., ja dins l'Alt Camp, a la Mola, de 318 metres, prop de Creixell). A les valls baixes del Gaià i sobretot del Francolí hi ha materials al·luvials, espais molt fèrtils desde l'antiguitat. Aquestes plataformes prelitorals s'esbatanen a mar i dibuixen sectors litorals diferenciats. A llevant la platja de Creixell, com les altres platges àmplies i obertes, s'ha format per rebliment d'estanys litorals, com el de Clarà, per l'acció dels arrossegalls i les dunes antigues. El cap Gros i l'ermita de Berà es destaquen damunt turons miocènics que originen petits penya-segats. El litoral al·luvial entre el cap Gros i el sortint de Tarragona alterna amb els contactes directes entre la plataforma i la mar que formen les puntes de Tamarit i la Móra. A ponent de la desembocadura del Francolí la gran platja de la Canonja enllaça amb el cap de Salou, promontori calcari (juràssic, cretaci i miocènic) de 77 metres., recobert d'un camp de dunes d'uns dos quilòmetres terra endins (en l'actualitat urbanitzat quasi totalment)⁷⁸⁶. La Conca de Barberà es pot definir com una gran fossa excavada pels rius

⁷⁸² Sobre Tortosa durant l'antiguitat i l'antiguitat tardana veure ARBEOLA 2000: 45-72; ARBEOLA 2008:79-96.

⁷⁸³GUIDI 2013c, GUIDI 2015a.

⁷⁸⁴ Gran Enciclopèdia Catalana: veu “el Camp de Tarragona”.

⁷⁸⁵ Gran Enciclopèdia Catalana: veu “el Camp de Tarragona”; MENCHON 1996.

⁷⁸⁶ Gran Enciclopèdia Catalana: veu “el Tarragonès”.

Francolí i Anguera al marge meridional de la Depressió Central de Catalunya. Està separada del Camp de Tarragona per la Serralada Prelitoral⁷⁸⁷ i l'altiplà on es forma el Gaià, presidida per Santa Coloma de Queralt, i també el terme de Vilanova de Prades, a la del riu de Montsant⁷⁸⁸. La Serra de Prades o Muntanyes de Prades es caracteritza per ser un conjunt orogràfic de la Serralada Prelitoral Catalana que forma el nucli de dispersió de les comarques del Camp de Tarragona, la Conca de Barberà i el Priorat. La superfície és de 260 km², i culmina al tossal de la Baltasana, a 1203 metres d'altitud. Forma dues grans branques paral·leles orientades de nord-est a oest unides pel coll de Prades, que separa les conques del riu Brugent (afluent del Francolí) i del riu de Siurana (afluent de l'Ebre); al relleu més interior neixen el Francolí i el riu de Montsant.

El Penedès històric (Alt Penedès, Baix Penedès i el Garraf) fisiogràficament ve a coincidir amb el sector típicament alpí del sistema mediterrani, entre dos sectors de tectònica herciniana (el del Llobregat, a l'est, i el del Camp de Tarragona-Priorat). S'hi poden destriar les quatre unitats de relleus del sistema: la Serralada Prelitoral, que la separa d'Anoia i de l'Alt Camp, amb 944 metres d'altitud, a la serra d'Ancosa i formada per materials mesozoics variats amb empastaments locals de pudingues; la Depressió Prelitoral, que ocupa la major part de l'Alt i Baix Penedès, reblerta d'al·luvions quaternaris; la Serralada de Marina, que comprèn bona part del massís de Garraf, on dominen les calcàries cretàcies; i les planes litorals, discontinues, amb un sòl miocènic cobert d'al·luvions quaternaris (planes de Vilanova i de Sitges). La depressió és drenada per les conques del Llobregat a través de l'Anoia, la del riu de Foix i la dels petits rius que, per la superfície o subterranis, desguassen directament a la mar⁷⁸⁹.

La frontera entre al-Andalus i el comtat de Barcelona va ser una frontera dinàmica, en constant canvi. Efectivament comptem amb llargs períodes de temps d'una relativa estabilitat en la franja fronterera, com va succeir des de l'any 801 fins a la dècada del 920 d.C., en que el riu Llobregat feia de frontera natural però també polític-administrativa. Un rol similar va assolir el riu Gaià a finals del segle X i durant tot el segle XI quan a banda i banda de la fossa fluvial es van constituir espais castrals termenats d'origen comtal (molts d'ells reaprofitant espais anteriorment ocupats per comunitats militars d'origen andalusí o mossàrab⁷⁹⁰). Les mateixes Muntanyes o Serra de Prades és un element fonamental en el trencaclosques geogràfic de la franja de frontera; va ser el bastió andalusí que va mantenir sota influència i control quasi directe tot el Camp de Tarragona i la Conca de Barberà des del segle X fins l'any 1153. No obstant això, no va ser mai una frontera fixa: les incursions militars carolíngies o comtals així com les ràtzies andalusines van travessar la frontera altmedieval amb relativa freqüència. Els intercanvis comercials entre al-Andalus i el comtat de Barcelona també van obligar a fer us de les vies de comunicació que connectaven el món musulmà i el cristià. Així doncs, com succeeix amb la majoria de les fronteres de l'era pre-industrial, aquestes no eren ni van actuar com murs de contenció.

⁷⁸⁷ La Conca de Barberà estricta és constituïda exclusivament pels termes situats a la conca d'aquests dos rius, però la demarcació delimitada per la Generalitat de Catalunya conté, a més, una part de la dorsal de la Segarra històrica, a la del riu Corb. Gran Enciclopèdia Catalana; veu "Conca de Barberà".

⁷⁸⁸ Gran Enciclopèdia Catalana; veu "Conca de Barberà"; MENCHON 1996

⁷⁸⁹ Gran Enciclopèdia Catalana; veu "el Penedès".

⁷⁹⁰ McCRANK 1977: 145-245; McCRANK 1979: 49-50; McCRANK 1988; McCRANK 2003: 441-474.

La nostra frontera, en certa forma, es pot caracteritzar per ser una frontera permeable. Una frontera en constant canvi que es té que definir no com un mur o línia, sinó com una franja. Aquesta peculiaritat, la franja fronterera, mai va estar buida. Com veurem en els capítols successius el territori fronterer va estar poblat però amb notables canvis (transformacions que es poden interpretar com continuïtats en alguns casos i en ruptures en altres) entre el segle VIII i el segle XII. Aquest poblament fronterer es va d'haver d'adaptar a les condicions geofísiques del territori; de la mateixa manera que la construcció de fortificacions (castells, torres, atalaies) tant de l'àmbit andalusí com comtal s'adaptaven als pendents de les muntanyes, als massissos de les serres i als turons, controlant les valls agrícoles, les vies de penetració naturals, camins o espais d'hàbitat de tipus camperol o rural. La franja de frontera, així doncs, entre el mar Mediterrani i la Serralada Pre-Litoral (grosso modo) es constitueix com un espai geogràfic coherent precisament per la variabilitat de sub-zones o microregions. Si el passat romà-visigòtic es constitueix com la herència política, administrativa, social, econòmica i cultural de la societat de frontera altmedieval, el paisatge natural es constitueix com la base material de la nova realitat històrica andalusí, comtal o mossàrab.

De l'ager romanorum a la frontera andalusina/comtal: la fi del sistema de villae i la transformació del paisatge rural postclàssic.

La desaparició del sistema de poblament de villae i la gènesis del territori postclàssic.

Amb la incorporació de Tàrraco i el llevant mediterrani en el 474 d.C. al *Regnum Gothorum*, s'encaminava la fi d'una hegemonia política romana que havia durat més de sis segles⁷⁹¹. Nos amos, velles servituds: malgrat el canvi polític i les resistències de diversos sectors de les elits urbanes i rurals, feia temps que venien produint-se profundes transformacions socials, econòmiques i ideològiques als vells territoris de l'imperi. Els treballs d'Alexandra Chavarría han posat de relleu en múltiples ocasions com la fallida del sistema de *villae* no va suposar la seva total desaparició, sinó que aquestes van ser els eixos entorn al qual es desenvoluparen noves estratègies d'hàbitat⁷⁹². Així, amb la descomposició del sistema socioeconòmic i agrari romà, es consolida la dispersió de l'hàbitat amb l'ocupació de noves terres amb preferència de les considerades fins llavors com "marginals" i/o "perifèriques". Aquests procés es documenta al Camp de Tarragona, el Penedès, la Conca de Barbera i inclús per una zona muntanyosa com és el Garraf, fet que confirma aquesta tendència generalitzada per als territoris de l'*agertarraconensis*⁷⁹³.

A finals del segle V i principis del VI d.C. es detecta l'amortització de les vil·les amb la creació simultània de nous emplaçaments que es veuria reflectit en l'aparició de les petites necròpolis isolades, formades per inhumacions en caixa de lloses. Les vil·les, autèntics *palatia in rure*, van patir profundes transformacions que l'arqueologia ha documentat molt subtilment, com s'aprecia en les vil·les de Els Munts i Darró, dos exemples paradigmàtics⁷⁹⁴.

A l'extensa i monumental vil·la de Els Munts (Altafulla) es va instal·lar una premsa i un conjunt de dolia de producció vinícola entorn als segles V i VI d.C., en l'àrea central afectada per el incendi del 260-270 d.C.⁷⁹⁵ En els *balnea* es van documentar una sèrie de murs que compartimentaven els espais i que es recolzaven en els mosaics del paviment, així com la construcció de diversos dipòsits. A aquests indicis d'activitat en els segles V i VI d.C. hem d'afegir el descobriment d'una extensa necròpoli en el 1997 de més de 100 individus. Per altra banda, diversos fragments de decoració arquitectònica han d'adscriure's a la fi del s. IV o principis del s. V d.C. així com una sivella de cinturó "visigòtica". Aquestes breus referències apunten a una ocupació tardoantiga del lloc que actualment està essent revisada per part dels arqueòlegs. Com hem apuntat, el sector central de la vil·la de Els Munts i al costat dels *cubicula* (que s'han interpretat destruïts per el incendi del 260-270 d.C.) es van reaprofitar els espais per la construcció d'una premsa i dolia amb un ús presumiblement vinícola. No es pot

⁷⁹¹ SÉNAC 2006; GUIDI 2010b.

⁷⁹² CHAVARRÍA 1998, 9-30; 2001a, 55-76; 2001b, 45-66; 2004, 67-102; 2006, 17-35, amb abundant bibliografia.

⁷⁹³ MIRET 1988, 219-227; MAGÍ 2003, 219-227.

⁷⁹⁴ ARCE, RIPOLL 2001: 21-54

⁷⁹⁵ TARRATS et alii 2000, 358-379.

precisar cronologies per la manca de referències estratigràfiques, però els excavadors i A. Chavarría proposen una datació entre finals del s. V i la primera meitat del VI d.C.⁷⁹⁶ A aquesta transformació de la *parsurbana* del conjunt arquitectònic en ambients productius hem d'afegir els murs tardans individualitzats a les termes, compartimentant-les. Aquests murs varen ser construïts per sobre dels mosaics amb un conjunt de dipòsits. En aquest cas les termes es van condicionar per transformar-se en el nou espai residencial. Com indica Chavarría, aquestes dades s'han de posar en relació amb la necròpoli descoberta en 1997⁷⁹⁷.

La vil·la de Darró (Vilanova i la Geltrú) es va descobrir el 1880, essent objecte d'intervencions arqueològiques modernes en les dècades de 1950 i 1980. Es tracta d'un edifici monumental de caràcter residencial i diversos àmbits amb funció productiva, pavimentat en *opus signinum* i calç. L'origen de la vil·la és situa al s. II d.C., no obstant això, en la segona meitat del s. IV d.C. es realitzen una sèrie de reformes en les quals es compartimenten estructures anteriors i es dota al conjunt d'una capçalera pentagonal precedida d'escala i plataforma pavimentada en *opus signinum*, calç i mosaic. Tipològicament l'edifici respon a l'esquema de les grans vil·les o palaus rurals de tot l'imperi, amb la localització de l'espai residencial, la *pars rustica* i dos forns per a la fabricació de ceràmica. La *pars urbana* és de planta rectangular amb galeria de façana i estàncies articulades amb diversos passadissos. L'abandó caldria situar-lo a partir de la documentació ceràmica en el s. VI d.C. No obstant això, la zona rústica és ocupada per sepultures de *tegulae*, àmfores, lloses i fossa. La vil·la es va descobrir l'any 1880 amb motiu de la construcció de la línia de ferrocarril, però son els treballs arqueològics dirigits per F. Ferrer i Soler i A. Arribas als anys 50 i els de A. López i X. Fierro als anys 80 els que ens proporcionen les principals dades de coneixement en relació a aquest complex residencial i productiu rural⁷⁹⁸.

Aquestes dues extenses i monumentals vil·les d'origen altimperial exemplifiquen la continuïtat d'hàbitat en les centúries postclàssiques i apunten a un factor fonamental per a entendre les formes de poblament altmedievals: l'alt grau de romanització al que havia arribat el territori comprès entre la gran *urbs* de Tarraco i Barcino. Vil·les (*pars urbana* i *pars rustica*), granges, magatzems (*horrea*, *macella* i *dolia*), *pagi*, la *Via Augusta*⁷⁹⁹ i brancs secundaris, torres com la d'Olèrdola, i un cadastre centuriat constituïen un paisatge suburbà i rural plenament romanitzat el qual van heretar els pobladors dels segles tardoantics i sobre el qual es produiran les intenses transformacions en les estratègies d'hàbitat⁸⁰⁰. Tal és el cas de l'emblemàtic poblat de Vilaclara de Castellfollit de Boix, al Bages⁸⁰¹, on s'han pogut documentar fenòmens anàlegs als que trobem a tot l'*ager Tarraconensis*.

Identificar i definir les transformacions dels models i estratègies romans als segles postclàssics no és fàcil⁸⁰². En primer lloc tant la documentació textual com l'arqueològica ofereixen dades parcials per l'anàlisi del món rural romà tradicional. No

⁷⁹⁶ CHAVARRÍA 2001a, 68 i 69.

⁷⁹⁷ CHAVARRÍA 2001a, 69.

⁷⁹⁸ LÓPEZ, FIERRO 1990, 203-254; LÓPEZ, FIERRO 1994, 343-364; CHAVARRÍA 2001a, 67.

⁷⁹⁹ BOHIGAS, NAVARRO, VIVES 1992: 17-23..

⁸⁰⁰ Interessants reflexions en un marc general sobre l'estudi del paisatge: BERTRAND 1978a, 239 i ss.

⁸⁰¹ ENRICH et alii 1995, 95-106; ENRICH, PEDRAZA 1993, 317-324; ENRICH HOJA 1995.

⁸⁰² Per una caracterització de l'*ager Tarraconensis* clàssic veure ARRAYÁS 2005.

hi ha fonts documentals directes en relació a l'*agertarraconensis*. Els vestigis arqueològics pertanyen a grans edificis, ja siguin vil·les o estructures agrícoles. La gran majoria d'unitats estructurals que defineixen la xarxa romana no es conserven: es tracta de petites granges, assentaments i llogarets. Aquestes estructures s'haurien fet en fusta majoritàriament, deixant escasses evidències al registre arqueològic. Aquests assentaments, estudiats per A. Chavarría, s'estableixen al costat de les vies de comunicació terrestres i fluvials, a la costa i al llarg dels principals rius⁸⁰³. La major part d'establiments responen a edificis de dimensions mitjanes, dotats d'un sector d'hàbitat per les comunitats camperoles i un sector destinat a les funcions productives annex o a poca distància, tal vegada en el mateix edifici residencial. Aquesta tipologia d'assentaments és similar a la que trobem en poblats tardoantics com La Solana.

Les *villae* del Castell de Cubelles (Garraf), La Rectoría (Pacs del Penedés), El Moro (Torredembarra) són els principals establiments rurals d'origen romà que documenta per al territori⁸⁰⁴. Hem d'imaginar, no obstant això, la multiplicació d'assentaments amb una funció bàsicament productiva, si bé es documenta arqueològicament les grans estructures en les quals destaca l'existència d'un important sector residencial articulat amb freqüència a partir d'un peristil o jardí i dotat de grans habitacions, conjunts termals i un aparell decoratiu del que coneixem els paviments musius, pintures murals i conjunts escultòrics⁸⁰⁵. Evidentment per la seva posició geogràfica i el seu caràcter monumental la vil·la de Darró constitueix un punt referencial fonamental. Haurem de plantejar, seguint els arguments de A. Chavarría, un paisatge rural poblat d'establiments agrícoles de tot tipus⁸⁰⁶.

A la segona meitat del s. III d.C. es produeix una sèrie d'abandons (Vil·la de Toderrembarra i sector residencial de Els Munts) per posteriorment, al s. IV d.C., produir-se un seguit de reconstruccions i ampliacions amb nous programes decoratius (com es el cas de Els Munts i Darró). El conjunt de destruccions (bàsicament incendis) s'han interpretat com la devastació conseqüent a les invasions bàrbares dels anys 260-261 d.C.⁸⁰⁷ Com indica A. Chavarría, la hipòtesi de la destrucció ha de ser matisada, ja que s'ha demostrat que molts elements que proven aquestes, com són estrats de cendres, tresors i transformacions arquitectòniques, són molt posteriors⁸⁰⁸. Tanmateix en el cas de la vil·la de Els Munts els seus excavadors han pogut datar un incendi amb la cronologia compresa entre l'any 260 i el 270 d.C. per el material ceràmic i numismàtic recuperat. No obstant això, volem reiterar que en cronologies posteriors va existir un poblament a la vil·la. Naturalment no es tracta d'un tipus de poblament romà o tardorromà. Les reformes portades a terme a l'estructura arquitectònica i l'existència d'una extensa necròpolis ens indica un poblament en els segles VI-VII d.C. de tipus rural, però segurament molt vinculat al món urbà per la seva proximitat amb *Tarraco*.

Els estudis de S. Keay van defensar que després de la crisi del s. III i durant l'antiguitat tardana es va produir una ruptura en les relacions *civitas-territorium*⁸⁰⁹. Aquest fet va

⁸⁰³ CHAVARRÍA 2001a, 56-58.

⁸⁰⁴ CHAVARRÍA 2001a, 58 i ss.

⁸⁰⁵ Fonamentals els treballs d'Alexandra Chavarría, 1998, 9-30; 2001a, 55-76; 2001b, 45-66; 2004, 67-102; 2006, 17-35.

⁸⁰⁶ CHAVARRÍA 2001a, 55-58.

⁸⁰⁷ TARRATS et alii 2000, 358 i ss.

⁸⁰⁸ Una interpretació que rebutja una visió catastrofista del s. III d.C., CHAVARRÍA 2001a, 58-60.

⁸⁰⁹ KEAY 1981.

trencar els circuits econòmics tant de la ciutat com del seu *ager*. Aquesta interpretació no ens sembla factible. Un gran nombre de treballs i troballes posteriors a la publicació de l'estudi de Keay posa de relleu l'existència d'una estreta vinculació camp-ciutat. En primer lloc, no reconeixem decadència a les vides urbanes de les ciutats de Tarraco i Barcino. Els treballs de R.Mar per les dues ciutats⁸¹⁰, i el de Eduard Riu per Barcino⁸¹¹, han demostrat recentment com hi ha vitalitat urbana als segles III-V d.C.

A les vil·les monumentals com Els Munts i Darró hi vivien l'aristocràcia, l'elit urbana que ocupava els càrrecs polítics, administratius i religiosos de la ciutat. Durant els segles III-V d.C. aquestes aristocràcies repartien el seu temps entre les ciutats i les propietats rurals. No es tractava d'edificis residencials a l'ús, eren autèntics *palatia in rure*. En enfonsar-se l'estat romà progressivament va accelerar-se la desaparició d'aquest *palatia*. Però els seus edificis i estructures varen continuar en ús, amb altres funcionalitats. Així sofreixen transformacions que afecten a les característiques i funcions d'aquests edificis⁸¹². Als voltants del segle VI d.C. les vil·les han abandonat el refinament i el mobiliari luxós que les caracteritzava⁸¹³. En aquestes cronologies estem lluny de veure reformes com la de l'aula de Darró, on la capçalera poligonal estava revestida amb marbres d'importació. Aquesta fase de monumentalització de les vil·les als segles IV-V d.C. i la seva transformació generalitzada al VI d.C. està ben documentada per tota *Hispania*⁸¹⁴.

La fi del sistema de les *villae* romanes no significa la fi del poblament o, millor dit, del seu poblament. Les excavacions recents, els nous estudis sobre els materials arqueològics (bàsicament la ceràmica) i una millor comprensió de les particularitats de la circulació monetària d'època tardana, permeten determinar que aquestes construccions defineixen un nou patró de comportament d'hàbitat postclàssic. Com ha apuntat A. Chavarría, l'estudi d'aquestes transformacions resulta complex atès que el canvi de funció no implica grans transformacions arquitectòniques⁸¹⁵. Més aviat el que comporta són reformes puntuals, com murs de compartimentació, cisternes, repavimentacions, etc⁸¹⁶, que, en la majoria de casos, són difícils de datar ja que rarament es compta amb materials que permetin situar cronològicament el moment en que es basteixen.

En aquest sentit les transformacions que hem vist a Els Munts i a Darró es complementa amb la que tenim de la vil·la de la Rectoria a els Pacs⁸¹⁷. El complex va ser descobert el 1926, excavat per J. Colomines i estudiat posteriorment per A. Balil. En la *pars urbana* del complex tardorromà es va instal·lar un conjunt de tres *dolia* que s'encasten en el mosaic del paviment de l'antic *cubiculum*. Aquest espai estava decorat per mosaics policromats amb decoració geomètrica i floral, a més d'un amb tessel·les blanques. El nostre coneixement de la superfície de la vil·la és reduït. Les intervencions realitzades a mitjans de segle impossibiliten el coneixement acurat de les fases tardoantigues o

⁸¹⁰ GUIDI, MAR 2009; MAR 2009.

⁸¹¹ RIU 2009.

⁸¹² ARCE, RIPOLL 2001: 21-54.

⁸¹³ CHAVARRÍA 2001a, 62-64.

⁸¹⁴ CHAVARRIA 2004, 67-102.

⁸¹⁵ CHAVARRÍA 2001a, 63 i ss.

⁸¹⁶ Sobre les compartimentacions, veure les reflexions per a l'època altmedieval de FOSSIER 1984, 218 i ss.

⁸¹⁷ BALIL 1987, 181-189; CHAVARRÍA 2001a, 68.

postclàssiques. Aquesta transformació del sector residencial de luxe en un ambient de producció el trobem a un gran nombre de vil·les hispàniques i gal·les⁸¹⁸.

En aquest punt hem de plantejar la utilització dels grans murs i estructures de les vil·les de Els Munts, Darró i Pacs com elements reaprofitats per els pobladors tardoantics. Els indicis que tenim en relació a aquest fenomen de reutilització dels elements arquitectònics preexistents al territori hi troben un exemple paradigmàtic a la vil·la romana documentada sota el castell de Cubelles. Aquest complex arqueològic es conegut des del s. XIX. Va ser excavat en els anys 90 amb motiu de la restauració del conjunt arquitectònic que integrava, tanmateix, el castell medieval. Aquestes obres van estar promogudes per el Servei del Patrimoni Arquitectònic de la Diputació de Barcelona⁸¹⁹. La vil·la romana en qüestió es definia com un conjunt d'habitacions, murs, fragments d'*opus signinum*, *dolia*, *amphorae*, canalitzacions i un ampli conjunt de material ceràmic que van des d'època republicana fins al s. V d.C. Volem destacar com es van documentar nombroses reformes postclàssiques que van inutilitzar els mosaics i compartimentar els espais interns⁸²⁰. A l'època medieval es va construir el castell medieval reutilitzant els murs de l'antiga vil·la. Creiem que si va ser possible la construcció de la fortificació sostenint-se en els murs de l'edifici romà és perquè aquest últim encara estava en peu⁸²¹. Més endavant, a l'hora de descriure el fenomen relatiu a la construcció de castells, parlarem d'aquesta vil·la i el seu ús documentat "a l'ombra" de la fortalesa medieval.

Continuïtats, ruptures i transformacions en el poblament rural: un llarg epíleg post-romà.

Tant al món urbà com en el rural es plantegen sempre dificultats a l'hora de identificar, definir i caracteritzar els espais i models d'habitat en època postclàssica. El nostre objecte d'estudi no és aliè a aquesta problemàtica, en gran part per la fragmentació i parcialitat del registre arqueològic. A Carreras Casanovas a l'hora d'afrontar aquesta problemàtica subratlla quins són els principals problemes amb els quals es troba l'investigador: "Els vestigis visigòtics apareguts a la comarca (referint-se a la Conca de Barberà en concret) són, ara per ara, escassíssims, fruit de la casualitat i sense un context arqueològic que ens permeti treure conclusions científiques del lloc on han aparegut"⁸²². Efectivament manquen intervencions arqueològiques amb metodologia seriosa a partir de les quals poder extreure conclusions fiables sobre els espais i formes de poblament en època visigòtica, no tan sols a la Conca de Barberà, també al Penedès i el Camp de Tarragona. No obstant això, les troballes i la revisió dels materials arqueològics, segueixen sent en l'actualitat, l'únic instrument del que disposem per poder oferir un quadre històric coherent del període que discorre entre la caiguda de l'aparell estatal tardorromà del segle V i la conquesta islàmica de principis del segle VIII d.C. Les intervencions arqueològiques dutes a terme a Torre Bargallona (Cambrils) i La Solana (Cubelles) són excepcions rellevants.

⁸¹⁸ CHAVARRÍA 2001a, 68.

⁸¹⁹ CAIXAL et alii 1994, 103-140.

⁸²⁰ CHAVARRÍA 2001a, 67.

⁸²¹ CAIXAL et alii 1998.

⁸²² CARRERAS CASANOVAS 2006: 46.

De l'estudi dels jaciments d'època postclàssica sí podem extreure una conclusió, identificar un leitmotiv que es reproduïx sistemàticament a la gran majoria d'aquests espais: la seva continuïtat respecte a l'època romana.

L'actual municipi de Vimbodí és extraordinàriament rellevant per al nostre estudi ja que és aquí on al segle XII es construirà el monestir de Poblet i serà el lloc on es bastiran un gran nombre de granges vinculades a la comunitat monàstica⁸²³. Sabem d'una ocupació romana (del tipus vil·la o establiment rural) als espais on es van bastir les granges medievals de Milmanda, Riudabella, la Granja Mitjana o Castellfollit⁸²⁴. Més endavant tractarem el tema de la presència (o no) visigoda de Poblet. En realitat aquesta presència es basa en la identificació d'algunes peces descontextualitzades, mentre que manquen proves arqueològiques que puguin corroborar la tesi de J. Vives i G.M. Miret de la presència visigòtica o mossàrab del solar⁸²⁵. Totes aquests establiments rurals es coneixen per troballes realitzades en superfície, sense que s'hagin realitzat intervencions arqueològiques modernes i en extensió. En aquest ordre de coses hem d'apuntar que l'absència de material adscrit a cronologies visigodes (segles V-VIII d. de C.) en les granges de Poblet és total. Almenys a tenir del nostre estat de coneixement. En conseqüència hem de plantejar de nou la hipotètica "ruptura" en relació al sistema de poblament romà basat en vil·les. Recordem que la vil·la romana més pròxima al monestir de Poblet es situaria a la Granja Mitjana; però no s'ha documentat cap vestigi visigòtic o altmedieval, en conseqüència no es pot caracteritzar una ocupació visigoda del lloc, però sí subratllar la rellevància que planteja la vil·la o establiment rural de la Granja Mitjana tenint en compte que aquest serà el punt espacial a partir del com tindrà lloc la instal·lació i consolidació de la comunitat de monjos a mitjan segle XII. Partint d'aquesta premissa s'hauria de suposar l'existència de restes arquitectòniques susceptibles a ser reaprofitades (o materials o arquitectònics) per a la instal·lació dels monjos i operaris que participaven en la construcció del monestir.

No tenim dades per plantejar una ocupació postclàssica dels emplaçaments romans de la Granja Mitjana, Riudabella, Milmanda i Castellfollit, on hem de situar establiments rurals o vil·les productives. Per altra banda tampoc tenim cap tipus d'informació de la *mansio*. La Granja Mitjana és, per la seva emblemàtica dinàmica històrica, un emplaçament rellevant que planteja diversos dubtes. Als anys 30 del segle XX Eduard Toda va localitzar un conjunt de materials arqueològics (*tegulae*, àmfores i *doliae*) d'origen romà altimperial que fa plantejar l'existència d'una vil·la o establiment romà important⁸²⁶. Es tracta de materials significatius, indicadors de la presència ja consolidada de les formes socials plenament romanes. Al marge d'aquestes dades tan esbiaixades i parcials sí podem plantejar que aquest establiment romà va deure ser relativament rellevant ja que els monjos van escollir aquest emplaçament com a primera residència durant el procés d'elecció del lloc i construcció del monestir a mitjans i la segona meitat del segle XII. Posteriorment la comunitat s'allotjaria a Poblet, sent la Granja Mitjana l'enclavament d'explotació rural més proper al monestir. Aquest fet,

⁸²³Fonamental per l'àrea de Vimbodí i Poblet entre l'antiguitat tardana i l'edat mitjana l'estudi de GUIDI 2015a.

⁸²⁴ Recordem que en totes les granges medievals de Poblet es documenten antecedents romans del tipus vil·la o establiments rurals, mentre que per al propi monestir no tenim dades sobre aquest precedent romà.

⁸²⁵MIRET, VIVES 1964.

⁸²⁶ Entre els materials que apunten a la presència d'una vil·la trobem pesos de teler i un penjoll en forma de fal·lus. MACÍAS, MENCHÓN, MUÑOZ 1995: 93.

testimoniats en les fonts textuales, ens fa plantejar a manera d'hipòtesi de treball que la vil·la de la Granja Mitjana va haver d'haver estat: 1) Una vil·la rellevant amb una continuïtat o freqüència ocupacional que va propiciar una ocupació altmedieval o 2) una vil·la que va patir un procés de degradació menor que el de les altres que es documenten en l'entorn immediat i que es corresponen amb les de Milmanda, Riudabella i Castellfollit⁸²⁷.

No obstant això, a la vall de Castellfollit sí trobem indicis d'ocupació postclàssica i/o altmedieval. Aquest jaciment romà es localitza a l'entrada de la vall i barranc de Castefollit, que dona accés a l'interior del sistema de la Serralada de Prades, comunicant amb les valls del Brugent, Capafonts, i els nuclis de Prades i Siurana i els recursos miners del barranc de l'Argentada. Es tracta, així doncs, d'un pas natural que comunica el pla de la Conca amb les Muntanyes de Prades i tots els seus recursos miners, hídrics i forestals, comunicant també les poblacions antigues i modernes. Sabem de l'ocupació de sectors propers des de l'edat del bronze, de l'explotació dels recursos miners i forestals i de les excel·lent situació l'emplaçament en relació a les vies de comunicació. L'assentament romà es situa a la banda de llevant del rierol de Castellfollit (una recurs hidràulic rellevant), al peu de la Serra Llarga per la part de ponent i de la Font de Nèrola per la banda nord⁸²⁸. En aquest sector s'ha documentat un extens poblat altmedieval que ha estat objecte d'escassos estudis. La presència d'un establiment romà es coneix gràcies a les troballes de material romà en superfície, però tampoc tenim una excavació més o menys extensa que permeti definir l'assentament. Així doncs tenim una presència indefinida romana que abasta el període altimperial i una ocupació ja altmedieval... en conseqüència, l'absència de troballes entre els segles IV-VIII d.C. planteja la seva total desocupació? o simplement manquem de peces del puzzle i es tracta d'un espai amb una continuïtat ocupacional? Són preguntes a les quals només podria donar resposta futurs treballs arqueològics.

A Vimbodí, a la Cova de la Mata o Avenc dels Avellaners es va localitzar ceràmica romana. Indici d'un possible poblament o ocupació de la cova? Podria haver-hi un poblament visigòtic? Tampoc tenim dades arqueològiques per els possibles establiments romans de El Codoç, la Font de Baselles, Mas de l'Huget, Montcortès II o el Pla de les Carreteres, espais on sí es van recollir materials romans però cap element d'època visigòtica⁸²⁹. A l'Espluga de Francolí tenim la presència romana documentada al Barranc del Regué, la Serreta (I i II), l'Hostal del Senglar i algunes coves i balms, però no disposem de cap tipus de material arqueològic visigòtic⁸³⁰. Les restes arqueològiques documentades en el municipi de Montblanc són més nombroses que els recollits a l'Espluga de Francolí, i igual de rellevants que els localitzats a Vimbodí, sobretot si tenim en compte que l'única vil·la ben excavada en extensió se situa aquí (Plans d'En Jori)⁸³¹. A cap espai amb presència romana de Montblanc, a Els Prats, la Font de Sant

⁸²⁷GUIDI 2013c, GUIDI 2015a.

⁸²⁸CARRERAS CASANOVAS 2006: 65.

⁸²⁹Inventari de Patrimoni Arqueològic de Catalunya. Generalitat de Catalunya.

⁸³⁰Novament no comptem amb intervencions arqueològiques científiques (dutes a terme per empreses privades o instituts d'investigació), sinó que el material documentat forma part de troballes realitzades en superfície a excepció de les restes del Barranc del Regué i de l'Hostal del Senglar.

⁸³¹ADSERIAS, MORER, RIGO 1999: 199-206; ADSERIAS, MORER, RIGO 1999: 199-206.

Miquel, la Guàrdia dels Prats, la Perdiu (II), la Romiguera I, II i III... es va localitzar material d'època visigòtica⁸³².

Quines conclusions podem extreure d'aquesta gairebé total absència de material datat entre els segles V-VIII d.C.? El marc conceptual dels treballs d'A. Chavarría és significatiu i ens serveix per projectar un marc complex en relació a la xarxa de vil·les i establiments rurals en l'espai objecte d'estudi. Si tradicionalment la historiografia a apuntat a una ruptura respecte al passat romà, aquesta autora i les noves tendències en els últims anys han revaloritzat el terme "transformació" o fins i tot "continuïtat". Aquest no sembla ser el cas per al territori objecte d'estudi de forma homogènia per tot l'antic *ager Tarraconensis*. Enfront d'una continuïtat o transformació de la xarxa o sistema de vil·les hem de plantejar, davant l'absència de testimonis arqueològics fermes, concrets i ben datats, un abandó generalitzat del pla de la Conca de Barberà. Un cas diferent el trobem a l'àrea del Camp de Tarragona i el Penedès històric⁸³³. No creiem que aquest espai com la Conca de Barberà, la Serra de Prades o l'interior del Penedès històric quedés despoblat, però sí que durant els segles postclàssics la població escull altres punts geogràfics amb característiques diferents, per ser ocupats. És el cas del poblament de la façana nord-est de la Serra de Prades o la concentració poblacional en torn a grans vil·les, com és el cas de la vil·la de Pedrinyà (El Sarral, Conca de Barberà).

Enfront a la visió de despoblament i marginalitat de la Conca de Barberà tenim les dades que ens aporta Pedrinyà (El Sarral)⁸³⁴. Tenint en compte la rellevància que tenen les troballes de fíbules visigodes a la nostra àrea d'estudi cal assenyalar que dos d'aquests elements s'han documentat en aquesta vil·la⁸³⁵. Ambdues peces eren de bronze. La primera amb unes dimensions de 5,7 cm de llargada i 1,5 cm d'amplada per el cap; la seva decoració estava formada per quatre grups de cercles concèntrics entorn a una perforació cònica. El contorn de les fíbules ressegueix la decoració incisa de cercles concèntrics, més petits i repartits encaixats en el marc ins a un nombre de 26. Segons P. de Palol aquest tipus de fíbula s'insereix en els denominats "tallers germànics", adscrits a la població germanovisigòtica arriana apartada de les influències romanocristianes⁸³⁶. Aquests tipus de fíbules són abundants a la necròpolis d'Herrera del Pisuerga, Castiltierra, Duratón (Segòvia) i a tota Castella en general. Segons A. Carreras Casanovas "es possible que aquestes peces de Sarral tinguessin una procedència semblant a l'esmentada per Palol. Es podria suposar que algun artesà les hagués portades de Castella seguint l'antiga via romana que anava de Tarragona a Lleida i continuava cap a l'interior de la península, igual com tantes altres peces que han aparegut a la Conca en altres èpoques portades pel mateix camí natural de penetració

⁸³² Als actuals municipis de Vilaverd i Vallclara, les dades són extraordinàriament escasses, sense que puguem plantejar gairebé absolutament res en relació al poblament romà i molt menys del visigòtic si no és contextualitzant-ho en relació als municipis adjacents de Vimbodí i Poblet, l'Espluga de Francolí i Montblanc.

⁸³³GUIDI 2010c: 105-132; GUIDI 2010d: 93-123; GUIDI 2010e.

⁸³⁴ Una síntesi sobre la rellevància de la vil·la de Pedrinyà (Sarral, Conca de Barberà), la trobem en CARRERAS CASANOVAS 2006: 45 i 46.

⁸³⁵ Les peces varen ser trobades per Ramon Vidal durant la dècada de 1980 juntament a material romà. CARRERAS CASANOVAS 2000c: 26 i 27.

⁸³⁶ Segons P. de Palol aquest tipus de fíbules es documenten on resideixen les comunitats arrianes i després de la conversió de Recared al catolicisme (any 587), aquesta tipologia de fíbules desapareix per complet. PALOL 1950: 48.

peninsular⁸³⁷. En realitat s'han documentat fibules similars a la ciutat i entorn pròxim de Tarragona. Pere de Palol dubta de la seva procedència⁸³⁸. La nostra hipòtesi planteja que l'origen de les fibules podien ser tallers amb més o menys influències romanes, però la presència d'aquests tallers podia situar-se perfectament a Tàrraco. No oblidem que aquesta ciutat continuava sent als segles V-VIII d. C. una capital provincial no solament amb seu eclesiàstica, sinó també arquebisbal i centre administratiu d'un extens territori.

Les troballes d'aquestes fibules en la vil·la de Pedrinyà s'han de posar en relació amb un conjunt de fibules i materials heterogenis trobats en l'espai muntanyenc del terme municipal de Montblanc. Es tracta dels conjunts de la cova de la Roca de Mirvet, el Tossal de les Venes i Cantacorbs. Caràcter diferent és el que constitueixen les troballes de la Plana d'en Palau, al nord de Milmanda (Espluga de Francolí)⁸³⁹, que es defineix com un conjunt de materials adscrits al període visigòtic documentat a la plana, en contrast amb les anteriorment citades, vinculades a l'espai muntanyenc. A continuació descriurem sucintament aquestes troballes amb l'objectiu de caracteritzar el poblament postclàssic d'aquesta àrea de l'*ager Tarraconensis*, descrita per la historiografia tradicional com un lloc “desocupat” o “abandonat”.

En primer lloc tenim la troballa d'una sivella de la cova de la Roca de Mirvet, Tossal del Coll d'en Sègol, Montblanc-L'Espluga de Francolí⁸⁴⁰. La troballa va ser realitzada l'any 1977 per Ramon Vidal i la peça depositada al Museu Comarcal de la Conca de Barberà de Montblanc. La seva localització va tenir lloc a una cova natural susceptible d'haver sigut ocupada gràcies a les seves excel·lents condicions morfològiques. Aquesta cova natural es localitza al coll d'en Sègol, la Roca de Mirvet. La sivella es defineix com un fragment de placa de bronze d'uns 2,5 cm d'amplada amb una decoració consistent en una secció de tres rectangles concèntrics realitzats amb incisions a burí i motius decoratius al seu interior, tots ells geomètrics. Es tracta d'un tipus de decoració basada en l'alternança rítmica de cercles i rectangles que a la seva vegada estan farcits per altres motius geomètrics⁸⁴¹. Seguint la classificació de P. de Palol de sivelles visigòtiques aquesta es tindria que classificar en el conjunt de “sivelles de cinturó arronyonades de fabricació hispano-visigòtica”. Aquest tipus de model reproduïx elements propis de la tradició baiximperial o bizantina, datats entorn al segle VII d.C.⁸⁴²

Al Tossal de les Venes Rojalons, Montbanc, es va recuperar una segona sivella visigòtica⁸⁴³. Es tracta d'una peça excepcional que va ser estudiada monogràficament per J.Espelt i C.Poblet, datada al segle VII. La peça es defineix com una placa de bronze del tipus arronyonada que s'adossava a una corretja amb una dita, pua o agulla. La sivella presenta una decoració dividida en tres seccions amb motius geomètrics, circulars i rectangulars. Seguint la classificació de P. de Palol aquesta peça s'ha

⁸³⁷CARRERAS CASANOVAS 2006: 45 i 46.

⁸³⁸PALOL 1950.

⁸³⁹ Estudiat sistemàticament per VIDAL I RULL 2000: 5-8; CARRERAS CASANOVAS 2006: 48 i 49.

⁸⁴⁰CARRERAS CASANOVAS 2000c: 24 i 25; CARRERAS CASANOVAS 2006: 46 i 47.

⁸⁴¹PALOL 1950: 95-98; ESPELT, POBLET 1978: 25-32.

⁸⁴²PALOL 1950: 95-98; ESPELT, POBLET 1978: 25-32.

⁸⁴³ESPELT, POBLET 1978: 25-32; MENCHON 1999: 316; MASSÓ, CAPDEVILA 1999: 5-8; CARRERAS CASANOVAS 2000c: 25 i 26; CARRERAS CASANOVAS 2006: 47.

d'incloure al "grup bizantí III", amb una datació general entre els anys 621 i 711 d.C.⁸⁴⁴. Més dades ens aporta les troballes d'aquest sector entre la Serra de Prades i la vall. A la Muntanya de Cantacorbs, prop de Rojals (Montblanc) l'any 1970, Ramon Capdevila Vallverdú va localitzar un conjunt d'elements. Es tractava d'una placa de bronze, una punta de llança de ferro filiforme, una punta de fletxa prismàtica (ambdues de ferro), un tros de grapa de plom i fragments de ceràmica corresponents a un gran contenidor i que no s'havia fet a torn⁸⁴⁵. Aquestes troballes han sigut objecte d'estudis monogràfics per part de Jaume Massó, Ramon Capdevila i A.Carreras Casanovas, datats tots ells en època postromana⁸⁴⁶

Les característiques de les troballes realitzades a la cova de la Roca de Mirvet, el Tossal de les Venes i Cantacorbs són similars. En primer lloc es tracta d'un conjunt de troballes realitzades en superfície, sense intervencions o excavacions arqueològiques científiques. En segon terme aquestes troballes s'han succeït en un espai molt concret del sector muntanyenc del sistema de Prades, en el vessant interior que en l'actualitat forma part del terme municipal de Montblanc però que la seva dinàmica històrica està més associada al poble o nucli poblacional de Rojals. En tercer terme, les característiques dels emplaçaments on han tingut lloc aquestes troballes sempre està vinculada a l'ús o ocupació d'abrics naturals o coves, en sectors molt pròxims a mines, petits altiplans i valls susceptibles de ser conreats i una àmplia xarxa de recursos hídrics. Aquestes tres característiques són anàlogues als tres espais i al context en el qual es van produir les troballes⁸⁴⁷.

Igual de rellevants, però localitzats en la plana de la conca, són els materials documentats a la Plana d'en Pau, al nord de Milmanda (Espluga de Francolí). La troballa va tenir lloc l'any 1999 per Ramon Vidal a un sector molt proper al nord de la granja medieval de Milmanda, a un espai on ja hem apuntat la presència d'algun tipus de vil·la o establiment rural romà⁸⁴⁸. Es tracta d'una possible creuada de la via romana on, com hem apuntat, es van documentar materials tardorromans o visigòtics. En aquest espai també es va localitzar un conjunt de monedes d'origen andalusí. Una sèrie de treballs agrícoles van posar al descobert un conjunt d'objectes datats amb seguretat en època visigoda (segles VI-VIII d.C.). Aquestes troballes es concreten en una sivella de bronze, una punta de rella i na barra de ferro de secció rectangular que per les seves característiques es defineix com l'extrem d'una destrat de dos talls. La sivella documentada a Plana d'en Palau es té que posar en relació amb les ja esmentades de la cova de la Roca de Mirvet, el Tossal de les Venes i Cantacorbs, al sector muntanyenc. La peça es defineix com una placa arronyonada segons la classificació de P. de Palol⁸⁴⁹. La sivella té 9 cm. de llargada per 3'5 cm d'amplada. La seva decoració es basa en una filigrana molt fina estructurada en tres espais i retocada a burí amb una nervadura en relleu. Aquesta peça s'ha posat en relació amb les produccions dels tallers de la "Meseta" o la "Narbonense", seguint la tipologia de models tardorromans o bizantins, similar als que s'han documentat a Sant Julià de Ramis a Girona o a la Pineda de

⁸⁴⁴ Datació de ESPELT, POBLET 1978: 26, 27 i 30. Aquesta adscripció cronològica ha estat seguida per CARRERAS CASANOVAS 2006: 47.

⁸⁴⁵CARRERAS CASANOVAS 2006: 48.

⁸⁴⁶MASSÓ, CAPDEVILA 1999: 5-8; CARRERAS CASANOVAS 2006: 48.

⁸⁴⁷GUIDI 2013c.

⁸⁴⁸ Estudiat sistemàticament per VIDAL I RULL 2000: 5-8; CARRERAS CASANOVAS 2006: 48 i 49.

⁸⁴⁹PALOL 1950: 89, 95-98.

Barcelona⁸⁵⁰. El lot de troballes de Plana d'en Palau es completa amb una peça de ferro amb forma triangular i un peduncle perllongat de dimensions reduïdes. Té 22,5 cm de llarg per 8 d'amplada i la part posterior de la peça és una tija recta de perfil quadrat d'entre 10 i 11 cm de llargada. Destaca la forma triangular prismàtica de la part davantera amb les vores molt afilades del tipus "punta de fletxa". No vol dir que l'element sigui una punta de fletxa, segons els plantejaments realitzats pels seus descobridors es tractaria d'una rella. La barra de ferro té una llargada de 22 cm doblgada als angles rectes de cadascun dels extrems allargats uns 5 cm per cada banda. És molt difícil, a partir d'aquest element, establir una filiació amb un objecte concret⁸⁵¹, però s'ha plantejat que pugui ser el mànec d'una destal⁸⁵². Aquests materials són similars als documentats a l'assentament visigòtic de Puig Rom, a Roses (Alt Empordà). Es tractaria, així doncs, d'un conjunt de peces relacionades amb el conreu i l'explotació agrícola de la plana al segle VII-VIII d.C.⁸⁵³.

El Tossal dels Forques, al terme de Vimbodí i Poblet, constitueix un espai que ens interessa especialment. Es caracteritza per ser un espai funerari o lloc d'enterraments col·lectiu datat en època visigòtica o altmedieval⁸⁵⁴. Encara que aquesta necròpolis ha estat adscrita pels seus excavadors de forma genèrica a l'època postclàssica⁸⁵⁵, hi ha indicis per plantejar una cronologia més àmplia que comença als segles tardorromans/visigòtics arribant fins l'alta edat mitjana⁸⁵⁶.

Major debat suscita les restes visigodes o mossàrabs del monestir de Poblet. En relació a aquest tema i com a premissa cal subratllar que el supòsit "visigotisme" o "mossarabisme" que hagués pogut documentar-se en el monestir ha quedat totalment rebutjat. Hem de subratllar la total absència de restes o troballes arqueològiques adscrites a aquestes cronologies (segles I-V d.C.) en el monestir de Poblet⁸⁵⁷. El punt de partida

⁸⁵⁰PALOL 1950: 79-80 i 82.

⁸⁵¹CARRERAS CASANOVAS 2000c: 28; CARRERAS CASANOVAS 2006: 48 i 49.

⁸⁵²MASSÓ, CAPDEVILA 1999: 5-8; CARRERAS CASANOVAS 2006: 48.

⁸⁵³CARRERAS CASANOVAS 2000c: 28 i 29; CARRERAS CASANOVAS 2006: 49, nota 16.

⁸⁵⁴ Incomprendiblement a l'Inventari de Patrimoni Arqueològic de Catalunya apareix amb una cronologia general que va de l'any 1150 al 1299. ADSERIAS, MUÑOZ, SARDÀ 1989b: 135-149; ADSERIAS, MUÑOZ, SARDÀ 1989c: 240.

⁸⁵⁵ El jaciment estava totalment arrasat quan l'any 1984 el Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya va realitzar una intervenció arqueològica amb caràcter "d'urgència". En aquest context hem de ser extraordinàriament crítics amb les excavacions i els resultats publicats. En primer lloc perquè l'espai estava totalment alterat (arrasat i remogut), tal com expliciten les notes de Salvador Vilaseca i els excavadors de la dècada dels 80. En segon lloc perquè les intervencions modernes realitzades van tenir lloc en un moment molt incipient del que han estat les mesures per part d'institucions públiques per documentar el patrimoni arqueològic; molt incipients i a més amb un caràcter d' "urgència" que mai ha beneficiat un coneixement exhaustiu de les fonts arqueològiques.

⁸⁵⁶ ADSERIAS, MUÑOZ, SARDÀ 1989b:135-150. Les imprecisions a l'hora d'establir una cronologia més o menys concreta plantegen la necessitat de realitzar una intervenció arqueològica en aquest espai, l'única manera de poder solucionar aquest problema derivat d'unes intervencions arqueològiques que es van realitzar amb urgència. No incidirem aquí en el debat que suscita la necròpoli del Tossal dels Forques o de Nerola; tractarem el tema en apartats posteriors. No obstant això, sí cal assenyalar que hi ha indicis per la pròpia constitució d'aquests enterraments així com pel testimoniatge de Salvador Vilaseca que apunten a una possible ocupació visigoda o altmedieval del lloc. GUIDI 2013c, GUIDI 2015a.

⁸⁵⁷ "A l'excavació del *cubar* del monestir, realitzada entre el 1994 i el 1995 per l'empresa Codex-Arqueologia i Patrimoni tan sols es va exhumar un element anterior a la construcció del monestir, un fragment de *tegula* romana. Així doncs, es fa difícil, de moment, pensar en un precedent romà just sota el monestir". MACIAS, MENCHON, MUÑOZ 1995: 103.

historiogràfic per entendre la problemàtica d'una ocupació visigoda i/o mossàrab el trobem en l'estudi de J.Vives i Miret i G.M. Gibert (1964)⁸⁵⁸. Aquests investigadors proposaven l'existència d'uns precedents romans del monestir amb una continuïtat als segles V-X d.C. (cronologies visigodes i altmedievals) que serien de caràcter "mossàrab". Segons aquests autors Santa Maria de Poblet es va instal·lar on durant època altoimperial hi havia una vil·la o una *mansio*⁸⁵⁹.

L'anàlisi de J.Vives i G.M. Gibert es va centrar als espais més antics datats del complex de Poblet; es a dir, a la zona compresa entre la capella de Sant Esteve i l'anomenada Torre d'Armes. Aquests autors també van estudiar un conjunt de peces arqueològiques descontextualitzades⁸⁶⁰: dos capitells, una figura d'un orant o guerrer i un fragment de marbre amb relleu. A partir de l'anàlisi d'aquests espais arquitectònics i peces els autors van plantejar l'existència d'un establiment visigòtic i/o mossàrab datat entre els segles V-X d.C.. Amb posterioritat els investigadors J.M.Macias, J.J.Menchon i A. Muñoz han argumentat que ni els espais arquitectònics ni les peces són visigodes o mossàrabs. La seva adscripció cultural seria plenament medieval (segles XII-XIII)⁸⁶¹. Segons J. Vives i M.G. Gibert les estances denominades II, III i IV (del plànol que van publicar l'any 1964⁸⁶²) són d'origen tardorromà i la sala V (sota les cambres reials) del segle X d.C.⁸⁶³. Es tracta de la cripta de la capella de Sant Esteve⁸⁶⁴ i subestructures de la Torre de les Armes juntament amb una estructura indeterminada molt pròxima a un pou⁸⁶⁵.

Efectivament hi ha una complexitat arquitectònica en aquesta àrea, però ara per ara no es pot atribuir un caràcter tardorromà, visigòtic o mossàrab a aquestes estructures. Així doncs, hem de descartar ara com ara la presència d'una vil·la o establiment romà reaprofitat en època visigoda i/o mossàrab amb la construcció d'estructures indeterminades al solar on es va bastir el monestir al segle XII. Seria necessari realitzar una excavació arqueològica en aquest sector per aclarir la filiació cronològica i el posterior desenvolupament d'aquestes estructures arquitectòniques en aquesta àrea.

En relació a les peces suposadament visigodes o mossàrabs; aquestes són un capitell decorat amb volutes, un segon capitell de tipus corinti amb dues corones i fulles d'acant i la una placa de marbre amb una palmera encaixada dins d'un requadre. J.M.Macias, J.Menchon i A.Muñoz han plantejat que possiblement es puguin datar en època

⁸⁵⁸GIBERT, VIVES 1964.

⁸⁵⁹ La hipòtesi de J. Vives i Miret i G.M. Gibert es basava en un conjunt de materials (*opus testaceum*, *tegulae*, àmfores i *doliae*) No obstant això treballs posteriors han posat de relleu que aquest materials provenen de la Granja Mitjana i no del monestir de Poblet. En relació al *opus testaceum* documentat per J. Vives i Miret i G. M. Gibert, posteriors excavacions arqueològiques⁸⁵⁹ han canviat la seva atribució: en realitat es tracta d'*opus signinum* datat al segle XII. Intervenció arqueològica portada a terme a la sala "Joc de Pilota" el mes de juny de 1995 per el Servei d'Arqueologia. Es va encarregar l'excavació a l'empresa privada Còdex SCCL-Arqueologia i Patrimoni .

⁸⁶⁰ Tot i la seva procedència, descobert el 1951 "entre el runam exterior de la Torre de les Armes" no hi ha més elements arqueològics—estratigrafia—que ens permetin defensar la seva veritable filiació pobletana, encara que el lloc de la troballa és força significatiu.

⁸⁶¹MACIAS, MENCHON, MUÑOZ 1995.

⁸⁶²GIBERT, VIVES 1964.

⁸⁶³GIBERT, VIVES 1964.

⁸⁶⁴ La cripta de la capella de Sant Esteve està datada sense problemes al segle XII.

⁸⁶⁵ S'ha plantejat que aquestes estructures formin part del sistema hidràulic, MACIAS, MENCHON, MUÑOZ 1995: 94.

visigòtica⁸⁶⁶. Es documenta un frontal de sarcòfag de pedra sorrenca groguenca de 189 cm de llargada, 48 cm d'alçada i 13/18 de gruix. El frontal del sarcòfag està decorat amb un relleu constituït per un fris de cinc estrelles de vuit puntes, ben tallat en baix relleu. Aquesta peça es data entre els segles XII i XIII. Es documenta un bloc de pedra sorrenca, hemisfèric, d'uns 40 cm d'alçada, 25 cm d'amplada i 14 cm de gruix. Sembla verssemblant que la peça conservada reaprofiti una més antiga. En la cara posterior es localitza una figura tallada en baix relleu⁸⁶⁷. La figura representada és una persona dempeus, de front, amb el braç dret aixecat i la mà contra-palmellada amb els dits estesos. El braç esquerre és sobre el ventre i amb els dits junts. Des del punt de vista tècnic es va tallar marcant els ulls, el nas, la boca oberta, el cabell i la barba, és a dir, els detalls que donen "personalitat" a la figura, mentre que el cos i els braços es va perfilar amb un relleu més pla, en alguns punts lleus incisions. Segons J.Vives i M.G. Gibert es tracta d'un orant o un guerrer i la peça s'hauria de datar al període visigòtic (segles VI-VII d.C.)⁸⁶⁸. Segons J.M.Macias, J.Menchon i A.Muñoz es tractaria d'una peça datada als segles XII-XIII⁸⁶⁹.

Segons J.M.Macias, J.Menchon i A.Muñoz algunes peces esmentades per Vives i Gibert són datables en l'època visigoda, tot i que la seva procedència pot ser exterior al monestir⁸⁷⁰. En el cas d'un origen pobletà, el fet plantejaria una sèrie d'interrogants sobre antecedents pre-cistercencs⁸⁷¹. A partir d'aquest plantejament es pot intuir que els possibles precedents poblacionals del monestir, d'haver existit, no se sustentaven en el solar on al segle XII construeixen el complex, sinó que possiblement es tractés d'un altre tipus de poblament que les seves característiques són difícils de definir. Així doncs, malgrat la troballa descontextualitzada de material, que es podria adscriure a l'època visigoda, a partir de les dades materials amb els quals sí disposem, no podem establir una ocupació del solar en aquestes cronologies. S'intueix una ocupació precedent al segle XII, però definir i caracteritzar aquesta ocupació és, a tenor de les dades amb els quals expliquem, impossible. Només les intervencions arqueològiques podrien facilitar (aclarir o negar) l'ocupació tardorromà, visigoda o altmedieval d'aquest espai.

Al terme municipal de Montblanc s'han documentat indicis d'ocupació visigòtica, encara que de nou aquests no han pogut diferenciar-se amb claredat d'aquells altmedievals. El problema és el de sempre, la incapacitat per part dels investigadors de poder diferenciar el visigot (segles V-VIII) i l'altmedieval (VIII-XI)⁸⁷². D'altra banda l'IPAC en moltes ocasions incorre en generalitats que no faciliten la datació o adscripció cultural d'alguns espais com a abrics naturals, coves i balms que haguessin pogut ser ocupades en cronologies postclàssiques i de les quals sí tenim testimonis o indicis d'ocupació en períodes prerromans. És el cas de l'Abric de la Baridana II⁸⁷³, que ofereix unes cronologies ocupacionals del bronze al període medieval (1800a.C.-1492)⁸⁷⁴, és a dir, massa imprecís. En altres casos les troballes són reveladores, encara que s'hagin

⁸⁶⁶MACIAS, MENCHON, MUÑOZ 1995: 96.

⁸⁶⁷ D'entrellaçament a la manera de treball de cistell en relleu pla.

⁸⁶⁸GIBERT, VIVES 1964.

⁸⁶⁹MACIAS, MENCHON, MUÑOZ 1995: 98 i 99.

⁸⁷⁰ D'un entorn geogràfic proper però indeterminat.

⁸⁷¹MACIAS, MENCHON, MUÑOZ 1995:

⁸⁷² Un problema inherent a les dificultats de la lectura del registre arqueològic postclàssic i altmedieval.

⁸⁷³ Zona arqueològica. Ley 16/1985, de 25 de junio, del Patrimonio Histórico Español ; Llei 9/1993, de 30 de setembre, del Patrimoni Cultural Català ; R.I.-55-0000332.

⁸⁷⁴ Es tracta d'unes datacions generalistes. Inventari de Patrimoni Arqueològic de Catalunya.

documentat descontextualitzats en relació al registre estratigràfic, com succeeix al Tossal de les Venes (de les Benes o de la Sivella), on es va localitzar una sivella visigòtica⁸⁷⁵.

Al terme de Montblanc es localitza a l'àrea vessant nord-est del sistema muntanyenc de Prades, un espai privilegiat per la presència de coves i balmes poblades des de la prehistòria denominat de forma genèrica com la Muntanya de Cantacorbs. D'aquest nombrós conjunt de coves destaquen aquelles que privilegien per les seves condicions espais d'hàbitat que apareixen protegits però que al mateix temps estan ben comunicats amb reduïdes àrees d'altiplans. És el cas de la cova de Cantacorbs o de la Bruixa (Muntanya de Cantacorbs) ens ofereix un abric natural amb estructures d'habitació datades des del calcolític a l'edat del bronze (2200-650 a.C.)⁸⁷⁶. Prop d'aquesta i altres balmes l'any 1970 Ramon Capdevila Vallverdú va localitzar un conjunt de materials d'època visigòtica (una placa de bronze, una punta de llança de ferro, un tros de grapa de plom i fragments de ceràmica que van ser datats entre els segles V-VII d.C.)⁸⁷⁷

Les troballes arqueològiques d'època visigòtica que trobem en el sistema muntanyenc no tenen una correspondència en la plana de la Conca; dit d'una altra forma, si bé tenim elements a les muntanyes, aquests indicis d'ocupació poblacional són extraordinàriament escassos en la plana. Al nucli urbà de Montblanc, al solar del carrer Solans 51-53, s'han documentat restes arqueològics amb una cronologia entre l'any 800 i el 1492⁸⁷⁸, com succeeix als casos del cementiri jueu i al Pla de Santa Bàrbara. Al cementiri jueu de Montblanc s'ha establert una cronologia entre els segles V-XV d.C. sense especificar quins són els elements per datar-les⁸⁷⁹. Al Pla de Santa Bàrbara es va localitzar una necròpoli o lloc d'inhumació col·lectiu amb una cronologia no especificada del segle V al XV d.C.⁸⁸⁰. A la vil·la de la Mitja Lluna s'ha establert una cronologia ocupacional datada des del segle II a.C. fins la baixa edat mitjana. No obstant això, els més fermes indicis arqueològics d'ocupació del pla en època visigòtica els trobem al terme municipal de Montblanc, on es localitza la vil·la de Plans d'En Jori⁸⁸¹.

Dins de l'actual terme municipal de Montblanc es localitza el poblat i castell medieval de Prenafeta Vell, que constitueix un espai rellevant per al nostre estudi⁸⁸². No obstant això, no existeixen ni intervencions arqueològiques ni estudis monogràfics. La seva ocupació està documentada des de l'edat del ferro-ibèric fins a la baixa edat mitjana⁸⁸³. La fortificació, d'origen altmedieval es localitza dalt d'un cingle que doina la vall on es

⁸⁷⁵ Inventari de Patrimoni Arqueològic de Catalunya.

⁸⁷⁶ Inventari de Patrimoni Arqueològic de Catalunya.

⁸⁷⁷ MASSÓ, CAPDEVILA 1999: 5-8; CARRERAS CASANOVAS 2006: 48.

⁸⁷⁸ Espai classificat com BCIN. Dins de conjunt històric. Ley 16/1985, de 25 de junio, del Patrimonio Histórico Español ; Llei 9/1993, de 30 de setembre, del Patrimoni Cultural Català ; R.I.-53-0000014. No s'especifica en què consisteixen aquestes troballes. Novament les cronologies atribuïdes per l'IPAC són massa generalistes i no especifiquen amb fiabilitat les dades arqueològiques en els quals es basen

⁸⁷⁹ Inventari de Patrimoni Arqueològic de Catalunya.

⁸⁸⁰ Inventari de Patrimoni Arqueològic de Catalunya. Dins zona de conjunt històric. Ley 16/1985, de 25 de junio, del Patrimonio Histórico Español ; Llei 9/1993, de 30 de setembre, del Patrimoni Cultural Català ; R.I.-53-0000014

⁸⁸¹ ADSERIAS, MORER, RIGO 1999: 199-206; ADSERIAS, MORER, RIGO 1999: 199-206.

⁸⁸² Declarat BCIN. Monument històric. Ley 16/1985, de 25 de junio, del Patrimonio Histórico Español ; Llei 9/1993, de 30 de setembre, del Patrimoni Cultural Català ; R.I.-51-0006645.

⁸⁸³ Inventari de Patrimoni Arqueològic de Catalunya.

situa el poble modern. La documentació textual documenta una ocupació ja consolidada l'any 980, i al segle XI sabem que el castell era propietat de la família Ponts. Durant els segles XII-XIII aquesta fortificació formava part dels dominis del monestir de Poblet, sent controlat per la família Puigverd. En l'actualitat es pot observar les restes d'una casa forta que va patir un esfondrament l'any 2006 i restes arquitectònics d'un possible poblat del segle XII o anterior. L'abundància de restes arquitectòniques, la documentació textual i el propi emplaçament fan d'aquest espai un lloc rellevant per conèixer l'ocupació prefeudal del territori (especialment entre la Conca i el Camp de Tarragona)⁸⁸⁴.

Els precedents romans i visigots en la constitució del poblament altmedieval.

A partir de la documentació arqueològica existent ja hem formulat un plantejament a partir del qual les vil·les i establiments rurals romans no serien progressivament abandonats entre els segles III i V d.C., sinó transformant-se en altres tipus d'hàbitats. Així doncs, no hi hauria una continuïtat en sentit propi de la paraula, sinó una transformació tan radical que hauríem de parlar de ruptura pel que fa a les pautes de poblament en de les tres grans àrees objecte d'estudi, l'actual Camp de Tarragona, el Penedès històric i la Serra de Prades i Conca de Barberà. Aquesta radical transformació s'accentuà durant els segles postromans (VI-VIII d.C.) Si bé sí detectem certa continuïtat respecte a les vil·les i establiments rurals romans al Camp de Tarragona i Penedès, més problemes tenim per el cas de la Serra de Prades-Conca de Barberà. En aquest darrer cas la transformació es manifesta de forma generalitzada en l'absència de material visigot (i fins i tot altmedievals) en els espais on se situaven els antics establiments romans, articulats en la plana entorn de vies i camins així com de recursos hídrics. Així doncs, les vil·les romanes són gradualment abandonades sense que detectem una continuïtat ocupacional durant els segles V-VIII. En conseqüència hem d'imaginar com durant el període postclàssic les infraestructures romanes serien o abandonades o desmuntades i els seus materials espoliats en la construcció d'altres infraestructures que no sempre es documenten.

No hem de tenir una visió d'aquest període en termes de "decadència" o "apocalipsi demogràfica"⁸⁸⁵. Efectivament els segles V-VIII d.C. manifesten en tota la geografia del Mediterrani una recessió demogràfica, fet que podria haver tingut algunes repercussions a la nostra àrea d'estudi⁸⁸⁶. A la crisi demogràfica cal afegir la desaparició de l'aparell estatal romà, que la seva incidència va poder ser major a la nostra àrea d'estudi si tenim en compte el plantejament inicial que les muntanyes de Prades podien haver tingut l'estatus de *Saltus* romà de propietat estatal, així com les mines i la massa forestal (*Silva*). El testimoni epigràfic de Riudabella amb l'emperador Adrià com a protagonista no deixa de subratllar la presència d'un *fundus* o propietat imperial que després de la caiguda de l'aparell estatal deixava d'estar "tutoritzat" per Roma i Tàrraco.

⁸⁸⁴ No obstant això, no s'han dut a terme ni intervencions arqueològiques ni estudis monogràfics sobre l'emplaçament. Malgrat aquestes manques no podem sinó plantejar una ocupació postclàssica hipotètica d'aquest espai.

⁸⁸⁵ WARD-PERKINS 2005.

⁸⁸⁶ GUIDI 2010a; GUIDI 2010b; GUIDI 2011; GUIDI 2012.

Els pocs indicis (*dolium*, estratigrafia indefinida, ceràmica...) que s'han pogut documentar en la vil·la de Plans d'en Jori no sembla que aportin molta informació sobre un poblament visigot que re-ocupés les estructures de la vil·la. Cal tenir en compte també que l'edifici va ser documentat en un extraordinari estat d'arrasament⁸⁸⁷. Resulta arriscat si tenim en compte l'esbiaixat de la documentació arqueològica caracteritzar la ocupació als segles V-VIII d.C. de la vil·la⁸⁸⁸.

Especialment significatiu són les troballes realitzades en la Plana d'en Pau (l'Espluga del Francolí) constituït per tres peces pertanyents a un sivella de cinturó, un destrial i una pala amb funcions agrícoles. L'espai físic i el context en el qual va tenir lloc la troballa és descrita per Ramon Vidal i Rull: "La Plana d'en Pau és una partida del terme municipal de l'Espluga de Francolí, situada a la part de ponent, entre el riu de Milans i l'antiga via romana que anava de Tarragona a Lleida. En aquest indret, sovintegen en superfície abundoses restes materials del baix imperi romà, cosa que fa pressuposar l'existència d'una antiga vil·la partida per la via romana. Prop d'aquest indret, fou localitzat el desembre de 1998 un conjunt d'objectes metàl·lics agrupats en un mateix lloc, extrets per les tasques agrícoles"⁸⁸⁹. Els materials estan datats al segle VII d.C. Les funcionalitats de les peces són diverses. La sivella no deixa de ser un adorn o atribut personal que el seu objectiu és accentuar la importància social de qui la portés, segurament un cabdill local o un membre de l'aristocràcia rural. No obstant això, tant la pala com el destrial han d'interpretar-se com a part del material comú que havia d'utilitzar un camperol en el desenvolupament dels treballs d'explotació agrícola. No deixa de ser curiós i indicatiu que van anar uns treballs agrícoles moderns els que van portar a la llum dits materials arqueològics. Ramon Vidal i Rull va plantejar l'origen d'aquestes peces: "al ser un lloc proper a la via romana que creuava el terme, es podria pensar en una pèrdua fortuïta per algun viatger que podia haver acampat a l'indret. Tanmateix, el fet d'aparèixer en un mateix context tres peces diferents, entre les quals hi podria haver una rella i una destrial, pot suggerir una permanència en el lloc"⁸⁹⁰. Des del nostre punt de vista creiem encertada la segona hipòtesi de R. Vidal. Efectivament la troballa d'aquests materials, igual que el documentat en altres parts de la Península Ibèrica, revela l'ocupació en època visigoda del lloc, no només d'una comunitat camperola que treballava i explotava els recursos agrícoles (com queda palès en el destrial i la pala), sinó també en la presència d'una aristocràcia o elit rural (d'aquí la sivella, la confecció de la qual és d'una qualitat extraordinària). Aquestes elits rurals havien de tenir contacte amb els tallers urbans, que eren d'on extreïen les peces. A la nostra manera d'entendre la sivella va deure aconseguir-se en l'emplaçament urbà més proper i rellevant, que no és un altre que la capital de la província visigoda Tàrraco⁸⁹¹.

Així doncs, en algun lloc imprecís on van tenir lloc les troballes en el Pla d'a Pau, caldria situar un assentament visigot la funció del qual seria la de captar i recollir els recursos propis del pla agrícola. Evidentment no estariem parlant de comunitats o societats històriques desestructurades o alienes a la jerarquització social. La presència de material romà recollit en superfície planteja l'existència d'un establiment rural

⁸⁸⁷ADSERIAS, MORER, RIGO 1999: 199-206; ADSERIAS, MORER, RIGO 1999: 199-206.

⁸⁸⁸ D'altra banda és significativa la total absència de registre arqueològic visigot (en superfície) als emplaçaments de la Granja Mitjana, Riudabella, Castellfollit, Milmanda, etc.

⁸⁸⁹VIDAL I RULL 2000: 5 i 6.

⁸⁹⁰VIDAL I RULL 2000: 8.

⁸⁹¹GUIDI 2013c.

d'orígens altimperials que va haver de tenir una certa entitat i pervivència als segles V-VIII d.C., almenys fins al segle VII d.C., que és quan es daten els materials.

Tenim més indicis d'un poblament visigot en la Conca, encara que les dades són fragmentàries i disperses. Una ocupació no ben caracteritzada es planteja de l'existència d'un conjunt de peces datades en època visigòtica (segles V-VIII d. de C.) dipositades en el monestir de Poblet. Recordem que J. Vives i G.M.Gibert van plantejar una ocupació romana, visigoda i mossàrab al solar del monestir⁸⁹². No obstant això, A.Altisent va rebutjar aquesta hipòtesi i els arguments que aquests autors donaven. La problemàtica encara no s'ha pogut solucionar ja que J.M.Macias, J.Menchon i A.Muñoz han identificat un conjunt de peces visigodes localitzades a Poblet⁸⁹³. La presència d'aquestes peces visigodes a Poblet plantegen una sèrie de problemes, si bé són un clar indicatiu de l'ocupació en la Conca. Aquestes peces, ja datades per Vives i Gibert en l'època visigoda, es van localitzar descontextualitzades, fet que planteja que la seva procedència pot ser exterior al monestir. Així doncs es pot plantejar dos hipòtesis⁸⁹⁴. La primera planteja una ocupació visigoda relativament rellevant en l'espai on actualment se situa el monestir. La segona planteja el fenomen d'espoli que va tenir lloc durant els segles XII i XIII, en el qual es van recollir peces disperses del territori adjacent, reaprofitant (*spolia*) aquestes peces en el monestir durant aquestes primeres centúries de construcció i consolidació arquitectònica del complex arquitectònic. Tan sol futures intervencions arqueològiques podrien facilitar (aclarir o negar) l'ocupació tardorromà, visigoda o altmedieval d'aquest espai.

En línies generals podem afirmar que hi ha indicis d'un poblament en època visigoda en el pla de la Conca de Barberà i en el sistema muntanyenc de la Serra de Prades, si bé es confirma una total ruptura en relació al poblament romà precedent. En el context general dels segles V-VIII d. de C. sabem d'una recessió demogràfica que confirma l'arqueologia i les fonts documentals. Per al cas de la nostra àrea d'estudi, en l'arc que dibuixa el pla en la vessant nord-nord-est als peus del sistema muntanyenc, s'identifiquen els elements típics i tòpics que la moderna arqueologia està detectant en altres espais rurals de la Península Ibèrica. Encara així falten dades, és a dir, o els jaciments arqueològics visigots han estat destruïts o ignorats pels arqueòlegs, o aquests encara no han estat localitzats⁸⁹⁵. Tenint en compte que és en els últims quinze anys que s'estan documentant jaciments visigots i altmedievals a Catalunya i començant aquests a ser estudiats amb rigor, no seria anòmal que els assentaments en el pla d'aquest tipus

⁸⁹²GIBERT, VIVES 1964. L'anàlisi de J.Vives i G.M. Gibert es va centrar als espais més antics datats del complex de Poblet, es a dir, a la zona compresa entre la capella de Sant Esteve i l'anomenada Torre d'Armes. Aquests autors també van estudiar un conjunt de peces arqueològiques descontextualitzades.

⁸⁹³MACIAS, MENCHON, MUÑOZ 1995. Hipòtesi que originàriament va ser plantejada per GIBERT, VIVES 1964.

⁸⁹⁴J.J.Menchon, per la seva banda, nega rotundament la possibilitat d'un precedent visigot o altmedieval a Poblet malgrat que és conscient de l'existència de peces datades en època visigoda (segles V-VIII d. de C.). "En el monasterio de Poblet se localizan algunas piezas escultóricas de época visigoda que han llevado a pensar equívocamente en la existencia de un precedente monástico de este período. Sin embargo, su procedencia no es clara, y las excavaciones realizadas en el cenobio muestran que su fundación es *ex novo*", MENCHON 1998: 8. Creiem que sobre la base de les dades existents no es pot ser tan rotund.

⁸⁹⁵ Es tracta d'un conjunt de plantejaments similars a les que hem pogut documentar per al Penedès històric, el Camp de Tarragona i la mateixa ciutat de Tarragona als segles V-VIII d.C.; GUIDI 2010a; GUIDI 2010b; GUIDI 2011; GUIDI 2012.

encara no hagin estat localitzats i identificats⁸⁹⁶. D'altra banda no podem obviar la realitat i les dinàmiques històriques de la Conca: els treballs agrícoles, successius al llarg dels segles, són els causants de la major part d'arrasaments i destrosses d'aquest tipus de jaciments. És el cas de la necròpoli del Tossal dels Forques (Vimbodí)⁸⁹⁷, de la vil·la romana de Plans d'en Jori (Montblanc)⁸⁹⁸ i fins a de les troballes de material visigot de Pla d'a Pau (Espluga de Francolí)⁸⁹⁹. En conseqüència hem de tenir en compte que l'ús pretèrit dels recursos agrícoles ha pogut motivar la desaparició i destrucció de jaciments que donarien coherència als models i formes d'ocupació del pla durant els segles V-VIII d.C. Considerem que malgrat les diferències geo-morfològiques, tant la Conca de Barberà com la Serra de Prades s'han de caracteritzar íntimament relacionats. No obstant això, creiem oportú a continuació plantejar les nostres hipòtesis en relació al poblament postromà de les muntanyes. El dossier arqueològic d'època visigoda és parcial, però partint de la seva parcialitat les dades són significatives⁹⁰⁰. La desestructuració del sistema romà va tenir lloc durant els segles IV-V d.C., en època tardorromana, quedant consolidat així les centúries visigodes (segles V-VIII d.C.), un nou sistema de poblament que tindria una continuació durant l'alta edat mitjana fins les conquestes feudals dels segles XI-XII d.C.⁹⁰¹.

Com succeeix en altres parts de Catalunya i la Península Ibèrica hi ha una manifesta ocupació dels sectors considerats tradicionalment "marginals" en detriment dels plans i les vies de comunicació. Aquesta visió tradicional ja no és vàlida, lluny d'utilitzar conceptes com a "marginalitat" hem d'interpretar aquesta cerca de nous espais com el resultat dels profunds canvis polítics, socials, econòmics i ideològics que es donen al llarg dels segles V-VIII d.C. i que autors ja clàssics però encara vigents com a A.Barbero i M.Vigil denominen com "pre feudalisme"⁹⁰². En realitat aquest procés s'inicia ja en el baix imperi o període tardorromà (segles III-IV d.C.) i resulta ser l'origen de les formes de poblament postclàssiques, andalusines i del procés d'expansió del comtat de Barcelona en les centúries alt i ple medievals (VIII-XI d.C.). Les troballes realitzades en el vessant oriental de la serra, en el marc territorial de l'actual municipi de Montblanc, són indicatius de la presència de comunitats hispanovisigodes en aquests sectors suposadament "marginals". Com veurem a continuació, lluny d'una "marginalitat" l'ocupació d'aquests sectors respon a unes pautes molt concretes, específiques i planificades de defensa, control i gestió del territori, adoptada en el context de les profundes transformacions que va viure la societat postclàssica⁹⁰³.

⁸⁹⁶ Síntesi d'aquests jaciments rurals visigòtics: GUIDI 2010a; GUIDI 2010b; GUIDI 2012.

⁸⁹⁷ ADSERIAS, MUÑOZ, SARDÀ 1989b:135-150.

⁸⁹⁸ ADSERIAS, MORER, RIGO 1999: 199-206; ADSERIAS, MORER, RIGO 1999: 199-206.

⁸⁹⁹ ADSERIAS, MUÑOZ, SARDÀ 1989a.

⁹⁰⁰ Com hem vist en apartats anteriors gran part del dossier arqueològic relatiu als segles postclàssics s'ha localitzat en el vessant oriental de les muntanyes. Es tracta de peces, algunes d'elles, de gran rellevància. Les seves troballes sumat a les localitzacions han estat examinats des d'un punt de vista diacrònic. És a dir, al llarg de la història i intentant determinar els "leitmotius" o temes que es repeteixen en l'ocupació d'aquest sector de la serra al llarg de la història amb l'objectiu de contextualitzar i aportar la màxima informació possible per a una visió més àmplia sobre el poblament humà en aquesta àrea d'estudi.

⁹⁰¹ GUIDI 2013c.

⁹⁰² GUIDI 2010a; GUIDI 2010b.

⁹⁰³ Pel caràcter de les troballes es manifesta una tendència per part de les elits o l'aristocràcia local de residir o ocupar els espais que en època romana eren "marginals". Efectivament, a partir dels indicis arqueològics, dona la sensació de que l'elit en època visigoda residiria en el vessant oriental del sistema muntanyenc. Almenys així es desprèn del registre arqueològic documentat. Aquest fenomen es

Recordem la troballa l'any 1967 d'una sivella de la cova de la Roca de Mirvet, Tossal del Coll d'en Sègol, Montblanc-L'Espluga de Francolí⁹⁰⁴. La seva localització va tenir lloc a una cova natural susceptible d'haver sigut ocupada gràcies a les seves excel·lents condicions morfològiques amb antecedents prerromans i una més que probable ocupació altmedieval andalusina. Al menys així es desprèn de la carta de població de l'Espluga de Francolí on apareix citada com la "Rocha de Miravet", fent servir una terminologia tòpica adscrita al món andalusí. No molt lluny, al Tossal de les Venes, prop de la població de Rojalons (Montblanc) es va localitzar l'any 1967 una sivella d'excel·lent factura també datada al segle VII d.C. (entre els anys 621-711 d.C.)⁹⁰⁵. Les troballes realitzades l'any 1970 per Ramon Capdevila Vallverdú a l'àrea de la Muntanya de Cantacorbs, també propera a Rojals són nombroses. Novament ens trobem amb la localització de materials datats al segle VII d.C. en un espai muntanyenc. El material es concreta en una placa de bronze, una punta de llança de ferro filiforme, una punta de fletxa prismàtica (ambdues de ferro), un tros de grapa de plom i fragments de ceràmica corresponents a un gran contenidor que no s'havia fet a torn⁹⁰⁶. Ramon Capdevila Vallverdú i Jaume Massó diuen "l'indret de la troballa, força ben situat i resguardat, podia haver estat —a l'època visigòtica— un lloc d'observació o vigilància"⁹⁰⁷.

En relació als recursos hídrics sabem que la font de Rojals data de l'any 1873 i la de Rojalons de 1892, construïdes d'obra però nodrides per brolladors d'aigua que procedeix de fonts de l'entorn pròxim⁹⁰⁸. A l'àrea del Pinetell, la Bartra i els Cogullons es localitzen nombroses fonts naturals. Aquestes fonts naturals, torrents i rieres constitueixen espais privilegiats per el subministrament de comunitats locals al llarg de la història. En l'espai pertanyent a l'actual terme municipal de Montblanc en el qual es van localitzar els materials postromans que fan plantejar el poblament als segles V-VIII d.C. vinculat a un sistema hídric particular. En aquest sector es localitza la font del Ral, al capdamunt del barranc de la Vall. Aquesta font sorgeix i subministra aigua a Rojals amb un petit cabal que alimenta la part alta del barranc amb una mitja regular d'uns 50 l/min (més de 70 m³/dia). Per altra banda tenim la Bartra, on es localitzen les fonts de Pau Serra i les Fonts de Tous. La relació entre Rojalons i el Tossal de les Venes és fonamental a partir de la xarxa hídrica: l'única font de la que es pot nodrir la població de Rojalons sorgeix d'una font situada sota el Tossal de les Venes (lloc de troballes posclàssiques)⁹⁰⁹. La morfologia del terreny facilita la comunicació entre aquest Tossal i la població d'origen medieval⁹¹⁰.

documenta també al Penedès històric, però amb una més ben coneguda continuació ocupacional de les vil·les romanes, GUIDI 2010a; GUIDI 2010b.

⁹⁰⁴CARRERAS CASANOVAS 2000c: 24 i 25; CARRERAS CASANOVAS 2006: 46 i 47.

⁹⁰⁵Datació de ESPELT, POBLET 1978: 26, 27 i 30. Aquesta adscripció cronològica ha estat seguida per CARRERAS CASANOVAS 2006: 47.

⁹⁰⁶ESPELT, POBLET 1978: 25-32; MENCHON 1999: 316; MASSÓ, CAPDEVILA 1999: 5-8; CARRERAS CASANOVAS 2000c: 25 i 26; CARRERAS CASANOVAS 2006: 47 i 48.

⁹⁰⁷MASSÓ, CAPDEVILA 1999: 5 i 6.

⁹⁰⁸PALLISÉ CLOFENT 2006: 69.

⁹⁰⁹PALLISÉ CLOFENT 2006: 69.

⁹¹⁰PALLISÉ CLOFENT 2006: 69. Recordem també la presència de molins moderns a Figuerola que utilitzaven l'aigua en aquests espais. El Pinetell planteja més problemes, està situat entre els espais més secs i els més aigualosos del terme. El riu Brugent, nodrit de la font Grossa, proporciona aigua i conforma un espai privilegiat per la riquesa del sòl

Hem de tenir en compte que “malgrat que a les muntanyes de Prades es localitzen les màximes altituds del camp de Tarragona el règim de precipitacions mediterrani no és suficient per alimentar corrents d’aigua de gran cabal. Els cursos principals s’originen al nucli del massís muntanyós: el riu de Prades que es dirigeix cap a la Vall del Silenci per unir-se al riu de Montsant, mentre el riu Brugent que circula en direcció est per desguassar al riu Francolí a l’alçada de la Riba, marcant el límit entre els materials paleozoics del nucli de les muntanyes de Prades i el Triàsic dels Motllats i la Mussara”⁹¹¹. Així doncs, les característiques del sistema muntanyenc de Prades fan que el sector en el qual s’insereixen els espais del Tossal dels Venes i la muntanya de Cantacorbs siguin idonis pel poblament a partir de la pròpia xarxa hídrica, ja sigui per presència de fonts, torrents, rierols o rius. El coll del Sègol o Roca de Miravet reuneix altres característiques: una posició privilegiada de control, defensa i gestió el territori. Molt lluny d’interpretar aquestes àrees com a marginals hem de fer l’esforç de contextualitzar-les degudament tant a partir del registre arqueològic com de les dinàmiques que ja coneixem relatives al període que discorre entre els segles V-VIII d.C.

En relació al Tossal del coll d’en Sègol, on es va localitzar una de les sivelles visigodes, tenim indicis per plantejar una ocupació en època visigoda que va arribar fins al segle XII. A.Carreras Casanovas va plantejar aquesta ocupació postclàssica i altmedieval: “Es possible que durant aquests segles, el tossal del coll d’en Sègol/Roca de Miravet (Montblanc/l’Espluga) prengué, com en èpoques protohistòriques, una certa preeminència atesa la inseguretat manifesta al pla de la conca. Les seves condicions geomorfològiques fan de l’indret un lloc molt adient per resguardar, amagar i protegir un petit grup de població fugitiu del pla”⁹¹².

La toponímia i l’origen dels noms dels espais geogràfics de l’àrea objecte d’estudi dona indicis d’ocupació altmedieval -que lligada a la troballa de la sivella- ens fa plantejar una ocupació per part de l’aristocràcia rural visigoda als segles V-VIII d.C.⁹¹³ -sobretot al segle VII d.C., en que es data la peça-. La denominació de “Roca de Miravent” o de “Miravet” és un topònim d’origen àrab que podria indicar la presència d’un espai de rellevància geoestratègica. A.Carreras va plantejar que en aquest espai va poder allotjar una talaia o torre andalusina⁹¹⁴.

En aquest sentit hem de plantejar els precedents ocupacionals dels espais de control andalusí, és a dir: els antecedents postclàssics. La carta de població de l’Espluga de Francolí, datada el 25 de desembre de 1079, fa esment als límits que tindria el terme, on es cita “De III. Parte in ipsa Rocha de Miravet”⁹¹⁵. També tenim estructures que es poden datar a l’alta edat mitjana que potser tindrien un origen en època visigòtica. Manca una excavació arqueològica que pugui datar o identificar les diferents fases ocupacionals visigòtiques i altmedievals. Relativament ben documentades, encara que

⁹¹¹ Catàleg de paisatge del Camp de Tarragona, Unitat de Paisatge 5: Muntanyes de Prades, Generalitat de Catalunya, Departament de Política Territorial i Obres Públiques, Observatori del Paisatge. Sobre el sistema de regadius i molins altmedievals a la zona veure també GUIDI 2016a: 129-148.

⁹¹² CARRERAS CASANOVAS 2000c: 30-32; CARRERAS CASANOVAS 2006: 49.

⁹¹³ GUIDI 2010a; GUIDI 2010b. ZADORA 2001.

⁹¹⁴ CARRERAS CASANOVAS 2000c: 35.

⁹¹⁵ Arxiu Històric Nacional de Madrid, Clero, carpeta 1993, Poblet, pergami 12. Arxiu de la Corona d’Aragó de Barcelona, pergamins de Ramon Berenguer II núm. 263. CARRERAS CASANOVAS 2000c: 35.

s'intueix que hi ha més estructures devorades per la naturalesa o enrunades, es localitzen dos estructures de planta rectangular de pedra seca adossades al vessant del terreny (possiblement altmedievals, andalusines). Des d'un punt de vista diacrònic dóna la sensació que aquest lloc és preferentment ocupat en moments de violència i/o guerra. Així es desprèn de la ocupació militar que es va instal·lar al coll d'en Sègol durant la Guerra Civil espanyola⁹¹⁶.

Un espai muntanyenc susceptible d'haver estat poblat en època postclàssica és el Barranc de la Pasquala, situat a Montblanc⁹¹⁷. El torrent de la Pasquala es forma a una altitud de 870 metres, desembocant a uns 305 metres d'altitud en el riu Francolí. Té un recorregut de 5,5 quilòmetres aproximadament. Sorgeix de l'interior del sistema muntanyenc, passant al costat del Mes de la Pasquala resseguint el GR 171 i pels barris de Sant Maties i Horta de Vinyols, a Montblanc. Diverses fonts nodreixen d'aigua la zona, com la Font de l'Amistat, de la Gruta, de la Marrà de Déu, del Cambril, de l'Estel, etc. La Font de l'Amistat està situada a una cota de 424 metres d'altitud, al peu de la muntanya a la Coma del Diabló, permet regar horts i oliveres. Cap a finals de maig tendeix a assecar-se i torna a venir de nou amb les pluges de tardor; en l'actualitat forma part d'una propietat privada. La Font de la Gruta s'ubica a una cota de 516 metres d'altitud, a la muntanya de la Coma del Diabló. Aquesta font està situada al mig del barranc de la Pasquala. Sabem de l'ús històric d'aquest brollador d'aigua que a vegades desapareixia a conseqüència de les avingudes. El cabal de la Font de la Gruta és molt variable segons les pluges i l'època de l'any. La Font de la Marrà de Déu està situada a una cota de 544 metres d'altitud. Sabem que històricament aquesta font nodria els conreus i una horta que a les darreres dècades ha quedat abandonada. A una cota de 593 metres d'alçada, a la Coma del Diable, en un espai amagat, se situa a la base d'una de les cingleres més altes la Font del Cambril, amb un cabal de menys d'un litre per minut⁹¹⁸. Aquest espai encara avui resulta força inaccessible. L'abundància de recursos hídrics, l'existència d'altiplans i els propis vessants del barranc de la Pasquala, fan d'aquest lloc un lloc idoni per a la subsistència de petites comunitats humanes disseminades en l'espai muntanyenc. No podem oblidar que aquests espais queden protegits i protegits respecte a la plana. Molts d'aquests espais són de difícil accessibilitat i constituïrien als segles V-VIII d.C. el resguard que moltes vegades busquen les comunitats rurals tardoantigues i altmedievals. Un altre factor a tenir en compte és la presència de nombrosos abrics naturals i coves susceptibles de ser habitades. A aquest fet cal afegir la quantitat de recursos forestals, faunístics i fins i tot l'explotació de minerals⁹¹⁹.

⁹¹⁶GUIDI 2013c.

⁹¹⁷ A. Carreras Casanovas descriu un emplaçament excepcional per el poblament humà: "Si hom coneix el paratge haurà vist que darrera de la cinglera de les Cent Fonts (l'Espluga de Francolí) s'amaga una petita vall el barranc de la Pasquala (Montblanc), protegida de les vistes, on hi ha alguna surgència d'aigua i que evidencia una utilització agrícola a través dels temps. Al cim del tossalet hi ha una esplanada rodejada de defenses naturals i altres fetes per a l'ésser humà en èpoques protohistòriques passades (bronze final - període republicà romà). A més, nombroses balnes i abrics rodegen el tossal", CARRERAS CASANOVAS 2002: 205-209; CARRERAS CASANOVAS 2006: 49.

⁹¹⁸ Així doncs, el Barranc de la Pasquala es defineix com un espai privilegiat per el poblament humà. Es tracta d'una àrea on trobem cingleres calcàries a banda i banda del barranc, coberta amb una massa vegetal molt exuberant. Destaca la zona pròxima a l'anomenada com Roca de l'Estel, una monumental formació geològica de forma prismàtica.

⁹¹⁹ Característiques similars a les documentades per a les planes i els sistemes muntanyencs del Penedès (Anoia, Alt i Baix Penedès i Garraf) per als segles V-VIII d.C.; GUIDI 2010a; GUIDI 2010b.

Els estudis de S.Keay van defensar que després de la crisi del s. III i durant l'Antiguitat Tardana es va produir una ruptura en les relacions *civitas-territorium*⁹²⁰. Aquest fet va trencar els circuits econòmics tant de la ciutat com del seu *ager*. Aquesta interpretació tan rotunda no ens sembla factible. Un gran nombre de treballs i troballes posteriors a la publicació de l'estudi de Keay posa de relleu l'existència d'una estreta vinculació camp-ciutat. La fi del sistema de les *villae* romanes no significa la fi del poblament o, millor dit, del seu poblament. Les excavacions recents, els nous estudis sobre els materials arqueològics (bàsicament la ceràmica) i una millor comprensió de les particularitats de la circulació monetària d'època tardana, permeten determinar que aquestes construccions defineixen un nou patró de comportament d'hàbitat postclàssic. Com ha apuntat A. Chavarría, l'estudi d'aquestes transformacions resulta complex atès que el canvi de funció no implica grans transformacions arquitectòniques⁹²¹. Més aviat el que comporta són reformes puntuals, com murs de compartimentació, cisternes, repavimentacions, etc⁹²², que, en la majoria de casos, són difícils de datar ja que rarament es compta amb materials que permetin situar cronològicament el moment en que es basteixen.

No tenim dades per identificar edificis religiosos (esglésies, parròquies, capelles...) al territori en època visigòtica (segles V-VIII d.C.), es a dir, a bans de la configuració de la frontera altmedieval entre al-Andalus i el comtat de Barcelona. No obstant això, és evident que el nostre territori estava cristianitzat⁹²³. A les darreries del segle V d.C. la societat de la capital de la *tarraconensis* ja estava cristianitzada i les manifestacions polítiques i religioses paganes havien desaparegut. Es tracta d'un fenomen ben conegut en la cristianització dels territoris adscrits a una ciutat de tradició grecoromana, amb la constitució d'una xarxa de parròquies (*parrochiae*) dependents de l'episcopat urbà, que es converteix en l'elit⁹²⁴. No tenim indicis de l'existència d'esglésies rurals visigòtiques al territori, però sí tenim el dossier de necròpolis tardoantigues i altmedievals que ens serveix per rastrejar la cristianització de l'*ager* i el *pagus*. En aquest sentit i per les cronologies del ss. V-VI d.C. podem plantejar, com més endavant desenvoluparem⁹²⁵, l'existència d'eremitoris rupestres en coves. Els *pagii*, al nord de Tàrraco, la Serra de Prades i la banda sud de la Conca de Barberà, estarien totalment cristianitzats al s. VI d.C.; també els sectors del Penedès històric i, evidentment, el mateix Camp de Tarragona, encara que, com han posat de manifest diversos treballs del món rural postclàssic, les tradicionals pervivències paganes persistirien⁹²⁶. Podem plantejar l'existència d'espais de culte cristià a les cronologies visigòtiques (com l'àrea del monestir de Poblet), però en realitat no tenim prou dades per definir-les amb exactitud⁹²⁷. Més dades ens aporta l'existència d'una primera església altmedieval a Olèrdola precedent de la romànica.

⁹²⁰ KEAY 1981.

⁹²¹ CHAVARRÍA 2001a, 63 i ss.

⁹²² Sobre les compartimentacions, veure les reflexions per a l'època altmedieval de FOSSIER 1984, 218 i ss.

⁹²³ Com altres territoris rurals, GUIDI 2010.

⁹²⁴ MARTÍ 1988, 153 i ss.; per al cas específic del nostre territori GUIDI 2010b.

⁹²⁵ MARTÍ 2006, 145 i ss.

⁹²⁶ Interessants plantejaments a: ESCALONA MONGE 1994, 575-598.

⁹²⁷ Les necròpolis i enterraments associats a les vil·les com Els Munts o els poblats com La Solana indiquen el desenvolupament del cristianisme junt als canvis socials i econòmics dels segles postclàssics. Aquest és el cas de l'estructura de fusta que es va documentar al costat de la necròpolis altmedieval del Castell de la Santa Creu de Calafell, sota l'església romànica.

Al costat de les torres, fortificacions, cabanes i espais arquitectònics preexistents, s'ha d'assenyalar un fenomen extraordinàriament ben documentat en la nostra àrea de estudi: l'hàbitat en coves. Tanmateix no existeixen monografies específiques sobre la ocupació de coves i espais naturals en època postclàssica i altmedieval al *territorium* tarraconense i la seva fragmentació durant l'alta edat mitjana⁹²⁸. La comunitat eremítica ocuparia i habitaria les diferents cavitats del lloc, a les quals s'afegirien altres estructures compostes de pedra seca i en fusta segurament, com a la Cova A del Fondal de Valldeió. Aquesta es constitueix com una cel·la o espai d'hàbitat, mentre que les més reduïdes es definirien com espais rituals o d'ofrenes. L'homogeneïtat dels materials permet datar-los a finals del segle V d.C., però preferim ubicar-lo a principis del segle VI d.C. Els concilis dels segles VI i VII regulen les pràctiques, prescrivint normes i regulacions sobre la vida eremítica i cenobítica ja des d'època post romana i als segles altmedievals. Aquestes estructures estan generalment excavats en la roca/terreny natural com el d'Ares del Bosc (Comtat i Vall d'Albaida, València), en els quals hi hauria petites capelles rupestres associades a aquests hàbitats. Recordem els indicis de la presència prop de Poblet i les coves i balms naturals que possiblement van ser poblades a l'Espluga de Francolí o la Muntanya de Cantacorbs a cronologies visigòtiques i altmedievals.

Un territori andalusí, una població hispano-visigoda.

En definitiva, a partir de les fonts textuales es pot plantejar que des de la conquesta islàmica dels anys 714-719/720 d.C. fins a almenys principis del segle IX d.C. el Camp de Tarragona, el Penedès Històric, la Conca de Barbera i la Serra de Prades mantenia una població indígena de origen romanovisigoda⁹²⁹. Lluny de considerar l'antic *ager Tarraconensis* com un territori de frontera, durant aquest període de temps estava plenament integrat a la nova realitat política d'al-Andalus⁹³⁰. El territori andalusí de Ṭarrakūna no va ser un desert humà ni una frontera militar; si bé començava a desenvolupar-se les fórmules de control del territori en base a fortificacions. Es podria parlar del preludi del procés de fortificació del territori generalitzat al segle X d.C. Haurem de parlar d'un segle VIII d.C. que va ser, a nivell territorial, una prolongació o epíleg del període postclàssic⁹³¹. No obstant això, per a la *civitas* de Tàrraco diversos factors no van contribuir a la continuïtat urbana, amb la formació de la madīna de Ṭarrakūna⁹³². L'extensió del nucli urbà de Tarragona, reduït a la part alta, va continuar sent residència de les elits militars i administratives. Si abans hi vivien el dux i/o el comes al Praetorium, a mitjan del segle VIII d.C. donava cobertura material a les activitats dels governadors (valís) i les tropes àrabs; també dels alcaïds.

El territori adscrit a Tarragona, encara que de forma imprecisa, estaria ben organitzat en el que les fonts carolíngies denominen *municipia*, els *loca* on s'explotaria t la terra i ben defensat per *castella* (segurament torres de control i vigilància). Després de l'entrada i

⁹²⁸ AYMANÍ 1997, 45-56; 2001, 95-108; només es planteja de forma breu a : GUIDI-SÁNCHEZ 2010b.

⁹²⁹ Fenomen comú en les restants regions, inclús les més meridionals, que van integrar l'al-Andalus dels primers segles, tal i com apunta M.Acién Almansa en nombrosos treballs; ACIÉN ALMANSA 1998a: 291-305; ACIÉN ALMANSA 1999: 77-63; ACIÉN ALMANSA 2000: 429-441.

⁹³⁰ Integració andalusina que va durar fins a mitjan del segle X d.C., com veurem en els següents capítols.

⁹³¹ En termes similars s'expressa GONZALO 2013.

⁹³² MAR, GUIDI 2010: 173-182.

expansió dels nous dominadors àrabs, Tarragona assumeix el rol de centre d'operacions militar i de captació fiscal. És important recalcar que la gestió i imposició de tributs no implicaria un canvi fonamental en les formes de vida de tradició visigoda, tardoantiga o postclàssica: ni en la seva estructura social ni en el desenvolupament de les seves formes i estratègies d'hàbitat. La majoria de la població seguiria sent cristiana⁹³³, el sistema d'explotació econòmica bàsic seria el rural, mitjançant l'agricultura i la ramaderia, i el territori continuaria estant habitat seguint els paràmetres de les formes i estratègies d'hàbitat coneguts d'època tardoantiga (especialment sota el govern got). El comerç es reduiria a local o regional, amb tendència al auto-proveïment. En definitiva, el territori va seguir poblat, encara que no amb la mateixa densitat i evidentment amb les característiques pròpies de l'organització social i econòmica postclàssica. Com hem vist a la primera part del nostre treball, la ciutat de Tarragona (com a entitat urbana) ja havia començat la seva reducció en extensió edificada als últims segles de l'alt imperi. Durant tota la l'antiguitat tardana la tendència va ser la consolidació de dos nuclis poblacionals (l'acròpoli i el suburbi portuari), generant dos pols ben diferenciats. A partir del segle VIII d.C. sembla que el suburbi portuari va deure desaparèixer, mentre que l'acròpoli va poder allotjar la residència del governador àrab i les seves tropes, sent a més centre de la captació de tributs a nivell interprovincial. Aquestes dades ens dibuixen un panorama en el qual l'antiga civitas de Tarragona no havia donat pas a la madīna de Ṭarrakūna, però sí a l'existència d'un campament militar àrab.

Per a l'època de Luís el Piadós, la documentació textual conservada no ens parla d'un centre militar a Tarragona, però sí d'una xarxa de fortificacions al territori⁹³⁴. L'absència de referències a Tarragona com a centre militar a principis del segle IX d.C. va poder deure's a un progressiu declivi d'aquest espai urbà en favor d'uns altres al territori, com és el cas de la madīna de Ṭurtūša o nuclis fortificats com el de Šibrāna. El rol de capitalitat territorial, plenament urbana, política, econòmica i social, es va consolidar al nucli de Ṭurtūša. Les dades textuales, encara que escasses, disperses i fragmentàries, ens porten a la conclusió que a principis del segle IX d.C. la ciutat de Tàrraco havia deixat de ser campament militar andalusí i la seva entitat material urbana albergava comunitats humanes de caràcter rural (i possiblement alguna petita guarnició), en definitiva, un vilatge (balda). El territori va seguir, això sí, poblat i organitzat, tal com indica el text en fer referència explícita a la captura de gents o la presència de *loca, municipia i castra*⁹³⁵.

El paisatge històric postclàssic i altmedieval.

Les formes de poblament històriques que van haver de tenir lloc als segles postclàssics i altmedievals van haver de tenir repercussions en l'evolució de l'espai natural; o viceversa, l'evolució del paisatge natural va deure condicionar les formes de poblament humanes. Però, va haver-hi realment una transformació del paisatge vegetal? tenim proves científiques que no siguin especulacions respecte a aquestes transformacions?⁹³⁶. S'ha plantejat que en conseqüència a les profundes transformacions polítiques, socials, econòmiques i ideològiques que tenen lloc des del baix imperi

⁹³³ No va existir una política real generalitzada de conversions.

⁹³⁴TREM 1995: 332; VIRGILI 1984: 23.

⁹³⁵TREM 1995: 332; VIRGILI 1984: 23.

⁹³⁶ Plantejaments en relació a aquestes transformacions en el paisatge en CARRERAS CASANOVAS 2000c: 32-33.

(segles III-IV) i el període denominat visigòtic (V-VIII d.C.) es van accentuar tendències en el poblament que va afavorir el creixement i extensió de la massa forestal⁹³⁷.

A.Carreras Casanovas ha plantejat una seqüència en la transformació del paisatge a partir de les poques dades que tenim: “Durant aquests segles es produirà un canvi en el paisatge important: la Conca (de Barberà) es convertirà, a poc a poc, en un mantell de vegetació boscosa. La implantació del sistema romà de vil·la durant el període romà Republicà suposà una intensificació i expansió dels conreus i, per tant, un augment del paisatge humanitzat en detriment del bosc. El probable despoblament i abandó dels camps de conreu de les vil·les en el decurs del segle III dC, degué donar pas a un paisatge d'ermots que amb el temps comportà un avanç i augment progressiu del bosc per aquestes contrades. El paisatge agrícola de camps de conreu, iniciat des del neolític, es va tornar a substituir per la vegetació autòctona d'alzinars, pinedes i rouredes que en altres temps havien poblat la Conca”⁹³⁸. Recordem que no tenim anàlisi de carbons, restes orgàniques... que ens permeti definir aquestes transformacions per als segles visigots i altmedievals. L'argumentari de A.Carreras Casanovas té sentit i es mou dins de la lògica de l'anàlisi diacrònica de les formes de poblament en relació al marc natural. No obstant això no deixa de ser una hipòtesi de treball que hauria de contrastar-se amb la mostra i anàlisi de restes de carbons, fusta, pol·len... comptat i debatut les restes arqueològiques de la massa forestal i vegetal (o l'absència d'ells)⁹³⁹.

L'anàlisi de A.Carreras Casanovas fa referència a les vessants nord i nord-est de les Muntanyes de Prades i sobretot a l'actual comarca de la Conca de Barberà. Podem plantejar aquesta hipòtesi per al conjunt del *ager tarraconensis* durant la antiguitat tardana i alta edat mitjana⁹⁴⁰. Al llarg de la història l'acció humana ha exercit molta pressió sobre el mitjà natural (morfologia del relleu, les masses vegetal i forestal, fauna, etc). Es localitzen poblats de l'edat de bronze ocupant el sistema muntanyenc de la Serra de Prades, i malgrat la falta d'evidències arqueològiques ja hem plantejat un ús per part dels romans de les mines, però aquest tipus de poblament va deure afectar relativament poc a les formacions naturals. Seguint aquests paràmetres dubtem que la presència i ocupació dels espais muntanyencs durant el període visigòtic i altmedieval va incidir en

⁹³⁷CARRERAS CASANOVAS 2000c: 32-33.

⁹³⁸CARRERAS CASANOVAS 2006: 52.

⁹³⁹ A.Carreras Casanovas descriu l'hipotètic creixement de la massa forestal: “La vegetació potencial que, d'acord amb les característiques edafològiques, alçada i vestigis actuals, podia haver cobert la comarca durant aquests segles, devia començar per un avanç progressiu de l'alzinar mediterrani pels vessants i peus de les muntanyes de Prades fins arribar al riu de Milans i Francolí, predominant l'alzina en les seves varietats (*Quercus ilex*), amb un sotabosc format per arbocer (*Arbustus unedo*), marfiàll (*Viburnum tinus*), aladern (*Rhamnus alaternus*), el galzeran (*Ruscus aculeatus*), arítjol (*Smilax asper*), etc. Pel que fa a les parts centrals de la comarca, les pinedes hi devien predominar. No és pas massa arriscat imaginar un paisatge on els actuals pinars que han quedat reclosos als cims i vessants dels turons, s'eixampessin i colonitzessin els camps ermots des d'èpoques del baix imperi fins a unir-se uns pinars amb els altres i formar una gran zona boscosa de pi blanc (*Pinus halepensis*) amb un substrat de coscos (*Quercus coccifera*) i argelagues (*Ulex parviflorus*). Per les parts més septentrionals del peu de les serres de Vilobí, de Senan, de Montblanquet, així com els altiplans de la serra del Tallat i tossals de Comalats, etc que assoleixen una major alçada, la vegetació que s'hi degué estendre fou la del reboll o roure valencià (*Quercus faginea*) i el pi blanc amb les seves comunitats vegetals associades. CARRERAS CASANOVAS 2006: 52.

⁹⁴⁰ Una visió diacrònica dels canvis en el paisatge: CARTANYÀ MARTÍ, PUIG ROURA 2004; ALLUÉ, E.; OLLÉ, A.; OTIÑA, P.; VALLVERDÚ, J.; VERGÈS, J.M. 2010; BALLESTEROS FERRANDIS 2009.

el paisatge natural⁹⁴¹. Evidentment l'ocupació d'aquest sector muntanyenc (coll d'en Sègol, muntanyes de Cantacorbs o el Tossal de les Venes) va deure tenir una materialització física amb al conseqüència transformació del paisatge. La ocupació que plantejem⁹⁴² dels barrancs de la Pasquala, per exemple, va deure condicionar la tala d'arbres i l'engegada de petits sectors de cultiu aprofitant els recursos hídrics de la zona. No obstant això, la incidència d'aquesta explotació de recursos naturals va deure ser molt reduïda si la contextualitzem en el marc geogràfic extens. Igualment ens falten dades. Sí, tenim troballes concretes, però seria necessari realitzar prospeccions sobre el terreny que ens permetin identificar jaciments (aquesta explotació i ocupació del sector muntanyenc) o documentar troballes en superfície (ceràmica), que ens permeti establir amb un mínim de rigor científic la presència ocupacional i la relació amb el mitjà natural durant els segles visigots i alt medievals. Segons A. Carreras Casanovas “És possible que aquesta vegetació potencial, que creix de forma natural per la comarca segons el tipus de terreny i alçada, fos la que anés cobrint el territori durant els centenars d'anys que es degué perllongar l'escassa ocupació de l'indret i la incidència de l'ésser humà sobre el paisatge”⁹⁴³.

Els exemples de els Munts, Darró, Pacs i Cubelles són models d'un fenomen generalitzat a tot els *territoria* adscrits a Tarraco i les *civitates hispanorum*. Per entendre millor les transformacions que van donar lloc de l'*ager romanorum* al *saltus* medieval, hem de tenir en compte les transformacions del sistema d'explotació romana de *villae* amb la conseqüent descomposició i reconstrucció del poblament rural en un procés progressiu, nuclear i de reducció d'assentaments. Per aquesta feina hem comptat amb els treballs que s'han realitzat en relació a l'arqueomorfologia i els estudis mediambientals⁹⁴⁴. Però, per descriure el paisatge postclàssic i altmedieval derivat de la transformació de l'*ager tarraconensis* disposem de més eines metodològiques i treballs de recerca. En primer lloc, els estudis arqueomorfològics portats a terme per J. M. Palet per l'*ager tarraconensis*, el Penedès i Barcelona, ens revela la potenciació de nous eixos que circulen de zones del litoral cap a les serres interiors als segles V-X d.C.⁹⁴⁵ Aquesta xarxa de camins i vies en moltes ocasions reaprofiten les estructures romanes preexistents i es superposen a les centuriacions d'època altimperial⁹⁴⁶. Es tractava, com apunta J. M. Palet, d'un conjunt de vies de trànsit per al desplaçament de ramats des dels prats humits litorals a les zones de pastures interiors, documentades textualment en els segles XI i XII com camins ramaders transhumants, entre la costa penedesenca i les rutes de “gran transhumància” de la Catalunya central i el Pirineu, controlades en gran part pels monestirs de Santes Creus i Poblet⁹⁴⁷.

⁹⁴¹ Partim d'una premissa, el quadre poblacional que ens proporciona el coneixement de la zona als segles XII i XIII d.C. L'impacte de les transformacions dels segles XII i XIII va deure ser rellevant, però no decisiu o almenys no tant com per transformar el paisatge natural. Així doncs, molt poc va deure afectar al paisatge natural l'ocupació del sector muntanyenc oriental de la serra als segles V-VIII d.C.

⁹⁴² Hipòtesis plantejada per A. Carreras Casanovas a treballs precedents al nostre. CARRERAS CASANOVAS 2006.

⁹⁴³ “Potser, arreu de la Conca, es degueren seguir creant els camps propers a les poques vil·les que subsistiren o als petits “*vicus*” o llogarets habitats. En tot cas, la pressió sobre el territori degué ser escassa durant aquests quasi set-cents o vuit-cents anys altmedievals, amb un avanç progressiu del bosc en les seves diverses varietats, convertint, poc a poc, la Conca en un mantell verd de vegetació que aniria transformant les antigues restes en vestigis arqueològics per al futur”, Carreras Casanovas 2006: 52 i 53.

⁹⁴⁴ Fonamentals les reflexions de: BERTRAND 1978b, 132-138.

⁹⁴⁵ PALET 1994; 1997; 2003; 2006, amb abundant bibliografia.

⁹⁴⁶ Una visió general: BOLÓS, 1991, 409-436; BOLÓS, HURTADO 1993, 3-26.

⁹⁴⁷ MIRET 1999, 43; PALET 2006, 216.

El desenvolupament de les vies ramaderes i la potenciació dels nous eixos litoral-interior condiciona l'establiment dels poblats com La Solana que, com veurem endavant, es defineix com un poblat productor de carn (entre altres activitats agropecuàries i productives)⁹⁴⁸. Les troballes portades a terme en aquest jaciment arqueològic s'han de relacionar amb les realitzades a l'entorn urbà de Tàrraco, com l'abocador del fòrum provincial a l'acròpolis⁹⁴⁹, on es va documentar un conjunt de restes faunístics d'ovelles, cabres i porcs, provinents del territori, així com ceràmica local⁹⁵⁰. Trobem restes d'animals criats al món rural, en l'acròpolis eclesiàstica, al mateix temps s'ha documentat ceràmica d'importació al mateix jaciment de La Solana. Es a dir, la carn produïda a la granja es portava a Tàrraco, i la ceràmica oriental i nord africana arribava a la granja. No hi ha una ruptura entre el *pagus* i la *civitas* al segle VI i VII d.C. En definitiva, a partir del s. VI d.C. els assentaments es desplacen al costat d'aquests nous eixos. A la fi del sistema de *villae* i a la configuració de noves vies de comunicació hem d'afegir profunds canvis en el paisatge i el context ambiental de les centúries postclàssiques en el Delta del Llobregat i en una part del Penedès⁹⁵¹.

El treball de J.M.Palet mostra dos sistemes principals d'organització del territori i una seqüència de canvi caracteritzada per tres grans fases⁹⁵². En aquest sentit les formes del paisatge agrari més antigues estan formades per una sèrie d'eixos viaris paral·lels i equidistants que conformen una xarxa ortogonal d'estructuració del territori per tot el pla prelitoral del Penedès. Aquest estudi arqueomorfològic indica que aquest sistema ortogonal és seqüencialment anterior a una sèrie de formes viàries i parcel·làries, la formació de les quals pot situar-se amb seguretat en època medieval⁹⁵³. No obstant la dificultat d'aquest exercici, s'ha pogut diferenciar els vials romans i els medievals. Els camins i vials medieval deformen la xarxa ortogonal preexistent fins esborrar-la en algunes zones⁹⁵⁴. En altres destaca la superposició de les formes d'organització medievals al paisatge agrari romà. La modulació del conjunt de centuriacions documentada per J.M.Palet segueix uns eixos conservats d'un mòdul de 20 x 15 *actus*⁹⁵⁵. L'equidistància dels eixos orientats litoral-interior es defineixen com els *kardines* de la centuriació, als 20 *actus*, mentre que els *decumani* paral·lels a la costa són de 15 *actus*. En els dos sectors documentats, la xarxa ortogonal està definida per un traçat rectilini equidistant durant varis quilòmetres, i en alguns trams aquesta centuriació coincideix amb la *Via Augusta*⁹⁵⁶. L'orientació dels *kardines* és de 28° centesimals oest respecte el nord geogràfic en la zona del Baix Penedès⁹⁵⁷, i de 33° centesimals respecte el nord geogràfic en el sector de l'Alt Penedès. Les dues trames presenten una variació d'orientació de 5° que respon segurament a l'adaptació del conjunt d'eixos al relleu i al traçat de les vies preexistents, al que podem denominar com territori plenament

⁹⁴⁸ MIRET 1999, 41 i ss.; PALET 2006, 223.

⁹⁴⁹ TED'A 1982.

⁹⁵⁰ Per una banda es en aquestes cronologies (IV-V d.C.) quan es comencen a identificar els recipients amfòrics locals que procedien de les *villae* del territori.

⁹⁵¹ GUIDI 2010c: 105-132; GUIDI 2010d: 93-123; GUIDI 2010e.

⁹⁵² PALET 2006, 219 i ss.

⁹⁵³ PALET 2006, 213 i ss.

⁹⁵⁴ Fonamental la visió àmplia de: BOLÓS, 1991, 409-436.

⁹⁵⁵ PALET 2006, 217 i ss.

⁹⁵⁶ Una aproximació al seu traçat per el Penedès: BOHIGAS, NAVARRO, VIVES 1992: 17-23.

⁹⁵⁷ Sobre l'evolució del paisatge al Baix Penedès: BOLÓS 2003, 239-248.

romanitzat⁹⁵⁸.

Segons la restitució feta per J. M. Palet, els dos eixos majors que constituïen els límits principals de la trama s'han conservat en forma de camins fins a l'actualitat⁹⁵⁹. Aquest manteniment del vial romà fins l'actualitat i les proves que tenim de transformació i readaptació en època medieval confirma la continuïtat d'aquestes vies. Així al tram del *decumanus* correspondria el Camí dels Colls, el qual comunicava la zona de la vil·la romana de Tomoví amb el pas de la *Via Augusta*. La trama centuriada queda delimitada en l'interior per un eix de traçat rectilini denominat com el Camí de Montblanc a Vilafranca del Penedès, que amb molta probabilitat correspon a una via que es dirigiria a la *civitas* d'Ilerda (Lleida). Un aspecte que també hem reconegut per la ciutat de *Tarraco* als segles V-VIII d.C. és la pervivència de vials prerromans⁹⁶⁰. En el cas de *Tarraco* els nostres estudis han posat de relleu la continuïtat de carrers i vials d'època ibèrica en la *civitas* republicana, altimperial i tardana⁹⁶¹. Tanmateix el propi J.M. Palet ha assenyalat que aquestes vies constantment en ús podrien ser de tradició prerromana i aquesta hauria estat reaprofitada per la constitució de la xarxa de centuriacions⁹⁶². Per altra banda, són freqüents les deformacions provocades per formes i estructures més modernes, així com les adaptacions al relleu o l'aprofitament de rieres i barrancs com vies de comunicació⁹⁶³. Aquest fet provoca discontinuïtats i ruptures en el mòdul teòric de la trama centuriada. Sobre el terreny del límit de la centuriació s'han documentat camins profunds i fosses excavades en el substrat del sòl amb marges laterals de pedra seca. L'eix interpretat com *decumanus maximus* és un antic camí rural amb trams en terrasses, moltes vegades reutilitzat en el temps i deformada per vies pecuàries i sistemes radiocèntrics que ens remetent a les transformacions altmedievals⁹⁶⁴.

Ens interessa especialment la identificació d'un conjunt de vies que comuniquen el pla del litoral amb la zona de muntanyes de l'interior del territori⁹⁶⁵. En aquest cas es tracta de camins de caràcter "extralocal" que circulen per les vies naturals com dorsals i serrals. Aquestes vies travessen les zones de muntanya i el pla en sentit est-oest. Si bé aquests camins s'utilitzen des de l'edat mitjana, el seu origen potser es prerromà, adaptada a la xarxa centuriada sense organitzar un ampli espai físic però sí un espai reduït i local⁹⁶⁶. Aquests eixos interiors estan documentats textualment als segles XI i XII d.C. com vies ramaderes amb la funcionalitat de desplaçar el bestiar entre el pla litoral ric en pastures i l'interior on hi trobem la denominada via de la Carrerada de la Segarra. Aquesta darrera via ramadera era un dels eixos transhumants més importants dels comtats catalans, connectant les pastures d'alta muntanya amb els Pirineus⁹⁶⁷ en les capçaleres dels rius Cardener i la nostra "frontera", el Llobregat⁹⁶⁸.

Aquest ús com via ramadera es desenvolupa en relació amb els monestirs de Santes

⁹⁵⁸ PALET 2006, 216-219.

⁹⁵⁹ PALET 2006, 219.

⁹⁶⁰ Fonamental: MAR 2009a.

⁹⁶¹ MAR 2009a; GUIDI, MAR 2009.

⁹⁶² PALET 2006, 215.

⁹⁶³ Interessants plantejaments a: BOLÓS, 1991, 409-436.

⁹⁶⁴ GUIDI 2010c: 105-132; GUIDI 2010d: 93-123; GUIDI 2010e.

⁹⁶⁵ PALET 2006, 215 i 216.

⁹⁶⁶ Més exemples a: BOLÓS, HURTADO 1993, 3-26.

⁹⁶⁷ Per als Pirineus veure els plantejaments de: MARTÍ 1993a, 37-83.

⁹⁶⁸ MIRET 1999, 41-50.

Creus i Poblet, però podrien haver estat actius des de temps abans⁹⁶⁹. Aquesta consideració la fem per que com a vies naturals, aquests eixos formaven part de tradicions que es podrien remuntar a la protohistòria⁹⁷⁰. Els estudis realitzats per J. M. Palet proposen que aquests eixos vials es van potenciar, al menys amb caràcter local, durant el segle VII-VIII d.C.⁹⁷¹ Aquest fenomen s'ha de relacionar amb els estudis paleoambientals que reforcen aquesta hipòtesi amb la identificació de la ramaderia extensiva al voltant d'aquestes cronologies⁹⁷².

La dissolució del sistema de centuriacions i la potenciació d'aquests nous eixos transversals respecte a la costa es complementa amb el sorgiment de noves formes d'organització caracteritzades per la constitució de xarxes radio-concèntriques⁹⁷³. Sabem que aquests camins son d'origen altmedieval perquè es sobreposen a la trama romana deformant-la o esborrant-la⁹⁷⁴. Aquestes formes del paisatge històric s'han format entorn a determinats centres de població humana⁹⁷⁵. Avui en dia resulta complicat triar de seqüenciar aquest procés i arribar a datacions absolutes. Entre altres raons les modificacions modernes i contemporànies en aquest paisatge dificulten la tasca. Cóm es defineixen els nous camins altmedievals? Aquests es dirigeixen del centre cap als límits del terreny, ressaltats per camins de traçat generalment circular. Aquests centres son bàsicament torres, castells o esglésies, tanmateix poblacions actuals com Bellvei o Banyeres. Una segona forma modificada del paisatge és la que te forma d'estel com s'ha identificat per l'Arboç, Llorenç i Vilafranca del Penedès⁹⁷⁶.

Aquests sistemes radio-concèntrics de camins i/o vials ens indica una jerarquització del territori en la que la dependència dels espais rurals respecte a pobles, torres, castells i esglésies es consolida a l'època plenament medieval. Al centre hi trobarem els elements de gestió del territori i els seus pobladors (torre, castell, *domus* senyorial, església, parròquia, capella...), és per això que aquests sistemes radials els podem identificar en moltes ocasions amb l'origen castral de les poblacions⁹⁷⁷. La documentació del s. XI d.C. i les torres de poblacions com Ortigós, Vendrell i Lletger, s'insereixen en aquets centres de la nova xarxa viaria⁹⁷⁸. Aquest és el mateix cas d'esglésies com la de Sant Jaume de Domenys⁹⁷⁹. Aquestes formes d'organització de l'espai han estat relacionades per J. M. Palet amb el sistema de colonització i gestió de l'àmbit rural amb el feudalisme i/o la feudalització⁹⁸⁰; per altra banda l'adaptació d'aquests vials radiocèntrics als eixos litoral-interior s'han de posar en relació amb els sistemes de vies ramaders que hi trobem a l'Arboç, Llorenç i Vilafranca del Penedès⁹⁸¹.

Els estudis de J.M.Palet han identificat cóm al segle III d.C. el poblament rural es

⁹⁶⁹ MIRET 1999, 41 i ss.

⁹⁷⁰ MIRET 1999, 42 i ss.

⁹⁷¹ PALET 2006, 223 i ss.

⁹⁷² MIRET 1999, 41 i ss. Tenim informació de l'activitat ramadera a Olèrdola: BATET 2004, 55 i ss.

⁹⁷³ Fonamentals els plantejaments de: BOLÓS, BUSQUETA, 1997; BOLÓS 2004.

⁹⁷⁴ BOLÓS, HURTADO 1993, 3 i ss.

⁹⁷⁵ BERTRAND 1978a, 239 i ss.

⁹⁷⁶ PALET 2006, 216.

⁹⁷⁷ Veure en general: BOLÓS, BUSQUETA, 1997; BOLÓS 2004.

⁹⁷⁸ Més exemples a: BOLÓS, HURTADO 1993, 3-26.

⁹⁷⁹ Aquests darrers exemples no van constituir un sistema d'estructuració territorial radiocèntrica.

⁹⁸⁰ BARBERO, VIGIL 1978, 228 i ss., parlant d'una "feudalització visigoda i musulmana".

⁹⁸¹ MIRET 1999, 41-50; PALET 2006, 216; GUIDI 2010c: 105-132; GUIDI 2010d: 93-123; GUIDI 2010e.

nuclearitza amb una reducció important del nombre d'assentaments amb abandonament dels altimperials⁹⁸². Si bé s'ha posat èmfasi que aquestes evidències no és conseqüència d'un buit en la investigació, nosaltres creiem que fins a dates molt recents no s'havia fixat l'atenció en els períodes tardoantic i altmedieval amb una metodologia encertada. És per això que encara es fa esmena de la infrarepresentació d'aquests períodes al registre arqueològic⁹⁸³. Encara així, hem vist com aquestes vil·les altimperials i tardorromanes pateixen grans transformacions que les readapten a la nova realitat social. A els Munts, al s. VI, hi tenim una extensa necròpolis de més de 170 inhumacions i la adaptació de les *termae* i *tricliniums* com espais productius: el *palatium* de Darró que dominaria un ampli *fundus* acolliria enterraments, la de Cubelles romandria com edifici readaptat finalment com base del castell medieval⁹⁸⁴ i al *cubiculum* de la poc coneguda vil·la de els Pacs s'instal·la un conjunt de *dolia*⁹⁸⁵. A aquest paisatge de vil·les ocupades amb funcionalitats diverses (residencials, productives, funeràries...) hem d'incloure jaciments de cabanes, cases, tancats per al bestiar, sitges, enterraments... Les transformacions en les vil·les, les centuriacions i les vies de comunicació establertes des d'època romana va iniciar un progressiu procés al segle V d.C. que es va anar configurant fins al VIII d.C. La tendència centrífuga d'assentaments es va accentuar amb la desaparició de Tàrraco com capital territorial. A aquests factors hem d'incloure els estudis paleo-ambientals⁹⁸⁶.

Un conjunt de fenòmens històrics, processos socials, econòmics i ideològics condicionen les estratègies i formes d'hàbitat de les poblacions humanes, però sobretot el marc físic i/o natural. Aquesta variant de l'equació moltes vegades és obviada per la historiografia tradicional. En el cas del nostre territori i molt especialment per el nostre marc cronològic, comptem amb estudis que confirmen transformacions importants en el paisatge⁹⁸⁷. Canvia el paisatge, canvia l'home i les seves estratègies d'hàbitat⁹⁸⁸. Els avanços en els estudis paleo-ambientals al Penedès han permès definir aquestes transformacions per als segles VI-VII d.C., quan es detecta, a partir de estudis pol·línics fets a Cubelles i Creixell, una desforestació conseqüència de l'augment dels incendis forestals⁹⁸⁹. Aquest augment de la desforestació s'ha de relacionar amb els nivells que ressalten els incendis fets en el paisatge del bosc. Aquest creixement de les comunitats arbustives i herbàcies era conseqüent al incendi i la desaparició dels boscos. El desenvolupament de la ramaderia i l'acció antròpica va propiciar la intensa erosió que va significar la desaparició de les llacunes, que quedaven reblerts de sediments. També és als segles VI-VII quan es produeix la desaparició dels prats humits dels plans litorals del Penedès⁹⁹⁰. La pràctica de la explotació agropecuària va augmentar significativament a l'antiguitat tardana⁹⁹¹, com també s'ha pogut documentar al

⁹⁸² PALET 2006, 223 i 224.

⁹⁸³ Es fa esmena sobretot en les prospeccions no intensives. El mateix Palet cita l'abandó de les vil·les del Vilarenc a Calafell o les de Cubelles i Darró a Vilanova.

⁹⁸⁴ CAIXAL et alii 1994, 103-140; CAIXAL et alii 1998; CHAVARRÍA 2001a, 67. Plantejaments de la transformació del *fundus* a la *parrochia* en: MARTÍ 2006, 145-166.

⁹⁸⁵ BALIL 1987, 181-189.

⁹⁸⁶ Factors que es tenen en compte: GUIDI-SÁNCHEZ 2010b.

⁹⁸⁷ RIERA 1999, 136-137; RIERA 2003, 303-312; RIERA, ESTEBAN 1994, 7-23; RIERA, ESTEBAN 1997, 53-68; RIERA, ESTEBAN 1994, 7-23; RIERA, PALET 1993, 49-70.

⁹⁸⁸ BERTRAND 1978a, 239 i ss.; 1978b, 132-138.

⁹⁸⁹ RIERA 2003, 303-312.

⁹⁹⁰ RIERA, ESTEBAN 1997, 53-68.

⁹⁹¹ MIRET 1999, 41-50.

jaciment de la Solana. Per altra banda no es pot afirmar que l'acció antròpica va esser el factor principal de la desforestació generalitzada, ja que les dades mostren una transformació progressiva iniciada al segle III d.C.⁹⁹² Tanmateix no podem oblidar la parcialitat dels estudis realitzats en Cubelles i Creixell i que no tenim per la resta de territoris entre el Llobregat i el Gaià⁹⁹³.

Tot plegat en els segles V-VIII d.C. van tenir lloc una sèrie de processos que transformaran la façana romana del territori rural al nord de Tàrraco. Les vil·les canvien material i funcionalment, acollint pràctiques residencials, productives o funeràries per part de la societat rural; les centuriacions i els eixos vials romans ortogonals van donar lloc a sistemes on predominava el pas a l'interior i les formes del paisatge radiocèntriques; els estudis del paleopaisatge han documentat una intensa desforestació i un augment de les temperatures; en definitiva, un conjunt de dades que ens fan arribar a un conjunt de conclusions. En el present treball ens interessa aclarir fins a quin punt les estratègies d'hàbitat estaven condicionades per aquest canvis i fins a quin punt la desaparició de Tàrraco com entitat urbana, l'aparició del poder musulmà i l'expansió feudal com esdeveniments històrics van donar lloc a models, patrons i/o tipologies. Per altra banda els estudis arqueomorfològics i paleoambientals han definit un seguit de canvis al paisatge històric⁹⁹⁴. A principis del segle VIII d.C. l' *ager tarraconensis* ja s'havia constituït com un autèntic *pagus* o *saltus* altmedieval, després de l'atomització dels amplis *fundi* tardorromans i hispanovisigots⁹⁹⁵. Els seus pobladors van haver de desenvolupar heterogènies estratègies d'hàbitat vinculades a la producció agrícola, l'activitat ramadera i posteriorment la defensa del territori i la autogestió fins a l'expansió comtal⁹⁹⁶ després de la desaparició com actor polític de Tàrraco⁹⁹⁷.

L'estudi de les cendres, carbons i altres restes orgàniques que poden localitzar-se en alguns jaciments arqueològics pot proporcionar-nos informació sobre el paisatge del passat⁹⁹⁸. Aquesta tasca no sempre resulta fàcil i requereix d'anàlisis concretes que han de dur-se a terme en laboratoris especialitzats. D'altra banda no sempre i no en tots els jaciments arqueològics poden localitzar-se i recollir-se aquest tipus de mostres. Manquem d'aquestes anàlisis i estudis per als períodes que ens ocupen (segles V-XII d. de C.) en l'àmbit geogràfic objecte d'estudi. No obstant això, podem aproximar-nos a paisatge passat a partir de dos jaciments concrets situats als peus de la Serra de Prades: la Selva del Camp⁹⁹⁹ i l'Espluga de Francolí¹⁰⁰⁰ (si bé el primer estudi es centra en cronologies purament romanes i el segon el la prehistòria). Aquests anàlisis poden proporcionar-nos valuoses dades per als segles postclàssics i altmedievals.

⁹⁹² RIERA 2003, 303-312; RIERA, ESTEBAN 1994, 7-23.

⁹⁹³ Sí tenim estudis arqueomorfològics per Barcelona i el seu entorn geogràfic immediat; RIERA, PALET 1993, 49-70; RIERA 1999, 136-137.

⁹⁹⁴ BERTRAND 1978b, 132 i ss.

⁹⁹⁵ Per una visió general: *De la Tarraconaise à la Marche Supérieure d'al-Andalus (IV-XI siècle)*, SÉNAC 2006; MARTÍ 1992, 28 i ss.

⁹⁹⁶ BATET 1993, 263-274.

⁹⁹⁷ Arguments desenvolupats a: GUIDI 2010c: 105-132; GUIDI 2010d: 93-123; GUIDI 2010e.

⁹⁹⁸ Vull agrair a A. Ballesteros Ferrandis (IPHES) les seves matisacions i indicacions en relació a aquest tipus d'estudis.

⁹⁹⁹ ALLUÉ, E.; OLLÉ, A.; OTIÑA, P.; VALLVERDÚ, J.; VERGÈS, J.M. 2010: 175-176.

¹⁰⁰⁰ BALLESTEROS FERRANDIS 2009: 71-80.

En primer lloc tenim els estudis realitzats a partir d'una sitja romana excavada a la Selva del Camp, situada a la plana junt als primers contraforts del massís de la Serralada de Prades, a l'espai nord-oriental de l'actual comarca del Baix Camp¹⁰⁰¹. A partir de l'anàlisi palinològica sabem del predomini de taxons arbustius (brucs) que indiquen un paisatge obert, juntament a la presència de l'alzinar. En segon lloc el estudi antracològic mostra la presència d'alzines/coscolls, arboços, aladerns i brucs. En tota aquesta vessant sud de les Muntanyes de Prades, de forma general però no absoluta, es pot plantejar l'existència de camps de conreus i la conseqüent deradació de l'alzinar, si més no en les zones més muntanyoses de la Serralada l'alzinar i les pinedes (especialment el pi roig, el *Pinus* del tipus *Sylvestris*) serien predominants. A partir de l'anàlisi realitzat en la Selva del Camp sabem que en època romana aquestes pinedes serien explotades, si bé no de forma massiva¹⁰⁰². Una altra dada que es desprèn és l'explotació en època romana i tardorromana de la figuera, l'arboç, l'olivera o els cereals, sent aquest últim el predominant en el consum dels pobladors dels segles I-IVd.C.¹⁰⁰³. No tenim dades absolutes en relació a l'explotació dels recursos forestals i combustibles¹⁰⁰⁴.

L'estudi d'A. Ballesteros Ferrandis realitzat amb materials recollits a la Cova Major de l'Espluga de Francolí ens aporta més dades sobre el paleo-paisatge a l'àrea geogràfica i les cronologies que ens ocupa¹⁰⁰⁵. En aquest cas en l'espai nord del sistema muntanyenc, ja en el punt d'inflexió del pla de la Conca de Barberà. Com a l'estudi de la Selva del Camp, en el cas de l'Espluga s'ha demostrat com en el passat el paisatge era molt més boscos, caracteritzat per la presència de roures, alzines i pins, amb una tendència cap al retrocés de la massa forestal¹⁰⁰⁶. L'estudi va posar de manifest la presència, a més, de tres tipus d'ambients: el de ribera, el d'alzinars mixtos i el de rouredes de roure reboll (*Quercus pyrenaica*) documentat a les zones de major altitud. També es contrastava l'alt grau d'humitat en el passat, més elevada que la d'avui dia. Un aspecte clau que s'ha pogut albirar a partir de l'anàlisi de les restes de la Cova Major és el fet que en el passat el grau de massa forestal era molt més extens que en la l'actualitat en espais com el torrent d'El Titllar¹⁰⁰⁷, dada que pot extrapolar-se a tot el nostre àmbit geogràfic. De nou les limitacions metodològiques i l'objecte de l'estudi no es va centrar en les èpoques romana o els segles postclàssics, però no podem obviar que aquestes dades apunten al fet que en el passat molta més humitat i massa forestal de la qual podem percebre en l'actualitat¹⁰⁰⁸.

¹⁰⁰¹ ALLUÉ, E.; OLLÉ, A.; OTIÑA, P.; VALLVERDÚ, J.; VERGÈS, J.M. 2010: 175-176.

¹⁰⁰² ALLUÉ, E.; OLLÉ, A.; OTIÑA, P.; VALLVERDÚ, J.; VERGÈS, J.M. 2010: 177.

¹⁰⁰³ "L'olivera ha estat només enregistrada per la palinologia, fet que suggereix que el seu possible cultiu es trobaria en zones allunyades de l'emplaçament del jaciment", ALLUÉ, E.; OLLÉ, A.; OTIÑA, P.; VALLVERDÚ, J.; VERGÈS, J.M. 2010: 177.

¹⁰⁰⁴ Les dades fan referència de forma general al primer mil·lenni a.C., sense especificacions d'època romana o postclàssica. Tampoc tenim dades en relació a l'explotació de la fusta, la producció de ferro o la construcció. ALLUÉ, E.; OLLÉ, A.; OTIÑA, P.; VALLVERDÚ, J.; VERGÈS, J.M. 2010: 178.

¹⁰⁰⁵ BALLESTEROS FERRANDIS 2009.

¹⁰⁰⁶ La màxima extensió del bosc es data en el neolític. Per altra banda l'estudi realitzat dels materials recollits a la Cova Major estaven dirigits a l'estudi dels períodes prehistòrics, no el món clàssic i romà.

¹⁰⁰⁷ En concret a l'Alzinar de la Mata.

¹⁰⁰⁸ Les dades que ens aporta A. Ballesteros són significatives: "Els resultats han estat clau, i apunten la pèrdua de gairebé la meitat de les hectàrees forestals enfront de l'ocupació actual d'aquesta zona per altres tipus d'usos. En aquest sentit, la pèrdua més important ha estat la de la vegetació de ribera, que ha perdut el 90% de la seva extensió potencial"; BALLESTEROS FERRANDIS 2009: 79.

Segons els plantejaments d'A. Carreras Casanovas “la implantació del sistema romà de vil·la durant el període romà Republicà suposà una intensificació i extensificació dels conreus i, per tant, un augment del paisatge humanitzat en detriment del bosc”¹⁰⁰⁹. Diversos treballs realitzats a la província de Barcelona i El Garraf han posat en relleu aquest tipus de transformacions en el paisatge en època romana; la reducció de les zones boscoses en favor d'espais cultivables i/o antropitzats. Creiem que aquests treballs, si bé s'han realitzat en espais relativament allunyats de la nostra àrea d'estudi, sí poden servir de models a partir dels quals plantejar una hipòtesi de treball que, d'altra banda, es veu reafirmada amb altres espais boscosos de la geografia de l'Imperi Romà. Així doncs plantejarem que en època romana va haver d'haver-hi una substancial disminució de la massa boscosa en favor dels cultius¹⁰¹⁰ conseqüents a la implantació d'un sistema de *villae* que com veurem posteriorment està contrastat arqueològicament.

¹⁰⁰⁹ CARRERAS CASANOVAS 2006: 52. El sistema muntanyenc de la Serralada de Prades i sobretot el seu vessant nord i nord-est, en contacte amb la Conca de Barberà, ofería a la societat romana un conjunt de recursos naturals que, com està contrastat en tota la geografia de l'Imperi, serien explotats de forma massiva. En primer lloc els propis recursos hídrics, la xarxa de rius, rierols i torrents entre els quals destaca el Francolí, que té el seu lloc de origen just en l'Espluga de Francolí. En segon lloc la tala i ús de la fusta, principal recurs dels boscos que cobrien el sistema muntanyenc i els seus vessants. En tercer lloc la caça; si ben aquesta es devia reduir a animals de mitjà i petita grandària cal plantejar que la pròpia dinàmica de colonització del sòl per part del sistema romà relegava a aquests espais muntanyencs les zones de caça. En quart lloc, i creiem que un dels més rellevants i menys coneguts, la mineria.

¹⁰¹⁰ Teoria defensada per CARRERAS CASANOVAS 2006: 52 i 53.

La frontera altmedieval: el concepte, el temps i l'espai (segles VIII-XII).

El concepte de frontera altmedieval no és estàtic. Tot el contrari, es tracta d'un fenomen històric extraordinàriament complex i dinàmic, en canvi constant, tant en la seva configuració geogràfica com en el seu desenvolupament cultural o social. Com veurem en capítols successius, des de l'any 714 fins la conquesta de Tortosa i Siurana (1148/1153) la frontera entre el comtat de Barcelona i al-Andalus va anant modificant-se constantment. Per altra banda el cas de l'epicentre de l'antic *ager Tarraconensis* (El Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Muntanyes de Prades) és realment un cas especial: no podem parlar d'una frontera, hem de caracteritzar-lo com dues fronteres (la andalusina i la comtal) amb un territori enmig que ha estat definit per la historiografia tradicional com "terra de ningú"¹⁰¹¹.

En realitat podem definir varies fases o períodes per aquesta frontera entre els territoris musulmans i cristians a la nostra àrea d'estudi. Segons el nostre criteri (que desenvoluparem al llarg del treball) hem caracteritzat aquesta evolució de la frontera en diverses fases¹⁰¹²:

I Fase- Des de la conquesta àrab del territori durant la segona dècada del segle VIII (714-719/720) fins l'any 801 en que es conquerida militarment la ciutat de Barcelona pels carolingis¹⁰¹³.

II Fase- El segle d'estabilitat fronterera entre l'any 801 fins a principis del segle XI (dècada de 920 dC.) Durant aquest període la frontera es fixa al riu Llobregat¹⁰¹⁴.

III Fase- Des de l'any 920 fins a finals del segle X d.C. En 70 anys la frontera passa del riu Llobregat al riu Gaià¹⁰¹⁵.

IV Fase- Des de finals del segle X fins a la restauració de la seu metropolitana de Tarragona (1119/1128).

V Fase- La darrera fase és la mes curta cronològicament, abastant des de la restauració de la seu metropolitana de Tarragona (1119/1129) fins la conquesta de Tortosa i Siurana (1148/1153). En dos dècades el poder polític i militar andalusí desapareix definitivament de Catalunya.

Des del punt de vista polític aquestes fases van alternar moments de pactes d'estabilitat entre el poder andalusí amb capitalitat a Còrdova i el cristià amb seu a Barcelona; però

¹⁰¹¹ Sobre la frontera entre al-Andalus i els estats i societats cristianes del nord resulta fonamental els llibres i articles MANZANO MORENO 1991; MANZANO MORENO 1999: 389-432; MANZANO MORENO 2000: 401-414; MANZANO MORENO 2006: 30-64. Per al cas de Tarragona resulten imprescindibles els treballs de McCRANK 1977: 145-245; McCRANK 1979: 49-50; McCRANK 1988; McCRANK 2003: 441-474.

¹⁰¹² GUIDI 2015b.

¹⁰¹³ ABADAL 1953: 5-54; VIRGILI 1984: 7-36.

¹⁰¹⁴ ABADAL 1961.

¹⁰¹⁵ Fonamentals els treballs de C. Batet sobre l'avanç del comtat de Barcelona en aquestes cronologies, BATET 1993: 263-274; BATET 1995: 342-360; BATET 1996; BATET 2005.

també de incursions militars (ja siguin de conquesta com ràtzies de presa de botins). En definitiva, es pot dir que es van alternar els espais de temps de pau i de guerra. El segle VIII d.C. és d'una clara transició o ruptura respecte a les formes polítiques precedents a l'arribada dels àrabs a la Península Ibèrica. El *Regnum Gothorum* va ser conquerit mitjançant pactes i episodis militars. La *Provincia Tarraconense* romano-visigòtica va esdevenir el Ath-Thaghr al-Alà o Marca Superior andalusí. era una divisió administrativa i militar al nord-est d'al-Andalus a la vall de l'Ebre amb capitalitat a Saragossa. La franja fronterera objecte del nostre estudi, no obstant, depenia directament de l'àmbit d'influència generat per la medina de Tortosa. El districte o cora de la medina andalusina de Tortosa limitava directament pel nord amb el comtat de Barcelona a partir del segle X d.C. No obstant això, és la gran fortalesa de Siurana, situada al cor de la Serra de Prades, la que va exercir la seva preponderància polític-militar durant tot el segle XI d.C. fins la presa militar de l'any 1153¹⁰¹⁶.

La rellevància de Tortosa i Siurana, com espais integrats a al-Andalus més septentrionals en contacte amb la franja de frontera es indubtable durant els segles VIII-XI d.C., raó per la que, si be no de forma concreta, hem considerat fonamental caracteritzar-les en el context d'aquesta evolució fronterera. Per altra banda la intervenció carolíngia després de la desaparició del *Regnum Gothorum* va significar la constitució d'una Marca, la *Marca Hispanica*, concepte que no es pot identificar amb una realitat política o administrativa, però sí amb un espai regional que abastava des dels Pirineus fins amb els límits amb al-Andalus. El terme de *Marca* mai es va concretar en una realitat polític-administrativa en el cas de l'imperi carolingi o el comtat de Barcelona. Les fonts textuais del segle XI d.C. ens parlen d'una "marcha extrema" quan fan referència amb els límits meridionals en contacte amb al-Andalus. No serà el mateix la *marcha extrema* de finals segle X que la de finals del segle XI d.C., ja que el concepte –netament geogràfic– està condicionat per l'avanç comtal cap al sud. Per aquesta raó preferim sempre parlar d'àmbit o poder d'influència comtal que de marca pròpiament dita.

Parlarem de Ath-Thaghr al-Alà o Marca Superior andalusina, límits amb el districte o cora de Tortosa, àmbit d'influència de la fortalesa de Siurana, línia de castells (andalusins o comtals), al-Andalus, *Marca Hispanica*, comtat de Barcelona o *marcha extrema* segons considerem que sigui el terme més ajustat en relació a la temàtica o problemàtica que tractem en cada cas al llarg del nostre estudi. No es pot, en cap cas, generalitzar. Es tracta d'una franja de frontera extraordinàriament dinàmica que al llarg de quatre segles i mig va anar canviant tant espacial com conceptualment.

Des de la conquesta de la Península Ibèrica (Hispania/Spainia) durant la segona dècada del segle VIII D.C (711-719/720) fins l'any 801 d.C. tot el territori (la província Tarraconense) va romandre sota domini àrab. A partir de l'any 801 d.C. en que Barcelona es conquerida pels carolingis, es pot parlar d'una ferma línia de frontera entre els poders cristians del nord i al-Andalus situada en el riu Llobregat. Aquesta frontera quedaria fixa durant un segle, fins que a principis del segle IX (especialment a partir de l'any 920) comença un progressiu avanç comtal cap al sud –a través del Penedès). Així

¹⁰¹⁶ MANZANO MORENO 1991; MANZANO MORENO 1999: 389-432; MANZANO MORENO 2000: 401-414; MANZANO MORENO 2006: 30-64; VIRGILI 1984: 7-36; VIRGILI 1995b: 32-47; VIRGILI 2011: 47-66.

docs durant tot el segle IX d.C. es pot parlar d'una frontera estàtica entre el Ath-Thaghr al-Alà andalusí i la *Marca Hispanica* carolíngia. Novament els matisos són importants: el Ath-Thaghr al-Alà és una unitat polític-administrativa andalusina; però la *Marca Hispanica* carolíngia/comtal és una denominació geogràfica sense cap tipus d'implicació política. A partir de l'any 920 d.C. (grosso modo) es produeix l'avanç comtal cap al sud, un procés que abastarà fins a finals del segle X d.C., quan la frontera cristiana es fixa en el riu Gaià.

En aquesta tercera fase d'avanç (920-finals del segle X d.C.) tot el segment septentrional de l'antic *ager Tarraconensis* va passar de ser andalusí a ser un conjunt de territoris caracteritzats per la presència de castells termenats feudals. La quarta gran fase de desenvolupament de la frontera és va desenvolupar entre finals del segle X d.C. i la restauració de la seu metropolitana de Tarragona l'any 1118/1129 amb la infeudació de la ciutat al bisbe Oleguer i el cavaller normand Robert Bordet¹⁰¹⁷. Es tracta quasi un segle i mig en que el riu Gaià, a banda i banda, es constitueix com un espai fortificat vinculat al comtat de Barcelona que apareix citat a les fonts cristianes com “marcha extrema”. Aquesta Marcha Extrema del comtat de Barcelona tindria el seu equivalent en una xarxa de fortificacions i espais andalusins amb epicentre a la fortalesa de Siurana (a la Serra de Prades) però amb un àmbit d'influència que abastaria la Conca de Barberà i el Camp de Tarragona (el Tarragonès, el Baix Camp i gran part de l'Alt Camp). Durant les primeres dècades del segle XII es produeix la quinta fase d'evolució de la franja fronterera amb la definitiva consolidació comtal al Camp de Tarragona: es restaura la seu metropolitana de Tarragona, es funden els grans monestirs de Poblet, Santes Creus i Vallbona, es funden viles noves com la de Prades, Reus, Riudoms. I en mig d'aquest procés de transformació radical del paisatge tarragoní es produeix l'any 1148/1149 la conquesta militar per part del comtat de Barcelona de les medines de Tortosa i Lleida. El cas de Siurana és singular; sent el darrer reducte andalusí no serà conquerida militarment fins l'any 1153¹⁰¹⁸.

L'any 801 d.C. Barcinona es consolida com seu (gairebé) hegemònica dels comtats carolíngs de la Península Ibèrica¹⁰¹⁹. Al sud es defineix, però, el districte de Ṭarrakūna, una entitat poc definida, però ara depenent política i administrativament de l'emirat i califat, i de les medines de Ṭurtūša i Lārida, entitats també subalternes a l'aparell administratiu omeia. Encara que les incursions carolíngies van continuar per tal d'ampliar el seu àmbit d'influència, aquestes van fracassar durant tot el primer decenni del segle X d.C. En aquest període es va constituir la frontera que durant dècades va integrar els nostres territoris. Per una banda l'avançada ciutat de Barcinona (Barshilūna per als musulmans), punta de llança dels carolíngs; el massís de Garraf-Ordal amb les muntanyes que separen el Vallès de la conca i Delta del Llobregat, aquest darrer transformat durant tot el període postclàssic¹⁰²⁰. Per nosaltres aquesta frontera és més un punt de contacte entre diverses entitats polítiques que una frontera física real. L'any 826 té lloc una revolta dels magnats hispanovisigots contra el poder carolíngi, procés que culmina amb la intervenció de les tropes emirals i la conseqüent defecció de molts territoris de la Catalunya Central. Aquests esdeveniments perfilen l'establiment de la

¹⁰¹⁷McCrank 1977: 145-245; McCrank 1979: 49-50; McCrank 1988; McCrank 2003: 441-474; Guidi, Villuendas 2012: 21-82.

¹⁰¹⁸Guidi 2015b.

¹⁰¹⁹Abadal 1926-1952.

¹⁰²⁰Magí 2003, 219-227.

frontera. A una banda del Llobregat els comtats de Barcelona (el que més ens interessa, al litoral) i d'Urgell (més al nord); d'altra banda l'organització de la Frontera Superior emiral i posteriorment califal del Ath-Thaghr al-Alà¹⁰²¹.

Les treves imposades per Còrdova mantenen un estatus quo que es trenca l'últim quart del s. XI d.C., quan Sunyer d'Empúries i Gifré de Cerdanya annexionen nous territoris mentre que es produeix la primera fitna d'al-Andalus (la guerra civil dels "partidaris") amb la consolidació dels Banu Qasi de Saraqusta (Saragossa) com autèntic poder a la Frontera Superior¹⁰²². El progressiu avanç dels comtats cristians té lloc a l'àrea de la civitas de Barcinona cap el Vallès, en primer terme, i en una segona fase en relació al nostre territori d'estudi: l'Alt Penedès¹⁰²³ i el Garraf. La documentació textual defineix aquests territoris, la qual s'intensifica conforme avança el s. XI dC. Aquesta fase d'expansió i posterior aturada l'hem de vincular amb els establiments de pactes i tributs entre el comte de Barcinona i el califa de Còrdova¹⁰²⁴.

A principis del segle X es produeix l'inici de conquesta de tot el territori penedesenc i l'assimilació per part dels poders feudals del comtat de Barcelona: s'ocupa la Serra d'Ordal, posteriorment el nord amb la vall de l'Anoia (amb els paradigmàtics Lavit i Masquefa), es fixa la línia fronterera vers l'oest a l'alçada de Sitges, Olivella i la geoestratègica Olèrdola, des de on es penetrarà puntualment a Castellet (Castellet i la Gornal). Aquest procés d'expansió comtal va trencar una tendència en el control militar andalusí que hi hauria existit als territoris del riu Llobregat, com prova l'Alcalà de Sant Boi de Llobregat, des de on es controlava l'accés a la Serra de l'Ordal, o Castellví de Rosanes i Sant Esteve Sesrovires des de on es controla el pas de l'antiga *Via Augusta*¹⁰²⁵. El sud va ser conquerit per Barcelona en una primera fase degut a que el control de la franja litoral era prioritària. Des d'aquests eixos costaners es va iniciar l'avanç cap al nord, quan es travessa el riu Anoia i s'ocupa l'Alt Penedès, on s'establiran a els punts de control i defensa de Gelida i Subirats¹⁰²⁶.

Els esdeveniments polítics defineixen l'espai de frontera del Penedès¹⁰²⁷. La seva complexa transformació del litoral-nord de l'*agertarraconensis* hispanovisigot a frontera entre al-Andalus i els comtats ha estat tractada per nombrosos autors i ha generat una ingent i variada bibliografia. La mateixa etimologia del mot Penedès planteja el problema de la definició d'aquests territoris de frontera: la seva primera cita la trobem en un document datat en el 917, del Cartulari de Sant Cugat del Vallès, on s'esmenta la ubicació del castell de Subirats "prope territorio Penetense" (pròxim al territori Penetense)¹⁰²⁸. A partir de l'any 925 d.C. aquesta denominació etimològica es fa freqüent als documents: el *territorio Penetense* ens defineix les terres més enllà de

¹⁰²¹ SCALES 1990, 10 i ss.; ACIÉN ALMANSA 1995: 7-36; ACIÉN ALMANSA 2002: 59-75; SÉNAC 2006.

¹⁰²² MANZANO MORENO 1991; MANZANO MORENO 1999: 389-432; MANZANO MORENO 2000: 401-414; MANZANO MORENO 2006: 30-64.

¹⁰²³ Interessants reflexions paisatge-arqueologia: CEBRIÀ et alii 1991, 38-135.

¹⁰²⁴ BATET 1993, 263-274.

¹⁰²⁵ CLOPAS 1951, 103-106; BOLÒS, PAGÈS 1987, 113-151; BOHIGAS, NAVARRO, VIVES 1992: 17-23.

¹⁰²⁶ BATET 1993, 263 i ss.; DEU MARTÍ 1993; GALINDO I TORRES et alii 1993, 387-392; MACIAS et alii 1993, 169-188; VIDAL 2006, 271-288. Interessants reflexions a: MARTÍ 2003 89-114.

¹⁰²⁷ Fonamentals els treballs de: BONASSIE 1975, 1979, 1993; SÉNAC 2006.

¹⁰²⁸ BOSCH DE NOYA I CASANOVAS 1983.

Subirats i del comtat, es a dir, les terres frontereres del califat de Qurtuba. Aquest *territorio*, a mitjans del s. X d.C., es objecte d'intervencions per part del comtat de Barcelona cap a l'Ordal i el Garraf, fins la constitució, a les conques dels rius Foix i Riudebitlles¹⁰²⁹, d'una àrea de control sostinguda en Olèrdola¹⁰³⁰ a més de les prolongacions vers el Montmell (últim accident geogràfic abans de trobar la conca hidrogràfica del Gaià) i el lloc de Castellví de la Marca. Aquesta projecció comtal tindrà lloc en un moment de conflictes jurisdiccionals com el protagonitzat per Mir Geribert (magnat d'Olèrdola) i el comte de Barcelona¹⁰³¹.

Hem fet esment de l'existència d'uns poders musulmans al territori. L'etimologia i l'anàlisi de les fonts textuais així ho confirmen. R. Martí ha plantejat que les *munya* de la Catalunya Nova son equivalents als *palatia* de la Catalunya Vella; segons aquest autor "els primers *palatia* s'estableixen sobre la xarxa viària, portuària i fluvial que segueixen les tropes durant la conquesta de la *Tarraconensis*, ramificant-se al ritme que es consolida l'ocupació dels diversos territoris: es crea, així, una primera xarxa de punts d'aprovisionament vinculada als exercits en moviment i als agents de l'emir, (...) la distribució de palaus i almúnies¹⁰³² s'identifica amb la xarxa viària o amb la disposició de les torres de defensa i correspon a l'organització bàsica de l'estat emiral durant el segle VIII"¹⁰³³. Com veiem, la definició de la frontera fins a arribar al riu Gaià i el Camp de Tarragona va ser sempre canviant, dinàmica i en tot moment dependent de las actuacions de les elits de l'entorn comtal.

¹⁰²⁹ MARTÍ 1997, 273 i ss.

¹⁰³⁰ BATET 2005.

¹⁰³¹ MOLIST 1999, 38 i ss.; BATET 2005.

¹⁰³² MARTÍ 1999, 63 i ss.

¹⁰³³ Fonamental: MARTÍ 1999, 63-70. Més exemples d'aquest tipus de torres a CABALLERO 1988, 9-15. Per una visió més àmplia del fenomen de fortificació d'al-Andalus veure també ACIÉN ALMANSA 2002: 59-75.

El territori de frontera: un problema pendent per la historiografia de la Catalunya Nova.

La mítica data de l'any 711 d.C. marca l'aparició de nous protagonistes polítics en la Península Ibèrica, els àrabs, i la fi del Regne Visigot. La integració de l'*ager tarraconensis* i *dertosensis* a al-Andalus no va ser immediata¹⁰³⁴. El fugaç procés d'expansió dels conqueridors musulmans al llarg del segle VIII d.C. en la Península Ibèrica no va ser acompanyat per una política real de conversions religioses o canvis culturals en la societat hispanovisigoda. La veritat és que la fi del *Regnum Gothorum* i el sorgiment d'al-Andalus es constitueix com un procés gradual que avui dia sabem que va ser heterogeni en cadascuna de les regions de la Península Ibèrica. La tradicional visió que teníem de l'expansió de l'islam a Hispània és ara interpretada com una successió de pactes entre les elits indígenes i els nousvinguts, si bé és cert que en determinats moments es van produir escaramusses i enfrontaments militars.

Coneixem relativament ben els esdeveniments polític-militars que es van succeir entre l'any 711 i el fre de l'expansió àrab derivat de la batalla de Tours (732). La derrota de l'exèrcit del rei Roderic i la denominada "traïció" del bàndol o facció vitiziana que es va produir en la batalla del riu Guadalete (711) no són simples episodis militars. La derrota del rei i el seu exèrcit així com la capitulació per part de les elits pertanyents a la facció vitiziana subratllen el doble fenomen que es va produir durant l'avanç musulmana en la Península Ibèrica: l'agilitat amb la qual actuaven les tropes musulmanes en els enfrontaments bèl·lics i la facilitat amb la qual van poder pactar amb gran part de les elits locals. El *Regnum* havia caigut, però es tractava d'un regne fragmentat on el poder central quasi no era operatiu. Sense la figura del rei, els àrabs conqueridors van pactar o sotmetre a les aristocràcies regionals, emmarcades en un clima de guerra civil. El pacte col·laboracionista que millor coneixem és el de Teodomir (a la Regió de Múrcia), conegut també com Tutdmir, l'any 713 d.C. No obstant això, en el cas dels territoris adscrits a les ciutats catalanes, i especialment de Tarragona el procés de conquesta i/o assimilació per part dels musulmans és, encara avui dia, un dels fenòmens històrics més rellevants i menys coneguts de l'alta edat mitjana.

Tarragona i el sud de Catalunya durant l'alta edat mitjana.

Per entendre les complexitat que es desprèn de l'estudi d'aquest període històric a l'àrea de l'antiga *Tarraconensis* és necessari contextualitzar-ho en un procés més ampli que afectava no solament a la Península Ibèrica i el *Regnum*, també a tot el Mediterrani. Des de l'any en què es produeix l'Hègira en vida de Mahoma (622), el poble àrab experimenta una veloç transformació religiosa però també política, social i cultural. Aquest enlairament cultural va ser acompanyat o va acompanyar el procés de conquestes militars en detriment de dos imperis antagònics: el persa i el romà. Des de la Península d'Aràbia i resseguint la frontera entre els Imperis Sassànida i Romà, les tropes musulmans van progressivament fent-se amb el control polític i militar de territoris amb

¹⁰³⁴ACIÉN ALMANSA 1995: 7-36; ACIÉN ALMANSA 1998a: 291-305; ACIÉN ALMANSA 1999: 77-63; GUIDI 2015b.

una riquesa econòmica i cultural històrica. És el cas d'Orient Mitjà, Egipte, el Nord d'Àfrica...per l'oest fins la Península Ibèrica i per l'est fins a l'Índia¹⁰³⁵.

L'arribada dels àrabs a la Península Ibèrica la mítica (i mitificada) data de l'any 711 té lloc en un context de guerra civil oberta en el *Regnum Gothorum*. La guerra civil va tenir lloc després de la mort del rei Vitiza l'any 710 d. de C. Al sud del regne, trobant suports en les aristocràcies de la Bètica, és proclamat rei Roderic. A l'àrea nord-septentrional del regne, especialment en la *Septimania Narbonense* i la *Tarraconense*, va deure ser proclamat rei Àkhila II, familiar de Vitiza¹⁰³⁶. La derrota de Roderic i el ràpid avanç de les tropes musulmanes pel sud de la Península Ibèrica es va consolidar gràcies a una generalitzada política de pactes entre les elits locals i els nouvinguts. Hem de contextualitzar aquest conjunt de col·laboracions polítiques en un context de guerra civil entre les distintes faccions que integraven les aristocràcies urbanes del *Regnum*. No és el nostre objectiu o pretensió sintetitzar un a un totes les fites que van constituir l'assimilació del sud d'Hispania per a l'imperi àrab. Ens interessa subratllar que lluny de considerar la conquesta islàmica com un procés conseqüent a la decadència del regne visigot, cal contextualitzar-ho en un procés molt major. En altres paraules, si va ser conquistada Alexandria, com no havia de ser conquerida Toledo? I Tàrraco?

La guerra civil, l'arribada dels àrabs l'any 711 d.C., la derrota de Rodericus i els pactes posteriors amb membres de les elits locals de les diferents faccions visigodes, seria la tònica general que se succeiria durant el procés de conquesta fins a l'any 714 d.C. Els casos de la Regió de Múrcia i la ciutat de Saragossa tal vegada siguin els més significatius a l'hora de plantejar els fets històrics i les conseqüències que van poder haver afectat a Tarragona i el seu territori. Els pactes establerts amb Teodomir i la captura de Saragossa constitueixen dos exemples de l'heterogeneïtat d'instruments polítics i militars que van realitzar els àrabs en la progressiva dominació de la Península Ibèrica. Pactes generalitzats i èxits militars puntuals i concrets van permetre als musulmans fer-se amb el regne dels visigots en menys de deu anys. L'any 720 estava conquistada la ciutat de Narbona, capital de la Septimània¹⁰³⁷. Si ben el control de les regions més septentrionals de la Península van romandre al marge de l'avanç àrab, fins al fre que va constituir Tours l'any 732, el *Regnum Gothorum* era ja tributari de l'islam. Hispania, *Spania*, començava a ser al-Andalus. La total absència de dades textuals directes sobre Tarragona i el seu territori, així com d'altres ciutats com Tortosa o Lleida ha obligat a l'historiador a considerar que fins a la caiguda de Saragossa i l'avanç pel litoral mediterrani (després dels pactes amb Teodomir), no va poder dur-se a terme l'assimilació de la *Tarraconense*.

En l'any 713 Abd-al-Aziz ibn Mussa va signar una sèrie de pactes amb l'aristòcrata Teodomir. Aquests pactes s'han conservat i constitueixen no dels pocs documents contemporanis a l'expansió islàmica que poden facilitar-nos informació sobre el procés de conquesta. En l'any 714 Mussa ibn Nussayr conquesta Zaragoza, rellevant *civitas*,

¹⁰³⁵ Els treballs de E.Manzano Moreno són fonamentals per caracteritzar el procés de conquesta per part dels àrabs de la Península Ibèrica; MANZANO MORENO 1991; MANZANO MORENO 1999; MANZANO MORENO 2000; MANZANO MORENO 2006.

¹⁰³⁶ MANZANO MORENO 1991; MANZANO MORENO 1999: 389-432; MANZANO MORENO 2000: 401-414; MANZANO MORENO 2006: 30-64.

¹⁰³⁷ ABADAL 1953: 5-54.

principal nucli urbà de la vall de l'Ebre i important nus de comunicacions que permetia l'accés i control al nord-oest peninsular i el sud de França. L'any 720 Narbona, la més important de les ciutats del sud de la Gàl·lia, és conquerida militarment pels musulmans. L'expansió de les tropes musulmanes, seguint les calçades i vies romanes, es fan amb tota la *Septimania Narbonense* i ascendeixen paulatinament pel territori del regne franc¹⁰³⁸. Una fita històrica ho constitueix la batalla de Poitiers de l'any 732, un episodi bèl·lic en el qual Carles Martell frena l'expansió cap al nord dels conqueridors¹⁰³⁹. El protagonisme de la reacció militar enfront de l'expansió àrab, així doncs, no ho exerceixen les elits visigodes hispanes, sinó que serà el regne Franc de la Gàl·lia qui exerceixi pressió per frenar els seus avanços i posteriorment anar reconquistant territoris perduts i incorporant l'antiga Septimània pertanyent al ja desaparegut Regne Visigot. Així, l'any 759 la monarquia franca es feia amb el control del Rosselló i tota la Septimània, fixant als Pirineus la frontera amb al-Andalus. L'any 768 la frontera entre els territoris conquistats pels musulmans i els avanços cap al sud del regne franc quedaven fixats als Pirineus, frontera natural però al mateix temps espai de pas privilegiat entre la Península Ibèrica i Europa.

Amb l'ascens al poder de Carlemany s'accentua la tendència del regne franc de travessar la Península Ibèrica i conquerir els territoris de l'antic regne visigot, ara en poder dels musulmans i submergit en profunds conflictes interns. No obstant això, fracassen diverses empreses militars que consoliden el corredor natural dels Pirineus i l'antic *Conventus Tarraconensis* (Catalunya) com una frontera entre el poder de Còrdova i el d'Aquisgrà. Tal vegada l'episodi militar millor conegut i més cèlebre, símbol del fracàs militar carolingi, ho suposa el de Roncesvalles, l'any 778. En aquest any les tropes franques intenten conquerir Saragossa sense èxit i al seu retorn són literalment aixafats en el pas natural de Roncesvalles. Aquest esdeveniment evidencia que les elits hispà-visigodes van participar del govern i control de les grans ciutats de la Península Ibèrica amb els conqueridors musulmans. Els exèrcits francs, així doncs, no solament afrontaven els seus avanços militars enfront d'al-Andalus, també enfront de les comunitats hispà-visigodes que van col·laborar activament amb el poder de Còrdova¹⁰⁴⁰.

La frontera als Pirineus és superada per l'Imperi Carolingi entre els anys 785 i 789. Els exèrcits francs no podien fer-se amb els territoris que havien caigut en òrbita andalusina sense la col·laboració i activa complicitat de les elits locals, és a dir, la vella aristocràcia hispà-visigoda. Des del desastre de Roncesvalles de l'any 778, canvia la política franca i es potencialitzen acostaments amb les elits locals. És així com, l'any 785 d.C., la ciutat de Girona capitula pacíficament i és cedida a les tropes carolíngies. Una vegada controlada l'important nucli urbà de Girona es precipiten els esdeveniments i els territoris de l'Urgell i la Sardenya passen a control franc abans del 789. Els episodis bèl·lics es succeeixen i es precipiten, sent destruïda la ciutat d'Urgell, conquistades pels francs les ciutats de Vic i Cardona i fixant-se en les serralades dels Pirineus la consolidació del poder carolingi. La reacció andalusina va ser la d'ofensives militars que no van poder frenar l'avanç carolingi¹⁰⁴¹. Sense cap dubte la principal fita de tot aquest

¹⁰³⁸ ABADAL 1953: 5-54.

¹⁰³⁹ ABADAL 1953: 5-54.

¹⁰⁴⁰ ABADAL 1961.

¹⁰⁴¹ MANZANO MORENO 1991; MANZANO MORENO 1999: 389-432; MANZANO MORENO 2000: 401-414; MANZANO MORENO 2006: 30-64.

procés va ser el de la conquesta l'any 801 de l'antiga ciutat hispà-visigoda de Barcino(Barcelona). Des dels anys 715-719/720 fins al 801 d.C. la ciutat de Barcelona havia romàs sota el poder andalusí¹⁰⁴². Durant aquest llarg període Madinat Barshiluna havia exercit de base d'operacions militars i s'havia consolidat com el principal nucli urbà en el nord-oest peninsular en detriment de l'antiga Tàrraco¹⁰⁴³.

La inicial política de col·laboracionisme amb les elits locals de seguida va ser truncada. L'aparat administratiu carolingi va imposar comtes de origen franc en la recentment creada *Marca Hispanica*; fet que de seguida va xocar amb els interessos de les aristocràcies indígenes. Les conseqüències d'aquest enfrontament va derivar en les conegudes regirades de la Catalunya Central, especialment en l'àrea del Bages i Osona, entre els anys 826-827. El significatiu avanç que va suposar per part de Luis el Piadós la presa de la ciutat de Barcelona va suposar per al nostre territori objecte d'estudi la fixació d'una frontera entre el riu Llobregat i el Gaià. Aquesta frontera va accentuar el protagonisme polític de dues ciutats: la recentment conquistada Barcelona al nord i la medina de Tortosa al sud. En mig, en aquesta frontera (mal denominada tradicionalment "terra de ningú"), quedava l'antic *ager Tarraconensis*. Els territoris romanovisigots donaven pas a la existència d'una frontera altmedieval, la història de la qual discorreria entre principis del segle VIII d.C. i les conquestes de mitjan el segle XII¹⁰⁴⁴.

Després de la conquesta de Barcelona (801) s'organitzaran distintes expedicions militars amb l'objectiu de traslladar la frontera fins al riu Ebre. Les expedicions portades a terme entre els anys 821-850 tenien com a objectiu la captura de la medina de Tortosa, principal nucli urbà del baix Ebre, port fluvial i port marítim¹⁰⁴⁵. Aquestes operacions bèl·liques van fracassar, mantenint-se Tortosa com a centre neuràlgic andalusí al sud de Catalunya, enfront d'un comtat de Barcelona ja consolidat però en un inicial procés d'expansió relativament estancat. La frontera entre al-Andalus i el comtat de Barcelona s'estenia ja definitivament en els antics territoris del *ager Tarraconensis*, si bé la secció meridional quedava integrada en el districte de control tortosí. A aquesta pugna entre al-Andalus i els poders cristians (carolingis i les elits locals de Barcelona) cal afegir la ben documentada inseguretats que regnava en el Mediterrani. Sabem de les accions piràtiques que van exercir durant el segle IX tant els poders musulmans com la puixant presència normanda. Un exemple significatiu és la victòria del comte d'Empúries Ermenguer a una expedició islàmica en les aigües d'una Mallorca encara bizantina. Les incursions militars continuarien posteriorment, però sense canvis substancials a les fronteres ja constituïdes entorn dels rius Llobregat i Gaià. Els episodis bèl·lics dels segles IX i X d.C. tenien la connotació de ràtzia o incursió de depredació, càstig o piratejo. La més cèlebre de les ràtzies va tenir lloc l'any 985 quan Almansor va ordenar arrasar Barcelona. Les conquestes per part del poder central de Còrdova ja s'havien paralitzat en el Llobregat. En paral·lel el comtat de Barcelona aniria avançant cap al sud, molt poc a poc però de forma definitiva¹⁰⁴⁶.

¹⁰⁴² ABADAL 1953: 5-54.

¹⁰⁴³ GUIDI 2015b.

¹⁰⁴⁴ ABADAL 1961; VIRGILI 1984: 7-36; VIRGILI 2011: 47-66.

¹⁰⁴⁵ Aquesta rellevància de Tortosa com nucli de comunicació per via marítima i fluvial van condicionar la seva existència des de l'antiguitat; ARBEOLA 2000: 45-72; ARBEOLA 2008:79-96.

¹⁰⁴⁶ ABADAL 1953: 5-54; ABADAL 1961.

En aquest breu repàs als esdeveniments que coneixem entre l'any 711 i mitjans del segle IX d.C. veiem com la guerra civil interna del *Regnum Gothorum*, el fugaç procés d'expansió de l'islam, la col·laboració entre àrabs i hispanovisigots i la reacció de l'imperi Carolingi constitueixen els factors determinants en la nova realitat històrica que viuria el nord-oest de la Península Ibèrica. Durant un període de gairebé cent anys Catalunya (l'antic *Conventus Tarraconensis*) romandria sota l'autoritat musulmana. A partir de l'any 801 d.C. quedava ja fixat un territori de frontera entre al-Andalus (al sud) i la Marca Hispànica (al Nord). El cas del territori de Tarragona constitueixen un espai geogràfic i històric “especial”. Tarragona, malgrat la seva rellevància capital durant època romana i visigoda, desapareix com a protagonista polític, social i econòmic a partir de la segona dècada del segle VIII d.C., just en el context de les guerra civils del *Regnum* i la posterior consolidació del règim andalusí en la Península Ibèrica.

Així doncs, des d'una perspectiva històrica estricta fins l'any 801 d.C. no existeix la frontera entre al-Andalus i el comtat de Barcelona: abans no existia el comtat de Barcelona i tot el territori que actualment engloba Catalunya estava sota dominació àrab (al menys teòrica). Serà a partir de l'any 801 d.C. que s'estableixi la frontera entre la Marca Hispànica carolíngia i al-Andalus. Un al-Andalus que no hem de reconèixer com un estat polític-administratiu fort o una societat ben definida. Al-Andalus, a principis del segle IX d.C., és un estat i una societat en formació. A principis del segle IX d.C. es constitueix una frontera entre dos entitats polítiques, econòmiques, socials i ideològiques diferenciades però que –dit d'una forma planera– acabaven de néixer. El món postclàssic donava pas al món altmedieval; l'epíleg tardoantic (epíleg de l'antiguitat) donava pas a noves formes de govern i gestió política, noves fórmules de construcció social i econòmiques, i, amb l'ascens de l'islam per tot el Mediterrani, una nova realitat religiosa, ideològica i cultural que farà contrapès al cristianisme¹⁰⁴⁷.

No podem afrontar en un treball d'aquestes característiques tots els factors que van determinar la formació de la societat altmedieval. Ens centrarem única i exclusivament en el territori geogràfic que avui en dia caracteritza la província de Tarragona. I Martí Viso recentment ha plantejat aquest problema en un anàlisi general per a tota la Península Ibèrica¹⁰⁴⁸. Encertadament, la realitat homogènia que derivava de la societat romana es fragmenta i cada regió, cada realitat històrica local, és totalment diferent l'una de l'altra. Aquesta variabilitat de situacions i contextos és extraordinàriament complexa en el cas del territori de l'actual província de Tarragona. A partir del segle VIII d.C les realitats “locals” o les variabilitats “regional” s'accentuen radicalment. Per això l'evolució de la frontera entre el món andalusí i el cristià del nord (carolíngi-franc, el comtat de Barcelona en el seu origen i desenvolupament, la influència del cristianisme) està molt condicionada al nostre espai geogràfic objecte d'estudi per la pròpia evolució física de la frontera.

En apartats precedents hem plantejat una periodització o seqüència evolutiva de les fases que –segons el nostre criteri– va patir la franja fronterera altmedieval a l'espai costaner de la Catalunya sud (o Catalunya Nova). Efectivament, més enllà dels contextos amplis, considerem que s'han de distingir cinc fases en base a les dades històriques i les realitats geogràfiques de la situació de la franja de frontera. La primera fase aniria des de la conquesta àrab del territori durant la segona dècada del segle VIII

¹⁰⁴⁷ McCRANK 1977: 145-245; McCRANK 1979: 49-50; McCRANK 1988; McCRANK 2003: 441-474.

¹⁰⁴⁸ MARTÍN VISO 2003: 53-84; MARTÍN VISO, CASTELLANOS 2005: 1-42; MARTÍN VISO 2009.

(714-719/720) fins l'any 801 en que es conquerida militarment la ciutat de Barcelona pels carolingis. En aquest període no podem parlar d'una "frontera" real, ja que tot el territori català va romandre sota el domini àrab; però és importantíssim conèixer els esdeveniments per comprendre la rellevància de l'arribada de militars àrabs, siris o contingents berebers al territori de l'antic *ager Tarraconensis*¹⁰⁴⁹.

En definitiva és el moment en que apareix el nou protagonista polític, econòmic, social i ideològic de l'alta edat mitjana: l'islam. La segona fase o període neix, de la reacció dels francs i algunes elits indígenes –d'arrel romanovisigòtiques– al territori septentrional de Catalunya: és el segle d'estabilitat fronterera entre l'any 801 fins a principis del segle XI (dècada de 920 dC.). Durant aquest període la frontera es fixa al riu Llobregat i apareixen dos nous actors sobre el terreny, les ciutats de Barcelona i Tortosa, en substitució a l'antigament predominant Tarragona. La tercera fase sorgeix de la reacció del comtat de Barcelona de conquerir nous territoris en direcció sud, en detriment del recentment consolidat estat andalusí. Aquest període discorre des de l'any 920 fins a finals del segle X d.C. En 70 anys la frontera passa del riu Llobregat al riu Gaià en un procés que dona com resultat el naixement del *territorio Penetense* (el Penedès). Els barons, les elits d'arrel hispana –no franca– es fan progressivament amb un territori que havia estat sota domini islàmic no més de cent anys i mig. Durant aquest període Tarragona deixa de ser una ciutat per convertir-se en un vilatge i el poblament del Camp de Tarragona manifesta un notable descens a tots els nivells, una accelerada ruralització, dispersió i disminució demogràfica. La quarta fase, des de finals del segle X fins a la restauració de la seu metropolitana de Tarragona (1119/1128), és la que millor coneixem gràcies a les fonts textuais cristianes i a l'abundància de restes arqueològics. Es podria dir que és la "era dels castells" ja que en aquest moment es basteixen la majoria de torres i fortificacions –cristianes i andalusines– al territori. Es el període més "militar" o al menys en el que la presència d'episodis de conquesta del territori tenia que estar inequívocament lligada a episodis militars. Finalment, a la quinta fase –i la més curta cronològicament– en a penes dos dècades (1119/1128-1144/1153) es produeix la total assimilació del territori andalusí per part del comtat de Barcelona després de la restauració de la seu metropolitana de la ciutat de Tarragona: es conquisten les ciutats de Tortosa i Lleida, i es presa per la força la fortificació de Siurana, autèntica punta de llança de l'estat andalusí al territori fronterer altmedieval de la Catalunya sud¹⁰⁵⁰.

Com veiem la complexitat territorial és extraordinària. No es pot comparar amb altres realitats regionals com són el Vallès¹⁰⁵¹, el Maresme, l'Empordà o les regions més septentrionals de Catalunya. Tampoc podem comparar-la amb altres regions frontereres de l'interior com són l'Aragó o Castella. Sí podem trobar nexes en comú, leitmotivs o trets característics similars o semblants; però la realitat històrica és significativa: Tàrraco i el seu territori van perdre la capitalitat regional de forma definitiva. Aquest fet no va succeir amb altres importants ciutats de tradició romana com Mérida, Còrdova, Toledo o Saragossa. Tàrraco no tan sols va perdre la seva capitalitat regional, també va desaparèixer com entitat urbana de facto¹⁰⁵².

¹⁰⁴⁹ BARCELÓ 1992b: 25-28; arguments recollits per GUIDI 2015b.

¹⁰⁵⁰ VIRGILI 1984: 7-36; VIRGILI 1995b: 32-47; VIRGILI 2011: 47-66; GUIDI, VILLUENDAS 2012: 21-82.

¹⁰⁵¹ GUIDI 2011: 167-177.

¹⁰⁵² GUIDI 2015b.

El segle de la frontera estable (IX) i el nou estatus territorial.

El segle IX d.C. és un autèntic *dark ages* en relació a les fonts textuais. Si aquestes fonts són generalment escasses per a l'alta edat mitjana, el segle IX d.C. representa un repte per l'historiador. Un repte que només amb l'arqueologia pot resoldre's. L'escassetat de dades documentals i materials obliga a realitzar un plantejament multi-disciplinal que integri totes les dades existents, de forma crítica, però també constructiva i coherent. Malgrat aquesta escassetat de fonts textuais, aquestes sí aporten informacions o dades que degudament contextualitzats adquireixen gran rellevància. Les cròniques i relats de origen andalusí, per exemple, encara que escrits amb posterioritat (i segurament amb interpolacions) ens facilita una visió global de dos fenòmens paral·lels íntimament relacionats: la definitiva transformació de Tarragona en un vilatge i l'existència de contingents poblacionals habitant el territori andalusí de frontera (l'antic *ager Tarraconensis* romanovisigot)¹⁰⁵³.

Quan neix la frontera física.

Com hem apuntat anteriorment, la caracterització d'aquest "territori de frontera" ha portat a plantejar tradicionalment un buit poblacional que s'estenia per tot l'espai de l'actual Camp de Tarragona, Alt i Baix Camp, Conca de Barberà i el vessant més meridional del Penedès històric. Aquesta visió tradicional estipulava que el territori central de l'antic *ager Tarraconensis* romandria despoblat mentre el comtat de Barcelona quedaria relegat al vessant nord del Penedès històric i l'àmbit d'influència de la medina de Ṭurtūša limitaria amb el Coll de Balaguer i la Serra de Prades. No obstant això, com hem vist en apartats precedents, durant el segle VIII d.C. Tarragona i l'antic *ager Tarraconensis* va continuar estant poblat i organitzat. Hem de desestimar, així doncs, la percepció d'un territori de frontera buit o despoblat. La densitat d'espais habitats no tindria correspondència amb la romana alt-imperial, però en certa forma sí amb la d'època postclàssica. L'única forma de resoldre el problema dels buits documentals del segle IX d.C. és donant solució de continuïtat entre el segle VIII i el X d.C. sense establir una ruptura radical en les formes i estratègies d'hàbitat. Seguint aquest esquema, l'espai rural seguiria poblat, no obstant això, la ciutat de Tarragona deixaria de ser una entitat urbana definitivament¹⁰⁵⁴. La caracterització de Ṭarrakūna a partir del segle IX d.C i fins a l'ocupació feudal de principis del segle XII d.C. s'assemblaria més a un llogaret o poble (balda) que a una medina o centre d'operacions militar estable (com sí seria Siurana)..

No resulta senzill resoldre qüestions demogràfiques, però sí sembla evident i ha d'acceptar-se una reducció tant dels nuclis poblacionals com de la població que els constituïa. Evidentment la historiografia tradicional ha subratllat un caràcter "catastrofista", vinculat a l'absència d'un estat efectiu al territori¹⁰⁵⁵: ni al-Andalus, ni comtat de Barcelona... terra de ningú. Aquest esquema, vàlid fins a fa unes dècades, ha

¹⁰⁵³GUIDI 2015b.

¹⁰⁵⁴MAR, GUIDI 2010: 173-182.

¹⁰⁵⁵VIRGILI 1984; GONZALO 2013.

començat a replantejar-se radicalment¹⁰⁵⁶. De la mateixa forma que tradicionalment els territoris de la Catalunya central¹⁰⁵⁷ o la conca del riu Duero eren interpretats com a fronteres i/o deserts humans durant els segles IX-X d.C. No obstant això, una reinterpretació de les fonts textuales i les noves troballes arqueològiques estan fent replantejar totes les “fronteres” de la Península Ibèrica¹⁰⁵⁸. Lluny de la visió catastrofista, així doncs, s'imposa la construcció coherent basada en les dades d'un nou model explicatiu.

Autors com R.Abadal¹⁰⁵⁹, P.Bonnassie¹⁰⁶⁰, Guash¹⁰⁶¹ o A.Virgili¹⁰⁶² ja van plantejar l'existència d'un poblament dispers, gairebé sense organització social en estar al marge dels poders estatals d'al-Andalus o el comtat de Barcelona. L'absència d'esglésies, capelles o qualsevol altre tipus d'organització eclesiàstica al nostre territori durant els segles VIII-XI d.C. també seria indicatiu d'aquesta dispersió poblacional i organització social autònoma. Recordem que les institucions eclesiàstiques com les de caràcter monàstic o parroquial no solament donaven cobertura a les necessitats espirituals, també suposaven eixos materials d'organització i captació de recursos econòmics i per tant d'organització social. No obstant això, per al cas de l'antiga *Tarraconensis* -ara convertida en terra de frontera- la total absència de restes d'esglésies alt-medievals ha fet plantejar de forma sistemàtica una absència d'organització eclesiàstica¹⁰⁶³. Una excepció la trobarem en espais com la *civitas* altmedieval d'Olèrdola.

L'àrea del Camp de Tarragona, gran part de la Conca de Barberà, la Serra de Prades i la franja en constant evolució del Penedès històric han merescut l'atenció de diversos investigadors en les darreres dècades, partint tots ells de visions i plantejaments multidisciplinars. Tant la revisió de les fonts islàmiques, la toponímia, els primers textos de l'avanç cristià, com les dades arqueològiques, revelen una continuïtat ocupacional d'època visigoda fins la conquesta feudal dels segles X-XI d.C.¹⁰⁶⁴. Com han posat de relleu A.Virgili¹⁰⁶⁵, M.Pérez¹⁰⁶⁶ i X.Arango¹⁰⁶⁷, un instrument fonamental pel coneixement del territori tarragoní andalusí es l'anàlisi toponímic de nuclis poblacionals, espais geogràfics i naturals o d'explotació agrícola, ramadera o minera. Més endavant tornarem a la qüestió toponímica.

Si la documentació textual de caràcter local (emesa des d'àmbits concrets regionals) es inexistente, sí tenim un document que ens informa d'un rellevant pacte entre cristians i musulmans a principis del segle IX d.C. Es tracta d'un passatge dels *Annales regni francorum*, una crònica que menciona els principals esdeveniments polítics entre l'any

¹⁰⁵⁶VIRGILI 1984; X. Gonzalo parla fins i tot d'una “destrucció historiogràfica” de la Tarragona andalusí, GONZALO 2013: 14.

¹⁰⁵⁷Especialment després de la revolta d'Aisó i Guillerme de l'any 826.

¹⁰⁵⁸MANZANO 1991.

¹⁰⁵⁹ABADAL 1995; ABADAL 1961; ABADAL 1986: 317.

¹⁰⁶⁰BONNASSIE 1975; BONNASSIE 1979.

¹⁰⁶¹GUASCH 2001.

¹⁰⁶²VIRGILI 1984: 7-36; VIRGILI 1995b: 32-47; VIRGILI 2011: 47-66.

¹⁰⁶³No tenim cap església alt medieval documentada per a tota l'àrea objecte d'estudi a excepció de Sant Miquel d'Olèrdola. Sí existeixen evidències d'espais religiosos, però sense suficient registre arqueològic com per plantejar la seva configuració amb l'exactitud de Sant Miquel d'Olèrdola.

¹⁰⁶⁴BALANÀ 1993; CARRERA 2006; JULIANO 1985; PERIS, POBLET, QUEROL 1989.

¹⁰⁶⁵VIRGILI 1984.

¹⁰⁶⁶PÉREZ 2012:411.

¹⁰⁶⁷GONZALO 2013.

741 fins el 829. Aquests Annals van ser escrits en l'entorn àulic dels reis francs, sent una crònica d'esdeveniments al servei de l'exaltació de la dinastia carolíngia conceptualment vinculada a l'idea de la *Renovatio Imperii*. Segons els passatges estudiats, Ph.Sénac ha plantejat que l'any 810 d.C. va tenir lloc un acord o pacte entre l'estat emiral de Còrdova i l'Imperi Carolingi¹⁰⁶⁸. Aquest pacte va ser confirmat l'any 812 d.C., sota els governs de Hišām i Carlemany¹⁰⁶⁹. Considerem fonamental subratllar els dos signants de l'acord, les màximes autoritats polítiques d'al-Andalus i el Regne Franc a principis del segle IX d.C.¹⁰⁷⁰.

Es podria plantejar que d'haver estat efectiu aquest pacte o acord, la fixació de fronteres estables hagués permès al llarg del segle IX d.C. la consolidació d'un territori de *status quo* polític. Ni l'emir d'al-Andalus, ni rei franc o el comte de Barcelona, tindrien autoritat legítima sobre aquest territori de frontera. En conseqüència estariem parlant d'un tipus de societat del tipus camperola o rural desvinculada de les autoritats estatals andalusina i comtal. Però aquesta visió no es correspon amb el recorregut de topònims o cites documentals del segle XI d.C. que fan referència implícita a un poblament anterior de caràcter andalusí (l'estudi toponímic és revelador¹⁰⁷¹).

L'any 821 d.C. apareix als mateix *Annales regni Francorum* per primera vegada el terme Marca Hispànica emprat per caracteritzar l'espai geogràfic sota control o dominació teòrica franca al sud dels Pirineus. La locució Marca Hispànica no es pot circumscriure només als comtats altmedievals catalans ni a una unitat política ben definida i caracteritzada. Com ja van posar de relleu els treballs de Ramon d'Abadal¹⁰⁷² i P.Bonassie¹⁰⁷³, la Marca Hispànica mai va ser una entitat polític-administrativa ben pròpia dins l'Imperi Carolingi; sobre tot partint de la base que mai s'ha documentat un marquès. Entre els anys 821 i 850 d.C. la utilització del terme de Marca Hispànica no va ser si no la projecció en els ambients de la cort regia franca del concepte de frontera però sense cap valor jurídic o polític efectiu. No obstant ens interessa com durant la segona dècada del segle IX d.C. existeix una abstracció de l'idea de Marca Hispànica entesa com espai geogràfic de frontera –amb al-Andalus-¹⁰⁷⁴.

El pacte fixa fronteres polítiques, però no marcs d'influència social directa. En les societats preindustrials és difícil, per no dir impossible, la construcció de línies divisòries que afectessin a tots els nivells. Així doncs preferim parlar d'una frontera política, però no social, econòmica, cultural o fins i tot ideològica¹⁰⁷⁵. En contra dels arguments d'immobilisme en les formacions socials del territori tenim l'impressionant expansió urbana d'Olérdola o l'existència de referències constants a espais poblats a la documentació escrita de la primera meitat del segle X d.C. al Penedès¹⁰⁷⁶.

¹⁰⁶⁸ “Imperator Aquasgrani veniens mense Octimbrio memoratas legationes audivit pacemque cum Niciforo imperatore et cum Abulaz rege Hispaniae fecit. Nam Niciforo Venetiam reddidit et Haimricum comitem olim a Sarracenis captum Abulaz remittente recepit”. *Annales regni francorum*. Sénac 2002.

¹⁰⁶⁹ “Pax cum Abulaz rege Sarracenorum facta; item cum duce Beneventanorum Grimoaldo, et tributi nomine XXV milia solidorum auri a Beneventanis soluta”, *Annales regni francorum*. Sénac 2002.

¹⁰⁷⁰SÉNAC 2002.

¹⁰⁷¹ Fonamental el treball de X.GONZALO 2013.

¹⁰⁷²ABADAL 1995; ABADAL 1961.

¹⁰⁷³BONNASSIE 1979.

¹⁰⁷⁴SABATÉ I CURULL 2003: 221-276.

¹⁰⁷⁵SABATÉ I CURULL 2007: 47-94.

¹⁰⁷⁶GUIDI 2015b.

Una dominació andalusina efímera però rellevant.

La frontera política entre al-Andalus i el comtat de Barcelona romandria fixa gairebé tota una centúria a la riba dreta del riu Llobregat (Lubricatus/ Runliqāṭū¹⁰⁷⁷), des de l'any 810 fins a principis del segle X d.C. En contra del que s'ha plantejat recentment la frontera amb al-Andalus no sembla que estigués situada en el Coll de Balaguer¹⁰⁷⁸. La ubicació en aquest punt del límit del segle IX d.C. entre al-Andalus i la Marca Hispànica genera problemes si atenem als topònims i les primeres cites textuais cristianes que apareixen en el Camp de Tarragona al segle XI d.C. L'examen de les fonts cristianes del segle XI d.C., l'estudi de diverses estructures arquitectòniques del tipus torre i els propis topònims de l'àrea entre el Llobregat i el Coll de Balaguer subratllen una continuïtat poblacional durant tota l'alta edat mitjana, si bé en un continu procés de consolidació de les fórmules de gestió del territori feudals.

El definitiva, l'antic *ager Tarraconensis* romanovisigot va formar part de l'entitat político-administrativa andalusí durant tot el segle IX d.C. En aquest context creien necessari subratllar l'important rol que va jugar la fortalesa de Gelida (Alt Penedès), citada a les fonts d'origen musulmà com una ciutat (madīnat Ġāqa)¹⁰⁷⁹. D'altra banda és mèrit de M.Barceló l'haver vinculat el topònim de Gelida amb la presència de contingents poblacionals berbers que controlarien i haurien colonitzat el territori¹⁰⁸⁰. La presència de contingents poblacionals berbers s'hauria de vincular amb un territori andalusí ben organitzat i jerarquitzat, amb la ciutat-fortalesa de Gelida com centre regional. Precisament en aquest espai septentrional de l'antic *ager Tarraconensis* entre els rius Llobregat i Anoia i el sistema muntanyenc Litoral i Prelitoral s'ha plantejat la presència preconquesta cristiana d'un espai amb identitat pròpia¹⁰⁸¹. “La qüestió septentrional” que plantejava M.Barceló apunta en la direcció de l'establiment de berbers a l'àrea del Penedès entre d'altres nombrosos topònims clarament andalusins¹⁰⁸². És a dir, la forta presència de nuclis d'hàbitat vinculats al segle VIII d.C. (de conquesta) i al segle IX d.C. de consolidació d'un poblament colonitzador sobre la base indígena. Recordem que existeixen dos tipus de topònims: els tribals i els descriptius.

De les lectures que del material toponímic fan tant M.Barceló¹⁰⁸³ com R.Martí¹⁰⁸⁴ considerem que s'ha d'extreure un conjunt de reflexions. La primera es l'alta concentració de topònims tribals i descriptius andalusins, així com els indicis arqueològics cada vegada més abundants que s'han de datar anteriors al segle X d.C. La segona és la possibilitat que aquest territori patís una transformació diferenciada respecte a altres àrees de l'antic *ager Tarraconensis*. Així doncs, a les àrees d'influència de Tortosa estenen-se per el Priorat, la Serra de Prades, Conca de Barberà i limitant amb el Camp de Tarragona pel Coll de Balaguer, hem d'incloure una “ruptura” en el sector més septentrional de l'antic *ager*. L'Alt Penedès es constituïria així al segle IX

¹⁰⁷⁷ BRAMON 2002: 77, 78 i 80.

¹⁰⁷⁸ GONZALO 2013.

¹⁰⁷⁹ BRAMON 2002: 78.

¹⁰⁸⁰ BARCELÓ 1991: 90-91.

¹⁰⁸¹ Martí 1993: 248.

¹⁰⁸² BARCELÓ 1991:

¹⁰⁸³ BARCELÓ 1991.

¹⁰⁸⁴ MARTÍ 1993.

com una unitat andalusí diferenciada del Camp de Tarragona (entenent Camp de Tarragona per les actuals comarques del Alt Camp, Baix Camp, el Tarragonès i la part sud-oest del Baix Penedès). Un segle després aquesta tendència del Penedès de formar entitats regionals amb caràcter propi es tornarà a reproduir amb l'ascens del *territorium olerdulae* i a principis el segle XI d.C. amb les actuacions de Mir Geribert. Per altra banda l'arqueologia ha avançat notablement les darreres dècades, permetent que s'estigui plantejant la presència de comunitats humanes al segle VII-IX d.C. a tot el Penedès¹⁰⁸⁵.

S'ha intentant establir, fixar i caracteritzar un territori propi per Ṭarrakūna als segles IX-X d.C., parlant d'un territori ṭarrakūni¹⁰⁸⁶. Segons aquesta proposta de caracterització territorial el marc geogràfic abastaria única i exclusivament el Camp de Tarragona, amb l'única possible via d'ampliació per les valls fèrtils de la Conca de Barberà. En l'àrea septentrional, més enllà del riu Llobregat, ja al segle X apareix la denominació de *territori Penetense*. En treballs anteriors vam poder estudiar de forma extensa el trànsit de la antiguitat tardana a l'edat mitjana en aquest *territori Penetense*. En un principi es podria plantejar que els seus orígens d'aquest *territorio Penetense* cal buscar-los en el status del segle IX.C., però la seva consolidació com a formació política o administrativa (estenenent les atribucions a la gestió tributària) quedaria plenament manifesta a principis del segle X d.C., (durant la dècada de 920-930) quan el comtat de Barcelona dona els primers passos dels avanços militars¹⁰⁸⁷. No obstant això, criem que sí va existir una tendència al trencament interregional a tota la meitat nord de l'antic *ager Tarraconensis*. Durant el segle VIII d.C. però de forma clarament manifesta al IX d.C. es detecten dos realitats andalusines diferenciades entre els actuals Camp de Tarragona i Alt Penedès. Creiem que no s'ha plantejat el problema en conjunt i que seran necessaris futurs treballs que integrin les dades entre ambdós espais¹⁰⁸⁸. L'avanç cristià del segle X d.C. i la formació d'Olèrdola amb la realitat geogràfica denominada *territorio Penetense* serien conseqüències d'aquesta forta presència andalusina al territori.

El centre polític-militar, social, econòmic i ideològic d'aquesta entitat diferenciada, però integrada al comtat de Barcelona al segle X d.C., seria Olèrdola. La *civitas* olèrdolana serà la principal entitat poblacional del *territorim Penetense*. Els arqueòlegs i especialistes que treballen en l'extens jaciment arqueològic d'Olèrdola han pogut establir nivells d'ocupació al segle IX d.C. Sobre la base de l'estudi de la necròpolis existent abans de la construcció de la denominada "primera església", s'ha establert nivells d'ocupació humana al segle IX d.C. que manifesten una ocupació continuada del lloc al llarg de l'alta edat mitjana¹⁰⁸⁹. Aquest és potser un dels exemples més significatius de la presència de població prefeudal, és a dir, andalusina. Els esdeveniments relatius al nomenament de Mir Geribert l'any 1041 com *princeps olerdulae* resulten reveladors: al llarg del segle IX d.C. i durant tot el X d.C. s'havia anat configurant una entitat polític-administrativa gairebé autònoma respecte al comtat de Barcelona. El territori *Penetense* i posteriorment la intitolació de *princeps olerdulae*,

¹⁰⁸⁵ GIBERT REBULL 2006.

¹⁰⁸⁶ GONZALO 2013: 17.

¹⁰⁸⁷ MARTÍ 1993.

¹⁰⁸⁸ M.Ancién Almansa parla de "protofeudalisme" per definir les característiques socials d'aquests tipus de poblacions; ACIÉN ALMANSA 2000: 429-441.

¹⁰⁸⁹ MOLIST et alii 2010.

obeeix a una tendència general de consolidació d'elits en uns territoris ben caracteritzats, delimitats i gestionats. Al segle IX d.C. el territori *penetense* era al mateix temps un epíleg de les formes i estratègies d'hàbitat de l'antiguitat tardana i el preludi dels nuclis poblacions propis de la plena edat mitjana.

Durant tot el segle IX d.C. l'Alt Penedès va constituir un espai andalusí de primer ordre, perfectament organitzat i jerarquitzat, amb importants nuclis poblacionals com Gelida, Mediona, Masquefa o Lavit¹⁰⁹⁰. Manca la monografia que caracteritzi totes aquestes dades, però la tendència general a punta a un segle IX d.C. estàtic en la frontera entre al-Andalus i el comtat de Barcelona. L'estatisme en la frontera política no hauria frenat les incursions militars puntuals o els fenòmens d'aculturació i fins i tot d'intercanvis econòmics. Resten encara dubtes i es plantegen nombroses preguntes que caracteritzin el Penedès andalusí altmedieval. Però ens interessa la "tardança" en iniciar-se la conquesta militar per part del comtat de Barcelona, a partir de la segona dècada del segle X d.C. Creiem que no es pot comprendre el silenciós segle IX d.C. sense entendre que el Camp de Tarragona andalusí i l'Alt Penedès andalusí van començar a generar dinàmiques locals pròpies conseqüència del trencament polític-administratiu visigot i la consolidació de noves formes i estratègies d'hàbitat i gestió dels recursos al territori vinculades a models andalusins camperols¹⁰⁹¹. En aquest context hem de situar el problema no resolt de la progressiva assimilació per part de Tortosa dels antics territoris adscrits a Tarragona: la Serra de Prades, Conca de Barberà i el límit tradicional del Coll de Balaguer¹⁰⁹². Creiem que aquesta assimilació per part de la medina de Tortosa de territoris que passen a orbitar en el seu espai d'influència no va començar fins a principis del segle X d.C.

La ciutat de Tarragona desapareixia com nucli interregional de primer ordre definitivament al segle IX d.C. Continuaría sent un espai poblat, però amb les característiques d'un vilatge o poble (balda). L'antic *ager Tarraconensis* s'havia desfet radicalment al segle IX d.C., donant pas a una realitat política nova: la andalusina. Però la realitat social i econòmica va ser de continuïtat respecte a segles anteriors. Les profundes transformacions del món postromà amb la desaparició del sistema de villae i l'aparició de noves formes de poblament tenia el seu origen als segles IV-V d.C. a l'ager objecte d'estudi; però creiem que les formes i patrons de poblament van continuar sense moltes alteracions fins al segle IX d.C. a l'espai rural. No obstant això és la desaparició de Tarragona com agent polític i el sorgiment de nous protagonismes locals (medina Tortosa, Gelida, Mediona, Masquefa, Lavit, La Granada, Calafell, Vimbodí i la vall de Castellfollit a la Serra de Prades, el Sarral, i la xarxa de fortificacions d'origen andalusí, etc.) la que va propiciar una descapitalització respecte als segles visigots (V-VII d.C.). El segle VIII d.C. es pot interpretar com una centúria de transició política; però el segle IX d.C. constitueix la fi del sistema de poblament postclàssic i a la vegada el començament d'un de nou¹⁰⁹³.

¹⁰⁹⁰ BARCELÓ 1992b: 25-28.

¹⁰⁹¹ Sobre aquest tipus de societat camperoles altmedievales veure BARCELÓ 1997: 133-144.

¹⁰⁹² GUIDI 2013c.

¹⁰⁹³ GUIDI 2015b.

Les fronteres del segle X d.C. El territori ṭarrakūni andalusí i la *marcha extrema* comtal.

El segle X d. de C., especialment a partir de la proclamació com a califa d'Abū l-Muṭarraf Abd ar-Raḥmān ibn Abd Allāh an-Nāṣir li-dīn Allāh, (Abd al-Rahman III) l'any 929 d.C. és el segle de la formació de la frontera militar; o millor dit, de les fronteres militars. Com hem vist anteriorment, als segles VIII-IX d. C. s'havia viscut un *statu quo* amb incursions militars puntuals de conquesta, la majoria d'elles temptatives infructuoses, que no van modificar massa els límits de la Marca Hispànica i el nord d'al-Andalus. És a partir de principis del segle X d.C. quan s'inicia una autèntica ofensiva i procés d'expansió de conquesta per part del comtat de Barcelona cap al sud, cap als territoris de l'antic *ager tarraconensis* ara en l'òrbita d'un al-Andalus amb capitalitat a Ṭurṭūša i la seva xarxa de fortificacions encapçalada per Šibrāna¹⁰⁹⁴. La bel·licositat, en forma de ràtzies (com les dels anys 978, 982, 984 i 985) es van accentuar a mesura que va avançar el segle, sobretot en època d' Abu-Àmir Muḥammad ibn Abī 'Āmir al-Maafirī, més conegut com Almansor (mort l'any 1002).

A partir de la dècada de 920-930 i de forma progressiva a partir del 940 d.C. la frontera del Llobregat entre el comtat de Barcelona i al-Andalus es veurà constantment modificada. A principis del segle X d.C. es trenca el status quo entre les dos entitats polítiques i començarà un avanç lent però imparabile per part del comtat en detriment del territori andalusí. L'antic *ager Tarraconensis* havia donat lloc entre els segles VIII-IX d.C. a un territori andalusí que albergava diverses realitats locals. Durant aquest període acabaven les formes de poblament postromanes mentre sorgia noves formes i estratègies d'hàbitat i gestió del territori.

Segons al-Maqqarī (1577?-1632), en els temps d'Abd al-Rahman III (912-961), "...fou pres el que quedava en mans dels musulmans a les fronteres d'al-Andalus...; i la ciutat de Tarragona sortí del poder dels musulmans l'any 330 [circa 941-942] juntament amb d'altres ciutats i fortalezes. Amb això han quedat com a frontera dels musulmans en aquest moment -336 (947-948)- a l'est Tortosa, al nord Fraga sobre un gran riu i finalment Lleida"¹⁰⁹⁵. Al-Maqqarī, citant el testimoni de l'àrab d'al-Mas'ūdī, es fa ressò de la notícia de que la darrera de les possessions d'al-Andalus era Arbūna, que hem d'interpretar per Ṭarrakūna. La notícia ens aporta fins i tot la data exacta de la pèrdua de Tarragona, esdevinguda l'any 330, entre el 26 de setembre de 941 i el 10 de juliol de 942 d.C.¹⁰⁹⁶. El text especifica que dos anys després, en el 332, entre el 4 de setembre del 943 i el 23 d'agost de l'any 944, la frontera d'al-Andalus havia quedat fixada entre Tortosa, Fraga, el riu Ebre i Lleida¹⁰⁹⁷. El text fa referència explícita a l'existència d'una xarxa de ciutats i fortalezes. Dins d'aquesta xarxa urbana es trobaria Tarragona, per la qual cosa hem de suposar que se li reconeixia cert estatus urbà. Igual que en la *Vita* de

¹⁰⁹⁴ Fonamental el treball de M. ACIÉN ALMANSA 1995: 7-36, on estudia el procés de fortificació generalitzat en aquestes cronologies a al-Andalus.

¹⁰⁹⁵ BRAMON 2002: 306-307; BONET 2011: 59.

¹⁰⁹⁶ Text reproduït per BRAMON 2002: 306-307. Al-Ḥimyarī recull també aquesta sortida de l'òrbita d'al-Andalus de Tarragona: "Tarragona fou la més allunyada de les ciutats de les fronteres de l'al-Andalus que estigué en mans dels musulmans, a la ratlla del país d' *al-Ifranġa*, i sortí del poder dels musulmans l'any 330 [26 setembre 941-10 juliol 942] juntament amb altres ciutats i fortalezes"; BRAMON 2002: 121.

¹⁰⁹⁷ BRAMON 2002: 306-307.

Luís el Piadós, es fa esment a l'existència de fortaleses; encara que no s'especifiquen les seves situacions ni es donen noms concrets. Si es fa referència a un conjunt de fortaleses en la primera meitat del segle X d.C. (a l'àrea del Camp de Tarragona) aquestes solament poden identificar-se amb elements de control i gestió territorial de caràcter andalusí. El text parla, no d'una frontera, sinó de “fronteres”, en plural, fent referència a al-Andalus i al-Ifranġa¹⁰⁹⁸. En referència a al-Ifranġa, aquest terme fa referència a la terra “dels francs”. La descripció d'aquesta franja de terra entre fronteres és molt concisa: “és la part més estreta de les terres d'al-Andalus”. El document fa referència a incursions realitzades per mar (confontant els normands amb els hongaresos)¹⁰⁹⁹. Aquestes expedicions dutes a terme pel litoral, tindrien la seva àrea d'influència en l'espai costaner de l'antic *ager Tarraconensis*, ara convertit a la franja de territori entre les fronteres d'al-Andalus i el comtat de Barcelona.

Aquest text resulta fonamental per entendre la definitiva consolidació d'una línia de fronteres ben definida entre al-Andalus i el comtat de Barcelona, amb els problemes derivats de la caracterització de la pròpia frontera. Segons aquest text entre l'any 941/942 d.C. la ciutat de Tarragona va sortir de l'òrbita de control del poder andalusí. Si donem total credibilitat a la notícia, és de suposar que entre el 810 i el 941/942 el pacte de fixació de fronteres fos més o menys efectiu. No obstant això, com hem apuntat anteriorment, durant la primera meitat del segle X d.C. la tendència és la de la consolidació d'una autèntica frontera militar entre al-Andalus i el comtat de Barcelona. El text d'al-Maqqarī i els documents 54 i 84 del Diplomatarium de la Catedral de Barcelona (així com les cartes de franqueses i privilegis del segle XII) apunten a l'existència d'un poblament precedent al del propi avanç cristià, directa o indirectament vinculat al poder estatal cordovès. L'àrea de Tarragona no apareix com un desert, sinó com una terra en litigi que a partir d'aquestes cronologies es veurà assetjada pel control de la fortalesa de Siurana i els diferents avanços cristians abans de travessar el riu Gaià. En aquest punt és on hem de marcar la línia de conquesta del comtat de Barcelona. No obstant això, el text d'al-Maqqarī fixa a Tortosa, el nord de Fraga i el gran riu (Ebre) fins a Lleida, la perfectament caracteritzada línia de frontera andalusina¹¹⁰⁰. Tenim més dades sobre la ruptura del *status quo* a mitjan segle IX d.C., l'any 332, 943/944 d.C.¹¹⁰¹. A mitjan segle IX d.C. el poder d'influència del Camp de Tarragona, cor de l'antic *ager Tarraconensis*, passava a orbitar en torn del comtat de Barcelona. Tenim una altra dada que ens pot ajudar a perfilar aquesta tendència. L'any 953 d.C. el comte de Barcelona nomena al seu fill Miró, malik (senyor) de Barcelona i Tarragona. No obstant això, creiem que aquesta intitulació estava més vinculada als intents que a la presa efectiva de Tarragona i el seu territori circumdant.

Finalment considerem que hi ha una font que, de forma indirecta, apunta a l'antiga possessió del Camp de Tarragona entre el 810 i el 943/944 en poder andalusí. Es tracta d'una cita datada a mitjan segle IX en la qual Joan de Corz, ambaixador d'Odó I de Saxònia¹¹⁰² diu “*ea prima regis sarracenum erat*”¹¹⁰³ a l'hora de descriure el territori

¹⁰⁹⁸ BRAMON 2002: 306-307.

¹⁰⁹⁹ BRAMON 2002: 306-307.

¹¹⁰⁰ Bramon 2002: 306-307.

¹¹⁰¹ BRAMON 2000: 306. Ibn Ḥaldūn confirma la destrucció del *status quo* que havia de derivar dels pactes signats l'any 810 d.C.

¹¹⁰² PERTZ (Ed.) (1841). *Vita Iohannis Abbatis Gorziensis auctore Iohanne abbate S. Arnulfi*, Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum IV, Hannover, p. 3711.

septentrional al de la medina andalusina de Tortosa. Aquest territori no podia ser un altre que el situat entre el Penedès i el districte islàmic de Tortosa, és a dir, Tarragona i el Camp de Tarragona.

El segle de la transformació poblacional: la constitució de la franja de frontera entre al-Andalus i el comtat de Barcelona.

Considerem que per caracteritzar el territori (o los territoris) hem de distingir dos realitats concretes. La primera es la presència d'un poblament consolidat al cor de l'antic *ager Tarraconensis*, al Camp de Tarragona, l'ara denominat territori țarrakūni. La segona és l'existència d'un espai andalusí a l'Alt Penedès amb personalitat pròpia als segles VIII-IX d.C.¹¹⁰⁴ El segle X d.C. és un segle d'avanç del comtat de Barcelona cap al sud-oest resseguint les vies de penetració de l'interior i el litoral. Gràcies a aquest fenomen conqueridor i colonitzador és en aquest període quan comencem a disposar d'abundant documentació de tipus textual. A partir del segle X d.C. els distints corpus textuais es constitueixen com la principal base de dades per al coneixement de la població andalusina o autòctona i l'arribada de nous pobladors¹¹⁰⁵. La progressiva consolidació al territori per part dels cristians del comtat de Barcelona es constitueix com el moment en que queden fixes o fossilitzats els topònims d'origen àrab. El procés de llatinització dels topònims –descriptius i/o gentilicis/tribals- no és homogeni; de la mateixa vegada que la frontera militar entre el comtat i al-Andalus no va ser mai un espai fixe. Seguint aquesta màxima, els topònims de Gelida, Mediona, Lavit o Granada (Alt Penedès) han de vincular-se a un origen àrab anterior a mitjan del segle X d.C., mentre que els que trobem al Camp de Tarragona i la Serra de Prades (Albarca, Albiol¹¹⁰⁶ o Alcover¹¹⁰⁷ entre altres) poden arribar fins al segle XI d.C. És a dir, la identificació, estudi i caracterització dels topònims andalusins al Camp de Tarragona tenen un marc cronològic molt més ample (segles VIII-XI)¹¹⁰⁸ que no pas els del Penedès històric més septentrional (segles VIII-IX)¹¹⁰⁹.

Per altra banda a partir del segle X d.C. l'arqueologia comença a registrar un major i millor volum de jaciments i troballes arqueològiques a tota l'actual província de Tarragona. Aquest augment de les dades que ens aporta l'arqueologia és, segons la nostra opinió, simptomàtic de la consolidació d'un sistema i la fi d'un altre;

¹¹⁰³ “Barchinoman venientes, quindecim diebus morantur, donec nuntius Tortosae missus est. Ea prima regis sarracenorum erat”. PERTZ (Ed.) (1841). *Vita Iohannis Abbatis Gorziensis auctore Iohanne abbate S. Arnulfi, Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum IV*, Hannover, p. 3711.

¹¹⁰⁴ Un territori que, no obstant això, encara avui en dia no és ben conegut i que va ser progressivament conquerit pel comtat de Barcelona fins arribar al riu Gaià. GUIDI 2015b.

¹¹⁰⁵ Un altre argument a favor de l'existència d'una població rural al Camp de Tarragona és la claredat amb que les fonts documentals immediates a la conquesta feudal del segle XII parlen d'aquest poblament. En capítols successius incidirem en aquestes referències textuais.

¹¹⁰⁶ FONT 1969: doc 109.

¹¹⁰⁷ FONT 1969: doc. 131.

¹¹⁰⁸ “Pero es posiblemente en la parte occidental del Camp donde más topónimos de origen árabe se han conservado. Diversos núcleos actuales tendrían un origen árabe que creemos que hay que vincular al dominio islámico de este territorio al siglos VIII o a la estrecha relación de esta zona con la Turtušaandalusí a partir del siglo IX”, GONZALO 2013: 23.

¹¹⁰⁹ Per exemple, l'historiador X. Ballestin ha plantejat que Cambrils era al segle XII una alqueria de Țurtuša. Sobre els primers documents on apareix el terme Cambrils veure FONT 1969: doc 91.

transformació radical en les formes de poblament i gestió del territori que s'il·lustra amb la construcció de torres tant en les àrees d'influència andalusina com comtal¹¹¹⁰.

Com hem apuntat anteriorment, sabem de l'existència d'un nou pacte o concòrdia entre el califa Abd-al Rahman III i el comte de Barcelona Sunyer anterior a l'any 940 d.C. Aquesta dada, totalment descontextualitzat al no tenir les estipulacions establertes en ell, ens obliga a reflexionar sobre si a partir d'aquest moment (dècada dels anys 30 del segle X d.C.) es va produir un canvi substancial a les fronteres o àrees d'influència entre al-Andalus i el comtat de Barcelona. Les dades que sí tenim per a aquestes cronologies, a mitjan del segle X d.C., apunten en aquesta orientació: un avanç de l'àrea d'influència del comtat de Barcelona vers al Camp de Tarragona amb el riu Gaià com eix principal, però també un procés de consolidació dels territoris del districte de la Tortosa andalusina amb Siurana com nucli militar a la regió¹¹¹¹.

No obstant això, de la mateixa forma que es consolida el poder estatal musulmà en tot el vessant del districte de Ṭurtūša, la reacció del comtat de Barcelona serà la de començar a donar mostres d'un objectiu clar: la conquesta i restauració de la seu eclesiàstica de Tarragona. En aquest moment (segona meitat del segle X d.C.), neixen les iniciatives amb una clara voluntat per part del comte de Barcelona, les elits civils, militars i eclesiàstiques de desenvolupar tot tipus d'arguments que legitimin l'acció de conquesta. Ja hem apuntat com l'any 953 d.C. el comte de Barcelona nomena al seu fill Miró malik de Barcelona i Tarragona; tres anys després, en el 956, l'abat Cesari de Santa Cecília de Montserrat voldrà el càrrec d'arquebisbe de Tarragona (un intent frustrat). La ciutat de Tarragona començava ha aparèixer com un objectiu militar geo-estratègic de primer ordre, però vinculat directament a la necessitat de reformar i reorganitzar l'estructura eclesiàstica del comtat de Barcelona¹¹¹². Aquests nomenaments eren nominals i ficticis, no responent a la real conquesta i gestió de Tarragona; però resulten simbòlics. Mentre que una xarxa de fortalises avançava pel territori septentrional, Ṭarrakūna romania sent un llogaret objecte d'incursions i expedicions militars; però ara amb un renovat prestigi ideològic¹¹¹³.

Al llarg de la segona meitat del segle X d.C., es polaritzen les activitats a costat i costat de la frontera. Mentre que a Ṭurtūša es consolida un districte rural unit a una gran madīna; en a l'Alt Penedès avança la construcció, reforma i reorganització de fortalises i espais poblats. En el 929 d.C. Olèrdola ja despunta com a principal nucli habitat, seguit per Castellví en el 941. El riu Gaià actuarà com a frontera natural però també

¹¹¹⁰Els treballs de J.Menchon a la Conca de Barbera i el Camp de Tarragona han posat de relleu una ocupació postromana-altmedieval a partir del registre funerari. Per altra banda, els nostres treballs sobre el Penedès (sense distingir àrees diferenciades) que subratllen una ocupació del territori continuada des del segle VIII fins a les conquestes dels X-XII. No podem marginar el problema que comporta la ruptura, continuïtat o transformació demogràfica que suposen els segles postromans i la nova realitat poblacional. En aquest sentit, cada vegada son mes nombrosos els estudis que han fixat la seva atenció en el territori durant l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana, en especial en la fallida del sistema de *villae* i la formació de la frontera entre els territoris andalusins més septentrionals i l'avanç cristià del Llobregat cap a el Gaià/Francofí. MENCHÓN 1992a: 7-30; MENCHÓN 1998: 5-30; MENCHÓN, ADELL 2005: 65-85; MENCHÓN 2006: 331-348; MENCHÓN 2010: 49; ; MENCHON 2011: 263-277. Per una visió general a la Península Ibèrica d'aquest procés: ACIÉN ALMANSA 1995: 7-36; ACIÉN ALMANSA 1999: 77-63.

¹¹¹¹GUIDI 2015b.

¹¹¹²BONET 2011: 60.

¹¹¹³GUIDI, VILLUENDAS 2012: 21-82.

humana; en el 960 la fortificació de Queralt, la d'Albà en el 978 i finalment la de Cabra en el 980 d.C. van acabar de definir l'avanç cristià per l'interior de l'antic *ager Tarraconensis*¹¹¹⁴.

Hem de caracteritzar la política de tots dos estats (el cordovès andalusí i el barcelonès cristià) en una tendència de progressiva de fortificació de les línies de frontera. Aquest procés queda patent a la fi del mateix segle X d.C., moment en què al mateix temps que les grans fortificacions apareixen com puntes de llança de control comtal en el Penedès i la Conca de Barberà, es produeixen les ràtzies dels anys 978, 982, 984 i 985. Recordem que en la incursió militar manada executar per Almansur contra Barcelona del 985 va tenir com resultat la destrucció de gran part de la ciutat i la captura de nombrosos esclaus. Serà en època d'Almansur i els seus successors quan s'accentuï el clima d'hostilitats militars entre al-Andalus i el comtat de Barcelona, culminant-se en paral·lel les xarxes de fortificacions del vessant septentrional de la frontera.

El territori ṭarrakūni al segle X: fortificacions i vilatges.

La presència de fortificacions en l'espai andalusí corresponent amb l'actual Camp de Tarragona (a la riba dreta del riu Gaià) ens proporciona un dossier excepcional que il·lustra el fenomen ocupacional durant el segle X d.C. L'adscripció cultural d'aquestes construccions turriformes (andalusina o comtal) es pot realitzar a partir del registre arqueològic, l'anàlisi de l'arqueologia de la arquitectura a partir de les restes encara visibles o l'anàlisi de les fonts textuais de l'avanç feudal¹¹¹⁵. No tenim cap text andalusí que ens permeti caracteritzar el sistema de fortificacions del territori andalusí de Ṭarrakūna durant els segles X-XI d.C.¹¹¹⁶. Així es pot adscriure abans de l'any 1000 amb una més que possible filiació andalusina les fortificacions de la torre de Castellfollit, Santa Perpètua de Gaià, Pinyana, l'Albà, Selma, Querol i el Catllar. El desenvolupament de l'arqueologia de l'arquitectura, estudiant els paraments dels murs conservats i l'evolució de l'estructura arquitectònica, ens permet datar les fortificacions de la torre de Castellfollit, Santa Perpètua de Gaià, Pinyana, l'Albà, Selma i Querol amb anterioritat al canvi de mil·lenni i establir una filiació andalusina. A el Catllar les intervencions arqueològiques portades a terme a l'interior del castell baixmedieval han permès identificar estructures altmedievales que considerem que formava part d'una torre andalusina. L'origen d'aquestes torres s'ha de datar genèricament a principis o mitjan del segle X d.C.; es a dir, el territori ṭarrakūni andalusí va ser fortificat durant la primera meitat del segle X d.C.¹¹¹⁷.

El *castrum* d'Albà exemplifica la dinàmica de torres amb una possible adscripció andalusina que van ser reaprofitades en la construcció dels castells feudals. Bastit sobre una carena, el conjunt de tot el castell –de planta rectangular– es complementa amb una església romànica i un nucli residencial format per cases camperoles. L'element més antic de tot el conjunt és la torre circular que segurament va ser bastida durant la primera meitat del segle X¹¹¹⁸. Entre les restes arquitectòniques i arqueològiques del

¹¹¹⁴BATET 1995: 342-360.

¹¹¹⁵MENCHÓN 1995c: 385-389; MENCHÓN, ADELL 2005: 65-85; MENCHÓN 2006: 331-348.

¹¹¹⁶Naturalment no és el cas del districte de Tortosa o la fortalesa de Šibrāna, espais que coneixem bé a partir de les fonts textuais andalusines, les cristianes i l'arqueologia.

¹¹¹⁷Datacions que ja van proposar a GUIDI 2015b.

¹¹¹⁸BOLÒS 1995:83.

castell de Pinyana (un conjunt de 70 m. de llarg per 20 m. d'ample) s'ha identificat una torre que segurament es té que adscriure a un moment molt reulat del segle X, plantejant-se el seu origen andalusí¹¹¹⁹. La torre andalusina de Pinyana, de planta circular, com la de l'Albà planteja l'existència de torres similars a les que estaven bastint el comtat de Barcelona al Penedès.

L'actual castell de Selma encara avui conserva una torre de planta quadrangular molt mal conservada. De l'anàlisi dels paraments i els sistemes constructius es pot deduir que es tractava de la primera estructura arquitectònica que es va bastir de l'actual conjunt; al menys és la més antiga. Segurament va ser bastida per part dels poders durant la primera meitat del segle X, en un moment d'acceleració de la rompuda del status quo a la frontera entre al-Andalus i el comtat de Barcelona¹¹²⁰. La torre andalusina de la Selma tindria la funció de controlar el pas natural entre el Penedès i el Camp de Tarragona en un moment en que el *territorio Penetense* estava guanyant poder específic en detriment dels antics territoris andalusins d'origen berber. La proximitat del castell de Selma amb el de Querol ens obliga a reflexionar si tenien ambdós les mateixes funcionalitats o si estaven orientades una (Selma) cap el control militar del territori, l'altra (Querol) cap a la gestió dels contingents poblacionals i la producció camperola.

Situat al sector més septentrional de la frontera del Gaià, l'estudi arquitectònic del castell de Querol va permetre identificar les restes d'una torre de planta semicircular molt arrasada. Des del punt de vista dels materials i les tècniques emprades en la seva construcció es pot datar en un moment indeterminat anterior a l'any 1000. Podria plantejar-se que formés part de les estructures bastides amb l'arribada dels pobladors feudals, però considerem que la seva adscripció cultural ha de ser andalusina¹¹²¹. Al curs inferior del riu Gaià es localitza la torre del Cucurull, que segons J.Bolós s'ha identificat amb el castell de Roda. La torre, de planta circular està envoltada de restes de murs que fan plantejar l'existència d'un assentament indeterminat datat en època altmedieval. L'adscripció cronològica de la torre s'ha de recular a abans de l'any 1000, sent el seu origen probablement andalusí¹¹²². La torre de l'Abella (Ardenya) té per les seves característiques analogies amb altres torres andalusines del baix Aragó. La seva tècnica constructiva, bastida amb murs de tàpia, és també similar a la de Castellfollit (de segura adscripció andalusina). Ens interessa subratllar com aquesta torre controlava un espai privilegiat de poblament en el que es localitza un pas natural, una sèquia, molins i un espai de regadius que reaprofitaven l'aigua del riu Gaià¹¹²³.

A Montferri, sobre el cim que domina l'actual poble, es localitza les restes d'una torre de planta oblonga amb els extrems arrodonits. Per la tipologia arquitectònica, materials utilitzats i tècniques constructives aquesta estructura turriforme és similar a altres que localitzem al Penedès com són els casos de la torre del Papiol o la de Font-Rubí¹¹²⁴. El castell de Vespella, per les seves característiques, planteja un sistema defensiu molt més

¹¹¹⁹ BOLÒS 1995: 83.

¹¹²⁰ BOLÒS 1995: 83.

¹¹²¹Mostra indubtables analogies formals amb la torre preromànica del castell de Castellví de Rosanes, al Baix Llobregat; BOLÒS 1995: 83.

¹¹²² BOLÒS 1995: 83.

¹¹²³ BOLÒS 1995: 83; sobre la presència de molins i sistemes de regadius altmedievals a la regió veure GUIDI 2016a: 129-148.

¹¹²⁴ BOLÒS 1995:83.

complex que els documentats a la resta del tram inferior del Gaià. El treball de recopilació de dades de J.Bolòs ha posat de relleu una torre amb planta semicircular i estructures annexes indeterminades que apunten a l'existència d'un cos arquitectònic amb un pati obert al seu interior¹¹²⁵. Totes aquestes estructures es tenen que datar en un moment indeterminat de la primera meitat del segle X, amb clars paral·lels amb la morfologia arquitectònica de la fortalesa de Mediona (Alt Penedès), també d'origen andalusí. El cas de la fortificació de Vespella és significatiu: els termes o territoris dels castells termenats de Castellví de la Marca i Albinyana tenien a Vespella una àrea en litigi o en conflicte. Va ser durant el govern de Ramon Berenguer I que es va dur a terme una reestructuració de la xarxa castral del Gaià que segurament es fonamentava en una d'anterior, però que la va transformar radicalment¹¹²⁶. Considerem que el cas de la gran fortalesa andalusina de Vespella és significativa ja que amb l'arribada dels contingents feudals del comtat de Barcelona va quedar desestructurada, quedant dividida entre els termes de Castellví de la Marca i Albinyana.

El territori andalusí del Camp de Tarragona i la conca de Barberà estaria plenament fortificat abans de l'arribada efectiva del comtat de Barcelona. És a dir, el territori *ṭarrakūni* estava protegit, organitzat i jerarquitzat en base a aquesta xarxa de torres que constituïrien la base de la posterior conquesta cristiana. Resulta significatiu com J.Bolòs va plantejar un origen posterior a l'any 1000, amb una filiació comtal, a les forteses de el Catllar, Montornès, Tamarit o Montoliu¹¹²⁷. No obstant això, les noves intervencions arqueològiques i una anàlisi detallada de les seves estructures arquitectòniques està avançant la cronologia de l'ocupació d'aquests espais. El cas més significatiu pot ser el Catllar, on les intervencions arqueològiques portades a terme a l'interior del castell baixmedieval han posat al descobert les restes d'una torre de planta quadrada i murs circumscrits a l'espai d'aquesta estructura. Els excavadors han datat aquest complex arquitectònic altmedieval al segle X d.C.¹¹²⁸. La torre quadrada estava bastida amb pedra lligada amb morter de calç i arena mentre que el cos rectangular estava realitzat amb la tècnica de la tàpia¹¹²⁹. De la lectura que podem realitzar de la planimetria publicada de les restes arqueològiques podem extreure que es tractava d'un complex arquitectònic d'entitat format per una torre i un cos annex rectangular, molt similar a la planta del castell d'Olèrdola¹¹³⁰. L'adscripció cultural d'aquest espai fortificat ha de ser andalusina tant per la seva posició en la seqüència estratigràfica dels actuals edificis com per la seva tipologia constructiva.

El cas del castell de Tamarit és diferent. Sense intervencions arqueològiques es pot intuir la presència d'una torre, de planta rectangular, anterior a la construcció medieval de tot el complex arquitectònic¹¹³¹. Aquesta torre es situaria al costat de la església; el seu estat de conservació –molt refet– no permet afinar més en cronologies sense una intervenció arqueològica com la duta a terme al castell del Catllar. Altres indicis de poblament altmedieval el trobem a un conjunt d'habitacles excavats a la roca en un lloc

¹¹²⁵ BOLÒS 1995: 83.

¹¹²⁶ VIRGILI 1991: 97-111; VIRGILI 1995.

¹¹²⁷ BOLÒS 1995: 83.

¹¹²⁸ FONTANALS, VERGÈS, ZARAGOZA 2001: 1011-1017; FONTANALS, VERGÈS, ZARAGOZA 2012: 53-65; LOZANO et alii 2007: 435-450.

¹¹²⁹ "...fragments de parets que conservaven el basament fet de pedra i morter de calç i arena i part de la tàpia superior", FONTANALS, VERGÈS, ZARAGOZA 2001: 57.

¹¹³⁰ GUIDI 2010c: 105-132; GUIDI 2010d: 93-123; GUIDI 2010e.

¹¹³¹ BOLÒS 1995: 83.

proper a la torre. Aquests habitatges excavats i/o tallats a la roca de Tamarit no han sigut objecte d'intervencions arqueològiques, però en l'actualitat són apreciables, sent similars a les estructures en negatiu que documentem a Olèrdola. Un problema similar planteja el castell de Montornès, on al recinte de planta quadrangular baixmedieval es localitza les restes d'una torre de planta quadrada als seus angles que pot ser datada en torn al segle X d.C.¹¹³². Especial atenció mereix la fortificació de Mont-ravà. Els actuals restes arquitectònics del castell estan formats per dos edificis turriformes diferenciats. Un d'ells es va bastir amb la tècnica de tàpia, encofrat i carreus relativament ben tallats. Com ha plantejat J.Bolòs per les característiques de les restes de l'edifici es pot plantejar la seva adscripció andalusina¹¹³³.

La toponímia adscrita a espais fortificats ben coneguts en època baix medieval permet plantejar un origen andalusí a alguns dels castells més importants del territori. Es el cas del castell de Cabra¹¹³⁴. Datat ja l'any 980 d.C. per part de les forces conqueridores del comtat de Barcelona, el terme Cabra derivaria de la forma llatina *Igabrum*, sent la evolució de la paraula en època andalusina la que hagués permet la fossilització del vocable adscrit a l'espai fortificat¹¹³⁵.

La primera referència del castell de Selma (Celma), l'any 1009, per part dels cristians també indiquen un origen andalusí a la fortalesa¹¹³⁶. La paraula derivaria de l'àrab *sawma'a*, una veu que fa referència a estructures de tipus torre, generalment vinculada amb els minarets. Aquest origen àrab concordaria així doncs amb la presència d'una torre-castell de filiació andalusina al mateix espai on ara es localitzen les restes del castell baixmedieval. Al terme *sawma'a*s'anexaria el sufixo romanç *-ella*, en un procés ben conegut d'evolució de l'àrab durant els segles altmedievals. Per altra banda, en el context de la primera referència textual de Selma no tan sols trobem la torre/castell, també la presència d'una via (*strada*) que comunicava l'estructura fortificada amb el riu Gaià (*ipsa strada qui pergit de Celma usque ad Gaiano*)¹¹³⁷.

Calafell suposa un altre topònim que fa referència al passat andalusí del Camp de Tarragona¹¹³⁸. Mencionat per primera vegada l'any 1037, el castell de Kalafell està vinculat des del primer moment amb la presència d'un *kastrum*. Tradicionalment s'ha acceptat amb unanimitat que Kalafell deriva directament de Calaf, topònim que fa referència a una estructura de tipus fortalesa. No obstant això, en els darrers anys alguns autors estan plantejant alternatives en l'origen de Kalafell¹¹³⁹.

¹¹³² BOLÒS 1995: 83.

¹¹³³ BOLÒS 1995: 84.

¹¹³⁴ Arxiu Comtal de Barcelona: ss. IX-X, doc. 186, año 980.

¹¹³⁵ S'ha posat d'exemple la població cordovesa de Cabra, a Andalusia; GONZALO 2013: 22.

¹¹³⁶ Diplomataris de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona s. XI, doc. 131, any 1009; citat també a GONZALO 2013: 22.

¹¹³⁷ Diplomataris de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona s. XI, doc. 131, any 1009.

¹¹³⁸ "...ipso Kaller de collo, qui est subtus parada que dicunt Episcopalem et per ipsas planas ultra [ipso reger] prope ipsa turre qui fuit] de Tedbert que dicunt [Belvizi], sive per ipsa gralera, et ipsum kastrum, que dicunt Kalafell, simul cum ipso stangnos que dicunt Ollero usque [in ipsum mare], sicut resonat in preceptum..." Cartulari de Sant Cugat del Vallès, doc. 545, año 1037.

¹¹³⁹ M.Pérez (2012) va plantejar que es podria tractar de la derivació de l'àrab Ḥalaf. J.Gibert (2001) per la seva banda va plantejar un origen muladí de l'enclavament vinculat als muladís Banu Ḥalaf.

L'anàlisi de la toponímia a partir dels primers textos de l'avanç feudal comtal ens permet establir la filiació de moltes poblacions actuals amb possibles orígens andalusins¹¹⁴⁰. La població d'Alcover, amb un clar origen andalusí, es documenta per primera vegada l'any 1060¹¹⁴¹ vinculat a un dels primers temples religiosos identificats al territori, *Sancta Maria de Alchoder*¹¹⁴². L'actual població de Salomó ja apareix en els primers textos de dels conqueridors comtals: "ipso pelago qui dicunt Salamo"¹¹⁴³ i "ipsum torrentem qui vocant Salamon"¹¹⁴⁴. X.Gonzalo ja va plantejar la dificultat de identificar el topònim amb una filiació jueva (Salomó) o àrab (Sulayman). Però totes les formes del terme Salomó documentades són derivades de la primera forma, Salomó¹¹⁴⁵. La cita de Salomó l'any 1011 fa plantejar l'existència d'un nucli poblacional d'origen andalusí però que podria haver albergat una important comunitat jueva¹¹⁴⁶. Un cas similar el documentem a Bràfim per a la segona meitat del segle X d.C. Al Creixell es documenta en un moment molt reculat el topònim Moriscas¹¹⁴⁷, exactament l'any 1091. El topònim d'Altafulla, no obstant això, no es pot incloure amb rotunditat dins el conjunt d'espais, llocs i estructures d'origen andalusí del Tarragonès¹¹⁴⁸. L'any 1158 es documenta el topònim Alforja¹¹⁴⁹, població que ha continuat existint fins a l'actualitat¹¹⁵⁰. Encara que existeixen diverses variants del vocable, como són Alforja¹¹⁵¹ o Alfurgia (l'any 1164)¹¹⁵², existeix unanimitat en considerar aquest topònim d'origen àrab¹¹⁵³. Inicialment es podria plantejar el seu significat com "graner", espai d'emmagatzematge rural, però es considera que el significat original va ser el de *al-furğa*, que s'ha de vincular amb una "obertura", plantejant-se que Alforja seria una població que estaria situada com "obertura" o entrada al Coll d'Alforja¹¹⁵⁴. Es a dir, l'adscripció toponímica vindria marcada per l'espai natural i no pas per l'existència d'una estructura arquitectònica.

A la butlla papal de l'any 1154 en que es fa una relació de les esglésies de la diòcesis metropolitana de Tarragona es documenta per primera vegada Borges del Camp, població que s'ha posat recentment en relació amb un passat andalusí a partir de la toponímia. Segons X.Gonzalo Borges vindria del terme burġ¹¹⁵⁵. La població d'Almoster pot tenir dos significats, però la seva adscripció cronològica es

¹¹⁴⁰Fonamentals els treballs d'A.Virgili sobre la documentació textual feudal d'aquests temps de conquesta i avanç feudal: VIRGILI 1984: 7-36; VIRGILI 1995b: 32-47; VIRGILI 2011: 47-66.

¹¹⁴¹ Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Borrell a Ramon Berenguer Y, doc. 546, año 1060, citat també a GONZALO 2013.

¹¹⁴² GONZALO 2013: 22.

¹¹⁴³ Cartulari de Sant Cugat del Vallès, doc. 432, any 1011.

¹¹⁴⁴ Cartulari de Sant Cugat de Vallès, doc. 730, any 1088; citat també a GONZALO 2013: 22.

¹¹⁴⁵ GONZALO 2013: 22.

¹¹⁴⁶ No hi hauria llavors incompatibilitat entre l'adscripció jueva i la musulmana en el context de la societat andalusina.

¹¹⁴⁷ Diplomataris de Santes Creus, doc. 23 any 1091.

¹¹⁴⁸ "Habría que explicar mejor por qué motivo se habría conservado la "i" del artículo árabe ante una letra solar, máxime cuando los topónimos son transmitidos por vía oral y no de manera escrita, donde sí se podría conservar esta letra", GONZALO 2013: 23. A favor de l'adscripció andalusina del topònim Altafulla a BALAÑA 1993; RIBAS 2005.

¹¹⁴⁹ FONT 1969: doc. 110.

¹¹⁵⁰ FONT 1969: doc. 110.

¹¹⁵¹ "...ipsa Alforja...", FONT 1969: doc. 110.

¹¹⁵² "... ipsum locum Sanctae Mariae de Alfurgia...", Font 1969: doc 125.

¹¹⁵³ GONZALO 2013: 23.

¹¹⁵⁴ GONZALO 2013: 23

¹¹⁵⁵ GONZALO 2013: 23.

indubtablement anterior a la conquesta comtal del territori, per tant anterior al segle XI d.C. La primera hipòtesi planteja que Almoſter és una derivació del terme *monasterium*, com apareix clarament a un text datat l'any 1164, on es cita com Monasterio¹¹⁵⁶. J. Coromines, en el seu erudit estudi, no obstant això planteja que l'origen de la paraula Almoſter seria al-*mustār*, es a dir, un espai de producció de vi. Es pot plantejar un espai monasterial o cenobític abans de la conquesta feudal? En aquest cas estaríem parlant d'un nucli de població mossàrab. En el cas de que l'origen sigui al-*mustār*, aquesta no deixa de ser una terminologia emprada per les societats altmedievals mossàrabs. En tots dos casos, així doncs, ens trobem amb el leïtmotiv d'una població que –sota el domini territorial andalusí– tenia fortes connotacions mossàrabs. X. Gonzalo ha recopilat més topònims del Camp de Tarragona vinculats a fórmules similars: el pic de Moster prop de l'Argentera, un mas de Muster proper a Vilabella i un segon mas de Muster al terme de Mont-ral¹¹⁵⁷. Recordem que al Priorat, que ma romandre sota poder andalusí fins al mitjan del segle XII, es localitza el Coll de Mònecs, on s'ha plantejat que uns espais excavats a la roca es poden identificar amb un espai eremític¹¹⁵⁸. Es tracta d'un espai pròxim a l'ermita de Sant Bartolomeu, on es localitzen quatre balmes que van ser tancades per uns murs de pedra seca; a l'interior de les coves es va realitzar un treball d'adaptació per l'habitatge. Es tracta d'un espai molt similar al documentat a Sant Magí de Brufaganya¹¹⁵⁹. Aquestes dades fan plantejar que podria haver existit espais eremítics i/o comunitats monasterials cristianes al territori andalusí abans de la conquesta efectiva comtal del territori.

L'any 1158 es documenta el lloc d'Alexar¹¹⁶⁰, també d'origen àrab. El seu significat segons J. Coromines seria “lloc de pastos” i estaria relacionat amb extensos espais orientats a la ramaderia¹¹⁶¹. Més problemàtiques ofereix el terme Botarell, que apareix per primera vegada l'any 1173¹¹⁶². No obstant això J. Coromines va relacionar aquest topònim amb la presència d'un morisc anomenat Ayça Botareyl en cronologies modernes¹¹⁶³. El vocable Botarelli (de Botarell) seria una derivació en forma antroponímica de l'àrab Abu Talal. Novament ens trobem amb l'adscripció d'un lloc o espai a un personatge rellevant de la societat andalusina altmedieval de Ṭarrakūna, com en el cas de Vimbodí o Bràfim¹¹⁶⁴.

Uns dels topònims més cridaners d'aquestes cronologies el trobem a la Serra de Mussara, que apareix l'any 1173 amb la forma d'Almosaram¹¹⁶⁵. Segons X. Gonzalo aquest topònim estaria relacionat amb la cita “illum honorem de Almuzarra” de Torroelles del Fox¹¹⁶⁶. És mèrit de X. Gonzalo haver identificat l'arrel àrab *zr'* amb un espai de

¹¹⁵⁶ “...ipsum torrentem de Mosterio...”, FONT 1969: doc 125.

¹¹⁵⁷ GONZALO 2013: 23.

¹¹⁵⁸ BOLÒS 1995: 84.

¹¹⁵⁹ BOLÒS 1995: 84.

¹¹⁶⁰ FONT 1969: doc 110.

¹¹⁶¹ X. Gonzalo (2013: 32) ha posat en relació aquest terme amb la descripció que realitza E. Morera al segle XX de fins a 750 hectàrees de camps de pastos al terme d'Alexar.

¹¹⁶² “... termino Botarelli...”, FONT 1969: doc 146.

¹¹⁶³ Citat per X. GONZALO 2013: 24.

¹¹⁶⁴ També seria el cas de Calafell si acceptem els plantejaments de GIRBERT 2001 i PÉREZ 2012.

¹¹⁶⁵ Cartulari de Sant Cugat del Vallès, doc. 1024, any 1159.

¹¹⁶⁶ GONZALO 2013: 24.

cultiu¹¹⁶⁷. A partir d'aquesta identificació es planteja que l'Almosaram seria un espai privilegiat orientat cap a l'explotació agrícola.

La comarca del Priorat romandrà sota domini andalusí fins la conquesta de la madīna de Ṭurtūša i la de la fortalesa de Šibrāna, ambdues fins el segle XII¹¹⁶⁸. El seu caràcter fronterer es relatiu al haver-hi estat integrada fins al final sota domini d' al-Andalus. Recordem que en l'espai de molt poc temps, des de la restauració de la seu metropolitana de Tarragona fins la conquesta de Ṭurtūša i Šibrāna, el Priorat va romandre sota la dominació comtal fugaçment. No és el nostre objectiu fixar-nos ni en les seves formes de poblament andalusines ni en el procés de feudalització del segle XII. No obstant això, creiem necessari articular aquest espai amb el “cor” de l'espai fronterer altmedieval.

Del sector més proper a la Serra de Prades, bastió andalusí fins al segle XII, la toponímia aporta més dades que l'arqueologia en lo referent a torres o sistemes de control del territori¹¹⁶⁹. El cas de la torre de Castellfollit, l'àrea de la franja nord-est de la serralada amb la Roca de Miravet (citada als textos), la presència d'estructures de caràcter defensiu que no han pogut ser estudiades amb detall o la presència de Šibrāna fan del sector muntanyenc de Prades un espai que ha de tractar-se de forma diferenciada al del Camp de Tarragona. No obstant això, volem posar de relleu la presència a Albiol¹¹⁷⁰ d'un sistema defensiu d'origen andalusí que no ha merescut suficient atenció fins fa poc¹¹⁷¹. Es tracta de dues torres de plantes rectangulars reaprofitades i integrades en la fortalesa baixmedieval. Encara que el complex arquitectònic del castell d'Albiol manifesta un notable estat de conservació, no existeixen estudis monogràfics o s'ha realitzat intervencions arqueològiques que pugen caracteritzar les diferents fases constructives de l'espai. Les restes d'aquestes dos torres fan plantejar un origen andalusí amb un posterior desenvolupament feudal¹¹⁷². La torre de Castellfollit (Vimbodí, Conca de Barberà) constitueix un dels millors exemples del sistema de fortificació andalusina del segle X. Controlant l'entrada a la Serra de Prades des de les planures agrícoles, la torre exercia la funció de vigilància i control d'un ampli territori i vies de comunicació, però també donava cobertura a les funcions de control del vilatge altmedieval de Castellfollit i altres nuclis de població¹¹⁷³.

Al sector nord-est del sistema muntanyenc de Prades trobem dos topònims vinculats amb estructures de caràcter turriforme. Es tracta de la torre de Miravet (entre els termes municipals de l'Espluga de Francolí i Montblanc) i la Torre dels Moros de Castellfollit (Vimbodí)¹¹⁷⁴. X. Gonzalo seguint el treball toponímic de J. Coromines ha insistit en que Miravet s'ha de relacionar amb l'evolució de la paraula àrab murābit¹¹⁷⁵. El topònim es

¹¹⁶⁷ GONZALO 2013: 24.

¹¹⁶⁸ BOLÒS 1995: 85; MENCHÓN, ADELL 2005: 71-75.

¹¹⁶⁹ Per al cas de la Serra de Prades veure GUIDI 2013c; per al cas específic de l'actual àrea de Vimbodí i Poblet veure GUIDI 2015a.

¹¹⁷⁰ Veure també FONT 1969: doc 109.

¹¹⁷¹ BOLÒS 1995: 83.

¹¹⁷² BOLÒS 1995: 83; MENCHÓN, ADELL 2005: 76.

¹¹⁷³ MENCHÓN, ADELL 2005: 76; GUIDI 2013c, GUIDI 2015a.

¹¹⁷⁴ GUIDI 2013c, GUIDI 2015a.

¹¹⁷⁵ El terme murābit deriva així mateix de ribāt/ribat, la institució islàmica que es materialitzava en forma de fortificacions en tota la geografia del món musulmà durant l'alta edat mitjana. El ribāt més important de la Catalunya andalusina es situava a l'actual Sant Carles de la Ràpita.

cita per primera vegada l'any 1079¹¹⁷⁶ amb l'expressió “ipsa roca de Miravet”, fent referència a el promontori rocós on estaria situada aquesta torre, entre les ermites de Sant Joan de la Muntaya i la Santíssima Trinitat¹¹⁷⁷.

L'existència de vilatges abandonats amb cronologies amb datacions incertes ens obliga a reflexionar sobre la possibilitat que part d'aquest nuclis tinguessin un origen andalusí. Per el Tarragonès es documenten els de Tamarit, Montgons i el de Vespella¹¹⁷⁸. En el cas de Tamarit les restes arqueològiques estan en un alt grau de degradació, disperses pel terreny i devorades per la vegetació. Prop del riu Francolí, a Montgons, es localitza les restes arquitectòniques d'un castell envoltat per diferents estructures. Els hàbitats documentats corresponen a diferents èpoques però una d'elles està semi-excavada al terra reaprofitant la roca natural. S'ha plantejat un origen eremític per aquest espai¹¹⁷⁹. En el cas de Vespella, on es localitza una fortificació possiblement andalusina, també es localitzen restes d'un vilatge altmedieval. L'adscripció d'aquestes estructures és complexa de concretar tant cronològica com culturalment ja que manquen intervencions arqueològiques. Sabem que el nucli poblacional original s'estenia al voltant de la roca on s'alçava la torre andalusina posteriorment reformada i on es va bastir la església posteriorment. En aquest espai inferior es va documentar restes de murs que reaprofitaven els massissos de la roca natural. Algunes estructures estaven semi-excavades al terra, com en el cas de Vespella¹¹⁸⁰. Tots aquests assentaments no han estat estudiats en profunditat. Però sí comptem amb un espai privilegiat per conèixer les estratègies i formes d'hàbitat altmedievals a la frontera. Es tracta del vilatge documentat a Vimbodí (Conca de Barberà), a la vall que connectava la plana amb la Serra de Prades a Castellfollit.

L'assentament de Castellfollit ha estat estudiat i publicat monogràficament per A.Carreras Casanovas¹¹⁸¹, qui va realitzar una prospecció de superfície en extensió l'any 1984. Aquest investigador va documentar nombrosos marges de pedra seca que s'estenien entre el començament de la vall de Castellfollit i la Font de Nerola, abastant una extensió aproximada a les 8/10 hectàrees. El jaciment arqueològic, l'assentament, s'estenia per la banda de llevant pel rierol de Castellfollit, pel peu de la serra Llarga per la part de ponent, per la Font de Nerola pel seu costat nord i per l'estrenyiment dels dos vessants muntanyencs que formen la vall en la part sud¹¹⁸². La troballa va resultar ser extraordinari donada l'extensió i monumentalitat de les estructures localitzades. Inexplicablement cap institució pública (Generalitat, Ajuntaments, Servei d'Arqueologia, Universitats, Instituts científics, etc) es va interessar per la documentació, estudi i conservació del jaciment arqueològic¹¹⁸³. Cal assenyalar que a

¹¹⁷⁶ Cartulari del Monestir de Poblet, doc. 24, any 1079.

¹¹⁷⁷ GONZALO 2013: 22.

¹¹⁷⁸ BOLÒS 1995: 84.

¹¹⁷⁹ BOLÒS 1995: 84.

¹¹⁸⁰ BOLÒS 1995: 84.

¹¹⁸¹ CARRERAS CASANOVAS 2000c: 49-56.

¹¹⁸² CARRERAS CASANOVAS 2006: 65.

¹¹⁸³ “Durant els anys 1984 i 1987, aprofitant una tala de les alzines que s'havia dut a terme i que posava al descobert l'abundor i perfil de les restes, efectuàrem l'amidament de la major part d'aquestes construccions, situant-les damunt un planell. Malauradament, a principis dels 90, s'esbancà la zona compresa entre la carretera de Castellfollit i la cova dels Aixeregats per plantar-hi vinya, tasques que feren desaparèixer les construccions d'aquest sector. Recentment, hem trobat la continuïtat d'aquest vilatge per l'altra banda del rierol de Castellfollit”, CARRERAS CASANOVAS 2006: 65; nota a peu de pàg. núm. 45.

principis de la dècada de 1980 no s'havien consolidat al nostre país els organismes de protecció del patrimoni arqueològic que ara tenim. Afortunadament, i com hem comentat anteriorment, A.Carreras Casanovas va documentar les restes arqueològiques, documentat les estructures, fotografiant-les i realitzant una planimetria que constitueix l'únic material amb el qual expliquem per a l'estudi d'aquest assentament¹¹⁸⁴.

A l'hora d'afrontar l'estudi, identificació i caracterització d'aquest jaciment arqueològic ens trobem amb les limitacions derivades de la inexistència d'una intervenció arqueològica o prospecció extensiva realitzada en superfície. Com en altres espais i en relació a altres jaciments alt medievals, tan sols comptem amb els metòdics treballs de recopilació de dades i propostes interpretatives de A.Carreras Casanovas. Malgrat que aquests treballs han estat publicats de forma extensa en diferents formats (llibres, articles en revistes, etc¹¹⁸⁵), cap altre investigador o grup d'investigació ha afrontat les problemàtiques derivades de l'existència d'aquest extens (i monumental assentament)¹¹⁸⁶. A continuació oferirem les dades dels quals tenim constància en referència al que hem denominat "assentament poblacional (tardovisigòtic o andalusí) de Castellfollit". En apartats posteriors plantejarem les hipòtesis ja realitzades i oferirem la nostra, basada en la recopilació de dades precedent i en la comparació amb altres espais anàlegs.

Com ja hem apuntat l'abundància i extensió de les restes arqueològiques ens permeten afirmar que tant la torre com l'assentament estaven íntimament relacionats. Prova manifesta d'aquesta unió és la localització de restes i indicis arqueològics entorn de la torre, que han de relacionar-se inequívocament amb l'assentament. Totes aquestes estructures (concentrades o disperses han de datar-se entorn dels segles IX-X d.C.) adscrites a un nucli poblacional andalusí (no sabem si d'origens visigots, però sí sabem que no podia tenir una continuïtat medieval relacionada amb els conqueridors cristians feudals¹¹⁸⁷). Comencem amb la descripció de les restes arquitectòniques associades a la torre. Es van localitzar dues cavitats buidades a la roca i situades a 35 i 45 metres de la torre, cap a l'oest. La més propera a la torre té forma ovalada, amb una llargada de 132 centímetres, una amplada de 72 centímetres i una profunditat de 55 centímetres. La més allunyada, amb forma el·líptica, a 110 centímetres de llarg per 55 centímetres d'ample i 22 centímetres de profunditat. Prop seu hi ha altres solcs i forats buidats a la roca. A.Carreras ha considerat que aquestes cavitats podien servir com a cisternes¹¹⁸⁸. En la nostra opinió es tractava d'estructures en negatiu o excavades en superfície que podien haver donat cobertura a construccions del tipus cabanya o unes altres. Encara que és versemblant la hipòtesi plantejada per A.Carreras Casanovas. No obstant això no comptem amb una estratigrafia fiable conseqüent d'una excavació arqueològica. En la nostra opinió es tractava d'estructures en negatiu o excavades en superfície que podien haver donat cobertura a construccions del tipus cabanya o unes altres. Encara que és versemblant la hipòtesi plantejada per A.Carreras Casanovas. No obstant això no comptem amb una estratigrafia fiable conseqüent d'una excavació arqueològica. És a

¹¹⁸⁴CARRERAS CASANOVAS 2006: 65; nota a peu de pàg. núm. 45.

¹¹⁸⁵ Material publicat i inèdit recollit en la bibliografia.

¹¹⁸⁶ Per exemple, no existeix cap tipus d'estudi o catalogació d'aquest jaciment arqueològic en les bases de dades del SETOPAN (Seminari de Topografia Antiga) de la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona.

¹¹⁸⁷ Com veurem posteriorment aquest extens assentament no apareix citat en la documentació medieval cristiana, d'altra banda tampoc es van trobar restes arqueològiques vinculades a la els segles XI-XIII d.C.

¹¹⁸⁸CARRERAS CASANOVAS 1981. BOLOS I MASCLANS 1995: 587.

dir, no sabem si aquestes estructures excavades en la roca són coetànies a les construïda en superfície (les restes de murs). És possible que les estructures excavades en la roca siguin anteriors a les construïdes sobre el nivell geològic. Tenim nombrosos casos anàlegs a aquesta successió de construccions (primer les "excavades en superfície", posteriorment les "construïdes en superfície").

Així doncs han de plantejar-se tres hipòtesis de treball que tan sols una intervenció arqueològica exhaustiva podria solucionar:

a) En primer lloc plantejar la hipòtesi d'una ocupació tardovisigòtica del lloc (segles VII-VIII d.C.). Aquesta ocupació poblacional es basaria en un conjunt de cabanyes i estructures excavades en superfície identificades per les denominades estructures en negatiu (retallades en la roca, fosses, fons de cabanya, etc). En una segona fase (segurament ja sota dominació islàmica), la presència de cabanyes serien abandonades i amortitzades amb la construcció d'estructures més sòlides construïdes en superfície a força de l'ús de pedra i material romà reaprofitat. Com en el cas de cases de La Quadra de la Cogullada es van edificar ex novo, sovint aquest tipus de construccions es readapten a estructures preexistents; aquest és el cas de Santa Maria de Veciana, a l'Anoia¹¹⁸⁹. Aquestes construccions més sòlides tindrien lloc en època de dominació plenament andalusina (segles IX-X d. de C.).

Ben conegut és el fenomen en el qual la vil·la romana dóna pas al vilatge medieval, com possiblement va ser el cas de l'assentament de la vall de Castellfollit. Després d'un dilatat procés històric, com en el cas del nord d'Itàlia i com documentem a Cubelles (Garraf) on, sobre l'edifici romà, s'edifica el castell, que va articular la població medieval que ha perdurat fins a l'actualitat¹¹⁹⁰. No obstant això, ara per ara el nostre coneixement del *locum penetense* segueix pendent d'estudis específics. La Quadra de la Cogullada ens ofereix la *turris*, el *castellum*, el llogaret i un conjunt d'estructures entre les quals podem destacar cases (cadascuna d'elles casa *colonica*) que es troben parcialment excavades en la roca però erigides en pedra¹¹⁹¹. L'agrupació d'aquestes cases, com la de cabanes i cases en "La Torre" de Sant Marc d'Argençola, constitueixen llogarets, elements d'aglutinació poblacional que estan relativament ben documentats a partir del segle X d.C.¹¹⁹², encara que reconeixem elements propis d'aquestes entitats ja en el segle VII d.C. en La Solana. Aquesta seqüència històrico-arqueològica es factible que fos similar a les estructures que s'han documentat a la de la vall de Castellfollit.

b) En segon lloc podem plantejar el fet que el lloc no anés poblat en època visigoda i tant les estructures excavades en la roca com les construïdes en superfície són islàmiques (segles IX-XI d.C.). No és anòmal al món andalusí alt medieval la presència d'aquest tipus d'estructures. D'altra banda la seqüència ocupacional seguiria sent la mateixa a la plantejada en la primera hipòtesi de treball: estructures en negatiu (retallades en la roca, fosses, fons de cabanya, etc) i una segona fase de consolidació poblacional en la qual les cabanyes serien abandonades i amortitzades amb la construcció d'estructures més sòlides, sent construïdes aquestes en superfície a força de l'ús de pedra i material romà reaprofitat. Aquestes construccions més sòlides tindrien

¹¹⁸⁹ ARBÓS 2003, 225-237.

¹¹⁹⁰ CAIXAL et alii 1998.

¹¹⁹¹ MIQUEL, VILA 2005, 65 i ss.

¹¹⁹² NADAL, PASCUAL 2004, 217-228; NADAL et alii 2005, 161-182.

lloc amb la consolidació ja ferma al territori de la dominació islàmica (segles IX-X d.C.).

c) En tercer terme plantejarem la hipòtesi (d'alguna manera ja enunciat en els treballs de A.Carreras Casanovas) segons la qual les estructures excavades en la roca i aquelles construïdes en la superfície són coetànies i van ser executades, construïdes i mantingudes en el mateix espai cronològic, els segles IX-X d.C. grosso modo. En conseqüència tant les estructures excavades en superfície com les edificades amb pedra sobre el nivell geològic serien adscrites al període de dominació andalusina.

Aquestes tres hipòtesis de treball (A, B i C) només podrien ser confirmades o desmentides a partir d'una excavació arqueològica que permeti desxifrar el registre i la successió cronològica de les construccions. Seguint acceptant la hipòtesi de A.Carreras Casanovas (la hipòtesi C), creiem que cal tenir en compte tant l'A com la B, sobretot si tenim en compte els paral·lels i analogies que documentem en els jaciments arqueològics i espais ben documentats d'altres parts del centre i sud de Catalunya¹¹⁹³. A continuació descriurem les restants estructures (excavades o construïdes en superfície) que coneixem.

A uns 75 metres cap a l'est de la torre es va documentar un fragment de mur que segueix la línia de la carena al llarg de 6,8 metres. Té un gruix de 170 centímetres i en l'actualitat es conserva amb una alçada d'1,5 metres. Segons A. Carreras és possible que fos una mica més alt en origen. Segons aquest investigador la funció de l'estructura consistia a fer de mur de pas o bé de paret de separació entre els dos vessants. L'aparell constructiu del gran mur és irregular amb pedres sense treballar i sense cap morter que les uneixi¹¹⁹⁴. La considerable distància d'aquest mur en relació a la torre fa plantejar, al costat de les estructures excavades en superfície, en la presència de més estructures arquitectòniques. En aquest sentit no tenim dubtes a afirmar que la torre no era un element "independent", si no que aquesta estava íntimament relacionada amb unes altres que no podem identificar o caracteritzar sobre la base del fragmentari i reduït de les dades. A l'oest de la torre, sota la cavitat més allunyada d'aquesta construcció, hi ha les restes de l'angle d'un mur que resta ben adossat a la roca natural. El mur és format per grans pedres, en aquesta estructura molt més treballades que en altres espais del vilatge. Aquestes pedres estaven lligades sense morter. La tècnica constructiva, més sòlida i elaborada que la que trobem en la majoria d'estructures de l'assentament de la vall, ens fa plantejar que aquestes restes arquitectòniques i arqueològics han de vincular-se a un establiment defensiu i/o fortificat. Una segona hipòtesi planteja que pogués tractar-se d'un espai residencial aristocràtic vinculat a l'elit militar que controlava i gestionava el territori en època alt medieval, sempre vinculada a la presència andalusina¹¹⁹⁵.

En el sector del pla, més concretament en l'espai que dona pas a l'interior del sistema muntanyenc, trobem les restes arquitectòniques i arqueològics del denominat "vilatge"¹¹⁹⁶. Molt prop del clos de les muralles i dels cingles es localitza aquest

¹¹⁹³GUIDI 2013c, GUIDI 2015a.

¹¹⁹⁴CARRERAS CASANOVAS 1981; BOLOS I MASCLANS 1995: 587.

¹¹⁹⁵ Aquestes dues darreres estructures fan plantejar a A. Carreras de l'existència d'un recinte fortificat situat al voltant de la torre i d'una muralla que completava tot seguint l'aiguavés.

¹¹⁹⁶ Atribució feta per A.Carreras Casanovas que mantenim, encara que preferim utilitzar el terme d'assentament.

extraordinari conjunt arqueològic. Segons la hipòtesi inicial és possible que es tractés d'un establiment format per diverses cases i estructures indeterminades, en definitiva i per la seva funció eminentment residencial: un vilatge. Aquest assentament es situava en la part inferior de la fortificació al peu de la penya. Es van localitzar diversos murs coberts per la brolla, els esbarzers i la fullaraca. Segons els plantejaments de A.Carreras aquests murs emmarquen recintes d'entre 6 i 10 m². A.Carreras ha plantejat que algunes eren destinades al bestiar¹¹⁹⁷. J.Menchon ha plantejat que la majoria devien d'ésser destinades a les persones i permeten d'assenyalar en aquest espai l'existència d'un vilatge medieval abandonat¹¹⁹⁸. Com hem apuntat anteriorment per diverses raons el jaciment arqueològic, relativament ben conservat a principis de la dècada de 1980, va ser destruït¹¹⁹⁹.

Les restes constructives (arquitectòniques) es constituïen en murs d'uns 75 a 100 cm. d'alçada, gruix que oscil·la entre 60 a 150 cm. Les notables diferències en el grossor dels murs indica que les diferents construccions havien de tenir funcionalitats ben diferents. Algunes molt més reduïdes i "fràgils", mentre que unes altres eren monumentals i extraordinàriament sòlides. En apartats posteriors procedirem a atribuir i identificar aquestes possibles funcionalitats a partir de l'anàlisi minuciosa de les restes arquitectòniques i possibles paral·lels formals amb altres jaciments. Des del punt de vista dels materials i les tècniques constructives aquests murs es van documentar distribuïts en llargues fileres paral·leles de murs que emmarquen espais rectangulars d'entre 15 a 20 metres de llargada per 4 metres d'amplada¹²⁰⁰. La fragmentació del material documentat (a nivell arquitectònic i arqueològic, basat en angles, murs isolats, etc) defineixen una quinzena d'estructures perfectament identificades i caracteritzades en superfície. Es tracta així doncs d'un recinte amb diverses estances i un segon recinte envoltat per un mur de protecció o fortificació de fins a 2 metres de gruix¹²⁰¹. Segons el material documentat sembla ser que un mur envoltava el vilatge per la banda nord de l'anomenada la Font de Nerola. En aquest punt es fonamental l'orografia del terreny, que defineix un pla i es perllonga per la part del riu (abans de l'adequació de l'espai com espai de conreu), marcada per un fort desnivell¹²⁰².

Les estructures (murs articulats entre si) construïdes en superfície formades per fileres de pedres han estat denominades genèricament com "cabanes"¹²⁰³. Es tracta d'un conjunt d'edificacions de formes rectangulars o quadrades amb una superfície interior que va dels 10 als 15m². Aquestes estructures rectangulars de formes més o menys similars però de distintes proporcions, estaven bastides amb un sòcol de còdols de riu. Aquesta dada ens indica l'ús de recursos naturals molt propers a l'àrea on es va situar, es va consolidar i es desenvolupar l'assentament altmedieval de Castellfollit. Des del punt

¹¹⁹⁷CARRERAS CASANOVAS 1981.

¹¹⁹⁸ J.J.Menchon no planteja cronologies ni l'adscripció d'aquestes estructures a un assentament islàmic. Es basa en els treballs precedents d'A.Carreras Casanovas, modificant els plantejaments d'alguns sectors.

¹¹⁹⁹ És per això que ens basem en les dades acumulades i sistemàticament treballats de A.Carreras Casanovas per a la seva descripció i caracterització.

¹²⁰⁰CARRERAS CASANOVAS 2006: 66.

¹²⁰¹ Aquest segon recinte es caracteritzava com un espai interior amb estances estructures al voltant, que com recorda A.Casanovas "malauradament es destruï quan aquesta zona es convertí recentment en camp de conreu"; CARRERAS CASANOVAS 2006: 66.

¹²⁰² Segons la hipòtesi d'A.Carreras Casanovas es tractava possiblement, d'un mur que tancava el poblat per la part de ponent, circumscriuint i donant protecció al vilatge; CARRERAS CASANOVAS 2006: 66.

¹²⁰³CARRERAS CASANOVAS 2006: 66.

de vista constructiu els murs estaven aixecats amb l'ús d' argamassa d'uns 60 a 80 cm de gruix i una alçada d'entre 50 a 75 cm. De forma genèrica l'accés estava situada en un dels angles de l'estructura rectangular, reaprofitant en molts casos un gran bloc de pedra de considerables dimensions i irregular que feia la funció de brancal de la porta. Aquest curiós sistema es va localitzar en molts dels accessos de les estructures rectangulars.

Preferim denominar aquestes estructures com "cases". En quant a la denominació casa, aquesta es defineix com una estructura més sòlida i resistent que la cabana, bàsicament erigides en pedra¹²⁰⁴. No obstant això, en les cases altmedievales documentades en el Penedès reconeixem elements com l'ús de tapia, maçoneria i superfícies excavades en la roca que són similars tècnica i materialment a les cabanes anteriorment descrites. En apartats successius incidirem en aquest caràcter "mixt" de la casa altmedieval. Un exemple il·lustratiu ens facilitarà la comprensió d'aquestes estructures: la denominada com casa de la Sitja de la Quadra de la Cogullada¹²⁰⁵.

El conjunt d'estructures o cases de Castellfollit es caracteritza per ser rectangulars, documentant-se en quinze, encara que és més que probable que haguessin moltes més (devorades per la massa forestal o que havien patit un major estat de degradació). Per altra banda recordem que durant el procés de conreu de la superfície exercís un alt nivell de destrucció en les estructures. S'ha plantejat que si l'assentament es correspon amb les zones de cultiu, el jaciment s'hauria estès de forma aproximada fins al peu del turó de la cova dels Aixeregat¹²⁰⁶. Aquestes construccions devien estar estructurades amb parets de tàpia o de troncs i amb una coberta possiblement de branques, fang i fusta. Recordem que a la Torre del Moro o de Castellfollit es va localitzar teules romanes reaprofitades, mentre que a l'interior de les estructures de l'assentament no es va localitzar cap¹²⁰⁷.

Tornant al tema de la diferenciació de recintes, als dos extrems de l'assentament (nord-sud) es localitzen dos recintes que emmarquen unes 9 o 10 estances interiors. Aquests espais són d'una superfície anàloga a les construccions quadrangulars del jaciment. El primer dels recintes es localitza a la part sud, just a l'actual carretera que s'endinsa cap a la vall i que pel costat dret té prop una petita font d'aigua ferruginosa. Aquest primer recinte estava definit i envoltat per un mur de 30 metres per 40 metres de llargada, amb un gruix de 150/200 cm i 150/200 cm d'alçada. Aquest primer recinte tenia un accés principal a la part sud de 5,2 m d'ample. Adossades al mur perimetral de forma rectangular es disposaven 7 o 8 espais de planta quadrangular d'entre 12 i 20 m² de superfície interior. Aquestes estances rectangulars donaven forma a l'interior a un pati obert també de planta rectangular, centralitzat respecte el recinte¹²⁰⁸.

¹²⁰⁴ Per la casa medieval veure CARLE 1982.

¹²⁰⁵ Es tracta d'una habitació que formava part d'una casa en forma de "L" situada en la terrassa inferior del Sector 2 del poblat, amb la porta situada en paral·lel al camí que travessava el poblat en adreça nord sud. Es defineix com un espai de planta quadrangular de 30m² de superfície interna. Sobre els límits de la superfície excavada es van assentar murs d'una amplària de 80-90 cm., construïts amb un parament de pedra seca de grans dimensions, forma irregular i unides amb argila; MIQUEL, VILA 2005, 89-91.

¹²⁰⁶ És més que probable que hi hagués una desena d'estructures en aquesta banda de l'assentament. CARRERAS CASANOVAS 2006: 66.

¹²⁰⁷ CARRERAS CASANOVAS 2006: 66-68. No es presenta cap planimetria de detall les "cabanes".

¹²⁰⁸ Com apunta encertadament A.Carreras Casanovas aquest recinte es pot definir com una estructura monumental fortificada. A principis de la dècada de 1990 l'estructura monumental fou totalment enderrocada per plantar-hi un camp de vinyes; CARRERAS CASANOVAS 2006: 67.

El segon recinte és més reduït en superfície. Es tracta d'un espai situat a la Font de Nerola (un recurs hídric natural) d'uns 22 m. per 17,5 m. Es va documentar un mur discontinu; la seva forma era semirectangular. A l'interior del recinte es va poder localitzar fins a 10 estructures amb diverses superfícies que ocupaven la part central del recinte. A diferència del primer, en el segon aquests espais arquitectònics no s'adossaven al mur perimetral, que encara era visible en alguns punts del sector nord i de llevant. Fora d'aquest mur i a la banda de llevant, per la part del rierol, l'assentament s'eixamplava pel peu del vessant de la muntanya. Les construccions que es van documentar definien diverses estances i algunes cases molt ben delimitades, perfectament caracteritzables. Les estructures (possiblement tallers i cases) s'articulaven en torn a una via, camí o carrer¹²⁰⁹.

Tenim més dades per definir l'extensió d'aquest assentament o les infraestructures que donaven suport a les diferents activitats de la població del vilatge. Un exemple és l'estructura que es va localitzar a uns set-cents metres al nord, seguint l'antic camí de la Mata i en paral·lel al rierol. En aquest punt es va localitzar una estructura bastida en pedra anàloga a les identificades a l'assentament. Aquesta estructura va desaparèixer durant una riada l'any 1994. Un altre exemple és una zona molt propera a la primera on es van localitzar una segona estructura quadrangular envoltada de les runes de diferents murs i restes arqueològics que encara eren visibles. Així doncs, a l'àrea de la Mata haurem de situar també la presència d'edificis i espais similars als del vilatge de Castellfollit. Un tercer espai on es van localitzar restes arquitectònics es situa en el punt d'unió amb el barranc de l'Argentada (conegut popularment com l'Hort de la Monja), on es va identificar un conjunt d'estructures enrunades i enderroc just al camí que portava en el passat a les mines del Barranc de l'Argentada¹²¹⁰.

Evidentment, sense una intervenció arqueològica, és extraordinàriament complex fixar datacions absolutes. D'altra banda el material arqueològic que va poder recollir-se en superfície és molt escàs i dóna pocs indicis. Si bé és necessari ressenyar-ho¹²¹¹. A. Carreras va documentar cinc tipus de terrissa¹²¹²:

- 1) Ceràmica de color rogenc amb un gruix de 10 mil·límetres i amb nombrosos fragments de desgreixant. La coberta de les peces era més fosca que l'interior.
- 2) Una terrissa de color rogenc amb un gruix semblant però amb pasta més fina.
- 3) Ceràmica de color bru, argilós, amb una pasta fina i compacta d'un gruix de 7 a 8 mil·límetres i superfície exterior blanquinosa.
- 4) Terrissa grisa força prima d'uns 5 mil·límetres i amb fragments de quars i bombolles.

¹²⁰⁹ A.Carreras també va poder documentar alguns vials, especialment visible era el que travessava el rierol, amb unes dimensions de 220 metres de llargada per 3 metres d'amplada; CARRERAS CASANOVAS 2006: 69.

¹²¹⁰ "No seria arriscat pensar que totes aquestes restes tinguessin una certa relació amb el vilatge, atesa la proximitat, la similitud de paraments i d'estructures. Tanmateix, caldria un estudi arqueològic acurat per a confirmar-ho", CARRERAS CASANOVAS 2006: 69 i 70.

¹²¹¹ D'origen romà però reaprofitades? Islàmiques? Tardovisigòtiques? No s'especifica. A.Carreras va documentat cavitats on s'alçaven els possibles habitatges i la presència de molts fragments de terrissa o ceràmica. Es van documentar teules –amb diverses formes i decoracions fetes a l'interior-.

¹²¹² CARRERAS CASANOVAS 1981.BOLOS I MASCLANS 1995: 587.

- 5) Terrissa de color bru argilós, amb un to negrós a la cara interna. Té molts fragments de quars i s'hi dibuixa na franja a la base de protuberàncies en forma de pessics¹²¹³.

Així doncs el dossier de topònims ja documentats en època altmedieval i d'estructures arquitectòniques vinculades amb torres, castells o fortaleses d'origen andalusí a l'espai fronterer entre el districte de Turtūša i el progressiu avanç comtal és lo suficientment abundant com per plantejar que durant el segle X d.C. va existir una política o tendència per part de l'estat andalusí de fortificació del territori. Durant tot el segle X d.C. és produeix la progressiva assimilació del comtat de Barcelona de tots els territoris a ponent del riu Llobregat arribant fins al riu Gaià. Es a dir, tota la meitat est de l'antic *ager Tarraconensis* passava del domini andalusí al domini comtal. El procés es va realitzar mitjançant la implantació d'un sistema o xarxa de castells termenats que formarien microterritoris feudals adscrits al comtat i les elits cristianes. Aquest procés de conquesta i avanç pel territori mitjançant l'instrument dels castells termenats ha sigut objecte de nombrosos estudis i és ben conegut. Cadascun dels castells termenats era atorgat pel compte de Barcelona a les elits o magnats en virtut d'un precepte d'aprisió¹²¹⁴. El castell es constituïa així en un nucli de control militar però també de capitalitat econòmica i social al territori, dirigint les pautes de poblament i el sistema tributari. Els castells termenats del Penedès històric es van bastir sobre edificis anteriors d'origen andalusí o reaprofitant espais en altura des d'on controlaven una àrea territorial¹²¹⁵. En aquests espais s'edificarien masies, masos, granges, llogarets, es desenvoluparien les viles, etc. Així doncs la xarxa de castells termenats que es va implantar des del Llobregat fins al Gaià no s'ha d'entendre com la implantació d'un model nou, sinó la readaptació d'un model plenament feudal a uns territoris ja fragmentats en unitats locals o regionals de caràcter andalusí. La castellania, que integrava el castell i el territori (ben delimitat i organitzat) constituïria el sistema que fins al segle XII d.C. va caracteritzar tota la franja est de l'antic *ager Tarraconensis*.

Viles, mansos i un paisatge poblat.

A les dades que ens aporta la presència de fortificacions i vilatges adscrits a un origen andalusí hem d'incloure les precioses dades que ens proporciona la documentació textual. El Diplomatar de la Catedral de Barcelona i el Diplomatar de Monestir de Santes Creus ens aporta més dades sobre la configuració del paisatge històric del segle IX d.C. en aquest territori de frontera¹²¹⁶. Es tracta d'un conjunt de textos que van ser emesos en un moment de buit humà o demogràfic segons la historiografia tradicional en el Camp de Tarragona. Com veurem a continuació, d'una anàlisi detallada, podem extreure que el territori del Camp de Tarragona sí estava poblat i organitzat a la fi del segle X d.C. No obstant això, sí hi volem insistir en un relatiu buit poblacional al que contribueix la falta de més fonts textuales. Considerem que un document, per molt exemplificador que sigui, no pot constituir la base sobre la qual plantejar un territori

¹²¹³ Sense un estudi ceràmic rigorós realitzat per especialistes no es pot atribuir cronologies ha aquest conjunt de materials.

¹²¹⁴ VIRGILI 1995b.

¹²¹⁵ Per aquest tipus de poblament en altura al Penedès veure GUIDI 2010c: 105-132; GUIDI 2010d: 93-123; GUIDI 2010e.

¹²¹⁶ VIRGILI 1984: 7-36; VIRGILI 1995b: 32-47; VIRGILI 2011: 47-66.

plena i netament poblat. A la fi del segle X d.C., seguint les formes i estratègies d'hàbitat en altura vinculades a fortificacions o en les planes agrícoles, s'intueix l'existència d'un poblament dispers però consolidat.

Al segle IX d.C. sabem de l'existència de la Vila de Bràfim i la Vila Rodona. En tots dos casos els nuclis poblacionals apareixen vinculat al terme *vila*. Hem d'entendre vila no com a unitat d'explotació agrícola i residencial romana, sinó com a concentració poblacional, com a vilatge amb certa rellevància. El document 54 del diplomatarí de la catedral de Barcelona, datat l'any 959 d.C.¹²¹⁷ és un dels quals més dades ens aporta sobre el Camp de Tarragona, a mitjan segle IX d.C. Les referències i informacions existents en aquest document es confirmen en el document 84 (datat l'any 1160), quan es fa referència a l'antiguitat de Vila Rodona (*ipsa antiquitatem de Vilar Rodona*)¹²¹⁸. En aquest text apareix la Vila de Bràfim, que apareix citada com “*villam que vocant Ortum de Habrahim*”, amb una clara referència al propietari d'un hort anomenat Habrahim (*Ibrahim*)¹²¹⁹.

La brevetat de la referència no permet caracteritzar al detall el territori, però resulta cridanera la presència de grans propietaris o latifundistes de origen àrabs o jueus, tal com testimonia el propi nom de Habrahim. D'altra banda l'*ortum* apareix com un topònim fix en l'espai, no com una unitat d'explotació agrícola, per la qual cosa hem de situar l'any 959 d.C. l'existència d'una vila o centre poblacional associada a aquesta gran propietat rural que devia existir amb anterioritat. El origen semític de la població o la presència d'un gran propietari àrab o jueu a mitjan segle X d.C. obliga a plantejar una ocupació de la plana agrícola de la conca mitjana del riu Gaià. Contextualitzant el document considerem que es poden extreure moltes més conclusions. El document es defineix como una donació d'un personatge anomenat Domenico a l'església de la Santa Creu i Santa Eulària de Barcelona; donació que subratlla la vinculació dels primers pobladors feudals a la regió documentats amb la capital comtal de Barcelona. Per altra banda fa donació d'un castell, Frexanum, situat a la riba del riu Gaià; referència que confirma la progressiva adscripció comtal de les fortificacions del Gaià durant la segona meitat del segle X d.C. Aquesta referència és important per entendre que els topònims d'origen andalusí s'han de datar amb anterioritat al 950 a la regió, ja que el territori ja començava a articular-se en base a un sistema feudal pròpiament cristià¹²²⁰.

Recentment X.Gonzalo ha subratllat la presència del topònim Palous al nord de l'actual terme municipal de Bràfim¹²²¹. Seguint les petjades de la toponímia és possible plantejar la presència d'alguna estructura de tipus “palatium” en aquest espai, encara que aquesta no ha estat localitzada arqueològicament. La situació en el vessant dret del riu Gaià, a 10 kilòmetres de de Valls i 20 de Tarragona, confereixen a Bràfim d'una ubicació geoestratègica excel·lent¹²²². El bisbe de Barcelona Guillem de Torroja va atorgar una carta de poblament el 10 de setembre de l'any 1159 en la qual es regulen diversos aspectes de la vida econòmica i social de Bràfim¹²²³. En aquesta carta de població existent

¹²¹⁷ Diplomatarí de la Catedral de Barcelona (844-1000), doc. 54, any 959.

¹²¹⁸ Diplomatarí del Monestir de Santes Creus, doc. 84, any 1160.

¹²¹⁹ Diplomatarí de la Catedral de Barcelona (844-1000), doc. 54, any 959.

¹²²⁰ Arguments desenvolupats a GUIDI 2015b.

¹²²¹ GONZALO 2013: 22.

¹²²² Sobrel a situació d'aquests suposats “palaus” altmedievals d'origen andalusí veure: MARTÍ 2011: 11-26.

¹²²³ Document 114.

referències constants a un territori ben organitzat i definit; en definitiva poblat. El text fa referència no a una vila, sinó a les viles, en plural: “ut apopuletis prefatas villas et faciatis ibi domos et mansos et laboretis bene, et melioretis et plantetis et hedificetis ipsas laborationes”. Aquest fet fa plantejar que el territori de l'actual terme municipal de Bràfim abastaria diverses propietats agrícoles (com a horts) que concentraria diversos nuclis o espais de població. Un d'ells, tal vegada el més important (citats en la documentació del segle X d. de C.) i que acabaria fossilitzant-se toponímicament seria l'Ortum de Habrahim. Des del punt de vista de l'organització eclesiàstica, Bràfim formava part de la parròquia de Vilabella (al sud) en el moment de la conquesta feudal del segle XII d.C. Aquest fet torna a subratllar la nuclealització existent dels espais o nuclis poblats als segles X-XI d.C.. És a dir, l'existència d'una xarxa de poblament que va patir una reorganització a partir de la conquesta comtal.

L'any 959 ja existia una Vila-rodonà (Vila Rotonda)¹²²⁴. La cita completa és la següent: “...damus et concedimus predictae ecclesie Barchinonensis et vovis, domino Bernardo episcopo et conventum ipsius ecclesie presenti et futuro ut in illo nostro campo de Solerattio quem habemus intra cenobium nostrum et villam rotondam, ubi melius volueritis ad utilitatem vestre ecclesie, accipiatis aquam de gaiano et per illum campum deducatis ubi volueritis et secure eam habeatis...”¹²²⁵. En la documentació posterior (l'any 1160) arribarà a citar-se com un espai poblacional amb antiguitat (ipsam antiquitatem de Vilar Redon)¹²²⁶. Les referències a Vila-rodonà són similars a les de Bràfim; descrivint el procés d' *aprisio* de parcel·les de terra. Sabem que un personatge anomenat Domènech va cedir l'església de la Santa Creu i de Santa Eulàlia i al bisbe Guillem de Barcelona unes terres, en el terme de Vila Rotonda. El text especifica la presència d'un conjunt de “viles”, en plural. Ja hem plantejat que aquestes viles devien constituir una xarxa de nuclis poblats articulats entre si, entre els quals es trobaríem l'any 959 d.C. Vila-rodonà¹²²⁷.

Com en el cas de Bràfim la situació de Vila-rodonà és excepcionalment bona, tant en les distàncies respecte a nuclis com Valls o Tarragona, com en la gestió dels recursos agrícoles de la plana de l'Alt Camp. Igual o més rellevància va tenir al llarg de tota l'edat mitjana la gestió de l'aigua. Sabem que en un espai denominat com la Resclosa, la sèquia de terres i graves de Vila-rodonà prenia aigua del riu Gaià des del segle XII (passant a 500 metres al Nord del monestir de Santes Creus). I és que la gestió de l'aigua i la presència dels recursos hídrics derivats del riu Gaià es convertirà en una constant en la documentació medieval; com apareix citat en el text de l'any 959 d. de C.: “accipiatis aquam de gaiano”¹²²⁸.

El cas del document 54 del Diplomatarium de la Catedral de Barcelona manifesta l'existència de dos nuclis poblacionals, Bràfim i Vila-rodonà l'any 959 d.C. Aquestes dues viles s'haurien d'integrar en un conjunt més ampli de petites unitats poblacionals de les quals no tenim constància en l'actualitat, però que devien estendre's pel cor de l'actual comarca de l'Alt Camp de Tarragona. El text cita en plural les “uillis uel

¹²²⁴ Diplomatarium del Monestir de Santes Creus, doc. 84, any 1160

¹²²⁵ Diplomatarium de la Catedral de Barcelona (844-1000), doc. 54, any 959.

¹²²⁶ Diplomatarium del Monestir de Santes Creus, doc. 84, any 1160.

¹²²⁷ MIQUEL I VIVES 1997: 28.

¹²²⁸ Diplomatarium de la Catedral de Barcelona (844-1000), doc. 54, any 959. MIQUEL I VIVES 1997: 28.

uillariunculis...¹²²⁹” sense especificar, sent temptador relacionar-les amb altres topònims de la zona com són el cas de Vilabella. A mitjan segle X d.C. hi hauria, així doncs, una població consolidada i ben organitzada en la plana agrícola del marge dret del riu Gaià, en plena terra de frontera¹²³⁰.

Volem tornar al document 84 del Diplomatarí del Monestir de Santes Creus, datat l'any 1160. Com hem apuntat anteriorment en aquest text, referint-se a Vila-rodon, es fa explícita referència a la seva antiguitat (*ipsam antiquitatem de Vilar Redon*)¹²³¹. Encara que el text fa referència a un vilar, segurament hem d'interpretar-ho com a vila, nucli d'aglutinació poblacional. Aquest text ens recorda a uns altres que fan referència a l'antiguitat de construccions o nuclis poblacionals. Aquestes cites o documents abunden per al segle XII, a partir del moment de definitiva consolidació dels poders cristians a la zona. No obstant això, encara que el origen dels documents i el seu redactat hagin de datar-se al llarg de tot el segle XII, segons el nostre plantejament farien referència a estructures anteriors, existents als segles X-XI d.C.¹²³²

¹²²⁹ Diplomatarí de la Catedral de Barcelona (844-1000), doc. 54, any 959.

¹²³⁰ MIQUEL I VIVES 1997: 28-29.

¹²³¹ Diplomatarí del Monestir de Santes Creus, doc. 84, any 1160.

¹²³² El cas de Vimbodí, en la Conca de Barberà, resulta, sense cap dubte, un dels més significatius.

Les fronteres al segle XI. El poblament, la fortificació d'al-Andalus i l'avanç castral comtal.

El nostre objectiu no es descriure l'avanç i la consolidació del sistema feudal comtal a l'àrea de l'antic *ager Tarraconensis* al segle XI. Aquestes dinàmiques històriques han estat estudiades de forma extensa per diversos autors entre els que cap destacar A. Virgili¹²³³. Per altra banda comptem a obres extraordinàriament valuoses, com és el volum XXI de la enciclopèdia Catalunya Romànica¹²³⁴. Efectivament, no ens interessa la foto fixa de la conquesta perquè en realitat aquesta foto no es pot realitzar: el procés va ser tan gradual que és complex –per no dir impossible– distingir entre el poblament precedent i la superposició de les formes i fórmules de poblament comtals. Evidentment aquest poblament precedent és l'andalusí, el que realment ens interessa. Durant la primera meitat del segle XII culminarà el procés de restitució de la ciutat de Tarragona, la seva seu metropolitana i l'assimilació total de tot el territori fins a Turtūša per part del comtat de Barcelona. El segle XI, així doncs, es un segle de transició progressiva entre el sistema de poblament andalusí de caràcter camperol i la superposició del feudal cristià, també de tipus camperol, però amb la revitalització de la ciutat de Tarragona. A les restes arqueològiques, arquitectòniques i els indicis toponímics hem d'incloure un major volum de textos cristians que encara que facin referència explícita al seu sistema de gestió territorial, donen pistes del poblament andalusí preexistent. La *marcha extrema*, la frontera comtal, s'anirà difondre amb el territori ṭarrakūni¹²³⁵.

Un poblament entre torres i castells.

Sabem que a principis del segle XI d.C. la vall agrícola del Camp de Tarragona ja era un espai actiu en el qual es concentraven espais residencials i productius del tipus vila altmedieval¹²³⁶. Són els casos de Valls, Nulles, Vila Ardida i la Vila Iudaica. Aquesta darrera podria vincular-se a l'actual Bràfim per la component hebrea toponímica, no obstant això encara avui no és possible afirmar-ho amb rotunditat. A aquests espais caldria afegir Vila-rodona, existent ja des de mitjan segle IX d. de C. S'han plantejat en nombrosos treballs com aquestes poblacions (generalment citades a la documentació textual com vila o locus devien de formar part de comunitats que es van mantenir relativament marginades dels poders andalusí i comtal, es a dir, “neutrals”¹²³⁷. En

¹²³³ Especialment el seu darrer treball, VIRGILI 2013. Recull de dades a GUIDI 2015b.

¹²³⁴ AAVV (1995). *Catalunya Romànica, vol. XXI: El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, La Conca de Barberà*, Barcelona.

¹²³⁵ “Al llarg del segle X i bona part del segle XI les terres que actualment formen les comarques de l'Alt i Baix Penedès i el Garraf, així com la part oriental del Camp de Tarragona i de la Segarra tarragonina constituïren l'àrea sobre la qual el comtat de Barcelona inicià la seva expansió territorial. Aquests territoris, que fins a finals del segle IX havien format part de l'àrea d'influència cultural i del domini administratiu d'al-Andalus, s'aniran integrant de forma progressiva, a mesura que avanci el procés expansiu, en les estructures de domini comtal, formant una unitat territorial significada pels contemporanis amb el terme *marca*”, MIQUEL I VIVES 1997: 27.

¹²³⁶ Fonamentals els treballs de VIRGILI 1984: 7-36; VIRGILI 1995b: 32-47; VIRGILI 2011: 47-66.

¹²³⁷ “Mentre prosperava la consolidació de la trama de torres i fortificacions controlades des del valiat de Siurana, es consumava el procés d'encastellament a la rodalia de Tarragona. La situació d'abandonament va contribuir al reforçament de les posicions fortificades de musulmans i cristians, que eren els centres de poder i estaven en mans d'aristocràcies militars. Potser la consolidació d'aquestes zones fortament militaritzades va deixar la ciutat despoblada per un període tan llarg de temps, o almenys al marge dels

aquesta mateixa direcció van plantejar el poblament del Penedès postromà i altmedieval abans de la construcció dels castra o castells termenats¹²³⁸. De l'anàlisi de la documentació textual i d'una contextualització geogràfica d'aquests assentaments, considerem que la seva adscripció cultural estava al segle XI ja inequívocament lligada a l'avanç de l'àmbit d'influència del comtat de Barcelona, si bé amb importants matisacions

El document 131 del Diplomatarí de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona, datat el 26 de març de l'any 1009, ens aporta informació sobre l'existència de poblament i l'existència de stratas/stradas (camins) a l'interior del Camp de Tarragona al segle X d.C. Es tracta d'una venda en la que Nevolenda i les seves files Guilierada i Filmera donen a Goltred una peça de terra situada al comtat de Barcelona, al terme d'Albinyana, per 7 sous¹²³⁹. Reproduïm la part del text que ens permet reconstruir aquest paisatge humà altmedieval: "Et affrontat de circi in terra de Cipriano, de aquilonis in terra de te emptore, de meridie in strada, de occiduo in terra de iam dicto Cipriano"¹²⁴⁰.

Per altra banda el document datat el 12 de desembre de l'any 1009 del mateix Diplomatarí és el que més dades ens aporta de l'existència de nuclis poblacionals consolidats ja a principi del segle XI. Es tracta, com l'anterior, d'una venda de terres; fet significatiu al ratificar un dinamisme econòmic l'any 1009 en un espai de frontera suposadament abandonat. Ramon Borrell, comte de Barcelona, i la seva muller, la comtessa Ermessenda, venen a Guillem, fill del difunt Galindó, veguer de Sant Martí, un alou situat al comtat de Barcelona, al terme de Tarragona, al puig anomenat Castro Serras, pel preu de 5 unces d'or¹²⁴¹. Per la seva rellevància, reproduïm íntegrament el passatge que descriu l'interior del Camp de Tarragona: "...que nuncupantur Castro Serras, cum eius adiacentias vel eius terminos, et cum eius casaliis, montes et colles, cavernis et petris et speluncis, molinos cum regos et capudregos, et aquis, pratis, pascuis, silvis et ortos cum diversis generis arborum et fontes, cultum vel heremum, et saxas cum eius villas, nostrum proprium. Advenit nobis per vocem condam genitori meo et ad me Ermessindis per meum decimum vel per quacumque voce. Que est hec omnia, que tibi vindimus, in comitatu barchinonense vel in termine Terrachona. Et affrontat de parte circi in ipsa strada de Sancti Petri qui pergit ad Capram, de aquilonis in ipsa serra qui est super Villa Ardida et vadit per ipsa serra super Sancte Crucis et pervenit usque ad ipsa strada qui pergit de Celma usque ad Gaiano, de meridie in villa Iudaica vel in ipsam villam Nudillas, de occiduo in ipso regario de Vallis. Quantum istas affrontationes includunt, sic vindimus tibi: iam dicta omnia totum ab integre, in propter precium uncias V de auro placibile in rem valentem. Et nichil exinde apud te non remansit. Est manifestum. Quem vero predicta hec omnia, que tibi vindimus ab integre, de nostro iure in tuo tradimus dominio et potestate aut quicquid exinde facere vel iudicare volueris, in Dei nomine plenam habeas potestatem, cum exios et regressios earum, ad tuum plenissimum proprium. Quod si nos vinditores aut ullusque homo qui contra hac vinditione venerit pro inrumpendum, non ho\c/ valeat vindicare, sed

uns o dels altres, com si es tractés d'un espai neutral o impossible d'ocupar de forma efectiva per cap dels dos bàndols", BONET 2011:64.

¹²³⁸GUIDI 2010c: 105-132; GUIDI 2010d: 93-123; GUIDI 2010e.

¹²³⁹ Diplomatarí de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona s. XI, doc. 124, any 1009.

¹²⁴⁰ Diplomatarí de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona s. XI, doc. 124, any 1009.

¹²⁴¹ Diplomatarí de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona s. XI, doc. 131, any 1009.

componat aut nos componamus tibi solidos centum aureos tibi perpetim habituros....¹²⁴².

Recordem que per una data tan antiga, l'any 1009, es descriu un paisatge (a l'Alt Camp), que dista molt de estar despoblat o abandonat. L'alou estava situat a un lloc (no identificat en l'actualitat) denominat Castro Serras. Aquest emplaçament pot fer referència a alguna serra o promontori muntanyenc en el que hi hauria algun tipus de fortalesa, castell o torre preexistent. L'extens alou allotjava al seu interior cases (casaliciis), segurament establiments rurals dispersos pel territori. Els habitants del territori del puig de Castro Serras estaven orientats a l'explotació agrícola de les valls fèrtils emprant molins i sistemes de reg (molinos cum regos et capudregos); proba manifesta d'un alt grau de sofisticació tecnològica dels pobladors¹²⁴³. Per altra banda es fa referència a la presència de espais vinculats a l'explotació minera com podrien ser pedreres o la utilització de coves o balmes (cavernis et petris et speluncis). El terme de l'alou era lo suficientment extens com per articular-se en turons (montes) i prats (pratis). Finalment subratllar la presència de boscos i horts (silvi et ortos); es a dir, l'alternança d'espais boscosos i cultivats on es localitzen diversos tipus de conreus (diversis generis arborum) i fonts (fontes)¹²⁴⁴.

Al document es fa referència a dues entitats polític-administratives o territorials ben diferenciades: el comtat de Barcelona i el terme de Tarragona (in comitatu barchinonense vel in termine Terrachona). Aquest passatge ens fa plantejar dos qüestions. La primera és que com va succeir amb el territorium Penetense, el cor de l'antic *ager Tarraconensis* ja estava constituït com districte o espai territorial en torn a l'any 1000. En segon lloc es l'adscripció i fossilització al territori de la ciutat de Tarragona com element principal de denominació regional. Tarrakūna/Terrachona (Tarragona) continuava a principis del segle XI sent una realitat material i ideològica lo suficientment important com per fossilitzar-se en la denominació territorial. El parèntesis andalusí en que Tarragona va ser una balda començava a tancar-se a mesura que els contingents poblacionals comtals s'apropaven a l'antiga *civitas*.

L'alou descrit al document 131 del Diplomatar de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona estaria integrat en una xarxa territorial major "in termine Terrachona". Es tractaria d'una unitat micro-regional que estaria organitzada i articulada amb altres de las que no tenim dades però que haurien d'existir necessàriament. Aquesta xarxa territorial ens és breument descrita quan es senyalen les afrontacions de l'alou. Sabem de l'existència d'un camí o via –segurament pública- anomenada de Sant Pere (strada de Sancti Petri) que portava fins a la fortalesa de Cabra (qui pergit ad Capram) i una segona que ho feia en direcció a Selma i el riu Gaià (ipsa strada qui pergit de Celma usque ad Gaiano). Finalment es mencionen un conjunt de viles, espais o nuclis poblacionals concentrats, lo suficientment dens com per plantejar una plena ocupació de tota la vall agrícola (ipsa serra qui est super Villa Ardida et vadit per ipsa serra super Sancte Crucis et pervenit usque ad ipsa strada qui pergit de Celma usque ad Gaiano, de meridie in villa Iudaica vel in ipsam villam Nudillas, de occiduo in ipso regario de Vallis)¹²⁴⁵.

¹²⁴² Diplomatar de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona s. XI, doc. 131, any 1009.

¹²⁴³ GUIDI 2016a: 129-148.

¹²⁴⁴ Diplomatar de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona s. XI, doc. 131, any 1009.

¹²⁴⁵ Diplomatar de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona s. XI, doc. 131, any 1009.

La dotació de Nulles fa referència igualment a “cum eius viles”, assenyalant l'existència –en plural– de nuclis de població, possiblement fent referència a les de Vilardida, Vilarodona i Bràfim. Nuclis poblacionals, viles, que s'articulaven i gestionaven entre si extensos espais agraris ja l'any 1009. Estem lluny d'una visió de “desert humà”. Però l'existència de centres poblacionals consolidats hem d'afegir una agricultura i explotació rural desenvolupada. Es concreta l'existència de “cum regos et capudregos i ortos cum diversis generis arborum”; sistemes d'irrigació i regs, horts i diversitat d'arbres completen un quadre econòmic netament feudal. A la considerable extensió de la par·parcel·la terra cal afegir la propietat d'aquesta. L'origen de la parcel·la és comtal. El venedor és el comte de Barcelona, Ramon Borrell (992-1017); però el document especifica que anteriorment va pertànyer al seu pare. Segurament es tracti d'una propietat que va passar a les mans de l'autoritat comtal després dels pactes i la progressiva assimilació del Camp de Tarragona en la dècada del 940 d.C.

En relació a les viles, l'any 1009 es documenta Villa Ardida (Viladardila)¹²⁴⁶, villam Nudillas (Nulles) i villa Iudaica, totes elles situades a l'Alt Camp. El cas de villa Iudaica encara no s'ha pogut identificar amb cap població coneguda, encara que s'ha plantejat que pugui tractar-se de Bràfim, per l'origen jueu de ambdós topònims. Així doncs, al segle XI d.C. es consolida el fenomen de conquesta militar o ocupació militar mitjançant torres i castells de la franja septentrional de la frontera en el cor de l'antic *ager Tarraconensis*, però també l'ocupació agrícola de les valls. Totes aquestes viles estarien integrades al terme de Tarragona “in termine Tarrachona”¹²⁴⁷; una delimitació territorial que ratifica la plena existència a principis del segle XI d.C. d'un espai perfectament organitzat i articulat de tipus feudal, similar al que es documenten per aquestes cronologies a altres regions del comtat de Barcelona com és el Penedès¹²⁴⁸ o el Vallès¹²⁴⁹.

L'any 1011 apareixen documentades dos noves viles, la d'Abella i la de Ventos. La primera està localitzada en Abella. De la villa Ventos no sabem res. Borafull situó la Villa Ventós en el actual Mas Borràs (Baix Penedès)¹²⁵⁰. En el document es fa referència al terme castral d'Albinyana com punta de llança de l'avanç comtal sobre el territori andalusí *ṭarrakūni*. El document on apareixen aquestes dos viles esta integrat al corpus textual del Cartulari de Sant Cugat del Vallès. Es tracta d'una donació en la que els tutors del difunt Adalbert fan entrega al monestir de la torre de Moja, unes terres i el castell d'Albinyana¹²⁵¹. Reproduïm el passatge del text que ens interessa: ”... Donamus namque, et ipsum castrum iam dictum de Albiniana, cum omnes illius affrontaciones, et cum terminis exiis, regressiis earum ultra de parte orientis, in termino de s. Oliba, vel per ipso reger, et vadit per ipsum terminum de s. Oliva ad ipsa villa Thomabuis, vaditque ad ipso reger quem dicunt Albornar vel ad ipsa villa que vocant Urtigos, et inter terminum de kastro Vetuli, vel de Monte Mazelli, et de meridie ascendit per ipsam summitatem de Schena Rosa qui est terminus de Kastro Caldarii, et vadit per ipsa serra ad laguna petricia per summitatem de ipsa serra, ad ipsa fonte de ipsa murta, usque in termino de

¹²⁴⁶ Diplomatar de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona s. XI, doc. 131, any 1009.

¹²⁴⁷ Diplomatar de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona s. XI, doc. 131, any 1009.

¹²⁴⁸ GUIDI 2010c: 105-132; GUIDI 2010d: 93-123; GUIDI 2010e.

¹²⁴⁹ GUIDI 2011: 167-177.

¹²⁵⁰ BOFARULL, 1986

¹²⁵¹ Cartulari de Sant Cugat del Vallès, doc. 432, any 1011.

Bera vel de Roda, vaditque per ipsum estret de Alastro ad ipsa fonte de Iunchosa et pergit per ipsa serra ad laguna Rubia, sive per ipsum Kastelar que dicunt Nuce, et vadit per ipsa plana ad villa que vocant Abella vel ultra ipso alveo de Galla, de occiduo de ipso alveo de Galla, per ipsas tortes, de circi in Villa Ventos, vel ad ipso pelago qui dicunt Salamo, vel per ipsum montem Ferriolon, sive per ipsa parada de ipso Aranonne, et pervenit ad ipso Clot de ipsa edera, sive per ipso Episcopal et pervenit usque ad terminum iam dictum s. Olive. Quantum istarum affrontaciones vel termini suprascripti includunt, sic donamus ipsa hec omnia iam dicta ab integrum a predicto domu s. Cucufati vel eius servientes sicut aliis alodibus vel munificenciis ad eius domo pertinentibus. Quem vero predicta hec omnia que ibidem donamus, in eorum tradimus dominio et potestate totum ab integrum, propter Deum et remedium anime de qd. Adalberti¹²⁵². Villa Lentisclosa (ipsa villa Lentisclosa¹²⁵³) es documenta ja a finals del segle XI. No s'ha pogut vincular-la a cap població actual.

El document datat el 12 de novembre de l'any 1076 en que el comte Ramon Berenguer I deixava en heretat el comtat de Barcelona als seus fills Ramon Berenguer i Berenguer Ramon té un passatge que és especialment rellevant per al nostre estudi. En el conjunt de les heretats es menciona l'àrea del Camp de Tarragona i el litoral: "et ipsam civitatem de Tarragona usque ad Tortuosam et ad fluvium Iberis et ipsum castrum de Tamarit et de Cubelles et de Castelet et de Castro Vetulo et Capram usque ad fluvium Iberis, cum òmnibus rebus qualicumque modo pertinentibus ad iamdictos castros et totes suas marchas..."¹²⁵⁴. Evidentment es tracta d'un passatge amb gran simbolisme que té una forta carga ideològica i conceptual però que no ens parla d'una realitat efectiva. La clau per entendre aquest passatge es l'adscripció de la ciutat de Ṭurtūša a l'heretat comtal en un moment en que la madina no tan sols formava part d'al-Andalus; sinó que es constituïa com el principal nucli urbà oposat a l'avanç cristià a la frontera.

La donació de Ramon Berenguer I a Bernat Amat de Claramunt del puig d'Ullastrell estava condicionada per la construcció d'una fortalesa. Així es desprèn d'un document datat el 13 de gener de l'any 1060 en que s'especifica l'existència d'un terme territorial ben definit abans de la construcció del castell per part de les forces comtals (Ramon Berenguer I) o els magnats (Bernat Amat de Claramunt)¹²⁵⁵. La significativa data de l'any 1060 ens serveix per datar el començament de les obres del *castrum* d'Ullastrell, però això no significa no hi hagués una fortificació precedent (d'origen andalusí), encara que no tenim proves de la seva existència. El que sí sabem es que el terme territorial del castrum fronterer era enorme¹²⁵⁶. El terme castral limitava amb la ciutat de Tarragona (Terrachone) i el territori de Tamarit al sud mentre que al nord ho feia amb Santa Maria d'Alcover, Valls i l'anomenat Monte Ferreo¹²⁵⁷. Limitava també amb el castell de Tamarit fins a la serra de la Muga, el castell d'Albinyana i a ponent amb el puig Llentisclell o Monterols –situat a l'actual terme de Constantí-¹²⁵⁸. El castell de puig d'Ullastrell s'ha d'identificar amb el que posteriorment serà anomenat castell de Montoliu (situat a l'actual municipi de Riera de Gaià).

¹²⁵² Cartulari de Sant Cugat del Vallès, doc. 432, any 1011.

¹²⁵³ Diplomatar de Poblet, doc. 11, any 1057.

¹²⁵⁴ Els pergamins de l'Arxiu comtal de Barcelona: segles XI, doc. 63, any 1076.

¹²⁵⁵ VIRGILI 1995: 33-34.

¹²⁵⁶ VIRGILI 1991: document II.

¹²⁵⁷ El Monte Ferreo és un dels límits més imprecisos del terme castral d'Ullastrell.

¹²⁵⁸ VIRGILI 1991: document II.

L'any 1066, exactament el 23 de juliol, el comte de Barcelona Ramon Berenguer I donava en alou el *podium* de Puigperdiguers¹²⁵⁹. La donació es va fer a la família de Ramon Transunyer amb la condició –igual que en el cas d'Ullastrell- de que es bastís una castell. La construcció de la fortificació es devia fixar en un espai castral ben delimitat. La Serras Majores constituïen el principal agent físic al nord; es tracta de la Serra Alta i el Pic de la Mola. També limitava al nord amb les propietats d'un tal Bremon, cosa que s'ha d'interpretar com la plena existència de pobladors al territori a mitjan del segle XI d.C. El terme castral limitava al sud amb el mar i a l'est amb la quadra de Sant Pere de Casserres i amb el terme d'Altafulla. A partir del segle XII es conegut com el castell de Montornès, quan passà a domini del monestir de Santes Creus una vegada conquerit i consolidat el poder comtal i eclesiàstic al territori¹²⁶⁰.

Sabem que l'any 1050 existia una caracterització del territori de Tarragona (Terrachone). En una data imprecisa anterior a aquest any, el comte de Barcelona Ramon Berenguer I infeudava la ciutat i el comtat de Tarragona a Berenguer, vescomte de la ciutat francesa de Narbona. Com ha posat de relleu A. Virgili els termes de Tarragona apareixen en aquesta infeudació (que mai es va fer efectiva) esbossant el que seria al segle XII la definitiva demarcació territorial tarragonina¹²⁶¹. El territori – denominat *termenat*- tenia com eix vertebrador el riu Gaià, assimilant els termes dels castells de Cabra i Prenafeta fins a la vall de la Conca de Barberà. Al sud limitava amb el Coll de *Lipiano*, que s'ha d'identificar amb l'actual Coll de Balaguer. Al migdia el terme tarragoní limitaria amb el mar Mediterrani¹²⁶². Sabem que Ramon Berenguer I va infeudar a Bernat Amat de Claramunt el mateix territori –nombrant-lo vescomte de Tarragona-, novament sense execució efectiva. Encara que no es van fer efectives aquestes infeudacions, sí considerem que s'ha de parlar d'una clara i nítida voluntat per part del comtat de Barcelona de reorganitzar la ciutat de Tarragona, però sobretot el seu territori. Així doncs a mitjan del segle XI ja es tenia una idea de com s'hauria d'articular els diferents nuclis i espais poblacionals i productius del Camp de Tarragona. El *territorium Terrachone* fossilitzava el límit meridional d'època romano-visigoda en l'espai del Coll de *Lipiano* (Coll de Balaguer)¹²⁶³.

L'avanç comtal castral.

Després del pacte de reestructuració de la frontera citat per al-Maqqarī de l'any 943/944 d.C. es va consolidar la xarxa del districte de Ṭurtūša (amb Šibrāna com epicentre) en paral·lel amb l'avanç feudal fins el riu Gaià. És en aquest moment quan les referències textuais a territoris vuits de persones, camps desolats o terrors pr'oduits pels musulmans augmenten. El cas de Puig d'Angera és significatiu al parlar d'un espai despoblat i/o aïllat (*in loco solitudinis*): “*in campum, in loco solitudinis, in loco quem dicunt ipso Puig de Anguera*”¹²⁶⁴. Altre exemple el trobem a el Codony. L'any 1072 es té documentada l'existència al Codony (Montmell) d'una torre¹²⁶⁵. Aquest no seria estrany

¹²⁵⁹ VIRGILI 1995:34.

¹²⁶⁰ VIRGILI 1991: 97-111.

¹²⁶¹ VIRGILI 2011.

¹²⁶² FONT I RIUS 1966: documents I i II. VIRGILI 1995b: 32-47; VIRGILI 2011: 47-66.

¹²⁶³ Plantejaments que ja vam exposar a GUIDI 2015b.

¹²⁶⁴ Diplomataris de Poblet, doc. 11, any 1057.

¹²⁶⁵ MIQUEL I VIVES 1997.

si tenim en compte que tot el Gaià ja estava fortificat per part del comtat de Barcelona a finals del segle X d.C. El que ens interessa de la donació del document és el to catastrofista que descriu l'espai territorial adscrit a la torre: “ donamus tibi turrem de ipso Codoin.... que etiam cuncta metu perfide gentis hismahelitarum vacua et absque habitatore deserta erint et pene in solitudinem redacta insistente barbarorum intolerabile terrore...”. La torre es donada en un context de “desert humà” (habitatore deserta) i de tensió bèl·lica (insistente barbarorum intolerable terrores)¹²⁶⁶.

Recordem que la documentació textual del segle XI d.C. que manegem els historiadors és majoritàriament originària (o ha estat emesa) en entorns eclesiàstics vinculat amb els interessos institucionals d'apropiació i gestió de terres. Així doncs la documentació generada durant tot el segle XI d.C. haver de ser estudiada i interpretada amb cura. Com hem vist anteriorment el Camp de Tarragona estava lluny de estar despoblat a finals del segle X d.C. i principis del XI d.C. Per que llavors existeix una tendència durant el segle XI a parlar de lloc inhòspits, plantejant un panorama quasi catastròfic, per part dels conqueridors del comtat de Barcelona? Deixant a banda les problemàtiques derivades del debat historiogràfic, segons la nostra opinió aquesta atmosfera de “terrors”¹²⁶⁷ respon a l'existència d'una xarxa de fortalises andalusines que encapçalades per Šibrāna, estaven totalment actives durant el segle XI d.C.

A principis del segle XI d.C. l'atmosfera d'accions-reaccions bèl·liques es mantindria. Així els germans Ramon Borrell de Barcelona i Ermengol d'Urgell van portar el seu exèrcit prop de Lleida, a Albesa, l'any 1003, i fins i tot van atacar Còrdova l'any 1010¹²⁶⁸. El territori andalusí des del Gaià fins als peus de la Serra de Prades i el Coll de Balaguer no estaria despoblat; tot el contrari: formaria part de d'una xarxa de fortalises que oferirien resistència al progressiu avanç comtal. Aquest fenomen es va dilatar en el temps al llarg de tot el segle XI d.C. Com veurem a continuació, la documentació textual subratlla aquest poblament andalusí que es veuria de mica en mica absorbit per la dinàmica expansiva comtal.

El *castum* de Berà està documentat al migdia del terme del castell d'Albinyana per primera vegada l'any 1011, limitant amb Tamarit segons un document datat l'any 1049¹²⁶⁹. El *castrum* de Tamarit apareix citat l'any 1049, quan el comte Ramon Berenguer I va comprar a Bernat Sendred de Gurb la fortificació per la suma de 308 unces d'or de Saragossa. Així doncs el castell i el seu terme castral ja devia d'existir amb anterioritat, des de principis del segle XI d.C. sinó abans, sen que puguem saber l'activitat de Bernat Sendred o si va ser el primer senyor feudal comtal. Coneixem bé els seus límits territorials, amb el castell d'Ullastrell a mestral, el castell de Berà a llevant i la ciutat de Tarragona a ponent¹²⁷⁰. L'any 1055 el comte de Barcelona va infeudar la fortalesa i el terme castral a Bernat Amat de Claramunt¹²⁷¹.

¹²⁶⁶CB, Lib. Ant. IV, fol. 177 r., doc. 428. Citat per MIQUEL I VIVES 1997:31.

¹²⁶⁷CB, Lib. Ant. IV, fol. 177 r., doc. 428. Citat per MIQUEL I VIVES 1997:31.

¹²⁶⁸BONET 2011:60-61.

¹²⁶⁹ A partir d'aquest moment les referències seran constants. Així apareix el *castrum* de Berà l'any 1097 quan Gombau Ramon –feudatari de la fortificació i el terme castral- el llegava en el seu testament a la seva muller Emma i el seu germà Guillem Ramon. L'any 1143 sabem que va ser Guillem Ramon qui el va llegar al seu fill Mir. Aquest fet posa de manifest la tendència a la concentració de famílies determinades dels espais castrals formats en origen durant el segle X d.C.

¹²⁷⁰ “En aquest període, el castell de Tamarit va destacar entre els nuclis castrals probablement perquè ocupava un lloc estratègic a la sortida al mar del Gaià. Es va convertir en la punta de llança del sistema

De l'estudi de la documentació textual s'ha arribat a la conclusió que els límits d'aquests *territoria* locals, els termes castrals, no sempre van gaudir de concrecions fermes. Les diferents caracteritzacions dels espais vinculats als castells termenats i la seva xarxa de quadres, viles o vilatges mostra com els conflictes territorials van arribar entre les noves elits dominats ja al segle XI. En definitiva, els diferents termes castrals interferien els uns en els altres. Així s'ha pogut documentar com el terme de Tamarit i Montornès s'interferien en Clarà; Castellví de la Marca i Albinyana a Vespella; Tarragona amb Ullastrell-Montoliu, etc. Per altra banda a mesura que avança el segle XI desapareix paulatinament el castell de Nou i s'intueix l'existència del d'Altafulla – limitant amb l'extens territori d'Ullastrell-¹²⁷².

Durant el segle XI es consolida el sistema de castells termenats i una complexa articulació de nuclis de població al seu interior. Les quadres van constituir els districtes en que es van dividir els termes castrals¹²⁷³. A partir de les quadres es va concretar la concentració poblacional durant el procés d'avanç feudal. Es pot parlar d'una autèntica colonització de gent, però considerem que s'ha de fer èmfasi en la reorganització del territori, de la població i de la orientació productiva d'aquests nuclis poblacionals. A. Virgili parla de la construcció d'una xarxa d'assentaments que substituïssin les antigues vil·les al territori¹²⁷⁴. Tenim ben documentades les quadres de Clarà, de Sant Pere de Casseres i de Montornès per al segle XI d.C.¹²⁷⁵.

Resulta significatiu l'absència o poca presència del poder eclesiàstic en tot el procés d'avanç cristià en detriment de l'àrea d'influència andalusina. Tan sols amb la consolidació del procés restaurador de la seu metropolitana de Tarragona al segle XII es desenvoluparà la introducció al territori d'una xarxa parroquial¹²⁷⁶.

S'ha plantejat com les infeudacions dels castells d'Ullastrell, Tamarit i Puigperdiguers així com la projecció del comtat de Tarragona per al vescomte de Narbona Berenguer devia formar part d'una política d'actuacions conjunta portada a terme pel comte de Barcelona Ramon Berenguer I. Segons A. Virgili aquesta reorganització territorial “fa

militar cristià que es projectava cap a les terres tarragonines. Des del castell, que emparava el turó, es tenia una òptima visió de Tarragona, així com del litoral fins allí, i va oferir als futurs conqueridors una posició de control privilegiada del territori. A l'època, es va relacionar Tamarit i Tarragona i es va teixir una trama de fortificacions amb posicions destacades, que van contribuir a l'ocupació de les terres litorals o interiors properes a la ciutat”, BONET 2011:65.

¹²⁷¹ El document original s'ha perdut; però la documentació posterior fa referència a aquest fet i no s'ha de plantejar dubtes de la seva veracitat.

¹²⁷² Aquest fenomen de xoc de territoris castrals a la frontera més meridional del comtat de Barcelona no ha sigut objecte d'estudis específics.

¹²⁷³ A. Virgili va assenyalar encertadament la importància d'entendre que el terme *castrum* s'aplica tant a una fortalesa capital d'un terme o territori termenat com a la torre d'una quadra. VIRGILI 1995b: 47.

¹²⁷⁴ VIRGILI 1991: 139-144; VIRGILI 1995b:.

¹²⁷⁵ A aquestes quadres s'han d'incloure a partir del segle XII les de Ferran, Montoliu, Vespella, el Condony, etc.

¹²⁷⁶ Considerem que aquest fenomen de parroquialització del territori queda fora de l'àmbit cronològic del nostre estudi ja que va ser poc abans i després de l'any 1200 quan tenim documentades les parròquies d'El Catllar, Altafulla, Clarà, Montornès, Montoliu, etc. Per altra banda, i com hem apuntat al llarg del treball, no existeixen dades arqueològiques de l'existència de esglésies o parròquies al territori ni a l'antiguitat tardana, ni sota dominació andalusí ni durant el segle XI.

pensar en una remodelació impulsada per Ramon Berenguer I sobre la base d'una divisió en castells anterior¹²⁷⁷.

A. Virgili ja va plantejar els dos principals condicionants de la constitució al llarg del segle XI d.C. d'una densa xarxa de fortificacions (castells i torres) per tota la franja del Gaià¹²⁷⁸. En primer lloc la ruptura amb l'antic status quo que s'havia establert entre els poders andalusins i el comtat de Barcelona. Si en època d'Almansor a finals del segle X d.C. ja s'havia iniciat un augment de la bel·licositat entre ambdós potències –andalusina i comtal-, amb el sorgiment del regne de taifa de Ṭurtūša a principis del segle XI d.C. aquesta tendència es va accelerar. El comtat de Barcelona, així doncs, va intensificar el seu control militar fronterer a tot l'eix del riu Gaià, mantenint espais d'influència al Tarragonès i el cor de l'antic *ager Tarraconensis*. No obstant això, no podia ser restituit sense la revitalització de la ciutat de Tarragona. Aquest treball va ser delegat a Berenguer de Narbona sense èxit efectiu; no obstant això sí va quedar consolidada una nova xarxa de fortificacions i territoris adscrits ben organitzada.

En segon lloc, la reorganització del territori duta a terme per Berenguer Ramon I tenia l'objectiu de consolidar al límit més meridional del comtat de Barcelona una estructura territorial cohesionada en base als magnats i les elits fidels. Aquesta recerca de la fidelitat territorial de l'antic cor de l'*ager Tarraconensis*, el *territorio Tarrachone*, devia contrarestar l'enorme poder polític d'Olèrdola i el *territorio Penetense* (el Penedès). L'episodi protagonitzat per Mir Geribert intitulant-se prínceps d'Olèrdola va posar de manifest el poder i la tendència per part de les elits locals de constituir espais propis en detriment de la capital barcelonina. Es mèrit de McCranck haver plantejat que la infeudació de la ciutat i Camp de Tarragona per part del comte de Barcelona a Berenguer de Narbona tenia com objectiu neutralitzar el creixent poder que estava guanyant Mir Geribert i la tendència emancipadora del seu territori¹²⁷⁹.

Les dues ribes del Gaià estaven plenament poblades a finals del segle X i principis del segle XI d.C. Així es desprèn dels estudis d'A. Virgili, qui documenta la presència de complexos hidràulics (rescloses, recs i molins), camins (*stratas*) a Cabra del Camp i vil·les (villares) al sud de Vila-Rodona¹²⁸⁰. Els conflictes entre els conqueridors feudals posen de manifest la presència precedent d'un poblament ben organitzat com és el cas d'aprisions a Tamarit o l'existència de terres que havien estat rompudes per diverses famílies a Montornès abans de l'acotació i caracterització territorial portada a terme per Ramon Berenguer I¹²⁸¹.

Un dels aspectes més significatius de la constitució dels termes castrals de la franja del riu Gaià és la tendència a la fortificació de l'eix marcat pel perfil de la costa litoral. Si el riu Gaià es va constituir com una línia fronterera, la costa també es va fortificar. En aquesta època ja tenim els castells d'Altafulla, Clarà, la Pobla de Montornès (Creixell), Berà (Roda). La tàctica de defensa i control de territori de la costa seria diferent a la que

¹²⁷⁷ VIRGILI 1995b: 34.

¹²⁷⁸ VIRGILI 1995b: 34.

¹²⁷⁹ McCRANCK 1977: 17.

¹²⁸⁰ VIRGILI 1995: 32-47; VIRGILI 2001: 47-66.

¹²⁸¹ “La presència de colons al terme de Montornès en dates anteriors a les dels primers documents escrits demostra que les zones fronteres no eren del tot deshabitades ni del tot ermes i prova que l'impuls de la colonització no es degué, a l'origen, a la iniciativa dels senyors”, ROVIRA I GÓMEZ 1995:80.

a partir del segle XV es va constituir enfront al perill turc: es va defugir del litoral immediat i les torres es van bastir a una distància prudencial més cap a l'interior; per altra banda aquestes fortificacions estaven associades a turons amb certa altura però sense les característiques de inaccessibilitat de les fortificacions andalusines de la Serra de Prades o la Serra Prelitoral¹²⁸².

La Conca de Barberà va romandre sense documentació textual que pugui definir el seu estatus. Plantegem una ocupació islàmica que va acabar a finals del segle XI. La fortificació de Maldà es constitueix en aquestes cronologies com una de les puntes de llança del vescomtat de Cardona, època en la qual mor Ramon Folc I¹²⁸³. En aquest context A.Carreras Casanovas planteja que a les darreres dècades del segle XI i fins a mitjans del XII presumiblement el control militar islàmic fos rellevant¹²⁸⁴. La transformació del territori a mitjan segle XII va ser conseqüència directa de la conquesta militar per part del comtat de Barcelona del territori fins llavors islàmic. Aquests fets polític-militars són, així doncs, extraordinàriament rellevants per a la comprensió de les profundes transformacions de la nostra àrea objecte d'estudi. En tot moment ens basarem en les dades única i exclusivament històrics que coneixem a partir de les fonts textuais i que han estat objecte d'estudis crítics seriosos i rigorosos. Com ja hem apuntat la conquesta de la Siurana islàmica per part dels exèrcits cristians va significar la caiguda del poder musulmà a la nostra àrea objecte d'estudi (el sud de la Conca de Barberà i el sistema muntanyenc de Prades). Evidentment havien altres fortificacions en el nostre marc geogràfic (com la torre-castell de Castellfollit, la fortificació d'Albiol, la de la Rocha de Miravet, etc), no obstant això per a la conquesta definitiva del territori era fonamental i bàsica la presa de Siurana.

El desembre de l'any 1079 els comtes de Barcelona Ramon Berenguer II i Berenguer Ramon II donen a Ponç Hug de Cervera "l'honor erma", el lloc de l'Espluga de Francolí amb es seus termes territorials, muntanyes i colls, plans i valls, dret d'ús i monopoli dels recursos hídrics (aigües i fonts), el dret de fer ús de les pedres i pedreres, etc. En aquest document es fa esment de dret a realitzar un mercat amb les seves tresves. També es s'apunta la construcció i manteniment de molins per part de Ponç Hug: "...ipsis molendinis quan[t]os que homines potueru[n]t facere, cum ipsis strumentis qui ad molendinos pertinet, cum ipsas reclosas vel resclosaribus, cum ipsos recos cum capud recos et ipsos trestoledors vel cum ipsos casalibus et cum ipsos cacaus et ipsos

¹²⁸² A més, al front litoral, es van erigir castells com Altafulla, Clarà, la Pobla de Montornès o Creixell, que juntament amb Roda o Berà vigilaven la via de comunicació paral·lela a la línia costanera que unia les terres del comtat de Barcelona amb les andalusines. Aquests enclavaments eren en llocs una mica enlairats i a una certa distància de la costa d'acord amb la inseguretat associada a la mar. De forma semblant, en ocupar-se la veïna Tarragona, encara que es va desenvolupar una ciutat a l'àmbit costaner, els nous habitants van trobar un cert recer al turó emmurallat. Sense el conjunt murari imponent i l'elevació del terreny, l'ocupació hauria estat diferent o tal vegada impossible en les condicions inicials d'inseguretat" BONET 2011:65.

¹²⁸³ El document en qüestió descriu uns límits ben marcats que denoten l'existència d'un espai organitzat i habitat, en aquestes cronologies. Les afrontacions no deixen lloc a dubte "...sic afrontat a parte orientis in ipso collo de Capra. A meridie in bosco que dicitur Jorda. Ab occiduo in strada publica. A parte vero circii in ipso rigario de Barberano...", BENET 1981: 153.. Apareixen el rec de Barberà, relacionable amb la infraestructura hidràulica del moment, i altres elements que denoten una continuïtat poblacional. Per exemple, la donació inclou terres no conreades però també terres cultivades, així com el delme i les primícies, fet que prova l'existència d'uns pagesos que cultiven la terra i als quals se'ls hi cobra un impost, relacionat amb el sistema impositiu feudal, tan laic com eclesial.

¹²⁸⁴CARRERAS CASANOVAS 2000c: 44.

escurrentis et ipsas pescatas...”¹²⁸⁵. En aquesta primerenca caracterització del terme de l'Espluga de Francolí se cita l'abundància de recursos hídrics vinculats al territori feudal constituït així com l'existència de Vimbodí, Ollers i la ja esmentada en capítols anteriors Roca de Miravet, entre d'altres: “...Et est hec omnia in comitatu Barchinona ad ipsa Espluga de Franculi, et affrontat de prima parte in termino de Barbera vel in aqua de Ollers, de secunda parte in ipsa Guardia Voltorera, de III parte in ipsa roca de Miravet, de IIII parte ad ipso pelac de Vinbudir...”¹²⁸⁶.

El document emes l'any 1079 defineix un territori relativament controlat i gestionat amb la presència de molins, mercat i una societat altmedieval ben estructurada, així com la presència de nuclis amb futura rellevància com Vimbodí i la cita d'altres que serien abandonats posteriorment com la Roca de Miravet al coll de Sègol¹²⁸⁷. Segons l'anàlisi d'A. Carreras Casanovas aquest document defensa la hipòtesi de continuïtat poblacional. Per altra banda trobem el document de 1090 en que Bernat Oromir, Ponç Bernat, Ermessèn i Tarascó donen a Guillem de Ramon i Ermessén, la seva muller, una tercera part del feu del castell d'Avella i la quarta part dels drets d'aquesta fortalesa. Segons l'anàlisi de la documentació textual les condicions d'ús del castell eren serveis militars. Es tractava de la pràctica de donar suport al senyor feudal (*host* i *cavalgata*), com queda reflectit en el fet que es re posaran les pèrdues que causés les incursions militars: “...in ipsum servicium si perdideris cavallum [...] ego vobis emendabo...”¹²⁸⁸. El document fa esment explícit a l'host “...in osten”¹²⁸⁹. S'ha plantejat que el castrum d'Avela es podria relacionar amb una fortificació a Riudabella, substituïda per les reformes gòtiques del segle XIV. Així es desprén del fet que subscriguin els drets i privilegis en aquest espai del pla: “...ipsum fevum de Avela suprascriptum terciam partem [...] no valie I cavalleria ego vobis emendabo tantum usque vale una cavalleria, sine engan...”¹²⁹⁰. L'ús de la paraula “cavalleria” implica la necessària existència d'una host militar en aquest sector del pla. D'altra banda no ens sembla desafortunada la possible relació entre l'Avella del text i la Riudabella posterior. En realitat el terme Riudabella deriva de la unió del vocable “Riu” (en explícita referència a l'abundància d'aigües) i “Avela”, nom que tindria aquesta fortalesa alt medieval.

El text fa referència també a l'existència d’“*homines*”, és a dir, d'una població concreta. No es tractaria en aquesta part del text de la referència a elements militars, ja citats amb la forma de “*cavalleria*”, sinó d'un conjunt ampli de persones que englobaria homes, dones i nens, en definitiva una població determinada i concreta: “...pala et erba in castrum Avela et medietatem de ipsa civada qui debet ad me Bernad Oromir de ipsos homines de Avela...”¹²⁹¹. Segons aquesta línia argumental hem de plantejar consegüentment una ocupació de l'espai de Riudabella en època alt-medieval, consolidada al segle XI d.C amb el nom de *castrum* d'Avela. Els exèrcits cristians del Comtat de Barcelona s'apropaven així als peus del massís muntanyenc de Prades; encara romanien Siurana i la seva xarxa de castells i torres, protegides pel mateix relleu natural. Però era qüestió de temps que el comtat de Barcelona emprengués la conquesta

¹²⁸⁵ALTISENT 1993. Doc. 24.

¹²⁸⁶ALTISENT 1993. Doc. 24.

¹²⁸⁷GUIDI 2015a.

¹²⁸⁸ALTISENT 1993. Doc. 38.

¹²⁸⁹ “in osten de Inspania donetis me II homines et II asinos qui porten tot illorum estruc, qui portent civada et conduit...”ALTISENT 1993. Doc. 38.

¹²⁹⁰ALTISENT 1993. Doc. 38.

¹²⁹¹ALTISENT 1993. Doc. 38.

definitiva; per a això eren necessari complir tres factors: la conquesta de Lleida i Tortosa, i (per a nosaltres la més rellevant), la restauració de la Seu Metropolitana de Tarragona.

La fortificació d'al-Andalus i l'emergència de Šibrāna.

Les paraules de M.Bonet Donato són significatives: “al segle XI es va produir una reorganització i un cert reforçament de la defensa dels extrems d'al-Àndalus, que va afectar a la zona muntanyenca de la serra de Prades i s'endinsà al Camp de Tarragona mateix. Es va desenvolupar de forma paral·lela i conseqüent al progrés cristià. La nova entitat militar, i en part política, va ser el valiat de Šibrāna, que es va formar segurament al segle XI i va funcionar com a tal fins a la conquesta cristiana (1153-1154). Sembla poc probable que en època omeia hi hagués una jurisdicció, centre de poder o localitat prominent al territori a Šibrāna, com ha plantejat Eduardo Manzano”¹²⁹².

Al segle X ja existia la fortificació de Šibrāna, però va ser durant el segle XI quan va assimilar un rol protagonista a tota la franja de frontera. La fortificació andalusina de Šibrāna encapçalava una xarxa de torres i talaies que s'assentava sobre la Serralada Prelitoral i els contraforts de la Serra de Prades, arribant la seva influència fins al Camp de Tarragona. Poblacions com Falset, Pradell, la Morera, l'Albarca o Prades, van néixer amb un origen andalusí d'aquests punts de control i gestió territorials andalusins als sectors muntanyencs¹²⁹³.

Les serres i els contraforts muntanyencs es configuren com una autèntica barrera o límit polític-militar gracies a la presència d'aquestes torres o establiments andalusins, com és el cas de l'Alforja, les Borges, l'Aleixar, Almoester, Alcover i l'Albiol. Precisament al segle XII els conqueridors comtals no desfaran aquesta xarxa sinó que la integraran en la nova configuració territorial feudal. Aquestes poblacions i torres exercien un control directe sobre el territori del Camp de Tarragona en la seva franja meridional.

M.Bonet ha posat de relleu com aquesta xarxa de fortificacions andalusines no tenien pròpiament una ciutat (Ṭurtūša) com a centre neuràlgic, sinó la gran fortificació – inexpugnable- de Šibrāna¹²⁹⁴. La pròpia M.Bonet també ha subratllat com “l'antiga artèria romana que unia la Lleida i la Tarragona andalusines s'havia abandonat al llarg del segle X i clarament a l'XI, quan la conca alta del Francolí estava en bona part

¹²⁹²BONET 2011:61; cingat l'obra de MANZANO 1991.

¹²⁹³BONET 2011:61-62.

¹²⁹⁴ “Aquestes i altres fortificacions o torres depenien del valiat de Siurana que, curiosament i significativament, no tenia una ciutat com a centre, que solia ser la fórmula més comuna en l'organització del poder musulmà. Siurana era un enclavament militar que va enfortir i potser va liderar la defensa andalusina en aquest àmbit un cop abandonada Tarragona (...)Mai no havia estat gaire important, perquè no hi ha establiments musulmans documentats en l'antic recorregut romà de l'interior i els itineraris dels curosos geògrafs musulmans no esmenten la connexió entre les dues ciutats. L'abandonament de l'antiga ruta va contribuir o era el resultat de l'avenç de les posicions cristianes a les parts altes de la Conca de Barberà. Mentrestant, les comunicacions entre la Tortosa i la Lleida andalusines recorrien els territoris circumdants a Siurana, i per això se cita Albarca en alguns itineraris musulmans. Aquestes connexions interiors, reactivades per l'aparició del valiat de Siurana, tenien també vies subsidiàries cap al Camp de Tarragona i d'altres, més insegures, que corrien paral·leles al litoral. Per això, la defensa en alçada de Siurana es complementava amb un altre a les parts més elevades del Camp. Alguns d'aquests indrets van jugar un paper en la comunicació entre el litoral, el prelitoral i l'interior, com Alforja, que controlava els colls a la capçalera de la seva vall” ; BONET 2011:61-62.

dominada pels cristians”¹²⁹⁵. En referència a la Conca de Barbera, també A.Carreras Casanova ha plantejat un abandonament de l’antiga via romana que connectava Tarragona amb Lleida, Saragossa i el nord-oest peninsular.

Una de les millors torres andalusines conservades al territori de frontera és la de Castellfollit (Vimbodí, Conca de Barberà)¹²⁹⁶. El complex es defineix com una estructura arquitectònica al damunt d’una roca al vessant est de la vall de Castellfollit. L’àrea està envoltada per restes arqueològiques i arquitectòniques indeterminades (però altmedievals), possiblement les restes d’un vilatge. Des del punt de vista del control visual i del territori la torre de Castellfollit controla una bona àrea de la Conca de Barberà i el pas pel camí que segueix el fons del vall. A partir d’aquesta torre es pot establir una relació visual directa amb altres pnts de les Muntanyes de Prades. Aquesta torre ha estat estudiada monogràficament per A.Carreras Casanovas, posteriorment J.Bolós i J.Menchón han referenciat els seus estudis sense plantejar novetats en relació a aquests treballs. S’ha plantejat que es tracta d’un castell amb història desconeguda. Pot ser confós amb altres castells de l’Anoia, el Bages i la Garrotxa. En la documentació textual medieval de la Conca de Barberà apareixen alguns personatges amb el cognom de Castellfollit, però segons els estudis realitzats aquests personatges són repobladors procedents de Castellfollit de Riubregós, a l’Anoia. Tenim documentada per altra banda la granja de Castellfollit, propietat del monestir de Poblet. Aquesta granja s’esmenta per primera vegada l’any 1221, però probablement va existir amb anterioritat o reaprofitava estructures arquitectòniques d’un vilatge o assentament de caire rural o fortificat precedent¹²⁹⁷.

La torre (*turris*) té planta rectangular, lleugerament trapezoïdal. L’angle nord-est és lleugerament agut, i el del nord-oest obtús. A l’interior les mides dels costats nord i sud eren d’uns 2,7 metres i les del costats est i oest de 4 i 3,5 respectivament. Avui en dia manca l’angle SE, que no s’ha conservat. El gruix de les parets de la torre és de 70-75 cm. segons el mur. S’ha conservat una alçada d’entre 4,3 i 2 metres, depenent de l’alçada de la roca en la que es recolza l’estructura. Segons A. Carreras la paret oest sembla una mica inclinada no per defecte d’obra (*opera*) o per la mala conservació de les estructures arqueològiques; la raó es troba en que aquesta paret feia a la mateixa vegada de contrafort per poder edificar l’estructura en alçada. La presència d’aquesta paret-contrafort ens obliga a reflexionar sobre l’alçada de l’edifici. Segons A.Carreras Casanovas tot i que no es pot assegurar cal pensar que per damunt del nivell de la porta encara hi devia haver un trespol, del qual no ha quedat cap rastre, i potser un pis superior. Sobre aquest pis hi devia haver una coberta, segurament una teulada, ja que es van identificar teules al lloc¹²⁹⁸.

La porta se situa a la banda oest de l’edifici, a uns 2 metres del terra exterior i tenia una amplada d’uns 90 centímetres. La porta estava centrada en relació al conjunt de la façana, ubicat en eix axial amb tota la composició arquitectònica de l’edifici. De la porta es conserva el seu muntant meridional, en una alçada de 70 centímetres. La porta era a la banda oest i estava aixecada del terra exterior uns 2 m i tenia una amplada de 90 cm. S’ha plantejat encertadament que aquesta disposició li donava una funció clarament

¹²⁹⁵BONET 2011:64.

¹²⁹⁶CARRERAS CASANOVAS 2000c: 46-48.

¹²⁹⁷BOLOS I MASCLANS 1995: 586-587.

¹²⁹⁸CARRERAS CASANOVAS 1981: 66 i ss. BOLOS I MASCLANS 1995: 586-587.

defensiva a la qual s'accedia possiblement per una construcció de fusta movable; tanmateix per damunt del nivell de la porta hi devia haver un trespol i, potser, un pis superior, ja que l'alçada interior dels murs era d'uns 5-6 metres¹²⁹⁹. Sobre aquest es disposava un embigat per suportar la coberta¹³⁰⁰. En nombrosos treballs relatius a les formes d'hàbitat altmedievals s'ha incidit en la fusta com element predominant, ben documentat i conservat en les construccions de fusta en les zones del Bàltic, del mar del Nord (Emeden, Anvers, Haithabu), on la protecció contra el fred obliga a construir amuntant troncs com en els casos de Saboya, el Delfinat de l'alt Quercy, els Vosgos i l'Europa eslava, sent premisses vàlides tant per al camp com la ciutat. El cas del Penedès, per les seves característiques mediambientals i per l'abundància de material petri, fa que la fusta hagi de ser considerada com un element emprat generalment per a sostenir l'essencial de la construcció de murs, com és el cas de la residència del Sector 03 d'Olèrdola, on es va documentar les empremtes dels pals¹³⁰¹. També s'usava en la constitució de les armadures que descansen sobre el sòl o paraments murs de pedra seca, com plantejament per a les cases de les primeres fases d'ocupació de "La Torre" de Sant Marc d'Argençola i possiblement (malgrat que no s'ha conservat o identificat) en La Solana¹³⁰².

La fusta serveix per al encofrat on barrejar la pasta d'argila, cants i palla, encara que per l'alta capacitat de degradació d'aquest material orgànic i la falta d'estudis específics no podem oferir dades puntuals respecte a aquests usos, encara que sí plantejar-lo. R. Fossier va plantejar que en la riba del Mediterrani la fusta regna en l'interior de les cases per a sustentar divisions, pisos i sobretot per a construir l'armadura de bigues de la teulada¹³⁰³. Així, cada vegada es va sofisticant l'ús de la fusta, amb el seu entramat amb espigues i osques, fixació dels cabirons, qualsevol que sigui la matèria amb la qual es recobreix la teulada. En lloc d'enfonsar-se directament els pals de sustentació en un orifici farcit d'argila, penetren i es fixen mitjançant clavilles en la biga d'armadura, i per a evitar que aquesta es podreixi s'aïlla sobre un sòlid de pedra d'alguns centímetres de diàmetre que apareix per sobre del sòl¹³⁰⁴.

Els murs de la Torre de Castellfollit estan realitzats amb pedres i carreus. El sistema és d'encofrat molt semblant a l'utilitzat per fer les tàpies. L'alçada dels blocs d'encofrat oscil·la entre els 90 i els 100 centímetres. La seva longitud devia ésser d'uns 2 metres o potser tota la llargada de la paret (documentat per A. Carreras). En la façana nord es pot distingir una base amb na alçada irregular que s'adapta al relleu del sòl. A un nivell semblant al que és situat ala llindar de la porta, hi ha dos traus o obertures que coincideixen amb la base d'uns dels blocs de l'encofrat. Uns 85 centímetres més amunt hi ha dos traus més, per damunt dels quals comença un altre bloc. A uns 75 centímetres més amunt n'hi ha dos més. Del tercer bloc manca la meitat superior. Segons A. Carreras Casanovas hauríem de plantejar al menys dos blocs més per damunt

¹²⁹⁹ CARRERAS CASANOVAS 2006: 62.

¹³⁰⁰ CARRERAS CASANOVAS 2006: 62.

¹³⁰¹ GUIDI 2010d: 93-123.

¹³⁰² GUIDI 2010c: 105-132.

¹³⁰³ FOSSIER 1984, 219 i ss.

¹³⁰⁴ No obstant això, encara que no s'hagin realitzat estudis i anàlisis específics per localitzar l'ús de la fusta als nostres jaciments no podem deixar de plantejar el seu ús. Al menys la presència de forats per pals a la roca natural en nombrosos d'aquests emplaçaments confirmen aquesta hipòtesi. Com indica A. Chavarría en relació als establiments rurals romans, la invisibilitat de les estructures bastides en fusta no vol dir que aquestes no hi van existir CHAVARRÍA 2001a,

d'aquest. Aquesta superposició d'elements i tècniques constructives fan plantejar a A.Carreras Casanovas la existència de diverses fases constructives¹³⁰⁵.

Cadascuna de les parets és independent de las altres constructivament parlant. L'encofrat es va realitzar de forma autònoma amb una segona fase en que es va realitzar la imbricació de les cantonades. Aquest sistema provoca una relativa feblesa del conjunt arquitectònic. L'encofrat era format per pedres molt poc treballades i de dimensions no gaire gran, d'uns 12 centímetres d'alt per vint-i-cinc centímetres de llarg. Cal assenyalar que aquestes pedres tan irregulars normalment no formaven filades. Només foren escairats els carreus que es col·locaven als angles, als traus i al muntat de la porta. L'espai que restava entre les pedres era omplert amb morter de calç; entremig el morter hom hi pot veure alguns fragments de terrissa amb un color rogent¹³⁰⁶. Els traus, que poden semblar dispositius de guaita, responen a les característiques i a les necessitats del sistema constructiu i són usuals en els eificis fets amb tàpia. Tenen una alçada d'uns 25 centímetres i una amplada de 15 centímetres. A l'interior de l'edifici resten l'arrebossat que segurament recobrien les parets internes. A.Carreras Casanovas planteja que l'exterior també estaria arrebossat¹³⁰⁷. En referència als materials constructius de la coberta de l'edifici, és rellevant el fet que aquests es constitueixin en aquells d'origen romà. És a dir, en la construcció del sostre de la torre es van utilitzar materials espoliats i/o reutilitzats d'alguna estructura romana (vil·la, establiment rural, *mansio*, etc...). Aquesta coberta es definia com una imbricació de teules romanes reaprofitades en la construcció altmedieval¹³⁰⁸.

A la Roca de Miravet (Coll d'en Sègol) es van documentar dos estructures de planta rectangular de pedra seca adossades al vessant del terreny. La primera estructura es defineix com una estructura de planta quadrada adossada al vessant del terreny. Estaria coberta per una volta de pedra que s'alçava uns 2,06 metres per sobre del nivell de circulació. En el moment de documentar-se aquesta estructura estava coberta per terra parcialment. L'entrada es realitzava per la part contraria a la pendent del terreny. La superfície interior de l'edifici és de 10 m². La porta d'accés té 0,97 metres d'amplada i 1,20 metres d'alçada amb una forma lleugerament apuntada. L'estructura es va bastir amb pedres sense devastar, irregulars, formant un gruix de mur d'uns 0,80 metres. No obstant això, les pedres que formen part de l'accés sí estan lleugerament treballades. Encara que l'estructura és "arcaica" aquesta presenta una gran solidesa i està acuradament construïda¹³⁰⁹.

¹³⁰⁵ Observant el parament es poden veure, clarament, diferents fases de construcció de l'obra. En un principi, i per adequar l'edificació al terreny abrupte, es reomplen les parts més enfonsades del sòl, a fi de donar-li un nivell horitzontal a la base i equipar-la d'uns mínims fonaments. Aleshores, a partir d'aquí, s'aprecien tres estadis de construcció en l'obra: un estadi que arribà a 1,10 m., on s'observa una línia que travessa tot el mur, tant per l'exterior com per l'interior; és com un aturament de l'obra i un aplanament de la superfície del mur en un moment determinat de la construcció i una posterior continuació al seu damunt; això es torna a observar a uns 80 cm més amunt, la qual cosa dóna com a resultat la superposició de tres trams de mur de menys alçada cada vegada. Carreras Casanovas 1981: 65-99. BOLOS I MASCLANS 1995: 586-587.

¹³⁰⁶BOLOS I MASCLANS 1995: 586-587.

¹³⁰⁷CARRERAS CASANOAS 1981.

¹³⁰⁸ Es planteja que l'origen pot ser les vil·les romanes de Nerola, Riudavella o la Granja Mitjana; CARRERAS CASANOVAS 2006: 63.

¹³⁰⁹CARRERAS CASANOVAS 2000c: 38.

A. Carreras Casanovas ha documentat i estudiat aquest edifici, en l'actualitat en perill de desaparèixer. Segons aquest autor es tractaria d'una estructura de l'alta edat mitjana (posterior a la conquesta islàmica del segle VIII i anterior a l'arribada i consolidació al territori dels monjos de Poblet al segle XII). Com apunta A. Carreras a diferència d'altres estructures similars documentades al territori aquesta és extraordinàriament sòlida¹³¹⁰. Una dada significativa d'aquesta solidesa són els 0,80 metres d'amplària dels seus murs i la constitució d'aquests, amb pedres irregulars, perfectament encaixades sense cap tipus de material d'unió. Efectivament a diferència d'altres estructures bastides amb pedres del territori aquesta presenta una gran robustesa i inexpugnabilitat que fa plantejar la presència d'un habitatge segur gairebé fortificat.

La segona estructura documentada es situa a 25 metres per sota de la primera. Es tracta d'un edifici bastit amb blocs de pedra seca. La constitució dels murs es va realitzar amb pedres allargades als angles sense que lliguin un mur amb l'altre. La porta d'accés està encarada a llevant i la planta quadrangular de l'edifici s'adapta als desnivells del terreny, limitant la construcció i deixant la superfície interior amb una forma irregular.. Des del punt de vista tècnic el parament dels murs d'aquesta estructura és similar a la Torre del Moro de Castellfollit¹³¹¹. A l'àrea propera a aquestes construccions s'intueix la presència de més estructures que han estat espoliades o arrasades per l'erosió pròpia del pendent de l'elevació natural. No obstant això, i malgrat la vegetació que en molts espais ho devora tot, és possible que haguessin més estructures d'origen altmedieval en aquesta part de la muntanya.

A una distància aproximada de 50 metres de les estructures presumiblement altmedievals es localitza una cova¹³¹² que és l'espai on es va trobar un fragment de placa de bronze d'uns 2,5 cm d'amplada amb decoració geomètrica, un sivella hispanovisigòtica datada entorn al segle VII d.C.¹³¹³. La presència d'aquesta peça en aquest espai fa plantejar una ocupació visigoda en l'entorn que tindria una continuïtat als segles altmedievals. La rellevància d'aquest espai en les altures tindria el seu corresponent reflex en la documentació medieval, més concretament en la carta de població de l'Espluga, on s'estableix el coll de Sègol com un dels límits del recentment constituït terme medieval de l'Espluga de Francolí¹³¹⁴. Així doncs les troballes arqueològiques (la sivella, la presència d'estructures presumiblement altmedievals que bé poguessin tenir un origen visigot), la documentació textual medieval i la pròpia dinàmica històrica de l'emplaçament¹³¹⁵ fa plantejar que ens trobem davant un espai ocupat (o freqüentat) als segles que aquí ens ocupen. Com hem apuntat anteriorment la pròpia denominació medieval de "Rocha Miravet" és un indicatiu d'ocupació islàmica (segles VIII-XI)¹³¹⁶. No obstant això seria necessària una prospecció extensiva en tota

¹³¹⁰CARRERAS CASANOVAS 2000c: 38.

¹³¹¹CARRERAS CASANOVAS 2000c: 39.

¹³¹²GUIDI 2010a.

¹³¹³PALOL 1950: 95-98; ESPELT, POBLET 1978: 25-32.

¹³¹⁴ "De III. Parte in ipsa Rocha de Miravet"; Arxiu Històric Nacional de Madrid, Clero, carpeta 1993, Poblet, pergami 12. Arxiu de la Corona d'Aragó de Barcelona, pergamins de Ramon Berenguer II núm. 263. CARRERAS CASANOVAS 2000c: 35.

¹³¹⁵ Durant la Guerra Civil aquest espai va ser ocupat per militars resistents al cop d'estat, constituint-se una base d'operacions militars en el coll de Sègol.

¹³¹⁶ Segons A. Carreras Casanovas la denominació de "Roca de Miravet" o de "Miravet" és un topònim d'origen àrab que podria indicar la presència d'un espai de rellevància geoestratègica. A. Carreras va

aquesta àrea. Amb una consegüent neteja de la massa vegetal que en l'actualitat devora les poques estructures visibles. Així mateix seria desitjable la pràctica d'una intervenció arqueològica o tast que permeti establir una seqüència estratigràfica que facilités la comprensió i datació del conjunt.

La població de Prades és, després de Siurana, el nucli poblacional més rellevant a l'àrea geogràfica que ens ocupa del conjunt de la Serralada de Prades i la Conca de Barberà; el sector que va romandre en òrbita andalusina fins a mitjans del segle XII. Prades es localitza al centre de les muntanyes de Prades, en un altiplà, al límit amb la Conca de Barberà, l'Alt Camp i del Priorat. L'origen de Prades és andalusí, encara que no podem excloure una possible presència romana precedent a l'àrea vinculada amb l'explotació de metalls. Durant tota l'edat mitjana Prades va tenir una importància cabdal dins les muntanyes de Prades: era una de les principals viles del comtat de Prades junt a Falset¹³¹⁷. La cita més antiga de la vila de Prades data de l'any 1159, quan el comte Ramon Berenguer IV, una vegada conquerida Siurana, va concedir una carta de població als habitants de Prades. La vila va estar sota domini reial des de la seva conquesta al segle XII fins la constitució del comtat de Prades de l'any 1324 per part del monarca Jaume II. La concessió d'una carta de població per part del comte de Barcelona en aquestes cronologies tan primerenques, en un moment immediatament posterior a la conquesta militar del territori (l'any 1159), indica sense cap dubte la presència d'un nucli poblacional rellevant en aquest espai precedent. D'altra banda l'arqueologia ha pogut documentar un conjunt de necròpoli i enterraments que confirmen una presència andalusina en aquest espai del sector muntanyenc. La vila de Prades va tenir el seu moment de màxim desenvolupament entre els segles XIII-XIV¹³¹⁸. La vila de Prades va ser la capital de la batllia reial de les Muntanyes (1159-1324) de Prades i més tard del comtat del mateix nom¹³¹⁹ (a partir de l'any 1324). La batllia de Prades, successora en bona part de l'antic valiat andalusí de Siurana, comprenia els llocs i viles de Prades, Siurana, Capafonts, la Febró, Uildemolins, Albarca, Vilanova de Prades, Cornudella de Montsant, Arbolí, l'Aleixar, Vilaplana, Maspujols, Mont-ral, Samuntà, la Riba, Cabrera, Farena i la Mussara. El batlle de les muntanyes de Prades residia habitualment en el castell de la vila de Prades, de factura romànica i del que es conserva només part d'una capella de dimensions monumentals.

Tenim indicis per plantejar l'Albiol com un altre nucli andalusí rellevant. Nostra hipòtesi és que va deure constituir un espai fortificat (ja sigui per una o diverses torres o fins i tot un castell) i un espai poblacional de reduïdes dimensions; aquest espai poblacional islàmic seria l'espai on seguiria residint la població durant la segona meitat del segle XII i el XIII, fins a l'actualitat. L'actual terme d'Albiol és envoltat pels termes d'Alcover (nord-est) i Mont-ral (nord), de l'Alt Camp, i Vilaplana (nord-oest), l'Aleixar (sud-oest) i la Selva del Camp (sud). El relleu és molt marcat i compartimentat; està bàsicament vertebrat en tres depressions: la vall de Rascaç o de Samuntà amb el barranc de l'Albiol, que aflueix per la dreta al riu de la Glorieta (ja al municipi

plantejar que en aquest espai va poguer albergar una talaia o torre islàmica; CARRERAS CASANOVAS 2000c: 35.

¹³¹⁷ Falset, que queda fora de la nostra àrea d'estudi.

¹³¹⁸ L'any 1200 ja tenim constància documental del mercat de la vila. Als segles posteriors es van portar a terme fins a quatre fires de bestiar a l'any. Al segle XIV es tenen evidències d'una comunitat jueva (presència d'un call) i l'any 1290 es va establir l'ordre mendicant de la Mercé.

¹³¹⁹ Encara que Falset exercí a capitalitat efectiva.

d'Alcover, a l'Alt Camp), la vall de Bonretorn amb el torrent de les Voltes i la vall de la Selva amb la capçalera de la riera de la Selva. L'Albiol es troba entre els terminals de la plana del Camp (les altituds més baixes del terme volten els 230 m) i els darrers contraforts de la serralada de Prades, amb els cingles de la serra del Pou, que ratllen els 900 m. Integren al terme, a més del cap de municipi, del mateix nom, les caseries de Bonretorn i de la vila Sant Francesc, la urbanització de les Masies Catalanes i les masies dels Masos. S'accedeix a Bonretorn i a l'Albiol per una carretera local que parteix de la C-14 de Reus a Montblanc. També s'arriba a l'Albiol per una pista que surt de la carretera local de Vilaplana a la Mussara.

L'existència d'una fortificació monumental medieval amb els seus possibles antecedents andalusins; la molt primerenca instal·lació d'una parròquia al segle XII, poc després de la conquesta militar del territori; la pròpia existència d'un nucli poblacional medieval (que va poder fossilitzar els trets principals del nucli andalusí) i la documentació arqueològica (presència de necròpolis col·lectives excavades a la roca), indiquen que l'Albiol va concentrar dos tipus de poblament andalusí: el fortificat (torre o castell) i el residencial (tal vegada del tipus poblat). Aquest esquema es repeteix en els assentaments musulmans de Siurana, Prades i Castellfollit. El propi origen etimològic de l'Albiol és indicatiu dels seus orígens musulmans. Anem a enumerar les dades que ens fan plantejar l'existència d'un nucli poblacional i una fortificació en l'estructuració del poblament andalusí de l'Albiol.

La fortificació està situada al cim d'un turó sobre el poble d'Albiol, en un dels contraforts de les Muntanyes de Prades. En aquest castell hi ha una molt bona panoràmica del Camp de Tarragona. La conquesta i repoblament del terme de l'Albiol esdevingué pocs anys abans de la caiguda de Siurana (1153-1154). La primera referència textual al castell (*castrum* o *castro*) de l'Albiol està datada el 20 de juny de 1158. Al document s'esmenta com l'arquebisbe de Tarragona, Bernat Tort, i el *princeps* de la ciutat, Robert Bordet o d'Aguiló, donaren el lloc de l'Albiol a Joan de Martorell amb l'objectiu que hi construís una fortalesa¹³²⁰ i la tomgiçes en feu de l'església de Tarragona. El 25 de juny de 1158 el comte Ramon Berenguer IV va ratificar aquesta donació. Segons el document del comte de ratificació de la possessió del feu Joan de Martorell era ardiaca del capítol de la catedral de Tarragona¹³²¹. Aquest fet és fonamental ja que volem subratllar la rellevància d'aquest espai (a nivell militar, administratiu, econòmic i religiós) si els actors principals en la dotació i constitució dels òrgans necessaris després de la conquesta van ser l'arquebisbe, el comte de Barcelona i el *princeps* de Tarragona. El 6 d'octubre de l'any 1164 l'arquebisbe de Tarragona Hug de Cervelló i el paborde de la ciutat van confirmar a Joan de Martorell en feu i lloc de l'Albiol. És fonamental ressaltar com es confirmava el castell (*castrum* o *castro*) però també l'assentament humà o vilatge, el lloc (*locus*). Des del nostre punt de vista la cita d'aquest *locus* és bastant indicativa de la presència d'un nucli poblacional ja en època de la conquesta feudal, però considerem que donat l'interès que van posar els principals membres de l'elit del sud de Catalunya (la de Tarragona), també amb una important població andalusina recentment conquerida.

¹³²⁰ Aquest fet ens sembla poc rellevant. Si se li va donar com a prioritat el que "construís" un castell no significa que no existissin estructures precedents de caràcter fortificació.

¹³²¹ ADELL I GISBERT 1995: 127-130.

La presència d'una necròpoli col·lectiva és bastant indicativa de la presència d'un nucli poblacional andalusí. L'espai funerari es situa a la urbanització "Masies Catalanes", a l'anomenada "Villa Urrutia". La necròpoli es situava a 280 metres sobre el nivell del mar, al vessant d'una elevació a uns 500 metres del mas de Gilbert. Durant l'any 1976 es va descobrir unes restes arqueològiques. L'excavació va ser dirigida per Ramon Capdevilla. Es van documentar dues cistes de lloses -de pissarra-. Els enterraments estaven orientats en direcció nordoest i sudest, separades per poc més de mig metre. El primer enterrament feia 1,55 metres de llarg i 0,40 metres d'amplada amb una profunditat de 0,28 centímetres. El fons no estava enllosat. La capçalera estava formada per una llosa. El cadàver estava dipositat en decúbit supí. El crani procedent d'aquest enterrament era d'un adult o senil. Es va documentar un petit fragment de ceràmica a l'enterrament. El segon enterrament tenia 180 metres de llarg, 0'36 d'ample i una profunditat de 0,32 metres. El cadàver es trobava en un decúbit supí. Les peces que formaven la cista (18) eren de pissarra, de menors dimensions que l'enterrament anterior. El fons de l'enterrament estava enllosat la seva meitat inferior amb una gran placa de pissarra. L'anàlisi del crani apunta a que es tractava d'un individu més jove que l'anterior. Al peu de l'enterrament es va localitzar una pedra sorrenca fixada d'uns 20 centímetres, sota de les dues caixes i bé centrada en relació a aquestes. Pesava uns 150 kg. Tenia forma semiesfèrica, amb base aplanada i falcada per sis o set pedres més petites. Els dos enterraments es van traslladar al Museu Comarcal Salvador de Vila Seca de Reus. La manca d'aixovar funerari o material arqueològic dificulta la datació de les estructures funeràries. Els diferents autors que han tractat aquest jaciment arqueològic el daten entre els segles VIII-XII aproximadament. Sense cap dubte per nosaltres amb una clara filiació andalusina.

Considerem que l'anàlisi realitzada per A.Carreras Casanovas en relació al poblament andalusí és encertat: "Si tenim en compte la visió global de la història de la Conca de Barberà ben aviat ens adonarem que aquest territori ha estat, des de temps remots, un corredor de pas que ha unit la costa central catalana amb l'interior peninsular. Un corredor transitat en totes les èpoques i que ha portat bo i dolent. El poblament ha estat persistent en tots els períodes històrics i protohistòrics, atesa la fertilitat de les seves planes, la benignitat del seu clima i les possibilitats que l'antiga via romana i preromana que creuava el territori suposava per la població assentada a prop (comerç, intercanvis culturals, mobilitat...)"¹³²².

El que al principi és un factor determinant per a la constitució de nuclis poblacionals com a vies de comunicació (els camins principals i secundaris), espais de control i de defensa d'aquests emplaçaments, la comunicació entre el litoral i l'interior, l'espai natural amb la seva abundància de recursos naturals i econòmics... precisament per aquesta posició privilegiada es va convertir en un motiu de disputa en època d'instabilitat o incursions militars¹³²³. Així doncs, creiem que és necessari presentar un quadre poblacional estable per als segles altmedievals de període andalusí (segles IX -

¹³²²CARRERAS CASANOVAS 2006: 71 i 72.

¹³²³ Així es desprèn de la interpretació de A.Carreras Casanovas: "Però també, per aquest mateix camí arribaren es hostilitats i els malsons que incidiren amb força en el poblament proper a les vies de comunicació. Com a resposta, la població d'aquest sector de la comarca buscava refugi als cims escarpats de les muntanyes properes, en llocs amagar de les vistes i defensats per cingleres i valls entaforades o, si més no fugia de la proximitat de les principals vies de comunicació. En moments de treva i apaivagament de la violència, el poblament retornava a la plana i s'acostava als camins que en general seguien les valls fluvials (Francolí i Anguera)"; CARRERAS CASANOVAS 2006: 72.

primera meitat del segle XII d.C.-. Aquest quadre poblacional estable es basava en les necessitats d'una banda d'explotar el pla i la conca (explotació agrícola) i la concentració poblacional. D'altra banda el control i la defensa del territori (vies de comunicació, espais de primer ordre econòmics i espais poblacionals). Aquesta dicotomia entre el poblament en planures i en els cims va ser un model fix i que no estava subjecte a l'alternança entre l'un i l'altre. Hem de parlar, així doncs, d'una dicotomia íntimament relacionada: sense el poblament en la conca i les planures de la Conca de Barberà i el Tarragonès no existirien les fortificacions (torres i castells) dels cims de les muntanyes de la serralada de Prades.

Aquesta dicotomia d'estratègies d'hàbitat o poblacionals les trobem en altres espais "de frontera" al llarg dels segles X-XII d.C., sobretot en aquells que progressivament van ser conquistats pel comtat de Barcelona en la seva expansió cap al sud. El cas del Penedès històric, que integraria El Garraf, l'Alt i Baix Penedès i parteix del Tarragonès és significatiu. Especialment la zona del Garraf i aquells espais muntanyencs al costat del litoral del mar¹³²⁴. En aquests espais també hem reconegut el que A.Carreras Casanovas denomina com "fluctuació geogràfica d'assentaments"¹³²⁵, que nosaltres preferim caracteritzar com una successió de formes i estratègies d'hàbitat complementaries.

En certa forma reconeixem aquest model o tipus de poblament en èpoques protohistòriques i en època medieval cristiana (segles XII-XV d.C.). Aquest mateix fenomen ho reconeixem en altres espais del Penedès històric i de la Catalunya de frontera entre al-Andalus i l'avanç dels comtats cristians de la Marca Hispànica. El relleu, l'alternança d'espais de planes i cims de muntanyes ben comunicats i controlant les vies humanes i naturals (com a barrancs), els recursos hídrics (rius, rierols, torrents, fonts, sortidors, etc) així com la pròpia riquesa de l'espai natural (extraordinàriament rellevant a les Muntanyes de Prades per la presència de minerals preciosos) no accentua però sí subratlla aquesta dicotomia entre l'assentament en el pla i a la muntanya. A.Carreras Casanovas ha posat d'exemple de diferents formes de poblament tardovisigòtic i protoandalusí els assentaments de la vil·la de Pedrinyà de Sarral, la Roca de Miravet o, Prenafeta, els roquerams de Castellfollit¹³²⁶.

Com indica A.Virgili, serà a partir de l'any 800 d.C. quan es comença a configurar la nova realitat polític-militar del territori¹³²⁷. En anteriors treballs hem subratllat la rellevància que va tenir a partir del segle IX però sobretot principis del X d.C. el creixent protagonisme de les ciutats de Tortosa i Barcelona, separades i lligades al mateix temps per un concret però canviant territori de frontera¹³²⁸. Vimbodí, a partir de les grans re-organitzacions de finals del segle IX i principis del X d.C. passava a formar part de l'àrea d'influència de la gran assentament i fortificació de Siurana¹³²⁹.

¹³²⁴ GUIDI 2010a; GUIDI 2010b; GUIDI 2011.

¹³²⁵ CARRERAS CASANOVAS 2006: 72.

¹³²⁶ CARRERAS CASANOVAS 2006: 71 i 72. Aquests trets i característiques de la població altmedieval es correspon a les documentades al Penedès i el Camp de Tarragona, GUIDI 2010a; GUIDI 2010b; GUIDI 2011.

¹³²⁷ VIRGILI 2011:47-66; VIRGILI 2013.

¹³²⁸ MCCRANK 1979: 49-50; MCCRANK 1977: 145-245; MCCRANK 2003: 239-245.

¹³²⁹ PARÍSI BOU 1967; BENET 1995: 444-445; BRAMON 2000; GUIDI 2015a.

Al segle X d.C. Siurana exercia un hegemònic control militar en la meitat occidental de la Conca de Barberà i totes les comarques del Tarragona (Camp de Tarragona, Alt i Baix Camp). El riu Gaià exercia de frontera física entre el nord cristià i el sud andalusí. El caràcter fronterer en pugna entre uns i uns altres poders s'estabilitza i consolida en aquest període. L'àrea de Vimbodí, relativament allunyada d'aquesta frontera militar, va romandre així integrada als espais directament gestionats per Siurana i el poder califal. És possible que en aquest moment tingués lloc una reorganització de la població local si acceptem com a vàlida la hipòtesi que l'extens assentament i la torre de Castellfollit fossin construïts al segle X d.C. És a dir, si durant l'antiguitat tardana i alta edat mitjana (segles V-IX d.C.) la tendència era la d'una progressiva atomització i dispersió dels nuclis poblacionals, amb predominança de llocs marginals o en altura, basat en petites comunitats rurals. Però, a partir del segle X d.C., es produeix un canvi notable. L'edificació de torres en tot el territori (ens interessa especialment la de Castellfollit, però també altres com l'Albiol o la Rocha Miravet) manifesta la presència i voluntat d'una elit que projecta i materialitza un control. Control militar, però també control de la gestió de les activitats econòmiques relacionades amb l'explotació de recursos forestals i possiblement miners. Control i gestió, també, del poblament que ocupava de forma imprecisa la vessant nord de la Serralada de Prades i part de la vall fèrtil. La torre de Castellfollit, així doncs, és un dels exponents de la reaparició d'una aristocràcia (andalusina de caràcter estatal) amb la voluntat i intenció de reorganitzar el territori. Es pot plantejar que en aquestes cronologies la integració de Vimbodí (Avimbodí), la Conca de Barberà i el Tarragonès en al-Andalus ja és completa.

Recordem que als voltants de la torre de Castellfollit es van documentar restes de murs i estructures excavades en la roca. Aquests indicis, encara que escassos, posen en relleu la gairebé segura constitució d'un espai privilegiat del tipus fortalesa. Per desgràcia manquem d'estudis monogràfics que caracteritzin tant l'evolució estructural del jaciment com la identificació funcional dels diferents espais. En aquest context la torre de Castellfollit constitueix avui dia un dels pocs elements nítids de la presència i poder andalusí en aquest sector de l'antic *ager Tarraconensis*, ara plenament integrat a al-Andalus. Des del punt de vista del control visual i del territori la torre de Castellfollit controlava una bona àrea de la Conca de Barberà, el barranc de Castefollit, Vimbodí i el pas pel camí que segueix cap al interior de la Serralada de Prades. A partir d'aquesta torre es pot establir una relació visual directa amb altres punts de les Muntanyes de Prades. Aquesta torre ha estat estudiada monogràficament per A.Carreras Casanovas¹³³⁰, posteriorment J.Bolós¹³³¹ i J.Menchon han inclòs les restes de l'edifici en els seus estudis sobre el poblament altmedieval de la zona¹³³².

Majors problemes planteja l'extens assentament en el planura de l'àrea de Castellfollit localitzat i estudiat per A.Carreras Casanovas¹³³³ abans de la seva destrucció al llarg dels anys 80 del segle XX. Aquest investigador va documentar nombrosos marges de pedra seca que s'estenien entre el començament de la vall de Castellfollit i la Font de Nerola, abastant una extensió aproximada a les 8/10 hectàrees. El jaciment arqueològic s'estenia per la banda de llevant pel rierol de Castellfollit, pel peu de la Serra Llarga per la part de ponent, per la Font de Nerola pel seu costat nord i per l'estrenyiment dels dos

¹³³⁰ CARRERAS CASANOVAS 1981. CARRERAS, 2000:46-56.

¹³³¹ BOLOS I MASCLANS 1995.

¹³³² BOLOS I MASCLANS 1995: 586-587; MENCHON 1998: 155-174.

¹³³³ CARRERAS CASANOVAS 2000: 49-56; CARRERAS CASANOVAS 2006.

vessants muntanyencs que formen la vall en la part sud¹³³⁴. La troballa va resultar ser extraordinària per l'extensió i monumentalitat de les estructures localitzades¹³³⁵. Afortunadament, A.Carreras Casanovas va documentar les restes arqueològiques, documentat les estructures, fotografiant-les i realitzant una planimetria que constitueix l'únic material amb el qual comptem per a l'estudi d'aquest assentament¹³³⁶. No obstant això, a l'hora d'afrontar l'estudi, identificació i caracterització d'aquest jaciment arqueològic ens trobem amb les limitacions derivades de la inexistència d'una intervenció arqueològica o prospecció extensiva realitzada en superfície.

Com ja hem apuntat l'abundància i extensió de les restes arqueològiques ens permeten afirmar que tant la torre com l'assentament estaven íntimament relacionats. Prova manifesta d'aquesta unió és la localització de restes i indicis arqueològics entorn de la torre, que han de relacionar-se inequívocament amb l'assentament. Totes aquestes estructures (concentrades, concretes o disperses han de datar-se entorn dels segles IX-X d.C.) adscrites a un nucli poblacional andalusí (no sabem si d'orígens romans o postclàssics, però sí sabem que no podia tenir una continuïtat medieval relacionada amb els conqueridors cristians feudals¹³³⁷).

La relació entre la torre i l'assentament posa de manifest la intensa activitat poblacional que va deure existir en la vessant nord del barranc i la plana de Castellfollit. A aquests nuclis poblacionals caldria afegir les troballes puntuals de la zona, sempre realitzats en superfície, així com la necròpoli del Tossal dels Forques¹³³⁸. Com hem apuntat anteriorment, les restes arqueològiques i els indicis de retalls en la roca apunten al fet que la torre de Castellfollit no es caracteritzava com una unitat arquitectònica aïllada. En la plataforma rocosa es van documentar elements (la majoria d'ells avui desapareguts o ocults per la vegetació) que apunten a estructures de caràcter habitacional altmedieval. Es van localitzar dues cavitats buidades a la roca i situades a 35 i 45 metres de la torre, en direcció oest. La més propera a la torre tenia forma ovalada, amb una llargada de 132 cm., una amplada de 72 cm. i na profunditat de 55 cm. La més allunyada tenia forma el·líptica, 110 cm. de llarg, 55 cm. d'ample i 22 cm. de profunditat. En les proximitats es van documentar forats en la roca i diverses retallades en la roca que apunten a l'existència d'algun tipus d'estructura arquitectònica construïda amb fusta¹³³⁹. La falta de dades i fòssils directors (com els recipients ceràmics) impedeixen establir la seqüència ocupacional del lloc. No sabem si van coexistir en el temps o no les estructures excavades en la roca amb la torre. No obstant això, a partir dels indicis facilitats per A.Carreras és possible plantejar una coexistència espacial i cronològica.

¹³³⁴ CARRERAS CASANOVAS 2006: 65.

¹³³⁵ “Durant els anys 1984 i 1987, aprofitant una tala de les alzines que s'havia dut a terme i que posava al descobert l'abundor i perfil de les restes, efectuarem l'amidament de la major part d'aquestes construccions, situant-les damunt un planell. Malauradament, a principis dels 90, s'esbancà la zona compresa entre la carretera de Castellfollit i la cova dels Aixeregats per plantar- hi vinya, tasques que feren desaparèixer les construccions d'aquest sector. Recentment, hem trobat la continuïtat d'aquest vilatge per l'altra banda del rierol de Castellfollit”, CARRERAS CASANOVAS 2006: 65; nota a peu de pàg. núm. 45.

¹³³⁶ CARRERAS CASANOVAS 2006: 65; nota a peu de pàg. núm. 45.

¹³³⁷ Com veurem posteriorment aquest extens assentament no apareix citat en la documentació medieval cristiana, d'altra banda tampoc es van trobar restes arqueològiques vinculades a les segles XI-XIII d.C.

¹³³⁸ ADSERIAS et alii 1989b:135-149.

¹³³⁹ CARRERAS CASANOVAS 1981. BOLOS I MASCLANS 1995: 587.

A uns 75 metres cap a l'est de la torre es va documentar un fragment de mur que segueix la línia de la carena al llarg de 6,8 metres. Té un gruix de 170 centímetres i en l'actualitat es conserva amb una alçada d'1,5 metres. L'aparell constructiu del gran mur és irregular amb pedres sense treballar i sense cap morter que les uneixi. Es pot afirmar que la torre no era un element independent, si no que aquesta estava íntimament relacionada amb unes altres que no podem identificar o caracteritzar sobre la base del fragmentari i reduït de les dades. A l'oest de la torre, sota la cavitat més allunyada d'aquesta construcció, hi ha les restes de l'angle d'un mur que resta ben adossat a la roca natural. De fet, és normal que aquesta banda del planell superior fos fortificada; és la menys protegida pel relleu o l'orografia natural. El mur és format per grans pedres, més ben escairades que en altres espais del vilatge de la planura. Aquestes pedres estaven lligades sense morter. La tècnica constructiva, més sòlida i elaborada que la que trobem en la majoria d'estructures de l'assentament de la vall, ens fa plantejar que aquestes restes arquitectòniques i arqueològics han de vincular-se a un establiment defensiu i/o fortificat. Una segona hipòtesi planteja que pogués tractar-se d'un espai residencial aristocràtic vinculat a l'elit militar que controlava i gestionava el territori en època alt medieval andalusí¹³⁴⁰.

En el sector del pla, en l'espai que dona pas a l'interior del sistema muntanyenc, trobem les restes arquitectòniques i arqueològics del denominat vilatge¹³⁴¹. Es van localitzar diversos murs coberts per la brolla, els esbarzers i la fullaraca. Segons els plantejaments de A. Carreras aquests murs emmarquen recintes d'entre 6 i 10 m², adscrits inicialment a corrals¹³⁴². Les restes constructives es constituïen en murs d'uns 75 a 100 cm. d'alçada i un gruix que oscil·lava entre 60 a 150 cm. Les notables diferències en el gruix dels murs indica que les diferents construccions havien de tenir funcionalitats ben diferents. Algunes eren molt més reduïdes i fràgils, mentre que unes altres eren monumentals i extraordinàriament sòlides. Des del punt de vista dels materials i les tècniques constructives aquests murs es van documentar distribuïts en llargues fileres paral·leles de murs que emmarquen espais rectangulars d'entre 15 a 20 metres de llargada per 4 metres d'amplada¹³⁴³. La fragmentació del material documentat (a nivell arquitectònic i arqueològic, basat en angles, murs isolats...) defineixen una quinzena d'estructures perfectament identificades i caracteritzades en superfície. Es tracta, així doncs, d'un recinte amb diverses estances i un segon recinte envoltat per un mur de protecció o fortificació de fins a 2 metres de gruix. Aquest segon recinte es caracteritzava com un espai amb pati interior amb estances articulades al seu voltant¹³⁴⁴.

Als elements que integraven el poblat cal afegir un gran mur que es va documentar parcialment tancant l'espai construït¹³⁴⁵. Es van identificar conjunt de 15 edificacions de formes rectangulars o quadrades amb una superfície interior que va dels 10 als 15m². Aquestes estructures estaven generalment bastides amb un sòcol de còdols de riu i murs aixecats amb l'ús d' argamassa d'uns 60 a 80 cm de gruix i una alçada d'entre 50 a 75 cm. De forma genèrica l'accés estava situada en un dels angles de l'estructura

¹³⁴⁰ Aquestes dues darreres estructures fan plantejar a A. Carreras de l'existència d'un recinte fortificat situat al voltant de la torre i d'una muralla que completava tot seguint l'aiguavés.

¹³⁴¹ Atribució feta per A. Carreras Casanovas que mantenim, encara que preferim utilitzar el terme d'assentament.

¹³⁴² CARRERAS CASANOVAS 1981.

¹³⁴³ CARRERAS CASANOVAS 2006: 66.

¹³⁴⁴ CARRERAS CASANOVAS 2006: 66.

¹³⁴⁵ CARRERAS CASANOVAS 2006: 66.

rectangular, reaprofitant en molts casos un gran bloc de pedra de considerable dimensions i irregular que feia la funció de brancal de la porta. Aquestes construccions devien estar estructurades amb parets de tàpia o de troncs i amb una coberta possiblement de branques, fang i fusta. Recordem que a la Torre del Moro o de Castellfolit es va localitzar teules romanes reaprofitades, mentre que a l'interior de les estructures de l'assentament no es va localitzar cap (manca d'ús de teules, espoli, arrasament i desaparició d'aquests materials...?)¹³⁴⁶.

Als dos extrems de l'assentament (nord-sud) es localitzen dos recintes emmurallats amb unes 9 o 10 estructures interiors de plantes rectangulars. El primer dels recintes, de forma rectangular, es localitza a la part sud, just a l'actual carretera que s'endinsa cap a la vall i que pel costat dret té prop una petita font. Aquest primer recinte estava caracteritzat per un mur de 30 m. per 40 m. de llargada, amb un gruix de 150/200 cm i 150/200 cm d'alçada conservats en el punt millor conservat. Aquest recinte tenia un accés principal a la part sud de 5,2 m. d'amplada. Adossades al mur perimetral es disposaven 7 o 8 espais de planta quadrangular d'entre 12 i 20 m² de superfície interior. Aquests espais rectangulars s'articulaven en torn a un pati obert. A principis de la dècada de 1990 l'estructura monumental fou totalment enderrocada per plantar-hi un camp de vinyes¹³⁴⁷.

El segon recinte emmurallat es va conservar en pitjor estat i era més reduït en superfície que el primer. Es tracta d'un espai situat a prop la Font de Nerola (un recurs hídic natural). Les seves dimensions eren d'uns 22 m. per 17,5 m. Es va documentar un mur discontinu; la seva forma era rectangular. A l'interior del recinte es va poder localitzar fins a 10 estructures amb diverses superfícies que ocupaven la part central del recinte. A diferència del primer, en el segon aquests espais arquitectònics no s'adossaven al mur perimetral, que encara era visible en alguns punts del sector nord i de llevant. Fora d'aquest mur, a la banda de llevant per la part del rierol, l'assentament s'eixamplava pel peu del vessant de la muntanya. Les construccions que es van documentar definien diverses estances i algunes cases molt ben delimitades, perfectament caracteritzables. A. Carreras també va documentar alguns vials, especialment visible era el que travessava el rierol, amb unes dimensions de 220 m. de llargada per 3 m. d'amplada. Les estructures (possiblement tallers i cases) s'articulaven en torn a aquesta via¹³⁴⁸.

A l'espai emmurallat cal afegir estructures arquitectòniques isolades per tot el terreny. Un exemple és l'estructura arquitectònica que es va localitzar a uns set-cents metres al nord, seguint l'antic camí de la Mata i en paral·lel al rierol. Es va localitzar una estructura bastida en pedra anàloga a les identificades dins l'assentament emmurallat. Va desaparèixer durant una riada l'any 1994. Un altre exemple és una zona molt propera a la primera on es van localitzar una segona estructura quadrangular envoltada de les runes de diferents murs i restes arqueològics que encara eren visibles. Així doncs a l'àrea de la Mata haurem de situar també la presència d'edificis i espais similars als del vilatge de Castellfolit. Un tercer espai on es van localitzar restes arquitectònics es situa en el punt d'unió amb el barranc de l'Argentada (conegut popularment com l'Hort de la Monja). En aquest punt es va localitzar un conjunt d'estructures enrunades i enderrocats just al camí que portava en el passat a les mines del Barranc de

¹³⁴⁶ CARRERAS CASANOVAS 2006: 66-68..

¹³⁴⁷ CARRERAS CASANOVAS 2006: 67.

¹³⁴⁸ CARRERAS CASANOVAS 2006: 69.

l'Argentada¹³⁴⁹. El conjunt d'elements documentats dispersos pel terreny indica que al marge del gran assentament existien altres estructures arquitectòniques situades sempre en espais adscrits a solars de cultiu, recursos hídrics i vies de comunicació naturals que articulen el pla amb l'interior del sistema muntanyenc. S'ha plantejat que si l'assentament es correspon amb les zones de cultiu, el jaciment s'hauria estès de forma aproximada fins al peu del turó de la cova dels Aixeregat¹³⁵⁰.

Evidentment, sense una intervenció arqueològica, és extraordinàriament complex fixar datacions absolutes. D'altra banda el material arqueològic que va poder recollir-se en superfície és molt escàs i dóna pocs indicis. A.Carreras va documentar al terreny on s'alçaven els habitatges la presència de molts fragments de terrissa o ceràmica. Es van documentar teules –amb diverses formes i decoracions fetes a l'interior- i fins a cinc tipus diferents de terrisses¹³⁵¹: 1) ceràmica de color rogenc amb un gruix d'un centímetre i amb nombrosos fragments de desgreixant (la coberta de les peces era més fosca que l'interior); 2) una terrissa de color rogenc amb un gruix semblant però amb pasta més fina; 3) ceràmica de color bru, argilós, amb una pasta fina i compacta d'un gruix de 7 a 8 mil·límetres i superfície exterior blanquinosa; 4) terrissa grisa força prima d'uns 5 mil·límetres i amb fragments de quars i bombolles i 5) terrissa de color bru argilós, amb un tó negrós a la cara interna (té molts fragments de quars i s'hi dibuixa una franja a la base de protuberàncies en forma de pessics)¹³⁵². Mancant estudis específics d'aquests conjunts ceràmics que presumiblement s'han de datar grosso modo entre els segles VIII-XI d.C.

La progressiva destrucció i desaparició del jaciment arqueològic no pot ser un impediment per intentar plantejar que tipus d'assentament se situava en Castellfollit. Sabem que pels materials i tècniques constructives que no podia ser romà. Tampoc pot datar-se amb posterioritat a mitjan segle XII, ja que hi ha un silenci radical de la seva existència en la documentació de Poblet. Recordem que Castellfollit ha de situar-se dins dels dominis del monestir. No hi ha indicis arqueològics, tampoc, d'una ocupació posterior a mitjan segle XII. La seva adscripció postromana i altmedieval és (ara per ara) inqüestionable. No obstant això, poc més podem plantejar en relació a les seves cronologies. Els dos grans recintes fortificats, el rectangular i el trapezoïdal, mostren una jerarquia, usos i funcions molt diversos dels diferents espais. El conjunt de les dues fortaleses presidia un teixit semi-urbà format per cases rectangulars, corrals i grans murs perpendiculars que s'articulava entorn de vies. L'assentament quedava protegit després d'un potent mur a manera de muralla. En l'exterior, seguint els camins naturals i els espais hídrics, s'erigien més estructures arquitectòniques. L'excel·lent extensió i monumentalitat del jaciment accentua més si cap el significat de la seva progressiva desaparició.

No obstant això, tal com han plantejat amb anterioritat A.Carreras i J.M.Sans i Travé, tal vegada sigui necessari recórrer a les primeres cites dels conqueridors feudals per

¹³⁴⁹ “No seria arriscat pensar que totes aquestes restes tinguessin una certa relació amb el vilatge, atesa la proximitat, la similitud de paraments i d'estructures. Tanmateix, caldria un estudi arqueològic acurat per a confirmar-ho”, CARRERAS CASANOVAS 2006: 69 i 70.

¹³⁵⁰ És més que probable que hi hagués una desena d'estructures en aquesta banda de l'assentament. CARRERAS CASANOVAS 2006: 66.

¹³⁵¹ CARRERAS CASANOVAS 1981. BOLOS I MASCLANS 1995: 587.

¹³⁵² CARRERAS CASANOVAS 1981.

caracteritzar l'assentament de Castellfollit. L'escassa documentació textual que conservem anterior a la dotació de la carta de població de Vimbodí (1151) fa referència a el "Pelag" d'Avimbodí. En el document emès a la fi de de desembre de l'any 1079 en el qual es defineixen les afrontacions de l'Espluga de Francolí es cita textualment aquest Pelag. Sans i Travé ja va subratllar que aquest "Pelag" manifesta l'existència (anterior a la conquesta i reestructuració feudal) d'un espai territorial explotat agrícolament i dotat d'abundants recursos hídrics així com forestals vinculat a la presència de boscos¹³⁵³. Segons aquest autor, si el Pelag estava abandonat o desocupat a la fi del segle XI, sí es va mantenir viu el topònim, quedant fixat en les afrontacions territorials¹³⁵⁴. La veritat és que amb posterioritat a l'establiment del monestir de Poblet el topònim Pelag desapareix de les cites de la documentació que fa referència explícita i directa a la constitució o organització del territori de Vimbodí i el domini de Poblet¹³⁵⁵.

Tant A.Carreras com posteriorment J.M.Sans i Travé han apuntat que seria possible vincular el primer topònim de Vimbodí (Pelag/Pelat de Avimbodí) amb el jaciment arqueològic localitzat a principis de la dècada de 1980 al costat del barranc de Castellfollit¹³⁵⁶. En primer lloc presentarem les dues línies interpretatives derivades de l'anàlisi del topònim de Pelag/Pelat. En segon lloc el de Avimbodí (Avimbodir, Abimbodi, Vimbudir, Vinbodir...totes elles variants). El mot "pèlag"(o pèlec) té el significat popular de "toll, bassiot" o "massa d'aigua embassada"; tenint una connotació general de vinculació d'un topònim vinculat amb sorgiments i espais d'acumulació d'aigües¹³⁵⁷. En definitiva, de forma generalitzada l'adscripció d'aquest vocable a un topònim ha de vincular-se a la presència de zones engorjades de riera, i/o en indrets on abunden els gorgs¹³⁵⁸. En relació a la transcripció de "Pelat", les connotacions del seu significat són manifestament diferents. Nombrosos treballs de toponímia han posat en relleu com l'origen de Pelat cal trobar-ho en les formes àrabs balâlat o balâta, que signifiquen "via principal, calçada" o "posada d'una calçada"¹³⁵⁹. És a dir, Pelat/balâlat ha d'adscriure's a l'existència d'un espai arquitectònic rellevant d'una calçada en època altmedieval (segles VIII-X d.C. La transformació del balâlat àrab al pelat català està caracteritzada per la catalanització dels homòfons àrabs. M.Epalza subratlla que aquesta clara etimologia catalana pot tenir, així doncs, un origen àrab sense que existeixi contradicció o incompatibilitat ja que pertanyen a estadis lingüístics diferents¹³⁶⁰. Però no solament es tractava d'una calçada o espai de pas important. Hem d'entendre com un camí oficial que formava part d'una xarxa de control fiscal, administratiu i militar per controlar territoris conflictius de les àrees d'influència musulmanes que seguien els models establerts pels *themata* bizantins¹³⁶¹.

¹³⁵³SANS I TRAVÉ 2002: 21; GUIDI 2015a.

¹³⁵⁴SANS I TRAVÉ 2002: 21.

¹³⁵⁵Ni tan sols apareix en el document emès per Ramon Berenguer IV el 18 d'agost de l'any 1151, pocs mesos abans de la dotació de la carta de poblament de Vimbodí, SANS I TRAVÉ 2002: 22.

¹³⁵⁶CARRERAS I CASANOVAS 2000: 46-56; SANS I TRAVÉ 2002:21, NOTA 48.

¹³⁵⁷MORAN I QCERINJÁUREGUI, 1997:743.

¹³⁵⁸*Pèlech*, català antic de *pèlag*, significa 'aigua embassada'.

¹³⁵⁹EPALZA 1990. MARTÍ 1999: 63-70; MARTÍ 2005: 31-64.

¹³⁶⁰"Del mateix origen etimològic àrab són segurament la Serra del Pelat i el petit terreny el Pelud, aquest situat entre La Ràpita i L'Almúnia, en un lloc per on passava molt probablement la Via Augusta...", EPALZA 1990: 77.

¹³⁶¹EPALZA 1990: 78.

El vocable Avimbodir (i les seves variants) dona menys marge per a la interpretació. Es tracta d'un antropònim ben documentat que significa “fill de Bodí”¹³⁶². La paraula Vimbodí no deixa de ser una evolució catalanitzada de l'àrab Avimbodir, constituïda pel prefix “Ibn” (que significa “fill de”) i “Bodí” (el nom personal pròpiament). De forma general sabem que la fórmula comuna en la Península Ibèrica va ser la de “Beni-“ a l'hora de formar-se aquests topònims. No obstant això, als territoris de l'antiga *tarraconense* costanera la fórmula adoptada va ser la de “Vin-“, com són els casos de Vimbodí, Vinaixa, Vinganya...¹³⁶³.

Arribats a aquest punt es poden plantejar dues opcions o transcripcions toponímiques per a la primera referència textual de Vimbodí. La primera seria “els gorgs del fill de Bodí”, la segona “el bàlat del fill de Bodí”. Ens inclinem per la segona fórmula. A continuació exposarem els nostres arguments; no obstant això, és necessària subratllar que ens movem en el terreny de l'especulació mancant treballs que incideixin en aquesta problemàtica toponímica, històrica i arqueològica. La presència d'una estació vinculada als processos de conquesta militar d'al-Andalus troba en Castellfollit un lloc idoni¹³⁶⁴. Recordem que es situa en un espai equidistant entre dues importants ciutats, Tarragona i Lleida; al mateix temps d'estar proper a l'antiga Via romana encara en ús durant l'alta edat mitjana. L'emplaçament coincideix en proximitat amb la situació de l'antiga *mansio* romana. Podria plantejar-se que en època altmedieval els poders fàctics d'al-Andalus “van reviure” l'antiga *mansio* amb la construcció del seu bàlat. El desplaçament cap al barranc de Castellfollit en relació a l'antiga Via romana tindria la seva explicació si atenem a la rellevància que va tenir el hisn de Siurana i tot el poblament andalusí del sistema muntanyenc de Prades. És a dir, el Bàlat de Castellfollit controlaria la via Lleida-Tarragona; també l'eix interior de la Conca de Barberà; però sobretot articularia el dens poblament i els rics recursos miners i forestals de l'interior de Prades amb la plana agrícola de la Conca de Barberà¹³⁶⁵.

La presència d'aquesta estació de control i gestió del territori aniria vinculada a un creixement o desenvolupament de caràcter gairebé urbà. A la primera estructura fortificada s'afegirien altres construccions, com són les nombroses cases, articulades en torn a camins, que a poc a poc s'anirien configurant gairebé com a carrers. L'alineació de les façanes d'aquestes cases, els murs perpendiculars i la presència d'aquests camins/callis apunten a una densificació de l'espai edificat que no s'explica sense l'existència d'elits i d'un poblament relativament dens. L'assentament, recrescut en relació a la seva fase original d'estació fortificada, va ser envoltat amb una muralla. Les restes arqueològiques de diverses cases en les proximitats mostren com l'expansió del poblat va deure ser gradual, adaptant-se a les noves necessitats d'explotació del paisatge natural per part dels seus pobladors. En definitiva, es podria plantejar amb la progressiva transformació d'un bàlat o estació de control fortificat a un extens vilatge emmurallat. La total absència de dades sobre aquest assentament tant en les fonts textuais de mitjan el segle XII com de qualsevol vestigi arqueològic d'aquestes cronologies apunten a un abandó fugaç. Sabem de l'assimilació del Barranc de

¹³⁶² TURULL 2011: 1073-1106.

¹³⁶³ *Gran Geografia Comarcal de Catalunya* 1982: 360. COROMINES 1966-1970: 265; MOLL 1952: 48; GUIDI 2015a.

¹³⁶⁴ Sobre aquests balats/palaus a Catalunya veure: MARTÍ 1999: 63-70; MARTÍ 2005: 31-64.

¹³⁶⁵ GUIDI 2015a.

Castellfollit en els límits territorials dels dominis del monestir de Poblet. Però és possible que amb anterioritat es produís algun episodi violent en el qual la població andalusina del gran vilatge ho va abandonar. Nostre principal problema és i serà moure'ns en el terreny de l'especulació mancants intervencions arqueològiques en el sector de l'assentament.

En aquest context Ṭarrakūna (l'antiga capital provincial Tàrraco) no tindria més valor que el d'una balda, és a dir, una petita comunitat rural. La ciutat de gloriós passat romà no es va transformar en una medina ni va allotjar cap fortificació o espai portuari rellevant en el context del nou ordre andalusí. Tindrem que esperar a principis del segle XII per veure la "revitalització" de l'antiga *civitas* i la consolidació d'una població plenament urbana. No obstant això existeixen indicis d'una ocupació cristiana anterior al segle XII. Siurana, per la seva rellevància històrica, l'abundància de dades arqueològiques, arquitectònics i les fonts textuais, constitueix un element extraordinàriament important a l'hora de definir i caracteritzar les formes de poblament de la serralada de Prades, la . A continuació descriurem de forma concisa els principals trets definidors d'aquest important nucli islàmic.

El poble de Siurana de Prades és a l'extrem d'una serra. Es envoltat de cingles gairebé per tots es costats. El castell és situat a l'est del poble, barrant l'únic pas planer que hi ha per arribar a aquesta població. Des de Siurana hi ha una molt bona panoràmica sobre una gran part de la comarca. En relació als precedents ocupacionals, per la seva situació sembla que va ser un hàbitat des dels temps antics. En aquest espai s'han documentat extensos tallers de sílex i fins i tot dins el mateix àmbit del castell alguns estris prehistòrics: una agulla d'os, nou destrals de mà i altres. S'ha plantejat un poblament anterior a la Siurana islàmica (pot ser d'època visigòtica), per la presència de tombes antropomorfes es podria tractar d'un espai d'hàbitat i control del territori. Encara que aquests plantejaments són una hipòtesi¹³⁶⁶.

L'investigador E.Gort ha estudiat la història de Siurana. Segons aquest autor "la presència d'una continuïtat de poblament a la zona sembla que ve garantida per la mateixa conservació del nom de Siurana, d'origen llatí i no pas àrab"¹³⁶⁷. Segons E.Gort el nom derivaria de *Severiana* (llatí), que passà a *Xibràna* (àrab) i després a Siurana, forma amb la qual coneixem aquest espai des de l'edat mitjana cristiana fins l'actualitat. Creiem que durant el segle VIII d.C. no va haver-hi un total control per part dels conqueridors musulmans del territori. En efecte, tal com han sostingut diversos investigadors i historiadors, l'ocupació, control i consolidació del poder islàmic al territori va haver de tenir lloc a partir del segle IX d. de C., moment en el qual es va projectar i va gestar el control del territori i l'establiment d'una "frontera" fixa entre el sud (l' al-Andalus islàmic) i més enllà del nord de Tarragona el conjunt de comtats catalans cristians (la *Marca Hispanica*). No entrarem aquí en els problemes històrics que es deriven de la constitució, desenvolupament i consolidació del poblament andalusí encapçalat per Siurana al nostre territori; parlarem d'això en apartats posteriors. No obstant això és necessari assenyalar que segons fonts textuais de l'any 1154 la fortalesa de Siurana tènia dos-cents vuitanta-quatre anys, a partir de la data de la seva

¹³⁶⁶ Com al cas d'Olèrdola, GUIDI 2010b.

¹³⁶⁷ El mateix E.Gort fa esment d'una suposada presència de mossàrabs que, evidentment, no es pot confirmar, com succeeix en altres espais del territori objecte d'estudi per la manca de documentació textual als segles VIII-X d.C.

fundació com a centre poblacional i nucli fortificat islàmic. Si aquest document anés cert, la fundació de Siurana hauria tingut lloc al segle IX, més concretament i amb exactitud l'any 869. La veritat és que aquesta dada encaixa amb el context històric de la zona objecte d'estudi i amb el desenvolupament dels esdeveniments històrics conseqüents a la conquesta islàmica de la Península Ibèrica i la formació de la Marca Superior d'al-Andalus¹³⁶⁸. En l'apartat relatiu al poblament islàmic a la nostra àrea d'estudi incidirem sobre aquesta problemàtica.

A continuació descriurem les restes arquitectòniques i arqueològiques que ens permeten definir la fortalesa i l'assentament medieval de Siurana, tant en les seves fases andalusina com cristiana. En realitat no existeixen monografies específiques que ens permetin distingir entre un i un altre període, si bé darrerament J.Menchón ha publicat alguns treballs en relació a la fortificació¹³⁶⁹. D'altra banda creiem que en l'actual estat de la investigació seria arriscat plantejar diferenciacions o ometre les dades derivades de les construccions, ampliacions i reformes dels conqueridors feudals, que van deure destruir o canviar radicalment moltes de les estructures relatives als dominadors musulmans. És per això que en el present apartat realitzarem aquest exercici descriptiu para en apartats posteriors analitzar la incidència i rellevància històrica del nucli poblacional i fortificat de Siurana. Aquest castell ha tingut un important paper en la història de Catalunya, en diversos moments de l'època moderna i sobretot de l'edat mitjana (alt, ple i baix medieval)¹³⁷⁰. Això ha fet que hagi sofert al llarg dels anys nombroses transformacions i adaptacions a les diferents necessitats de cada etapa. És format bàsicament per un recinte sobirà i un de jussà¹³⁷¹. A partir d'aquesta diferenciació veurem, a continuació, les principals característiques dels diversos elements constructius que han arribat fins a l'actualitat.

El que anomenem clos del recinte sobirà és format de et per un recinte més alt, situat a l'oest i un recinte una mica més baix, situat a llevant. L'element més important de la part oriental d'aquest recinte sobirà és una torre de planta rectangular. A l'interior té una amplada de 170 centímetres i una longitud de 340 centímetres. El gruix de les seves parets és de 140 centímetres. Es conserva una alçada d'uns 3 metres. És feta amb carreus poc treballats, no gaire grossos (per exemple 15 centímetres d'alt per 30 de llarg), col·locades en filades i units amb morter de calç. Un dels aspectes més notables d'aquesta construcció és que fou construïda amb un sistema semblant al de l'encofrat. Els blocs, que veiem perfectament si passem pel camí que duu al poble, fan uns 130 centímetres d'alt per 180 centímetres d'ample. La façana nord es formada per quatre blocs d'encofrat, potser no tots ells sencers, un al costat de l'altre, col·locats en almenys tres nivells diferents¹³⁷².

¹³⁶⁸ “Evidentment, la data és molt hipotètica i cal entendre-la amb totes les reserves, però també cal dir que té un punt de versemblança perquè correspon a un moment de consolidació del sistema defensiu musulmà: un text tortosí de cap els anys 850-851 explica que s'havia preservat i reforçat la frontera, tot i que no diu on, per bé que s'entén que era davant els cristians i, si és així, podria referir-se perfectament a l'àrea de Siurana. El 884 es fortifica Lleida; el 896, Montsó; el 897 Balaguer”. GORT 1998.

¹³⁶⁹ Els treballs de J.Padrós i J.Menchon són molt sintètics.

¹³⁷⁰ Segons els nostre plantejaments existeixen nombroses analogies entre la Siurana islàmica i la Olèrdola altmedieval, GUIDI 2010b.

¹³⁷¹ MENCHON 1995: 386-389.

¹³⁷² MENCHON 1995: 387.

A la part alta de recinte sobirà també hi ha una sala formada per mitja volta que recolza, a la banda nord, amb la roca treballada per tal d'allisar-la. A aquesta sala, reforçada per dos arcs torals, s'hi podia accedir per una escala localitzada al costat est. A la part superior es documenta una obertura que permet d'accedir-hi. La volta i el mur d'aquesta construcció són fets amb carreus molt ben escairats. S'ha considerat que podia haver servit de presó o de cisterna¹³⁷³. Al sector occidental del recinte sobirà trobem un clos de les muralles. Fragments d'aquest clos es localitzen a l'est i a l'oest de la torre. La fàbrica de la muralla està realitzada amb pedres molt poc treballades i irregulars. En els trams que es conserven es pot observar espitlleres. Aquesta espitllera es localitza en la punta de l'esperó a l'extrem oest i sobre el Salt de la Reina Mora. La datació d'aquest mur no pot ser andalusina ni del període de la conquesta (segle XII). Aquest mur és de les darreries de l'edat mitjana¹³⁷⁴. Situada entre la part est i l'oest del recinte sobirà hi havia un pas que portava cap al sud o el nord fora del recinte. Aquest pas té forma de rampa en forma d'escales. A l'espai est d'aquest pas el clos sobirà restava tancat per un mur on es localitza una petita porta a l'angle nord-est. A l'espai interior es localitzen estructures arquitectòniques indeterminades. En el planell rocós es localitzen diversos forats al terra que s'han plantejat que poden ser sitges¹³⁷⁵. La sitja a l'oest té la boca amb una planta quadrada, amb unes dimensions de 140 centímetres de costat, però amb un interior arrodonit amb una lleugera panxa i una profunditat de 160 centímetres¹³⁷⁶.

Segons els plantejaments tradicionals les sitges són l'element més antic de la fortificació. El primer que es va construir va ser la torre de planta rectangular, datat a la segona meitat del segle XII segons la hipòtesi tradicional, encara que la seva tècnica constructiva pot ser anterior. Es tracta d'una construcció feta amb la tècnica de l'encofrat, molt semblant a la tàpia¹³⁷⁷. En el moment de construir la torre es va bastir la muralla perimetral, ue inicialment potser només s'estenia en el recinte sobirà. És probable que aquesta muralla fos bastida als darrers segles medievals, substituint preexistents. L'anomenada com "Presó", una sala amb mitja volta, no es defineix com una presó com ja han plantejat estudis recents. Es tracta d'una de les estructures més luxoses i confortables del recinte sobirà. Per la construcció de l'edifici es va tallar la roca, per guanyar espai. S'ha plantejat que es tractés d'una cisterna, donat que el castell necessitava una cisterna. Aquesta estructura s'ha datat al segle XIII. Els forats fets a la roca situats a la part est del recinte sobirà corresponen a possibles sitges i cal relacionar-los amb les dependències del castell primitiu que es degueren construir en aquest sector est i de les quals no queda res. S'ha plantejat sense arguments que es tracta d'una estructura d'època andalusina¹³⁷⁸.

A continuació descriurem les restes arquitectòniques i els arqueològics que s'han pogut documentar en la fortalesa de Siurana. Per facilitar la comprensió d'aquests elements hem seguit la caracterització en dos recintes o espais definida per J.Menchón en el seu treball publicat a l'Enciclopèdia Catalana del Romànic. Segons aquesta caracterització podem dividir la fortalesa en dos espais o recintes, els tradicionalment denominats

¹³⁷³MENCHON 1995: 387.

¹³⁷⁴MENCHON 1995: 387.

¹³⁷⁵ També podrien ser estructures d'època visigòtica com les recentment identificades a Olèrdola, GUIDI 2010b.

¹³⁷⁶MENCHON 1995: 387.

¹³⁷⁷ Aquesta tècnica d'encofrat també pot ser de les darreries de l'edat mitjana, com la torre del castell de Gelida.

¹³⁷⁸MENCHON 1995: 387.

recintes *jussà* i *sobirà*¹³⁷⁹. D'altra banda hem seguit la numeració per sectors de les intervencions i troballes arqueològiques realitzades per J.Padró en la dècada de 1959. Evidentment aquestes excavacions no han deixat constància de cap registre arqueològic fiable (modern), però les troballes no deixen de ser significatius i aportar una gran quantitat d'informació¹³⁸⁰. A l'espera de la publicació de les noves excavacions i d'un estudi monogràfic de la fortalesa oferim un quadre general de les restes arquitectòniques i arqueològics.

El recinte *jussà* es defineix com una gran esplanada rocosa de 70 metres de llarg per 15 metres d'ample. A aquesta plataforma rocosa s'afegeix una extensa zona inclinada a la banda sud amb una amplada de 15 metres més. En aquest espai és on es distingeixen els elements constructius més antics. Aquest recinte *jussà* està tancat per una muralla. Encara es documenten trams visibles. Al sector oriental es localitza una segona muralla col·locada directament sobre l'espadat d'un impressionant vall. Dins del recinte *jussà* hi ha restes de construccions al sector nord-oest i també a l'extrem sud-oest, sota el clos *sobirà*. Del mur septentrional d'aquest recinte en sortia una paret cap al nord ue barrava el pas al camí que portava al poble. Després d'aquesta visió general detallarem aquests elements: i després fa un angle al nord, fins a arribar a una altra construcció, potser una espècie de torre. L'amplada d'aquest gran mur oscil·la entre els 2 i els 3,6 metres. La longitud del conjunt d'aquesta muralla és de prop de 60 metres. La fàbrica de la muralla esta realitzada amb carreus d'entre 45 i 50 centímetres d'alt i entre 45 i 70 de llarg. Es localitza morter per lligar els carreus; un morter de color rosat¹³⁸¹.

En el recinte o sector *jussà* es localitzen dues parets amb característiques molt semblants a aquesta muralla. Una és situada a l'extrem oest del recinte *jussà*. A partir de les dades arqueològiques es pot afirmar que arribava a tenir fins a 5 metres d'amplada. De fet només s'ha conservat la cara interior d'aquesta muralla, en una longitud de 6 metres. Originalment devia ésser més llarga i possiblement arribava fins a la roca del recinte *sobirà*¹³⁸². Es localitza una muralla molt semblant al nord del clos *jussà*, barrant el camí que menava cap al poble. Les característiques constructives d'aquesta petita muralla són similars a les de la resta de les parets esmentades. Els carreus fan unes dimensions de 45 centímetres d'alt per 40 de llarg. Aquesta muralla neix adossada a la muralla nord del recinte i s'acaba a la banda nord del camí. El gruix del mur és de 250 centímetres i la seva alçada es conserva fins a 3 metres¹³⁸³.

A part d'aquestes construccions fetes amb carreus molt grossos, també trobem altres restes de parets bastides amb un aparell semblant, tot i que no és pas ben segur que siguin de la mateixa època. En primer lloc podem assenyalar que el mur que neix per la banda nord el recinte *jussà* amb les tres construccions va d'est a oest. Al sector oest es conserva una paret força acurada feta amb carreus de dimensions considerables. S'ha plantejat que aquesta paret fos més antiga que la muralla del camí. En direcció cap a l'est, a la part baixa del mur, trobem alguns fragments de paret amb un aparell diferent, però realitzat amb uns carreus més ben treballats. En aquesta àrea els fragments de murs que encara es conserven manifesten l'existència d'un conjunt d'espitlleres (vuit

¹³⁷⁹ MENCHON 1995.

¹³⁸⁰ PADRÓS 1956.

¹³⁸¹ MENCHON 1995: 387.

¹³⁸² MENCHON 1995: 387.

¹³⁸³ MENCHON 1995: 387.

seguides i una més distanciada). L'amplada del mur és de 85 centímetres. Aquesta estructura es documenta en mal estat degut al pas del temps, l'erosió natural i el reaprofitament en segles posteriors del material arquitectònic, que ha acabat desapareixent¹³⁸⁴. Per darrera d'aquest mur la paret està refeta i més cap a l'est barra el pas al camí del poble. Aquest tram de muralla en la seva part superior està reconstruït en moments posteriors al segle XII, segurament en les darreries de l'edat mitjana (segle XV). A la façana del recinte jussà, a uns 2,5 metres del gran mur primitiu, neix una muralla amb un gruix de 150 centímetres que segueix en direcció sud fins al cingle.

Al llarg de gairebé tota la banda meridional del recinte jussà hi ha un mur fet de pedres poc treballades i de dimensions molt petites. Aquestes pedres estan col·locades o bé imitant una espècie d'*opus spicatum* o bé a base d'intercalar una filada de pedres longitudinalment amb d'altres posades en posició vertical. Aquest mur té un gruix de 100 centímetres i les pedres no estan lligades amb morter. Per les característiques de la fàbrica es planteja que aquest mur sigui anterior a les grans muralles amb els carreus lligats amb morter¹³⁸⁵. Així doncs la muralla que clou el recinte jussà està formada per diversos trams diferents de murs, tots ells bastits en èpoques diferents amb tècniques diferents. Correspon a un mateix i únic disseny original, planificat en època andalusina o de la conquesta feudal de mitjans del segle XII? Hi han reformes posteriors? És difícil respondre a aquestes preguntes sense intervencions arqueològiques que ens permetin datar els diferents elements constructius. En algunes zones s'ha perdut tota resta de muralla, cosa que no significa que no existia.

A part de les muralles perimetrals, dins del recinte jussà, es localitzen un conjunt de construccions que s'estenen adossades al mur sud. A l'àrea nord-oest es documenten altres construccions indeterminades. En el recinte jussà es documenten diversos dipòsits i sitges. Al costat de la gran muralla hi ha una sitja amb una boca de 130 centímetres de diàmetre i una profunditat de més de 160 centímetres. A una distància de 6 metres d'aquesta sitja es localitza un dipòsit o pou amb una profunditat de 4 metres i una amplada de 140 centímetres. Al costat del cingle que hi ha al sud es documenta una sitja mig amagada per la vegetació¹³⁸⁶.

A l'exterior del recinte jussà, al sector est, es localitza un segon mur bastit a uns quatre metres de distància de la primera muralla, exactament sobre la vall. Aquest mur té una amplada de 140 centímetres. La fàbrica d'aquesta estructura està realitzada amb carreus grossos, més poc treballats. S'ha plantejat que aquest material fos reaprofitat d'una construcció precedent. Aquests carreus estan lligats amb un morter de mala qualitat. A l'extrem meridional d'aquesta segona muralla hi havia hagut una porta de la qual només es conserven els muntants. Davant de la porta hi devia haver un pont que permetia de superar la vall que hi ha sota seu. En direcció nord, entre aquest segon mur i la muralla interior hi ha un esperó de planta triangular que cal interpretar que fos construït abans de fer-se la construcció externa segons els plantejaments tradicionals. Segons els plantejaments actuals el conjunt de construccions del recinte jussà amb els murs més gruixuts han d'ésser d'època islàmica. És difícil plantejar si els murs nord, est i sud són d'aquestes cronologies (X-XII). Per les seves característiques s'ha plantejat que el mur sud fou fet "a corre-cuita", davant una circumstància difícil o en un moment força

¹³⁸⁴ MENCHON 1995: 387.

¹³⁸⁵ MENCHON 1995: 387.

¹³⁸⁶ MENCHON 1995:387 i 388.

reclat¹³⁸⁷. S'ha plantejat que fos anterior a la conquesta cristiana de mitjans del segle XII. Respecte al mur nord, a la part central on es localitzen el conjunt de nou espitlleres, fou realitzat en un moment posterior a la construcció dels murs més gruixuts, possiblement en època de la conquesta feudal cristiana. No obstant això, de l'anàlisi dels paraments constructius s'extrau que parts d'aquests murs són anteriors, en especial les més occidentals. La muralla est i sud plantegen similars problemes de datació. En relació a la segona muralla que tanca el recinte s'ha afirmat que ha ser més moderna amb l'argument de que inutilitza l'esperó nord-est i cavalca sobre el mur nord en el sector de les espitlleres. Aquesta seria en síntesi la datació dels diferents trams de muralla segons la teoria historiogràfica i arqueològica tradicional¹³⁸⁸.

La fortificació de Siurana es defineix com n dels castells més interessants de la província de Tarragona i de Catalunya. Hem descrit les principals característiques arquitectòniques de la fortificació andalusina i medieval de Siurana. Ara com ara resulta complex de caracteritzar un i un altre període, sobretot sense la publicació de les memòries arqueològiques de les noves excavacions. A continuació farem enunciat de les dades arqueològiques, a partir de les memòries de J.Padrós i les interpretacions i l'anàlisi realitzats per J.Menchón. Entre els anys 1945 i 1947 J. Padrós i Guiament va realitzar un conjunt d'intervencions arqueològiques a la fortificació de Siurana. Aquestes intervencions van consistir en un buidatge extensiu dels sediments arqueològics que hi havia. Aquestes excavacions no ens permeten tenir una visió global i diacrònica de la fortificació. L'objectiu del treball de J. Padrós no era identificar o diferenciar les fases andalusines o cristianes del castell¹³⁸⁹. Segons J.Padrós el recinte sobirà és presidit per una torre rectangular. Al costat sud-est d'aquesta torre (l'anomenada Zona 10 de l'excavació dels anys 1945-1947) hi ha una cambra feta amb carreus i en part formada per la mateixa roca. Aquest espai estaria cobert amb una volta reforçada per uns arcs diafragmàtics. Aquesta estructura s'ha denominat tradicionalment com la Presó, però J. Padrós apunta que es tractés d'una cisterna¹³⁹⁰. Al costat d'aquesta estructura es localitza una esplanada (la Zona 9) on s'aixeca una construcció de planta trapezial realitzada amb pedra i fang. Al sòl, la roca mare, s'observen els encaixos de les dependències interiors. Al nord-oest d'aquesta esplanada es documenta una rampa (Zona 7) amb els basaments d'un arc. Al sud-oest es documenta una cisterna rectangular amb una profunditat de dos metres que és visible avui en dia. Quinze anys abans d'aquestes intervencions arqueològiques es van documentar les bases d'unes columnes de factura força grollera. Aquestes bases de columnes s'han perdut i no hem pogut localitzar-les. Al sector oest del recinte sobirà es documenta una llenca estreta de roca (Zona 11) sobre l'anomenat Salt de la Reina Mora (Zona 12), el petit vall o ossat que limita la fortalesa per aquest costat. En aquestes zones (11 i 12) les intervencions arqueològiques no van trobar el parapet que recolzava la muralla septentrional. Al nord-oest del recinte sobirà es va trobar una rampa (Zona 7) tallada al sòl geològic, a la roca mare. Aquesta rampa arrenca del pati o esplanada superior i arriba fins al peu de la muralla del nord-oest¹³⁹¹.

¹³⁸⁷ MENCHON 1995: 388.

¹³⁸⁸ MENCHON 1995: 388.

¹³⁸⁹ PADRÓS 1956; FONAMENTAL: MENCHON 1995: 388 i 389.

¹³⁹⁰ PADRÓS 1956.

¹³⁹¹ PADRÓS 1956. MENCHON 1995: 388 i 389.

A la memòria de les intervencions arqueològiques portades a terme per J.Padrós entre 1945 i 1947 es localitza el pati del castell (la Zona 6), corresponent al recinte jussà. Aquest espai és ampla com l'espai de la mateixa esplanada natural. Les excavacions van documentar sediments a l'extrem nord-est d'aquesta àrea. Segons J. Padrós es tractaria de sediments precedents a la demolició del baluard que hi h al seu costat, es a dir, als murs gruixuts de la muralla que es daten en època andalusina. Al peu d'aquest baluard es va buidar una sitja globular amb una profunditat de 2,5 metres i un diàmetre de 2 metres. Al costat d'aquesta sitja es va documentar un pou de planta rectangular. Segons les memòries de les excavacions de J. Padrós en l'extrem nord-est del pati, entre el baluard i el gran mur que hi ha més cap al sud, es documentava una porta que s'obria cap al vall¹³⁹².

Al sector nord de l'anomenat pati d'armes, el recinte jussà, es localitza un espai tancat que té els fonaments sobre la mateixa roca mare, el sòl geològic (Zona 8). Les intervencions arqueològiques de J. Padrós van documentar estructures de paret fetes amb pedra i fang, a excepció de la muralla exterior, i diversos basaments d'arcs realitzats també en pedra¹³⁹³. En aquest sector (Zona 8) es va trobar un petit molí d'oli. En un dels espais de l'extrem sud-oest d'aquest sector nor es van documentar dos cadàvers humans que corresponien a inhumacions "recents". No es tractaria així doncs d'una necròpolis o espai funerari a l'interior de la fortificació. A partir dels resultats de les intervencions de J. Padrós dona la sensació que a la Zona 8 hi havia un pis superior. Es van localitzar restes de vidre i nivells d'incendi. En les cambres centrals d'aquesta àrea es va documentar diverses espitlleres per armes de foc i un carreu amb un gravat que podria correspondre a un escut¹³⁹⁴.

Al sector est del baluard hi havia el vall. A l'extrem nord-est excavà un espigó amb una planta triangular que defensava l'entrada de la fortificació. En aquest sector (Zona 3) tan sols es va documentar arqueològicament projectils de ferro esfèrics de 80 mil·límetres de diàmetre. A l'escarpa del vall (Zona 2) es va descobrir un mur que anava del nord-est del recinte cap al sud-est. Els únics materials que es van localitzar van ser projectils de ferro. El "vall" és anomenat a les memòries d'excavació com Zona 1¹³⁹⁵. Al sector sud-est de l'anomenat pati d'armes o recinte jussà es localitza un espai en pendent (Zona 5) en la qual es va localitzar i netejar una gran quantitat d'enderrocs. Es van documentar i recollir moltes restes arqueològiques, un cadàver d'infant i una mandíbula d'un adult. A l'extrem sud-oest d'aquest espai es va localitzar una sitja. Al sud-oest del pati d'armes (Zona 13) es van localitzar fins a sis cambres en bateria. Els murs divisoris dels espais interns estaven realitzats per pedra i fang i es recolzen sobre el mur de tancament del costat del cingle. En una d'aquestes cambres es va localitzar una sitja i en altra el basament d'un arc o columna¹³⁹⁶.

El camí d'accés al poble de Siurana era tallat per una construcció en forma de "cuirassa" (coracha), que arrencava de la muralla nord. Segons la memòria d'intervenció arqueològica de J.Padrós en aquest punt hi havia una porta i era defensada

¹³⁹² PADRÓS 1956.

¹³⁹³ PADRÓS 1956.

¹³⁹⁴ MENCHON 1995: 388 i 389.

¹³⁹⁵ PADRÓS 1956.

¹³⁹⁶ PADRÓS 1956. MENCHON 1995: 388 i 389.

per un fossat¹³⁹⁷. Els materials arqueològics que es van documentar a les campanyes d'excavació són bàsicament moderns i d'època prehistòrica. Es van trobar molts projectils d'arma de foc, ceràmica blava i ceràmica de reflexos metàl·lics... Es va documentar material monetari: un diner de Ramon Berenguer IV (Barcelona, 1131-1162), un diner de tern de Jaume I (Barcelona 1213-1276), dos òbols de Jaume I (Barcelona), un diner doblenc de Jaume I (Barcelona), i dos diners de Jaume I (València 1238-1276). Es va localitzar també una monera andalusina no identificada¹³⁹⁸. Fora de la fortificació, es va trobar una graella d'un forn de terrissa, situat prop el riu, al sud-oest de la fortificació, sota els cingles, a la propietat d'Emili Miró. L'espai va ser excavat però no es van trobar més restes que puguin datar aquest element o situar un forn en aquesta àrea¹³⁹⁹.

Segons J.Menchón¹⁴⁰⁰ les excavacions portades a terme per J.Padrós¹⁴⁰¹ estan molt condicionades pels mètodes emprants i per la manca d'un estudi aprofundit. Entre els anys 1999 i 2000 es van realitzar algunes intervencions de restauració per la Escola Taller de Montsant dirigides per l'arqueòleg Joan Menchón. Recentment (finals de l'any 2009 i inicis del 2010) s'han dut a terme intervencions arqueològiques en la fortificació dirigides per Marc Piera Teixidó (Arqueociència) i el mateix Menchón¹⁴⁰². Els resultats no han estat encara publicats de forma íntegra; sí parcialment en diversos articles. La recent intervenció s'ha centrat en la neteja de tot el recinte i l'excavació arqueològica de tots aquells àmbits en que hi havia estratigrafia arqueològica. S'han documentat nivells d'ocupació musulmana, nivells d'època feudal i d'època moderna. A la zona meridional s'han localitzat i excavat noves estructures i nivells arqueològics que es trobaven coberts per un nivell d'enderroc. També s'ha intervingut en el fossat i s'ha realitzat una nova base topogràfica i planimètrica del jaciment¹⁴⁰³.

La necròpolis de Siurana es situa a l'esperó oest de cingle on s'ubica la població, passada la plaça de l'església i la creu, es documenten dos enterraments excavats a la roca mare o sòl geològic¹⁴⁰⁴. La primera de les fosses és al vessant sud-oest de l'esperó, tallada parcialment a la roca i orientada en direcció nord-est-sudoest. Té unes dimensions de 1,10 metres de llargada per 0,45 metres d'amplada màxima. El costat nord-est és excavat a la roca. La seva profunditat màxima és de 8 centímetres. A partir de la seva tipologia s'ha d'incloure en el grup de les sepultures en forma de banyera, amb el cap i els peus arrodonits i el perfil recte i pla. Seguint els esquemes realitzats per Imma Ollich seria una tomba de cap del tipus 1 amb fons arrodonit i perfil del tipus 1. La inexistència d'una part de les parets de la tomba es podria explicar de dues maneres. Podria tractar-se d'una tomba de tipus mixt, en part tallada a la roca i en part feta en cista, o bé

¹³⁹⁷ PADRÓS 1956.

¹³⁹⁸ PADRÓS 1956. MENCHON 1995: 389.

¹³⁹⁹ Resum de les intervencions arqueològiques de J.Padrós a MENCHON 1995: 388 i 389.

¹⁴⁰⁰ MENCHON 1995: 388 i 389.

¹⁴⁰¹ PADRÓS 1956.

¹⁴⁰² MENCHON 1995: 388 i 389.

¹⁴⁰³ Els resultats d'aquestes noves intervencions a la fortalesa de Siurana han sigut publicats de forma resumida a l'article de MENCHON, Joan Josep (2006), "Necrópolis y Husun, dos aspectos de la arqueología de Tarragona anterior a la conquista feudal", Sautuola: Revista del Instituto de Prehistoria i Arqueología de Sutuola, pàgs. 331-348 i els resultats preliminars presentats al *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna* (ACRAM) celebrat a Tarragona entre el 10 i 13 de juny de 2010.

¹⁴⁰⁴ Trobem nombroses analogies entre aquesta necròpolis i les documentades a Olèrdola, GUIDI 2010a; GUIDI 2010b.

tractar-se d'una tomba no acabada o que hagués estat posteriorment trencada o tallada. Les mides indiquen que ens trobem davant d'un enterrament infantil¹⁴⁰⁵.

La segona tomba es localitza a la banda nord-est de l'esperó, al peu d'un petit cingle, orientada en direcció esto-oest, té forma de sepultura de banyera del tipus C de I classificació realitzada per J. Bolòs i M. Pagès; o del tipus 1, de fons arrodonit i perfil del tipus 1 segons I. Ollich. Té unes dimensions de 1,90 metres de llarg per 0,44 metres d'amplada màxima. A partir de l'estudi de I. Ollich realitzat per el jaciment de l'Esquerda (Osona), caldria datar aquestes tombes de banyera o mixtes entre els segles X-XI d.C. No obstant això, la datació per aquest tipus d'enterraments proposada per J. Bolòs i M. Pagès és més oberta i plantegen ja la seva existència des del segle VII fins al X d.C.¹⁴⁰⁶.

Al llarg d'aquest treball hem esmentat en diversos apartats com la presència d'estructures excavades en la roca poden ser indicis (o no) d'una ocupació pre-andalusina, andalusina o altmedieval al territori¹⁴⁰⁷. En el cas de Siurana tornem a documentar aquest tipus d'estructures, i novament manquen evidències d'un registre fòssil vàlid per poder datar-les amb claredat. A l'entorn pròxim al poble de Siurana es localitzen en diferents punts retalls a la roca mare, a l'estrat geològic (com s'anomena en arqueologia). S'ha plantejat que aquests retalls a la roca podrien formar part de les estructures del primitiu nucli d'hàbitat andalusí o dels pobladors arribats just després de la conquesta del segle XII. El més significatiu d'aquestes estructures que tallen o estan excavades a la roca es localitzen al costat el refugi del Centre Excursionista de Catalunya i també a l'extrem oest del cingle on és assentat el poble, més enllà de l'església de Santa Maria¹⁴⁰⁸. Al costat del refugi de Club Excursionista de Catalunya es localitza un petit promontori de roca en el qual s'ha tallat o cisellat unes escales. En l'espai superior es documenta una plataforma de 5,20 per 5,30 metres amb un regueró al nord. S'ha plantejat que aquesta plataforma, amb base gairebé quadrada i que domina l'antic camí al poble. És la base d'una antiga torre o talaia d'època islàmica o dels primers temps de conquesta. El segon gran espai on localitzem estructures excavades a la roca es troba passada la creu propera a l'església, en direcció oest, prop del cingle. Es tracta d'un espai erm on es documenten a la penya viva un seguit de retalls entre els quals destaquen tres dipòsits o sitges. L'estructura d'aquests elements és rectangular, amb els costats arrodonits a la boca, obrint-se a l'interior per a donar pas a una forma ovoïdal. La primera té unes dimensions de 0,90 per 0,10 metres, la segona d'1,14 per 0,97. Actualment estan parcialment reomplertes. La tercera té dos costats rectes aprofitant un tall natural de la roca. Els costats tenen unes dimensions de 1,30 i 1,60 metres. Al costat de la primera i la tercera es localitzen un conjunt de petits canals que han fet plantejar que es tracta de cisternes per a la recollida d'aigües pluvials. Prop d'aquests elements es localitza el cingle, on s'ha documentat una cubeta excavada a la roca amb unes dimensions de 90 per 70 centímetres¹⁴⁰⁹.

La situació d'aquestes estructures ora del nucli del poble, en una zona sense vestigis d'hàbitat ha fet plantejar que es tracta de vestigis d'època andalusina, ja que la població

¹⁴⁰⁵MENCHON 1995: 389.

¹⁴⁰⁶MENCHON 1995: 389.

¹⁴⁰⁷GUIDI 2010a; GUIDI 2010b; GUIDI 2011; GUIDI 2012.

¹⁴⁰⁸MENCHON 1995b: 394.

¹⁴⁰⁹MENCHON 1995b: 394.

feudal es degué organitzar, segons la hipòtesi de J.Menchón, a l'actual poble, entre l'església de Santa Maria i la fortificació, els dos pols de poder a partir del segle XII¹⁴¹⁰. Amb aquest material arqueològic tan sols podem plantejar, és possible que hi hagués una ocupació anterior a la Siurana andalusina? podria tractar-se d'un espai poblat en època tardovisigòtica (segles VII-VIII d.C.). Aquesta seria una hipòtesi. Un altre plantejament podria que ser tant les estructures excavades en la roca com les construïdes en superfície fossin coetànies, sent ambdues altmedievals o andalusines (segles IX-XI d.C.). Tan sols futures intervencions arqueològiques ho podrien aclarir. En aquest sentit volem reiterar que no es tractaria tant d'excavar de forma específica la fortificació sinó de realitzar diverses intervencions en punts dispersos de l'actual poble de Siurana i els seus voltants. Com hem dit anteriorment els indicis (retallades en la roca, fosses, sitges, pous, necròpolis...) s'estenen d'una forma considerable pel relleu del cingle. En conseqüència hem de plantejar una major complexitat de la qual s'ha atribuït fins avui a la definició de la Siurana medieval i possiblement postclàssica¹⁴¹¹.

Des dels segles VI-VII d.C. es documenten residències excavades o retallades en la terra i la roca¹⁴¹². Les millor documentades han deixat l'empremta, sovint rectangular amb cantons arrodonits en els afloraments en els quals s'exhibeix la roca mare, encara que com assenyala A. Vigil-Escalera "convendria no confundir el rehundimiento de los niveles de suelo del interior de espacios habitacionales por causas derivadas del mantenimiento y limpieza del mismo, con los suelos rehundidos de estructuras construidas desde su origen con ese rasgo de forma intencionada"¹⁴¹³. Les característiques dels casos documentats, associats a fons retallats en l'interior i fins i tot a formes mixtes (fosses amb una paret folrada de pedra), indueixen a plantejar que aquest tipus d'habitatges van ser més freqüents del que la seva aparició en el registre arqueològic tendeix a indicar i la seqüència estratigràfica del qual és extraordinàriament subtil¹⁴¹⁴. En aquest sentit són els processos tafonòmics i metodològics els que condicionen la identificació tipològica d'aquests hàbitats. No obstant això, d'una lectura atenta de les estructures documentades es poden extreure algunes conclusions, com succeeix en el cas de la planimetria del jaciment de "La Torre" de Sant Marc d'Argençola¹⁴¹⁵. Dels set fons de cabanes documentats dos són de planta ovalada mentre que les restants son rectangulars amb els angles arrodonits, la gran majoria amb murs bastits en pedra¹⁴¹⁶. Si bé tota aquesta àrea ha estat interpretada com residencial, l'àmbit A, en l'interior del qual es situaran diverses sitges (els núms. 34, 35, 36 i 37) es constitueix com un taller i/o ferreria¹⁴¹⁷. Seria necessari un estudi sistemàtic, arqueològic i de prospecció, amb la finalitat de documentar tots aquests indicis amb la finalitat de poder identificar en espais com Siurana, Prades, Vilanova de Prades, la Roca de Miravet o Castellfollit estructures excavades en superfície que podrien datar-se en època postclàssica, andalusina o dels primers temps feudals.

En relació a les estructures bastides en superfície, es tracta d'edificacions proveïdes de sòcols i alçats, preferentment de pedra i tapia, amb cobertes de fusta o teula corba com

¹⁴¹⁰MENCHON 1995b: 394.

¹⁴¹¹GUIDI 2010c: 105-132; GUIDI 2010d: 93-123.

¹⁴¹²GUIDI 2010c: 105-132.

¹⁴¹³VIGIL-ESCALERA 2003, 288 i ss.

¹⁴¹⁴CHAPELOT 1980, 5-57.

¹⁴¹⁵NADAL, PASCUAL 2004, 217 i ss.; NADAL et alii 2005, 161 i ss.

¹⁴¹⁶Veure estructures similars a: VIGIL-ESCALERA 2000, 223-252.

¹⁴¹⁷NADAL, PASCUAL 2004, 220. Per el treball del ferro a l'època medieval: SANCHO 1999.

els documentats a Castellfollit i que són similars a la Quadra de la Cogullada. Els sòcols de Castellfollit gairebé no presenten rases de fonamentació, com és el cas de la Casa de la Sitja, el conjunt de murs (G, H, I, J, K) i els documentats en l'àrea nord-oest de "La Torre" de Sant Marc d'Argençola¹⁴¹⁸ o les estructures medievals de Santa Maria de Veciana¹⁴¹⁹. Els sòcols es constitueixen amb l'ús de morters a Olèrdola o en el *domicilium* senyorial de La Quadra de la Cogullada¹⁴²⁰, per citar exemples ben documentats. L'existència de paviments es concreten en terra piconada i el propi sòl geològic (la roca mare) regularitzat. En tota l'àrea nord-oest de la Casa de la Sitja apreciem el rebaix en l'aflorament rocós (núm. 2, senyalitzada mitjançant unes fletxes), fenomen similar al que documentem en l'àrea del dipòsit productiu de planta circular del Garrofer de la Cisterna¹⁴²¹ i en tot el Sector 03 d'Olèrdola. La cases A i B documentades en el Sector 01 de l'àrea central d'Olèrdola mostren paraments erigits en pedra (A i B) que delimiten fins a tres espais diferenciats. La nostra major dificultat a l'hora d'identificar aquestes construccions ve donada per l'erosió superficial del terreny i la pèrdua d'estratificació original¹⁴²². Aquest conjunt de jaciments mostra clares analogies amb les estructures arquitectòniques documentades en l'assentament de la vall de Castellfollit, alguns murs de la fortalesa de Siurana, la Roca de Miravet i algunes estructures que s'han pogut documentar de forma generalista en emplaçaments com Vilanova de Prades, Prades i les documentades arqueològicament a la Cova de la Vila l'Espluga de Francolí.

L'existència d'espais funeraris testimonia la presència de poblament com són els casos de la necròpolis de les Forques o de Nerola (a un turó junt a la vall de Castellfollit), les necròpolis excavades a la roca de Siurana, el conjunt d'enterraments de Prades, etc. Es tracta de nombroses necròpolis que ens il·lustren un poblament dispers caracteritzat per l'heterogeneïtat en les estratègies d'hàbitat. Hi tenim nombrosos exemples associats a diversos processos i que trobem a les vil·les romanes quant aquestes s'han transformat material i funcionalment, i en els turons on es construïren esglésies i castells als segles XI-XII d.C. i posteriors¹⁴²³.

L'historiador E. Gort ha publicat i analitzat la documentació feudal de la constitució del terme de Siurana, realitzada l'any 1154. Aquest text constitueix un instrument fonamental que ens ajuda a definir el territori abans de la conquesta cristiana: "... de part de la Ribera que devia anar lo terme de Siurana axí com la carrera va, la qual ve de Lleyda e traspasa sobre la muntanya de Flix, e travessa e fer al torm del guall, e puja sobre la serra, e pren Jubalfader, e passa per la serra e va a ferir a Bas, e devalla en tro al riu de Siurana e passa per les Penyeres, e pren les penes roges e passa per la font de la Pedrinera, e va dret e fir en aquella serra sobre lo torrent de Mitjanès, e puja de aquí avant en tro en aquelles penes altes de Labaria, e passa per aquelles penes e davalla per aquell lloch qui es dit Alguariol e ve en tro en la pedra fita, e pren tot lo semontà de Mont-roig e hix de dret dejús la font de Botarell e passa per la semuntà que és entre Reus i Munterol, e va per la drecera en tro al Cuguol e fir en tro al pont de Goy, e traspasa Francolí e pujà per lo trescoll del puig de Alilla, e davalla per lo torrent de

¹⁴¹⁸ Descrites superficialment a NADAL, PASCUAL 2004; NADAL et alii 2005.

¹⁴¹⁹ ARBÓS 2003, 232 i ss., exemples anàlegs a CARLE 1982.

¹⁴²⁰ MIQUEL, VILA 2005, 68-74.

¹⁴²¹ LEZANA et alii 1990, 51-70.

¹⁴²² GUIDI-SÁNCHEZ 2010b.

¹⁴²³ BOLÒS, PAGÈS 1982, 78-80.

Anguera e passa per lo Prat de la Guàrdia e fir al coll de Gemenells e passa per los tormos roigs sobre Vimbodí, e hix al puig qui és dit Orella de Polin e fir en Riudeset e entra per tot Riudeset en tro a la via que ve de Lleyda e ravessa amunt e traspassa per la vall de Juncosa e per lo semuntà del puig de Gralla, e hix al Pinatell, que és en la carrera de Lleyda, e retorna en aquelles muntanyes davant lo termenal de Flix”¹⁴²⁴.

Com veiem el text és prou extens i específic com per definir la re-estructuració dels conqueridors feudals cristians de l'antic territori andalusí a partir de la meitat del segle XII. Evidentment el pas del territori andalusí al cristià va suposar una profunda transformació i ruptura entre un i un altre model, no obstant això, poden identificar-se també certes constants tant en la gestió dels espais d'hàbitat del massís muntanyenc de Prades com en les fórmules portades a terme. Creiem encertat l'anàlisi d'E.Gort, no obstant això discrepem amb ell quant a la rellevància o l'estatut de Siurana. Mentre que E.Gort planteja que no deixava de ser una fortalesa nosaltres considerem que més aviat es tractava d'una micro-entitat polític-administrativa prou rellevant com per impedir la conquesta de Tarragona per part del comte de Barcelona durant els segles XI-XII d.C. És a dir, per a nosaltres Siurana era el més septentrional i rellevant dels enclavaments andalusins entre la frontera d'al-Andalus i l'expansionista comtat de Barcelona. L'extensió del territori de 1154 comprenia les actuals comarques de la Ribera d'Ebre, el Priorat, les Garrigues, la Conca de Barberà i el Camp de Tarragona. Com veiem es tracta d'un territori extensíssim que limitava amb el del comtat de Barcelona (el més rellevant dels comtats cristians del nord-oest peninsular) i al sud amb la capital polític-administrativa de la medina de Tortosa. Una segona característica d'aquest extens territori va ser el seu caràcter "de frontera", i en conseqüència l'existència d'una xarxa de control militar estructurada en torres, castells i fortificacions. La magnitud i extensió dels territoris va facilitar la posterior llegenda de Siurana com un esplendorós "regne"¹⁴²⁵. Segons E.Gort no va deixar de ser un "castell fronterer més", sense l'estatus de ciutat¹⁴²⁶, però el mateix autor reconeix que va tenir un cadí¹⁴²⁷ (jutge musulmà) a l'època dels almoràvits i un rellevant autor de llibres del que desconexem el nom però amb el gentilici de ax-Xabraní¹⁴²⁸. El mateix X.Ballestín ha posat de relleu la importància de Siurana en època andalusina.

Tenim més dades per conèixer les formes de poblament i l'articulació del territori objecte d'estudi en època andalusina. Per exemple sabem de l'existència d'un rafal a la Morera de Montsant i d'una almúnia a l'Albarca. Aquestes dades signifiquen que altres espais territorials de les muntanyes de Prades i de la Conca de Barberà van estar assimilats política i administrativament sota diferents estatuts jurídics. Desgraciadament no els coneixem; ni la documentació feudal de la conquesta ni la documentació emesa pels autors musulmans ens informa de forma explícita sobre ells. No obstant això, podem plantejar el que diferents unitats micro-regionals que posteriorment es podrien correspondre més o menys amb les delimitacions cristianes. Aquestes van ser alqueries, rafals, almúnies... petites unitats administratives protegides, controlades, defensades i

¹⁴²⁴ Traducció i transcripció de GORT 1998.

¹⁴²⁵ "Diu la llegenda que en els temps del comte Ramon Berenguer IV tot Catalunya va passar a ser un domini cristià. Amb una sola excepció, que era el regne de Siurana, on residia el darrer rei moro, dit Almemoniz, i una reina de singular bellesa, anomenada Abdelàzia", Gort 1998. No és el nostre objectiu analitzar els elements llegendaris, encara que aquests poguessin tenir una base històrica.

¹⁴²⁶ GORT 1998.

¹⁴²⁷ Abu-l-'Abbàs Àhmad ibn Muhàmmad ibn Hudàil al-Ansarí.

¹⁴²⁸ GORT 1998.

gestionades a partir de torres i fortificacions que depenien de la mateixa Siurana i aquesta sota control administratiu de la medina de Tortosa¹⁴²⁹.

Com veurem en capítols posteriors (específicament en el relatiu a la consolidació i transformació feudal cristiana al territori), d'un primer examen o anàlisi dels espais o nuclis poblacionals cristians és després que aquests es van adaptar als preexistents en època altmedieval andalusina. En aquest sentit considerem que la no-ruptura i la sí re-adaptació ens permet definir encara més el territori en època andalusina. E.Gort va plantejar aquest fet. Segons aquest autor “la majoria dels assentaments de població cristiana ho feren sobre estructures musulmanes, com podria ser el cas de la Figuera, que sembla correspondre a un lloc nomenat Gibolhoder; o el cas de la Morera de Montsant, amb un nom prou evocador; o bé Albarca, o Margalef de Montsant, o Cabassers...”¹⁴³⁰. Tenim dades per plantejar que un fenomen similar succeeix amb Prades, Vilanova de Prades, l'Espluga de Francolí i pot ser que altres poblacions com Montblanc, Rojals, Capafonts, Lafebró, la Mussara... tots ells espais circumscrits al control militar sobre l'antiga ciutat de Tarragona.

Els recursos econòmics de les muntanyes de Prades i la Conca de Barberà van controlar-se i gestionar-se a partir de Siurana i la seva xarxa de nuclis poblacionals, dirigits i controlats al seu torn per la presència de torres o castells. En realitat aquest esquema de gestió econòmica no dista molt del feudal cristià. Si bé trobem notables diferències. E.Gort ha plantejat que les terres dels cultius i les hortes de les valls dels rius Montsant i Siurana van ser espais on es van construir molins¹⁴³¹. No creiem que les condicions dels recursos hídrics de les muntanyes permetés la instal·lació de molins, encara que en època moderna aquests van existir en alguns punts concrets. Major versemblança planteja l'existència d'una ramaderia¹⁴³², però no massa extensiva en aquesta àrea d'estudi. No obstant això, el plantejament de E.Gort s'ha de posar en relació amb les nombroses cites que els autors àrabs fan de la presència de molins en les immediacions de la ciutat de Tarragona.

Com en el cas de les èpoques romana (segles II a.C.-IV d.C.) i visigòtica (segles V-VIII d.C.) en el període de dominació andalusina (segles IX-XII d.C.) el principal recurs econòmic dels pobladors de les muntanyes de Prades i el sud de la Conca de Barberà eren els recursos naturals que encara avui són rellevants: la mineria i el bosc. Segons la teoria historiogràfica moderna més acceptada, els musulmans organitzaren aquest territori a la segona meitat del segle IX, aprofitant la fortalesa natural que és Siurana i que presidiria un extens territori comprès entre el Camp de Tarragona, la Conca de Barberà, el Priorat, les Garrigues i parts de l'Alt i Baix Camp, arribant fins la Ribera de l'Ebre. Es tracta com veiem d'un extens territori adscrit a la fortalesa de Siurana dins de la qual s'integraven la franja meridional de l'antic *ager Tarraconensis*. Aquest territori formaria el valiat de Siurana abans de la conquesta cristiana de la meitat del segle XII.

¹⁴²⁹ Plantejaments generals de la divisió administrativa-militar a GUIDI 2011.

¹⁴³⁰ “Els mateixos termes, en alguns casos, podrien respondre a delimitacions anteriors. El millor exemple pot ser el marquesat de Siurana, o bé, en aquesta mateixa zona, la baronia d'Entença.1 Però també a nivell local. Per exemple, a jutjar només pels pocs textos que ens han pervingut, fa l'efecte que el terme del Pradell de la Teixeta és anterior a la formació de la vila cristiana,1 i no és pas l'únic cas”, GORT 1998.

¹⁴³¹GORT 1998.

¹⁴³² “Per exemple, el topònim de Margalef de Montsant derivaria de marj o “lloc de pastura”. Hom deia que els emprius de Siurana, esmentats a la documentació des dels primers temps, tenien un origen musulmà”, GORT 1998.

Efectivament la llegenda va magnificar la fortalesa islàmica de Siurana a causa de la resistència èpica davant les tropes feudals. De fet, la simple visió de l'indret, un penya segat de 255 metres sobre el nivell del riu que passa al seu peu, unit només a la resta de la muntanya per un estret pas, reforça l'idea de inexpugnabilitat¹⁴³³.

¹⁴³³ “La Siurana islàmica devia consistir en unes poques defenses, però suficients atesa la situació de l'indret, rere les quals l'espai restaria dividit en dos àmbits diferenciats: el castell pròpiament dit i l'àmbit on es localitzaria la vila o assentament residencial”, GORT 1998.

De l'ager Tarraconensis al territorio Penetense. L'ocupació postclàssica i altmedieval entre els rius Llobregat i Gaià.

Com hem apuntat anteriorment, el Penedès històric (Alt Penedès, Baix Penedès i Garraf) formava part de l'ager Tarraconensis; més concretament es concretava en la seva meitat septentrional, entre els rius Llobregat i el Camp de Tarragona, en torn a la conca del riu Gaià i el riu Foix (grosso modo i sense entrar aquí en delimitacions polític-administratives posteriors)¹⁴³⁴. En època romana i visigoda aquesta extensa regió estava integrada, així doncs, al territori de la civitas de Tàrraco. Des de la conquesta àrab de la segona dècada del segle VIII fins l'any 801 d.C va romandre dins el sistema polític andalusí. I des de l'any 801 fins a principis el segle X d.C. el Llobregat va delimitar la frontera entre el comtat de Barcelona al nord i al-Andalus al sud. A continuació veurem com el territori altmedieval penedesenc, integrant de l'antic ager romà-visigòtic, va estar densament poblat malgrat integrar-se dins l'espai geofísic de la frontera entre al-Andalus i el comtat de Barcelona.

Malgrat els problemes amb els quals ens enfrontem a l'hora d'establir cronologies i definir tipologies constructives en torn a les estratègies d'hàbitat postclàssics i altmedievals, sí tenim dades i indicis que neguen una despoblació o un buit territorial i que ens obliga a plantejar un nou estadi de la investigació¹⁴³⁵. Diverses evidències arqueològiques i fonts documentals demostren una ocupació del territori als segles postclàssics i altmedievals. No podem afrontar aquí totes aquestes evidències (tant d'ocupació com de poblament)¹⁴³⁶, pel que apuntem els principals indicadors: l'existència de necròpolis, estructures precedents a la construcció de les esglésies romàniques dels segles XI i XII d.C.¹⁴³⁷, troballes disperses i una lectura atenta de la documentació textual. D'altra banda, a diferència del que succeeix amb el Tarragonès, la Conca de Barbera o la Serra de Prades, disposem d'una extensa i àmplia bibliografia per al territori del Penedès històric. Tant a nivell de excavacions i troballes arqueològiques, com d'estudis de la documentació textual emesa durant l'alta edat mitjana, aquest territori es, ara per ara, el millor conegut en els segles postromans fins la consolidació del sistema feudal de l'antic ager Tarraconensis. Malgrat aquest fet, encara avui en dia manquen treballs que caracteritzin l'evolució i les formes o estratègies d'hàbitat dels pobladors postromans i altmedievals.

¹⁴³⁴ ARRAYÁS 2002; ARRAYÁS 2005; PREVOSTI 2010: 25-112; PREVOSTI, PÈLACHS 2010: 113-120.

¹⁴³⁵ Manquen estudis com els que s'ha realitzat per els castells catalans: CABAÑERO 1996.

¹⁴³⁶ Dossier arqueològic Inventari de Patrimoni Arqueològic de Catalunya.

¹⁴³⁷ Aquestes estructures precedents que han quedat moltes vegades esborrades per les construccions dels segles X-XI d.C., s'han caracteritzat com una "arquitectura en l'ombra". Per al nostre territori: GUIDI-SÁNCHEZ 2010b. Fonamentals els treballs de A. Vigil-Escalera: VIGIL-ESCALERA 2000, 223-252; 2003, 287-291; per a les granges i vilatges: VIGIL-ESCALERA 2007, 239-289; per l'arquitectura pròpiament postclàssica: VIGIL-ESCALERA 2009, 205-229.

Espais funeraris altmedievals a la frontera entre el comtat de Barcelona i al-Andalus.

L'existència d'espais funeraris testimonia la presència de poblament. Es tracta de nombroses necròpolis que ens il·lustren un poblament dispers, caracteritzat per l'heterogeneïtat en les seves estratègies d'hàbitat. Hi tenim un bon nombre d'exemples associats a diversos processos i que trobem a les vil·les romanes quant aquestes s'han transformat material i funcionalment, o en els turons on es construïren esglésies i castells als segles X d.C. i posteriors¹⁴³⁸. Aquest fet també es documenta per al Tarragonès; paradigmàtica és la necròpolis de la vil·la de Els Munts, documentada en 1997, a uns 100 metres a l'oest del monumental complex arquitectònic. Aquesta es defineix com una àrea funerària amb 170 tombes de variada tipologia. Algunes s'han fet en fossa, algunes infantils en àmfora i d'altres en estructura de *tegulae*. A. Chavarría assenyala el naixement de la necròpoli a mitjan del s. IV d.C. amb una continuació als V, VI i VII d.C.; el principal problema per datar-la és l'absència d'aixovars funeraris¹⁴³⁹. No obstant això, aquest extens espai funerari s'ha d'identificar amb una població camperola que treballaria el territori associat a la vil·la i que reutilitza els seus espais i materials. Tanmateix, és difícil determinar com s'estructurava aquest poblament rural i com es definia aquesta comunitat socialment. El que és segur és que la figura del *dominus*, tal i com l'entendem al període tardorromà, ja no existeix. Hem d'assenyalar que, encara que no tenim indicis clars, sí s'han conservat materials arquitectònics com capitells de pilastres de tipus liriforme trobats als anys 60 i que han estat datats entorn als ss. VI-VIII d.C. D'un anàlisi més exhaustiu es dedueix que aquestes pilastres-capitells semblen més tardorromans que d'època visigoda.

El major nombre de cementiris tardoantics i altmedievals els documentem en vil·les, com acabem de veure, o en espais d'altura com turons on es construirà el castell feudal i l'església parroquial¹⁴⁴⁰. Tenim l'assentament productiu de la Solana com paradigma dels espais funeraris adscrits a un poblat que tenim més o menys ben conegut. Al jaciment de La Solana (Cubelles), diverses intervencions arqueològiques han definit diversos grups d'inhumacions des de el Baix Imperi fins les darreries el segle VIII d.C. La tipologia dels enterraments i la seva distribució espacials ens fa plantejar l'existència de patrons de comportament funerari en diverses èpoques, així com l'existència d'una relativa jerarquització social¹⁴⁴¹. En les excavacions més antigues es van documentar una heterogeneïtat d'enterraments: en *tegulae* o lloses a doble vessant en caixa de lloses, en fosses directament excavades a la terra i/o roca natural, en fosses excavades a la roca amb extrems arrodonits i puntualment en encaix per a les lloses de la coberta. Aquesta varietat tipològica és el resultat de l'evolució, al mateix assentament, de les pautes i/o comportaments funeraris en el trànsit de l'època postclàssica a l'altmedieval. Aquest primer espai funerari va estar en ús fins les darreres dècades del s. VII o principis del VIII d.C., segons els seus excavadors i posteriors estudis¹⁴⁴². Per altra banda, les intervencions arqueològiques dirigides per E. Barrasetas l'any 1996 van documentar una

¹⁴³⁸ BOLÒS, PAGÈS 1982, 78-80.

¹⁴³⁹ CHAVARRÍA 2001a, 68 i 69.

¹⁴⁴⁰ BOLÒS, PAGÈS 1982, 78 i ss

¹⁴⁴¹ BELLMUNT 1982; BARRASETAS 2003, 383-392; BARRASETAS 2007, que recull totes les informacions precedents.

¹⁴⁴² BELLMUNT 1982; BARRASETAS 2007, 9-13.

sèrie d'enterraments en la mateixa àrea residencial i productiva del poblat¹⁴⁴³. Es tracta d'un conjunt d'enterraments fets en sitja, àmfora, tomba de *tegulae*, caixa de lloses, etc. En aquest cas no podem parlar d'un espai funerari ben definit; es tracta d'enterraments puntuals realitzats en espais residencials i/o productius.

Espais funeraris i espais residencials no haurien de situar-se a grans distàncies. A l'exemple de La Solana (ben documentat) hi tenim els de La Torreta (Bonastre, Baix Penedès). En primer terme, tenim la necròpoli formada per enterraments amb coberta de lloses de pedra (La Torreta II); aquestes lloses varen ser espoliades a l'època medieval per la pavimentació d'un camí. Molt a prop d'aquest cementiri es va poder documentar (a la Torreta I) una ocupació continuada del lloc que va del s. IV al VI d.C. i on es va localitzar material ceràmic de caràcter domèstic.

Un altre cas paradigmàtic d'enterraments tardorromans i visigots associats a vil·les romanes al Penedès ho trobem al Vinyet, on es va documentar una necròpoli datada entre els segles IV i V d.C., amb una fase ocupacional caracteritzada, segons els seus excavadors, com un assentament d'ocupació discontinua¹⁴⁴⁴. La necròpoli del Vinyet dona evidències d'una jerarquització social del grup humà que tan sols pot posar-se en relació amb una societat complexa i amb nivells d'estrats diversos. Tanmateix, es van documentar restes de recipients de vidre, possiblement part d'un aixovar funerari, un soterrament en àmfora (del tipus Almagro 52, Keay XXVIIB), altre en fossa (amb paviment de *tegulae*, tancada amb una capa de formigó) i dos soterraments fets en obra: construccions de planta rectangular, molt sòlides, fetes amb formigó i materials diversos: pedres, còdols, elements d'ensorraments d'estucs, marbres... trobant-se les parets recobertes per una capa de morter. Durant la dècada de 1940 també es va trobar un sarcòfag de pedra local amb decoració transversal¹⁴⁴⁵. Aquesta varietat de tipus d'enterraments s'ha d'identificar amb una població concreta i jerarquitzada de la que no hem conservat l'assentament d'hàbitat. La *pars rustica* de la vil·la romana de Santa Tecla-La Gravosa (Santa Margarida i els Monjos) va ser aprofitada en un moment tardoantic com un espai funerari¹⁴⁴⁶. En aquesta habitació es realitzaren fins a tres tombes en fossa simple, sense cap tipus d'aixovar, on només una d'elles presentava una coberta de pedres planes, possiblement reaprofitades de les estructures arquitectòniques de la vil·la romana. En aquesta necròpoli es va realitzar un anàlisi de radi-carbó que va poder datar els enterraments al voltant del segle X d.C.¹⁴⁴⁷. Aquestes evidències mostren una pauta comú a tota la geografia hispànica a partir de la qual les antigues vil·les romanes esdevindrien nusos d'atracció per a l'establiment d'espais funeraris.

Als "espais en altura" (muntanyes, turons, cingles...) trobem el conjunt d'enterraments i conjunts sepulcral identificats com tombes en fossa amb extrems arrodonits o de banyera. Es tracta d'un ampli dossier d'enterraments que s'adscriuen a una cronologia compresa entre el segle VIII i el XI d.C. Aquests tipus d'enterraments han estat objecte de nombrosos treballs, congressos i seminaris. Aquests espais funeraris substituirien els de caixa de lloses que caracteritzen l'antiguitat tardana, estructurant els cementiris, ja

¹⁴⁴³ BARRASSETAS 2007, 63-71.

¹⁴⁴⁴ FERRER 1946, 191 i ss.; GUIDI-SÁNCHEZ 2010b.

¹⁴⁴⁵ FERRER 1946, 191 i ss. Més informació per la definició d'aquest assentament a GARCÍA, REVILLA 1998, 35-52; GARCÍA I TARGA 2001, 19-42.

¹⁴⁴⁶ GARCÍA I TARGA et alii 1995, 175-192 ;GIBERT 2006a, 69.

¹⁴⁴⁷ MESTRES et alii 1997, 43-68.

siguin parroquials (d'època feudal) amb tombes antropomorfes de cap diferenciat. És paradigmàtic el cas de la necròpoli de les Goges a Sant Julià de Ramis, on es van documentar fins a dues-centes set fosses (de banyera amb coberta de lloses) amb una ampla ocupació i ús de l'espai entre el VIII i el XI d.C.¹⁴⁴⁸. Aquest extens cementiri ofereix nombrosos paral·lels amb les sepultures que trobem per tot el Penedès històric. La seqüència es concreta en els enterraments tardorromans ben coneguts, però posteriorment, en època ja altmedieval, les sepultures de banyera i cap (en torn al segle X d.C.) i finalment les antropomorfes de capçalera diferenciada. A Comallonga (Castellví de la Marca, Alt Penedès) es van documentar entre 6 i 8 sepultures excavades en la roca datades entorn al VIII d.C. però de les que no tenim estratigrafia fiable¹⁴⁴⁹. Entre els anys 1940 i 1950 es documentaren al sud-est de la masia de Comallonga vuit sepultures excavades a la roca, cobertes amb lloses i de planta trapezoïdal ovalada, sense encaix per al cap; totes orientades vers nord-sud i on no s'hi localitzà cap mena d'aixovar¹⁴⁵⁰.

A la nostra àrea d'estudi hi ha una necròpoli excepcional que permet desenvolupar quasi totes les problemàtiques relatives al món funerari i els patrons d'assentament altmedievals. Es tracta de la necròpoli del castell de la Santa Creu de Calafell. Aquest espai funerari està situat sobre un turó rocós dotat d'una plataforma de aproximadament 80 metres per 30 metres. Aquest castell ha sigut objecte de diverses campanyes arqueològiques a principis dels anys vuitanta¹⁴⁵¹. Es tracta d'un complex conjunt d'enterraments realitzats a la roca que haurien d'estar associats a unes estructures de les quals només es varen documentar un conjunt de forats de pal retallats a la mateixa roca. Totes aquestes estructures són anteriors a la construcció de l'església romànica del segle XI d.C. A l'altra banda de la plataforma, en gran part arrasat per la construcció del castell medieval del segle XIII, es documentaren diverses estructures retallades a la roca entre les quals destaca un camp de sitges, una cisterna o dipòsit litúrgic (posteriorment engrandida) i just als límits de la plataforma, forats que podrien correspondre a un tancament del recinte construït en fusta¹⁴⁵². La construcció de l'església romànica i posteriors reformes, així com la construcció del castell medieval, van barrejar nivells estratigràfics anteriors. Les estructures excavades a la roca, però, no s'han pogut associar a cronologies concretes. La tipologia i articulació de la necròpoli és un dels pocs elements que poden "ordenar" la seqüència ocupacional del lloc. La presència de tombes de banyera indiquen una ocupació clara dels segles altmedievals, anteriors a la construcció de l'església romànica (entre els segles VIII-XI). Per altra banda, les excavacions han pogut identificar elements construïts en fusta que no sabem si van coincidir en el temps amb els enterraments o són anteriors a aquells.

Encara que sigui de forma fragmentària, el castell de la Santa Creu de Calafell ofereix dades arqueològiques que ens ajuda a definir el poblament alt medieval¹⁴⁵³. En primer lloc, l'existència d'una església romànica construïda sobre elements preexistents. La primera menció documental la trobem l'any 999 on es parla de "la Cova que hi ha a

¹⁴⁴⁸ AGUSTÍ, MATARÓ 2000, 111-113; citat per GIBERT 2006a, 68 amb bibliografia.

¹⁴⁴⁹ CEBRIÀ et alii 1991, 38-135.

¹⁴⁵⁰ CEBRIÀ et alii 1991; GIBERT 2006a, 69.

¹⁴⁵¹ SANTACANA 1986; GARCÍA, SANTACANA 1993, 901-920.

¹⁴⁵² Plantejaments metodològics a VALENTI, FRONZA 1997, 172-177.

¹⁴⁵³ Un resum a GIBERT 2006a, 70; GUIDI 2010d: 93-123.

Calafell”. Si es menciona la cova és per que aquesta estava habitada. Els habitacles excavats o reaprofitant coves és un *leitmotiv* que trobem a tot el Penedès. Segons J. Santacana, al llarg dels segles VIII i IX, quan el territori era “terra de ningú i la *re població* no s’havia dut a terme”, ja hi havia gent que enterrava els seus difunts a dalt de la roca, on es troba el temple romànic¹⁴⁵⁴. Les tombes estan arrencades i fan petites agrupacions que envoltaven el primer absis de la capella romànica (o tanmateix de la preromànica no documentada). Al costat de l’entrada de l’església romànica hi havia una fosa més gran amb encaix per posar-hi una tapadora de pedres. Aquesta estructura s’ha de vincular amb una litúrgia funerària que feia del lavatori de la vetlla dels difunts, eix central dels familiars i coneguts abans de l’enterrament i una de les parts més importants de l’ofici als morts. Les modificacions i ampliacions de l’església al segle XV van propiciar que les tombes altmedievales fossin tallades, trencades i escapçades. L’excavació del sector no ha proporcionat gaires detalls i d’aquesta primera ocupació tant sols resten els senyals dels troncs clavats a la roca. No s’hi va trobar material o restes arqueològics (com ceràmica), raó per la qual no es va poder datar. L’enrajolat que ho cobria tot havia estat col·locat durant els darrers anys del segle XVII i en alguns sectors s’havia tornat a aixecar en el segle XVIII, pot ser a finals de la centúria, per tal de continuar inhumant-hi cadàvers. Sembla que abans de construir l’actual església romànica ja hi havia algunes tombes al cim de la muntanya, com la núm. 17, que pertany al tipus d’enterraments arrodonits. Hi ha altres tombes en la mateixa necròpolis que presenten la forma de banyera o d’extrems arrodonits, com la núm. 4. Són les que es troben situades a la part més plana de la roca, amb accés fàcil. Tenen en comú l’orientació, que és de 51 graus a l’est. No hi ha cap encaix per posar-hi tapadora o llosa. Quan es va fer la tomba núm. 4 hi havia d’altres ja amortitzades, com les número 5, 6 i 7.

Aquests enterraments es relacionen amb l’església romànica, encara que segurament són anteriors. Amb seguretat, és anterior la tomba núm. 17, vinculada segons els seus excavadors a un culte de tipus rupestre com és el de la “*spelunquasacra*”; una vella llegenda que parla de l’aparició de la Verge, segurament anterior al segle X d.C. Es van excavar les tombes 11, 12, 13, 14, 15 i 16. Sembla que es tracta de les típiques agrupacions d’enterraments prop d’una sagrera. Són totes antropomorfes, amb el cap ben diferenciat, amb un encaix per posar-hi lloses i lleugerament desviades respecte al grup descrit anteriorment. La tipologia de les tombes d’aquest conjunt va des de les que tenen el cap gairebé rodó fins a les que presenten una forma de ferradura¹⁴⁵⁵. La tomba núm. 14 té la particularitat de tenir el cap sota la roca, en l’anomenada concavitat occipital. Probablement, quan aquestes tombes foren realitzades també es va fer el pou ubicat al turó on es construiria el castell poligonal. És probable que al mateix temps es bastís el dipòsit (núm. 3)¹⁴⁵⁶.

Segons les dades que tenim, la necròpolis del jaciment alt medieval del castell de Santa Creu de Calafell seria relativament extensa, amb un mínim de 29 enterraments. A més, de les excavacions arqueològiques de l’any 1982 des de 1929, tenim documentats onze enterraments més. Tots són del tipus antropomorf, amb encaix per posar-hi la tapadora.

¹⁴⁵⁴ En torn al concepte de “re població” a les nostres terres d’estudi: BENET 1988, 229-233.

¹⁴⁵⁵ Aquesta peça fa replantejar l’existència d’edificis precedents, per a aquestes cronologies primerenques altmedievales: CABALLERO, FEIJOO 1998, 181-242; CABALLERO, MATEOS 2000

¹⁴⁵⁶ També al punt d’un turó trobem la necròpoli medieval de la Miranda (Penedès), BOSCH, VALLÈS 1988, 99-114.

Altres elements que constitueixen el jaciment altmedieval són els elements núm. 1, 3, 9 i 10, que els seus excavadors no defineixen; a més del núm. 3, identificat com un dipòsit amb tapadora fet amb lloses rectangulars. L'element núm. 9 és un element estructural posterior al núm. 3 i és probable que fos fet al damunt d'una tomba de banyera. L'element núm. 10 va escapar la sepultura antropomorfa núm. 13. Segons els excavadors, quan es va excavar les tombes núm. 9 i 10 la necròpolis devia ser anul·lada en aquest sector. L'element més antic és el núm. 3 ja que aquest no trepitja cap tomba del tipus banyera, però el van fer quan la roca havia estat aplanada i per tant, havien estat destruïdes les tombes núm. 5 i 6. Aquesta dada ha fet plantejar que la construcció del dipòsit rectangular es va fer quan la necròpolis ja funcionava però el qual és coetani amb les tombes antropomorfes.

El dipòsit es va construir quan no hi havia cap edificació damunt d'aquest sector de la roca; es devia tractar d'un dipòsit exterior col·locat al costat de la porta primitiva de l'entrada a l'església romànica o del edifici de culte preexistent que no tenim bé documentat. Segons la nostra hipòtesi podria tractar-se d'un dipòsit o cisterna litúrgica vinculada als usos funeraris de l'espai. S'ha calculat la capacitat del dipòsit en 1450 litres. Encara que els seus excavadors mantenen que es tracta d'una estructura amb poca capacitat ja que es tracta d'un dipòsit d'aigua fet a la roca en un sector que és molt porós i no s'ha identificat revestiment impermeable. L'aigua no es reté més de set o vuit hores, cosa que fa filtrar ràpidament tot el líquid. El plantejament dels seus excavadors és el més factible: es tractaria d'un element vinculat amb la litúrgia funerària. Si tenim en compte les mides de la boca i la seva situació al costat mateix de la porta d'entrada de l'església (i la seva proximitat amb les estructures preexistents), aquest dipòsit estaria vinculat amb el món funerari-religiós. Hi havia un costum molt estès a l'occident cristià altmedieval de rentar els cossos dels difunts abans d'exposar-los als parents i amics durant dos o tres dies per finalment soterrar-los. Aquest costum està documentat parcialment des del segle VI d.C. tal i com apareix als diàlegs de Gregori Magne. Aquest costum tindria una perdurabilitat fins els segles XI-XII d.C., ja en la plena edat mitjana.

La necròpoli de la vil·la i posteriorment església del castell de Castelldefells és paradigmàtica per definir la persistència o seqüència ocupacional dels espais arquitectònics d'origen romà. Les intervencions arqueològiques modernes realitzades al subsòl de l'església documentaren una vil·la de dimensions notables amb una darrera etapa edilícia del darrer quart del s. III d.C. així com un conjunt d'evidències que fan plantejar als seus excavadors una ocupació visigòtica¹⁴⁵⁷. Tenim poques evidències d'aquest poblament que es concreta en un conjunt funerari que talla un mur romà. Aquest cementiri ha estat documentat parcialment: es tracta d'una tomba en cista i quatre inhumacions infantils en fossa simple, segurament tapades amb lloses. En el moment de l'ocupació funerària, la vil·la i aquest mur ja estan amortitzats. Els enterraments són anteriors a l'església preromànica¹⁴⁵⁸.

En El Vilar (Sant Pere de Ribes) s'excavaren dues tombes en fossa coberta amb lloses (no treballades), sense aixovar i orientades a llevant¹⁴⁵⁹. Aquestes dues tombes han estat datades entre el s. VIII i el X d.C. Al voltant de l'àrea excavada es va recuperar un

¹⁴⁵⁷ LÓPEZ 1998, 53-64; LÓPEZ 2004, 983-1009.

¹⁴⁵⁸ GIBERT 2006a, 72.

¹⁴⁵⁹ MIRET 2004, 373; GIBERT 2006a, 71.

conjunt de restes de *tegulae* i *opus signinum* que podria correspondre a un assentament romà (vil·la, granja productiva...) que possiblement va ser ocupat a l'alta edat mitjana. Al costat del riu Llobregat, a Rocabrúna en Gavà, va existir un assentament altmedieval que hem pogut definir en relació amb el castell d'Eramprunyà, on a la vessant sud-oest del turó es va realitzar una intervenció arqueològica¹⁴⁶⁰. L'espai objecte d'estudi estava parcialment destruït. El conjunt d'enterraments estava excavat en part a la roca mare i en part a la terra i es tractava d'un conjunt de fosses amb forma de banyera, cobertes amb lloses i sense aixovar. La seva configuració s'adaptava a la pendent natural. A la dècada de 1960 es va recuperar un epígraf a la base d'una làpida funerària dedicada a un tal Onrat, mort l'any 945 d.C.¹⁴⁶¹

A tota la frontera altmedieval penedesenca trobem aquests tipus d'enterraments. Al Llobregat, a la població de Sant Boi, hi trobem dues: les de Can Massalleres i la del Carrer de la Pau¹⁴⁶². A la necròpoli de Can Massalleres es van excavar durant l'any 1984 una inhumació en cista de lloses i un ampli conjunt d'enterraments excavats en fossa simple, planta oval i fons còncau i cobertes realitzades en lloses de llicorela local¹⁴⁶³. Aquests enterraments, orientats amb els peus a llevant, no presentaven cap tipus d'aixovar. L'únic material que es va documentar són les restes de ceràmica feta a mà de base plana, perfil en forma de "S" i llavi arrodonit amb bec, pasta de color ataronjat, consistència fràgil i superfície rugosa i porosa. La necròpoli del carrer de la Pau (Sant Boi) s'ubicava al costat nord de l'actual temple parroquial¹⁴⁶⁴. Als segles altimperials hi havia un gran dipòsit de forma rectangular de més de 30 metres de llargada per 10 metres d'amplada, bastit en *opus incertum* i revestit al seu interior amb *opus signinum*. Aquest gran dipòsit i/o piscina s'ha de vincular a unes monumentals *thermae* que haurien de situar-se al terme de Sant Boi. El dipòsit monumental pateix canvis funcionals: la seva estructura es manté amb la consolidació dels murs perimetrals i la pavimentació original, però es construeixen un conjunt de murs que compartimenten en dos espais comunicats entre sí tota l'estructura interna. Simultani a aquesta transformació de l'edifici al segle V d.C. es practiquen una sèrie d'enterraments al seu interior fets amb *tegulae*. El dipòsit altimperial es va transformar en una església/mausoleu a l'antiguitat tardana, pot ser un *cemeterium sub tegula* (un cementiri cobert). En èpoques posteriors, l'ús funerari del recinte persisteix: s'han documentat fins a divuit tombes d'adults i infants, tipològicament diferents a les anteriors. Aquest cementiri altmedieval segueix les orientacions i eixos que marca l'edifici. Els enterraments adults són de fossa rectangular amb els extrems arrodonits sense diferenciació amb la capçalera, mentre que els infantils es defineixen com petits enterraments ovalats i en alguns casos amb capçalera diferenciada. Diversos materials utilitzats a la construcció dels espais funeraris ens indica l'ús de materials reaprofitats (*spolia*) d'edifici i/o estructures preexistents, com es el cas de carreus ben treballats, les mateixes lloses de les cobertes i el morter que imita l'*opus signinum* (aquest darrer documentat molt parcialment)¹⁴⁶⁵.

Troblem una gran quantitat de diversitat tipològica a les tombes al cementiri de Can

¹⁴⁶⁰ IZQUIERDO 1989, 459-561; IZQUIERDO 1994, 279-280; GIBERT 2006a, 71 i 72.

¹⁴⁶¹ GIBERT 2006a, 72.

¹⁴⁶² BIOSCA, PUIG 1989, 423-427; GIBERT 2006a, 72 i 73.

¹⁴⁶³ BIOSCA, PUIG 1989, 423-427.

¹⁴⁶⁴ PUIG et alii 1997, 443-457.

¹⁴⁶⁵ SUBIRANAS et alii 2003, 226-228; GIBERT 2006a, 72.

Puigbò (Sant Andreu de la Barca), on s'excavaren un conjunt d'una trentena d'individus: set enterraments en *tegulae* a doble vessant, dos en caixa de *tegulae*, quatre en caixa de lloses, onze en fossa coberta amb lloses, un enterrament realitzat amb llit d'argila i laterals revestits per material ceràmic¹⁴⁶⁶. Finalment, quatre enterraments en fosses simples excavades al terra o la roca natural. La majoria de tots aquests enterraments tenen una orientació oest-est amb els peus a llevant, no obstant això, els enterraments realitzats en tombes en *tegulae* es fixen en una orientació nord-sud. La presència d'aixovars, com és costum en aquest tipus de cementiris, és escassa. S'ha documentat un bol de ceràmica trobat en una tomba de *tegulae* i una peça anular amb ganxo a la sepultura revestida amb material ceràmic. La cronologia proposada pels excavadors és àmplia, entre els segles IX i VIII d.C.¹⁴⁶⁷, considerant la possibilitat d'establir una seqüència relativa segons la qual les tombes en *tegulae* són anteriors a les de fossa amb coberta de lloses, fetes al moment final d'ús d'aquest espai funerari possiblement a mitjans del s. VIII d.C. En 1950 es va documentar la necròpoli de Ca Simó (Sant Llorenç d'Hortons)¹⁴⁶⁸, consistent en sis tombes de caixa de lloses, cinc de caixa rectangular i una trapezoïdal de capçalera arrodonida. En una d'elles es va documentar una ampolleta-ungüentari de vidre, a manera d'aixovar funerari, que permet datar-lo entre els segles V-VII d.C. Prop de la necròpoli hi hauria un lloc d'hàbitat del que s'ha recollit ceràmica comuna, de cuina, olles i cassoles principalment¹⁴⁶⁹.

Per altra banda, el desenvolupament de l'arqueologia urbana aquests darrers anys ens obliga a fixar-nos en poblacions actuals que han patit una ocupació tardoantiga i altmedieval. Per regla general, aquests assentaments es documenten parcialment i són limitats pel seu context, relacionat amb la denominada arqueologia d'urgència. Recordem els casos del carrer de la Pau i de Can Massalleres en Sant Boi del Llobregat¹⁴⁷⁰. El dossier es complementa amb la necròpoli de la plaça de Monistrol (l'Anoia) on per sobre d'uns nivells d'època romana imperial (possiblement una vil·la), extraordinàriament arrasats, es van documentar diversos enterraments en caixa de lloses d'època tardorromana¹⁴⁷¹. Per sobre d'aquest conjunt funerari els excavadors van localitzar diverses estructures on destaca un enterrament en fossa ovalada. R. Martí i J. Gibert han relacionat aquestes troballes amb el topònim de Monistrol, identificant-lo amb *monasteriolum*, plantejant que es tracti d'establiments d'època visigoda que perdurarien durant els segles altmedievals¹⁴⁷².

Aquest ampli dossier de necròpolis tardoantigues i altmedievals al territori comprés entre les conques hidrogràfiques del Llobregat i el Gaià no ha estat objecte d'un estudi monogràfic¹⁴⁷³. No obstant això, el millor exemple de necròpoli altmedieval excavada a la roca el trobem a Olèrdola¹⁴⁷⁴. Aquest conjunt ha estat estudiat monogràficament per

¹⁴⁶⁶ GARCIA TARGA 1997; GIBERT 2006a, 71.

¹⁴⁶⁷ GARCIA TARGA 1997

¹⁴⁶⁸ COLL et alii 1994, 143-153.

¹⁴⁶⁹ COLL et alii 1994, 150 i ss.

¹⁴⁷⁰ BIOSCA, PUIG 1989, 423-427; PUIG et alii 1997, 443-457.

¹⁴⁷¹ ROVIRA et alii 1991, 117-135; ROVIRA, LECHA 1994, 307-318; GIBERT 2006a, 69.

¹⁴⁷² MARTÍ 2006, 152; GIBERT 2006a, 69 nota 19.

¹⁴⁷³ Una aproximació la trobem a GIBERT 2006a. que només afecta al conjunt de necròpolis documentades a prop del Llobregat.

¹⁴⁷⁴ No oblidem que la denominació de *tombes olerdolanes* prové d'aquest jaciment.

N.Mollist¹⁴⁷⁵. La descripció dels espais funeraris d'Olèrdola s'escapen a l'anàlisi d'aquest treball; per això ens centrarem en varies problemàtiques que ens ajuden a definir l'ocupació altmedieval de l'assentament. En primer lloc, es coneix l'existència de dues tombes del tipus banyera excavades a la roca sota el absis de la primera església documentada (i de la que parlarem posteriorment). Un d'aquests enterraments es tallat per el mur de tancament d'aquest absis. Així doncs, podem establir una seqüència ocupacional que defineix una necròpoli excavada a la roca i associada al poblat altmedieval. Desconeixem l'existència o no d'una capella de fusta precedent a la construcció d'aquest temple. Aquesta relació església-cementiri és molt semblant a la de la necròpoli i església romànica del castell de la Santa Creu a Calafell. Les estructures funeràries corresponents a aquesta primera fase de població postclàssica i/o altmedieval van ser espoliades i excavades a la segona meitat del segle XIX d.C., quan el conjunt olèrdolà començava a fer-se cèlebre per les seves restes¹⁴⁷⁶.

Els espais funeraris associats a les esglésies d'Olèrdola (Sant Miquel i Santa Maria) són majoritàriament contemporanis a aquestes. La major part de les inhumacions es concentren en el sector sud-est de la capçalera del segon temple, en un lloc on aflora la roca mare i es a favorit per l'orografia del terreny en pendent. Aquests conjunts d'enterraments varen ser objecte d'espoli, raó per qual no tenim documentat cap aixovar. Totes les fosses van ser treballades a la roca seguint el model de tipologia antropomorfa amb el cap diferenciat i l'encaix per posar la coberta. La morfologia d'aquest conjunt funerari té en aparença una gran uniformitat; la relació i els talls amb els que es van fer permet apreciar una relativa seqüència cronològica. Aquest és el cas d'un enterrament amb forma pisciforme que resulta afectada per una segona tomba feta posteriorment. Com ja va indicar N. Molist al 1996, les tombes s'orienten amb els peus cap a el nord-est amb un reduït nombre d'excepcions¹⁴⁷⁷. Segons aquesta autora, possiblement aquesta situació dels enterraments s'han de posar en relació amb els cicles solars i productius del món rural. Les excepcions, anòmala en sentit oest-est, d'algunes inhumacions fa plantejar l'existència del ritus islàmic, plantejat per autors com Hernández¹⁴⁷⁸. Des de l'any 2000 els excavadors d'Olèrdola plantegen, com eix teòric, la definició d'Olèrdola com un nucli habitat durant l'època visigoda (segles V-VIII d.C.) del qual no s'han pogut documentar¹⁴⁷⁹ eloqüents evidències arqueològiques. Segons aquests autors, l'orientació de moltes de les tombes amb el sentit nord-est i la presència dels dos enterraments sota el absis del primitiu temple de la Fase I són proves d'aquest poblament que encara avui és complex de definir. Considerem que una ocupació postclàssica o postromana del lloc és versemblant, donant sentit d'ocupació continuada a l'espai, sense l'existència d'un trencament demogràfic.

En relació a les àrees funeràries i les estratègies d'hàbitat del territori, el gran encert de J.Gibert és descriure el canvi en les pautes funeràries pròpies del sistema tardorromà (disperses i/o vinculades a *villae*) que constitueixen les grans necròpolis altmedievals excavades en la roca. Aquestes necròpolis evidencien l'evolució del poblament dispers al poblament concentrat en els últims segles de l'antiguitat tardana i la seva transició cap

¹⁴⁷⁵ MOLIST 1996, 215-241, amb bibliografia precedent. BATET 2004, 30 i 31 dades en relació a l'estat de la qüestió del jaciment. MOLIST 1999, 61-62.

¹⁴⁷⁶ GUIDI-SÁNCHEZ 2010b.

¹⁴⁷⁷ MOLIST 1996, 215-241.

¹⁴⁷⁸ HERNÁNDEZ 2003, 189; interpretació que recull GIBERT 2005, 66.

¹⁴⁷⁹ BOSCH et alii 2000, 95-99.

al segle X d.C.¹⁴⁸⁰. Recentment s'ha celebrat un congrés en el qual s'ha estudiat la problemàtica d'aquestes necròpolis tardoantigues i altmedievals dirigit per N. Molist i G. Ripoll a Barcelona. A partir del segle VII d.C. gairebé desapareixen els béns personals de l'interior de les sepultures, no obstant això la forma en que es construeixen aquestes o els materials empleats permeten intuir un accés diferencial a recursos, l'explicació dels quals o interpretació no hauria de sostreure's a l'anàlisi de les desigualtats socials. Davant la falta gairebé absoluta d'elements d'ostentació o prestigi associats a la major part dels soterraments, el valor dels materials utilitzats en la construcció de les tombes podria constituir una prova circumstancial sobre la capacitat econòmica de la família del difunt o de la seva consideració social. Els enterraments que s'estenen per Olèrdola, especialment a el Pla dels Albats, constitueixen un dels majors exponents en el Penedès al costat d'altres menys coneguts, com els documentats a l'entorn de l'església del castell de la Santa Creu (Calafell) associats a un dipòsit litúrgic i un conjunt d'estructures de fusta que no han pogut ser definides.

El dossier de necròpolis documentades entre les conques hidrogràfiques del Llobregat i el Gaià entre el segle V i el XI d.C. és ampli i heterogeni¹⁴⁸¹. Un anàlisi més acurat de les inhumacions pot definir patrons, seqüències ocupacionals i estructures socials que fins ara no coneixem prou bé. El fenomen d'associació d'espais funeraris a vil·les romanes com les que trobem a Els Munts, el Vinyet, Santa Tecla-La Grabossa i les conservades a Sant Boi, com documenten les excavacions del Carrer de la Pau i Mas Massalleret, marquen un ritme primerenc de poblats rurals amb un nombre reduït de famílies que reaprofiten les estructures romanes i les transformen per als nous usos funeraris. En realitat tenim molts pocs exemples d'assentaments tardoantics o altmedievals conservats associats a aquestes necròpolis. Encara així es pot plantejar les troballes de La Torreta I i La Torreta II, mal que el millor exemple el trobem a La Solana amb una datació entre el segle V i el VIII d.C.¹⁴⁸² A partir el segle VIII i el IX d.C. aquests espais funeraris es desplacen als turons i a la roca, on s'excaven les fosses en forma de banyera o amb cos antropomorf i cap diferenciat. Aquest es el cas de Comallonga, el Vilar, Rocabruna, Puigbó de Sant Andreu de la Barca, Can Simó d'Hortons, la Plaça del Monistrol a l'Anoia i els exemples paradigmàtics del castell de Calafell i Olèrdola, per citar els que hem analitzat de forma acurada. De tot aquest dossier podem deduir que el poblament tardoantic i altmedieval de la província visigòtica i la formació de la frontera es pot resseguir amb dificultats a través de l'estudi des espais i tipologies funeràries. No es pot identificar una autèntica "ruptura demogràfica" o "poblacional".

El passat de les esglésies romàniques: l'ocupació de l'espai altmedieval.

No tenim dades per identificar edificis religiosos (esglésies, parròquies, capelles...) al territori en època visigòtica (segles V-VIII). No obstant això, és evident que el nostre territori, comprès entre les dues civitates de Tarraco i Barcino estava cristianitzat. A les darreries del segle V d.C. la societat de la capital de la *tarraconensis* ja estava cristianitzada i les manifestacions cívic-religioses paganes havien desaparegut. Es tracta d'un fenomen ben conegut en la cristianització dels territoris adscrits a una ciutat de tradició grecorromana, amb la constitució d'una xarxa de parròquies (*parrochiae*)

¹⁴⁸⁰ BOLÒS, PAGÈS 1982, 78-80; GIBERT 2006a, 67-73.

¹⁴⁸¹ BOLÒS, PAGÈS 1982, 78 i ss.; fonamental GIBERT 2006a, 67-73; BOSCH, VALLÈS 1988, 99-114.

¹⁴⁸² BELLMUNT 1982; BARRASSETAS 2003, 383-392; BARRASSETAS 2007, 63-71.

dependents de l'episcopat urbà, que es converteix en l'elit urbana¹⁴⁸³. No tenim indicis de l'existència d'esglésies rurals visigòtiques al territori, però sí tenim el dossier de necròpolis tardoantigues i altmedievales que ens serveix per rastrejar la cristianització de l'*ager* i el *saltus*. En aquest sentit i per les cronologies del segle V-VI d.C. podem plantejar (com més endavant desenvoluparem)¹⁴⁸⁴, l'existència d'eremitoris rupestres en coves. Els *pagii*, al nord de Tarraco i sud de Barcino, estarien totalment cristianitzats al s. VI d.C., encara que, com han posat de manifest diversos treballs del món rural postclàssic, les tradicionals pervivències paganes persistirien¹⁴⁸⁵.

Podem plantejar l'existència d'espais de culte cristià a les cronologies visigòtiques, però en realitat no tenim prou dades per definir-les amb exactitud. Les necròpolis i enterraments associats a les vil·les com Els Munts o els poblats com La Solana indiquen el desenvolupament del cristianisme junt als canvis socials i econòmics dels segles postclàssics. Aquest és el cas de l'estructura de fusta que es va documentar al costat de la necròpolis altmedieval del castell de la Santa Creu de Calafell, sota l'església romànica.

En relació a la irrupció del islam, aquest no va significar un trencament ideològic i religiós. Creiem que la població entre el Llobregat i el Gaià van mantenir la seva religió autòctona (la cristiana rural) i no van assimilar la dels conqueridors (els musulmans). Els estudis toponímics han desenvolupant diferents plantejaments per poblacions com La Múnia (Castellví de la Marca), Gelida¹⁴⁸⁶, Mediona, La Ràpita (Santa Margarida i els Monjos), La Bleda (Alt Penedès)¹⁴⁸⁷, Lavit, Albinyana¹⁴⁸⁸, Albornar, etc. Els orígens d'aquestes poblacions sembla andalusí per la toponímia, però la major part dels habitants del Penedès històric van romandre cristians amb quasi total seguretat si tenim en compte el poc temps que va estar sota el poder emiral. Nosaltres no tractarem aquesta problemàtica específica. És evident que va haver-hi iniciativa i control per part de l'emirat d'aquests territoris, però no hi tenim documentat cap evidència arqueològica d'un establiment religiós del tipus mesquita i sabem pel context històric que mai es va produir en aquestes cronologies conversions forçoses en l'àmbit rural. No obstant això, hem de plantejar l'existència d'espais i institucions religioses associats a l'exèrcit emiral. Recordem que es va establir a Barcinonona i, segons les fonts documentals, van conquerir Tarraco. Per altra banda hem d'entendre l'establiment de poders musulmans independent i episòdic en relació amb una certa continuïtat respecte al període visigòtic, si tenim en compte els pactes que coneixem.

Els estudis portats a terme amb la documentació textual del segle X d.C. ens mostra que el principal objecte de fiscalització per part de l'aristocràcia feudal es trobava a les valls interiors vinculades a les parròquies rurals¹⁴⁸⁹, adscrits a les planes, com es el cas de Riudebitlles¹⁴⁹⁰. Si al segle X d.C. ja existien punts d'una xarxa més o menys definida de recaptació fiscal és per la preexistència de nuclis de control andalusines¹⁴⁹¹ com es

¹⁴⁸³ MARTÍ 1988, 153 i ss.; per al cas específic del nostre territori GUIDI 2010d: 93-123..

¹⁴⁸⁴ MARTÍ 2006, 145 i ss.

¹⁴⁸⁵ Interessants plantejaments a ESCALONA MONGE 1994, 575-598.

¹⁴⁸⁶ GALINDO I TORRES et alii 1993, 387 i ss.

¹⁴⁸⁷ CEBRIÀ et alii 1991, 38-135.

¹⁴⁸⁸ CASELLAS 1996, 21-42. Interessant la relació que fa BORAFULL 2001, 141-164.

¹⁴⁸⁹ MARTÍ 2006, 145 i ss.

¹⁴⁹⁰ Plantejaments metodològics: BARCELÓ 1988, 195-274; MARTÍ 1997, 273-291.

¹⁴⁹¹ MARTÍ 1999: 63-70.

planteja per Riudebitlles, que respon a la necessitat de control i gestió fiscal del territori. Als darrers anys s'ha desenvolupat una tendència a endarrerir les cronologies d'un conjunt d'esglésies prerromàniques com les de Sant Vicenç, el Roc d'Enclar i Sant Miquel d'Olèrdola¹⁴⁹². Segons J. Gibert Rebull haurem de tenir en compte el model explicatiu desenvolupat, per a altres àmbits de la geografia peninsular¹⁴⁹³, com els plantejats per de L. Caballero Zoreda¹⁴⁹⁴. Segons aquests plantejament molts d'aquests temples haurien d'adscriure's a època visigòtica o emiral (segles V-IX d.C.), i no a cronologies tradicionals considerades com prerromàniques del s. X d.C.

En les actuals quatre comarques de l'Anoia, el Garraf, l'Alt i Baix Penedès, hi trobem poques dades de la presència de temples; no així al Baix Llobregat, on ens interessen les esglésies de Sant Hilari (Abrera), Santa Margarida Saplanca o del Cairat (Esparreguera) i Sant Baldiri (Sant Boi de Llobregat). Es tracta d'un conjunt de tres esglésies situades al extrem de la frontera cristiana del Llobregat que per autors com J. Gibert són paradigmàtiques¹⁴⁹⁵ i anàlogues a les estudiades per L. Caballero Zoreda¹⁴⁹⁶. L'església de Sant Hilari d'Abrera està fora de l'actual nucli urbà, al marge dret el riu Llobregat¹⁴⁹⁷. Es defineix com un edifici de nau única, rectangular i capçalera quadrada; per les seves característiques arquitectòniques s'ha definit com una església preromànica construïda a finals del segle IX i posteriorment coberta amb volta¹⁴⁹⁸. S'ha documentat arqueològicament la preexistència d'un edifici: sota el absis es va trobar una cambra annexa de forma rectangular. Tanmateix s'ha documentat arqueològicament les restes de murs amb morter i paviments d'*opus signinum* amb un ampli conjunt ceràmic que ha estat relacionat amb una *domus* romana¹⁴⁹⁹. Nosaltres preferim associar-la a la *pars urbana* d'una vil·la monumental. Per altra banda, hi ha elements reaprofitats a l'estructura de l'edifici que fan plantejar l'existència d'un edifici religiós previ: es tracta de dues impostes decoratives situades a l'arrencament de la volta, al fons de el absis, junt amb unes altres dues similars disposades al plec de l'arc triomfal de Sant Hilari. Aquests elements decoratius reaprofitats s'han datat al segle VII d.C.¹⁵⁰⁰

La segona església del Baix Llobregat susceptible d'esser visigòtica és Santa Margarida Saplanca o del Cairat (Esparreguera), a la vora dreta del riu Llobregat. L'edifici es defineix com un temple d'una sola nau i absis quadrat desviat vers el nord, originàriament cobert amb una volta que tendeix a la ferradura poc marcada¹⁵⁰¹. Tanmateix l'arc triomfal és de ferradura i desviat de l'eix del absis. Aquest fet s'explica en relació a que l'eix del absis i la nau presenten eixos divergents a causa de l'adaptació al terreny. Com és el cas del ja comentat temple de Sant Hilari, la nau d Santa Margarida està coberta amb volta suportada per un engruiximent intern dels murs format per uns pilars que es lliguen lateralment per arcades, amb bancs al seu interior i

¹⁴⁹² Interessants plantejaments a MARTÍ 1988, 153-182.

¹⁴⁹³ GIBERT 2006a, 73 i 74, especialment la pàg. 74, nota 35.

¹⁴⁹⁴ CABALLERO 2000, 207-247.

¹⁴⁹⁵ GIBERT 2006a, 73-75.

¹⁴⁹⁶ CABALLERO, FEIJOO 1998, 181-242; CABALLERO, MATEOS 2000; CABALLERO 2000, 207-247, per citar alguns exemples.

¹⁴⁹⁷ GIBERT 2006a, 74 i 75.

¹⁴⁹⁸ JUNYET 1983; PAGÉS 1983, 135-149.

¹⁴⁹⁹ MENÉNDEZ, SOLÍAS 1989, 399 i 400.

¹⁵⁰⁰ GIBERT 2006a, 75.

¹⁵⁰¹ GIBERT 2006a, 75.

que, en aquest cas, presenten una forma de falsa ferradura. Segons M. Pagès¹⁵⁰² la nau de Santa Margarida podria haver estat coberta amb fusta i bastida a la segona meitat del segle IX, mentre que la coberta amb volta i l'engruiximent dels murs podria ser una obra de la segona meitat del segle X d.C.

El tercer temple del conjunt és Sant Baldiri, situada en una zona rica arqueològicament com és Sant Boi de Llobregat¹⁵⁰³. J. Gibert fa esmena del coneixement d'una església a San Boi a partir de la segona meitat del segle X d.C.¹⁵⁰⁴ Aquest edifici l'hem de posar en relació a la necròpoli de la cisterna romana. Hem apuntat anteriorment com aquest monumental dipòsit d'aigua es va transformar en un espai funerari, identificat per Gibert amb aquest temple. No es pot datar el moment de transformació en temple cristià a partir del cementiri *sub tegulae* en que es va convertir la cisterna; tanmateix, la transformació va poder tenir lloc coetània a les inhumacions. L'edifici va patir reformes des del s. XII fins el XVIII, quan es va construir un nou temple de majors dimensions.

Aquests tres temples de Sant Hilari (Abrera), Santa Margarida Saplanca o del Cairat (Esparreguera) i Sant Baldiri (Sant Boi de Llobregat) ens fa plantejar problemàtiques molt diverses. En el cas de Sant Hilari, l'existència d'un edifici indeterminat d'època visigòtica i el reaprofitament dels elements de la pars urbana d'una vil·la. En Santa Margarida Saplanca o del Cairat, la reutilització d'elements propis de la decoració arquitectònica denominada com visigòtica a l'interior de l'església, a la zona del absis. En el cas de Sant Baldiri, l'edifici religiós es readapta a la construcció d'un dipòsit romà a la vegada transformat en un mausoleu monumental i/o cementiri *sub tegulae*. Sigui com sigui aquestes construccions y transformacions dutes a terme en els edificis preexistents ("en l'ombra") es poden plantejar en una seqüència cronològica del segle V al X d.C.

L'existència d'edificis i/o nuclis religiosos manifesta la presència d'un poblament en el territori i dona certes pautes per poder examinar quins patrons i estratègies d'hàbitat es van desenvolupar als segles postclàssics i altmedievals¹⁵⁰⁵. Durant les últimes dècades s'han realitzat intervencions arqueològiques i estudis que posen de manifest elements reaprofitats de construccions precedents (*spolia*) com és el cas de Santa Margarida Saplanca o del Cairat del Baix Llobregat. Aquesta dinàmica a la franja septentrional de l'antic *ager Tarraconensis* no ha estat objecte de troballes excepcionals ni d'estudis específics; i ara per para, els exemples més significatius són les restes arqueològiques de la necròpoli, el absis i el capitell i fust preromànic de Sant Miquel d'Olèrdola i una pedra pintada trobada durant les excavacions a Santa Maria de Veciana a L'Anoia.

Ens centrarem en la denominada com primera fase de l'església preromànica de Sant Miquel d'Olèrdola¹⁵⁰⁶. Els treballs de Ferrer i Cirera són fonamentals per la comprensió d'aquest edifici¹⁵⁰⁷. La documentació textual relativa a aquest assentament ha sigut

¹⁵⁰² PAGÉS 1983, citat per GIBERT 2006a, 75.

¹⁵⁰³ PUIG et alii 1989.

¹⁵⁰⁴ GIBERT 2006a, 75.

¹⁵⁰⁵ ESCALONA MONGE 1994, 575 i ss.; fonamental per la Catalunya Vella: MARTÍ 1988, 153-182; en relació al nostre territori: GUIDI-SÁNCHEZ 2010b.

¹⁵⁰⁶ FERRER 1951, 113-123; CIRERA 1984, 75-103; breus descripcions de l'edifici a MOLIST 1999, 53-60; MOLIST 1999, 53-61; GIBERT 2005, 67-68.

¹⁵⁰⁷ FERRER 1951, 113-123; CIRERA 1984, 75-103.

treballada per C. Benet¹⁵⁰⁸. Aquest conjunt consta d'una església principal que utilitza com a capella lateral del absis la capçalera d'un temple anterior; l'aspecte actual correspon a les diverses restauracions dutes a terme durant els anys vint i principis de la dècada dels cinquanta del passat segle¹⁵⁰⁹. En l'actualitat, l'església de Sant Miquel ha sigut novament reformada amb criteris de restauració i conservació moderns. Com hem apuntat anteriorment, en referència a les necròpolis, del primer temple olerdolà es conserva un absis que talla uns enterraments anteriors¹⁵¹⁰. Aquest absis és de planta quadrangular a l'exterior i semicircular a l'interior. La nau d'aquest primer temple està totalment desapareguda. L'amplada es calcula de 5 metres amb uns 12-14 metres de llargada (encara que aquesta darrera data és una hipòtesi). La segona església es basteix amb una nau rectangular i absis quadrat amb dimensions de 26 metres de llargada i 8 d'amplada. La porta original s'obre al sud. A la façana de ponent de l'edifici s'obre una finestra geminada amb la columneta amb capitell reaprofitat, possiblement de la construcció de la primera fase edilícia.

S'han establert diverses seqüències constructives i cronologies per Sant Miquel¹⁵¹¹. Una primera hipòtesi planteja que en primer lloc el temple de la Fase I estaria erigit en un moment indeterminat de principis del segle IX del que no es conservaria constància documental. La Fase II, de monumentalització de l'edifici, hauria tingut lloc en l'any 929, aproximadament, quan comencem a tenir informació textual d'aquest temple. En aquestes cronologies tindria lloc l'edificació, junt al primer temple, del corresponent al de la Fase II. L'edifici corresponent a la Fase I es conservaria en part al menys fins la meitat inferior del absis conservat. L'any 991 es portaria a terme una tercera reforma, consistent en l'ampliació de la nau i l'enderrocament definitiu del primer temple. Ja en època baixmedieval va tindre lloc l'elevació de la nau i l'aixecament d'un cimbori amb la consolidació de les arcades interiors. Aquesta reforma va tindre lloc a principis del segle XII, quan Olèrdola ja havia perdut el seu potencial geoestratègic amb la revitalització de Tarracoma com entitat urbana al territori i la desaparició de la frontera amb al-Andalus.

Una segona interpretació, realitzada per N. Molist, identifica la primera església amb el documentat esmentat de l'any 929¹⁵¹². Segons l'anàlisi de Molist aquest fet atorgaria un origen del temple a la iniciativa comtal. Per altra banda, el gruix de l'edifici actual correspondria a l'edifici documentat l'any 992. Pel que fa a la remodelació d'inicis del segle XII, totes dues postures coincidirien. Hem de recordar que associat a les esglésies existeixen un conjunt de necròpolis i que precisament l'absis del temple de la Fase I retalla una necròpoli excavada a la roca. La relació estratigràfica entre el absis i la necròpoli, els elements reaprofitats (capitell i fust), la pròpia configuració de l'estructura arquitectònica que documentem en aquesta Fase I i la relació que manté amb la Fase II, ens fa plantejar que va existir una església entre els segles VIII-IX d.C.

La cronologia referent a aquesta part (absis de la Fase I, la més antiga del conjunt arquitectònic) és incerta. Ja Cirera va ressaltar com en la bibliografia hi havia dues

¹⁵⁰⁸ BATET 2004, especialment 33-35.

¹⁵⁰⁹ GUIDI-SÁNCHEZ 2010b.

¹⁵¹⁰ Sobre els enterraments veure MOLIST 1997.

¹⁵¹¹ FERRER 1951, 113-123; CIRERA 1984, 75-103; MOLIST 1999, 53-60; GIBERT 2005, 67-68.

¹⁵¹² MOLIST 1999, 53.

teories al respecte de la Fase I¹⁵¹³. La primera (plantejada per A.Ferrer i M.Soler entre d'altres) esmenta aquesta fase constructiva correspon a un moment incert de principis del segle IX d.C. sense que tinguem documentació textual de l'edifici (o al menys no s'ha conservat). Es tractaria així doncs, d'una construcció "mossàrab", ja que va ser bastida durant el període de dominació andalusina al territori. La segona hipòtesi, que defensà N.Mollist¹⁵¹⁴, segueix la corrent de E.Junyet i X.Barral. Ja hem vist que aquest plantejament relaciona aquesta Fase I amb els documents i, per tant, amb la data de 929 d.C. Sigui com sigui, l'edifici de la Fase I ha estat denominat com església, esglesiola (preromànica), capella o oratori mossàrab. La capçalera de l'església o oratori es troba situada a l'angle nord-est. Aquesta estructura consisteix en un absis de planta quadrangular a l'exterior i curvilini a l'interior. Aquest absis estava cobert amb una volta de quart d'esfera prolongada fins trobar el mur anterior. Exteriorment es presenta en forma de coberta de doble vessant a tall d'hipòtesi. El absis que presidia la nau deuria estar cobert per una volta rectangular, ja que es veu l'arrencada del mur a l'angle nord-est. Per altra banda sembla versemblant que els murs de la nau romànica reaprofités parts de l'edifici primitiu. Com ja s'ha comentat, l'estudi de Cirera ha plantejat uns 12-14 metres de longitud amb una amplada màxima de 5,5 metres per al temple¹⁵¹⁵. L'aparell de la primera construcció estava formada per pedres tallades com carreus i pedres sense tallar disposades en filades. Un conjunt de grans blocs es van situar als angles de la construcció per reforçar la sustentació de l'estructura. El material petri és procedent del miocè i el trobem a les pedreres de la *civitas olerdulae*. No es conserva ni la porta ni els murs del cos principal de l'edifici, no obstant això es pot ubicar la porta al mur septentrional seguint el model d'altres esglésies del mateix període com les documentades al Baix Llobregat. Hi tenim dos finestres documentades d'aquesta Fase I. La primera finestra s'ubica al fons de el absis, d'esqueixada senzilla; la segona està al sud, tapiada per el absis meridional de la Fase II, també d'esqueixada senzilla. Per altra banda s'ha documentat un arc triomfal de ferradura entre la nau principal i el absis.

Segons els nostres plantejaments, la Fase II de Sant Miquel d'Olèrdola es va portar a terme en un moment imprecís del segle IX d.C. L'edifici tenia una sola nau de 18 metres de longitud per 6 metres d'amplada aproximadament. El seu cobriment es va realitzar amb volta de canó i un conjunt d' arcs torals. El absis central és rectangular, d'uns 5 metres de longitud i s'aixeca arran de cinglera. Al final de la nau, s'alçà un cimbori octogonal damunt del qual, posteriorment, fou aixecada una espadanya. Com apunta Cirera, en el mur de ponent es pot reconèixer les fases seqüencials de la construcció de l'església de Sant Miquel¹⁵¹⁶: les dues construccions (Fase I i Fase II) adscrites al segle X i la del segle XII d.C. Segons A.Ferrer cada fase correspon a un període històric específic; posteriorment Cirera els concreta en¹⁵¹⁷:

a) La primera construcció romànica es va edificar l'any 929 i se li ha d'atribuir la meitat inferior de la capçalera de el absis principal de l'església actual. A jutjar per l'aspecte i l'orientació del mur conservat, aquesta primitiva capella romànica devia ésser una església de capçalera quadrada i nau única, col·locada a la vora de l'edifici

¹⁵¹³ CIRERA 1984, 87.

¹⁵¹⁴ MOLLIST 1999, p. 53 i ss. amb bibliografia precedent.

¹⁵¹⁵ CIRERA 1984, 84.

¹⁵¹⁶ CIRERA 1984, 86 i ss.

¹⁵¹⁷ CIRERA 1984, 87 i 88.

preromànic¹⁵¹⁸.

b) L'església que l'any 991 va consagrar el bisbe Vives és l'actual, almenys la part baixa dels murs. Era d'una sola nau, però molt més espaiosa. EL absis, trapezoïdal, de capçalera rectangular, aprofitant el traçat i part dels murs del temple anterior; en canvi, la nau del primitiu oratori preromànic es va enderrocar definitivament¹⁵¹⁹.

c) L'última reforma de l'edifici romànic va fer-se després de conquesta per part del comtat de tota la Catalunya andalusina. En aquell moment els murs de la nau van ser prolongats en altura. També, arran d'aquesta reforma, es va erigir el cimbori, la cúpula hemiesfèrica sostinguda per trompes, que per l'exterior adopta una forma octogonal però cantellosa respecte al quadre. És a dir, la part baixa exhibeix un aparell petit més conjuntat de paret de pedra comuna, propi de finals de segle X. En canvi, el cimbori i part alta de la nau, ofereixen una labor més cuidada, amb carreus de dimensions una mica més grans. A les cantonades, grans blocs de pedra treballats amb certa regularitat¹⁵²⁰.

Com ja s'ha fet esment, el fust i capitell de la façana meridional son indicatius de l'existència de l'edifici de la Fase I, posteriorment reaprofitats en la construcció del cos de la Fase II. Es tracta de l'únic fragment d'escultura decorativa de la construcció romànica. Es un fust compost per columna i capitell monolític de 1,20 metres¹⁵²¹. Tot el cos (fust i capitell) formen un cos d'una sola peça. El fust presenta tres collarets en forma de corda. El capitell es del tipus corinti amb ornamentació plana, incisa amb una mena de gravat. La decoració es basa en la reiteració de temes geomètrics, fantàstics i un de caràcter vegetal. Els temes geomètrics són gairebé tots figures triangulars, amb dues estels de cinc puntes formades per dos triangles i un altre estel amb forma arborescent. També és present un escut decorat amb franges verticals alternades amb una seriació paral·lela de petites losanges o melmelades entrellaçades. L'adscripció de la peça ha estat objecte de diverses interpretacions.

Per una banda es podria tractar d'un primitiu exemplar d'escultura decorativa romànica del segle XI d.C. Però fins i tot els que consideren que es tracta d'un element romànic primerenc apunten així mateix que aquest és “massa extremadament groller (de forma), com obra de gent no habituada a l'art de la pedra i a la escultura, recorda a un capitell corinti barbar: quatre fulles al voltant d'un tambor”¹⁵²². Aquesta peça ha d'atribuir-se a l'esforç local desvinculat dels grans tallers urbans però dependent d'aquests. A. Ferrer, en relació al fust i el capitell, estableix certs paral·lels formals amb les peces que trobem a la capella subterrània de San Juan de la Peña¹⁵²³ (850 d.C. grosso modo), per altra banda, la decoració i motius ornamentals gravats és semblant a les datades en època visigoda però més estilitzades d'acord a les tendències estilístiques dels segles VIII i IX d.C.¹⁵²⁴

¹⁵¹⁸ CIRERA 1984, 87.

¹⁵¹⁹ CIRERA 1984, 87.

¹⁵²⁰ CIRERA 1984, 87.

¹⁵²¹ CIRERA 1984, 92-95; MOLIST 1999, 57 i 58.

¹⁵²² Referència de *L'Anuari d'Estudis Catalans* citat per CIRERA 1984, 94.

¹⁵²³ FERRER 1951.

¹⁵²⁴ FERRER 1950, 120 i 121; CIRERA 1984, 94.

La relació entre la necròpolis i la Fase I, amb el absis que retalla inhumacions, la pròpia constitució del absis i la seva relació amb la Fase II i els elements del fust i el capitell, ens fa plantejar la següent seqüència: la Fase I correspon a un temple construït a la segona meitat del s. IX d.C., monumentalitzat i reformat un segle després¹⁵²⁵. El document del 929 podria fer esment, o no, a aquest edifici¹⁵²⁶. L'exemple d'Olèrdola, com tot aquest jaciment, és paradigmàtic per a la franja septentrional de l'antic *ager Tarraconensis*, transformat ara en terra de frontera. No obstant això, les intervencions arqueològiques que s'han desenvolupat en l'interior i exterior de les esglésies romàniques estan redefinint la xarxa de parròquies rurals altmedievals que la tradicional disciplina d'història de l'art denomina com "preromàniques". Per altra banda, moltes vegades imaginem aquestes esglésies dels segles X-XII d.C. isolades al territori. Lluny d'aquesta visió, com considerem que han demostrat les excavacions arqueològiques portades a terme a l'església de Santa Maria de Veciana (a l'Anoia) trobem el temple romànic readaptat a estructures preexistents i associat a un conjunt d'estructures de caràcter domèstic i rural.

Ens centrarem ara en Santa Maria de Veciana. Les excavacions van tenir lloc al febrer de 1999 encarregades per INCASOL i el Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya¹⁵²⁷. La intervenció arqueològica va afectar a l'aixecament del paviment de l'església amb motiu de reposar-ne un de nou, per el drenatge perimetral del temple a l'espai nord de l'edifici. L'església es situa a uns 500 metres de la població de Veciana, a la petita vall tributària de la vall de la Riera Gran o de l'Anoia, entre els altiplans de Calaf i la Segarra¹⁵²⁸. Es tracta d'un jaciment que queda molt marginat en relació al nostre àmbit geogràfic més marítim. Recordem que aquesta àrea queda a tres quilòmetres dels Prats del Rei. El topònim de Veciana pot venir del nominatiu *Vettius* romà¹⁵²⁹. En època medieval, al segle X, els comtats catalans s'estenien des del riu Llobregat, resseguint el Cardener i dirigint-se cap a la Serra d'Ares i el congost de Collegats. Aquest eix marcarà la frontera entre la Catalunya comtal i els dominis andalusins. En aquesta època la dinàmica interna dels comtats catalans experimenta un augment del pes de l'aristocràcia i alhora es produeix un enfortiment del poder andalusí amb la creació del califat omeia el 929. Entre ambdues zones hi havia una franja fronterera, una suposada "terra de ningú", dins la qual s'inseria l'Anoia. Durant la relativa estabilitat de principis del segle X els comtes catalans procuren afavorir l'establiment de pagesos en aquesta franja fronterera, engegant-s'hi una repoblació de la zona¹⁵³⁰. En realitat el pes d'aquesta repoblació el va dur a terme una aristocràcia que cada vegada assumia més quotes de poder. Aquest desenvolupament de l'aristocràcia rural comportà un progressiu afebliment del poder comtal, amb la consegüent fragmentació que caracteritzarà el feudalisme¹⁵³¹. En aquesta repoblació participen els comtes, grans famílies nobiliàries, grans senyors eclesiàstics i grans monestirs. La repoblació es fa mitjançant els castells termenats. Superats aquests, vers el primer quart

¹⁵²⁵ No hi ha dubtes que es tracta d'un element reaprofitat d'un edifici o espai anterior com apunta CIRERA 1984, 95.

¹⁵²⁶ En contra de la seguretat amb la que s'expressa MOLIST 1999, 53: "El conde de Barcelona Sunyer mandó erigir la primitiva iglesia alrededor del año 929, la cual fue consagrada por el obispo Teodorico en el 935 bajo la advocación de San Miguel y San Pedro...".

¹⁵²⁷ ARBÓS 2003, 225 i ss.; GUIDI-SÁNCHEZ 2010b.

¹⁵²⁸ ARBÓS 2003, 225.

¹⁵²⁹ ARBÓS 2003, 226.

¹⁵³⁰ Un plantejament des del punt de vista documental: BENET 1988, 229-233.

¹⁵³¹ BARBERO, VIGIL 1978, 228-231; BENET 1988, 229 i ss.

del segle XI, es culmina la repoblació de tota la comarca. És ara quan toca estructurar tota la zona mitjançant la delimitació de la jurisdicció dels diferents senyors que hi van actuar, al mateix temps que s'ha de consolidar l'establiment i la romputa dels espais agrícoles i els règims de tinença i explotació de la terra. Veciana, doncs, s'insereix dins l'àrea del comtat d'Osona-Manresa¹⁵³², però en un àmbit d'influència que orbitava amb els límits de l'antic *territorium* de l'*ager Tarraconensis*. Considerem que l'excavació i les troballes dutes a terme a Santa Maria de Veciana poden aportar dades i cobrir part dels buits de la frontera comtal-andalusina al sud del Llobregat.

La historiografia tradicional presenta les actuals terres de l'Anoia com a frontera entre ambdues realitats, insistint en una línia fronterera de nord a sud basada en els castells de Calaf, Veciana, Jorba, Òdena, Tous, Orpí, Carme i Masquefa. De ser acceptada aquesta teoria, el caire fronterer de l'Anoia quedaria encara més reforçat, tot matisant l'escassa importància d'aquesta àrea, ja que en cap moment no és un obstacle per a la seva repoblació¹⁵³³. Segons aquesta hipòtesi, Veciana formaria part de la xarxa defensiva musulmana i és en aquest lloc on trobem l'església de Santa Maria de Veciana, situada en una petita vall de l'Anoia i la qual formava part de l'antic terme del castell¹⁵³⁴. El temple actual de Santa Maria de Veciana està datat a finals del s. XII d.C. seguit d'un conjunt de reformes fins l'actualitat¹⁵³⁵. L'edifici consta d'una única nau amb un absis a llevant de planta semicircular que s'uneix a la resta mitjançant un ampli espai presbiterial. La volta de mig punt de l'edifici romànic, que es recolzava en una cornisa dels murs perimètrics, va caure i fou reemplaçada al segle XVII per una de nervacions gòtiques. Com assenyala Arbós, el absis està cobert per una volta d'un quart d'esfera que es tanca amb la superposició de filades concèntriques¹⁵³⁶. El parament intern del absis es descarrega mitjançant tres arcades que s'endinsen cap al mur, les quals també són presents als murs laterals que delimiten el presbiteri, a manera de cor. Cal destacar la porta oberta a la façana sud de l'església, ja que conserva l'estructura romànica, exceptuant les dues columnes i els capitells on recolza l'arquivolta, que són de construcció moderna. Està formada per tres arcuacions esglaonades de mig punt, amb decoració esculpida a l'arcuació central, tant a l'arc pròpiament com a les impostes, d'estructura poligonal, sobre les quals es sosté. La portalada té una arquivolta i elements escultòrics que indiquen que es va fer igual que l'església, vers el segle XII. L'excavació de l'interior de l'església es va limitar a la zona sud de la nau i tota la capçalera¹⁵³⁷.

De nou tenim una església romànica (en aquest cas del segle XII d.C.) en la que s'han pogut desenvolupar treballs arqueològics. En aquest sentit, Santa Maria de Veciana ens aporta informació no tan sols de les estructures tardoantigues precedents al solar de la construcció del temple, sinó que també ens proporciona informació de construccions

¹⁵³² SABATÉ 1992, 175-238.; ARBÓS 2003, 227.

¹⁵³³ Sabaté 1992, 176 i ss.

¹⁵³⁴ Les seves funcions parroquials consten al bisbat de Vic en dos documents de 1025 i 1050, i el 1081 apareix un capbreu dels béns pertanyents a l'església atorgats per Ramon Berenguer I i Almodis, ja que aquests són esmentats com a donants dels delmes i primícies de totes les dominacions, que els comtes tenien als termes de Veciana, Montfalcó, Pubiola, Miliú i Benviure. Tenia com a sufragànies les esglésies de Sant Pere de Montfalcó el Gros, al castell de Montfalcó, la capella de Sant Gabriel i la capella de Santa Llúcia la Rubiola; ARBÓS 2003, 225-237.

¹⁵³⁵ ARBÓS 2003, 229 i ss.

¹⁵³⁶ ARBÓS 2003, 229.

¹⁵³⁷ Descripció dels treballs arqueològics a ARBÓS 2003, 229 i ss.

altmedievals (segle XI d.C grosso modo) annexes a l'edifici religiós. Les intervencions arqueològiques van documentar, sota l'enderroc de l'interior del temple, unes restes definides com una capçalera més antiga¹⁵³⁸. Es tracta d'una estructura en forma de banc que recolza en l'estructura de l'església preexistent, de la que no conservem cap més dada. La seqüència estratigràfica del nivell d'enderroc va proporcionar poc material ceràmic a més d'esser molt modern, corresponent a una refecció de la nau a mitjans del segle XX¹⁵³⁹.

La intervenció arqueològica van definir aquesta capçalera del temple preromànic com una estructura lligada amb argamassa de calç¹⁵⁴⁰. Al costat d'aquesta troballa, a la banda oest, es va documentar una estructura de 2,15 metres de llargada per 1,50 metres d'amplada. L'estructura estava reblerta per una terra de color vermell barrejada i matxucada amb restes de calç. Aquest ambient s'ha identificat com una cripta. La capçalera o absis primerenc estava tallat per una inhumació posterior que no s'ha pogut datar. Els excavadors destaquen la troballa de dues pedres incrustades verticalment al terra¹⁵⁴¹. Es tracta de dues pedres treballades de caire calcari d'un poc més d'un metre d'alçada, que podrien correspondre a una tomba. A la banqueta de fonamentació de l'església actual (la romànica del s. XII d.C.) es va poder documentar una pedra calcària treballada de 39 x 15 centímetres. Aquest element petri estava estucat de vermell amb línies negres de decoració¹⁵⁴². La pedra correspondria a una cantonada de l'església altmedieval preromànica. Com hem apuntat anteriorment, les obres no afectaven al subsòl de l'església, raó per la qual no podem saber sobre quin conjunt arquitectònic es va edificar l'església romànica. El que sembla segur és la preexistència d'un conjunt arquitectònic d'època visigòtica i/o altmedieval. Una lectura atenta dels materials que trobem a l'aparell de l'església romànica ens indica l'espoli d'elements arquitectònics de l'anterior edifici. Així en la construcció del temple romànic es van utilitzar capitells i arcs que en l'actualitat es troben a la porta de l'edifici. Els excavadors apunten la possibilitat de que la reconstrucció de tots aquests elements arquitectònics descontextualitzats formaven, originàriament, un arc ultrapassat i/o de ferradura¹⁵⁴³.

Els exemples paradigmàtics de Sant Miquel d'Olèrdola i Santa Maria de Veciana ens permeten tractar la problemàtica d'identificar i definir les esglésies altmedievals i el poblament adscrit a aquestes. A l'hora d'estudiar el dossier arqueològic de l'antic *ager Tarraconensis* septentrional ens donem compte de que quan es realitzen excavacions en els entorns d'aquestes esglésies es posa de manifest l'existència de necròpolis, fons de cabana, forats per a pals de fusta retallades en la roca, sitges... de cronologies postromanes, anteriors a la construccions d'aquests temples¹⁵⁴⁴. El problema al que ens enfrontem és la definició i datació d'aquestes estructures. Com hem vist en el cas de Sant Miquel i Santa Maria¹⁵⁴⁵ es tracta de petits edificis de culte cristià construïts amb pedra. Un altre exemple ho constitueix Sant Pere de Subirats, on es va documentar un absis semicircular mitjà excavat en la roca. Es tracta d'una construcció de caràcter rudimentari que no podem caracteritzar. Va estar tapiada durant molt temps i alguns

¹⁵³⁸ ARBÓS 2003, 230.

¹⁵³⁹ ARBÓS 2003, 230.

¹⁵⁴⁰ Identificació de les estructures altmedievals: GUIDI-SÁNCHEZ 2010b.

¹⁵⁴¹ ARBÓS 2003, 231.

¹⁵⁴² ARBÓS 2003, 231.

¹⁵⁴³ ARBÓS 2003, 231.

¹⁵⁴⁴ VALENTI, FRONZA 1997, 172 i ss.

¹⁵⁴⁵ ARBÓS 2003, 225-237.

autors l'han datat en època preromànica, encara que el seu moment de major activitat va tenir lloc en època medieval¹⁵⁴⁶. La pròpia caracterització i adscripció de les estructures documentades en l'interior d'aquestes esglésies són complexes de definir, com és el cas de les retallades rectangulars en la roca de l'interior de l'església romànica del castell de la Santa Creu de Calafell.

Un món de torres i castells: el fenomen de fortificació andalusina i l'avanç castral comtal.

Si hi ha elements que caracteritzen el territori de frontera entre els rius Llobregat i Gaià durant l'alta edat mitja és la presència de torres i castells. No és aquest l'objecte del nostre estudi. Citarem alguns de l'Alt Penedès¹⁵⁴⁷, com la Torre de Les Gunyoles a Avinyonet del Penedès, Olèrdola, el Castell de Castellet a Castellet i la Gornal, el Castell de Font-rubí en Font Rubí, Gelida, Mediona, el de Sant Martí de Sarroca, etc; al Baix Penedès el castell de la Santa Creu de Calafell i el de la Quadra de la Cogullada en Montmell, etc; en L'Anoia el castell de Clariana a Argençola, el de Castellfollit de Sant Esteve en Riubregós, el de Claramunt a la Pobla de Claramunt, el castell de Fang de Piera, la Quadra d'Orpinell entre la Llancuna de L'Anoia i Mediona en l'Alt Penedès, la Torre de Calç Guilera a Òdena, la Torre del Castell d'Òdena, etc; i finalment en el Garraf la fortificació molt transformada de Miralpeix i el Castellot de Campdàsens a Sitges, o es Castell de Vilanova i la Geltrú, etc¹⁵⁴⁸. La presència d'aquestes fortificacions i residències del poder estan datades documentalment entre inicis del segle IX i finals del XI d.C. Generalment, aquestes torres i castells s'associen a esglésies i necròpolis. Aquesta xarxa de forteses (eixos de control i gestió del territori) es va anar desenvolupant a mesura que el poder comtal avançava en el "territori de frontera"¹⁵⁴⁹ en detriment d'al-Andalus, si bé s'ha plantejat que alguna d'elles pogués tenir un origen andalusí¹⁵⁵⁰. Així doncs, com hem desenvolupat en apartats precedents, no hem de veure l'existència de dos xarxes –comtal i andalusina- diferenciades, sinó que segurament estaven imbricades i superposades a mesura que evolucionava la franja de frontera.

El castell termenat, ja ho hem vist, té una forta presència inicial a les zones frontereres. És a les actuals comarques del Vallès Occidental, Baix Llobregat, Alt i Baix Penedès i Anoia on el veiem implantat amb força des del primer moment, mentre que a les comarques més al sud-oest s'hi fa present al mateix ritme de l'expansió territorial del comtat¹⁵⁵¹. Recordem que la frontera s'anava transformant en relació als antic territoris del desaparegut *ager Tarraconensis*. Al nord-est hi apareix amb datacions més tardanes, posant de relleu com aquesta forma d'organització administrativa i de control del territori ha esdevingut el model dominant ja a la meitat del segle XI d.C. Com apunta R. Martí i J. Gibert, la condició de fundacions associades a la conquesta islàmica de determinades grans torres responen genèricament al topònim *far*, com és el cas

¹⁵⁴⁶ VIDAL 2006, 271 i ss.

¹⁵⁴⁷ CEBRIÀ et alii 1991, 38-135.

¹⁵⁴⁸ GUIDI-SÁNCHEZ 2010b.

¹⁵⁴⁹ Fonamental BATET 1995, 342-360.

¹⁵⁵⁰ Seria un cas semblant al documentat per a Soria: CABALLERO 1988, 9-15. MARTÍ 2003 89-114.

¹⁵⁵¹ BENET 1988, 229-233; MARTÍ 1992, 28-35; BATET 1993, 263-274.

emblemàtic de la torre del Far, a Santa Coloma de Farners¹⁵⁵². Dins aquest grup s'ha volgut incloure Castellví de Rosanes i la torre de les Gunyoles, que com veurem, segons els nostres plantejaments tenen orígens romans¹⁵⁵³.

Com apunta J. Gibert, al Penedès hi ha una sèrie de torres situades en emplaçaments lleugerament elevats sobre la plana, que presenten una planta circular d'uns cinc o sis metres de diàmetre exterior, lleugerament troncocòniques, les quals estan bastides amb un aparell de pedres irregulars lligades amb morter¹⁵⁵⁴. Aquesta presència de torres es anàloga a la que succeeix a la Catalunya Nova. Un exemple és la torre de Can Llopard, a Subirats, amb una forma lleugerament troncocònica. Aquestes torres / talaies han estat identificades a la Marca Mitjana andalusina a amb cronologies entre els segles IX-X d.C.¹⁵⁵⁵ Al marge de la funció de vigilància i protecció, aquestes torres s'han de posar en relació amb les activitats de la ramaderia i l'agricultura¹⁵⁵⁶. Per a l'antic *ager Tarraconensis* més meridional no s'han realitzat intervencions arqueològiques que hagin pogut establir cronologies emirals o tardovisigòtiques per a aquestes torres. No obstant això, la toponímia indica la relació d'aquestes construccions amb mots àrabs com *sawma'a*, tal i com succeeix en la Selmella (Selma o Saumell), una fortificació amb origen a l'alta edat mitjana en l'Alt Camp, territori adjacent a la conca hidrogràfica del Gaià¹⁵⁵⁷. La tesi de J. Gibert ha posat èmfasi en la possibilitat de plantejar alternatives raonables a la creació de fortificacions i esglésies¹⁵⁵⁸.

La torre de Castellví de Rosanes¹⁵⁵⁹ té una gran torre de planta circular amb una alçada conservada entre els 3,5 al 4,5 metres. En torn a la torre es va construir la resta de la fortificació feudal que constitueix el castell. Es va edificar en un lloc geoestratègic que domina les valls dels rius Llobregat i Anoia. La construcció presenta un diàmetre exterior de 10,2 m. per 10,7 m. amb una base amb sòcol esglaonat, bastit sobre la roca mare. El cos edificat que s'ha conservat estava reomplert amb formigó, pedruscall i morter de calç. L'exterior de la construcció està revestit amb carreus de grans dimensions (*opus quadratum*), presència d'encoixinat i filades lligades amb formigó. L'arrasament de l'edifici no permet identificar les reformes posteriors que s'hagin pogut realitzar al cos superior¹⁵⁶⁰. Considerem que aquesta torre tenia un origen romà (republicà) i en època altmedieval (ja sigui per musulmans o cristians) va ser readaptada com a torre de defensa i control (gestió) del territori.

Un altre cas anàleg a la torre de Castellví de Rosanes és l'anomenada torre de Les Gunyoles, situada sobre una petita elevació a occident del massís del Garraf¹⁵⁶¹. Es

¹⁵⁵² MARTÍ 2005, 185-189; GIBERT 2006a, 79, especialment la nota 52. Estudi monogràfic realitzat per GIBERT 2006b.

¹⁵⁵³ BOLÒS, PAGÈS 1987, 113 i ss.; considerem en un origen romà d'aquestes estructures. Durant l'alta edat mitjana van ser reutilitzades, però no hi ha dades materials per concretar un ús per part dels conqueridors islàmics. Una visió alternativa ens la ofereix R. Martí i J. Gibert. MARTÍ 2005, 185-189; GIBERT 2006a, 79 i ss.

¹⁵⁵⁴ De manera sistemàtica, i sempre a partir d'arguments tipològics, aquests edificis han estat datats pels volts de l'any 1000 o en dates més tardanes. GIBERT 2005.

¹⁵⁵⁵ SCALES 1990, 7-134.

¹⁵⁵⁶ En relació a l'agricultura i la vinya: SALRACH 1993, 117-145.

¹⁵⁵⁷ GIBERT 2006a, 80.

¹⁵⁵⁸ GIBERT 2006a, 79 i ss.

¹⁵⁵⁹ PAGÈS 1981, 163-169; GIBERT 2005, 46; GUIDI-SÁNCHEZ 2010b.

¹⁵⁶⁰ Sabem que la torre va ser volada al 1714.

¹⁵⁶¹ Context arqueològic a: MAGÍ 2003, 219 i ss.

tracta d'un edifici de cos cilíndric que va ser objecte d'una intensa restauració durant els anys 60¹⁵⁶². Posteriorment, l'edifici va ser estudiat, entre altres autors, per Alberto Balil¹⁵⁶³. La torre estava bastida en *opus quadratum* amb un cos cilíndric amb un parament en ocasions irregular amb carreus encoixinats de dimensions divergents. La torre té un diàmetre de 9 metres i es conserva en una alçada de fins a 11 metres amb un gruix murari de 1 metre a la part superior. La part inferior presenta un sòcol irregular de fins a 2,10 metres d'alçada amb 20 cm. de regruix respecte al cos central. A una altura de 7,25 m. sobre el sòcol trobem una cornisa amb motllura. Tota l'estructura interna de l'edifici, de planta circular, està reblerta de formigó. A l'estructura de la torre es va obrir dos grans forats en un moment posterior per instal·lar-hi una premsa de vi, una font i una pica¹⁵⁶⁴. La part superior de la construcció va ser desmuntada i els seus carreus reutilitzats en l'edificació de l'església parroquial¹⁵⁶⁵.

Al castell de Castellví de Rosanes trobem un dels edificis més importants per la seva antiguitat, ubicació i dimensions¹⁵⁶⁶. La fortificació està documentada des de l'any 963 d.C. on s'assenyalen els límits de l'àmbit territorial que domina el castell¹⁵⁶⁷. Aquest document ens parla d'una consolidació de la fortalesa com a instrument, per part del poder feudal, per a la gestió fiscal i control del seu territori i pobladors¹⁵⁶⁸. A una altura de 369 m.s.n.m., la torre controla el Vallès Occidental, el marge esquerra del Llobregat i bona part de l'Alt Penedès i l'Anoia, on limita. Els nuclis de Santa Margarida de Santgenís de Rocafort i Martorelles resten a un marge. Un eix viari comunicava les valls de l'Anoia i el Llobregat, comunicant la vall del Palau amb el torrent de les Deveses, sense passar per el Congost de Martorell. Es tracta d'una posició privilegiada geoestratègicament parlant. Als anys 1945-1955 van realitzar-se prospeccions dirigides per I.Clopas que van documentar ceràmica romana. M.Pagès va fer el primer treball de síntesi monogràfic en relació a aquesta torre¹⁵⁶⁹. Annexa a aquesta *turris* d'origen romà es varen bastir un conjunt d'estructures d'època altmedieval¹⁵⁷⁰. Aquestes noves construccions s'adapten al terreny i utilitzen la tècnica de l'*opus spicatum*. L'estructura del castell de Castellvell s'articula en tres recintes. El recinte superior 3.400 m² és on hi ha la torre mestra. El recinte central de 2.200 m², envolta al superior amb diverses torres i la muralla. El tercer recinte s'identifica molt fragmentàriament amb un conjunt de torres i restes d'una muralla que ressegueix el perímetre del turó i s'estén fins al nord. Aquests tres recintes en terrasses evidencia la forta ocupació del lloc al s. X d.C. En aquesta tercera terrassa les restes arquitectònics i arqueològics són molt precàries.

Al marge de la *turris* de Castellví, als sectors superior i darrer hi trobem un conjunt de forats de pal i encaixos fets a la roca¹⁵⁷¹. En l'actualitat aquests elements excavats i/o retallats a la roca romanen ocults per la vegetació i el pèssim estat de conservació de l'entorn físic. Es tracta d'un conjunt d'estructures que no són possibles d'identificar, definir i restituir. En el sector nord-est del jaciment hi trobem un espai susceptible de

¹⁵⁶² CLOPAS 1951, 103-106.

¹⁵⁶³ RIBAS 1967, 275-281; BALIL 1976, 389-399; breu descripció a GIBERT 2005, 46.

¹⁵⁶⁴ VALENTI, FRONZA 1997, 172 i ss.

¹⁵⁶⁵ Descripció a BALIL 1976, 389 i ss.

¹⁵⁶⁶ BOLÒS, PAGÈS 1987, 113-151; GUIDI-SÁNCHEZ 2010b.

¹⁵⁶⁷ DURAN 1925-1927.

¹⁵⁶⁸ Estratègies de tributació i/o renda feudal: BARCELÓ 1995, 61-72.

¹⁵⁶⁹ PAGÈS 1981, 163-169; PAGÈS 1988.

¹⁵⁷⁰ PAGÈS 1981, 163 i ss.

¹⁵⁷¹ Com els que podem documentar: VALENTI, FRONZA 1997, 172-177.

ser identificat com una pedrera (romana o medieval). A la dècada de 1950 es varen documentar un enterrament en *tegulae* i ceràmica romana.

L'origen dels monuments circulars de Gunyoles i Castellví són romans i no tenen origen andalusí¹⁵⁷²; al menys aquesta és la nostra proposta, que difereix de les exposades per J.Gibert i R.Martí. Possiblement aquestes construccions varen ser reaprofitades per els exèrcits musulmans, els comtals o dels poders indígenes. No tenim datacions ni dades absolutes per poder establir-hi la datació i transformacions degut a la inexistència d'una ceràmica pròpiament andalusina associada als moments de construcció dels edificis turriiformes. .

Hem apuntat el fet de que les torres, en torn a les quals s'articularen els castells i/o fortaleses dels segles posteriors, es situen en espais en els quals s'ha pogut documentar un poblament precedent¹⁵⁷³. A la part alta dels cims i els turons, on s'erigiran les torres i castells, es documenten de forma generalitzada estructures excavades en la roca (junt a necròpolis¹⁵⁷⁴), estructures en superfície, construccions en pedra, maçoneries i tàpia. Vinculats amb aquest poblament és comú documentar dipòsits o sitges. Una característica d'aquestes construccions “en l'ombra” de les torres i castells altmedievals és la seva vinculació amb l'hàbitat en coves com a San Salvador de Cabrera en l'Anoia. La proximitat cova-castell la trobem a Gelida¹⁵⁷⁵, Olèrdola¹⁵⁷⁶ i altres indrets. Retornant a la construcció, aquestes restes “en l'ombra” de les grans construccions dels segles X-XI d.C. estan assenyalades per subtils trinxeres que delimiten les restes de l'estratificació horitzontal i són testimonis de la reutilització sistemàtica i exhaustiva de materials petris i ceràmics procedents d'edificacions precedents¹⁵⁷⁷. Així doncs, en relació a l'ocupació discontinua els grans castells altmedievals de la nostra àrea d'estudi, semblen haver estat poblats en temps precedents a la iniciativa comtal (encara que de la informació arqueològica és molt fragmentaria), tal com plantegen els casos dels castells de Gelida¹⁵⁷⁸, Cubelles¹⁵⁷⁹ i Subirats¹⁵⁸⁰. Aquestes fortificacions, bé documentades arqueològicament, ens permeten caracteritzar aquest poblament postromà o altmedieval.

Gelida (documentat textualment des de principis del segle X) ha estat objecte de nombrosos treballs monogràfics¹⁵⁸¹. Les intervencions arqueològiques realitzades en el seu interior no han pogut aclarir, segons els seus excavadors, el poblament precedent al

¹⁵⁷² BALIL 1976, 389 i ss., J. Gibert insisteix en el seu argument: “Amb tot, pensem que els arguments que defensen la romanitat d'aquestes torres es basen purament en anàlisis tipològiques i que, per tant, la validesa d'aquestes suposicions està al mateix nivell, com a màxim, de les que aquí sostenim, i les carències que es poden objectar són les mateixes en qualsevol dels casos. És més, les úniques intervencions arqueològiques practicades (Malpàs i torre de la Móra) no reflecteixen cap indici que faci pensar en un origen anterior al segle VIII”, GIBERT 2005, 48.

¹⁵⁷³ Si bé un bon nombre de publicacions parla de “re població”: BENET 1988, 229-233.

¹⁵⁷⁴ Pensem en la Miranda, per exemple, BOSCH, VALLÈS 1988, 99-114.

¹⁵⁷⁵ MACIAS et alii 1993, 169 i ss.; GALINDO I TORRES et alii 1993, 387 i ss.

¹⁵⁷⁶ En el cas d' Olèrdola per exemple la zona de Can Castellví com apunta BATET 2004, 48; o la documentació escrita, que ens parla de “domus de specluncis in termino castris de Olerdola”, ACA, CAN., Reg. 247, fol. 170. citat també per BATET 2004, 46.

¹⁵⁷⁷ VIGIL-ESCALERA 2003, 288 i ss.

¹⁵⁷⁸ CARAFÍ I MORERA, MAURI I MARTÍ 1984.

¹⁵⁷⁹ En relació amb la vil·la romana i castell medieval de Cubelles: CAIXAL et alii 1994, 103-140; CAIXAL et alii 1998; CHAVARRÍA 2001a, 67.

¹⁵⁸⁰ BOSCH DE NOYA I CASANOVAS 1983; MACIAS et alii 1993, 169 i ss.

¹⁵⁸¹ GALINDO I TORRES et alii 1993, 387 i ss.; GUIDI-SÁNCHEZ 2010b.

segle X d.C. La identificació i anàlisi detingut de les unitats estratigràfiques que constitueixen la seqüència constructiva del conjunt, acompanyada de la realització de diverses campanyes d'excavació arqueològica impulsades per l'Associació d'Amics del Castell de Gelida, va possibilitar el seu estudi¹⁵⁸². El conjunt edificat s'estén sobre un esperó rocós de 225 m. de longitud, limitat pel torrent de Cantillepa al sud i el de Sant Miquel al nord. El control dels recursos hídrics és fonamental en tota construcció d'aquestes característiques. En relació a la plataforma (de 1000 m²), es tracta d'una fosa amb una amplària entre els 13 i els 45 metres. Dins aquesta plataforma cal diferenciar diversos sectors. En la part inferior de tot aquest sector es situa l'església d'origen preromànic i una necròpolis de tombes antropomorfes. La capçalera de l'edifici religiós reaprofitava l'espai deixat per la pedrera de on es van treure els carreus¹⁵⁸³.

La torre de l'espai inferior del recinte fortificat està bastida en *opus spicatum*, te planta rectangular (amb 90m²) i es conserva fins a una alçada no superior als 10 m. Un mur de carreus ben definits i escairats (de pedra color ocre amb gran quantitat de fòssils) podria ésser datat en època romana per la seva fàbrica si no fos perquè aquest es recolza en la torre medieval. Aquesta *turris* comunicava la plataforma inferior amb la mitjana, fent de plataforma d'accés. El seu estat de conservació es dolent: al s. XIV d.C. va ser enderrocada parcialment. Al nivell de la torre trobem nombrosos indicis d'ocupació que no han estat estudiats amb detall. Es tracta d'una superfície de fins a 2500m² on es documenten edificacions i estratigrafies amb indicis d'estructures retallades a la roca així com restes de murs. S'ha interpretat que aquest sector pot correspondre al primer conjunt d'hàbitat de les primeres fases d'ocupació. A la part superior del recinte fortificat hi trobem la plataforma de 1200m² amb una concentració d'indicis d'hàbitat altmedievals¹⁵⁸⁴.

Ens interessa especialment la seqüència constructiva de la façana sud. Es tracta d'un mur de gran alçada on es pot apreciar les restes d'un edifici fortificat que s'ha plantejat que sigui del segle X o anterior (IX d.C.), amb vinculació a l'establiment d'un nucli de control andalusí¹⁵⁸⁵. En realitat les dificultats per definir les fases i cronologies de la primerenca torre altmedieval (possiblement d'origen emiral) és una problemàtica que afecta a tota la fortificació. Haurem d'imaginar un primitiu centre d'hàbitat pròxim a les necròpolis excavades a la roca. Aquest nucli d'hàbitat estaria estructurat en cabanes i cases mig soterrades a la roca¹⁵⁸⁶. A partir del segle X d.C. es monumentalitza les terrasses amb presència de torres i muralles¹⁵⁸⁷. Per altra banda es construirà posteriorment el temple preromànic. Al s. XI d.C. ja s'hauria dibuixat l'articulació

¹⁵⁸² CARAFÍ I MORERA, MAURI I MARTÍ 1984.

¹⁵⁸³ Seguirem en tot moment el treball de: CARAFÍ I MORERA, MAURI I MARTÍ 1984.

¹⁵⁸⁴ CARAFÍ I MORERA, MAURI I MARTÍ 1984.

¹⁵⁸⁵ HERNÁNDEZ 2003.

¹⁵⁸⁶ Seria necessària una intervenció arqueològica en aquest sector que aclarís la cronologia, constitució i articulació d'aquests hàbitats.

¹⁵⁸⁷ A un treball anterior vam proposar aquesta seqüència ocupacional: "A grans trets, sense disposar d'un estudi arqueològic del subsòl, podem identificar les següents fases constructives en aquest sector: 1. Construcció de la torre rectangular, del primer mur perimetral i del vall, que podem situar en correspondència amb les primeres mencions documentals. Aquest primer nucli edificat ocupa uns 90 metres quadrats. 2. Construcció de la torre de planta arquejada i d'un segon mur perimetral, segurament al inici del segle XI. La zona construïda passa a ocupar 190 m2, aproximadament. 3. Construcció de noves estructures entre les dues torres i sobre part del primer mur perimetral. 4. Construcció d'una cisterna adossada a la cara sud de la torre rectangular i una altra al peu de la cara nord de la torre arquejada. Es poden situar ja plenament al segle XII o inclús al XIII".

d'elements que hi trobem avui en dia al conjunt de Gelida¹⁵⁸⁸. No obstant això, hem de tenir en compte que al segle XI encara es treballa en la construcció de la fortalesa i que aquesta patirà la ruïna en un moment molt primerenc, l'any 1368. L'abandó i l'espoli de materials constructius en èpoques posteriors esborrarà moltes traces de les construccions altmedievales¹⁵⁸⁹.

El primer esment documental del castell de Subirats data de l'any 917 d.C., moment en el qual la documentació el situa "in territorio Barchinona quod situm est ultra fluvio Lubricato, prope territorio Penetense"¹⁵⁹⁰. És a dir, com a castell més avançat en aquell moment dels que era el comtat de Barcelona¹⁵⁹¹. En aquest rol de punta de llança de l'expansió per les serres d'Ordal i Garraf vers el Penedès el substituirà a mitjans del segle XI el conjunt fortificat d'Olèrdola¹⁵⁹². El castell estarà en mans de Mir Geribert quan aquest es proclamí com a príncep d'Olèrdola (*princeps olerdolae*) entre els anys 1041-1051 d.C.¹⁵⁹³. El castell de Subirats està situat a l'extrem occidental de la serra d'Ordal, en un punt delimitat pels torrents de Subirats, a l'oest, i de Can Vermell, a l'est, a una alçada de 307 metres sobre el nivell del mar. El camí que ressegueix la carena de la muntanya, passant pel pic de la Creueta, a 528 metres d'alçada, condueix cap a l'Ordal, posant en comunicació la part extrema de l'Alt Penedès amb la vall de Cervelló, a l'actual comarca del Baix Llobregat. Una vall que sembla jugar un paper destacat com a cap de pont de la penetració dels territoris comtals més enllà del Llobregat¹⁵⁹⁴. Com en el cas de Gelida, hi trobem en un espai concentrat entorn la pedrera medieval i la necròpolis altmedieval de inhumacions en la roca. L'edifici més antic, del segle IX d.C., era de planta trapezoïdal¹⁵⁹⁵. Es tracta d'una torre envoltada per un mur que ressegueix el perímetre de la base rocosa, espai separat de la resta de la fortificació -que s'estén fins a l'est- en una vall excavada en la roca constituint un conjunt edificat de 90 m². La presència d'encaixos per als pals de fusta evidencia l'existència de tres nivells o pisos en la torre. En un moment posterior diversos paraments de murs on es va recolzar en l'estructura¹⁵⁹⁶. A inicis del segle XI d.C. s'edificà una segona torre i un segon mur perimetral, ampliant el conjunt a 190m² aproximadament. Posteriorment es van reformar el nucli preexistent i s'edificaren noves construccions, raó per la que hi trobem molt alterat tot l'espai altmedieval del castell. Com veiem l'àrea on actualment se situa la fortificació de Subirats, va patir nombroses transformacions entre els segles IX i X d.C., que no van deixar d'evidenciar el dinamisme i l'activitat poblacional. A tall d'hipòtesi, no podem deslligar de la preexistència d'un assentament de reduïdes dimensions que ja se situava en aquest espai l'any 917 d.C. i que va ser fortificat i monumentalitzat progressivament¹⁵⁹⁷.

La densa xarxa de vil·les romanes al territori va ser la base per la construcció de castells en molts dels casos. Aquest és l'exemple del *castellum* de Cubelles. L'any 1994 es van

¹⁵⁸⁸ GALINDO I TORRES et alii 1993, 390 i ss.

¹⁵⁸⁹ CARAFÍ I MORERA, MAURI I MARTÍ 1984.

¹⁵⁹⁰ CSC, doc. 9.

¹⁵⁹¹ MARTÍ 1993b, 247-253.

¹⁵⁹² Síntesi del procés d'expansió del comtat de Barcelona: MARTÍ 1992, 28-35; BATET 1993, 263-274.

¹⁵⁹³ MOLIST 1999, 36 i ss.

¹⁵⁹⁴ BOSCH DE NOYA I CASANOVAS 1983; MACIAS et alii 1993, 170 i ss.; BATET 1995, 342 i ss.

¹⁵⁹⁵ MACIAS et alii 1993, 170 i ss.; GALINDO I TORRES et alii 1993, 387 i ss.

¹⁵⁹⁶ Es tracta d'una fórmula arquitectònica anàloga a la que reconeixem en la torre inferior del recinte del castell de Gelida.

¹⁵⁹⁷ VIDAL 2006, 278 i ss.

portar a terme treballs arqueològics que van documentar l'existència d'una vil·la romana d'origens tardorrepublicans; a mitjans del segle III d.C. es van erigir quatre cisternes cobertes amb volta de canó col·locades en bateria i un paviment d'*opus tessellatum* amb pervivència fins al segle IV d.C.¹⁵⁹⁸. Aquestes intervencions arqueològiques van posar de manifest una sèrie de murs que es recolzaven en les cisternes, aprofitant sistemàticament com fonamentació les parets perimètriques del conjunt hidràulic, datant aquestes alteracions en l'estructura de la vila en el segle IV d.C.¹⁵⁹⁹. La fortalesa de Cubelles (documentada per primera vegada l'any 1042, encara que s'intueix que existia des del 977)¹⁶⁰⁰ s'edificà sobre les restes d'època romana, sobre els seus murs construïts en *opus spicatum*. En la construcció de la façana sud del castell de Cubelles (denominat Àmbit X), en la part més baixa, es va utilitzar com fonamentació el mur romà (UE 203) que es trobava en un elevat estat d'arrasament. En altra zona (Àmbit XIII) es documenta un nimfeu pertanyent a la vil·la altimperial que en la segona meitat del segle IV d.C. és va amortitzar. Els murs de les estructures medievals, amb traces de *spicatum* del segle X, es recolzen directament en les estructures de la vil·la. Considerem que aquestes dades són fonamentals per caracteritzar la seqüència històrica de poblament de l'àrea.

El cas del castell de Cubelles és paradigmàtic: en cap lloc de les excavacions es va poder documentar els estrats d'abandó de la vil·la. Segons els seus excavadors, la *villae* va deure trigar molt en cobrir-se¹⁶⁰¹. En els escassos llocs on es va localitzar una capa sobre les ruïnes es tractava de restes de tàpia d'època tardana o estrats moderns¹⁶⁰². A partir de l'anàlisi de la seqüència estratigràfica i la relació entre l'edifici romà i l'altmedieval considerem que el cos principal del castell es va edificar partint de la base del coneixement dels arquitectes i operaris altmedievals de la preexistència d'estructures arquitectòniques. En conclusió: a l'últim terç del segle X d.C. es va edificar el castell recolzant-se en els murs romans que, arrasats o en ruïnes, encara serien visibles. Des del segle V al X d.C. sembla que hi va haver una ruptura de poblament, no obstant això dues sitges excavats en àmbits propers (exterior al recinte) daten activitat entre els segles VII i el VIII d.C.. Aquestes sitges juntament amb restes de murs (escassament documentats) i restes de tàpia d'època tardana fan plantejar la freqüència ocupacional de la vil·la en època postclàssica i altmedieval.

La ceràmica apareguda a Cubelles, tot i que està datada inicialment entre els segles VII i VIII d.C., ofereix, al nostre entendre, majors probabilitats d'enquadrar-se plenament dins aquesta última centúria, tenint en compte certes característiques que, malgrat l'exigüitat de la mostra. Sembla que s'aprecien la presència de peces tancades amb el coll aixecat o d'acanalats al coll o la part alta del cos de les peces, un tipus de decoració que cal associar a contextos ceràmics de tradició andalusina¹⁶⁰³. Només un estudi més aprofundit de las peces podrien facilitar la concreció cronològica d'aquesta part del conjunt.

A les torres de Castellví de Rosanes i Gunyoles, així com als castells de Gelida¹⁶⁰⁴,

¹⁵⁹⁸ CHAVARRÍA 2001a, 67.

¹⁵⁹⁹ CAIXAL et alii 1994, 103-140; CAIXAL et alii 1998.

¹⁶⁰⁰ GUIDI-SÁNCHEZ 2010b.

¹⁶⁰¹ CAIXAL et alii 1998.

¹⁶⁰² CAIXAL et alii 1998.

¹⁶⁰³ Els contextos ceràmics a CAIXAL et alii 1997, 59-82. COLL et alii 1997, 193-197.

¹⁶⁰⁴ MACIAS et alii 1993, 169 i ss.

Cubelles¹⁶⁰⁵ i Subirats¹⁶⁰⁶ hem trobat indicis d'una ocupació precedent al segle X d.C.¹⁶⁰⁷ Per altra banda els avenços en els estudis ceràmics ha portat a interpretar una ocupació tardoantiga (segles. VII-VIII d.C.) a l'àrea del castell de Mediona¹⁶⁰⁸. En primer lloc recordarem l'existència d'una necròpoli (el denominat "cementiri de Mediona") excavada a la roca¹⁶⁰⁹. En aquest espai es va documentar una sitja o cubeta; troballa motivada per uns moviments de terres. A l'interior d'aquest element excavat al terra es va documentar un conjunt ceràmic que ha estat classificat en tres formes bàsiques: olla, tupí i gerra. Aquests elements estaven fets a torn i cuits en una atmosfera oxido-reductora que va fer que el color de les peces sigui entre el roig i el negre. Totes presenten vores bisellades i motlures lleugeres amb inicis al llavi característiques dels segles VII i el VIII d.C. El propi J.Gibert assenyala com la absència de encaixos de tapadora és un indicatiu per datar en aquestes cronologies el conjunt d'olles¹⁶¹⁰.

La construcció de la *turris* i/o el *castrum* o *castellum* implicava necessàriament l'arrasament de les estructures precedents (d'existir aquestes). D'aquestes instal·lacions precedents normalment es localitzen escasses restes; sobretot quan aquestes estaven constituïdes amb materials peribles, com és el cas de Gelida i Subirats¹⁶¹¹. Per norma general es troba alguna sitja que ens permet datar l'ocupació prefeudal com succeeix a Cubelles o Mediona¹⁶¹². No obstant això, ni la torre ni el castell van deixar de coexistir amb altres tipus d'hàbitat; més aviat el contrari: la seva funció era la gestió i protecció d'aquests hàbitats. L'existència de torres en els segles IX-X d.C. planteja una problemàtica específica: la preexistència o no d'aquests elements al paisatge postclàssic i altmedieval, en definitiva els seus orígens. Els problemes per datar i definir les fases d'aquestes estructures arquitectòniques es centren en la datació del material estratigràfic (ceràmica, monedes, taques de lleopard...¹⁶¹³). Les tècniques constructives postclàssiques i altmedievals no es diferencien massa, com succeeix a Sant Pere de Riudebitlles (La Muntanyeta), on es van documentar les restes d'una torre de planta quadrangular amb sòcol de pedres i alçat en tàpia associats a diversos enterraments. Si bé l'origen i posterior desenvolupament d'aquestes torres pot ser molt variat, considerem que en molts casos (com els de Gelida i Subirats) aquestes consolidaven una realitat poblacional preexistent que no diferiria en relació als assentaments de "La Torre" de Sant Marc d'Argençola, la Quadra de la Cogullada o Santa Maria de Veciana¹⁶¹⁴.

Olèrdola constitueix un dels jaciments arqueològics més rellevants pel que fa a l'estudi de l'alta edat mitjana a l'àrea del Penedès, la franja de la meitat septentrional de l'antic *ager Tarraconensis*. Com indica J. Gibert, no obstant això, el seu estudi complet està lluny de finalitzar i les possibilitats interpretatives que ofereix disten molt d'estar

¹⁶⁰⁵ CAIXAL et alii 1994, 103-140; CAIXAL et alii 1998; CHAVARRÍA 2001a, 67; BALIL 1976, 389-399; BOLÒS, PAGÈS 1987, 113-151; CARAFÍ I MORERA, MAURI I MARTÍ 1984; CLOPAS 1951, 103-106.

¹⁶⁰⁶ VIDAL 2006, 271-288.

¹⁶⁰⁷ GUIDI-SÁNCHEZ, 2010a; 2010b.

¹⁶⁰⁸ COLL et alii 1997, 193-197.

¹⁶⁰⁹ COLL et alii 1996, 53-67.

¹⁶¹⁰ GIBERT 2006a, 76.

¹⁶¹¹ MARTÍ 2003 89-114.

¹⁶¹² COLL et alii 1996, 53 i ss.

¹⁶¹³ VIGIL-ESCALERA 2003: 287-291.

¹⁶¹⁴ GUIDI-SÁNCHEZ 2010b.

tancades¹⁶¹⁵. Olèrdola s'ubica al damunt d'una plataforma rocosa en contacte amb el massís del Garraf i la depressió del Penedès, delimitat per dos torrents. La plataforma rocosa s'inclina cap el nord-est amb una superfície de 3,5 hectàrees aproximadament. La muralla republicana delimita el recinte fortificat, monumentalitzat i reconstruït als segles altmedievals¹⁶¹⁶. El conjunt del Pla dels Albats (espai d'hàbitat, una extensa necròpoli i un petit edifici religiós) destaca a l'exterior, on el vilatge altmedieval s'estén sense que coneixem bé els seus límits. A l'interior hi trobem el dipòsit romà retallat a la roca, la pedrera, els espais residencials ibers i altmedievals, l'església de Sant Miquel i al damunt del turó, en l'espai més elevat, la torre de planta quadrangular i el *domicilium* senyorial. *Turris* i *domicilium* estructuren el castell¹⁶¹⁷.

La fortificació d'Olèrdola implica la consolidació del model poblat-castell que descriurem en apartats posteriors. La muralla tanca el recinte per la banda nord-est amb uns 145 metres de longitud i fins a 2 metres d'amplada. L'estructura defensiva ha estat estudiada monogràficament per G.Palma. La muralla està dividida en tres parts o trams. Els llenços laterals estan limitats per torres (una amb planta quadrangular i l'altre lleugerament poligonal i apuntada cap l'exterior)¹⁶¹⁸. El parament emmurallat central està flanquejat per dues torres quadrades. Les intervencions arqueològiques realitzades a l'anomenat Sector 01 han documentat els darreres anys l'existència d'un cos de guàrdia d'origen republicà que possiblement va ser readaptat en les fases primerenques d'època altmedieval. Aquesta estructura seria amortització amb la construcció d'un camí que resseguia la muralla per l'interior (es tractaria d'una espècie de *intervalum*). Constructivament la muralla està constituïda en *opus* poligonal amb grans carreus irregulars encaixats en colze i disposats en filades horitzontals¹⁶¹⁹. L'espai intern de la muralla, com van posar de relleu les intervencions arqueològiques del Sector 01, han identificat un encofrat de pedres irregulars i morter. Aquest recinte emmurallat s'ha de posar en relació amb la necessitat, a finals del segle II i principis del I a.C., de dotar d'infraestructures arquitectòniques que fessin suport a les activitats militars i de control per part de Roma a la Península Ibèrica.

A la part superior del recinte emmurallat d'origen romà, que va ser reaprofitat pels pobladors tardoantics i altmedievals, hi trobem reformes successives que destaquen per la seva diversitat i heterogeneïtat de tècniques edilícies. L'ús d'encofrat de pedres i calç dificulta la identificació de reformes i fases constructives. Un altre problema el planteja l'espoliació que va patir la muralla en les filades superiors de l'estructura¹⁶²⁰. Amb les dades que tenim no podem plantejar les fases constructives de la muralla medieval, però sí assenyalar l'ús continuat d'aquesta. Com succeeix amb la muralla republicana de

¹⁶¹⁵ GIBERT 2006a, 77.

¹⁶¹⁶ PALMA 2003: 257-288.

¹⁶¹⁷ Sobre la documentació medieval del castell termenat d'Olèrdola: BATET 2004, 33-50. Interessants plantejaments que relacionen la torre (mota) i la casa-forta a: BOUCHARLAT 1988.

¹⁶¹⁸ PALMA 2003: 258 i ss.

¹⁶¹⁹ PALMA 2003: 257 i ss.

¹⁶²⁰ J. Gibert ha plantejat la possibilitat de que la part superior de la muralla tingui relació amb l'edifici islàmic. "Encara que només sigui a tall de simple observació, no podem evitar comparar aquest tipus de parament amb el que es pot apreciar en diverses construccions hispàniques atribuïdes a la primera època islàmica. Si més no, la seva relació estratigràfica amb relació a l'*opus* poligonal i a la construcció feta amb pedres irregulars i morter de calç, no estaria en contradicció amb aquesta apreciació". En realitat no tenim dades per poder atribuir a una cronologia o sota un poder específic (comtal, feudal, islàmic...) aquestes reformes. Caldrien treballs arqueològics a l'interior d'aquesta muralla, com els realitzats per datar i definir la muralla republicana de Tarragona.

Tarragona, la d'Olèrdola no va patir modificacions importants durant l'edat mitjana¹⁶²¹. La solidesa de les estructures va permetre la seva continuïtat formal i funcional a les cronologies medievals amb només el seu manteniment.

La fortificació o castell termenat d'Olèrdola readapta i assimila les construccions d'origen romà, com hem vist amb les muralles. Aquest fenomen succeeix igualment amb el dipòsit i altres estructures interior de la *civitas* olerdolana¹⁶²². Tanmateix la torre o talaia que s'eleva al damunt del turó o esperó de la plataforma va patir profundes transformacions. En primer lloc hem d'assenyalar que no s'han realitzat treballs arqueològics moderns a l'àrea del castell. En aquest espai, en època republicana (II-I a.C), es va bastir una torre de planta quadrangular de 7 per 5 metres amb murs de fins 1,45 metres d'amplada, construïts amb carreus ben escairats en *opus quadratum*¹⁶²³. Recentment diversos autors han plantejat la possibilitat que el seu origen sigui andalusí¹⁶²⁴. En un moment indeterminat de l'alta edat mitjana es va construir el cos principal del *domicilium* senyorial adossat a la torre romana, que hauria patit reconstruccions en aquestes cronologies¹⁶²⁵. Nivells d'enderrocs cobreixen tota la part externa de l'edifici. Desconeixem ara per ara l'evolució i fases de transformació del recinte republicà en *castellum* altmedieval¹⁶²⁶, però no podem deixar de banda aquesta problemàtica i plantejar la nostra hipòtesi.

A l'època romano-republicana es va bastir la torre/talaia i la muralla per sobre d'elements preexistents. Tècnica i constructivament, aquestes construccions tenen analogies amb edificacions que s'estan fent en la Península Itàlica i a Tàrraco en els segles II-I a.C. Durant l'alt imperi l'assentament d'Olèrdola va ser progressivament abandonat en favor de la consolidació de la densa xarxa del sistema rural de *villae*¹⁶²⁷. Als segles postclàssics, Olèrdola es va tornar a poblar amb una progressiva densitat (a partir del segle VIII aproximadament), moment en que té lloc la construcció de la necròpoli sota el absis de l'església de Sant Miquel¹⁶²⁸. Als segles IX-X d.C. es consolida aquest poblament que reaprofitava les estructures romanes i es limita al manteniment de la muralla així com les reconstruccions de les filades superiors d'aquesta. La *turris* podria (o no) haver estat utilitzada en moments puntuals d'aquest període. En un moment indeterminat del s. IX d.C. grosso modo (ja sigui per iniciativa senyorial, feudal o comtal) es va bastir un ampli *domicilium*. Per les dades que tenim, aquest *domicilium* presentava un pis superior. A tall d'hipòtesi podem atribuir al pis inferior un espai per l'emmagatzematge, la cuina o la residència del cos de soldats¹⁶²⁹.

¹⁶²¹ PALMADA 2003: 257 i ss.

¹⁶²² BOSCH et alii 2000: 95-99; *Civitas sive castrum*, BATET 2004: 21 i ss.

¹⁶²³ PALMADA 2003: 260 i 261.

¹⁶²⁴ Es tracta de la hipòtesis de R. Martí i J. Gibert.

¹⁶²⁵ En realitat no tenim prou dades per definir aquestes transformacions arquitectòniques. GUIDI-SÁNCHEZ 2010b.

¹⁶²⁶ J. Gibert planteja l'ocupació d'aquest espai olerdolà a partir d'exemples que el mateix autor considera insuficients: "A banda de l'ocupació de les ciutats de tradició tardorromana, existeix un altre model, encara amb pocs exemples coneguts a al-Andalus (tot i que sí a Orient), representat per la fundació de ciutats campament o *amsar* (en singular: *misr*), un dels quals seria a l'origen de l'actual Balaguer si seguim el plantejament interpretatiu actual".

¹⁶²⁷ PALMADA 2003: 266 i ss.

¹⁶²⁸ Sobre la població més antiga d'Olèrdola a partir de la documentació textual, BATET 2004: 40 i ss. Plantejaments arqueològics que palntegen el poblament postclàssic a Olèrdola: BOSCH et alii 2000, 95-99.

¹⁶²⁹ Funcions similars hi reconeixem a les estàncies annexes a la torre de la Quadra de la Cogullada.

El pis superior estaria destinat a l'aula o hall del senyor i potser s'ubicaven els *cubicula* residencials. El *domicilium* annex a la torre (amb funció de vigilància com en època republicana) era la residència del senyor (cabdill del territori i/o senyor feudal) i, en conseqüència, es tracta d'un espai privilegiat a Olèrdola¹⁶³⁰. Als *palatia* altmedievals hi trobem reproduït aquest model d'edificació massís amb cossos volumètricament molt quadrats que tendeixen a pujar fins a un segon i tercer pis i en el que hi ha una total absència de peristils. L'interior d'aquestes residències senyorials s'estructura en grans espais que estarien compartimentats per elements de fusta¹⁶³¹.

Als regnes cristians l'edifici millor conegut i estudiat d'aquestes característiques (per altra banda exponent de la sofisticació que van assolir) és Santa Maria del Naranco (Oviedo). Per als segles X-XI hi trobem els millors exemples de Catalunya a Pallars Jussà. Coneixem relativament bé aquests edificis i com la presència d'un *domicilium* a fortificacions preexistents es difon al segle XI d.C.; aquest és el cas que hem pogut treballar al castell de Sant Miquel a Montornès del Vallès. Al segle XI d.C. Olèrdola assoleix, sota el control de Mir Geribert, un rol hegemònic al territori, que fins hi tot s'enfronta a la Barcinona comtal¹⁶³². La progressiva reutilització, readaptació i ocupació dels sectors fortificats d'Olèrdola –muralla, torres, torre/talaia i construcció del *domicilium* annex- ens indica la pervivència de nuclis poblacionals dirigits per una determinada elit, que no podem concretar, en la intervenció directa de Barcelona fins la primera meitat del segle IX d.C. Però, i per els segles V-VIII d.C.?¹⁶³³ Ara per ara només noves intervencions arqueològiques poden plantejar una ocupació en aquestes centúries. No obstant això, considerem que aquesta població existia i que la seva progressiva consolidació i estructuració va anar lligada a la presència d'una elit. Aquesta aristocràcia rural, militar andalusina i/o cristiana, senyorial, feudal o comtal hi residia al *domicilium ad turris*¹⁶³⁴.

Els exemples de Castellví, Guryoles, Gelida, Subirats, Mediona, Cubelles i Olèrdola¹⁶³⁵ han il·lustrat la presència de poblament en cronologies tardoantigues i altmedievals abans de la conquesta i la intervenció directa al territori del comtat de Barcelona¹⁶³⁶. Haurem de reconèixer el fet que la presència de població autòctona i en la intervenció emiral episòdica va condicionar la (re)construcció d'edificis com torres i esglésies. Altres indicis, com la presència de necròpolis, esglésies preromàniques, estructures residencials i tallades a la roca, sitges amb material ceràmic datat entre el segle VII i VIII d.C., la reutilització sistemàtica de vil·les romanes... ens permet definir diverses estratègies de poblament que progressivament aniran orientar-se cap a la constitució del sistema de castells termenats. A les hipòtesis plantejades fa més de 30 anys per P.Tourbert del procés del *incastellamento*, la documentació arqueològica ens aporta noves dades¹⁶³⁷. Lluny de veure aquest *incastellamento* com una acció espontània o a la

¹⁶³⁰ PALMADA 2003: 257-288.

¹⁶³¹ GUIDI-SÁNCHEZ 2010b.

¹⁶³² MOLIST 1999: 36 i ss.

¹⁶³³ Hi ha un plantejament positiu a favor d'aquesta hipòtesi: BOSCH et alii 2000; 95-99.

¹⁶³⁴ Membres d'aquesta elit és el ben documentat Mir Geribert a Olèrdola i altres àmbits o l'exemple d'Adalbert a Albinyana, BORAFULL 2001: 141-164.

¹⁶³⁵ Més exemples a BATET 1995: 342-360.

¹⁶³⁶ Haurem de relativitzar el terme "repoblació": BENET 1988: 229 i ss.; MARTÍ 1993b: 247-253.

¹⁶³⁷ TOUBERT 1990: 2004, 21-35; fonamental: MARAZZI 1995: 187-198.

intervenció directa del poder comtal, considerem que van actuar diversos factors¹⁶³⁸. La *congregatio homines* de la que parlava R.Fossier dels segles X-XI d.C. potser va tindre lloc de forma més difusa i dilatada als segles VII-VIII d.C.; posteriorment en aquests espais es consolidarien aquestes formes de poblament, ja en època altmedieval, i es monumentalitzen amb torres i castells. En torn a aquestes instal·lacions s'articularien els poblats i vilatges; ja en època feudal, ja amb una aristocràcia que coneixem bé.

¹⁶³⁸ En alguns casos es pot parlar de “fracàs” del fenomen del *incastellamento*, ACIÉN ALMANSA 1998a.

Estratègies i formes d'hàbitat altmedievals.

El model “mixt”: la coexistència d'estructures excavades i en superfície.

A partir de la identificació i estudi de les estructures residencials del Penedès postclàssic i altmedieval –quasi la meitat de la franja de territori septentrional de l'antic *ager Tarraconensis*- extraïem una conclusió: cada cop tenim més documentació de l'hàbitat de forma “mixta”. Metodològicament som deutors dels treballs d'A. Vigil-Escalera realitzats al nord de la *sedes regiae* toledana visigòtica. Aquest model, que de forma simplificada denominem com “mixt”¹⁶³⁹, es defineix com estructures amb superfícies excavades i estructures en superfície, en les quals prima la construcció de sòcols o murs de pedra, tapia i maçoneria, des de l'interior d'estructures excavades¹⁶⁴⁰. No es tracta de cabanes i el seu model és més pròxim al de les cases bastides amb pedra en els seus alçats. A les cobertes, per altra banda, es privilegia l'ús de materials peribles durant tota l'antiguitat tardana i la alta edat mitjana¹⁶⁴¹. Si apareixen teules normalment estan aprofitades d'un edifici romà, com és el cas de la torre del Moro de Castellfollit. Des del segle VI d.C. documentem residències excavades o retallades en la terra. Els millors testimonis han deixat l'empremta, sovint rectangular amb cantons arrodonits, als afloraments en els quals s'exhibeix la roca mare. No hem de plantejar que aquesta difusió de sistema d'hàbitat sigui un retrocés vinculat a la decadència conseqüent a la caiguda de l'aparat estatal romà¹⁶⁴². Com hem vist, la dissolució del sistema econòmic de vil·les, la transformació del *ager romanorum* al *saltus*, centuriacions i la xarxa viària, així com els canvis en l'economia rural i mediambientals¹⁶⁴³ van motivar que aquest tipus d'hàbitat es difongués per tot el territori a cronologies postclàssiques.

Es tracta d'un fenomen anàleg al que trobem en tota la Península Ibèrica i l'Europa Occidental. En aquestes cabanes, com les de Calafell (Baix Penedès) i La Manresana (Prats de Rei, Anoia), els factors que influeixen en el rebaix del sòl ho trobem en l'adaptació a les condicions regionals de clima continental (la autoregulació tèrmica) i la senzilla labor del retall del subsòl, així com la major o menor disponibilitat de materials petris, que depenia de la presència d'estructures romanes o preromanes subjectes a ser reutilitzades¹⁶⁴⁴. Tanmateix les possibles cabanes de “La Torre” de Sant Marc d'Argençola no es poden definir com cabanes tradicionals, com les documentades en època ibèrica en altres assentaments. Es tractaria d'estructures de petites dimensions parcialment tallades a la roca. Ja hem assenyalat com el cas de La Solana és paradigmàtic¹⁶⁴⁵, on es va documentar sitges, necròpolis, etc., i estructures que en treballs precedents hem definit del tipus de les *sunken-featured buildings*, *grubenhäuser*

¹⁶³⁹GUIDI 2010c: 105-132.

¹⁶⁴⁰VIGIL-ESCALERA 2000: 223-252; 2003, 287-291; 2007: 239-289; 2009: 205-229. Sobre el model “mixt” al Penedès: GUIDI 2010d: 93-123.

¹⁶⁴¹ Manquen a les excavacions treballs que identifiquin aquestes cobertes vegetals. BOLOS 1993: 331-337.

¹⁶⁴² Sobre les conseqüències de la caiguda de l'Estat romà veure WARD-PERKINS 2005.

¹⁶⁴³ RIERA 2003: 303-312. RIERA 2003: 303-312. RIERA, ESTEBAN 1997: 53-68. RIERA, ESTEBAN 1994: 7-23.

¹⁶⁴⁴ GUIDI-SÁNCHEZ 2010b.

¹⁶⁴⁵ Intervencions arqueològiques i descripció d'aquestes en BELLMUNT 1982; BARRASSETAS, JÁRREGA 1997: 131-152; BARRASSETAS 2003: 383-392; BARRASSETAS 2007.

*o fonds de cabanne*¹⁶⁴⁶. A diferència del que plantejàvem en un treball anterior¹⁶⁴⁷ en el cas de La Solana sí trobem cabanes de dimensions monumentals, similars a diferents hàbitats carolingis documentats a França.

A partir de les troballes i intervencions arqueològiques generalment es documenta només una de les parets de la fossa folrada amb pedres, com és el cas de les cabanes i cases de “La Torre” de Sant Marc d’Argençola, i molt comunament el sòcol del mur de basament s’associen pals de fusta dels que resten les seves empremtes en la roca. És a Olèrdola, en tota l’àrea residencial intramurs central, on millor podem apreciar aquesta tipologia constructiva. Per desgràcia no s’han realitzat estudis monogràfics d’aquest excepcional emplaçament en relació al nostre objecte d’estudi¹⁶⁴⁸. De l’ampli dossier de cases i altres estructures de l’àrea residencial d’Olèrdola només analitzarem una d’aquestes, de la que comptem amb una bona planimetria.

El conjunt residencial al que fem esment s’ubica a l’espai central del denominat com Sector 03 d’Olèrdola. Aquest sector presenta una gran complexitat en la lectura de la seva seqüència ocupacional. En primer lloc trobem un elevat nombre d’estructures tallades a la roca associades a l’època ibèrica. Aquests restes arqueològics residencials preromanes s’estenen en torn al conjunt altmedieval. Resulta difícil distingir entre les estructures excavades en època ibèrica i les realitzades al període altmedieval. Els talls de les cases, dipòsits i forats per els pals de fusta es sobreposen i en moltes vegades comparteixen els mateixos espais físics sense que necessàriament aquests hagin conviure en un mateix marc temporal¹⁶⁴⁹. Als problemes de lectura planimètrica dels “arxius del sòl” hem d’afegir l’existència d’una seqüència estratigràfica molt arrasada pel pas del temps, la pluja i els elements. Degut a que gran part d’aquestes estructures estaven retallades a la roca natural, tant en època ibèrica com altmedieval, hi tenim poques dades (ceràmica i d’altres troballes) que puguin facilitar la comprensió del conjunt en les seves fases ocupacionals. No obstant això, a l’àrea sud de la casa altmedieval d’Olèrdola s’hi documenten dos fases diferenciades: les corresponents a les pedreres romana i altmedieval. A l’espai sud-oriental de la casa hi trobem els blocs semitallats i els buits de la pedrera romano-republicana; al sud-occidental la pedrera altmedieval. És fàcil diferenciar aquestes dues pedreres per les dimensions dels blocs de pedra estrets de la roca natural: els romans es caracteritzen per ser de grans dimensions, mentre que l’altmedieval són de dimensions més reduïdes. D’altra banda els blocs i retalls romans segueixen una sèrie d’ordenacions axials molt diferents de l’aparent divergència i caos d’orientacions i dimensions que defineixen la pedrera altmedieval. En aquest sentit hem de ressaltar que els habitants almedievals (i potser tardoantics) no tan sols van fer ús del mètode de l’espoli¹⁶⁵⁰ en les seves construccions, tanmateix van fer ús de l’espai de la pedrera que, com apuntem, es troba pròxim a l’àrea residencial intramurs.

Ara ens centrarem en els principals elements que integren la residència d’aquest sector.

¹⁶⁴⁶ Identificacions d’aquestes estructures a: GUIDI-SÁNCHEZ 2010b.

¹⁶⁴⁷ GUIDI-SÁNCHEZ, 2010a, 97-124.

¹⁶⁴⁸ Sí hi ha treballs en relació a les residències d’època ibèrica, publicats per N.Molist. MOLIST 1999: 32-44, 52, 63-66.

¹⁶⁴⁹ Més exemples a VALENTI, FRONZA 1997: 172-177.

¹⁶⁵⁰ L’espoli de materials arquitectònics a Olèrdola no ha sigut identificat amb claredat. Només s’ha pogut plantejar el seu desenvolupament a les fileres superiors de la muralla i la torre propera a l’entrada del recinte, al Sector 01. No hi tenim dades de l’església de Sant Miquel, la torre o el *domicilium* senyorial.

La seva planimetria ha estat publicada per C.Batet¹⁶⁵¹. Parcialment documentada, en primer lloc destaca l'existència de diverses estructures, total o parcialment excavades, a la roca, com és el cas dels dipòsits de decantació (C i I) així com diversos retalls (N) que s'han de vincular amb aquests dipòsits. D'altra banda tota la superfície del sòl natural va patir un rebaix per l'adequació de l'habitatge¹⁶⁵². Les estructures excavades en superfície es complementen amb la definició d'un conjunt de forats amb la funcionalitat d'encaixar els pals de fusta (F, E, D, M, L, K entre altres)¹⁶⁵³. Aquests forats no eren iguals ni s'articulaven de la mateixa forma. Per exemple, trobem els forats F, E i D alineats configurant els límits de la casa. També s'han documentat forats agrupats de dimensions molt més reduïdes com és el cas dels quatre que integren el "L".

Es pot plantejar que si bé els forats F, E i D feien de límits de l'habitatge, els del conjunt en forma de L constituïrien part d'una estructura més complexa. D'altres forats com els tres que formen el conjunt M només podem, ara per ara, assenyalar la seva existència. Funcionalment serveixen per l'encaix dels pals de fusta que tenien dues funcions específiques. Per una banda hi servien per recolzar la coberta (aquesta segurament feta de material vegetal); en segon lloc aquestes estructures de fusta servien com elements on recolzar igualment el parament de murs (desaparegut completament) que estaria realitzat en pedra de petites dimensions lligades amb argila o en maçoneria. En realitat no hi tenim suficients dades materials per poder definir els paraments que resseguien els forats de fusta i que constitueixen el límit de l'estança. Aquestes estructures excavades al sòl (de planta circular lleugerament angulosa en molts casos) s'havien realitzat en un moment posterior al rebaix general en aquest límit de l'hàbitat. Els elements (F, E, D, M) defineixen la façana est de l'edifici, de reduïdes dimensions, que nosaltres interpretem com un hàbitat residencial associat a un dipòsit (C). És precisament a l'espai entre el dipòsit (C) i el conjunt de forats de fusta on trobem el límit nord i oest de l'habitatge. En aquest cas no es tracta d'un conjunt de forats per pals de fusta (estructures excavades en superfície), sinó que és una estructura bastida en superfície. Dita estructura amb forma de "L" es defineix amb dos murs (A i B) de característiques similars però amb un nivell de conservació i amplitud diferenciats. Els murs i pals de fusta delimiten l'àmbit de la casa¹⁶⁵⁴.

Aquesta residència del Sector 03 d'Olerdola, en la seva constitució física, els elements constrictius propis de les estructures excavades o bastides en superfície, exemplifica un model que hauria estat generalitzat durant tota l'alta edat mitjana. Com hem assenyalat, els murs A i B defineixen els límits nord i occidental de la casa, mentre que els forats de pals de fusta fan el mateix amb el tancament est. A partir de la planimetria amb que comptem no podem definir com es constitueix el límit sud de la casa, si bé es possible delimitar l'àmbit interior de planta rectangular amb un conjunt d'estructures (H i G). Fixarem ara la nostra atenció en les estructures bastides en superfície (els murs A i B). El mur B s'ha documentat parcialment, en part arrasat, encara que es possible fixar el seu recorregut fins al límit dels forats de pals de fusta. Aquest mur estava constituït per

¹⁶⁵¹ BATET 2005: 46. Documentada als anys 1989-1990, és la planta 03-001B del Sector 03 UH 540.

¹⁶⁵² A tall d'hipòtesi. No oblidem que és complex distingir les fases d'ocupació d'època ibèrica i altmedieval. Un altra hipòtesi planteja que la superfície va ser rebaixada ja en l'època preromana amb una posterior readaptació en època altmedieval, com succeeix a molts *castra* preromans de la província de Zamora.

¹⁶⁵³ Més exemples d'aquest tipus de construccions a: VALENTI, FRONZA 1997: 172-177.

¹⁶⁵⁴ En relació amb aquesta casa: GUIDI 2010c: 105-132.

pedres de petites dimensions lligades possiblement amb fang, si bé no s'ha conservant en altura. Aquest parament té el doble d'amplitud que el anomenat mur A. Aquest darrer parament també s'ha pogut documentar en un estat de conservació pèssim, però amb característiques similars a l'anterior. El mur A discorre perpendicular en relació a la línia dels forats de pal de fusta (D, E i F) i el dipòsit de grans dimensions (C). Hem identificat com part del mur A pateix una petita deformació que s'adapta a la presència del dipòsit C, respectant-lo. Ara per ara no es sap si aquesta "deformació" en l'amplitud del mur A es deu al seu estat de conservació (molt arrasat) o es tracta d'una estratègia constructiva d'adaptació i assimilació per part dels constructors. Si tenim en compte aquesta segona hipòtesi, és possible plantejar que el dipòsit C podria associar-se a una fase d'ocupació precedent i que posteriorment, quan es va bastir els murs de la casa, es va assimilar aquesta estructura de decantació. Sigui com sigui i amb la manca de treballs específics volem reiterar el caràcter "mixt" de tota la construcció¹⁶⁵⁵.

Les característiques constructives (materials i tècniques) que defineixen aquesta casa del Sector 03 la trobem a tota l'àrea intramurs d'Olèrdola, en l'espai inferior de la plataforma rocosa, a la part inferior del recinte emmurallat. Aquestes residències es componen de sitges, banquetes a les habitacions, forats per pals de fusta, canalitzacions, dipòsits, llars escales...¹⁶⁵⁶. Segons N.Molist, els habitatges altmedievals tenen característiques similars a les ibèriques, però amb presència d'una sitja per emmagatzemar els aliments, i la situació dels encaixos i forats fan plantejar l'existència de diferents tècniques en l'alçat d'aquestes construccions¹⁶⁵⁷. Hi havia cases amb parets de pedra en sec, d'argila i de fusta. També s'han documentat diversos dipòsits i cubetes, moltes d'aquestes amb conduccions de desaigües ubicats a l'interior dels àmbits residencials. Els paviments els constituïen la superfície excavada en la roca, amb focs i llars fetes amb argila compactada. La pròpia N.Molist assenyala l'existència, en l'àrea entre la pedrera i el gran dipòsit d'època romana, de cabanes de planta rectangular amb parets de pals de fusta alineats¹⁶⁵⁸. Aquesta heterogeneïtat de tècniques i materials constructius defineixen el model "mixt" que és el que realment va definir les formes i estratègies d'hàbitat al període postclàssic i altmedieval a tota la franja septentrional de l'antic *ager Tarraconensis*. A les estructures retallades en la roca hem d'afegir l'ús de pals de fusta, com les que trobem a l'exemple de la casa del Sector 03 d'Olèrdola en la constitució de les parets que delimiten la casa amb el carrer (els forats alineats D, I, F, M i el conjunt de quatre de L). Les característiques ressenyades en relació a les cabanes apareixen en aquest context "urbà" altmedieval. No obstant això, les característiques dels sòcols de pedra documentats parcialment (A i B) ens indica l'existència d'una sèrie de murs similars els quals constitueixen les cases i la ferreria del Sector 01 d'Olèrdola o la Casa de la Sitja, Santa Maria de Veciana¹⁶⁵⁹, el sector nord-oest de "La Torre" de Sant Marc d'Argençola, etc.

Com hem assenyalat en apartats precedents, en l'estudi de les estructures excavades en superfície, l'anomenat Sector 12 de La Solana (Cubelles) és un dels més complexos de

¹⁶⁵⁵GUIDI 2010c: 105 i ss.; GUIDI 2010d: 93 i ss., amb planimetries d'aquestes estructures.

¹⁶⁵⁶ MOLIST 1999: 52. Exemples d'aquest tipus d'estructures a VALENTI, FRONZA 1997: 172 i ss.

¹⁶⁵⁷ MOLIST 1999: 52. BOSCH et alii 2000: 95 i ss.

¹⁶⁵⁸ S'ha plantejat que donada la simplicitat d'aquestes cabanes aquestes es corresponen amb els primers pobladors altmedievals. MOLIST 1999: 52.

¹⁶⁵⁹ ARBÓS 2003: 231 i ss. No es descriuen els sòcols amb tot el detall que voldríem.

tot el jaciment amb fins a cinc fases d'ús identificats. En treballs precedents hem pogut documentar constants remodelacions, canvis funcionals i transformacions associats a una ocupació contínua durant els segles V-VII d.C.¹⁶⁶⁰. Com succeeix a Sant Marc d'Argençola o al Sector 01 d'Olèrdola, la primera fase ocupacional està definida per la presència d'un conjunt de sitges sense que puguem precisar l'existència o no de cabanes en aquesta àrea associades a aquestes estructures d'emmagatzematge. En la Fase I es va realitzar un retall en la superfície que va afectar al camp de sitges existents¹⁶⁶¹. En l'interior d'aquest rebaix es van realitzar diversos retalls (Fase II)¹⁶⁶² susceptibles d'esser interpretats com fons de cabanes així com un reduït conjunt de sitges disperses. Associat a aquest segon moment d'ocupació es van identificar dues estructures de combustió de plantes circulars definides com llars. La Fase III manté la fisonomia general amb transformacions en relació a diverses estructures i el farciment de sediments¹⁶⁶³. D'altra banda es van documentar associats a aquesta fase un conjunt de murs conservats en mal estat. A tall d'hipòtesi formulem la possibilitat que del conjunt de cabanes de la fase II, o part d'elles fossin amortitzades i part conservades simultàniament en la construcció de l'estructura de pedra associat a aquestes.

Com veiem, a partir de la Fase III es pot documentar la presència de murs bastits amb pedres de dimensions petites i mitjanes. Es pot plantejar l'existència d'aquests paraments associats a les cabanes anteriorment citades ja que no s'han documentat els forats de pals de fusta. No obstant això, és en la Fase IV i V d'aquest Sector 12 de La Solana on més ben documentat tenim la tècnica "mixta"¹⁶⁶⁴: els retalls a la roca es mantenen i moltes estructures bastides en aquests també, però es construeix un edifici en el que es van localitzar fins a quatre àmbits ben definits (els A, B, C i D) i un probable cinquè (I). En l'àmbit A, de forma rectangular allargada, es van documentar dues llars, una d'elles adjacent al parament del mur, mentre que el segon s'insereix en el centre de l'estança. L'espai B, de considerables dimensions, té forma rectangular, més curt que el A però més ample que aquest. En el mur sud-est es situa una llar. En aquest mateix mur, en la seva articulació amb els restants paraments, es va documentar un major grossor de l'obra que indica la possibilitat de l'existència d'una banqueteta correguda o un suport de gran grandària per a la sostrada (pal, pilar, contrafort). L'àmbit C, del qual només es va conservar parcialment els espais nord i nord-oest, es documenta un paviment constituït per pedres irregulars de petita grandària. No es va poder reconèixer els límits sud-est i sud-oest de l'estança, però aquesta va deure constituir-s'hi com un espai de considerables dimensions a partir de les restes de paviment que sí s'han localitzat. De l'àmbit D tot just sí tenim dades respecte al tancament nord-oest i de la seva més que probable continuació del nord-est, sense poder establir límits. El suposat espai I és susceptible d'esser interpretat com les restes (mal conservades) d'una estructura en el parament a manera de contrafort.

Segons el nostre plantejament, el desenvolupament d'una arquitectura residencial "mixta" no és només altmedieval (els casos d'Olèrdola, "La Torre" de Sant Marc d'Argençola, la casa-granja de Santa Maria de Veciana...); en època visigòtica ja el tenim documentat a la Fase III, IV i V del Sector 12 de La Solana, amb aquests

¹⁶⁶⁰ Descripció de les troballes arqueològiques a BARRASETAS 2007: 41-52.

¹⁶⁶¹ BARRASETAS 2007: 41 i 42.

¹⁶⁶² BARRASETAS 2007: 43 i ss.

¹⁶⁶³ BARRASETAS 2007: 43 i ss.

¹⁶⁶⁴ BARRASETAS 2007: 41-52.

mateixos trets tècnics i materials¹⁶⁶⁵. La Fase IV va significar una remodelació completa del Sector 12¹⁶⁶⁶: diversos arrasaments tallen i fixen noves cotes de circulació, es construeixen un conjunt de murs, la unitat estructural dels quals defineixen un complex espai d'hàbitat. Es van documentar diverses fileres de bona factura, amb pedres encaixades perfectament. En la construcció dels murs de delimitació dels espais es van utilitzar pedres de grandària considerable dels quals es van conservar fins a quatre fileres, en alguns sectors reaprofitant en la fonamentació les pedres dels murs de la fase III, ja amortitzats. En aquest sentit hem de subratllar com en la construcció de l'edifici de la Fase IV, que els habitants de l'assentament de La Solana van tenir en compte les estructures preexistents. Hem de reconèixer una voluntat per part dels constructors i operaris de reutilitzar estructures preexistents en la construcció de les noves. En la part sud de l'edifici erigit en la Fase IV es va documentar un paviment compost per pedres irregulars lleugerament en pendent cap a la part interna dels àmbits de la construcció. En l'interior de l'àmbit nord de l'edifici, centrat en relació a l'espai, es documenta una estructura de combustió i/o llar. Aquest elements ens indica la funció residencial de l'espai. Per altra banda l'anomenada com Fase V del Sector 12 té analogies tècniques en relació a l'anterior¹⁶⁶⁷.

En primer lloc cal indicar la reutilització i readaptació de les estructures documentades en relació a la Fase IV. Al límit oest es va erigir un nou mur que inutilitza part del paviment de pedres irregulars i un mur preexistent. No obstant això el paviment no és inutilitzat, sinó que les noves estructures es construeixen a partir d'aquesta cota i/o nivell de circulació. En diversos espais es creen nous nivells d'ús a partir de la creació d'un nou paviment en el qual es van documentar fins a tres llars documentades en diferents llocs de l'habitació¹⁶⁶⁸. Hem de destacar la construcció d'un gran mur en forma de L en la part nord del sector, identificat com un tancat. Els propis excavadors plantegen la possibilitat que en una rasa contemporània a aquesta Fase V s'erigís un mur de material perible. Malgrat l'escassetat de les restes documentades hem d'indicar la presència de morter de calç encara que aquest material no s'hagi documentat en relació a les estructures dels murs. El sòl o nivell de circulació es va localitzar poc definits degut segurament a l'estat de conservació. Aquest conjunt d'estructures s'haurien de datar a partir dels estudis ceràmics de la segona meitat del segle VI d.C.¹⁶⁶⁹

En definitiva es tracta de la consolidació, durant els segles X-XI d.C., d'un model "mixt" des del punt de vista tècnic, material i constructiu que caracteritza tota la franja septentrional de l'antic *ager Tarraconensis*, l'actual Penedès i l'Anoia, durant el període altmedieval, però que ja trobem desenvolupat en diversos jaciments ja en època postclàssica (ss. V-IX d.C.)¹⁶⁷⁰. Però en espais propers a Tàrraco com és el cas de la Solana (Cubelles) també s'identifica aquest tipus de solucions arquitectòniques. Hem de parlar de continuïtat, transformació o ruptura en un punt cronològic específic? La resposta ara per ara es complexa. No tenim datacions absolutes per moltes d'aquestes estructures i per altra banda reconeixem tècnica, material i constructivament els mateixos trets a les formes d'hàbitat postclàssiques i altmedievals. Si bé hem pogut

¹⁶⁶⁵ GUIDI-SÁNCHEZ 2009b.

¹⁶⁶⁶ BARRASSETAS 2007: 41 i ss.

¹⁶⁶⁷ BARRASSETAS 2007: 48-52.

¹⁶⁶⁸ Desconeixem si es tracta de tres estructures de combustió simultànies o successives.

¹⁶⁶⁹ BARRASSETAS, JÁRREGA 1997: 131-152.

¹⁶⁷⁰ GUIDI-SÁNCHEZ 2009b.

reconèixer com a partir dels segles XI-XII desapareix progressivament la forma d'estructures excavades o retallades en superfície en favor de les bastides sobre ella¹⁶⁷¹.

Coves i espais naturals¹⁶⁷².

Al costat de les torres, fortificacions, cabanes i espais arquitectònics preexistents, s'ha d'assenyalar un fenomen extraordinàriament ben documentat en la nostra àrea de estudi: l'hàbitat en coves. Tanmateix no existeixen monografies específiques sobre la ocupació de coves i espais naturals en època postclàssica i altmedieval¹⁶⁷³. Cal destacar la Cova Gran de Santa Anna, la Cova de Sant Salvador i el conjunt de Coves de la Vall. La Cova Gran de Santa Anna (Mediona) és la més gran d'un conjunt de menors dimensions, situada a la vessant sud de la muntanya de Clivelleres. Es defineix com una cambra de 12 m. d'ample per 8 de profunditat, amb dues obertures o boques, essent un refugi de pastors fins i tot fa poc. La Cova de Sant Salvador (Portons), a prop de la capella del mateix nom, té una amplada màxima de 2 m. i una profunditat de 12 m., trobant-se segurament tapiada amb un brancal; en una banqueteta excavada a la roca s'ha documentat ceràmica gris altmedieval¹⁶⁷⁴.

Las Coves de la Vall (Olèrdola) és el conjunt millor conegut del Penedès, al camí que discorre des de Can Castellví fins a la font de L'Ametlló¹⁶⁷⁵, pròxim al conjunt monumental d'Olèrdola. L'esmentat conjunt es defineix com una sèrie de coves amb banquetes tallades a la roca, forats, sitges... En especial un habitacle excavat a la roca, pròxim a les muralles, que va desaparèixer durant la construcció d'una zona de aparcaments. El conjunt de Coves de la Vall va mantenir una ocupació que va des de l'època protohistòrica a la medieval, amb menor incidència d'època romana. Les característiques dels conjunts de la Cova de la Caseta i Cabrera d'Igualada completen la imatge de les coves habitades en època altmedieval. Aquestes estaven profusament transformades mitjançant la construcció d'estructures de fusta, pedra asseca, paviments, sitges i la modificació física de la pròpia roca. En la Cova de la Caseta d'en Segura (Castellet i la Gornal) a la roca es pot apreciar un conjunt de petits forats que servien d'allotjament als puntals que sostenien estructures de fusta¹⁶⁷⁶. Mentre que per sota d'aquest sector de la pendent, en un front de l'aflorament rocós, es va documentar una cova de terra inclinat en el qual hi ha una sitja datada entre els segles VIII i X. S'estructuraven així dos nínxols cavernosos en els quals una cèl·lula familiar podria residir, degudament condicionada amb estructures de fusta i possiblement tàpia, així com emmagatzemar cereal per gairebé un any.

En Cabrera d'Igualada (L'Anoia) l'hàbitat en coves resulta molt més complex i elaborat, fruit d'un alt grau de sofisticació social. Es tracta d'unes coves que servien d'hàbitat als ceramistes que treballaven en uns tallers i forns pròxims, denominades La Terrissa, la Cova del Castell i la Cova Ensorrada, conformant al costat dels tallers un conjunt homogeni datat al segle XI d.C. En La Creueta (Serra Cugalera), pròxima a Cabrera

¹⁶⁷¹ BOLOS 1993: 331-337.

¹⁶⁷² BERTRAND 1978a: 239-258.

¹⁶⁷³ AYMANÍ 1997: 45-56; 2001, 95-108; només es planteja de forma breu a : GUIDI-SÁNCHEZ 2010b.

¹⁶⁷⁴ AYMANÍ 2001: 95 i ss.

¹⁶⁷⁵ BATET 2004: 46.

¹⁶⁷⁶ FOSSIER 1984: 219.

d'Igualada, s'ha documentat una necròpoli amb sis enterraments en cistella de lloses datades en el 800 dC.; mentre que a 200 m en l'extrem sud de la Serra Cugalera es va documentar una gran quantitat de ceràmica grisa i estructures relacionades amb hàbitats datats també el segle IX.

Aquests conjunts de coves de Cabrera d'Igualada subratllen la freqüència ocupacional del àrea, així com la recerca i desenvolupament d'heterogènies estratègies d'hàbitats. La cova de Sant Salvador es troba ubicada en un esperó sobre el qual es va edificar una possible torre de forma triangular que aprofita l'aflorament de la roca. Un cas excepcional és el del conjunt de coves denominada com Fondal de Valldellós (Mediona, Alt Penedès), que en 1978-1985 va ser objecte d'actuacions arqueològiques per part de l'Associació d'Estudis Científics i Culturals de Mediona (AECCM). Es va documentar cavitats naturals i una gran varietat de material arqueològic. Es tracta d'una de les coves més ben conegudes, destacant per les seves troballes, amb preponderància de les peces de vaixel·la fina d'importació i una total absència de ceràmica de cuina. Les característiques orogràfiques del lloc i els materials recollits han plantejat la hipòtesi que es tracti d'un nucli eremític-cultural de finals del segle V d.C. El Fondal de Valldellós s'ubica en un vessant rocós informe, humit, fruit del procés de retrocés de la roca calcària. A causa de l'erosió, les cavitats cavernoses s'han anat recolzant entre si, formant pous, galeries i espais lliures susceptibles de ser habitats. En alguns d'aquests espais s'han format petits pous d'uns 4-5 metres de profunditat, de difícil accés i completament foscos. La denominada Cova A, una cova de reduïdes dimensions (1,5 m d'altura i 2 × 2 m d'espai interior), és la que sembla oferir millor condicions d'hàbitat. Un enorme monòlit de pedra vertical presideix el conjunt de coves en un context de frondositat i heterogeneïtat compositiva del paisatge vegetal¹⁶⁷⁷.

La comunitat eremítica ocuparia i habitaria les diferents cavitats del lloc, a les quals s'afegirien altres estructures constituïdes de pedra seca i en fusta segurament, com a la Cova A del Fondal de Valldellós. Aquesta es defineix com una cel·la o espai d'hàbitat, mentre que les més reduïdes es definirien com espais rituals o d'ofrenes. L'homogeneïtat dels materials permet datar-los a finals del segle V dC., però preferim ubicar-lo a principis del segle VI dC. Els concilis dels segles VI i VII regulen les pràctiques, prescrivint normes i regulacions sobre la vida eremítica i cenobítica, sent habituals els eremitoris altmedievals excavats en la roca/terreny natural com el d'Ares del Bosc (Comtat i Vall d'Albaida, València), en els quals hi hauria petites capelles rupestres associades a aquests hàbitats.

El conjunt de coves associades a hàbitats, malgrat el fragmentari de la informació publicada, és extens. En la Cova de la Plana (Font-Rubí, Alt Penedès) es van documentar restes de ceràmica grisa medieval del segle XI dC. En la Balma de la Cullera (Mediona, Alt Penedès), es va documentar una cullera d'argent que s'ha datat en època visigòtica, el mànec del qual tenia forma d'agulla, sense decoració, relacionada amb els elements que s'utilitzaven en les ofrenes rituals. A les coves de la Peña de l'Àliga i en el Fondal de Borrelleres (Santa Margarida i els Monjos, Alt Penedès) s'articulen un conjunt de coves amb presència d'hàbitats altmedievals, presència de ceràmica grisa, banquetes tallades a la roca, sitges, conduccions de desguàs, etc. En la

¹⁶⁷⁷GUIDI 2010d: 93 i ss.

Cova del Bolet (Mediona, Alt Penedès) s'ha documentat ceràmica altmedieval (segle VIII) essent interpretada com un refugi temporal de pastors.

El costum d'habitar coves va persistir durant gairebé tota l'edat mitjana. En relació a les nostres cronologies, la teoria tradicional estableix que els pobladors van desenvolupar l'estratègia de romandre al territori en comptes d'oposar-se a les diferents invasions i ràtzies. Per a això, aliens a l'autoritat dels imperis carolingi i omeia, la població cercaria d'ocupar llocs apartats, amagats entre les muntanyes, envoltats de boscos, i allunyats de les principals vies de comunicació¹⁶⁷⁸. En conseqüència, les famílies subsistien amb la cacera i el bestiar, disminuint conseqüentment l'explotació agrícola. Tanmateix, la presència de sitges i restes de molins evidencien l'existència d'una activitat de gra i farina que hem de posar en relació amb un mode de producció camperola més complex que el formulat fins ara¹⁶⁷⁹. Els hàbitats en coves han d'associar-se a fenòmens de resistència de comunitats socials front els poders aliens¹⁶⁸⁰, la sobreexplotació dels boscos i la diversitat que ofereix la documentació arqueològica subratllen una complexitat interpretativa.

El poblament en la vessant nord del sistema muntanyenc de Prades (a la franja meridional de l'antic *ager Tarraconensis*), ja en la planura, es planteja majors problemes de definició. Si bé es manté aquesta certa dicotomia entre un poblament en altura i un en el pla¹⁶⁸¹. El poblament altmedieval a l'Espluga de Francolí ha sigut estudiat per A.Carreras Casanovas¹⁶⁸². Sabem que l'Espluga seguia la dinàmica general de la comarca. S'ha plantejat que l'àrea on s'erigiria el castell actualment desaparegut de l'Espluga podria haver allotjat qualsevol tipus d'estructura militar precedent a la conquesta cristiana. No obstant això, manquem de dades arqueològiques o documentals que poguessin corroborar aquesta hipòtesi. Per altra banda també s'ha plantejat la possibilitat d'altra banda s'ha plantejat la possibilitat que la població dispersa que habitaria el vessant nord-occidental del sistema muntanyenc així com les petites comunitats rurals que ocuparien el pla s'anessin reunint gradualment en l'espai que actualment ocupa el nucli de l'Espluga, constituint una àrea relativament poblada abans de la conquesta definitiva del territori de mitjans del segle XII¹⁶⁸³. Ja al segle XI es feia referència a aquest espai com *Spelunca*, topònim indicatiu d'un poblament prefeudal que no necessàriament hauria de ser andalusí. Les *Speluncae* o esplugues són denominacions comuns a llocs habitats al llarg del segle X d.C.¹⁶⁸⁴ El sistema d'abrics naturals, coves i balmes que existeix i existia en tota la part baixa on se situaria el castell medieval és susceptible a haver estat ocupada durant els segles altmedievals. La situació i condicions de dita conjunta de coves és excel·lent perquè permet una comunicació directa amb el pla, el terreny d'explotació agrícola de la Conca així com ofereix una protecció, defensa i resguard enfront de possibles atacs o el pillatge¹⁶⁸⁵. Exemples significatius són els cingles del castell, als actuals carrers dels Ametllers i la desapareguda cova de la Vila¹⁶⁸⁶.

¹⁶⁷⁸ BOLÒS, 1991: 409 i ss.

¹⁶⁷⁹ BARCELÓ, SIGAUT 2004.

¹⁶⁸⁰ BURJACHS 2004: 231 i ss.

¹⁶⁸¹ Com succeeix al Penedès: GUIDI 2010a; GUIDI 2010b; GUIDI 2011;

¹⁶⁸² CARRERAS CASANOVAS 2000c: 44.

¹⁶⁸³ CARRERAS CASANOVAS 2000c: 45.

¹⁶⁸⁴ RIU 1989: 39-41, citat per CARRERAS CASANOVAS 2000c: 45.

¹⁶⁸⁵ Exemples d'aquest poblament en balmes a RIU 1989: 39-41.

¹⁶⁸⁶ CARRERAS CASANOVAS 2000c: 45.

No comptem amb un registre arqueològic ben datat (ja siguin troballes descontextualitzades, presència d'estructures o intervencions arqueològiques rigoroses), però sí tenim una dada que pot esclarir la presència d'un poblament prefeudal a l'àrea de l'Espluga de Francolí abans de la conquesta feudal. Ja hem apuntat que no existeix un registre arqueològic ben datat. Això no vol dir que no hagin indicis o algun tipus de registre arqueològic. Aquest existeix, no obstant això no s'han pogut establir cronologies absolutes. En les intervencions arqueològiques dutes a terme l'any 1999 al vestíbul de la Cova de la Vila es van documentar nivells medievals de difícil datació, un sivella de bronze decorada amb un escut repujat i restes de mur amb estratigrafia formada per calç. Es van localitzar restes de murs que tancaven les dues entrades a la cova. Aquests murs, per la seva tipologia, són medievals, però no s'ha pogut adscriure amb concreció als segles XI-XII d.C.¹⁶⁸⁷ Les característiques del conjunt de coves documentades, la proximitat a recursos hídrics, camps susceptibles de ser conreats... les fan idònies per a l'ocupació al llarg de la història, i d'aquesta dinàmica diacrònica no escapa l'alta edat mitjana¹⁶⁸⁸. Com apunta encertadament A.Carreras Casanovas l'Espluga “reuneix unes certes condicions essencials en aquells moments (turó defensívol, múltiples surgències d'aigua, gorgs, saltats d'aigua amb possibilitats d'irrigació i força motriu...)”¹⁶⁸⁹, que no s'aprofitessin dita conjunta de recursos. Més estrany seria que la fossilització del terme *Spelunca* no fes referència explícita al poblament del lloc precedent a la conquesta feudal definitiva del segle XII.

Cabanes, cases i llogarets.

En l'actualitat, progressivament, van avançant els estudis sobre les comunitats camperoles, l'organització dels seus processos productius, l'estructuració interna (espacial o social), els aspectes ideològics i polítics que subjuguen en el procés històric entre el pas de l'antiguitat a l'edat mitjana¹⁶⁹⁰. Cada vegada són més nombrosos els assentaments altmedievals que coneixem en profunditat, com els de L'Esquerda, Roda de Ter i Vilaclara de Castellfollit del Boix¹⁶⁹¹. Després de dècades d'intervencions arqueològiques en diferents punts de l'Alt Penedès, Baix Penedès, L'Anoia i el Garraf, podem definir un quadre tipològic i constructiu dels assentaments tardoantics i altmedievals molt més concret. Disposem d'exemples ben documentats com són El Garrofer de la Cisterna (Sant Pere de Ribes, Garraf), La Solana (Cubelles, Garraf), “La Torre” de Sant Marc d'Argençola (Anoia), l'àrea del castell de la Santa Creu (Calafell, Baix Penedès), La Quadra de la Cogullada (Montmell, Baix Penedès) i la paradigmàtica Olèrdola (esmentada com *civitas* en la documentació escrita del segle X d.C.) ens il·lustren aquestes estratègies d'hàbitat. Les fórmules arquitectòniques identificades es caracteritzen per l'ús i ocupació de materials peribles. D'altra banda, el material constructiu s'extreu i s'utilitza generalment en entorns geogràfics reduïts i immediats a aquests hàbitats i les variables del material constructiu conservat en relació a l'ocupació i selecció constitueixen indicadors de desigualtat en contextos socials aparentment homogenis¹⁶⁹².

¹⁶⁸⁷CARRERAS CASANOVAS 2000c: 45 i 46.

¹⁶⁸⁸CARRERAS CASANOVAS 2000c: 46.

¹⁶⁸⁹CARRERAS CASANOVAS 2000c: 46.

¹⁶⁹⁰ El més extens treball és de WICKHAM 2005.

¹⁶⁹¹ ENRICH et alii 1995, 95-106; ENRICH, PEDRAZA 1993, 317-324; ENRICH HOJA 1995.

¹⁶⁹² BOLOS 1993: 331-337.

L'hàbitat en cabana és de reduïdes dimensions i de caràcter unifamiliar. La cabana de forma generalitzada s'associa a altres estructures (sitges, necròpolis, tancats, cases erigides en pedra, elements de tàpia, etc) agrupant-se en conjunts. Aquests conjunts tenen una lectura estratigràfica extraordinàriament complexa¹⁶⁹³, com és el cas de “La Torre” de Sant Marc d'Argençola¹⁶⁹⁴. Els diversos elements identificats en aquest jaciment no dista dels que trobem en La Solana¹⁶⁹⁵ o en el camp de sitges del Sector 01 d'Olèrdola¹⁶⁹⁶. En “La Torre” les estructures A, B, C, D, I i F són susceptibles de ser interpretades com cabanes. Els paraments documentats associats a elles (núms. 1, 2, 3, 4, 5 i 6) s'articulen en relació a aquestes cabanes i a un extens conjunt de sitges de diferents cronologies (fins a un total de 75), que delimiten les àrees en les quals habitaven les diverses famílies i possiblement constituïen cercats per a animals (els núms. 1 i 2 són els millor definits). Les cabanes documentades en aquesta terrassa natural s'articulen de forma concèntrica en torn al turó i s'agrupen en conjunts heterogenis formalment constituïts per les mateixes tècniques i materials constructius, relativament rudimentaris. Les troballes de “La Torre” de Sant Marc d'Argençola fa plantejar la hipòtesi de grups de cabanes a manera de llogarets que han de ser identificades com les *sunken-featured buildings*, *grubenhäuser* o *fonds du cabanne* però bastides amb murs de pedra¹⁶⁹⁷. Aquestes cabanes altmedievals les trobem de forma fragmentaria en tota la franja de frontera entre el comtat de Barcelona i al-Andalus: al poblat d'estructures peribles de Montpaó (Calafell, Baix Pendès), La Manresana (Prats de Rei, Anoia), La Tossa (Santa Margarida de Montbui, Anoia), en l'entorn de l'església de Santa Maria (El Bruc, Anoia), en el camí del castell al cementiri de la Piera (Anoia), etc¹⁶⁹⁸.

En alguns casos aquests fons de cabana o estructures excavades parcialment en la roca s'han documentat molt parcialment, com les trobades en l'església del castell de la Santa Creu de Calafell, que van posar en relleu l'existència d'una sèrie de forats de pals de fusta i dues estructures rectangulars (les núms. 6 i 7) preexistents a la construcció de l'església romànica¹⁶⁹⁹. Si bé les dimensions de l'estructura núm. 6 són massa reduïdes com per a ser un espai d'hàbitat, la identifiquem com magatzem en relació amb una possible cabana de majors dimensions (núm. 7). En realitat aquests espais van ser identificats però no excavats en la seva totalitat; per aquesta raó resulta complex relacionar aquestes estructures amb el dipòsit litúrgic (núm. 1) i els soterraments circumdants altmedievals (núms. 2 i 3). Les estructures (datades en torn al segle X d.C.) van ser arrasades amb la construcció de l'església romànica, de la qual conservem el seu absis (núm. 4) i les ampliacions realitzades ja en els segles XIV i XV d.C. (núms. 9 i 10). El propi arqueòleg excavador, J.Santacana, proposa l'existència d'una sèrie de cabanes no documentades entre l'església i la fortificació que s'erigirà ja en època altmedieval.

En relació a la denominació de casa, aquesta es defineix com una estructura més sòlida i

¹⁶⁹³GUIDI 2010d: 93 i ss.

¹⁶⁹⁴ NADAL, PASCUAL 2004: 217-228; NADAL et alii 2005: 161-182.

¹⁶⁹⁵ BELLMUNT 1982; BARRASETAS 2003: 383-392; BARRASETAS 2007.

¹⁶⁹⁶ BOSCH et alii. 2003: 775-790.

¹⁶⁹⁷ NADAL et alii 2005, 161 i ss.

¹⁶⁹⁸ Similars als estudiats per RIU 1975.

¹⁶⁹⁹ GUIDI-SÁNCHEZ 2010b.

resistent que la cabana, bàsicament erigida en pedra¹⁷⁰⁰. No obstant això, en les cases altmedievales documentades reconeixem elements com l'ús de tapia, maçoneria i superfícies excavades en la roca que són similars tècnica i materialment a les cabanes anteriorment descrites. En apartats precedents hem incidit en aquest caràcter “mixt” de la casa altmedieval. Un exemple il·lustratiu ens facilitarà la comprensió d'aquestes estructures: la denominada com casa de la Sitja de la Quadra de la Cogullada (Montmell, Baix Penedès)¹⁷⁰¹. Es tracta d'una habitació que formava part d'una casa en forma de “L” situada en la terrassa inferior del Sector 2 del poblat, amb la porta situada en paral·lel al camí que travessava el poblat en adreça nord sud. Es defineix com un espai de planta quadrangular de 30m² de superfície interna. Sobre els límits de la superfície excavada es van assentar murs d'una amplària de 80-90 cm., construïts amb un parament de pedra seca de grans dimensions, forma irregular i unides amb argila¹⁷⁰². En el cantó sud-est es situa una porta de 0,70 m. En l'extrem nord-est de l'habitació es va segregar un àmbit diferenciat de 1,3 m², delimitat per un petit mur que discorria en adreça nord-sud i recolzat en el mur de tancament nord. En l'interior d'aquest reduït àmbit es situa una sitja de forma oval (de 1,25 m. de profunditat) que dona nom a la casa. El problema constructiu dels desnivells es va solucionar amb la construcció d'un contrafort de secció triangular i erigit amb pedra seca, reforçant el mur perimetral oest¹⁷⁰³. Malgrat que no han estat excavades, les cases dels Sectors 2 i 3 de La Quadra de la Cogullada responen a aquest esquema tècnic, constructiu i tipològic de *domus* altmedieval: parcialment excavats en la roca o readaptant i utilitzant afloraments rocosos, gairebé sense fonamentacions els murs de pedra s'alcen sostenint cobertes de fusta¹⁷⁰⁴. Les plantes són quadrangulars o rectangulars i s'associen murs que delimiten espais per a corrals i granges. Aquest model de *domus ruralis penetense* es consolida en el s.XI d.C. tenint una continuïtat que arriba fins a època moderna.

Si bé la construcció de les cases de la quadra de la Cogullada es van edificar ex novo sovint aquest tipus de construccions es readapten a estructures preexistents, com és el cas de Santa Maria de Veciana, a l'Anoia¹⁷⁰⁵. No tenim dades per a poder situar cronològicament la construcció de l'edifici tardoantic malgrat la ceràmica decorada amb motius cristians trobada en el recinte¹⁷⁰⁶. La veritat és que el parament dels murs de l'edifici medieval es recolza en diversos punts directament en la construcció postclàssica. Aquesta dada indueix a pensar en una dilatada continuïtat o pervivència de l'edifici romà-tardoantic. Aquest s'estructura en diverses estades de forma rectangular (núms. 4, 5, 6, 7 i 8) i dos grans murs (núms. 9 i 11) que delimiten una àmplia superfície identificada com pati o corral. Diversos enterraments tardans (núms. 1, 2 i 10) van tenir lloc durant la vida de l'edifici d'origen tardorromà amb continuïtat visigòtica¹⁷⁰⁷. La construcció en pedra d'aquestes infraestructures confirmen l'ús de materials petris en cronologies postclàssiques i la seva solidesa va ser reconeguda pels operaris del s. XI d.C., qui edificaven una nova estructura sobre l'anterior¹⁷⁰⁸. Es tracta d'un edifici, les dimensions del qual no disten massa de les precedents, de forma rectangular articulat en

¹⁷⁰⁰ Per la casa castellana medieval veure CARLE 1982.

¹⁷⁰¹ MIQUEL, VILA 2005: 89-91.

¹⁷⁰² MIQUEL, VILA 2005: 90; GUIDI 2010d: 93 i ss.

¹⁷⁰³ MIQUEL, VILA 2005: 90 i 91.

¹⁷⁰⁴ FOSSIER 1984: 219.

¹⁷⁰⁵ ARBÓS 2003: 225-237.

¹⁷⁰⁶ ARBÓS 2003: 232.

¹⁷⁰⁷ ARBÓS 2003: 223 i 224.

¹⁷⁰⁸ ARBÓS 2003: 230 i ss.

dos àmbits (núms. 2 i 4) compartimentats per un llindar (núm. 3) i la presència d'un mur (núm. 7) les dimensions del qual i articulació respecte l'edifici medieval indueix a plantejar la ubicació d'un pati o corral sobre el precedent. Posteriorment s'edificaria una església romànica que la seva axialitat respecte als edificis tardoantic i medieval, i algunes escasses restes arqueològics documentats (com una dovella d'arc de ferradura¹⁷⁰⁹) fa plantejar als seus excavadors la possibilitat de l'existència d'un edifici de culte anterior que aniria associat a les residències anteriorment descrites.

La definició de les cases de la Sitja i de San Maria de Veciana són anàlogues a nombroses estructures documentades en tota l'àrea de l'antic *ager Tarraconensis* o en les proximitats, territori transformat ara en la frontera altmedieval: el centre d'explotació agrícola associat a un camp de sitges¹⁷¹⁰ del Turó del Rei Moro (Sant Quintí de Mediona, Alt Penedès), La Trunyella (Bonastre, Baix Penedès), el Solar d'en Fages (Capellades, Anoia), La Vinya del Tallaret (Ódena, Anoia), la *statio* romana del Pla de Rubió (Anoia), Vilallonga (Sant Martí Sesgueioles, Anoia), el Camí de Calç Gotso de Dalt (Argençola, Anoia), el camí de Calç Sala a Calç Seuba (Prats de Rei, Anoia), La Creueta en la Serra Cugalera (Cabrera d'Anoia), el Serrat del Campaner (Carme, Anoia), el Turó de l'Alzina (Ódena, Anoia), el Puig de la Mola (entri Avinyonet del Penedès, Begues de Baix Llobregat, Olesa de Bonesvalls de l'Alt Penedès i l'Olivella en el Garraf), la Quadra de Gallifa (Cubelles, Garraf), Cofurna de Ca Planes (Sitges, Garraf), Puit de Sitges (Garraf), etc¹⁷¹¹.

Ben conegut és el fenomen en el qual la vil·la romana dóna pas al vilatge medieval, després d'un dilatat procés històric, com en el cas del nord d'Itàlia i com documentem a Cubelles (Garraf) on, sobre l'edifici romà, s'edifica el castell entorn al qual s'articula la població medieval que ha perdurat fins a l'actualitat¹⁷¹². No obstant això, ara per ara el nostre coneixement del *locum penetense* segueix pendent d'estudis específics. La Quadra de la Cogullada ens ofereix la *turris*, el *castellum*, el llogaret i un conjunt d'estructures entre les quals podem destacar cases (cadascuna d'elles casa *colonica*) que es troben parcialment excaves en la roca però erigides en pedra¹⁷¹³. L'agrupació d'aquestes cases, com la de cabanes i cases en "La Torre" de Sant Marc d'Argençola, constitueixen llogarets, elements d'aglutinació poblacional que estan relativament ben documentats a partir del segle X d.C.¹⁷¹⁴, encara que reconeixem elements propis d'aquestes entitats ja en el segle VII d.C. en La Solana (Cubelles).

La quadra de la Cogullada es situa a l'extrem sud de La Serreta de Can Ferrer, al Montmell (Baix Penedès)¹⁷¹⁵. Al llarg del text hem citat en nombroses ocasions aquest extraordinari jaciment arqueològic que sintetitza les diverses formes i estratègies d'hàbitat relatives a la frontera entre el comtat de Barcelona en expansió i en detriment d'al-Andalus¹⁷¹⁶. La *turris ad castellum* domina les fèrtils valls de la Cogullada i la denominada com Masia Ventosa. Aquest assentament està documentat textualment com

¹⁷⁰⁹ ARBÓS 2003: 231.

¹⁷¹⁰ En relació a la agricultura medieval: SALRACH 1993: 117-145; BARCELÓ, SIGAUT 2004.

¹⁷¹¹ GUIDI-SÁNCHEZ 2010b.

¹⁷¹² CAIXAL et alii 1998.

¹⁷¹³ MIQUEL, VILA 2005: 65 i ss.

¹⁷¹⁴ NADAL, PASCUAL 2004: 217-228; NADAL et alii 2005: 161-182.

¹⁷¹⁵ MIQUEL, VILA 2005, 65 i ss., per entendre la formació del paisatge històric del Baix Penedès veure BOLÓS 2003: 239-248. Veure també: GUIDI 2010d: 93 i ss.

¹⁷¹⁶ MARTÍ 1993b: 247 i ss.

quadra o *domus* de la Cogullada des de finals del segle X d.C. A partir del segle XIV s'inicia el seu declivi, documentat textual i arqueològicament, fins al seu abandó en el segle XV d.C.¹⁷¹⁷. En l'actualitat es caracteritza per ser un despoblat devorat per la vegetació i en un progressiu estat de degradació.

La importància de la torre queda palesa en diversos documents en els quals a l'assentament se li denomina *turris* de la Cogullada (núm. 1). La *turris* (torre, mota) es present des de finals del s. X d.C., no obstant això, la falta d'intervencions arqueològiques silencia l'ocupació precedent del sector. La denominació de *quadra* defineix el status del jaciment de forma més concreta: es tracta d'una subunitat territorial dintre dels termes dels castells, amb jurisdicció pròpia, en l'interior de la qual es troba un petit nucli fortificat (*domus*) del que creix un llogaret al qual protegeix, que administra i gestiona¹⁷¹⁸. La Quadra de la Cogullada respon a aquest esquema, generalitzat en tot el territori, però del que trobem restes fragmentaris.

A partir del s. X d.C. l'aglutinació poblacional (*congregatio hominum*) es consolidarà amb el fenomen denominat *incastellamento* (encastellament); és el moment quan en torn a castells edificats generalment en espais en altura s'estenen els llogarets (conjunts de cabanes i cases) sovint protegits per muralles i els propis accidents geogràfics¹⁷¹⁹. Aquest fenomen (*pastes homines*) hem de vincular-lo amb la intervenció directa dels *seniores* en els quals delega el poder el comtat de Barcelona en la seva expansió entre el Llobregat fins el Gaià *grosso modo*¹⁷²⁰. La causa d'aquest encastellament no és tan sols la protecció enfront de l'enemic: l'administració i gestió dels recursos econòmics i un millor control fiscal es tradueixen després d'aquest fenomen d'aglutinament poblacional¹⁷²¹. El model de colonització de la divisió dels *castra* del segle X d.C., seguint un patró de territorialització a escala molt més reduïda, és el procés resultant d'unes castellanies que es subdivideixen en més castellanies i aquestes en *quadras*, generalment situades en valls i terrenys fèrtils cada vegada més allunyades de turons abruptes i rocosos. La veritat és que manquem d'estudis monogràfics en els quals es jerarquitzin i articulin aquests assentaments sobre la base de la progressiva expansió comtal i la seva important labor re-estructuradora del territori (sense oblidar la important labor dels monestirs de Santes Creus o Sant Cugat del Vallès¹⁷²²). El concepte d'un *saltus* relativament independent donava pas així a un territori cada vegada més controlat i sotmès a l'autoritat senyorial/comtal.

Superfícies excavades. Fosses, cabanes i sitges.

Des dels segles VI-VII d.C. es documenten residències excavades o retallades en la terra i la roca¹⁷²³. Les característiques dels casos documentats, associats a fons retallats en l'interior i fins i tot a formes mixtes (fosses amb una paret folrada de pedra), indueixen a plantejar que aquest tipus d'habitatges van ser més freqüents del que la seva aparició

¹⁷¹⁷ Descripció del conjunt i recopilació de fonts textuales a MIQUEL, VILA 2005: 65 i ss.

¹⁷¹⁸ MIQUEL, VILA 2005: 67 i ss. BOLOS 1993: 331-337.

¹⁷¹⁹ Interessants reflexions a MARAZZI 1995: 187 i ss.; per al nostre territori: GUIDI 2010d: 93 i ss..

¹⁷²⁰ BATET 1993: 263-274; BATET 2004: 49 i ss.

¹⁷²¹ En relació al treball camperol BARCELÓ 1988: 195-274, sobretot BARCELÓ 1995, 61-72.

¹⁷²² Especialment interessant el capítol "La formació dels dominis del monestir de Sant Cugat i de la catedral de Barcelona", BATET 2004: 50-54.

¹⁷²³ GUIDI 2010d.

en el registre arqueològic tendeix a indicar i la seqüència estratigràfica del qual és extraordinàriament subtil¹⁷²⁴. En aquest sentit són els processos tafonòmics i metodològics els que condicionen la identificació tipològica d'aquests hàbitats. No obstant això, d'una lectura atenta de les estructures documentades es poden extreure algunes conclusions, com succeeix en el cas de la planimetria del jaciment de “La Torre” de Sant Marc d'Argençola¹⁷²⁵. Dels set fons de cabanes documentats dos són de planta ovalada mentre que les restants són rectangulars amb els angles arrodonits, la gran majoria amb murs bastits en pedra¹⁷²⁶. Si bé tota aquesta àrea ha estat interpretada com residencial, l'àmbit A, en l'interior del qual es situaran diverses sitges (els núms. 34, 35, 36 i 37) es constitueix com un taller i/o ferreria¹⁷²⁷.

Com hem exposat anteriorment en diverses vegades, el jaciment de La Solana a Cubelles és paradigmàtic per l'extensió de superfície excavada i abundància de dades¹⁷²⁸. Comentarem a continuació els 14 sectors on es van realitzar les intervencions arqueològiques.

El denominat Sector 1¹⁷²⁹ es constitueix com un fons de cabana de considerables dimensions excavat en el sòl al que se li annexa un forn¹⁷³⁰. La boca del forn es situava en l'interior de la cabana establint l'accés mitjançant un petit mur de pedra del qual es va poder documentar dues fileres paral·leles entre si. Aquest mur feia d'element de delimitació dels espais i de protecció enfront del forn. És de planta arrodonida amb base plana i una volta de canó d'argila que arrencava des del sòl i cobria el forn. L'estructura va ser objecte de diverses remodelacions. La més significativa va canviar l'accés del forn de l'interior de la cabana a l'exterior, per la part sud, quedant sobrevolat sobre el nivell de circulació de la cabana. Posteriorment es van realitzar dues remodelacions. En la primera es va instal·lar una cubeta lateral annexa al forn i a la cabana, de reduïdes dimensions, que va funcionar en paral·lel al forn. En la segona remodelació es va realitzar un forat en la cubeta. El farciment de l'àrea va ser gradual, a mesura que es realitzava les diverses remodelacions del forn també acumulant sediment residual en el seu interior¹⁷³¹. No es tracta de transformacions fruit de la “deixadesa” o la casuística sinó més bé intencionades. A causa del canvi d'usos dels diferents espais i l'articulació d'aquests, els farciments de l'estructura es van produir amb capes successives de cendres i argiles amb l'objectiu d'aixecar nous nivells de sòl i circulació¹⁷³². El material ceràmic recuperat és poc significatiu. Es tracta d'un fragment de Keay 62 d'àmfora africana, datada a partir del 475 d.C. El sector va sofrir nombrosos aportacions de sediments i canvis substancials, com demostra l'aparició a nivells estratigràficament superiors d'una àmfora Dressel 2/4, una àmfora ibèrica i TSH¹⁷³³. Els excavadors van posar en relleu la impossibilitat de distingir seqüències temporals entre els diferents estrats.

¹⁷²⁴ CHAPELOT 1980: 5-57.

¹⁷²⁵ NADAL, PASCUAL 2004: 217 i ss.; NADAL et alii 2005: 161 i ss.

¹⁷²⁶ Veure estructures similars a: VIGIL-ESCALERA 2000, 223-252.

¹⁷²⁷ NADAL, PASCUAL 2004, 220. Per el treball del ferro a l'època medieval: SANCHO 1999.

¹⁷²⁸ BELLMUNT 1982; BARRASETAS 2003: 383-392; BARRASETAS 2007.

¹⁷²⁹ BARRASETAS 2007: 25-27.

¹⁷³⁰ Veure exemples a CHAPELOT 1980, 5-57.

¹⁷³¹ L'estructura de la cabana-forn ens recorda la planta “complexa” de Gótzquez (Madrid), VIGIL-ESCALERA 2009: 221, fig. 3.

¹⁷³² BARRASETAS 2007: 26.

¹⁷³³ Materials ceràmics: BARRASETAS, JÁRREGA 1997: 131-152; JÁRREGA 2007: 83-118.

L' anomenat Sector 2 no ha estat definit ni interpretat per els seus excavadors¹⁷³⁴. Segons els nostres plantejaments es tracta d'una cabana de dimensions monumentals. Tanmateix es va documentar, en molt mal estat, una estructura de combustió retallada en el sòl argilenc en l'interior del qual es conservaven restes de la sedimentació conseqüent amb el seu abandó, amb gran quantitat de cendres però d'escassa potència. Per sobre del nivell de circulació d'ús de la gran cabana es va documentar una gran quantitat de sediments amb tovots i carbons, delimitats aquests elements per un conjunt de pedres¹⁷³⁵. Els materials ceràmics es constitueixen en àmfora africana i ceràmica a torn¹⁷³⁶.

El Sector 3 reuneix una sèrie d'elements extraordinàriament complexos d'identificar¹⁷³⁷. La primera seqüència ocupacional la indica un pou (C) que queda amortitzat per unes construccions posteriors. L'excavació es va aturar als 6,40 m. respecte al nivell del sòl (20 m.s.n.m.) sense poder arribar al fons del pou. En una segona fase ocupacional es va realitzar un retall en la roca de forma arrodonida i amb escassa profunditat, els límits del qual realitzen una suau pendent. El farciment d'aquesta estructura presentava nombrosa quantitat de cendres. Es van documentar altres unitats excavades en la roca. En una fase ocupacional posterior es va realitzar una retallada elipsoidal amb les parets en baixada vertical (UE 1110). Altra cabana de reduïdes dimensions (UE 1633) de planta circular retallava sediments i part de la roca natural, documentant així mateix farciment en el seu abandó per argiles, cendres i carbons. En la part nord-oest del Sector 3 es va documentar les restes d'una estructura de combustió (UE 1624) danyada per un retall (UE 1534). En un estrat que cobria l'extensió de la retallada 1639 es van documentar restes de ferro treballat. Es va localitzar un segon pou (UE 1534) de planta arrodonida i amb una profunditat d'uns escassos 60 cm. El relleu del pou es va realitzar mitjançant diversos farciments d'estructures les quals retallava. Per alguna raó que desconeixem, els habitants del jaciment van desistir de seguir aprofundint. En un moment posterior es va obrir un tercer pou (UE 1601), proper al UE1637. La obertura d'aquest pou es va realitzar quan el primer ja estava amortitzat. A diferència de l'anterior, les parets d'aquest pou, de planta arrodonida, eren esllavissades, raó per la qual van aturar la seva execució a uns 3 m. de profunditat (23,5m.s.n.m.). En l'interior d'aquest pou es van documentar abundants restes de fauna: es tractava de tres cérvols de diferents edats i restes de diverses aus. Els farciments d'amortització del pou van posar en relleu estrats de terra natural descomposta en relació a més restes de fauna. Nombroses unitats estratigràfiques d'aquest sector es van veure afectades per les rases de prospecció dels excavadors¹⁷³⁸. En quant al material ceràmic, els excavadors posen en relleu la seva incapacitat per a poder adscriure'l a cronologies precises. No obstant això l'estudi realitzat per R. Jàrraga ha posat de manifest la presència de Key 62 en diferents nivells de farciment així com d'Africana D forma Hayes 104C, Africana D-2 Hayes 99 i formes de les àmfores africanes Key 55A i 57A, datats en el segle VI d.C.¹⁷³⁹ Malgrat que els excavadors s'esforcen a datar l'amortització d'aquests espais a la fi del s. V i principis del VI de forma generalitzada, aquests reconeixen així mateix la impossibilitat de datar

¹⁷³⁴ BARRASSETAS 2007: 27.

¹⁷³⁵ Els excavadors indiquen que tot el sector es va veure afectat pel cultiu de la vinya en èpoques modernes.

¹⁷³⁶ Materials ceràmics: BARRASSETAS, JÁRREGA 1997: 131-152; JÁRREGA 2007: 83-118.

¹⁷³⁷ BARRASSETAS 2007: 27-30.

¹⁷³⁸ BARRASSETAS 2007: 29.

¹⁷³⁹ Materials ceràmics: BARRASSETAS, JÁRREGA 1997: 131-152; JÁRREGA 2007: 83-118.

la obertura del segon i tercer pou. En aquest sector es va documentar un osculatori de bronze.

El Sector 4 abasta única i exclusivament dues estructures identificades com dipòsits¹⁷⁴⁰. Del total de l'excavació es van documentar 4. Els altres dos dipòsits s'integren en la resta de les estructures del jaciment, mentre que aquests que pertanyen al Sector 4 apareixen "independents". El primer d'ells té una profunditat de 30 cm., de planta quadrangular, amb una petita cubeta de decantació en el centre. El dipòsit presentava un revestiment d'*opus signinum* molt fi. En una segona fase es van realitzar una sèrie d'incisions en forma d'enreixat. El segon dipòsit del Sector 4 és de dimensions similars a l'anterior, amb planta quadrangular. Presenta una cubeta de decantació inscrita en el seu interior. No es van documentar materials en els estrats que omplien ambdós dipòsits¹⁷⁴¹.

El denominat com Sector 5 es defineix com un conjunt de 17 sitges¹⁷⁴². Els excavadors dubten de l'adscripció d'aquestes estructures a la catalogació de sitja a tenor del seu escàs diàmetre i profunditat, apuntant la possibilitat de que es tractin d'estructures relacionades amb el treball agrícola i els cultius. Sabem de la seqüència ocupacional de dos moments diferenciats a través de dos conjunts d'estructures que es tallen entre elles. La resta d'elements tallen el subsòl natural. Sis d'aquestes estructures són relativament uniformes (amb un 1m. de profunditat) i agrupades. La sitja 1107 conté el cos d'una dona adulta jove. Aquest soterrament no apareix adscrit a la sitja sinó sobre nivells de farciment de color gris cendra, mentre que el farciment que cobreix el cadàver és de color marró. La resta de sitges apareixen disperses. La 1127 té dos tipus de farciments que contenen restes faunístiques de oviceprins i bòvids sense connexió anatòmica; el segon farcit conté restes de conquilles de mol·luscs. La sitja 1409 també presenta fauna domèstica: restes d'un gos en el fons i, sobre aquests estrats, els d'una cabra i una ovella. En el Sector 5 es documenta un tercer dipòsit¹⁷⁴³ pavimentat en *opus signinum*. La seva construcció retalla els nivells del subsòl natural. Es va documentar la cubeta interior i tres de les quatre parets que delimitaven i constituïen l'estructura contenidora. No s'ha pogut posar en relació amb el conjunt de sitges degut a la manca de seqüències estratigràfiques clares que puguin ser datades¹⁷⁴⁴. Els escassos materials ceràmics no permeten establir seves cronologies d'ús.

El denominat Sector 6 engloba un conjunt de 13 sitges, una estructura de combustió i dues estructures retallades a la roca¹⁷⁴⁵. Només hi ha dues sitges interrelacionades (els 1532 i 1527). A l'hora d'excavar la 1527 es va realitzar una lleugera desviació amb la intenció de respectar la preexistent, la qual cosa ens indica una simultaneïtat aparent d'ús. Totes les sitges presentaven un alt grau d'arrasament a tenor del procés d'excavació. La sitja 1123 contenia diversos nivells de farciment entre els quals destaca un esquelet gairebé complet amb certa connexió anatòmica. Gairebé tocant aquesta sitja es situava una altra retallada al subsòl de forma arrodonida, identificat com un espai de combustió que presentava un fragment de paret vertical. Tant la sitja com l'estructura de

¹⁷⁴⁰ BARRASETAS 2007: 30 i 31.

¹⁷⁴¹ BARRASETAS 2007: 31.

¹⁷⁴² BARRASETAS 2007: 31 i 32.

¹⁷⁴³ Els altres dos dipòsits es localitzen al Sector 4.

¹⁷⁴⁴ BARRASETAS 2007: 32.

¹⁷⁴⁵ BARRASETAS 2007: 33.

combustió van quedar afectades i arrasades per la rasa de prospecció¹⁷⁴⁶. Especial rellevància tenen les estructures 1497 i 1545. La 1497 presenta 1,80 m. de diàmetre i 1,10 de profunditat, amb secció cilíndrica. El 1545 presentava 1,65 m. de diàmetre i 75 cm. de profunditat. Els materials documentats en el sector 6 són escassos: un fragment d'àmfora africana Key 71 de finals del s. VI i una llucana que hem de situar entre finals del s. IV i el VII d.C.¹⁷⁴⁷ Es pot establir seqüències d'ocupació de les diferents estructures.

El denominat Sector 7 inscriu una única estructura de considerables dimensions, de planta trapezoïdal, amb unes dimensions de 2,5 m. d'amplada i una profunditat de 45 cm.¹⁷⁴⁸ Els estrats de farciment de la cabana estaven coberts per sediments (A) amb material ceràmic. En els estrats inferiors es van documentar fragments difícils de precisar entre els quals destaca un fragment de ceràmica grisa paleocristiana Rigoir 13/14 de finals del segle V d.C. Les dues seqüències estratigràfiques posteriors aporten àmfores de procedència africana i fragments d'àmfora de forma residual.

El Sector 8 és de complexa definició per la superposició dels elements que l'integraven, la seva seqüència temporal i l'arrasament d'aquestes estructures¹⁷⁴⁹. L'element definidor principal és el retall (1445) que engloba un conjunt d'elements arquitectònics, sitges i soterraments. Cal destacar el retall 1544 i dos estrats datats en l'edat del ferro. Aquestes estructures queden amortitzades en un moment molt posterior per una sepultura (1393). El retall 1445, de gran extensió i forma indefinida, emmarca en el seu interior una sèrie de retalls i farciments posteriors amb abundància de materials. El retall 1293 és de forma arrodonida. El 1341 està centrat respecte a la gran retallada del conjunt. El 1442 té tendència arrodonida. El 1443 es de forma poc definida, més profund en la seva part nord que en la sud. El 1444, similar a l'anterior. La majoria d'aquestes estructures estaven farcides de sediments amb gran quantitat de cendres, carbons i argiles de color ataronjat i marró. Cobrint part d'aquestes estructures (les 1442, 1443 i 1444) es va documentar un sediment argilenc de color marró clar amb abundància de carbons d'uns 30 cm. de potència. Una vegada amortitzat tot aquest sector, en una fase ocupacional posterior, es van obrir dues sitges (els 1382 i 1380)¹⁷⁵⁰. En la 1380 es va documentar un petit fragment de crani humà pertanyent a un fetus de 6/7 mesos. Sense poder establir relació estratigràfica amb els elements anteriorment citats es van documentar tres sitges (1073, 1076 i 1555). Al nord del sector es va trobar dos murs molt arrasats. Ambdós estaven construïts amb tècnica de pedra seca.

En aquesta àrea es va documentar nivells d'enfonsament procedents de la caiguda dels paraments¹⁷⁵¹. En aquest sector es van documentar altres quatre sepultures, dos dels quals s'alineaven en sentit nord-sud i dos en est-oest. La tomba 1329 presentava major nivell d'arrasament, realitzada amb *tegulae* i restes de ceràmica. La sepultura 1393 estava orientada nord-sud realitzada en una caixa de pedres, coberta de *tegulae*. La sepultura 1034 estava realitzada en una caixa de pedres la fossa de les quals talla els nivells d'argiles naturals. La sepultura albergava una dona de 45-50 anys, estava

¹⁷⁴⁶ BARRASETAS 2007: 33.

¹⁷⁴⁷ Materials ceràmics: BARRASETAS, JÁRREGA 1997: 131-152; JÁRREGA 2007: 83-118.

¹⁷⁴⁸ BARRASETAS 2007: 33 i 34.

¹⁷⁴⁹ BARRASETAS 2007: 34-37.

¹⁷⁵⁰ BARRASETAS 2007: 34.

¹⁷⁵¹ BARRASETAS 2007: 35.

disposat sobre un fons sense jaç i presentava el crani lleugerament deformat per la pedra de la cobertura del cap, que estava desplaçada. La sepultura 1390 estava en part excavada en el subsòl i retallava els sediments d'amortització de la sitja 1380, pertanyent a un home adult. En aquest sector es va documentar ceràmica a mà de les característiques pròpies de l'edat del ferro. Respecte a l'ocupació postclàssica es va documentar un fragment d'àmfora africana Keay 62A, de entre el 475 al 600 d.C., i diversos fragments d'àmfora africana Keay 55A, Keay 62I, africana D-1 Hayes 103/104, d'inicis del segle VI d.C. Al costat d'aquest material cal destacar la presència de bols i morters amb visera d'aquestes cronologies. El material més modern identificat és una base d'africana D Hayes 103/104A amb decoració d'una creu gamada de com a mínim principis del segle VI d.C.¹⁷⁵²

Del Sector 9 podem distingir fins a un total de tres fases ocupacionals¹⁷⁵³. La primera es constitueix com una cabana de planta ovalada i gran profunditat de la qual es van documentar els retalls en el subsòl els sediments d'amortització, que estaven composts per material antic. El retall en la roca estava reforçat per un conjunt de pedres. Altres estructures construïdes en pedra és una acumulació d'aquestes formant una estructura allargada d'entorn a 1,5 m., ben delimitada per el fet de no aparèixer pedres a costat i costat. El material adscrit a aquesta cabana ha estat datat en l'Edat del Ferro; no obstant això, sobre les pedres es va trobar un fragment d'àmfora africana Keay 85 de mitjan del segle V d.C. essent un element adscrit a la gran retallada (A)¹⁷⁵⁴. La primera ocupació postclàssica seria aquest gran retall, molt arrasat. A costat i costat del gran retall postclàssic del sector es situaven en paral·lel dues estructures formades per acumulació de pedres que interpretem com suports del parament dels murs i cobertes d'una gran cabana.

El Sector 10 es constitueix per un dens conjunt de vint sitges i dos possibles dipòsits¹⁷⁵⁵. La sitja 2141 tenia en el seu interior restes d'un cérvol. La sitja 1245 tenia en el seu interior un soterrament triple. Es tracta del cos d'una dona d'uns 25 anys, el d'un nen de 2 o 3 mesos i el d'un altre de 3 anys al que li faltava part de les extremitats. A part del conjunt de sitges es van identificar dues estructures de complexa identificació. Es tracta de la 1149, realitzada amb morter de calç, de la qual es conservava un dipòsit rectangular. La segona, la 1157, és de proporcions similars, definida per unes petites parets de pedra unides amb morter de calç. Ambdues estructures estan constituïdes en morter, igual que els dipòsits revestits d'*opus signinum*. La major part de les vint sitges presentaven material ceràmic del que volem destacar un fragment d'àmfora lusitana forma Keay 16A datat entre el 200 i el 450 d.C., Ostia III.128 de finals de l'IV i principis del V d.C., totes elles residuals. No obstant això, també es van documentar l'àmfora bètica Key 19 i l'africana Keay 25 i un fragment de bol/mortor amb visera. El fragment d'àmfora africana Keay 61D ha de situar-se entre el 550 i el 700 d.C., així com les tardanes LRA 1-Keay 53C i un parell de bols/morters que es daten entre el 520 i el 700 d.C.¹⁷⁵⁶ L'abundant material ceràmic data l'ús d'aquestes estructures en el s. VII d.C.

¹⁷⁵² Materials ceràmics: BARRASETAS, JÁRREGA 1997: 131-152; JÁRREGA 2007: 83-118.

¹⁷⁵³ BARRASETAS 2007, 37.

¹⁷⁵⁴ Materials ceràmics: BARRASETAS, JÁRREGA 1997: 131-152; JÁRREGA 2007: 83-118.

¹⁷⁵⁵ BARRASETAS 2007: 37-39.

¹⁷⁵⁶ Materials ceràmics: BARRASETAS, JÁRREGA 1997: 131-152; JÁRREGA 2007: 83-118.

El Sector 11 es situa al sud de l'àrea excavada del jaciment, on es documenten diverses sitges, estructures de combustió i retalls en la roca¹⁷⁵⁷. Segons el nostre anàlisi aquest espai és susceptible d'esser interpretat com una cabana de dimensions considerables. La seqüència ocupacional ha estat ben definida per els seus excavadors. La primera fase correspon a una llar (1146) delimitada per petites pedres la qual queda amortitzada per la sitja 1434¹⁷⁵⁸. La resta del conjunt no queda ben definit pel que no podem afirmar si es tractava d'una llar associada a una cabana o a l'aire lliure. La segona fase ocupacional està definida per tretze sitges que trobem disperses en l'àrea¹⁷⁵⁹. Les tretze sitges van ser amortitzades amb la construcció d'una sèrie de murs dels quals s'han conservat escasses restes. Les últimes sitges utilitzades són les 1237, 1400 i 1402, quedant aquestes amortitzades per la retallada en el subsòl natural d'una gran estructura. Aquesta gran estructura és susceptible de ser interpretada com una gran cabana de la qual tan sols coneixem en part per quedar just al límit del terreny expropiat. La construcció tenia planta ovoïdal i parets que baixaven en pendent fins a un metre de profunditat¹⁷⁶⁰. El sediment que cobria la gran cabana estava compost per capes de cendres, argiles i gran quantitat de material ceràmic i faunístic, del que cal destacar una ovella amb connexió anatòmica, documentada en la part superior de l'estrat. Pròxim al conjunt de murs es va documentar una cubeta (1216). En diverses àrees entorn als murs es van documentar restes de terra rubefactada que indiquen possiblement els últims moments d'hàbitat en el sector. En aquest sector es va documentar una àmfora que contenia un nen de dos o tres mesos¹⁷⁶¹. No es van poder datar les dues llars del sector, no obstant això, les sitges han de situar-se entre finals del V i el VI d.C. Entre els materials ceràmics cal destacar la presència d'àmfora africana Keay 62, de entre el 475 i el 600 d.C. i la tardana Keay 26 del 400 al 700 d.C.¹⁷⁶²

El denominat Sector 12 és un dels més complexos de tot el jaciment de La Solana, amb fins a cinc fases d'ús, constants remodelacions, canvis funcionals i transformacions associades a una ocupació contínua durant els segles V-VII d.C.¹⁷⁶³ De la primera fase destaquem un conjunt de sitges sense que puguem precisar la existència o no de cabanes associades a aquestes estructures d'emmagatzematge (Fase I)¹⁷⁶⁴. En la següent fase d'ocupació es va realitzar un rebaix de gran extensió en el subsòl que va afectar a les sitges preexistents. En l'interior d'aquest rebaix es van realitzar diversos retalls susceptibles de ser interpretats com fons de cabana així com un reduït conjunt de sitges disperses (Fase II)¹⁷⁶⁵. Associat a aquest segon moment d'ocupació es van identificar dues estructures de combustió de plantes circulars. Volem destacar l'existència de tres retalls (1010, 1065 i 1169) d'extensions similars, que donen certa unitat a tota l'àrea. El retall 1019 té planta elipsoidal, essent més profund en la part nord que en la sud. El 1169 és d'una profunditat considerable. L'estructura 1634 és de planta circular amb base plana i parets convexes. Aquest conjunt de retalls van ser amortitzats i posteriorment, en diferents parts, van ser retallats per rebaixos pertanyents a posteriors moments d'ocupació. La Fase III manté la fisonomia general amb transformacions en relació a

¹⁷⁵⁷ BARRASETAS 2007: 39-41.

¹⁷⁵⁸ BARRASETAS 2007: 40.

¹⁷⁵⁹ BARRASETAS 2007: 40.

¹⁷⁶⁰ BARRASETAS 2007: 40.

¹⁷⁶¹ BARRASETAS 2007: 41.

¹⁷⁶² Materials ceràmics: BARRASETAS, JÁRREGA 1997: 131-152; JÁRREGA 2007: 83-118.

¹⁷⁶³ BARRASETAS 2007: 41-53.

¹⁷⁶⁴ BARRASETAS 2007: 41.

¹⁷⁶⁵ BARRASETAS 2007: 43.

diverses estructures i el farciment de sediments¹⁷⁶⁶. D'altra banda es van documentar, associats a aquesta fase, un conjunt de murs conservats en mal estat. A manera d'hipòtesi, formulem la possibilitat que, del conjunt de cabanes de la fase II, part d'elles fossin amortitzades i part conservades simultàniament a la construcció d'aparell de pedra associat a aquestes.

En l'edifici corresponent a la denominada Fase IV reconeixem fins a un total de quatre àmbits ben definits (els A, B, C i D) i un probable cinquè (I)¹⁷⁶⁷. En l'àmbit A, de forma rectangular allargada, es van documentar dues llars, una d'ells adjacent al parament murari, mentre que la segona s'insereix en el centre de l'estança. L'espai B, de considerables dimensions, té forma rectangular, més curt que l'A però més ample. En el mur sud-est es situa una llar. En aquest mateix mur, en la seva articulació amb els restants paraments, es va documentar un major grossor de l'obra que indica la possibilitat de l'existència d'una banquetta correguda o un suport de gran grandària per a al sostre (pal, pilar, contrafort). L'estança C, de la qual només es va conservar parcialment els espais nord i nord-oest, es va documentar un paviment constituït per pedres irregulars de petites dimensions. No es coneix els límits sud-est i sud-oest de l'estança, però aquesta es va deure constituir com un espai de considerables dimensions a partir de les restes de paviment que sí s'han documentat. De l'estada D tot just sí tenim dades al marge del tancament nord-oest i de la seva més que probable continuació al nord-est, sense poder establir límits.

La Fase IV va significar una remodelació completa del Sector 12¹⁷⁶⁸. Diversos arrasaments tallen i fixen noves cotes de circulació. D'altra banda es construeix un conjunt de murs, la unitat estructural dels quals defineixen un complex espai d'hàbitat. La tècnica constructiva dels nous murs permeten la seva definició. Es van documentar diverses fileres de bona factura, amb pedres encaixades perfectament. Per sota d'un d'aquests murs es va documentar un forat inferior a la cota d'ús i circulació de l'àmbit, i per sota del nivell de sedimentació en la part exterior de l'edifici. Aquesta esquerra ha d'estar vinculada a un petit canal i/o desguàs que apareix documentat per sobre de l'aparell murari. En la construcció dels murs de delimitació dels espais es van utilitzar pedres de grandària considerable dels quals s'han conservat fins a quatre fileres, en alguns sectors reaprofitant la fonamentació de les pedres dels murs de la fase III, ja amortitzats.

En aquest sentit hem de subratllar com en la construcció de l'edifici de la Fase IV els habitants de l'assentament de La Solana van tenir en compte les estructures preexistents. Hi ha una voluntat per part dels constructors de reutilitzar estructures preexistents en la construcció de les noves. En la part sud de l'edifici erigit en la Fase IV es va documentar un paviment compost per pedres irregulars lleugerament en pendent cap a la part interna dels àmbits de la construcció. En l'interior de l'àmbit nord de l'edifici, centrat en relació a l'espai, es documenta una estructura de combustió i/o llar. Aquest elements ens indica la funció residencial de l'espai. La Fase V del Sector 12 guarda analogies tècniques en relació a l'anterior.

En primer lloc cal indicar la reutilització i readaptació de les estructures documentades

¹⁷⁶⁶ BARRASSETAS 2007: 43-45.

¹⁷⁶⁷ BARRASSETAS 2007: 45-48.

¹⁷⁶⁸ BARRASSETAS 2007: 48-51.

en relació a la Fase IV. En el límit oest es va erigir un nou mur que inutilitza en part el paviment de pedres irregulars i un mur preexistent¹⁷⁶⁹. No obstant això, el paviment no és inutilitzat sinó que les noves estructures es construeixen a partir d'aquesta cota i/o nivell de circulació. En diversos espais es creen nous nivells d'ús a partir de la creació d'un nou paviment en el qual es van documentar fins a tres llars en diferents llocs de l'habitació. Desconeixem si es tracta de tres estructures de combustió simultànies o successives. Hem de destacar la construcció d'un gran mur en forma de L en la part nord del sector, identificat com un tancat. Els propis excavadors plantegen sobre la possibilitat que en una rasa contemporània a aquesta Fase V s'erigís un mur de material perible¹⁷⁷⁰. Malgrat l'escassetat de restes documentades hem d'indicar la presència de morter de calç encara que aquest material no s'hagi documentat en relació a les estructures dels murs. El sòl o nivell de circulació es va documentar poc definit degut segurament a l'estat de conservació, de color gris i compost per cendres procedents gairebé amb seguretat d'una llar. Els materials ceràmics documentats ens permeten establir una sèrie de seqüències ocupacionals bastant bé definides. Les sitges de la Fase I es mouen entre el s. V i VI dC. El farciment de la sitja 1215 presenta africana D que hem de situar en un terme post-quem de l'IV d.C. Altres farciments aporten àmfores orientals LRA 1B-Keay 53A de entre el 400 i el 600 dC. o africana D Hayes 96 de entre el 500 i el 550 d.C. així com la presència de bols/morters amb visera¹⁷⁷¹. Aquestes sitges van ser retallades per la obertura de les noves estructures de les fases posteriors, especialment la Fase II i Fase III, que haurem de situar en un període cronològic imprecís de la segona meitat del segle VI dC., sent habitual en aquests nivells estratigràfics els farciments ben datats en el segle VI dC. En les fases posteriors el material escasseja. Associat al paviment format per pedres es va documentar un fragment d'àmfora oriental LRA 4B-Keay 54C, on un sediment va aportar un fragment d'àmfora africana Keay 56 C que ens duu a la segona meitat del s. VI dC. És en aquest sector on es va documentar un fermall de cinturó de factura filobizantina que es data a la fi del s. V dC.

En el Sector 13 es van documentar diverses estructures excavades en la superfície que els seus excavadors han publicat com sitges i indefinides¹⁷⁷². Una rasa realitzada per a la reconducció d'aigua va afectar el conjunt en aquesta àrea. L'estructura afectada (I, UE 1002) contenia el soterrament d'una dona adulta (UE 1078). L'estructura (UE 1022) té forma de triangle amb vèrtex arrodonits, enfonsat fins a uns 45 cm. de profunditat. El retall (UE 1415) presentava planta oval, similar al retall UE 1416, on es va documentar gran abundància de material com conques marines i pedres. El retall UE 1418 es va documentar afectat per retallades posteriors. Es van documentar tres sitges (UUEE 1005, 1060 i 1062 respectivament) afectades totes per les obertures de rases i, per tant, documentats en un pèssim estat de conservació. Es van documentar un conjunt d'ossos humans dispersos (identificant-se dos adults i un infantil) que fan plantejar que aquestes sitges van allotjar soterraments en el seu interior¹⁷⁷³. Els diversos materials documentats en el Sector 13 planteja una ocupació en el segle V d.C. basant-se en la troballa d'un

¹⁷⁶⁹ Estructures similars en la disposició i articulació interna dels ambients a les documentades a l'Edifici E.15 del vilatge del Gómez (San Martín de la Vega, Madrid) o al cos principal de la unitat domèstica del sector SL2 del vilatge de El Pelicano (Arroyomolinos, Madrid), VIGIL-ESCALERA 2009: 210, fig. 2. i 213, fig. 5.

¹⁷⁷⁰ BARRASSETAS 2008: 46.

¹⁷⁷¹ Materials ceràmics: BARRASSETAS, JÁRREGA 1997: 131-152; JÁRREGA 2007: 83-118.

¹⁷⁷² BARRASSETAS 2007: 53-55.

¹⁷⁷³ BARRASSETAS 2007: 54.

fragment de Batega Roman C forma Hayes 3, de entre el 460 i el 475 dC. La presència d'altres materials com un fragment d'africana D-1 forma Hayes 91 (de entre el 380 i el 600 dC.) i Ostia III.128/Martín (entre finals del VI i/o el VII dC.) indiquen la ocupació del sector en cronologies visigodes¹⁷⁷⁴.

El Sector 14 es defineix com un conjunt de murs que s'estructuren formant espais arquitectònics¹⁷⁷⁵. En relació a aquestes estructures s'han documentat un conjunt de premses i dipòsits que fan plantejar l'ocupació d'aquest sector amb funcionalitats productives. En cap moment els excavadors del jaciment de la Solana plantegen l'existència de cabanes o estructures excavades en superfície¹⁷⁷⁶.

De cronologies més avançades que La Solana hi trobem “La Torre” de Sant Marc d'Argençola, datada a partir del s. XI amb una continuïtat ocupacional fins el s. XIV dC.¹⁷⁷⁷ Encara que aquest espai s'allunya del territori penedesenc tradicional (està situat al interior) els elements documentats en aquest jaciment respon a l'esquema tipològic d'assentaments altmedievals d'aquesta frontera omeia-carolíngia. Ens interessa la primera fase d'ocupació de “La Torre”, definida com un camp de sitges, un conjunt de cabanes i cases que s'alternen cronològica i espacialment¹⁷⁷⁸. Els resultats de les excavacions efectuades amb motiu de les obres de construcció de l'autovia de Lleida a Barcelona, (Madrid-França), al tram Cervera-Santa Maria del Camí, han permès documentar l'existència d'un conjunt d'època medieval compost per un assentament rural i un conjunt religiós (format per una església i la seva necròpolis) que reproduïxen una evolució freqüent al model d'assentament documentat a Catalunya entre els segles XI i XV. La documentació localitzada sobre el conjunt ens apunta que, al primer terç del segle XIII, el conjunt medieval (església i assentament rural) era propietat de l'orde hospitaler de Sant Joan de Jerusalem, fundat al segle XI d.C.

Estructures bastides en superfície . Cases, *domicilia* i castells.

Es tracta d'edificacions proveïdes de sòcols i alçats, preferentment de pedra i tapia, amb cobertes de fusta o teula corba com els documentats en la Quadra de la Cogullada (Montmell, Baix Penedès). Els sòcols d'aquestes construccions gairebé no presenten rases de fonamentació, com és el cas de la casa de la Sitja, el conjunt de murs (G, H, I, J, K) documentats en l'àrea nord-oest de “La Torre” de Sant Marc d'Argençola¹⁷⁷⁹ o les estructures medievals de Santa Maria de Veciana (ambdues a l'Anoia)¹⁷⁸⁰. Als sòcols es constitueixen amb l'ús de morters a Olèrdola o en el *domicilium* senyorial de La Quadra de la Cogullada¹⁷⁸¹, per citar exemples ben documentats. L'existència de paviments es concreten en terra piconada i el propi sòl geològic (la roca mare) regularitzat. En tota l'àrea nord-oest de la casa de la Sitja apreciem el rebaix en l'aflorament rocós (núm. 2, senyalitzada mitjançant unes fletxes), fenomen similar al que documentem en l'àrea del dipòsit productiu de planta circular del Garrofer de la Cisterna (Sant Pere de Ribes,

¹⁷⁷⁴ Materials ceràmics: BARRASSETAS, JÁRREGA 1997: 131 i ss.; JÁRREGA 2007: 83 i ss.

¹⁷⁷⁵ BARRASSETAS 2007: 55-57.

¹⁷⁷⁶ Només parlen de “foses”, BARRASSETAS 2007: 59.

¹⁷⁷⁷ NADAL, PASCUAL 2004: 220-222; GUIDI 2010d: 93 i ss.

¹⁷⁷⁸ NADAL, PASCUAL 2004: 218 i ss.; NADAL et alii 2005: 166 i ss.

¹⁷⁷⁹ Descrites superficialment a NADAL, PASCUAL 2004; NADAL et alii 2005.

¹⁷⁸⁰ ARBÓS 2003, 232 i ss., exemples anàlegs a CARLE 1982.

¹⁷⁸¹ MIQUEL, VILA 2005: 68-74.

Garraf)¹⁷⁸² i en tot el Sector 03 d'Olèrdola. La cases A i B documentades en el Sector 01 de l'àrea central d'Olèrdola mostren paraments erigits en pedra (A i B) que delimiten fins a tres espais diferenciats. La nostra major dificultat a l'hora d'identificar aquestes construccions ve donada per l'erosió superficial del terreny i la pèrdua d'estratificació original¹⁷⁸³.

“La Torre” de Sant Marc d'Argençola es defineix com un assentament rural concentrat amb una cronologia d'ocupació que discorre del segle XI al XIV d.C. El conjunt és de planta circular formant anells concèntrics que creixen a mesura que descendeix el turó on està situat¹⁷⁸⁴. Aquest sistema d'articulació de les diferents estructures que integren el poblat fa que s'hagi format un conjunt de terrasses (amb un total de cinc) on es bastien els habitatges. La terrassa superior (anomenat com Sector 1) es va intervenir arqueològicament, documentant diverses fases¹⁷⁸⁵. La primera d'aquestes fases ens interessa per la seva antiguitat, datada en el s. XI d.C.; es tracta d'un camp de sitges. El seu pèssim estat de conservació i l'arrasament conseqüent a la monumentalització de l'àrea no han permet establir una seqüència ocupacional de les diferents sitges. No obstant això, es pot definir aquesta àrea superior com un espai d'emmagatzematge d'excedents agrícoles. Aquestes estructures es van reblir al segle XIII d.C. Al nord d'aquest sector es documenta (sense que es pugui precisar cronologies) un conjunt d'estructures en superfície. Es tracta de la segona fase ocupacional del sector: un conjunt de cinc dependències a la façana sud. Segons els excavadors les característiques constructives i la presència de tres dipòsits, diverses banquetes... ens descriuen un espai d'emmagatzematge i transformació agrícola¹⁷⁸⁶. Per altra banda, s'ha posat de relleu que les restes conservades a tres d'aquests àmbits (àmbits núm. 2, 3 i 4) s'han documentat annexes a restes arquitectòniques d'arcades de tipus ogival. Aquest ha fet plantejar als seus excavadors la possibilitat de que es tractés d'un conjunt d'espais pertanyents a una planta baixa¹⁷⁸⁷.

Tenim més testimonis d'estructures arquitectòniques en superfície al anomenat Sector 2¹⁷⁸⁸, a la banda nord del turó, on l'excavació arqueològica ha pogut definir una evolució similar al Sector 1. Es tractaria d'una primera fase d'ocupació del solar per un camp de sitges; en un moment posterior, aquest espai es arrasat. Els arqueòlegs documentaren dos murs perpendiculars que podrien formar part d'una casa. El camp de sitges era contemporani a diverses estructures bastides en superfície. En un moment posterior s'observa una reestructuració d'aquesta zona¹⁷⁸⁹. Al Sector 3¹⁷⁹⁰ es va documentar una segona gran àrea d'emmagatzematge amb un camp de sitges. A l'oest d'aquestes sitges es va documentar un àmbit arquitectònic amb una llar a la cantonada nord-oriental. Tanmateix es va poder definir l'espai d'aquest sector amb la troballa de dos murs (orientats sud-oest) que fa plantejar l'existència de una terrassa mitja entre els

¹⁷⁸² LEZANA et alii 1990: 51-70.

¹⁷⁸³ GUIDI-SÁNCHEZ 2010b.

¹⁷⁸⁴ Descripció dels treballs i troballes arqueològiques a NADAL, PASCUAL 2004: 217 i ss.; NADAL et alii 2005: 161.

¹⁷⁸⁵ NADAL, PASCUAL 2004: 219; NADAL et alii 2005: 166-168.

¹⁷⁸⁶ NADAL, PASCUAL 2004: 219; NADAL et alii 2005: 167.

¹⁷⁸⁷ NADAL et alii 2005: 168.

¹⁷⁸⁸ NADAL et alii 2005: 168 i 169.

¹⁷⁸⁹ NADAL et alii 2005: 169.

¹⁷⁹⁰ NADAL, PASCUAL 2004: 219 i 220; NADAL et alii 2005: 169.

Sectors 1 i 2. Al Sector 4¹⁷⁹¹ es van trobar diverses estructures (excavades a la roca i de superfície) entre les quals destaca dues àrees d'emmagatzematge amb concentració de sitges, un taller i/o ferreria¹⁷⁹² (anomenat per els seus excavadors com àmbit núm. 18) i un conjunt d'habitatges constituïts per diverses estances rectangulars ubicades a banda sud i est que s'estructuren de forma concèntrica envoltant la cima del turó¹⁷⁹³. Els diversos sectors i fases de l'assentament de "La Torre" de Sant Marc d'Argençola exemplifica l'alternança d'espais (residencials i productius) i estructures excavades i en superfície. Desconeixem la pedrera utilitzada per a recollir material petri per a les diferents i successives construccions.

Les estructures en superfície documentades a Santa Maria de Veciana no es bastiren (amb probabilitat) de pedrera¹⁷⁹⁴. Plantegem que el material arquitectònic utilitzat tant per les construccions medievals documentades com per l'església (a les dues fases que té) va ser espoliat d'un edifici preexistent. Es tractaria d'un establiment rural romà (vil·la *-pars urbana o rustica-*, granja...) propietat o adscrit a un tal *Vetius*¹⁷⁹⁵ del que tenim inscripcions documentades a 3 km. Tanmateix, prop d'aquesta àrea es va documentar un tram de via romana (a Sant Pere Desvim) i diversos jaciments altimperials. La ubicació de Santa Maria de Veciana la posiciona directament a la frontera altmedieval (encara que fora de l'antic *ager Tarraconensis*) formada per les fortificacions de Calaf, Veciana, Jorba, Òdena, Tous, Orpí, Carme i Masquefa. S'ha plantejat que aquesta frontera estava gestionada pels musulmans, no obstant això, la documentació no fa esment del castell de Veciana fins al 1027-1030 d.C. com domini dels Balsereny. Poc més de deu anys després, vers el 1045, el castell de Veciana forma part del comtat de Manresa¹⁷⁹⁶ i en 1089 de la Seu de Vic. Sota la jurisdicció i gestió d'aquest castell (amb el seu *senior* o *dominus*) hi trobem l'assentament adscrit a l'església de Santa Maria de Veciana, al petit vall de l'Anoia¹⁷⁹⁷. Les intervencions arqueològiques portades a terme al febrer de 1999 en conseqüència al seguiment de les obres de restauració del temple, van permetre documentar un conjunt d'estructures que els seus excavadors han datat en dos moments diferents. L'anomenada Fase 1 correspon a l'establiment rural romà; la fase posterior s'ha de relacionar amb un assentament altmedieval¹⁷⁹⁸.

La Fase 1, la més antiga del jaciment, no es va poder excavar en profunditat i extensió, corresponent a un conjunt d'estructures lligades amb argamassa de calç, cinc enterraments i diverses clapes d'*opus signinum*¹⁷⁹⁹. Els seus excavadors han assenyalat "que no es poden lligar entre si, perquè no hi ha relació física entre les unes i les altres"¹⁸⁰⁰. No obstant això, es poden identificar quatre estances. Un dels àmbits estava pavimentat en *opus signinum*. Els dos enterraments es van documentar a l'interior de l'edifici, el qual ens fa plantejar que es tracta d'enterraments tardorromans i/o

¹⁷⁹¹ NADAL, PASCUAL 2004: 220; NADAL et alii 2005: 170.

¹⁷⁹² Sobre el treball ferrer: SANCHO 1999.

¹⁷⁹³ NADAL, PASCUAL 2004, 220-222; NADAL et alii 2005: 170.

¹⁷⁹⁴ Es tracta d'una hipòtesi de la que no tenim dades a ARBÓS 2003: 225-237.

¹⁷⁹⁵ Es tracta d'una conjetura però que il·lustra el fenomen dels fundi romans que posteriorment associen el nom del propietari com topònim.

¹⁷⁹⁶ Bernat Grifré de Balsareny, al morir, deixa la fortificació com heretat a la seva muller Guasca.

¹⁷⁹⁷ SABATÉ 1992: 175 i ss.

¹⁷⁹⁸ Seguim en tot moment les indicacions i descripcions de ARBÓS 2003.

¹⁷⁹⁹ Un resum i plantejament planimètric: GUIDI 2010c: 105-132.

¹⁸⁰⁰ ARBÓS 2003: 233.

tardoantics. Probablement es tracta d'un conjunt d'enterraments infantils. Cal destacar un enterrament fet amb *opus signinum* que no es va excavar. A la part est de l'edifici hi ha una tomba que està feta de pedra sorrenca. Aquesta inhumació va ser trencada amb la construcció del desguàs¹⁸⁰¹. Fora del recinte arquitectònic es van documentar dues tombes de lloses orientades de nord a sud¹⁸⁰². Els arqueòlegs van plantejar la possibilitat de que aquesta acumulació d'enterraments hagin part d'una àrea sagrada annexa a una església. D'aquesta Fase I no es va documentar cap fragment ceràmic¹⁸⁰³. Sí es va recuperar un conjunt de trossos esmicolats de *sigillata* i *opus signinum* trencat. La pobresa estratigràfica d'aquesta primera ocupació documentada a Santa Maria de Veciana l'hem de datar entre el segle I i el IV d.C. No obstant això, plantejem l'ús de l'estructura rural romana els segles V i següents com a cementiri¹⁸⁰⁴. L'absència d'estratigrafia, ceràmica o qualsevol fòssil director, ens remet als ja clàssics problemes als que l'arqueologia postclàssica s'enfronta.

Les estructures de Santa Maria de Veciana¹⁸⁰⁵ bastides en superfície a la Fase II, la corresponent al període altmedieval, es va nodrir dels elements petris preexistents a les estructures romanes transformades en necròpoli (possiblement coberta, *sub tegulae*). Com ja hem apuntat, l'ús de l'espoli dona ús als recursos (materials, energia, transport, cost econòmic...) i facilita l'aprofitament i/o readaptació als emplaçaments privilegiats que ja havien estat poblats en èpoques anteriors¹⁸⁰⁶. Corresponent a la Fase II es va identificar un edifici definit com un gran àmbit rectangular de 10 metres de llargada i 6 d'amplada, compartimentat en dos espais interiors¹⁸⁰⁷. A l'espai sud es van documentar uns esglaons que fan plantejar l'existència d'un segon pis. Per altra banda es va documentar estratigrafia de cendres¹⁸⁰⁸. L'estança nord presenta un element peculiar, però en planta és similar a l'anterior. L'element peculiar es defineix amb planta quadrada per fora i circular per dins, amb 1,50 x 1,50 metres de llargada. Els seus excavadors van descartar que es tractés d'un pou, dipòsit i cisterna¹⁸⁰⁹; tanmateix es pot descartar que es tracti d'un foc o ambient de combustió¹⁸¹⁰. La indefinició d'aquesta estructura ve donada perquè en la part nord aquesta es troba tallada pel mur del cementiri actual. L'edifici altmedieval documentat, per altra banda, continuava sota els límits de la intervenció arqueològica¹⁸¹¹.

Tot l'edifici de Santa Maria de Veciana està bastit amb pedres calcàries lligades amb terra sense argamassa de calç, que sí trobem a les estructures d'època antiga. Perquè parlem d'espoli de material i estructures arquitectòniques? La clau d'aquest *spolia* no es troba als paraments dels murs de l'edifici altmedieval, la trobem a les seves fonamentació. Gran part de l'edifici altmedieval documentat es basteix sobre les estructures preexistents. L'arrel de l'edifici medieval el constitueix els paraments

¹⁸⁰¹ Enterraments descrits a ARBÓS 2003: 233.

¹⁸⁰² Les altres estan orientades d'est a oest.

¹⁸⁰³ ARBÓS 2003: 234.

¹⁸⁰⁴ Com apunta la presència d'enterraments ja descrits.

¹⁸⁰⁵ ARBÓS 2003: 231 i ss.

¹⁸⁰⁶ GUIDI 2010d: 93 i ss..

¹⁸⁰⁷ ARBÓS 2003: 231.

¹⁸⁰⁸ ARBÓS 2003: 231.

¹⁸⁰⁹ La part interior no està ni treballada, ni allisada, ni arrebossada. ARBÓS 2003: 231.

¹⁸¹⁰ No estava ni cremada ni hi havia cendres enlloc.

¹⁸¹¹ La seva planta i l'articulació dels seus àmbits ens recorda als edificis del s. VII d.C. documentats a Madrid, VIGIL-ESCALERA 2009: 210, fig. 2. i 213, fig. 5; encara que amb espais interns més reduïts.

muraris de la construcció romana¹⁸¹². Els dos àmbits de l'edifici altmedieval es van documentar coberts per nivells d'enderroc¹⁸¹³, no obstant això, els seus excavadors no han plantejat un sistema de coberta per a l'edifici que, com recordem, possiblement tenia un pis superior (*cubicula, gineceum...*). Els nivells d'enderroc van oferir un ampli conjunt de ceràmiques homogènies en factura (reductores, a torn i mà), informes i de formes obertes com bols, cassoles i olles. Tot aquest material s'ha datat en un moment indeterminat del segle XIII i XIV¹⁸¹⁴. Els excavadors van destacar la troballa en aquest nivell d'enderroc de tres peces de ceràmica datades en època tardoantiga. La primera d'aquestes peces presenta decoració a la part inferior, estampada en forma de creu i datada de forma àmplia entre el segle IV al VII d.C. La documentació ceràmica ens informa de l'existència d'un poblament entre l'edifici romà i l'edifici altmedieval, possiblement associat a la necròpolis que es va instal·lar a l'interior de les estructures. Aquestes minses dades ens permeten establir una seqüència ocupacional continuada. Els operaris altmedievals coneixien l'existència de l'edifici romà (cementiri *sub tegulae*) i van construir reaprofitant el material petri preexistent en la constitució de les seves fonamentacions. Dècades després i sobre una possible església va bastir-s'hi el nou temple romànic. Hem de precisar que tant l'edifici altmedieval com l'església romànica van reproduir aquest mètode d'aprofitament d'estructures precedents a les fonamentacions.

Quina funció podem atribuir a l'edifici altmedieval de Santa Maria de Veciana?¹⁸¹⁵ La tipologia arquitectònica de l'edifici, la ceràmica i les restes faunístics¹⁸¹⁶ ens fa plantejar una hipòtesi funcional. Ja hem descrit l'edifici, bastit en superfície i dotat de fonamentacions i paraments, proper a la definició de la casa constituïda en pedra¹⁸¹⁷. També hem fet referència a les reduïdes troballes ceràmiques. Com succeeix amb el jaciment de La Solana (Cubelles), la clau funcional d'aquest establiment la podem rastrejar als 40 fragments faunístics dels que els seus excavadors van identificar 13. Al marge dels ossos humans es van identificar restes de cavall, porcs mascles, aus, i cérvols¹⁸¹⁸. L'edifici altmedieval es defineix com el nucli d'hàbitat d'una família camperola. Les dues estances inferiors i la possible superior donarien suport a les funcions residencials. No ens ha d'estranyar la troballa d'ossos animals als nivells d'enderroc de l'estança de la llar i els esglaons. A tota l'edat mitjana era un fet comú la convivència de persones i animals domèstics.

La reutilització d'espais arquitectònics preexistents, la transformació i ampliació d'aquests, la trobem a les fonamentacions de l'edifici altmedieval de Santa Maria de Veciana, encara que un dels millors exemples és la torre-talaia *ad domicilium* d'Olèrdola (Alt Penedès), que hem descrit en apartats anteriors. Recordem que es tracta

¹⁸¹² Aquestes fonamentacions ens recorden a l'edifici del Sector 12 de la Fase V de la Solana (Cubelles) en relació a la construcció de l'estructura de la Fase IV, datats a finals del s. VII o principis del VIII d.C. GUIDI 2010c: 105-132.

¹⁸¹³ Aquest enderroc es va subdividir en dues parts en arribar al mur mitger per poder diferenciar el material que sortia a cada part, no obstant això tot l'enderroc forma part d'un mateix moment. ARBÓS 2003: 232.

¹⁸¹⁴ ARBÓS 2003: 232.

¹⁸¹⁵ Segons els seus excavadors és complex adscriure funcionalitats als edificis annexes a l'espai del temple romànic, ARBÓS 2003: 234 i 235.

¹⁸¹⁶ ARBÓS 2003: 233.

¹⁸¹⁷ Com les documentades a castella a les mateixes cronologies, CARLE 1982.

¹⁸¹⁸ ARBÓS 2003: 233.

d'una *turris* d'origen romanorepublicà de 7 x 5 metres amb 1,45 metres d'amplada, amb un espai intern de 5 m² compartimentat al seu interior en diversos pisos¹⁸¹⁹. No hi tenim dades de l'ús de la torre en època altimperial i visigòtica, però aquesta hauria estat poblada puntualment en època postclàssica, com plantegen diversos treballs en relació a la resta del jaciment olerdolà. Al segle IX d.C. aproximadament¹⁸²⁰ l'elit dominant va bastir una residència annexa a la torre romana. La casa del *senior/dominus* d'Olèrdola es defineix com un edifici de planta rectangular amb dimensions de 19 x 7 metres. Aquesta estructura estaria coberta per una volta de canó feta amb pedra i morter. Com ha plantejat N. Molist, al segle XIX aquesta volta de canó encara es trobaria en bon estat de conservació ja que Alexandre Laborde va poder dibuixar-lo. Si a Santa Maria de Veciana vam documentar un edifici bastit en superfície amb pedra¹⁸²¹, al denominat com castell¹⁸²² d'Olèrdola hi reconeixem aquesta dinàmica d'ús de la pedra en la construcció però en dimensions monumentals. L'edifici monumental hauria de comptar amb dos pisos. El superior es devia recolzar en la volta de canó del pis inferior. Aquest model tipològic ho trobem al segle VII d.C. a la residència del *portus* de la Tàrraco visigòtica o al palau dels comtes al segle XI d.C. sota la plaça del Rei de Barcelona. El pis inferior estaria destinat al emmagatzematge, cuines o residència dels soldats; al superior hi trobaríem el *hall* o aula de representació i els *cubicula* del *senior*. Es tracta en definitiva del domicili (*domicilium*) d'una elit que concentra un poder extens, gestiona els excedents productius i que hauria de estar vinculada a l'acció militar per trobar-se propera a les terres andalusines¹⁸²³.

Des del segle XI i ja manifestament documentat per als XII i XIII d.C., les estructures excavades al terra o la roca natural van donant pas a les bastides en superfície amb cimentacions i paraments de fusta, però cada vegada més generalitzat de pedra¹⁸²⁴. Les estructures en superfície de la residència-granja de Santa Maria de Veciana¹⁸²⁵ i el *domicilium* senyorial d'Olèrdola manifesta aquesta tendència cap a la "petrificació" de la casa. Procés que per altra banda es documenta a tota Catalunya, la Península Ibèrica i l'Europa occidental. "La Torre" de Sant Marc d'Argençola s'apropa tanmateix a un model que tendeix cap a aquesta "petrificació": ho trobem a les fases primerenques, estructures que progressivament es van monumentalitzant. Les petites cases de "La Torre" es van fent més grans, menjant-se les fases precedents i desenvolupant, ja per a cronologies de la baixa edat mitjana, estructures de pedra més extenses i possiblement amb doble altura¹⁸²⁶. Podem parlar d'una substitució del material arquitectònic als segles XI-XII d.C.? Amb moltes precisions la resposta seria afirmativa. Realitzarem aquestes matisacions en relació amb un jaciment extraordinari per la seva riquesa arqueològica i documental: la Quadra de la Cogullada.

¹⁸¹⁹ MOLIST 1999: 62 i 63.

¹⁸²⁰ No hi ha dades perquè no s'ha realitzat cap intervenció arqueològica moderna a aquest sector del jaciment. Li hem atribuït aquesta cronologia per les dades històriques i textuais que tenim de la *civitas* olerdolana. Entre el 929 i el 1040 la torre tindria un caràcter militar-fronterer, constituint el centre neuràlgic del territori i seu del poder senyorial.

¹⁸²¹ ARBÓS 2003: 226 i ss.

¹⁸²² Preferim parlar de *turris ad domicilium* per distingir la torre romana reformada del cos rectangular bastit annex a l'alta edat mitjana.

¹⁸²³ GUIDI 2010c: 105-132.

¹⁸²⁴ Exemples de l'Europa occidental a FOSSIER 1984: 219-222.

¹⁸²⁵ ARBÓS 2003: 231-233.

¹⁸²⁶ NADAL, PASCUAL 2004: 217 i ss.; NADAL et alii 2005: 161 i ss.

A la Quadra de la Cogullada (Montmell, Baix Penedès) hi trobem un dels millors representants del model d'estructures en superfície en relació amb les estratègies i formes d'hàbitat altmedievals al nostre territori objecte d'estudi. Entre altres elements, hi trobem ben documentats el castell senyorial i part del vilatge amb nombroses cases, tanques, vies, etc¹⁸²⁷. La Quadra va ser objecte d'intervencions arqueològiques entre els anys 1989 i 1992 amb el suport del Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica de la Universitat de Barcelona¹⁸²⁸. El jaciment va ser publicat per els seus excavadors amb abundant documentació textual medieval i interessants comentaris. L'assentament es situa a l'extrem sud de la Serreta de Can Ferrer, dominant les valls de la Cogullada i de la masia Ventosa. L'accés es realitzava per una pista de terra que des del lloc de Can Ferrer arriba a un dipòsit d'aigua¹⁸²⁹. A continuació ens fixarem en totes les estructures ben documentades bastides en superfície¹⁸³⁰.

Sobre una plataforma artificial delimitada per grans blocs de pedra, es va bastir la primitiva *turris* i el castell de la Quadra, en un petit turó a 533 metres d'alçada. El castell era el centre administratiu i militar de la castellania, comunicant-se visualment amb les fortificacions del Montmell (Albà i la Selmella) i controlant les valls de la Cogullada i de les Ventoses¹⁸³¹; també era la residència del *senior* territorial. Les dimensions màximes del conjunt és de 28 x 10 metres. Els arqueòlegs van dividir l'excavació en tres sectors, els corresponents a l'edifici central, pati oriental i pati meridional¹⁸³². A l'edifici central es va documentar una estructura de planta rectangular de aproximadament 19 metres de llargada i una mitja de 4,5 metres. Al centre d'aquesta gran estructura s'ubicava una torre de planta circular de 3,45 metres de diàmetre exterior i 1,22 m. d'interior. Aquesta torre no articulava els espais interns del gran edifici, que es dividia en dos espais independents a banda i banda de la *turris*. Aquesta torre es va documentar molt arrasada, però s'ha plantejat que hi tindria una altura de 6-7 metres¹⁸³³. Els propis autors hi assenyalen que les estructures a banda i banda de la torre s'adossen a aquesta. En aquest sentit hem de plantejar una primera fase d'ocupació del turó amb la torre¹⁸³⁴.

En un moment posterior, es bastirien les dues gran estructures rectangulars a banda i banda d'aquesta. Segons aquesta interpretació, no seria correcta la definició dels excavadors de la gran estructura de 19 x 4,5 m. com un edifici unitari; haurem de plantejar, a més a més, la construcció adossada de dos edificis, integrats en una mateixa realitat arquitectònica amb la torre com element articulador del conjunt però no dels sistemes d'accés (externs i interns)¹⁸³⁵. Segons els excavadors, les dades que es varen recuperar no permeten l'existència d'un segon pis, com sí succeeix al *domicilium*

¹⁸²⁷ MIQUEL, VILA 2005: 65 i ss.

¹⁸²⁸ Les relativament petites dimensions del recinte i la poca potència del sediment conservat van possibilitar dur a terme una excavació en extensió de la totalitat del seu perímetre, que ens va permetre obtenir un coneixement exhaustiu sobre aquesta estructura.

¹⁸²⁹ MIQUEL, VILA 2005: 65-67.

¹⁸³⁰ Un resum d'aquests plantejaments a: GUIDI-SÁNCHEZ 2010b.

¹⁸³¹ MIQUEL, VILA 2005: 65-67.

¹⁸³² MIQUEL, VILA 2005: 78-84.

¹⁸³³ La torre es situa al punt més alt del turó. Com succeeix en la petita fortificació de San Salvador de Cabrera, l'estructura s'assenta sobre afloraments rocosos a una cota més alta que la resta de construccions de la fortificació de fases posteriors. Només es va documentar una primera filada de l'estructura dels murs.

¹⁸³⁴ MIQUEL, VILA 2005: 81.

¹⁸³⁵ MIQUEL, VILA 2005: 78.

d'Olèrdola¹⁸³⁶. En relació al sistema de coberta d'aquestes construccions, no es van documentar quasi teules en el material de enderroc, però sí lloses que, recolzades sobre estructures de fusta, farien de coberta dels espais interns possiblement a dos vessants per facilitar l'evacuació d'aigua. L'estructura septentrional es constitueix com un àmbit de 7,6 metres de llargada i 4,5 m. d'amplada amb murs de 70 cm. d'amplada constituït per blocs de dimensions mitjanes, lleugerament desbastats, disposats en fileres irregulars i lligats amb morter de calç blanca i sorra¹⁸³⁷. Una porta d'accés d'un metre d'amplada s'obria al mur de tancament oriental, comunicant per un corredor l'entrada principal al recinte amb la resta d'àmbits del castell. En relació a l'edifici ubicat al sud de la torre, aquest ambient té unes dimensions de 7,3 metres de llargada i 4 m. d'amplada; dimensions similars a les que trobem a l'edifici nord. Aquest sector es va documentar molt més arrasat, però les seves característiques són anàlogues a l'estructura anteriorment descrita, amb blocs de pedra lligats amb morter de calç i sorres disposades en filades relativament irregulars. En aquest espai es va localitzar una sofisticada llar de foc de 80 x 90 centímetres emmarcada en lloses rectangulars ben treballades. Aquesta única llar o foc documentada a tota la fortificació ha fet plantejar als seus excavadors el fet de que aquest espai es pogués identificar amb la cuina o l'espai comunitari del castell¹⁸³⁸. Torre i construccions annexes (septentrional i meridional) estructuren el nucli de la fortificació en torn a la qual s'articulen altres espais arquitectònics bastits en superfície i amb un ús massiu de pedra.

El anomenat com sector del pati meridional delimita amb una estructura de 10 x 7 metres a l'espai meridional de la plataforma artificial, al sud de l'edifici central y el pati oriental. Els seus murs, molt arrasats, tenen una amplada de 70 centímetres amb característiques similars als anteriorment descrits (blocs mitjans de pedra lligats amb morter de calç i sorres disposats en filades irregulars). Les estructures arquitectòniques resseguien els afloraments rocosos i es recolzaven sobre els grans blocs que delimitaven la plataforma artificial¹⁸³⁹. El terç occidental del sector estava ocupat per un edifici de 7 x 4,3 metres alineat en ordenació axial amb l'edifici central. En aquest edifici es va documentar l'arrencament de dues arcades que possibiliten la fixació del límit oriental i que possiblement formava un porxo obert al pati¹⁸⁴⁰. Volem destacar la presència, a la cantonada nord-est, d'un dipòsit de 2,3 x 1,3 metres que aprofitava una petita falla en els afloraments rocosos de la plataforma per la qual s'accedia per una petita porta que donaria pas a l'espai obert¹⁸⁴¹. Molt menys definit es troba el sector del pati oriental, entre el cos central de la fortificació y la cinglera del turó, on es va documentar un accés, corredor i un segon dipòsit o cisterna¹⁸⁴². L'accés ocupava l'extrem meridional de l'àrea, al mur de tancament del pati meridional. L'espai d'accés estava esglaonat i obert a l'exterior delimitat per un retall en la roca natural i el mur de tancament sud-est del

¹⁸³⁶ Els edificis que s'hi adossen difícilment devien anar més enllà dels 4-5 m, per la qual cosa hem de pensar fonamentalment en estructures d'una sola planta, potser amb un petit altell sota teulada.

¹⁸³⁷ Segons els seus excavadors d'aquests es trobaven relativament ben conservats els corresponents als costats septentrional i oriental, mentre que el que tancava l'espai per el costat oest es trobava força arrasat i pràcticament només conservava una filada.

¹⁸³⁸ MIQUEL, VILA 2005: 80 i 81.

¹⁸³⁹ Sobre tot en la banda sud-oest.

¹⁸⁴⁰ Els seus excavadors han plantejat la possibilitat que hi hagués una comunicació directa entre la part edificada i interior del recinte meridional de l'edifici central, a través d'una porta que se situaria arran del mur de tancament occidental.

¹⁸⁴¹ MIQUEL, VILA 2005: 82.

¹⁸⁴² MIQUEL, VILA 2005: 83.

recinte fortificat. D'aquest punt sorgeixen els dos trams d'escales oposades que facilitava la comunicació cap al pati meridional i al recinte sud de l'edifici central en primer lloc; en segon terme es podia accedir al pati oriental amb el recinte septentrional i el dipòsit. El corredor té una llargada de 10 metres i posava en relació l'accés al recinte amb la porta d'entrada de l'estança ubicada al sector nord respecte a la torre¹⁸⁴³. El dipòsit o cisterna té una planta quadrangular de dimensions més reduïdes que la primera, amb 1,3 x 1,5 metres i es troba adossada al mur oriental de l'àmbit nord¹⁸⁴⁴. Aquesta cisterna es va bastir amb murs estructurats en filades irregulars de blocs de pedra petits i mitjans lligats amb morter de calç, característiques constructives que trobem a tota la fortificació. Les cares interiors de les parets i el terra estaven recobertes per una capa de més d'un centímetre formada per morter de calç. Aquesta capa permetia la impermeabilització del dipòsit i el seu ús com element que recollia les aigües de la pluja¹⁸⁴⁵.

Aquest conjunt d'estructures articulen i organitzen el castell de la Quadra de la Cogullada, residència d'elit que gestiona el territori fiscal i políticament¹⁸⁴⁶. Les dues fases (torre i posterior monumentalització) corresponen a la implantació en el territori d'un model social i econòmic ja plenament feudal al s. XI¹⁸⁴⁷ i que tindria continuïtat fins al XIV d.C. Es pot reconèixer un conjunt de trets comuns des de el punt de vista arquitectònic com es l'ús de pedres de petites o mitjanes dimensions en la construcció dels murs, disposades en fileres irregulars i lligades amb morter de calç. Per altra banda, l'ús de morter es documenta a la sofisticada llar feta amb lloses i el dipòsit d'aigua del sector oriental. Tota la fortificació es va bastir seguint l'esquema de les estructures en superfície com les petites cases de "La Torre" de Sant Marc i les seves fases d'ocupació posteriors, la casa-granja altmedieval de Santa Maria de Veciana (aquests dos exemples –"La Torre" i Santa Maria- sense la utilització del morter de calç) o el gran *domicilium* senyorial d'Olèrdola. L'adequació del turó amb l'arrasament de parts de la superfície rocosa i l'adaptació als afloraments de diverses parts de l'edifici ens recorda a la construcció palatina del Tolmo de Minateda (Alacant) estudiat per S.Gutierrez. Per altra banda, aquest arrasament i anivellació de la plataforma rocosa hauria pogut eliminar el rastre arqueològic d'ocupacions humanes precedents, com es planteja per el cas del turó del castell de la Santa Creu de Calafell. Tant el castell de la Santa Creu com el de la Quadra de la Cogullada es van bastir en superfície en la consolidació d'un procés de "petrificació" de les estructures residencials. En aquest sentit resulta comprensible que siguin les elits locals i feudals els agents que van monumentalitzar les seves residències i espais representatius amb estructures més sòlides i l'ús generalitzat de la pedra¹⁸⁴⁸.

Al castell de la quadra de la Cogullada, per altra banda, trobem una problemàtica que

¹⁸⁴³ Els excavadors han posat de manifest que es delimita a l'oest pel mur de tancament de l'edifici central i al sud per una paret molt arrasada que sembla resseguir els límits de la cinglera, fet que va provocar la desaparició de bona part del seu traçat, especialment en aquells trams en els quals l'aflorament de la roca assoleix una cota més alta. MIQUEL, VILA 2005: 84.

¹⁸⁴⁴ MIQUEL, VILA 2005: 84.

¹⁸⁴⁵ Les seves reduïdes dimensions, si les comparem amb els grans dipòsits que acostumen a trobar-se en altres fortificacions fan plantejar als seus excavadors que el recinte superior estava pensat per acollir un reduït nombre de persones. MIQUEL, VILA 2005, 84.

¹⁸⁴⁶ BARCELÓ 1995: 61 i ss.

¹⁸⁴⁷ GUIDI 2010c: 105-132

¹⁸⁴⁸ GUIDI 2010c: 108 i ss.

també afecta a “La Torre” de San Marc d’Argençola¹⁸⁴⁹, Santa Maria de Veciana i el *domicilium* olerdolà: la manca de precisió estratigràfica. En el cas de la Cogullada l’estratigrafia associada a nivells d’ocupació es reduïda; només s’ha documentat un sòl d’utilització que correspon a paviments de morter de calç i empedrats¹⁸⁵⁰. Al principi del present capítol hem introduït la problemàtica de les residències altmedievales bastides en superfície amb un ús massiu de la pedra amb exemples paradigmàtics com la casa-granja de Santa Maria de Veciana¹⁸⁵¹. Enfront a aquesta residència de caràcter camperol hem exposat l’existència de monumentals *domicilia* com el d’Olèrdola (amb dos pisos i annex a la torre romana)¹⁸⁵² i la fortificació de la Quadra de la Cogullada (amb funcions residencials i militars). Són nombrosos els treballs sobre fortificacions a l’Anoia, Garraf, Alt i Baix Penedès¹⁸⁵³. No volem aprofundir més en aquesta tipologia de complex arquitectònic, només tornar a reiterar que als segles IX-X d.C. comencen a bastir-s’hi torres i castells (en molts casos com hem vist anteriorment sobre estructures preexistents) que seran la residència del poder local i que es farà amb un ús generalitzat de la pedra i amb tendència a la monumentalitat, per altra banda lligada a els elements militars de la pròpia societat feudal de frontera.

Aquesta tendència a la “petrificació” que va suposar l’abandonament de la cabana com espai residencial no va afectar només a l’elit dominant. Al llarg dels segles X-XI i ja consolidat als XII-XIII d.C., les comunitats rurals van desenvolupar assentaments amb estructures residencials bàsicament bastides en pedra¹⁸⁵⁴. A l’exemple de la casa-granja de Santa Maria de Veciana¹⁸⁵⁵ i podem citar dos casos paradigmàtics dels que tenim molta informació. Es tracta del anomenat Sector 01 d’Olèrdola i del poblat de la Quadra de la Cogullada. En l’anàlisi de les estructures en superfície documentades entre el Llobregat i el Gaià, el cas d’Olèrdola és especialment rellevant per la complexa seqüència de fases successives que es poden datar entre el IX i el XI d.C. El poblat de la Quadra de la Cogullada neix al segle XI i, encara que no disposem d’informació en extensió del jaciment, l’anomenada com Casa de la Sitja exemplifica les tipologies d’estratègies residencials que es desenvolupen durant l’alta edat mitjana. A continuació analitzarem amb detall aquests dos jaciments amb la voluntat d’exposar els trets principals d’aquest progressiu abandó de les tècniques i els patrons materials i ideològics vinculats a les estructures excavades i el desenvolupament de la tendència cap a la “petrificació” i cada vegada més complexitat de les residències bastides més enllà de l’any 1000¹⁸⁵⁶.

¹⁸⁴⁹ Manquen estudis ceràmics en “La Torre” de Sant Marc d’Argençola.

¹⁸⁵⁰ MIQUEL, VILA 2005: 84.

¹⁸⁵¹ ARBÓS 2003: 231 i ss.

¹⁸⁵² MOLIST 1999: 62 i 63.

¹⁸⁵³ Només recordar a l’Alt Penedès la Torre de Les Gunyoles a Avinyonet del Penedès, Olèrdola, el Castell de Castellet a Castellet i la Gornal, el Castell de Font-rubí en Font Rubí, Gelida, Mediona, el de Sant Martí de Sarroca, etc; en el Baix Penedès el castell de la Santa Creu de Calafell i el de la Quadra de la Cogullada en Montmell, etc; en L’Anoia el castell de Clariana a Argençola, el de Castellfollit de Sant Esteve en Riubregós, el de Claramunt a la Pobla de Claramunt, el castell de Fang de Piera, la Quadra d’Orpinell entre la Llancuna de L’Anoia i Mediona en l’Alt Penedès, la Torre de Calç Guilera a Òdena, la Torre del Castell d’Òdena, etc; i finalment en el Garraf fortificació molt transformada de Miralpeix i el Castellot de Campdàsens a Sitges, o es Castell de Vilanova i la Geltrú, etc. Aquest llistat no és exhaustiu.

¹⁸⁵⁴ GUIDI 2010c: 105-132.

¹⁸⁵⁵ ARBÓS 2003, 225 i ss.

¹⁸⁵⁶ No volem fixar a l’any 1000 cap transformació rellevant en l’evolució de la *domus ruralis* del nostre territori. No obstant això com veurem més endavant hi ha una tendència a partir del s. XI d.C. en

Del poblat en extensió de la Quadra de la Cogullada parlarem més endavant; fixarem la nostra atenció a la casa de la Sitja, excavada entre 1990 i 1991 a l'extrem nord de l'assentament¹⁸⁵⁷. L'estructura (anomenada per els seus excavadors com "habitació I") forma part d'un edifici en forma de "L" situat a la terrassa inferior amb tres espais ben diferenciats (Espai A, B i C). La porta de la residència s'ubicava a una estança de planta quadrangular (Espai C) orientada a l'eix vial transversal que articulava aquest mòdul constructiu amb la resta del poblat i que el travessava en direcció nord-sud. L'estança excavada arqueològicament presenta una planta quadrangular de 30 metres quadrats de superfície interna. Part del nivell de circulació del sòl de la casa es va excavar parcialment a la roca¹⁸⁵⁸. Resseguint aquests límits es van bastir els murs de 80-90 centímetres d'amplada, constituïts en parament de pedra seca amb peces de grans dimensions i formes irregulars, elements lligats amb argila. Els murs de les parets nord, oest i sud es conservaven fins a una altura de 40 a 80 centímetres, mentre que la paret est estava arrasada quasi per complet, si bé es va poder documentar el traçat de l'estructura. No obstant això, els excavadors van poder definir diversos espais i estructures internes de l'habitació¹⁸⁵⁹. En primer lloc una porta ubicada al sector sud-est d'uns 0,70 metres de llum. Al mur perimetral oest es va documentar un contrafort de secció triangular bastit amb pedra seca. Aquest contrafort (i la possibilitat que hi haguessin altres) fa plantejar l'existència d'un segon pis de reduïdes dimensions, si bé aquest element va ajudar a salvar el desnivell existent entre el pla del camí i la terrassa ocupada per el poblat i la nostra residència¹⁸⁶⁰.

L'estança documentada es tractava d'un únic espai estructural de distribució interna aparentment simple¹⁸⁶¹. Al sector nord-est de la gran estança es va documentar un àmbit diferenciat de com a mínim 1,5 m² delimitat de la resta de l'espai per un mur fet amb pedres de reduïdes dimensions orientat en direcció nord-sud i que es recolzava en el mur de tancament nord de la casa. Aquesta dada ens permet definir aquest mur no com un element estructural sinó com una estructura afegida per compartimentar els espais interns. A l'espai delimitat al nord-est es va localitzar una sitja de forma oval de 1,25 metres de profunditat amb parets irregulars. La sitja estava excavada al sol en un sector on els excavadors van poder reconèixer una menor duresa en la roca calcària¹⁸⁶². Com succeeix en altres jaciments, l'estratigrafia i material ceràmic són escassos. A la meitat oest de l'habitació i per sota del nivell d'abandonament es va documentar restes d'un

l'evolució d'aquestes residències cap una major solidesa i sofisticació dels hàbitats. Contextualitzacions històriques: BONASSIE 1975: 1979, 1993.

¹⁸⁵⁷ MIQUEL, VILA 2005: 89-91.

¹⁸⁵⁸ S'aprofitava així la poca solidesa del sòl calcari. Aquesta estructura excavada no defineix ni implica la associació de la Casa de la Sitja amb una cabana o amb les estructures excavades en superfície que hem pogut estudiar a la Solana, per citar un exemple. Per altra banda tota la residència de la Casa de la Sitja estava bastida tècnica i materialment amb un ús massiu de la pedra als seus murs, raó per la que la hem inclòs en aquest apartat de l'estudi si bé posteriorment plantejarem la generalització d'un "model mixt" entre les estructures excavades i les bastides en superfície.

¹⁸⁵⁹ MIQUEL, VILA 2005: 89-91.

¹⁸⁶⁰ MIQUEL, VILA 2005: 90.

¹⁸⁶¹ Els seus excavadors ho qualifiquen de "simple". Tota l'habitació es va excavar sota nivells d'enderroc de 0,80-1,20 metres de potència.

¹⁸⁶² La disposició de la seqüència estratigràfica documentada, així com els material arqueològics recuperats —entre ells cal destacar una clau i una sivella—, permeten afirmar que el reblert de la sitja es va portar a terme de forma intencionada en un moment anterior a l'abandonament definitiu de l'habitació i que cal situar a finals del segle XIII.

paviment format per lloses de dimensions petites i mitjanes, lligades amb morter de calç i bastit sobre el retall de la roca natural. Aquesta pavimentació ens fa plantejar l'ús de morter de calç a les residències camperoles i l'existència d'un paviment de lloses sobre els nivells retallats a la roca mare¹⁸⁶³.

La casa de la Sitja, ubicada a la terrassa inferior del poblat de la quadra de la Cogullada (A, B, C del Sector 2) va ser l'única excavada de tot el conjunt del poblat (Sectors 2 i 3) a excepció de la fortificació, la *turris ad castellum* (Sector I). El poblat ja existia al segle X d.C. però les evidències arqueològiques més primerenques son del XI d.C.¹⁸⁶⁴. Tenim dades per parlar d'una ocupació precedent? La resposta ara per ara és negativa, encara que seria força necessari més intervencions arqueològiques i estudis específics. En relació a les formes d'hàbitat altmedievals, en especial les relatives a les estructures bastides en superfície, aquest jaciment és extraordinari¹⁸⁶⁵. Les estances que constitueixen la casa de la Sitja son de dimensions similars als espais indeterminats D, F, I, J i K del Sector 2, si bé són de majors dimensions que els espais N, Ñ, O, L i M del mateix sector. Les estructures E, H i P no es van poder documentar suficientment com per a definir els seus límits i funcionalitats. Per altra banda, la casa de la Sitja es de dimensions molt més grans que els espais documentats al Sector 3 (els àmbits A, B, C, D, E, F, G, H, I i J)¹⁸⁶⁶.

Totes aquestes construccions que articulen el poblat (cases i tancats *grosso modo*) estan bastides amb pedra lligada amb fang, amb sòcols de pedra i talls a la roca calcària que readapten i regulen la superfície. Els espais interns d'aquestes cases acollien la residència de diverses famílies amb espais per la cuina, el dormitori i zones d'emmagatzematge com les sitges. Aquests espais son generalment de planta quadrangular o rectangular amb compartimentació a l'àmbit intern amb murs de pedra i potser fusta¹⁸⁶⁷. Encara que el perímetre d'aquestes residències es tallava a la roca mare, sobre aquest es disposava un paviment de lloses, pedres o terra compactada com a nivell de circulació¹⁸⁶⁸. A partir del segle XI d.C. aquest serà el model tipològic de residència, casa i poblat que s'estendrà per tota la franja fronterera entre al-Andalus i el comtat de Barcelona en els territoris de l'antic *ager Tarraconensis*.

La casa-granja de Santa Maria de Veciana, la Casa de la Sitja i el poblat de la Quadra de la Cogullada exemplifiquen les residències camperoles altmedievals. El castell de la Quadra i el *domicilium* d'Olèrdola fan el mateix amb les elits locals. Amb anterioritat hem pogut reconèixer els principals trets evolutius i materials d'assentaments, majoritàriament excavats en superfície, com és el cas de La Solana; similar anàlisi hi podem realitzar a l'excel·lent Sector 01 d'Olèrdola, on (amb dificultats) es pot establir una seqüència ocupacional a l'alta edat mitjana. La importància d'aquest sector no radica tan sols en les dades que ens pot proporcionar en relació a l'estudi de les formes i estratègies d'hàbitat altmedievals al territori "de frontera". Aquest sector és l'únic en

¹⁸⁶³ MIQUEL, VILA 2005: 91.

¹⁸⁶⁴ MIQUEL, VILA 2005: 88.

¹⁸⁶⁵ MIQUEL, VILA 2005: 88 i 89.

¹⁸⁶⁶ Planimetries a GUIDI 2010c: 105-132; GUIDI 2010d: 93-123.

¹⁸⁶⁷ Exemples de domus altmedievals amb compartimentacions a FOSSIER 1984: 218 i ss. Similars als documentats a Madrid en època visigòtica: VIGIL-ESCALERA 2009, 210, fig. 2. i 213, fig. 5. Però amb una tendència al nostre jaciment a troba el mòdul d'una a tres estances annexes a un tancat. No obstant això, constructiva i tècnicament son similars.

¹⁸⁶⁸ MIQUEL, VILA 2005: 88 i 89.

esser excavat amb una metodologia moderna i ens permet definir els trets principals de la evolució urbana de la *civitas* olerdolana. Per aquesta raó no tan sols analitzarem l'ocupació i evolució arquitectònica de l'espai; també tindrem en compte la seva inserció urbana i la seva articulació amb els altres espais de l'assentament.

El Sector 01 d'Olerdola es situa a l'entrada del jaciment, junt la porta, la torre i la muralla. Es tracta d'un àrea molt rica arqueològicament i que aporta moltes dades per el coneixement del poblament històric, amb ocupacions de l'edat de bronze i els períodes iber i romà. Aquesta densificació i ocupació continuada fan d'aquest espai un paradigma de l'arqueologia penedesenca. L'anomenada com Fase 0 ha estat definida com llars de foc i cubetes de cendres dissociades de qualsevol , per situació cronològica¹⁸⁶⁹, cal situar-les anterior a la fase de sitges (entre el segle X i el XI d.C.)¹⁸⁷⁰. En relació amb la denominada com Fase medieval I, aquesta es planteja complexa de forma autònoma i en relació amb la Fase 0 i les posteriors¹⁸⁷¹. Reproduïrem les paraules dels excavadors portades a terme després les intervencions arqueològiques i estudis dels anys 2004, 2005 i 2006: “Fins a aquests darrers anys el que inicialment anomenarem camp de sitges o sitjar i així apareix tant a la bibliografia publicada sobre Olerdola com en els informes i memòries entregats a l'Administració, en aquests moments, i veient el que succeeix en molts altres vilatges medievals de la mateixa època –segle X-, pensem que ens trobem davant les restes del poblat, una zona d'hàbitat, i no un camp de sitges, sense construccions, erm. Era una propietat privada, d'un dels senyors que habitava a l'interior del recinte emmurallat (a modus d'hort o darrera de casa, o era un espai directament controlat pel castlà del castell?. Ens inclinàriem, donada la ubicació, per a la primera proposta”¹⁸⁷². Aquestes paraules, que trobem a l'informe, són eloqüents.

No obstant això, hi ha una sèrie de problemes que no s'acaben de solucionar ni definir. En primer lloc la datació de les sitges¹⁸⁷³. Datades a grans trets en torn el X d.C., però com podem fixar cronologies sense una sistematització de la ceràmica medieval que encara no s'ha fet i tenint en compte que, com s'està fent en altres espais geogràfics i institucionals, la figura de la ceràmica com director fòssil no pot ser l'únic paràmetre?¹⁸⁷⁴ En segon lloc la relació del conjunt de sitges amb les estructures anteriors (llars de foc o cubetes de cendres), les estructures anteriors però preexistents (com la muralla romana, el cos de guàrdia republicà i la torre, a més de les que existeixen en tot el jaciment) i les posteriors (les complexes Fases IIa, IIb, IIc, IIIa, IIIb, IV...). Ara per ara les hipòtesis que plantegen els excavadors són vàlides, però considerem que el conjunt de sitges ha de relacionar-se més amb el poblat o assentament altmedieval que amb la concentració d'excedents per part d'una determinada elit. Conseqüentment, la hipòtesi d'un espai privat d'ús senyorial ha de donar pas a un espai comunitari d'emmagatzematge com els que hem documentat en altres jaciments postclàssics i altmedievals¹⁸⁷⁵.

¹⁸⁶⁹ BOSCH et alii 2000: 95 i ss.

¹⁸⁷⁰ BOSCH et alii. 2003: 775-790; GUIDI 2015b.

¹⁸⁷¹ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 108.

¹⁸⁷² MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 108.

¹⁸⁷³ BOSCH et alii. 2003: 775-790; BOSCH et alii 2000: 95-99.

¹⁸⁷⁴ Per a Olerdola: ROIG 2006: 51-64.

¹⁸⁷⁵ Volem destacar els extensos camps de sitges dels diferents sectors del jaciment de “La Torre” de Sant Marc d'Argençola; NADAL, PASCUAL 2004: 217-228; NADAL et alii 2005: 161-182.

Fins a les intervencions arqueològiques dels anys 2004-2006 la denominada com Fase II es caracteritzava en les anteriors campanyes com una sola. A partir del 2006 els seus excavadors han subdividit aquesta Fase II en “a”, “b” i “c”. En realitat aquesta subdivisió, com admeten els seus excavadors, és falsa: entre les fases “a” i “c” no hi ha cap tipus de lligam, ja que corresponen en realitat a estructures urbanes de trama diferents, mentre que la subfase “b” correspon a un moment intermedi d’una i altra, possiblement una acció puntual. En conseqüència, és necessari assenyalar que sota aquesta denominació genèrica de Fase II en realitat ens trobem amb al menys dos fases diferenciades (“a” i “c”) i reformes puntuals (“b”).

En relació a la Fase II els seus excavadors la daten entre la segona meitat del segle X i mitjans del segle XI¹⁸⁷⁶. A partir del 950 Olèrdola està present en els textos de l’època (la datació de la primera església és del 929 i amb anterioritat ja hi havia una necròpolis, el que indica la presència d’ocupants almenys des d’inici del segle X) i, no només això, sinó que el seu domini administratiu abasta un territori de més de 250 km². En aquest moment, doncs, el *castrum* d’Olèrdola aconsegueix el seu major domini i influència¹⁸⁷⁷. El problema de la datació d’aquesta complexa Fase II radica en el intent de fer coincidir els fets històrics (la documentació textual) amb la influència del *castrum olerdulae* i les dades arqueològiques. Considerem més factible fixar-nos en els paral·lels que trobem a altres jaciments del Penedès, Catalunya i la resta de l’Europa occidental. Els excavadors d’Olèrdola, fins la campanya de 2005, havien considerat la fase medieval II com una única etapa ben caracteritzada per diverses habitacions. La novetat de la intervenció dels anys 2004-2005 ha estat la diferenciació de dues etapes precedents a la coneguda com a fase medieval II, situades cronològicament entre aquesta i la Fase I (el denominat “camp de sitges”)¹⁸⁷⁸. En conseqüència el Sector 01 és molt més complex del que s’havia publicat fins al 2005. Els seus excavadors ho defineixen en:

- 1-Fase Altmedieval II a. Estructures habitacionals desconegudes fins el moment
- 2-Fase Altmedieval II b. Arranament d’aquestes estructures i construcció de la torre de la muralla. Fase puntual entre les subfases a i c.
- 3-Fase Altmedieval II c. Nou urbanisme, identificable amb la (fins el moment) fase II.

Segons els arqueòlegs la manca de dades no permet associar la fase II a amb la fase I (de la que coneixem únicament les sitges, amb absència d’estructures). No obstant això els nivells de cotes en que funcionarien les sitges sembla bastant superior a la dels habitatges de la Fase IIa, així que tant els excavadors¹⁸⁷⁹ com nosaltres no descartem la possibilitat de l’existència d’estructures peribles associades a les sitges.

El denominat com “àmbit del extrem sud” es situa a sud-oest del Sector 01¹⁸⁸⁰. Aquest espai ens il·lustra les dificultats per definir espais arquitectònics altmedievals. En un

¹⁸⁷⁶ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 108.

¹⁸⁷⁷ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 108.

¹⁸⁷⁸ Davant la problemàtica de no poder donar una numeració coherent de fase ja que això obligava a canviar l’existent i que ha estat publicada en diversos articles l’opció, ha estat la de subdividir en diverses fases l’etapa altmedieval II. Els mateixos excavadors reconeixen que ha sigut una opció poc afortunada. MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 59.

¹⁸⁷⁹ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 59.

¹⁸⁸⁰ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 59.

principi aquest àmbit no disposava d'una numeració específica ja que en el moment de la seva localització els excavadors teníem serioses dificultats d'associació amb alguna de les fases conegudes: d'entrada, tant sols es va localitzar un mur (UE 8469) que tenia una correlació estratigràfica poc habitual. Per altra banda l'estructura no disposava d'estrats associables¹⁸⁸¹, però cobria el paviment del carrer principal clarament d'època republicana¹⁸⁸². El problema de la definició del mur es va resoldre amb la campanya del 2005, quan es va documentar les restes d'estructures possiblement domèstiques o d'emmagatzematge que són, ara per ara, les restes arquitectòniques més antigues del període altmedieval. A aquest àmbit els seus excavadors l'han denominat el "112". D'aquestes estructures no podem definir els límits ja que s'han documentat totalment malmesos en la construcció de les estructures posteriors i el marge de conreu modern¹⁸⁸³.

No obstant això, l'estratigrafia d'aquest espai és molt clara: es troba pràcticament arrasada per les basses de morter de calç pertanyents a la Fase IIc, i a voltes fins i tot han afectat aquestes basses a nivells inferiors, com el paviment del carrer principal d'època romano-republicana¹⁸⁸⁴. El més destacable d'aquest espai altmedieval és la localització del paviment d'ús (UE 8556) format per una terra argilosa poc compactada de colors grisos associat a dues llars de foc (UE 8551 i 8547) escassament separades per poc més d'un metre de distància, fetes amb argila vermellova rubefactada, de petites dimensions i de les que difícilment poden apreciar-ne la forma a causa de trobar-se molt erosionades i en part sota els murs de la fase medieval IIc¹⁸⁸⁵. La llar 8547 presenta una superfície plana, amb una capa de calç a la part inferior i es troba en contacte amb una de les grans calades. Presenta un retall circular petit que pot correspondre a la base per el suport d'un element indeterminat. Associat a aquest paviment es van documentar dues cubetes o retalls reblerts amb terra cendrosa i abundants carbons (UE 8550/8549 i 8552) i una taca amb abundants cendres que, segons els seus excavadors, és associable a la llar 8547 (UE 8553) i una bossada de difícil atribució per als seus excavadors (UE 8554, bossada d'argiles de color marró fosc heterogènies amb carbons i pedres petites de planta circular irregular)¹⁸⁸⁶.

Aquests indicis plantegen l'ocupació del lloc amb estructures domèstiques d'hàbitat. Les restes arqueològiques es completen amb elements corresponents a l'ús d'aquests hàbitats amb restes de carbons, ceràmica i fauna, documentats per sobre del paviment (es tracta de la UE 8548)¹⁸⁸⁷. Aquests àmbits d'hàbitat es van documentar coberts per pedres d'una mida considerable (fins a 40-50 cm.) i estrats d'argiles i carbons, segons els seus excavadors, producte de l'enrunament intencionat de l'espai¹⁸⁸⁸, sense especificar si es podria tractar o no de nivells de destrucció violenta o realment es tracta del reaprofitament d'espais amb l'enrunament intencionat d'altres per la formació de

¹⁸⁸¹ Bé destruïts per la construcció del marge modern bé perquè estava parcialment dins el testimoni del mur 8446 de l'UH 108, així es trobava clarament per sota dels murs de l'àmbit 108 de la fase medieval II, MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 59 i 60.

¹⁸⁸² Entre la fase republicana i la fase altmedieval II no hi ha constància de cap etapa amb presència d'estructures arquitectòniques, però sí de les sitges concentrades. MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 59.

¹⁸⁸³ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 60.

¹⁸⁸⁴ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 60.

¹⁸⁸⁵ Fase que com hem assenyalat s'ha identificat al 2005. MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 60 i 61.

¹⁸⁸⁶ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 61.

¹⁸⁸⁷ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 61.

¹⁸⁸⁸ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 61.

noves articulacions. L'excavació arqueològica va documentar que el paviment altmedieval associat a aquests hàbitats descansava directament sobre el carrer principal romà (les UE 8483/8484). Els seus excavadors van plantejar a la memòria que per la construcció d'aquest àmbit (el indefinit 112) es va arrasar bona part del sediment acumulat al llarg de mil anys¹⁸⁸⁹. En realitat desconexim si es va arrasar la sedimentació acumulada o senzillament es van arrasar les estructures preexistents del període tardoantic. Ara per ara només podem plantejar hipòtesis, però és possible que ens trobem amb un sector ocupat ininterrompudament a l'alta edat mitjana.

Seguint les memòries no publicades de les intervencions arqueològiques portades a terme el 2004-2006, la subfase IIa està documentada únicament per un o més espais arquitectònics disposats prop de l'entrada al recinte, d'una configuració que se'n escapa en aquest moment, però que sembla seguiria més les alineacions romanes i preromanes que no pas la medieval¹⁸⁹⁰. Seguint les indicacions dels excavadors, tot fa plantejar que els habitants d'aquest Sector 01 encara readaptarien espais romans, com l'estructura denominada 112, que es trobaria suposadament a l'esquerra de l'entrada i aprofitaria encara el cos de guàrdia d'època republicana (UH 12). Aquesta fase l'hauríem de situar cronològicament en la segona meitat del segle X o principis del XI¹⁸⁹¹. En relació a les transformacions que pateix aquest sector en un temps relativament curt fa plantejar al seus excavadors l'acció violenta d'una ràtzia. Els arguments els trobem en la presència d'abundants cendres, el nivell d'arrasament de les estructures i la construcció (a la denominada com Fase IIb) de la torre. Com hem apuntat aquests indicis fan suposar una destrucció violenta o a foc d'aquest sector, fet que no es pot atribuir directament a cap de les diverses ràtzies àrabs que se succeïren al llarg del segle X d.C. en el territori penedesenc (*territorio penetense*) com a resposta al lent però continuat avanç dels cristians vers el sud¹⁸⁹².

La subfase IIb correspon a un curt espai de temps situat entre la "destrucció" de l'àmbit 112 i la construcció dels nous espais. Es tracta d'una fase d'un gran interès constructiu ja que, com indiquen els seus excavadors¹⁸⁹³, ens permet visualitzar amb una certa nitidesa la construcció de la torre esquerra de la muralla i possiblement la refeta del coronament de l'estructura del llenç defensiu¹⁸⁹⁴. La denominada com Fase altmedieval IIb es defineix com un conjunt de preparacions de morter per a la construcció de la torre esquerra de la muralla¹⁸⁹⁵. Es tracta de capes, de forma còncava vistes a la secció, de morter de calç. Un cop es va arribar a aquest nivell els seus excavadors van comprovar que es tractava de nombroses cubetes o basses realitzades per a la fabricació de morter de calç (UE 8545). Ara per ara no es pot associar a cap estructura de pedra, pel que han suposat que es varen fer en un espai obert en aquell moment¹⁸⁹⁶. Cal destacar la presència de nombroses bases per la elaboració de morter de calç, visibles i identificables, que ens indica una activitat constructiva intensa en la que el morter és

¹⁸⁸⁹ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 61.

¹⁸⁹⁰ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 108 i 109.

¹⁸⁹¹ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 109.

¹⁸⁹² Podria igualment haver estat una destrucció fortuïta, però els excavadors creuen que donades les circumstàncies històriques del moment sembla més plausible la primera opció, la vinculada amb les ràtzies andalusines.

¹⁸⁹³ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 109.

¹⁸⁹⁴ PALMADA 2003: 257 i s.

¹⁸⁹⁵ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 62.

¹⁸⁹⁶ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 62 i 63.

imprescindible¹⁸⁹⁷. És important assenyalar l'ús de morter reservat per a edificis emblemàtics de l'assentament: a la muralla, l'església i el castell, i, com a fet (aparentment) excepcional les dues pilastres corresponents a un edifici d'aquesta fase del qual es localitzaren les seves pròpies basses¹⁸⁹⁸. Seguint aquest raonament els arqueòlegs han plantejat que el més lògic és associar les basses de morter a la construcció o reconstrucció de la torre i del coronament de la muralla. Les dades proporcionades per les anàlisis de morter portades a terme semblen ratificar aquesta hipòtesi¹⁸⁹⁹.

La tercera subfase dins la Fase II és la "c" que ha estat definida en les darreres campanyes (anys 2004-2006), aportant com a novetat el coneixement del mur que tanca els habitatges 108 i 109 pel nord-oest, delimitant probablement amb el carrer d'entrada¹⁹⁰⁰. Aquests elements es trobaven molt arrasats per les construccions de la fase III. Respecte a l'àmbit 108 els seus excavadors plantegen que es tracti d'un taller de forja metal·lúrgica similar al que es trobarà en el mateix indret posteriorment (el denominat com àmbit 111 de la Fase III), degut a la presència de almenys tres llars de foc, potents nivells de cendres associables a les llars i restes de morter¹⁹⁰¹. La subfase IIc va quedar definida l'any 2005; es tracta d'un sector afectat per les intervencions de l'any 1986 i 1987. Es defineix com una estructura disposada en bateria i possiblement oberta al carrer principal d'entrada al assentament¹⁹⁰². Al 2005, amb l'excavació del testimoni 9, es localitzà el tancament pel costat oest (UE 8446) i es re-excavaren i redefiniren alguns nivells localitzats sota el testimoni del mur 4107 de la fase següent que els seus excavadors han definit a la memòria de la intervenció arqueològica¹⁹⁰³. Les restes s'han documentat de forma fragmentària; el mur 8446 està conformat per un alineament nord-est-sudoest de pedres que presenta dues cares on, en algun punt, es conserven dues filades. Aquest parament està estructurat amb pedres de mida gran a les cares exteriors i rebliment de petites a l'interior. Aquest mur (el UE 4107) es va documentar força malmès per la construcció de la ferreria medieval (el denominat àmbit 111) i el forn metal·lúrgic d'època moderna¹⁹⁰⁴.

Els excavadors desconeixen la funcionalitat d'aquest espai, però la troballa d'un total de tres llars de foc indica una activitat, sens dubte, intensa¹⁹⁰⁵, amb un ús residencial i/o d'hàbitat¹⁹⁰⁶ i un forn comunitari¹⁹⁰⁷. Coneixem les tres llars de les excavacions del 1986 i el 1987. Durant la campanya de 2004 es redibuixaren i netejaren dues (UE 4134 i 8476) d'aquestes llars¹⁹⁰⁸. La llar 4134 (delimitada al costat sud amb una pedra) presenta unes argiles rubefectades disposades en diverses capes que indiquen que la combustió va ser molt alta. És de forma quadrangular i es localitza en l'angle sud del mur (UE 4114). Els propis excavadors plantegen que donada la rubefacció potser seria

¹⁸⁹⁷ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 109.

¹⁸⁹⁸ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 109.

¹⁸⁹⁹ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 109.

¹⁹⁰⁰ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 109.

¹⁹⁰¹ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 109 i 110.

¹⁹⁰² MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 64.

¹⁹⁰³ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 64.

¹⁹⁰⁴ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 64.

¹⁹⁰⁵ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 64.

¹⁹⁰⁶ Ens recorda l'edifici de la Fase V del Sector 12 del jaciment de la Solana (Cubelles).

¹⁹⁰⁷ Com els documentats per A. Vigil-Escalera.

¹⁹⁰⁸ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 64.

un forn¹⁹⁰⁹. Sembla que hi ha també una altra llar d'aquest àmbit, situada per sobre d'un canal (UE 4115).

En relació a la Fase III, cronològicament els seus excavadors plantegen les dificultats, com en les fases anteriors, per atribuir unes dades fiables. Possiblement cal situar dins el segle XI aquestes construccions, a partir de la segona meitat¹⁹¹⁰. Per a la fi d'aquesta etapa els seus excavadors han posat en relació els esdeveniments que succeeixen a Olèrdola entorn el 1107, amb l'assalt almoràvit que arrasa la ciutat, obligant al comte de Barcelona a promulgar una nova carta de franqueses per tal de que la població no abandonés Olèrdola i ajudi a reconstruir les muralles, el castell i les esglésies¹⁹¹¹. En aquest sentit, i en relació a l'evolució urbana d'aquest sector, hem de fer esment de la transformació que va patir el carrer o *strata* principal. La construcció del marge d'època moderna va afectar l'estratigrafia a l'oest del mur 8469 que delimitaria per aquest costat l'àmbit 108, no obstant això els seus excavadors van documentar un paviment (UE 8484) en un petit angle que permet suposar que bé es tracta d'un paviment associable al carrer principal d'aquesta fase medieval (donada la seva posició és l'opció més plausible) o bé es tracta d'un paviment d'un altre àmbit¹⁹¹². El procés de readaptació d'estructures preexistents d'origen romà el trobem al denominat àmbit 12, l'antic cos de guàrdia republicà, que segons les excavacions podia estar encara en ús en aquesta Fase II (a, c, b), encara que no es pot determinar quina era la seva funcionalitat¹⁹¹³. Estratigràficament hi va haver una ocupació medieval encara que durant la Fase III aquesta estructura arquitectònica va ser arrasada i substituïda per un carrer que articulava la *strataprincipalis* de l'assentament amb l'edifici de grans dimensions edificat en aquesta Fase (el denominat com àmbit 101)¹⁹¹⁴. El nou carrer articulava l'espai públic principal amb una gran porta (de l'edifici 101) documentada en 1984¹⁹¹⁵. Durant la campanya de 2005 es varen localitzar diversos nivells medievals a l'interior de l'estança, poc definits a causa d'un clot medieval o modern (UE 8535). Tot el material estava barrejat i segons els seus excavadors la seva seqüència ocupacional és complexa de definir¹⁹¹⁶.

L'anomenada com Fase III és especialment interessant en relació a la documentació d'estructures arquitectòniques. Aquesta fase constructiva està igualment subdividida en dues etapes clares (Fase IIIa i IIIb) que corresponen a la reforma de l'edifici principal identificat i que s'ha pogut excavar en la seva totalitat¹⁹¹⁷. Les intervencions arqueològiques dels anys 2004-2006 van identificar un primer i únic taller de forja medieval (el denominat espai 111). No obstant això, no està clara la funcionalitat de l'àmbit 108 de la fase anterior i la troballa d'un espai empedrat i d'una llar de foc associable a la fase IIIa de l'àmbit 101¹⁹¹⁸.

¹⁹⁰⁹ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 65.

¹⁹¹⁰ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 110.

¹⁹¹¹ Un resum de l'història d'Olèrdola altmedieval: MOLIST 1999: 32-44; MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 110.

¹⁹¹² Situat a l'oest de 108. MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 65.

¹⁹¹³ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 65 i 66.

¹⁹¹⁴ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 66.

¹⁹¹⁵ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 66.

¹⁹¹⁶ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 66.

¹⁹¹⁷ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 110 i 111.

¹⁹¹⁸ Des del punt de vista d'articulació dels espais ens recorda a la densificació d'edificis i estructures dels vilatges i granges tardoantigues i alt medievals.

De la Fase altmedieval IIIa destaca un gran edifici que els arqueòlegs que van intervenir el defineixen com el més gran localitzat al Sector 01¹⁹¹⁹. Aquest edifici presenta dues fases o etapes constructives. La ubicació de la construcció es situa a l'esquerra de la via principal de l'entrada (o *strata*), al nord per un carrer (que amortitza el cos de guàrdia republicà), i al sud per un possible carrer o vial que discorre en paral·lel al carrer de la muralla. Aquest gran edifici altmedieval (denominat per els seus excavadors com l'àmbit 101) a estat parcialment excavat en anys successius parcialment¹⁹²⁰. En la primera fase edilícia de la construcció presenta un espai de planta irregular amb múltiples costats. D'aquest tant sols falta el límit per l'extrem nord-oest, desaparegut amb la construcció del marge d'època moderna. A l'extrem sud-oest es trobaria encaixonat la ferreria (el denominat com l'àmbit 111)¹⁹²¹. En la segona fase de l'edifici monumental del Sector 01 l'espai interior es redueix i es subdivideix en petits àmbits¹⁹²² identificats per els seus excavadors, amb probabilitat, amb tallers o establiments comercials¹⁹²³. Aquesta àrea està molt malmesa per la construcció d'un forn metal·lúrgic modern. No obstant això, es va documentar un paviment empedrat a l'entrada d'aquest espai compartimentat (UE 8492). El paviment estava constituït per pedres de mides considerables disposades de forma plana i regular. Els propis excavadors plantegen la possibilitat de que es tracti d'una zona d'emmagatzematge amb un pis superior que, segons els mateixos arqueòlegs, no es pot definir i/o confirmar¹⁹²⁴. Aquestes dades ens fan hipotetitzar amb l'existència d'un segon pis amb funcionalitat residencial (*cubicula* i *gineceum*) on vivien els artesans/comerciants mentre que el pis inferior hauria tingut una funcionalitat de taller metal·lúrgic, magatzematge i distribució comercial. Per altra banda hi han indicis d'hàbitat al pis inferior de l'edifici, com es desprèn de la campanya del 2005 quan es va documentar l'única llar de la que en tenim constància adossada al mur (UE 1100) que delimita l'espai pel nord¹⁹²⁵. Es tracta d'una llar (UE 8527) que es conservava quasi de forma íntegra d'una excel·lent construcció. És la llar que possiblement millor es conserva i documenta a tot el Sector 01. Aquesta delimita lateralment per el esmentat mur (UE 1100) i per una filada de pedres al costat contrari (UE 8538) amb una gruixuda capa d'argila rubefectada ben allisada i lleugerament còncava, de forma rectangular (les seves dimensions: 130 x 80 x 17 cm). La llar tenia una lleugera capa de reparació d'argiles marrons i carbonets (UE 8539), que estratigràficament és clarament anterior a la Fase IIIb i es troba per sobre del mur 8073, corresponent a la Fase IIc. En aquest sentit els excavadors han pogut destriar les seqüències dels nivells ocupacionals i edilicis d'aquesta gran estructura, encara que el seu estat de conservació és relativament dolent¹⁹²⁶.

¹⁹¹⁹ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 66.

¹⁹²⁰ Campanyes de 1984 (cala 1), 1986 (cala 4), 1987 (cala 1 i cala 4), 1995 (testimoni 10), 1996 (testimoni 8) i 2003 (triangle relict). Finalment, durant el 2004 i el 2005 el desmuntatge del testimoni 9 afectà també la façana oest, localitzant-se alguns elements que complementen la fragmentària informació. MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 67.

¹⁹²¹ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007, 67. En torn a les ferreries medievals: SANCHO 1999

¹⁹²² No habitacles. Citat a MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 67.

¹⁹²³ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 67.

¹⁹²⁴ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 67.

¹⁹²⁵ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 67.

¹⁹²⁶ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 67.

La ferreria altmedieval (el anomenat àmbit 111) ha estat documentada parcialment¹⁹²⁷, per aquesta raó només restà material estratigràfic únicament d'aquest àmbit un espai d'uns 4 m de llargada per poc més d'un metre d'amplada. Tanmateix es localitzaren diversos elements funcionals conservats de forma parcial que han permès identificar l'espai com una ferreria per els excavadors¹⁹²⁸. La inserció urbana de la ferreria al Sector 01, junt a la *strata principalis* d'entrada a l'assentament i amb els tallers/comerços disposats en bateria subratllen la seva funcionalitat d'abastir la població del vilatge altmedieval de productes i serveis específics. L'espai de la ferreria està delimitat per dos murs (41107, que el delimita per l'est de l'àmbit 101, i el mur 4108, que el separa de l'àmbit 101 pel costat nord-est en la fase IIIa i de l'àmbit 104 en la fase IIIb). A banda d'aquests dos murs desconeixem el tancament pels altres dos costats. Les estructures localitzades relacionables amb un treball siderúrgic són les següents¹⁹²⁹:

- a) Un forn metal·lúrgic (UE 4127/8457)¹⁹³⁰ d'estructura afusada i boca oberta al nord-est delimitat lateralment per pedres, de planta ovalada. D'aquest forn només va conservar-se la meitat del seu perímetre. L'interior estava reblert per una capa d'argila que descansava sobre una altra de morter de calç¹⁹³¹.
- b) Zona de circulació endurida, segons els seus excavadors, per l'ús. Es troba situar davant del forn, al sector nord (UE 8451)¹⁹³².
- c) Abocament d'escòries (UE 8452) procedents del forn metal·lúrgic, possiblement relacionable amb el darrer treball metal·lúrgic. Es tracta d'un conjunt d'escòries de diverses mides¹⁹³³.
- d) Abocament de cendres, possiblement intencionat, procedent d'una estructura de combustió, probablement del forn metal·lúrgic (UE 8450)¹⁹³⁴.
- e) Un altre abocament de cendres que es concentra prop de la paret nord-est (UE 8454). Terra de color ocre, amb cendres i carbons, diferents capes alternades de cendres i argiles¹⁹³⁵.

¹⁹²⁷ Per les limitacions derivades de les intervencions anteriors dels anys 1986 i 1987 a l'angle sud-oest del quadre 4 i la pròpia evolució històrica del sector amb la construcció del marge de conreu modern UE 8004. MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 68.

¹⁹²⁸ Els arqueòlegs consideren, a partir de les restes documentades, que es reparaven les eines de ferro. MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 68.

¹⁹²⁹ Durant la campanya de 2004 es va procedir a extreure un cub de microestratigrafia procedent del tall nord-est de l'àmbit 111 (la ferreria altmedieval). El tall havia estat deixat inicialment com a testimoni per a protegir el mur sud del forn 9005. En el moment en que es va procedir a intervenir en el mur per tal de consolidar-lo, es procedia a extreure la mostra. L'objectiu de l'extracció és conèixer el procés de sedimentació de les múltiples capes de cendres procedents dels treballs metal·lúrgics que es duïen a terme a l'habitació que s'obria al carrer. A banda de la mostra de microestratigrafia es varen recollir abundants mostres dels diversos nivells i elements així com de les escòries per a la seva posterior anàlisi. Aquest estudi ajudarà a conèixer les pràctiques del treball metal·lúrgic penedesenc a l'Alta Edat Mitjana. Novament el jaciment d'Olèrdola és paradigmàtic amb l'aplicació de tècniques científiques modernes per al coneixement de les formes d'hàbitat altmedievals. MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 71.

¹⁹³⁰ Va ser identificat als anys 80 amb una llar de foc.

¹⁹³¹ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 69.

¹⁹³² MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 69.

¹⁹³³ Han estat classificades per C. Rovira al MAC-Barcelona amb previsió d'esser analitzades. MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 69.

¹⁹³⁴ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 70.

¹⁹³⁵ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 70.

- f) Llar de foc d'argiles rubefactades en forma de cubeta i reblert amb cendres 8461, que funcionaria amb el mur 8107 i construïda amb anterioritat a la llar 8457 (UE 8462)¹⁹³⁶.
- g) Llar de foc que podria estar associada al forn, força malmesa (UE 8456), d'uns 45 x 33 cm¹⁹³⁷.
- h) Llar de foc d'argiles rubefactades que es troben seccionades per l'excavació de l'any 1986 (UE 8463), funciona amb 8457 i/o amb 8462, de forma arrodonida¹⁹³⁸.
- i) Fosa de forma cilíndrica practicada al paviment (UE 8464). Els seus excavadors creuen que pot tractar-se de l'encaix del basament de fusta per a l'enclusa dels treballs de ferreria o bé sustentaria una llosa de pedra, com es troben altres paral·lels en el món medieval. Presenta uns 60 cm. de diàmetre per 35 de fondària. La fossa arriba fins el nivell de roca¹⁹³⁹.

Per sobre dels nivells d'ús de la ferreria es documentà un estrat d'enderroc de entre 5-7 cm. de potència que inicialment es identificat amb un paviment¹⁹⁴⁰ però que es tracta del nivell d'arrasament de les estructures de l'edifici de la ferreria (111). Al denominat com àmbit 101 les intervencions del 2004-2006 han aportat poques novetats respecte al que coneixem en relació a les transformacions arquitectòniques de la Fase IIIa a la Fase III b. L'espai es defineix com un cos avançat cap a l'entrada, cap al nord-oest, on es compartimenta amb tres petits àmbits¹⁹⁴¹ (els denominats per els seus excavadors UH 102, 103, 104)¹⁹⁴². Aquests tres àmbits han estat definits per els arqueòlegs com tallers oberts al carrer. El marge modern 8004 i les poques estructures documentades de la Fase IV del Sector 01 es van emportar murs i sediments corresponents a la Fase altmedieval IIIb de l'edifici monumental (UH 102, 103, 104). Els seus excavadors no van poder definir el límit pel costat oest en relació al carrer principal o *strataprincipalis* de l'assentament¹⁹⁴³. En referència a l'àmbit 102 (encara que no es descarta que correspongui a la fase medieval IV) és va documentar un basament de pal o pica (UE 8520) de pedra calcària, buidat a l'interior i ben treballat, de forma cúbica (25 x 34 x 35 cm.). Aquest basament o pica estava adossat a la pica o bloc de calcària on es definí una unitat d'argila de color marró fosc amb alguna pedra petita i poc material arqueològic (UE 8521). La disposició i articulació dels tres ambients o espais arquitectònics denominats com tallers pels seus excavadors¹⁹⁴⁴ ens recorda, tant en la articulació amb els espais públics com amb l'edifici amb el pis productiu en primer terme i el possible segon pis residencial, a l'articulació de les *tabernae* romanes o el *suq* islàmic (àmbits comercials).

¹⁹³⁶ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 70.

¹⁹³⁷ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 70.

¹⁹³⁸ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 70.

¹⁹³⁹ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 70.

¹⁹⁴⁰ 1987.c MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 71.

¹⁹⁴¹ No creiem que es tracti d'habitaclles. MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 72.

¹⁹⁴² L'excavació de l'any 2005 del testimoni 9 no aportà noves dades sobre l'àmbit 101, reduït en aquest espai a un pocs centímetres de funcionalitat incerta. En relació a la restauració es va consolidar els murs que defineixen aquest espai i la porta oberta davant del llenç de muralla i es reproduí un nivell de paviment de la darrera fase. MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 72.

¹⁹⁴³ Segons els arqueòlegs en aquesta fase medieval III el carrer discorria més a l'oest del que ho fa a l'actualitat, al contrari del que passava en època ibèrica i romana, que discorria lleugerament més a l'est. MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 73.

¹⁹⁴⁴ Les UE 102, 103, 104. MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 72.

En relació a les transformacions l'espai justament rere la torre esquerra de la muralla, les excavacions més modernes no aporten gaire informació al respecte. Els arqueòlegs suposen que deuria funcionar com una porta, però clots moderns i el propi marge de conreu no ens permeten determinar cap nivell associable a aquest carrer que discorria paral·lel a la muralla i que permetia accedir a l'edifici 101 a través d'una porta d'amplada considerable¹⁹⁴⁵. No disposem d'informació sobre la *strata principalis* que des de la porta travessaria la plataforma rocosa. Els excavadors apunten que per un costat l'evidència de les cases altmedievales d'aquesta fase i també de l'anterior i posterior es perllongaven per l'oest, ocupant total o parcialment l'actual camí d'entrada i fora, per tant, de l'àmbit d'actuació de la intervenció; en segon terme els nivells del carrer en època medieval estaven molt per damunt del nivell actual, raó per la que no tenim dades fiables¹⁹⁴⁶.

La ferreria ha estat adscrita per els seus excavadors a un moment cronològic situat entre els segles XI i inici del segle XII d.C. Aquesta ferreria de la Fase IIIb pot ser no es tractava de l'única: no es pot descartar l'existència de tallers siderúrgics en època medieval (i altmedieval) al Sector 01 per la presència d'escòria en cada una de les diverses etapes¹⁹⁴⁷, tot i que concentrada especialment en la darrera fase, atribuïble a un taller de forja on s'elaborarien i/o repararien objectes. La presència d'un o diversos tallers de forja a l'assentament està confirmat arqueològicament¹⁹⁴⁸ i documentalment¹⁹⁴⁹, confirmant la presència d'artesans especialitzats. El treball del ferrer era imprescindible: tan pel que fa al senyors amb tot l'armament que calia tenir a punt, com als camperols per les eines del camp¹⁹⁵⁰.

L'àmbit 101 es defineix com hem apuntat com un gran espai excavat en múltiples campanyes a l'esquerra de l'entrada al recinte¹⁹⁵¹. En una primera fase (Fase IIIa) disposava d'un gran espai pseudo-trapezoïdal amb un cos avançat vers el carrer, en el qual durant les campanyes de 2004 i 2005 es va localitzar un espai empedrat¹⁹⁵². S'ha plantejat que sigui una entrada per a carros o un espai productiu, a més d'una llar de foc a l'angle nord d'una factura poc habitual. Els excavadors han apuntat que les llars medievals de factura generalment tosca i poc treballada contrasta amb aquesta de l'angle nord, de molt bona factura, delimitada per pedres. Únicament en l'àmbit 106 es va localitzar una llar similar¹⁹⁵³. Per aquets ambients arquitectònics els seus excavadors han pressuposat funcions administratives, de quadra o directament de residència, encara que sembla l'activitat menys indicada: la gran entrada pel carrer paral·lel a la muralla fa pensar que s'hi introduïrien mercaderies¹⁹⁵⁴. Cal afegir-hi el dipòsit tallat a la roca amb accés des del costat intern com des del extern. La segona fase de l'àmbit 101 (Fase IIIb) és molt similar a la primera, però amb les tres estructures aparentment obertes al carrer

¹⁹⁴⁵ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 111.

¹⁹⁴⁶ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 111.

¹⁹⁴⁷ Aquests plantejaments en MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 111 i 112.

¹⁹⁴⁸ BOSCH et alii 2005, citat per MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 112.

¹⁹⁴⁹ BATET 2004.

¹⁹⁵⁰ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 112.

¹⁹⁵¹ Aquest fet ha impedit un coneixement exhaustiu del que és un important edifici situat en un lloc estratègic, MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 112.

¹⁹⁵² MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 112.

¹⁹⁵³ Documentat per les fotografies de la campanya de 1983 o 1984. MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 112.

¹⁹⁵⁴ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 112.

principal¹⁹⁵⁵. En aquesta segona fase el cos avançat d'aquest àmbit vers el carrer va ser subdividit en tres petits espais, on segons els seus excavadors probablement s'hi desenvoluparien tallers artesans que treballarien cara al carrer principal de l'entrada¹⁹⁵⁶. L'existència d'aquests espais artesans, si es poden datar a la segona meitat dl segle XI dC., ens indicaria que la ciutat medieval mantindria un alt nivell d'activitat i de població abans de la desfeta almoràvit¹⁹⁵⁷.

De la Fase IV tenim molt poques dades, limitades a una sèrie de construccions associables a la façana est de la *strata principalis* o *maior* de la *civitas* altmedieval. Aquestes construccions defineixen unes estructures disposades en bateria similars a les *tabernae* o el *suq* de la Fase IIIb que hem descrit anteriorment. No obstant això, es detecta una tendència a envair l'espai públic de la *strata* o via principal: els nous edificis es situen ja sobre el paviment d'aquest carrer en el sector oest¹⁹⁵⁸. Cronològicament podria correspondre al intent de represa de l'activitat després de l'atac almoràvit de principis del segle XI, però només són conjectures com reconeixen els seus investigadors¹⁹⁵⁹. En relació a les campanyes dels anys 2002 i 2004 ha estat possible identificar diversos murs que conformaven una darrera etapa medieval fins el moment no localitzada. Els propis excavadors reconeixen que aquestes estructures es varen documentar molt malmeses per la construcció del marge modern que, reiterem, és el causant de la dolenta conservació de les restes. La denominada com Fase altmedieval IV es distribueix de forma anàloga a les estructures o àmbits de les *tabernae* de la Fase IIIb (les UH 102, 103 i 104) però més avançades vers el carrer principal d'entrada¹⁹⁶⁰. Es tracta d'un conjunt de murs perpendiculars entre sí que discorren en paral·lel a la *strata principalis* de la *civitas* olerdolana. Sols ha estat possible documentar la primera filada d'alguns murs d'aquesta fase. El mur principal és el 8443=8021, paral·lel a l'entrada i al marge modern, relacionat amb l'entrada medieval al recinte de pedra seca¹⁹⁶¹. Aquest mur delimita els àmbits o *cubiculae* pel costat est i a ell se li adossen altres murs perpendicularment (les UE 8361, 8443, 8490). I la resta del Sector 01? Es podria plantejar un moment de decadència i de la fi de l'assentament medieval en aquest sector. L'absència de dades no signifiquen obligatòriament l'absència de poblament, com hem pogut analitzar en altres espais del Penedès o com trobem en altres jaciments. A la resta del sector 01 aquestes estructures de la darrera fase medieval documentada han desaparegut totalment per l'acció humana en construir les faixes de conreu que han arranat les estructures en terrasses.

Sota el denominat "testimoni 9" no s'ha documentat cap estructura, element o sediment associable al que els seus excavadors conceptualitzen com "les dues etapes inicials del món medieval", que situen grosso modo al segle X, encara que podrien tenir un inici a finals del IX. L'argument, al marge de l'absència de dades en aquesta àrea, és el desconeixement de la ceràmica medieval¹⁹⁶².

¹⁹⁵⁵ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 113.

¹⁹⁵⁶ No podem precisar de quin tipus d'activitat es tractaria, ja que varen ser força malmesos per les construccions i fases següents així com pel marge modern de conreu.

¹⁹⁵⁷ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 113.

¹⁹⁵⁸ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 113.

¹⁹⁵⁹ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 113.

¹⁹⁶⁰ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 73.

¹⁹⁶¹ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 74 i ss.

¹⁹⁶² ROIG 2006: 51-64; MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 107.

La ceràmica altmedieval d'Olèrdola i en especial la trobada en el Sector 01 no ha estat objecte d'estudis monogràfics. Una primera revisió va ser realitzada per Jordi Roig. Dintre d'aquest estudi no entra el material conegut a partir de les campanyes del 2004-2006, on el material ceràmic és molt escàs en comparació amb l'ibèric. A les Memòries Arqueològiques del 2004-2006 es defineixen segons el tipus de coccio de la ceràmica¹⁹⁶³:

a) Ceràmica de coccio oxidant. Es tracta d'una ceràmica, no de cuina, sinó de taula i de tractament o emmagatzematge d'aliments. Han estat identificats un total de 5 restes pertanyents a 5 individus (3 cossis, 1 gerra lobulada i 1 indefinit). La gerra apareix a la Fase IIa i la resta a la Fase III o fora de context¹⁹⁶⁴.

b) Ceràmica de coccio reductora (alhora separable per la funcionalitat, tipologia i característiques tècniques en dos subtipus):

c) Ceràmica a torn ràpid, d'aspecte gris clar i pasta ben acurada, destinada a utensilis de taula i emmagatzematge o preparació d'aliments. Es tracta de diversos tipus de gerres –de diversos becs (11 individus), amb brocs baixos, amb nansa (3 individus), o gerres indefinides (9 individus)- i el cossi o gibrell (amb 8 individus). En aquestes campanyes hem inventariat 641 restes. També figuren al inventari 6 olles o gerres¹⁹⁶⁵.

d) Ceràmica a torn lent, d'aspecte gris fosc, amb sutja, tons marrons, poc acurada, destinada a la cuina. Es tracta generalment d'olletes i olles (dibuix 1951). En total han estat recuperats 447 fragments corresponents a 66 individus. Les formes més presents són les olles (amb 28 peces), cinc olletes corresponents a l'àmbit 112 de la fase medieval IIa, sobre el paviment, els cossis i les gerres (amb 2 exemplars cada un)¹⁹⁶⁶. Per finalitzar en relació al Sector 01 assenyalar que es van localitzar restes de fauna¹⁹⁶⁷ i vidre. El vidre es va localitzar en nivells de la Fase II. També es van documentar claus de ferro i els claus anomenats de ferrar entre altres elements como una fitxa de joc feta en os¹⁹⁶⁸ que ens informen dels costums i la quotidianitat dels pobladors altmedievals de la *civitasolerdulae*¹⁹⁶⁹.

El Sector 01 d'Olèrdola és paradigmàtic per la quantitat i qualitat de dades que ens aporta. No obstant això, es tracta d'un sector molt petit de l'assentament. La seva complexa seqüència ocupacional amb la fase del camp de sitges¹⁹⁷⁰ i construccions posteriors (Fases I-IV) ens recorda al camp de sitges de “La Torre” de Sant Marc d'Argençola o a les diverses àrees de sitges del poblament hispanovisigòtic de La Solana. En aquest sentit hi reconeixem una tendència generalitzada en la que les primeres fases d'ocupació es documenten en aquest camp de sitges. Com he vist en el cas de La Solana, aquestes sitges són arrasades en la construcció de cabanes monumentals i fins i tot cases amb murs de pedra (exemplificat a les Fases IV i V del Sector 12 d'aquest jaciment)¹⁹⁷¹. Sigui com sigui, aquesta tendència implica una primera fase d'ocupació en la que les cabanes i/o cases s'alternen amb espais d'emmagatzematge. Si bé les cabanes o cases no han estat documentades al Sector 01 d'Olèrdola, aquest fenomen és similar al de “La Torre” o La Solana. A vegades l'arqueòleg només troba les sitges,

¹⁹⁶³ ROIG 2006: 51 i ss.; MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 114.

¹⁹⁶⁴ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 114.

¹⁹⁶⁵ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 114.

¹⁹⁶⁶ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 114.

¹⁹⁶⁷ Estudiats per Jordi Nadal i Àlicia Estrada, de la Universitat de Barcelona.

¹⁹⁶⁸ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 115 i 116, amb detalls de tots els materials.

¹⁹⁶⁹ BATET 2004: 40-58.

¹⁹⁷⁰ BOSCH et alii. 2003: 775-790.

¹⁹⁷¹ BARRASSETAS 2007: 41-53.

però aquestes quasi sempre van associades amb una construcció, com és el cas de les sitges medievals del Garrofer de la Cisterna¹⁹⁷² o la vil·la/castell de Cubelles¹⁹⁷³. Per altra banda resulta comú que l'arqueòleg documenti aquets elements tallats a la roca descontextualitzats en relació a altres estructures, com és el cas de Can Tries (al Vallès). No obstant això la tendència és la mateixa a tots els assentaments documentats: l'abandonament de la tècnica i ús d'estructures excavades en superfície, com son les cabanes, en favor de les bastides amb pedra.

L'ús del material petri, la "petrificació" de les residències, s'ha de vincular més a l'existència o no de determinades elits que a una progressió evolutiva-cronològica. És a dir, la construcció de cases i hàbitats en superfície està relacionada amb la gestió de cabdillatge (poder polític), control fiscal i/o dels excedents (econòmic), prestigi, (social) i el propi marc teòric en que es desenvolupen les diverses activitats humanes (ideològic)¹⁹⁷⁴. Els exemples que hem desenvolupat en relació a les estructures excavades de La Solana i les de superfície d'Olèrdola ens ajudarà a definir aquesta implicació per part d'una determinada elit. A la Solana, a les darreres fases constructives del Sector 12, es localitzaren fins a un total de quatre àmbits ben definits (els A, B, C i D) i un probable cinquè (I), en alguns sectors amb paviment constituït per pedres irregulars de petites dimensions¹⁹⁷⁵. Per sota d'un d'aquests murs es va documentar un forat inferior a la cota d'ús i circulació de l'àmbit, i per sota del nivell de sedimentació en la part exterior de l'edifici, que ha de estar vinculat amb un petit canal i/o desguàs d'aigües. Un altra fase ocupacional va remodelar les estructures descrites i van definir un edifici amb una gran tanca, segurament per el bestiar. En aquest sector del jaciment de La Solana es va recuperar una sivella bizantina¹⁹⁷⁶. El propietari d'aquesta sivella, a tall d'hipòtesi, és el *possessor, dominus* o cap dirigent de l'assentament. Com a símbol de prestigi social hi portava aquesta sivella i vestia de forma més sofisticada i orientalizant que la resta dels habitants del assentament. Així doncs les Fases IV i V del sector 12 de La Solana s'ha d'associar a la residència d'un important membre de l'assentament a finals del s. VII o principis el VIII d.C. La presència d'una jerarquització social al poblat hispanovisigòtic es confirma amb un anàlisi més detallat de les tipologies d'enterraments a la necròpolis propera.

Un fenomen similar va patir Olèrdola. Haurem de plantejar com a inicis del segle IX d.C. es va instal·lar un camp de sitges al Sector 01¹⁹⁷⁷, relacionat amb un poblament de l'assentament intramurs. A mesura que avancem cronològicament es va consolidant el poblament i a la vegada, les elits locals, feudals i comtals¹⁹⁷⁸. Aquestes elits van potenciar la concentració poblacional a Olèrdola (la *congregatio homines*) amb l'objectiu d'un millor control fiscal, polític i militar. Aquesta concentració va motivar la densificació d'estructures residencials i productives intramurs. Així s'explicaria la successió de construccions del Sector 01. El *dominus* o *senior* residia al seu *domicilium*, a la part alta del turó, com a la Quadra de la Cogullada o a altres castells del territori, mentre que els camperols, artesans, ferrers, etc, residien a la part baixa de

¹⁹⁷² LEZANA et alii 1990: 51-70.

¹⁹⁷³ CAIXAL et alii 1994: 103-140; CAIXAL et alii 1998.

¹⁹⁷⁴ Plantejaments desenvolupats a GUIDI 2015b.

¹⁹⁷⁵ BARRASETAS 2007: 45-51.

¹⁹⁷⁶ BARRASETAS 2007: 52.

¹⁹⁷⁷ BOSCH et alii. 2003: 775-790.

¹⁹⁷⁸ I pot ser certa dominació política andalusina.

l'assentament. En aquest sentit hi trobem analogies entre Olèrdola i el jaciment de “La Torre” de Sant Marc d’Argençola, aquest darrer formant anells concèntrics en torn al turó. La presència d’una elit (sigui quin sigui el seu caràcter¹⁹⁷⁹) implicava una estratificació, jerarquització i organització social cada vegada més complexa amb residències que s’apropen més als models tipològics urbans que a les cabanes o estructures excavades en superfície. No obstant això, de l’anàlisi de les estructures que hem classificat com excavades o bastides en superfície hem arribat a la conclusió que aquest catàleg és més historiogràfic que real.

La consolidació de la xarxa poblat-castell.

La consolidació dels assentaments a partir del s. X d.C., a mesura que l’expansió dels comtats cristians es fixa progressivament, va íntimament lligada a la difusió i consolidació d’un sistema econòmic i social plenament feudal¹⁹⁸⁰. Els assentaments dispersos caracteritzats per la seva constitució en estructures excavades en superfície (com cabanes) que van donant lloc, progressivament, a estructures bastides en pedra concentrats en torn a una torre o castell. No obstant això, reiterem que es continua fent ús d’un sistema “mixt” de construcció, com hem vist en capítols precedents. Entenem per triomf del feudalisme la consolidació d’un sistema socioeconòmic complex capaç de concentrar en un espai geogràfic determinat elits polítiques i militars, articulació parroquial, i sobretot concentració de població, energia i recursos econòmics suficients com per constituir autèntics nuclis¹⁹⁸¹; inserit en el fenomen del “incastellamento”¹⁹⁸². Dels nombrosos castells termenats i assentaments que sorgeixen a partir dels segles X i XI, que concentren la població, la seva energia i recursos, volem destacar les estructures d’habitat de la quadra de la Cogullada (Montmell, Baix Penedès) i Olèrdola (Alt Penedès), dels quals ja hem fet nombroses referències en apartats anteriors¹⁹⁸³.

La *quadra*, ubicada en l’extrem sud de La Serreta de Can Ferrer, dominant les valls de la Cogullada i la masia Ventosa, és documentada com la *quadra, turris o domus* de la Cogullada (Montmell, Baix Penedès) des de finals del segle X d.C., sent abandonada completament en el segle XIV¹⁹⁸⁴. La quadra es defineix com una subunitat territorial dins dels termes dels castells, amb jurisdicció pròpia, en l’interior del qual es troba un petit nucli fortificat (*domus*) del qual creix un poble generalment, tal i com trobem al nostre jaciment. El model de colonització de la divisió dels *castra* del segle X d.C., seguint un patró de territorialització a escala molt més reduïda, és el procés resultant d’unes castellanies que es subdivideixen en més castellanies i aquestes en *quadres*, generalment ubicades en valls i terrenys fèrtils, i cada vegada més allunyades de turons abruptes i esperons rocosos com els ja revisats al llarg del text. Aquest és el cas de la quadra de la Cogullada, ben coneguda arqueològicament a partir d’excavacions dutes a

¹⁹⁷⁹ Reiterem l’absència de treballs o estudis en relació a la societat tardoantiga i altmedieval d’aquest territori. La toponímia i la ceràmica, dos indicadors vàlids, no poden ser els únics paràmetres per definir socialment els pobladors del nostre territori.

¹⁹⁸⁰ MARTÍ 1992: 28-35; BATET 1993: 263-274; 1996, amb abundants exemples del nostre territori. Fonamental el treball de BOLÒS 1995b: 83-88, així com altres aportacions seves publicades en diversos articles dins el volum de l’Enciclopèdia del Romànic dedicat a les comarques del Tarragonès i el Penedès.

¹⁹⁸¹ En relació als orígens del feudalisme és fonamental l’obra de BARBERO, VIGIL 1978.

¹⁹⁸² MARAZZI 1995: 190 i ss.

¹⁹⁸³ GUIDI 2015b.

¹⁹⁸⁴ MIQUEL, VILA 2005: 65-72.

terme entre 1989 i 1992¹⁹⁸⁵, que fan d'aquest enclavament un lloc idoni per a la comprensió de les formes d'hàbitat dels segles XI-XII.¹⁹⁸⁶

A finals del segle X d.C. es constitueix el nucli poblacional, fent-se referència en l'esmentat document a cinc importants topònims¹⁹⁸⁷. Tanmateix fins al segle XII no apareixen referències textuais. Aquest silenci evidencia com pot existir una comunitat i no estar documentada durant espais de temps prolongats. El jaciment s'estructura en dos àmbits diferenciats física i funcionalment¹⁹⁸⁸. El Sector 1 s'ubica al cim de la serra, a un turó a 533 metres d'alçària, sobre una plataforma artificial, on es va bastir una fortificació de 28 × 10 metres, de planta rectangular, orientada en direcció nord-sud i oberta cap al Camp de Tarragona. Des d'aquest punt s'establí comunicació visual amb els castells de Montmell i Albí, nuclis de castellanies veïnes¹⁹⁸⁹. El nucli d'hàbitat de la pagesia el trobem a les terrasses inferiors, als anomenats com Sectors 2 i 3. Aquest espai era organitzat en tres nivells de terrasses paral·leles de 200 metres de longitud. La major part de les habitacions localitzades són de planta quadrangular o rectangular. Al Sector 2 identifiquem l'anomenada com Casa de la Sitja (espais A, B i C) que hem pogut analitzar amb detall en pàgines precedents i moltes altres estances que no han estat objecte d'excavacions arqueològiques (els espais D, E, F, G, H, I, J, K, L, M, N, Ñ, O i P)¹⁹⁹⁰.

Aquest ampli Sector 2 ha estat identificat com l'espai d'hàbitat dels camperols que hi residien a la Quadra de la Cogullada. Les cases, conegudes parcialment, es van erigir en pedra seca i aprofitant la poca duresa de la roca es va excavar el terra adaptant-se així a les sinuoses formes de la pendent. Es tracta en definitiva del model "mixt" però en aquest cas predomina l'ús de la pedra en la constitució dels sòcols i els alçats dels murs. Tan sols s'ha pogut intervenir un dels habitacles, entre els anys 1990 i 1991, a l'anomenada com Casa de la Sitja, on sobre els límits de la superfície excavada es van assentar murs d'una amplada de 80-90 cm., construïts amb un parament de pedra seca de grans dimensions, forma irregular i lligades amb argila¹⁹⁹¹. Un assentament anàleg a nivell formal i funcional ho trobem en Sant Pere de Gavà, on les cases s'ubicaven al voltant d'un pati travessat per un canal, construït tot amb pedres irregulars i fang. Aquest tipus de construccions seran les que a partir del segle X aglutinin la concentració poblacional, dirigides per les elits senyoriales. És el moment en què les activitats econòmiques es diversifiquen i focalitzen en la construcció de cases cada vegada més complexes.

Al Sector 3 s'han identificat estructures similars a les del Sector 2 però amb dimensions més reduïdes. Es tracta d'un conjunt d'estances (A, B, C, D, E, F, G, H, I i J), que no han estat objecte d'intervencions arqueològiques, amb una superfície interna que és la meitat de la que trobem al Sector 2. Una característica de les estructures del Sector 3 és la seva articulació en forma de conglomerat, sense la presència de patis, tancats o corrals així com de murs perimetrals, tal i com sí trobem al Sector 2. Aquestes característiques fan

¹⁹⁸⁵ MIQUEL, VILA 2005.

¹⁹⁸⁶ BONASSIE 1975; BONASSIE 1979; BONASSIE 1993.

¹⁹⁸⁷ El Montmell, la Cogullada, vila Rotunda, l'horta d'Abraham (Bràfim) y la villa Araia (Vilardida).

¹⁹⁸⁸ MIQUEL, VILA 2005: 78 i ss.

¹⁹⁸⁹ MIQUEL, VILA 2005: 78-84.

¹⁹⁹⁰ GUIDI 2010d: 93-123.

¹⁹⁹¹ MIQUEL, VILA 2005: 89 i 90.

plantejar que ens trobem davant d'una àrea en la que hi residien famílies molt més reduïdes i amb menys status social que les que hi habitaven al Sector 2.

En totes aquestes estructures la tècnica de construcció emprada és la pedra seca i els retalls a la roca. La planimetria que presentem de la quadra de la Cogullada és susceptible de canvis: per la part superior, el poblat s'estén fins a les primeres penyes de roca del turó on es troba a fortificació o *domus*, sense, però, que s'estableixi connexió física entre ells tal i com indiquen els seus excavadors¹⁹⁹². Segons aquest plantejament és possible que hi haguessin més sectors residencials en aquestes terrasses. Per altra banda la terrassa inferior és delimitada per un camí empedrat que travessava la vall de la Cogullada i que avui també es troba perdut. En direcció sud-oest, el camí a Vila-Rodona, i en direcció nord-est cerca una cruïlla de camins que comunica el terme del castell de l'Albà amb el castell del Montmell i amb el Codony i la vall de Sant Marc¹⁹⁹³. El millor exemple de consolidació del model poblat-castell el localitzem a Olèrdola. Aquí trobem la màxima expressió de l'aglutinació poblacional que arriba a articular la consolidació d'un règim senyorial o feudal¹⁹⁹⁴. Amb anterioritat hem exposat somerament la transformació de *turris* a *castrum*.

La consolidació d'un sistema que aglutina població, gestiona recursos i està dirigit políticament per una elit activa i definida –en el procés de conquesta i expansió¹⁹⁹⁵– que converteix a Olèrdola en un enclavament privilegiat per a l'estudi de les residències altmedievales; per la varietat, per la extensió i per l'estat de conservació en que es troba el jaciment¹⁹⁹⁶. La muralla medieval¹⁹⁹⁷, erigida sobre la romana (i aquesta a la seva vegada junt a la ibera), delimita dos grans àrees ocupacionals. Els habitatges identificades al peu de la cantera romana-medieval utilitzen heterogènies tècniques constructives. Les residències presenten una sitja per emmagatzemar gra i altres tipus d'aliments, i diversos forats (encaixos de fustes) delimiten espais tancats i oberts, on es van desplegar tècniques d'aixecament de murs basats en parets de pedra en sec, amb argila, troncs o fusta única i exclusivament¹⁹⁹⁸. En relació a aquestes cases es documenten piques amb desguassos tallats també en la roca, en espais que deuriem de trobar-se coberts. El paviment de les cases era de terra compactada, per damunt del qual es va recobrir el foc de la llar amb una grossa capa d'argila compactada.

A l'àrea extramurs (ocupada per els dos altiplans del Pla dels Albats i Les Feixes) les cases estan excavades en la roca¹⁹⁹⁹. La falta d'excavacions sistemàtiques no permeten determinar la distribució espacial d'aquestes, encara que sí l'adaptació a l'orografia del terreny. En la part superior del penya-segat, prop la font, en un sender que discorre en paral·lel a la muralla, es documenta un nucli residencial amb una sitja-cisterna excavada a l'interior d'un abric natural, amb nombrosos retalls en la roca i encaixos d'estructures de fusta. Més informació la obtenim del àrea intramurs d'Olèrdola, on va quedar fossilitzada la trama ibera en la configuració i articulació vial de les cases altmedievales. A nivell de les seves residències, cal destacar les escales retallades en la roca natural i

¹⁹⁹² MIQUEL, VILA 2005: 88 i 89.

¹⁹⁹³ MIQUEL, VILA 2005: 88 i 89. Veure la importància dels camins: BOLÒS 1991: 409-436.

¹⁹⁹⁴ MOLIST 1999.

¹⁹⁹⁵ Fonamental BATET 1993: 263-274.

¹⁹⁹⁶ GUIDI-SÁNCHEZ 2010a: 97 i ss.; 2010b.

¹⁹⁹⁷ MOLIST 1999: 63; PALMA 2003: 257 i ss.

¹⁹⁹⁸ VALENTI, FRONZA 1997: 172 i ss.

¹⁹⁹⁹ Una visió de conjunt: MOLIST 1999: 69 i 70.

una canal de desguàs de enormes dimensions, ubicat en el centre del recorregut vial. A ambdós costats del carrer s'aprecien retalls en la roca i forats per sostenir els paraments muraris de les cases i les seves cobertes junt a nombroses sitges, cubetes, anivellaments, formació de terrasses, encaixos, etc. De tot l'extens complex de la Olèrdola altmedieval cal destacar el denominat Sector 01 on es van realitzar entre els anys 1920-1921 1920-1921, 1946, 1983-1987, 1995-1996 i recentment, nombroses intervencions arqueològiques. El Sector 01 s'ubica junt l'entrada al recinte, annex a la torre i muralla romana-medieval²⁰⁰⁰.

D'època altmedieval es va documentar un camp de sitges i diverses etapes de canvis radicals en l'estructura i distribució de les cases, edificis i espais de circulació, així com tres enterraments de nens d'uns sis anys que van ser dipositats en el fons d'una sitja a inicis de l'ocupació dels segle X dC. A aquestes grans àrees residencials d'Olèrdola hem de sumar les cabanes de planta rectangular descrites anteriorment i nombrosos forats, retalls i anivellaments adjacents al camí que conduïa a l'àrea funerària del Pla dels Albats, on es van ubicar nombroses tombes de petites i mitjanes dimensions corresponents a nens. En tota l'extensa àrea de la plataforma, des de la muralla fins l'extrem ubicat en la Masia Segarull, s'observen cases i sitges altmedievals excavats en la roca que no han estat objecte d'estudis monogràfics.

Olèrdola i la quadra de la Cogullada²⁰⁰¹ són dos exemples dels nombrosos que hi tenim documentats a tota l'àrea de l'antiga frontera omeia-carolíngia. Aquest fenomen que hem denominat com "trionf del feudalisme" és una derivació del terme *incastellamento* que va definir Pierre Toubert a principis de la dècada dels 90²⁰⁰². El terme *incastellamento* fa referència a l'acció de bastir un castell o transformar una estructura precedent en una fortificació. Concepte que durant aquesta darrera dècada s'ha anat configurant com un "procés complex"²⁰⁰³. De fet, com indica J. A. Quirós Castillo, es tracta de quatre processos històrics separats que no sempre coincideixen entre sí²⁰⁰⁴:

- a) El *incastellamento* en sentit tradicional tal i com va formular P. Toubert en la fortificació del poblament²⁰⁰⁵.

²⁰⁰⁰ La seqüència ocupacional tradicional és la següent: En la Fase 0 es documenta un àrea d'emmagatzematge amb presència de tres sitges que passen a ser 29 sitges en la Fase I. En la Fase 2 nombroses d'aquestes sitges continuen en funcionament mentre altres son amortitzats amb l'erecció d'una sèrie d'estances, patis i vials que articulaven els diversos àmbits residencials. En la Fase 3 aquesta varietat es redueix a edificis més grans, amb major entitat, tendència que es consolida en la Fase 4b. La Fase 5 es de clar declini ocupacional. Hem tractat d'exposar amb brevetat la successió de fases residencials en aquest sector de la ciutat com exponent de la varietat i rapidesa de execució de construccions de caràcter residencial. BOSCH et alii. 2003: 775-790; BOSCH et alii 2000: 95-99; amb tota la bibliografia: MEMORIA OLÈRDOLA 2007.

²⁰⁰¹ MIQUEL, VILA 2005: 65 i ss. amb intervencions arqueològiques i recopilació de fonts documentals.

²⁰⁰² TOUBERT 1990; TOUBERT 2004: 21-35. L'estudi de Pierre Toubert es va centrar en la regió del Lazio (al centre de la Península Itàlica) a partir de la documentació textual dels monestirs de Farfa i Subiaco essencialment. Toubert va suggerir que la construcció de castells es definia com un instrument que va permetre als senyors el control de forma racional del creixement econòmic i demogràfic dels segles IX i X d.C. A nivell social (encara que centrat en les elits del nord hispà) veure BARBERO, VIGIL 1978, especialment 228 i ss.

²⁰⁰³ En aquest sentit: MARAZZI 1995: 187-198.

²⁰⁰⁴ Encara que es tracti d'una síntesi, el treball de Quirós constitueix un bon resum de la problemàtica derivada el terme i concepte de l'*incastellamento*; QUIRÓS, BENGOTXEA 2006: 258 i ss.

²⁰⁰⁵ TOUBERT, BARCELÓ 1998; TOUBERT 2004, 21 i ss.

- b) La concentració de poblament en l'interior d'aquestes fortificacions, amb la formació de nous assentaments o mitjançant l'annexió d'altres ja existents que dona lloc a vilatges fortificats.
- c) La formació de territoris castrals vinculats a aquests centres com a resultat de la fragmentació política i jurisdiccional.
- d) La reorganització dels espais i les estratègies productives.

Tots aquests criteris fan referència al procés de reorganització de l'espai per part dels senyors feudals. Com indica clarament J.A. Quirós Castillo es tracta d'un conjunt de transformacions morfològiques que constitueixen un indicador per la comprensió del contingut i entitat de les formacions socials que van tenir lloc en torn a l'any 1000 en bona part de l'Europa occidental. En breus paraules: sense elits o aristocràcies no va produir-se el fenomen del *incastellamento*; sense elits no hi ha Olèrdola ni la Quadra de la Cogullada²⁰⁰⁶. Aquestes elits les tenim ben documentades textualment i en molts casos coneixem les seves activitats.

L'objectiu del nostre treball no és l'anàlisi del fenomen del *incastellamento* als territoris de l'antic *ager Tarraconensis* que durant quatre segles van assolir l'estatus de frontera entre al-Andalus i el comtat de Barcelona. Aquest estudi ha estat realitzat per C. Benet en nombrosos treballs²⁰⁰⁷. Ens interessa una reflexió feta per P. Tourbert²⁰⁰⁸ i que recull J.A. Quirós Castillo al seu treball de síntesi en relació a l'arqueologia postclàssica²⁰⁰⁹. Per Tourbert aquests castells van ser construïts per els monestirs (recordem que és el cas del Lazio italià) en els nous espais deshabitats amb la vocació de concentració de camperols al seu interior, posant fi al poblament dispers propi de l'alta edat mitjana. Al nostre cas les elits feudals vinculades al comtat de Barcelona van ser, segurament principal agent, però la fundació al segle XII dels monestirs de Poblet o Santes Creus, així com els indicis d'una comunitat monàstica a Tarragona ciutat durant el segle XI, posen de manifest la interacció de nombrosos agents en la constitució del nou ordre feudal. Els nous hàbitats agrupats i fortificats van ser realitzats amb construccions de pedra, enfront de l'arquitectura perible dels segles precedents. Es tracta, en definitiva, de reconèixer una evolució formal (tècnica i material) en el procés de desenvolupament de les formes i estratègies d'hàbitat de l'època tardoantiga a l'altmedieval²⁰¹⁰.

El model explicatiu de P. Tourbert es va consolidar com un referent per l'història social i del paisatge medieval. No obstant això, el seu model es basava en l'exemple italià i no és aplicable a altres territoris, tal i com succeeix a les actuals comarques tarragonines²⁰¹¹. Així l'estudi de R. Francovich ha posat de manifest l'existència d'altres tipus d'assentaments per al cas de la Toscana, com és el castell de Rocca de San Silvestro (Livorno) i Montarrenti (Siena), aquest darrer molt similar a les darreres fases ocupacionals de "La Torre" de Sant Marc d'Argençola, que per altra banda a les seves primeres fases hi troba estructures anàlogues a les sitges i estructures residencials parcialment excavades en superfície de la fortificació de Les Castelas de Cucuron

²⁰⁰⁶El bisbe Vives al 974 d.C. per exemple, i a partir de finals del s. XII (després d'un llarg silenci) altres membres de l'aristocràcia feudal, MIQUEL, VILA 2005: 69 i ss.

²⁰⁰⁷BATET 1996 amb abundant bibliografia.

²⁰⁰⁸TOUBERT 1990.

²⁰⁰⁹QUIRÓS, BENGOTXEA 2006.

²⁰¹⁰TOUBERT, BARCELÓ 1998; plantejaments nous a MARAZZI 1995: 187 i ss.

²⁰¹¹Recordem com parla de "fracàs" ACIÉN ALMANSA 1998a.

(Vaucluse, Provenza, França). Aquest assentament francès ha estat objecte d'estudis monogràfics per part de M. Fixot i J.-P. Pelletier. A la meitat nord de la Península Ibèrica el fenomen de l'*incastellamento* a estat estudiat per I. Martín Viso, establint igualment l'heterogeneïtat de les estratègies senyorials per concentrar la població camperola i controlar l'economia i el paisatge rural²⁰¹². A Catalunya el fenomen del *incastellamento* s'ha configurat com un model útil per analitzar la construcció dels poders territorials, com és el cas del Castelló Sobirà de Sant Miquel del Vall (Pallars Jussà)²⁰¹³. No obstant això, l'atenció per part dels investigadors s'ha centrat en els aspectes morfològics d'aquests castells i no en el procés formatiu dels vilatges catalans en relació amb el impacte real del *incastellamento*. Per al cas de l'antic *ager Tarraconensis*, J. A. Quirós Castillo ha subratllat el cas del castell de la Santa Creu de Calafell (*kastrum Kalafell*) documentat a partir de l'any 1037 però amb el topònim molt anterior²⁰¹⁴. Quirós el defineix com un autèntic vilatge concentrat en altura transformat en fortificació del que no tenim datació absoluta per als seus orígens (el del vilatge) però que s'ha de posar en relació amb l'abandó de la vil·la romana del Vilarenc, a escassos dos kilòmetres de distància.

A les fronteres que s'estructuren en torn als rius Llobregat i Gaià hi trobem dos exemples d'aquest *incastellamento* generalitzat però heterogeni que no es correspon plenament amb la tesi de P. Tourbert²⁰¹⁵. Aquest *incastellamento* entre Barcelona y Tarrakuna s'ha definit com una autèntica *Marca incastellada*²⁰¹⁶. Es tracta de Castellví de Rosanes, prop del riu Llobregat, i de la Selmella, pròxim al Gaià. La fortificació de Castellví de Rosanes s'articula en torn a una torre de planta circular monumental d'un diàmetre de 10,2 x 10,7 metres, conservades fins a 3,5-4,5 metres. La fortificació de Castellvell de Rosanes (Castellví de Rosanes) està documentada des de l'any 963 d.C. on s'assenyalen els límits de l'àmbit territorial que domina el castell²⁰¹⁷. Aquest document ens parla d'una consolidació de la fortalesa com a instrument per part del poder feudal per a la gestió fiscal i control del territori i els seus pobladors. A una altura de 369 m.s.n.m. la torre controla el Vallès Occidental, el marge esquerra del Llobregat, bona part de l'Alt Penedès i l'Anoia, on limita. Un eix viari comunicava les valls de l'Anoia i el Llobregat comunicant la vall del Palau amb el torrent de les Deveses, sense passar per el Congost de Martorell. Es tracta, doncs, d'una posició privilegiada geoestratègicament susceptible d'esser un centre d'aglutinació poblacional per part de les elits²⁰¹⁸. En torn a la torre d'origen romà²⁰¹⁹ es varen bastir un conjunt d'estructures d'època altmedieval, que s'adapten al terreny i utilitzen la tècnica de l'*opus spicatum*.

L'estructura del castell de Castellvell s'articula en tres recintes. El recinte superior, de 3.400 m², és on hi ha la torre mestra. El recinte central, de 2.200 m², envolta al superior

²⁰¹² MARTÍN VISO 2003: 53-84; MARTÍN VISO, CASTELLANOS 2005: 1-42; MARTÍN VISO 2009. Una bona síntesi a: QUIRÓS, BENGOETXEA 2006: 258 i ss.

²⁰¹³ Hi tenim molt més exemples d'aquests assentaments fortificats: Roc de Palomera (Berguedà), L'Esquerda de Roda de Ter (Osona), Sant Llorenç de Montsec (La Noguera), Camp dels Moros de la Codina (Solsonès), Llorad (Pallars Jussà), Santa Creu de Llagunes (Pallars Sobirà), Sant Esteve de Castellar Vell (Vallès Occidental), etc..

²⁰¹⁴ QUIRÓS, BENGOETXEA 2006: 275 i 276.

²⁰¹⁵ TOUBERT 1990; una visió actual del fenomen: TOUBERT 2004: 21-35.

²⁰¹⁶ BATET 1995: 342-360; 1996.

²⁰¹⁷ DURAN 1925-1927; BOLÒS, PAGÈS 1987: 113 i ss.

²⁰¹⁸ BOLÒS, PAGÈS 1987: 130 i ss.

²⁰¹⁹ Que s'ha plantejat que hagués patit reformes en època emiral.

amb diverses torres i la muralla. El tercer recinte s'identifica molt fragmentàriament amb un conjunt de torres i restes d'una muralla que ressegueix el perímetre del turó i s'estén fins al nord. Aquests tres recintes en terrasses evidencia la forta ocupació del lloc al s. X d.C. En aquesta tercera terrassa les restes arquitectòniques i arqueològiques són molt precàries, però descriuen un espai que supera els 10500 m². Al marge de la torre de Castellví, als sectors superior i al tercer hi trobem un conjunt d'elements, com són forats per pals de fusta i encaixos excavats i tallats a la roca²⁰²⁰. Aquests elements excavats i/o retallats a la roca romanen ocults per la vegetació i el pèssim estat de conservació de l'entorn físic i del qual, a més, no disposem d'una planimetria detallada. Es tracta d'un conjunt d'estructures fetes en fusta que no són possibles d'identificar, definir i restituir, però que ens indiquen l'existència d'un vilatge molt semblant al que trobem als Sectors 01 i 03 d'Olèrdola²⁰²¹. A la banda dreta del riu Gaià hi trobem la fortificació i vilatge altmedieval de La Selmella. A una altitud de 830 m.s.n.m. en l'actualitat forma part del límit geogràfic de les comarques de l'Alt Camp i la Conca de Barberà i confronta, mitjançant el riu Gaià, amb l'Alt Penedès i l'Anoia. Es tracta d'una ubicació geoestratègica privilegiada al llarg de la història de la ocupació d'aquest espai. Volem ressaltar que aquesta fortalesa va ser una de les primeres en ocupar-se a la dreta del Gaià, junt amb la fortificació de Tamarit, a la desembocadura del riu al mar Mediterrani. Des de fa anys s'estan portant a terme intervencions arqueològiques i estudis monogràfics en torn a aquest extraordinari jaciment²⁰²². La fortificació té forma ovalada i allargada, adaptant-se a la morfologia del turó i amb orientació est-oest. A la vessant meridional es localitzen el castell, el anomenat com "despoblat" i l'església de Sant Llorenç. Els tres elements formen un conjunt que, encertadament, els seus excavadors consideren "indivisible" i que il·lustra el fenomen del *incastellamento*²⁰²³.

El castell està estructurat en dos edificis separats per 10 metres. El primer edifici té forma d'ametlla amb unes dimensions de 30 x 10 metres, compartimentat en cinc àmbits amb murs de 70 centímetres d'amplada mitjana. Aquests paraments estan bastits en fileres de carreus força regulars lligats amb morter de calç. Els murs perimetrals de l'estructura són més amples, amb 90 cm. Els seus excavadors han documentat *opus spicatum* a la banda meridional d'aquesta estructura. L'altre edifici, situat a la banda occidental, té planta poligonal bastida amb carreus regulars de factures diferents, identificat funcionalment per els seus excavadors com un baluard format per dos cossos rectangulars²⁰²⁴. Aquest recinte sobirà va patir ampliacions posteriors amb la construcció del recinte jussà que, com en el cas del de Castellvell de Rosanes²⁰²⁵, pateix en l'actualitat un alt grau d'abandonament. La fortificació s'estén en diferents nivells seguint el pendent de la muntanya i, com succeeix en La quadra de la Cogullada, aquesta s'estructura en terrasses²⁰²⁶, si bé en aquest cas es tracten de terrasses fortificades. L'extensió de l'assentament és d'una hectàrea, *grosso modo*, encara que no s'ha pogut identificar i restituir tot els seus trets urbanístics per el seu estat d'arrasament i la abundant vegetació.

²⁰²⁰ VALENTI, FRONZA 1997: 174 i ss.

²⁰²¹ Visió de conjunt de les estructures documentades a Olèrdola: MOLIST 1999.

²⁰²² Per exemple: BORT 2008: 22 i ss.

²⁰²³ BORT 2008: 21-38.

²⁰²⁴ No es tractaria així doncs de la torre del castell.

²⁰²⁵ BOLÒS, PAGÈS 1987: 113 i ss.

²⁰²⁶ MIQUEL, VILA 2005: 65-67.

Els arqueòlegs que han excavat el castell han posat de manifest una complexa seqüència ocupacional que comença a finals de l'edat de bronze (1000-800 a.C.) i l'edat del ferro inicial i un llarg període d'abandonament o no documentació de poblament humà que es perllonga fins la primera meitat del s. IX d.C.²⁰²⁷ Aquesta anomenada com III Fase d'ocupació correspon a l'establiment defensiu d'època comtal i que encertadament els seus excavadors han posat en relació amb la treva de l'any 940 d.C. En aquest període, la fortificació era l'únic vestigi edilici al turó. Es tracta de la implantació d'un conjunt d'estructures militars de control del territori que progressivament aniran aglutinant la població. Aquest procés es consolidarà a la IV Fase amb l'ampliació, als segles XI-XII, dels recintes defensius i la disposició coetània del recinte jussà així com del vilatge del que no tenim planimetries. La V Fase es concentra en les transformacions arquitectòniques del *castrum-domicilium* feudal entre la segona meitat i finals del XIII fins l'abandonament del recinte a finals del XIV i principis del XV.

A banda i banda de la frontera, al Llobregat i al Gaià, s'han pogut documentar aquests castells associats a vilatges però, com hem comentat anteriorment, les excavacions i prospeccions arqueològiques que s'han pogut realitzar a nombroses fortificacions de la Marca posen de relleu l'existència d'estructures preexistents i la aglutinació coetània a l'existència d'aquestes fortificacions de vilatges altmedievals. Aquests conjunts es registren molt parcialment i no han pogut ésser estudiats per que en general la investigació s'ha centrat en els recintes fortificats. No obstant això, una característica comú de totes aquestes estructures és l'existència de retalls i superfícies excavades, com si de fons de cabanes es tractessin, forats per pals de fusta, llars bastides amb argila, dipòsits i escales tallades a la roca natural i murs constituïts amb pedres lligades amb argila i, en alguns casos, presència de morter de calç²⁰²⁸. En definitiva una heterogeneïtat de recursos tècnics i constructius que s'han de relacionar amb el model "mixt".

Anàleg al fenomen del *incastellament*²⁰²⁹ trobem l'*ensagrera*, encunyat per R. Martí²⁰³⁰, en el que les esglésies es converteixen en l'element aglutinador poblacional. En definitiva, el temple i espai religiós es constitueix com el instrument de concentració i atracció del poblament rural dispers. Aquest fenomen ha estat objecte d'estudis tant en l'àmbit de la documentació escrita (Bonnassie, Martí, Farias, Calafau) com en el de la morfologia urbana (Bolós), encara que no tenim, ara per ara, una síntesi arqueològica en torn a aquesta qüestió. L'establiment d'aquests espais va ser fruit de la convergència d'interessos comuns per part de l'aristocràcia política (militar), l'eclesiàstica i la població camperola. Les sagreres s'estableixen i articulen en relació a una església bastida ja en l'alta edat mitjana i una vegada consolidada la xarxa parroquial. Els camperols, al inici d'aquest procés, s'apropaven a aquestes esglésies en cerca de protecció enfront als poders senyoriais laics.

Aquestes sagreres es defineixen com espais generalment ovalats o rectangulars delimitats per fosses, recintes o fortificacions. L'església es situa en una posició central amb una necròpoli, rectoria i el conjunt d'edificacions i habitatges camperols amb

²⁰²⁷ Seqüència ocupacional similar a la que trobem a Olèrdola però sense la monumentalitat d'estructures que hi trobem a aquest jaciment i sense la presència romana, MOLIST 1999.

²⁰²⁸ Exemples a CHAPELOT 1980: 5-57.

²⁰²⁹ BATET 1995: 342-360; BATET 1996.

²⁰³⁰ MARTÍ 1988: 153-182.

àmbits específics per l'emmagatzematge de productes i transformació agrícoles. En moltes d'aquestes esglésies, que han estat objecte d'excavacions arqueològiques, es documenten sitges tant en el seu interior com en espais propers. Sitges que, per altra banda, reproduïen les problemàtiques que hem pogut analitzar en pàgines precedents: sabem i és possible datar el moment d'abandó però no el seu origen. A les esglésies de Santa Maria de Lavit i Sant Marçal de Terrasola (Alt Penedès) es van documentar sitges de dimensions monumentals que hi podien recollir tones de producte cerealístic.

En definitiva, a partir de l'any 1000 tant castells com esglésies es varen constituir com instruments bàsics per la reorganització del poblament i de les formes d'explotació agrícoles. El triomf del sistema econòmic i social feudal, amb el *incastellamento* i *ensagreraement* com paradigmes historiogràfics²⁰³¹, va modificar substancialment, en el curs dels segles X-XII, el poblament preexistent constituït en la dispersió de la xarxa d'assentaments i vilatges heterogenis. L'expansió dels comptats feudals en detriment de la frontera andalusina va constituir el motor polític d'aquest procés. Les formes de poblament altmedievals entre les conques hidrogràfiques del Llobregat i el Gaià va donar lloc a un paisatge rural organitzat i jerarquitzat per les elits feudals diferent al que podem reconèixer per als segles postclàssics V-IX d.C., hereu del tardorromà. Ens trobem ara en un sistema plenament feudal²⁰³².

²⁰³¹ MARTÍ 1988: 153 i ss. BOLÒS 1993: 331-337.

²⁰³² Definit per BATET 1993: 263-274; BATET 1995: 342 i ss.; BATET 1996.

Tècniques, materials i recursos constructius altmedievals al Penedès i el Camp de Tarragona.

La dispersió, fragmentació i heterogeneïtat de les dades que tenim en torn a les residències rurals del Penedès i el Camp de Tarragona tardoantiga i altmedieval subratlla la importància cabdal de l'estudi de les tècniques, materials i recursos constructius que feien servir el seus habitants històrics²⁰³³. L'accés preferent als materials disponibles a l'entorn immediat va íntimament lligat a solucions autoconstructives (sense que intervinguin artesans especialitzats) al llarg de tot aquest període. És en aquest context en el qual el “valor” dels materials es pot configurar com a factor decisiu en la ubicació d'un determinat jaciment alhora que testimoni de les diferències econòmiques o del recursos d'un individu o família dintre d'una comunitat. Sense un poder públic o privat que organitzi i gestioni els recursos econòmics no existeixen grans infraestructures (llevat de les parròquies, torres, castells i *domicilia* dels senyors feudals²⁰³⁴). Les famílies que habiten les nostres cabanes i cases no segueixen patrons definits identificables amb una determinada ideologia o imposició política o cultural o purament andalusins o comtals.

Anteriorment hem diferenciat les estructures excavades en la roca de les de superfície, subratllant la artificialitat d'aquesta definició aplicada al nostre territori i plantejant la difusió d'un model “mixt” que sí s'ha documentat a la Península Ibèrica i a l'Europa occidental. Les tècniques constructives es defineixen com rudimentàries, orgàniques i altament adaptatives a l'entorn natural del que es nodreix de materials i recursos constructius (pedra, argila, fusta). En definitiva es tracta del desenvolupament sistemàtic de tècniques constructives que es concreten en l'ús de maçoneria assentada en sec, aparell tot just treballat i en general, absència de fonamentacions.

La roca natural és, per definició, un element més (tècnica, material i constructivament) de l'hàbitat. Pensem en les coves, abrics i balnes naturals que han estat objecte d'ocupacions al llarg d'aquestes centúries. Moltes d'aquestes coves no han estat objecte d'estudis monogràfics però s'ha pogut reconèixer elements com rebaixos i retalls que indiquen una ocupació complexa de definir. Un exemple es el conjunt de Coves de la Vall d'Olèrdola, que es defineix com una sèrie de coves amb banquetes esculpides a la roca, forats, sitges, etc.; i en especial un habitacle excavat en la roca, a prop de les muralles, que va desaparèixer durant la construcció d'una zona de aparcaments²⁰³⁵. Un altre exemple el trobem a la Cova de la Caseta d'en Segura (Castellet i la Gornal), on a la roca es pot apreciar un conjunt de petits forats que servien d'allotjament als puntals que sostenien les estructures de fusta²⁰³⁶ on s'estructuraven dos nínxols cavernosos en els quals una cèl·lula familiar podria residir.

²⁰³³GUIDI 2010d: 93-123.

²⁰³⁴ Construccions que tendeixen a aparèixer progressivament a partir de l'any 1000, si bé tenim documentats torres i castells abans d'aquesta data.

²⁰³⁵ El conjunt de Coves de la Vall va mantenir una ocupació que va des de l'època protohistòrica a la medieval, amb menor incidència d'època romana.

²⁰³⁶ Mentre que per sota d'aquest sector de la pendent, en un front de l'aflorament rocós, es va documentar una cova de terra inclinat en el qual hi ha una sitja datada entre els segles VIII i X. Exemples similars documentats a VALENTI, FRONZA 1997: 172 i ss.

Aquests rebaixos i retalls ho trobem a la majoria de jaciments que hem pogut analitzar. Al castell de la Santa Creu de Calafell, a l'interior de l'església romànica i possiblement coetani a la necròpolis, es va documentar un rebaix de forma ovalada irregular (A) que emmarcava la presència de dos forats d'amplades més reduïdes però que aprofundien en el sòl natural (B i C). Aquests elements ens remetent als encaixos fets al terra per assentar i recolzar els elements de sustentació d'una construcció de fusta de la que no tenim prou dades per definir-la²⁰³⁷. A l'altra banda de la plataforma on es va bastir el castell es van documentar un seguit de forats susceptibles d'esser interpretats com la tanca d'aquest sector (potser per ramat o tal vegada una estacada de fusta). La regulació i anivellament del sòl natural va continuar als segles medievals amb la construcció del castell a les seves fases seqüencials. Al recinte inferior emmurallat de Castellví de Rosanes trobem també forats per encaixar pals de fusta així con regulacions a la roca²⁰³⁸. El millor exemple documentat ho trobem al Sector 03 d'Olèrdola, a la casa altmedieval pròxima a la pedrera (romana i altmedieval)²⁰³⁹, on s'han localitzat un conjunt de forats alineats (F, E, D, M, L, K entre altres) que estructuraven la façana i límit de l'habitatge (per altra banda constituïda també amb murs de pedra que ens remetent al model "mixt")²⁰⁴⁰.

La cabana, la casa i l'aglutinació poblacional en vilatges responen per igual a aquest esquema, si bé l'evolució de la *domus ruralis* privilegiarà la casa en detriment de la cabana a partir del s. X d.C. D'altra banda a mesura que van apareixent en les fonts escrites els *seniores* i *vicarii*, una elit o aristocràcia de caràcter feudal vinculats a la conquesta per part del comtat de Barcelona, es consoliden pautes constructives cada vegada més sòlides i complexes²⁰⁴¹.

Els materials documentats en la construcció d'aquests habitatges són la pedra, la tapia i la maçoneria. L'ús de l'arquitectura en pedra no s'abandona en la tardoantiguitat, si bé és en època carolíngia quan es van començar a documentar assentaments realitzats en aquest material en Badazais, Castella, el país de Caux o entre els saxons. En primer lloc l'ocupació majoritària de la pedra extreta de pedreres locals com la documentada en el castell de Subirats, còdols o reutilització de material arquitectònic d'edificis preexistents no necessàriament arruïnats com succeeix a Santa Maria de Veciana, que l'edificació medieval utilitza i readapta les estructures preexistents²⁰⁴². L'ús de tapia ho vam identificar tant en la reocupació d'espais preexistents com és l'ocupació tardana de la vil·la de Cubelles, on es compartimenten les estades en una ocupació que hem de datar en època visigòtica²⁰⁴³ o en la torre de Sant Pere de Riudebitlles (La Muntanyeta), on es van documentar les restes d'una torre de planta quadrangular amb sòcol de pedres i on els alçats es constituïen en tàpia.

L'ús de terra argilenca compactada barrejada amb pedra, palla i sustentada per pals de

²⁰³⁷ Tanmateix no es va trobar ceràmica associada a aquestes estructures, raó per la qual no podem atribuir-l'hi una cronologia concreta. No obstant això aquestes estructures són similars a altres trobades a altres excavacions.

²⁰³⁸ BOLÒS, PAGÈS 1987: 115 i ss.

²⁰³⁹ MOLIST 1999: 52.

²⁰⁴⁰ GUIDI 2010d: 93-123.

²⁰⁴¹ És el cas d'Olèrdola on tenim una gran quantitat d'informació textual, recopilada i analitzada per BATET 2004: 49 i ss.

²⁰⁴² ARBÓS 2003: 225 i ss.

²⁰⁴³ CAIXAL et alii 1994: 103-140; CAIXAL et alii 1998; CHAVARRÍA 2001a: 67.

fusta es va utilitzar també en l'ocupació de coves com hàbitats, com manifesta la Cova de la Caseta d'en Segura (Castellet i la Gornal). En la constitució del model "mixt" que observem en "La Torre" de Sant Marc d'Argeçola, en les compartimentacions de diverses cases de la quadra de la Cogullada i en les escasses restes documentades a Olèrdola (com en el denominat Sector 03) la tàpia constituïa l'element constructiu més difós, encara que complementari del petri. Les estructures documentades en 1952 potsclàssiques a la vil·la romana del Vinyet (Sitges) es defineixen com murs de 60 cm d'amplada bastits en morter i pedres treballades²⁰⁴⁴. A l'estructura septentrional del castell de la quadra de la Cogullada²⁰⁴⁵ els murs tenen 70 cm. d'amplada mitja constituït per blocs de dimensions mitjanes, lleugerament desbastats, disposats en fileres irregulars i lligats amb morter de calç blanca i sorra²⁰⁴⁶. Al mateix jaciment hi trobem l'anomenada casa de la Sitja amb murs de 80-90 centímetres d'amplada, constituïts en parament de pedra seca amb peces de grans dimensions i formes irregulars lligats amb argila²⁰⁴⁷. En el pla tècnic hem de destacar la localització en aquesta residència camperola d'un contrafort de secció triangular bastit amb pedra seca²⁰⁴⁸.

El morter de calç es documenta a les èpoques tardoantiga i altmedieval. A l'extens jaciment de La Solana, amb una seqüència ocupacional del segle V fins a finals del VII d.C., hi documentem nombrosos restes de morter de calç. Així, al Sector 10 es van documentar dues estructures molt malmeses, definides per les seves parets de pedra lligades amb morter de calç. Al Sector 12, a la Fase V, es va documentar morter de calç malgrat que aquest material no s'hagi documentat en relació a les estructures dels murs²⁰⁴⁹.

La intervenció arqueològica portada a terme a l'interior de l'església de Santa Maria de Veciana va identificar la capçalera del temple preromànic on l'estructura estava lligada amb argamassa de calç sense que pugem datar-lo amb exactitud²⁰⁵⁰. Al costat d'aquesta troballa, a la banda oest, es va documentar una estructura de 2,15 metres de llargada per 1,50 metres d'amplada reblert per una terra de color vermell barrejada i matxucada també amb restes de calç. Igualment es va documentar aquest material lligant les pedres que constitueixen els murs de l'edifici de la casa-granja altmedieval bastida reaprofitant les estructures preexistents d'època romano-visigòtica. Datat al segle X d.C. els carreus dels paraments de la Selmella estan lligats amb morter de calç²⁰⁵¹. Ja en el s. XI d.C. la torre i castell de la quadra de la Cogullada fa ús del morter de calç, igualment documentat en les residències camperoles, com al paviment de la casa de la Sitja al Sector 2²⁰⁵².

²⁰⁴⁴ FERRER 1946: 191-195.

²⁰⁴⁵ MIQUEL, VILA 2005: 65 i ss.

²⁰⁴⁶ Segons els seus excavadors d'aquests es trobaven relativament ben conservats els corresponents als costats septentrional i oriental, mentre que el que tancava l'espai per el costat oest es trobava força arrasat i pràcticament només conservava una filada.

²⁰⁴⁷ Els murs de les parets nord, oest i sud es conservaven fins a una altura de 40 a 80 centímetres, mentre que la "est" estava arrasada quasi per complet, si bé es va poder documentar el traçat de l'estructura.

²⁰⁴⁸ Com hem apuntat anteriorment Aquest contrafort (i la possibilitat que hi haguessin altres) fa plantejar l'existència d'un segon pis de reduïdes dimensions, si bé aquest element va ajudar a salvar el desnivell existent entre el pla del camí i la terrassa ocupada per el poblat i la nostra residència.

²⁰⁴⁹ BARRASSETAS 2007.

²⁰⁵⁰ La capçalera o absis primerenc estava tallat per una inhumació posterior que no s'ha pogut datar.

²⁰⁵¹ BORT 2008: 21-38.

²⁰⁵² MIQUEL, VILA 2005: 88-91.

A Olèrdola ens interessa especialment la presència de morter de calç a les Fases IIb, IIc i al forn metal·lúrgic de la ferreria²⁰⁵³ del Sector 01. A la subfase IIc es va documentar les basses de morter de calç²⁰⁵⁴, però a l'anterior (subfase IIb)²⁰⁵⁵ es va localitzar un conjunt de preparacions de morter per a la construcció de la torre esquerra de la muralla²⁰⁵⁶. Es tracta de capes, de forma còncava vistes a la secció, de morter de calç. Un cop es va arribar a aquest nivell els seus excavadors van comprovar que es tractava de nombroses cubetes o basses realitzades per a la fabricació de morter de calç (UE 8545). Cal destacar la presència de nombroses bases per a elaborar morter de calç, visibles i identificables, que ens indica una activitat constructiva intensa en la que el morter és imprescindible²⁰⁵⁷. És important assenyalar l'ús de morter en els edificis emblemàtics de l'assentament: a la muralla, l'església i el castell, i, com a fet (aparentment) excepcional, les dues pilastres corresponents a un edifici d'aquesta fase del qual es localitzaren les seves pròpies basses²⁰⁵⁸. Seguint aquest raonament, els arqueòlegs han plantejat que el més lògic és associar les basses de morter a la construcció o reconstrucció de la torre i del coronament de la muralla. Les dades proporcionades per les anàlisis de morter portades a terme semblen ratificar aquesta hipòtesi²⁰⁵⁹.

En nombrosos treballs relatius a les formes d'hàbitat altmedievals s'ha incidit en la fusta com element predominant, ben documentat i conservat en les construccions de fusta en les zones del Bàltic, del mar del Nord (Emeden, Anvers, Haithabu), on la protecció contra el fred obliga a construir amuntant troncs com en els casos de Saboya, el Delfinado l'alt Quercy, els Vosgos i l'Europa eslava, sent premisses vàlides tant per al camp com la ciutat. El cas del l'antic *ager Tarraconensis*, transformat en diferents *territoria* feudals, per les seves característiques mediambientals i per l'abundància de material petri, fa que la fusta hagi de ser considerada com un element emprat generalment per a sostenir l'essencial de la construcció de murs, com és el cas de la residència del Sector 03 d'Olèrdola, on es va documentar les empremtes dels pals. També s'usava en la constitució de les armadures que descansen sobre el sòl o paraments de pedra seca, com plantegem per a les cases de les primeres fases d'ocupació de "La Torre" de Sant Marc d'Argençola i possiblement (malgrat que no s'ha conservat o identificat) en La Solana. La fusta serveix per al encofrat on barrejar la pasta d'argila, cants i palla, encara que per l'alta capacitat de degradació d'aquest material orgànic i la falta d'estudis específics no podem oferir dades puntuals respecte a aquests usos, encara que sí plantejar-lo.

R. Fossier va plantejar que en la riba del Mediterrani la fusta regna en l'interior de les cases per a sustentar divisions, pisos i sobretot per a construir l'armadura de bigues de la teulada²⁰⁶⁰. Així, cada vegada es va sofisticant l'ús de la fusta, amb el seu entramat amb espigues i osques, fixació dels cabirons, qualsevol que sigui la matèria amb la qual es recobreix la teulada. En lloc d'enfonsar-se directament els pals de sustentació en un

²⁰⁵³ Aquest forn es va conservar en menys de la meitat del seu perímetre. L'interior estava reblert per una capa d'argila que descansava sobre una altra de morter de calç, MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 69.

²⁰⁵⁴ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 60.

²⁰⁵⁵ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 109.

²⁰⁵⁶ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 62.

²⁰⁵⁷ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 109.

²⁰⁵⁸ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 109.

²⁰⁵⁹ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 109.

²⁰⁶⁰ FOSSIER 1984: 219 i ss.

orifici farcit d'argila, penetren i es fixen mitjançant clavilles en la biga d'armadura, i per a evitar que aquesta es podreixi s'aïlla sobre un sòlid de pedra d'alguns centímetres de diàmetre que apareix per sobre del sòl. Aquest pot ésser el cas de el conjunt de forats documentats sota l'església del castell de la Santa Creu de Calafell. Aquesta tècnica dotava de gran solidesa al conjunt arquitectònic del que tot just sí queden rastres estratigràfics. En aquest context, a l'arqueòleg únicament el guien els buits dels pals i diverses retallades en la roca mare. Els forats de pals en la roca natural (generalment en un aflorament rocós també tallat o retallat) i les denominades "taques de lleopard" són les seves evidències, subtils i sovint obviades²⁰⁶¹.

No obstant això, encara que no s'hagin realitzat estudis i anàlisis específics per localitzar l'ús de la fusta als nostres jaciments no podem deixar de plantejar el seu ús. Al menys la presència de forats per pals a la roca natural en nombrosos d'aquests emplaçaments confirmen aquesta hipòtesi. Com indica A.Chavarría en relació als establiments rurals romans, la invisibilitat de les estructures bastides en fusta no vol dir que aquestes no hi van existir²⁰⁶². L'habitatge del Sector 03 d'Olèrdola és un bon exemple d'aquest ús de la fusta, ben documentat per l'empremta deixada per els seus encaixos a la roca natural²⁰⁶³. D'altra banda, hem de tenir en compte l'ús de la fusta a les cobertes de les cases, esglésies i castells. Així a la torre principal del castell de Subirats s'ha localitzat la presència d'encaixos per als pals de fusta que evidencia l'existència de tres nivells o pisos en la torre²⁰⁶⁴.

La fusta, així doncs, és l'element invisible que quasi mai trobem a les excavacions però amb una presència indirecta clara. Un bon exemple ho trobem al Sector 01 d'Olèrdola, on a la ferreria altmedieval (el anomenat àmbit 111 per els seus excavadors) s'ha documentat un element que resulta molt interessant: es tracta d'una fosa de forma cilíndrica practicada al paviment (la UE 8464). Els arqueòlegs plantegen que podria tractar-se de l'encaix del basament de fusta per a l'enclusa per els treballs de ferreria²⁰⁶⁵ que presenta uns 60 cm. de diàmetre per 35 de fondària i que arriba fins el nivell de roca²⁰⁶⁶. La fusta no tan sols s'utilitzava per la constitució d'elements de recolzament o cobertes, també per la compartimentació els espais interns de les estances²⁰⁶⁷. Ja hem apuntat com l'interior de les residències senyoriales (*domicilia*) s'estructura en grans espais que estarien compartimentats per elements de fusta, fet que també podem plantejar per els habitatges camperols, com la casa de la Sitja a la Quadra de la Cogullada²⁰⁶⁸. Fora de l'espai intern de la casa la fusta s'utilitzava com s'ha pogut documentar al sector on es bastirà el castell de la Santa Creu de Calafell, tanques que estarien fetes amb fusta, o a la Fase V del Sector 12 de La Solana²⁰⁶⁹.

En relació als paviments d'aquest ampli i heterogeni conjunt d'estructures hi trobem una anàloga varietat. La Solana ens ofereix un dossier il·lustratiu d'aquests paviments

²⁰⁶¹ Interessants plantejaments a VIGIL-ESCALERA 2003: 287-291.

²⁰⁶² CHAVARRÍA 2001a,

²⁰⁶³ MOLIST 1999: 52.

²⁰⁶⁴ Sense precisar la presència de forats de pal: VIDAL 2006: 271 i ss.

²⁰⁶⁵ Es pot plantejar també amb una funcionalitat de sustentació d'una a llosa de pedra.

²⁰⁶⁶ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 70.

²⁰⁶⁷ FOSSIER 1984: 218.

²⁰⁶⁸ Tanmateix en aquest espai es va documentar un mur de compartimentació fet amb pedra, MIQUEL, VILA 2005: 89-91.

²⁰⁶⁹ BARRASSETAS 2007: 48.

per a cronologies que oscil·len entre el V i finals del VII o inclús principis del VIII d.C. En primer lloc citarem el cas dels nombrosos dipòsits documentats, com el del Sector 5 de La Solana, pavimentat en *opus signinum*. A la Fase IV del Sector 12 de La Solana es va localitzar a una estança (l'anomenada C) un paviment constituït per pedres irregulars de petita grandària²⁰⁷⁰. Les cabanes monumentals de La Solana, no obstant això, concreten els seus paviments en terra piconada o el propi sòl geològic (la roca mare) regularitzat. En torn a l'any 1000 a Olèrdola²⁰⁷¹, a la Fase IIc del Sector 01, es documentà el paviment d'ús (UE 8556) format per una terra argilosa poc compactada de color gris associat a dues llars de foc²⁰⁷². A la Fase III els arqueòlegs van localitzar un paviment (UE 8484) en un petit angle que permet suposar que, bé es tracta d'un paviment associable al carrer principal d'aquesta fase medieval o bé es tracta d'un paviment d'un altre àmbit²⁰⁷³.

En la segona fase de l'edifici monumental del Sector 01 l'espai interior es redueix i es subdivideix en petits àmbits²⁰⁷⁴, on es va documentar un paviment empedrat a l'entrada d'aquest espai compartimentat (UE 8492) constituït per pedres de mides considerables disposades de forma plana i regular. A la ferreria altmedieval d'Olèrdola el paviment es defineix com terra endurida²⁰⁷⁵ situada davant del forn del sector nord (UE 8451)²⁰⁷⁶. A l'àrea central del jaciment olèrdolà (Sector 03) i als habitatges que hi trobem tallats a la roca els paviments, es constituïen a la superfície excavada en la roca, amb focs i llars fetes en argila compactada. Datat a partir del s. XI d.C. a la Casa de la Sitja de la Quadra de la Cogullada es localitzà (molt arrasats) paviments de morter de calç i empedrats: a la meitat oest de l'habitació, i per sota del nivell d'abandonament, es va documentar restes d'un paviment format per lloses de dimensions petites i mitjanes, lligades amb morter de calç i bastit sobre el retall de la roca natural²⁰⁷⁷. Aquesta pavimentació ens fa plantejar l'ús de morter de calç a les residències camperoles i l'existència d'un paviment de lloses sobre els nivells retallats a la roca mare. Els paviments de La Solana (V-VII d.C.), Olèrdola (IX-XI d.C.)²⁰⁷⁸ i la quadra de la Cogullada (XI-XIV d.C.) exemplifiquen els paviments d'aquestes residències tardoantigues i altmedievales.

Més problemes hi trobem per definir les cobertes per l'absència de material arqueològic. Les anomenades "taques de lleopard" que defineix A. Vigil-Escalera per els jaciments al nord de Toledo per als segles V-IX d.C.²⁰⁷⁹ no han estat objecte d'estudis específics per el nostre territori. No obstant això, sí hi podem plantejar una sèrie d'hipòtesis a partir de paral·lels que hi trobem en tota l'Europa occidental i la Península Ibèrica.

²⁰⁷⁰ Associat a aquest paviment es va documentar paviment un fragment d'àmfora oriental LRA 4B-Keay 54C, àmfora africana Keay 56 C i un fermall de cinturó de factura bizantina.

²⁰⁷¹ Per al context històric veure MOLIST 1999: 32-38.

²⁰⁷² Associat a aquest paviment es van documentar dues cubetes o retalls reblis amb terra cendrosa i abundants carbons (UE 8550/8549 i 8552) i una taca amb abundants cendres que segons els seus excavadors és associable a la llar 8547 (UE 8553) i una bossada de difícil atribució per als seus excavadors (UE 8554, bossada d'argiles de color marró fosc heterogènies amb carbons i pedres petites de planta circular irregular), MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 61.

²⁰⁷³ Situat a l'oest de 108. MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 65.

²⁰⁷⁴ No habitacles. Citat a MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 67.

²⁰⁷⁵ Segons els seus excavadors per l'ús continuat de l'espai. MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 69.

²⁰⁷⁶ MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007: 69.

²⁰⁷⁷ MIQUEL, VILA 2005: 90.

²⁰⁷⁸ Es planteja que abans, a partir del s. VIII d.C. com a mínim, BOSCH et alii 2000: 95-99.

²⁰⁷⁹ VIGIL-ESCALERA 2000: 223-252; VIGIL-ESCALERA 2003: 287-291.

Sobre els pals de fusta i els murs de pedra es recolzen cobertes de fusta i material perible d'origen vegetal segurament compactada amb argiles per a les residències dels segles tarδοantics. A partir del s. XI d.C. es documenten teules corbes com els localitzats al castell de la Quadra de la Cogullada²⁰⁸⁰. A mesura que avancem cronològicament les cobertes son més sòlides, no obstant això no hi tenim dades d'aquests elements.

En torn als materials constructius no podem obviar el gran volum de material d'origen romà a la disposició dels habitants d'aquesta terra de frontera, si bé no existeixen estudis monogràfics que sintetitzin aquest ús. Hem d'imaginar vil·les i infraestructures romanes espoliades en els segles altmedievals? El problema al que ens vam enfrontar radica que el material que ha perviscut ho ha fet després d'haver estat reutilitzat no solament en època altmedieval, sinó que ha estat reutilitzat fins a la contemporaneïtat, arribant fins a nosaltres totalment descontextualitzats respecte als seus usos precedents. En definitiva hem de plantejar que les construccions romanes i tardorromanes van ésser objecte del saqueig altmedieval que tot just tenim documentat per mitjà de trinxeres d'espoliació i l'ús sistemàtic de les seves estructures arquitectòniques com "cantera" de pedra i potser teula. Així es desprèn de les vil·les romanes de l'entorn pròxim de l'antiga Tàrraco.

Dos fenòmens hem de distingir en aquest procés: la reutilització de material arquitectònic (*spolia*) i la readaptació de construccions preexistents. En aquest sentit l'ocupació o reocupació d'una vil·la romana per un cementiri o magatzem en època visigoda i la construcció de torres, castells, fortificacions i esglésies a partir del s. X d.C. respon a l'elecció d'un lloc en funció de la disponibilitat de materials i construccions reaprofitables per un nou assentament. Un exemple ho constitueix les fortificacions romano-republicanes d'Olèrdola que van servir de base per a la civitas altmedieval. Els operaris i arquitectes dels segles altmedievals van espoliar material romà al mateix temps que resseguien el perímetre emmurallat preexistents i transformaven la torre de l'alt del turó en castell seguint el model del *domicilium*, en el qual en la planta baixa se situen magatzems i llar mentre que en la superior se situa el *hall* i el *cubiculum* o *gineceum* del senyor feudal. A menor escala trobem el Garrofer de la Cisterna (Sant Pere de Ribes), on el dipòsit romà s'associa a un conjunt de sitges dels quals tenim documentats dues d'origen medieval així com a un dipòsit altmedieval de planta circular²⁰⁸¹. Plantegem aquí que la cisterna romana i les estructures annexes van ser readaptades (que no espoliades) com magatzem o residència dels pobladors altmedievals²⁰⁸².

No obstant això, les pedreres a partir de l'any 1000 tornen a la vida. Així es desprèn de la pedrera documentada a Olèrdola (annexa a la romano-republicana²⁰⁸³), al sector nord-oest del castell de Castellví de Rosanes²⁰⁸⁴, a la capçalera de l'església de la fortificació de Gelida, etc. Aquestes pedreres com hem vist tenen un origen romà en moltes

²⁰⁸⁰ MIQUEL, VILA 2005: 80.

²⁰⁸¹ LEZANA et alii 1990: 51-70.

²⁰⁸² GUIDI 2010d: 93-123.

²⁰⁸³ Els carreus de la pedrera romana es caracteritza per ésser de grans dimensions; mentre que l'altmedieval són més petits i irregulars. Per altra banda els blocs i retalls romans segueixen una sèrie d'ordenacions axials molt diferents de l'aparent divergència i caos d'orientacions i dimensions que defineixen la pedrera altmedieval.

²⁰⁸⁴ BOLÒS, PAGÈS 1987: 113 i ss.

ocasions, com és el cas de Olèrdola i Castellví. Com indica R.Fossier l'any 1000 va significar el retorn a l'ús de les pedreres, un retorn necessari per a la construcció d'edificis monumentals (torres, castells, esglésies) que només hi podem explicar amb el control que de la població, l'energia i els recursos que feien la cada vegada més poderosa elit feudal²⁰⁸⁵. En aquest sentit sí haurem de parlar d'una autèntica "revolució de la pedra" en torn al canvi de mil·lenni.

Les múltiples lectures de les quals són susceptibles les nostres residències rurals no han estat explotades ni objecte d'estudis i monografies específiques²⁰⁸⁶. No obstant això, es dedueix que les residències construïdes amb sòcol de pedra pertanyen generalment a l'última fase d'ocupació de l'assentament, existint indicis del que s'ha denominat "edificis en l'ombra"²⁰⁸⁷ com hem proposat per a les fortificacions de Subirats o l'església del castell de la Santa Creu de Calafell. Aquest concepte poc subtil de "edifici en l'ombra" pot ser-nos vàlid en el complex camp de l'arqueologia medieval a l'hora de diagnosticar una invisibilitat que contrasta amb la variabilitat de les tècniques, materials i recursos emprats pels pobladors altmedievals. Les estructures excavades en la superfície i els fons de cabanes i algunes cases de pedra i/o fusta presenten comunament un rebaix de la planta de l'edifici en l'aflorament rocós, penyes naturals, vessants, generant així un tipus d'habitatge estès en àrees de gran altura a la part alta de muntanyes, pujols i turons en els quals prima la interrelació home-natura²⁰⁸⁸. En ocasions, com al conjunt Salvador de Cabrera (Anoia) anomenat tradicionalment com castell, les estructures reaprofiten i readapten aquets afloraments rocósos²⁰⁸⁹.

Dels exemples documentats i analitzats s'observa una relativa homogeneïtat en les tècniques constructives i evolució de les estratègies i formes d'hàbitat, la coherència seqüencial del qual la trobem en una correcta contextualització històrica, social, econòmica i ideològica que ens permet definir a grans trets l'evolució i desenvolupament d'aquestes residències en el territori. De forma breu i preliminar podem plantejar una síntesi o quadre evolutiu de la *domus ruralis penetense*. En realitat tant la tècnica com els materials constructius responen a esquemes socials, econòmics i ideològics similars. Enfront d'aquesta homogeneïtat sí trobem una gran varietat en la configuració i articulació espacial dels àmbits dels diferents hàbitats. Es tracta d'una varietat tipològica i morfològica conseqüent amb l'absència de patrons constructius impostos per part d'una elit específica o d'un estat específic. L'heterogeneïtat d'aquestes estratègies d'hàbitat responen a l'existència de dependències o espais especialitzats en determinades funcions, no només de residència, sinó d'activitats productives desenvolupades pels habitants. Això sí, els diferents ambients i espais corresponen als mateixos arquetips culturals, si bé anàlisis més minuciosos ens permetran, en el futur, concretar cronologies i diferenciar tipologies. En aquest estudi s'ha emprat l'etnografia (l'anomenada com arqueologia etnogràfica²⁰⁹⁰) per captar aquests espais i instal·lacions

²⁰⁸⁵ FOSSIER 1984: 215 i ss.

²⁰⁸⁶ Una excepció i un treball fonamental és el de BOLÒS 1993: 331-337.

²⁰⁸⁷ VIGIL-ESCALERA 2003, 287-291.

²⁰⁸⁸ BERTRAND 1978a: 239-258.

²⁰⁸⁹ És el cas de la fortificació de San Salvador de Cabrera és paradigmàtic: no tan sols les estructures es readapten a l'aflorament rocós que hi ha al cim del turó o plataforma sinó que també hi trobem coves que amb probabilitat van ser habitades o que es relacionen directament amb aquest complex edilici.

²⁰⁹⁰ CHAPELOT, FOSSIER 1980: 233 i ss. Aquests autors van ésser molts crítics amb una simplificació dels paràmetres ètnic-geogràfics amb nombrosos exemples de l'àmbit anglosaxó. Posteriorment aborda aquesta problemàtica FOSSIER 1984: 214 i ss.

d'índole privada que ha permès completar la informació que no disposem textualment i les absències de tipus material. D'aquesta forma, als elements característics de l'anomenat habitatge tradicional (perceptibles avui en dia) se li atribueixen amb freqüència elements propis del passat. El punt de partida es la *cortis*, *casas*, *edificiis*, *mansos*²⁰⁹¹, *domus* o *palatia* que trobem a la documentació textual i l'establiment de similituds formals en plantes, alçats i categories arquitectòniques actuals. Com indica Iñaki Garcia Camino, no es té en compte el context i les circumstàncies de cada període, l'origen, difusió, desaparició o raons dels elements que sí perviuen fins l'actualitat o si més no fins la industrialització.

El propi I. Garcia Camino desenvolupa el seu estudi sobre l'habitatge medieval a partir de l'anàlisi de R. Comba, qui planteja de forma oberta com aquest tipus d'arquitectura és més que res un "arquetip cultural". Aquest "arquetip cultural" el trobem a un territori definit (el nostre, entre els rius Llobregat i Gaià o entre les civitates de Barcino i Tarraco amb el difós límit interior de la Serralada prelitoral). Segons nosaltres aquest espai físic es fonamental, degut a les complexes transformacions que va patir en la seva evolució de l'*agerromanorum* adscrit a una gran capital provincial fins a la constitució d'un *saltus* o diferents *pagii* o *territoria* altmedieval definit políticament com una frontera. Els *territoria* en que tenen lloc l'evolució de les formes d'hàbitat aquí estudiades sí son espais amb temps²⁰⁹². Al perill d'atribuir i extrapolar realitats actuals rurals als períodes postclàssic i altmedieval, hem d'incloure el caràcter inalterable de l'habitatge. En aquest sentit existeix un risc per part de l'arqueòleg d'atribuir a qualsevol construcció que no sigui cultural, funerària o defensiva una funció residencial segons categories interpretatives del nostre temps a partir de les dimensions dels edificis, complexitat arquitectònica, materials i tècniques que s'han utilitzat. Ja indicava I. Garcia Camino en el seu breu estudi de l'hàbitat medieval a la Península Ibèrica de la necessitat de tenir en compte altres factors, com la relació entre les distintes construccions, la relació d'aquestes amb l'entorn natural, explotacions, vies, i en definitiva, el context socioeconòmic que explica la diversitat del poblament²⁰⁹³.

La *domus* és el centre de l'explotació agropecuària e inclús de la percepció de rendes²⁰⁹⁴. Com indica I. Garcia Camino, des d'aquest punt de vista l'habitatge transcendeix l'espai físic que ocupa la morada i s'estén per tot l'àmbit en que el camperol altmedieval (es podria assenyalar que fins i tot preindustrial) va desenvolupar la seva vida. En conseqüència hi trobem annexes altres construccions o fins i tot integrades al pròpi habitatge: amb la funcionalitat d'instal·lar altres famílies o individus dependents, donar cobertura física als animals, el treball, l'emmagatzematge d'excedents o fins i tot per guardar les eines²⁰⁹⁵. L'entorn físic immediat a la casa és susceptible d'esser estudiat com part integrada d'aquestes formes d'hàbitat²⁰⁹⁶. Com ja hem comentat en capítols precedents, s'escapa de l'objecte del nostre estudi les realitats físiques i ideològiques com les comunitats religioses, tan rellevants per altra

²⁰⁹¹ Com la estudiada per RIU 1972: 183-196.

²⁰⁹² En contra del que plantejava R. Comba, qui exposava que l'existència d'un "espai sense temps". COMBA 1980: 10.

²⁰⁹³ GARCÍA CAMINO 1998: 78.

²⁰⁹⁴ BOLÒS 1993: 331-337.

²⁰⁹⁵ GARCÍA CAMINO 1998: 79.

²⁰⁹⁶ En aquest sentit no estem d'acord amb la marginació que es fa dels espais i instal·lacions d'aprofitament comunal atribuïts al vilatge o de les propietats de caràcter senyorial, com per exemple els molins. Una visió contrària en GARCÍA CAMINO 1998: 79.

banda al nostre territori amb els *monasteria* de Santes Creus i Poblet, Sant Cugat del Vallès, Sant Joan de les Abadesses i Sant Sebastià dels Gorgs. No obstant això, a partir del segle X d.C. sí hem pogut documentar residències senyoriales que considerem fonamentals per analitzar i establir una jerarquització social, com poden ser els exemples del *domicilium* d'Olèrdola o el castell de la quadra de la Cogullada. Aquest darrer, per exemple, ens ofereix una densitat de dades arqueològiques (com la llar amb lloses²⁰⁹⁷) i la compartimentació i distribució dels espais que ens permeten definir la consolidació d'una elit capaç de gestionar i (re)organitzar el *territorium* altmedieval fronterer. No obstant això, no ens hem centrat en l'estudi de torres i castells²⁰⁹⁸.

La transició de l'antiguitat tardana a l'alta edat mitjana constitueix un període que fins fa un par de dècades era obscur i confús, no tan sols a nivell català, també peninsular. A les interpretacions històriques amb revisions constants hi trobem un repertori arqueològic reduït i moltes vegades indefinit. Es tractava d'un estat de la qüestió en que l'exercici de l'investigador consistia en extrapolar realitats físiques d'altres àmbits geogràfics peninsulars i europeus. Ara per ara l'abundància de dades confón a l'arqueòleg, qui planteja per als seus jaciments un conjunt d'hipòtesis que moltes vegades no es contrasta amb la realitat més propera. Així, si inicialment es podria plantejar que a partir del segle V fins a la progressiva feudalització del territori al IX d.C. predomina l'ús i desenvolupament tècnic i constructiu de superfícies excavades o retallades a la roca o terra amb parets i cobertes de materials de fusta i vegetals, com les plantejades per a la Solana per als s. V-VII d.C.²⁰⁹⁹, també aquest tipus d'arquitectura apareix al segles IX-XI d.C. a Olèrdola²¹⁰⁰. No obstant això, la tendència és la "petrificació" (l'ús de la pedra) als nostres assentaments i hàbitats, com succeeix a tot el llevant mediterrani i del que tenim un bon exemple a Vilaclara de Castellfollit del Boix²¹⁰¹ datat entre el s. VII fins al X d.C. Així fins fa pocs anys s'havia plantejat que l'ús de la fusta és un element carolingi i no hispà als comptats de la Marca Hispànica²¹⁰².

Per a la nostra àrea d'estudi resulta significatiu la troballa de premses emprades en

²⁰⁹⁷ MIQUEL, VILA 2005: 81-83.

²⁰⁹⁸ Hi ha una abundant bibliografia i catàlegs d'aquestes construccions. Però, com hem reiterat al llarg del present text, manquen estudis que analitzin aquestes construccions en relació a la realitat social històrica i no tan sols amb les seves funcionalitats de defensa del territori. Per altra banda estem lluny de la visió tradicional del castell-fortalesa, FOSSIER 1984: 217. Fonamental pel coneixement de les torres CABAÑERO 1996.

²⁰⁹⁹ Així s'intueix per La Solana, BARRASSETAS 2007: 48.

²¹⁰⁰ A l'assentament de L'Esquerda es van documentar fons de cabanes i forats de pals associats a la destrucció de l'any 826 d.C. com informa els *Annales Regni Francorum* de Ludovic.

²¹⁰¹ En Vilaclara de Castellfollit del Boix, a les fronteres meridionals de la Catalunya Vella s'ha documentat en una superfície de 560m² tres conjunts juxtaposats. Aquests conjunts s'estructuren en unitats individualitzades d'habitacions y espais de producció. Cada conjunt s'articulava per un ampli recinte sin coberta (pati) del qual s'accedia a un vestíbul i a dos o tres àmbits residencials en els que s'han documentat sitges, llars i forns. Es va emprar la pedra desbastada col·locada directament sobre el sòl i la roca natural (sense sòcol) en fileres irregulars d'una mitjana de 60 cm. ENRICH et alii 1995: 95-106; ENRICH, PEDRAZA 1993: 317-324; ENRICH HOJA 1995.

²¹⁰² En relació a l'ús de la fusta (concretament en L'Esquerda): "Precisament aquesta característica no és pròpia del país, sinó aportada pels francs forasters (Plànol s. VIII-IX)". OLLICH 1990, 72. Es tracta d'una sorprenent revelació que en les darreres dècades ha estat desmentida. El present treball participa també de la tesi que el desenvolupament de la fusta als segles. V-XI d.C. és una característica comú a la Península Ibèrica i l'Europa occidental. Citat per GARCÍA CAMINO 1998: 82.

l'elaboració de vi i oli (el Garrofer de la Cisterna²¹⁰³, Olèrdola...), pedres circulars de molins a mà (Olèrdola), ferreries i treball metal·lúrgic (La Solana, “La Torre” de Sant Marc, Olèrdola...), dipòsits o sistemes d'emmagatzematge i sitges (la vil·la de els Pacs, La Solana, El Garrofer, “La Torre”, Olèrdola...) etc²¹⁰⁴. Elements que ens indiquen una dinàmica activitat productiva vinculada amb l'autoabastiment i amb un “comerç” a escala reduïda²¹⁰⁵. Els segle altmedievals, d'un creixement econòmic progressiu encara que silencios s' evidencia així arqueològicament mentre la documentació escrita parla de *horrea*, *sitges* i *celes*. Aquests elements d'emmagatzematge estan presents en nombrosos jaciments, entre els quals volem destacar La Solana, “La Torre” de Sant Marc d'Argençola i Olèrdola. Aquestes estructures excavades en la terra o la roca es comencen a amortitzar i desaparèixer al llarg del segle XIII d.C., segurament vinculat amb la consolidació de l'aristocràcia senyorial, als canvis en els sistema socials de producció i captació dels excedents productius de la renda feudal²¹⁰⁶. Un fenomen característic dels hàbitats altmedievals és l'ocupació d'espais en altura i relativament perifèrics en relació als antics centres de poder. Molts d'aquests espais són ocupats per esglésies o castells ja en els segles XI i XII d.C. D'aquests espais, com els documentats en l'àrea de l'església del Castell de la Santa Creu a Calafell o fortificacions com Gelida o Mediona, tenim escasses dades però sí alguns indicis que apunten a estratègies constructives similars a les quals trobem en assentaments com “La Torre” de Sant Marc d'Argençola o el Sector 03 d'Olèrdola²¹⁰⁷.

A partir de mitjans del segle IX d.C. (documentat textualment) i el s. X d.C. (arqueològicament) s'observa la continuïtat constructiva respecte al període anterior. El gran canvi vindria donat pel fet que en comptes de trobar fons de cabanes o cases “aïllades”, aquestes es comencen a reestructurar en torn a la *turris* o el *castellum* formant “grups” que constitueixen un autèntic vilatge o poblat. Aquests agrupaments no disten massa d'alguns com La Solana (datat del VI-VII d.C.), però es caracteritzen per la seva ubicació estratègica al costat d'espais d'explotació agrícola i un ús més massiu de la pedra, el que li confereix un caràcter cada vegada més sòlid als habitatges. Aquest esquema, no obstant, és massa rígid i esquemàtic. Com hem vist per el cas de La Solana aquest no es defineix com un assentament aïllat sinó que per la documentació ceràmica sabem que està ben comunicat amb la gran capital visigòtica de Tàrraco²¹⁰⁸. Per altra banda s'ha de relacionar amb les vies ramaderes dels eixos que comuniquen la costa amb l'interior²¹⁰⁹. Lluny de definir-se com una o dos cabanes monumentals aïllades, es tracta d'un autèntic poblat com els que s'han documentat en la França carolíngia del Gran Longeron (Champlay, Yonne) i Montours en Ille-et-ilaine, datats entre els segles VIII-IX d.C.

Les tècniques a partir del s. IX d.C. es concreten en l'ús sistemàtic de pedres cada vegada més treballades i morter de calç (com veiem a Olèrdola i la quadra de la Cogullada, però que ja trobem amb anterioritat a La Solana²¹¹⁰). En les cases continua una variada gamma de plantes i esquemes arquitectònics amb murs irregulars,

²¹⁰³ LEZANA et alii 1990: 51 i ss.

²¹⁰⁴ GUIDI 2016a: 129-148.

²¹⁰⁵ FOSSIER 1984: 219 i 220: “La *domus* és el nucli de producció i consum”.

²¹⁰⁶ BARCELÓ 1995: 61-72.

²¹⁰⁷ GUIDI 2010d: 93-123.

²¹⁰⁸ BARRASSETAS, JÁRREGA 1997: 131-152.

²¹⁰⁹ MIRET 1999; PALET 2006.

²¹¹⁰ BARRASSETAS 2003: 383-392; 2007.

alternança d'espais residencials, productius, d'emmagatzematge i corrals, etc, com els que podem observar en el Sector 2 del poblat de la quadra de la Cogullada. Aquests espais productius, d'emmagatzematge o corrals s'articulen entorn a les cases mitjançant tancats de pedra o de fusta, les restes del qual sovint ens recorden a petites estades de la pròpia *domus*. Aquesta dificultat en la delimitació d'àmbits es tradueix en l'experiència real d'una comunitat social que privilegia l'aprofitament econòmic dels recursos ramaders²¹¹¹, agrícoles, productius, etc., en definitiva, el reflex d'un increment demogràfic i de la expansió econòmica²¹¹².

La morfologia i dimensions d'espais habitables (cabanes i cases) durant el període estudiat en les diferents comarques vinculen aquests espais amb famílies conjugals. És impossible en l'estat actual del nostre coneixement sostenir l'existència de famílies extenses cohabitant en aquests espais (*collaterales* i *consanguinei*)²¹¹³, si bé caldria plantejar si en assentaments extensos aquestes famílies sí haurien pogut constituir espais materials específicament propis. En aquest sentit creiem que a partir de la documentació textual i arqueològica hem de descartar l'absència de jerarquies de tipus gentilici establertes per criteris de parentiu i antiguitat. Hem de considerar com a testimoni l'absència de mobiliari luxós que identifiquin un grup o família (el clan anàleg a el *Stippe* germànic clàssic²¹¹⁴) jerarquitzada front la resta. L'homogeneïtat en les edificacions residencials contrasta amb la presència de l'*ecclesiae*, la *turris* i el *castrum* o *castellum*, residència (*palatium* o *domicilium*) del *senior* del territori²¹¹⁵.

En els segles V-VII d.C. el poblament rural pivota en torn a les antigues *villae* i *palatia* rurals romans, on es reaprofiten els materials arquitectònics en la construcció de nous murs de compartimentació en l'interior d'espais amb funcionalitat diverses que en aquest moment es readapten amb funcionalitats residencials i de producció i emmagatzematge²¹¹⁶. Articulats en relació a aquests espais, o a l'interior d'aquests, es configuren també espais funeraris. A la vil·la del Vinyet (Sitges) els nous murs de 60 cm. d'amplada es basteixen amb material arquitectònic reaprofitat de l'edifici altimperial²¹¹⁷. El *palatium ruralis* tardorromà de Darró és abandonat com a tal, a partir de la documentació ceràmica, en el s. VI d.C. Però sabem de la seva continuïtat com espai poblat per la presència d'espais funeraris formats per sepultures de *tegulae*, àmfors, lloses i fosses. A la vil·la monumental de Els Munts es van reaprofitar els espais per la construcció d'una premsa i dolia amb un ús presumiblement vinícola (datats per els seus excavadors entre el s. V i VI d.C.)²¹¹⁸ així com murs tardans individualitzats a les termes, compartimentant aquestes contemporanis a la construcció de la premsa i el conjunt de dolia. Aquests murs varen ser construïts per sobre dels mosaics amb un conjunt de dipòsits. La presència d'una àrea funerària de fins a 170 individus és eloqüent per definir aquest poblament tardoantic. A la *pars urbana* del complex tardorromà de la Rectoria dels Pacs es va instal·lar un conjunt de tres *dolia* que s'encasten en el mosaic del paviment de l'antic espai amb funció de *cubiculum*²¹¹⁹.

²¹¹¹ MIRET 1999: 41-50.

²¹¹² MARTÍ 1992: 28 i ss.

²¹¹³ FOSSIER 1984: 216.

²¹¹⁴ FOSSIER 1984: 215.

²¹¹⁵ GUIDI 2010d: 93-123.

²¹¹⁶ CHAVARRÍA 2001a.

²¹¹⁷ FERRER 1946: 191-195; GARCÍA, REVILLA 1998: 35-52; GARCÍA I TARGA 2001: 19-42.

²¹¹⁸ TARRATS et alii 2000: 358 i ss.

²¹¹⁹ BALIL 1987: 181-189.

Moltes d'aquestes vil·les no van tenir continuïtat a l'època altmedieval com punt referencial del poblament, altres sí. És el cas de la vil·la romana de Cubelles (on també documentem espais funeraris). A l'època medieval es va construir el castell medieval reutilitzant els murs de l'antiga vil·la²¹²⁰; fet que va ser possible perquè l'edifici romà encara estava en peu com també documentem en la construcció de la casa-granja de Santa Maria de Veciana, ja als segles altmedievals²¹²¹.

Als segles V-VIII d.C. les vil·les romanes continuen sent la xarxa principal que articula un *agerromanorum* en transformació amb la constitució de nous eixos viaris que donen suport a l'activitat ramadera, cada vegada més intensa, i un allunyament de les principals vies de comunicació romanes²¹²². Es consolida així una tendència cap a la "marginalitat" si tenim com referència el poblament "clàssic" romà. Per altra banda es consoliden noves estratègies de poblament que són més properes estructural, tècnica i materialment a les estructures d'explotació agrícola de caràcter rústic que a les antigues vil·les. És el cas paradigmàtic i ben documentat de La Solana a Cubelles. Als seus sectors 1, 2, 7, 9, 11, 12 (amb les Fases I-V) i 14 es combinen les cabanes del tipus *sunken-featured buildings*, *grubenhäuser* o *fonds de cabanne* d'estructures bastides en superfície amb paraments petris i dels que hem de plantejar unes cobertes realitzades amb materials peribles (fusta, palla, argiles, etc).

Al Sector 1²¹²³ es va documentar un fons de cabana de dimensions considerables excavat en el sòl al que se li annexa un forn i del que tenim diverses fases constructives. A la primera fase l'accés i boca del forn es realitzava des de l'interior de la cabana a través d'un petit mur de pedra del que es va documentar dues fileres paral·leles entre si i que feia de delimitació dels espais a més de protecció²¹²⁴. Més que parlar en aquest cas d'una cabana residencial es podria plantejar l'existència d'un espai de producció d'aliments en un primer moment, quan el forn es comunicava directament amb l'interior de l'estructura. En les fases següents, quan el forn establia la comunicació amb l'exterior va canviar l'ús de la gran estructura i ja si que podríem plantejar amb una funcionalitat residencial. Al Sector 2²¹²⁵ es va documentar una cabana de dimensions monumentals on, en un dels seus cantons, es va localitzar una estructura de combustió retallada en el sòl argilenc i en l'interior del qual es conservaven restes de la sedimentació conseqüent amb el seu abandó, amb gran quantitat de cendres, però d'escassa potència, plantejada com la llar de l'habitatge. Per sobre del nivell de circulació d'ús de la gran cabana es va documentar una gran quantitat de sediments amb tovots i carbons, delimitats aquests elements per un conjunt de pedres que podrien haver format part dels murs de delimitació de la construcció. En l'anomenat Sector 7²¹²⁶ es va

²¹²⁰ CAIXAL et alii 1994: 103-140; CAIXAL et alii 1998; CHAVARRÍA 2001a: 67, amb bibliografia precedent. Veure les reflexions de FOSSIER 1984: 218.

²¹²¹ ARBÓS 2003: 225-237.

²¹²² BOLÒS, 1991: 409 i ss.

²¹²³ BARRASETAS 2007, 25-27.

²¹²⁴ El forn és de planta arrodonida amb base plana i una volta de canó d'argila que arrencava des del sòl i el cobria. A la segona fase constructiva d'aquesta cabana es va canviar l'accés del forn de l'interior de la cabana a l'exterior, per la part sud, quedant sobrevolet sobre el nivell de circulació de l'estructura. Posteriorment es van realitzar dues remodelacions més. En la primera es va instal·lar una cubeta lateral annexa al forn i a la cabana, de reduïdes dimensions i que va funcionar en paral·lel al forn. En la segona remodelació es va realitzar un forat en la cubeta.

²¹²⁵ BARRASETAS 2007: 27.

²¹²⁶ BARRASETAS 2007: 33 i 34.

localitzar una única estructura de considerables dimensions de planta trapezoïdal amb 2,5 metres d'amplada i una profunditat de 45 cm.

Del Sector 9 podem distingir fins a un total de tres fases ocupacionals com a mínim, de la qual ens interessa la tercera ja que les primeres pertanyen a l'edat del ferro²¹²⁷. A costat i costat del gran retall o estructura excavada en superfície es situaven en paral·lel dues estructures formades per acumulació de pedres que interpretem com suports del parament dels murs i cobertes d'una gran cabana. Al Sector 11 tretze sitges van ser amortitzades amb la construcció d'una sèrie de murs dels quals es van conservar escasses restes. En aquest mateix sector es va bastir una gran estructura susceptible d'esser interpretada com una gran cabana de la qual tan sols coneixem una petita part. La construcció tenia planta ovoïdal i parets que baixaven en pendent fins a un metre de profunditat²¹²⁸.

El denominat Sector 12 és un dels més complexos de tot el jaciment de La Solana amb cinc fases de seqüències ocupacionals²¹²⁹. De la primera fase cal destacar un conjunt de sitges sense que puguem precisar l'existència o no de cabanes en aquesta àrea associada a aquestes estructures d'emmagatzematge (Fase I). En la següent fase d'ocupació es va realitzar un rebaix en el subsòl que va afectar les sitges preexistents de gran extensió. En l'interior d'aquest rebaix es van realitzar diverses retallades susceptibles de ser interpretades com fons de cabana així com un reduït conjunt de sitges disperses (Fase II). Associat a aquest segon moment d'ocupació es van identificar dues estructures de combustió de planta circular²¹³⁰. La Fase III manté la fisonomia general amb transformacions en relació a diverses estructures i el farciment de sediments. D'altra banda es van documentar associats a aquesta fase mitjança un conjunt de murs conservats en mal estat. A manera d'hipòtesi formulem la possibilitat de que, del conjunt de cabanes de la fase II, part d'elles fossin amortitzades i part conservades simultàniament a la construcció d'aparell de pedra associat a aquestes.

Com veiem als segles V-VII d.C., junt a les vil·les, els assentament del tipus La Solana consoliden heterogènies estratègies d'hàbitat que en capítols anteriors hem definit com estructures excavades i/o retallades en superfície i estructures pròpiament bastides en superfície. No obstant això, i com posa de manifest el Sector 12 de La Solana, aquestes estratègies conviuen i es desenvolupen en paral·lel constituint el que s'ha volgut anomenar com model "mixt" que veiem consolidat a les Fases IV i V d'aquest sector del jaciment. En l'edifici corresponent a la denominada Fase IV reconeixem fins a un total de quatre àmbits ben definits (els A, B, C i D) i un probable cinquè (I). Les formes ovoïdals i irregulars dels fons de cabanes que trobem a altres sectors del jaciment donen pas a estructures amb costats perimetrals regulars, com és el cas de l'àmbit A, de forma rectangular allargada on es van documentar dues llars. L'espai B, de gran superfície interior, també té forma rectangular (més curt de llargada que el A però més ample que aquest) on també hi ha presència d'una llar. En aquest mateix mur, en l'articulació amb

²¹²⁷ BARRASETAS 2007: 37.

²¹²⁸ BARRASETAS 2007: 39-41.

²¹²⁹ BARRASETAS 2007: 41-53.

²¹³⁰ Volem destacar l'existència de tres retallades (1010, 1065 i 1169) d'extensions similars que donen certa unitat a tota l'àrea. La retallada 1019 té planta elipsoidal, essent més profund en la part nord que en la sud. El 1169 és d'una profunditat considerable. L'estructura 1634 és de planta circular amb base plana i parets convexes. Aquest conjunt de retallades van ser amortitzades i posteriorment, en diferents parts, van ser modelats per retallades pertanyents a moments d'ocupació posteriors.

els restants paraments, es va documentar un major grossor de l'obra que indica la possibilitat de l'existència d'una banqueta correguda o un suport de gran grandària per a la sostrada (pal, pilar, contrafort). L'estança C, de la qual només vam conservar parcialment els espais nord i nord-oest, es va documentar un paviment constituït per pedres.

La Fase IV del Sector 12 és la darrera ocupació que s'ha pogut documentar. En primer lloc es va fixar noves cotes de circulació i en segon lloc es va bastir un conjunt de murs que defineixen un nou edifici d'hàbitat. Aquesta construcció és més semblant tipològicament a les bastides als jaciments i assentaments altmedievals. La tècnica constructiva dels nous murs es constitueixen en fileres de pedres de bona factura. Per sota d'un d'aquests murs es va documentar un forat per sota de la cota d'ús i circulació de l'àmbit, i per baix del nivell de sedimentació en la part exterior de l'edifici. En la construcció dels murs de delimitació dels espais es van utilitzar pedres de grandària considerable dels quals es van conservar fins a quatre fileres, en alguns sectors reaprofitant en la fonamentació les pedres dels murs de la Fase III, ja amortitzats. En la part sud de l'edifici erigit en la Fase IV es va documentar un paviment compost per pedres irregulars lleugerament en pendent cap a la part interna dels àmbits de la construcció. En l'interior de l'àmbit nord de l'edifici, centrat en relació a l'espai, es documenta una estructura de combustió i/o llar. Aquest elements ens indica la funció residencial de l'espai²¹³¹. Per altra banda, a l'exterior de l'edifici es va localitzar un potent mur en forma de "L" en la part nord del sector, identificat com un tancat o mur de sustentació d'una plataforma que donava cobertura al parcel·lari tardoantic d'explotació agrícola. Els propis excavadors plantegen sobre la possibilitat que en una rasa contemporània a aquesta Fase V s'erigís un mur de material perible²¹³². Tant el mur de considerables dimensions com la rasa que donava cobertura a la tanca de fusta són elements similars als que trobem al jaciment carolingi datat entre el s. VIII i IX d.C. de Montours de l'Ille-et-Vilaine a França.

En els sectors de caràcter residencials 1, 2, 7, 9, 11, 12 (amb les Fases I-V) i 14 es combinen les cabanes amb estructures bastides en superfície amb paraments petris i dels que hem de plantejar unes cobertes realitzades amb material perible (fusta, palla, argiles, etc). Com indicava I. Garcia Camino, no podem deslligar aquestes construccions amb àrees i elements propis del treball camperol o productiu com és la presència de dipòsits, piletes, premses, sitges i inclús àrees funeràries, que per altra banda ens ajuda a establir una articulació i jerarquització dels elements que integren el jaciments així com una estratificació social²¹³³. Si bé el caràcter del jaciment de La Solana és paradigmàtic per la seva abundància d'elements documentats²¹³⁴, aquests els trobem fragmentàriament a tot el territori objecte d'estudi, a les comarques de l'Anoia, el Garraf, Alt i Baix Penedès. Els comencem a documentar als segles visigòtics però hi tenen una perdurabilitat que arriba fins als segles altmedievals, fins al segles XI-XII d.C.

²¹³¹ El paviment de la Fase IV no és inutilitzat: les noves estructures es recolzen en aquesta cota i/o nivell de circulació. No obstant això, en diversos espais es creen nous nivells d'ús a partir de la formació d'un nou paviment en el qual es van documentar fins a tres llars en diversos llocs de l'habitació.

²¹³² BARRASETAS 2007: 48.

²¹³³ GARCÍA CAMINO 1998, amb nombrosos exemples peninsulars.

²¹³⁴ BELLMUNT 1982; BARRASETAS, JÁRREGA 1997: 131-152; BARRASETAS 2003: 383-392; BARRASETAS 2007.

Estructures excavades o retallades en la terra o la roca natural, estructures bastides en aquesta superfície (quasi sense sòcols) i reaprofitament d'elements com coves o afloraments rocosos son desenvolupats als segles VIII-X d.C. en els cims de turons o àrees relativament marginals en relació a les grans vies de comunicació²¹³⁵. No obstant això, reiterem que en aquest marc cronològic es desenvolupen nous eixos i camins de caràcter concèntric que donen suport a noves activitats i que fugen tant dels poders de la Marca Hispànica com de la Marca Superior d'al-Andalus²¹³⁶. L'absència d'un estat o d'una elit capaç d'aglutinar població, dirigir una renda o economia específica i consolidar una forta jerarquització social es mantindrà fins la intervenció cada vegada més directa per part dels comtats catalans²¹³⁷. Els jaciments de "La Torre" de Sant Marc d'Argençola, Santa Maria de Veciana²¹³⁸ i Olèrdola il·lustren aquest procés que es consolida plenament per als segles de la plena edat mitjana en la Quadra de la Cogullada²¹³⁹. Com ja hem apuntat "La Torre" de Sant Marc d'Argençola es defineix com un assentament rural concèntric en relació al turó datat a l'època baixmedieval amb una cronologia que va del s. XI al XIV d.C. de planta circular formant anells concèntrics que creixen a mesura que decreix el turó on està situat. Aquest sistema d'articulació de les diferents estructures que integren el poblat fa que s'hagi format un conjunt de terrasses (amb un total de cinc) on es bastien els habitatges.

La terrassa superior (el anomenat com Sector 1) es va intervenir arqueològicament documentant diverses fases. La primera d'aquestes fases ens interessa per la seva antiguitat, datat en el s. XI d.C.; es tracta d'un camp de sitges que defineix aquesta àrea superior com un espai d'emmagatzematge d'excedents agrícoles. Al nord d'aquest sector es documenta (sense que es pugui precisar cronologies) un conjunt d'estructures en superfície amb fins a cinc dependències a la façana sud. Segons els excavadors les característiques constructives així com tres dipòsits, diverses banquetes, etc, ens descriu un espai d'emmagatzematge i transformació agrícola. Per altra banda s'ha posat de relleu que les restes conservades a tres d'aquests àmbits (àmbits núm. 2, 3 i 4) s'han documentat annexos a testimonis d'arcades. A la banda nord del turó es va poder documentar una primera fase d'ocupació del solar per un camp de sitges on en un moment posterior son arrasades per la construcció d'una seriació d'habitatges. Molt similar és la seqüència ocupacional del Sector 3 on es va definir una segona gran àrea d'emmagatzematge amb un camp de sitges. A l'oest d'aquestes sitges es documentà un àmbit arquitectònic amb una llar a la cantonada nord-oriental. Tanmateix es va poder definir l'espai d'aquest sector amb la troballa de dos murs (orientats sud-oest)²¹⁴⁰. Al Sector 4 es va documentar diverses estructures (excavades a la roca i de superfície) entre les quals destaca dues àrees d'emmagatzematge amb concentració de sitges, un taller i/o ferreria (el anomenat per els seus excavadors com àmbit núm. 18) i un conjunt d'habitatges constituïdes per diverses estances rectangulars ubicades a banda sud i est, que s'estructuren de forma concèntrica envoltant la cim del turó. Els diferents sectors i fases de l'assentament de "La Torre" de Sant Marc d'Argençola exemplifica l'alternança d'espais (residencials i productius) i estructures excavades i en

²¹³⁵ BOLÒS, 1991: 409-436.

²¹³⁶ Sobre la Marca Superior: SCALES 1990: 7-134.

²¹³⁷ Interessants reflexions a BARCELÓ 1995: 61-72.

²¹³⁸ ARBÓS 2003: 225 i ss.

²¹³⁹ MIQUEL, VILA 2005: 65 i ss.

²¹⁴⁰ Que fa plantejar l'existència de una terrassa entre els Sectors 1 i 2.

superfície²¹⁴¹.

A Santa Maria de Veciana es basteix (a l'anomenada Fase II) un edifici definit com un gran àmbit rectangular de 10 metres de llargada i 6 d'amplada compartimentat en dos espais interiors. A l'espai sud es van documentar uns esglaons que fan plantejar l'existència d'un segon pis. L'estança nord presenta un element que es defineix amb planta quadrada per fora i circular per dins, amb 1,50 x 1,50 metres de llargada. Els seus excavadors van descartar que es tractés d'un pou, dipòsit o cisterna²¹⁴²; tanmateix es pot descartar que es tracti d'un foc o ambient de combustió²¹⁴³. L'edifici altmedieval documentat, per altra banda, continuava sota els límits de la intervenció arqueològica. Tot l'edifici està bastit amb pedres calcàries lligades amb terra sense argamassa de calç, que sí trobem a les estructures d'època antiga (Fase I, ss. I-V d.C. que no podem precisar cronològicament per la total absència de material ceràmic). L'arrel de l'edifici altmedieval, que hem definit com una casa-granja per la troballa de restes faunístics, són els paraments del murs de la construcció d'origen romà que va tenir pervivència com espai estructural de funcionalitat funerària a l'època postclàssica²¹⁴⁴.

A partir de finals del segle X i principis del XI d.C. el desenvolupament productiu va afavorir la implantació d'un règim feudal i l'aglutinació d'elements dispersos en torn a la torre i el castell²¹⁴⁵. Aquest procés consolida hàbitats extensos entre els quals hem de subratllar la importància d'Olèrdola, una autèntica *civitas* medieval²¹⁴⁶. Ja en el s. XI d.C. s'amplia l'espai de l'habitatge i augmenta el nombre d'habitacions, cadascuna amb una funcionalitat específica (taller, magatzem, celler, cuina, menjador, sala, dormitori...). Aquest desenvolupament tecnològic no va implicar l'abandó d'antigues tècniques constructives i sí la incorporació d'antigues construccions a les noves juxtaposant al nucli preexistent els espais annexos especialitzats en el desenvolupament d'activitats cada vegada més diverses i allunyades de la subsistència²¹⁴⁷.

El Sector 01 d'Olèrdola exemplifica aquest procés en l'àrea de la denominada ferreria (l'anomenada com estructura 111), on es van realitzar nombroses intervencions arqueològiques. En la Fase 0 es documenta un àrea d'emmagatzematge amb presència de tres sitges que passen a ser 29 sitges en la Fase 1. En la Fase 2 nombroses d'aquestes sitges continuen en funcionament mentre unes altres són amortitzades amb l'erecció d'una sèrie d'estades, patis i vials que articulen els diferents àmbits residencials. En la Fase 3a aquesta varietat es redueix a edificis més grans, amb major entitat, tendència que es consolida en la Fase 4b. La Fase 5 és de clar declivi ocupacional, amb murs d'escassa entitat que es recolzen en estructures precedents i sobre altres amortitzades²¹⁴⁸. Hem intentat exposar amb breuetat la successió de fases residencials en aquest sector de

²¹⁴¹ Desconeixem la pedrera utilitzada per a recollir material petri per a les diferents i successives construccions.

²¹⁴² La part interior no està ni treballada, ni allisada, ni arrebossada. La indefinició d'aquesta estructura ve donada perquè en la part nord aquesta es troba tallada pel mur del cementiri actual.

²¹⁴³ No estava ni cremada ni hi havia cendres enlloc.

²¹⁴⁴ Aquestes fonamentacions ens recorden a l'edifici del Sector 12 de la Fase V de la Solana (Cubelles) en relació a la construcció de l'estructura de la Fase IV, datats a finals del s. VII o principis del VIII d.C.

²¹⁴⁵ BATET 2004: 49 i ss.

²¹⁴⁶ BOSCH et alii 2000: 95-99; BATET 2005: 25 i ss.

²¹⁴⁷ FOSSIER 1984: 218-223 amb nombrosos exemples i interessants reflexions.

²¹⁴⁸ Es tracta d'una seqüència esquemàtica de l'ocupació d'aquest sector que com hem vist anteriorment és molt més complexa.

la ciutat com exponent de la varietat i rapidesa d'execució de construccions de caràcter residencial. Aquest fenomen no només afecta la incipient *urbs* o *civitas* sinó que progressivament va estenent-se per un territori cada vegada més segur de ràtzies o incursions enemigues²¹⁴⁹. En nuclis de poblament dispers o no compacte s'aprecia una progressiva separació entre els espais habitables dedicats a acollir la família i els animals. Rafals i corrals es planifiquen i construeixen com annexos (semi)independents de les cases, com pot ser el cas de Santa Maria de Veciana o el Sector 2 del poblat de La Quadra de la Cogullada²¹⁵⁰.

Una característica de les centúries medievals, a partir del segle XII, és el creixement vertical i la conseqüent existència de segons pisos en les cases. Aquest fenomen tal vegada respongui a la reproducció sistemàtica d'alguns aspectes formals de les *domus* i *turris* senyoriales i haurem d'interpretar-lo com la recerca de fixar físicament en el llogaret o el territori un determinat prestigi social. A poc a poc les tècniques i materials utilitzats en la construcció van millorar. Les pedreres locals van seguir en ús però el material es treballava i regularitzava cada vegada més. L'aparell s'ordenava en fileres unides amb argamassa i a partir de finals del s. XII d.C. si bé ja trobem aquesta tècnica en el *domicilium* senyorial de la Quadra de la Cogullada a la fi del segle XI d.C.; es van difondre nous materials com la teula corba, les rajoles d'argila cuita i els maons utilitzats en sòls, parets, utilitzant entramats de fusta i teulades.

Durant els segles X-XII d.C. desapareixen a poc a poc els fons de cabanes en tota l'àrea objecte d'estudi²¹⁵¹, predominant el interès per crear compartimentacions o annexos a aquestes residències (moltes d'elles estructures mòbils de les quals no ens han quedat restes materials). De forma generalitzada abans del s. XII desconeixem si la llar tenia sortida de fums independent encara quan el foc se situa en l'interior de la "sala", predominant les cuines aïllades de la casa principal i les divisions mòbils que segreguen animals i homes que conviuen en un mateix espai. A partir del segle XIII d.C. es privilegia el desenvolupament en paral·lel de la diversificació interna i el progrés tècnic en un procés en el qual la casa tendeix així a reduir-se en superfície subdividint en mòduls cada vegada reduïts però també més sòlids²¹⁵².

En definitiva per al segles X-XII d.C. ja s'ha consolidat un model socio-econòmic plenament feudal tal i com es manifesta a la densa xarxa de fortificacions-poblats on les residències i estratègies d'hàbitat son anàlegs a les que hem pogut documentar al Sectors 01 i 03 d'Olèrdola, fins al punt que aquest assentament és esmentat a les fonts documentals com una *urbs* o *civitas*. En aquest sentit els castells associats a vilatges com Castellví de Rosanes, Mediona, Subirats i la Selmella posen de relleu l'existència d'estructures preexistents i l'aglutinació coetània a l'existència d'aquestes fortificacions de vilatges altmedievals. Aquests vilatges es documenten molt parcialment i no han pogut ésser estudiats per que en general la investigació s'ha centrat en els recintes fortificats. No obstant això, una característica comú de totes aquestes estructures és l'existència de retalls i superfícies excavades com si de fons de cabanes es tractessin, forats per pals de fusta, llars bastides en argila, dipòsits i escales tallades a la roca natural i murs constituïts amb pedres lligades amb argila i en alguns casos presència de

²¹⁴⁹ Fonts textuais a BATET 2004.

²¹⁵⁰ Breu descripció a MIQUEL, VILA 2005: 88 i 89.

²¹⁵¹ Fenomen anàleg al que succeeix a tota l'Europa occidental, FOSSIER 1984: 218.

²¹⁵² FOSSIER 1984: 216 i ss.

morter de calç. En definitiva una heterogeneïtat de recursos tècnics i constructius que s'han de relacionar amb el model “mixt” que hem definit en capítols anteriors. Enfront a aquest buit en la investigació sí trobem exemples en assentaments de la Catalunya Vella com al Roc de Palomera (Berguedà), L'Esquerda de Roda de Ter (Osona), Sant Llorenç de Montsec (La Noguera), Camp dels Moros de la Codina (Solsonès), Llorad (Pallars Jussà), Santa Creu de Llagunes (Pallars Sobirà) o Sant Esteve de Castellar Vell (Valles Occidental). El fenomen de l'*incastellamento* i *ensagrerament* al territori (abans de frontera) entre el Llobregat i el Gaià donà pas al s. XII d.C. a una realitat plenament feudal que tindrà una continuïtat poblacional fins als segles. XIV i XV d.C.; procés que escapa dels límits cronològics del present treball.

La desaparició de la frontera amb al-Andalus i la consolidació del sistema feudal/comtal: del territori *ṭarrakūni* al Camp de Tarragona (*termino Tarrachona*).

En relació a la ciutat de Tarragona, de la donació de l'any 1118 i la infeudació de l'any 1129 es pot extreure una conclusió que segons la nostra opinió resulta fonamental per entendre el trencament amb les formes de poblament andalusines preexistents: el terme de la ciutat de Tarragona es va limitar ex novo, “sense contemplar antics districtes i l'existència d'altres poders feudals amb drets adquirits prèviament en alguns sectors”²¹⁵³. A. Virgili ha estudiat recentment com els documents emesos els anys 1118 i 1129 en relació a la caracterització del territori que devia caracteritzar el Camp de Tarragona²¹⁵⁴.

La senyoria (o senyories) procedirà a repartir el territori amb l'encàrrec de poblar, rompre les terres i fortificar,. El repartiment s'inicia just a partir de les conquestes de Tortosa, Lleida i Siurana (1148-1153): el primer document és de l'any 1151, i el darrer, del 1191. Els senyors feudals del territori començaran a partir del moment de la conquesta militar del triangle andalusí de Tortosa-Lleida-Siurana, portada a terme com hem comentat entre els anys 1148 i 1153, els repartiments territorials i la configuració de la nova realitat medieval al Camp de Tarragona. Aquest procés no va ser unidireccional i va implicar nombrosos factors que encara avui en dia no han sigut estudiats en profunditat. Els exemples més significatius de les complexitats d'aquest procés el trobem en el fet que l'any 1151 ja tenim documents de reorganització territorial, dos anys abans de la presa de Siurana; fortificació que en aquestes cronologies era el darrer bastió andalusí. Per aquesta raó considerem que el fenomen de reestructuració del territori del Camp de Tarragona només va assolir una empremta definitiva a partir de la restitució de la seu metropolitana i la ciutat de Tarragona²¹⁵⁵ i la conquesta definitiva de la madīna andalusina de Ṭurtūša. Es a dir, el valor estratègic de Šibrāna era relatiu; el que realment podia donar un marc lo suficientment estable per la reconfiguració feudal del territori era la reactivació urbana de Tarragona i l'assimilació de la medina de Tortosa al comtat de Barcelona. Si ampliem el zoom territorial, no resulta anecdòtic que en aquestes mateixes cronologies van ser conquerides Balaguer i Lleida. En definitiva, l'any 1149 amb les medines de Lleida i Tortosa conquerides²¹⁵⁶, s'iniciava un nou període històric a la Catalunya meridional. Ens interessa fixar-nos en com aquesta reestructuració territorial es basava en gran part en la precedent. Efectivament creiem que la nova realitat polític-administrativa del territori, orientada vers l'explotació econòmica dels valls fèrtils agrícoles de les planures, va haver-hi d'adaptar-se i transformar les formes de poblament andalusines.

El límit oriental del nou *territorium* de Terrachona s'assentava sobre la línia de fortificacions i termes castrals a banda i banda del riu Gaià. El text de configuració del nou territori adscrit a la ciutat de Tarragona és explícit: “Terminantur haec omnia parte orientis in termino de Tamarit et de Monteolivo, sicut descenditur ad mare, et ascenditur per aquam de Aiano usque ad montes, et transit à septentrionali plaga per calcem

²¹⁵³ VIRGILI 2013; GUIDI 2015b.

²¹⁵⁴ VIRGILI 2013.

²¹⁵⁵ GUIDI, VILLUENDAS 2012.

²¹⁵⁶ Marginant el cas del reducte de Siurana.

montium usque ad ipsum emgolador de Cabra, et pervenit usque ad ipsum Embotum, et ascendit per ipsa cacumina montium de Carbonaria, sicut ipsae aquae incipiunt vergere ad austrum”²¹⁵⁷. La que havia sigut la *marcha extrema* del Gaià entre finals del segle X i tot el XI va ser absorbida per la nova delimitació territorial. Els *territoria* locals que caracteritzaven els espais dels castells termenats van ser –de la costa cap l’interior– Tamarit, Ullastrell/Montoliu, Castellví de la Marca, el Montmell i finalment Cabra. La documentació textual del Codony i la Secuita il·lustra com els senyors feudals van haver d’aprovar i concordar la concessió de terres (les seves) per a la configuració del nou territori²¹⁵⁸.

Els límits septentrionals del Camp de Tarragona tal i com es desprèn de la documentació dels anys 1118 i 1129 assimilava a partir de la corba dels 200 metres sobre el nivell del mar²¹⁵⁹ tot l’espai adscrit al regne de taifa de Ṭurtūša²¹⁶⁰, però sobre tot a l’àmbit d’influència sud-est i est de la fortalesa andalusina de Šibrāna²¹⁶¹. “Et ab occidentali parte transeunt ipsi fines per Montem rubeum et per collem Balagarii usque ad mare. A plaga meridiana est terminus ipsum mare, quod commune est omnibus ipsius terrae habitatoribus ad utendum et expiscandum”²¹⁶². Quan res va constituir el terme de Siurana, es fa esment explícit a les poblacions de l’Albiol²¹⁶³, Alforja²¹⁶⁴, Escornalbou²¹⁶⁵ i possiblement Alcover²¹⁶⁶. A partir de l’estudi de la carta de poblament dotada a Siurana, es pot plantejar que tot l’arc sud-oriental abastava els termes andalusins que van integrar la formació del Camp de Tarragona definitiu durant la segona i tercera dècada del segle XII. Però entre els anys 1118-1129 fins l’any 1153, amb la conquesta militar definitiva de la fortalesa de Šibrānatrobem un vuit documental que associem amb un procés progressiu. A partir de la conquesta militar es va procedir al repartiment del territori en diversos termes castrals, seguint un model similar al del segle XI en el Penedès occidental. Tivissa, per exemple, va ser atorgada a Guillem de Castellvell. La màxima figura seria el castlà de Siurana, substituït formal sobre el territori de l’antic poder andalusí en tota la Serra de Prades i bona part de la Conca de Barberà i el Camp de Tarragona²¹⁶⁷.

La franja sud i sud-oest del territori del Camp de Tarragona resseguia una corba de 200 metres sobre el nivell del mar i el perfil litoral des del riu Francolí fins al Coll de Balaguer²¹⁶⁸. La superposició del terme de Tarragona sobre els límits de l’antic *ager*

²¹⁵⁷ GUIDI, VILLUENDAS 2012: 53-54.

²¹⁵⁸ Mir 2011; VIRGILI 2013. A. Virgili també subratlla la omnipresència de la família Claramunt com senyors castrals.

²¹⁵⁹ Ens aporta les dades geogràfiques VIRGILI 2013.

²¹⁶⁰ “A hores d’ara, desconeixem la localització i distribució dels assentaments andalusins més enllà del propi recinte fortificat del hisn (de Šibrāna), ja que no s’ha fet una recerca sistemàtica que permeti saber-ho”; VIRGILI 2013.

²¹⁶¹ L’any 1153 segons A. Virgili la població andalusina de Siurana va ser expulsada, deportada o havia fugit arran la conquesta militar per part del comtat de Barcelona; VIRGILI 2013.

²¹⁶² GUIDI, VILLUENDAS 2012: 53-54.

²¹⁶³ Per l’Albiol de la segona meitat del segle XII veure també FONT 1969: doc. 109.

²¹⁶⁴ FONT 1969: doc. 110.

²¹⁶⁵ FONT 1969: doc. 138.

²¹⁶⁶ FONT 1969: doc. 131.

²¹⁶⁷ VIRGILI 2013.

²¹⁶⁸ “No hi ha evidències documentals, ni textuales ni arqueològiques, sobre l’existència de comunitats pageses ni assentaments en tot aquest sector, a excepció de les terres adjacents a la riba dreta del Francolí”; VIRGILI 2013.

Tarraconensis romà s'explica per dos factors: la tendència l'adaptació dels límits territorials vers els agents propis del paisatge natural, i en segon lloc el encara potent poder militar del regne de taifa de Ṭurtūša (situat al sud del Coll de Balaguer, collem Balagarii)²¹⁶⁹.

A. Virgili ha estudiat de forma minuciosa la documentació emesa durant el període 1151-1191, les seves cartes de franqueses, privilegis i poblament. Riudoms va ser una concessió de Robert Bordet²¹⁷⁰. Les poblacions de Reus²¹⁷¹ i la Selva del Camp²¹⁷² van ser concessions de l'arquebisbe de Tarragona. La població de Vandellós va ser instituïda per Albert de Castellvell i el castlà Arnau Fonollar, segons A. Virgili probablement en nom del monarca²¹⁷³. No obstant això, la majoria de concessions van ser emeses per Ramon Berenguer IV i Alfons el Cast i membres de l'entorn àulic de la capital comtal de Barcelona²¹⁷⁴. La franja sud i est, estenen-se per les àrees corresponents als litorals de muntanya i el litoral mediterrani des del riu Francolí fins el coll de Balaguer, van integrar el Camp de Tarragona entre els anys 1118 i 1129 de forma progressiva. Recordem que no va ser fins l'any 1153 que va caure el darrer reducte andalusí al territori, Šibrāna.

A més dels documents emesos l'any 1118 i 1129 tenim més textos que complementen la nostra visió del moment de conquesta i reestructuració del territori, abans sota l'òrbita andalusina i ara feudal. Es tracta de les diferents cartes de poblament i de franqueses que van atorgar impulsant la concentració poblacional i impulsant diversos nuclis habitats. Gràcies a aquests documents podem caracteritzar el Camp de Tarragona com un espai extraordinàriament fragmentat però en el que tots els nuclis i espais estaven perfectament articulats, generant una autèntica xarxa econòmica i social. El monestir de Santes Creus es va fer amb les terres del Codony, ja poblades amb anterioritat; el cenobi es va fer també amb les possessions de Sant Joan del Consell i la Casa Rodona, situades al terme de la Secuita. La mateixa Secuita comprenia la quadra de la Tallada. Santes Creus també es va fer amb la senyoria de Montornès i diversos béns repartits per tot el Tarragonès: l'hort, el faraginal i el molí de la Riera, l'hort d'Altafulla, cases al nucli urbà de Tarragona²¹⁷⁵, l'estany de la Mora²¹⁷⁶. Com veiem el Camp de Tarragona es va definir com un espai unitari, però dividit en diversos espais dependents de diversos senyors que al a mateixa vegada estaven interconnectats entre sí.

La reorganització del territori entre els rius Gaià i Francolí durant la primera meitat del segle XII es va realitzar sobre dos realitats poblacionals superposades: l'andalusina (originaria entre els segles VIII-X) i la presència de colons cristians o comunitats

²¹⁶⁹ VIRGILI 2013; aquests límits coincideixen amb els límits romans: ARRAYÁS 2002; ARRAYÁS 2005; PREVOSTI 2010: 25-112; PREVOSTI, PÈLACHS 2010: 113-120; GUIDI 2015b.

²¹⁷⁰ FONT 1969: doc. 84.

²¹⁷¹ FONT 1969: doc. 95.

²¹⁷² FONT 1969: doc. 125.

²¹⁷³ VIRGILI 1913.

²¹⁷⁴ A. Virgili ja va apuntar que "entre els concessionaris d'aquest primer procés de repartiment destaca la presència de personatges originaris o molt relacionats amb la ciutat de Barcelona, i molt propers a l'entorn comtal i reial: Arnau de Palomar a Riudoms, Ponç de Regomir a Cambrils, Bernat Marcús i Ramon dels Arcs a Botarell i els Arcs (adscrits inicialment a Cambrils), Ramon Gavalgan, a Alforja, i Bertran de Castellet, a Reus"; VIRGILI 2013.

²¹⁷⁵ Sobre el nucli urbà de Tarragona veure GUIDI, VILLUENDAS 2012.

²¹⁷⁶ VIRGILI 1995: 31.

mossàrabs precedents a l'avanç feudal (es a dir, a la iniciativa comtal). Així es desprèn de la presència d'alous, masos o terres rompudes en l'àrea occidental de la franja entre el Francolí i el Gaià. En paral·lel la ciutat de Tarragona romandria objecte de les accions del comte Ramon Berenguer III, el bisbe Oleguer i posteriorment els normands. La preexistència de comunitats camperoles estan documentades al terme castral de Montoliu, els Garidells, la Secuita i el Codony²¹⁷⁷, on la documentació escrita fa esment a conflictes o presència de terres rompudes (conreades) amb anterioritat a les intervencions per part del comte Ramon Berenguer III i els seus feudataris que es farien amb el poder territorial²¹⁷⁸. La existència d'un poblament ja consolidat entre les conques del Gaià i el Francolí durant les primeres dècades del segle XII posa de manifest que la política de fundacions de viles no va ser només un procés de colonització dirigit per les elits feudals, també va significar una reorganització i reestructuració de tot els contingents poblacionals del territori. Els casos més explícits són els de Constantí i Montgons, on la intervenció dels senyors feudals del territori tarragoní posen de manifest l'orientació a concentrar la població en nuclis ben definits²¹⁷⁹.

Efectivament van arribar nous colons per habitar el territori, les cartes de privilegi, franqueses i poblament que s'emeten en aquestes cronologies així ho posa de manifest. Gracies al treball de recopilació i anàlisi realitzat per J.M. Font Rius disposem del corpus documental de cartes de poblament i franquícies atorgades a les diferents poblacions que serien fundades al Camp de Tarragona²¹⁸⁰. A.Virgili, en un treball recent, ha plantejat com aquests textos emesos amb l'objectiu de formar nuclis de població consolidats donen nombroses notícies de l'existència de molins, ferreries, forns, terres conreades, termes territorials ben definits, etc abans de la intervenció comtal, i que per tant hem de considerar el Camp de Tarragona com poblat abans de la primera meitat del segle XII²¹⁸¹. Els exemples més significatius són Vilallonga del Camp²¹⁸², el Codony²¹⁸³, Valls²¹⁸⁴, Cabra del Camp²¹⁸⁵, Villa Alba (Santa Maria del Pla)²¹⁸⁶, Nulles, Bràfim i les Viles Iudaiques²¹⁸⁷, aquestes darreres encara avui no identificades.

Sabem que l'any 1142 s'infeudava el territori dels Montgons a Guillem de Vilafranca i altres personatges per part de Ponç de Timor. L'any 1150 el principal gestor de la ciutat de Tarragona, Robert Bordet²¹⁸⁸, va fer donació de la Boella a dos matrimonis. A partir de l'any 1150 es dispara la constància de poblacions i els seus termes a la documentació escrita. Així a principis de la segona meitat del segle XII apareixen Salou, Barenys, Mas Calbó (Reus²¹⁸⁹), Vilafortuny, Constantí, els Garidells, Monnars, Vespella, el Catllar, Tapioles, etc²¹⁹⁰. En el cas de Vespella gràcies a la documentació textual s'intueix que

²¹⁷⁷MIR 2011: 23-98; VIRGILI 2013.

²¹⁷⁸ VIRGILI 2013.

²¹⁷⁹FONT, 1969/1983: docs. 70, 393 i 394; citat per VIRGILI 2013.

²¹⁸⁰ FONT 1969.

²¹⁸¹ VIRGILI 2013.

²¹⁸²ESPAÑOL, 1983

²¹⁸³MIR, 2011

²¹⁸⁴FONT, 1969: doc. 102

²¹⁸⁵FONT, 1969: doc. 200

²¹⁸⁶VIRGILI, 2011: 57

²¹⁸⁷FONT, 1969: doc. 225

²¹⁸⁸ GUIDI, VILLUENDAS 2012.

²¹⁸⁹FONT 1969: doc. 95.

²¹⁹⁰ VIRGILI 1995 31.

va existir una organització preexistent a la conquesta feudal; i les excavacions arqueològiques dutes a terme a l'interior del castell del Catllar han posat de relleu la presència d'una fortificació amb molta entitat també datada en època andalusina pels seus excavadors. Els exemples de Vespella i el Catllar posen de relleu com la “fundació” de nous nuclis poblacionals en realitat està orientada a la reorganització d'antics nuclis poblacionals, és a dir: d'origen andalusins o de caràcter mossàrab (camperols que no estan subjectes a l'autoritat estatal pròpia del regne de taifa de Tortosa)..

Les cartes de franqueses, privilegis i poblament del segle XII no aporten dades sobre el poblament andalusí o mossàrab preexistent a l'àrea entre el perfil litoral i la Serra de Prades. Les intervencions arqueològiques tampoc han donat resultats positius per poder definir aquest poblament andalusí i/o mossàrab. Encara avui en dia ens trobem amb un vuit històric que si el contextualitzem en relació a la resta del Camp de Tarragona o les muntanyes de Prades, ens és difícil d'assimilar²¹⁹¹. Les àrees muntanyoses de l'Albiol i el sector d'Escornalbou²¹⁹² van ser reestructurats a partir de les orientacions emeses pel capítol de la seu metropolitana de Tarragona²¹⁹³. L'arquebisbe i les dignitats eclesiàstiques assumien així plenament el seu rol de senyors feudals del territori abans andalusí. En aquest context les poblacions de Prades²¹⁹⁴, Alcover²¹⁹⁵, la Selva del Camp²¹⁹⁶ i Montroig²¹⁹⁷ es van constituir com els espais d'aglomeració poblacional amb concessions i privilegis per a la consolidació de nuclis estables²¹⁹⁸. La conca baixa del Francolí ja estaria poblada per cristians abans de les actuacions dels senyors feudals²¹⁹⁹. No obstant això, no sabem si es tracta d'un poblament migratori que tindria el seu origen al segle XI o de comunitats mossàrabs (cristians que viurien a territori andalusí) que van romandre a la regió.

L'origen històric de la majoria de poblacions i territoris de l'actual Camp de Tarragona (Tarragonès, Alt Camp, Baix Camp, àrea oest de la Conca de Barberà, el massís muntanyós de la Serra de Prades, etc) l'hem de buscar en el període comprés entre l'any 1151 i 1191²²⁰⁰. Es tracta del període de culminació i consolidació del procés de congregació poblacional i nous repartiments de terres engegat per les elits feudals. La tendència de principis del segle XII es van accelerar i a partir d'aquest moment es doten de privilegis i cartes de poblament els nous nuclis poblacionals, es poblen, es cultiva la terra, es fortifiquen les noves viles, etc²²⁰¹. En els casos com els de Prades²²⁰²,

²¹⁹¹ A. Virgili subratlla la dificultat per plantejar aquest poblament andalusí a la plana litoral i la pròpia Serra de Prades, VIRGILI 2013.

²¹⁹² FONT 1969: doc. 138.

²¹⁹³ FONT 1969: doc. 109.

²¹⁹⁴ FONT 1969: doc. 113.

²¹⁹⁵ FONT 1969: doc. 131.

²¹⁹⁶ FONT 1969: doc. 125.

²¹⁹⁷ FONT 1969: doc. 159.

²¹⁹⁸ VIRGILI 2013.

²¹⁹⁹ “En els districtes més llevantins i ja tocant el Francolí s'esmenten els noms d'alguns detentors d'explotacions agràries (alous, masos, honors), que denoten processos de colonització anteriors”, VIRGILI 2013.

²²⁰⁰ VIRGILI 2013.

²²⁰¹ “...activitats que donaran lloc a assentaments de nova planta que esdevindran els actuals nuclis de població en aquest sector del Camp de Tarragona”, VIRGILI 2013.

²²⁰² FONT 1969: doc. 113.

Vandellòs²²⁰³, la Selva del Camp²²⁰⁴ o Montroig²²⁰⁵ subratllen la tendència a les darreres àrees sota domini andalusí del Camp de Tarragona de constituir noves viles que concentrassin contingents poblacionals lo suficientment estables demogràficament. El factor demogràfic va implicar la necessària arribada de colons, com s'indica per Vandellòs, on s'havia d'impulsar l'establiment a la vila de dotze famílies²²⁰⁶. En el cas de Prades la fundació de la vila²²⁰⁷ implicava la construcció de tots els elements propis i característics materials que donessin suport a les activitats de la població; no obstant això no es pot parlar d'un buit poblacional al territori. La presència de necròpolis altmedievales que podem adscriure a la cultura andalusina explicita la preexistència de poblament a Prades abans de la construcció de la seva vila²²⁰⁸.

Durant la fase entre els anys 1155 i 1170 es constitueix, així doncs, una densa xarxa de poblacions dirigides pels poders feudals –comtal, arquebisbal, senyorial, etc-. Són els casos de Salou, Barenys, Mas Calbó (Reus²²⁰⁹), Vilafortuny, Constantí, els Garidells, Monnars, Vespella, el Catllar i Tapioles però també de Perafort, el Morell, Puigdelfí, les Gunyoles i Vistabella per citar algunes significatives. El procés de consolidació d'una xarxa densa i ben organitzada de poblacions, entre les que podem incloure Poblet i altres grans monestirs, ja estava consolidat durant la segona meitat del segle XII.

En el cas de la Conca de Barberà, especialment el de l'àrea de l'actual terme municipal de Vimbodí, trobem en cronologies molt primerenques, un dels millors exemples per entendre el fenomen generalitzat de re-organització del territori en base a l'antic domini andalusí. Els orígens i formació de la vila de Vimbodí durant la segona meitat del segle XII han d'entendre's sobre la base de tres fenòmens paral·lels però íntimament relacionats²²¹⁰. En primer lloc la necessitat de re-organitzar un territori que havia estat ocupat per camperols abans de la concessió del domini del monestir de Poblet l'any 1150. En segon terme la voluntat per part de l'elit feudal i el comte de Barcelona Ramon Berenguer IV de re-organitzar l'antic districte andalusí de Pelag/Pelat de Avimbodí, anteriorment depenent de la fortalesa de Siurana. El tercer fenomen ho constitueix la inserció de Vimbodí en la política de noves fundacions de viles que té lloc en tots els territoris assimilats pel comtat de Barcelona i les elits feudals. Poc sabem com es va deure configurar des de 1151 la vila de Vimbodí. Sí comptem amb alguns indicis en els documents²²¹¹ i en l'anàlisi topogràfica del poble actual. Sabem de la presència de la presència de cases que constituïen un teixit arquitectònic continu, com són les de Pere de Poblet i Arnau Descamps. Amb anterioritat les propietats havien estat de Pere de Fullella, de Cascasi i de Martí Pocment²²¹². La documentació indica que aquestes cases anaven adscrites generalment a solars amb horts en els voltants de la pròpia vila de

²²⁰³FONT 1983: doc. 397.

²²⁰⁴FONT 1969: doc. 125.

²²⁰⁵FONT 1969: doc. 159.

²²⁰⁶FONT 1983: doc. 397.

²²⁰⁷FONT 1969: doc. 113.

²²⁰⁸ “En aquests casos [Selva del Camp, Montroig o Prades], els documents de poblament fan constar l'existència d'infraestructures, com ara forns, molins i fargues, que evidencien una presència humana anterior”, VIRGILI 2013.

²²⁰⁹FONT 1969: doc. 95.

²²¹⁰GUIDI 2015a.

²²¹¹ Recollits per SANS I TRAVÉ 2002.

²²¹² Cartulari de Poblet: 67-68, doc. 116; Cartulari de Poblet: 74-75, doc. 129.

Vimbodí²²¹³. Així ho expressa un document en el qual Andreu de Poblet apareix com a propietari d'una vinya i un hort en el denominat Pas de la vila²²¹⁴. Com hem apuntat anteriorment, resulta raonable que els camperols que van haver de desplaçar-se respecte als dominis del monestir, seguissin tenint propietats rurals (alous), fonamentalment dedicades a la vinya i horts²²¹⁵. No obstant això, les residències d'aquests camperols es concentrarien en l'actual nucli històric de Vimbodí.

El tossalet al costat de l'antiga *Via* romana encara en ús va ser el lloc escollit per l'edificació de la vila de Vimbodí. Si atenem al fet que la fundació de la vila de Vimbodí s'enquadra en un procés generalitzat per tota la Conca de Barberà i els nous territoris conquistats, resulta natural el seu gènesi en el pla²²¹⁶. Es consolidava així la nova tendència d'ocupar el pla agrícola, enfront de les estratègies d'hàbitat altmedievals. L'elecció del solar on s'ocuparia amb les construccions de la vila estava ocupada amb anterioritat a la carta de població de Ramon Berenguer IV. Aquest mateix text, a l'hora de fer explícits els privilegis, afirma que el document és aplicable a “vosaltres, pobladors, que ara estan i els que estaran en el lloc anomenat Vimbodí”²²¹⁷. A la fi del segle XII hi ha referències indirectes a la possible existència d'estructures arquitectòniques precedents a la constitució de la vila de 1151; almenys això indica la cita de “vicus” del 10 de gener de l'any 1198²²¹⁸. El mateix abat de Poblet, Pere de Concabella, va concedir a Vidal Traginer una plaça de terra a Vimbodí perquè pogués construir una casa. El solar traspasat estava situat al costat d'una altra casa (propietat de Guillem Sastre), el sitjar, el camí i el citat “vicus”. Aquest “vicus” podria fer referència a algun tipus d'aglomeració arquitectònica pre-existent a la dotació de la carta de poblament; confirmant la pre-existència de comunitats camperoles en el pla agrícola abans de la intervenció comtal. Resulta significatiu com en aquesta mateixa afrontació se citen elements que articulen un paisatge històric plenament antropitzat, amb la presència d'almenys dos solars de cases (un construït i un altre per construir), el camí i el sitjar, un espai i estructura arquitectònica que havia de donar cobertura material a l'emmagatzematge d'excedents agrícoles. En un segon document es torna a citar el sitjar, el camí i el “vicus”²²¹⁹. La presència d'aquesta entitat arquitectònica estava present en la vila de Vimbodí fins a entrats el segle XIII²²²⁰.

El fet que existeixi una proximitat entre el sitjar i el “vicus” pot indicar-nos una pervivència dels usos i funcionalitats dels espais de la Vimbodí anterior a 1151. No podem retardar cronològicament el vicus-espai d'emmagatzematge²²²¹ a època andalusina, però gairebé amb total seguretat sí a l'existència i/o arribada de camperols cristians en dècades anteriors a la data de 1151 i la constitució de la vila de Vimbodí. La superposició de fases d'ocupació històrica en la plana agrícola de l'actual terme municipal de Vimbodí és explícita. El cas de la pròpia vila del segle XII reaprofitant i reutilitzant antigues estructures arquitectòniques no seria anòmal. Prou recordar el cas de totes les granges del monestir de Poblet en el pla: Riudabella, Milmanda i la Granja

²²¹³ Cartulari de Poblet: 67-68, doc. 116; Cartulari de Poblet: 75, doc. 130.

²²¹⁴ Cartulari de Poblet: 75, doc. 130.

²²¹⁵ Sabaté 1996.

²²¹⁶ BERGADÀ 1978; PARÍSI BOU 1967.

²²¹⁷ ALTISENT 1993: 129-130; SANS I TRAVÉ 2002: 184.

²²¹⁸ AHNM, carpeta 2067, perg. 17, citat per ; SANS I TRAVÉ 2002: 184.

²²¹⁹ AHNM, carpeta 2069, perg. 17, citat per SANS I TRAVÉ 2002: 184.

²²²⁰ Cartulari de Poblet: 67, doc. 115; SANS I TRAVÉ 2002: 184.

²²²¹ Proximitat explícita en les afrontacions de la documentació que aporta SANS I TRAVÉ 2002: 184.

Mitjana. El cas de la Granja Mitjana resulta més significatiu encara en saber que la primera comunitat monàstica s'instal·la allí mentre van duent-se a terme els processos i de construcció del monestir. Efectivament, com explica J.M.Sans i Travé, la presència d'un *vicus* a Vimbodí s'ha d'explicar per la pervivència d'estructures arquitectòniques o espais poblacionas pre-existents al procés colonitzador portat a terme per el comtat de Barcelona i les noves aristocràcies territorials²²²². Es tractaria, així doncs, d'un “reduït grup d'habitacles que formaven part d'un petit vilatge d'origen musulmà constituït en aquell indret del turó”²²²³.

No disposem de dades demogràfiques. Tots els documents sobre el nombre de pobladors de Vimbodí són massa posteriors (a partir del segle XIV). A partir d'un estudi rigorós de tota la documentació textual de finals del segle XII s'ha plantejat l'existència de 250 pobladors i fins a 50 cinquanta famílies per part de J.M.Sans i Travé²²²⁴. No obstant això, és possible caracteritzar el origen de la vila al costat de l'antic camí romà, en ús durant tota l'edat mitjana²²²⁵. La vila ocuparia el sector nord de la gran via de comunicació. És presumible que en aquesta posició es localitzés l'antic poblat andalusí (*vicus*) i l'espai consolidat en la segona meitat del segle XII com el sitjar. Les cases que apareixen en la documentació de l'època afronten amb aquests elements anteriorment citats, per la qual cosa tot a punta la formació d'un teixit poblacional relativament dens vinculat a la presència d'hortos. Al voltant del nucli poblacional s'anirien generant camins de forma radiocèntrica, articulant l'espai construït i residencial de la vila amb els horts i camps de vinya així com amb altres poblacions de la Concada Barberà (L'Espluga) o el mateix monestir de Poblet²²²⁶. Considerem necessari subratllar la interdependència estructural del teixit de la nova vila de Vimbodí entre els camins i les estructures edificades²²²⁷. Aquestes estructures arquitectòniques són citades de forma puntual. Com sol succeir en la documentació d'aquestes cronologies són les seves afrontacions les que ens donen dades sobre la formació del paisatge edificat²²²⁸. Així sabem que les cases afrontaven generalment amb camins (indeterminats) que segurament comunicaven amb la gran via de tradició romana. Igualment sabem d'estructures que donaven cobertura material a les activitats agrícoles i econòmiques com són el celler i el sitjar. No obstant això conservem un document que malgrat l'estar datat en 1206 ens facilita la configuració espacial del primer nucli històric de la vila de Vimbodí²²²⁹.

La tendència o estratègia de concentració i articulació poblacional és clara: durant el segle XII els dirigents de la conquesta i repartició territorial forcen la implantació dels nuclis a les grans valls agrícoles. L'objectiu era doble: un major control dels espais d'aglutinació poblacional i una orientació cap a l'explotació de l'espai rural (agrícola, però també forestal o minera en alguns casos, com és la Serra de Prades). Les cartes de franqueses, privilegis i poblament²²³⁰ manifesten una tendència generalitzada a la fragmentació del territori andalusí en petites unitats territorials organitzades en torn a les noves viles i nuclis poblacions constituïts entre els anys 1151 i 1191. Aquestes unitats

²²²² PARÍSI BOU 1967; SANS I TRAVÉ 2002: 185.

²²²³ SANS I TRAVÉ 2002: 185.

²²²⁴ SANS I TRAVÉ 2002: 186-187.

²²²⁵ PERIS ET ALII 1989: 151-168.

²²²⁶ BOLÒS 1998.

²²²⁷ BOLÒS 1998: 69-138.

²²²⁸ BARCELÓ 1989: 73-87; BARCELÓ ET ALII 1989.

²²²⁹ SANS I TRAVÉ 2002: 188; GUIDI 2015a.

²²³⁰ FONT 1969.

territorials, els nous territoris, són generalment caracteritzats o limitats per els principals agents geogràfics. Els rius i torrents, les serralades i colls, valls, barrancs, vies naturals o camins, es constitueixen com els principals elements definitoris dels nous territoris feudals. El cas de Riudoms, impulsat pel normand Robert Bordet (*princeps* de la ciutat de Tarragona)²²³¹, és paradigmàtic. La superfície del territori de la població estava vinculada al terreny que pogués llaurar cent parell de bous²²³². Aquesta imposició o condició estava inequívocament lligada a l'orientació agrícola que devien de tenir aquests centres poblacionals.

El corpus documental del Diplomatar de Poblet ens aporta dos documents, datats l'any 1164 i 1169 que ens apropen a una realitat territorial lo suficientment complexa com per indicar-nos que el poblament preexistent a l'avanç feudal estava ben arrelat. Sabem que el 21 de juny de l'any 1164 un personatge anomenat Berenguer de Prats i la seva muller Narbona van vendre a l'abat de Sant Cugat del Vallès unes cases situades a la ciutat de Tarragona, en un moment en que encara no s'havien ni iniciat la construcció de la catedral romànica²²³³. El document de venda d'aquestes cases fa referència a altres cases i els seus propietaris, descrivint un panorama plenament urbà en un moment de transició entre la infeudació a Robert Bordet l'any 1129 i el començament de les obres a la acròpoli eclesiàstica durant la dècada de 1180-90²²³⁴. Una de les afrontacions és amb la casa d'un tal Pere originari de Vila-rodona (domos Petri de Villa Rotunda).

El segon document està datat el 4 de juny de l'any 1169. Es tracta d'un altre document de venda. En aquesta ocasió la venda d'una casa va ser realitzada per Ramon de Vila-rodona a l'abat Raimon de Sant Cugat²²³⁵. La propietat estava situada a Vila-rodona i mostra un ampli nombre d'afrontacions (sempre cases) i propietaris, fent que dota a la vila d'una densitat construïda lo suficientment rellevant com per parlar d'una entitat poblacional de caràcter residencial plenament consolidada. Recordem que Vila-rodona ja apareix com a Vila a la documentació escrita de mitjan del segle X d.C. Així doncs, entre els anys 950 i 1169 s'havia mantingut l'ocupació poblacional de Vila-rodona, fins caure en l'orbita del poder arquebisbal íntimament vinculat a la ciutat de Tarragona (fidelitate Terrachonensis ecclesie et archiepiscopi)²²³⁶.

²²³¹FONT 1969: doc. 84. Sobre les actuacions de Robert Bordet al nucli urbà de Tarragona veure l'aproximació de GUIDI, VILLUENDAS 2012.

²²³²VIRGILI 2013.

²²³³Diplomatari de Poblet, doc. 1151, any 1164.

²²³⁴ "...quasdam domos nostras, quas habemus et tenemus infra muros civitatis Tarrachone, iuxta domos Bertrandi de Figerola et Raimundo de Ilice, pro XL. solidos denariorum Barchinonensis monete, et pro illo, videlicet manso quem Miro de s. Oliva prephato monasterio s. Cucuphatis olim dimisit, et pro decimis etiam que de duobus molendinis de ipsa Rafagera ipsi monasterio exeunt, que michi tantummodo in vita mea habere et possidere conceditis., et post obitum meum predictus mansus cum ipsorum molinorum decimis in ius et dominium prelibati monasterii libere et absque ullius hominis obstaculo et dilacione seu diminucione aliqua revertatur. Supra memorate vero domus michi Berengario adveniunt per adquisicionem seu per constructionem meam, et uxori mee per suum sponsalium. Et sicut affirontant: ab oriente in domos Bertrandi iam dicti de Figerola, et ab occidente in domos Petri de Lorag, et a meridie in domos predicti Raimundi de Olzina et in vicum qui descendit a castro Vicensis episcopi versus domos Ollari de Rafagera, et a circio in domos Petri de Villa Rotunda, et in vicum quo sit transitus quorum domibus Petri Laurencii. Sic predictas domos vobis et predicto conventui s. Cucuphatis pro supradictis denariis et manso et decimis, ut dictum est, vendimus et in manus monachorum s. Cucuphatis tradimus"; Diplomatar de Poblet, doc. 1151, any 1164.

²²³⁵Diplomatari de Poblet, doc. 1170, any 1169; reproduït a GUIDI 2015b.

²²³⁶ "...unam domum cum omni solo terre quod est ante domos nostros que sunt in civitate Tarrachone, iuxta domos Arnaldi de Menleu et Garsionis; adveniunt mihi per donum fratris mei Petri de Villa

En la dècada de 1160 apareixen, així doncs, vendes de cases que havien d'existir en un moment anterior a la fase de dotació de cartes de franqueses, privilegis i poblament del període 1151-1191. La restauració de la seu metropolitana de Tarragona i la infeudació realitzada l'any 1129 a Robert Bordet està íntimament relacionada amb el procés de revitalització urbana de la ciutat. En paral·lel, lligat en un procés generalitzat a tota la regió abans de la presa militar de la medina de Ṭurtūša, el territori de frontera va començar a articular-se amb Tarragona com capital regional. Els dos documents procedents del Diplomatar de Poblet il·lustren una realitat històrica extraordinàriament complexa si els contextualitzem amb les dotacions de cartes de franqueses, privilegis i poblament.

La formació de les viles o nuclis poblacionals al Camp de Tarragona entre els anys 1151 i 1191 s'ha de posar en relació amb un nou procés de fortificació generalitzat; no de l'àmbit rural, sí d'aquests nuclis poblacionals amb un origen andalusí. Els casos de l'Albiol²²³⁷, l'Alforja²²³⁸ i Escornalbou²²³⁹ són il·lustratius d'aquest fenomen de fortificació de les noves viles. No obstant això, com posa de manifest les restes arquitectòniques de l'Albiol d'origen andalusines, moltes d'aquestes torres, castells o muralles es van bastir al mateix lloc on antigament hi havia algun tipus d'estructura precedent. Les excavacions dutes a terme a l'interior del castell del Catllar confirma que existeix una tendència generalitzada a bastir castells entre els anys 1151 i 1191 per sobre d'edificis turriformes d'origen andalusí. En el cas de la fundació de Riudoms²²⁴⁰ o Escornalbou no tenim testimonis directes d'aquest precedent andalusí; però sí certs indicis a partir de la toponímia pel cas de l'Alforja²²⁴¹.

Un aspecte que no ha merescut massa atenció per part dels historiadors és el rol que va jugar la presència dels normands al territori a partir de l'any 1129, quan l'arquebisbe Oleguer va infeudar la ciutat i camp de Tarragona al cavaller Robert Bordet (recordem que també dit d'Aguiló per la historiografia catalana). Sí sabem que la seva tasca de reorganització del territori va tenir que "xocar" amb el poblament andalusí preexistent. El cas més significatiu és el de la constitució del terme de Constantí, en un moment en que "Siurana encara era en poder dels moros"²²⁴². La fundació de Reus²²⁴³, encara que més tardana, també es un indicatiu clau de les activitats reestructuradores del territori per part dels normands. Reestructuració, no colonització. La fundació ex novo de viles com la de Reus no va significar la existència d'un espai despoblat, sinó la voluntat per part de les noves elits feudals d'aglutinar i/o concentrar la població en espais adscrits a les valls fèrtils agrícoles. Aquesta dinàmica es va estendre per tota l'àrea de la conca baixa

Rotunda. Et sicut predicta domus cum omni solo terre quod ante eius ianuam est, affrontat: ab oriente in domos Arnaldi Basto, et a meridie in iam dictas domos Arnaldi de Menleu, scilicet et Garsionis, et ab occidente in vestras domos, et a circio in domos Paschale Raiichalos, sic ea vobis vendimus cum egressibus et ingressibus suis ab abissu usque in celum, ad omnes voluntates vestras faciendas, salva tamen iusticia et fidelitate Terrachonensis ecclesie et archiepiscopi"; Diplomatar de Poblet, doc. 1170, any 1169; reproduït a GUIDI 2015b.

²²³⁷FONT 1969: doc. 109.

²²³⁸FONT 1969: doc. 110.

²²³⁹FONT 1969: doc. 138.

²²⁴⁰FONT 1969: doc. 84.

²²⁴¹FONT 1969: doc. 110; recull de dades a GUIDI 2015b.

²²⁴² A més de Robert Bordet es fa esment de la presència d'un altre normand: Druas d'Alençon; Font, 1969: doc.112, citat per VIRGILI 2013.

²²⁴³FONT 1969: doc. 95.

del riu Francolí durant les dècades centrals del segle XII, fins la presa militar de Tortosa, Lleida i Siurana (entre els anys 1148-1153)²²⁴⁴.

Després de la conquesta de Siurana, inicialment aquesta va mantenir la seva rellevància al territori, però com hem vist en la seqüència d'esdeveniments posteriors i en la re-estructuració del territori per part dels nous dominadors (el comtat de Barcelona i l'església), a poc a poc Siurana aniria perdent el protagonisme polític, militar, administratiu i conseqüentment el poblacional, social, econòmic i ideològic. Aquest és pot ser l'aspecte de ruptura més marcat de la política o les dinàmiques de gestió del territori per part dels conqueridors cristians la segona meitat del segle XII, però sobretot a partir del segle XIII. Aquest aspecte va lligat a l'ascens i la rellevància que va arribar a aconseguir Prades en aquestes mateixes cronologies: pujava un assentament d'estatus (Prades), guanyant la importància cabdal que tènica la que baixava (Siurana).

Després de la conquesta cristiana en algun moment indeterminat el castell va ser refet. L'única notícia que tenim de les obres correspon a l'any 1287. Es tracta d'una referència molt tardana i poc important atès a la suma esmerçada: seixanta-sis sous i quatre diners-. Es sap que es va dotar al castell d'una capella dedicada a Sant Joan, documentada per primera vegada l'any 1294. No tenim cap dada arqueològica o arquitectònica d'aquesta capella. Durant els primers temps cristians la vila va ser un dels principals nuclis habitats de la zona i assolí una rellevant importància al territori. Un episodi cèlebre converteix a Siurana en refugi del catarisme. Al segle XIII el castell de Siurana, lluny de la frontera, havia perdut bona part del seu valor com a plaça militar, però per les seves característiques de castell de gran seguretat va ser transformat en presó²²⁴⁵. Com hem apuntat anteriorment la seva situació encimbellada, però una vegada passat el perill andalusí (sobretot amb l'expansió per València de la Corona d'Aragó) va perdre la seva capitalitat al territori davant la vila de Prades, que reunia més avantatges de comunicacions i habitabilitat que no pas Siurana.

La constitució i consolidació de la nova xarxa parroquial i eclesiàstica al territori de seguida va tenir les seves conseqüències a Siurana amb la construcció de la parròquia de Santa Maria i la capella de Sant Joan. No es conserva cap resta material de la capella de Sant Joan de la fortificació de Siurana. Tan sols tenim una referència textual de l'existència d'aquesta capella, datada l'any 1294. Sabem que en aquest any el rei Jaume II va donar dotze sous anuals als rèdits del forn de Siurana per el manteniment d'una llàntia a la capella de Sant Joan del castell. El batlle general de les Muntanyes de Prades restava obligat a realitzar una aportació similar. En relació a la parròquia de Santa Maria, aquesta es va bastir a l'extrem de ponent del poble de Siurana. La primera cita del temple és del 25 de març de 1154, en la butlla del papa Anastasi IV. Es coneix el primer sacerdot de l'església, Pere, datat l'any 1164. S'ha plantejat que l'actual temple

²²⁴⁴ Sobre el fenomen de fundació de viles noves a l'àrea que ens ocupa disposem del recull de dades dipositat a la Diputació de Tarragona (Àrea de Cultura): GUIDI 2015b.

²²⁴⁵ Robert Bernat de Foix va ser presoner. Va ser detingut al setge de Balaguer l'any 1280 i portat a Siurana l'any 1281. No va ser alliberat fins l'any 1283. El va seguir Alemany de Lentí, un cabdill sicilià traïdor a la causa de Pere el Gran. Però el personatge més notable va ser Carles el Coix, príncep de Salen i després rei de Nàpols, clos a Siurana entre el 1286 i e 1288, que va ser alliberat en canvi de lliurar tres fills en qualitat d'ostatges, incloent-hi el primogènit i una forta quantitat en argent. Carles, Lluís i Robert d'Anjou van restar a Siurana fins el 1295. Dels tres cal destacar Lluís, que segons es diu, per la influència dels franciscans a Siurana, va fer-se religiós i arribà a ser bisbe de Tolosa i sant.

romànic no es tractaria de la parròquia primitiva datada entre els anys 1154²²⁴⁶ i 1164²²⁴⁷. La fàbrica de l'actual temple, el romànic, es data a finals del XIII. Així doncs, sabem que durant més d'un segle hi havia un temple advocat a Santa Maria, però que aquest no seria el que coneixem. Aquest primer temple es podria haver bastit reaprofitant estructures andalusines preexistents. Amb la consolidació del domini comtal a la regió i la progressiva expansió de la xarxa parroquial a finals del XIII es bastiria l'actual temple.

S'ha plantejat que la parròquia de Santa Maria de Siurana va ser bastida amb dimensions massa monumentals tenint en compte l'escassa població de la comarca. Sabem que l'any 1194 constava d'esglésies sufragànies e Santa Maria. Al llarg del segle XIII aquestes esglésies es van separar de Santa Maria de Siurana, amb l'excepció d'Arbolí, que va dependre de Siurana eclesiàsticament fins a l'edat moderna. Sabem que els anys 1279-1280 el pagament de la dècima revela el retrocés relatiu de la parròquia de Siurana. En aquestes dates tindria la meitat de la feligresia de Prades i es trobava per sota de la d'Ulldemolins i Cornudella de Montsant²²⁴⁸.

Com hem apuntat, la presa de Siurana no va significar el seu primerenc decaïment, però sí l'ascens de poder polític, administratiu, demogràfic i en conseqüència social, econòmic i religiós de Prades. De nou l'orografia i la situació en relació al relleu i les vies de comunicació resulten rellevants. Ja hem apuntat a l'hora de situar i descriure l'assentament islàmic com Prades és al centre de l'altiplà del cim de les muntanyes, a 950 m d'altitud, perfectament comunicada amb camins directes, d'origen medieval, amb tots els pobles de la rodalia²²⁴⁹. De les seves antigues fortificacions resten només alguns trossos de muralla, basaments de torres i dos notables portals adovellats. Del castell de Prades solament resta el record (era ja totalment arruïnat i feia la funció de corral el 1929), a part alguns vestigis de la seva església, romànica, que era d'una nau amb absis rodó i finestra central esqueixada. És interessant l'església parroquial de Santa Maria, d'una gran nau, de transició del romànic —al qual pertany la porta lateral— al gòtic, amb elements renaixentistes, com la façana principal; l'absis és sisavat i té els angles reforçats per contraforts. Davant la porta lateral que s'obre vora el portal de la muralla hi ha una creu de terme, possiblement del segle XIII.

Els edificis són de pedra vermella, la dita pedra esmoladora. Això ha fet que Prades sigui coneguda com la Vila Vermella. Als voltants s'han edificat modernament un bon nombre de xalets. El nucli vell de la vila de Prades ha estat declarat conjunt historicoartístic. Prades disposa de dues curioses exposicions permanents: una col·lecció de soperes i l'anomenat Racó d'en Manelic, que conté, a més d'una col·lecció de porrons, objectes d'etnografia popular local. Al començament del segle XX fou enderrocada la capella de Sant Antoni, vora la qual segons la tradició s'havia alçat el poble primitiu²²⁵⁰. Al terme s'han trobat uns abrics neolítics a la cova del Cistere, al pla de la Guàrdia i a la font del Pu, i també puntes de fletxa de coure i fragments de grans

²²⁴⁶ L'any de la butlla d'Anastasi IV en que es cita el temple per primera vegada.

²²⁴⁷ Primera referència d'un sacerdot a Santa Maria de Siurana.

²²⁴⁸ A finals del segle XV Santa Maria de Siurana era col·lació de l'arquebisbe de Tarragona.

²²⁴⁹ Som deutors de treballs com els de J. Bolós en relació amb el paisatge medieval; un exemple a BOLÓS 1998: 69-138, encara que comptem amb una riquíssima bibliografia d'aquest autor en relació amb aquest tema.

²²⁵⁰ No tenim dades arqueològiques fiables per poder afirmar aquesta idea generalitzada.

vasos del calcolític final al coll de les Forques (on també s'han fet prospeccions que demostren la presència de poblament en els primers temps del període ibèric) i pintura rupestre molt esquematitzada als Castellots. Al Mas del Dinerat, vora el barranc, es trobaren 11 sepulcres de lloses, cinc o sis als Rossinyols i d'altres d'aïllats als Segalassos i al Mas de Regiment. Sembla que es pot establir una ocupació continuada des del neolític fins als nostres dies. En aquest sentit volem reiterar la possibilitat que aquestes coves poguessin ser parcialment ocupades o poblades en cronologies andalusines i medievals.

Es suposa que els musulmans hi edificaren un castell, que hauria estat especialment fortificat cap al 1090 a causa de l'avanç de Ramon Berenguer III pel Gaià i el Penedès, i s'hauria retut abans del 1153, quan totes les Muntanyes de Prades eren ja en poder dels comtes catalans. En un principi Prades hauria estat inclòs en la carta de poblament de Siurana del 1153. La carta de poblament atorgada per Ramon Berenguer IV és del 1159 i cedia als habitants el lloc de *Pratis* per a construir les cases i les terres per al conreu, amb la lliure utilització i possessió dels prats i boscos de tota la muntanya de Siurana, entre altres drets. Cap al 1170 els sarraïns que havien restat a les muntanyes de Prades i Siurana es revoltaren i foren expulsats del territori per Ramon Berenguer IV. El 1193 s'hi refugià Alfons I fugint de la pesta. Alfons I, que volia la vila lligada a la corona, en nomenà batlle Pere de Déu, tot i cedir-la després a la seva muller Maria en esponsalici. La butlla de Celestí III del 1194 parla ja de la seva església parroquial, que dóna com a dependent de la pabordia.

La vila de Prades va tenir el seu moment de màxim desenvolupament entre els segles XIII-XIV. L'any 1200 ja tenim constància documental del mercat de la vila. Als segles posteriors es van portar a terme fins a quatre fires de bestiar a l'any. Al segle XIV es tenen evidències d'una comunitat jueva (presència d'un call) i l'any 1290 es va establir l'ordre mendicant de la Mercé. La vila de Prades va ser la capital de la batllia reial de les Muntanyes (1159-1324) de Prades i més tard del comtat del mateix nom²²⁵¹ (a partir de l'any 1324). La batllia de Prades, successora en bona part de l'antic valiat de Siurana, comprenia els llocs i viles de Prades, Siurana, Capafonts, la Febró, Ulldemolins, Albarca, Vilanova de Prades, Cornudella de Montsant, Arbolí, l'Aleixar, Vilaplana, Maspujols, Mont-ral, Samuntà, la Riba, Cabrera, Farena i la Mussara.

La senyoria comtal incloïa, a més de l'extensa baronia d'Entença, pervinguda a la corona, Prades, Cornudella, Ulldemolins, l'Aleixar, Capafonts, Albarca, Vilanova de Prades, Vilaplana, Arbolí, la Mussara, Farena, Samuntà i Plana, la Riba, la Febró, Siurana, Maspujols, el Mas d'Angles i Mont-ral i drets damunt altres localitats pertanyents a Poblet i Escaladei. El comtat de Prades tenia junt amb la baronia d'Entença, que li era inalienable, uns 1157 km², amb terres situades al Baix Camp, el Priorat i l'Alt Camp bàsicament²²⁵². Com hem reiterat (considerem fonamental subratllar

²²⁵¹ Encara que Falset exercí a capitalitat efectiva.

²²⁵² En el cens de 1365-70 assolí 160 focs, tot i que la Pesta Negra havia provocat una notable emigració i una gran inestabilitat. El 1414, pel matrimoni de la comtessa Joana, el comtat s'uní amb el ducat de Cardona i després amb els d'Empúries-Sogorb i, finalment, el 1663, pel casament de la pubilla Caterina d'Aragó amb Juan de la Cerda, amb el ducat de Medinaceli, fet que implicà la castellanització total dels titulars i el trasllat de l'arxiu a Sevilla. Cal recordar que a la mort del rei Martí I el comte Joan de Prades fou un dels aspirants a la corona catalana. Els pobles del comtat es reunien en el Consell General de la Terra, possiblement molt paral·lel a la Comuna del Camp.

el concepte de la creixent rellevància a tots els nivells) Prades es va convertir en el principal nucli poblacional de l'interior del sistema muntanyenc. Les dades històriques així ho confirmen. A continuació ens centrarem en l'estudi de la morfologia urbana d'aquesta població. En l'espectacular creixement i en com en el traçat actual encara avui podem reconèixer espais i estructures medievals.

En relació a l'Albiol, en el capítol dedicat al poblament andalusí hem plantejat l'existència d'una o diverses torres (i un possible castell o fortificació) en època islàmica (segles IX-XII d.C.) així com d'un petit assentament poblacional també islàmic (íntimament vinculat a aquesta fortificació)²²⁵³. Seguint aquesta línia de treball, basant-nos en la documentació textual i en les restes arqueològiques, plantejem una manifesta i explícita continuïtat d'aquest espai poblacional amb funcions residencials i militars. Segons la nostra hipòtesi de treball l'Albiol constituïa una base poblacional rellevant en la vessant sud del sistema muntanyenc. Per aquesta raó en època islàmica va haver de dotar-se de torres o fortificacions rellevants per al control i defensa del territori. D'altra banda la tan primerenca cita del lloc feudal com "*locus*" ens fa plantejar una població pre-existent que va haver de residir en les rodalies de la fortificació, gestionada, controlada i defensada per aquestes fortificacions. Seria un cas anàleg al de Castellfollit al nord del sistema muntanyenc, al de la mateixa Siurana a l'oest o fins i tot Prades a l'interior de l'espai objecte d'estudi dins la serralada. Per al cas de l'Albiol comptem amb les suficients dades com per aproximar-nos a la seva fisonomia en època medieval²²⁵⁴.

La fortificació està situada al cim d'un turó sobre el poble d'Albiol, en un dels contraforts de les Muntanyes de Prades. En aquest castell hi ha una molt bona panoràmica del Camp de Tarragona. Com hem plantejat en apartats anteriors, l'Albiol és d'origen andalusí. La conquesta i repoblament del terme de l'Albiol esdevingué pocs anys abans de la caiguda de Siurana (1153-1154). La primera referència textual al castell (*castrum* o *castro*) de l'Albiol està datada el 20 de juny de 1158. Evidentment aquesta primerenca cita de la fortificació de l'Albiol ens està indicant gairebé de forma explícita la pre-existència d'estructures del tipus torre o castell d'origen andalusí²²⁵⁵. Al document s'esmenta com l'arquebisbe de Tarragona, Bernat Tort, i el *princeps* de la ciutat, Robert Bordet o d'Aguiló, donen el lloc de l'Albiol a Joan de Martorell perquè hi construís una fortalesa i la tingués en feu de l'església de Tarragona. El 25 de juny de 1158 el comte Ramon Berenguer IV va ratificar aquesta donació. Segons el document del comte de ratificació de la possessió del feu Joan de Martorell era ardiaca del capítol de la catedral de Tarragona. Novament es repeteix el fenomen: els mateixos personatges que participen en la restitució de la seu i ciutat de Tarragona participen en la reestructuració del territori. El 6 d'octubre de l'any 1164 l'arquebisbe de Tarragona Hug de Cervelló i el paborde de la ciutat van confirmar a Joan de Martorell en feu i lloc de l'Albiol. És fonamental ressaltar com es confirmava el castell (*castrum* o *castro*) però també l'assentament humà o vilatge, denominat com *locus*.

L'any 1187 el rei Alfons I va confirmar la jurisdicció de la mitra (l'arquebisbat) del castell, lloc i terme de l'Albiol. Es va concedir les aigües, herbes i prats del lloc a

²²⁵³ Esquema similar al documentat al Penedès durant el procés de conquesta feudal.

²²⁵⁴ En la restitució i estudi d'aquests pobles hem seguit els plantejaments metodològics de J.Bolòs; BOLÒS 1998: 69-138.

²²⁵⁵ Com hem plantejat en el capítol dedicat al poblament andalusí del present treball de recerca.

l'arquebisbe Berenguer de Vilademuls. L'arquebisbe va fer donació a la seva vegada a Guerau d'Avinyó, el qual va commutar el seu cognom pel d'Albiol. Segons un document datat el 23 d'agost de 1194 estava en possessió de Guerau d'Albiol (abans d'Avinyó) el castell i altres honors en feu per l'església. La reina Sança va mantenir un plet amb l'arquebisbe de Tarragona una vegada va quedà vídua del rei Alfons I. La reina reclamava uns drets que tenia, per raó del seu matrimoni, sobre l'Albiol, la Riba i Mont-roig del Camp. El plet es va resoldre el 8 d'abril de l'any 1198. L'Albiol i la Riba van romandre sota jurisdicció de l'arquebisbe. Mont-roig va restar per la reina Sança fins la seva mort, moment en que va tornà a l'arquebisbat de Tarragona. El castell va patir algunes reformes de monumentalització durant la guerra civil del segle XV i enderocat després de la Guerra dels Segadors. Dalmau d'Albiol, descendent de Guerau i la seva muller Berenguera vengueren l'any 1209 les seves possessions i els drets a l'Albiol al paborde de Tarragona Ramon de Santllorenç. La senyoria de l'Albiol a partir de l'any 1209 va ser propietat de la pabordia fins la seva extinció l'any 1412.

Les restes arquitectòniques i arqueològiques actualment visibles de la fortificació de l'Albiol són formades per una gran torre de planta rectangular i dos edificis annexos (possiblement també torres) i per un recinte ampli que inclou diverses bestorres i torres de flanqueig. Segons J. Bolós es tracta de tres etapes o fases constructives diferents. La Fase I. L'edifici més antic per J. Bolós és una torre mestra, una construcció de planta rectangular situada al punt més alt del planell. Té una orientació de nord-est-sud-oest amb uns sis metres de llarg i una amplada de gairebé tres metres. Només 4,5 metres del mur més llarg es conserva parcialment. Els murs de l'estructura tenen un gruix de 100 centímetres però a partir del primer pis fan vint centímetres menys. En l'actualitat es conserva l'edifici fins una alçada de 5,5 metres. Aquesta alçada conservada es reparteix entre el nivell de peu pla i el pis superior. Possiblement l'estructura tenia fins a tres pisos. A l'interior de la torre hi ha diversos forats o traus que travessen el mur d'un costat a l'altre²²⁵⁶.

Les parets estan formades per carreus poc o molt poc escairats, de mides diverses de 15 cm. d'alt per 30 cm. de llarg, o 30cm. per 45 cm. Aquests carreus, bastament escairats, estan lligats o units per morter de calç. A la part alta, l'aparell constructiu és cada vegada més irregular, format per pedres més petites. Segons el plantejament de J. Bolós aquesta part superior de l'edifici és un afegit posterior ja que possiblement s'havia mig ensorrat l'edifici original. En direcció cap al nord de la torre principal, a uns 12,5 metres, es documenta una construcció que per les seves característiques J. Bolós ha identificat com una torre. La planta de l'edifici és rectangular, amb un interior de 4,35 metres de llarg per 3,50 metres d'ample. El gruix dels seus murs és de 110 centímetres. Només es conserva amb una alçada de 2,50 metres a l'interior i ins a 4 metres d'alt a l'exterior. Els murs estan realitzats amb carreus més treballats i més grans que els realitzats a la torre principal; la seva mitjana és de 30 centímetres d'alt i 45 d'ample. Segons J. Bolós es conserva només l'espai inferior de peu pla de l'edifici. Es va localitzar a l'angle oest de la construcció n'únic permòdol que segurament correspon al trespol del primer pis. D'acord amb el gruix de les parets aquesta espècie de torre podia haver estat encara molt més alta. A una distància de 10 metres cap a l'est de la torre principal es documenta una nau coberta amb una volta apuntada. L'edifici d'una nau tenia planta rectangular, amb uns 7 metres de llarg per 4,5 d'amplada. En l'actualitat

²²⁵⁶BOLÒS 1995b: 83-88.

resta mig colgada sota la bardissa. A partir de les característiques del seu aparell constructiu J.Bolòs va plantejar (sense especificar la datació d'aquest edifici) que es tractava d'una construcció posterior a les altres dues torres²²⁵⁷.

El planell o plataforma del turó està voltant per la muralla. Les mides del planell emmurallat és de 70 metres de llarg per 55 metres d'ample aproximadament. Segons les característiques constructives es pot afirmar que forma part d'una única fase d'edificació. El problema radica en que manca una intervenció arqueològica que verifiqui aquestes dades. Al llarg de la muralla es localitzen quatre bestorres quadrangulars i una torre circular. El gruix de la muralla es d'uns 110 centímetres. Dimensions que es mantenen amb regularitat a tot el recinte. L'altura de la muralla variaria d'un lloc a un altre. Estava realitzada amb pedres no gaire grans de formes o molt irregulars, col·locades en filades. Una característica és que als caires les pedres estaven més ben rebollades. S'han localitzat diverses espitlleres com les del mur sud-oest, precisament on es situava el portal d'accés i la part menys conservada en l'actualitat. Al mig del pany de la muralla nord-est es situava una torre de planta circular amb un diàmetre de 2,4 metres i amb un gruix de parets de 90 centímetres. En l'actualitat gairebé només resten els fonaments de la torre. A la cantonada de l'extrem nord del mur es situava una bestorre d'una amplada interior de 24 metres. Els murs laterals sobresurten cap a l'interior de la línia marcada de la muralla. En la banda nord-oest del recinte hi havia una torre similar. Altres dues bestorres quadrades se situaven al mur sudoest i al angle meridional del clos de la muralla.

Segons J.Bolòs podem distingir tres o quatre moments constructius diferents. En el primer moment es va bastir la torre mestra i potser un petit annex al cim del turó. Aquesta primera fase seria el segle XII. En el segle XIII tindria lloc la segona fase, amb la construcció de l'edifici-nau i les muralles. Al segle XV es reforma el gran edifici-nau i les muralles. A la banda sud-est del recinte fortificat, situat sota la muralla, es situa el portal d'accés, d'on surt el camí que porta fins el poble²²⁵⁸.

En relació a Capafonts, la primera referència documental data de l'any 1159, quan el comte Ramon Berenguer IV va atorgar als habitants de Prades la seva carta de població. Segons aquest document el terme de Prades afrontava a migdia amb el terme de Capafonts. La primera referència a Santa Maria de Capafonts data de l'any 1279, quan el rector de *Capafonz* pagà 24 sous i 10 diners en concepte de dècima papal i l'any següent 19 sous i 4 diners. L'actual església es va començar a bastir l'any 1800 i s'acabà l'any 1820. No disposem dades arqueològiques. Així mateix manca la informació que es desprengui dels textos medievals. No obstant això, la carta de població de Siurana sí és indicativa. En aquest sentit volem plantejar que si es va realitzar la referència geogràfica de Capafonts com un espai "límit" en relació al territori de la pròpia Siurana, aquesta va deure començar a existir de forma coetània o que existia un poblament precedent. Les troballes visigodes (datades als segles VII-VIII d.C.) documentades en les proximitats d'aquesta petita població ens inclinen a plantejar un poblament dispers en aquesta àrea als segles post-clàssics. Però, va romandre aquest poblament al marge de les estructures polítiques i militars andalusines, lluny de l'òrbita del poder que va exercir Siurana en època andalusina? En aquest sentit hauríem de parlar de la existència d'un poblament altmedieval. No obstant això, és possible que

²²⁵⁷BOLÒS 1995b: 83-88.

²²⁵⁸BOLÒS 1995b.

aquesta població dispersa, donada la proximitat amb Siurana, sí estigués subjecta o relativament controlada als esquemes de dominació musulmana d'al-Andalus durant els segles IX-XII d.C. A favor d'una ocupació precedent a la conquesta feudal tenim la constitució de la capella rural de la Mare de Déu de Barrulles. Considerem que l'existència, relativament primerenca, de capelles rurals és indicativa de la presència d'un poblament amb la necessitat de donar cobertura religiosa i gestionar espais rurals que començaven a ser gestionats directament pels conqueridors feudals cristians. Sigui com sigui és indicativa la presència d'aquesta capella, símbol de la consolidació de la nova xarxa eclesiàstica de la segona meitat del segle XII²²⁵⁹.

La parròquia de Santa Maria de Capafonts i la capella de la Mare de Déu de Barrulles constitueixen dues dels exemples de la formació, desenvolupament i consolidació de la xarxa eclesiàstica o parroquial de caràcter feudal de la segona meitat del segle XII d.C. Com en altres casos ben documentats de l'àrea objecte d'estudi, la parròquia de Santa Maria de Capafonts i la capella de la Mare de Déu simbolitzen la transformació del territori andalusí o "de frontera" en un territori plenament cristià (o cristianitzat), així com de la implantació del sistema feudal imposat militarment després de la conquesta pel comtat de Barcelona i la recentment restaurada Seu Metropolitana de Tarragona. En relació a la capella de la Mare de Déu de Barrulles, aquesta es situa a uns 2 km. del poble de Capafonts, en direcció nord-est. Té el seu origen al segle XII si bé la primera notícia data de l'any 1225. L'ermita actual va ser reconstruïda sobre les ruïnes de l'antiga l'any 1956. Només es conserva una part de les parets exteriors i la pica primitiva.

El lloc (*locus*) de Febró formava part del terme de Siurana, per aquesta raó es va beneficiar de la carta de poblament de l'any 1153. La primera referència de La Febró data de l'any 1163. En aquest any Berenguer i la seva muller Amable bescanviaren amb Arnau de Roma un camp que havien comprat a Bernat Calvet per una parellada de terra que era a la Febró. La primera referència del temple de Sant Esteve es data l'any 1280, quan el rector de *Labrefecz* va donar 18 sous i 6 diners a la dècima papal. A finals del segle XV era sufragània de la parròquia de Capafonts. Segons el nostre plantejament és possible que fos sufragània amb anterioritat. L'edifici actual és del segle XIX. Al cementiri de la Febró s'ha documentat una estela funerària. Aquesta estela té 55 cm, un diàmetre de disc de 30 cm i un gruix de 21 cm. A les dues cares el localitza una decoració cruciforme en ambdues cares. La peça s'ha de datar al segle XII.

El significat de Vilaplana no exigeix massa consideracions. És evident que el seu origen ho hem de trobar en suma dels vocables "Vila" (assentament o nucli poblacional) i "plana" (ubicació en el pla, és a dir, en un espai geogràfic allunyat dels cims muntanyencs o almenys situat en algun tipus d'espai lliure dels relleus abruptes). Així doncs, no es pot plantejar un antecedent andalusí i sí una fundació *ex novo* dels conqueridors cristians de la segona meitat del segle XII. La total absència de testimonis arqueològics o troballes precedents semblen confirmar aquesta hipòtesi. Novament cal plantejar amb la possibilitat que aquesta nova fundació feudal donés cobertura a la necessitat d'aglutinar a una població dispersa²²⁶⁰. En aquest cas aquesta població l'hauria constituït comunitats humanes preexistents a la conquesta (és a dir, andalusins) i als

²²⁵⁹ Com reconeixem a altres espais parroquials del Penedès per als segles X-XI d.C.

²²⁶⁰ Creiem que es tractaria d'un fenomen similar al que documentem al Garraf, el Baix Penedès i el Camp de Tarragona per a cronologies altmedievals.

nouvinguts (conqueridors militars i els denominats "repladors" del nord o de la mateixa ciutat de Tarragona). Seguint aquest esquema considerem que podria tractar-se d'una fundació feudal similar a la qual es constitueix a Vilanova de Prades.

El terme Mussara deriva directament del terme andalusí *Almuzara*. En aquesta dada etimològica considerem que hem de situar l'origen poblacional o plantejar almenys la presència de comunitats humanes (disperses segurament), en l'espai geogràfic muntanyenc que actualment denominem la Mussara, abans i durant el procés de conquesta militar i feudal del territori a la segona meitat del segle XII d.C. El lloc de la Mussara es documenta des de l'any 1173. Es cita el lloc a la carta de població d'Alfons I en que confirma propietats a l'església de l'arquebisbe Guillem de Torroja. Es confirma els privilegis del bisbe Oleguer i del comte Ramon Berenguer III. L'any 1194 es cita per primera vegada la parròquia de Sant Salvador a una butlla del papa Celestí III. Entre els anys 1279 i 1289 el rector de l'Almuzara contribueix a pagar les dècimes papals. L'edifici actual de la parròquia de Sant Salvador de la Mussara està en estat ruïnós i es fruit de nombroses reformes al llarg del temps. La construcció de l'església de la segona meitat del segle XII és significativa: un exponent de la implantació, desenvolupament i consolidació ja al segle XIII d.C. de la xarxa parroquial eclesiàstica al territori.

Valorant les condicions d'aquest espai muntanyenc, l'abundància de recursos i la necessitat de protegir el front sud del vessant del sistema muntanyenc de Prades, considerem que sí és possible que en algun lloc pogués haver-se erigit alguna torre o fortalesa islàmica, o que aquest espai tenia algun tipus d'estatut jurídic concret (alquería, rafal, almùnia, etc²²⁶¹). No obstant això, i com ja hem posat de manifest, la total absència de dades arqueològiques, arquitectònics o textuals dificulta elaborar plantejaments més concrets i exhaustius. Sí reconeixem una directa i voluntària intervenció dels poders eclesiàstics i laics en la re-estructuració del territori. Així es desprèn de la cita documentada en la butlla del papa Celestí III, la carta de població i la confirmació de propietats del rei Alfons I a l'arquebisbe metropolità de Tarragona Guillem de Torroja. Aquesta intervenció no podia ser fruit de la casualitat o una anomalia. Darrere d'aquests fets considerem reconèixer la voluntat per part de les elits (religioses i civils) de la ciutat de Tarragona de re-estructurar el territori amb l'objectiu de gestionar-ho i controlar-ho. Lluny de tenir una visió d'aquest espai geogràfic com a "marginal" hem de començar a plantejar el creixent interès que va despertar en l'aristocràcia urbana de Tarragona. Un argument que pot confirmar la nostra teoria va ser la consolidació de la seu metropolitana de Tarragona l'agent històric que va motivar i engegar les transformacions al territori.

En relació al nucli poblacional de la Farena tenim escasses dades arqueològiques i documentals, però sí els suficients com per plantejar de nou la dicotomia o model basat en la presència d'una fortificació i un assentament residencial. Tenim escasses dades en relació a la fortificació de la Farena²²⁶². Es documenten estructures arquitectòniques

²²⁶¹ Per exemple l'historiador X.Ballestín ha plantejat que Cambrils era al segle XII una alqueria de Tortosa. Segons X.Ballestín Cambrils seria una derivació de "Qamrila", una alqueria de Tortosa al segle XII. Es tractaria d'un topònim berber que Ballestín va identificar amb una família d'erudits tortosins entre 1146 i 1158. Una alqueria és una petita comunitat rural d'unes poques cases, conformada per una o diverses famílies, que es dedicaven a explotar les terres dels voltants, així com a activades ramaderes.

²²⁶² D'aquest castell no hi ha cap tipus de documentació.

reaprovechadas de forma fragmentaria i parcialment en els estables de Can Vilalta; una masia del poble de Farena edificada al costat de l'església de Sant Andreu. Aquesta estructura és anomenada popularment com "El Castellot". El topònim del Castellot, aplicat a la roca abrupta que hi ha al cim del turó. Les restes més significatives són part de les muralles, les voltes d'època gòtica però elements romànics arquitectònics romànics reaprovechats i un conjunt de columnes antigues. La presència d'una parròquia, Sant Andreu, (depenent de Mont-ral) així mateix il·lustra de nou el procés d'implantació d'una xarxa de temples relacionats entre si, però dependents de la seu metropolitana de Tarragona. S'intueix que eclesiàsticament la Farena depenia de Mont-ral, no obstant això a nivell administratiu i militar la presència d'una fortificació en el primer espai i l'absència (o desconeixement) d'una en el segon genera una problemàtica a la qual ara com ara no podem donar resposta.

La presència d'estructures de caràcter fortificat en el denominat "El Castellot" i la seva pròpia ubicació en la part més alta d'una roca abrupta així com la presència de la parròquia de Sant Andreu i un nucli poblacional (la Farena) exemplifiquen les estratègies dels conqueridors feudals de control i gestió del territori. No tenim evidències a partir d'aquestes dades per plantejar un poblament precedent (de caràcter andalusí o mossàrab), però sí ens facilita a nivell micro-regional un altre exemple nítid de la continuïtat en època medieval cristiana de les estratègies d'ocupació dels espais del sistema de les Muntanyes de Prades. Finalment anotar un aspecte a tenir en compte. Com s'ha pogut observar en la masia "El Castellot" és possible que estructures de caràcter defensiu medievals estiguin actualment "amagades" en masies modernes o contemporànies. Seria necessari realitzar un estudi sistemàtic de totes aquestes construccions amb l'objectiu d'identificar aquestes estructures o plantejar l'absència d'aquestes²²⁶³.

A partir de mitjans del segle XII es generalitza el desenvolupament de la xarxa parroquial juntament al sorgiment de les viles noves. És el cas de Vallclara, on documentem el castell i la Vila (Nova) de Vallclara i la parròquia de Sant Joan Baptista de Vallclara. A Montblanc es documenta a l'edat mitjana la Vila (Nova) de Montblanc amb les seves muralles, les esglésies de Sant Miquel, la Mare de Déu de la Serra i en altres espais de l'actual terme municipal les esglésies de Sant Salvador de Rojals, Sant Pere del Pinetell, Sant Jaume de la Guàrdia i Prenafeta. Especialment rellevant és Prenafeta, on documentem una fortificació amb un possible origen altmedieval (manca una prospecció i intervenció arqueològica) i la parròquia de Sant Salvador, juntament amb el poblat medieval que hem referenciat en capítols anteriors. A Cornudella de Montsant es documenta la necròpoli de la Prada de la Guineu, la parròquia de Sant Vicenç de l'Albarca i un conjunt d'habitatges sota el castell baix medieval de l'Albarca, d'origen andalusí²²⁶⁴.

A l'Alforja, també d'origen andalusí, es documenten el castell i la parròquia de Sant Miquel. Aquesta església apareix documentada per primera vegada en la butlla del papa Anastasi IV de l'any 1154. En un primer moment el temple estava consagrat a Santa Maria. Així es manifesta a un document de Ramon Berenguer IV en el que fa donació a

²²⁶³BOLÒS 1995b: 83-88.

²²⁶⁴GUIDI 2015b.

Ramon de Ganegot del lloc de Santa Maria de l'Alforja. L'any 1194 es documenta novament el temple a una butlla papal, aquesta vegada de Celestí III²²⁶⁵.

A l'Aleixar, amb precedents andalusins, es localitza la parròquia de Sant Martí i una fortalesa. És esmentat l'any 1158, quan apareix entre les afrontacions del terme de l'Alforja. És possible que es pugi relacionar amb una notícia del *Liber Feudorum Maior* segons la qual l'any 1184 el rei Alfons I va fer donació de tres parellades de terra a l'Aleixar a un personatge anomenat Ferran de l'Aleixar. No tenim dades arqueològiques o arquitectòniques del castell²²⁶⁶. Més dades tenim de l'anomenada popularment com "Torre Regina". Es tracta d'una torre de defensa que va evolucionar fins transformar-se en una masia, documentada des de l'any 1233. La torre-masia fortificada està situada a la riba esquerra de la vila de l'Aleixar, al peu del camí de l'Alforja, just abans d'arribar al límit municipal de l'Alforja.

Especialment rellevant gràcies a les dades de la documentació textual és l'actual terme municipal de la Riba, on es documenta un molí immediatament després de la conquesta militar cristiana de la regió. La seva primera referència està datada l'any 1159 en un document del comte Ramon Berenguer IV en el qual cedeix a Guillem de Vilagrassa i la seva esposa Poculul·la i als seus fills un molí situat a la Riba. La Riba formava part del terme del castell de Siurana. La primera referència al castell data de l'any 1176 en un document emés pel rei Alfons I en que cedeix en feu els castells de Montblanc i la Riba Guerau de Jorba i el seu fill Guillem d'Alcarràs. En el testament de Guillem d'Alcarràs (1178) apareix citat el castell que heredava la seva muller Elisenda. L'any 1187 Guerau de Jorba i la seva muller Saurina empenyoraren ambdós castells al rei Alfons I per la quantitat de 1300 moratabins. L'any 1196 Bernat d'Avinyó (prevere) va permutar al seu germà Guillem un honor que tenia al territori de Siurana, més concretament a la Riba. El predomini senyorial fou causa de diversos plets entre els comtes-reis i l'arquebisbe de Tarragona a finals del segle XII L'any 1196 el castell i terme de la Riba passà en domini a l'arquebisbe de Tarragona, Ramon de Castellçol; en canvi la reina vídua Sança de Castella es va quedar amb els drets sobre el terme de Mont-roig. A partir de l'any 1185 el castell i terme de la Riba va passar a formar part dels dominis dels vescomtes de Cardona amb el casament entre Guerau de Jorba amb Guillem de Cardona. També coneixem la consolidació de la xarxa parroquial o eclesiàstica simbolitzada en la construcció de l'església de Sant Nicolau de la Riba.

A l'actual terme de Picamoixons es documenta una fortalesa immediatament després de la conquesta comtal del territori. Tenim poques dades sobre el castell de Picamoixons, conegut al segle XII com Rocabrúna. Sabem que l'arquebisbe Guillem de Torroja i el comte-rei Alfons I donaren aquest territori a Pere de Vilagrassa i la seva muller per que edificuessin una fortalesa i establissin una població segons un document datat el 16 de desembre de l'any 1171. S'ha plantejat que part d'aquesta fortificació seria la coneguda com torre de Cabré, situada al nord-oest de la població actual de Picamoixons. La partida i poble de Picamoixons estaria sota la jurisdicció del castell de Valls. També

²²⁶⁵ Els anys 1279 i 1280 el rector d'Alforja o d'Alfurgia satisféu 150 sous. El darrer testimoni documental que esmenta Santa Maria com titular de la parròquia data de l'any 1212. L'any 1254 es parla ja de Sant Miquel d'Alforja, amb el canvi de titularitat definitiu. L'edifici actual és del segle XVII.

²²⁶⁶ El castell de l'Aleixar es documenta l'any 1342 directament, formant part del comtat de Prades. Del terme de l'Aleixar depenia Maspujols i Vilaplana (hipotèticament). L'any 1391 el rei va vendre a l'arquebisbe de Tarragona tots els drets que tenia sobre l'Aleixar, Vilaplana i altres llocs.

tenim coneixement de la consolidació de la xarxa parroquial amb la construcció i manteniment de l'església de Sant Salvador de Picamoixons.

Com veiem la conquesta del territori andalusí i la franja de frontera amb el comtat de Barcelona a mitjans del segle XII va implicar una profunda transformació del territori. Els exemples són explícits: (Vila, castell i parròquia), de Montblanc (Vila, Castell i parròquies) amb el núcli poblacional de Rojals, Cornudella de Montsant (Vila, castell, parròquia i restes arqueològiques), l'Alforja (Vila, castell i parròquia), l'Aleixar (Vila, castell i parròquia), la Riba (molí, castell i vilatge o nucli poblacional), Picamoixons (amb el castell de Rocabrúna, parròquia i un vilatge o població datat ja l'any 1171)

A partir d'aquestes dades posem plantejar una hipòtesi que se sustenta i argumenta a partir del nostre estudi del poblament andalusí i com es van desenvolupar els processos de conquesta del territori a mitjans segle XII. En aquestes cronologies ja s'estava duent a terme la restauració de la vida urbana a la ciutat de Tarragona. Malgrat les dificultats durant aquest període els mateixos membres de l'aristocràcia feudal van duent a terme la reestructuració del territori circumscrit al Camp de Tarragona, una reduïda part del que va ser segles enrere l'*ager Tarraconensis*. Segons el nostre plantejament el territori geogràfic comprès per les actualment denominades Muntanyes de Prades i el sud de la Conca de Barberà formaven part d'un espai inequívocament unit (polític, administratiu, militar, social, econòmic i ideològic) a la fortalesa i assentament de Siurana. Siurana exercia de capital a nivell micro-regional d'aquest espai després de la conquesta de la Tortosa islàmica per part dels exèrcits feudals i cristians liderats pel comtat de Barcelona l'any 1148. Una xarxa de fortificacions (castells i torres) "blindaven", controlaven i defensaven el nostre espai objecte d'estudi de la presència feudal cristiana. Per poder desarticular el poder andalusí, els cristians devien conquerir Siurana. És per això que la reestructuració, assimilació formal, plasmació material del poder feudal del comtat de Barcelona i la implantació d'una densa xarxa eclesiàstica o parroquial al territori va tenir lloc únicament després de la conquesta de Siurana. Una vegada conquistada Siurana, els nous dominadors van procedir a executar les mesures necessàries per assimilar el territori recentment conquerit. És el moment en que el terme de Tarragona es consolidava, amb una ciutat (ara sí) ficada en una activitat edilícia activa i dinàmica.

Així doncs, segons els nostres plantejaments, la clau que permetria l'assimilació formal i real del territori per part del comtat de Barcelona i la implantació de la xarxa eclesiàstica estava vinculada a la conquesta de Siurana. La documentació textual, arqueològica i arqueològica confirma la nostra hipòtesi. La fundació de les denominades tradicionalment com a Viles Noves, la implantació, desenvolupament i consolidació d'un sistema de parròquies i capelles que formaven part d'una xarxa eclesiàstica o religiosa depenent de la ciutat de Tarragona, així com la continuïtat i manteniment de la xarxa de fortificacions heretades del món andalusí (castells, talaies i torres) són els trets principals que defineixen les profundes transformacions que van tenir lloc durant la segona meitat del segle XII, una vegada es va haver conquerit Siurana i el territori va ser assimilat pel comtat de Barcelona. La fundació del monestir de Poblet és significativa. Si bé van existir problemes inicials per a la seva fundació, durant la

segona meitat del segle XII aquesta va quedar fixada, desenvolupant-se i consolidant-se a tots els nivells durant el XIII²²⁶⁷.

De tots els processos derivats de la conquesta del territori pels cristians del nord un dels més rellevants és la fundació del monestir de Poblet, que va arribar a ser un i els més rellevants de tot el territori català medieval i modern. En aquest últim capítol del nostre treball de recerca hem cregut adient i necessari identificar els principals trets de ruptura, continuïtat i transformació del territori en la segona meitat del segle XII. En aquest marc conceptual forma part indispensable la caracterització de la fundació i desenvolupament de Poblet en aquestes cronologies així com subratllar que aquestes van quedar fixes en el paisatge a partir del XIII, moment en què el monestir queda fixat al territori com un dels nuclis poblacionals més rellevants (social, econòmica i ideològicament) al costat de les Viles Noves de Vimodí, l'Espluga de Francolí o Montblanc, en l'espai de la Conca de Barberà i la vessant nordoest de les Muntanyes de Prades. Els orígens i la fundació del monestir de Poblet ens permet analitzar els trets de continuïtat entre les formes d'explotació i gestió del sòl d'època romana i la plenament feudal. Segons A. Altisent la llegenda de l'ermità pobletà es tracta d'un fet improbable. No obstant això aquest autor reflexiona amb el possible fet que "...a les terres cedides pel comte a l'abat de Fontfreda, hi havia, o hi havia hagut, ermitans..."²²⁶⁸. Aquesta hipòtesi es manté amb Finestres, qui accepta la possibilitat d'un eremitori precedent. A. Altisent descriu els primers anys relacionats amb la fundació de Poblet: "...l'any 1150 o el 1151, el comte estengué la carta de donaciñ adreçada a l'abat de Fontfreda. Poc després, potser a la primavera de 1151, l'abat Sanç degué enviar un petit grup de monjos a explorar el terreny i a començar a preparar el lloc d'habitació provisional de la primera comunitat..."²²⁶⁹. El 18 d'agost de 1151 té lloc la donació del comte Ramon Berenguer IV a l'abat de Fontfreda en que es delimita el territori del monestir, amb la projecció de la seva edificaci²²⁷⁰. Segons Finestres i Santacana la comunitat original era formada per 12 monjos més l'abat²²⁷¹.

Sense ficar-nos en el relat llegendari, a continuació analitzarem els orígens, formació i desenvolupament del territori adscrit a Poblet i les seves arrels, ja siguin andalusines, mossàrabs o fins i tot romanes. A partir de la documentació escrita sabem que una comunitat monàstica va arribar a l'anomenat *hortus Populeti* entre els anys 1151 i 1152. Es tracta d'un període just anterior a la caiguda i presa de la Siurna andalusina i de la consolidació militar cristiana a la nostra àrea objecte d'estudi. Lluny de la visió d'un espai abandonat, desèrtic o despoblat considerem que la pròpia denominació d'"*hortus*"²²⁷², així com les evidències del territori circumscrit al monestir, demostren que hi havia una població, que aquesta població estava ben organitzada i articulada en torn

²²⁶⁷ Coneixem casos anàlegs a la regió del Penedès.

²²⁶⁸ ALTISENT 1974: 52.

²²⁶⁹ ALTISENT 1974: 27.

²²⁷⁰ "...A partir d'aquesta data i, segons alguns investigadors, abans del 30 de novembre del 1152, arribà a l'hortus Populeti la comunitat cistercenca fundadora completa, enviada de Fontfreda, amb el seu abat...", Altisent 1974: 29.

²²⁷¹ El Capítol General de l'Ordre, l'any 1134, deia, en referència a la creació de nous monestirs: "Duodecim monachi, cum abbato tredecim ad Caenobia nova transmitantur".

²²⁷² A. Altisent estableix les bases conceptuals que permeten definir aquest territori "...el fet que els documents primitius donin al lloc el nom "d'hort de Poblet" mostra que, en les terres donades pel comte, n'hi havia de regadiu, en estat de conreu; molt probablement eren trossos que limiten amb el riu de Pruners, que llavors devia dur molta més aigua que ara...", ALTISENT 1974: 30.

d'assentaments o nuclis poblacionals, protegits, controlats i gestionats per fortaleses (del tipus torre o castell), i que existia ja en el pla un alt desenvolupament de l'explotació dels recursos naturals i l'agricultura²²⁷³..

L'erudit J. Finestres va estudiar la llegenda de l'ermità que va arribar a Poblet²²⁷⁴. De nou i de forma anàloga al cas de Siurana, preferim prescindir aquí de l'element llegendari per analitzar els esdeveniments sobre la base de les dades arqueològiques o la documentació textual de l'època. Recordem que segons l'estudi sistemàtic de A. Altisent la llegenda de l'ermità Poblet es tracta d'un fet improbable²²⁷⁵, fet que posteriorment rebutjarà també McCrank al seu estudi sobre la conquesta del territori²²⁷⁶. Prescindint de les ornamentacions dels relats mitològics i llegendaris sí que tenim una dada per poder parlar de la presència d'eremitoris. Es tracta de la carta de població de l'any 1151 emesa per el comte de Barcelona Ramon Berenguer IV als habitants de Vimbodí: "...Abet affrontationes prenominatum locum, de oriente in termino de Spulga et sic descendit per serra de Geminels usque ad rivu de Milans, et vadit usque ad terminum de Ermitas, et sic vadit per ipsa parelada que vocant de Escoba et per valde de fonte Codoz, qui est totum de terminum Avinbudi; de meridie in Ermitas; de occiduo in termino Avinaixa..."²²⁷⁷. Com veiem es fa esment de l'existència d'un espai eremític ("ad terminum de Ermitas") o de la presència d'un temple rural (una ermita, "Ermitas")²²⁷⁸.

La documentació textual ens facilita un marc interpretatiu sobre la base del com poder establir la seqüència de construccions del monestir de Poblet durant la segona meitat del segle XII²²⁷⁹. La data més antiga que cita la construcció del monestir és l'any 1163, que fa esment al donatiu de la terra necessària per l'edificació del complex. Aquest text diu "ad edificadam domum petrinam in monasterio Populeti"²²⁸⁰. A. Altisent afegeix en relació a l'espai on es va començar a bastir el monestir que "...el lloc que escolliren els monjos per edificar el cenobi [...] fou el que en aquell moment degueren considerar més ben assortit d'aigua..."²²⁸¹. Segons la historiografia tradicional el monestir seria erigit sobre una vila romana amb una certa continuïtat en època visigoda (segles V-VIII d. de C.) i mossàrab (segles VIII-XI d. de C.). Aquest concepte de continuïtat ocupacional del solar del monestir en èpoques precedents²²⁸², l'hem tractat en apartats precedents.

²²⁷³ Santacana és un dels exemples d'aquesta visió catastrofista abans de l'arribada de la comunitat monàstica: "...el territorio donde se asentaba Poblet, muy recientemente liberado, era yermo e inculto casi del todo..." SANTACANA 1974: 30.

²²⁷⁴ "...[l'ermità Poblet se'n va a] [...] un lugar solitario en medio de una intrincada maleza en un termino, y partida, que los Moros llamavan Lardeta (y que hoy llamamos Granja mitjana) [...] habiendo allí fabricado una pobre hermita [...] el Rey Arabe [...] concedió todo aquel territorio, ò distrito de Lardeta con Donación autentica, que aunque el Instrumento (que se conserva en nuestro Archivo caj. I ligarza de núm. I.) està en Idioma Arabigo, se deja comprehender su contenido por una traduccion en lengua castellana..." FINESTRES 1753-1765: 59.

²²⁷⁵ ALTISENT 1974: 52.

²²⁷⁶ "...The charter in question reads as translated from the supposed Latin version of a non-extant Arabic original. [...] This obviously controversial charter with its problematic date and diplomatic form is entwined with other local legends pertaining to the foundation of the famous Cistercian monastery of Santa Maria de Poblet..." MCKRANC 1998: 120.

²²⁷⁷ ALTISENT 1993. Doc. 143.

²²⁷⁸ GUIDI 2015a.

²²⁷⁹ Recull de dades a GUIDI 2015b.

²²⁸⁰ MARTÍNEZ 1995: 557.

²²⁸¹ TORCAL 2007: 5.

²²⁸² TORCAL 2007: 6. Arqueològicament no hi ha ni restes romans ni visigòtics. És una afirmació falsa, hi ha, però descontextualitzats.

Diferents estudis i excavacions arqueològiques confirmen que no va haver-hi un assentament precedent al dels monjos del segle XII d.C. No obstant això, aquestes excavacions arqueològiques van ser molt limitades i en conseqüència cal esperar futures intervencions que ens permetin continuar o no amb aquest argument.

En aquestes cronologies (mitjans del segle XII) l'ordre monàstica es veu afavorida pel poder regi, que permet engrandir el primitiu monestir segons els plantejaments historiogràfics tradicionals. Tanmateix s'ha plantejat que en aquest document es faci referència a l'anomenada actualment com sala del "Joc de Pilota". Es tracta d'una estructura en forma de nau de dimensions monumentals que serviria primer d'església i dormitori i que posteriorment canviaria la seva funcionalitat a una infermeria i el "menjador de carn"²²⁸³. L'any 1166 es data la llicència que dona Ramon de Cervera per "trencar i arrencar pedra" per al monestir²²⁸⁴. L'any 1179 és la data del primer document que fa esment a la construcció de l'església major. Anselme Dimier apunta que l'any 1190 ja estaria acabada, tret la coberta de l'atri o galilea. Sabem que els donatius per la seva construcció no cessen aquest any, raó per la qual s'ha plantejat que la construcció estaria consagrada però no acabada. Sabem que l'any 1180 ja existia la capella de Sant Esteve. No obstant això, s'ha plantejat que segurament seria anterior. Poblet va rebre un donatiu del seu antic abat, en aquells moments bisbe d'Osca, Esteve de Santmartí. El document diu que aquesta capella s'havia de bastir junt a la infermeria ("ad construendam ecclesiam infirmorum"). Aquesta capella de Sant Esteve es recolza directament a l'edifici anomenat "Joc de Pilota".

El primitiu celler, del que coneixem la situació, però del que no resten construccions d'aquesta època, es va bastir en aquesta segona meitat del segle XII. En paral·lel a la construcció de l'església major. En la segona meitat del segle XII s'engega la construcció del claustre i un conjunt de construccions annexes. Segons els plantejaments tradicionals a finals del XII ja estarien bastits l'airós refector, l'ala sud del claustre major, la porta romànica amb arquivoltes d'entrada al claustre i al monestir, la petita sala del calefactor i el templet del lavabo²²⁸⁵. El claustre de Sant Esteve amb els finestrals de punt rodó i columnetes rodones geminades, com es documenten al claustre monumental posterior, també es data en aquesta segona meitat del segle XII²²⁸⁶. Segons s'ha plantejat es tracta d'un conjunt d'edificacions "d'estil protogòtic"²²⁸⁷, típicament borgonyó, que exportaren els monjos blancs arreu de l'Europa occidental al ritme de les seves fundacions. Es tracta en definitiva d'un estil de transició entre el romànic i el gòtic. A les solucions romàniques conegudes s'afegeix la volta de creueria, en la qual les arestes surten en forma de palmera de les mènsules o dels capitells de les columnes. L'arc apuntat o ogival es generalitza. Aquests elements fan que Poblet estigui emparentada amb els monestirs cistercencs medievals²²⁸⁸.

La toponímia i la documentació medieval de Poblet ens facilita una visió de conjunt, en la qual el control i la gestió dels recursos hídrics és la base sobre la qual tindrà lloc el

²²⁸³MARTÍNEZ 1995: 557.

²²⁸⁴MARTÍNEZ 1995: 557.

²²⁸⁵ El lavabo en forma de templet de Poblet és semblant al de Santes Creus però de proporcions molt més grans.

²²⁸⁶MARTÍNEZ 1995: 557.

²²⁸⁷MARTÍNEZ 1995: 557.

²²⁸⁸MARTÍNEZ 1995: 558.

desenvolupament d'un conjunt d'activitats econòmiques i d'explotació del medi natural. Examinem ara el dossier toponímic i les dades que tenim per definir aquesta xarxa hidràulica "base", sobre la qual es constituïria l'esquema Poblet-granges-territori. En primer lloc la Mina Fonda, molt proper de la Font de Nerola i l'assentament abandonat de la vall de Castellfollit d'origen andalusí. Aquesta Mina Fonda-Font de Nerola es situava en un espai de control privilegiat relacionat amb les activitats d'extracció de minerals, explotació dels boscos i dels recursos forestals. La toponímia del lloc és extraordinàriament significativa: Barranc de l'Argentada, Barranc de l'Argentera, Barranc de les Fargues, Comellar de les Fargues, etc. El relleu (una xarxa de barrancs) possibilitava l'accés als recursos i l'activitat minera (com es reflecteix amb els termes "Argentada" i l'adscripció a "fargues"²²⁸⁹.

Segons el nostre plantejament a l'assentament andalusí de Castellfollit se li hauria d'atribuir funcions de control i gestió d'aquest espai en època precedent a la conquesta del territori i la implantació del monestir. La ruptura, després de la conquesta feudal del territori, vindria donada per l'abandó de l'assentament andalusí i la instal·lació i desenvolupament del monestir de Poblet i la seva xarxa de granges. No obstant això, a aquesta "ruptura" cal afegir una total continuïtat en el sentit que si bé les formes i estratègies d'hàbitat eren diferents (nucli poblacional extens islàmic - monestir cristià), des del punt de vista del control i gestió dels recursos són anàlegs²²⁹⁰. Una segona àrea rellevant quant a l'explotació minera és la localitzada entre la Farena i Rojals, on es localitza baritina, plom i ferro. És en aquest espai on s'identifica el denominat Barranc de les Fargues. En el sector de la conca s'aprecia una tercera àrea que després de la pacificació militar del territori va deure constituir un espai d'explotació minera de primer ordre. Es tracta de l'àrea entre Vimbodí i Poblet, on es localitzen mines de bari i fluor associats al plom i la plata. No obstant això, tot sembla indicar que l'extracció de la planta va ser massiva en els Barrancs de l'Argentada i de l'Argentera²²⁹¹. Si bé es suposa que no hi ha pedreres explotades d'origen romà a la zona²²⁹², sí sembla que les va haver-hi en època altmedieval i durant segles posteriors. Així es desprèn del registre toponímic i de la presència de pedreres en: la Pedrera de l'Escorta, la Pedrera dels Aubins, el Pou de Gel i Antiga Carbonera. No obstant això, l'extracció i ús de la pedra no ha pogut documentar-se de forma rigorosa associada a material arqueològic.

La Font de Nerola s'estructura en cinc basses: la Bassa Rodona, la Bassa del Molí i la Bassa de Sant Bernat, la Bassa de la Granja Mitjana i la Bassa de la Masia Soler. Les Basses Rodona, la Bassa del Molí i la Bassa de Sant Bernat estaven relacionades amb el monestir de Poblet; la Bassa de la Granja Mitjana amb la granja pobletana homònima; i la Bassa de la Masia Soler amb la masia del mateix nom. Aquesta xarxa o sistema hídric es consolida a la fi del segle XII i principis del segle XIII; no obstant això considerem factible que a grans trets aquesta existia amb anterioritat. No seria anòmal que en època romana i andalusina²²⁹³ els recursos hídrics estructurats en torn de la Font de Nerola estiguessin en ús, sent controlats i gestionats pels pobladors de la Conca. Hem de

²²⁸⁹ No obstant això hem de tenir en compte els problemes que generen aquests topònims, com ha posat de relleu ZADORA 2001: 1-17 amb el suggestiu títol de "Archéologie et toponymie: le divorce".

²²⁹⁰ GUIDI 2016a: 129-148.

²²⁹¹ Extraordinàriament significativa i explícita és la documentació toponímica d'aquests barrancs.

²²⁹² GUTIÉRREZ 2009.

²²⁹³ Majors problemes planteja el període visigot. Del que tenim molt poques dades arqueològiques i cap textual que ens faciliti un marc interpretatiu d'aquesta àrea.

reconèixer trets de ruptura o de continuïtat en la gestió de recursos naturals, concretament els hídrics, entre el territori andalusí de la Conca de Poblet i l'assimilació formal per part del monestir en la segona meitat del segle XII? Segons la nostra hipòtesi va deure existir una comunitat humana precedent que ja explotava aquests recursos hídrics en relació a l'activitat agrícola. D'aquí el terme *Hortus* a mitjans segle XII. Novament hem de centrar-nos a l'àrea de la vall de Castellfollit. Recordem que junt a la Font de Nerola s'ubica l'extens assentament andalusí o vilatge de Castellfollit, protegit, controlat i defensat per la fortificació del cim, la torre del Moro. En aquest espai s'ubica la Mina Girona i on es localitza la Mina Fonda (potser ambdues denominacions fan referència a un mateix sistema de mines). A la Mina Fonda se li pot atribuir la funcionalitat de captació d'aigües del sistema de la Font Nerola. Per altra banda sabem l'aigua arribava fins al monestir de Poblet a partir de la Bassa del Molí des d'aquest espai. Com veiem la gestió i control d'aigües va deure constituir un dels elements de continuïtat ocupacional o poblacional al llarg dels segles alt medievals, els precedents dels quals fins i tot hem de situar-los en època romana. Les diferents formes i estratègies d'hàbitat i explotació agrícola del territori així com dels seus recursos naturals va deure articular-se entorn d'aquest control i gestió de l'aigua, tant pels rius, rierols i torrents naturals com de la presència de fonts, sortidors, basses i sistemes de canalització que re aprofitaven els elements naturals²²⁹⁴.

Evidentment detectem i identifiquem una transformació respecte a períodes precedents, però són encara més evidents els trets de continuïtat que els de ruptura. En aquest sentit creiem que els indicis relatius a la gestió i control d'aigües són una constant que ens fa plantejar una continuïtat ocupacional poblacional entre els segles altmedievals i la implantació de la comunitat de Poblet i les seves granges, i la fundació de l'Espluga de Francolí i Vimbodí com nuclis poblacionals rellevants a la segona meitat del segle XII²²⁹⁵. En les granges objecte del nostre estudi hem reconegut diferents indicis que mostren com en cadascuna d'elles va existir precedents o romans, visigots o alt medievals (islàmics o feudals cristians): a la granja de Castellfollit, a la del Codoç, a la de Milmanda, a la Granja Mitjana, a la de la Pena, a la de Riudabella i a la del Titllar²²⁹⁶.

De la documentació textual conseqüent a la constitució de la vila de Vimbodí poden extreure's més hipòtesis sobre el poblament precedent d'època altmedieval²²⁹⁷. Resulta cridaner que ni en la carta de població ni en la documentació emesa després de la constitució de la vila de Vimbodí es faci referència ni a un castell ni a muralles. En primer lloc cal entendre que tot el territori que envoltava el terme de Vimbodí estava fortificat, des de Milmanda, Tarrés, L'Espluga, Vinaixa, Corregó, Torrelles, Fullea...²²⁹⁸. D'altra banda el gran perill militar a l'avanç cristià, la fortalesa andalusina de Siurana, va ser conquistada entre 1153 i 1154, vivint una atmosfera de calma bèl·lica

²²⁹⁴GUIDI 2016a: 129-148.

²²⁹⁵ Especialment rellevant per al nostre treball de recerca és establir si va haver-hi precedents poblacionals en cadascun dels nuclis que constitueix la xarxa de granges de Poblet. Les paraules de J. Bolós són significatives: els monjos "eren repobladors i homes dedicats a rompre noves terres, els estudis que s'han fet en relació amb alguns casos concrets han assenyalat que algunes vegades les granges es construïren en indrets poblats anteriorment i que molt sovint aprofitaven explotacions que ja existien des d'una època molt reculada"; BOLÓS 2005: 54.

²²⁹⁶LISA 1995: 565.

²²⁹⁷GUIDI 2015a.

²²⁹⁸BATET 1996.

tot el territori a partir de llavors. J.M.Sans i Travé va plantejar dues hipòtesis: que les muralles i el castell fossin iniciativa comunal, dels pobladors de la vila de Vimbodí, o, la que considera més possible, aquesta ja estava construïda, sent els seus orígens andalusins²²⁹⁹.

En un document datat el 27 d'octubre de 1169 es fa referència explícita a l'existència d'un castell a Vimbodí. En el text es concedia al matrimoni Carbonell i els seus descendents varis béns, entre els quals destaca “la tercera part del castell de Vimbodí”; com a condició que cuidés del castell i els béns²³⁰⁰. Un document datat l'any 1182 confirma la presència d'un castell propietat de de els Templers. La referència és explícita: “Castell d'Avibodi”²³⁰¹. Sabem que la comunitat de templers tenia diversos drets sobre la vila i propietats a Vimbodí com a garantia per un préstec donat pel rei per valor de 300 moratabins. Així doncs, trenta anys després de l'emissió de la carta de població es fa manifesta la presència d'un castell a Vimbodí. Segos J.M.Sans i Travé la vila de Vimbodí va tenir castllania pròpia, responsabilitat del mateix comte; però a partir de l'any 1172 el monarca Alfons I va vendre aquest dret (amb la població) a Poblet, moment en que l'abat va esdevenir senyor de Poblet²³⁰². Les constants reformes dutes a terme en el nucli històric de Vimbodí durant l'edat mitjana no han deixat vestigi de cap tipus del castell. No obstant això disposem d'una dada per situar l'emplaçament de l'antic castell altmedieval de Vimbodí. L'any 1287 les obres de re-construcció del temple de San Salvador van motivar la destrucció completa de les restes arquitectòniques que quedaven del castell²³⁰³. Així doncs, hem de situar la fortificació d'orígens incerts a l'àrea de l'església de San Salvador, segurament integrant l'edifici religiós en el complex arquitectònic fortificat. El document d'acord entre el monestir de Poblet i Carbonell datat l'any 1189 també fa referència a l'existència d'aquest castell, subratllant l'existència d'una part residencial (*domum*) i la necessitat realitzar obres en el complex arquitectònic²³⁰⁴.

En un text datat l'any 1208 es descriu una sèrie de afrontacions amb motiu de la donació d'un solar per a la construcció d'una casa. En aquest document es fa referència a un “mur vell que tenia Pere Bonet”²³⁰⁵. Des de la dècada dels 80 es documenta el sitjar o graner en la vila de Vimbodí. Una dècada després ja tenim el forn. Es tracta d'espais i estructures arquitectòniques que donaven suport a les activitats econòmiques d'una vila en plena expansió amb la progressiva donació o compra de solars en els quals es construïrien gradualment les cases que formarien el teixit urbà de Vimbodí. El procés, encara que lent, va ser afermant-se durant les primeres dècades d'història de la vila. Les antigues estructures altmedievals serien reaprofitats en un primer moment. Les escasses referències textuais no permeten caracteritzar aquest *vicus*, el castell o la distribució, forma i funcionalitat dels elements que serien re-ocupats. El que sí sembla segur és que a partir de l'any 1200 el desenvolupament arquitectònic de la vila de Vimbodí va implicar la desaparició gairebé total de les estructures preexistents²³⁰⁶.

²²⁹⁹ SANS I TRAVÉ 2002: 189-191.

²³⁰⁰ SANS I TRAVÉ 2002: 36-42 I 190.

²³⁰¹ SANS I TRAVÉ 2002: 190.

²³⁰² SANS I TRAVÉ 2002: 191.

²³⁰³ BERGADÀ I ESCRIVÀ 1978: 166-167; SANS I TRAVÉ 2002: 191.

²³⁰⁴ “Et illam operam quam fecit in estatica de castello, idem domum quan incepit operari”; Cartulari de Poblet: 76-77, doc. 133.

²³⁰⁵ AHNM, carpeta 2074, perg.21; SANS I TRAVÉ 2002: 191.

²³⁰⁶ Altres exemples de formació de viles medievals a Catalunya en BOLÒS 1998: 69-138.

El nostre desconeixement sobre els orígens de l'església i el cementiri de Sant Salvador són insalvables. En la documentació escrita que tenim no se cita ni el clergue ni la filiació eclesiàstica del temple. De les poques dades que tenim tot a punta al fet que la construcció de l'església va estar promoguda per les elits rurals locals. La primera cita del temple apareix l'any 1189²³⁰⁷. En els llistats d'esglésies realitzats en les butlles papals apareixerà per primera vegada en la de Celestí III l'any 1194. A principi del segle XIII la documentació textual cada vegada serà més rica en relació al temple de Sant Salvador²³⁰⁸. Amb prou feines sí es conserven trets arquitectònics o urbanístics del temple original a causa de les reformes portades en ell al llarg dels segles. Sí sabem que la posició de Sant Salvador s'ha de correspondre necessàriament amb la situació en la qual es trobava el castell que va arribar a ser propietat dels templers i que el seu origen possiblement es remunta a abans del moment de la dotació de la carta de població de l'any 1151. Malgrat els dubtes que presenta els orígens de l'església es pot plantejar que la seva edificació no deixava de formar part de la dotació de infraestructures eclesiàstiques i religioses en la fundació de les noves viles²³⁰⁹.

En paral·lel a la fundació i desenvolupament del primer nucli de la vila de Vimbodí i el seu territori tenia lloc la consolidació del domini del monestir de Poblet. No entrarem aquí en detalls sobre els orígens i el desenvolupament del monestir i la seva xarxa de granges. Coneixem relativament bé la fundació, orígens i re-organització territorial del monestir cistercenc de Poblet en la segona meitat del segle XII i durant tot el XIII com hem comentat anteriorment²³¹⁰. La concessió del comte Ramon Berenguer IV el 18 de gener de l'any 1150 de l'Hort de Poblet a l'abat Sanç de Fontfreda resulta una fita en la història de la fundació del monestir. En el document s'especifica la necessitat de construir un cenobi amb claustre, dormitori, refector, dependències vàries i cementiri, però també se cedeixen terres i propietats per a l'explotació agrícola i forestal de les mateixes per part de la comunitat monàstica²³¹¹. El monestir de Poblet apareix l'any 1150 com a entitat senyorial al territori, no obstant això el document de donació de l'any 1150 apareixen Ramon Cervera (senyor de l'Espluga de Francolí i propietari parcial de l'Hort de Sant Salvador) i Ramon de Boixador com a signataris²³¹². Aquest fet subratlla no solament el manifest interès per part de Ramon Berenguer IV d'escometre una reestructuració radical del territori rural de les seves conquestes, també el dels actius i dinàmics membres de l'elit feudal de mitjan el XII a participar en aquesta reorganització. Al propi Ramon de Boixador li va ser cedida una quadra de terra al costat del riu Pruners, al costat de les propietats del monestir; i l'obligació de construir cases en la vila de L'Espluga així com prestacions militars²³¹³. Un any després, el 18 d'agost de 1151 el comte Ramon Berenguer IV ja no donava el "hort", donava el "lloc" de Poblet, amb un terme territorial ja concret i precís que delimitaria formal i materialment l'espai geogràfic gestionat per la comunitat monàstica²³¹⁴. Per als anys

²³⁰⁷ Cartulari de Poblet: 81, doc. 140.

²³⁰⁸ SANS I TRAVÉ 2002: 204-206.

²³⁰⁹ BERGADÀ 1978.

²³¹⁰ GUIDI 2015a.

²³¹¹ ALTISENT 1974: 30; SANS I TRAVÉ 2002: 20.

²³¹² ALTISENT 1993: 115-116, diplomatarí doc. 123

²³¹³ ALTISENT 1993: 122, diplomatarí doc. 133; Sans i Travé 2002: 20.

²³¹⁴ SANS I TRAVÉ 2002: 20-21.

1151/1152 el monestir tenia un abat propi i específic²³¹⁵, és a dir, dos anys abans de la conquesta de la Siurana andalusina.

La documentació emesa pel monestir de Poblet exposa existència d'elements que delimitaven els diferents dominis després de la reorganització del territori andalusí. La suposada uniformitat territorial que trobaríem en aquest territori de frontera²³¹⁶, encapçalada pel gran poblat de Castellfollit i el possible centre poblacional de Vimbodí, donava pas a una realitat territorial totalment diferent. Un dels exemples més notables són les cites d'estructures que senyalitzava els límits del domini del monestir amb les propietats particulars. De l'any 1197 sabem que una pedra amb el senyal de la creu feia d'afrontació amb els terrenys monàstics²³¹⁷. En el context del conflicte del Codòs de l'any 1179 també se cita l'existència de distintes "creus" que havien sigut canviades de lloc²³¹⁸.

La veritat és que és impossible, ara com ara, definir fins que punt els límits entre el domini de Poblet i les diferents propietats que envoltaven la vila de Vimbodí eren una fossilització d'antigues divisions rurals o administratives andalusines. El minuciós i elaborat treball de J.M.Sans i Travé descriu la transformació d'un paisatge humà radicalment nou en relació al període andalusí²³¹⁹. Els orígens de les partides, masos i finques, havia de correspondre's més a una densificació de distintes propietats que a una continuïtat poblacional respecte a períodes precedents, altmedievals o antics²³²⁰. En definitiva, a partir de l'any 1151, de forma progressiva, la documentació textual revela una radical transformació del paisatge rural²³²¹.

Els termes dels castells de Torrelles i l'Espluga van pertànyer des del principi del procés colonitzador i re-organitzador de mitjan el segle XII a la fortalesa de Tarrés. Es podria dir que l'actual terme municipal de Vimbodí estava fragmentat en dues realitats administratives ben diferents: la de la pròpia vila i la del monestir de Poblet²³²². Els dominis del monestir de Poblet abastaven una àmplia franja de l'actual terme municipal en el seu vessant sudest, especialment al sistema muntanyenc de Prades i l'àrea del Bosc de Poblet²³²³. La delimitació del territori de la vila de Vimbodí queda fixada per la carta de població de Ramon Berenguer IV, sent la seva caracterització espacial emmarcada per la fortalesa de Tarrés (1149), Milmanda (1149), el monestir de Poblet (1151) i Vinaixa (1151). Quedava ja totalment desfragmentat l'espai territorial adscrit a l'Avimbodí andalusí i s'organitzava un nou espai feudal²³²⁴.

Després d'uns anys complexos (a mitjan segle XII), caracteritzats per diversos intents (alguns frustrats, altres reeixits), es comença a configurar una nova realitat al territori. La re-organització política, social, econòmica i ideològica de Vimbodí en les primeres

²³¹⁵ SANS I TRAVÉ 2002: 20-21.

²³¹⁶ Volem subratllar i re-valoritzar el concepte de "espai de frontera" tal com ja va exposar McCrank en nombrosos treballs: MCCRANK 1979: 49-50; MCCRANK 1977: 145-245; MCCRANK 2003: 239-245.

²³¹⁷ Cartulari de Poblet: 32-33, doc. 61.

²³¹⁸ Cartulari de Poblet: 27-28, doc. 53.

²³¹⁹ SANS I TRAVÉ 2002:126-133.

²³²⁰ PERIS et alii 1989: 151-168.

²³²¹ Amb les limitacions pròpies d'aquests textos, BARCELÓ 1989: 73-87.

²³²² PARÍSI BOU 1967.

²³²³ SANS I TRAVÉ 2002: 122-126.

²³²⁴ GUIDI 2015a.

dècades de la segona meitat del segle XII va ser radical. La memòria col·lectiva i el ple coneixement de les elits feudals i eclesiàstiques va fixar la seva atenció en el poblament històric precedent. El suposat bàlat andalusí estava abandonat i el solar en el qual s'estenia al costat del poblat, camps de cultiu i boscos, van quedar integrats o assimilats pel domini del monestir de Poblet. No obstant això, va perdurar la filiació antroponímica de Avimbodí. Transcrita amb diferents variants, la catalanització del terme va propiciar la nomenclatura que conservem: Vimbodí. L'actual Vimbodí, així doncs, tira arrels en aquest període històric fascinant i encara avui poc conegut. El període en el qual el Pelat de Avimbodir andalusí va ser re-estructurat i re-organitzat en dues entitats ben diferenciades: la vila de Vimbodí i el monestir de Poblet.

Evidentment aquestes transformacions que van tenir lloc al territori des de mitjans del segle XII i durant tot el XIII van sembrar els trets principals que defineixen el territori als restants segles medievals (XIV-XV) i en època moderna (XVI-XVIII).

El darrer reducte andalusí a Catalunya: la Serra de Prades.

En pàgines precedents hem incidit en la rellevància que tenia Siurana i la xarxa de fortificacions andalusines a la Serra de Prades vers els diferents intents d'ocupació i revitalització de la vida urbana de la ciutat de Tarragona. Dit d'altra forma: sense conquerir el sistema muntanyós de Prades l'aristocràcia feudal amb prou feines podia engegar l'activitat pròpia de la ciutat de Tarragona com capital territorial. D'altra banda, si bé entre els anys 1148 i 1149 es conquerien les medines de Lleida i Tortosa, no va ser fins l'any 1154 que era conquerida Siurana; en altres paraules: Siurana va ser el darrer reducte andalusí a Catalunya.

Segons E.Gort el procés de conquesta militar de la Serra de Prades, va ser el següent: “avançant per les Garrigues, per la Conca de Barberà, per l'Albiol i la Mussara, on, en el lloc on es divideixen les aigües entre la vall de la Selva del Camp i de Mascabres²³²⁵. També es penetrà al Priorat des dels colls de la Teixeta i d'Alforja. El 1153 tots eren a l'entorn de Siurana”²³²⁶. Naturalment tenim coneixement dels fets de forma fragmentària i parcial. Coneixem el context en el qual va ser conquerida Siurana però no altres fortificacions com l'Albiol, Castellfollit o la Roca de Miravet. No obstant això, hem de suposar que si l'any 1153/1154 s'estava efectuant el definitiu intent de conquesta per part de les tropes cristianes, el desmantellament de la xarxa de fortificacions (torres i castells) musulmans de Castellfollit, la Roca de Miravet i l'Albiol (possiblement Prades i alguna que s'escapa del nostre coneixement) va haver de tenir lloc entre els anys 1149/1149 i 1153/1154. Evidentment aquesta hipòtesi de treball és una suposició, però considerem que l'argument és prou lògic com per prendre-ho almenys en consideració si tenim en compte l'absència de fonts documentals que ens facilitin informació detallada de les maniobres militars que van haver de tenir lloc abans de la conquesta de Siurana, i que va implicar -segons la nostra manera de veure- el desmantellament de la xarxa de fortificacions andalusines de les Muntanyes de Prades.

²³²⁵ Aquest espai es conegut en l'actualitat com “el coll de la batalla”; aquesta banda de la serra es coneix popularment i la banda de la serra, des d'on lluitaren els musulmans, s'anomena popularment “Cara del moro”. Es tracta d'indicis toponímics que ens faciliten la comprensió dels processos de conquesta de mitjans del segle XII.

²³²⁶ “Diu la llegenda que hi hagué una gran batalla que va donar una gran victòria als cristians”, GORT 1998.

Sabem que el setge cristià va ser llarg. El cas es que no coneixem la data de la conquesta definitiva de Siurana, però sí que el mes de setembre de 1154 el cavaller Bertran de Castellet ja portava un espai de temps indefinit gestionant el territori recentment conquerit. Així doncs, a la tardor de 1154 el territori que havia format part d'al-Andalus, amb la seva xarxa de fortificacions (torres i castells), assentaments i comunitats humanes, recursos naturals i econòmics, passaven a formar part del comtat de Barcelona. Novament la llegenda i la mitificació dels esdeveniments fan projectar una imatge reinventada dels esdeveniments històrics²³²⁷.

Aquesta darrera ocupació, la definitiva, no va establir-se fins ben entrada la segona meitat del segle XII. Cal tenir en compte que la ciutat de Tortosa no va ser conquerida fins el 1148 i el hisn de Siurana va resistir fins 1153-1154²³²⁸. Des de mitjans del segle XI d.C. la riba esquerra del Gaià, la Conca de Barberà i l'Alt Camp havien estat conquerits pel comtat de Barcelona. El Camp de Tarragona i la seva ciutat formaven part encara d'una complexa "terra de frontera" entre l'al-Andalus musulmà i el comtat de Barcelona cristià. Com hem apuntat anteriorment, tan a l'interior del comtat de Barcelona com d'al-Andalus hi havia un conjunt d'interessos i conflictes que fragmentaven els poders a costat i costat d'aquesta frontera. La cada vegada més poderosa Tarragona (amb la restauració de la seu metropolitana i la seva potència militar) i la presa de les medines de Tortosa i Lleida, van permetre tenir aïllada Siurana. Una vegada caigut aquest triangle de conquestes i restauracions comtals, era qüestió de temps que la fortificació, els assentaments i la xarxa militar andalusina, anessin substituïts pel poder del comtat de Barcelona. Evidentment el desmantellament de la xarxa militar musulmana era el primer pas per a la conquesta del territori, però no creiem que va haver-hi una total "desarticulació" o "ruptura" en relació a les formes i tipus de poblament islàmics. Un cas anòmal és el que presenta Castellfollit, que va anar totalment abandonat si no en aquestes cronologies si amb anterioritat. No obstant això, les restants poblacions de origen andalusí van continuar exercint un paper predominant al territori, com és el cas de la mateixa Siurana o Prades.

Podem deduir dels fets que es descriuen i que es desprèn de la documentació textual que va haver-hi algun tipus d'emigració de la població andalusina després de la conquesta de Siurana. No sabem si aquesta migració va afectar als estaments militars, a poblacions concretes i específiques (com Castellfollit) o a elements dispersos que vivien al territori. El cas és s'ha apuntat com alguns dels musulmans que poblaven el nostre espai objecte d'estudi van emigrar cap a Tortosa i València. De ser cert aquest fet, la població "perduda" va deure recuperar-se immediatament amb l'arribada dels conqueridors i la "repoblació", que més que com a "repoblació" hem d'interpretar com a "reestructuració" del territori. El mateix McCranck analitza i interpreta a la seva tesi doctoral sobre la conquesta i restauració de la seu metropolitana de Tarragona com els territoris Tortosa-Lleida-Tarragona van ser un dels més disputats entre al-Andalus i els poders cristians

²³²⁷ "Pel que fa els cruents combats que diu la llegenda, són possibles, donat el llarg temps que se suposa que va durar el setge, però no són pas segurs, com tampoc no ho són l'assalt ferotge i la gran carnisseria. Siurana, aleshores, difícilment podia ser presa per les armes —els espadats que l'envolten ho feien gairebé impossible—, però per la mateixa raó els defensors no tenien cap mena d'escapatòria, malgrat les llegendes que atribueixen al castell uns fabulosos passadissos subterranis pels quals, fins i tot, es diu que s'hi podia arribar dalt de cavall, a galop, i que així es podia anar amb rapidesa des de Siurana fins a Prades, a l'Albiol o fins a Escornalbou", GORT 1998.

²³²⁸ RIU BARRERA, 1991:113

del nord als segles XI-XII d.C. de tota la Península Ibèrica²³²⁹. No volem entrar en la polèmica que significa comparar o no el nostre territoris amb uns altres "de frontera", ben estudiats i publicats. Però sí volem ressenyar que efectivament la conquesta d'aquest espai geogràfic va ser extraordinàriament difícil per a les hosts comtals de Barcelona. Sabem que l'ocupació definitiva de Siurana va tenir lloc en un moment indeterminat entre l'any 1153 i 1154, després d'un llarg setge. La data de començament de la conquesta del territori de Siurana és coincident amb la conquesta de Tortosa l'any 1148. Cinc anys després encara durava el setge de la fortalesa, l'any 1153. Quan es va conquerir el castell i l'assentament el comte Ramon Berenguer IV va concedir una àmplia carta de població als habitants ja residents al territori (ara reorganitzat) i als futurs pobladors que arribarien del nord cristià.

Del territori *ṭarrakūni* al *termino Terrachona*. La culminació de la conquesta de la Catalunya andalusina.

Entre finals del segle XI i principis del XII es produeix la total assimilació per part del comtat de Barcelona del territori andalusí de Tarragona. El procés es va desenvolupar en dos fases. La primera marcada per la conquesta militar del Camp de Tarragona sustentada en l'avanç de la xarxa de castells termenats del comtat de Barcelona. La segona per la progressiva consolidació al territori de contingents poblacionals feudals amb la conseqüent reorganització dels espais d'hàbitat preexistents andalusins. En unes poques dècades, tot el Camp de Tarragona i la Conca de Barberà –el territori *ṭarrakūni*– serien totalment integrades al comtat de Barcelona²³³⁰. En aquest context la balda de Tarragona deixava de ser un nucli de caràcter rural: tots els esforços del comte de Barcelona s'orienten a la restitució de la seu arquebisbal i el *revival* urbà de l'antiga civitas romanovisigoda²³³¹.

La fi de la Tarragona andalusina. La definitiva conquesta del Camp de Tarragona i la Conca de Barberà pel comtat de Barcelona.

L'existència d'un territori ben definit i caracteritzat política i administrativament al Camp de Tarragona ja se intuïa amb anterioritat a les dècades de la restauració de la dècada de 1118-1129. Aquesta caracterització territorial segurament va existir des de principis del segle XI, com indica un document datat el 12 de desembre de l'any 1009 en que es ven un alou extensíssim situat al terme de Tarragona (in termine Terrachona)²³³². Per altra banda tenim la donació de la ciutat i camp de Tarragona feta per Ramon Berenguer I a Berenguer de Narbona datada amb anterioritat a l'any 1050. Però no va ser, com han posat de relleu diversos treballs, fins gener de l'any 1118 que es va emetre un document fonamental: l'encàrrec al bisbe de Barcelona de la colonització de la balda de Tarragona, antiga civitas romanovisigoda i seu eclesiàstica metropolitana. En segon lloc, la colonització del Camp de Tarragona caracteritzant definitivament l'espai territorial que abastaria²³³³. Així doncs l'any 1118 tenim el

²³²⁹ Citat per GORT 1998.

²³³⁰ McCRANK 1977: 145-245; McCRANK 1979: 49-50; McCRANK 1988; McCRANK 2003: 441-474.

²³³¹ GUIDI 2015b.

²³³² "...in comitatu barchinonense vel in termine Terrachona..." Diplomatar de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona s. XI, doc. 131, any 1009.

²³³³ FONT 1969: doc. 49.

primer document que defineix el territori de la Tarragona comtal-feudal. L'any 1119, la butlla papal de Gelasi II ratifica la restauració de la seu metropolitana de Tarragona²³³⁴. L'any 1129 l'arquebisbe de Tarragona infeudava la ciutat i camp de Tarragona al cavaller normand Robert Bordet de Culley amb l'objectiu que aquest donés un impuls definitiu a la consolidació i desenvolupament del procés colonitzador²³³⁵.

A principis del segle XII la dinàmica històrica del comtat de Barcelona i al-Andalus havia canviat radicalment respecte al segle anterior. El procés d'avanç comtal i en conseqüència la transformació de la frontera amb al-Andalus estava íntimament vinculat amb l'enfortiment dels poders cristians (el comte-rei, l'arquebisbe i els magnats feudals entre els que trobem a la família normanda) i la Reforma Gregoriana²³³⁶. La frontera entre al-Andalus i el comtat de Barcelona desapareixeria després de quasi tres segles d'existència.

Les actes d'infeudació del comte Ramon Berenguer III a l'arquebisbe de Tarragona Oleguer (1118) i el cavaller normand Robert Bordet (1129) són els dos únics documents que ens permeten traçar un paisatge feudal abans de la meitat del segle XII. No obstant això, la presència de pobladors abans de la reorganització feudal apareix de forma manifesta en el cas del Codony i la Secuita. Recordem que en aquestes cronologies (mitjan del segle XII) l'arquebisbe de Tarragona era una figura més ideològica que material, ja que no va ser fins a aquest moment que va fixar la seva residència a la ciutat. La majoria de documents derivats de la conquesta efectiva del territori –no conquesta militar, sí administrativa– mostra un poblament anterior o preexistent. Els casos de la documentació de Tamarit, Ullastrell i Montornès són quasi explícits, encara que no es defineixen les formes preexistents de poblament. A. Virgili ha subratllat com la presència de comunitats jueves al territori, les aprisions realitzades amb anterioritat o la toponímia com font de coneixement, han de posar de relleu una autèntica organització territorial anterior a la constitució del Camp de Tarragona feudal de la primera meitat del segle XII²³³⁷. Tot el sistema de gestió del territori que s'integrà al Camp de Tarragona manifesta, segons l'estudi d'A. Virgili "l'existència i la pràctica d'estructures feudals d'arrel clàssica"²³³⁸. Les encertades paraules d'A. Virgili posen en evidència la consolidació d'un teixit feudovasallàtic en que els diferents senyors infeudaven els territoris que integraven les demarcacions administratives del Camp de Tarragona²³³⁹.

En aquest punt hem de retornar als documents i les evidències arqueològiques de la primera meitat del segle XII en relació a la ciutat de Tarragona. Com hem vist el territori adscrit a la ciutat es va definir i caracteritzar en aquestes cronologies, quan

²³³⁴ MARTÍ I BONET 2010: 419.

²³³⁵ FONT, 1969: doc. 51. Interessant observació de J. Martí i Bonet: "Hi hagué, però, set intents de ressuscitar o traslladar la seu metropolitana de Tarragona entre el 886 i 1115" (MARTÍ I BONET 2010: 412); aquesta xifra és significativa i posa en evidència les dificultats vers la restitució de la ciutat de Tarragona durant tota l'alta i plena edat mitjana.

²³³⁶ "Entre finals del s. XI i inicis del XII s'assisteix a un procés d'enfortiment de l'autoritat dels incipients principats feudals (reis, comtes), en estreta relació amb l'extensió de la Reforma Pontifical Romana, la qual s'introduïa a la Península a través de la formació de noves seus episcopals, un fenomen totalment imbricat amb la conquesta d'al-Andalus. Ramon Berenguer III, comte de Barcelona, emergeix com l'autoritat jeràrquica suprema en el procés de d'ocupació de la ciutat i la constitució de l'arquebisbat de Tarragona, després dels diversos fracassos dels seus predecessors", VIRGILI 2013.

²³³⁷ VIRGILI 1995: 29.

²³³⁸ VIRGILI 1995 31.

²³³⁹ VIRGILI 1995: 32-47; VIRGILI 2001: 47-66.

encara Siurana i Tortosa estaven sota el poder andalusí. No obstant això es en aquest moment quan es produeix l'impuls definitiu no tan sols per la conquesta i reorganització del territori, també de és el moment del revival de l'antiga Tàrraco com entitat plenament urbana: Tarragona, després de segles, es convertia novament en centre regional. L'any 1116 el comte Ramon Berenguer III va dedicar-se a la conquesta del territori en paral·lel a l'assimilació de Tarragona i el seu impuls com entitat plenament urbana. Serà el 23 de gener de 1118 quan Ramon Berenguer III engega la restauració de la seu amb el recolzament de l'església²³⁴⁰. En aquesta data el comte cedeix la ciutat al bisbe de Barcelona Oleguer amb l'objectiu que dugués a terme les mesures necessàries per a la reestructuració de la ciutat i el seu territori circumdant. Al document de donació s'especifica que la ciutat de Tarragona estava "sota la destrucció" i en "terra erma que ningú volia cultivar" (per multos annos sub destructione et eremo absque cultori et incolatu mansit). Com hem apuntat anteriorment, un aspecte interessant és que la restitució es duria a terme sota la advocació i protecció de Santa Tecla i no de Sant Fructuós²³⁴¹. Es va donar a l'arquebisbe Oleguer i als seus successors la llibertat de congregar i/o reunir de qualsevol lloc, homes de la classe social que sigui, per cultivar aquelles terres així com la potestat (*potestas*) de regir i jutjar als habitants (de Tarragona) en honor a Deu i en utilitat de la mateixa ciutat. El concepte de congregar homes ens remet al fenomen caracteritzat per Robert Fossier (*congregatio homines*) en el qual les elits o les aristocràcies locals manifestaven un gran poder territorial.

El comte cedeix al bisbe el poder de portar a terme qualsevol activitat constructiva que considerés important (utilitatem ipsius civitatis, et construendi et disponendi secundum quod vobis melius visum fuerit). També es fa es ment de l'estat de ruïna de la ciutat (mediocritatis ad indolendum terram illam). Evidentment, una Tarragona quasi abandonada durant cinc segles hi tenia espais i estructures en estat ruïnós, però en aquest context les estructures romanes vinculades als murs perimetrals de l'àrea sacra del temple d'August, el fòrum provincial, les voltes de l'antic circ o les muralles i torres encara estaven en un estat de conservació excepcional. El document de Ramon Berenguer III, així doncs, descriu un paisatge urbà similar als dels diferents autors àrabs. Resulta evident la vinculació ciutat-territori amb la darrera part del document emès pel comte: Finalitza el document definint quins són els límits dels territoris afectats per aquesta donació, que coincideixen amb els límits de l'església tarragonina²³⁴².

Anteriorment hem caracteritzat el període entre els anys 1151-1191²³⁴³ com el moment de dotació de les cartes de franqueses, privilegis i poblament que van fixar les poblacions del Camp de Tarragona feudal; però amb els precedents de mitjans del segle

²³⁴⁰ ICART 1985: 80 i 81.

²³⁴¹ "Quoniam divina clemencia secundum beneplacitum suum me honorare et exaltare dignata est; ad honorem ipsius et Ecclesiae Sanctae et apostolorum principis Petro dono et per hanc scripturam donationis trado ecclesiae sedis Tarraconensis, quae in honore beatae Teclae virginis olim fundata fuit, et tibi Ollegario episcopo, tuisque successoribus pontificibus qui eandem ecclesiam sub obedientia Sedis Apostolicae rexerint, ipsam civitatem Terraconae, quae diu per multos annos sub destructione et eremo absque cultori et incolatu mansit"; MARTÍ I BONET 2010: 415.

²³⁴² Acta sunt haec anno incarnationis dominicae MCXVII .x. Kalendas Februarii. S. Raymundi comitis. S. Raymundi Bernardi de Olost. S. Berengarii Bernardi de Barchinona. S. Guillelmi de Montespeulano. S. Martini Petit" Observi's que malgrat es posa 1117 en gener, i per tant abans del 25 de març, segons el nostre còmput és el 1118. MARTÍ I BONET 2010: 417.

²³⁴³ VIRGILI 2013.

XI i els límits territorials delimitats de l'any 1118 plantegem aquest va ser el moment decisiu per la reconfiguració territorial, lligada irreductiblement amb el revival de la ciutat de Tarragona. Reproduïm novament el passatge que caracteritza el territori de Tarragona per la seva rellevància: “Terminantur haec omnia parte orientis in termino de Tamarit et de Monteolivo, sicut descenditur ad mare, et ascenditur per aquam de Aiano usque ad montes, et transit à septentrionali plaga per calcem montium usque ad ipsum emgolador de Cabra, et pervenit usque ad ipsum Embotum, et ascendit per ipsa cacumina montium de Carbonaria, sicut ipsae aquae incipiunt vergere ad austrum. Et ab occidentali parte transeunt ipsi fines per Montem rubeum et per collem Balagarii usque ad mare. A plaga meridiana est terminus ipsum mare, quod commune est omnibus ipsius terrae habitatoribus ad utendum et expiscandum. Quidquid his terminationibus concluditur ipsi ecclesiae Terraconensi et vobis cum omni libertate trado habendum et possidendum cum omni augmentatione et melioratione, quam Deo donante vos et successores vestri vel aliquis sub dispositione vestra inibi fecerit. Si qua autem cujuscumque sexus vel conditionis persona contra hanc cartam nostrae liberalitatis, donationem et institutionem venire tentaverit, in nullo praevaleat, sed omnium rerum suarum prius amissionem patiat, et segregatus ab Ecclesiae corpore, justis iudicis Dei iram incurrat”²³⁴⁴.

El document va ser confirmat pel papa Gelasi el dia 21 de març de 1119²³⁴⁵. Però la restauració de la seu, en una ciutat abandonada, implicava més que el simple nomenament d'un arquebisbe. Com hem apuntat anteriorment el procés de restitució urbana no va ser immediat ni molt més. La butlla papal, denominada tradicionalment “Tarrachonensis civitatis” és, pel seu títol, significativa: la ciutat de Tarragona. El document és precís i presenta nombroses analogies amb el document de donació de la ciutat del comte Ramon Berenguer III al bisbe Oleguer. En el document papal es feia explícita referència a la restauració de la ciutat però també del territori adscrit a aquesta: “Rescripta et instrumenta super Terrachonam et campus”; novament ciutat i camp (territori) apareixien lligats. La butlla de Gelasi comença directament amb la narració (*narratio*) de donacions, privilegis i característiques d'aquests. Com hem comentat anteriorment, existeixen precedents a aquesta butlla, com són les de Joan XIII l'any 971²³⁴⁶ i la d'Urbà II a Berenguer Seniofred de Vic²³⁴⁷. Tots aquests documents tenen analogies respecte a la de Gelasi de l'any 1119. Reproduïm el nucli, rellevant pel nostre estudi, de la butlla de Gelasi és el següent: “Nos ergo ad ejusdem civitatis restaurationem penitus intendentes, te, carissime frater Oldegari Barchinonensem episcopum ipsius ecclesiae antistitem constituimus, et pallium ipsum tibi ex Apostolicae

²³⁴⁴ Reproduït a GUIDI 2015b.

²³⁴⁵ VILLEGAS-ARISTIZÁBAL, 2007: 132

²³⁴⁶ A Ató (971, Joan XIII) *Palleum autem fraternitati tuae ex more admissorum solemniter celebranda damus, quo tibi ecclesiae tuae amodo in suo statu manentibus, uti concedimus, sicuti archiepiscopatum ordinis eis esse incognitum non habes.* MARTÍ I BONET 2010: 419; reproduït a GUIDI 2015b.

²³⁴⁷ A Berenguer Seniofred de Lluçà (1091, Urbà II). “*Ut ergo haec omnia deo auctore inconcussa permaneant, nos antecessorum nostrorum privilegia sequentes, qui Ausonem ecclesiam Terraconensem quandam instituere vicariam, tibi o charissime Berengari fili, quia tuo potissimum studio, hoc est restitutione instituta, ex Romanae libertate gratia pallium, in quo scilicet sacerdalis dignitatis plenitudo consistit, indulgemus. Preterea tibi tuisque successoribus legitime subsituendis qui in Terraconensi civitate et ecclesie restitutioni studio insudaverint, predictam Terraconensem ecclesiam iure perpetuo possidendam... confirmamus... Porro Ausonensem ecclesiam tibi tuisque successoribus tamdiu concedimus possidendam, donec auctoritate dei ad pristini status plenitudinem nostro studio Terraconensis ecclesia reformetur pallio. Itaque in missarum...*”, MARTÍ I BONET 2010: 419; reproduït a GUIDI 2015b.

Sedis liberalitate concedimus; ea nimirum provisine et ea fiducia, ut pro data tibi à Domino facultate, civitatem ipsam et ecclesiam studeas omnimodis ad Domini Dei nostri honorem et gloriam restaurare. San Dertosam, si divina clementia populo christiano reddiderit, in suburbanam parochiam metropoli Tarraconensi concedimus, donec praestante Deo, Tarraconensis ecclesia robur status sui recipiat; mox Dertosa ipsa proprium pastorem obtineat. Porro Tarraconensem civitatem cum terminis suis, sicut ab illustri Barchinonensium comite Raymundo per manus tuas Tarraconensi ecclesia tradita et scripti sui libertate firmata est, praesentis decreti pagina tibi, tuisque successoribus ejusdem sedis metropolitanis, in perpetuum confirmamus. Tibi ergo, tuisque legitimis successoribus in eadem cathedra constituendis, et per te Tarrachonensi ecclesiae refirmamus ipsam Tarrachonensem provinciam; ut in ea debeatis deinceps et suffraganeos episcopos ordinare, et concilia secundum formam canonicam celebrare, et omnia juxta metropolitanam curiam largiente Domino providere; salva in omnibus Apostolicae Sedis auctoritate et reverentia²³⁴⁸.

El projecte de restitució urbana i territorial encarregat a l'arquebisbe Oleguer era impossible de realitzar sense una figura amb experiència, no tan sols en la gestió dels àmbits urbans, sinó també un guerrer; i aquest va ser Rodbertus Burdeth²³⁴⁹. El 14 de març de 1129 signaren l'acord les tres parts implicades: el comte Ramon Berenguer III, l'arquebisbe Oleguer i el cavaller normand Robert. Es consolidava l'objectiu de l'ocupació i restauració de la ciutat i seu de Tarragona així com del territori adscrit a la mateixa²³⁵⁰.

Com hem vist en capítols anteriors, després de la segona dècada del segle XII, amb dificultats però de forma progressiva, comença la restitució urbana i de la seu de Tarragona, però també la re-organització del territori amb una transformació radical. Disposem de nombrosos exemples per il·lustrar aquest fenomen, però ens centrarem en un concret en l'àrea de l'actual municipi de Vimbodí, on va tenir lloc molt dels trets característics d'aquestes transformacions. La monografia de Josep Maria Sans i Travé sobre el procés de colonització de Vimbodí en la segona meitat del segle XII constitueix una obra clau per entendre l'impacte de la conquesta cristiana i la primera fase de desenvolupament de la Vimbodí feudal en l'edat mitjana, un dels exemples més il·lustratius per entendre el procés d'assimilació del territori andalusí per part del comtat de Barcelona²³⁵¹. L'escassa documentació textual que conservem anterior a la dotació de la carta de població de Vimbodí (1151) fa referència a el Pelag/Pelat de Avimbodí. En el document emès a la fi de de desembre de l'any 1079 es defineixen les afrontacions de l'Espluga de Francolí, on se cita textualment aquest Pelag/Pelat²³⁵². Sans i Travé ja va subratllar que aquest Pelag/Pelat manifesta l'existència (anterior a la conquesta i reestructuració feudal) d'un espai territorial explotat agrícola i dotat d'abundants recursos hídrics així com forestals vinculat a la presència de boscos. Segons aquest autor, si el Pelag/Pelat estava abandonat o desocupat a la fi del segle XI, sí es va

²³⁴⁸ MARTÍ I BONET 2010: 419; reproduït a GUIDI 2015b.

²³⁴⁹ Nom de Robert Bordet tal i com apareix citat a la crònica d'Orderic Vitalis: OV, VI: 402

²³⁵⁰ Fonamental l'estudi de McCRANK, L. J.; 1988; 1999, pp. 207 i ss.

²³⁵¹ SANS I TRAVÉ 2002.

²³⁵² Cita que apareix en la concessió de Ramon Berenguer II i Berenguer Ramon II a Ponç Hug de Cervera.

mantenir viu el topònim, quedant fixat en les afrontacions territorials²³⁵³. A l'abril de l'any 1151 se cita el “pelag de Avimbodir” en les confrontacions de l'Espluga Roja (dins del terme del castell de Tarrés)²³⁵⁴. Amb posterioritat a l'establiment del monestir de Poblet el topònim Pelag/Pelat desapareix de les cites de la documentació que fa referència explícita i directa a la constitució o organització del territori de Vimbodí i el mateix monestir²³⁵⁵.

El fenomen repoblador/colonitzador de l'Espluga de Francolí, Vinaixa, Milmanda i Tarrès va haver de motivar l'establiment de camperols a l'àrea de Vimbodí abans de la pròpia constitució del terme l'any 1151²³⁵⁶. A. Altisent²³⁵⁷ i Ll. Pariu²³⁵⁸ i Bou²³⁵⁹ van plantar que l'activitat colonitzadora o repobladora de la Conca de Barberà i Vimbodí podria haver tingut lloc durant el govern de Ramon Berenguer III. No obstant això no serà fins a Ramon Berenguer IV quan es doti d'una carta de població i es fon de iure el centre poblacional de Vimbodí²³⁶⁰. El 9 d'agost de l'any 1148/1149 el cavaller Guerau de Granyena donava el castell de Milmanda a Arnau de Montpaó perquè organitzés el procés de reestructuració dels pobladors i l'explotació agrícola²³⁶¹. S'iniciava així un intent de consolidació poblacional que no va poder prosperar²³⁶². La carta de poblament de Vimbodí concedida pel comte de Barcelona Ramon Berenguer IV el 30 de novembre de l'any 1151 (?) constitueix una de les nostres principals fonts de coneixement per a l'estudi del trànsit de la Vimbodí altmedieval a la plenament medieval²³⁶³. En el document es fixaven els límits territorials, però també es concedien els privilegis i autoritzacions a la població per poder explotar els recursos forestals de la nova configuració administrativa. La re-estructuració territorial de Vimbodí va fixar els seus límits a l'Espluga de Francolí en la part oriental, resseguint la Serra de Gimennells fins al riu Milans, les Ermites, la parellada de l'Escombra i la vall de la font del Codòs. En el migdia limitava amb el terme de les Ermites. Per la banda nord-oriental amb el terme de Vinaixa i les quadres Sobiranes en un lloc on l'aigua s'escorre cap a Tarrés. Recordem que amb anterioritat l'àrea del Pelag/Pelat d'Avimbodí (Castellfollit) quedava dins el terme del Castell de Tarrés i que els testimonis textuais fan referència a l'existència de camperols en el Codòs abans de la carta de població²³⁶⁴.

Com acabem de veure, es restaurava definitivament la seu i ciutat, donant començament a una nova era en la història de Tarragona. La ciutat medieval de principis i mitjans del segle XII heretaria les restes materials de la ciutat romana i la visigòtica però, constituïria una nova realitat urbana, plenament medieval²³⁶⁵. L'antic *ager Tarraconensis* romà i visigòtic, un extensíssim territori adscrit a la ciutat de Tàrraco,

²³⁵³ SANS I TRAVÉ 2002: 21.

²³⁵⁴ ALTISENT 1993: 125, DOC. 137. SANS I TRAVÉ 2002: 21.

²³⁵⁵ Ni tan sols apareix en el document emès per Ramon Berenguer IV el 18 d'agost de l'any 1151, pocs mesos abans de la dotació de la carta de poblament de Vimbodí, SANS I TRAVÉ 2002: 22.

²³⁵⁶ SANS I TRAVÉ 2002: 22.

²³⁵⁷ ALTISENT 1974: 27.

²³⁵⁸ PARÍSI BOU 1967: 35.

²³⁵⁹ PARÍSI BOU 1977.

²³⁶⁰ SANS I TRAVÉ 2002:21.

²³⁶¹ SANS I TRAVÉ 2002: 18-19.

²³⁶² CARRERAS I CASANOVAS 1989: 2.

²³⁶³ SANS I TRAVÉ 2002:21-32.

²³⁶⁴ Sobre el territori de Vimbodí i Poblet durant l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana fonamental GUIDI 2015a.

²³⁶⁵ GUIDI, VILLUENDAS 2012.

esdevindria un espai molt més reduït, el Camp de Tarragona. Les profundes transformacions derivades de la desaparició de l'estat romà, la constitució d'una franja fronterera entre els nous actors polítics (al-Andalus i el comtat de Barcelona) i la formació d'una societat plenament feudal havien modificat radicalment ciutat i territori.

Conclusions.

La incorporació de Tàrraco i el llevant mediterrani l'any, 474 d.C. al *Regnum Gothorum* marcava el final d'una hegemonia política romana, que havia durat més de set segles. Nos amos, velles servituds: malgrat el canvi i les resistències de diversos sectors de les elits urbanes i rurals, feia temps que venien produint-se profundes transformacions socials, econòmiques i ideològiques. La fallida dels sistema de vil·les no va suposar la seva total desaparició, sinó que aquests van ser els eixos en torn als quals van pivotar les noves estratègies d'hàbitat. Les vil·les, autèntics palaus rurals (*palatia in rure*) van patir profundes transformacions que l'arqueologia ha documentat com s'aprecia a les vil·les de Els Munts i Darró, dos exemples paradigmàtics. La dilatada transformació de l'*ager* característic de l'antiguitat al *saltus* altmedieval va tenir lloc molt abans de la invasió islàmica: a partir dels segles III-V d.C., moment a partir del qual es documenta al poblament rural una progressiva nuclearització i reducció d'assentaments.

La fallida del sistema romà de *villae* al segle V d.C va iniciar aquest procés que es consolidar a partir de l'any 714 amb la desaparició de Tàrraco i la constitució d'un nou ordre en les relacions entre els fragmentaris poders peninsulars. Definim els assentaments estudiats entre els segles V-VIII d.C. com a unitats integrades en major o menor grau per unitats domèstiques unifamiliars que s'associen a altres explotant de manera individual o col·lectiva al territori. Es tractaria d'un conjunt més o menys extens de famílies lligades sota un lideratge clànic, basat més en l'experiència i la tradició que no pas en l'acumulació de recursos econòmics i en la capacitat de coacció. La intervenció militar del comtat de Barcelona i la constitució d'una xarxa (superposada i articulada amb els assentaments preexistents) de torres i castells es constituïa a la vegada que la figura del senyor feudal amb una àmplia comunitat camperola adscrit a ell. Les famílies (integrades per *collaterales et consanguinei*) són ara dirigides políticament a poblar determinades àrees: es concentra la població i es diversifica la producció econòmica. Les cases i poblats són cada vegada més elaborats i participen d'una sèrie d'estructures comunitàries que donen suport a assentaments cada vegada més extensos i complexos, com podem apreciar a Olèrdola.

La frontera entre al-Andalus i els poders cristians del nord (ja sigui franc o comtal) mai va ser estàtica, ni cronològica ni territorialment. Considerem, així doncs, que hem de distingir cinc grans períodes, i dins de cada període la frontera va assimilar un espai territorial diferent. La primera fase està relacionada amb la conquesta (mediant pactes o episodis militars) portada a terme pels àrabs i la seva consolidació política al territori. Aquesta fase va així doncs des de la conquesta durant la segona dècada del segle VIII (714-719/720) fins l'any 801 en que es conquerida militarment la ciutat de Barcelona pels carolingis. Es tracta de quasi un segle d'inestabilitat polític-militar a l'antiga *Tarraconense*, ara sota domini dels nous conqueridors. La *Provincia Tarraconense* romano-visigòtica va esdevenir el Ath-Thaghr al-Alà o Marca Superior andalusí, una divisió administrativa i militar al nord-est d'al-Andalus a la vall del riu Ebre amb capitalitat a Saragossa.

La segona gran fase la compren el moment de major estabilitat territorial, entre l'any 801 fins a principis del segle XI (dècada de 920 dC.). Durant aquest període la frontera es fixa al riu Llobregat. Considerem que és en aquest moment quan tenen lloc dos esdeveniments fonamentals: la desaparició definitiva de Tarragona com protagonista

polític i la consolidació de contingents poblacionals àrabs i berbers al territori (especialment al Penedès i possiblement la Conca de Barberà). Durant tot el segle IX d.C. es pot parlar d'una frontera estàtica entre el Ath-Thaghr al-Alà andalusí i la *Marca Hispanica* carolíngia. Novament els matisos són importants: el Ath-Thaghr al-Alà és una unitat polític-administrativa andalusina; però la *Marca Hispanica* carolíngia/comtal és una denominació geogràfica sense cap tipus d'implicació política o militar.

Durant la tercera fase la frontera passa del riu Llobregat al riu Gaià en una progressiva conquesta del territori andalusí per part dels barons comtals de l'actual Penedès. Aquesta fase va des de l'any 920 fins a finals del segle X d.C. En 70 anys l'avanç es ferm i es consolida una nova realitat territorial: la formació del *territorio Penetense* i la fixació *in marcha extrema* dels poders cristians al Camp de Tarragona. En aquesta tercera fase d'avanç) tot el segment septentrional de l'antic *ager Tarraconensis* va passar de ser andalusí a ser un conjunt de territoris caracteritzats per la presència de castells termenats. No obstant això, el poder andalusí encara es hegemònic al territori, encapçalat per la fortalesa de Siurana i la delimitació del districte de la important medina de Tortosa. La intervenció carolíngia després de la desaparició del *Regnum Gothorum* va significar la constitució d'una Marca/frontera, la *Marca Hispanica*, concepte que no es pot identificar amb una realitat política o administrativa, però sí amb un espai regional que abastava des dels Pirineus fins amb els límits amb al-Andalus. El terme de *Marca* mai es va concretar en una realitat polític-administrativa en el cas de l'imperi carolingi o el comtat de Barcelona. Les fonts textuais del segle XI d.C. ens parlen d'una "marcha extrema" quan fan referència amb els límits meridionals en contacte amb al-Andalus. No serà el mateix la *marcha extrema* de finals segle X que la de finals del segle XI d.C., ja que el concepte –netament geogràfic- està condicionat per l'avanç comtal cap al sud.

Des de finals del segle X fins a la restauració de la seu metropolitana de Tarragona (1119/1128) caracteritzem la quarta fase de la frontera; el moment en que la xarxa de fortificacions andalusines conviu amb el procés de reorganització feudal portat a terme pel comtat de Barcelona. El riu Gaià es consolida com una autèntica línia fronterera vers la punta de llança andalusina de Siurana, situada a la Serra de Prades. El Camp de Tarragona romandrà sota l'òrbita del comtat de Barcelona però assetjada pel poder militar andalusí de Siurana i altres fortificacions. En aquest moment es impulsat el *revival* urbà de Tarragona i apareix l'esquema territorial del Camp de Tarragona sota domini directe i efectiu comtal. La darrera fase és la mes curta cronològicament, abastant des de la restauració de la seu metropolitana de Tarragona (1119/1129) fins la conquesta de Tortosa i Siurana (1148/1153). En dos dècades el poder polític i militar andalusí desapareix definitivament de Catalunya, moment en que es multipliquen les cartes de poblament, franqueses i privilegis amb l'objectiu de (re)organitzar el territori i gestionar l'arribada de nous colonitzadors.

Així doncs, el concepte de frontera altmedieval no és estàtic: es tracta d'un fenomen històric extraordinàriament complex i dinàmic, en canvi constant, tant en la seva configuració geogràfica com en el seu desenvolupament cultural o social. Des de l'any 714 fins la conquesta de Tortosa i Siurana (1148/1153) la frontera entre el comtat de Barcelona i al-Andalus va anant modificant-se constantment. Per altra banda el cas de l'epicentre de l'antic *ager Tarraconensis* (El Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Muntanyes de Prades) és realment un cas especial: no podem parlar d'una frontera, hem

de caracteritzar-lo com dues fronteres (la andalusina i la comtal) amb un territori enmig que ha estat definit per la historiografia tradicional com “terra de ningú”. El nostre treball ha posat de relleu com aquesta “terra de ningú” mai va deixar d’estar poblada. No obstant això, no es pot parlar de una continuïtat ocupacional o poblacional. Del registre arqueològic i les fonts textuais es pot plantejar dos fenòmens paral·lels: en primer lloc l’existència de població, en segon terme la ruptura radical amb les antigues formes d’explotació del territori romanes i postclàssiques.

L’existència durant els segles VIII i IX d.C., de comunitats locals al marge dels poders sociopolítics enfrontats ha de ser proposada amb matisos: la toponímia registra un elevat nombre d’enclavaments d’origen andalusí, i la presència de les parròquies (*parrochiae*) rurals està demostrada per als segles altmedievals. No obstant això, el poblament dispers en altiplans i coves respon a aquest esquema, com de la mateixa forma ho va ser l’estratègia de reocupació i reutilització de les estructures pròpies del paisatge romanitzat. Ambdues tendències, poblament dispers i reocupació dels espais precedents, es consoliden amb l’activitat dels senyors feudals que controlen el territori i sobretot gestionen els excedents de la producció. La nostra hipòtesis subratlla que el caràcter dispers no respon a un buit poblacional, sinó a la consolidació de noves estratègies d’hàbitat com les que trobem a diferents casos que hem pogut estudiar monogràficament. En un espai geogràfic concret poden habitar diversos nuclis familiars que estan en contacte entre sí i participen d’una realitat comú (matrimonial, religiosa, cultural, econòmica, etc...) sense que es constitueixin centres aglutinadors. En aquest context són escasses les pressions fiscals i ideològiques de més enllà dels rius Llobregat i Gaià; i per tant nul l’intervencionisme per part de cap tipus d’elit per constituir vilatges o centres poblacionals²³⁶⁶. Aquestes àrees de poblament semblen respondre a una *frequència ocupacional* vinculada als cicles de construcció-reconstrucció dels espais residencials estretament vinculats a les explotacions dels recursos naturals i a la iniciativa de la societat camperola que poc a poc anirà reorganitzant-se en el context de l’expansió del comtat de Barcelona.

El cas de la *civitas* de Tàrraco constitueix sense cap dubte un dels factors més determinats en la configuració del territori fronterer. La ciutat no va romandre despoblada durant l’alta edat mitjana, ja que considerem que va albergar un nucli de caràcter agropecuari del tipus vilatge (balda en àrab) que seria anàleg als *vicii* de la Catalunya Vella: un espai articulador d’un territori rural amb una posició central en una societat eminentment camperola. Molt lluny quedava ja l’esplendor urbà de l’antiga Tàrraco, que va romandre com un monumental esquelet d’edificis a la ribera del Mediterrani. Les restes arquitectònics i urbanístics de la ciutat van romandre en peus, com mostra el reaprofitament sistemàtic del segle XII i XIII de les estructures romanes i visigodes. No obstant això, no seria fins a l’any 1119/1129 que no podrem parlar d’una vida urbana a Tarragona.

En la configuració de la frontera altmedieval, amb la desaparició de Tarragona com protagonista del territori, apareixen noves realitats micro-regionals: l’antic *ager Tarraconensis* va donar pas de forma progressiva durant el segle X d.C. a altres realitats menys extenses territorialment, però amb el total protagonisme polític, administratiu,

²³⁶⁶ GUIDI 2010: 119 i ss.

social i econòmic a la regió. Són els casos de la *civitas* d'Olèrdola i la formació del *territorio Penetense* (el Penedès històric) o la fortalesa de Siurana i la seva densa xarxa de torres i castells.

Per la banda andalusina el protagonisme directe en la franja fronterera el va encapçalar la fortalesa de Siutana, no la medina de Tortosa. No obstant això, encara a avui en dia es plantegen molts dubtes sobre el rol que va jugar ciutat tortosina. Per la banda comtal la ciutat de Barcelona quedava cada vegada més allunyada de la frontera i seran altres poders locals, materialitzats en els castells termenats, els que portaran a terme el procés d'assimilació territorial. Es podria afirmar que durant l'alta edat mitjana els grans poders que es concentraven en les antigues *civitates* d'origen romà va desaparèixer per re-estructurar-se en realitats polítiques més reduïdes: fortificacions, castells, torres, *vicii*, viles, etc. Un poblament que tenim documentat textualment al Camp de Tarragona des de mitjans del segle X d.C.. Les informacions que ens aporta l'arqueologia també apunta a un poblament dispers de tipus rural a les valls agrícoles del Camp de Tarragona i la Conca de Barberà. Les necròpolis i la presència de vilatges com el del barranc de Castellfollit, a Vimbodí així com la toponímia, revela una forta presència andalusina al territori.

Resumint, en línies generals es té que començar a plantejar que el llarg període històric que transcorre entre la conquesta àrab del segle VIII fins la (re)conquesta comtal del segle XII està lluny d'esser un moment obscur i confús en el que va existir una autèntica desaparició de contingents poblacionals: en definitiva un desert humà. Com hem vist al llarg d'aquestes pàgines tant la documentació textual com l'arqueologia a punten a una radical transformació del paisatge humà a les comarques de Tarragona durant els segles VIII-XII. L'alta edat mitjana al nostre territori no va ser com la de la Catalunya Vella; tampoc va assolir els trets de les comunitats andalusines de Tortosa, el nord de València o Aragó, per citar espais propers geogràficament. El nostre territori (Camp de Tarragona, Conca de Barberà, sistema muntanyenc de Prades i Penedès) es va constituir durant quasi cinc segles com una franja fronterera dinàmica. Les característiques poblacionals es poden definir gràcies a l'arqueologia. Petits vilatges, cases bastides amb pedres, cabanes, sitges, necròpolis isolades, el panorama és molt diferent del poblament romà i el plenament medieval (segles XIII-XV), però similar al visigòtic, com demostren els jaciments postromans de Torre Bargallona (Cambrils) o la Solana (Cubelles). L'arqueologia ens aporta dades més enllà dels esdeveniments polítics i militars que es citen a les cròniques i annals. Gràcies a l'arqueologia podem plantejar que l'alta edat mitjana va ser una continuació de les formes i estratègies d'hàbitat respecte a l'antiguitat tardana.

La fallida i desaparició de l'estat romà a finals del segle V d.C., la desaparició del paganisme i el sorgiment del cristianisme, la transformació econòmica i social, ideològica i política, durant l'antiguitat tardana no va alterar l'estatus d'entitat urbana i capital regional de Tàrraco. Durant els segles VI-VII d.C. Tarragona va continuar sent una de les ciutats més rellevants de la Península Ibèrica. La documentació arqueològica i documental ho confirma. No obstant això, al començament del nostre treball vam subratllar el caràcter excepcional de Tarragona com l'única antiga capital provincial romana que va romandre abandonada després de les conquestes àrabs de la segona meitat del segle VIII d.C. Mèrida, Braga, Cartagena o Còrdova testimonien arqueològica i documentalment una continuïtat en les formes de vida urbanes; altres

ciutats com Saragossa, Barcelona, Tortosa o Girona també manifesten aquesta continuïtat. El cas de Tarragona és diferent, després de segles de vida urbana, durant quasi cinc segles (VIII-XI d.C.) la ciutat de Tàrraco apareix als textos àrabs com una balda, un vilatge. No obstant això, des de finals del segle XI i sobretot durant la primera meitat del XII es produeix el revival edilici a l'antiga ciutat romano-visigoda; fenomen vinculat a la presència d'elits (el comtat de Barcelona, l'església, la host normanda...). L'arqueologia urbana no ha pogut documentar aquesta balda andalusina a Tarragona, però aquesta va tenir que existir. Tenim indicis d'una continuïtat poblacional, però aquesta realitat està llunyana de les formes de vida urbanes romanes i visigodes o feudals.

Es podria dir que els segles VIII-IX són un epíleg dels segles anteriors. Sí va haver una transformació radical: la implantació progressiva al territori (tant per part dels poders andalusins com comtals) d'una xarxa de fortificacions totalment nova; però aquesta transformació va produir-se a partir del segle X. És precisament a partir d'aquest moment quan podem parlar d'una forta presència d'elements andalusins que conviuen amb l'avanç dels poders feudals del nord. Per altra banda la documentació textual emesa pels monestirs o la cancelleria comtal no planteja un paisatge abandonat. El Camp de Tarragona i la resta de les comarques apareixen sempre vinculades a alous amb masos, cases, viles, horts, camins, castells, etc, ja des de mitjans del segle X d.C. L'alta edat mitjana, un període tradicionalment fosc, gracies a l'estudi de la toponímia, les fonts textuals (musulmanes i cristianes) i l'arqueologia, apareix així com una alta edat mitjana extraordinàriament rica. Manca molt treball per fer; considerem que aquesta humil contribució és com una porta que s'obre per donar pas a un nou estadi de la investigació on s'obren moltes portes encara per explorar. No pretenem aquí tancar el tema; tot el contrari. Considerem que, per l'abundància de dades arqueològiques i la riquesa de les fonts documentals, és necessari continuar aquest treball de recerca.

Bibliografia.

Catàleg del IPAC (2009). (Inventari de Patrimoni Arqueològic de Catalunya) Comarques de l'Anoia, Garraf, Alt Penedès i Baix Penedès, Alt Camp, Baix Camp, Camp de Tarragona, Conca de Barberà. Generalitat de Catalunya, Veure el dossier arqueològic.

Catàleg de paisatge del Camp de Tarragona, Unitat de Paisatge 5: Muntanyes de Prades, Generalitat de Catalunya, Departament de Política Territorial i Obres Públiques, Observatori del Paisatge.

CATALUNYA ROMÀNICA 1995 (si no s'especifica entrada i autor).

AA.VV. (1995). Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona.

MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007.

BOSCH, J.M; GAMARA, A. i MOLIST, N.(dir.), *Memòria de la intervenció arqueològica i de restauració 2004 – 2006, Museu Arqueològic de Catalunya-Olèrdola*, Memòria Inèdita, Serveis Centrals del IPAC (Inventari de Patrimoni Arqueològic de Catalunya), Barcelona, 2007.

Planimetria Arqueològica de Tàrraco: PAT 2007.

FIZ, I., GUITART I DURAN, J., MACIAS, J.M., MIRÓ I ALAIX, M.T., PIÑOL, LI. (2007). *Planimetria arqueològica de Tàrraco*; Tarragona
Islam a Catalunya 1998.

TARRACO. ARQUITECTURA Y URBANISMO 2012

MAR, R. i RUIZ DE ARBULO, J. (editors) (2012); *Tarraco. Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana. Volumen I. De la Tarragona ibèrica a la construcció del temple de Augusto*, Documents d'Arqueologia Clàssica 5, Tarragona.

TARRACO. ARQUITECTURA Y URBANISMO 2015

MAR, R. i RUIZ DE ARBULO, J. (editors) (2015); *Tarraco. Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana. Volumen II. La ciudad imperial*. Documents d'Arqueologia Clàssica 6, Tarragona.

AAVV.

AA.VV. (1960). *Glosarium Mediae Latinitatis Cataloniae. Voces latinas y romances documentadas en fuentes catalanas del año 800 al 1100*. Universidad de Barcelona. Escuela de Filología de Barcelona del CSIC. Barcelona.

AAVV 1971.

AA.VV. (1971), *Els castells catalans*. Dalmau editors. Barcelona.

AAVV 1982.

AA.VV. (1982). *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Barcelona.

AAVV 1993.

AA.VV. (1993). *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*. Barcelona.

AAVV 1996.

AA.VV. (1996). *L'homme et la nature au Moyen Age*. Editions Errance, París.

AAVV 1997a.

AA.VV. (1997). *Ceràmica medieval catalana*. Actes de la taula rodona celebrada a Barcelona. Quaderns científics i tècnics, 9. Diputació de Barcelona. Barcelona.

AAVV 1997b.

AA.VV. (1997). *Contextos ceràmics d'època romana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*. Arqueomediterrànea, 2.

AAVV 1997c.

AA.VV. (1997). *Techniques et économie antiques et médiévales. Le temps de l'innovation*. Editions Errance, París.

AAVV 1998.

AA.VV. (1998). *L'Islam a Catalunya*. Institut Català de la Mediterrània, Barcelona.

AAVV 1999.

AA.VV. (1999). *Del Romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense Mediterània entre els segles IV i X*. Enciclopèdia Catalana. Barcelona.

AAVV 2003a.

AA.VV. (2003). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetànica oriental*. Generalitat de Catalunya. Barcelona.

AAVV 2003b.

AA.VV. (2003). *Eines i instrumental metàl·lic medieval (s. V-XV dC)*. Museu Arqueològic de l'Esquerda. Roda de Ter.

AAVV 2004.

AA.VV. (2004). *Actes del Congrés. Castells medievals a la Mediterrània nordoccidental*. Museu Etnològic del Montseny. Arbúcies.

AAVV 2013.

AA.VV. (2013); *Amphitheatrum, memoria martyrium et ecclesia*. Les intervencions arqueològiques a l'amfiteatre de Tarragona (2009-2012); Tarragona. Dibuixos de Jordi-Lluís Rovira Canyelles.

ABADAL 1952.

ABADAL R. d. (1926-1952). *Catalunya carolingia II, Els diplomes carolingis a Catalunya*, Barcelona.

ABADAL 1953: 5-54.

ABADAL, R. d. (1953). "El paso de Septimania del dominio goda al franco a través de la invasión sarracena, 720-768", *Cuadernos de Historia de España*, XIX, pp. 5-54.

ABADAL 1955.

ABADAL, R. d' (1955). *Catalunya carolíngia. III. Els comtats de Pallars i Ribagorça*. 2 vol. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

ABADAL 1958

ABADAL, R. d. (1958). *Els primers comtes catalans*. Barcelona.

ABADAL 1961.

ABADAL, R. de (1961). "La Pre-Catalunya (segles VIII, IX, X i XI)". (F.Soldevila editor). *Història dels catalans* (vol. II). Barcelona: Ariel.

ABADAL 1986.

ABADAL, R. d. (1986). *Dels visigots als catalans, I. La Hispània visigòtica i la Catalunya carolíngia*. Barcelona.

ACIÉN ALMANSA 1989:135-150.

ACIÉN ALMANSA, M. (1989). "Poblamiento y fortificación en el sur de al -Andalus. La formación de un país de Husun". *III Congreso de Arqueología Medieval Española I*, Oviedo, pp. 135-150.

ACIÉN ALMANSA 1995: 7-36.

ACIÉN ALMANSA, M. (1995). "La fortificación en al-Andalus". *Archaeologia Medievale*, XXII, pp. 7-36.

ACIÉN ALMANSA 1998a: 291-305.

ACIÉN ALMANSA, M. (1998a). "El final de los elementos feudales en al-Andalus: fracaso del "incastellamento" e imposición de la sociedad islámica". *L'Incastellamento: Actas de las Reuniones de Girona y de Roma*, Girona i Roma, pp. 291-305.

ACIÉN ALMANSA 1989b: 71-77.

ACIÉN ALMANSA, M. (1998b). "Els rebels del Tagr", a *L'Islam i Catalunya*, Barcelona, Museu d'Història de Catalunya i Institut Català de la Mediterrània, 1998, pp. 71-77.

ACIÉN ALMANSA 1999: 77-63.

ACIÉN ALMANSA, M. (1999). "Poblamiento indígena en al-Andalus e indicios del primer poblamiento andalusí", *Al-Qantara*, XX, pp. 47-63.

ACIÉN ALMANSA 2000: 429-441.

ACIÉN ALMANSA, M. (2000). "La herencia del protofeudalismo visigodo frente a la imposición del Estado islámico"; *Anejos del Archivo Español de Arqueología*, XXIII, pp. 429-441.

ACIÉN ALMANSA 2002: 59-75.

ACIÉN ALMANSA, M. (2002). "De nuevo sobre la fortificación del emirato"; *Mil Anos de Fortificações na Península Ibérica e no Magreb (500- 1500)*, Lisboa, pp. 59-75

ACIÉN ET ALII 1995:125-139.

ACIÉN, M., CASTILLO, F., FERNÁNDEZ GUIRADO, M.I., MARTÍNEZ MADRID, R., PERAL, C., VALLEJO, A. (1995); "Evolución de los tipos cerámicos en el S.E. de Al-Andalus"; *La Céramique Médiévale en Méditerranée Occidentale*, Rabat, pp.125-139.

ADELL 1987.

ADELL I GISBERT, J. A. (1987). *L'arquitectura romànica, Els Llibres de la Frontera*, Barcelona.

ADELL 1995: 127-130.

ADELL I GISBERT, J. A. (1995). "L'edifici de la catedral de Tarragona, Catalunya Romànica", Vol. XXI, *El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà*, Barcelona, pp. 127-130.

ADELL 1995: 130-132.

ADELL I GISBERT, J.A. (1995) "El claustre, Catalunya Romànica", Vol. XXI, *El Tarragonès, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà*, Barcelona, pp. 130-131.

ADSERIAS et alii 1997:923-938.

ADSERIAS, M., & alii. (1996-1997). "La transformació urbana de Tàrraco al segle IV dC. Noves dades arqueològiques". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 37, pp. 923-938.

ADSERIAS et alii 2010a: 49.

ADSERIAS, M., & alii. (2010a). "Els enterraments de la Mineta (Cambrils, Baix Camp)". *Preactes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Tarragona, p. 49.

ADSERIAS et alii 2010b:10-11.

ADSERIAS, M., & alii. (2010b). "Els enterraments tardoantics del jaciment de Mas dels Quarts (Perafort, Tarragonès)". *Preactes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Tarragona, pp. 10-11.

ADSERIAS et alii 2011: 191-199.

ADSERIAS, M & allí (2011). "Noves aportacions als conjunts funeraris entre els segles IV i VII: Mas dels Quarts (Perafort, Tarragonès) i La Mineta (Cambrils, Baix Camp)". *Actes del IV Congrés d'Arqueologia medieval i moderna a Catalunya*, vol. I, Barcelona, pp. 191-199.

ADSERIAS, MUÑOZ, SARDÀ 1989a.

ADSERIAS, M., MUÑOZ, J. A. SARDÀ, M. (1989a). "Carta Arqueològica de la comarca de la Conca de Barberà", Servei Arqueològic de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, Inèdit.

ADSERIAS, MUÑOZ, SARDÀ 1989b:135-150.

ADSERIAS, M., MUÑOZ, J. A., SARDÀ, M. (1989b). "Enterraments medievals en el Tossal de les Forques (Vimbodí)". *Aplec de treballs*, 9, pp. 135-150.

ADSERIAS, MUÑOZ, SARDÀ 1989c: 240.

ADSERIAS, M., MUÑOZ, J. A., SARDÀ, M. (1989c). "El Tossal de les Forques, Vimbodí (Conca de Barberà)", *Bulletí Arqueològic*, època V, núm. 12, pp. 240.

ADSERIAS, MORER, NAVAJAS et alii 1997.

ADSERIAS, M., MORER, J., NAVAJAS, M.C. et alii, (1997), "Memòria de la intervenció arqueològica realitzada a Plans d'en Jori, Montblanc, Conca de Barberà", Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació, Direcció General de Patrimoni Cultural, Àrea de Coneixement i Recerca, Centre d'Informació i Documentació del Patrimoni Cultural. Barcelona.

ADSERIAS, MORER, RIGO 1999: 199-206.

ADSERIAS, M., MORER, J., RIGO, A. (1999). "La vil·la dels Plans d'en Jori (Montblanc, Conca de Barberà)", Tàrraco 99, Arqueologia d'una capital provincial romana, *Documents d'Arqueologia Clàssica*, núm. 3, pp. 199-206.

ADSERIAS, POCIÑA, REMOLÀ 2000:137-154.

ADSERIAS, M., POCIÑA, C. A., i REMOLÀ, J. A. (2000). L'hàbitat suburbà portuari al sector afectat pel PERI 2 (Jaume I - Tabacalera). Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana, Tarragona, pp. 137-154.

AGRAZ, MENCHÓN 1992.

AGRAZ, J; MENCHÓN, J.J. (1992). *Memòria de la Intervenció arqueològica a les quadres de*

l'antic escorxador de Tarragona (Camp de Tarragona), inèdita.

AGUSTÍ 2000: 111-113.

AGUSTÍ, MATARÓ, B. (2000). “Les Goges. Un cementiri entre els segles VII i IX (Sant Julià de Ramis, Girona)”, a MNAC (coord.), *Catalunya a l'època carolíngia: Art i cultura abans del romànic (segles IX i X)*, Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC), p. 111-113.

ALBAREDA, ALONSO, BIOSCA et ALII 1985.

ALBAREDA, M. J., ALONSO, M., BIOSCA, A., MOLIST, N., PUIG, F., PUIG, J. M., MELIAN, R., SAORIN, A. (1985). “Resultats de les excavacions arqueològiques portades a terme dins el Pla de l'Atur a Sant Boi de Llobregat (Baix Llobregat)”, *Tribuna d'Arqueologia, 1984-1985*, Generalitat de Catalunya. Barcelona.

ALESAN, MALGOSA, SAFRONT 2007.

ALESAN, A., MALGOSA, A., SAFRONT, S. (2007). La Solana. Estudi antropològic de les restes del jaciment. En E. BARRASETAS (Coord.), *La Solana. Memòria de l'excavació arqueològica del jaciment (pág. Estudi annex)*. Barcelona.

ALEGRET 1923: 77-80.

ALEGRET, A. (1923). “El castillo del Rey”, *Butlletí Arqueològic*, núm. 14, Tarragona, pp. 77-80.

ALEU 1988.

ALEU, M. (1988). *El castell de Pilats*, Tarragona, inèdit.

ALFÖLDY 1991.

ALFÖLDY, G. (1991). *Tarraco*, “Forum”, núm. 8, (Tarragona).

ALLUÉ, OLLÉ, OTIÑA et alii 2010: 173-180.

ALLUÉ, E.; OLLÉ, A.; OTIÑA, P.; VALLVERDÚ, J.; VERGÈS, J.M. (2010). “Estudi arqueobotànic d'una sitja del segle iv aC a la placa de Sant Andreu (la Selva del Camp, Tarragona)”, *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural*, Documenta 16, Institut Català d'Arqueologia Clàssica; Tarragona, pp.173-180.

ALMUNI 2005.

ALMUNI, V. (2005). La catedral romànica de Tortosa. Aproximació documental a la seva història, a: *Recerca*, 8, Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre i Centre d'Estudis Històrics Comarcals del Baix Ebre, pp. 211-250.

ALÒS, SOLANES 2010.

ALÒS, C., SOLANES, E. coord. (2010). *Catàleg de la col·lecció de materials andalusins del Museu de la Noguera*, Balaguer.

ALTISENT 1993.

ALTISENT, A. (1993). *Diplomatari de Santa Maria de Poblet, Volum I, Anys 960-1177*, Abadía de Poblet-Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.

ALTURO 1985.

ALTURO, J. (1985). *L'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200*, 3vols. Fundació Noguera. Barcelona.

ÁLVAREZ, DAZA 2010: 155-162.

ÁLVAREZ PÉREZ, A.; DAZA BRUNET, R. (2010). “La base geològica. Trets generals del Quaternari i la seva relació amb els assentaments d'època romana”, *Ager Tarraconensis 1*.

Aspectes històrics i marc natural, Documenta 16, Institut Català d'Arqueologia Clàssica; Tarragona, pp. 155-162.

AMENGUAL 1984: 5-17.

AMENGUAL, J. (1984). "L'església de Tarragona al començament del segle V, segons la correspondència de Consentius a sant Agusti", Randa, núm. 16, Barcelona, pp. 5-17.

ANDREA, NICCOLUCCI.

ANDREA, D., NICCOLUCCI, F. (Coord.), (2000). *Atti del I Workshop Nazionale di Archeologia Computazionale*. Firenze.

AQUILUÉ, DUPRÉ 1986.

AQUILUÉ, X., DUPRÉ, X. (1986). *Reflexions entorn de Tàrraco en època tardo-republicana*, "Forum", núm. 1, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, (Tarragona).

AQUILUÉA 1992: 25-33.

AQUILUÉ, X. (1992). *Comentaris entorn a la presència de ceràmiques de producció africana a Tàrraco*, "Miscel·lània arqueològica a Josep M. Recasens", Estarraco-Port de Tarragona, Tarragona, pp. 25-33.

AQUILUÉ 1993.

AQUILUÉ, X. (1993). *La sede del Col·legi d'Arquitectes: una intervenció arqueològica en el centro històric de Tarragona*; Tarragona.

AQUILUÉ 1997: 1169-1185.

AQUILUÉ, X. (1996-1997). "Referent a les estructures de l'antiguitat tardana de la Plaça de Rovellat (Tarragona)". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. 37, pp. 1169- 1185.

AQUILUÉ

AQUILUÉ, X. (2003). Estado actual de la investigación de la Terra Sigillata Africana en la Península Ibérica en los siglos VI-VII. Anejos de Archivo Español de Arqueología, XXVIII, pp. 11-20.

AQUILUÉ, DUPRÉ, RUIZ DE ARBULO 1991.

AQUILUÉ, X., DUPRÉ, X., RUIZ DE ARBULO, J. (1991). *Tarraco. Guia arqueològica*, ed. El Mèdol, Tarragona.

ARACIL, J. (1978). *Aracil, Introducció a la dinàmica de sistemes*, Alianza Universidad, 205. Alianza Editorial, Madrid, 1978.

ARBEOLA 1987: 125-134.

ARBEOLA, J. (1986-1987). "Per una noa interpretació del "Codex Veronensis" i les esglésies visigòtiques de Tàrraco", Butlletí Arqueològic, època V, núms. 8-9, Tarragona, pp. 125-134.

ARBEOLA 2000: 45-72

ARBEOLA, J. (2000). "Dertosa a l'antiguitat tardana. Consideracions sobre els espais culturals". *Nous Col·loquis IV. Centre d'Estudis Francesc Martorell*. Tortosa, pp. 45-72.

ARBEOLA 2008:79-96.

ARBEOLA, J. (2008). "Dertosa a l'antiguitat. Aspectes d'una estructura urbana incògnita". *Citerior 4*. Tarragona, pp. 79-96.

ARBÓS 2003: 225-237.

ARBÓS, E. (2003); "Excavacions arqueològiques a l'església de Santa Maria de Veciana", *Tribuna d'Arqueologia 1999-2000*, pp. 225-237.

ARCE 2005.

ARCE, J. (2005); *Bárbaros y romanos en Hispania, 400-507 A.D.*, Madrid, 2005.

ARCE, RIPOLL 2001: 21-54.

ARCE, J., RIPOLL, G. (2001); "Transformación y final de las villae en occidente (siglos IV-VIII): problemas y perspectivas"; *Arqueología y Territorio Medieval*, pp. 21-54.

ARCO 1914.

ARCO, Á. (1914). *La primitiva catedral de Tarragona. Santa Tecla la Vieja. Estudio Arqueológico*, Tarragona.

ARIAS 1987

ARIAS, G. (1987). *Repertorios de caminos de la Hispania Romana*. Cádiz.

AROLA, BEA 2002: 75-95.

AROLA, R., BEA, D. (2002). La vil· la romana d'Hort del Pelat (Riudoms, Baix Camp). *Butlletí Arqueològic*, 24, pp. 75-95.

ARRAYÁS 2002.

ARRAYÁS, I. (2002). Morfologia històrica del Territorium de Tarraco en época tardo republicana romana o ibèrica final (s.III-I a.C.): Cadastres i Estructures rurals. Bellaterra: Tesi doctoral.

ARRAYÁS 2005.

ARRAYÁS, I. (2005). *Morfologia Històrica del territorio de Tarraco (ss. III-I aC)*, Edicions de la Universitat de Barcelona. Barcelona.

ARROYO, MENCHÓN 1995.

ARROYO, P., MENCHÓN, J.J. (1995); *El Consell Comarcal a l'antic hospital*, Consell Comarcal del Tarragonès, Tarragona.

AYMANÍ 1997: 45-56.

AYMANÍ DOMINGO, G. (1997). "Les esglésies troglodítiques del Penedès", *Miscel·lània Penedesenca XXII*, pp. 45-56.

AYMANÍ 2001: 95-108.

AYMANÍ DOMINGO, G. (2001). "Cavitats modificades per l'acció humana, una forma de trogloditisme", *Miscel·lània Penedesenca XXVI*, pp. 95-108.

AZKARATE 2002: 115-140.

AZKARATE, A. (2002). "De la Tardoantigüedad al medioevo cristiano. Una mirada a los estudios arqueológicos sobre el mundo funerario, a D. Vaquerizo (ed.) *Espacios y usos funerarios en el Occidente Romano*, Córdoba, vol. I, pp. 115-140.

AZKARATE, SOLAUN 2003.

AZKARATE, A., SOLAUN, J. L. (2003). "Después del Imperio Romano y antes del año mil: morfología urbana, técnicas constructivas y producciones cerámicas", *Arqueología de la Arquitectura*, 2, Vitoria-Gasteiz.

AZKARATE et alii 2009: 449-500.

AZKARATE, A., & alii. (2009). Arqueología de la Alta Edad Media en el Cantábrico oriental. *Actas del Congreso "Medio siglo de Arqueología en el Cantábrico y su entorno"*, Gasteiz, pp. 449-500.

AZKARATE, QUIRÓS 2001: 25-60.

AZKARATE, A., QUIRÓS, J. A. (2001). "Arquitectura doméstica altomedieval en la Península Ibérica. Reflexiones a partir de las excavaciones de la Catedral de Santa María de Vitoria-Gasteiz", País Vasco. *Archaeologia Medievale*, pp. 25-60.

BACH 1984.

BACH, A. (1984). *Col·lecció diplomàtica del monestir de Santa Maria de Solsona: el Penedès i altres llocs del comtat de Barcelona (segles X-XV)*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.

BADIA I MARGARIT 2003: 7-38.

BADIA I MARGARIT, A. M. (2003). "Ús formal del català a la Catalunya Nova els anys 1154 i 1173?. Reflexions metodològiques sobre història, lingüística històrica i sociolingüística". A: *Estudis Romànics*, 25, pp. 7-38.

BAENA, BLASCO, QUESADA 1997.

BAENA, J., BLASCO, C., QUESADA, F. (1997). *Los SIG y el análisis espacial en Arqueología*, UAM Ediciones, Madrid.

BAILA 1999.

BAILA, M.A. (1999). *La ciutat de Tortosa: evolució de l'espai urbà: de la Dertosa romana a la ciutat vuitcentista*, Ed. Antinea, Vinaròs.

BALAGUER 1990: 83-110.

BALAGUER, A. M. (1990). "Troballes i circulació monetària: Corpus de les troballes de moneda àrab a Catalunya (s. VIII-XIII)", *Acta numismática*, 20, pp. 83-110.

BALANÀ I ABADIA 1986.

BALANÀ I ABADIA P. (1986). *Els Musulmans a Catalunya (713-1153). Assaig de síntesi orientativa*. Barcelona.

BALANÀ I ABADIA 1991.

BALANÀ I ABADIA, P. (1991). *Visió cosmopolita de Catalunya, vol. I. Relats de viatgers i escriptors (segles I aC - XIX)*. Generalitat de Catalunya, Barcelona.

BALANÀ I ABADIA 1992.

BALANÀ I ABADIA, P. (1992). *Crònica Política de la Pre-Catalunya Islàmica*, Rafael Dalmau, Barcelona.

BALANÀ I ABADIA 1993: 203-219.

BALANÀ I ABADIA, P. (1993). "Vestigis de la dominació islàmica a la Conca de Barberà. I: la toponímia del municipi de Llorac". *Aplec de treballs*, 11, pp. 203-219.

BALANÀ I ABADIA 1997.

BALANÀ I ABADIA, P. (1997). *L'islam a Catalunya (segles VIII-XII)*, Rafael Dalmau, Barcelona.

BALANÀ I ABADIA 1998.

BALANÀ I ABADIA, P. (1998). *Bibliografia comentada de l'Islam a Catalunya (713-1153)*. Lleida, Pagès.

BALIL 1969.

BALIL, A. (1969). *Excavaciones en la "Torre de Pilatos", (Tarragona). Campaña de excavaciones de 1961. Memoria*, dins "Excavaciones arqueológicas en España", (Madrid), núm. 65, Madrid.

BALIL 1976.

BALIL, A. (1976); "Las ideas urbanísticas en época augustea", *Symposion de Ciudades Augusteas*. Zaragoza.

BALLESTEROS FERRANDIS 2009: 71-80.

BALLESTEROS FERRANDIS, A. (2009), "Restitució paleoambiental de l'entorn de la cova de la Font Major (l'Espluga de Francolí mitjançant la palinologia i els sistemes d'informació geogràfica", *Aplec de Treballs*, núm. 27, pp. 71-80.

BALLESTÍN 1993.

BALLESTIN, X. (1993) *Tortosa, al-Andalus, Magrib, Orient: relacions culturals*, Recerca 93, Tortosa.

BALLESTÍN 1994: 55-119.

BALLESTÍN, X. (1994). "Prosopografia dels fuqahâ' i ulamâ' de la zona oriental del Tagr-al'Alà: Balagà, Lârida, Tûrtusa". A: Marín, Manuela (ed.), *Estudios onomástico-biográficos de al-Andalus (homenaje a José M. Fórneas)*, VI, CSIC, Madrid, ps. 55-119.

BALLESTÍN 1995.

BALLESTÍN NAVARRO, X. (1995) "Tortosa, al-Àndalus, Magrib, Orient: relacions culturals". Dins *Recerca, vol.1*. Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre, Tortosa.

BALLESTÍN 1999:41-43.

BALLESTÍN NAVARRO, X. (1999). "Els textos a l'abast. El procés de conquesta", a M. Barceló (coord.), *Musulmans i Catalunya*, Barcelona, Empúries, pp. 41-43.

BALLESTÍN 1999.

BALLESTÍN, X. (1999). "De la instauració de la *hilâfa* dels Banû Marwân -317H./ 929dC.- als Mulûk at-Tawâ'if". A: Barceló, Miquel (coord.), *Musulmans i Catalunya*, Ed. Empúries, Barcelona, ps. 79-91.

BANKS 1980.

BANKS, PH. (1980). *The topography of the city of Barcelona and its urban context in Eastern Catalonia from the third to the twelfth centuries*. Tesi doctoral. University of Nottingham.

BANKS 1990: 107-133.

BANKS, PH. (1990). "Burgus, suburbium and villanova: the extramural growth of Barcelona before A.D. 1200", *Història Urbana del Pla de Barcelona*, Barcelona, vol. II, pp. 107-133.

BARBERO, VIGIL 1974.

BARBERO, A., VIGIL, M. (1974). *Sobre los orígenes sociales de la Reconquista*, Barcelona.

BARBERO, VIGIL 1991.

BARBERO, A., VIGIL M. (1991). *La formación del feudalismo en la Península Ibérica*, Madrid.

BARCELÓ 1979: 231-261.

BARCELÓ PERELLÓ, M. (1979). La primerenca organització fiscal d'al-Andalus segons la "Crònica de 754" (95/713[4] - 138/755). Faventia, pp. 231-261.

BARCELÓ 1988: 195-274.

BARCELÓ PERELLÓ, M. (1988). "La arqueología extensiva y el estudio de la creación del espacio rural", a M. Barceló, *Arqueología Medieval a las afueras del medievalismo*, Barcelona, pp. 195-274.

BARCELÓ 1991.

BARCELÓ PERELLÓ, M. (1991). "Assentaments berbers i àrabs a les regions del Nord-Est de l'al-Andalus: El cas de l'Alt Penedès (Barcelona)"; *La Marche Supérieure d'al-Andalus et l'occident Crétien Publicaciones de la Casa de Velázquez*, Série Archéologie XV. Universidad de Zaragoza, Madrid.

BARCELÓ 1992a: 243-252.

BARCELÓ PERELLÓ, M. (1992). "Quina arqueologia per al-Andalus?" *I Coloquio hispano-italiano de arqueología medieval*, pp. 243-252.

BARCELÓ 1992b: 25-28.

BARCELÓ PERELLÓ, M. (1992). "Els establiments àrabs i berebers de l'Alt Penedès I els seus noms", a *Catalunya Romànica*, Barcelona, vol. XIX. pp. 25-28.

BARCELÓ 1995: 61-72.

BARCELÓ PERELLÓ, M. (1995). "Crear, disciplinar y dirigir el desorden. La renta feudal y el control del proceso de trabajo campesino: una propuesta sobre su articulación" a *Taller d'Història*, VI, 2, València, pp. 61-72

BARCELÓ 1997: 133-144.

BARCELÓ PERELLÓ, M. (1997). "¿Por qué los historiadores académicos prefieren hablar de islamización en vez de hablar de campesinos?" *La Prospección arqueológica. Actas del II Encuentro sobre Arqueología y Patrimonio*, Granada, pp. 133-144.

BARCELÓ 1998: 11-40.

BARCELÓ PERELLÓ, M. (1998). "Los husun, los castra y los fantasmas que aún los habitan"; *Castillos y territorio en al-Andalus*, pp. 11-40.

BARCELÓ 1999.

BARCELÓ PERELLÓ, M. (1999). *Musulmans i Catalunya*, Ed. Empúries, Barcelona.

BARCELÓ et alii 1988.

BARCELÓ PERELLÓ, M., & alii. (1988). *Arqueología Medieval. En las afueras del medievalismo*. Barcelona.

BARCELÓ, SIGAUT 2004.

BARCELÓ, M. SIGAUT, F. (2004). "The making of feudal agricultures?", en *The transformations of the Roman World*, 14, Leiden-Boston.

BARECHÉ 1982.

BARECHE, E. (1982). *Mines de Catalunya, Vimbodí (I)*. Mineralogistes de Catalunya, vol I, núm 13, p. 3-16.

BARRAÑ 1991.

BARRAL, X. (1991). *L'Art pre-romànic a Catalunya, segles IX-X*, Barcelona.

BARRAL 1994.

BARRAL, X. (1994). *Els mosaics de paviment medievals a Catalunya*, Edicions 62, Barcelona.

BLANCH 1851.

BLANCH, J. (1951). *Arxiepiscopologi de la Santa Església Metropolitana i Primada de Tarragona*, 2 vols., Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona, 1985 (reedició fasc.; 1ª ed.: Agrupació de Bibliòfils de Tarragona, Tarragona).

BARRASETAS 1988.

BARRASETAS, M. E. (1988) *Informe-memòria de la recerca-campanya d'excavacions arqueològiques a la Plaça d'Alfons XII (Tortosa)*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.

BARRASETAS 2003: 383-392.

BARRASETAS, M. E. (2003). *El jaciment de la Solana (Cubelles, El Garraf)*. Territoris antics a la Medieterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi internacional d'Arqueologia del Baix Penedès, El Vendrell, pp. 383-392.

BARRASETAS 2007.

BARRASETAS, E. (coord.) (2007). *La Solana. Memòria de l'excavació arqueològica al jaciment. Cubelles, el Garraf*. Excavacions Arqueològiques a Catalunya, Barcelona.

BARRASETAS, MARTÍ, PALET 1992: 115-122.

BARRASETAS, E.; MARTÍ, A.; PALET, J.M. (1992). "Les ocupacions d'època romana i medieval de l'Aiguacuit (Terrassa)", *Tribuna d'Arqueologia 1990-1991*, Barcelona, pp. 115-122.

BARRASETAS, JÀRREGA 1997: 131-152.

BARRASETAS, E. i JÀRREGA, R. (1997). La ceràmica trobada al jaciment de La Solana (Cubelles, Garraf)", *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*. Actes de la Taula Rodona organitzada a Barcelona els dies 6, 7 i 8 de novembre de 1996, ArqueoMediterrània, 2, Barcelona, pp. 131-152.

BARRASETAS, JÀRREGA 2001:722-729.

BARRASETAS, E. i JÀRREGA, R. (2001). La Solana (Cubelles, Garraf). Jornades d'Arqueologia i Paleontologia, La Garriga, pp. 722-729.

BARREDA, GARCÍA, SERRET 1993.

BARREDA, M. L., GARCÍA, J., SERRET, C., (1993). *Història de Sant Boi de Llobregat*. Ajuntament de Sant Boi de Llobregat, Sant Boi de Llobregat.

BATET 1993: 263-274.

BATET, C. (1993). "L'expansió territorial del comtat de Barcelona als segles X i XI", *III Congrés d'història de Barcelona, I*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona, pp.263-274.

BATET 1995: 342-360.

BATET, C. (1995). La Marca encastellada? Castells i poblament a la Marca del comtat de Barcelona. *Afers*, 21, pp. 342-360.

BATET 1996.

BATET, C. (1996). *Castells termenats i estratègies d'expansió comptal. La marca de Barcelona als segles x-xi*. (Sant Sadurní d'Anoia).

BATET 2005.

BATET, C. (2005) *El castell termenat d'Olèrdola*, Barcelona.

BATISTA, MOLIST, ROVIRA 1990: 87-99.

BATISTA, R., MOLIST, N., ROVIRA, J. (1989-1990). "El conjunt monumental d'Olèrdola: les darreres campanyes d'excavacions (1983-1989)" *Tribuna d'Arqueologia*, 1989-1990, pp. 87-99.

BAZZANA, CRESSIER, GUICHARD 1988.

BAZZANA, A., CRESSIER, P., GUICHARD, P. (1988). *Les châteaux ruraux d'al-Andalus. Histoire et archéologie des husun du sud-est de l'Espagne*. Madrid.

BAZZANA, HUBERT 2000.

BAZZANA, A., HUBERT, E. (dir.) (2000). *Castrum 6. Maisons et espaces domestiques dans le monde Méditerranéen au Moyen Âge*, Roma, Madrid.

BEA, VILASECA 2000: 155-164.

BEA, D., VILASECA, A. (2000). Dues necròpolis del segle V d.n.e. a Tarragona: excavacions al carrer de Prat de la Riba i al Mas Rimbau. Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana, Tarragona, pp. 155-164.

BELLMUNT 1982: 40-44.

BELLMUNT, J. (1982). Excavaciones en la necrópolis de la Solana. Cubelles (el Garraf). *Informació Arqueològica*, 38, pp. 40-44.

BENET I CLARÀ 1981.

BENET I CLARÀ, A. (1981). "La donació de Sant Pere d'Ambigats, primer document sobre Barberà". *Aplec de Treballs*, nº 3. Conca de Barberà.

BENET I CLARÀ 1984:61-66.

BENET I CLARÀ, A. (1984). *La Conca de Barberà, terme d'un municipi romà?*, "Miscel·lània d'Estudis Solivellencs", 2, Solivella, pp. 61-66.

BENET I CLARÀ 1988:55-62.

BENET I CLARÀ, A. (1988). "La donació de Centcelles al monestir de Ripoll". *Quaderns d'Història Tarraconense*, 7, pp. 55-62.

BENET I CLARÀ 1988.

BENET I CLARÀ, A. (1988). *El procés d'independència de Catalunya (897-989)*, Institut d'Arqueologia, Història i Ciències Naturals, Sallent.

BENET I CLARÀ 1988: 229-233.

BENET I CLARÀ, A. (1988). "La repoblació del Penedès a l'Alta Edat Mitjana", *XXIX Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos (Sitges, 1984)*, Sitges, pp. 229-233.

BENET, FÀBREGA, MACIAS, REMOLÀ 1992: 73-85.

BENET, C., FÀBREGA, X., MACIAS, J.M., REMOLÀ, J.A. (1992). *L'àrea d'enterraments baix imperials de Mas Rimbau/Mas Mallol, Tarragona*, "Acta arqueològica de Tarragona, V, pp. 73-85, (Tarragona).

BERESFORD, HURTS 1990.

BERESFORD, M., HURTS, J. (1990). *Wharram Percy. Desert Medieval Village*, London.

BERGES 1974: 153-167.

BERGÈS, M.P. (1974). *Columnas romanas y cruces visigóticas en la plaza de Rovellat de*

Tarragona, "Miscel·lànea arqueològica. LXXV aniversari de los cursos de Ampurias", vol. I, pp. 153-167, (Barcelona).

BERMÚDEZ 1988: 31-47.

BERMÚDEZ, A. (1988). *Excavaciones arqueológicas en la calle Gobernador González de Tarragona y problemática de la topografía del área central intramuros en época romana*, "Acta arqueològica de Tarragona", I, Tarragona, pp. 31-47.

BERMÚDEZ 1991: 31-46.

BERMÚDEZ, A. (1991). *El Centre d'Arqueologia Urbana de Tarragona: primer balance*, "Acta arqueològica de Tarragona", IV, (1990-1991), Tarragona, pp. 31-46.

BERMÚDEZ 1993: 86-96.

BERMÚDEZ, A. (1993). *L'àrea d'hàbitat intramurs de l'antiga Tàrraco*, "Tribuna d'arquologia 1991-1992", Barcelona, pp. 86-96.

BERTRAND 1978a: 239-258.

BERTRAND, G. (1978a). "Le paysage entre la nature et la société", *Revue Géographique des Prénées et du Sud Ouest*, 49, pp. 239-258.

BERTRAND 1978B: 132-138.

BERTRAND, G. (1978b). "L'Archéologie du paysage" dans la perspective de l'écologie historique", *Actes du colloque Archéologie du paysage*. París. Mai 1977. Caesardunum, 13, pp. 132-138.

BERTRAND 1997: 34-113.

BERTRAND, B. (1997). "Pour une histoire écologique de la France rurale", *Histoire de la France rurale*, I, pp. 34-113.

BINTLIFF, SBONIAS 1999.

BINTLIFF, J., SBONIAS, K. (1999). *Reconstructing Past Population Trends in Mediterranean Europe (300 BC – AD1800)*. Oxbow Books, Oxford.

BIOSCA, PUIG 1989: 423-427.

BIOSCA, A., PUIG, J.M. (1989). "Necròpolis de Can Massalleres", *I Jornades Arqueològiques del Baix Llobregat*, vol. I, Castelldefels, pp. 423-427.

BOHIGAS, NAVARRO, VIVES 1992: 17-23.

BOHIGAS, M., NAVARRO, R., VIVES, M. (1992). "Aportaciones al estudio de la Via Augusta a su paso por el Penedés". *El miliario extravagante*, 38, Cádiz, pp. 17-23.

BOLÒS, PAGÈS 1982:78-80.

BOLÒS, J., PAGÈS, M. (1982). "Les sepultures excavades a la roca", a M. RIU i S. CLARAMUNT (dirs.), *Necròpolis i sepultures medievals de Catalunya, col·l. Acta Mediaevalia*, núm. 3, Barcelona, Publicacions i Edicions UB, Annex 1, pp. 78-80.

BOLÒS 1993: 331-337.

BOLÒS, J. (1993). "Poblament i societat. Transformacions en el tipus d'hàbitat a Catalunya a l'edat mitjana". *IV CAME*. Tomo II; pp. 331-337.

BOLÒS 1995a.

BOLÒS, J. (1995). "Castell i vilatge de Castellfollit", Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Enciclopèdia Catalana, Barcelona.

BOLÒS 1995b: 83-88.

BOLÒS J. (1995). "L'arquitectura civil i militar i l'arqueologia", Catalunya Romànica, vol. XXI: El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, pp. 83-88.

BOLÒS 1998: 69-138.

BOLÒS, J. (1998). "Els pobles de Catalunya a l'edat mitjana. Aportació a l'estudi de la morfogènesi dels llocs de poblament". A: Jordi Bolòs – Joan J. Busqueta (eds.), *Territori i Societat a l'Edat Mitjana*, II, Universitat de Lleida, 69-138.

BOLÒS 2005: 35-69.

BOLÒS, J. (2005). "La implantació del Cister al territori: la formació del patrimoni i la transformació del paisatge", *Actes del Primer Curs-Simposi sobre el Monaquisme Cistercenc. El Cister: Poder i Espiritualitat*, Arxiu Bibliogràfic de Santes Creus, Santes Creus, pp. 35-69.

BOLÒS, RAMOS, MENCHÓN 1995: 181-182.

BOLÒS, J., RAMOS I MARTÍNEZ, M.-Ll., MENCHÓN, J.J. (1995). "Història del Castell del Rei, Catalunya Romànica", Vol. XXI, El Tarragonès, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, pp. 181-182.

BOLÒS 2003: 239-248.

BOLÒS, L. (2003). "El paisatge del passat (ss. IV-VI DC) i actual de la comarca del Baix Penedès", *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*. Generalitat de Catalunya, Barcelona, pp. 239-248.

BONASSIE 1975.

BONASSIE, P. (1975). *La Catalogne du milieu du x à la fin du xi siècle. Croissance et mutations d'une société*. Toulouse.

BONASSIE 1979.

BONASSIE, P. (1979). *Catalunya mil anys enrera* (vol. I). Barcelona: Edicions 62

BONASSIE 1993.

BONASSIE, P. (1993). *Del esclavismo al feudalismo en Europa Occidental*. Barcelona.

BONET 1996.

BONET DONATO, M. (1996). *Aproximació a la societat i economia de Tarragona a la plena Edat Mitjana*, Tarragona.

BONET ESTRADÉ 1980: 179-188.

BONET ESTRADÉ, M. (1980). *Geografia Física de l'Espluga de Francolí*. Arrels, núm 1, pp. 179-188.

BONIFAY 1997: 327-343.

BONIFAY, M. (1997). "La céramique, indicateur des courants commerciaux vers la Gaule du sud (Ve-VII siècles)", XI Col·loqui internacional d'arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà, pp. 327-343.

BONIFAY, M., PIERI, D. (1995). Amphores du Ve au VIIe s. à Marseille: nouvelles données sur la typologie et le contenu. *Journal of Roman Archaeology*, pp. 94-117.

BORAFULL 1961.

BOFARULL, A. (1959-1961). *Anales históricos de Reus desde su fundación hasta nuestros días*, 2 vols., 1845-1856; (3ª ed.: Associació d'Estudis Reusencs, Reus.

BORAFULL, TERRARADES 2001: 141-164.

BORAFULL, M. i TERRARADES (2001). "Adalbert, senyor d'Albinyana", *Miscel·lània Penedesenca XXVI*, 2001, pp. 141-164.

BORT, LÓPEZ, PUERTO 2008: 21-38.

BORT, E., LÓPEZ, M., PUERTO, C. (2008). "La conservació d'elements constructius a jaciments arqueològics: l'exemple del Castell de Selmella, La Resclosa núm. 12, pp. 21-38.

BOSCH, MACÍAS, MENCHÓN, MUÑOZ, TEIXELL 2005: 167-174.

Bosch, F., Macias, J.M., Menchon, J.J. Muñoz, A., Teixell, I. (2005), "La transformació urbanística de l'acròpolis de Tarraco", *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (València 2003), Barcelona, 167-174.

BOSCH, VALLÈS 1988: 99-114.

BOSCH, J.M., VALLÈS, J., (1988). "La Miranda, una necròpolis medieval de turó aïllat al Penedès", *Miscel·lània Penedesenca XI*. Institut d'Estudis Penedesencs, 1988, pp. 99-114.

BOSCH et alii 2000: 95-99.

Bosch, J.M.; Mestres, J.; Molist, N.; Senabre, M.R.; Socias, J. (2000). "Olèrdola. El procés d'urbanització feudal: un possible exemple de continuïtat d'un lloc antic (segles VIII-IX)", *Catalunya a l'època carolíngia: Art i cultura abans del romànic (segles IX i X)*, Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC), pp. 95-99.

BOSCH et alii 2003: 775-790.

BOSCH, J.M., MESTRES, J., MOLIST, N., SENABRE, M.R., SOCIAS, J. (2003). "Les sitges del sector 01. L'ocupació del castrum Olerdula al segle X (Olèrdola, Alt Penedès)" *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. ACRAM. Barcelona, pp. 775-790.

BOSCH et alii 2004: 23-33.

BOSCH, J.M., MESTRES, J., MOLIST, N., SENABRE, M.R., SOCIAS, J. (2004). "La recerca a Olèrdola: una aposta pel futur", *Del Penedès, núm. 9*. Institut d'Estudis Penedesencs. Vilafranca del Penedès, pp. 23-33.

BOSCH, CASANOVAS 1983.

BOSCH DE NOYA, R., CASANOVAS (1983). *Notes històriques sobre Sant Sadurní d'Anoia i Subirats. Recull detreballs d'investigació apareguts en diverses publicacions*. Conselleria d'Ensenyament i Cultura de l'Ajuntament de Sant Sadurní d'Anoia.

BOUCHARLAT 1988.

BOUCHARLAT, E. (Coord.), (1988). *Châteaux de Terre: de la motte à la maison-forte. Histoire et archéologie médiévales dans la Région Rhône-Alpes*, Décines-Charpieu.

BOURIN, DURAND 1994: 98-106.

BOURIN, M., DURAND, A. (1994). "Église paroissiale, cimetière et castrum en bas Languedoc", a M. Fixot, E. Zadora-Rio, *L'environnement des églises et la topographie religieuse des campagnes médiévales*, Paris, pp. 98-106.

BRADFORD 1957.

BRADFORD, J.S.P. (1957). *Ancient Landscape. Studies in Field Archaeology*. Londres.

BRAMON 2000.

BRAMON, D. (2000). *Dequan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, Eumo/ IEC, Vic, Barcelona.

BRAMON 2009.

BRAMON, D. (2009). “La musulmanització d’Hispania: un procés migratori d’homes i d’idees al segle VIII” a SANTESMASES OLLÉ, J. [director]. *Processos migratoris a les terres de parla catalana. De l’època medieval a l’actualitat*. Actes del VII Congrés de la Coordinadora de Centres d’Estudis de parla catalana.

BRAMON, LLUCH 1999.

BRAMON, D., LLUCH, R. (1999). “Un atac català contra Tortosa l’estiu del 964”. Dins *Recerca*, vol. 3. Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l’Ebre, Tortosa.

BRENK 2005a.

BRENK, B. (2005a). “Spolia da Constantino a Carlo Magno: estetica versus idologia”, *Architettura e immagini del sacro nella tarda antichità*, Centro Italiano di Studi Sull’Alto Medioevo, Spoleto, p. 197 y ss.

BRENK 2005b.

BRENK, B. (2005b). “Spolia e il loro effecto sull’estetica della varietas. Attorno al problema dei capitelli alternanti”, *Architettura e immagini del sacro nella tarda antichità*, Centro Italiano di Studi Sull’Alto Medioevo, Spoleto, 2005, p. 205 y ss.

BROCCOLI 1986.

BROCCOLI, U. (1986). *Archeologia e Medioevo*, Roma.

BROGIOLO 1996: 11-15.

BROGIOLO, G.P. (1996). “Prospettive per l’archeologia dell’architettura”, *Archeologia dell’Architettura 1*, pp 11-15.

BROGIOLO, CHAVARRÍA 1994.

BROGIOLO, G.P.; CHAVARRÍA, A. (Ed.) (1994). “Edilizia residenziale tra V e VIII secolo”, *4° Seminario sul Tardoantico e l’Altomedioevo in Italia Settentrionale (Mont Barro-Galbiate, 2-4 settembre 1993)*. Padova.

BROGIOLO, CHAVARRÍA 2005.

BROGIOLO, G.P., CHAVARRIA, A. (2005). *Aristocrazie e campagne nell’Occidente da Constantino a Carlo Magno*, Florencia.

BROUSSE 2007:217- 224.

BROUSSE, C. (2007). Notes sur les hūṣūn du district de Tortose. En P. SÉNAC (Ed.), *Le Maghreb, al-Andalus et la Méditerranée occidentale (VIIIe-XIIIe siècle)*, Toulouse: Méridiennes, pp. 217-224.

BURÉS, GURT, MARQUÉS, TUSET 1989.

BURÉS, L., GURT, J.M; MARQUÈS, A.M., TUSET, F. (1989). *Cadastre d’època romana a les ciutats de Tarraco, Ilerda i Ileso*, dins “Tribuna d’Arqueologia 1988-1989”, Barcelona.

BURJACHS 2004: 231-246.

BURJACHS, F. (2004). “Paisatges i climes medievals de la façana mediterrània ibèrica nord-occidental”, *Actes del Congrés. Castells medievals a la Mediterrània nord-occidental*. Museu Etnològic del Montseny. Arbúcies, pp. 231-246.

BUTZER 1989.

BUTZER, K. W. (1989). *Arqueología: una ecología del hombre*. Ediciones Bellaterra, Barcelona.

CABALLERO 1988: 9-15.

CABALLERO ZOREDA, L. (1988). "Atalayas musulmanas en la provincia de Soria", *Arevacon*, núm. 14, pp. 9-15.

CABALLERO 2000: 207-247.

CABALLERO ZOREDA, L. (2000). "La arquitectura denominada de época visigoda ¿es realmente tardorromana o prerrománica?", a L. CABALLERO i P. MATEOS (ed.), *Visigodos y omeyas. Un debate entre la Antigüedad Tardía y la Alta Edad Media*. Anejos del Archivo Español de Arqueología, XXIII, pp. 207-247.

CABALLERO, FEIJOO 1998: 181-242.

CABALLERO, L., FEIJOO, S. (1998). "La iglesia altomedieval de San Juan Bautista en Baños de Cerrato (Palencia), a *Archivo Español de Arqueología*, 71, pp. 181-242.

CABALLERO, MATEOS 2000.

CABALLERO, L., MATEOS, P. (ed.) (2000). *Visigodos y Omeyas. Un debate entre la Antigüedad Tardía y la Alta Edad Media*, Madrid.

CABALLERO, MATEOS, UTRERO 2009.

CABALLERO, L., MATEOS, P., UTRERO AGUDO, M.A. (2009). *El siglo VII frenet al siglo VII, Arquitectura, Visigodos y Omeyas 4*, Madrid.

CABAÑERO 1996.

CABAÑERO SUBIZA, B. (1996). *Los castillos catalanes del siglo X, circunstancias históricas y cuestiones arquitectónicas*, Zaragoza.

CABESTANY, COMPANY, VIRGILI 1995: 176.

CABESTANY I FORT, J. F., COMPANYYS I FARRERONS, I., VIRGILI I GASOL, M. J. (1995). L'edifici de l'Hospital Vell de Santa Tecla, Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, p 176.

CAIXAL, LÓPEZ, FIERRO 1994: 103-140.

CAIXAL MATA, A., LÓPEZ MULLOR, A., FIERRO MACÍA, X. (1994). "La primera campanya d'excavació a la vil·la romana i al Castell de Cubelles", *Miscel·lània Penedesenca*, pp. 103-140.

CAIXAL, LÓPEZ, FIERRO 1997: 59-82.

CAIXAL MATA, A., LÓPEZ MULLOR, A., FIERRO MACÍA, X. (1997). "Ceràmica del segle IV al X procedent de les comarques de Barcelona", *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*. Actes de la Taula Rodona organitzada a Barcelona els dies 6, 7 i 8 de novembre de 1996, *ArqueoMediterrània*, 2, Barcelona, pp. 59-82.

CAIXAL, LÓPEZ, FIERRO 1998.

CAIXAL MATA, A., LÓPEZ MULLOR, A., FIERRO MACÍA, X. (1998). *El lloc del castell de Cubelles durant l'època antiga i medieval (segles ii aC - xv) a través de l'arqueologia, El Castell de Cubelles*, Diputació de Barcelona, Institut d'Edicions, col. Quaderns Científics i Tècnics de Restauració Monumental, núm. 10.

CALVET 1976.

CALVET, F. (1976). *Notas geomorfológicas sobre un sector de contacto Depresión Central Catalana - Cordillera Prelitoral (Alrededores de l'Espluga de Francolí)*. Acta Geológica Hispanica, any XI, núm 2, pp. 25-32.

CAMPMANY 2008: 147-155.

CAMPMANY, J. (2008). "El Garraf entre dos imperis. Conquesta franca i reculada sarraïna (900-970), V Trobada d'Estudiosos del Garraf", pp. 147-155.

CAMPS 1988.

CAMPS, J. (1988). *El claustre de la catedral de Tarragona. Escultura de l'ala meridional*, Lambard (sèrie "Monografies i Recerques", núm. 1), Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.

CANAL, CANAL, NOLLA, SAGRERA 2007: 185-198.

CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J. M., i SAGRERA, J. (2007). La crisi de les villae i de la noblesa de la Tarraconensis en el canvi del segle V al VI. Fonts textuais i evidències arqueològiques. Empúries, 55, pp. 185-198.

CANYELLAS 1996: 27-41.

CANYELLAS, J. (1996). "La vil·la d'Alcover i la necròpolis de Mas de Gassol"; *Quaderns de Vilaniu*, 29, pp. 27-41.

CAPDEVILA 1924

CAPDEVILA, S. (1924). El temple de Santa Maria del Miracle de Tarragona Tarragona.

CAPDEVILA 1927.

CAPDEVILA, S. (1927). El convent de Sant Domènec, Tallers Tipogràfics de Torres Virgili, Tarragona.

CAPDEVILA 1928.

CAPDEVILA, S. (1928). *Santa Magdalena de Bell-lloc*, "Successors de Torres Virgili", Tarragona.

CAPDEVILA 1929: 1-129.

CAPDEVILA, S. (1929). "Sant Pere de les Celades", *La Cruz*, Tarragona, 14 de juliol de 1929.

CAPDEVILA 1934.

CAPDEVILA, S. (1934). *La Seu de Tarragona. Notes sobre la construcció, el tresor, els artistes, els capitulars*, Biblioteca Balmes, Barcelona.

CAPDEVILA 1965: 29-63.

CAPDEVILA, S. (1964-1965). "Sobre la invasió àrab i la Reconquesta de Tarragona". *Boletín Arqueológico de Tarragona*, pp. 29-63.

CARABASA, LLARÀS 1995:204-209.

CARABASA, Ll., LLARÀS, C. (1995). Capitells, decoració arquitectònica i escultura del Fons del Museu Diocesà de Tarragona, Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, pp. 204-209.

CARAFI, MAURI, 1984.

CARAFI I MORERA, E.; MAURI I MARTÍ, A., (1984). *El castell de Gelida*. Associació d'Amics del Castell de Gelida, Gelida.

CARBONELL 1975.

CARBONELL, E. (1974-1975). *L'art romànic a Catalunya. Segle XIII. De Santa Maria de Ripoll a Santa Maria de Poblet*, 2 vols. Edicions 62, Barcelona.

CARLE 1982.

CARLE, M. E., (1982). "La casa en la edad media castellana", *Cuadernos de Historia de España*.

CARMONA 1992: 11-17.

CARMONA, A. (1992). "Una cuarta versión de la capitulación de Tudmir". *Sharq Al-Andalus: Estudios mudejares y moriscos*, núm. 9, pp. 11-17.

CARR 2002

CARR, K.E. (2002). *Vandals to visigoths. Rural settlement patterns in Early Medieval Spain*, The University of Michigan Press, Michigan.

CARRERAS 1981: 54-99.

CARRERAS CASANOVAS, A. (1981). "La torre de guaita de Castellfollit (Serra de Prades). Notes arqueològiques i planimetria", *Bulletí Arqueològic, Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, Època V, núm. 3, Tarragona, pp. 65-99.

CARRERAS 1984: 6-9.

CARRERAS CASANOVAS, A. (1984). "Les cistes de Nerola. Enterraments medievals", *El Francolí*, núm. 18; *L'Espluga del Francolí*, 1984: 6-8.

CARRERAS 2000.

CARRERAS CASANOVAS, A. (2000), *Història de l'Espluga de Francolí. L'Edat Mitjana*, Vol. 3, *L'Espluga de Francolí*.

CARRERAS 2002.

CARRERAS CASANOVAS, A. (2002). *Història de l'Espluga de Francolí. Antics pobladors*. Ed. Pagès Editors. *L'Espluga de Francolí*.

CARRERAS 2006: 41-72.

CARRERAS CASANOVAS, A. (2006). A propòsit del poblament de la Conca de Barberà abans del domini comtal (segles V-X). *Aplec de treballs*, 24, pp. 41-72.

CARRERAS 2011.

CARRERAS I CASANOVAS, A. (2011). *Història de la Conca de Barberà. Les arrels del passat*, ed. Cossetànea, Tarragona.

CARRERAS, C., BERNI, P. (1998). "Producció de vi i àmfores tardanes al NE de la Tarraconense", *El vi al'Antiguitat. Economia, Producció i Comerç al Mediterrani Occidental*. Actes del II Col·loqui Internacional d'Arqueologia romana (Badalona, Maig 1998), Badalona, 1998.

CARRERAS I VERDAGUER 1992-1996.

CARRERAS I VERDAGUER, C. (1992-1996). *Geografia general dels Països Catalans*, Enciclopèdia de Catalunya, Barcelona.

CARTANYÀ, PUIG 2004.

CARTANYÀ MARTÍ, J., PUIG ROURA, J. (2004). *Geozones o espais d'interès geològic del Paratge Natural de Poblet*, Centre d'Història Natural de la Conca de Barberà, Generalitat de

Catalunya, Departament de Medi Ambient i Habitatge, Paratge Natural d'Interès Nacional de Poblet.

CASELLAS 1996: 21-42.

CASELLAS, M. I PORCAR (1996). "Albinyana en els primers documents de la història", *Miscel·lània Penedesenca XXI*, pp. 21-42.

CASTILLO 1998.

CASTILLO, J.C. (1998). *La campiña de Jaén en época emiral (siglos VIII-X)*, Jaén.

CASTRO, GONZÁLEZ 1989: 7-18.

CASTRO, P. V., GONZÁLEZ, P. (1989). El concepto de frontera: implicaciones teóricas de la noción de territorio político. *Arqueología Espacial*, 13, pp. 7-18.

CHALMETA 1975: 1-90.

CHALMETA, P. (1975). Concesiones territoriales en al-Andalus. *Cuadernos de Historia*, 6. *Anejos de Hispania*, pp. 1-90.

CHALMETA 2003.

CHALMETA, P. (2003). *Invasión e islamización*. Jaén: Universidad de Jaén.

CHAPELOT 1989: 5-57.

CHAPELOT, J. (1980). Le fond de cabane dans l'habitat rural Ouest-Européen: État des Questions. *Archéologie Médiévale*, X, pp. 5-57.

CHAPELOT, FOSSIER 1980.

CHAPELOT, J., FOSSIER, R. (1980). *Le village et la maison au Moyen Age*. Hachette.

CATTEDU 2991.

CATTEDU, I. (2001). Les habitats carolingiens de Montours et La Chapelle-Saint-Aubert (Ille-et-Vilaine), *Documents d'Archéologie Française*, Paris.

CEBRIÀ, RIBÉ, SENABRE 1991: 38-135.

CEBRIÀ I ESCUER, A., RIBÉ I MONGE, G., SENABRE I JUNCOSA, M.R. (1991). "L'arqueologia a l'Alt Penedès: estat de la qüestió als anys 90", *Miscel·lània Penedesenca*, pp. 38-135.

CERDÀ, GURI 2002: 100-112.

CERDÀ, J.A., GURI (2002). "Continuïtat i canvis a la vila d'Alarona (Mataró) a l'Alta Edat Mitjana", *I Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. ACRAM. Barcelona, pp.100-112.

CHAVARRÍA 1998: 9-30.

CHAVARRÍA, A. (1998). Els establiments rurals del llevant de la Tarraconensis durant l'antiguitat tardana: transformacions arquitectòniques i funcionals. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXIX; pp. 9-30.

CHAVARRÍA 2001a.

CHAVARRÍA, A. (2001a). Poblamiento rural en el territorio de Tarraco durante la antigüedad tardía. *Arqueología y Territorio Medieval*, 8, pp. 55-76.

CHAVARRÍA 2001b.

CHAVARRÍA, A (2001b). "Villas y necrópolis en Hispania durante la Antigüedad tardía", *Bulletin del'Association pour l'Antiquité tardive*, 10, 2001, pp. 45-66.

CHAVARRÍA 2004.

CHAVARRÍA, A. (2004). "Interpreting the transformation of the Late Roman Villas: the Case of Hispania, a N. Christie (ed.): *Landscape of change. Rural evolutions in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Aldershot, pp.67-102

CHAVARRÍA 2006.

CHAVARRÍA, A. (2006), Villas en Hispania durante la Antigüedad tardía. En: *Villas tardoantiguas en el Mediterráneo Occidental. Anejos de Archivo Español de Arqueología*, XXXIX, pp. 17-35.

CHAVARRÍA 2007.

CHAVARRÍA, A. (2007). Aristocracias tardoantiguas y cristianización del territorio (siglos IV-V): ¿otro mito historiográfico? *Rivista di Archeologia Cristiana*, LXXXII, pp. 201-230.

CHEVALLIER 2000.

CHEVALLIER, R. (2000). *Lecture du temps dans l'espace. Topographie archéologique et historique*. Picard. París.

CIRERA 1984: 75-103.

CIRERA (1984). "L'església de Sant Miquel d'Olèrdola. Estudi monogràfic", a *Miscel·lània Penedesenca*, núm. VII, 1984, pp. 75-103.

CLARKE 1997.

CLARKE, D.V. (1997). *Models in Archaeology*. Methuen. Londres.

CLARIANA, PREVOSTI 1988.

CLARIANA, J. F., PREVOSTI, M. (1988). Torre LLauder, Mataró. Vil·la romana. Mataró: Guia de jaciments arqueològics. Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya.

CLOPAS 1951: 1003-106.

CLOPAS BATLES, I. (1951). "Un monumento histórico del Penedés abandonado: el Castillo de Castellví de Rosanes", *I Asamblea Intercomarcal del Penedés y "Conca d'Òdena" (Martorell, 1951)*, pp. 103-106.

CLUA, FIERRO, LÓPEZ, FIERRO 1990: 73-100.

CLUA I MERCADAL, M., FIERRO I MACÍA, X. i LÓPEZ I MULLOR, A., FIERRO, X. (1990). "Resultats de l'excavació duta a terme a l'església de Sant Valentí de les Cabanyes", *Miscel·lània Penedesenca*, pp. 73-100.

COLL, MOLINA, ROIG 1994: 143-153.

COLL I RIERA, J.M., MOLINA I VALLMITJANA, J.A., i ROIG I BUXÓ, J. (1994). "Can Simó: una necròpoli romanovisigoda inèdita a l'Alt Penedès", *Miscel·lània Penedesenca*, pp. 143-153.

COLL et alii 1996:53-67.

COLL, J. M. et alii. (1996). "El "cementiri" (Mediona): un jaciment d'època visigòtica al Penedès", *Olerdulae*, XXXXI, pp. 53-67.

COLL, ROIG, MOLINA 1997: 193-297.

COLL, J.M., ROIG, J., MOLINA, J.A. (1997). "Las producciones cerámicas de época visigoda en la Catalunya central (SS.V-VII): algunas consideraciones técnicas y morfológicas", a *La céramique médiévale en Méditerranée*. Actes de VI Congrès de l'AIECM2. Aix-en-Provence, pp. 193-197.

COLL 2003: 476-480.

COLL, J. M. (2003). Can Palau (Sentmenat, Vallès Occidental). Un habitatge rural de l'antiguitat tardana (segle VI). II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya, pp. 476-480.

COLL, MOLINA, ROIG 1997: 37-58.

COLL, J. M., MOLINA, J., i ROIG, J. (1997). Contextos ceràmics de l'Antiguitat tardana del Vallès. ArqueoMediterrània. Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X), pp. 37-58.

COLLINS 1989.

COLLINS, R. (1989). *The Arab conquest of Spain, 710-797*. Oxford.

COLLINS 2005.

COLLINS, R. (2005). *Historia de España IV*, Madrid.

COMBA 1980: 9-20.

COMBA, R. (1980). "Cultura materiale e storia sociale delle dimore rurali", *Archeologia Medievale*. Per una storia delle Dimore rurali, pp. 9-20.

COMPANYS, VIRGILI, MONTARDIT 1995.

COMPANYS I FARRERONS, I., VIRGILI I GASOL, M.-J., MONTARDIT I BOFARULL, N. (1995). La decoració arquitectònica de Santa Tecla la Vella, Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, p. 171-173.

COMPANYS, VIRGILI 1995.

COMPANYS I FARRERONS, I., VIRGILI I GASOL, M.-J. (1995). La decoració arquitectònica de l'Hospital Vell de Santa Tecla, Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, pp. 176-177.

COMPANYS, MONTARDIT, RAMOS 1995.

COMPANYS I FARRERONS, I., MONTARDIT I BOARULL, N., RAMOS I MARTÍNEZ, M.-Ll. (1995). L'Edifici de Sant Pau el Seminari, Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, p. 178.

COMPOANYS, MONTARDIT 1995.

COMPANYS I FARRERONS, I., MONTARDIT I BOARULL, N. (1995). Decoració arquitectònica de Sant Pau del Seminari, Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, p. 179.

COMPANYS, VIRGILI, CRISPÍ 1995.

COMPANYS I FARRERONS, I., VIRGILI I GASOL, M.-J., CRISPÍ I CANTON, M. (1995). La decoració arquitectònica de Santa Maria del Miracle, Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, p. 187-188.

COMPANYS, VIRGILI 1995.

COMPANYS I FARRERONS, I., VIRGILI I GASOL, M.J. (1995). Fragment de timpà de la Plaça de la Font, Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, pp. 190-191.

COMPANYS, VIRGILI, MONTARDIT, BOFARULL 1995.

COMPANYS I FARRERONS, I., VIRGILI I GASOL, M.J., MONTARDIT I BOFARULL, N. (1995). Fons d'art romà del Museu Diocesà de Tarragona, Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonès, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, pp. 195-201.

COMPANYS, MONTARDIT 1995.

COMPANYS, I., MONTARDIT, N. (1995). *El castell del rei en temps de Jaume II. Edició comentada dels llibres de comtes de l'obra (1313-1317)*, Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona.

CONSENCI 1987.

CONSENCI, (1987). *Correspondència amb Sant Agustí*, vol. 1, Fundació Bernat Metge, Barcelona.

CORTÉS 1991.

CORTÉS, R. (1991). Resultats de la primera campanya d'excavacions del Mas dels Frares de Constantí (juliol, 1989). *Butlletí Arqueològic*, 13, pp. 69-82.

CORTIELLA 1984.

CORTIELLA, F. (1984) *Una ciutat catalana a darreries de la baixa edat mitjana: Tarragona*, Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona.

CORRAL 1987.

CORRAL LAFUENTE, J.L. (1987). "El sistema urbano en la marca superior de Al- Andalus". *Turiaso*, vol. VII. Tarazona, pp. 23-64.

CRIADO, BALLESTEROS 2002.

CRIADO, F., BALLESTEROS, P. (2002). "La arqueología rural: contribución al estudio de la génesis y evolución del paisaje tradicional", a *I Congreso de Ingeniería civil, territorio y medio ambiente*, vol. 1, pp. 461-479.

DALMASES, N., JOSÉ, A. (1985). *L'època del Cister. Segle XIII*, "Història de l'art català", vol. II, Edicions 62, Barcelona.

DEMIANS 1987

DEMIANS, G. (1987). "Le village et l'habitat rural" a X. Barral i Altet, *Le paysage monumental de la France autor de l'An Mil*, Paris, pp. 82-102.

DENEMARK, FRIEDMAN, GILLS, MODELSKI 2000.

DENEMARK, R., FRIEDMAN, J., GILLS, B., MODELSKI, G. (Ed.), (2000). *World System History. The social science of long-term change*, Routledge, New York.

DEU MARTÍ 1993.

DEU MARTÍ, J. (1993). *Cent anys d'història. Temple de Sant Esteve Sesrovires 1891-1991. Parròquia de St. Esteve Sesrovires*. Sant Esteve Sesrovires.

DUEKER 1979.

DUEKER, K.J. (1979). "Land Resource Information System: A review of fifteen years experience", a *Geoprocessing*, 1, pp. 105-128.

DUPRÉ, HAUSCHILD 1984.

DUPRÉ, X., HAUSCHILD, Th. (1984). *Antic hospital (Tarragona, Tarragonès)*, "Arqueologia", Madrid, pp. 194-195.

DUPRÉ 1987.

DUPRÉ, X. (1986-1987). "El Fòrum Provincial i el Circ de Tarragona. Actuacions 1981-1986".
Tribuna d'Arqueologia, pp. 71-80.

DUPRÉ, HAUSCHILD 1990

DUPRÉ, X., HAUSCHILD, Th. (1990). *Antic hospital de Santa Tecla (carrer de les Coques)*,
"Butlletí arqueològic", núm. 12, Tarragona, pp. 252.

DUPRÉ 1993.

DUPRÉ, X. (1993). "Los arcos honoríficos de Tarraco", a *La ciutat en el món romà*. Pre-actes.
XIV Congrés internacional d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, pp.73-76.

DUPRÉ, MASSÓ, PALANQUES, VERDUCHI 1988.

DUPRÉ, X., MASSÓ, J., PALANQUES, M.LI., VERDUCHI, P.A. (1988). *El circ romà de Tarragona, I. Les voltes de Sant Ermenegild*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.

DUPRÉ, CARRETÉ 1993.

DUPRÉ, X.; CARRETÉ, J.M. (1993). *La "Antiga Audiència". Un acceso al foro provincial de Tarraco*, "Excavaciones arqueológicas en España", 165, Ministerio de Cultura, Madrid.

DURAN 1984.

DURAN, E. (1984). *Lluís Pons d'Icard i el "Llibre de les Grandeses de Tarragona"*, Curial Edicions Catalanes, Barcelona.

DURAN 1927.

DURAN, F. (1925-1927). *El señorío de Castellvell*. Tarragona.

ENRICH 1995.

ENRICH HOJA, J. (1995). *Vilaclara de Castellfollit del Boix (El Bages): un assentament rural de l'antiguitattardana*, Igualada.

ENRICH, PEDRAZA 1993.

ENRICH I HOJA, J., PEDRAZA, L. (1993). "Vilaclara de Castellfoit de Boix (Bages, Barcelona). Un asentamiento rural de la antigüedad tardía", a *Actas del IV Congreso de Arqueología Medieval Española. II*. Alicante, pp. 317-324.

ENRICH, ENRICH, PEDRAZA 1995.

ENRICH, J., ENRICH J., PEDRAZA, LL. (1995), "Vilaclara de Castellfollit de Boix (Bages): un assentament rural de l'antiguitat tardana", a *Tribuna d'Arqueologia*, núm. 1993-1994, pp. 95-106.

ENRICH, ENRICH, SALES 2002.

ENRICH, J. ENRICH, J., SALES, J. (2002). "Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia: els rituals d'enterrament i les seves pautes i models d'interrelació a l'espai rural", *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya, Sant Cugat del Vallès (18-21 d'abril de 2002)*, p. 669.

EPALZA 1991.

EPALZA, de M. (1991). "Toponímia àrab i estructura comarcal: El Penedès", *Bulletí interior n. XXX de la Societat d'Onomàstica Catalana*, Barcelona.

ESCALONA 2000.

ESCALONA, J. (2000). "Paisaje, asentamiento y Edad Media. Reflexiones sobre dos estudios recientes". *Historia Agraria*, 20, pp. 230-240.

ESCALONA 1994.

ESCALONA MONGE, J. (1994). "Problemas metodológicos para el estudio de los centros de culto como elemento estructural del poblamiento" a *III Jornadas Burgalesas de Historia*, Burgos, 1994, pp. 575-598.

ESCALONA 2002

ESCALONA MONGE, J. (2002). "Sociedad y territorio en la Alta Edad Media castellana. La formación del Alfoz de Lara", *British Archaeological Reports, International Series 1079*, Oxford.

ESPAÑOL 1983.

ESPAÑOL, F. (1983). "Les cartes de població de Vilallonga", *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 4, Universitat de Barcelona, ps. 87-106.

ESPAÑOL 1988.

ESPAÑOL, F. (1988). "El Mestre del frontal de Santa Tecla i l'escultura romànica tardana a la Catalunya Nova", *Quaderns d'estudis medievals*, any VII, vol. 4, núm 23-24, Barcelona, pp. 81-103.

ESPAÑOL 1991.

ESPAÑOL, F. (1991). *L'arquitectura religiosa romànica a la conca de Barberà i Segarra tarragonina*, Centre d'Estudis de la Conca de Barberà, Montblanc.

ESTEBAN, RIERA, MIRET, MIRET 1994.

ESTEBAN, A., RIERA, S., MIRET, M., X. MIRET, (1994). "Transformacions del paisatge i ramaderia a la costa catalana del Penedès i Garraf (Barcelona) a l'alta edat mitjana", *IV Congreso de Arqueología Medieval Española*, Alacant, tomo III, pp. 647-655.

ESTRADA 1997.

ESTRADA GARRIGA, J. (1997). "El itinerario de los Vasos Apolinales en el trayecto de Girona a Tarragona", a *Voies romaines du Rhône à l'Èbre: via Domitia et via Augusta*. DAF. París, 1997, pp. 149-156.

ESTRADA, NADAL 2007.

ESTRADA, A., NADAL, J. (2007). La Solana. Estudi zooarqueològic del jaciment. En E. BARRASSETAS (Coord.), La Solana. Memòria de l'excavació arqueològica del jaciment (pág. Estudi annex). Barcelona.

FÀBREGA 1995.

FÀBREGA, A. (1995). *Diplomatari de la Catedral de Barcelona. Documents dels anys 844-1000*, vol. I. Capitulum Almae Sedes Barchinonensis Archivum, Barcelona.

FACI 1991.

FACI, F. J. (1991). "Algunas observaciones sobre la restauración de Tarragona", *Miscel·lània en homenatge al P. Agustí Altisent*, Diputació de Tarragona, Tarragona, pp. 469-485.

FARELL, OLIVADES, SUBIRANAS 2000.

FARELL, D., OLIVADES, D., SUBIRANAS, C. (2000). "El Castell de Burriac. La intervenció arqueològica de 1993", *ICongrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. ACRAM. Barcelona, pp. 242 - 253.

FARIAS 1994.

FARIAS, V. (1994). "Problemas cronológicos del movimiento de Paz y Tregua catalán del siglo XI", a *Actahistorica et archaeologica mediaevalia*, núm. 14-15, Barcelona, pp. 9-37.

FARIAS 1995a

FARIAS, V. (1995a). "Alous i dominis", *Història. Política, Societat i Cultura dels Països Catalans*. Enciclopèdia Catalana. Barcelona, 1995, Vol. 2, pp. 102-116.

FARIAS 1995b

FARIAS, V. (1995b). "Els inicis de l'Església catalana", *Història. Política, Societat i Cultura dels Països Catalans*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1995, Vol. 2, pp. 154-171.

FELIP 2008.

FELIP I SÁNCHEZ, J. (2008). "Trobada de les restes de l'antiga església romànica de Santa Maria de Montblanc", *Aplec de Treballs*, núm. 26, pp.115-124.

FELIU, SALRACH, ARNALL et alii 1999.

FELIU, G.,SALRACH, J.M., ARNALL, M.J., BAIGES, J., BENITO, P., CONDE, R., FARIAS, V., To, L. (1999). *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, 3 vols. Fundació Noguera.Barcelona.

FERNÁNDEZ, GIL OREJAS 2004.

FERNÁNDEZ, C., GIL, F., OREJAS SACO, A. (2004). "La villa romana de Veranes. El complejo rural tardorromano y propuesta de estudio del territorio", *Archivo Español de Arqueología*, 77, pp. 197-220.

FERNÁNDEZ 1982.

FERNÁNDEZ CASTRO, M.C. (1982). *Villas romanas en España*. Madrid.

FERNÁNDEZ 1996.

FERNÁNDEZ MIER, M. (1996). "Análisis histórico-arqueológico de la configuración del espacio agrario medieval asturiano", a *Melanges de la Casa de Velázquez. Antiquité-Moyen Age*, XXXII, pp. 287-318.

FERNÁNDEZ 1999.

FERNÁNDEZ MIER, M. (1999). *Génesis del territorio en la Alta Edad Media. Arqueología del paisaje y evolución histórica en la montaña asturiana*, Oviedo.

FARRENY, MAURI, VIVES 1994.

FARRENY, M., MAURI, A., VIVES, M. (1994). "La seqüència històrica del Pont del Diable i el seu context territorial", *Miscel·lània d'homenatge a Jaume Codina*. El Prat, pp. 219-250.

FERRER 1946.

FERRER, A. (1946). "Hallazgo de una necrópolis romana en el santuario del Vinyet, Sitges", *Ampurias*, XIII, pp. 191-195.

FERRER 1951.

FERRER, A. (1951). "La iglesia de San Miguel de Olérdola", *Archivo Español de Arte*, núm. XXIV, pp. 113-123.

FIGUERES 1992.

FIGUERES, J (1992). *La restauració de la seu de Tarragona*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.

FIGUEROLA 1995: 170-171.

FIGUEROLA I MESTRE, J. (1995). L'edifici de Santa Tecla la Vella, Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, pp. 170-171.

FIGUEROLA, GAVALDÀ 2007a.

FIGUEROLA, J., GAVALDÀ, J.C. (2007). Antecedents. *La Catedral de Tarragona*, Tarragona.

FIGUEROLA, GAVALDÀ 2007b

FIGUEROLA, J., GAVALDÀ, J.C. (2007). Deu anys de treballs de restauració. *La Catedral de Tarragona*, Tarragona.

FIGUEROLA, GAVALDÀ 2007c

FIGUEROLA, J., GAVALDÀ, J.C. (2007). Properes actuacions programades. Preparant el futur. *La Catedral de Tarragona*, Tarragona.

FISCHER 1999.

FISHER, P.F. (1999). "Geographical Information Systems: Today and Tomorrow?", *Geographical Information Systems and Landscape Archaeology*, Oxbow Books. Oxford, pp. 5-11.

FIXOT, ZADORA 1994.

FIXOT, M., ZADORA-RIO, E. (1994). *L'environnement des églises et la topographie religieuse des campagnes médiévales*. DAF. París.

FITÉ 1993.

FITÉ, F. (1993). *Arquitectura i repoblació en la Catalunya dels segles VIII-XI*, Universitat de Lleida. Lleida.

FLOCEL 1992: 175-238.

FLOCEL, S. (1992). "Estructura socio-econòmica de l'Anoia. Segles X-XIII", *Acta Medievalia* núm. 13, Barcelona, pp. 175-238.

FLORENSA, COROMINAS 2011:6-7.

FLORENSA, F., COROMINAS, M. (2011). El jaciment dels voltants de la Torre Bargallona: un centre d'emmagatzematge i explotació d'època tardoromana. (Cambrils, Baix Camp). Preactes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya, Tarragona, pp. 6-7.

FOGUET 1990.

FOGUET, G. (1990). Memòria de l'excavació al carrer Mare de Déu de la Mercè, 7-9-11, Tarragona. Barcelona: Memòria inèdita del Servei d'Arqueologia.

FOLCH 2003.

FOLCH, C. (2003). "Estratègies de conquesta i ocupació islàmica del nord-est de Catalunya", *Quaderns de la Selva*, núm. 15, pp. 139-154.

FOLCH 2005a.

FOLCH, C. (2005a). El poblament al nord-est de Catalunya durant la transició a l'edat mitjana (segles V-XI dC). *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 46, pp. 37-68.

FOLCH 2005b.

FOLCH, C. (2005b). La cerámica de la Alta Edad Media en Cataluña (s. VIII-IX): el estado de la cuestión. *Arqueología y Territorio Medieval*, 12.2, 237-254.

FOLCH, GIBERT 2011.

FOLCH, C. i GIBERT, J. (2011.). *Arqueologia, documentació escrita i toponímia de l'Alta Edat Mitjana: una reconciliació sota condicions*. III Jornadas de Jovenes Investigadores en Arqueología (JIA2010). Bellaterra.

FOLCH, GIBERT, CARRASCAL 2010.

FOLCH, C., GIBERT, J., i CARRASCAL, S. (2010). La necròpolis de l'alta edat mitjana de Pertegàs (Calders, Bages) (segles VIII-IX). *Preactes de IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya, Tarragona*, p.6.

FONT i GAROLERA 1993

FONT I GAROLERA, J. (1993). *Infraestructures viàries i organització del territori : contribució al coneixement del procés de formació de la xarxa viària catalana*. Tesis doctorals microfilmades. Universitat de Barcelona. Barcelona.

FONT I RIUS 1966: 83-105.

FONT I RIUS, J. M. (1966). *Entorn de la restauració cristiana de Tarragona. Esquema de la seva ordenació jurídica inicial*. *Boletín Arqueológico LXVI*, pp. 83-105.

FONT I RIUS 1969-1983.

FONT I RIUS, J. M. (1969-1983). *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, 2 vols. CSIC, Barcelona – Madrid.

FONTANALS, VERGÈS, ZARAGOZA 2011: 1011-1017.

FONTANALS, M., VERGÈS, J.M., ZARAGOZA, J. (2011). “Les excavacions arqueològiques al castell del Catllar (Tarragonès)”, *Origen i evolució d'una fortificació*”, in *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya* (, Ajuntament de Tarragona– Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval (ACRAM), pp. 1011-1017.

FORTÓ, VIDAL 2008.

FORTÓ, A., VIDAL, À. (2009). “En los orígenes de Sant Julià de Lòria (Andorra). Las evidencias de ocupación durante de la antigüedad tardía y la alta edad media”. *The Archaeology of Early Medieval villages in Europe*, Gasteiz, pp. 253-262.

FOSSIER 1984.

FOSSIER, R. (1984). *La infancia de Europa, aspectos económicos y sociales, 1/El hombre y su espacio*, col. Nueva Clio, la historia y sus problemas, Barcelona.

FOSSIER 1996.

FOSSIER, R. (1996). *La sociedad medieval*, Barcelona.

FRANCÈS 2007.

FRANCÈS (Coord.), J. (2007). *Els Mallols: Un jaciment de plana del Vallès entre el neolític i l'antiguitat tarda (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental)*. Barcelona.

FRANCO 2004.

FRANCO, B. (2004). “Territorio y poblamiento en la Kûra de Mârida durante el emirato omeya (siglos VIII-X/II-IV)”. *Espacio, Tiempo y Forma, Serie III, Hª Medieval*, 17, pp. 167-184.

FRANCHI DEI CAVALIERI 1959: 1-70.

FRANCHI DEI CAVALIERI, P. (1959). "Las actas de San Fructuoso de Tarragona", *Boletín Arqueológico*, Tarragona, pp. 1-70.

FRANCOVICH, GINATEMPO 2000.

FRANCOVICH, R. i GINATEMPO, M. (ed.), (2000). *Castelli. Storia e Archeologia del potere nella Toscana medievale*, vol. I, Firenze.

FRANCOVICH, HODGES 2003.

FRANCOVICH, R. i HODGES, R. (2003). *Villa to Village*; Book Cover. London.

FRANCOVICH, PATTERSON 1999.

FRANCOVICH, R. i PATTERSON, H. (1999). *Extracting Meaning from Ploughsoil Assemblages*, Oxbow Books, Oxford.

FREEDMAN 1993.

FREEDMAN, P. H. (1993). *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya Medieval*. Eumo Editorial. Vic.

FUENTES I GASÓ, RAMOS I MARTÍNEZ 1995: 122-124.

FUENTES I GASÓ, M. M., RAMOS I MARTÍNEZ, M.-Ll. (1995). Santa María de Tarragona, Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, pp. 122-124.

FUENTES I GASÓ 1995a.

FUENTES I GASÓ, M. M. (1995). El Cor, Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, p. 125.

FUENTES I GASÓ 1995b.

FUENTES I GASÓ, M. M. (1995). Capelles i altars, Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, pp. 124-125.

FUENTES I GASÓ 1995c.

FUENTES I GASÓ, M. M. (1995). EL Cor, Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, p. 125.

FUENTES I GASÓ, MENCHÓN 1995.

FUENTES I GASÓ, M. M., MENCHÓN, J.J. (1995). Història de Santa Tecla la Vella, Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, p. 170.

FUENTES I GASÓ, RAMOS I MARTÍNEZ, MENCHÓN 1995.

FUENTES I GASÓ, M. M., RAMOS I MARTÍNEZ, M. Ll., MENCHÓN, J.J. (1995). Història de Santa Maria del Miracle, Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, pp. 184-185.

FUGUET I SANS 1995.

FUGUET I SANS, J. (1995). Santa Tecla la Vella (situació), Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, p. 170.

GABRIEL, HERNÁNDEZ 1981.

GABRIEL, R., HERNÁNDEZ, E. (1981). "Proyecto de fortificación de la ciudad de Tarragona en 1641", *Butlletí arqueològic*, època V, núms. 8-9, Tarragona, pp. 245-252.

GALLEGO, SUBIRÀ, MALGOSA 2002.

GALLEGO, M. À., SUBIRÀ, M. E., i MALGOSA, A. (2002). “Dieta i societat a la Tarragona dels segles I al VII d.C. Anàlisi d'elements traça en les necròpolis de la quinta de Sant Rafael i de l'amfiteatre”. *Empúries*, 53, pp. 303-317.

GARCÉS, GIRALT, MIRÓ 1986.

GARCÉS, J., GIRALT, J., MIRO, J.M. (1986). “Excavaciones en el lado norte de la iglesia de Sant Martí (Lleida). Época andalusí y medieval”. *I Congreso de Arqueología Medieval Española*, vol.IV, Zaragoza, pp.313-330.

GARCÍA BIOSCA 1998.

GARCÍA BIOSCA, J.H. (1998). “La creació d'una frontera: al-Tagr al-A'là”, a *L'Islam i Catalunya*, Barcelona, Museu d'Història de Catalunya i Institut Català de la Mediterrània, pp. 57-63.

GARCÍA BIOSCA, GIRALT, LORIENTE, MARTÍNEZ 1998.

GARCÍA BIOSCA, J.E., GIRALT, J., LORIENTE, A., MARTÍNEZ, J. (1998). La gènesi dels espais urbans andalusins (segles VIII-X): Tortosa, Lleida i Balaguer, a: DD.AA. *L'Islam i Catalunya*, Barcelona, pp. 137- 165.

GARCÍA CAMINO 1998.

GARCÍA CAMINO, I. (1998). “La vivienda medieval: perspectivas de investigación desde la arqueología”, *La Vida Cotidiana en la Edad Media, VIII Semana de Estudios Medievales de Nájera (4-8 de agosto de 1997)*, José Ignacio de la Iglesia Duarte (coord.), pp. 77-110.

GARCÍA CAMINO 2002.

GARCÍA CAMINO, I. (2002), *Arqueología y poblamiento en Bizkaia, siglos VI-XII, La configuración de la sociedad feudal*, Bilbao.

GARCÍA DE CORTÁZAR 1988.

GARCÍA DE CORTÁZAR, J.A. (1988). *La sociedad rural en la España Medieval*, Madrid.

GARCÍA, MACÍAS, TEIXELL 1999.

GARCÍA, M., MACIAS, J.M. i TEIXELL, M. (1999). “Necròpoli de la vil·la dels Munts”, *Del Romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense Meditèrrania entre els segles IV i X*. Enciclopèdia Catalana. Barcelona; pp. 278-279.

GARCÍA MORENO 1991.

GARCÍA MORENO, L. (1991). “El hábitat rural disperso en la Península Ibérica durante la Antigüedad Tardía (siglos V-VII)”, *Antigüedad y Cristianismo*, VIII, pp. 265-273.

GARCÍA MORENO 2011.

GARCÍA MORENO, L. A. (2011). De Witiza a Rodrigo. Las fuentes literarias. 711. *Arqueología e Historia entre dos mundos*, vol. I, Alcalá de Henares, pp. 15-27.

GARCÍA I TARGA et alii 1992.

GARCIA I TARGA, J. et alii (1992). “Santa Tecla - La Gravosa: estudi arqueològic i antropològic de tres enterraments humans”, *Miscel·lània Penedesenca*, XVII, pp. 175-192.

GARCÍA I TARGA 1993.

GARCIA I TARGA, J. (1993). El Castell de Miralpeix: un model d'ocupació medieval i moderna al Garraf”, *Miscel·lània Penedesenca*, pp.144-166.

GARCÍA I TARGA 1997.

GARCIA I TARGA, J. (1997). *Necròpoli de Can Puigbò (Sant Andreu de la Barca, Baix Llobregat)*, memòria dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, juny-juliol.

GARCÍA I TARGA 2001.

GARCIA I TARGA, J. (2001). "Treballs arqueològics al Vinyet (Sitges, el Garraf)", *Miscel·lània Penedesenca XXVI*, pp. 19-42.

GARCÍA, REVILLA 1998.

GARCIA, J., REVILLA, V. (1998). "Vil·la romana del Vinyet: noves aportacions", *Miscel·lània Penedesenca XXIV*, pp. 35-52.

GARCÍA, OLESTI 1999.

GARCIA, G. OLESTI, O. (1999). "Terrassa i el seu territori a l'edat antiga: estat de la qüestió i noves perspectives de recerca", a *Terme, núm. 14*. Centre d'Estudis Històrics de Terrassa, Terrassa, pp. 13-23.

GARCÍA, SANTACANA 1993: 901-920.

GARCIA, J. SANTACANA, J. (1993). "El conjunt medieval del castell de Calafell", *Estudis Universitaris Catalans*, XXIX, pp. 901- 920.

GALINDO, MAURI, ROVIRA 1993.

GALINDO I TORRES, J., MAURI I MARTÍ, A., ROVIRA-TOVELLA, R. (1993). *Les tècniques constructives del castell de Gelida*, IV CAME, Tomo II, pp. 387-392.

GALINDO, MAURI 1994.

GALINDO, J., MAURI, A. (1994). "L'obra gòtica del pont del Diable", *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval Espanyola*. Alacant, pp. 743-748.

GENICOT 1993.

GENICOT, L. (1993). *Comunidades rurales en el Occidente medieval*, Barcelona.

GIBERT 2004.

GIBERT REBULL, J. (2004). "L'evolució del poblament tardoantic a la depressió penedesenca i els seus marges (segles V-VII)". *III Jornades d'Història i Arqueologia Medieval del Maresme. De Constantí a Carlemany. El pas de l'antiguitat tardana al món medieval*. Mataró.

GIBERT 2005.

GIBERT REBULL, J. (2005). La intregació a al-Andalus dels territoris a ponent del Llobregat. *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, pp. 39-72.

GIBERT 2006a.

GIBERT REBULL, J. (2006a). Els inicis de l'Edat Mitjana (segles VIII-IX) al Penedès i el Baix Llobregat: una aproximació arqueològica. *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XVII, pp. 65-84.

GIBERT 2006b.

GIBERT REBULL, J. (2006b). L'evolució del poblament tardoantic a la depressió penedesenca i els seus marges (segles V-VII). *De Constantí a Carlemany: el pas de l'antiguitat tardana al món medieval*. III Jornades d'Història i Arqueologia Medieval del Maresme, Mataró, pp. 175-186.

GIBERT 2007.

GIBERT REBULL, J. (2007). "Els palatia septimans: indicis de l'organització territorial andalusina al nord dels Pirineus". *Anuario de Estudios Medievales*, 37/1, pp. 1-26.

GIBERT 2011.

GIBERT REBULL, J. (2011). *L'Alta Edat Mitjana a la Catalunya central (segles VI-IX). Estudi històric i arqueològic de la conca mitjana del riu Llobregat*. Universitat Autònoma de Barcelona: Tesi doctoral inèdita.

GILLINGS, MATTINGLY, VAN DALEN 1999.

GILLINGS, M., MATTINGLY, D., VAN DALEN, J. (Ed.), (1999). *Geographical Information Systems and Landscape Archaeology*. Oxbow Books. Oxford.

GODOY 1995.

GODOY, C. (1995). "Notes Històriques sobre les oracions "Post Vicesimam" de l'Oracional de Verona", *Miscel·lània litúrgica catalana*, 6, pp. 47-59.

GODOY 1995a.

GODOY, C. (1995a). "La memoria de Fructuoso, Augurio y Eulogio en la arena del anfiteatro de Tarragona", *Bolletí Arqueològic*, Tarragona, 16, pp. 181-210;

GODOY 1995b.

GODOY, C. (1995b). *Arqueología y litúrgia: Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, Barcelona.

GODOY, GROS 1994: 245-

GODOY, C.; GROS, M. (1994). "L'oracional hispànic de Verona i la topografia cristiana de Tàrraco a l'antiguitat tardana: possibilitats i límits", *Pyrenae*, núm. 25, Barcelona, pp. 245-258.

GÓMEZ BECERRA 1999.

GÓMEZ BECERRA, A. (1999). *El poblamiento altomedieval en la costa de Granada*, Granada.

GÓMEZ BECERRA 2000.

GÓMEZ BECERRA, A. (2000). "El litoral granadino en época altomedieval (siglos VII-XI). Poblamiento, navegación y defensa". *Arqueología y Territorio Medieval*, 7, pp. 7-21.

GÓMEZ MORENO 1932: 562-626.

GÓMEZ MORENO, M. (1932). "Las primeras crónicas de la Reconquista: el ciclo de Alfonso III", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, C. pp. 562-628.

GONZÁLEZ, MARTÍN, MORA 1999.

GONZALEZ, P., MARTIN, A., MORA, R. (Coord.), (1999). *Can Roqueta. Un establiment pagès prehistòric i medieval(Sabadell. Vallès Occidental)*, Generalitat de Catalunya, Barcelona.

GONZALO 2008.

GONZALO ARANGO, X. (2008). Dinàmiques socials en l' àmbit rural al nord de la Península Ibèrica (segles VI-VIII DNE): un estat de la qüestió. *Estrat Crític*, 2, pp. 46-54.

GONZALO 2013.

GONZALO ARANGO, X. (2013). "La integración de Tarrakūna y su territorio en al-Andalus (s. VIII)", *Arqueología y Territorio Medieval*, núm. 20, pp. 11-30.

GORGES 1979.

GORGES, J.G. (1979). *Les villas hispano-romaines. Inventaire et problématique archéologique*, París.

GOROSTIPI, BERNI 2010.

GOROSTIPI, D.; BERNI, P. (2010). *Ager Tarraconensis 3. Les inscripcions romanes (IRAT)*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica; Tarragona.

GORT 1990.

GORT, E. (1990). *La cambreria de la seu de Tarragona, segles XII i XIII*, Associació d'Estudis Reusencs, Reus.

GORT 1998.

GORT, E. (1998). *De quan Siurana era Xibràna*, Història, Notes núm. 4, Estiu.

GORT, PLADEVALL 1995.

GORT, E., PLADEVALL, A. (1995). El Capítol dels canonges i les dignitats catedralícies, Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, p. 125

GRAHAM, VALOR 2007.

GRAHAM, A., VALOR, M. (eds.) (2007). *The Archaeology of Medieval Europe*. Volume 1: *Eighth to Twelfth Centuries AD*. Aarhus University Press. Aarhus.

GRANADOS, RODÀ 1993.

GRANADOS, J.O., RODÀ, I. (1993). "Barcelona a la baixa romanitat", *Actes del III Congrés d'Història del Pla de Barcelona*. Barcelona, Vol. 1, pp. 25-46.

GRAS 1989.

GRAS, J. Ll. (1989). *Sant Miquel del Pla (2ª fase)*, "Reial Germandat de Jesús Natzarè. Setmana Santa 1989", pp. 36-45, (Tarragona).

GROSSE 1947.

GROSSE R. (1947). *Las fuentes de la época visigoda y bizantina*, "Fontes hispaniae Antiquae", fasc. , Librería Bosch, Barcelona.

GUAL VILÀ 2003.

GUAL VILÀ, V. (2003). *Justícia i Terra. La documentació de l'Arxiu de Poblet (Armari II)*. Cossetània Edicions.

GUAL VILÀ 2007.

GUAL VILÀ, V. (2007). *Poblet, Senyor Feudal. La documentació de l'armari III*. Cossetània Edicions.

GUASH 2001.

GUASCH, D. (2001). "L'activitat repobladora del monestir de Sant Cugat del Vallès vers al Penedès al darrer quart del segle X i primer de l'XI". *Miscel·lània Penedesenca*, 26, pp. 113-140.

GUICHARD 1976.

GUICHARD, P. (1976). *Al-Andalus. Estructura antropológica de una sociedad islámica en Occidente*. Barcelona.

GUICHARD 1977.

GUICHARD, P. (1977). Structures sociales "orientales" et "occidentales" dans l'Espagne musulmane. Paris: Mouton.

GUICHARD 2010

GUICHARD, P. (2010). "Formation de la société "andalousienne" dans le Gharb et dans la Marche Supérieure". *Villa 3. Histoire et Archéologie des sociétés de la vallée de l'Èbre (VIIe-Xe siècles)*, Toulouse, pp. 233-254.

GUIDI 2009a.

Guidi Sánchez, J.J., (2009). "Vite pretextatis tarraconensis. Aproximación a la producción y consumo de vino en Tarraco en la antigüedad tardía", *Congreso Internacional sobre vino en la tardoantigüedad y alta edad media*, Murcia, enero 2009.

GUIDI, VILLUENDAS 2009b.

Guidi Sánchez, J.J. i Villuendas Vázquez, A, (2009), "La judería de Tarragona: límites y horizontes para su conocimiento", *Congreso Arqueología Judía Medieval en la Península Ibérica, balances y perspectivas (26-28 de febrero de 2009)*, Preactas, Murcia.

GUIDI 2010a: 70-90.

Guidi Sánchez, J.J. (2010). "TEMPLUM ET ECCLESIA, Urbanismo y espacios sacros (pagano y cristiano) en las civitates tardorromanas de Hispania", *Congreso Internacional Pablo, Fructuoso y el Cristianismo Primitivo en Tarragona (ss. I-VIII)*, Tarragona, 2010, pp. 70-90.

GUIDI 2010b: 757-794.

GUIDI SÁNCHEZ, J.J.(2010). "Spolia et Varietas: la construcción de la Tarraco tardoantigüa", *Tarraco: Construcción i arquitectura d'una capital provincial romana. Actes del Congrés Internacional en Homenatge a Theodor Hauschild (Tarragona 28-30 de gener de 2009)*, Vol. II, *Bulletí Arqueològic, Època V*, any 2010, núm. 32, Tarragona, pp. 757-794.

GUIDI 2010c: 105-132.

Guidi Sánchez, J.J. (2010). "El poblamiento del Penedés altomedieval, siglos V-XI d.C. Una aproximación a la problemática residencial", *Familia pagesa i economía rural, VII Congreso sobre sistemas agrarios, organización social y poder local*, Lleida, 2010, pp. 105-132.

GUIDI 2010d: 93-123.

Guidi Sánchez, J.J. (2010), "Domus ruralis penetense. Estrategias y formas de hábitat en el tránsito de la antigüedad tardía a la alta edad media entre Barcelona y Tarragona", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 20, Lleida, pp. 93-123.

GUIDI 2010e.

Guidi Sánchez, J.J. (2010). V Premi de Recerca Històrica de L Penedès. Fundació Privada Sala Freixenet i Setmanari La Fura, any 2009. "Residens in territorio penetense. El Penedés altomedieval, segles VIII-XII", Treball de recerca inèdit dipositat a la Fundació Privada Sala Freixenet.

GUIDI, MAR 2010: 173-182

Guidi Sánchez, J.J. i Mar, R. (2010)-"Formación y usos del espacio urbano tardoantiguo en Tarraco", *Espacios urbanos en el Occidente mediterráneo (s. VI-VIII)*, Toledo, PP. 173-182.

GUIDI 2011: 167-177.

Guidi Sánchez, J.J (2011). "Avenços i propostes per a l'estudi de Granollers i el Vallès Oriental als segles V-XI d.C.", *Ponències, Anuari del Centre d'Estudis de Granollers*, Granollers, pp. 167-177.

GUIDI, VILLUENDAS 2012:

Guidi Sánchez, J.J. i Villuendas Vázquez, A (2012) “El marc històric: la restauració de Tarragona, segles XII-XIII”, *Història, formació i usos de l'espai urbà medieval a Tarragona, segles XII-XIII*, Els Llibres del Consell, Arola Edicions, Tarragona, pp. 21-82.

GUIDI 2012a: 83-328.

Guidi Sánchez, J.J. (2012). “La formació de l'espai urbà de Tarragona, segles XII-XIII” *Història, formació i usos de l'espai urbà medieval a Tarragona, segles XII-XIII*, Els Llibres del Consell, Arola Edicions, Tarragona, pp. 83-328.

GUIDI 2012b.

Guidi Sánchez, J.J.(2012). Montornès del Vallès. *Territorio i poblament de l'antiguitat a l'edat mitjana*, Premi Montornès de recerca històrica 2008, ed. Abadía de Montserrat, Barcelona.

GUIDI 2013b.

Guidi Sánchez J.J. (2013), “La viña y el vino en el Campo de Tarragona y el Penedès en la tardoantigüedad (siglos V-VIII d.C.): continuidades, rupturas y transformación de la producción y comercialización de un producto mediterráneo”, *El Món de la viticultura, els vins, caves i aiguardents al Penedès Històric i al Camp de Tarragona*, Institut d'Estudis Penedencs, El Vendrell.

GUIDI 2013c.

Guidi Sánchez, J.J. (2013). *Les Muntanyes de Prades, poblament i territori entre el segles V i XIII d.C. Història, arqueologia i patrimoni des d'època romana fins a la consolidació del sistema feudal*. Museu de la Vida Rural i el Paratge Natural d'Interès Nacional de Poblet. *Treball inèdit dipositat al Museu de la Vida Rural de l'Espluga de Francolí*.

GUIDI 2014a: 169-184.

Guidi Sánchez, J.J. (2014). “Barcelona y la red marítima del sur de Cataluña en la edad media. Una aproximación a los puertos, el comercio y la defensa del litoral mediterráneo entre los siglos XII-XV”, *XIII Congreso de Historia de Barcelona en memoria de Antonio Capmany*, Quaderns d'història, vol. 21, Ajuntament de Barcelona, Arxiu Històric de Barcelona i Museu Marítim de Barcelona, Barcelona, pp. 169-184.

GUIDI 2014b.

Guidi Sánchez, J.J.(2014). “The harbours of the south Catalonia (Spain) in the Middle Ages (X-XIV A.D.) From al-Andalus to the consolidation of the System of the Kingdom of Catalonia-Aragon and the expansion for the West of the Mediterranean”, *4th Mediterranean Maritime History Network*, (7-9 maig, Barcelona), Barcelona, (en premsa).

GUIDI 2015a.

Guidi Sánchez, J.J. (2015). “Vimbodí i Poblet en l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana”, *Historia de Vimbodí i Poblet*, Arola Editors, Tarragona.

GUIDI 2015b.

Guidi Sánchez, J.J. (2015). XIV Beca de recerca Antonio Agustí. Programa de beques Ramón Berenguer IV, Diputació de Tarragona, Àrea de Cultura. Treball de recerca amb el títol “Les comarques de Tarragona en l'alta edat mitjana, segles VIII-XII. De la Província visigòtica a la frontera entre al-Andalus, els comtats de la Marca Hispànica i els territoris mossàrabs (VIII-X). El procés de conquesta i transformacions del territori pel comtat de Barcelona (X-XII)”, anys 2012-2014. Treball inèdit dipositat a la Diputació de Tarragona.

GUIDI 2016a: 129-148.

Guidi Sánchez, J.J. (2016), “Sociedades rurales y orígenes preindustriales en la *Catalunya Nova* entre los siglos XI-XIV d.C. Una aproximación a la problemática de la producción económica en el espacio rural y suburbano entre *al-Andalus* y el condado de Barcelona a partir de los ejemplos de Tarragona, Tortosa, Olérdola y la Sierra de Prades”, *VIII Congreso Sobre Sistemas Agrarios, Organización Social y Poder Local, Campesinado, Industria y Mundo Rural*, Lleida, pp. 129-148.

GUIDI 2016b.

Guidi Sánchez, J.J. (2016). *Els ports i la navegació de la Catalunya Nova (Tarragona-Delta de l'Ebre) a l'edat mitjana. La xarxa portuària, les rutes i els sistemes de navegació entre Al-Àndalus i la Corona Catalano-Aragonesa (segles X-XIV)*, Col·lecció Estudis núm. 22., Museu Marítim de Barcelona, Port de Barcelona i Ajuntament de Barcelona, Barcelona.

GUITART, PREVOSTI 2010a.

GUITART I DURAN, J., PREVOSTI, M. (coord.) (2010). *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural*, Documenta 16, Institut Català d'Arqueologia Clàssica; Tarragona.

GUITART, PREVOSTI 2010b.

GUITART I DURAN, J., PREVOSTI, M. (coord.) (2010b), *Ager Tarraconensis 2. El poblament*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica; Tarragona.

GUITIAN, LOIS 1996.

GUITIAN, L., LOIS, R. (Coord.) (1996). *Actividad humana y cambios recientes en el paisaje*. Xunta de Galicia, Santiago.

GUTIÉRREZ 2002.

GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, A. (2002). “La fortificación pre-feudal en el norte peninsular: castros y recintos campesinos en la Alta Edad Media”. *Mil años de Fortificacionesna Península Ibérica e no Magreb (500-1500)*, Lisboa, pp. 18-28.

GUTIÉRREZ 2009.

GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, A. (2009). *Roman Quarries in the northeast of Hispania (Modern Catalonia)*, Tarragona.

GUITIERREZ 2003.

GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, A. (2003). Peñaferruz (Gijón). El Castillo de Curiel y su entorno. Gijón.

GUTIÉRREZ LLORET, CASANOVAS GUILLÉN 2009.

GUTIÉRREZ LLORET, S., CÁNOVAS GUILLÉN, P. (2009). “Construyendo el siglo VII: arquitecturas y sistemas constructivos en El Tolmo de Minateda”, *El siglo VII frenet al siglo VII, Arquitectura, Visigodos y Omeyas 4*, (Dir. CABALLERO, MATEOS i UTRERO), Madrid.

GUTIÉRREZ 1995.

GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, J.A. (1995), *Fortificaciones y feudalismo en el origen y formación del reino leonés*, Valladolid.

GUTIÉRREZ LLORET 1993: 13-35.

GUTIÉRREZ LLORET, S. (1993). “De la civitas a la madina: destrucción y formación de la ciudad en el sureste de Al-Andalus. El debate arqueológico”, *IV Congrès d'Arqueologia Medieval Espanyola. Societats en transició*. Actes I. Ponències, Asociación Española de Arqueología Medieval-Diputación Provincial de Alicante, Alacant, pp. 13-35.

GUTIÉRREZ LLORET 1988.

GUTIÉRREZ LLORET, S. (1988). *Cerámica común paleoandalusí del sur de Alicante (siglos VII-X)*. Alicante.

GUTIÉRREZ LLORET 1996.

GUTIÉRREZ LLORET, S. (1996). *La Cora de Tudmir de la antigüedad tardía al mundo islámico: poblamiento y cultura material*. Madrid-Alicante.

GUTIÉRREZ LLORET 2006.

GUTIÉRREZ LLORET, S. (2006). Los orígenes de Tudmir y el Tolmo de Minateda (ss. VI-X). *Regnum Murciae*, pp. 3-17.

GUTIÉRREZ LLORET 2007.

GUTIÉRREZ LLORET, S. (2007). "La islamización de Tudmir: balance y perspectivas". En P. Sénac (ed.), *Villa II - Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus (VIe-XIe siècle): la transition*, Toulouse: Méridiennes, pp. 275-318.

HAAS 1997.

HAAS, C., (1997). *Alexandria in late antiquity, topography and social conflict*, Baltimore.

HALDON 1993.

HALDON, J. (1993). *The State and the tributary mode of production*. London, New York.

HALDON 1998: 795-822.

HALDON, J. (1998). "El modo de producción tributario: concepto, alcance y explicación"; *Hispania*, LVIII, pp. 795-822.

HAMERROW 2002.

HAMERROW, H. (2002). *Early Medieval Settlements. The Archaeology of rural communities in North-West Europe 400-900*, Oxford.

HARRIS 1975: 111-117.

HARRIS, E.C. (1975). "The Stratigraphic Sequence: a questions of time", *World Archaeology*, 11, pp. 111-117.

HARRIS 1979.

HARRIS, E.C. (1979). *Principles of Archaeological stratigraphy*. Londres.

HARRIS 1991.

HARRIS, E.C. (1991). *Principios de estratigrafía arqueológica*. Barcelona.

HARRIS 1992: 86-107.

HARRIS, E.C. (1992). "L'estratigrafia és el matrix de l'arqueologia", *Harris Matrix. Sistemes de registre enarqueologia*. Lleida, pp. 86-107.

HARRIS, BROWN, BROWN 1993.

HARRIS, E.C., BROWN III, M.R., BROWN, G.J. (Ed.) (1993). *Practices of Archaeological Stratigraphy*, Londres.

HASALL 1995.

HASALL, G. (1995). *Early Medieval Cemeteries: An Introduction to Burial Archaeology in the post-Roman West, New Light on the Dark Ages I*, London.

HAUSCHILD 1982:71-86.

HAUSCHILD, T. (1982); "Técnicas y maneras de construir en la arquitectura paleocristiana hispánica", II Reunió d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica", Barcelona, pp. 71-86.

HAUSCHILD 1983.

HAUSCHILD, Th.; *Arquitectura romana de Tarragona*, Ajuntament de Tarragona, Tarragona, 1983

HAUSCHILD 1984.

HAUSCHILD, Th. (1984). "Monumentos romanos de Tarragona a la luz de los grabados antiguos", Discurs de recepció de la investidura de Doctor Honoris Causa, 3 de desembre, Tarragona.

HAUSCHILD 1985: 11-38.

HAUSCHILD, Th. (1984-1985). "Excavaciones en la muralla romana de Tarragona", Butlletí arqueològic, època V, núms. 6-7, Tarragona, pp. 11-38.

HAUSCHILD 1987: 101-139.

HAUSCHILD, Th. (1987). "La muralla i el recinto superior romano de Tarragona", Butlletí arqueològic, època V, núm. 4-5, Tarragona, pp. 101-139.

HAUSCHILD 1990: 252.

HAUSCHILD, Th. (1990). "Muralla i barri antic. Campanya 1983", Butlletí arqueològic, època V, núm. 12, Tarragona, p. 252.

HAUSCHILD 1994: 151-156.

HAUSCHILD, Th. (1994). "Hallazgos de la época visigoda en la parte alta de Tarragona", III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica, Barclona, pp. 151-156.

HAYES 1972.

HAYES, J. (1972). *Late Roman Pottery. A catalogue of Roman Fine Wares*. London.

HAYES 1980.

HAYES, J. (1980). *A supplement to Late Roman Pottery*. London.

HERNÁNDEZ 2003a

HERNÁNDEZ, F. X. (2003a). "Dels ibers als carolingis", a *Història militar de Catalunya*, vol. I, Barcelona, Rafael Dalmau Editor, Barcelona.

HERNÁNDEZ 2003b.

HERNÁNDEZ, F. X. (2003b). *Història militar de Catalunya. La defensa de la terra*. Vol. III. Rafael Dalmau, Barcelona.

HERNÁNDEZ SANAHUJA 1982.

HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. (1982). *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la Restauración Cristiana*. Editada, anotada y continuada per d. Emilio Morera Llauredó, Establecimiento Tipográfico de A. Alegret, Tarragona.

HODDER, ORTON 1976.

HODDER, I., ORTON, C. (1976). *Spatial Analysis in Archaeology*. Cambridge University Press, Cambdrige.

HURST, BERESFORD 1971,

HURST, J.G., BERESFORD, M. W. (1971). *Desert Medieval Villages*, Londres.

HURTADO, MESTRE MISERACHS 1995.

HURTADO, V., MESTRE, J., MISERACHS, T., (1995) , *Atles d'Història de Catalunya*. Edicions 62, Barcelona.

HURTADO, MESTRE 1995.

HURTADO, V., MESTRE, J. (1995). *Atles d'Història de Catalunya*, Edicions 62, Barcelona.

IBN'IDARI (1993).

IBN 'IDARI, (1993). *La caída del califato de Córdoba y los reyes de taifas*, Traducción F. Maíllo Salgado, Estudios Árabes e Islámicos, Salamanca.

ICART 1985.

ICART, J. (1985). *Arxiepiscopologi de la Santa Església metropolitana i primada de Tarragona*, per Josep Blanch, canonge, I.E.T., I, Tarragona.

IGLESIES I FORT 1961.

IGLESIES i FORT, J., (1961). *La conquesta de Tortosa*, Episodis de la història, Rafael Dalmau Editor, Barcelona.

IGLÉSIES I FORT 1982: 117-140.

IGLÉSIES I FORT, J. (1982). "El poblament a les muntanyes de Prades", *Aplec de Treballs* núm. 4, pp. 117-140.

INSA MONTAVA 2003.

INSA MONTAVA, J. (2003). *La vida tradicional a les Muntanyes de Prades*, Valls.

ISLA 2001:9-19.

ISLA FREZ, A. (2001). "Villa, villula, castellum. Problemas de terminología rural en época visigoda". *Arqueología y Territorio Medieval*, 8, pp. 9-19.

ISLA 2007: 9-19.

ISLA FREZ, A. (2007). "Lugar de habitación de las aristocracias en época visigoda, siglos VI-VIII". *Arqueología y Territorio Medieval*, 14, pp. 9-19.

IZQUIERDO 1989: 169-191.

IZQUIERDO, P. (1989). "Un tram de via augusta al Perelló i una proposta de dinamització". *Butlletí Arqueològic 10-11*. Tarragona, pp. 169-191.

IZQUIERDO 1989: 459-461.

IZQUIERDO, P. (1989). "Necròpolis carolíngia de Rocabrúna", *I Jornades Arqueològiques del Baix Llobregat*, preactes, vol. I, Castelldefels, pp. 459-461

IZQUIERDO 1992: 368.

IZQUIERDO, P. (1992). "Poblat alt-medieval de Sant Pere de Gavà", *Catalunya romànica*, vol. XX, p. 368.

IZQUIERDO 1994: 279-280.

IZQUIERDO, P. (1994). "El terme d'Eramprunyà, de la baixa romanitat al feudalisme. Una revisió crítica", a Margarida GÓMEZ, G. GUTIÉRREZ i M. LUENGO (coord.), *Miscel·lània d'Homenatge a Jaume Codina*, Barcelona, Columna, col·l. «El Pont de Pedra», Ajuntament del Prat de Llobregat, 1994, pp. 279-280.

JÀRREGA 1992: 53-112.

JÀRREGA, R. (1992). "Aproximació a l'estudi de l'Antiguitat Tardana a les comarques del Garraf, Alt Penedès i Baix Penedès", *Olerdulae XVII*, Vilafranca del penedès, pp. 53-112.

JÀRREGA 2000: 467-483.

JÀRREGA, R. (2000). Las cerámicas de importación en el nordeste de la Tarraconense durante los siglos VI y VII dC. Aproximación general. V Reunión d'Arqueología Cristinana Hispánica, Cartagena, pp. 467-483.

JÀRREGA 2007: 83-177.

JÀRREGA, R. (2007). Estudi de les ceràmiques fines i les àmfores tardoantigues de La Solana. En M. E. BARRASETAS (Coord.), *La Solana. Memòria de l'excavació arqueològica al jaciment*, Barcelona, pp. 83-177.

JUAN, LERMA 2000: 135-142.

JUAN, E., LERMA, J.V. (2000). "La villa áulica del "Pla del Nadal" (Riba-roja de Túria)", en A. Riera Lacomba (coord.) *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, Valencia, 2000, pp. 135-142.

JUAN 2007.

JUAN, J. (2007). "La Solana. Anàlisi d'indicadors químics y bioquímics". BARRASETAS (Coord.), *La Solana. Memòria de l'excavació arqueològica al jaciment* (pág. Estudi annex). Barcelona.

JULIANO 1985: 47-113.

JULIANO, D. (1985). "Evolució demogràfica a Barberà de la Conca". *Aplec de Treballs*, 7, pp. 47-113.

JUNYET 1980-1987.

JUNYET, E. (1980-1987). *Diplomatari de la Catedral de Vic. Segles IX – X*, Patronat d'estudis ausonencs, Vic.

JUNYET 1992.

JUNYET, E. (1992). *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliva*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.

JUNYET 1983.

JUNYET, E. (1983). *L'arquitectura religiosa a Catalunya abans del romànic*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

KEAY 1981.

KEAY, S. (1981). "The Conventus Tarraconensis in the Third Century A. D.: Crisis or Change?", en A. King y M. Henig (eds.), *The Roman West in the Third Century. Contributions from Archaeology and History*, BAR, IS, 109, Oxford.

KEAY 1984.

KEAY, S. J. (1984). *Late Roman amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan evidence*. Oxford: BAR International Series.

KEAY 2006:97-109.

KEAY, S. (2006). *El territori*. Fòrum: Temes d'història i arqueologia tarragonines, 12, pp. 97-109.

KEAY, CARRETÉ, MILLET 1989: 121-129.

KEAY, S., CARRETÉ, J. M. i MILLET, M. (1988-1989). "Ciutat i camp en el món romà: les prospeccions a l'Ager *Tarraconensis*". *Tribuna d'Arqueologia*, pp. 121-129.

KEHR 1926.

KEHR, P. (1926). *Papsturkunden in Spanien. Vorarbeiten zur Hispania Pontificia*, vol. I, *Katalonien*, Berlín.

KIRCHNER 1992: 101-103.

KIRCHNER, H. (1992). "El Castell de Mediona (Alt Penedès)", *Tribuna d'arqueologia (1990-1991)*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, pp. 101-103.

KIRCHNER 2002.

KIRCHNER, H. (2002). *La ceràmica de Yâbisa. Catàleg i estudi dels fons del Museu Arqueològic d'Eivissa I Formentera*. Govern Illes Balears, Eivissa.

KOPPEL 2000: 380-394.

KOPPEL, E.M. (2000). "Informe preliminar sobre la decoración escultórica de la villa romana de Els Munts (Altafulla, Tarragona)", *Madridier Mitteilungen*, 41, pp. 380-394.

LABORDE 1974.

LABORDE, A. (1974). *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, vol. I, París, 1806 (reedició part de Catalunya, Barcelona).

LAFUENTE, MARTORANA, MACÍAS 2008: 9-12.

LAFUENTE, M., MARTORANA, R., MACIAS, J. M.; MENCHON, J., MUÑOZ, A.; SALA, R.; TEIXELL, I. (2008). "A la recerca del temple d'August a Tarragona: una experiència entre arqueologia i geofísica", *Cota zero. Revista d'Arqueologia i Ciència* 23, Vic, pp. 9-12.

LAMBERTI ARDENIS 1879.

LAMBERTI ARDENIS, (ed. J. Heller), (1879). *Historia comitum Ghisnensium*, M.G.H., Scriptores, t.XXIV.

LA ROCCA 1997: 31-54.

LA ROCCA, C. (1997). "Segni di distinzione", a L. Paroli (ed.) *L'Italia centro-settentrionale in età longobarda*, Firenze, 1997, pp. 31-54

LA ROCCA 1998: 77-87.

LA ROCCA, C. (1998). "Donare, distribuire, spezzare. Pratiche di conservazione della memoria e dello status in Italia tra VIII e IX secolo, Sepolture tra ive VIII secolo", *Atti del VII seminario sul Tardo Antico e l'altomedioevo in Italia centro settentrionale*, Mantova, pp. 77-87.

LAZZARI, SANTOS 2005:15-42.

LAZZARI, T. i SANTOS, I. (2005). "La organización territorial en Emilia en la transición de la Tardoantigüedad a la alta Edad Media (siglos VI-X)". *Studia Historica. Historia Medieval*, 23, pp. 15-42.

LEVEAU, WALSH, TRÉMENT, KARKER 1999.

LEVEAU, P., WALSH, K., TRÉMENT, F., KARKER, G. (Ed.), (1999). *Environmental Reconstruction in Mediterranean Landscape Archaeology*, Oxbow Books, Oxford.

LÉVI-PROVENÇAL 1953: 51-108.

LÉVI-PROVENÇAL, É. (1953). "La description de l'Espagne d'Ahmad al -Râzî. Essai de reconstitution de l'original arabe et traduction française". *Al-Andalus*, XVIII, pp. 51-108.

LEWIS, MICHELL-FOX, DYER 2001.

LEWIS, C., MICHELL-FOX, C., DYER, C. (2001). *Village, Hamlet and Field. Changing Medieval Settlements in Central England*, Manchester.

LEZANA, MANEL, MIRET, MORAGAS 1990: 51-70.

LEZANA, S., MANEL GARCIA, J., MIRET, M., MORAGAS, N. (1990), "El Garrofer de la cisterna: un assentament romà i medieval a Sant Pere de Ribes (El Garraf)", *Miscel·lània Penedesenca*, pp.51-70.

LIAÑO 1980: 125-150.

LIAÑO, E. (1979-1980). "Las capillas góticas de Santa Tecla la Vieja y San Pablo en Tarragona", *Universitas Tarraconensis*, III, Tarragona, pp. 125-150.

LIAÑO 1987: 141-149.

LIAÑO, E. (1987). "Elementos ornamentales de origen islámico en el claustro de la catedral de Tarragona", *Universitas Tarraconensis*, IX, Tarragona, pp.141-149.

LISA I CASABAYÓ 1995.

LISA I CASABAYÓ, E. (1995). "Granjes de Santa Maria de Poblet", *Catalunya Romànica*, Barcelona, pp. 564-565.

LLORENS 1994: 31-32.

LLORENS, J. (1994). "Un breu passeig per 6000 anys d'història minera a Catalunya", *Reboll*, núm. 7, Montblanc, pp. 31 i 32.

LLOVET 2000.

LLOVET, J., (2000). *Mataró. Dels orígens de la vila a la ciutat contemporània*, Caixa d'Estalvis Laietana. Mataró.

LÓPEZ 1998: 53-64.

LÓPEZ, A. (1998). "Resultats de l'excavació duta a terme al conjunt del Castell de Castelldefels (Baix Llobregat, Barcelona)", a MNAC (coord.), *Miscel·lània en homenatge a Joan Ainaud de Lasarte*, vol. 2, Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC), Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 53-64.

LÓPEZ 2004: 983-1009.

LÓPEZ, A. (2004). "Resultats de l'excavació al conjunt del castell de Castelldefels (Baix Llobregat, Barcelona)", a Margarita GENARA I MONELLS (ed.), *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001: Comarques de Barcelona, 1996-2001 (la Garriga, 2001)*, 3 v., Barcelona, la Garriga, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, vol. 3, pp. 983-1009.

LÓPEZ, FIERRO 1990: 203-254.

LÓPEZ, A., FIERRO, X. (1990). "La época romana en Darró (Vilanova i la Gertrú, Barcelona)", *ETF (Arqueol.)*, pp. 203-254.

LÓPEZ, FIERRO 1994: 343-364.

LÓPEZ, A., FIERRO, X. (1994). "Un conjunto cerámico cerrado, del siglo V d.C., hallado en Darró, Vilanova i la Gertrú, Barcelona", *ETF (Arqueo)*, pp. 343-364.

LÓPEZ, FIERRO, CLUA 1990: 73-100.

LÓPEZ I MULLOR, A., FIERRO I MACÍAS, X., CLUA I MERCADAL. M. (1990). "Resultats de l'excavació duta a terme a l'església de Sant Valentí de les Cabanyes", *Miscel·lània Penedesenca*, pp. 73-100.

LÓPEZ, CAIXAL, FIERRO 1995: 101-140.

LÓPEZ I MULLOR, A., CAIXAL I MATA, A., FIERRO I MACÍAS, X. (1995). "La primera campanya d'excavació a la vil·la romana i al castell de Cubelles", *Miscel·lània Penedesenca* XX, pp. 101-140.

LÓPEZ, FIERRO, RIERA, SUAUA 1999: 217-268.

LÓPEZ, A., FIERRO, X., RIERA, M., SUAUA, L. (1999). "Resultats de les darreres campanyes d'excavació a l'establiment ibèric i la vil·la romana de Darró (Vilanova i la Gertrú, Garraf)", *Miscel·lània Penedesenca* XXIV, pp. 217-268.

LÓPEZ PEREIRA 2009.

LÓPEZ PEREIRA, J. E. (2009). *Continuatio Isidodriana Hispanica. Crónica Mozárabe de 754. Estudio, edición crítica y traducción*. León.

LÓPEZ QUIROGA 2009.

LÓPEZ QUIROGA, J. (2009). *Arqueología del hábitat rural en la Península Ibérica (siglos V-X)*, Madrid.

LÓPEZ QUIROGA, RODRÍGUEZ 2001: 137-190.

LÓPEZ QUIROGA, J., RODRÍGUEZ, F.G. (2001). "El "final" de las villae en Hispania I. La transformación de la *parsurbana* de las *villae* durante la Antigüedad Tardía", *Portugalia XXI-XXII*, pp. 137-190.

LÓPEZ VILAR 1993.

LÓPEZ I VILAR, J. (1993). "Trobades (sic) medievals al costat de l'església de Sant Miquel del Pla", *Reial Germandat de Jesús Natzarè. Setmana Santa*, Tarragona.

LÓPEZ VILAR 2001: 77-95.

LÓPEZ VILAR, J. (2001). "Complejos termales en las villae tardorromanas del Camp de Tarragona". *Arqueología y Territorio Medieval*, 8, pp. 77-95.

LÓPEZ VILAR 2004.

LÓPEZ VILAR, J. (2004). *Tàrraco paleocristiana. El suburbi del Francolí*. Tarragona:

LÓPEZ VILAR 2006: 97-135.

LÓPEZ VILAR, J. (2006). "El poblament rural del Camp de Tarragona en época romana: un assaig de síntesi". *Butlletí arqueològic*, 28, pp. 97-135.

LÓPEZ VILAR, PIÑOL 1995.

LÓPEZ VILAR, J. i PIÑOL, L. (1995). *Memòria de la intervenció arqueològica al solar núm 1-2 de la plaça del Rovellat*. Barcelona: Memòria inèdita del Servei d'Arqueologia.

LORIENTE 1990.

LORIENTE, A. (1990). *L'horitzó andalusí de l'antic Portal de Magdalena*. (Monografies d'Arqueologia Urbana; 2), Lleida.

LORIENTE 1990.

LORIENTE, A. (1992). *L'antic portal de la Magdalena*. Lleida

McCRANK 1977: 145-245.

MCCRANK, L. J. (1977). "Restauración canónica e intento de reconquista de la sede Tarraconense (1076-1108)". A: *Cuadernos de Historia de España*, LXI-LXII. Buenos Aires, pp. 145-245.

McCRANK 1979: 49-50.

MCCRANK, L. J. (1979). "La restauración eclesiástica y reconquista en la Cataluña del siglo XI. Ramon Berenguer I y la sede de Tarragona". A: *Analecta Sacra Tarraconensia*. Barcelona, 1979, pp. 49-50.

McCRANK 1988.

MCCRANK, L. J. (1988). *Restoration and reconquest in medieval Catalonia: the Church and Principality of Tarragona, 971-1177*, UMI, Dissertation Information Service.

McCRANK 1999: 207-218.

MCCRANK, L. J. (1999). "Tarragona Medieval. Reconquista y Restauración", *Bolletí Arqueològic de Tarragona*, ép. V, fasc. 19-20, pp. 207-218.

McCRANK 2003: 441-474.

MCCRANK, L. (2003). "Medieval Tarragona: A frontier town in New Catalonia". *El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als Decrets de Nova Planta*. XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, Barcelona-Lleida, pp. 441-474.

MACIÀ I GOU 1994: 178.

MACIÀ I GOU, M. (1995). Història de Sant Pau del Seminari, Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, p.178.

MACIAS 1999.

MACIAS, J. M. (1999). La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco: anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII). Tarragona: Museu Nacional Arqueològic de Tarragona.

MACIAS 2003: 76-86.

MACIAS, J. M. (2003). Cerámicas tardorromanas de Tarragona: Economía de mercado versus autarquía. *Anejos de AEspA*, XXVIII, pp. 21-39.

MACIAS 2005: 76-86.

MACIAS, J. M. (2005). Els assentaments rurals com a espai de residència: l'exemple del territorium de Tàrraco. *Cota Zero*, 20, pp. 76-86.

MACIAS 2008: 292-301.

MACIAS, J. M. (2008). Tarracona visigoda: ¿una ciudad en declive? *Zona Arqueológica*, 9, pp. 292-301.

MACIAS 2011: 103-117.

MACIAS, J. M. (2011). La "ciudad arqueológica en el área catalana ante la irrupción del Islam. 711. *Arqueología e Historia entre dos mundos, vol.2*, Toledo, pp. 103-117.

MACIAS, MESTRE, REMOLÀ 1993: 169-188.

MACIAS, J.M., MESTRE, M. i REMOLÀ, J.A. (1993). "El Castell de Gelida: l'excavació arqueològica de l'any 1991", *Miscel·lània Penedesenca*, pp. 169-188.

MACIAS, MENCHÓN, MUÑOZ 1994.

MACÍAS, J.M., MENCHÓN, J. i MUÑOZ, A. (1994). "Aproximació al procés transformador de la ciutat de Tarraco. Del Baix Imperi a l'Edar Mitjana", *Pyrenae*, núm. 25, Barcelona, pp. 225-243.

MACIAS, MENCHÓN 1995a: 180.

MACIAS, J.M. i MENCHÓN, J. (1995). "Història del Castell del Paborde (o del Prepòsit)", *Catalunya Romànica*, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, p. 180.

MACIAS, MENCHÓN, MUÑOZ 1995b.

MACÍAS, J.M., MENCHÓN, J. i MUÑOZ, A. (1995). "D'arqueologia cistercenca. A propòsit del suposat visigotisme d'algunes peces del monestir de Poblet.", *Aplec de Treballs*, nº13. Centre d'Estudis de la Conca de Barberà. pp. 93-104.

MACÍAS, MENCHÓN, MUÑOZ 1995c: 190.

MACÍAS, J.M., MENCHÓN, J. i MUÑOZ, A. (1995). Excavacions arqueològiques al núm. 10 de la Rambla Vella de Tarragona, *Catalunya Romànica*, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, p. 190.

MACIAS, MENCHÓN, MUÑOZ 1997a: 939-952.

MACÍAS, J.M., MENCHÓN, J. i MUÑOZ, A. (1996-1997). De topografia urbana cristiana de Tarragona, a propòsit de dos documents medievals. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 37, pp. 939-952.

MACIAS, MENCHÓN, MUÑOZ 1997b: 71-88.

MACÍAS, J.M., MENCHÓN, J. i MUÑOZ, A. (1997). Ceràmiques medievals a Tarragona, aproximació al seu estudi. En A. LÓPEZ MULLOR (coord.), *La ceràmica medieval catalana. El monument, document*, Barcelona: Quaderns científics i tècnics, 9, pp. 71-88.

MACIAS, MENCHÓN, MUÑOZ, TEIXELL 2003: 167-175.

MACÍAS, J.M., MENCHÓN, J., MUÑOZ, A. i TEIXELL, I. (2003). "Excavaciones arqueológicas en la Catedral de Tarragona", *Seminario Arqueología de la Arquitectura. Definición disciplinar y nuevas perspectivas (Gasteiz 2002)*, *Arqueología de la Arquitectura* 2, pp.167-175.

MACIAS, MENCHÓN, MUÑOZ, TEIXELL 2006: 221-246.

MACIAS, J. M.; MENCHÓN, J. J.; MUÑOZ, A. i; TEIXELL, I. (2006). "Intervencions arqueològiques a la catedral de Tarragona: treballs del Pla Director (2000-2003)", *Tribuna d'Arqueologia 2003-2004*, Barcelona, pp. 221-246.

MACIAS, MENCHÓN, MUÑOZ, TEIXELL 2007.

MACIAS, J.M.; MENCHÓN, J.; MUÑOZ, A. i TEIXELL, I. (2007). "Excavaciones en la Catedral de Tarragona y su entorno: avances y retrocesos en la investigación sobre el Culto Imperial". A: Nogales, T., González, J. (eds.), *Culto Imperial: política y saber (Mérida 2006)*, Roma.

MACIAS, MENCHÓN, MUÑOZ, TEIXELL 2007a.

MACIAS, J.M.; MENCHÓN, J.; MUÑOZ, A. i TEIXELL, I. (2007). "L'arqueologia de la Catedral de Tarragona. La memòria de les pedres". *La Catedral de Tarragona, Tarragona*, Tarragona.

MACIAS, MENCHÓN, MUÑOZ, TEIXELL 2007b: 8-29.

MACIAS, J. M.; MENCHÓN, J. J.; MUÑOZ, A. i TEIXELL, I. (2007). "De seu del Concili Provincial a Seu Metropolitana. Treballs arqueològics a la Catedral de Tarragona (2000-2003)", *Arqueologia Medieval* 03, Barcelona, pp. 8-29.

MACÍAS, MENCHÓN, MUÑOZ, TEIXELL 2008: 287-293.

MACIAS, J. M., MENCHON i BES, J., MUÑOZ, A. i TEIXELL, I. (2008). "Contextos cerámicos derivados de la transformación cristiana de la acrópolis de Tarragona (s. V-VI d.C)". SFECAG. *Actes du Congrès de l'Escala -Empúries*, Empúries, pp. 287-293.

MACÍAS, MENCHÓN, MUÑOZ, TEIXELL 2009:42-48.

MACIAS, J. M.; MENCHON, J. J.; MUÑOZ, A. i TEIXELL, I. (2009) "Arqueología de la Catedral de Tarragona", *Ars Sacra* 44, Tarragona, pp. 42-48.

MACÍAS, TUSET 1996: 113-121.

MACIAS, J. M. i TUSET, F. (1996). "Excavacions arqueològiques a la vil·la romana de Cal·lípolis (Vila-seca, Trragonès)". *Tribuna d'Arqueologia*, 1994-1995, pp. 113-121.

MAGDALENA 1982.

MAGDALENA NOM DE DÈU, J.R (1982). *Libro de viajes de Benjamín de Tudela*, Riopiedra Ediciones, Barcelona.

MAGÍ 2003: 219-227.

MAGÍ, M. (2003). "Dades sobre el poblament a la comarca de Garraf durant la Baixa Romanitat i els inicis de l'Alta Edat Mitjana", *XXIX Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*, vol. II, Sitges, Grup d'Estudis Sitgetans, pp. 219-227.

MANZANO MORENO 1991.

MANZANO MORENO, E. (1991). *La frontera de al-Andalus en época de los Omeyas*, CSIC, Madrid.

MANZANO MORENO 1999.

MANZANO MORENO, E. (1999). "Las fuentes árabes sobre la conquista de al-Andalus: una nueva interpretación", *Hispania*, LIX/2, núm 202, pp. 389-432.

MANZANO MORENO 2000: 401-414.

MANZANO MORENO, E. (2000). "La conquista de 711: Transformaciones y pervivencias", *Anejos de AEspA*, XXIII, pp. 401-414.

MANZANO MORENO 2006.

MANZANO MORENO, E. (2006). *Conquistadores, emires y califas: la dinastía de los Omeyas en al-Andalus*. Barcelona: Crítica.

MAR 1993.

MAR, R. (ed.) (1993). *Els monuments provincials de Tarraco*, Universitat Rovira i Virgili (Documents d'Arqueologia Clàssica, 1), Tarragona.

MAR 2009.

MAR, R. (2009a). "De Kesse a Tarraco: L'assentament militar i la construcció d'una ciutat republicana", *Tarraco: Construcción y arquitectura de una capital provincial romana* Congreso en Homenaje a Theodor Hauschild, Tarragona, 2009.

MAR, RUIZ DE ARBULO 1986: 31-44.

MAR, R. i RUIZ DE ARBULO, J. (1986). La Basílica de la Colonia Tarraco. Una nueva interpretación del llamado Foro Bajo de Tarragona", *Los foros romanos de las provincias occidentales*, Murcia, pp. 31-44.

MAR, MIR, PIÑOL 1996: 165-203.

MAR, R.; MIR, H. i PIÑOL, LI. (1996). "La formación de la topografía urbana de la Tarragona medieval: nuevas aportaciones", *Atti dell'Incontro di Studi Attività economiche e sviluppo urbano nei secoli XIV e XV*, (Barcelona, 19-21 Octubre 1995), *Archivio Storico dei Sannio*, I, nos. 1-2, Nápoles, pp. 165-203.

MAR, PENSABENE 2004: 73-86.

MAR, R. i PENSABENE, P. (2004). "Dos frisos marmóreos en la acrópolis de Tarraco, el Templo de Augusto y el complejo provincial de culto imperial, Simulacra Romae", *Roma y las capitales provinciales del Occidente Europeo. Estudios Arqueológicos*; Tarragona, pp. 73-86.

MAR, PENSABENE 2009.

MAR, R., PENSABENE, P. (2009). "Arquitectura i organització d'obres al Fòrum Provincial de Tarraco", *Tarraco: Construcción y arquitectura de una capital provincial romana* Congreso en Homenaje a Theodor Hauschild, Tarragona.

MAR, RUIZ DE ARBULO, VIVÓ 2006: 391-417.

MAR, R., RUIZ DE ARBULO, J., VIVÓ, D. (2006). "El capitolio de Tàrraco. Identificación y primeras observaciones", en (Vaquerizo, D.; Murillo, J.F. Eds.), *El concepto de lo provincial en el mundo antiguo. Homenaje a la profesora Pilar León Alonso*, (Cordoba,), pp. 391-417

MARAZZI 1995: 187-198,

MARAZZI, F. (1995). "El incastellamento veinte años después: observaciones de la generación post-Toubertiana", a *Studia Historica. Historia Medieval*, 13, pp. 187-198

MARICHAL, SÉNAC 2007: 67-94.

MARICHAL, R., i SÉNAC, P. (2007). "Ruscino: un établissement musulman du VIIIe siècle". *Villa II - Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus (VIe-XIe siècle): la transition*, Toulouse: Méridiennes, pp. 67-94.

MARTÍ I BONET, J.M. (2010). "Tarragona seu metropolitana i primada. Dels primers documents papals fins la restauració definitiva de Tarragona com a seu metropolitana i primada"; *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII)*, Actes del Congrés de Tarragona (19-21 de Juny de 2008), Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia, núm. 6, Tarragona, pp. 407-436.

MARTÍ 1988: 153-182.

MARTÍ, R. (1988). "L'ensagrerament: l'adveniment de les sagreres feudals", *Faventia*, núm. 10. Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, pp. 153-182.

MARTÍ 1992: 28-35.

MARTÍ, R. (1992). "La primera expansió comtal a ponent del Llobregat", a A. Pladevall i Font (dir.), *Catalunya romànica*, vol. XIX, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, pp. 28-35.

MARTÍ 1993a: 37-83.

MARTÍ, R., (1993). "Territoris en transició al Pirineu medieval (segles V-X)", *III Curs d'Arqueologia d'Andorra*. Andorra, , pp. 37-83.

MARTÍ 1993b: 247-253.

MARTÍ, R. (1993). "Concreció territorial del comtat de Barcelona", *III Congrés d'història de Barcelona*, I. Ajuntament de Barcelona. Barcelona, pp. 247-253.

MARTÍ 1994: 369-386.

MARTÍ, R. (1994). “Delà, Cesari i Ató, primers arquebisbes dels comtes –prínceps de Barcelona (951-953/981)”. *Analecta Sacra Tarraconensia*, LXVII, pp. 369-386.

MARTÍ 1997: 273-291.

MARTÍ, R. (1997). “Ceràmica medieval i pagesos indocumentats a la vall del riu de Bitlles”, *Ceràmica medieval catalana: Actes de la taula rodona celebrada a Barcelona els dies 15 i 16 de desembre de 1994*, Diputació de Barcelona, Institut d'Edicions, col·l. Quaderns Científics i Tècnics de Restauració Monumental, núm. 9, pp. 273-291.

MARTÍ 1999: 63-79.

MARTÍ, R. (1999). “Palaus o almúnies fiscals a Catalunya i al-Andalus”. *Les sociétés méridionales à l'âge féodal. Hommages à Pierre Bonnassie*, Toulouse, pp. 63-70.

MARTÍ 2003: 89-114.

MARTÍ, R. (2003). “La defensa del territori durant la transició medieval”, *Actes del Congrès. Castells medievals a la Mediterrània nord-occidental*. Museu Etnològic del Montseny, Arbúcies, pp. 89-114.

MARTÍ 2006: 11-26.

MARTÍ, R. (2006). “Del fundus a la parrochia. Transformacions del poblament rural als territoris catalans durant la transició medieval”. *III Jornades d'Història i Arqueologia del Maresme*, Mataró, pp. 11-26.

MARTÍ 2008.

MARTÍ, R. (2008). “Los faros en al-Andalus, un sistema original de transmisión de señales”. *Fars de l'Islam: antigues alimares d'al-Andalus*. I Jornades Científiques OCORDE. Barcelona.

MARTÍ 2009: 117-197.

MARTÍ, R. (2009). L'organisation territoriale en Catalogne entre antiquité et féodalité. *Annals du Midi* (revue de la France Meridionale), Tome 21 N° 266, pp. 177-197.

MARTÍ 2011: 11-26.

MARTÍ, R. (2011). Los territorios catalanes en la encrucijada del 711. *Zona Arqueològica*, 15, vol.2, pp. 11-26.

MARTÍN VISO 2000.

MARTÍN VISO, I. (2000). *Poblamiento y estructuras sociales en el Norte de la Península Ibérica, siglos VI-XIII*, Salamanca.

MARTÍN VISO 2001.

MARTÍN VISO, I. (2001). “Riflessioni sull'incastellamento nella Penisola Iberica: la Castiglia dell'Ebro e la Trasierra di Madrid”, *Archeologia Medievale*, XXVIII, pp. 83-107.

MARTÍN VISO 2002a.

MARTÍN VISO, I. (2002). *Fragmentos del Leviatán. La articulación política del espacio zamorano en la alta edad media*, Zamora.

MARTÍN VISO 2002b.

MARTÍN VISO, I. (2002). “La comunidad y el monasterio: El Señorío de Santa María en el Valle de Valdeiglesias (siglos XII-XIV)”, *Historia Agraria*, 28, Murcia, , pp. 139-154.

MARTÍN VISO 2002c.

MARTÍN VISO, I. (2002), "Espacio y poder en los territorios serranos de la región de Madrid (siglos X-XIII)", *Arqueología y Territorio Medieval* 9, pp. 53-84.

MARTÍN VISO 2009.

MARTÍN VISO, I. (2009). Espacios sin Estado. Los territorios occidentales entre el Duero y el Sistema Central (siglos VIII-IX). En I. MARTÍN VISO (Ed.), *¿Tiempos oscuros? Territorio y sociedad en el centro de la Península Ibérica (siglos VII-X)* Salamanca, pp. 107-136.

MARTÍN VISO 2009.

MARTÍN VISO, I. (Ed.), (2009). *¿Tiempos oscuros? Territorios y sociedad en el centro de la Península Ibérica (siglos VII-X)*, Salamanca.

MARTÍN VISO, CASTELLANOS 2005.

MARTÍN VISO, I, CASTELLANOS, S. (2005). "Local articulation of central power in the North of the Iberian Peninsula (500-1000)", *Early Medieval Europe*, 13.1, pp. 1-42

MARTINELL 1934.

MARTINELL, C. (1934). "L'antic hospital de Santa Tecla", *Butlletí arqueològic*, núm. 49, Tarragona, pp. 388-396.

MARTÍNEZ I ELCACHO 2007: 227-281.

MARTÍNEZ i ELCACHO, A. (2007). "Organització senyorial i jurisdiccional del comtat de les Muntanyes de Prades i baronia d'Entença a mitjan segle XIV: el paradigma del desmembrament de l'antic terme castral de Siurana". *Territori i societat a l'Edat Mitjana*, IV, pp. 227-281.

MARTÍNEZ 1994: 331-337.

MARTÍNEZ, J. (1994). "Aproximació a la Tortosa islàmica: l'evidència arqueològica", *Butlletí Arqueològic*, èp. V, núm. 15, p. 331-337.

MARTÍNEZ MELON 2006.

MARTÍNEZ MELÓN, J. I. (2006). "El vocabulario de los asentamientos rurales (siglos I-IX d.C.): Evolución de la terminología"; *Villas Tardoantiguas en el Mediterráneo Occidental*, Madrid: Anejos de AEspA, XXXIX, pp. 113-131.

MARTÍNEZ 1990.

MARTÍNEZ, S. (1990). "Arquitectura militar de ámbito rural de la Marca Media (al-Tagr al-awsat). Antecedentes y evolución", *Boletín de Arqueología Medieval*, núm. 4, pp. 141-142.

MARTÍNEZ SUBIAS 1995.

MARTÍNEZ SUBIAS, A. (1995). "Santa Maria de Poblet", *Catalunya Romànica*, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, pp. 555-577.

MARTÍNEZ 2004.

MARTÍNEZ, A. (2004). "La explotación de la plata en el condado de las montañas de Prades (Tarragona) durante la Baja Edad Media"; *Minería y metalurgia históricas en el Sudoeste europeo*. pp. 357-363.

MARTÍNEZ 2006.

MARTÍNEZ, A. (2006). "Las ordenanzas promulgadas en 1352 para explotar la plata en el Condado de las Montañas de Prades y Baronía de Entença". *Historia. Instituciones. Documentos*, 33, pp. 423-433.

MAURI 1988.

MAURI, A. (1988). *Les excavacions arqueològiques a la plaça de l'església (Martorell)*, Quatre ratlles, quaderns d'estudis locals, 2. Centre d'Estudis Martorellencs, Martorell.

MAURI 1997.

MAURI, A. (Coord.) (1997). *Sant Pau de Riu-sec (Sabadell, Vallès Occidental)*, Quaderns de Patrimoni III. Ajuntament de Sabadell, Sabadell.

MAURI 2002

A. Mauri, (2002) "Orígens de la capella i de la vila de Sant Miquel de Gelida", *Festa Major 2000*, Ajuntament de Gelida, Gelida.

MAURI, ROVIRA 1990.

MAURI, A., ROVIRA, R. (1990). *Guia del Castell de Gelida*. Associació d'Amics del Castell de Gelida, Gelida.

MAURI, SOLER 1999.

MAURI, A., SOLER, M. (1999). "Les conques baixes del Llobregat i l'Anoia a la fi del I mil·lenni", *Actes del Congrés Internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del I mil·lenni*. Eumo Editorial, Vic, pp. 209-225.

MAURI, MENCHÓN, TEIXELL 2003.

MAURI, A., MENCHON, J., TEIXELL, I. (2003). "Excavacions arqueològiques al castell de Gelida. Campanyes de 1996 i 2001-2002" *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. ACRAM. Sant Cugat del Vallès, pp. 522 - 528.

MAYER, POBLET 1992.

MAYER, M. POBLET, M.J. (1992). "Una inscripció romana a Riudabella", *Aplec de Treballs* 10, pp. 143-150.

MAYER, RODÀ 1984.

MAYER, M., RODÀ, I. (1984). *La romanització del Vallès segons l'epigrafia*, Sabadell.

MAYORAL, MIRET 1989.

MAYORAL, F., MIRET, J. (1989). "Jaciments arqueològics de la zona de Can Tries i Can Guardiola (Viladecans)", *I Jornades Arqueològiques del Baix Llobregat*, Preactes, vol. I, Castelldefels, pp. 477-488.

MENCHÓN I BES, J.J. (1982). *El Pla de Sant Miquel*, Reial Germandat de Jesús Natzarè. Setmana Santa, Tarragona, pp. 61-68.

MENCHÓN 1992: 7-30.

MENCHON i BES, J. J. (1991-1992). "Arqueologia medieval a les comarques tarraconenses, estat actual", *Acta Arqueològica de Tarragona*, V, pp. 7-30.

MENCHÓN 1992.

MENCHÓN I BES, J.J. (1992). *Memòria de la intervenció arqueològica a les quadres de l'antic escorxador i baluard de Sant Antoni de Tarragona (Camp de Tarragona)*, inèdit, 1992.

MENCHÓN 1995: 121 i ss.

MENCHÓN I BES, J.J. (1995). *La muralla dels segles XII-XIII*, Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonès, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, p. 121.

MENCHÓN 1995: 125-127.

MENCHÓN I BES, J.J. (1995). El Fossar, Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, pp. 125-127.

MENCHÓN 1995: 385-389.

MENCHÓN I BES, J.J. (1995). "Arquitectura i arqueologia del castell de Siurana", *Catalunya Romànica. El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà*. Volum 21. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, pp. 386-389.

MENCHÓN 1995: 164-165.

MENCHÓN I BES, J.J. (1995). "Les necròpolis de Siurana", *Catalunya Romànica. El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà*. Volum 21. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, pp. 394.

MENCHÓN I BES, J.J. (1995). Jaciment Arqueològic (zona de la catedral de Tarragona), Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, pp. 164-165.

MENCHÓN 1995: 174.

MENCHÓN I BES, J.J. (1995). Situació de l'Hospital de Santa Tecla, Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, p. 174.

MENCHÓN 1995: 177-178.

MENCHÓN I BES, J.J. (1995). Jaciment arqueològic de l'Hospital Vell de Santa Tecla, Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, pp. 177-178.

MENCHÓN 1995: 185-187.

MENCHÓN I BES, J.J. (1995). L'edifici del castell del Paborde (o del Prepòsit), Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, p. 180.

MENCHÓN 1995: 185-187.

MENCHÓN I BES, J.J. (1995). L'edifici de Santa Maria del Miracle, Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, pp. 185-187.

MENCHÓN 1995: 188-190.

MENCHÓN I BES, J.J. (1995). Excavacions d'època medieval a la ciutat de Tarragona, Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, pp. 188-190.

MENCHÓN 1995: 181.

MENCHÓN I BES, J.J. (1995). Arqueologia al Castell del Paborde (o del Prepòsit), Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, p. 181.

MENCHÓN 1995: 182-183.

MENCHÓN I BES, J.J. (1995). L'edifici del Castell del Rei, Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, pp. 182-183.

MENCHÓN 1995: 183.

MENCHÓN I BES, J.J. (1995). Arqueologia al Castell del Rei, Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, p. 183.

MENCHÓN 1996: 37-78.

MENCHÓN I BES, J.J. (1996). "Excavacions arqueològiques a la necròpoli medieval de Sant Francesc de Montblanc", Aplec de Treballs, núm. 14, pp. 37-78.

MENCHÓN 1998: 5-30.

MENCHÓN I BES, J. (1998). "Necrópolis altomedievales y despoblación en la provincia de Tarragona, el caso de la Conca de Barberà", *Arqueología y Territorio Medieval*, 5, pp. 5-30.

MENCHÓN 2001: 95-108.

MENCHÓN I BES, J. (2001). "Excavacions arqueològiques al Castell de Gelida. Campanya de 1996", *Miscel·lània Penedesenca* XXVI, pp. 95-108.

MENCHÓN 2005.

MENCHÓN I BES, J. (2005). "El Castillo de la Zuda de Tortosa: fortificaciones del Portal de la Bassa". *Separata Boletín de Arqueología Medieval núm. 12*. Asociación Española de Arqueología Medieval.

MENCHÓN 2006: 331-348.

MENCHÓN I BES, J. (2006). "Necrópolis i husun. Dos aspectos de la arqueología de Tarragona anterior a la conquesta feudal" *Sautuola*, 12, pp. 331-348.

MENCHÓN 2009.

MENCHÓN I BES, J.J. (2009). *La muralla romana de Tarragona. Una aproximació*; Barcelona.

MENCHÓN 2010: 49.

MENCHÓN I BES, J. J. (2010). Necròpolis de l'antiguitat tardana i edat mitjana a Catalunya, alguns problemes derivats del seu estudi. Preactes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya, Tarragona, p. 49.

MENCHÓN 2011: 263-277.

MENCHÓN I BES, J. J. (2011). Tarragona a l'Edat Mitjana o la restauració d'una ciutat medieval sobre una seu episcopal visigòtica i una ciutat romana. *Actes del IV Congrés d'Arqueologia medieval i moderna a Catalunya*, Barcelona, pp. 263-277.

MENCHÓN, COMPANYS, VIRGILI 1995: 174-176.

MENCHÓN I BES, J.J., COMPANYS I FARRERONS, I., VIRGILI I GASOL, M.-J. (1995). Història de l'Hospital Vell de Santa Tecla, Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, pp. 174-176.

MENCHÓN, REMOLÀ 1994.

MENCHÓN I BES, J.J., REMOLÀ, J.A. (1994). La adaptació del urbanisme medieval a les estructures monumentals de època romana en Tarragona: el sistema de fortificacions", IV Congrés d'Arqueologia Medieval Espanyola: Societats en transició, Actes II, Comunicacions, Alacant, pp. 77-86.

MENÉNDEZ, SOLÍAS 1989.

MENÉNDEZ, X., SOLÍAS, J.M. (1989). "La villa romana de Sant Hilari (Abrera)", *I Jornades Arqueològiques del Baix Llobregat*, vol. I, Castelldefels, pp. 399-400.

MENÉNDEZ, SOLÍAS 1997.

MENÉNDEZ, X., SOLÍAS, J.M. (1997). "La via Augusta de Barcelone à Martorell", *Voies romaines du Rhône à l'Èbre: via Domitia et via Augusta*. DAF. París, pp. 157-167.

MESTRES, TORRES, TARGA 2001.

MESTRES, J. S., TORRES, J.G., TARGA, A. (2001). "Datació d'un enterrament humà a Santa Tecla - La Gravosa (Santa Margarida i els Monjos, Alt Penedès). Aspectes fonamentals de la datació per radiocarboni", *Miscel·lània Penedesenca XXVI*, pp. 43-68.

MILET 2003.

MILET, M. (2003). "El poblament d'època ibèrica i romana a la costa oriental de la Cossetània: la comarca del Garraf", *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*, El Vendrell-Barcelona, pp. 363-376.

MIQUEL 1947.

MIQUEL, F.X. (1945-1947). *Liber feudorum maior*, edició a cura de.; 2 vols. CSIC, Barcelona.

MIQUEL I LÓPEZ 1997.

MIQUEL I LÓPEZ, J. (1997). "Aportacions a la història del castell i terme de Font-Rubí. Dels orígens fins al segle XV", *Miscel·lània Penedesenca XXII*, pp. 91-134.

MIQUEL, J.M., SÁNCHEZ REAL, J. (1959). *Los hospitales de Tarragona*, Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona.

MIQUEL 1997.

MIQUEL, M. (1997). *Ipsa Marcha Extrema. Les terres del Gaià als segles X i XI*. La Resclosa, 1, pp. 27-35.

MIQUEL I VIVES, VILA 2005.

MIQUEL I VIVES, M., VILA, J.M. (2005). "La quadra de la Cogullada. Poblament feudal a la marca del comtat de Barcelona (Segles X-XIII)", *La Resclosa*, núm. 9, pp. 65-113.

MIR 2011.

MIR, H. (2011). *El Codony a inicis del segle XVI. Paisatge, economia i societat dels antics llocs i termes del Codony a partir d'un capbreu de 1510*, Tarragona.

MIRET 1988.

MIRET, M. (1988). "Dades sobre el poblament a la comarca de Garraf durant la Baixa Romanitat i els inicis de l'Alta Edat Mitjana" *XXIX Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos (Sitges, 1984)*, Sitges, Vol. II, pàgs. 219 -227.

MIRET 1999.

MIRET, M. (1999). "Testimonis arqueològics i documentals de la ramaderia transhumant penedesenca", Rovira, J. y F. Miralles, (eds) *Camins de transhumància al Penedès i al Garraf, Aproximació a les vellescarrerades per on els muntanyesos i els seus ramats baixaven dels Pirineus a la marina*, Vilafranca., pp. 41-50.

MIRET, MUNTANER 1998.

MIRET I MESTRE, M., MUNTANER I PASCUAL, I. M^a. (1998). "Història i recorregut del camí de les costes de Garraf", *Miscel·lània Penedesenca XXIV*, 123-154.

MOLINA, ROIG, COLL 1995.

MOLINA I VALLMITJANA, J. A., ROIG I BUXÓ, J., COLL I RIERA, J.M. (1995). “Can Simó, una necròpoli romano-visigoda inèdita a l’Alt Penedès”, *Miscel·lània Penedesenca* XX, pp. 141-154.

MOLIST 1996.

MOLIST, N. (1996). “Les necròpolis alt-medievals d’Olèrdola”, *Miscel·lània Arqueològica* (1996-1997), pp. 215-241.

MOLIST 1999.

MOLIST I CAPELLA, N. (1999). *Olèrdola, Guies del Museu d’Arqueologia de Catalunya*, Tarragona.

MOLIST et alii 2004.

MOLIST, N. et alii (2004). “Estat de la recerca i problemes d’interpretació del conjunt històric d’Olèrdola (Olèrdola, l’Alt Penedès)”, a M. GENARA i MONELLS (ed.), *Actes de les Jornades d’Arqueologia i Paleontologia 2001: Comarques de Barcelona, 1996-2001* (la Garriga, 2001), la Garriga, Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, vol. 1, pp. 231-245.

MOLIST, BOCH, FARRÉ, MESTRES 2010.

MOLIST, N., BOSCH, J. M., FARRÉ, J., i MESTRES, J. (2010). L’“església i la necròpolis de Sant Miquel d’Olèrdola. primers resultats de la intervenció arqueològica (2005-2007). Preactes del IV Congrés d’Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya, Tarragona, pp. 8-9.

MONÉS 1957.

MONÉS, H. (1957). La división político-administrativa de la España musulmana. *Revista del Instituto Egipcio de Estudios Islámicos*, 1-2, pp. 79-135.

MONTANARI 1979.

MONTANARI, M. (1979). *L’alimentazione contadina nell’alto Medioevo*. Liguori Editore, Napoli.

MORAN 1980.

MORAN, J. (1980). “Nota sobre l’etimologia del topònim Rosanes”, *L’Observador de Martorell*, núm. 34, Martorell.

MORAN 1982.

MORAN, J. (1982). “Els noms de lloc al Baix Llobregat”, a *I Jornades d’Estudis sobre el Baix Llobregat*. CECBLL, Martorell, pp. 31-44.

MORAN 1984.

MORAN, J. (1984). *El Capbreu de Castellbisbal*, Barcelona.

MORANT 1986.

MORANT, J. (1986). *El setge de Tarragona de 1811. Col·lecció de XXIII làmines. Edició commemorativa del 175è aniversari*, Gogistes tarragonins, Tarragona.

MORER, RIGO, BARRASETAS 1997.

MORER, J., RIGO, J., i BARRASETAS, E. (1996-1997). Les intervencions arqueològiques a l’Autopista A-16: valoració de conjunt. *Tribuna d’Arqueologia*, pp. 67-98.

MORERA 1909.

MORERA I LLAURADÓ, E. (1909); *Geografia general de Catalunya. Província de Tarragona*, (dirigida per F. Carreras Candi), Tipografia d’Albert Martín, Barcelona, s.d.

MORERA 1894.

MORERA I LLAURADÓ, E. (1894); *Tarragona antigua y moderna. Descripción histórico arqueológica de todos los monumentos y edificios públicos civiles, eclesiásticos y militares y guía para su fácil visita, exame e inspección*, Establecimiento Tipográfico de F. Arís e Hijo, Tarragona, 1894

MORERA 1981.

MORERA I LLAURADÓ, E. (1981); *Tarragona Cristiana*, vol. I, Establecimiento Tipográfico de F. Arís e hijo, Tarragona, 1897 (reedició fascímul: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona. 1981)

MORERA 1982.

MORERA I LLAURADÓ, E. (1982); *Tarragona Cristiana*, vol. II, Establecimiento Tipográfico de F. Arís e Hijo, Tarragona, 1899 (reedició fascímul: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona. 1982)

MORERA 1904.

MORERA I LLAURADÓ, E. (1904); *Memòria o descripció histórico-artística de la Santa Iglesia Catedral de Tarragona*, Establecimiento Tipográfico de F. Arís e Hijo, Tarragona, 1904

MORERA 1954.

MORERA I LLAURADÓ, E. (1954); *Tarragona cristiana*, vol. III, Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona, 1954

MORERA 1855.

MORERA I LLAURADÓ, E. (1955); *Tarragona cristiana*, vol. IV, Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona, 1955

MUNTANER 1995.

MUNTANER, L.M. (1995). *El terme d'Olerdola en el segle X segons el document de dotació de l'església de SantMiquel*, IEP, Vilafranca del Penedès.

MURIEL, PUJOL 2003.

MURIEL, S., PUJOL, M. (2003). "Estudi antropològic i paleopatològic de les restes òssies de quatre sepultures a l'ermita de Sant Pere Sacama (Olesa de Monsetrat, Baix Llobregat)", *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, ACRAM, Sant Cugat del Vallès, pp. 561-566.

NADAL, PASCUAL 2004.

NADAL I ROMA, E., PASCUAL GARCIA, S. (2004). "El conjunt medieval de Sant Marc", *Miscel·lania Aqualatensis*, núm. 11, pp. 217-228.

NADAL, PASCUAL, VILLENA 2005.

NADAL I ROMA, E., PASCUAL, S. i VILLENA, N. (2005). "Actuacions arqueològiques d'urgència a l'autovia N-II. El mas ibèric de Can Rossó i el conjunt medieval de Sant Marc (Argençola, Anoia)", *Tribuna d'Arqueologia 2002-2003*, pp. 161-182.

NAVARRO, MAURI 1987.

NAVARRO, R., MAURI, A. (1987). "La secuencia estratigráfica de la necrópolis de Santa Margarida (Martorell, Barcelona)" *Actas del II CAME*, Madrid.

NAVARRO, MAURI 1991.

NAVARRO, R., MAURI, A. (1991). "L'església de Santa Margarida (Martorell)" *Actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (Segles X al XVIII)*, Barcelona, pp. 295-300.

NAVARRO, MAURI 1992a.

NAVARRO, R., MAURI, A. (1992). "L'aplicació del mètode Harris a l'excavació de la necròpolis de Santa Margarida", a *Harris Matrix. Sistemes de registre en arqueologia*, Lleida, Vol. II, pp. 49-76.

NAVARRO, MAURI 1992b.

NAVARRO, R., MAURI, A. (1992). "L'església i la necròpolis de Santa Margarida (Martorell, Baix Llobregat)" a *Tribuna d'arqueologia 1990-1991*, Barcelona, pp. 123-128.

NAVARRO, MAURI 1993.

NAVARRO, R., MAURI, A. (1993). "Santa Margarida de Martorell: la transició de l'antiguitat tardana al món medieval" *Actas del IV CAME*, Tom II, pp. 341-344.

NEGRE 2007.

NEGRE, J. (2007). "La ceràmica comuna del nord-est peninsular entre els segles IV-IX. Possibilitats d'un instrument d'anàlisi arqueològica"; *Estrat Crític*, 1, pp. 60-68.

NEGUERUELA 1985.

NEGUERUELA, I. (1985). "Dos importantes planos de Tarragona en el Archivo de Simancas", *Quaderns d'Història Tarraconense*, època V, Tarragona, pp. 59-75.

NIETO, ESCALA

NIETO, A., i ESCALA, Ò. (2004). "Vilans de Reig (els Torms, les Garrigues): un assentament rural del segle VII dC.", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 14, pp. 275- 286.

OCAÑA 1998a.

OCAÑA, M. (1998). *El món agrari i els cicles agrícoles a la Catalunya Vella (s.IX-XIII)*. Documenta 1, Dep. d'Història Medieval, Universitat de Barcelona, Barcelona.

OCAÑA 1998b.

OCAÑA, M. (1998). "Les fonts etnogràfiques i l'etnoarqueologia", *Experimentació arqueològica sobre conreus medievals a l'Esquerda, 1991-1994*, Universitat de Barcelona, Barcelona, pp. 83-84.

OLLICH 1990.

OLLICH, I. (1990). "La fi d'un poblat medieval: Deserció o canvi d'assentament? El cas de L'Esquerda", *Cota Zero, dossier: L'arqueologia dels poblats medievals abandonats*. Vic., pp. 71-78.

OLLICH 1998.

OLLICH, I. (Coord.) (1998). *Experimentació arqueològica sobre conreus medievals a l'Esquerda, 1991-1994*, Universitat de Barcelona, Barcelona.

OLLICH 2001.

OLLICH, I., ROCAFIGUERA, M. (2001). *L'Esquerda. 2500 anys d'història. 25 anys de recerca*, Fundació privada l'Esquerda, Roda de Ter.

ORDEIX 1997.

ORDEIX, R. (1993-1997). "Les dotalies de les esglésies de Catalunya", *Estudis Històrics*, Vic.

OREJAS 1991.

OREJAS, A. (1991). "Arqueología del paisaje: historia, problemas y perspectivas", *AEspA*, núm. 64, pp. 191-230.

ORENGO, PALET 2010.

ORENGO, H.; PALET, J.M. (2010). "Les centuriacions de l'ager *Tarraconensis*: organització i concepcions de l'espai", *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural*, Documenta 16, Institut Català d'Arqueologia Clàssica; Tarragona, pp. 121-154.

PADILLA 2003.

PADILLA, J.I. (2003). *Yacimiento arqueológico de Cuyacabras. Despoblado, iglesia y necrópolis. Ermitorio de Cueva Andrés, Quintanar de la Sierra (Burgos)*, Barcelona.

PADRÓS 1956.

PADRÓS GUIAMET, J. (1956). "LVII Excavaciones arqueológicas en el castillo de Ciurana 1945-1947", *Noticiario Arqueológico Hispánico*, Madrid, III-IV, 1-3, Madrid, pp. 200-215.

PADRÓS 1999.

PADRÓS, P. (1999). "Ciutat de Bètulo", a *Del Romà al Romànic*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, pp. 89-90.

PAGÈS 1980.

PAGÈS, M. (1980). "La torre circular i els eremitoris rupestres de Benviure, a Sant Boi de Llobregat", *Acta Mediaevalia 1*, Universitat de Barcelona, Barcelona, pp. 175-195.

PAGÈS 1981.

PAGÈS, M. (1981). "Una torre romana a Castellví de Rosanes dominant la Via Augusta sobre el pas del Llobregat", *Fonaments*, núm. 7, pp. 163-169.

PAGÈS 1983.

PAGÈS, M. (1983). *Les esglésies pre-romàniques a la comarca del Baix Llobregat*, *Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica*, XXXII, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, pp. 135-149.

PAGÈS 1988.

PAGÈS, M. (1988). "Una torre romana a Castellví de Rosanes dominant la Via Augusta sobre el pas del Llobregat", *Fonaments 7*, Barcelona, pp. 153-158.

PAGÈS 1992.

PAGÈS, M. (1992). *Art romànic i feudalisme al Baix Llobregat*, Biblioteca Abat Oliba, Barcelona.

PALET 1994.

PALET, J.M. (1994). *Estudi territorial del Pla de Barcelona. Estructuració i evolució del territori entre l'èpocaiberoromana i l'altmedieval. Segles II-I aC - X-XI dC*, Estudis i Memòries d'Arqueologia de Barcelona, Centre d'Arqueologia de la Ciutat, Institut de Cultura, Ajuntament de Barcelona, Barcelona.

PALET 2003.

PALET, J.M. (2003). "L'organització del paisatge agrari al Penedès i les centuriacions del territori de Tàrraco: estudi arqueomorfològic", *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, pp. 211-229.

PALET 2006.

PALET, J. M. (2006). "Estructuras agrarias en el territorio de Tarraco (Tarragona): organización y dinámica del paisaje en época romana"; *Territoris antics a la Mediterrànea i a la Cossetània oriental: actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès*, pp.173-180.

PALLÍ 1985.

PALLÍ, F. (1985). *La Via Augusta en Catalunya*. Monografies U.A.B, Bellaterra, Barcelona.

PALLISÉ 2006.

PALLISÉ CLOFENT, J. (2006). *Els camins de l'aigua, fonts naturals i aigües al terme de Montblanc*, Col·lecció Petjades, núm. 7, Valls.

PALMADA 2003.

PALMADA, G. (2003). "La fortificació republicana d'Olèrdola (Sant Miquel d'Olèrdola, Alt Penedès)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 13, Lleida, pp. 257-287.

PALMA 1958.

PALMA, A. (1956-1958). *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, 2 vols., Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona.

PALOL 1950.

PALOL, P. de, (1950), "Fibulas y broches de cinturón de época visigoda en Catalunya", *Archivo Español de Arqueología*, 78, pp. 73-97.

PALOL 1953.

PALOL, P. de (1953). *Tarraco hispanovisigoda*, Reial Societat d'Arqueologia Tarraconense, Tarragona.

PALOL 1989.

PALOL, P. De (1989). *El Bovalar, conjunt d'època paleocristiana i visigòtica*, Barcelona, 1989.

PALOL 1995.

PALOL, P. de (1995). "La baixa romanitat i l'etapa visigòtica", *Història. Política, Societat i Cultura als Països Catalans, volum 1, Els temps prehistòrics i antics fins al segle V*. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, pp. 380-410.

PALOL 2004.

PALOL, P. d. (2004). *El castrum del Puig de les Muralles de Puig Rom (Roses, Alt Empordà)*. Girona.

PÀMIÉS, DUPRÉ 1983.

PÀMIÉS, A.-M.; DUPRÉ, X. (1983). *Excavaciones en el "Antic Ajuntament" de Tarragona: un ejemplo más de la problemática de la arqueología urbana*, "Primeras jornadas de arqueología en las ciudades actuales, Zaragoza, 14, 15 i 16 de eero de 1983", Saragossa.

PARDO 1994.

PARDO, M. (1994). *Mensa episcopal de Barcelona (878-1299)*, Fundació Noguera, Barcelona.

PARENTI 1988.

PARENTI, R. (1988). "Le tecniche di documentazione per una lettura stratigrafica dell'elevato", *Archeologia e restauri dei monumento*, Firenze, 1988, pp. 249-279.

PASQUINUCCI, TRÉMENT 1999.

PASQUINUCCI, M., TRÉMENT, F. (Ed.) (1999). *Non-Destructive Techniques Applied to Landscape Archaeology*, Oxbow Books, Oxford.

PASSARRIUS, DONAT, CATAFAU 2008.

PASSARRIUS, O., DONAT, R., i CATAFAU, A. (2008). *Vilarnau : un village du Moyen Âge en Roussillon*. Perpinyà.

PASTOR 1975.

PASTOR DE TOGNERI, R. (1975). *Del Islam al Cristianismo. En las fronteras de dos formaciones económico-sociales*, Barcelona.

PASTOR I BATALLA 1997.

PASTOR I BATALLA, I. (1997). "Els dominis occidentals del Castellvell de la Marca", *Miscel·lània Penedesenca XXII*, pp. 67-90.

PEDEMONTE 1929.

PEDEMONTE, B. (1929). *Notes per a la història de la Baronia de Castellvell de Rosanes, Martorell, Abrera, Castellví de Rosanes, Castellbisbal, Sant Andreu de la Barca i Sant Esteve Sesrovires*, Barcelona.

PEÑA CERVANTES, Y. (2005-2006). "Producción de vino y aceite en los asentamientos rurales de Hispania durante la Antigüedad Tardía (s. IV - VII dC)", *CuPAUAM*, 31-32, pp. 103-116.

PEÑA 1995

PEÑA, I. (1995). "Intervenció arqueològica: Carrer de Misser Sitges, 14 al casc antic de Tarragona". Barcelona: Memòries del Servei d'Arqueologia i Paleontologia .

PEÑA, PIÑOL 1997

PEÑA, I., i PIÑOL, L. (1997). "Memòria arqueològica "Jardí de Ca l'Agapito" Plaça del Pallol (Tarragona, el Tarragonès)". Servei d'Arqueologia de la Direcció General de Patrimoni Cultural. Generalitat de Catalunya: Barcelona.

PERA, GUIRRI 1999

PERA, J.; GURRI, E. (1999). "Ciutat d'Iluro", a *Del Romà al Romànic*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, pp. 90-91.

PÉREZ 2006.

PÉREZ MARTÍNEZ, M. (2005-2006). "La inventio del culte a Santa Tecla en la Tarragona d'època medieval", *Bulletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, L, pp. 21-58.

PÉREZ 2012

PÉREZ MARTÍNEZ, M. (2012). *Tarraco Christiana. Cristianización y organización eclesiástica de una capital provincial romana (siglos III al VII)*. Tarragona.

PÉREZ SÁNCHEZ 1983.

PÉREZ SÁNCHEZ, D. (1983). "Problemas sociales del reino visigodo de Toledo". *Studia Historica. Historia Antigua*, 1, pp. 105-118.

PÉREZ SÁNCHEZ 1998.

PÉREZ SÁNCHEZ, D. (1998). "Defensa y territorio en la sociedad peninsular hispana durante la antigüedad tardía", *Studia Historica, Hisdtoria Antigua*, 16, pp. 281-300.

PERIS, POBLET, QUEROL 1989.

PERIS, J., POBLET, M. J., i QUEROL, M. (1989). "Recerques sobre l'ordenació territorial de la Conca de Barberà en època romana" *Aplec de treballs*, 9, pp. 151-168.

PERRUGOT 2008.

PERRUGOT, D. (2008). *L'habitat carolingien du Grand Longueron (Champlay, Yonne), Origine et mutation d'un grand domaine foncier au Haut Moyen Âge (VIIIe-XIe siècles)*, Europe Médiévale 9, Montagnac.

PEYTREMANN 1995.

PEYTREMANN, E. (1995). "Les structures d'habitat rural du haut Moyen Âge en France (Ve-Xe s.)", en LORREN CL. Y PERIN P. (eds.), *L'habitat rural du haut Moyen Âge*, Rouen, pp. 1-28.

PIÑOL 1992

PIÑOL, L. (1992). "Memòria de l'excavació de Mas de Gassol, Alcover (Alt Camp)". Barcelona: Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.

PIRENNE 1937.

PIRENNE, H. (1937). *Mahomet et Charlemagne*. Brussel·les.

PLADEVALL 1966.

PLADEVALL, A. (1966); "La verdadera filiació de Berenguer Seniofred de Lluçà, primer arquebisbe de Tarragona del segle XI conegut fins ara per Berenguer de Rosanes", *Boletín arqueológico*, LXVI, Tarragona, pp. 71-83.

PLADEVALL 1991.

PLADEVALL, A.; "Maduresa de l'església dels comtats catalans: la restauració de la metròpoli e Tarragona", *Recull Ignasi Mallol i Casanovas (1892-1940)*, Tarragona, 1991, pp. 31-65.

PLADEVALL 1991.

PLADEVALL, A. (1991); *La metròpoli de Tarragona. Nou-cents de la seva restauració medieval*. Facultat de Teologia de Catalunya, Barcelona.

PLADEVALL 1992.

PLADEVALL, A. (1992); *Introducció del llibre Escrits dels bisbes catalans del primer mil·leni*, ed. Proa, pp. 7-35, Barcelona.

PLIEGO 2009.

PLIEGO, R. (2009). *La Moneda Visigoda*. Sevilla.

PRESSOUYRE, BENOIT 1996.

PRESSOUYRE, L., BENOIT, P. (1996). *L'Hydraulique monastique : milieux, réseaux, usages*. Rencontres à Royaumont. Créaphis, Paris.

PREVOSTI 1981a

PREVOSTI, M. (1981), *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*, Mataró.

PREVOSTI 1981b

PREVOSTI, M. (1981), *Cronologia i poblament a l'àrea rural de Baetulo*, Badalona.

PREVOSTI 2010.

PREVOSTI, M. (2010). “La ciutat de Tarraco, entre nucli urba i territori”, *Ager Tarraconensis I. Aspectes històrics i marc natural*, Documenta 16, Institut Català d'Arqueologia Clàssica; Tarragona, pp. 25-112.

PREVOSTI, PÈLACHS 2010.

PREVOSTI, M., PÈLACHS, A. (2010). “El paisatge de l'ager Tarraconensis. A. Pèlachs i M. Prevosti”, *Ager Tarraconensis I. Aspectes històrics i marc natural*, Documenta 16, Institut Català d'Arqueologia Clàssica; Tarragona, pp. 113-120.

PRIEUR 1986.

PRIEUR, J. (1986): *La mort dans l'antiquité romaine*. Rennes: Ouest-Frances.

PUIG I CADAVALCH, FALGUERA, GODAY 1983.

PUIG I CADAVALCH, J.; FALGUERA, A.; GODAY, J.; *L'arquitectura romànica a Catalunya*, 3 vols., Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1909-1918 (2ª ed. Fascímul, IEC-Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1983

QUEROL, POBLET, PIRIS 1989.

QUEROL I FOIX, M.; POBLET I ROMEU, M.; PIRIS FERNÁNDEZ, J. (1989). “Recerques sobre l'ordenació territorial de la Conca de Barberà en època romana”, *Aplecs de Treballs del Centre d'Estudis de la Conca de Barberà*, núm. 9, Montblanc, pp. 151-168

QUIRÓS 2006.

QUIRÓS, J. A. (2006). “La génesis del paisaje medieval en Álava: la formación de la red aldeana”, *Arqueología y Territorio Medieval*, 13.1, pp. 49-94.

QUIRÓS 2007.

QUIRÓS, J. A. (2007). Las aldeas de los historiadores y de los arqueólogos en la Alta Edad Media del Norte Peninsular. *Territorio, Sociedad y Poder*, 2.

QUIRÓS, VIGIL-ESCALERA 2006.

QUIRÓS, J. A., i VIGIL-ESCALERA, A. (2006). Networks of peasant villages between Toledo and Uelegia Alabense, Northwestern Spain (Vth-Xth centuries). *Archaeologia Medievale*, pp. 79-128.

QUIRÓS, BENGOTXEA 2007.

QUIRÓS CASTILLO J. A., BENGOTXEA REMENTERIA, B. (2007). *Arqueología III, Arqueología Postclásica*, Madrid.

RAMON I VINYES 1988.

RAMON I VINYES, S., *Catedral de Tarragona. El retaule de l'altar major*, Associació i Col·legi d'Enginyers Industrials de Catalunya, 1988

RAMON I VINYES 1984.

RAMON I VINYES, S. (1984); “Nova opinió sobre el emplaçament de la primitiva catedral de Tarragona”, *Quaderns d'Història Tarraconense IV*, Tarragona, 1984, pp. 37-49.

RAMOS I MARTÍNEZ 1993.

RAMOS MARTÍNEZ, M.-Ll. (1993); *Sobre alguns conflictes socials a Tarragona i comarques properes durant els primers anys de la dècada del 1280, a través de la documentació conservada a la Cancelleria reial*, “Quaderns d'Història Tarraconense”, núm. XII, Tarragona, pp. 69-94.

RAMOS I MARTÍNEZ 1995a.

RAMOS I MARTÍNEZ, M.-Ll. (1995); Els orígens del règim jurisdiccional del condomini a la ciutat, Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, pp. 115-116.

RAMOS I MARTÍNEZ 1995b.

RAMOS I MARTÍNEZ, M.-Ll. (1995); El consell municipal, Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, p. 116.

RAMOS I MARTÍNEZ 1995c.

RAMOS I MARTÍNEZ, M.-Ll. (1995); Situació de la catedral de Tarragona, Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, p. 122.

RAMOS I MARTÍNEZ, 1995d.

RAMOS I MARTÍNEZ, M.-Ll. (1995); Situació de Sant Pau del Seminari, Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona 1995, Tarragona, p. 178.

RAVENTÓS, BOSCH 1976.

RAVENTÓS, J. i BOSCH DE NOIA I CASANOVAS, R. (1976). *El Castell de Subirats*, Seix i Barral, Barcelona.

RECASENS I COMES 1966.

RECASENS I COMES, J.M. (1966); La ciutat de Tarragona (vol.2) Ed. Barcino.

REMOLÀ 2000.

REMOLÀ, J. A. (2000). *Las ánforas tarde-antiguas en Tarraco: (Hispania tarraconensis): siglos IV-VII d.C.* Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.

REMOLÀ 2008.

REMOLÀ, J. A. (2008). "La vil·la romana dels Moro (Torredembarra, Tarragonès)". *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona*, Tarragona, pp. 119-132.

REMOLÀ, TARRATS 2008.

REMOLÀ, J. A., i TARRATS, F. (2008). "La vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)". *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona*, Tarragona, pp. 95-118.

REMOLÀ 2004.

Remolà, J. A., (2004), "Tarraco quanta fuit ipsa ruina docet", *Simulacra Romae, Roma y las capitales provinciales del Occidente europeo* (Tarragona, 13-15 de diciembre del 2003), Tarragona, pp. 49-72.

REYES 1991

REYES, F. (1991). *Población y sociedad en el valle del Duero, Duratón y Riaza en la alta Edad Media, siglos VI al XI: aspectos arqueológicos*. Madrid.

REYNAL 1995.

REYNAL i ALIBÉS R., (1995). *Visigots i musulmans*, Edició Barcanova, Barcelona.

RIBAS 1967

RIBAS, M. (1967). “La torre romana de Les Gunyoles en Avinyonet”, a *Ampurias*, vol. XXIX, pp. 275-281.

RIBAS 2005.

RIBAS, M. (2005). “Altafulla, un topònim d'origen àrab. Estudis Altafullencs”, 29, pp. 63-72.

RICOMÀ 1963.

RICOMÀ, F.-X. (1963); “*Un plano parcial de Tarragona en el siglo XVII*”, Boletín arqueológico, época IV, fasc. 77-84, Tarragona, pp. 77-79.

RIPOLL 1977.

RIPOLL, E. (1977). *Olèrdola. Història de la ciutat i guia del conjunt monumental i museu monogràfic*. Diputació Provincial de Barcelona, Barcelona.

RIPOLL 1991.

RIPOLL, G. (1991). *La ocupación visigoda en época romana a través de sus necrópolis (Hispania)*. Barcelona: Tesi doctoral.

RIPOLL 1998a.

RIPOLL, G. (1998) “Características generales del poblamiento y la arqueología funeraria visigoda de Hispania, a *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie I, Prehistoria y Arqueología, 2, pp. 389-418.

RIPOLL 1998b

RIPOLL, G. (1998), “The arrival of the Visigoths in Hispania: population problems and the process of acculturation, a W. Pohl, H. Reimitz, *Strategies of Distinction. The construction of ethnic communities, 300-800*, Leiden, Boston, Köhl, pp. 153-185.

RIPOLL, PALOL 1998.

RIPOLL, G., PALOL, P. (1998). *Los godos en el Occidente Europeo. Ostrogodos y Visigodos en los siglos V-VIII*, Madrid.

RIPOLL, VELÁZQUEZ 1999.

RIPOLL, G., VELÁZQUEZ, I. (1999). “Origen y desarrollo de las parrochiae en la Hispania de la Antigüedad Tardía”, a Ph. Pergola (ed.) *Alle origini della parrocchia rurale (IV-VIII sec)*, Città del Vaticano, pp. 101-165.

RISCH 2002.

RISCH, R. (2002). “Análisis funcional y producción social: relación entre método arqueológico y teoría económica”. *Análisis Funcional: Su aplicación al estudio de sociedades prehistóricas* (págs. 19-29). Oxford: BAR International Series 1073.

RIU 1987.

RIU BARBERA, E. (1987). *L'arqueologia i la Tarragona feudal*, “Forum”, núm. 7, (Tarragona).

RIU 1989

RIU BARRERA, E. (1989). “Temples i espai feudal des de l'arqueologia”, a Servei de Patrimoni Arquitectònic Local (coord.), *Actuacions en el patrimoni edficat medieval i modern*, Diputació de Barcelona, Institut d'Edicions, col·l. Quaderns Científics i Tècnics de Restauració Monumental, núm. 3, p. 269.

RIU 1994.

RIU BARRERA, E. (1994). "Barcelona, de la ciutat romana a la capital comtal (segles VX)", *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval Espanyola, Alacant, Vol. III*, pp. 23-29.

RIU 1995a.

RIU BARBERA, E. (1995). "L'ocupació feudal (segles XI-XIII)", *Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà*, Barcelona, pp. 112-115.

RIU 1995b.

RIU BARBERA, E. (1995). "Evolució urbana de Tarragona a l'Edat Mitjana", *Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà*, Barcelona, pp. 116-119.

RIU 1995c.

RIU BARBERA, E. (1995). "La reurbanització feudal de la ciutat", *Catalunya Romànica, Vol. XXI, El Tarragonés, El Baix Camp, L'Alt Camp, El Priorat, La Conca de Barberà*, Barcelona, pp. 119-121.

RIU 1962.

RIU, M.(1962). "Probables huellas de los primeros castillos de la Cataluña carolingia", *San Jorge, 47*, Diputació de Barcelona, Barcelona, pp. 35-39.

RIU 1972.

RIU, M. (1972). "El manso de La Creu de Pedra en Castellot, municipio de Guixers (provincia de Lérida)", *Noticiario Arqueológico Hispánico, I*, Madrid, pp. 183-196.

RIU 1975.

RIU, M. (1975). *Excavaciones en el poblado medieval de Caulers (Mun. Caldes de Malavella, prov. Girona)*, Madrid.

RIU 1976.

RIU, M. (1976). "El hábitat en Cataluña en la Alta Edad Media (siglos IX-XII)", *Atti del Colloquio Internazionale di Archeologia Medievale*, Palermo, pp. 284-290.

RIU 1978.

RIU, M. (1978). "La feudalizació del camp català", *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña, XXI*, Barcelona, pp. 29-46.

RIU 1979.

RIU, M. (1979). "Els primers eremitoris mossàrabs de Catalunya", *Fonaments*, núm. 1, Barcelona.

RIU 1982.

RIU, M. (Editor) (1982) *Necròpolis i sepultures medievals de Catalunya*. Acta Mediaevalia. Annex 1, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1982

RIU 1982

RIU, M. (1982). "Alguns costums funeraris de l'edat mitjana a Catalunya", *Acta Mediaevalia*, Annex 1, Barcelona, p.29 i ss.

RIU 1990.

RIU, M. (1990). "Creació i desaparició d'alguns villatges fortificats a la Catalunya medieval", *Cota Zero, dossier: L'arqueologia dels poblats medievals abandonats*, Vic, pp. 57-67.

RIU 1993.

RIU, M. (1993). "Algunos modelos de población dispersa y agrupada en la Cataluña medieval", *Boletín de Arqueología Medieval*, núm. 7, Madrid, pp. 89-93.

RIU 1995.

RIU, M. (1995). "Ramaderia i arqueologia a la Catalunya medieval", *Actes del III curs d'arqueologia d'Andorra. La vida als dos vessants del Pirineu*, Andorra, pp. 110-122.

RIU 1998 a

RIU, M. (1998). "Problemas de metrología aplicados a la estructuración del suelo: medidas lineales y de superficie", *Experimentació arqueològica sobre conreus medievals a l'Esquerda, 1991-1994*, Universitat de Barcelona, Barcelona, pp. 70-76.

RIU 1998b

RIU, M. (1998). "Pesos, mides i mesures a la Catalunya medieval. Aportació al seu estudi", *Experimentació arqueològica sobre conreus medievals a l'Esquerda, 1991-1994*, Universitat de Barcelona, Barcelona, pp. 77-82.

RIUS 1945.

RIUS, J. (1945). *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*, Barcelona.

RIUS 1946.

RIUS, J. (1946). *Rationes Decimarum Hispaniae (1279-1280)*, vol. I, CSIC, Barcelona.

RIUS I SERRA 1991.

RIUS I SERRA, J. (1991). "Temples i espai feudal des de l'arqueologia", *Simposi sobre les actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII)* Barcelona, 5-7 d'octubre de 1989, Diputació de Barcelona, "Quadrens Científics i Tècnics", núm. 3, pp. 265-272, Barcelona.

RIU, VALDEPEÑAS 1994.

RIU, M., VALDEPEÑAS, P. (1994), "El espacio eclesiástico y la formación de las parroquias en la Cataluña de los siglos IX al XII" *L'environnement des églises et la topographie religieuse des campagnes médiévales*. DAF, París, pp.57-67.

ROIG 2005.

ROIG, J. (2005). *El tram de via romana De Italia in Hispania / Ab Asturica Terracone entre Tarraco i Ilerda. Noves aportacions per al seu coneixement i aproximació del traçat*. Tarragona.

ROIG 2009.

ROIG, J. (2009). "Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y medievales en Cataluña (siglos VI al X)". *The Archaeology of Early Medieval villages in Europe*, Gasteiz, pp. 207-251.

ROIG, COLL 2011a

ROIG, J., i COLL, J. M. (2011). "El registre ceràmic dels assentaments i vilatges de l'Antiguitat Tardana de la Depressió Litoral i Prelitoral (s.VI-VIII): Caracterització de les produccions i estudi morfològic", *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Barcelona.

ROIG, COLL 2011b

ROIG, J., i COLL, J. M. (2011). “La fi de les vil·les romanes baiximperials a la Depressió prelitoral (segles IV i V): contextos estratigràfics i registre material per a la seva datació”, *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Barcelona

ROIG, COLL 2011c

ROIG, J., i COLL, J. M. (2011). “Esquelets humans en sitges, pous i abocadors als assentaments rurals i vilatges de l'antiguitat tardana de Catalunya (segles V-VIII): evidències arqueològiques de la presència d'esclaus i serfs”, *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Barcelona.

ROUCHE 1991.

ROUCHE, M. (1991). “Alta Edad Media Occidental”, *Historia de la vida privada*, tomo 2, Madrid.

ROUIGHI 2011.

ROUIGHI, R. (2011). The Berbers of the Arabs. *Studia Islamica*, 1, pp. 67-101.

ROVIRA I GÓMEZ 1995.

ROVIRA I GÓMEZ, S.(1995). “L'administració territorial. Segles XII-XIII”, Catalunya Romànica, vol. XXI: El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, pp. 77-81.

ROVIRA I MATA 1993

ROVIRA I MATA, C. (1993). *El Castell del Temple de Barberà de la Conca*. Barcelona: *Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya*, 4.

ROVIRA I VIRGILI 1976.

ROVIRA I VIRGILI, A., (1976). *Història de Catalunya*, II i III, La Gran Enciclopedia Vasca.

RUIZ, VILLAR, SUBIRÀ 2007.

RUIZ, J., VILLAR, V., i SUBIRÀ, M. E. (2007). La població visigòtica de Can Gambús (Sabadell). III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya, Sabadell, pp. 799-806.

RUNCINMAN 2008.

RUNCINMAN, S. (2008). *Historia de las cruzadas*, Madrid.

SABATÉ 1992..

SABATÉ, F. (1992). “Estructura socio-econòmica de l'Anoia. Segles X-XIII”. a *Acta Medievalia*, núm. 13, Universitat de Barcelona, Facultat de Geografia i Història, pp. 175-238.

SABATÉ I CURULL 1996.

SABATÉ I CURULL, F. (1996). *L'expansió territorial de Catalunya (segles IX-XII): ¿Conquesta o repoblació?* Universitat de Lleida, Lleida.

SABATÉ I CURULL 1998.

SABATÉ I CURULL, F. (1998). “La noció d'Espanya a la Catalunya medieval”. *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, N° 19, pp. 375-390.

SABATÉ I CURULL 1997.

SABATÉ I CURULL, F. (1997). *El territori de la Catalunya Medieval. Precepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'Edat Mitjana*. Fundació Salvador Vives i Casajuana, Barcelona.

SABATÉ I CURULL 2003.

SABATÉ I CURULL, F. (2003). “El nacimiento de Cataluña: mito y realidad” *Fundamentos medievales de los particularismos hispánicos. IX Congreso de Estudios Medievales*. León: Fundación Sánchez Albornoz, pp. 221-276

SABATÉ I CURULL 2007.

SABATÉ I CURULL, F. (2007). “Frontera peninsular e identidad (siglos IX-XII)”. *Las Cinco Villas aragonesas en la Europa de los siglos XII y XIII: de la frontera natural a las fronteras políticas y socioeconómicas (foralidad y municipalidad)*, pp. 47-94.

SALICRÚ 2001.

SALICRÚ, R. (2001). “Propter vetustatem et Terremotum. Els terratrèmols de 1427-1428 i el castell de Castellví de Rosanes”, a *Acta Historia et Archaeologica Mediaevalia*, 22, Universitat de Barcelona, Vol. II, pp. 565-600.

SALRACH 1987.

SALRACH, J.M., (1987). *El procés de feudalització. Segles III-XII*, vol II de *La Història de Catalunya*, Edicions 62, Barcelona.

SALRACH 1993.

SALRACH, J.M. (1993). “La vinya i els viticultors a la Catalunya de l’Alta Edat Mitjana”, *Vinyes i vins: mil anys d’Història*. Actes del III Col·loqui d’Història Agrària sobre mil anys de producció, comerç i consum de vins i begudes alcohòliques als Països Catalans. Febrer 1990. Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, pp. 117-145.

SALRACH 1995.

SALRACH, J.M. (Dir.) (1995). *Història. Política, Societat i Cultura dels Països Catalans*, Vol. 2. La formació de la societat feudal. Segles VI-XII. Enciclopèdia Catalana, Barcelona.

SALRACH 1997.

SALRACH, J.M. (1997). “Mas prefeudal i mas feudal”, a *Territori i societat a l’Edat Mitjana. Història, arqueologia, documentació, I*. Universitat de Lleida, Lleida.

SALRACH 1999.

SALRACH, J.M. (1999). “La Catalunya de Gerbert entre dues èpoques: estructura del territori i dinàmica políticoeconòmica”, *Actes del Congrés Internacional Gerbert d’Orlhac i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del I mil·lenni*, Eumo Editorial, Vic, pp. 45-67.

SALRACH 2004.

SALRACH, J.M. (Coord) (2004). *Història Agrària dels Països Catalans*. Edat Mitjana, Barcelona.

SALRACH 2009.

SALRACH, J. M. (2009). Els hispani: emigrats hispanogots a Europa (segles VIII-X). *Butlletí de la Societat Catalana d’Estudis Històrics*, XX, pp. 31-50.

SALSAMENDI, BEA, AROLA 2011.

SALSAMENDI, I., BEA, D., i AROLA, R. (2011). “Intervencions arqueològiques a l’antiga Casa de l’Ardiaca Major de la Catedral de Tarragona (Tarragonès)”, *Actes del IV Congrés d’Arqueologia medieval i moderna a Catalunya*, Barcelona, pp. 281-290.

SALVADOR 1988.

SALVADOR, F. J. (1988). El poblamiento en la provincia de Granada durante los siglos VI y VII. Antigüedad y cristianismo: Monografías históricas sobre la Antigüedad tardía, 5, pp. 339-352.

SALVADOR SEGARRA 2000.

SALVADOR SEGARRA, M. (2000). *Les comarques i els municipis de Catalunya*, Generalitat de Catalunya, Departament de la Presidència.

SALVAT 1961.

SALVAT, J. (1961). *Tarragona antigua y moderna a través de la nomenclatura urbana*, Ajuntament de Tarragona, Tarragona.

SALVATIERRA, CASTILLO, AGUIRRE 2000.

SALVATIERRA, V., CASTILLO, J. i AGUIRRE, J. (2000). "Los asentamientos emirales de Peñaflores y Miguelico (Jaén)". *Proyecto: el poblamiento hispano-musulmán de Andalucía oriental. La campaña de Jaén (1987-1992)*, Junta de Andalucía.

SÁNCHEZ REAL 1969.

SÁNCHEZ REAL, J. (1969). *Exploración arqueológica en el jardín de la catedral de Tarragona*, "Madrider Mittellungen", núm. 10, Madrid, pp. 276-296.

SÁNCHEZ REAL 1985

SÁNCHEZ REAL, J. (1985); "La exploración de la muralla de Tarragona en 1951", *Madrider mittellungen*, núm. 26, Madrid, pp. 91-117.

SÁNCHEZ REAL 1989.

SÁNCHEZ REAL, J. (1989); *El método en la arqueología tarraconense -I. Las construcciones monumentales de la Parte Alta. Ia) La zona "sagrada"*, "Butlletí arqueològic", època V, núms. 10-11, Tarragona, pp. 79-115,

SANCHO 1999.

SANCHO, M. (1999). *Homes, fargues, ferro i foc. Arqueologia i documentació per a l'estudi de la producció de ferro en època medieval: les fargues dels segles IX-XIII al sud del Pirineu català*. Ed. Marcombo Boixareu Editores, Barcelona.

SANCHO 2005.

SANCHO, M., (2005). *Catalunya any zero*, UOC, Barcelona.

SANTACANA 1986.

SANTACANA, J. (1986). *L'excavació i restauració del castell de Santa Creu (Calafell, Baix Penedès)*, Monografies Arqueològiques núm. 6, Diputació de Barcelona, Servei de Cultura, Institut de Prehistòria i Arqueologia, Barcelona.

SANTACANA 1974.

SANTACANA, J. (1974). *El Monasterio de Poblet (1151-1181)*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Barcelona.

SCALES 1990.

SCALES, P.C. (1990). "La red militar en el Tagr al-a'la en los siglos X y XI: Análisis e índice topográfico", *Boletín de Arqueología Medieval*, núm. 4, pp. 7-134.

SCHNEIDER 2004.

SCHNEIDER, L. (2004). "Entre Antiquité et Haut Moyen Âge: traditions et renouveau de l'habitat de hauteur dans la Gaule du sud-est", *La Méditerranée de P.-A. Février 10 ans après*, Actes du colloque de Fréjus en l'honneur de P.-A. Février (7 et 8 avril 2001), Aix en Provence, pp. 173-199.

SCHNEIDER 2005.

SCHNEIDER, L. (2005). "Dynamiques spatiales et transformations de l'habitat en Languedoc méditerranéen durant le Haut Moyen Âge (VI-IXe s.)", *Dopo la fine delle ville: le campagne dal VI al IX secolo*, Mantova, pp. 287-312.

SÉNAC 1995.

SÉNAC, P. (1995). "La Catalunya musulmana", *Història. Política, Societat i Cultura als Països Catalans, volum 2, La formació de la societat feudal segles VI-XII*. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, pp.310-350.

SÉNAC 1998.

SÉNAC, P. (1998). "Les incursions musulmanes més enllà dels Pirineus (segles VIII i XI)", a *L'Islam i Catalunya*, Barcelona, Museu d'Història de Catalunya i Institut Català de la Mediterrània, pp. 51-55.

SÉNAC, P. (2002). *Les Carolingiens et al-Andalus (VIII- IX siècles)*. Paris.

SÉNAC 2006.

SÉNAC, P. (ed.) (2006). *De la Tarraconaise à la Marche Supérieure d'al-Andalus (IV-XI siècle): Les habitats ruraux*, Université Toulouse.

SÉNAC 2009.

SÉNAC, P. (2009). *Un « village » d'al-Andalus aux alentours de l'an mil* Las Sillas (Marcén, province de Huesca). Toulouse.

SÉNAC 2010.

SÉNAC, P. et alii (2010). "Note sur quelques *fulus* de Narbonnaise (Première moitié du VIIIe siècle)", *Al-Qantara*, vol. 31, n. 1, pp. 225-243.

SERRA 1990.

SERRA, A. (1990). *La comunitat rural a la Catalunya Medieval: Collsacabra (s. XIII-XVI)*, Vic.

SERRA I VILARÓ 1936.

SERRA I VILARÓ, J.; *Fructuós, Auguri i Eulogi, màrtirs de Tarragona*, ed. Suc. De Torres i Virgili, Tarragona.

SERRA I VILARÓ 1946.

SERRA I VILARÓ, J. (1946); *Scavi e ritrovamenti in Spagna, con 12 tavole fuori testo*, "Quaderni dell'Impero", Reale Istituto di Studio Romani", Roma, pp. 3-12.

SERRA I VILARÓ 1959.

SERRA I VILARÓ, J. (1959); "Sant Miquel del Pla. Noticias sobre esta iglesia de Tarragona", *Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV*, Tarragona.

SERRA I VILARÓ 1960.

SERRA I VILARÓ, J. (1960); "Santa Tecla la Vieja. La primitiva catedral de Tarragona", *Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, Tarragona.

SERRAT, PORTA 1985.

SERRAT I CONGOST, D., PORTA I CASANELLAS, (coord.) (1985). *Història Natural dels Països Catalans, núm. 3. Recursos Geològics i Sòl*. Enciclopèdia Catalana.

SETTIA 1984.

SETTIA, A.A. (1984). *Castelli e villaggi nell'Italia padana. Popolamento, potere e sicurezza fra IX e XIII secolo*, Napoli.

SIMÓN, J., & PÉREZ, J. M. (2007). “La Solana. Estudi i interpretació metal·lúrgica dels elements i de les estructures de transformació del ferro del jaciment”; *La Solana. Memòria de l'excavació arqueològica al jaciment* (pág. Estudi annex). Barcelona.

SITJES 1991.

SITJES, FRANCESC-XAVIER (1990-1991). *Un testament de 1091, amb llegats per a obres públiques*, “Acta historica et archaeologica medievalia”, núms. 11-12, Barcelona, pp. 523-527.

SOBREQUÉS 1980.

SOBREQUÉS, S. (1980). *Els grans comtes de Barcelona*. Barcelona.

SOCHAVA

SOCHAVA, V. (1988). *La ciencia de los geosistemas. Espacio, Tiempo y Forma*, 3, pp. 417-454.

SOLER

SOLER, J. (2003). “El territori d'Ègara, des de la seu episcopal fins al castrum Terracense (segles V-X). Alguns residus antics en al toponímia altmedieval”, *Terme*, núm. 18, Centre d'Estudis Històrics de Terrassa, Terrassa, pp. 59-95.

SOLER, RUIZ

SOLER, J., i RUIZ, V. (2000). “Els palaus de Terrassa. Estudi de la presència musulmana al terme de Terrassa a través de la toponímia”, *Terme*, núm. 1, Centre d'Estudis Històrics de Terrassa, pp. 38-51.

SOTO 2010.

SOTO, P. (2010). *Anàlisi de la xarxa de comunicacions i del transport a la Catalunya romana: estudis de distribució i mobilitat*, Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana, Barcelona.

SUBIRANAS, SALAZAR, CABALLÉ 2003.

SUBIRANAS FÀBREGAS, C., SALAZAR, N., CABALLÉ, G. (2003). “Darreres intervencions arqueològiques a Sant Boi de Llobregat (Baix Llobregat)”, *Tribuna d'Arqueologia*, núm. 1999-2000, pp. 226-228.

STORCH

STORCH, J.J. (1997). “Avance de las primeras actividades arqueológicas en los hispano-visigodos de La Dehesa del Cañal (Pelayos, Salamanca)”, *Arqueología, Paleontología y Etnografía*, 4, pp. 141-160.

TARRATS, MACIAS, RAMON 2000

TARRATS, F., MACIAS, J.M., RAMÓN SARIÑENA, E. (2000). “Nuevas actuaciones en el área residencial de la villa romana de "Els Munts" (Altafulla, Ager Tarraconensis)”. *Estudio preliminar. Madrider Mitteilungen*, 41, pp. 358-379.

TED'A 1987

TED'A. (1987). *Els enterraments del parc de la Ciutat i la problemàtica funerària de Tarraco*, Tarragona.

TED'A1989a

TED'A. (1989). *El Foro Provincial de Tarraco, un complejo arquitectónico de época flavia*, "Archivo Español de Arqueología", núms. 159-160, Madrid, pp. 141-191.

TED'A 1989b

TED'A. (1989). *Un abocador del segle V d.C. en el Fòrum Provincial de TàrracoI*, Tarragona.

TED'A 1990

TED'A. (1990). *L'amfiteatre romà de Tarragona, la basilica visigòtica i l'església romànica*, Tarragona.

TED'A 1994.

TED'A (1994); "Noves dades arqueològiques sobre les muralles medievals de Tarragona", *Medievalia*, núm. 11, Barcelona.

TOMLINSON 1990.

TOMLINSON, R.F. (1990). "Geographic Information System, a new frontier", *Introductory readings in GeographicInformation Systems*, London, pp. 18-29.

TORCALL, MALLARACH 2008.

TORCAL, LL., MALLARACH, J.M. (2008). "El paisaje monástico de Poblet, un lugar donde la espiritualidad, la cultura y la naturaleza se armonizan" a J.M. Mallarach (coord.). *Valores Culturales y Espirituales de los Paisajes Protegidos. Volumen 2 de la serie Valores de los Paisajes Terrestres y Marinos Protegidos*. UICN, GTZ y Obra Social de Caixa Catalunya. Sant Joan de les Fonts.

TORRES 1985.

TORRES, L. (1985). *Ciudades hispanomusulmanas*. Instituto Hispano-Arabe de Cultura, Madrid.

TORRÓ 2003.

TORRÓ, J. (2003). "Arqueologia de la conquesta. Registre material, substitució de poblacions i transformació del espai rural valencià", a M. Barceló et alii. (eds.), *El feudalismo comptat y debatut. Formació i expansiódel feudalisme català*, Universitat de València, València, pp. 153-200

TOUBERT 1990.

TOUBERT, P. (1990). *Castillos, señores y campesino en la Italia medieval*, Editorial Crítica, Barcelona.

TOUBERT 2004.

TOUBERT, P. (2004). "L'incastellamento. Problèmes de définition et d'actualisation du concept", *Actes del Congrès. Castells medievals a la Mediterrània nord-occidental*, Museu Etnològic del Montseny, Arbúcies, 2004, pp. 21-35.

TOUBERT, BARCELÓ 1998.

TOUBERT, P., BARCELÓ, M. (ed.) (1998), *L'Incastellamento. Actas de las reuniones de Girona (26-27 noviembre 1992) y de Roma (5-7 de mayo 1994)*, Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma, Roma.

TREMP 1995.

TREMP, E. (Ed.), E. (1995). *Astronomus Das Leben Kaiser Ludwigs*. Hannover: Monumenta Germanica Historica, LXIV.

TRIBÓ 1993.

TRIBÓ, G. (1993). "Els emparrats del Baix Llobregat i la producció de vi grec", a *Vinyes i vins: mil anys d'Història*. Actes del IIIr. col·loqui d'Història Agrària sobre mil anys de producció, comerç i consum de vins i begudes alcohòliques als Països Catalans. Febrer 1990. Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona,, pp. 381-392.

UDINA 1947.

UDINA, F. (1947). *El "Llibre Blanch" de Santas Creus (Cartulario del siglo XII)*. CSIC. Barcelona.

UDINA 1951.

UDINA, F. (1951), *El archivo condal de Barcelona en los siglos IX-X*. Barcelona.

URPÍ, RESINAS 1991.

URPÍ, R.M., RESINAS, J.A. (1991). *El castell i terme de Banyeres del Penedès dels seus orígens al segle XIV*. Ajuntament de Banyeres del Penedès, Banyeres del Penedès.

VALENTI 2004.

VALENTI, M. (2004) *Insediamiento altomedieval en las campañas toscanas. Paesaggi, popolamento e villaggi tra VI e X secolo*, Florencia.

VALENTI 2007.

VALENTI, M. (2007); "Aristocrazie ed élites, deboli e forti, nella Toscana tra VI e X secolo". *Archeologia e società tra tardo antico e alto Medioevo*, Mantova, pp. 205-240.

VALENTI, FORNZA 1997.

VALENTI, M., FRONZA, V. (1997). Lo scavo di strutture in materiale deperibile. Griglie di riferimento per l'interpretazione di buche e di edifici. En: *I Congresso Nazionale di Archeologia Medievale (Pisa, 1997)*. Florencia, pp. 172-177.

VALLS I TABRNER 1987.

VALLS i TABERNER, F. (1987). *Marca Hispánica*. Barcelona.

VEGAS 1985a.

VEGAS, M. (1984-1985). "Estudio de algunos hayazgos cerámicos de la muralla de Tarragona, Torre del Cabíscol", *Butlletí arqueològic, època V*, núms. 6-7, Tarragona, pp. 45-54.

VEGAS 1985b.

VEGAS, M. (1985); "Observaciones para una datación de la muralla basa en la cerámica del corte Sánchez Real", *Madrider Mittellungen*, núm. 26, pp. 117-119, (Madrid).

VELÁZQUEZ 1989.

VELÁZQUEZ, I. (1989). "Wamba y Paulo: Dos personalidades enfrentadas y una rebelión". *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie II, Historia Antigua, t. II, pp. 213-222.

VERGÉS, ZARAGOZA 1996.

VERGÉS, J. M. i ZARAGOZA, J. (1996). "Les tombes de "caixa de lloses" i l'hàbitat medieval de Mas de Llaneta (Alcover)", *Quaderns de Vilaniu*, 29, pp. 43-52.

VERNET 1978.

VERNET, J. (1978). *La cultura hispanoárabe en Oriente i Occidente*, ed. Ariel, Barcelona.

VIDAL SÁNCHEZ 2006.

VIDAL SÁNCHEZ, A. (2006). "El castell de Subirats (Subirats, Alt Penedès): un conjunt defensiu fronterer al segle X", *Tribuna d'Arqueologia 2004-2005*, pp. 271-288.

VIDAL RULL 2000.

VIDAL RULL, R. (2000). "Conjunt visigòtic de la Plana d'en Pau. (L'Espluga de Francolí)". *Aplec de Treballs*, nº 18. Conca de Barberà. .

VIGIL-ESCALERA 2000.

VIGIL-ESCALERA, A. (2000). Cabañas de época visigótica: evidencias arqueológicas al sur de Madrid. Tipología, elementos de datación y discusión. *Archivo Español de Arqueología*, LXXIII, pp. 233-252.

VIGIL-ESCALERA 2003a.

VIGIL-ESCALERA, A. (2003). "Los poblados de época visigoda al Sur de Madrid: algunos aspectos económicos y sociales", *I congreso del Instituto de Estudios históricos del Sur de Madrid "Jiménez de Gregorio"*, pp. 51-68.

VIGIL-ESCALERA 2003b.

VIGIL-ESCALERA, A. (2003). "Arquitectura de tierra, piedra y madera en Madrid (ss. V-IX d.C.). Variables materiales, consideraciones sociales". *Arqueología de la Arquitectura*, 2, pp. 287-291.

VIGIL-ESCALERA 2007.

VIGIL-ESCALERA, A. (2007). "Granjas y aldeas tardoantiguas y altomedievales de la Meseta. Configuración espacial, socioeconómica y política de un territorio rural al norte de Toledo (ss. V-X d.C.)", *Archivo Español de Arqueología*, Vol. 80, pp. 239-289.

VIGIL-ESCALERA 2007.

VIGIL-ESCALERA, A. (2007). "Granjas y aldeas altomedievales al norte de Toledo (450-800 d.C.)", *Archivo Español de Arqueología*, vol. 80, pp. 239-284.

VIGIL-ESCALERA 2009.

VIGIL-ESCALERA GUIRADO, A. (2009). "El poblamiento rural del sur de Madrid y las arquitecturas del siglo VII", *El siglo VII frenet al siglo VII, Arquitectura, Visigodos y Omeyas* 4, (Dir. CABALLERO, MATEOS iUTRERO), Madrid, pp. 205-229.

VILA 1992

VILA, J.M. (1992). "El castell de Claramunt", *Arqueologia Medieval a l'Anoia*. Diputació de Barcelona, Barcelona, pp.45-49.

VILA1993a

VILA, J.M. (1993). "Excavacions arqueològiques al Castell de Claramunt, *Estrat: revista d'arqueologia, prehistòria i història antiga*, núm. 6. Igualada, pp. 131-150.

VILA 1993b.

VILA, J.M. (1993). "Estudi històric-arqueològic del Castell de Rubí", *Butlletí del Grup de Col·laboradors del Museu de Rubí, Any XI*, núm. 36, Rubí, 1993, pp. 143-191.

VILA 2000.

VILA, J.M. (2000). "Evolució arquitectònica d'una petita explotació pagesa medieval. El mas Vilar d'Olesa de Montserrat (s. XI-XV)", *I Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. ACRAM, Barcelona, pp. 308-319.

VILÀ I VALENTI 1994.

VILÀ I VALENTÍ, J. (1984). "La formación del concepto de paisaje en la geografía contemporánea", *I Coloquio de Paisaje y Geosistema*, Barcelona, pp. 21-42.

VILADRICH 1990.

VILADRICH, M. M. (1990). "La Catalunya Nova segons un manuscrit inèdit de la crònica del moro Rasis", *Medievalia*, vol. 9, Barcelona, pp. 257-264.

VILASECA, DILOLI 2000.

VILASECA, A., i DILOLI, J. (2000). "Excavacions a l'àrea del Fòrum Provincial: Plaça del Rei núm. 4 i Casa-Museu Castellarnau". *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, Tarragona, pp. 47-52.

VILASECA, PRUNERA 1966.

VILASECA, S., i PRUNERA, A. (1966). Sepulcros de losas, antiguos y alto medievales de las comarcas tarraconenses. *Boletín Arqueológico*, fasc. 95-96, pp. 25-26.

VILLALBÍ, FORCADELL, MONTALÉS 2000.

VILLALBÍ M.: FORCADELL T.; MONTAÑÉS M.C. (2000): "El Castell d'Amposta: resultats d'unes excavacions urbanes", *Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval*, pp. 90-99.

VILLANUEVA 1851.

VILLANUEVA, J. (1851). *Viaje literario a las iglesias de España*, vols. XIX i XX, Madrid.

VILLEGAS-ARISTIZÁBAL 2007.

VILLEGAS-ARISTIZÁBAL, L. (2007). Norman and Anglo-norman participation in the iberian Reconquista c. 1018-c. 1248, Tesis inédita, Universidad de Nottingham.

VIRELLA I BLODA 1980.

VIRELLA I BLODA, J. (1980). "Habitacles troglodítics", *Miscel·lània Penedesenca*, pp. 259-279.

VIRGILI 1984: 7-36.

VIRGILI, A. (1984); *La qüestió de Tarragona abans de la conquesta catalana*, "Quaderns d'Història Tarraconense", núm. IV, Tarragona, pp. 7-36.

VIRGILI 1995a: 33-50.

VIRGILI, A. (1995). "Conquesta i feudalització de la regió de Tortosa. 1148-1200". *Recerca 1. Tortosa*, pp. 33-50.

VIRGILI 1995b: 32-47.

VIRGILI, A. (1995). "Castells termenats i espais feudals", *Catalunya Romànica*, vol. XXI: El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, La Conca de Barberà, Barcelona, pp. 32-47.

VIRGILI 1997.

VIRGILI A. (1997). *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1062-1193)*, Barcelona.

VIRGILI 2001.

VIRGILI, A., (2001). *Ad detrimentum Yspanie. La conquesta de Turtusa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*. València: Universitat de València; Universitat Autònoma de Barcelona.

VIRGILI 2011: 47-66.

VIRGILI, A. (2011). El Camp de Tarragona entre l'Antiguitat Tardana i el repartiment feudal (segles XI-XII). *Historiografia i Arqueologia. Actes del IV Congrés d'Arqueologia medieval i moderna a Catalunya, vol. 1*, Barcelona, pp. 47-66.

VITALIS 1978.

VITALIS, O. (1978). (ed. M. Chibnall), *Ecclesiastical History*, Oxford.

VIVANCOS 2006.

VIVANCOS, M. C. (2006). "El oracional visigòtic de Verona: notas codicológicas y paleográficas". *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios Latinos*, 26 núm. 2, pp. 121-144.

VIVES 1990.

VIVES, E. (1990). *La població catalana medieval. Origen i evolució*. Eumo Editorial, Vic.

VIVES 2003.

VIVES E. (2003). "Els frares menors a les Terres de l'Ebre: el convent de Tortosa (segles XIII-XIV)", *Recerca*, 7, pp. 252-255.

VIVES I MIRET, GIBERT, 1964.

VIVES I MIRET, J.; GIBERT, M.(1964). "Restes pre-cistercenques a Poblet", *Analecta Monserratensia X*, Miscel·lània Homenatge a Anselm M. Albareda II, pag.191-202.

WARD-PERKINS 2005.

WARD-PERKINS, B. (2005). *The Fall of Rome and the End of Civilization*. Oxford.

WICKHAM 2000.

WICKHAM, C. (2000). "Le forme del feudalismo", a *Il feudalismo nell'Alto Medioevo, Settimane di studio del Centro italiano sull'Alto Medioevo, 8-12 aprile 1999, Spoleto*, pp. 15-46.

WICKHAM 2002.

WICKHAM, C. (2002). "Asentamientos rurales en el Mediterráneo occidental en la Alta Edad Media", *Asentamientos rurales y territorio en el Mediterráneo medieval*, Berja, pp. 11-29.

WICKHAM 2005.

WICKHAM, C. (2005). *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean, 400-800*, Oxford University Press, Oxford.

WICKHAM, FRANCOVICH 1994.

WICKHAM, Cr. i FRANCOVICH, R. (1994). "Uno scavo archeologico ed il problema dello sviluppo della signoria territoriale", a *Archeologia Medievale*, XXI, pp. 7-30.

ZADORA-RIO 1995.

ZADORA-RIO, E. (1995). "Le village des historiens et le village des archéologues". *Campagnes médiévales. L'homme et son espace. Études offertes à Robert Fossier*, Paris, pp. 145-153.

ZADORA-RIO 2001.

ZADORA-RIO, E. (2001). “Archéologie et toponymie: le divorci”, *Les petits cahiers d'Anatole*, 8, pp. 1-17.

ZADORA-RIO2003a

ZADORA-RIO, E. (ed.) (2003). Dossier: “L’habitat rural au Moyen Age”, *Les nouvelles de l’archéologie*, 92, pp. 5-34.

ZADORA-RIO2003b

ZADORA-RIO, E. (2003). “The Making of Curchyards and Parish in the Early-Medieval Landscape of France and England in the 7th-12th Centuries: A Reconsideration”, *Medieval Archaeology*, pp. 1-19.

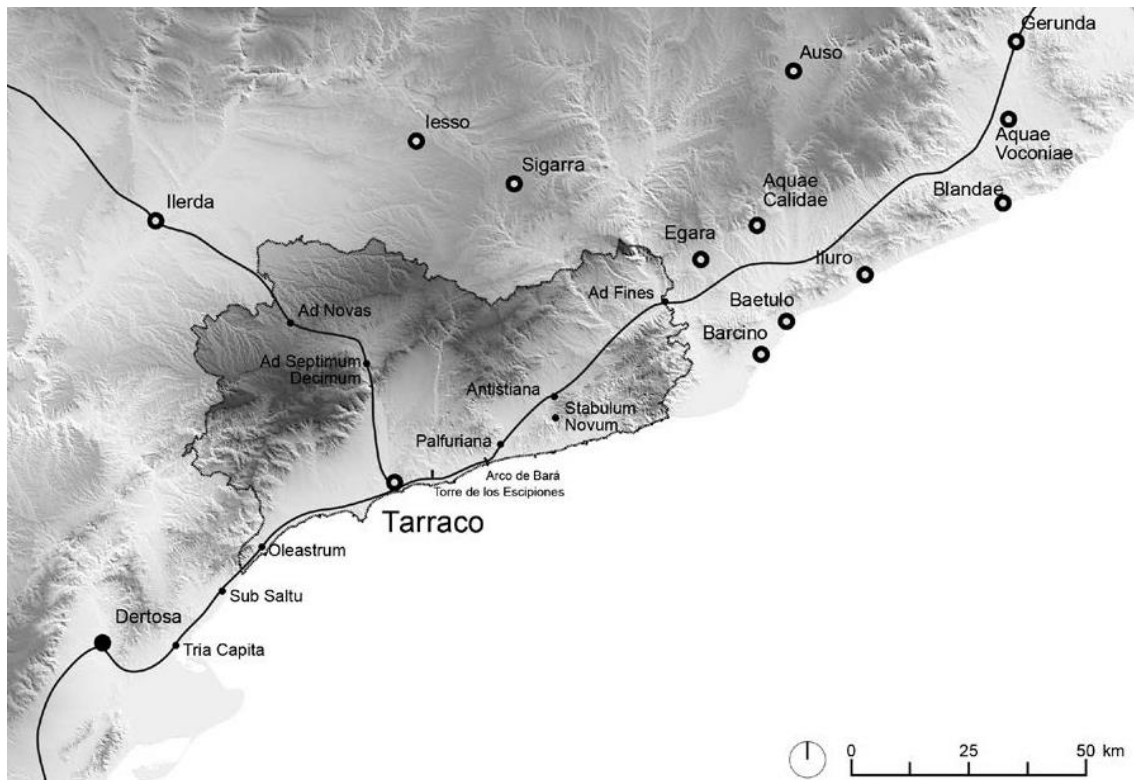
ZIMMERMANN,

ZIMMERMANN, M. (1989). *En els orígens de Catalunya. Emancipació política i afirmació cultural*. Barcelona: Edicions 62.

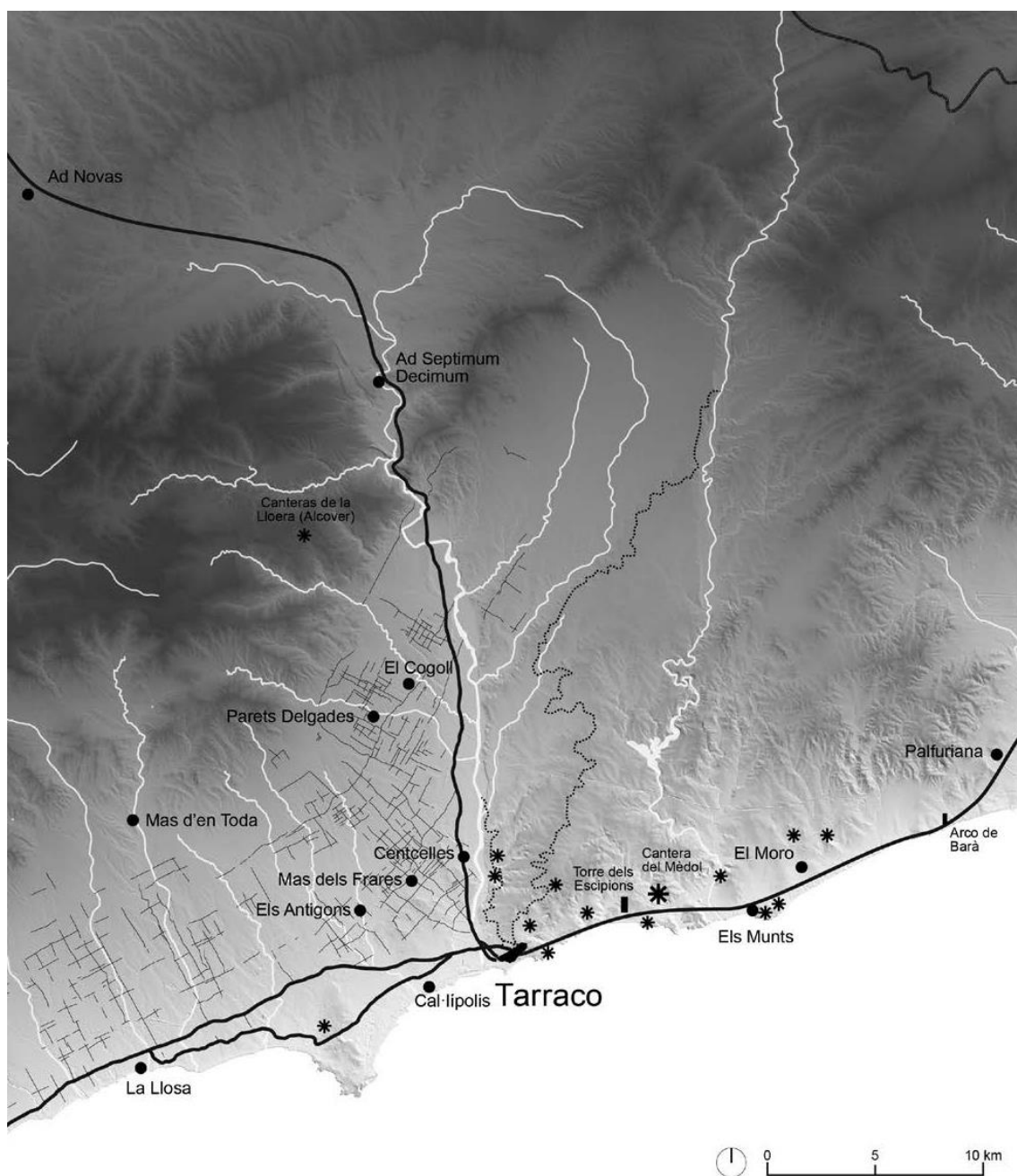
Dossier gràfic.

Part I. Ciutat.

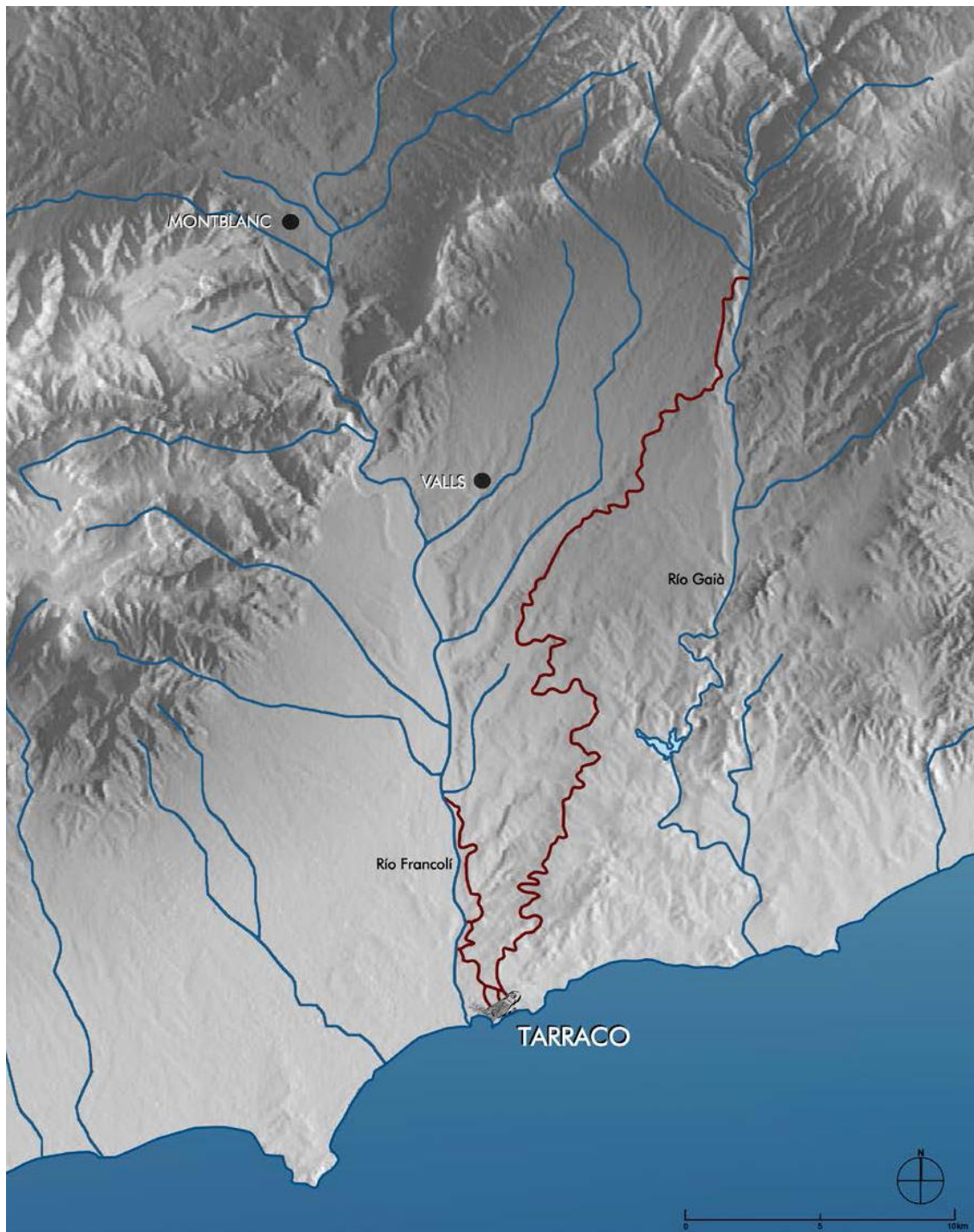
Part II. Territori.

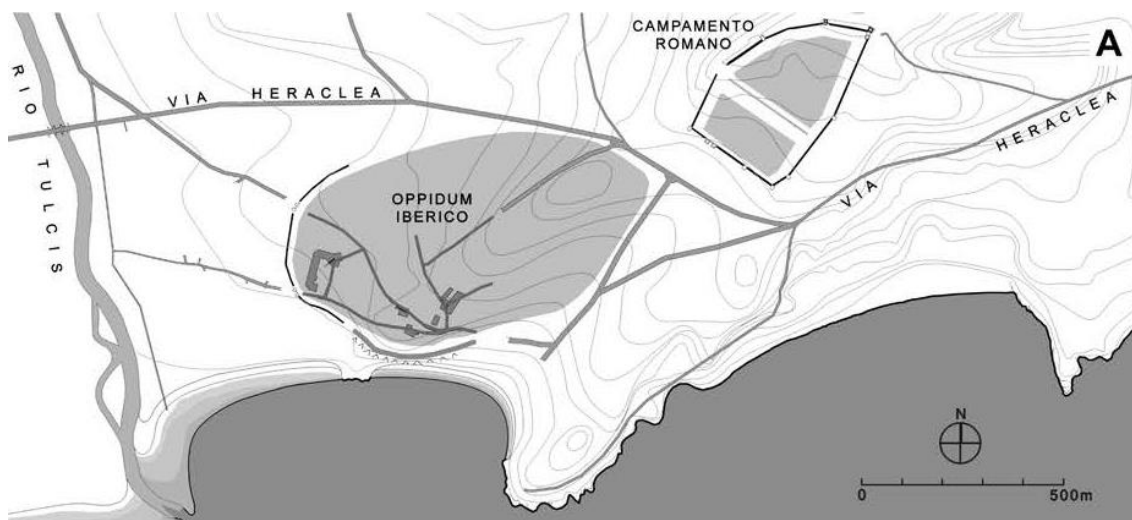
Mapa del *territorium* de o *ager Tarraconensis* en relació amb les principals ciutats i *stationes* romanes altimperials. TARRACO. ARQUITECTURA Y URBANISMO 2015: 23.

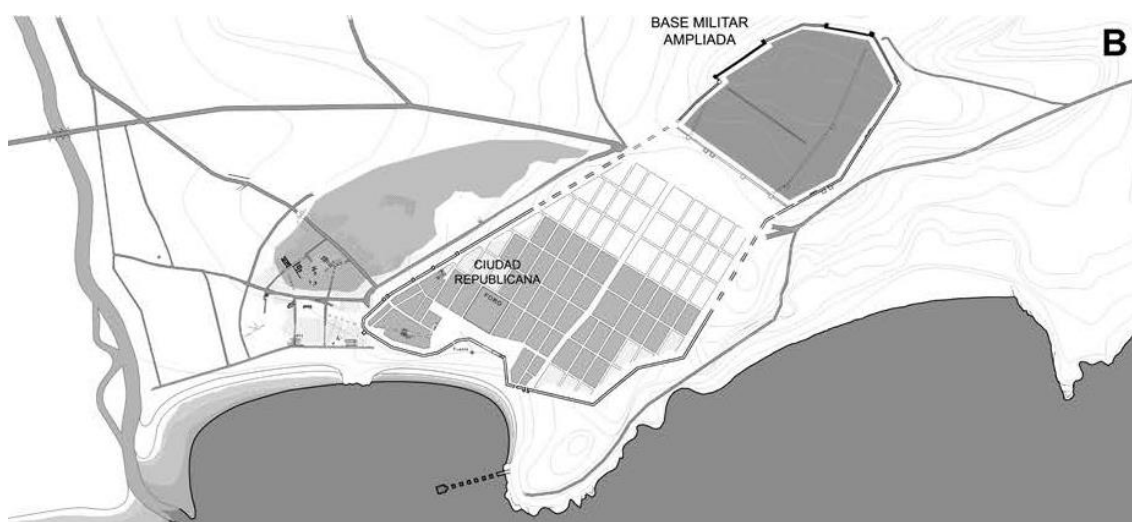
Plànol de l'entorn de la ciutat de Tàrraco mostrant el traçat de les vies romanes amb la situació de les stations més properes a la ciutat i els monuments funeraris i honorífics. S'indiquen igualment les evidències conservades de les trames cadastrals estudiades a l'oest del riu Francolí. S'han assenyalat amb cercles les principals *villae* excavades i amb asteriscos algunes de les pedreres de pedra documentades. Amb línies de punts, recorregut de les dues conduccions d'aigua conegudes procedents dels llits dels rius Francolí (esquerra) i Gaia (dreta). TARRACO. ARQUITECTURA Y URBANISMO 2015: 40.

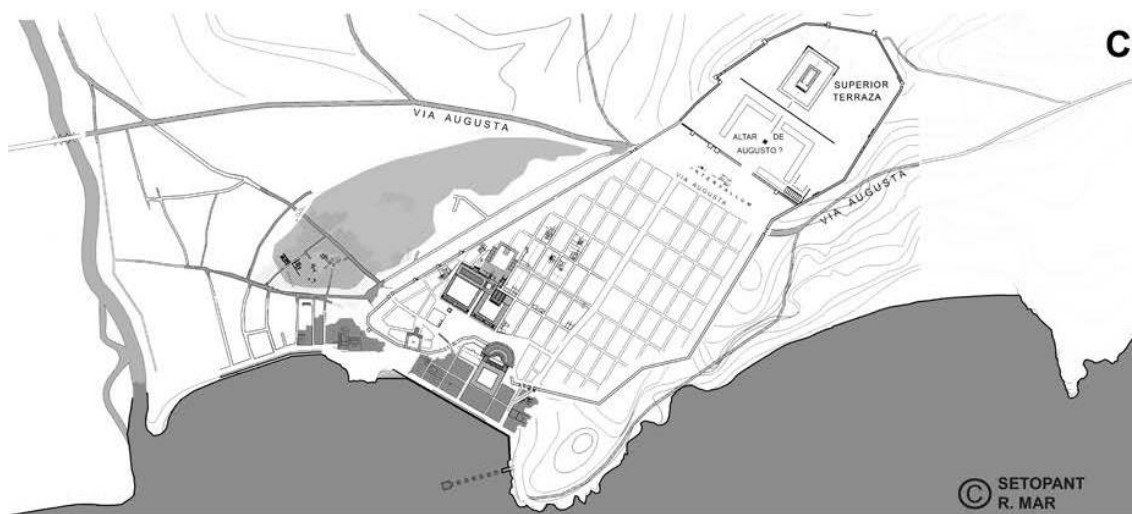
Recorreguts de les dues principals canalitzacions d'aigua a Tàrraco documentades des dels rius Francolí i Gaia. El riu Gaià es constituirà com un dels principals eixos fronterers durant els segles X-XI d. de C.TARRACO. ARQUITECTURA Y URBANISMO 2015: 53.

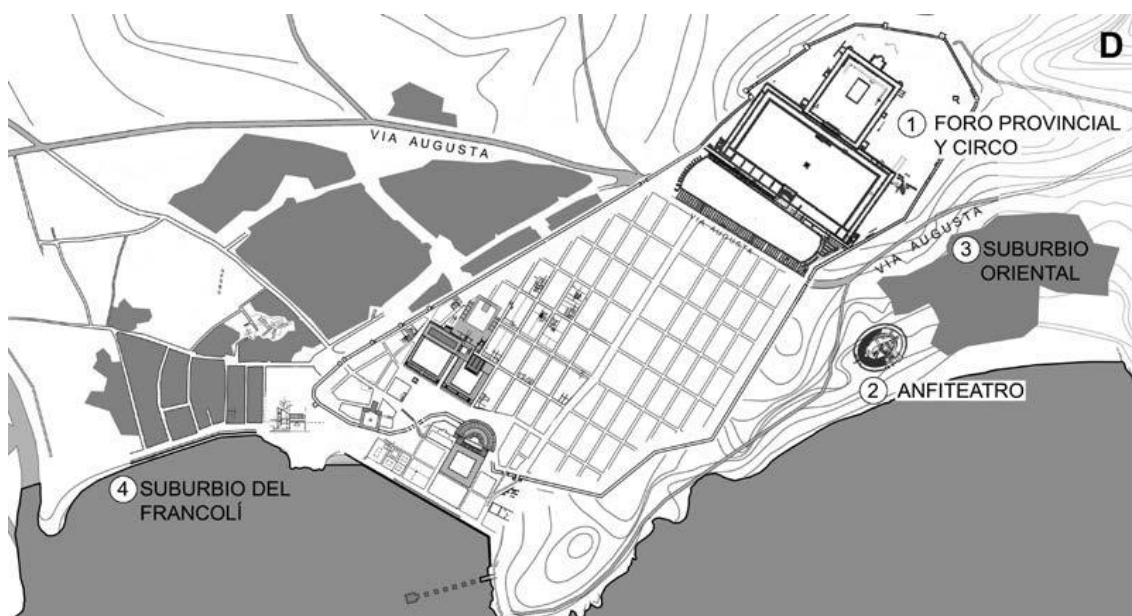
A: Els orígens de Tàrraco. El oppidum ibèric de Kesse i el campament militar romà fundat en la II Guerra Púnica que va servir de base militar per a la conquesta provincial durant el segle II a. de C.

B: La nova ciutat ibero-romana fundada en època republicana, finals del segle II a.C, amb una malla regular de insulae i la construcció del fòrum amb el primer capitolí. En la part alta del pujol la base militar va ser ampliada i es van construir noves muralles. És probable que el condicionament del port amb el moll de pilars hagi de ser atribuït a aquesta fase. TARRACO. ARQUITECTURA Y URBANISMO 2015: 79.

C: Urbanisme de la colònia Tàrraco en època juli-clàudia. En la part baixa de la ciutat el centre cívic apareix ja dotat de tots els seus elements (temples, basílica jurídica, plaça comercial, etc.) i compte a més amb un gran teatre construït a poca distància dominant el veí port. Est va ser construït després de terraplenar els antics terrenys de platja, urbanitzar-los amb insulae quadrades i establir els molls per als vaixells. A la part alta del pujol el sector militar va ser substituït pels grans monuments del naixent culte imperial: l'altar d'August i el gran temple construït després de la seva mort i divinització oficial a partir de l'any 14 d.C.

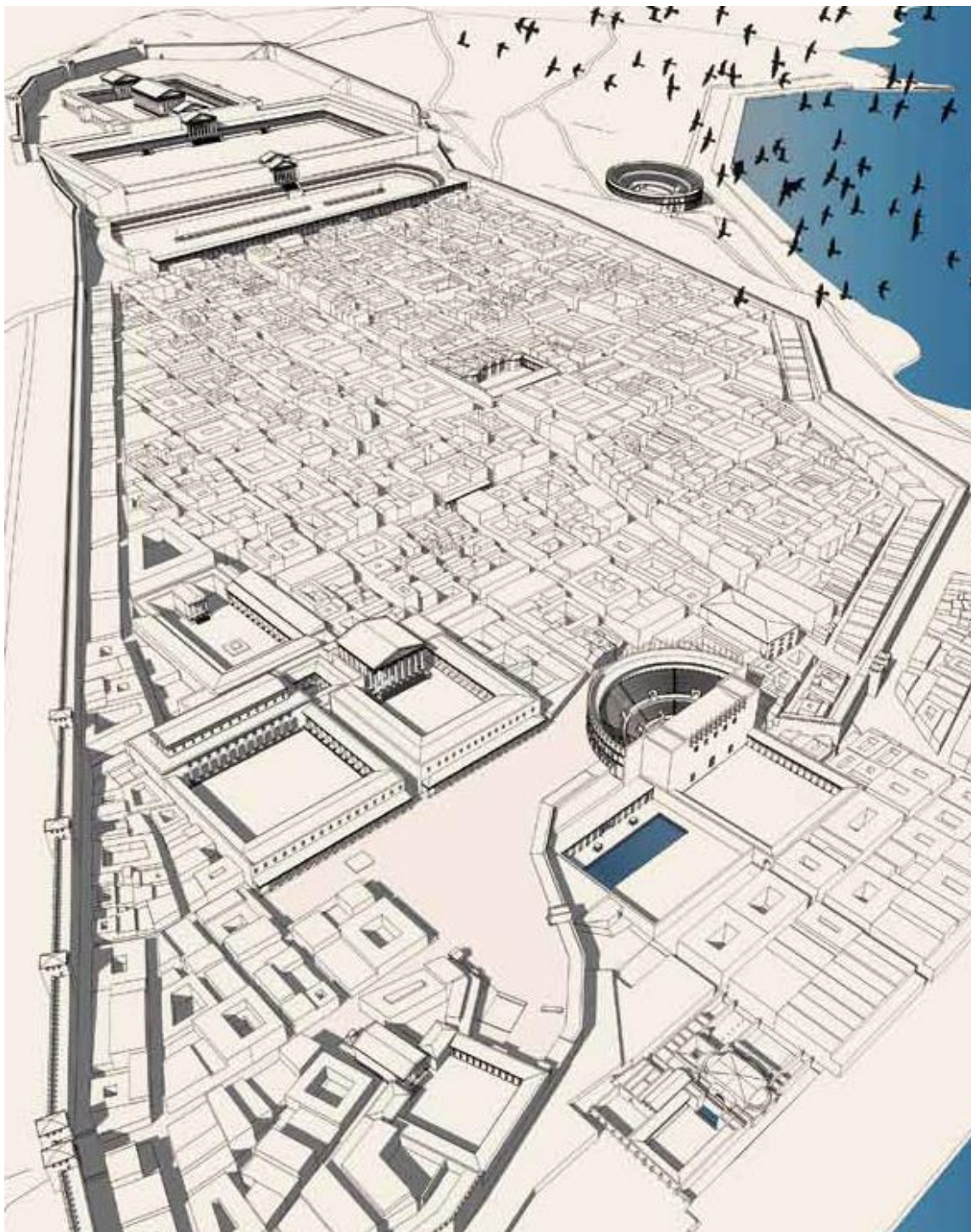
D: Les principals zones urbanes en la Tarraco dels Flavius: 1. Ampliació de l'àrea sacra del temple de Roma i August, construcció de la gran plaça de representació del denominat Fòrum Provincial i el Circ adjacent; 2. L'Amfiteatre construït a càrrec d'un flamen provincial; 3. Suburbi oriental de la ciutat; 4. Desenvolupament de la zona portuària suburbana al costat del llit del Francolí. TARRACO. ARQUITECTURA Y URBANISMO 2015: 79.

Recull de dades arqueològiques antigues i de l'antiguitat tardana de Tàrraco i els seus suburbis publicada per FIZ, I., GUITART I DURAN, J., MACIAS, J.M., MIRÓ I ALAIX, M.T., PIÑOL, LÍ. (2007). *Planimetria arqueològica de Tàrraco*; Tarragona. Aquesta base de dades constitueix un valuós instrument per l'estudi de l'evolució de la ciutat entre el món clàssic i postclàssic.

Recull de dades arqueològiques antigues i de l'antiguitat tardana de Tàrraco i els seus suburbis publicada per FIZ, I., GUITART I DURAN, J., MACIAS, J.M., MIRÓ I ALAIX, M.T., PIÑOL, LÍ. (2007). *Planimetria arqueològica de Tàrraco*; Tarragona. Aquesta base de dades constitueix un valuós instrument per l'estudi de l'evolució de la ciutat entre el món clàssic i postclàssic. Detall de l'acròpoli romana i visigoda i l'amfiteatre. L'anomenada "part alta" de Tarragona constituirà l'espai on s'originarà i es desenvoluparà el primer nucli feudal urbà al segle XII.

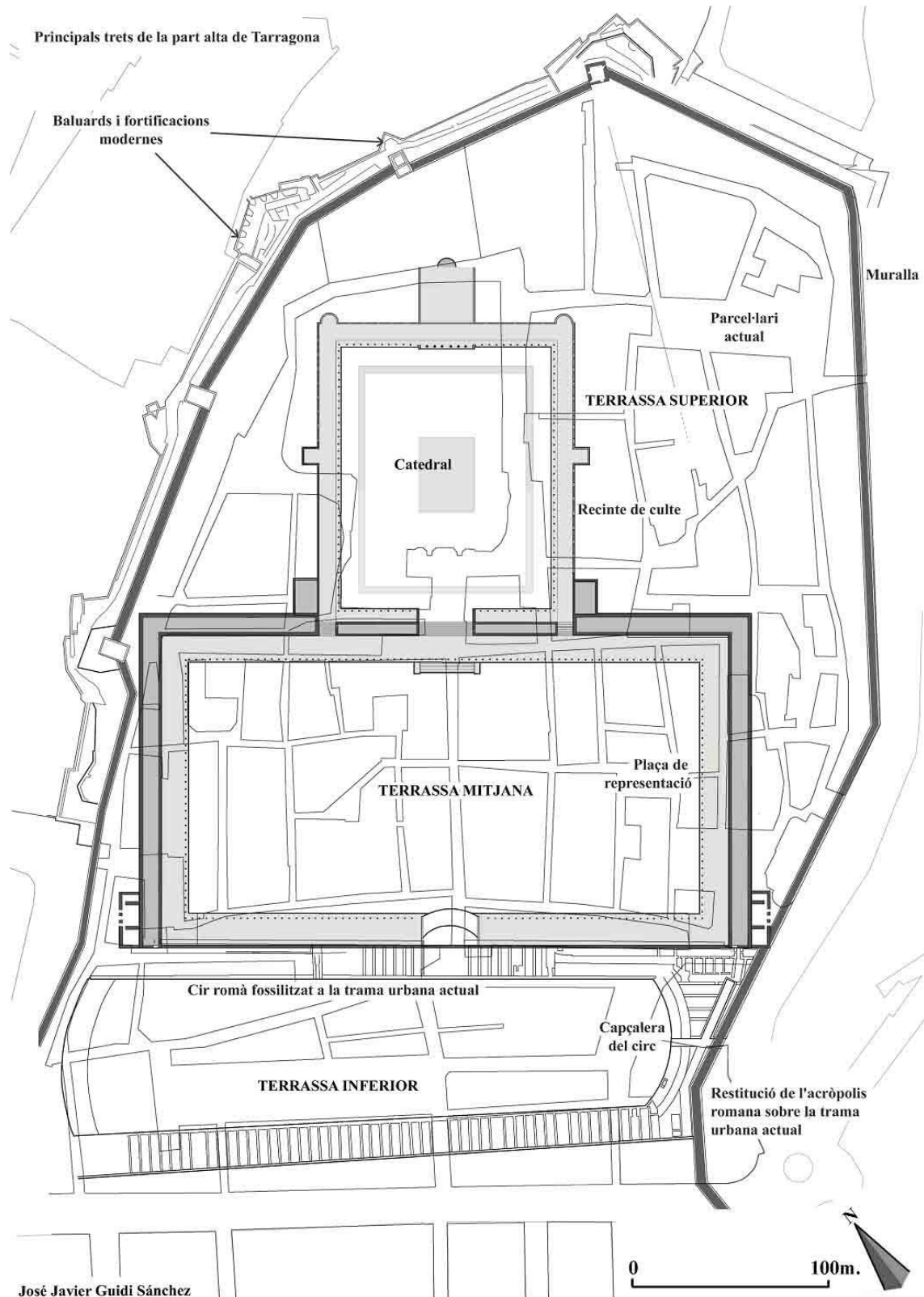
Restitució virtual de la Tàrraco alt-imperial realitzada pel Seminari de Topografia Urbana de la Universitat Rovira i Virgili.

Situació del primer nucli feudal de Tarragona a finals del segle XII en relació amb l'antiga *civitas i suburbium* romà i visigòtic. Els primers pobladors feudals van ocupar l'antic recinte superior de la ciutat romana, abastant l'antic recinte sacre del temple d'August, la gran plaça del concium provinciae i el circ romà com raval. La ciutat romana, el fòrum de la colònia, el teatre, el port i el suburbi (amb els complexos paleocristians) van romandre desocupats amb presència d'horts i camps de cultiu. Dibuix de l'autor.

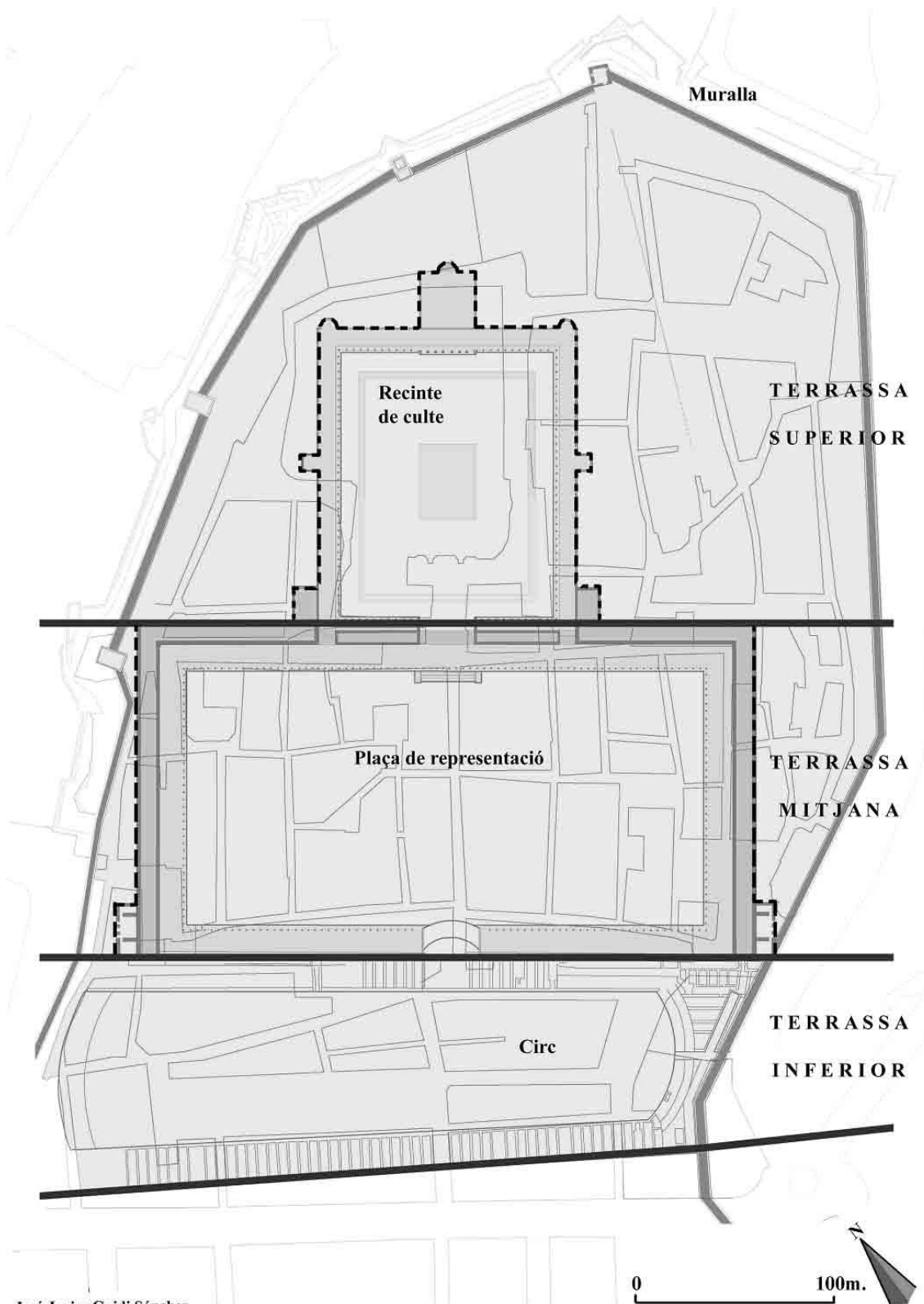

Fotografia aèria de la part alta de Tarragona. L'espai que allotjarà l'acròpolis romano-visigoda i posteriorment el primer nucli feudal urbà del segle XII. Fotografia d'A.Rifà.

José Javier Guidi Sánchez

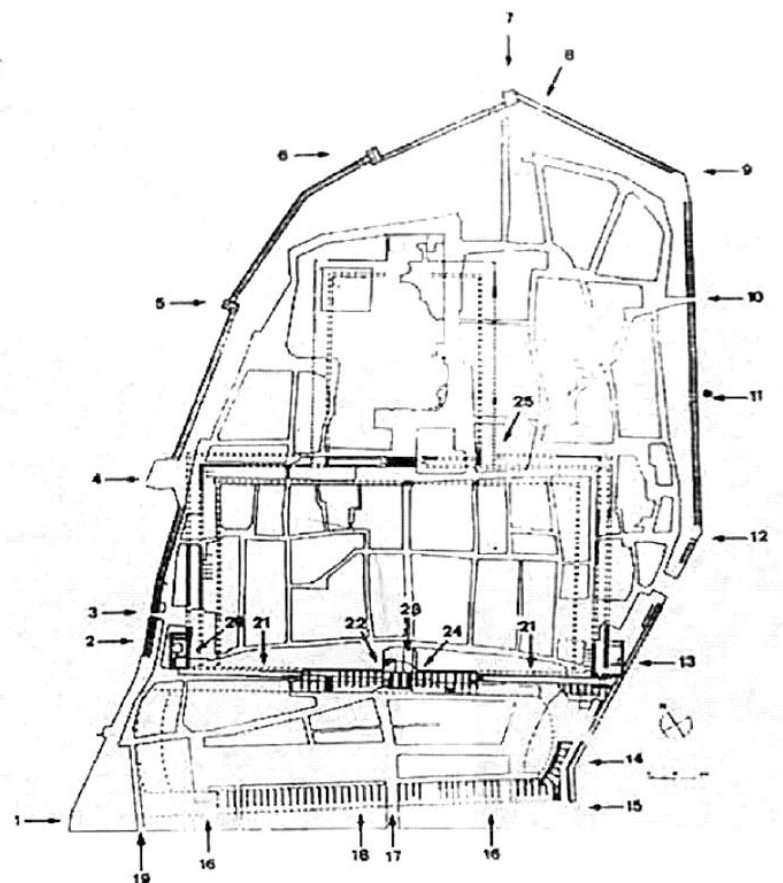
Principals trets de la part alta de Tarragona que allotjava l'acròpoli romana, visigòtica i el primer nucli feudal de Tarragona. Dibuix de l'autor. Publicat a GUIDI 2012a.

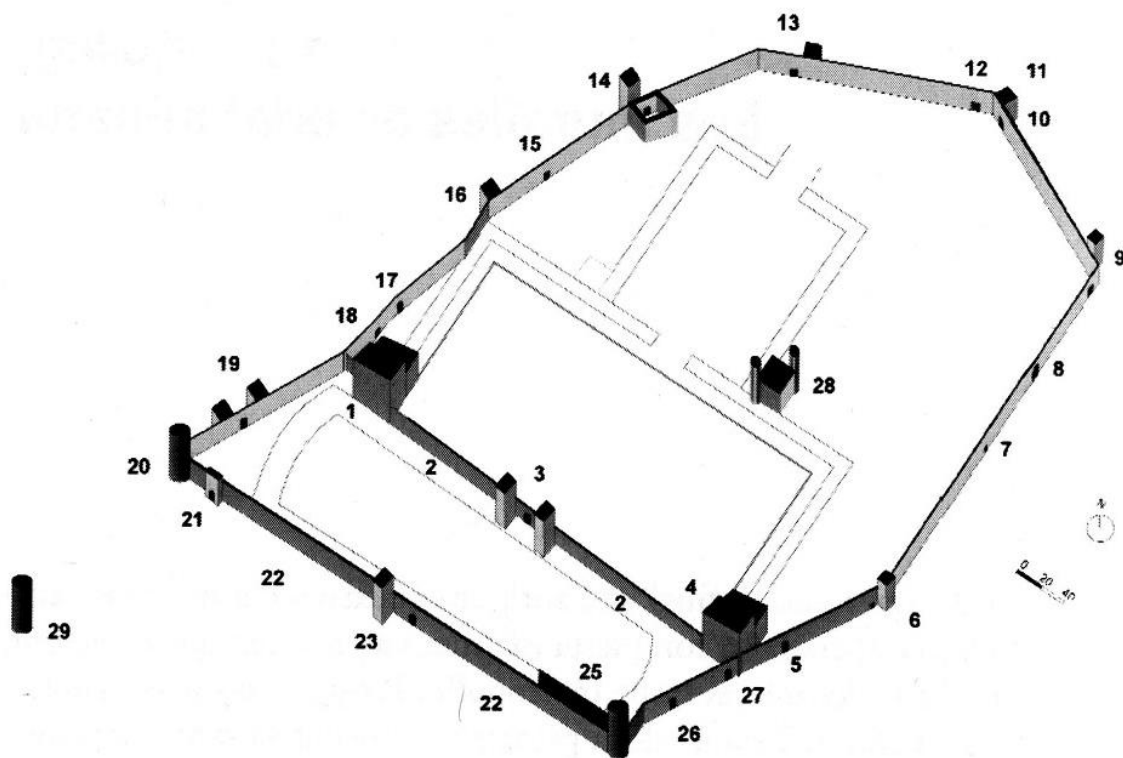
José Javier Guidi Sánchez

Estructuració de la part alta de Tarragona en terrasses (segons Th. Hauschild): recinte emmurallat i terrasses superior (recinte de culte), mitjana (plaça de representació) i inferior (circ). Publicat a GUIDI 2012a.

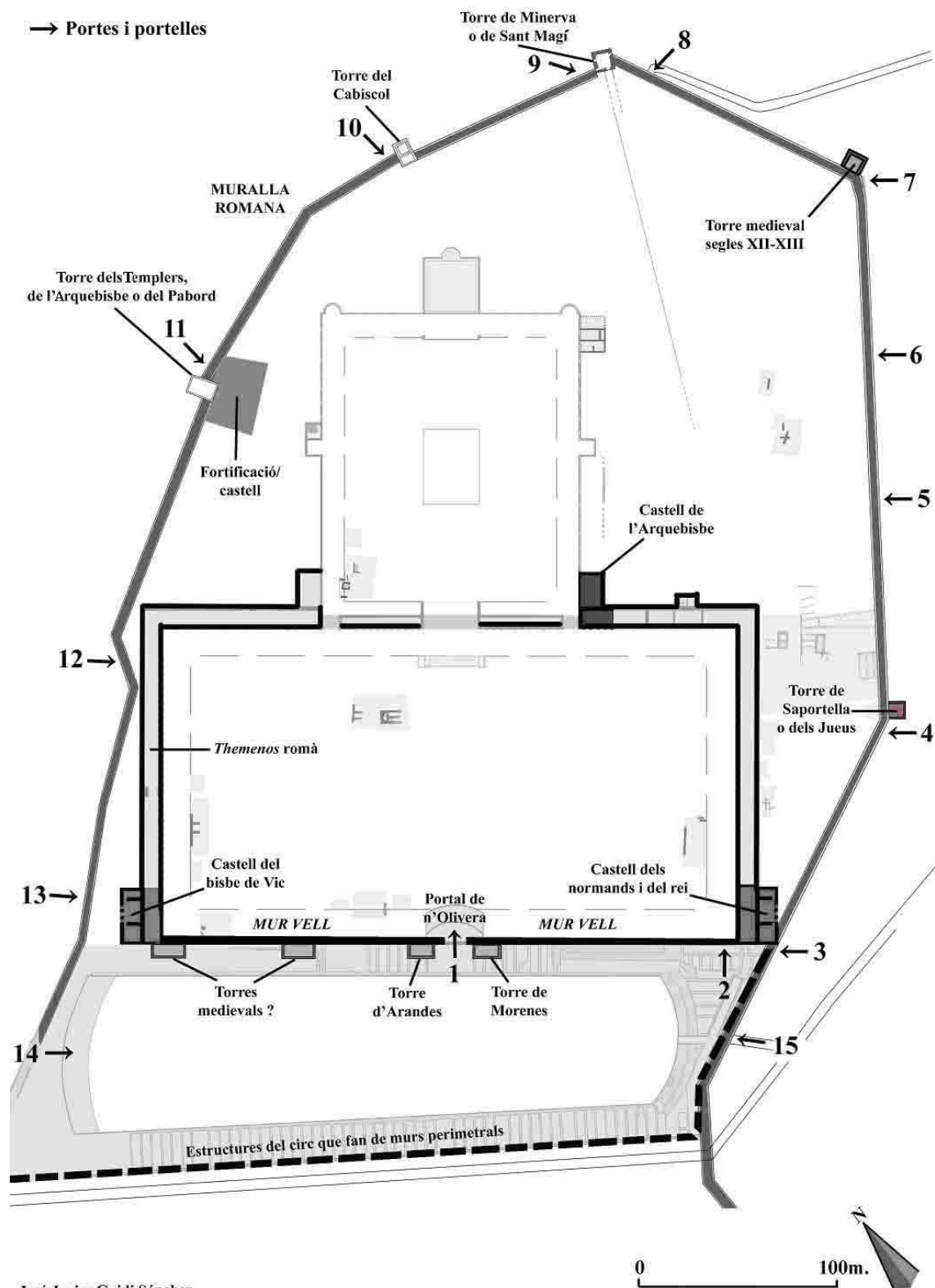
1. Torre Grossa o Miralcamp
2. Poterna romana
3. Porta de Predicadors o del Roser
4. Torre de l'Escola (Fortí Negre)
5. Castell de Pabord y poterna romana
6. Torre del Capiscol y poterna
7. Torre de Vallcorba (Minerva)
8. Portal de Socors
9. Torre del baluarte de Sant Antoni y poterna romana
10. Portal del Mal Consell (S. Antoni)
11. Poterna romana
12. Torre de Saportella y poterna romana
13. Castillo de Robert Bordet, Aguiló o del Rei
14. Cabecera oriental del circo romano
15. Torre de les Monges
16. Muralleta
17. Portalet
18. Torre del Bordell
19. Porta de Framenors
20. Castillo del Obispo de Vic
21. Mur Vell
22. Torre d'Arantes
23. Porta de l'Olivera
24. Torre del baró de les IV Torres
25. Castillo del Arzobispo o del

El recinte fortificat (muralls, torres i castells) i accessos (portals, portes i portelles) de Tarragona a l'edat mitjana. Segons J.MENCHON I J.A. REMOLA 1994.

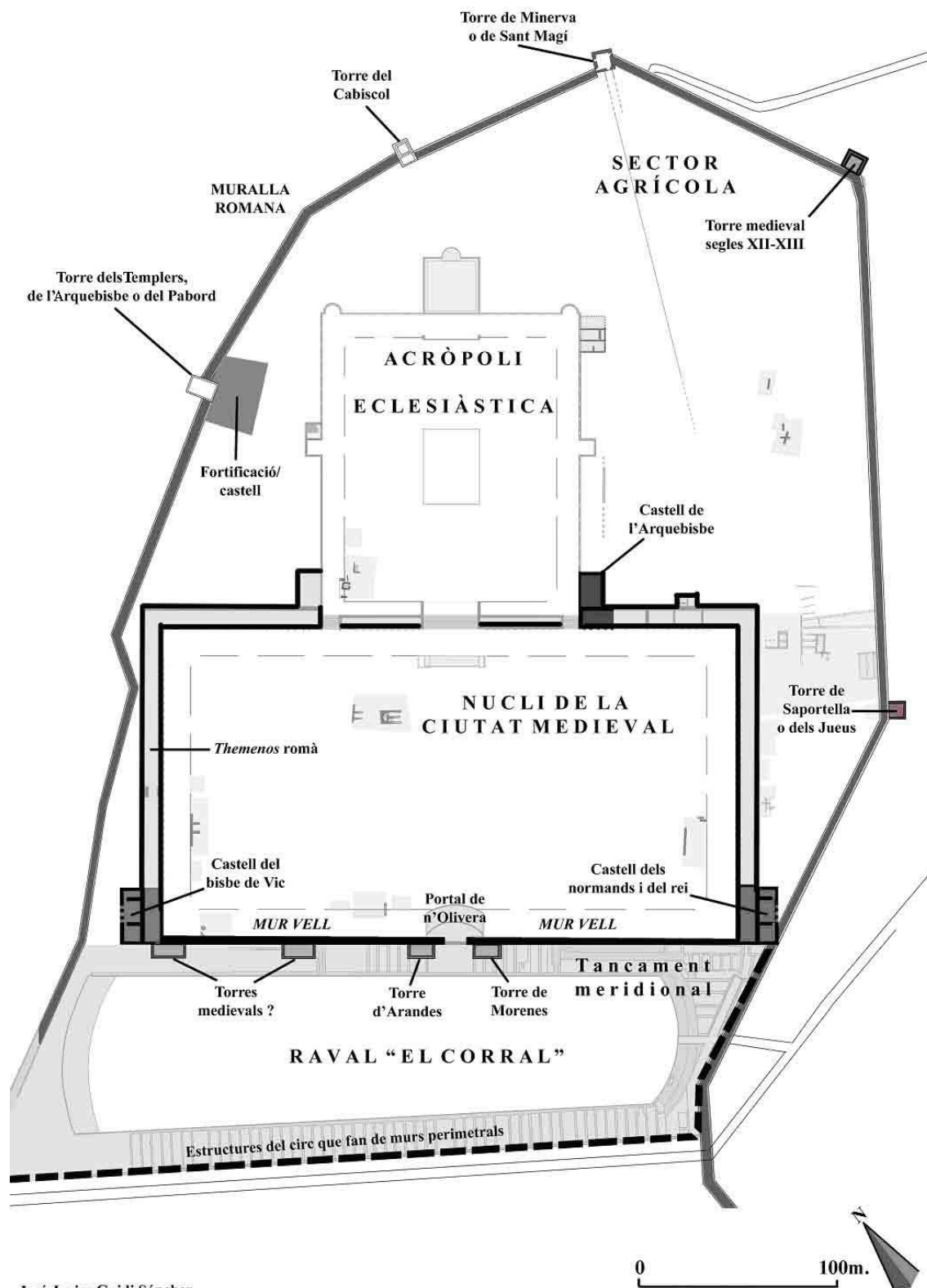

Recinte emmurallat de la Tarragona medieval: castells, torres i portes. Segons J. MENCHON 2009.

José Javier Guidi Sánchez

El recinte fortificat (muralls, torres i castells) i accessos (portals, portes i portelles) de Tarragona als segles XII-XIII d.C. Portals, portes i portelles: 1) Portal de n'Olivera, 2) Portal de la Boqueria, 3) Portal del Rei, 4) Portella de Saportella o els Jueus, 5) Portella de Forat Micó, 6) Portal del Mal Consell i posteriorment de Sant Antoni, 7) Portella junt a la Torre medieval, 8) Porta dels Socorrs, 9) Portal del Carro, 10) Portella de la torre del Cabiscol, 11) Portella de la torre dels templers, de l'arquebisbe o del paborde, 12) Portella, 13) Portella de la torre de l'Escola, 14) Portal al segle XIV, 15) *Porta Triumphalis* romana monumental. Dibuix de l'autor. Publicat a GUIDI 2012a.

José Javier Guidi Sánchez

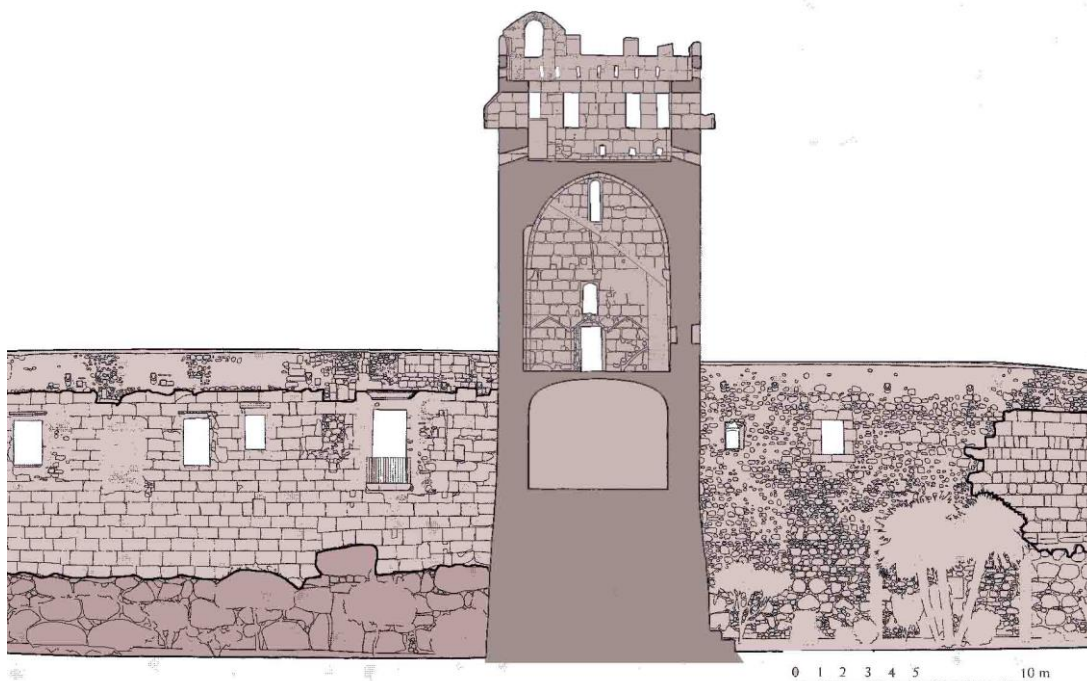
Situació de l'acròpoli eclesiàstica i el principal nucli residencial del primer recinte feudal de Tarragona. Dibuix de l'autor. Publicat a GUIDI 2012a.

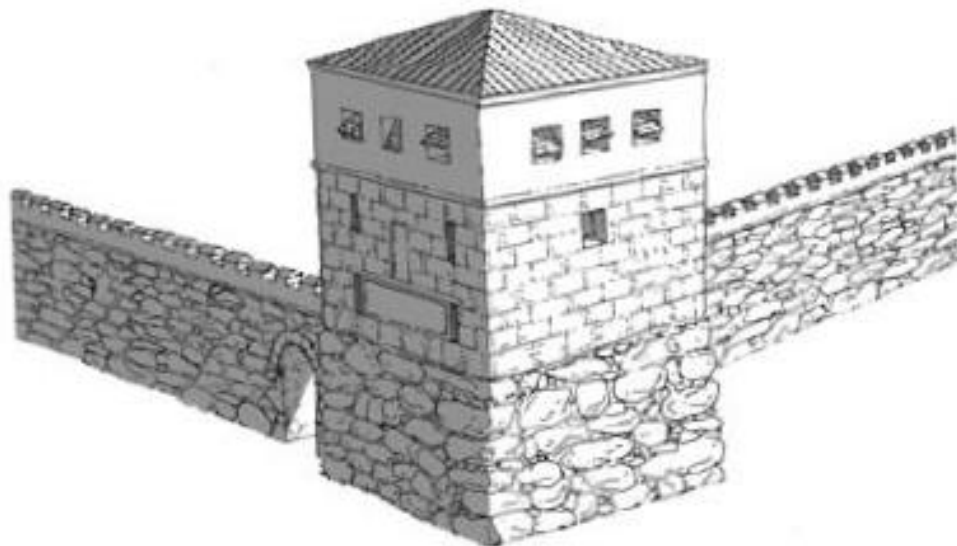
Torre medieval documentada l'any 1992 a les excavacions arqueològiques del passeig de Sant Antoni. Segons J. MENCHON 2009.

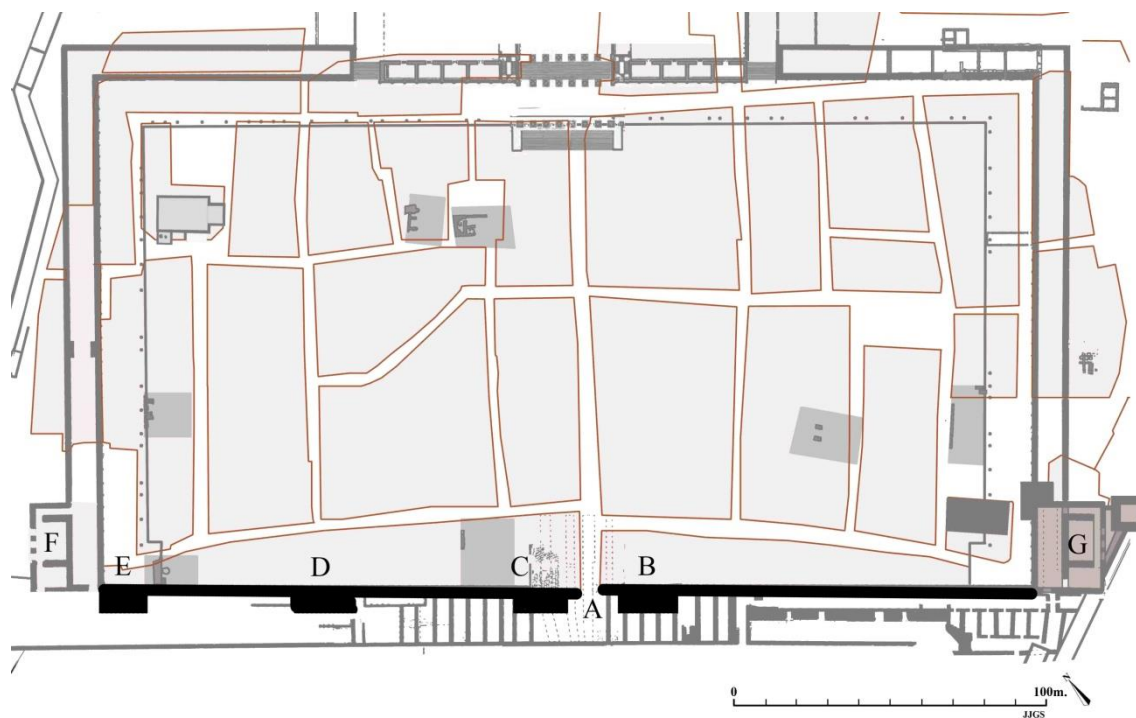
Torre dels templers, de l'arquebisbe o del Paborde.

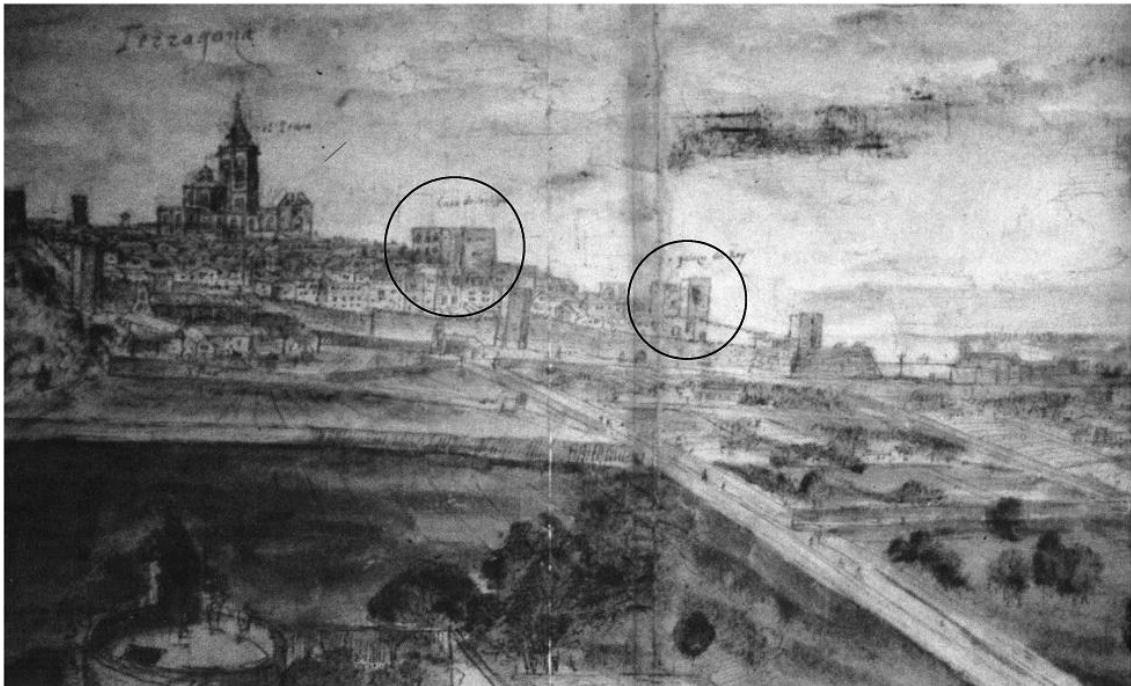
Secció de la torre de l'arquebisbe i traçat de la muralla de Tarragona. La torre de l'arquebisbe, de factura medieval, es recolzava sobre la torre d'origen romà. La muralla romana (segles II-I a.C.) va mantenir el seu traçat i la seva fisonomia amb reformes puntuals. En l'actualitat la muralla es troba refeta en molts punts, amb fases medievals, modernes i contemporànies. Dibuix de l'autor a partir de la CATALUNYA ROMÀNICA 1995.

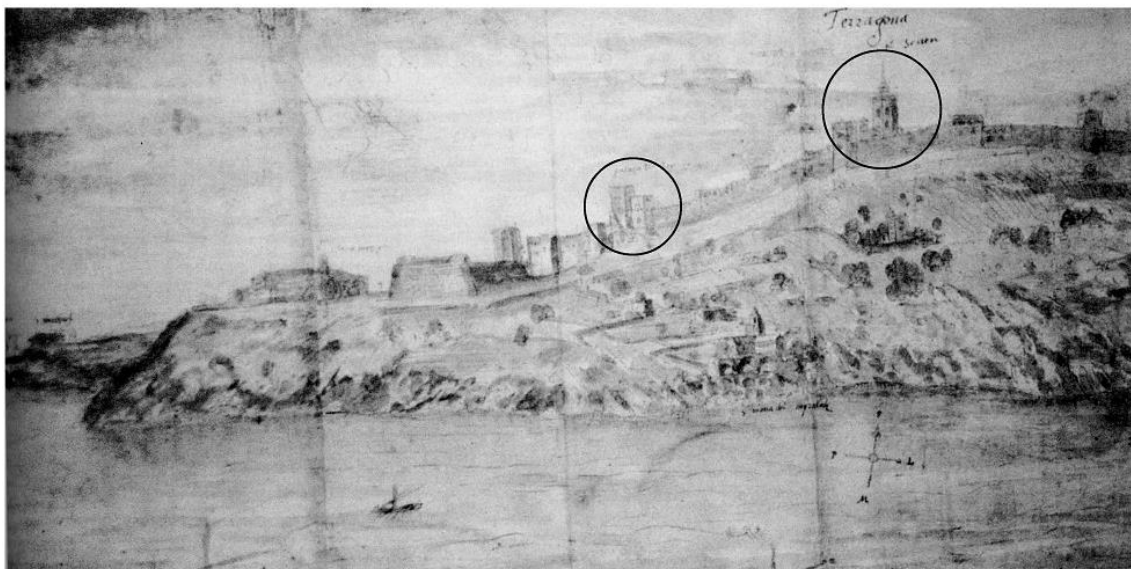
Restitució ideal de la torre de Minerva, bastida en època republicana romana aquesta torre junt al recinte emmurallat va ser integrades en la formació del teixit urbà del segle XII. TARRACO. ARQUITECTURA Y URBANISMO 2012: 56.

Àrea de la zona urbanitzada de la terrassa mitjana de la part alta de Tarragona on es situava l'antiga plaça del concilium provinciae romana (segle I d.C.) amb indicació del traçat del Mur Vell i les seves torres (en negre) a partir dels dibuixos i els gravats històrics. A) Porta d'Olivariae; B) Torre de Morenes; c) Torre d'Arandes, E i D) Torres; F) Castell de l'Antiga Audiència; G) Castell dels normands i després del rei, actual torre del Pretori. Dibuix de l'autor.

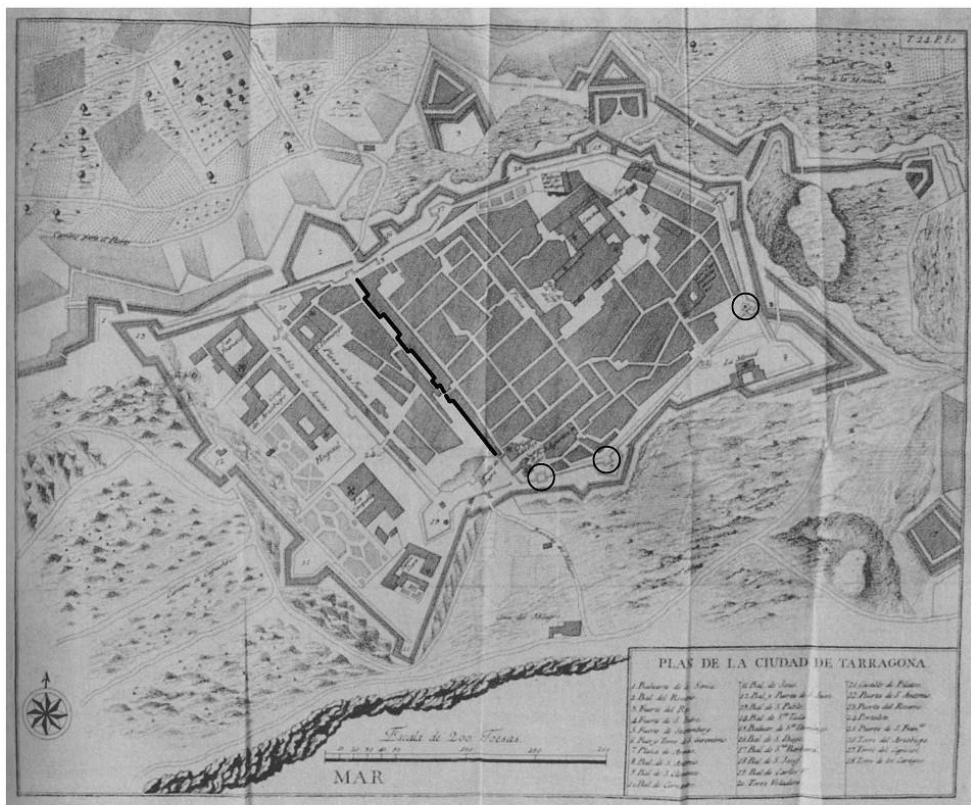

A

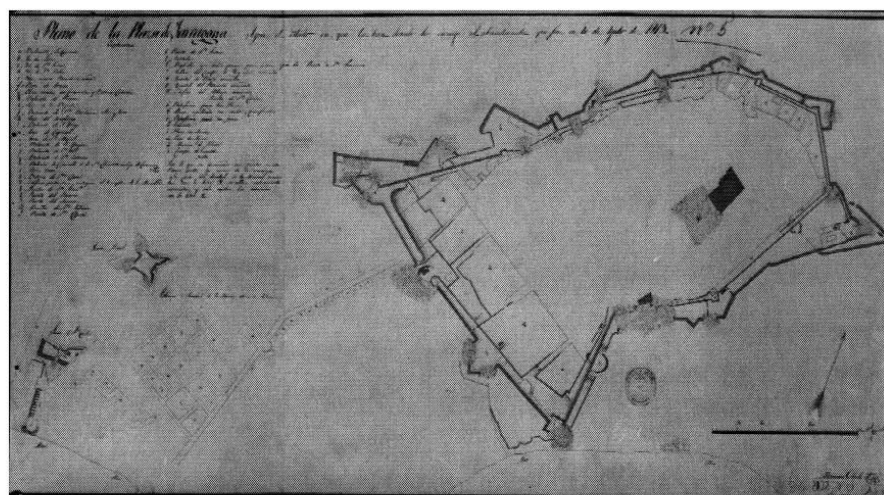

B

A) Vista de la ciutat de Tarragona fet l'any 1563 per Anton van den Wijngaerde. Col·lecció Albertina de Viena (Biblioteca Nacional d'Àustria). Fotografia de la Biblioteca Nacional d'Àustria. B) Vista de la ciutat de Tarragona des del mar fet l'any 1563 per Anton van den Wijngaerde. Es poden apreciar perfectament com les estructures monumentals del castell de l'arquebisbe (o del patriarca) i del reial castell de la ciutat es reintrodueixen en el paisatge urbà del segle XVI; es tracta d'elements característics de l'urbanisme medieval que defineixen la ciutat fins a principis del segle XIX.

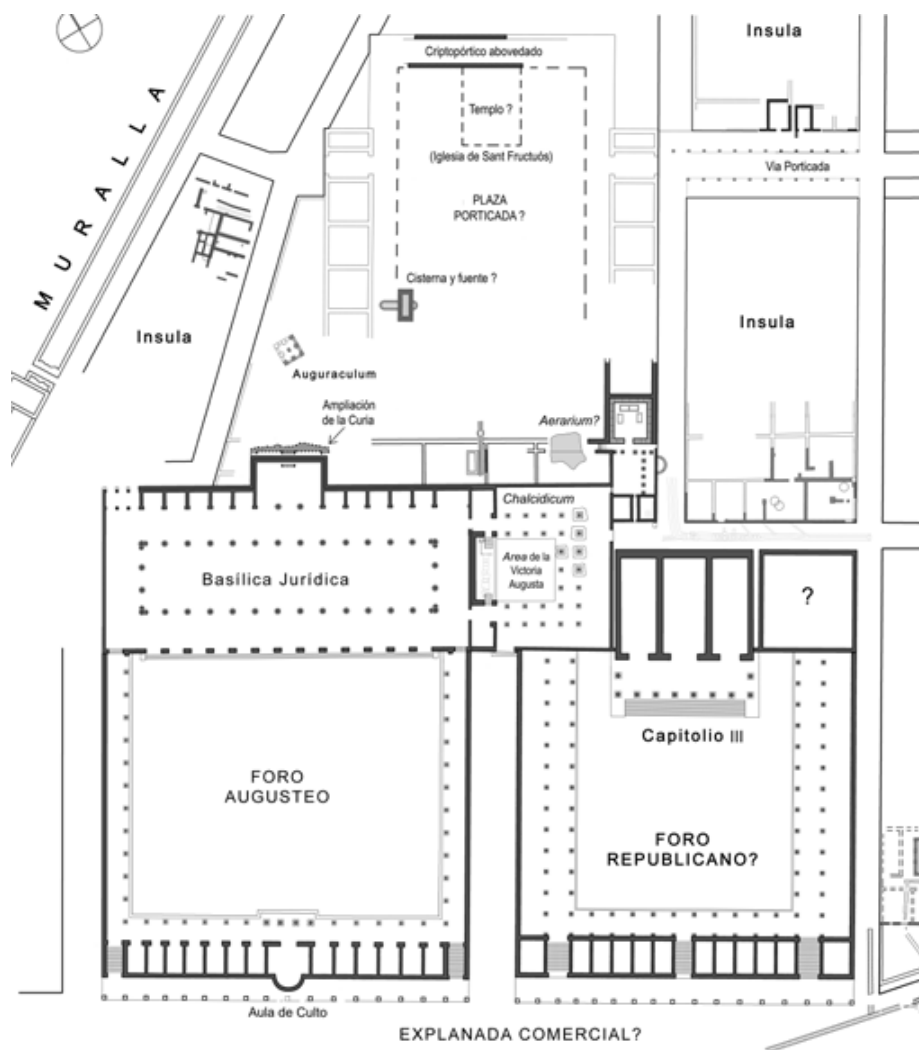

A

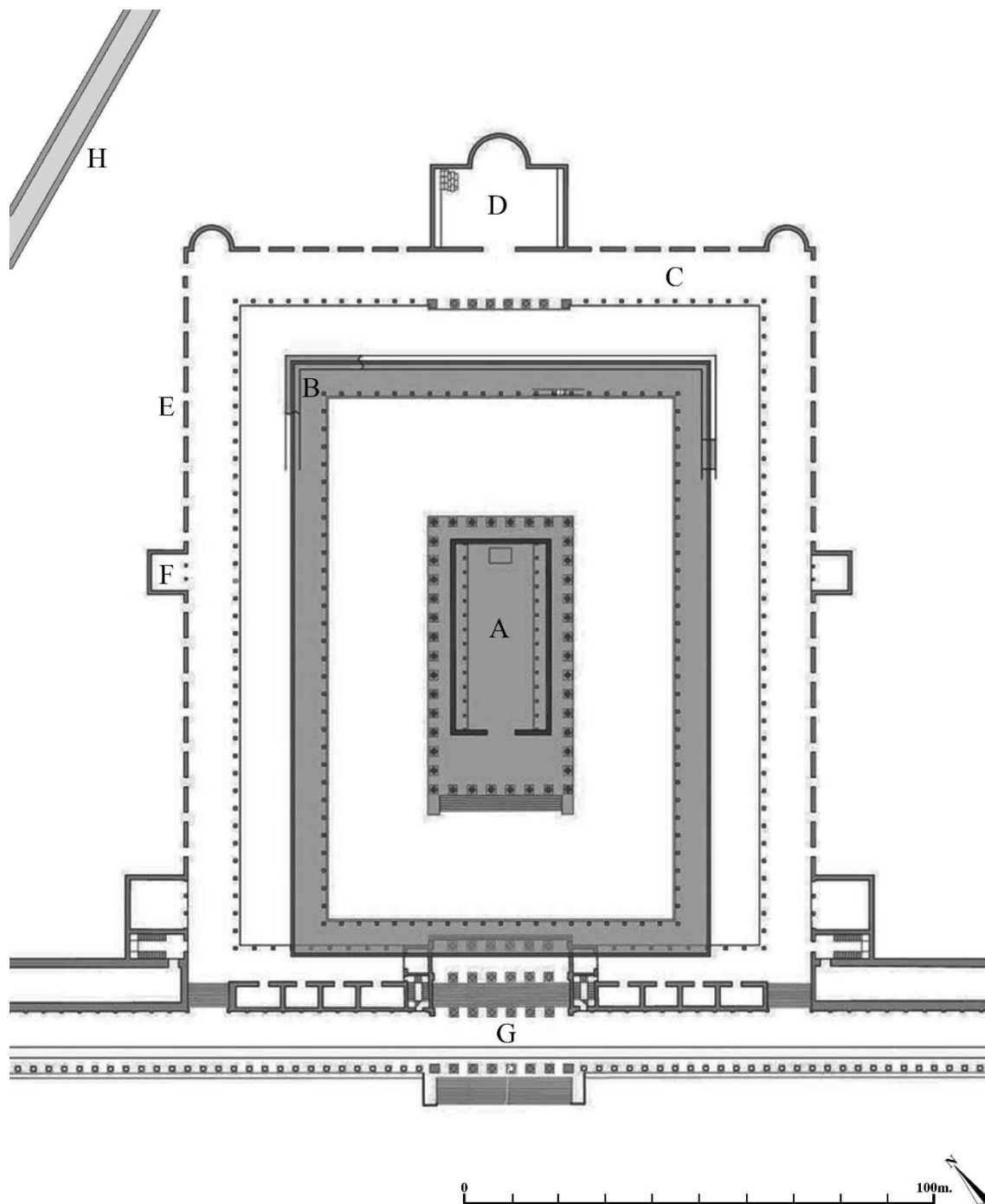
B

A) Cartografia de la part alta de Tarragona realitzat del “Plan de Tarragone assiege en prise d’assaut, le 28 de juin 1811 per l’armee francaise d’Aragon, aux ordres de S. E. le Marechal Suchet, duc d’Albufera”, realitzat l’any 1834. En aquest mapa de caràcter militar de principis del segle XIX es poden apreciar els principals trets el *MurVell* i les seves torres i estructures annexes, construïts al segle XII. B) Cartografia de la part alta de Tarragona realitzat després de la conquesta francesa, “Plano de la Plaza de Tarragona segun el estado quela havia dejado los enemigos al abandonarla que fue en 20 de agosto de 1813” (clixé del Museu d’Historia de Tarragona num 6453). Van ser afectats per les voladures ordenades pel general Bartoletti la Baixada del Roser, el Fortí Negre, el palau Arquebisbal, el baluard de Sant Antoni, el castell de Pilats o Pretori, etc. En definitiva gran part del patrimoni medieval de Tarragona va desaparèixer arran la presència francesa a la ciutat.

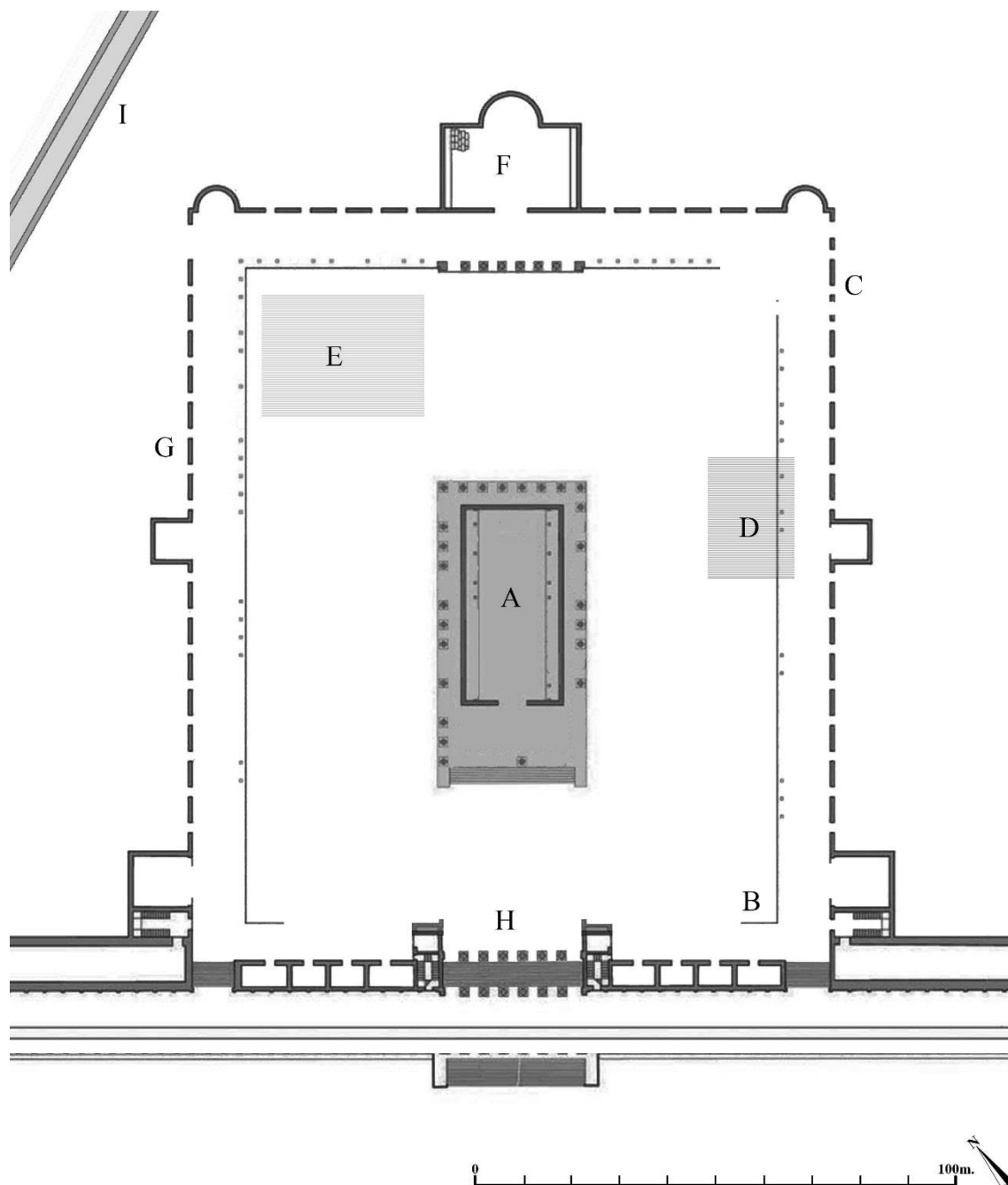

A dalt, planta de la restituci3n del f3rum de la col3nia de Tàrraco en època altimperial (segle I d.C.). A baix, fotografia de Joan Serra i Vilar3 presa als anys 30 del segle XX en que es pot apreciar l'abundància de material arquitect3nic, decoratiu i escult3ric de la zona. A mitjans del segle IV d.C. el f3rum estava en desús i amb posterioritat, durant l'antiguitat tardana, la zona va esdevenir una pedrera per la construcci3n dels complexos arquitect3nics paleocristians del suburbi del Francol3 i la basílica martirial de l'amfiteatre. TARRACO. ARQUITECTURA Y URBANISMO 2012: 285.

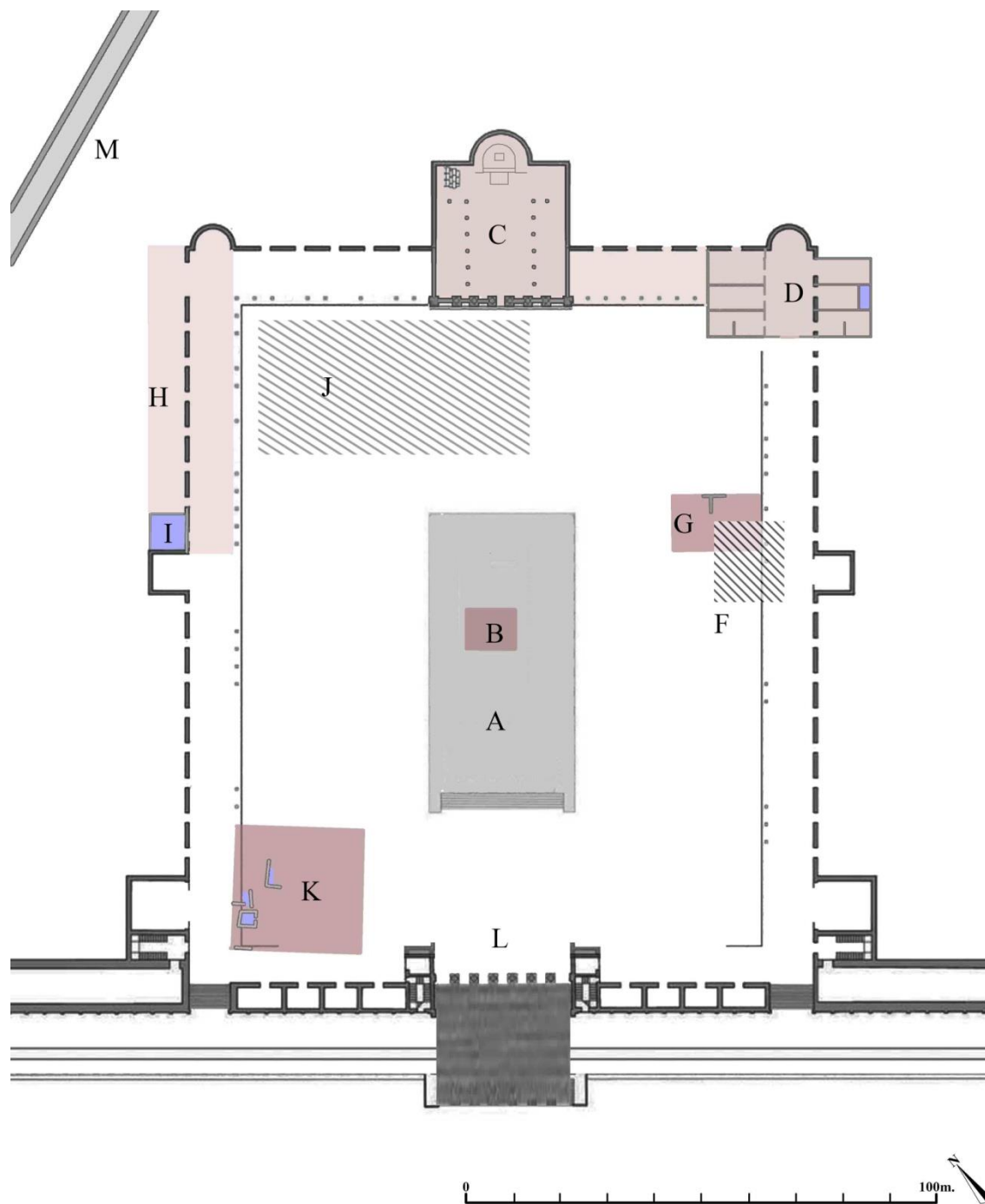

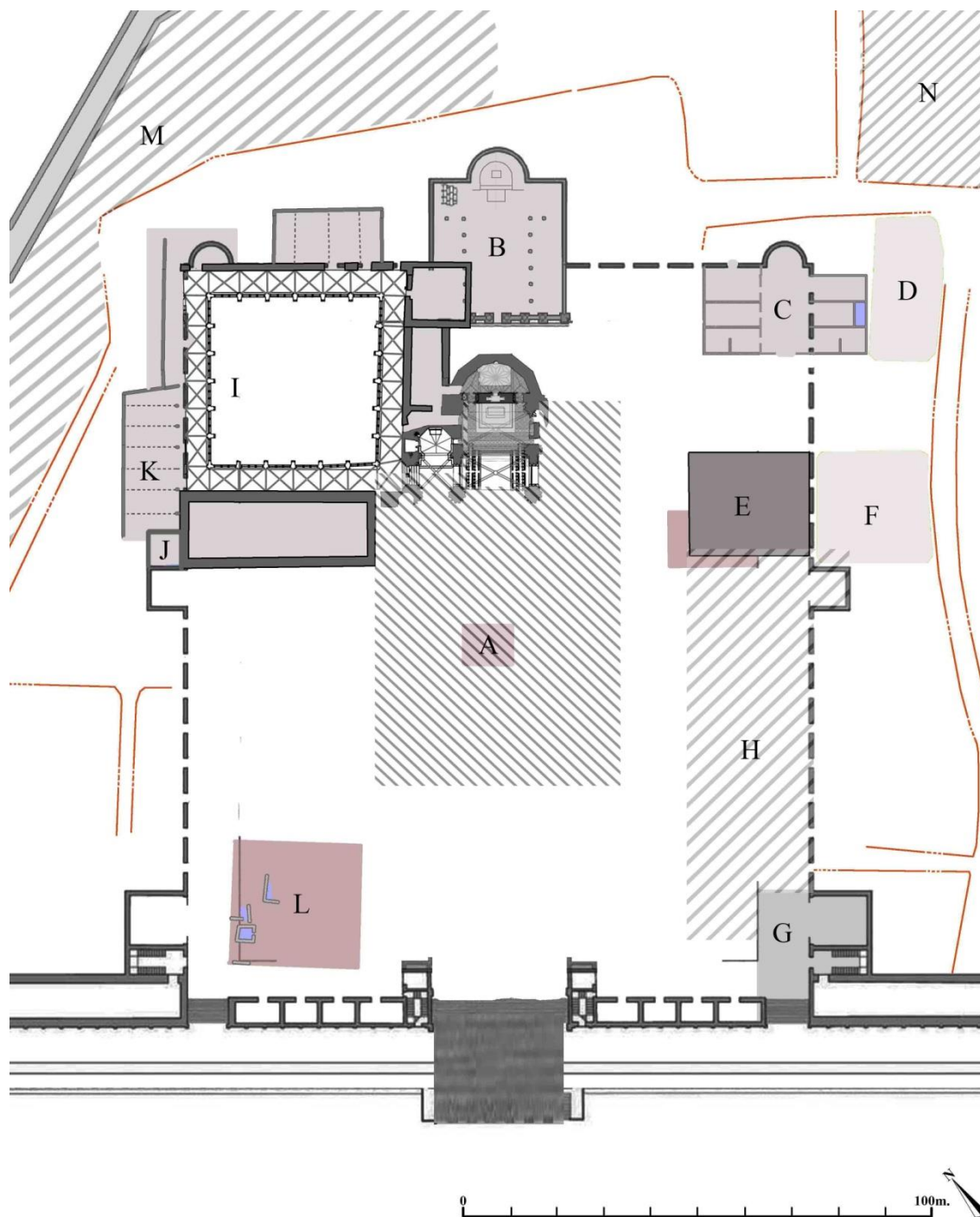
Àrea del recinte sacre del temple d'August. A) Temple d'August; B) mur perimetral del recinte sacre del temple (*themenos*) de la fase tiberiana –després substituït per C) mur perimetral, exedres i porticat del mur del recinte sacre del temple d'època de Vespasià –projecte definitiu-; D) Aula axial amb absis bastida annexa al mur perimetral del recinte sacre; E) Restes monumentals del mur amb finestres (*fenestrae*) del mur perimetral del recinte sacre documentats a la casa dels Canonges; F) Exedra documentada a la casa dels Canonges; G) Propileu o entrada monumental i escales entre la plaça del fòrum del *concilium provinciae* i el recinte del temple; H) Muralla d'època republicana adscrita en origen al campament militar romà. Dibuix de R.Mar amb modificacions de l'autor.

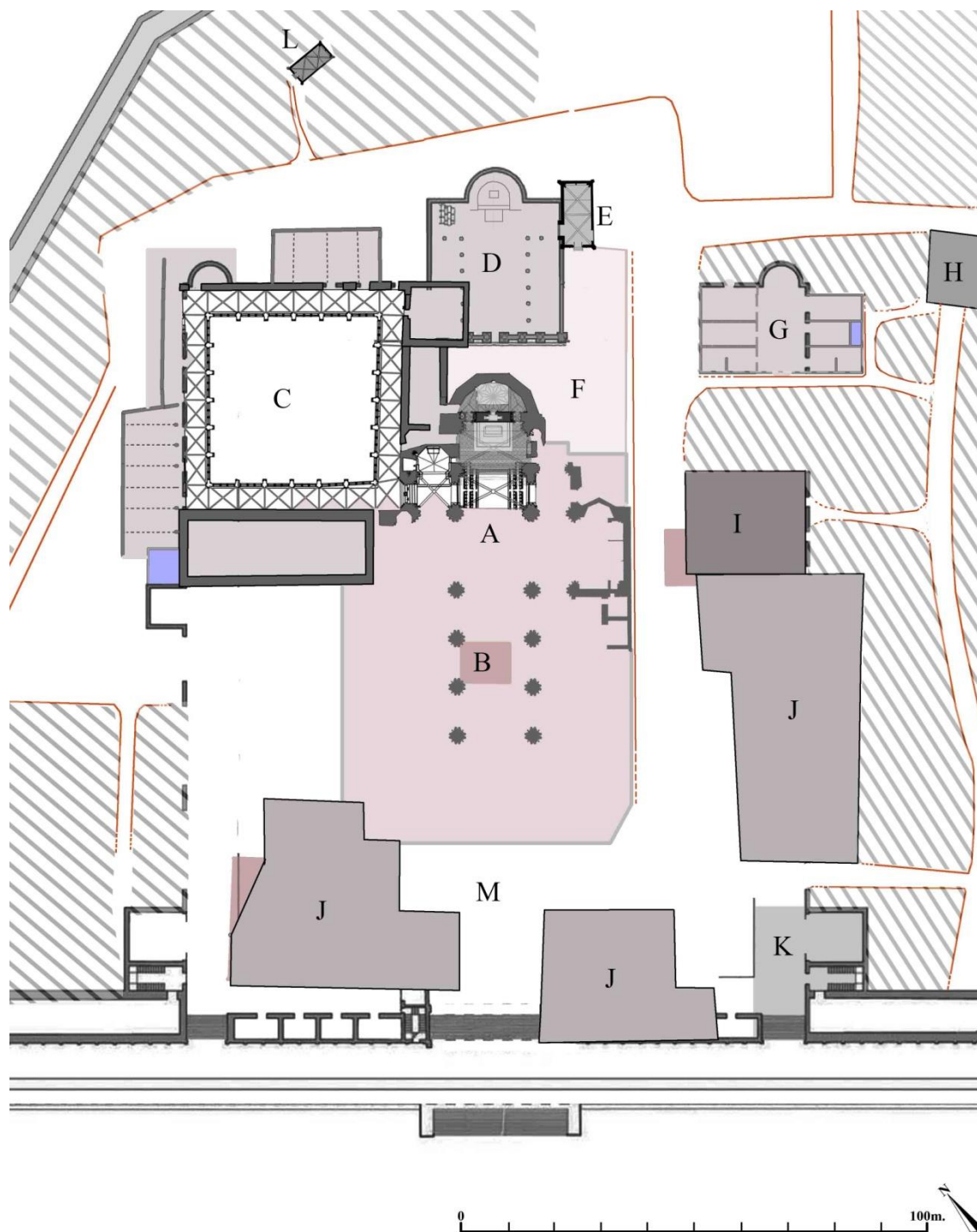
Àrea del recinte sacre del temple d'August en època tardorromana (segle V d.C.). A) temple d'August en fase de desmuntatge; B) pòrtics del mur perimetral en fase de desmuntatge; C) pervivència dels murs perimetrals amb finestres del recinte com es documenta a la seu del Col·legi d'Arquitectes de Tarragona; D i E) Presència d'abocadors i evidències de canvi funcional dels espais religiosos per altres del tipus hàbitat; F) manteniment de l'aula axial; G) manteniment de les estructures del mur perimetral i l'exedra documentada a la casa dels Canonges; H) manteniment dels espais que articulen el recinte de culte i la plaça del fòrum provinciae; I) manteniment del recinte emmurallat. Dibuix de l'autor en base als treballs de R.Mar.

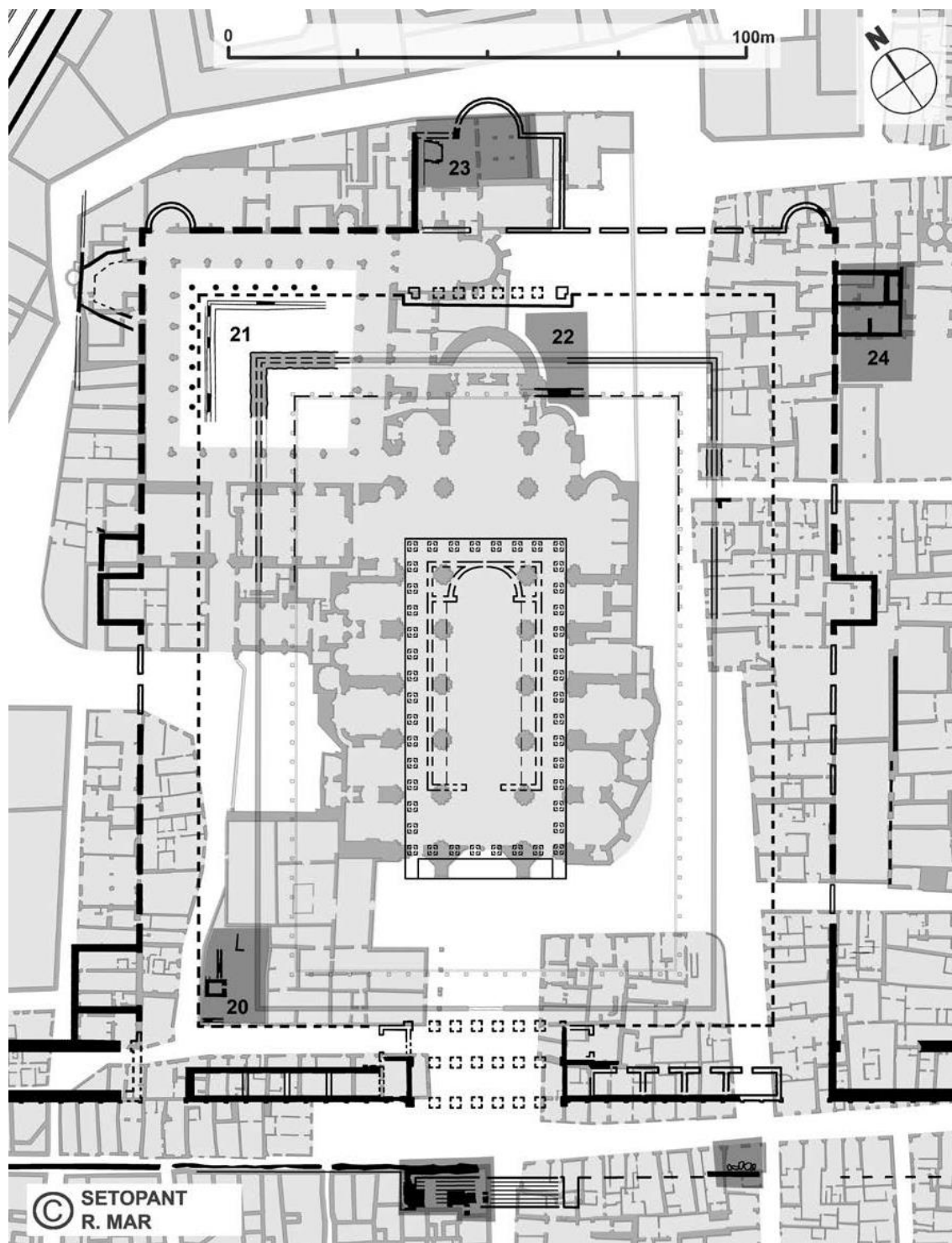
Àrea del recinte sacre romà en època visigòtica (segles VI-VII d.C). A) Espai del temple d'August desmuntat. B) Estructures arquitectòniques indeterminades ; C) Aula axial altimperial transformada en església (possiblement la Santa Jerusalem citada a l'Oracional de Verona; D) edifici àulic de la seu del Col·legi d'Arquitectes de Tarragona (possiblement articulat en relació amb l'església (C); F) Abocador; G) estructures arquitectòniques (possiblement residencials); H) àrea de la casa dels Canonges (espai residencial); I) Cisterna monumental; J) Necròpolis i abocadors; K) Dipòsits d'aigua i estructures residencials; L) Manteniment de les escales que articulen l'àrea amb la terrassa mitjana; M) Muralla. Dibuix de l'autor.

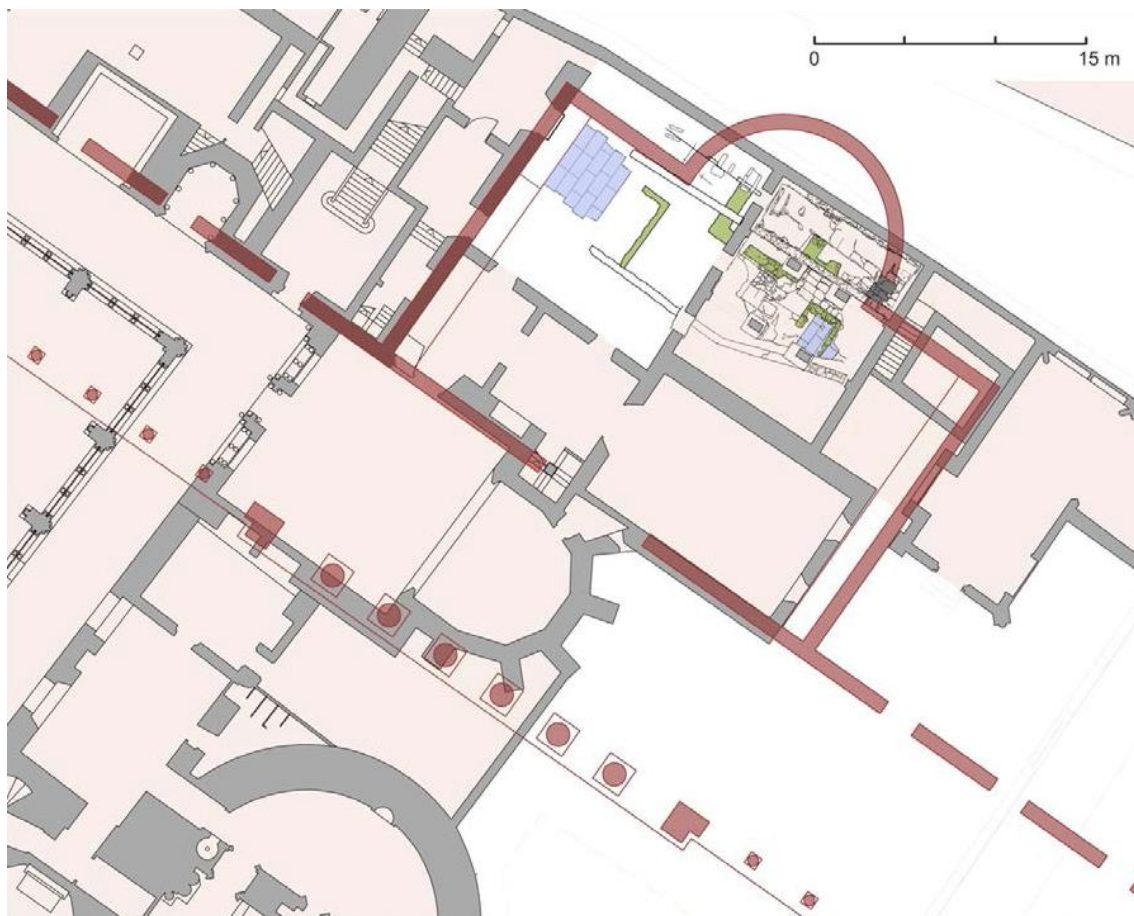
Àrea de l'antic recinte sacre romà transformat en acrópoli eclesiàstica, segona meitat del segle XII. A. Estructures arquitectòniques visigòtiques indeterminades; B) Aula axial romana-temple visigòtic reutilitzat com espai catedralici mentre que es dur a terme la construcció romànica; C) Edifici visigòtic àulic reutilitzat com espai vinculat amb la producció agrícola i magatzems; D) Església de Sant Llorenç; E) Hospital; F) Horts de l'hospital; G) Castell del patriarca; H) Espai en edificació; I) Claustre i construccions de la canònica; J) Cisterna visigòtica transformada en cuina; K) Edifici d'arcs diafragma documentat a la casa dels Canonges; L) Estructures visigòtiques reutilitzades com espai residencial; M i N) Espais subjectes d'haver allotjat construccions.

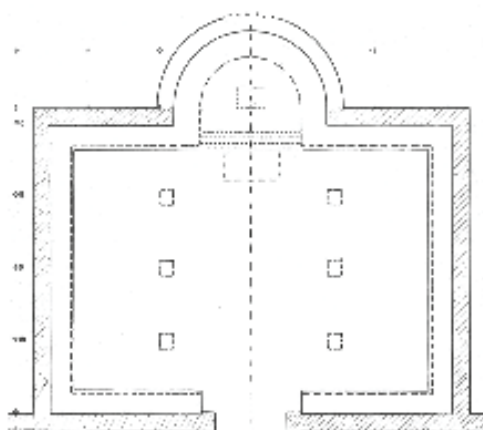
Àrea de l'acròpoli eclesiàstica de la seu metropolitana de Tarragona, principis del segle XIII. A) Absis i esplanada de la catedral romànica en construcció; B) Estructures visigòtiques soterrades baix les obres de la catedral romànica; C) Claustre i dependències de la canongia; D) Catedral primitiva progressivament integrada en el complex eclesiàstic; E) Capella de Santa Tecla; F) Fossar catedralici, àrea funerària privilegiada; G) Antic edifici visigòtic reutilitzat com espai vinculat a la producció i magatzems. H) Església de Sant Llorenç; I) Hospital; J) Àrees urbanitzades amb construccions residencials privilegiades; K) Castell del patriarca; L) Capella de Sant Pau del Camp; M) Plaça de la Seu. Les zones amb tramat ratllat són susceptibles d'haver allotjat edificacions de caràcter residencial i comercial. Dibuix de l'autor.

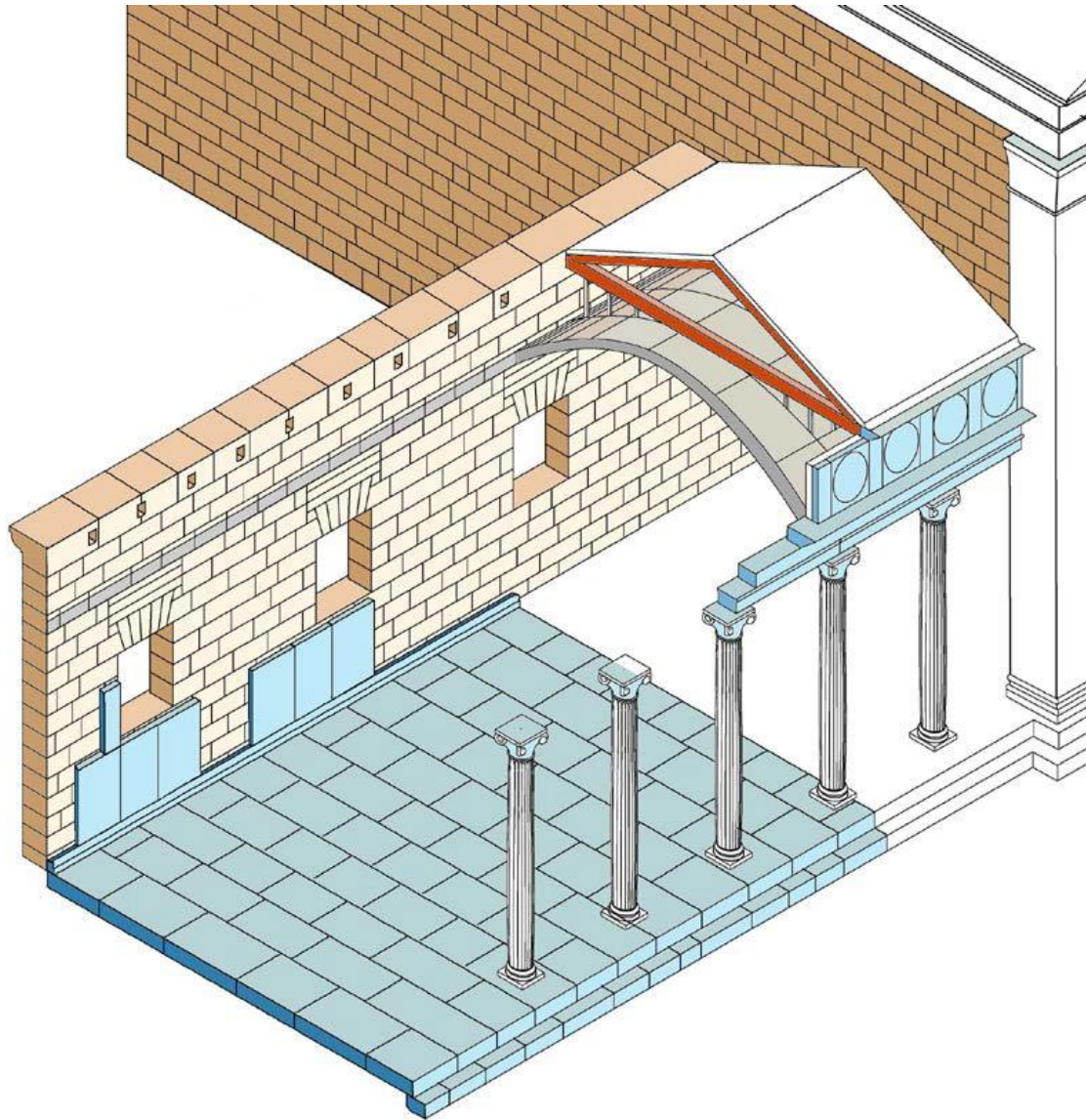
Plànol de la zona de la catedral amb les restes del recinte de culte imperial provincial. S'ha assenyalat la posició hipotètica del Temple d'August construït per Tiberi (amb la seva planta reconstruïda a partir dels bloc de marbre) i les restes de l'ampliació del recinte sacre en època de Vespasià. Si acceptem que el temple d'August va estar situat en el lloc de l'actual Catedral, estem obligats a pensar que el recinte porticat d'època flàvia que envolta la catedral va haver de substituir un altre recinte anterior que delimitava el gran temple. S'ha assenyalat en gris obscur les principals intervencions arqueològiques a la zona; aquestes van aportar informació d'època alt-imperial, postclàssica i medieval. TARRACO. ARQUITECTURA Y URBANISMO 2015: 94.

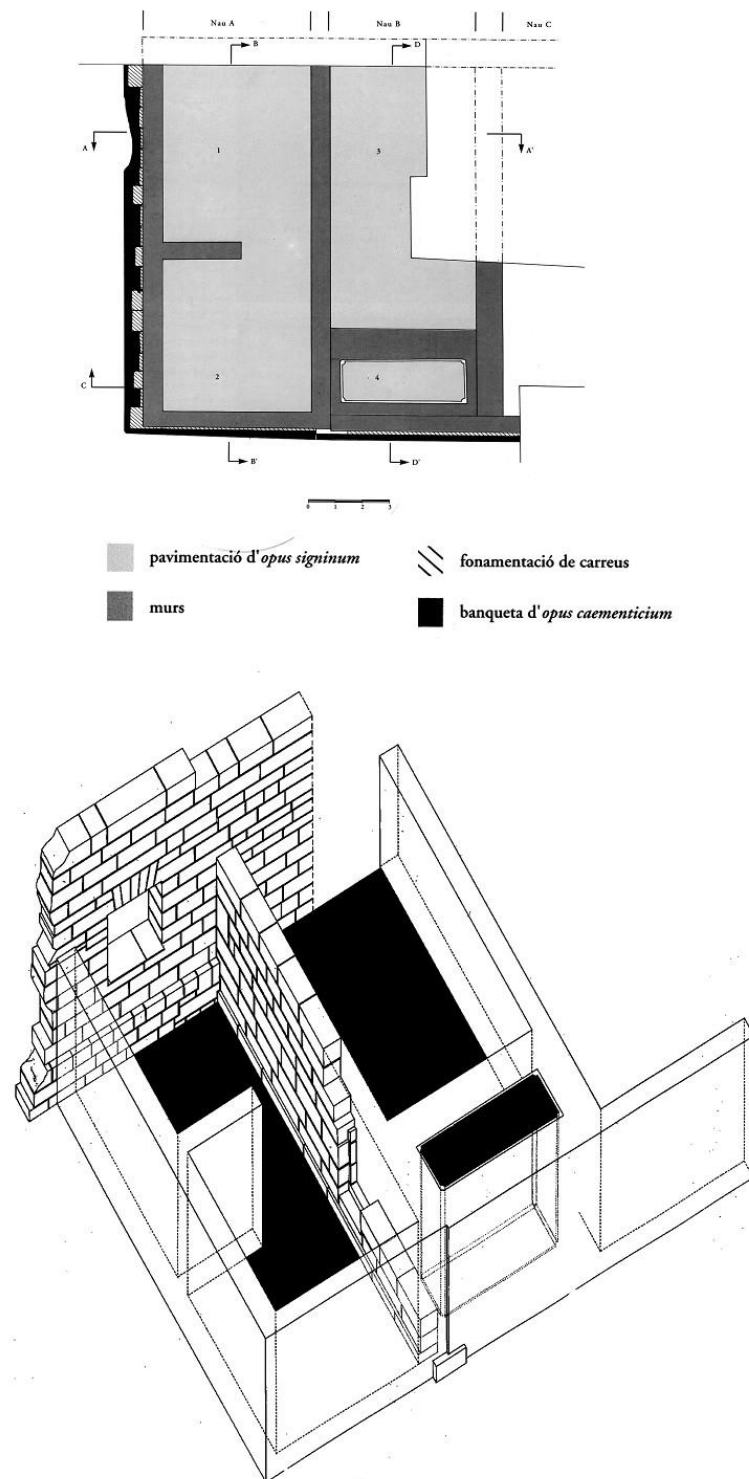
Restitució en planta i secció longitudinal de la gran Aedes flavia situada sota l'actual Museu Diocesà de la Catedral de Tarragona. El seu paviment cobert per plaques marmórees i una de les seves parets laterals es conserven en molt bones condicions. En el seu interior, a més dels cíclos icònics imperials, se situarien segons la nostra proposta les estàtues dedicades als genis dels set conventus provincials. Amb aquesta decoració, és molt probable que aquesta gran aula servís com a local de reunions del concilium provinciae. TARRACO. ARQUITECTURA Y URBANISMO 2015: 267.

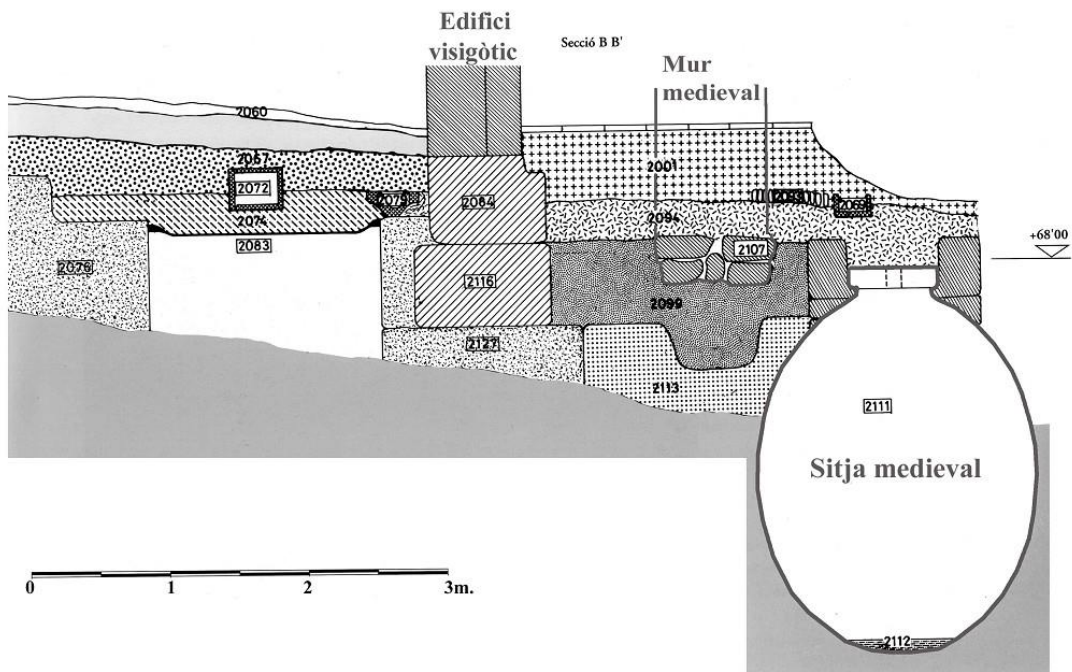
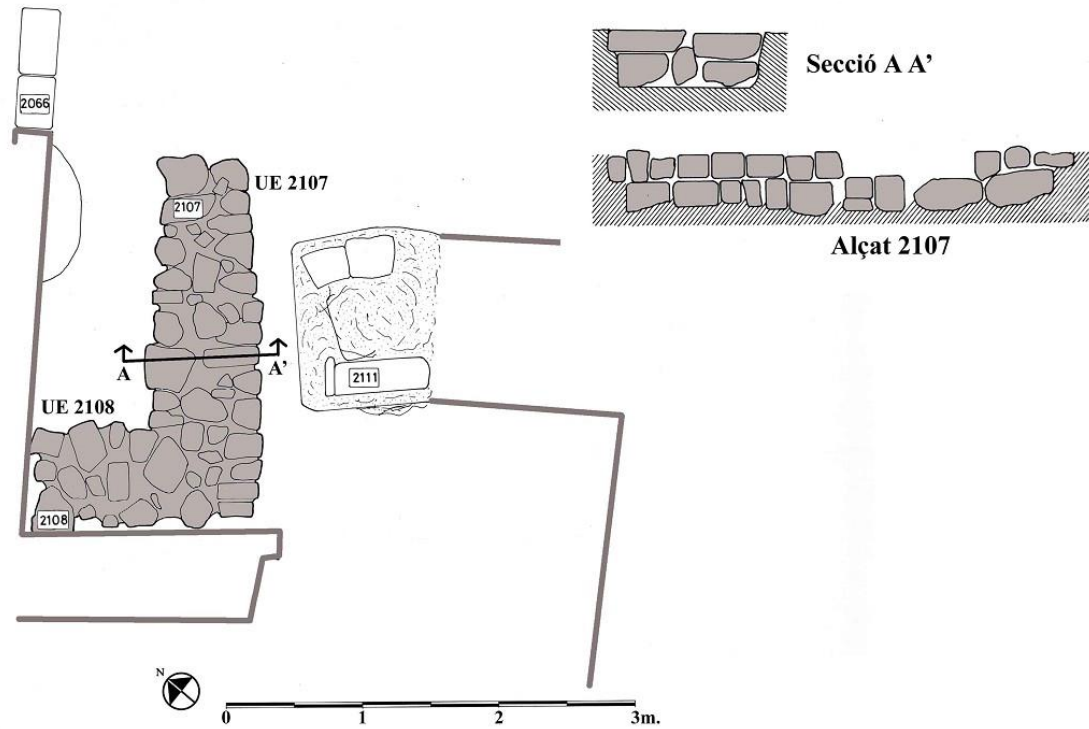
Proposta interpretativa de la transformació de l'aula axial del recinte de culte del temple d'August (segle I d.C.) transformada en església durant l'antiguitat tardana segons Th. Hauschild realitzada l'any 2011.

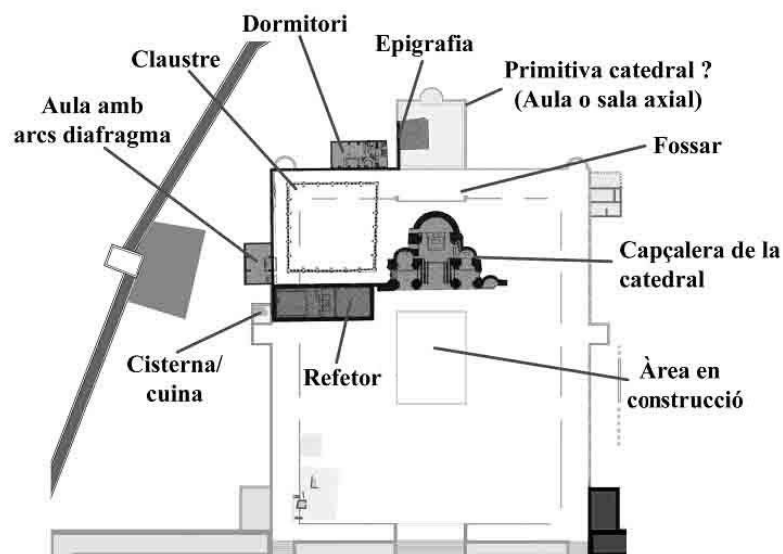
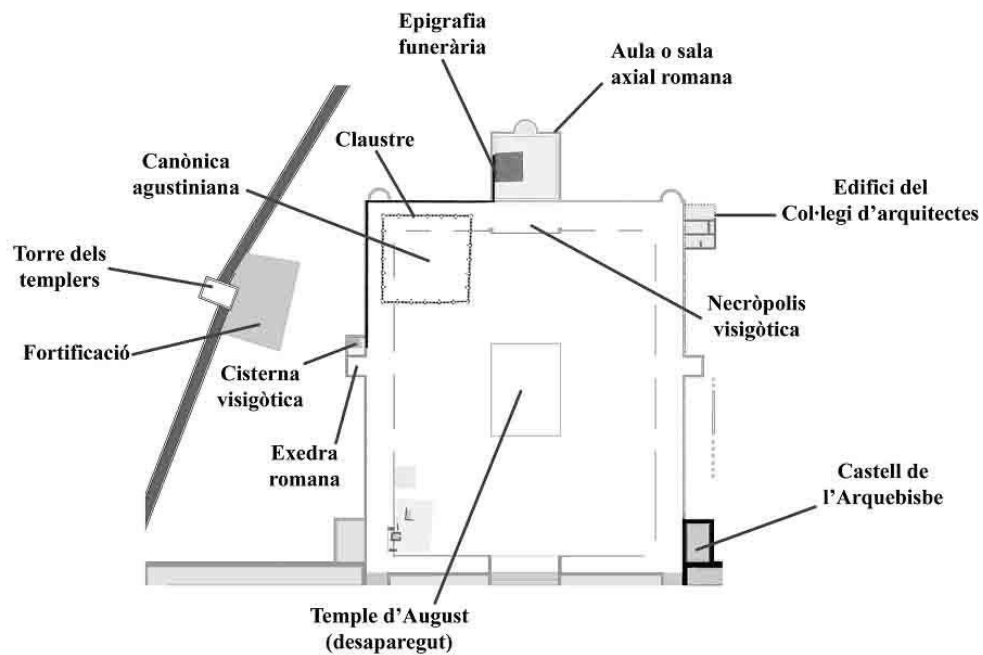
Reconstrucció del porticat del mur de finestres format per columnes de capitells composts i un àtic decorat. Aquest àtic estava destinat a ocultar el desenvolupament vertical de les falses voltes realitzades amb materials lleugers com a estuc i ceràmica que havien de cobrir interiorment el sostre dels porticats. Durant l'antiguitat tardana aquests porticats seran desmuntats i les noves edificacions es bastiran adossades al perímetre del monumental mur amb *fenestrae*. Posteriorment, durant l'ocupació del segle XII es mantindran aquests murs com base per noves construccions. Dibuix de R.Mar. TARRACO. ARQUITECTURA Y URBANISMO 2015: 117.

L'edifici visigòtic (segle VI d.C.) reaprofitat als segles XII-XIII documentat a l'actual Seu del Col·legi d'Arquitectes de Tarragona. Aquest edifici va ser bastit reaprofitant carreus romans i adossat al mur perimetral amb finestres del recinte sacre altimperial del temple d'August (segle I d.C.); A) Planta de les estructures arquitectòniques documentades, B) Reconstrucció de les estructures documentades. Planimetria i dibuix estrets d' AQUILUÉ 1993: 98 i 122.

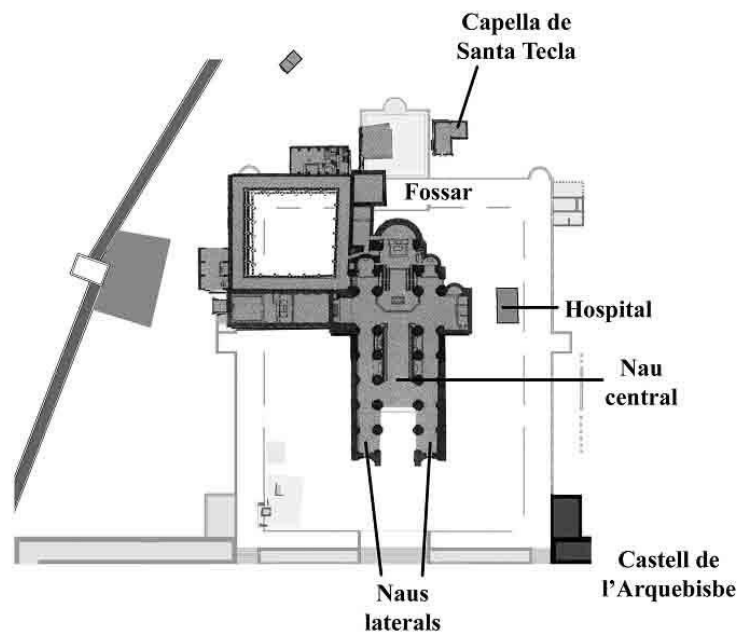
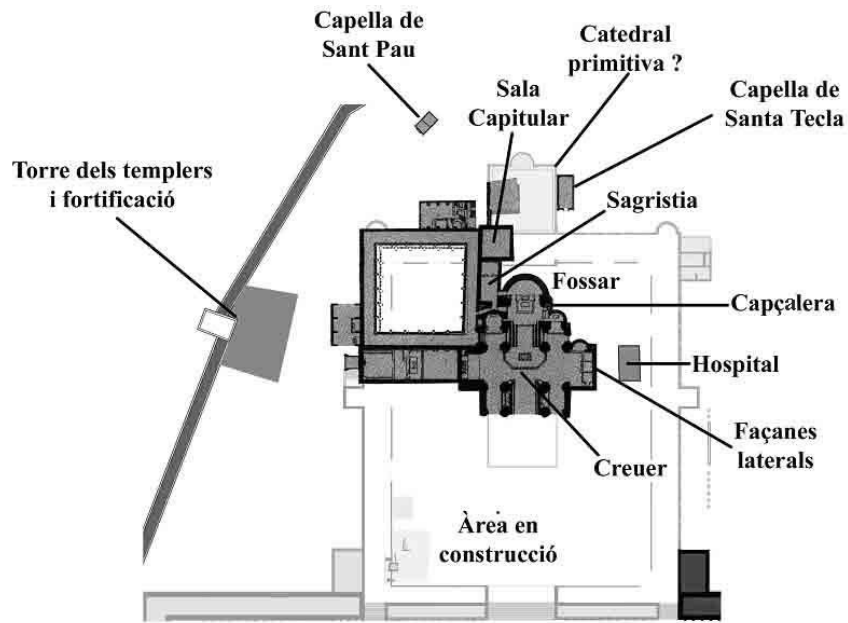

Restes arqueològiques de l'edifici visigòtic documentat a la seu del Col·legi d'Arquitectes de Tarragona. A dalt, murs datats en època medieval (segle XII) adossats a l'edifici d'origen visigòtic (segle VI d.C.); a baix, secció de l'excavació on es va documentar una sitja que revela el canvi d'usos de l'edifici durant el segle XII. Dibuixos d' AQUILUÉ 1993: 63 i 67.

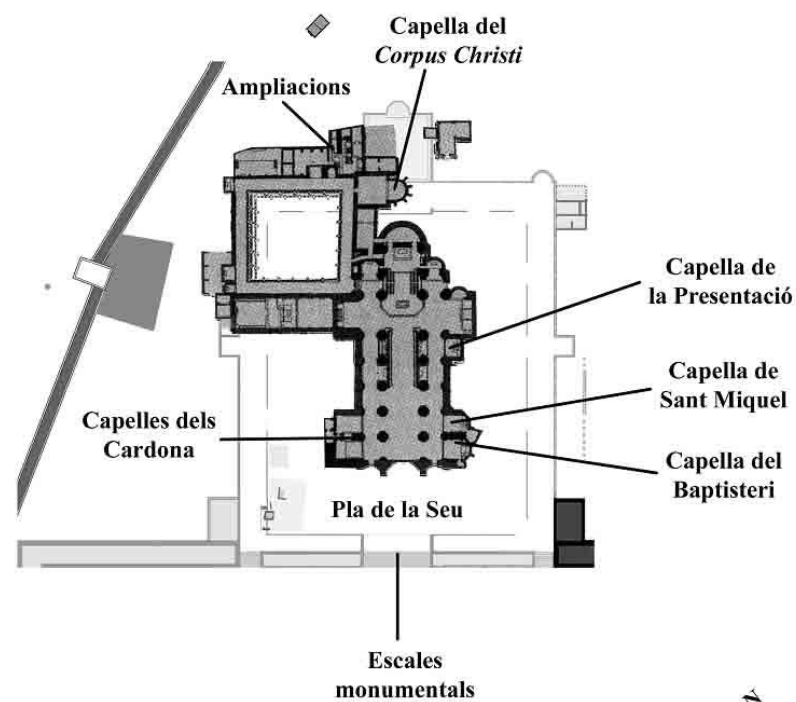
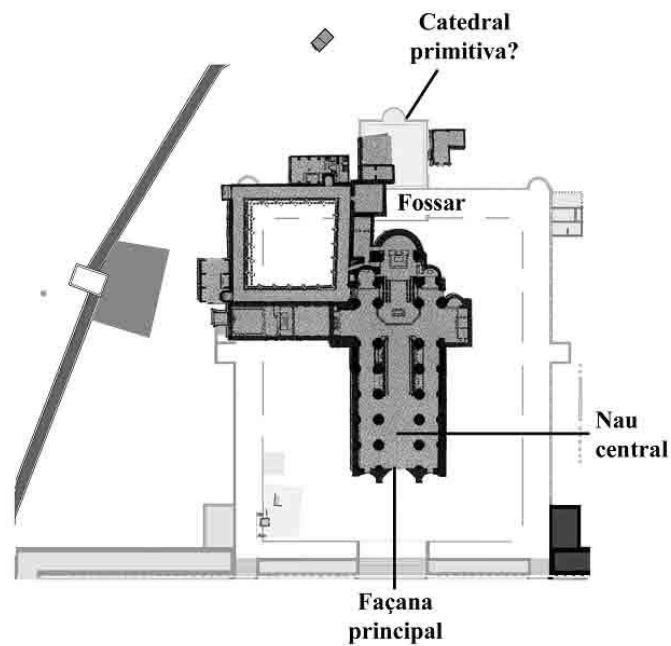
José Javier Guidi Sánchez

Hipòtesi restitutiva de la construcció de la catedral i les dependències de la canongia romànica de la catedral de Tarragona, segona meitat del segle XII d.C. Dibuix de l'autor. Publicat a GUIDI 2012a.

José Javier Guidi Sánchez

Hipòtesi restitutiva de la construcció de la catedral i la canongia de Tarragona al llarg del segle XIII d.C.
Dibuix de l'autor. Publicat a GUIDI 2012a.

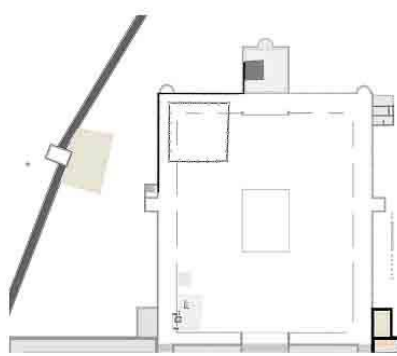

0 100m.

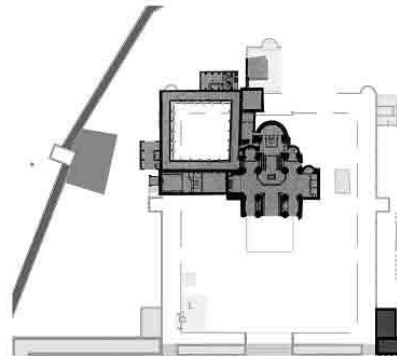

José Javier Guidi Sánchez

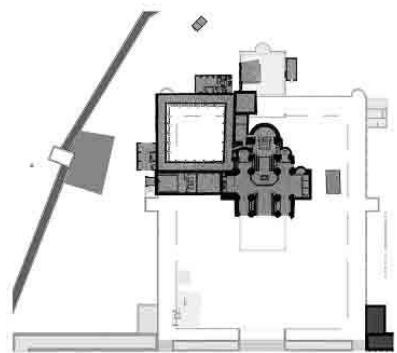
Hipòtesi restitutiva del desenvolupament de les obres de la catedral de Tarragona al segle XIV d.C.
Dibuix de l'autor. Publicat a GUIDI 2012a.

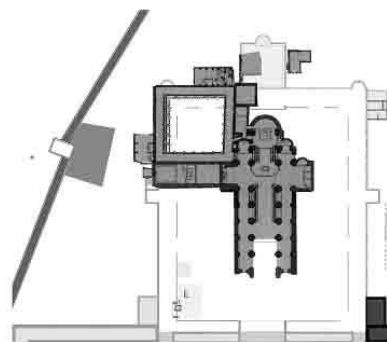
Darrer terç del segle XII

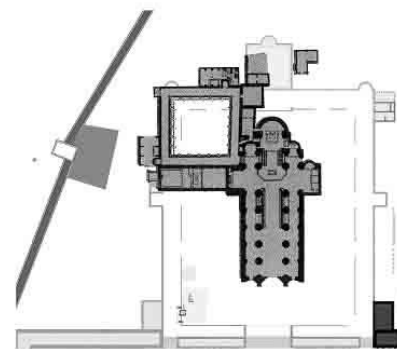
Finals del segle XII

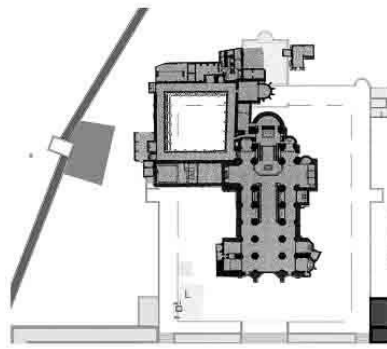
Primer terç del segle XIII

Segon terç del segle XIII

Darrer terç del segle XIII

Principis del segle XIV

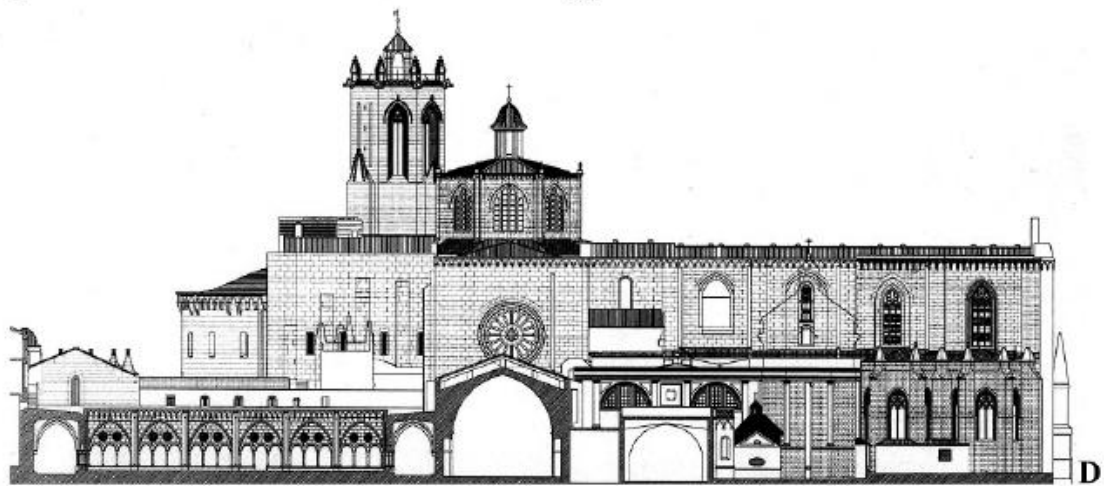
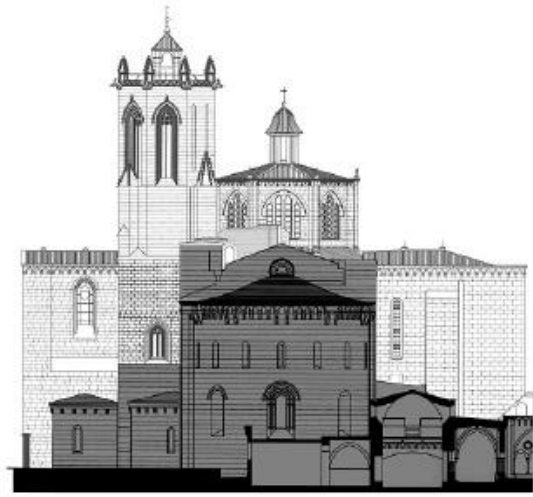
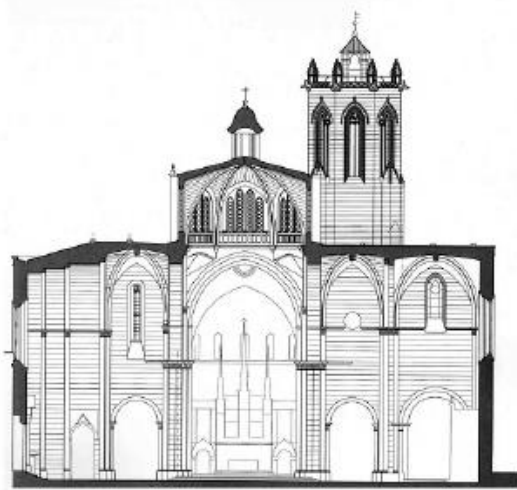
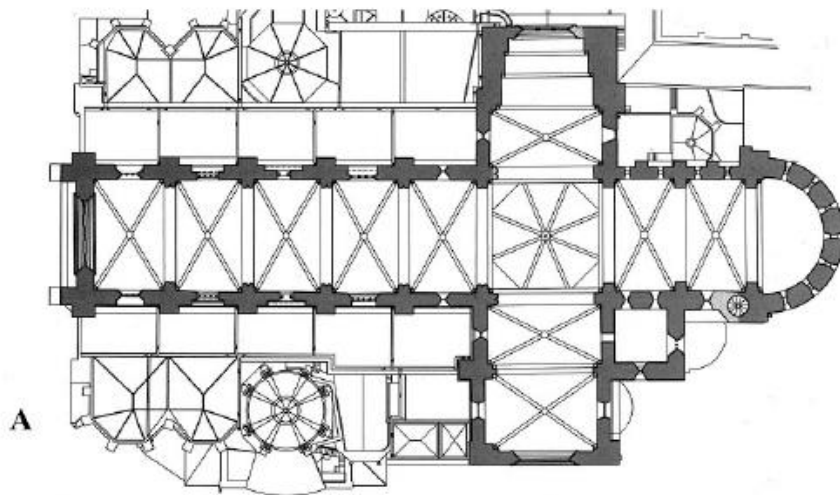
José Javier Guidi Sánchez

Hipòtesi restitutiva de la construcció de la catedral romànica de Tarragona entre finals del segle XII i principis del segle XIV. Dibuix de l'autor. Publicat a GUIDI 2012a.

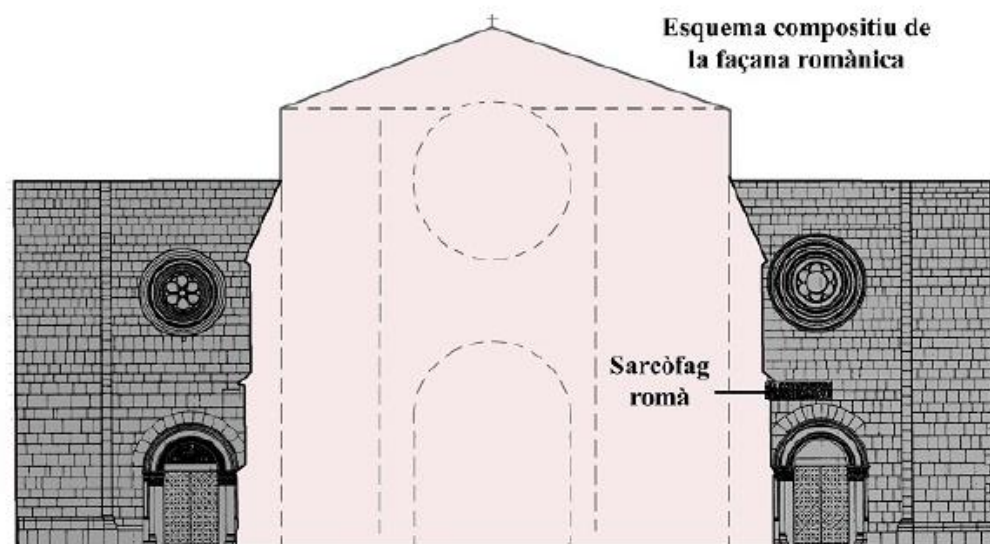
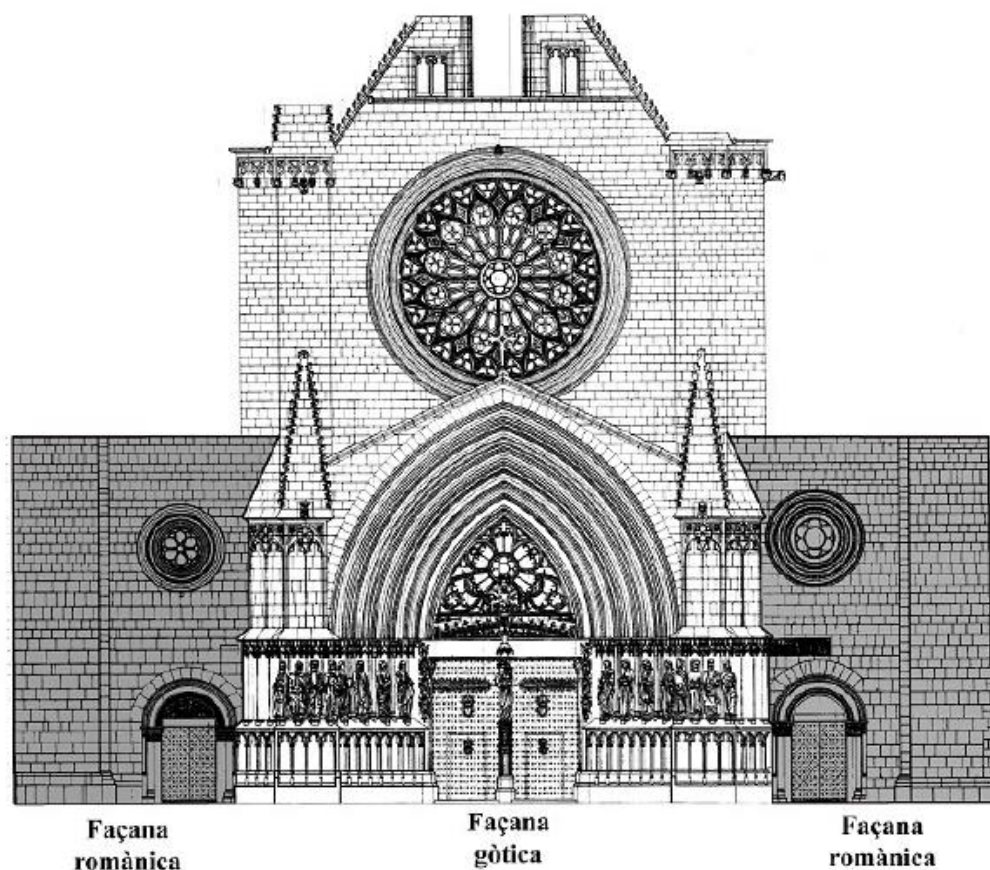

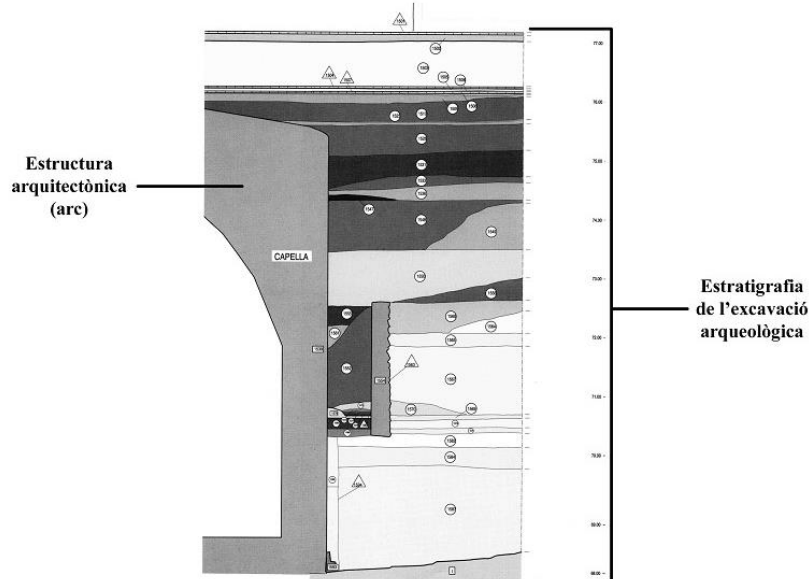
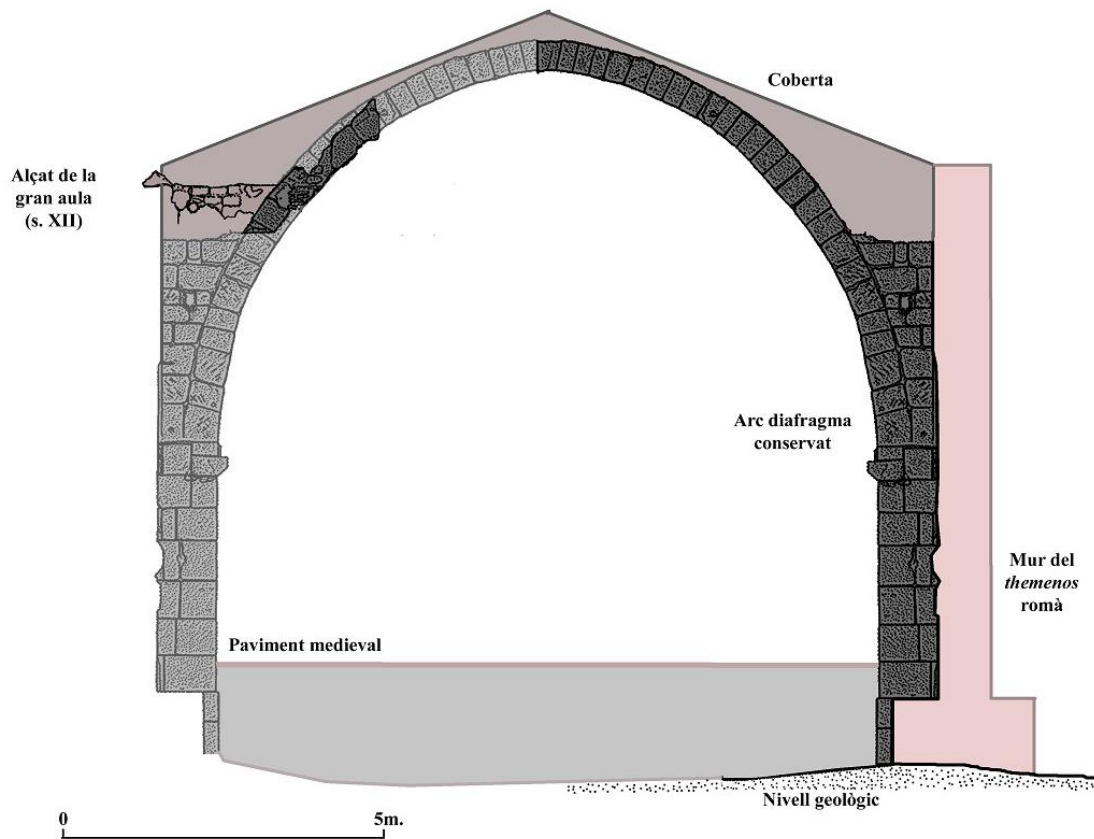
Intervenció arqueològica realitzada a l'interior de la nau central de la catedral de Tarragona l'any 2010.
Fotografia de MACIAS, MENCHÓN, MUÑOZ, TEIXELL 2006: 157, FIG.3.

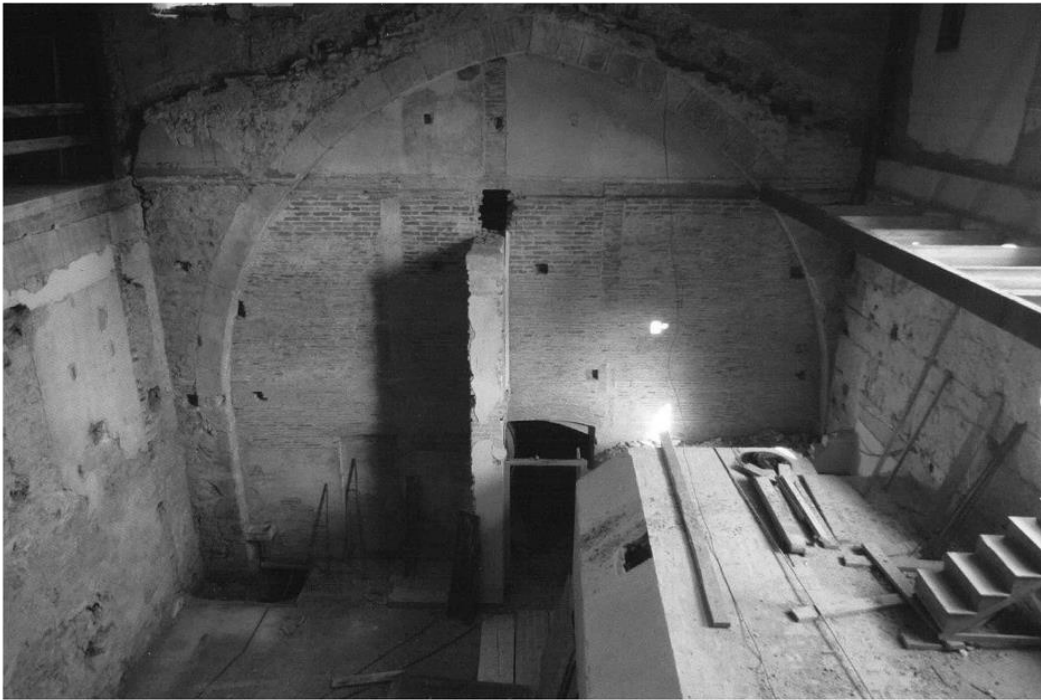
Alçats i seccions de la catedral de Tarragona, A) Planta a nivell de les finestres de la nau central, B) Secció transversal del transepte, C), Alçat de la capçalera de la catedral (en gris la fase romànica) i D) Secció longitudinal de la catedral. Dibuix a partir de *La Catedral de Tarragona, Tarragona*, Tarragona (2007) amb modificacions de l'autor.

A dalt, façana actual de la catedral de Tarragona. A baix, restitució hipotètica del projecte romànic abans de l'adopció dels canons propis del gòtic durant la construcció de l'edifici. Dibuix a partir de *La Catedral de Tarragona, Tarragona*, Tarragona (2007) amb modificacions de l'autor.

A dalt, secció de l'edifici/aula amb arcs de diafragma documentat a les excavacions de la casa dels Canonges. A baix, estratigrafia de les intervencions arqueològiques portades a terme al costat del mur romà/aula romànica. A partir de J.M.MACIAS, J. MENCHON, A. MUNOZ I I.TEIXELL 2007, amb modificacions de l'autor.

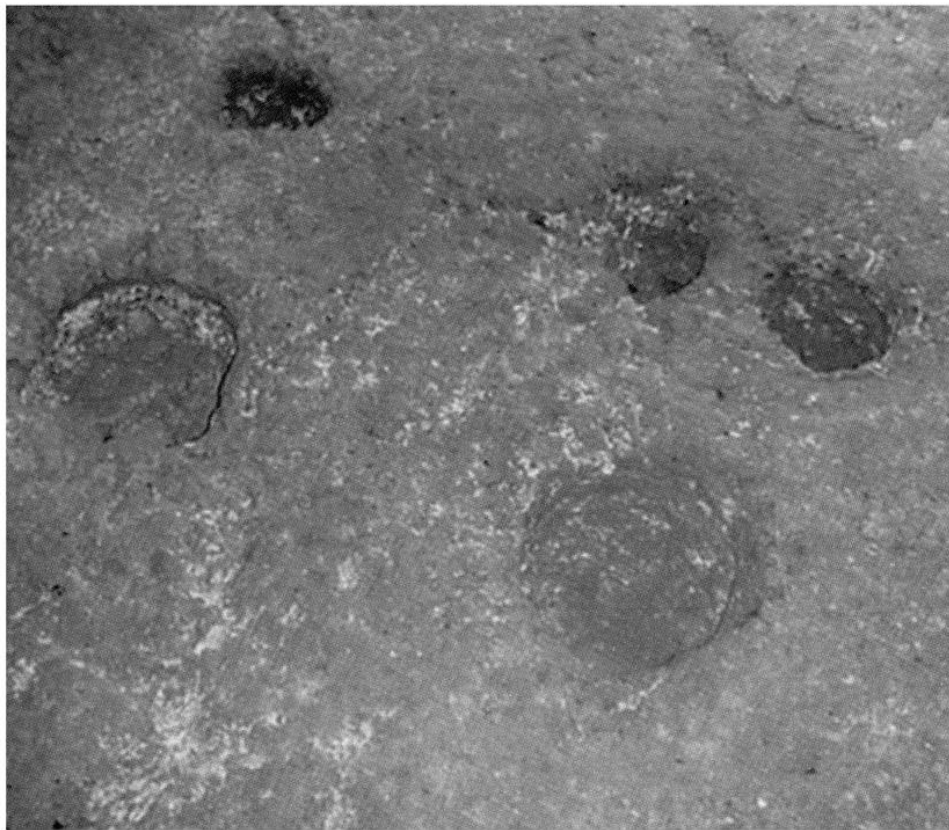

A

B

Intervencions arqueològiques dutes a terme a la casa dels Canonges. A) edifici / aula monumental ambarcs de diafragma; B) restes dels petits arcs apuntats documentats a la gran sala excavada al costat nordoeste de les cases dels Canonges. Fotografies de J.M.MACIAS, J. MENCHON, A. MUNOZ I I.TEIXELL 2007.

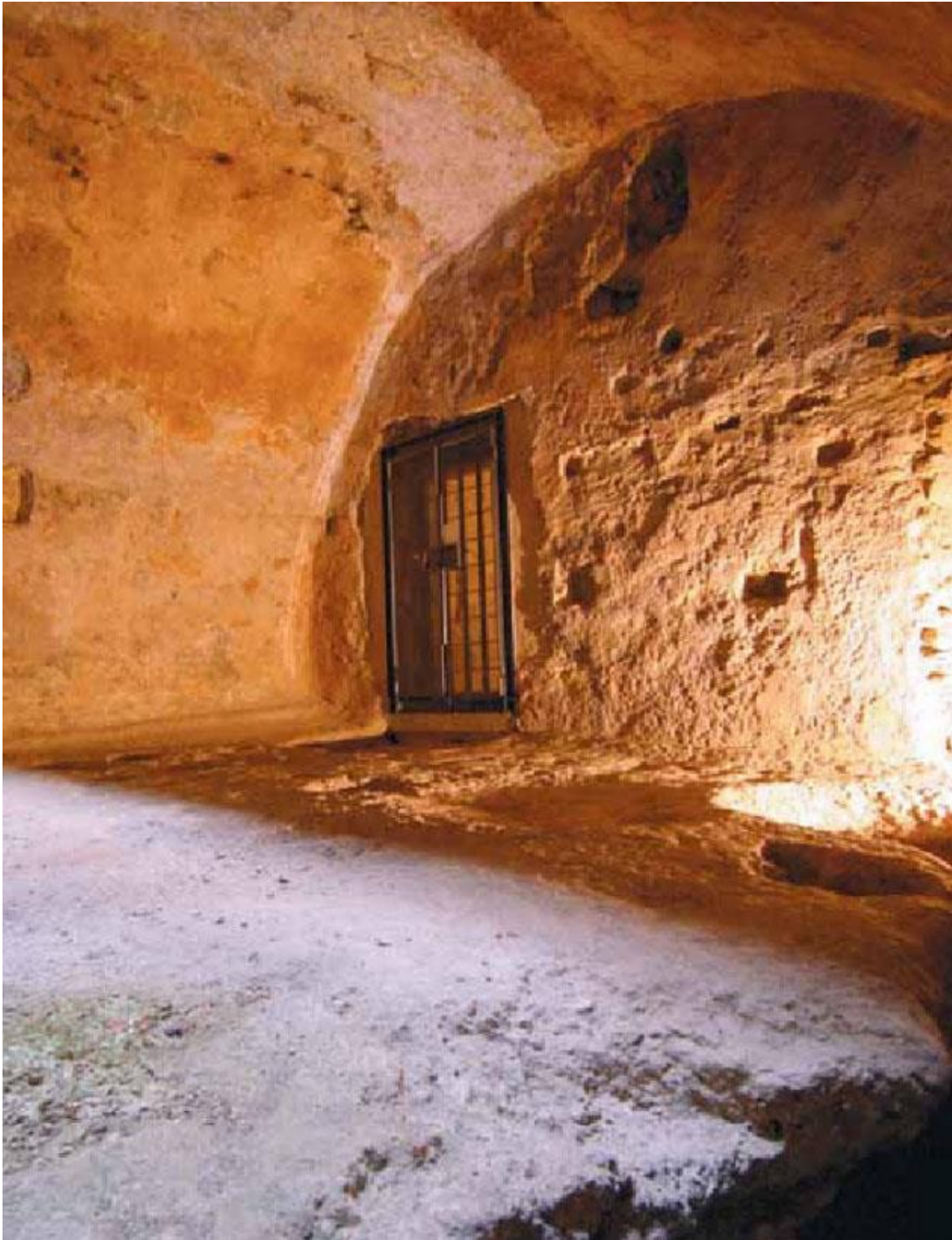

A

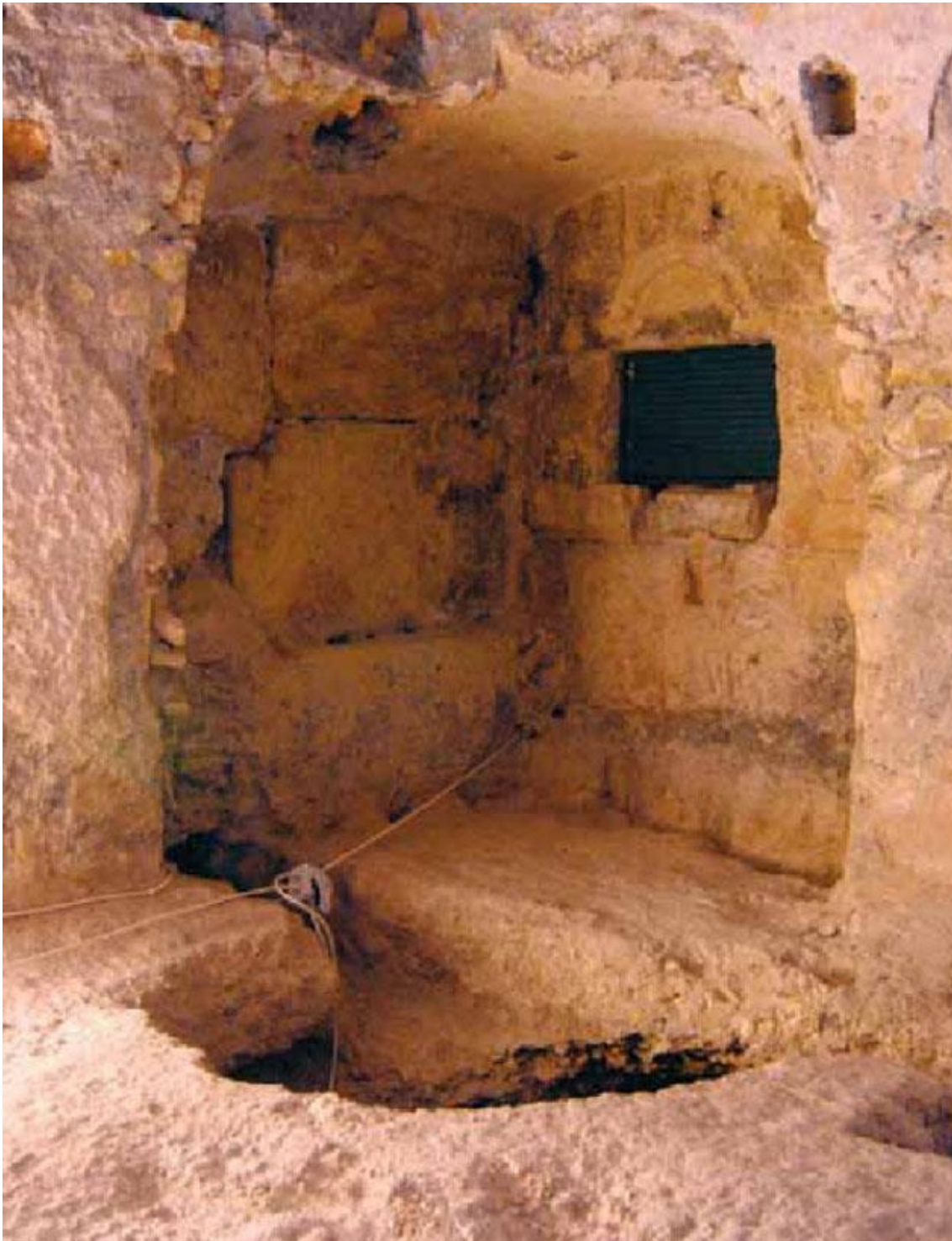

B

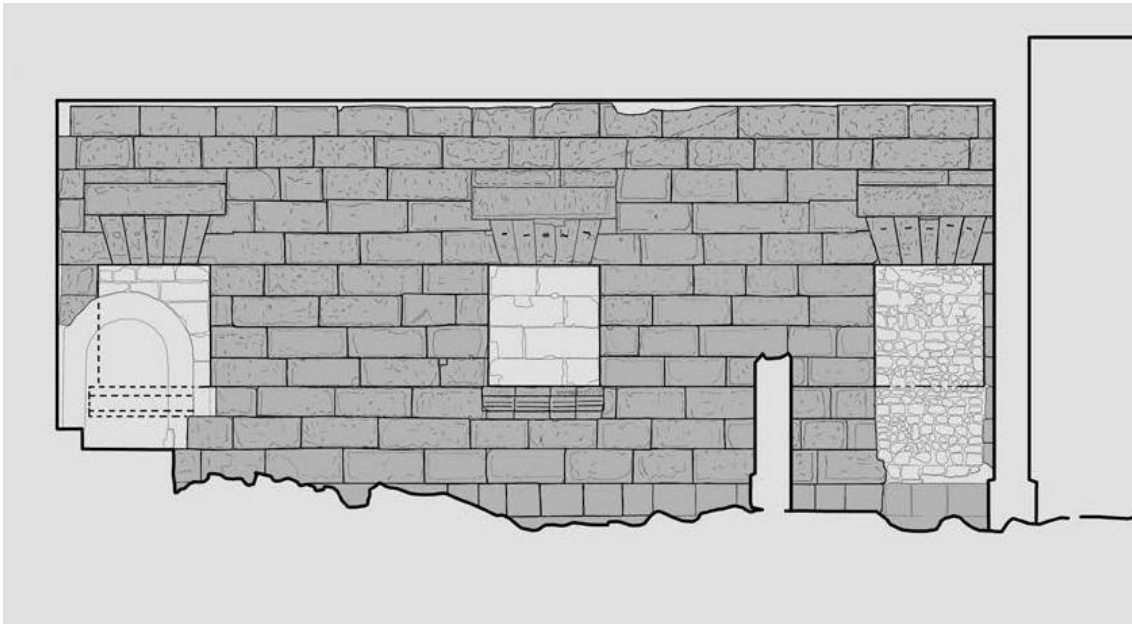
Intervencions arqueològiques dutes a terme a la casa dels Canonges. A) perforacions en el paviment d'*opus signinum* de la cisterna visigòtica readaptada com a cuina al segle XII. B) restes d'una escaladada al segle XII que aprofitava una de les finestres romanes del mur perimetral del recinte de culte com a porta d'accés cap al gran edifici / aula del costat nord-oest del claustre. Fotografies de J.M.MACIAS, J. MENCHON, A. MUNOZ I I. TEIXELL 2007.

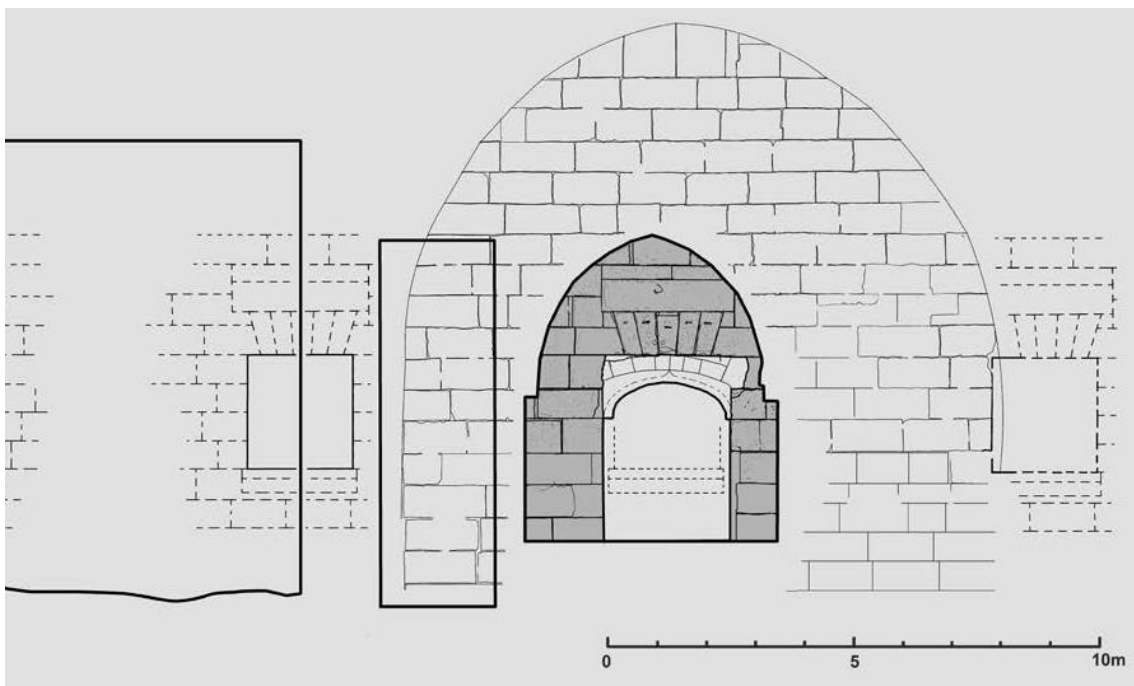
Dipòsit tardoantic bastit adossat al mur de l'exedra del recinte sacre altimperial del segle I d.C. Aquest dipòsit romandrà en peus al segle XII, sent reformat radicalment per allotjar la cuina de la canongia romànica. Fotografia de MACIAS, MENCHÓN, MUÑOZ, TEIXELL 2007a: 195.

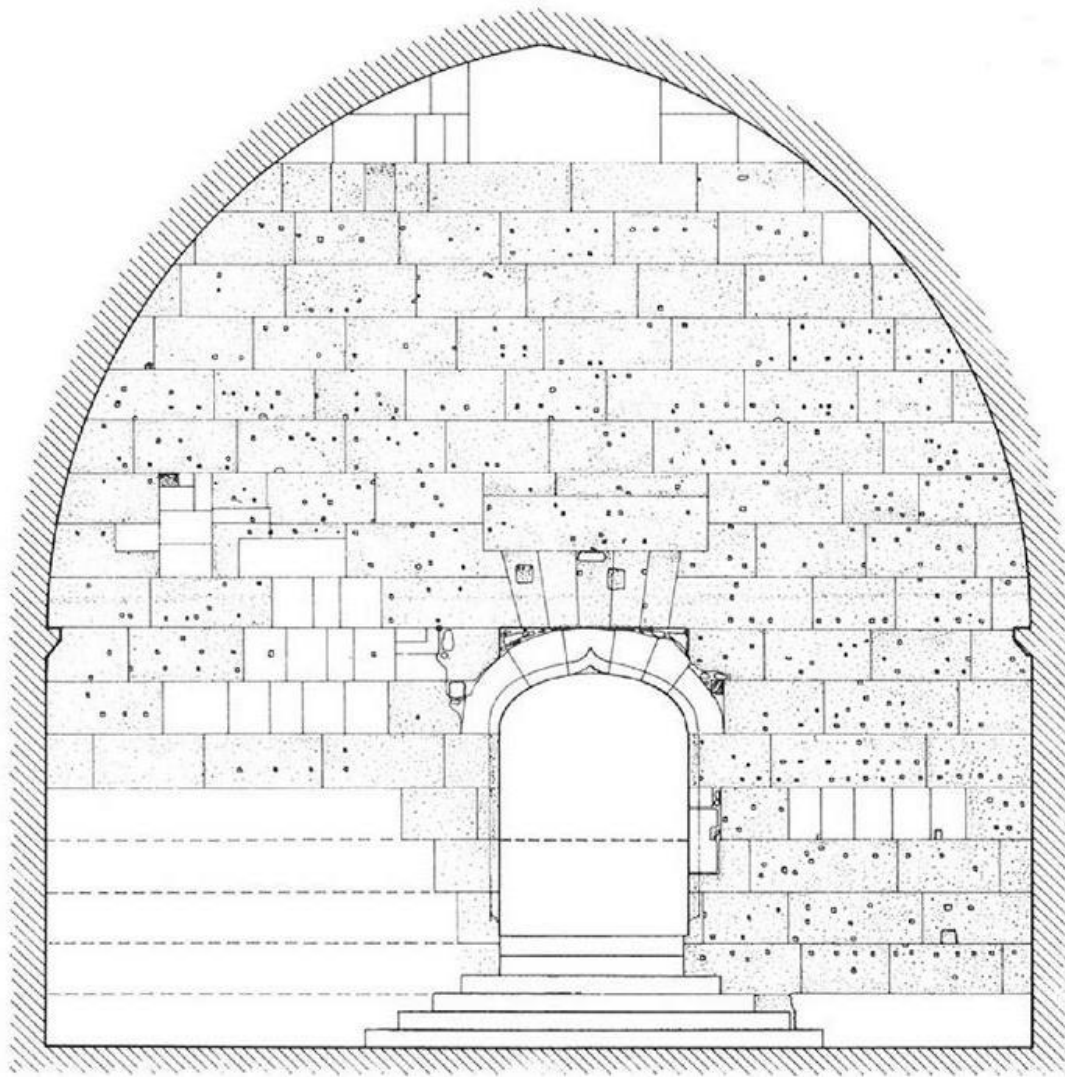

Passa-plats medieval obert al dipòsit tardoantic i el mur romà documentat a les excavacions de la casa dels Canonges. Fotografia de MACIAS, MENCHÓN, MUÑOZ, TEIXELL 2007a: 202.

Alçat exterior del mur nordoest de l'àrea sacra provincial (segle I d.C.) inserida en les estructures arquitectòniques del claustre i el refetor de la catedral romànica (segle XII d.C.). El mur estava travessat per una sèrie regular de grans finestres (*fenestrae*) tapiades o integrades en les obres de les estructures medievals. L'alçat dels murs integren els llindars adovellats de les finestres i un sistema de dobles blocs per monolítics per la descàrrega. TARRACO. ARQUITECTURA Y URBANISMO 2015: 96-97.

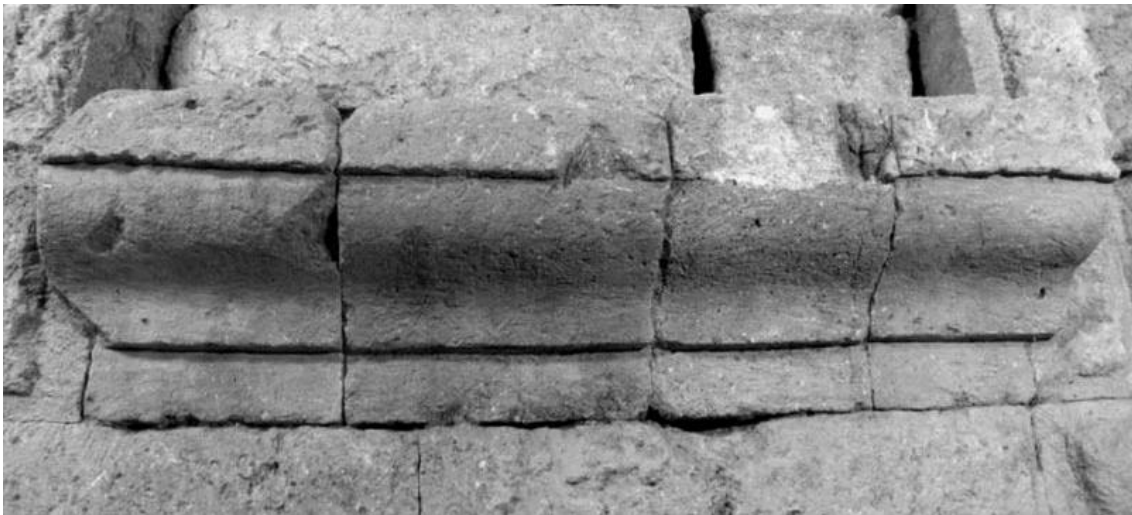

Alçat exterior del mur nordoest de l'àrea sacra provincial (segle I d.C.) inserida en les estructures arquitectòniques del claustre i el refetor de la catedral romànica (segle XII d.C.) amb la presència d'una porta oberta en època baix medieval d'estil gòtic. El mur presenta nombrosos forats adscrits a època altimperial amb la funció de inserir plaques de marbre o *tabulae* de bronze. TARRACO. ARQUITECTURA Y URBANISMO 2015:97.

Restes de l'obra del recinte sacre del temple d'August reutilitzats en l'obra de la construcció romànica de la canònica catedralícia. Detalls dels costats nord i oest del claustre. Fotografies de J.Ruiz de Arbulo.

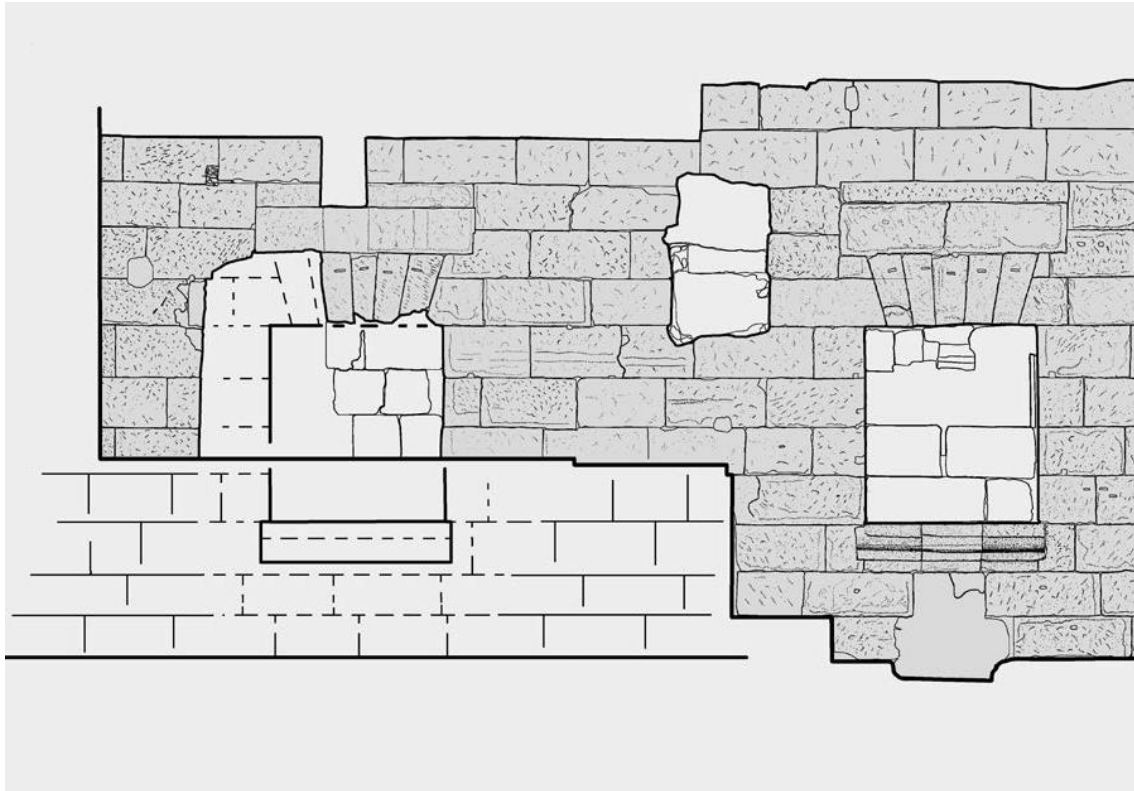

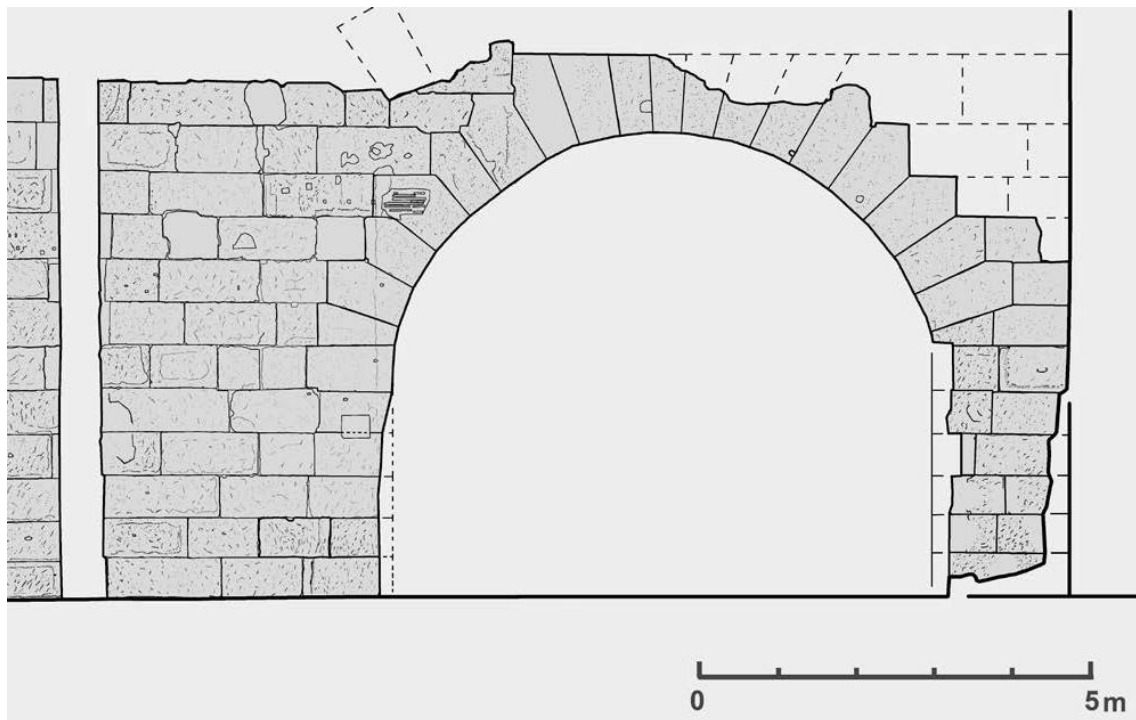
Detalls de les dovelles de les finestres altimperials reaprofitades en la construcció romànica
Dela canongia de la segona meitat del segle XII. Fotografies de J.Ruiz de Arbulo.

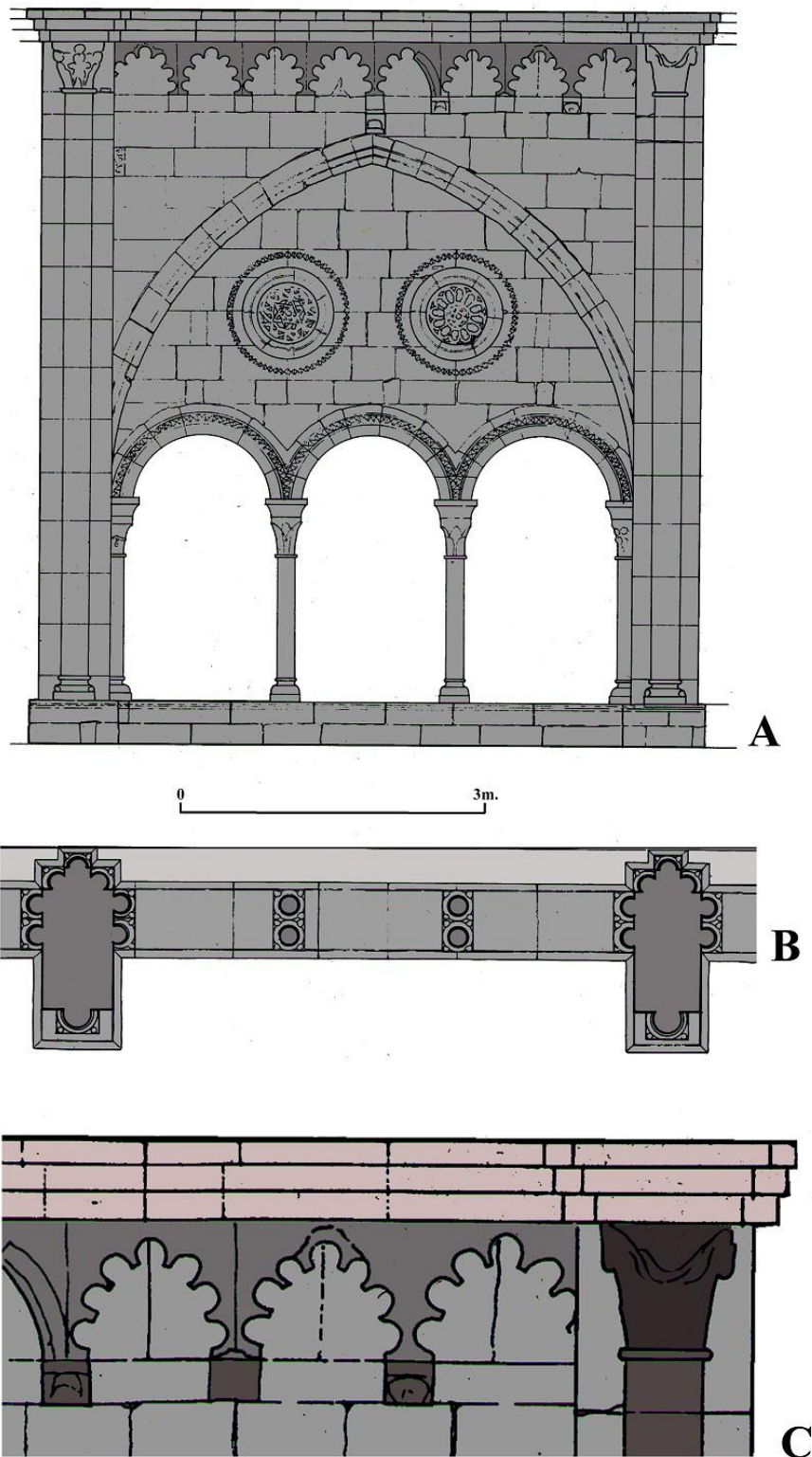

Detall del gran mur del recinte sacre del temple d'August amb finestres reutilitzat en la construcció visigòtica (segle VI d.C.) i que estaria en ús durant el segle XII amb reparacions puntuals. El mur es conserva en l'actualitat en la sala d'actes del Col·legi d'Arquitectes (COAC). Fotografia de J.Ruiz de Arbulo.

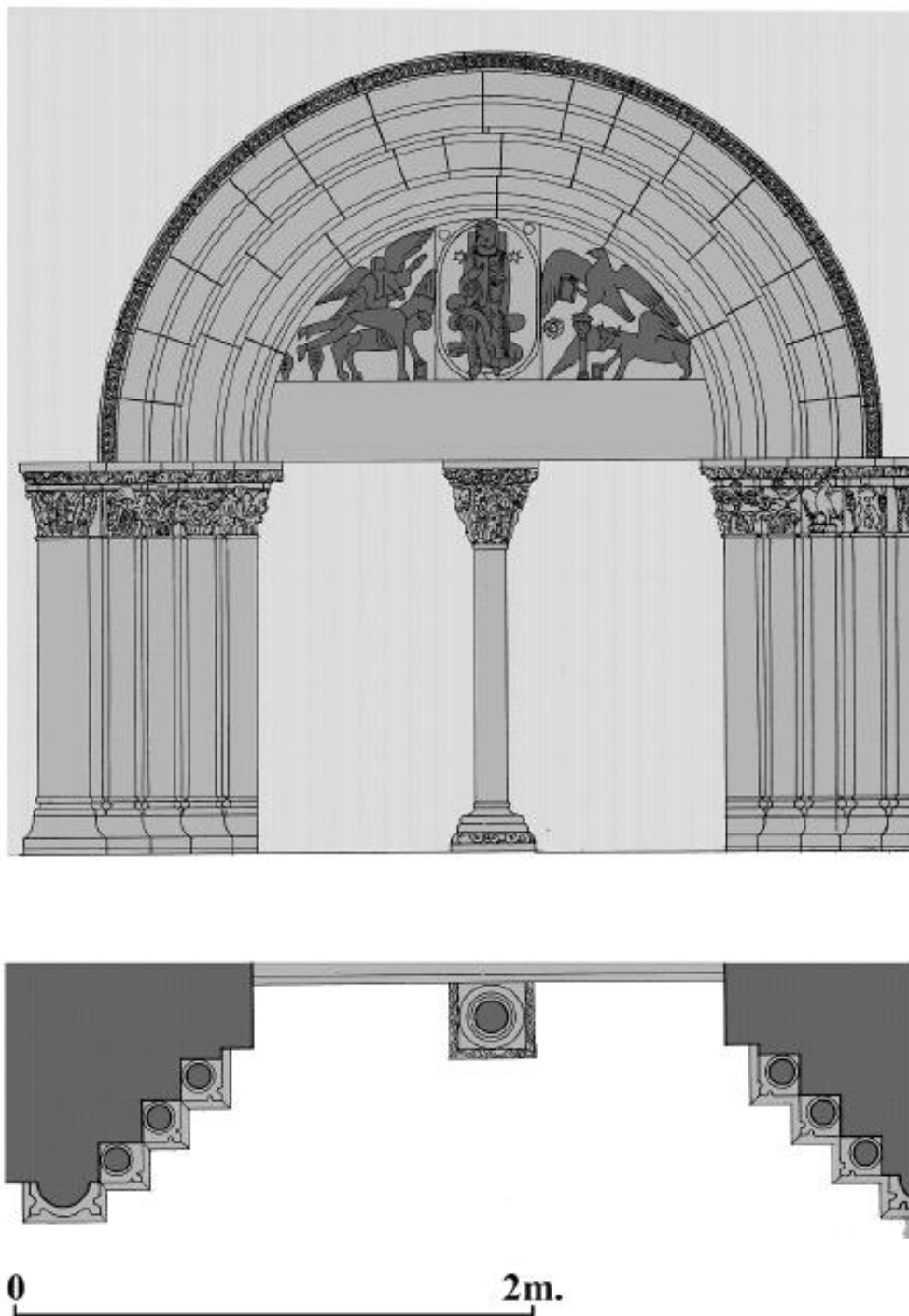

Alçats del mur exterior de l'ala nord del gran mur de finestres del recinte sacre del temple d'August integrat dins la construcció del claustre romànic de finals del segle XII. El mur romà va ser paredat i fossilitzat dins la construcció medieval. TARRACO. ARQUITECTURA Y URBANISMO 2015: 104-105.

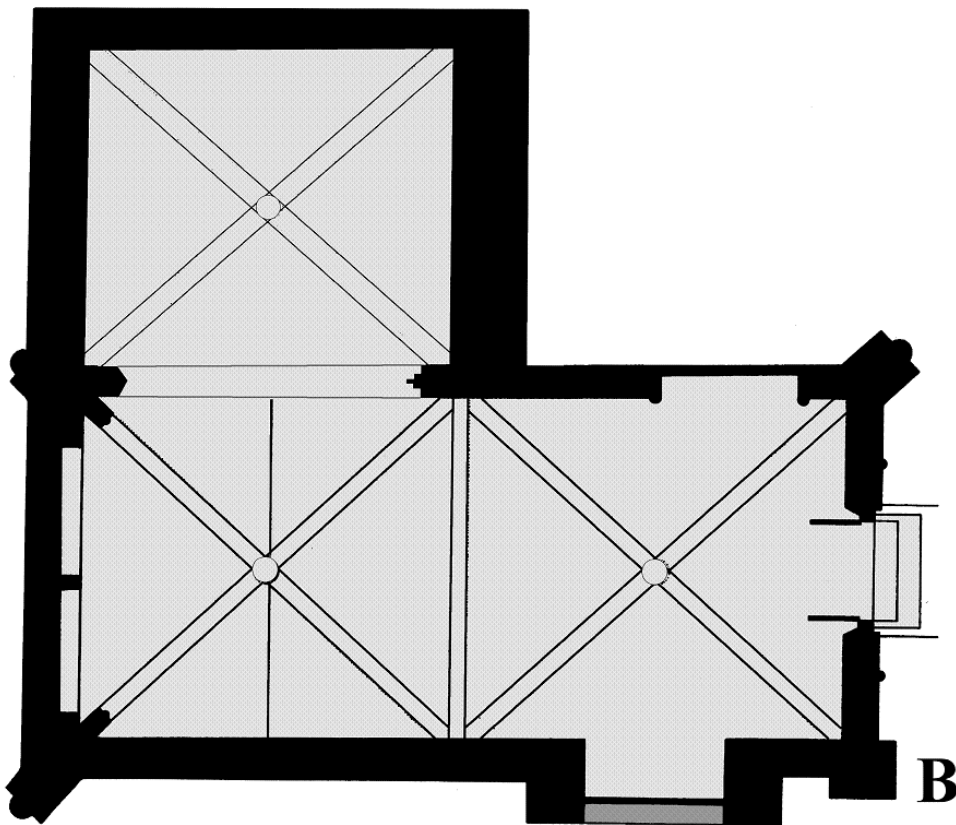
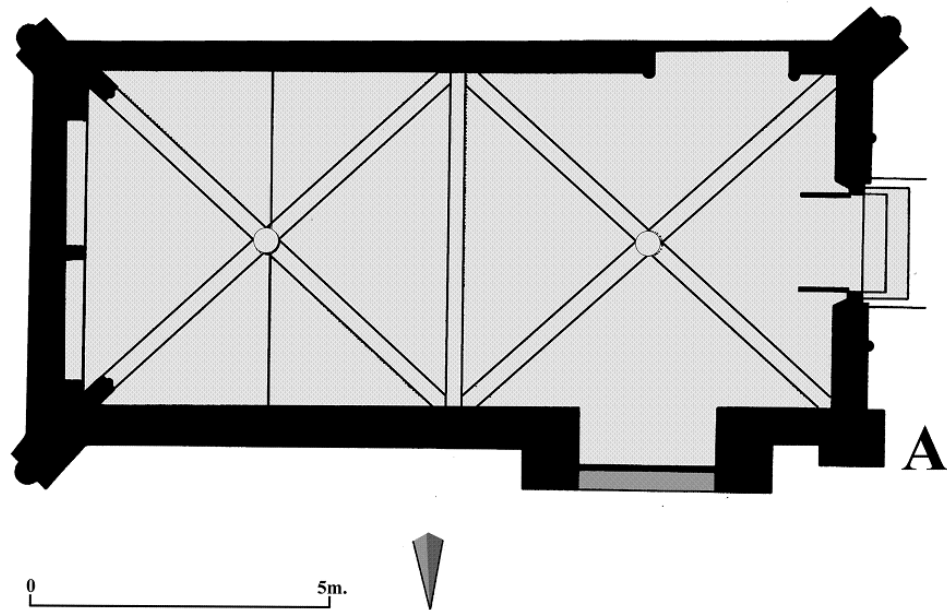

Alçat, planta i detall de la decoració arquitectònica d'una de les galeries del claustre de la canònica de la catedral de Tarragona. Com ja va indicar la prof. Emma Liaño, la decoració polilobulada que documentem al claustre remet als motius andalusins. Dibuix realitzat per l'autor a partir de CATALUNYA ROMÀNICA 1995: 130.

Alçat i planta de la portada de l'Epifania del claustre de la catedral romànica de Tarragona. Dibuix de l'autor realitzat a partir del CATALUNYA ROMÀNICA 1995:142.

Capella de Santa Tecla la Vella. A) Primera fase (l'original obra romànica es va bastir annexa a l'antiga sala axial romana transformada en església durant l'antiguitat tardana), B) Segona fase. Dibuixos de l'autor a partir de CATALUNYA ROMÀNICA 1995: 171. Publicat a GUIDI 2012a.

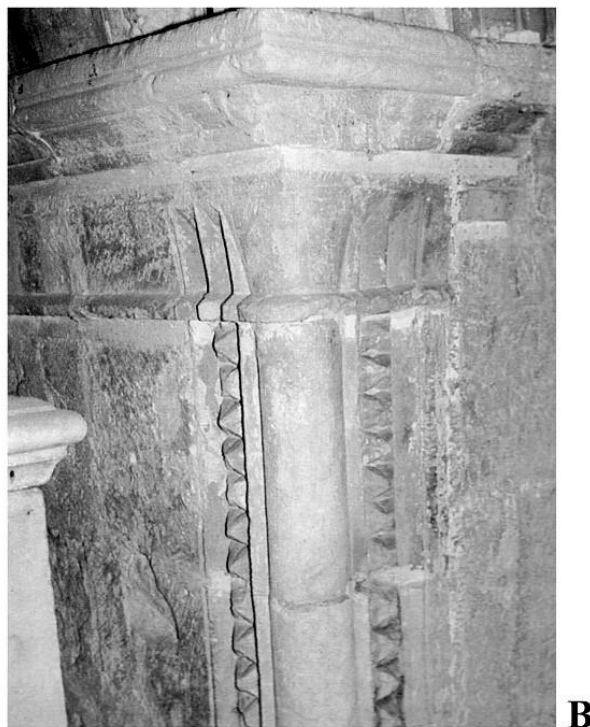

A

B

Capella de Santa Tecla la Vella; A) Detall de l'angle sud-oest de l'església ressaltat per un contrafort i una columna encastada sobre la qual discorre corre un ris de rombes entrelaçats, B) Arcosoli obert al mur nord de la capella que aixopluga el suposat sarcòfag de l'arquebisbe Bernat d'Olivella. Fotografies procedents de CATALUNYA ROMÀNICA: 172.

Detall de la decoració arquitectònica de la capella de Santa Tecla la Vella: A)Capitell de la pilastra i columna de l'angle nord-est de l'interior de la capella consta d'un cimaci de rombes entrellaçats i un capitell amb ulles de llorer, B) Detall de la columna adossada de l'interior del temple. Fotografies procedents de CATALUNYA ROMÀNICA 1995: 172.

Capella de Sant Pau del Camp, situada en l'actualitat a l'interior del pati del Seminari. Fotografia procedent de CATALUNYA ROMÀNICA 1995: 178.

A

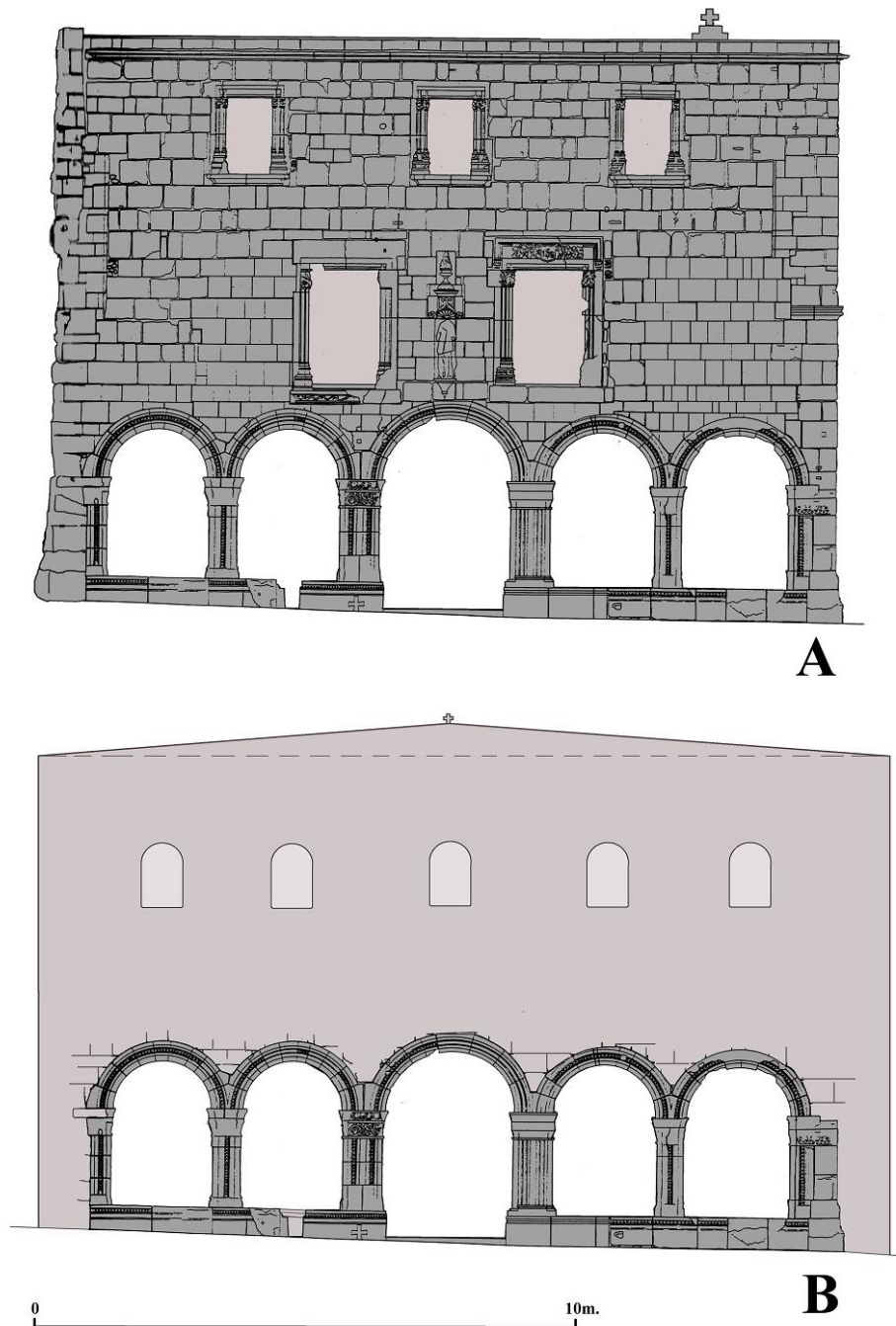

B

C

Detalls de decoració arquitectònica de la capella de Sant Pau del Camp. A) Detall de la cornisa amb arcs cecs pentalobulats sobre permodols esculpits, B) Capitell de la columna i contrafort de l'angle davanter nord amb cintes trepanades semipalmetes i folles de llozer i C) Capitell que coronava l'angle nord-est del'edifici i conservat avui a l'interior del seminari. Fotografies procedents de CATALUNYA ROMÀNICA 1995: 178 i 179.

Façana de l'hospital de l'acròpoli eclesiàstica. A) Estat actual (a partir de CATALUNYA ROMÀNICA 1995: 175), B) Restitució hipotètica de la façana amb els cinc arcs de la primera fase romànica de finals del segle XII; dibuix de l'autor a partir de CATALUNYA ROMÀNICA 1995: 75.

A

B

Detall de la decoració arquitectònica dels arcs de l'Hospital medieval. A i B) Detalls de tercer pilar, capitells amb decoració vegetal amb tiges perlejades i semipalmetes.

A

B

Detalls de la decoració arquitectònica de l'hospital medieval de l'acròpoli de Tarragona; A) Capitell exterior realitzat en forma de fris calat amb entrellaçat vegetal curvilini; B) Detall de la decoració del basament del porxo. Fotografies procedents de CATALUNYA ROMÀNICA 1995: 177.

A

B

C

D

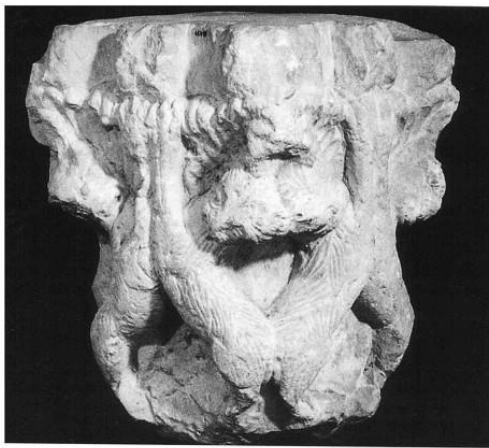
A) Lapidà sepulcral del canonge obrer (*operarius*) Ramon de Mila, mort l'any 1266.
B) Detall de la làpida sepulcral de de Ramon de Mila. C i D) Capitells amb motius vegetals i geomètrics realitzats amb un estil molt esquemàtic. Fons d'art romànic del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. Fotografies procedents de CATALUNYA ROMÀNICA: 208.

A

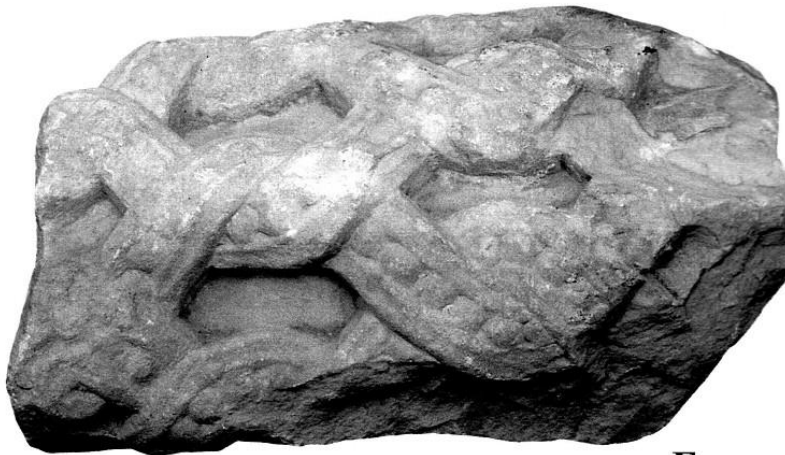
B

C

D

E

Peces descontextualitzades datades a finals del segle XII (o principis del segle XIII) que indiquen la presència d'estructures arquitectòniques romàniques a Tarragona actualment desaparegudes. A)Capitell amb quatre figures d'animals dempeus, B)Capitell amb decoració vegetal molt esquematitzat, C)Capitell amb dos animals afrontats dempeus, D)Capitell amb motius vegetals i caps humans esquematitzats als angles, E) Fragment d'escultura amb entrellaçat, possiblement d'una portada. Totes aquestes peces son de procedència incerta. Fons d'art romànic del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. Fotografies de CATALUNYA ROMÀNICA 1995: 206, 207 i 208.

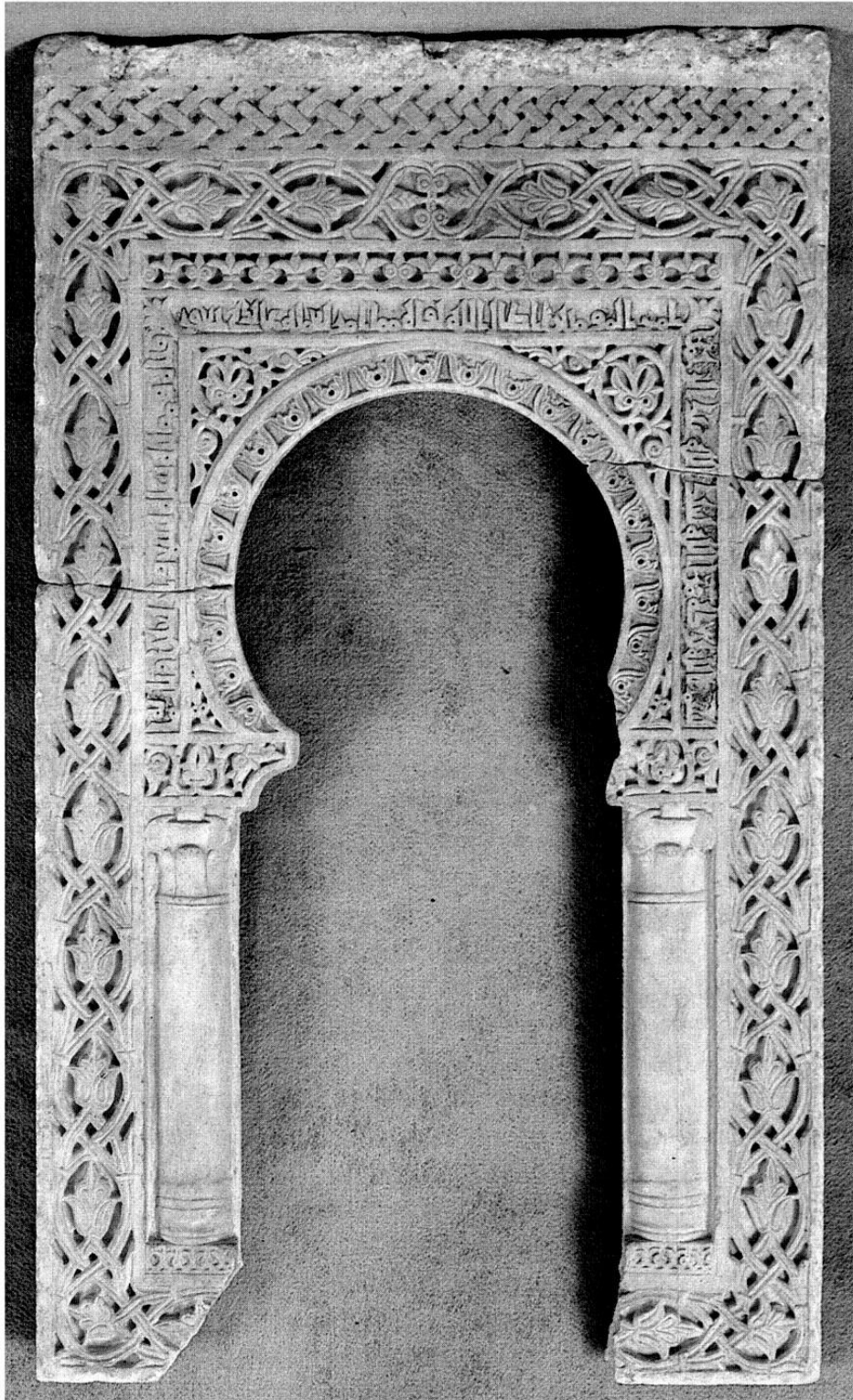

A

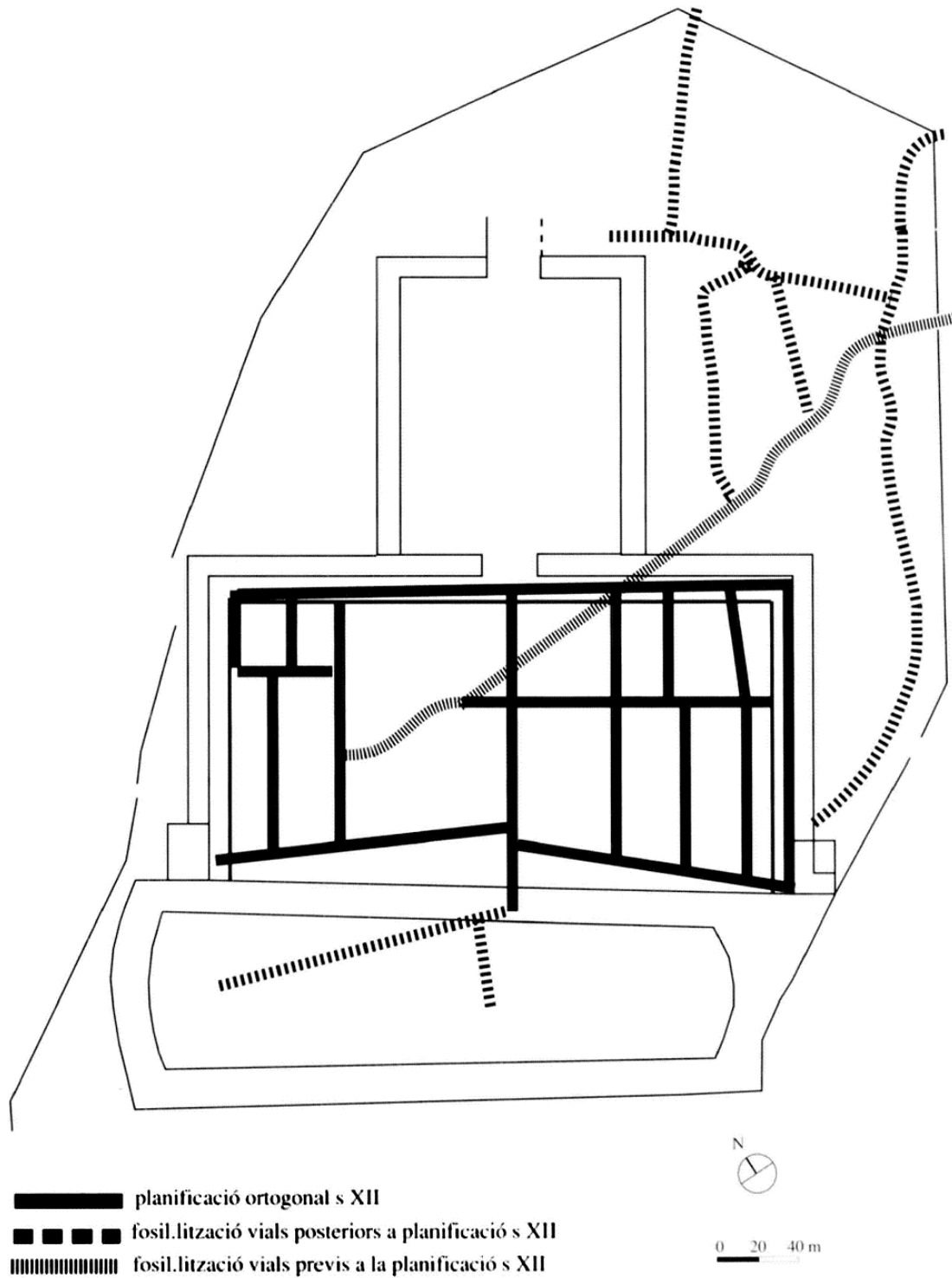

B

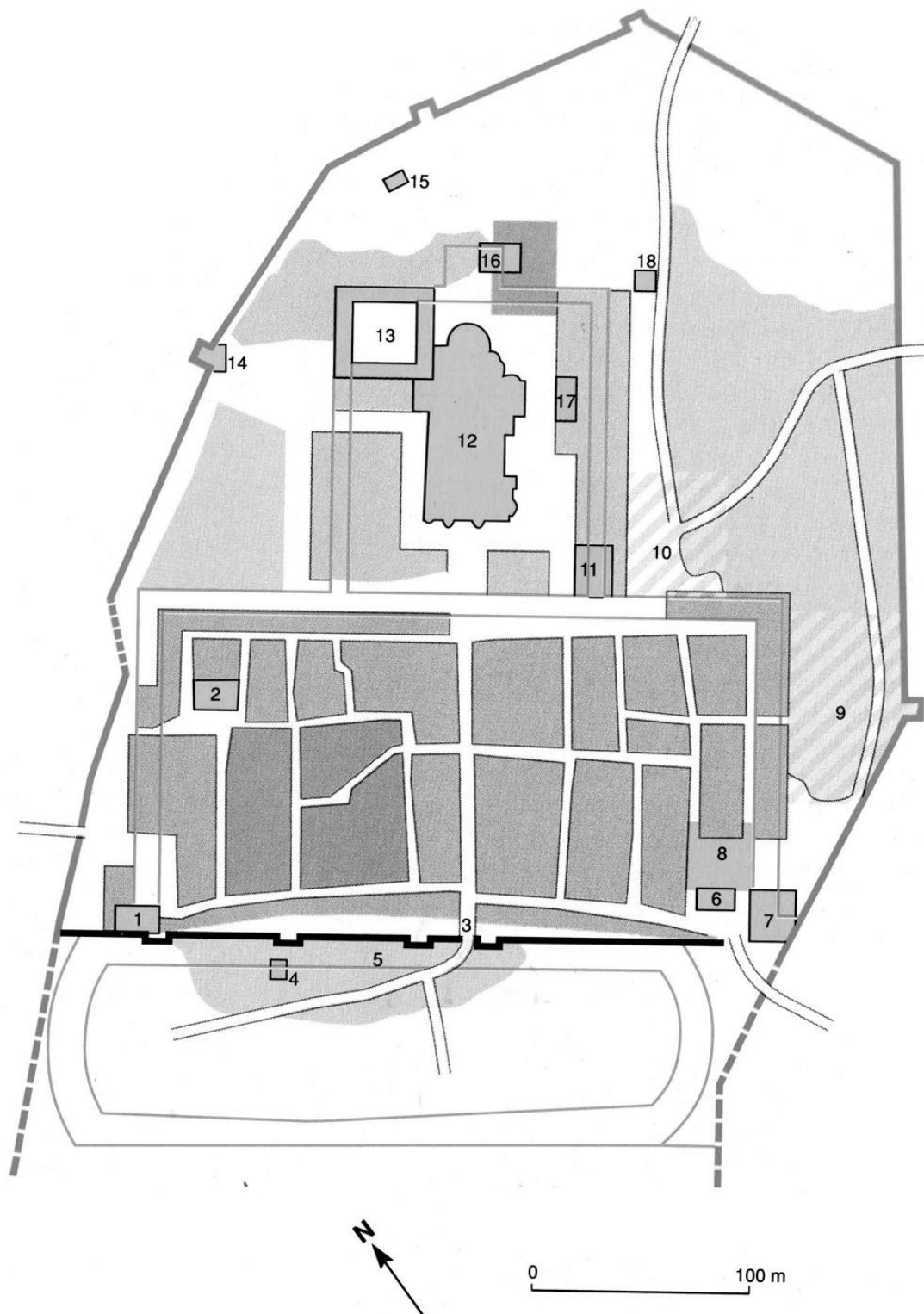
Peces descontextualitzades datades a finals del segle XII (o principis del segle XIII) que indiquen la presència d'estructures arquitectòniques romàniques a Tarragona actualment desaparegudes. A) Base i part del fust d'una columna procedent de la catedral de Tarragona. Fons d'art romanic del Museu Diocesà de Tarragona. B) Dos capitells de procedència desconeguda conservats al Museu Diocesà de Tarragona. CATALUNYA ROMÀNICA 1995: 202.

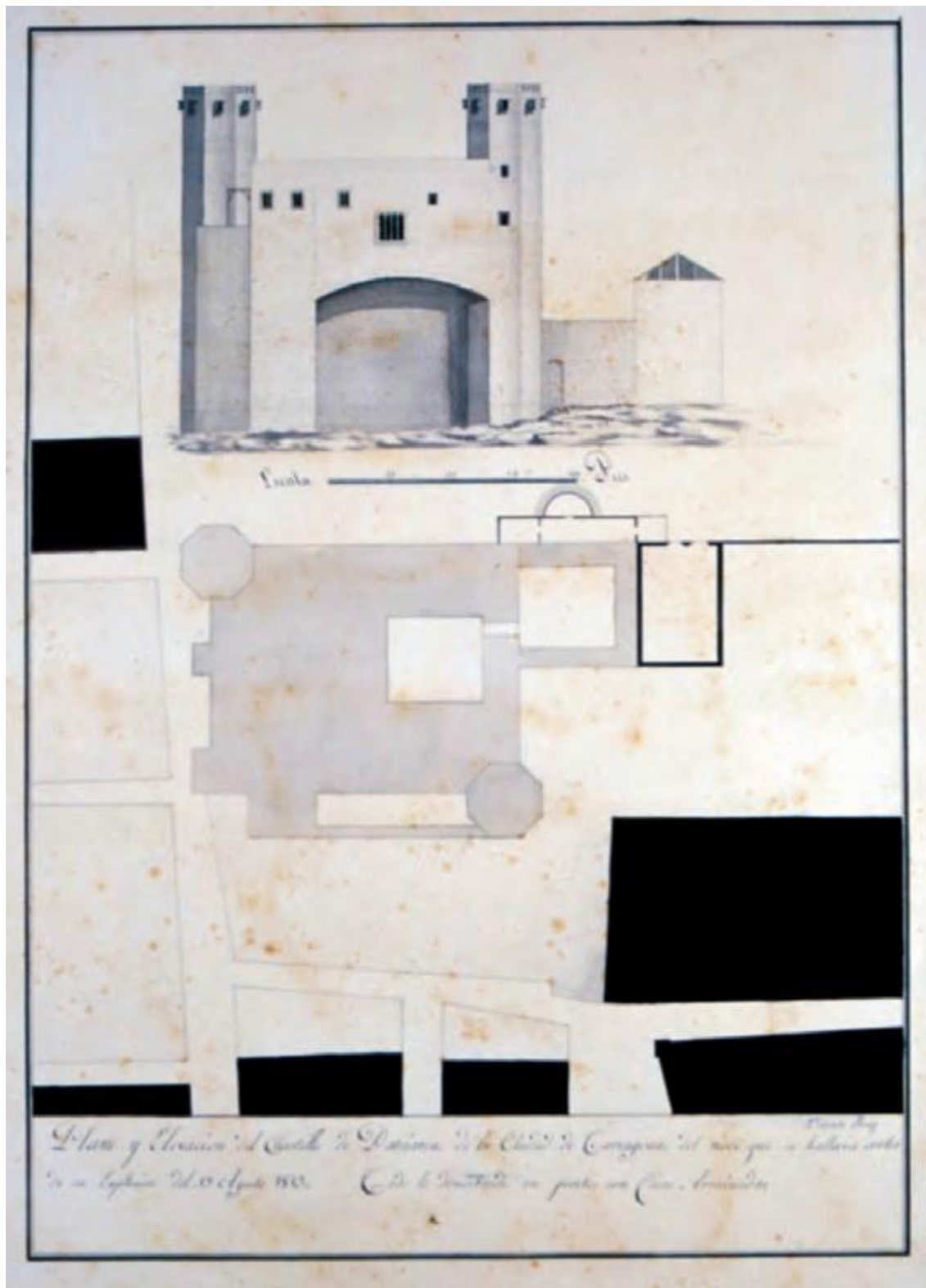
Llosa d'alabastre andalusina localitzada a la zona de l'acròpoli eclesiàstica de Tarragona. En l'actualitat està dipositada al Museu Diocesà. S'ha plantejat que l'origen de la peça són els banys de Medinat al-Zahara (Cordova). No sabem si la peça, datada a la segona meitat del segle X d.C., va arribar a Tarragona en època medieval -fruit d'una ràtzia- o en tempos moderns; sigui com sigui és segur que no pertany a cap edifici bastit a la ciutat. Fotografia procedent de CATALUNYA ROMÀNICA 1995: 197.

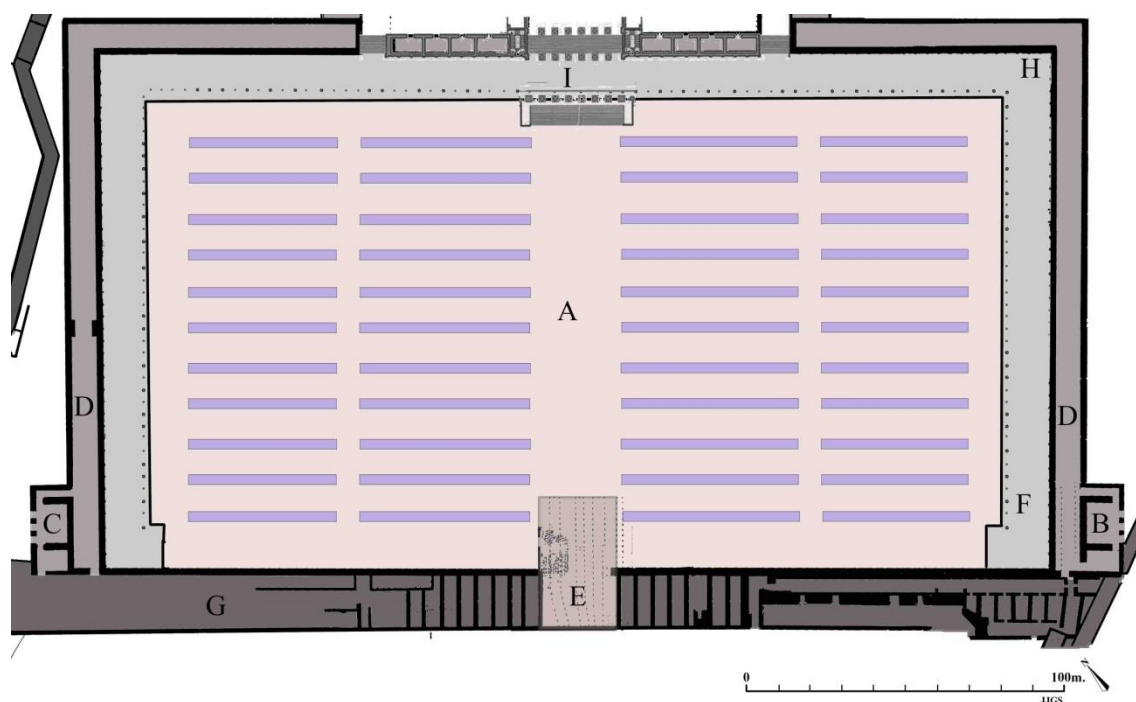
Proposta de carrers i camins a Tarragona als segles XII i XIII segons J.M.MACIAS, J.MENCHON I A.MUNOZ1993.

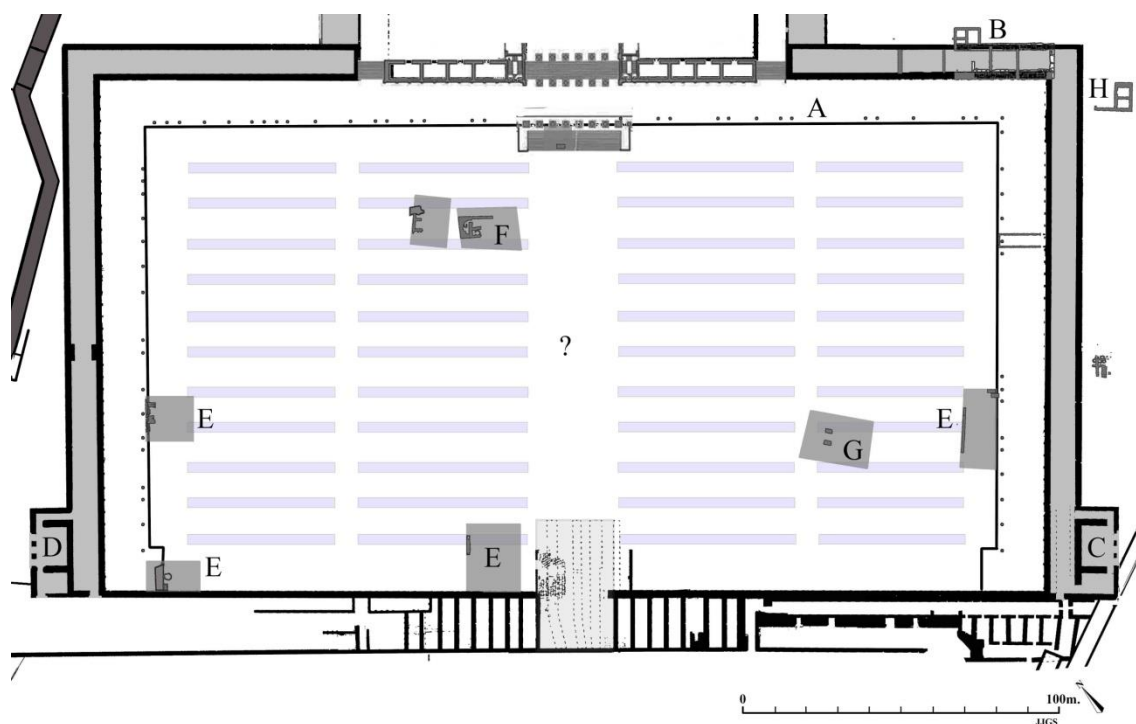
Urbanisme de Tarragona als segles XII-XIII segons E. RIU 1987 i 1995.

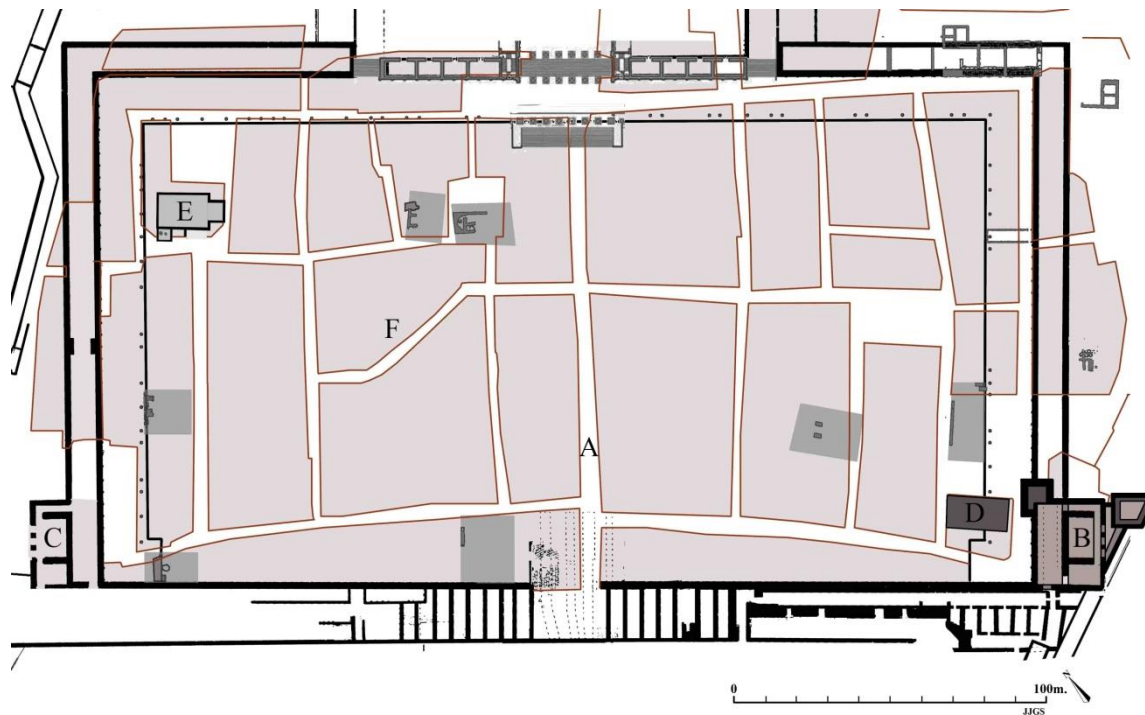
Dibuix realitzat per Vicenc Roig. Alçat i planta del castell del Patriarca, destruït per les tropes napoleòniques l'any 1813. Dibuix dipositat al Museu d'Història de Tarragona.

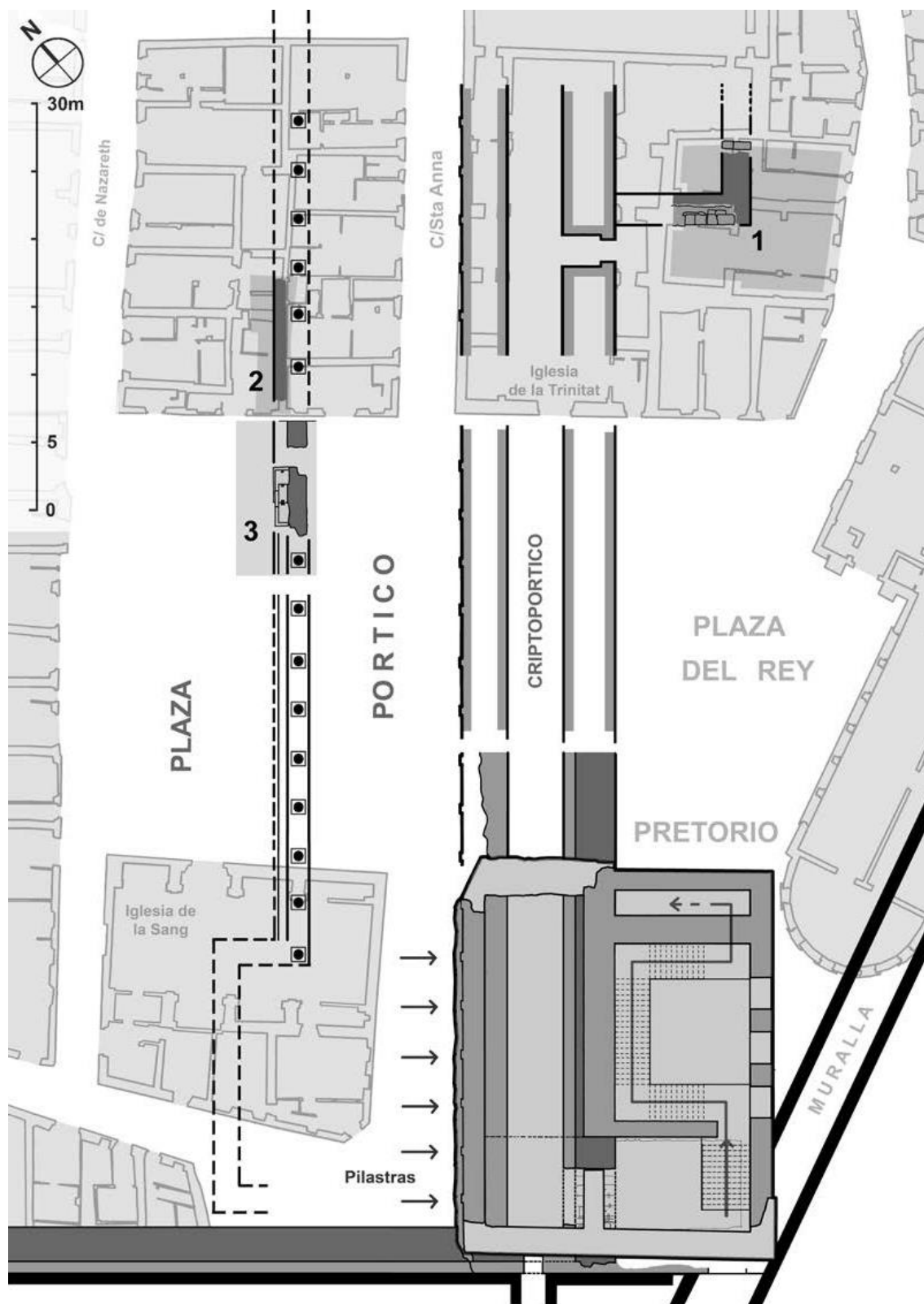
Àrea de la plaça de representació o del *concilium provinciae*, segle I d.C. A) Interior de la plaça que allotjava piscines, grups escultòrics, conjunts epigràfics... a banda i banda de la *Via Triumphalis*; B) Caixa d'escapes, torre del Pretori; C) Caixa d'escapes, Antiga Audiència; D) Criptopòrtics; E) *Visorium*, F) Podi i porticats de la plaça; G) Voltes i grades del circ; H) Àrea de l'actual plaça del Fòrum; I) Escalles i propileu monumental que articulaven la plaça del concilium provinciae amb el recinte sacre de la part superior. Dibuix de l'autor a partir dels treballs de R.Mar.

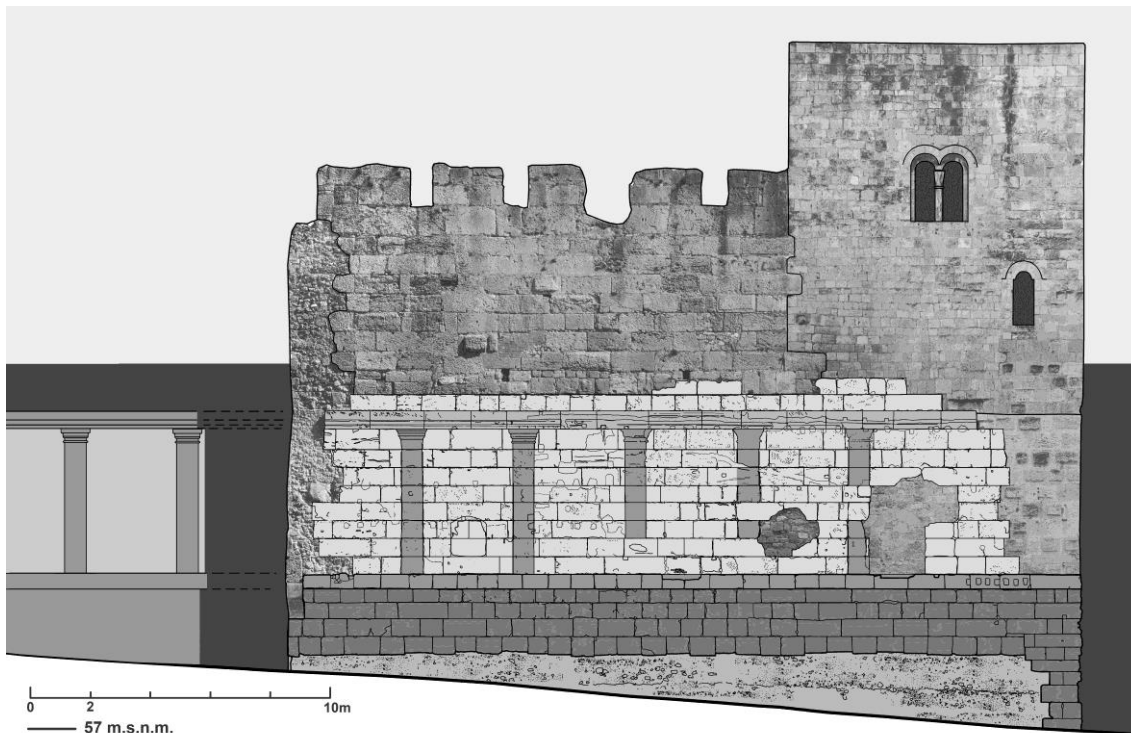
Àrea de la plaça del *concilium provinciae* romana en època visigoda (segles V-VII d.C.). A) Porticats desmuntats. B) Voltes i estructures del mur perimetral romà compartimentades i construccions adossades de caràcter residencial; C) Caixa d'escapes monumental de la torre del Pretori adaptada com necròpolis i abocador; D) Caixa d'escapes monumental de l'Antiga Audiència adaptada com abocador. E) Estructures de murs i evidències d'espais de hàbitat adossades l'antic porticat altimperial; F) Edifici amb absis (possiblement residencial); G) Àrea del carrer Vila-roma, amb presència d'abocadors; H) Àrea de plaça Rovellat amb edificacions monumentals. Dibuix de l'autor.

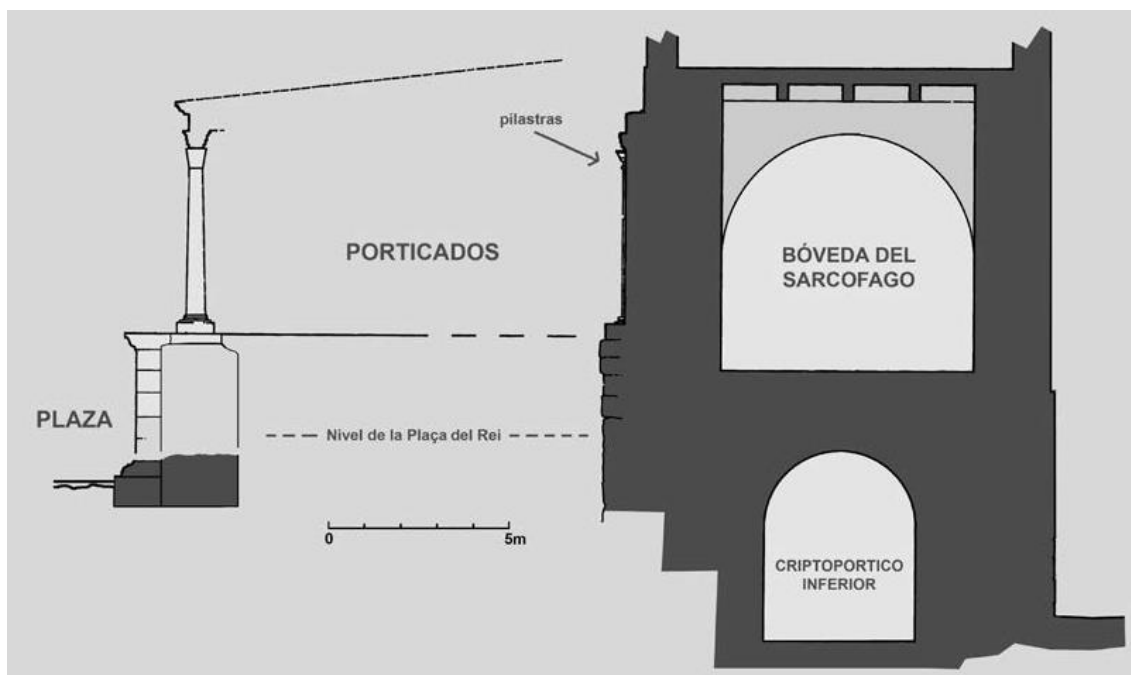
Àrea de l'antiga plaça romana del concilium provinciae transformada en espai d'hàbitat allotjant el model urbanístic de la vila nova. A) Carrer Major (fossilitzant l'antiga *Via Triumphalis*). B) Antiga caixa d'escals romana, torre del Pretori, transformada en el castell dels normands i després del rei, amb reformes i construcció de torres annexes. C) Antiga caixa d'escals romana, Antiga Audiència, adaptada com castell del bisbe de Vic i després seu del Consell Municipal; D) Església de Santa Nazaret; E) Església de Sant Miquel del Pla; F) Tramats d'insules edificades seguint els eixos marcats per les edificacions romanes. Dibuix de l'autor.

Restes arqueològiques de la plaça del Rei i la torre del Pretori. Les estructures arquitectòniques altimperials es van conservar amb nous usos durant l'antiguitat tardana (abocadors, necròpolis, habitatges...). Durant el segle XII aquesta àrea s'associa amb l'aristocràcia normanda i posteriorment el poder regi. El criptoportic inferior de la torre del Pretori es perllonga per sota de la plaça del Rei, l'església de la Trinitat i les cases del carrer de Santa Anna. La caixa d'escalles del segle I d.C. que articulava el circ amb la plaça del concilium provinciae va ser transformada al segle XII en un castell. TARRACO. ARQUITECTURA Y URBANISMO 2015: 144.

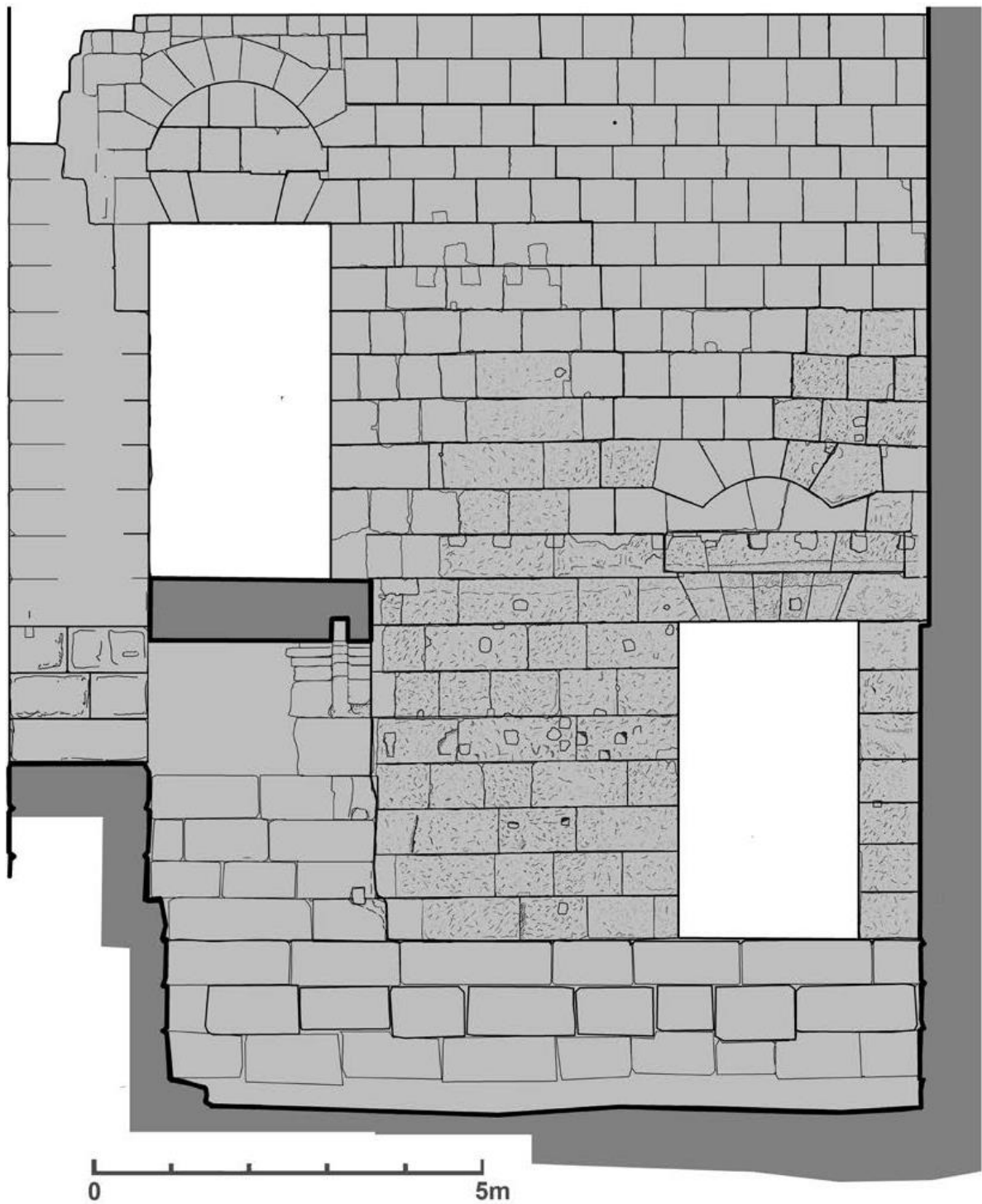
Façana lateral de la torre del Pretori amb senyalització de les seves diferents fases i elements arquitectònics. Dibuix de TARRACO. ARQUITECTURA Y URBANISMO 2015.

Secció transversal de les estructures romanes de la torre del Pretori. L'estructura romana, bastida al segle I d.C. va ser transformada durant l'antiguitat tardana amb el desmuntatge dels pòrtics i el pòdium perimetral. La caixa d'escala romanes va ser utilitzada com necròpoli i abocador. Durant el segle XII la monumental estructura romana va ser adaptada com residència de l'aristocràcia normanda i el poder regi. TARRACO. ARQUITECTURA Y URBANISMO 2015: 139.

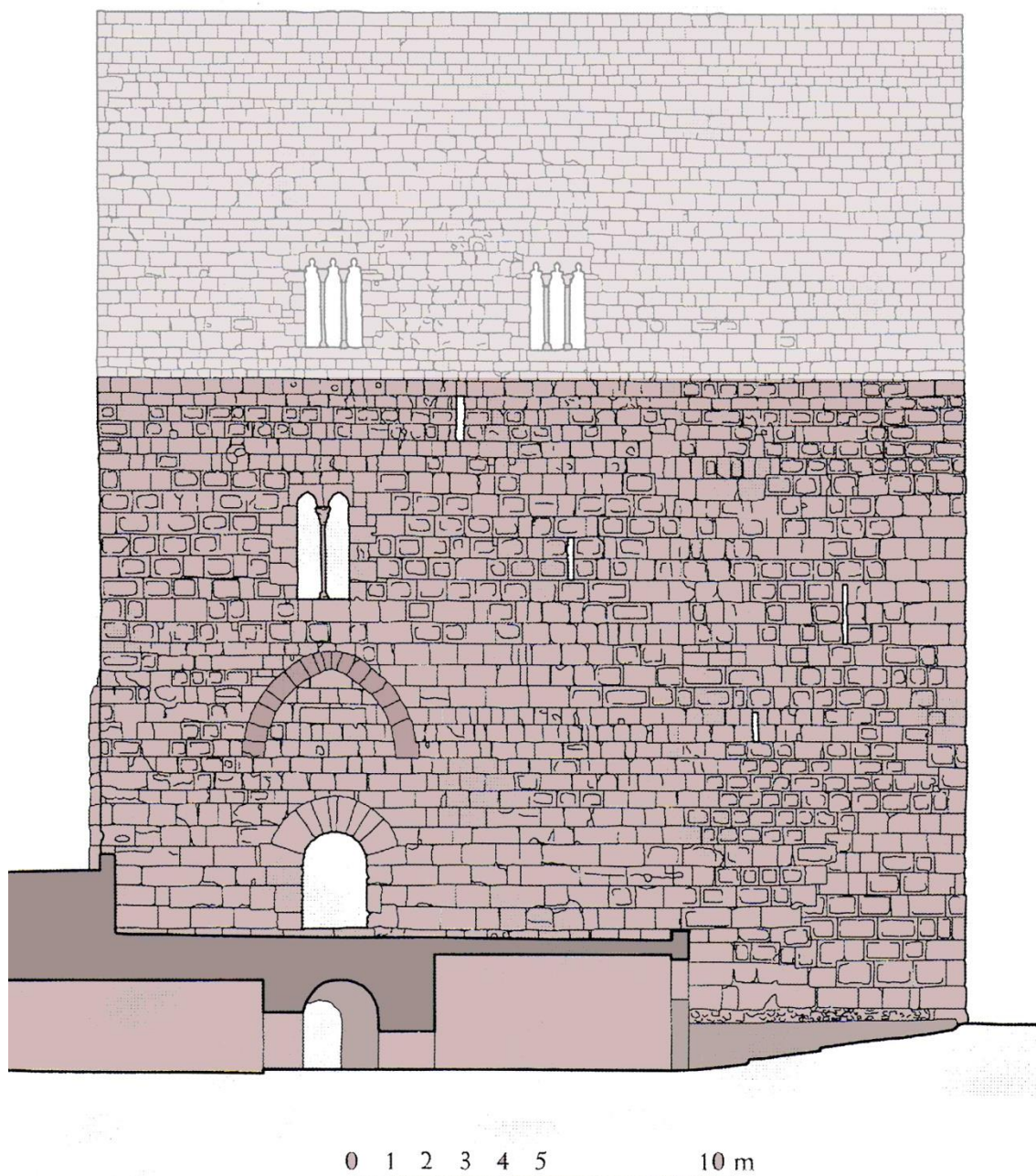
Estructures arquitectòniques conservades de l'antiga caixa d'escals romanes d'època altimperial (segle I d.C.). Aquesta monumental estructura articulava i connectava el circ amb la gran plaça del concilium provinciae. Durant l'antiguitat tardana va romandre un espai marginal amb presència d'abocadors i una necròpoli (segles VI-VII d.C.). Al segle XII l'espai va ser transformat radicalment i adaptat com fortalesa i residència de l'aristocràcia militar normanda i posteriorment pel rei. L'interior de la caixa d'escals ha de ser buidada i transformada en el pati del castell. Fotografia de J.Ruiz de Arbulo.

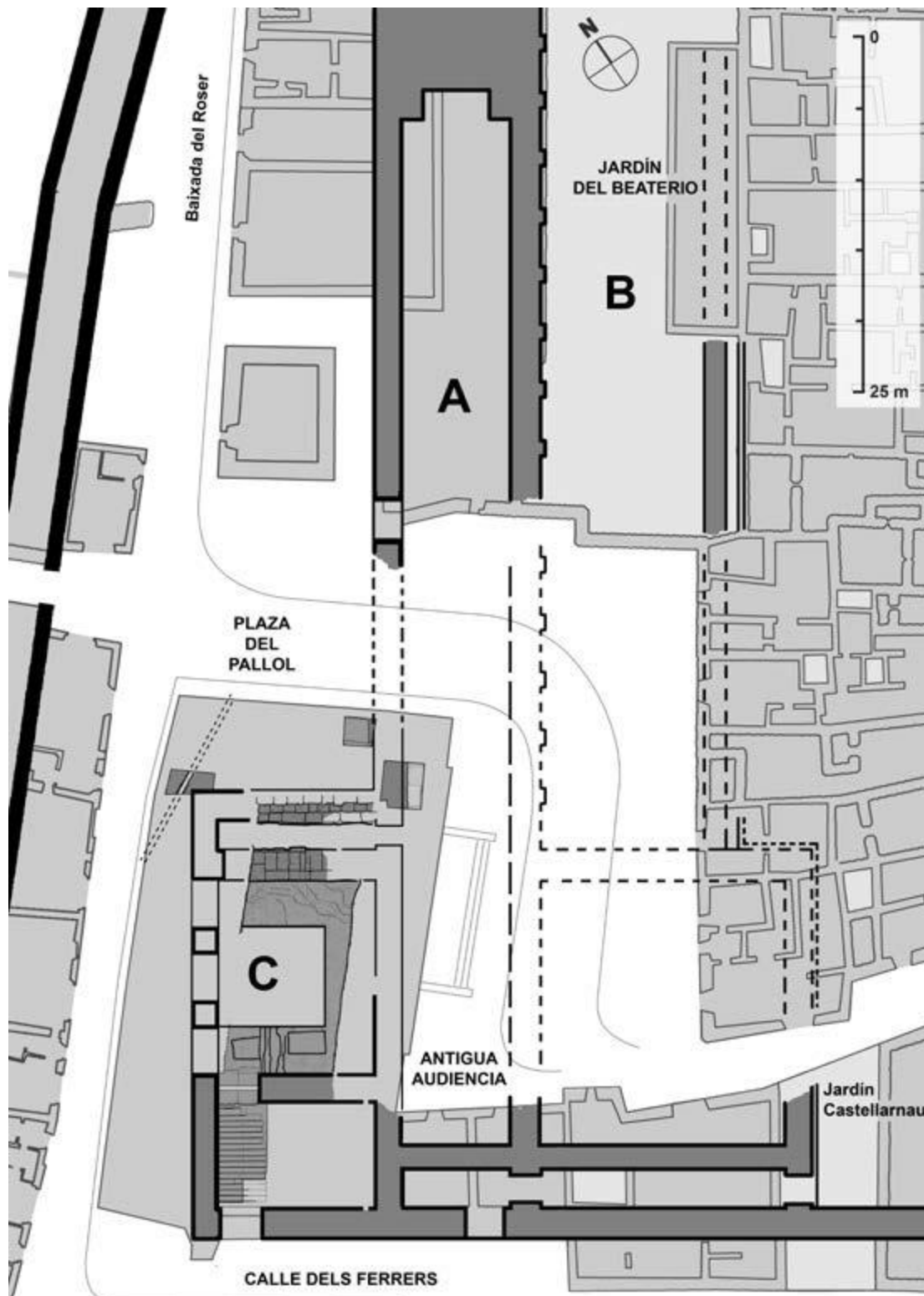
Portes i arcs adintelats de la torre del Pretori. Les grans portes cobertes amb sofisticats arcs adintelats, així com els complexos sistemes de descàrrega de la fàbrica del mur va ser integrat en la reforma medieval del segle XII com elements del castell dels normands i posteriorment del rei. L'interior de l'edifici va ser buidat i transformat en el pati de la fortalesa. TARRACO. ARQUITECTURA Y URBANISMO 2015: 141.

Vista del castell del Rei segons els gravat inclòs al Voyage d'Alexandre Laborde. La fortificació resulta de la transformació durant el segle XII (i posteriors) de les antigues caixes d'escala romanes altimperials.
TARRACO. ARQUITECTURA Y URBANISMO 2015: 132-133.

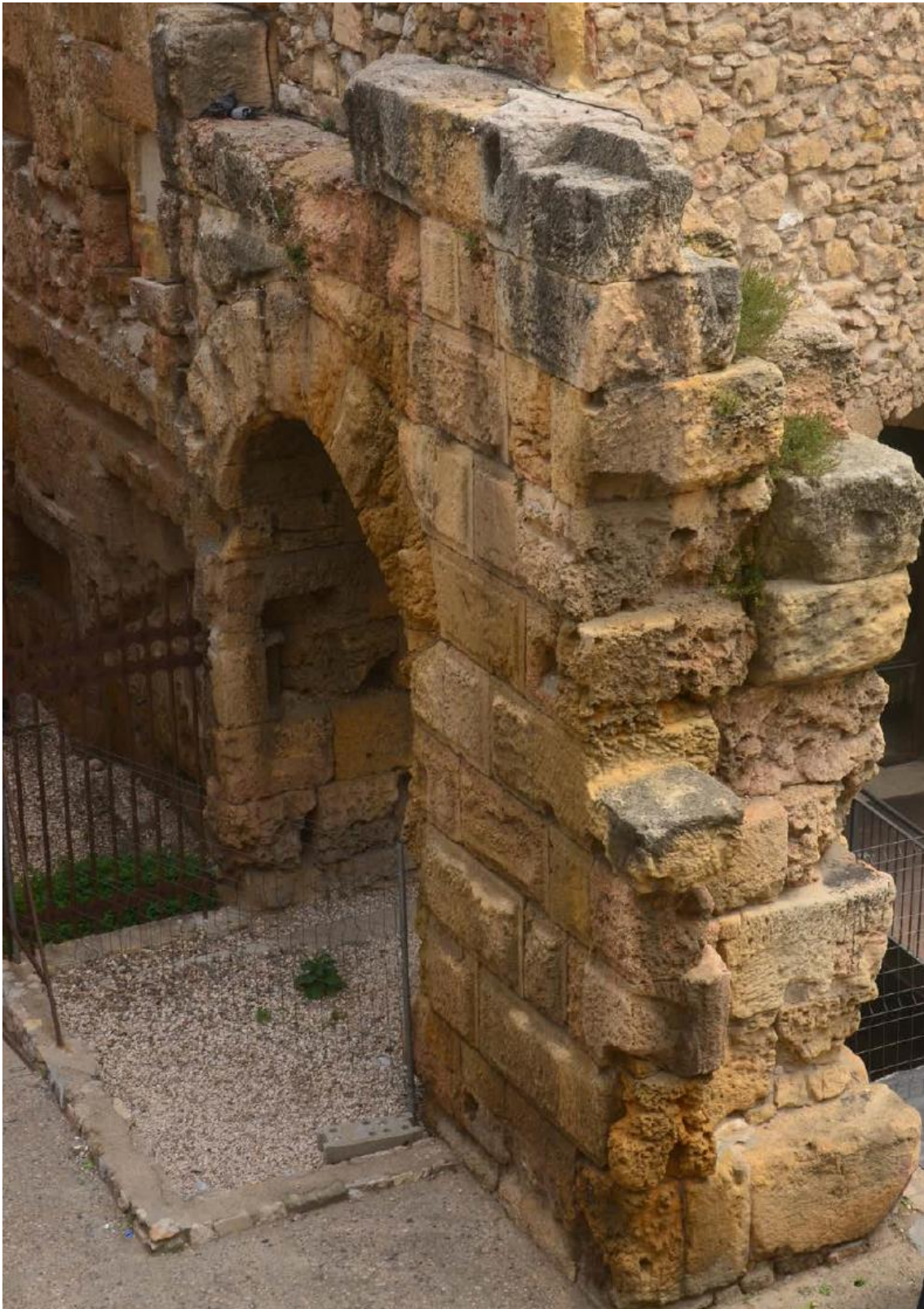

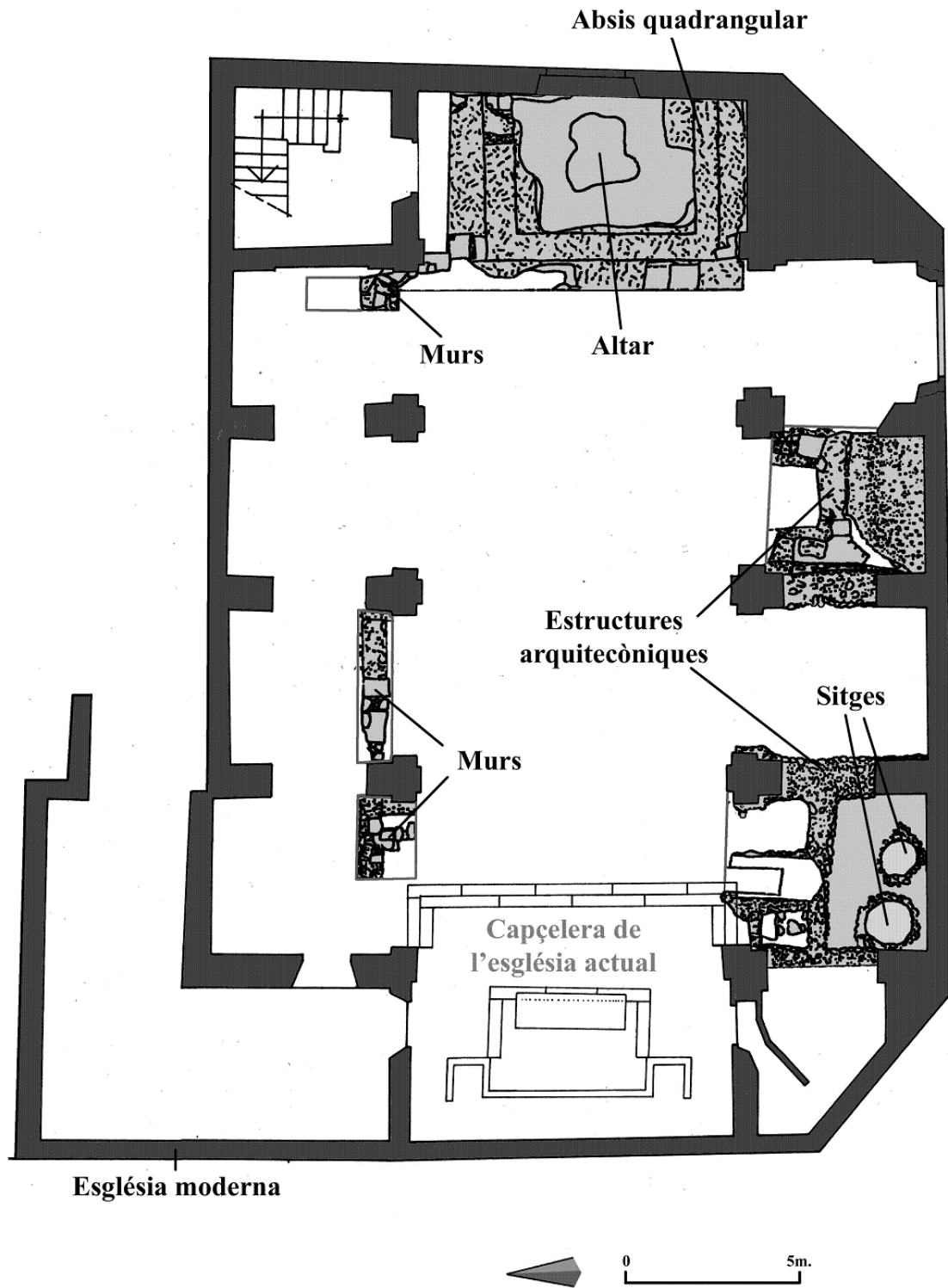
Façana principal de la torre del Pretori o de Pilats. L'antiga caixa d'escapes altimperial (segle I d.C.) que articulava el circ amb la plaça del concilium provinciae va allotjar en època visigòtica una necròpolis i un abocador (segles V-VII d.C.). A mitjans del segle XII l'edifici va allotjar el palatium o residència dels normands. Posteriorment l'edifici passar a ser propietat del rei i seu dels seus representants. En la part superior, en gris clar, s'aprecia la sala gòtica edificada al segle XIV. Dibuix de l'autor a partir de la CATALUNYA ROMÀNICA 1995.

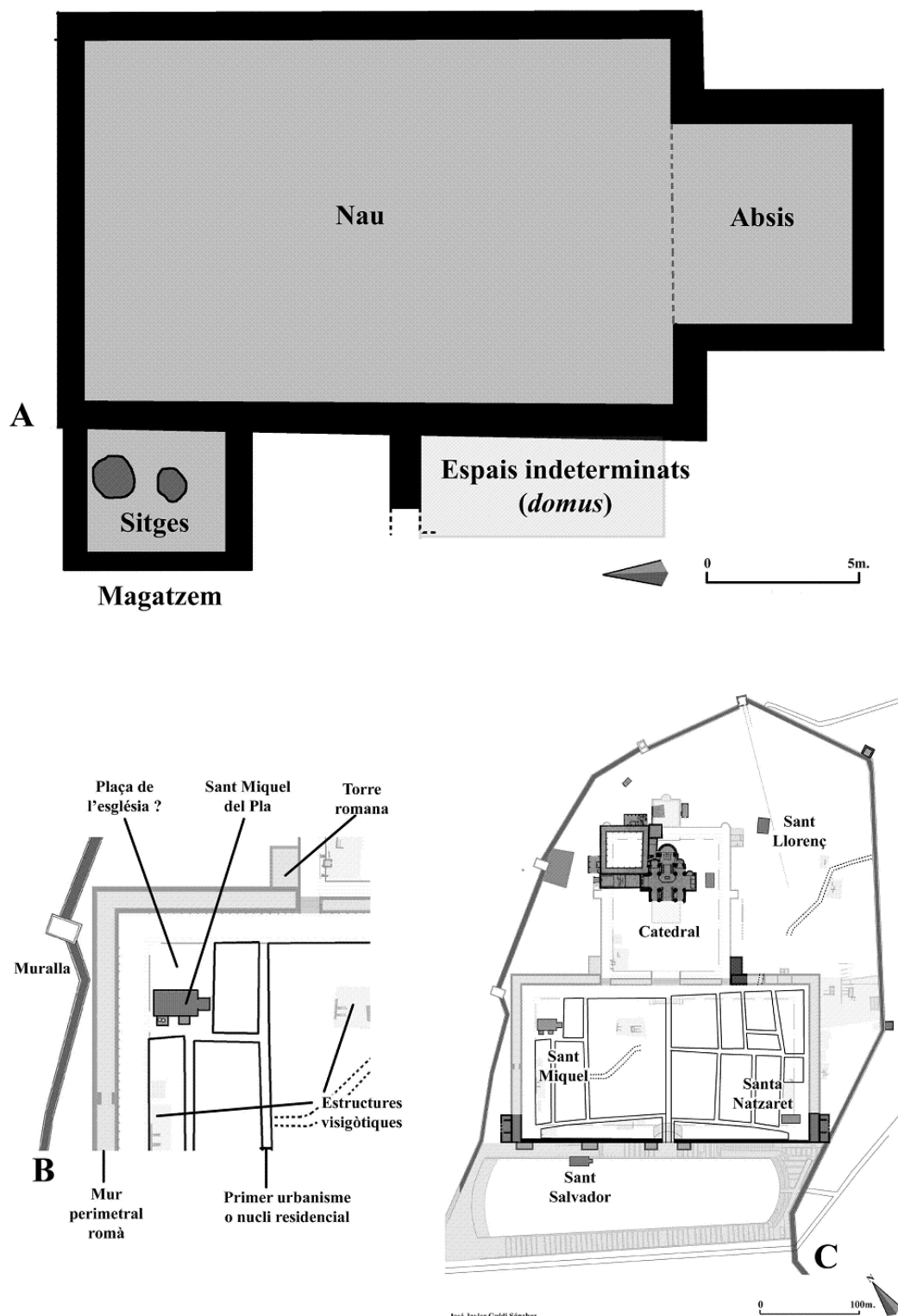
Àrea de l'Antigua Audiència, plaça del Pallol i jardí del Beateri. L'anomenada Antigua Audiència era una torre bessona a la torre del Pretori, bastida al segle I d.C., amb la funció de connectar el circ amb la plaça del conciliumprovinciae. Durant l'antiguitat tardana va romandre com espai d'abocadors. Al segle XII va ser el castell del bisbe de Vic i posteriorment seu del Consell Municipal. Les monumentals estructures dels murs romans de la plaça del Pallol i el jardí del Beateri van ser reaprofitats durant l'edat mitjana. TARRACO. ARQUITECTURA Y URBANISMO 2015: 136.

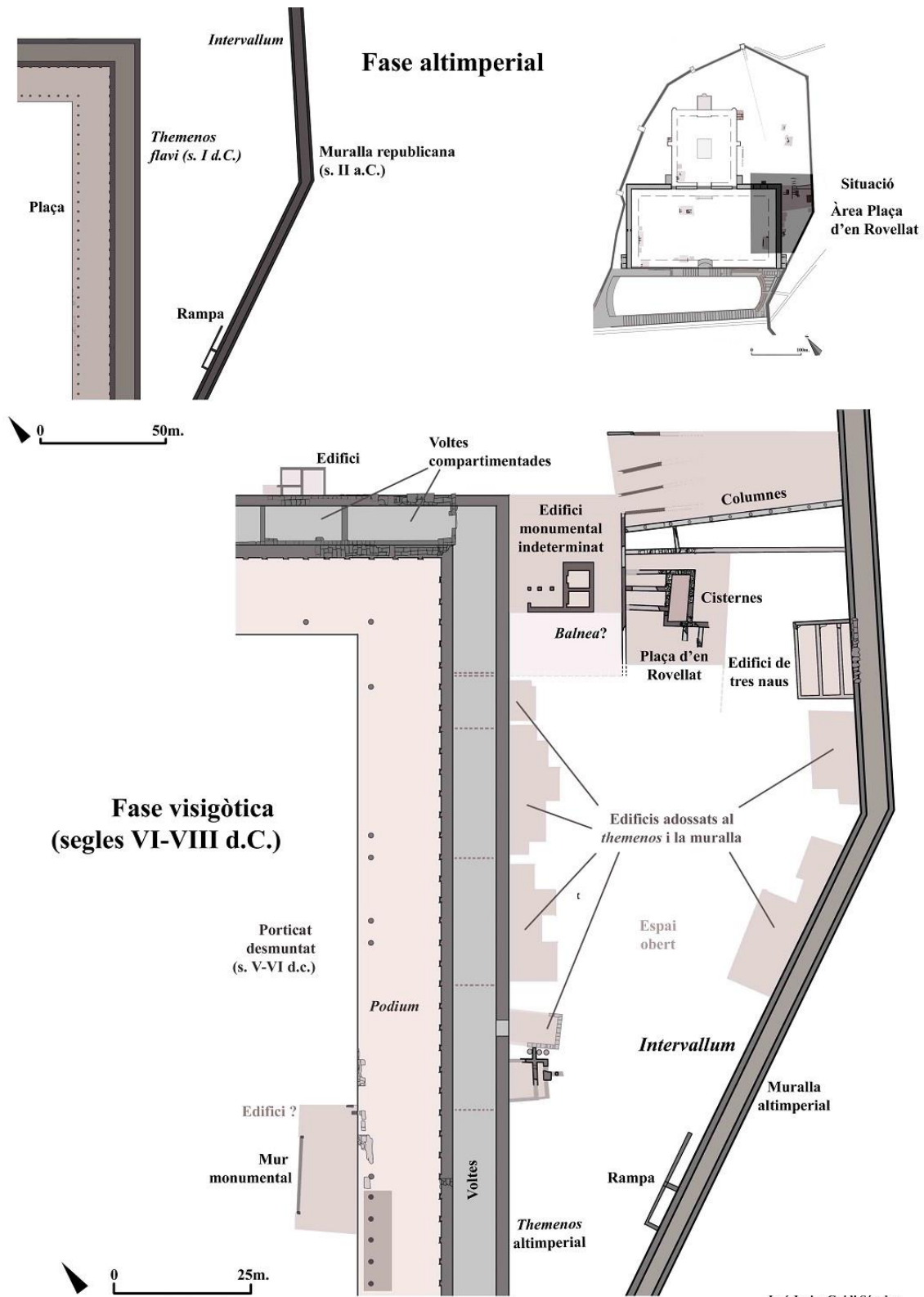
Restes arqueològics monumentals de la plaça del Pallol on es localitza el mur perimetral de la plaça del *conciliumprovinciae* altimperial amb una porta. Aquests elements van ser integrats en la reforma de la segona meitat del segle XII i en la formació del teixit urbà del tipus vila-nova que es va desenvolupar a l'interior de l'antic recinte romà. Fotografia de J. Ruiz de Arbulo.

Restes arqueològiques documentats sota l'actual església de Sant Miquel del Pla. Les excavacions van documentar les restes de l'església del segle XII i diverses estructures annexes. Dibuix de l'autor a partir de CATALUNYA ROMÀNICA 1995: 181. Publicat a GUIDI 2012a.

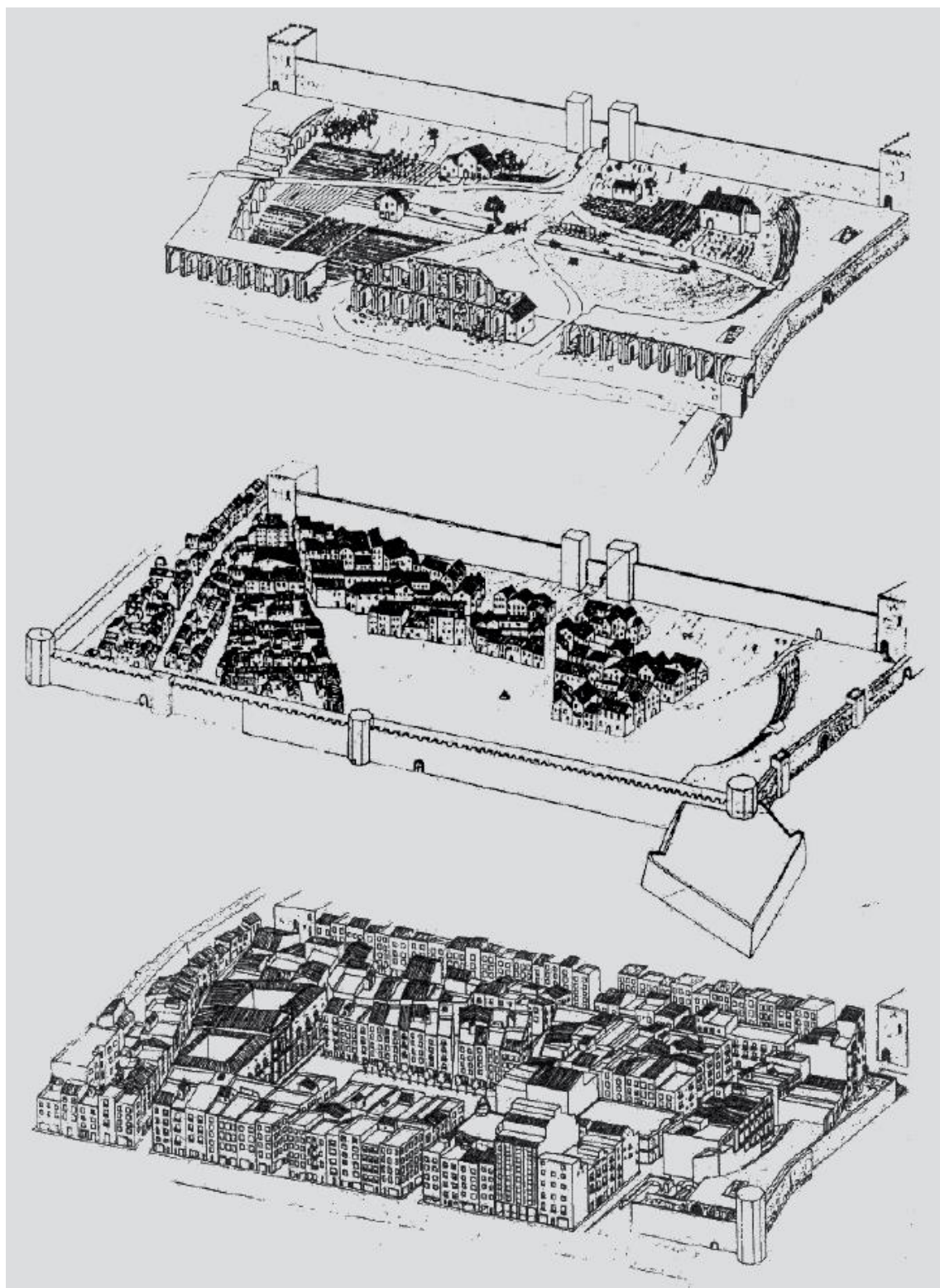

Sant Miquel del Pla. A) Restitució esquemàtica dels principals espais arquitectònics documentats a les excavacions arqueològiques de Sant Miquel del Pla; juntament amb el temple es van descobrir diversos espais amb diferents funcionalitats; B) Situació de Sant Miquel del Pla a l'àrea oest de la terrassa mitjana i C) Sant Miquel del Pla en relació amb les altres esglésies de Tarragona als segles XII-XIII. Dibuix de l'autor. Publicat a GUIDI 2012a.

José Javier Guidi Sánchez

Evolució urbana del sector oriental de la terrassa mitjana que denominem com a àrea de plaça Rovellat. Fase romana i visigòtica. Les estructures visigodes que s'adossen a la muralla i el murperimetral de la plaça del *conciliumprovinciae* romanes (segle I d.C.) seran la base entorn es desenvoluparà l'urbanisme medieval de la *VillaAntiquao VillaVeterisComitisedel* segle XII.

Evolució urbanística del sector del circ romà des d'època medieval fins l'actualitat segons el TED'A publicat l'any 1988. La restitució presenta en primer terme l'àrea del circ al segle XII amb la presència del Mur Nou, l'església de Sant Salvador i els esprais agropecuaris d'El Corral. Tota l'àrea del circ romà va ser transformada en un raval o suburbi productiu estretament vinculat amb el primitiu recinte urbà feudal. En segon terme l'àrea integrada dins el recinte urbà amb el baluard de Carles V (segle XVI). A baix de tot la urbanització actual de la zona.

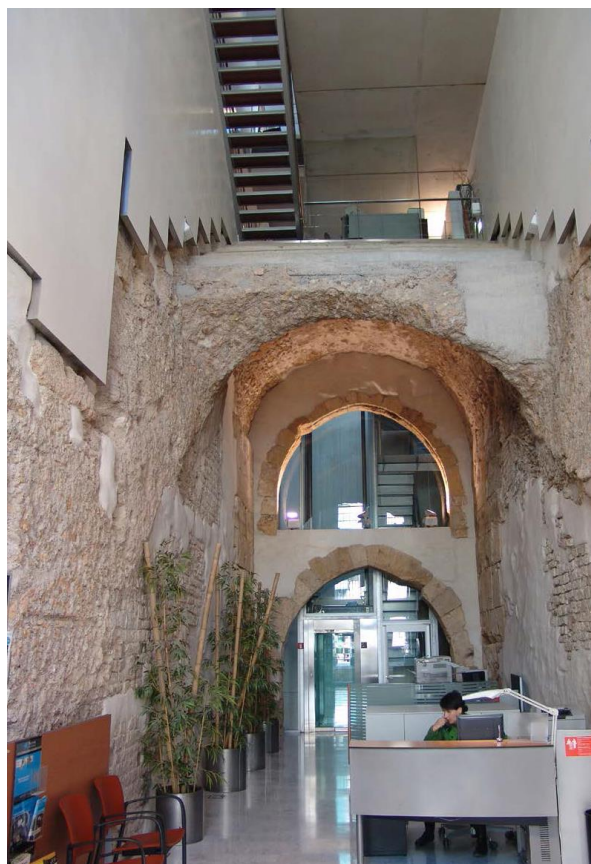

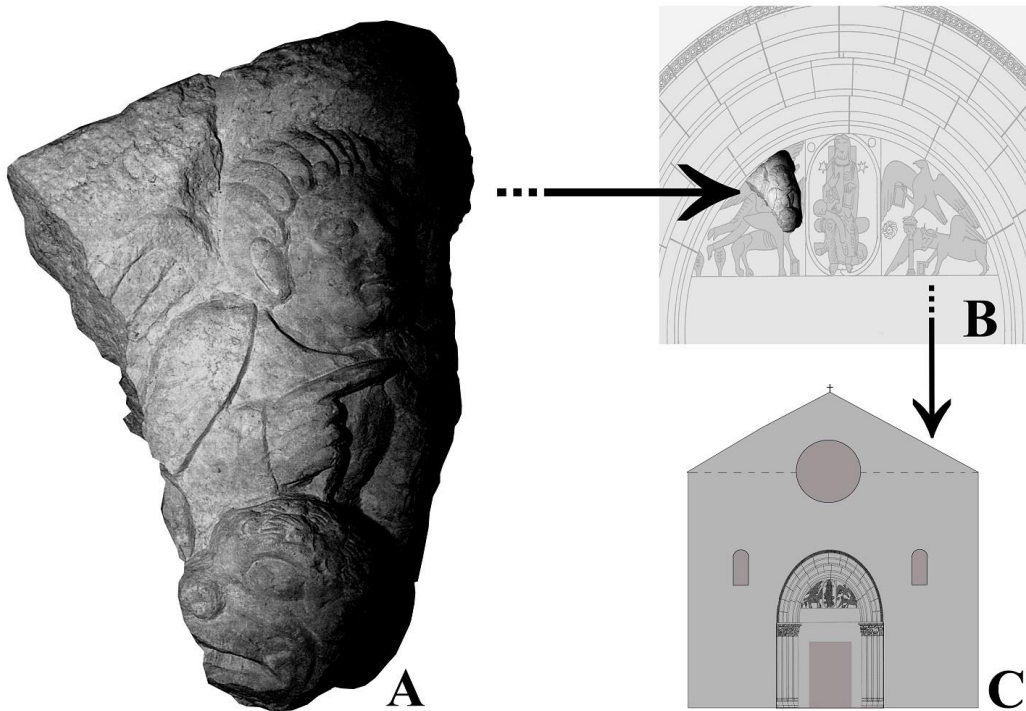
A dalt, vista de l'anomenada volta Llarga del circ, sota l'actual carrer Enrajolat. A baix, restes de la capçalera del circ romà i la torre medieval de les Monges (baix medieval) en l'actualitat. ; especial atenció a la monumental volta que es conserva. Veient aquestes estructures és temptador posar-les en relació amb el relat àrab d' al-Himyari, quan diu: "m'explicà un xeix de Siurana [de Prades] anomenat Ibn Zaydān que [...] baixà amb els seus companys a les construccions que hi ha a sota de la ciutat de Tarragona i que quan volgueren tornar, s'havien perdut i no en trobaven la sortida. Així estigueren donant voltes durant tres dies que, finalment, al tercer, trobaren el camí [...] trobaren cambres plenes de blat i d'ordi d'èpoques anteriors, amb els grans ennegrts i amb el color canviat". Fotografies de J.Ruiz de Arbulo.

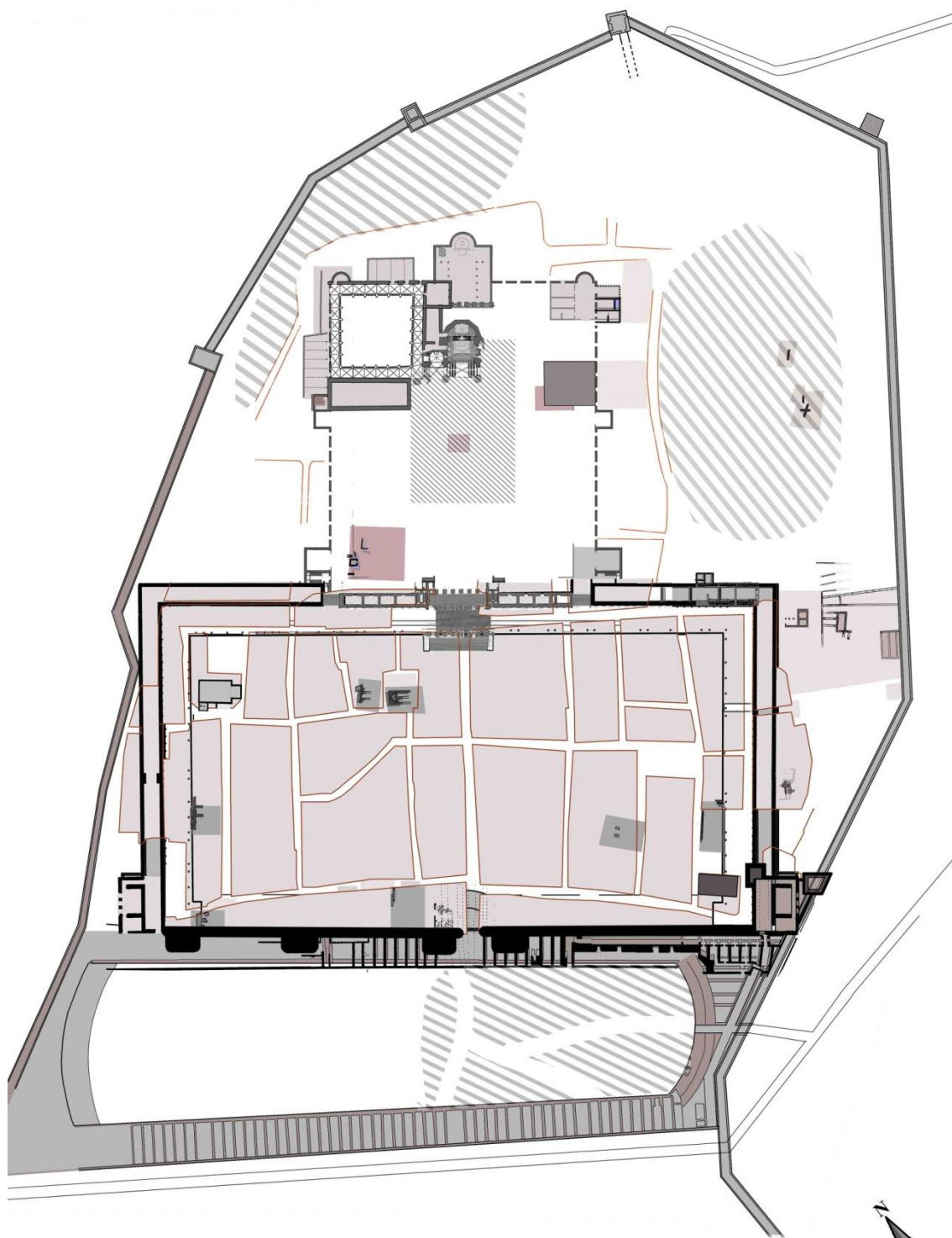

Núm. 17 de la plaça de la Font on es conserven les estructures de les voltes i les grades del circ romà. A dalt alçat d'aquestes estructures; a baix, fotografia de l'estat de conservació d'aquestes. La intervenció arqueològica va documentar una ocupació residencial durant l'antiguitat tardana d'aquesta volta així com un conjunt d'estructures arquitectòniques medievals (arcs) que compartimentaven l'interior de la volta en diferents espais i pisos. TARRACO. ARQUITECTURA Y URBANISMO 2015: 184 i 185.

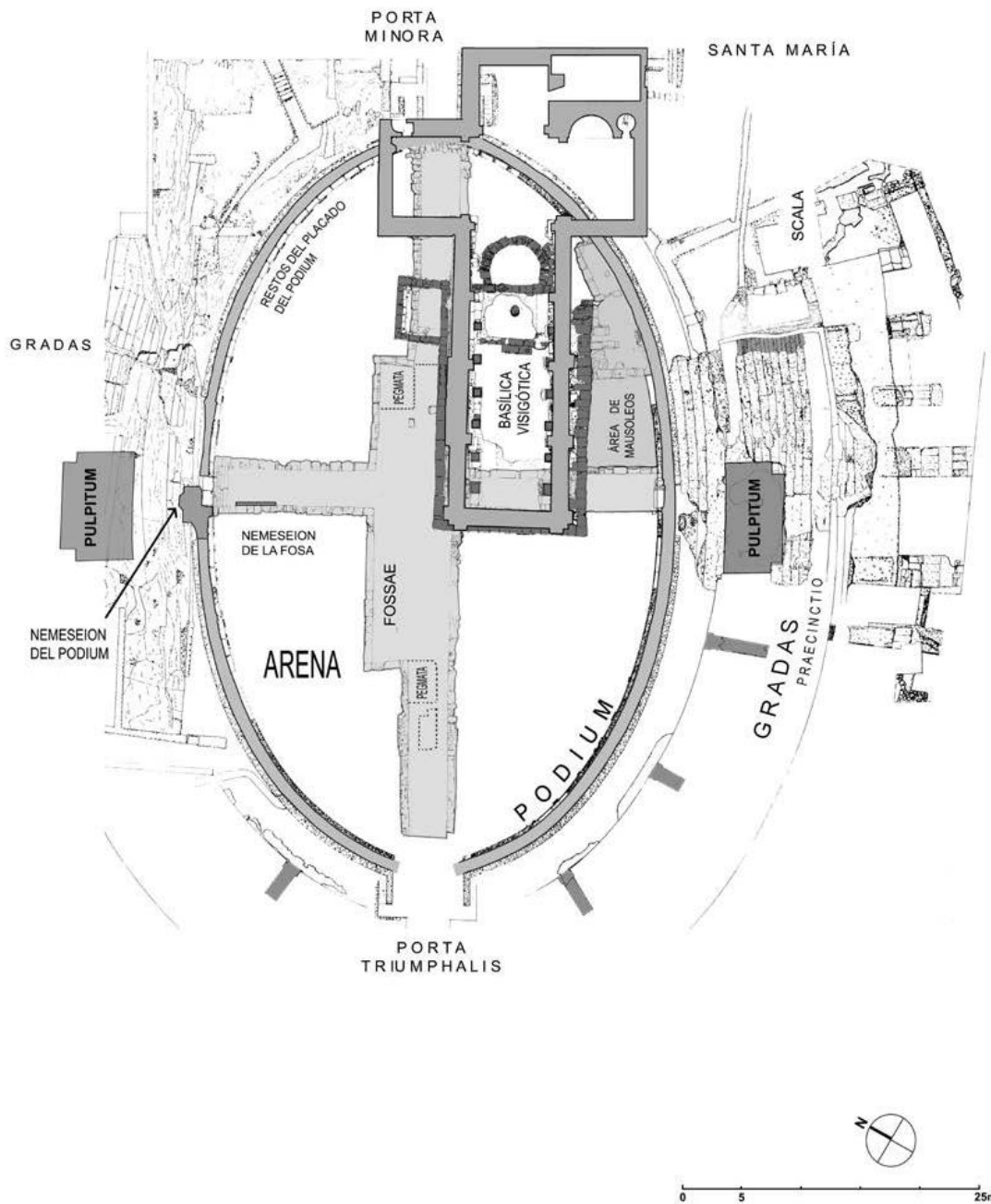

Una intervenció arqueològica va documentar a l'interior de l'arena de l'antic circ romà aquesta peça datada durant la segona meitat del segle XII. A partir de l'estudi de la peça i el context topogràfic en que es va trobar plantegem la seva adscripció amb el temple de San Salvador. A) Fragment amb representació d'un personatge alat identificat amb sant Mateu i un lleó, Sant Marc, fotografia procedent de CATALUNYA ROMÀNICA 1995; B) restitució hipotètica de la peça al tetramorf del que considerem que hi formava part; C) Restitució hipotètica de la façana de Sant Salvador d'El Corral amb la peça restituïda al timpà de la porta. Publicat a GUIDI 2012a.

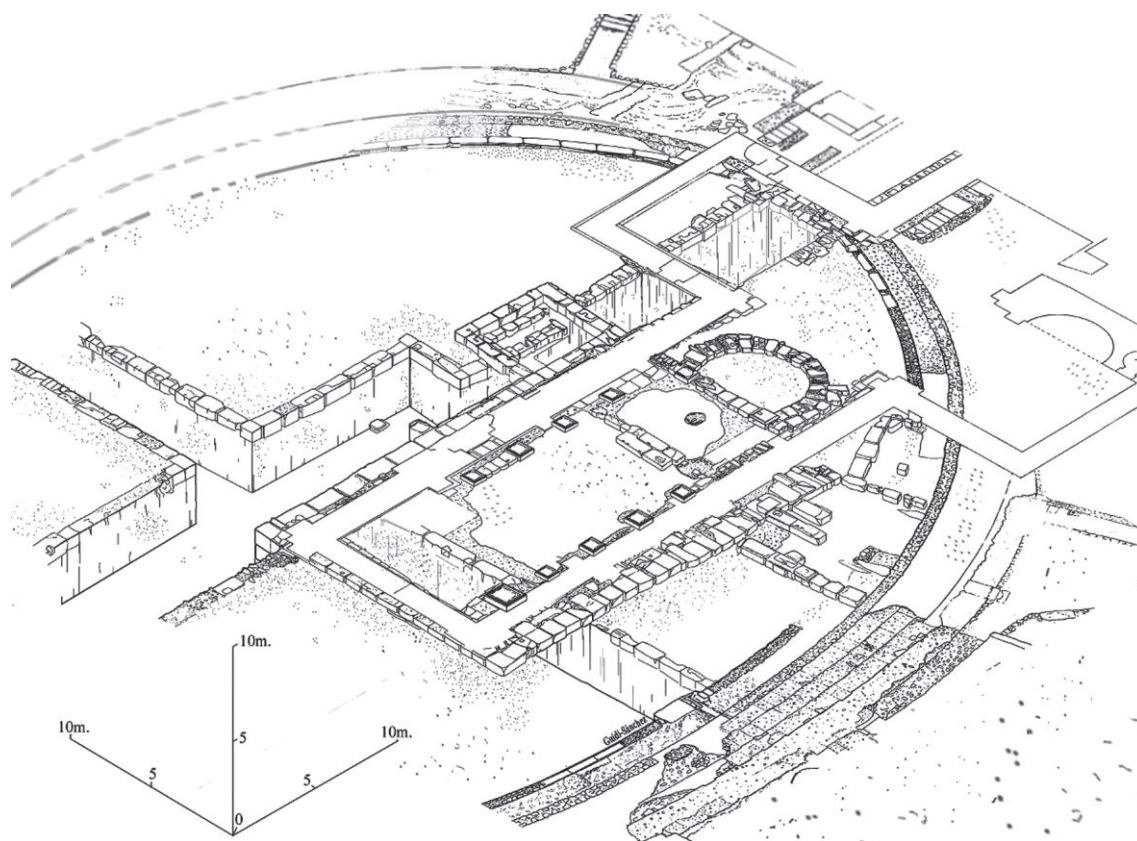

José Javier Guidi Sánchez

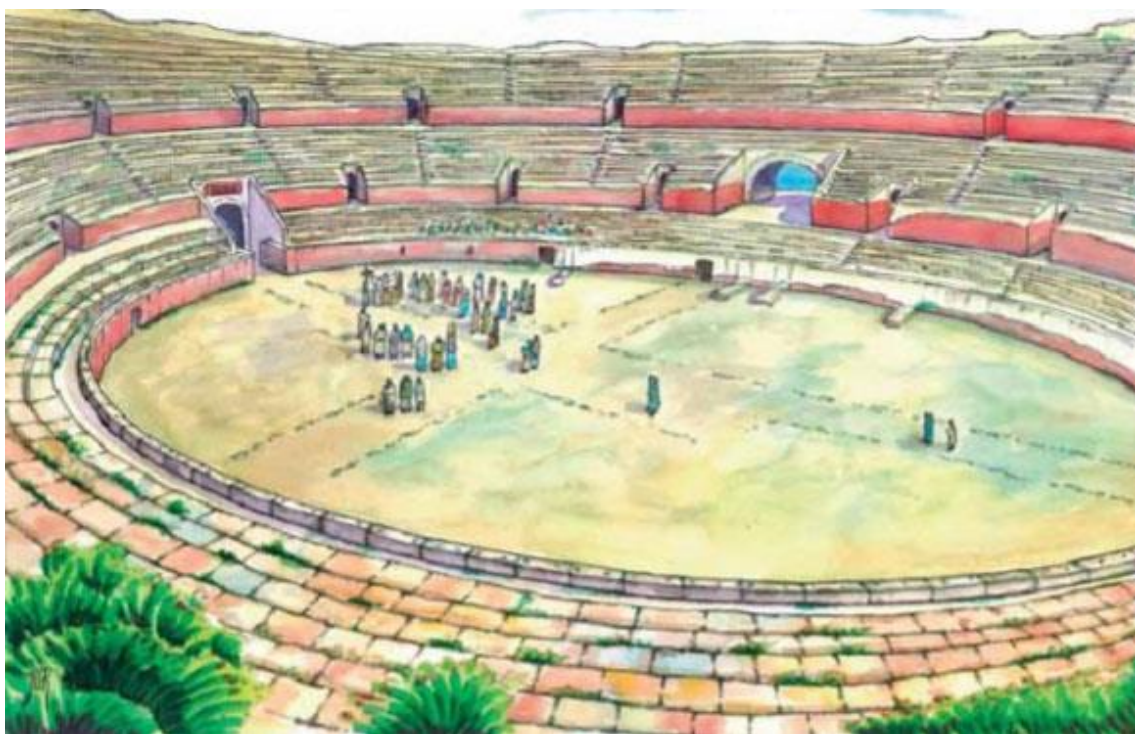
Reconstrucció del primer nucli feudal de Tarragona (finals del segle XII) reutilitzant les antigues estructures monumentals arquitectòniques romanes i visigodes. Dibuix de l'autor.

Planta de les restes conservades de l'Amfiteatre amb la denominació de cadascuna de les seves parts. Sobre l'edifici d'espectacles romà es va construir, primer, una basílica visigòtica (gris fosc), i després, l'església romànica de Santa Maria del Miracle. TARRACO. ARQUITECTURA Y URBANISMO 2015: 220.

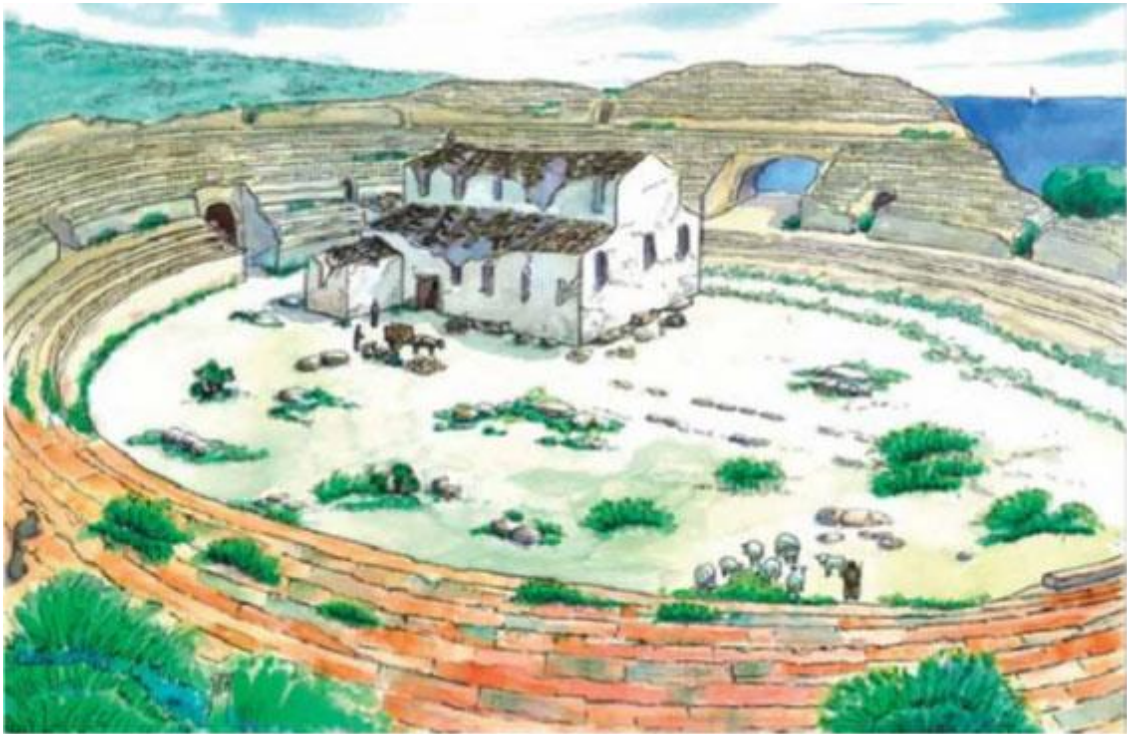

Restos arqueològics de la basílica visigòtica i la iglesia medieval del anfiteatro. Dibuix de l'autor. A partir de GUIDI 2010b.

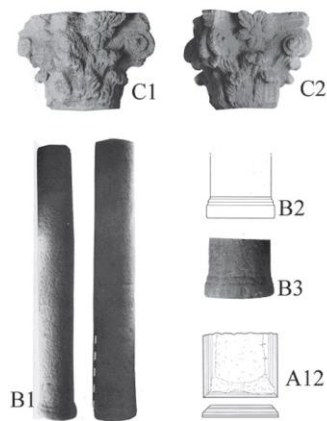
A dalt, reconstrucció didàctica de l'amfiteatre de Tarragona i el culte als màrtirs durant els segles III-V d.C. A baix, reconstrucció de la basílica visigoda (segle VI d.C.) edificada per commemorar el martiri. Estret de del catàleg de l'exposició *Amphitheatrum, memoria martyrium et ecclesia. Les intervencions arqueològiques a l'amfiteatre de Tarragona (2009-2012)*, any 2013. Tarragona. Dibuixos de Jordi-Lluís Rovira Canyelles.

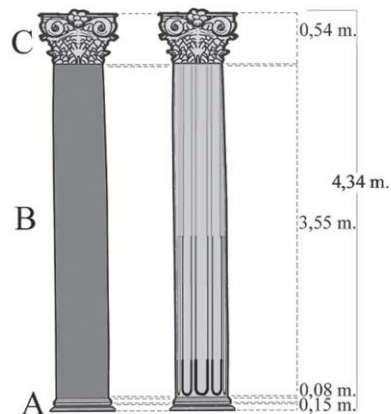

A dalt, reconstrucció hipotètica de l'estat de l'església visigoda i l'amfiteatre durant l'alta edat mitjana. A baix, dibuix didàctic de l'església romànica de Santa Maria del Miracle, bastida al segle XII. Estret de del catàleg de l'exposició *Amphitheatrum, memoria martyrium et ecclesia. Les intervencions arqueològiques a l'amfiteatre de Tarragona (2009-2012)*, any 2013. Tarragona. Dibuixos de Jordi-Lluís Rovira Canyelles.

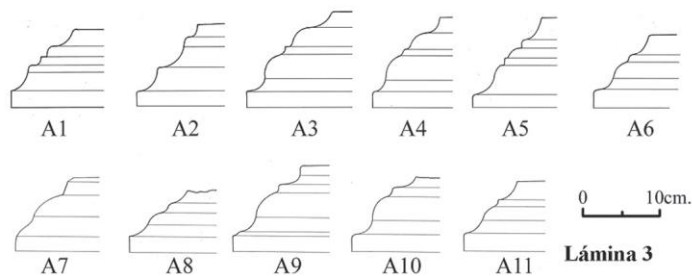

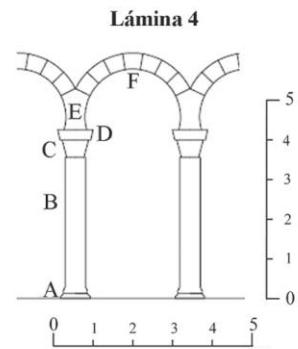
Làmina 1

Làmina 2

Làmina 3

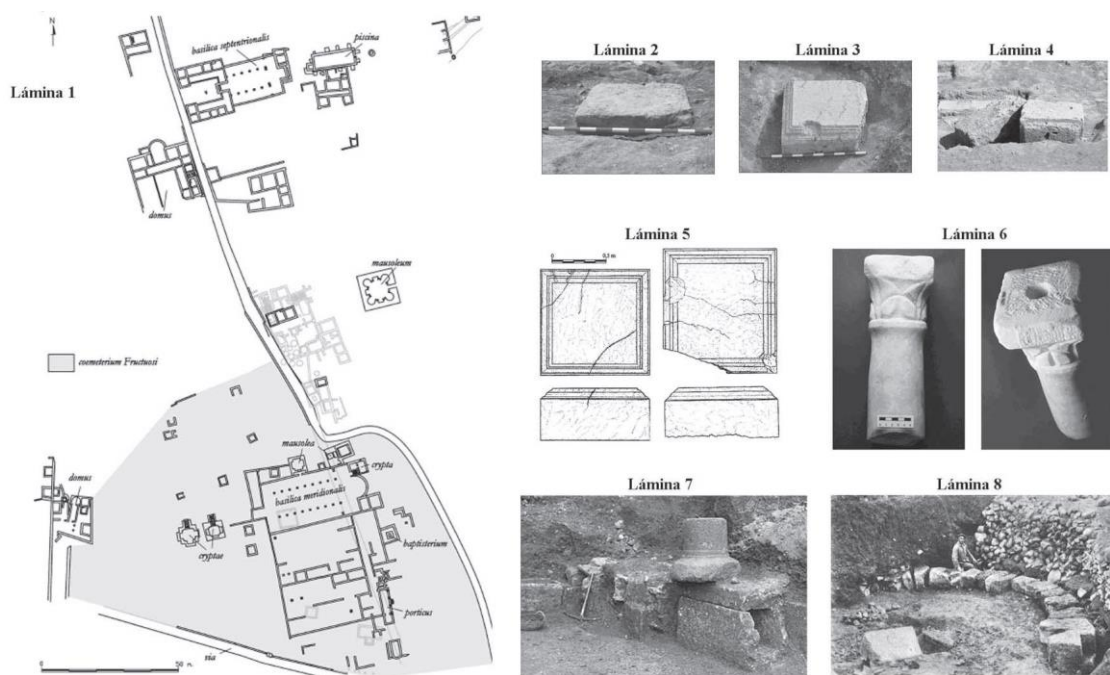

Làmina 4

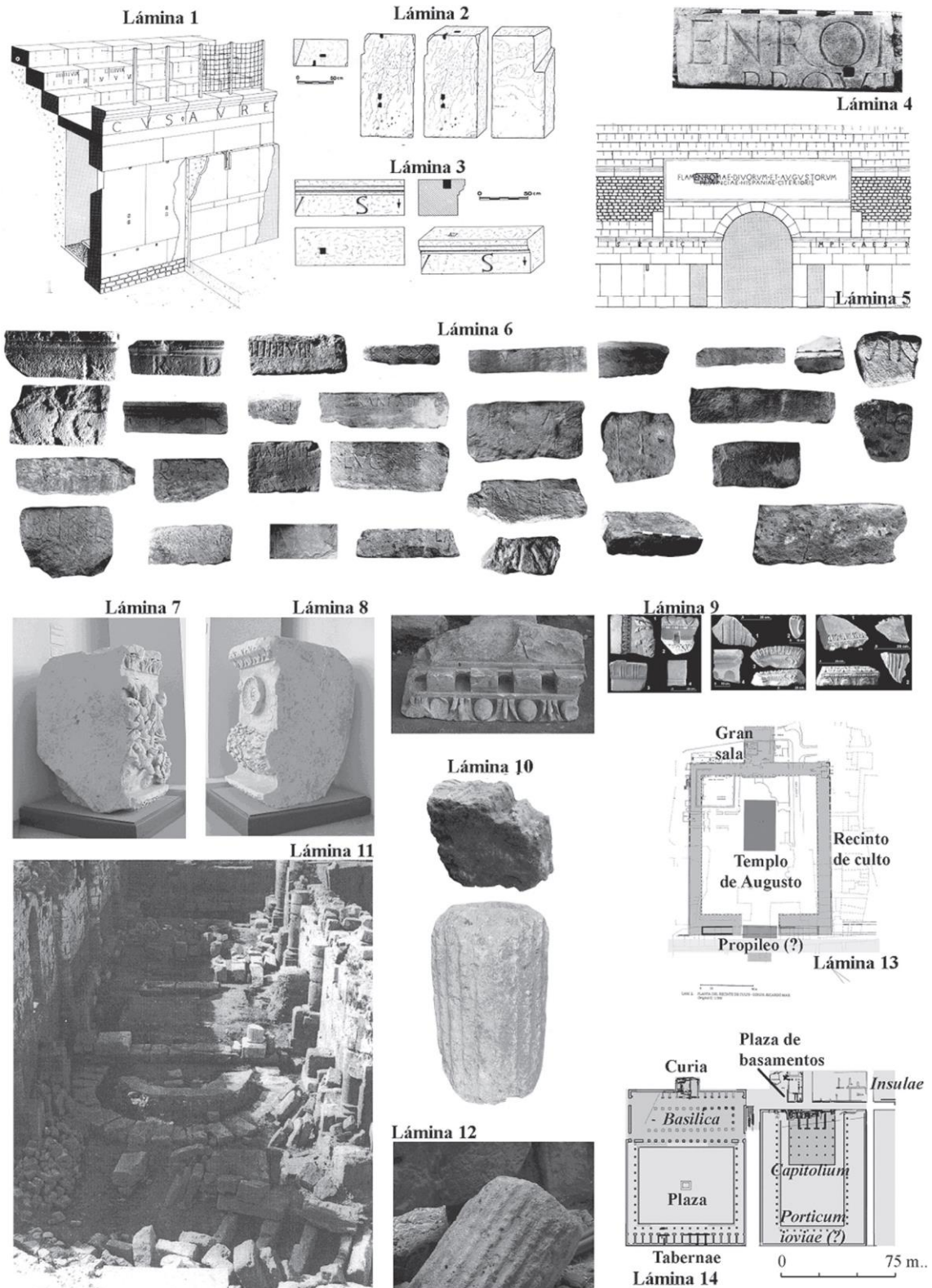

Làmina 5

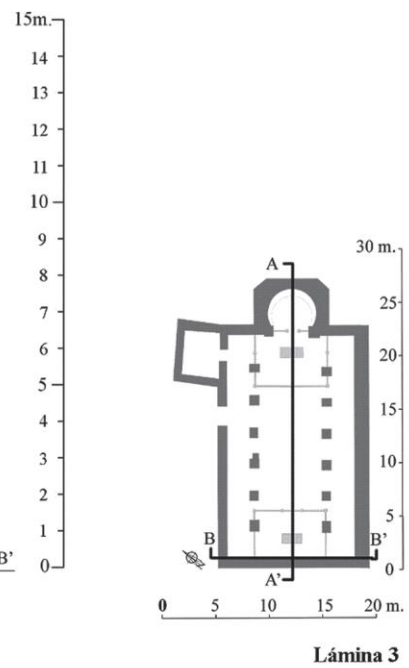
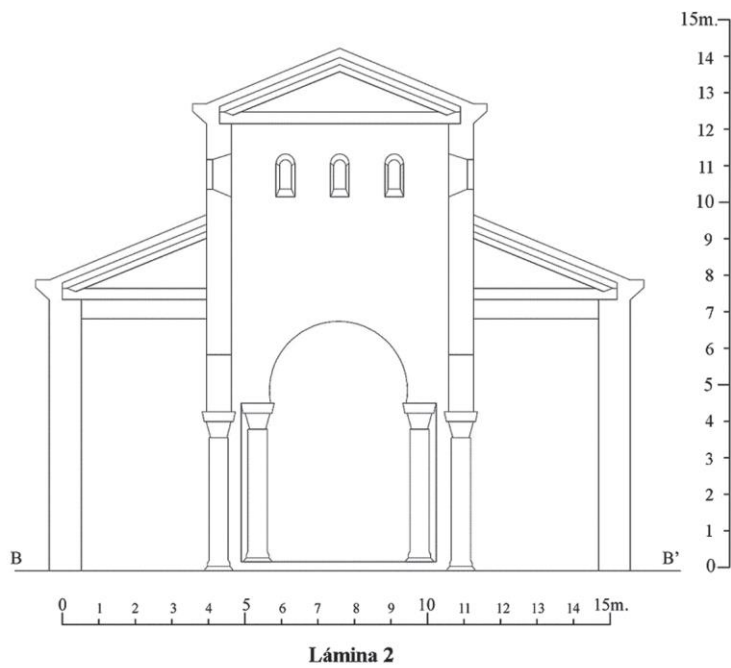
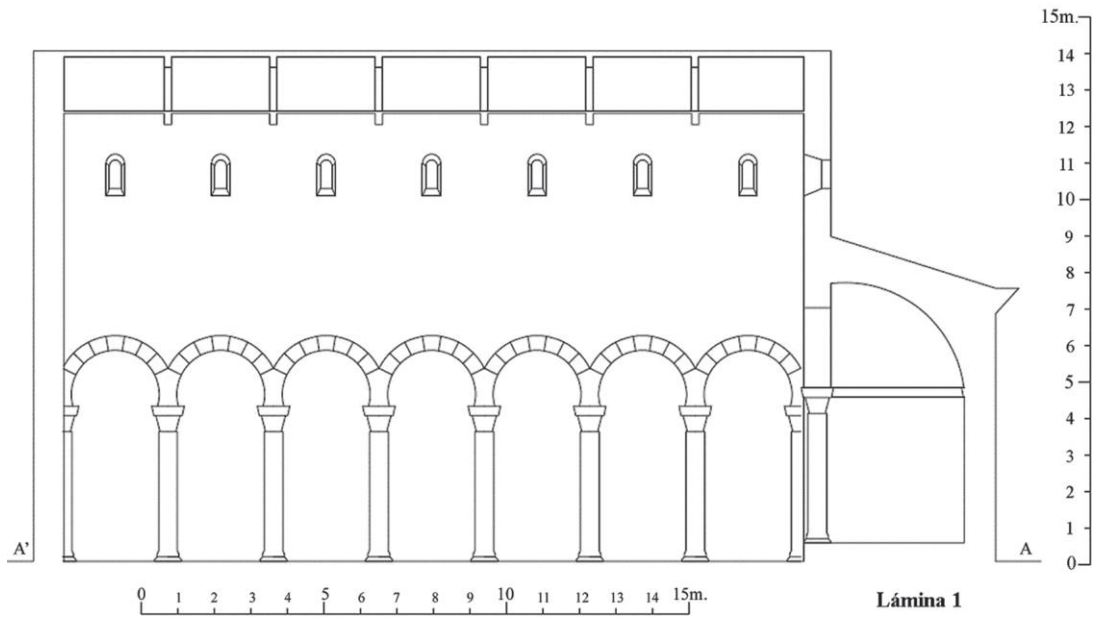
Làmina 1. Materials (capitells corintis, fusts i bases de columnes, de la basílica de l'amfiteatre de Tarragona a partir de les troballes arqueològiques documentades pel TED'A 1990. Làmina 2. Restitució realitzada per l'autor de l'alçat de les columnes de la basílica visigòtica. Làmina 3. Pedestals romans transformats en les bases de sustentació de les columnes, a partir de TED'A 1995. Làmina 4. Restitució dels alçats dels arcs de ferradura de la basílica visigòtica de l'amfiteatre. Làmina 5. Dovelles documentades per Th. Hauschild en les intervencions arqueològiques realitzades en l'àrea darrere el absis de la catedral romànica de Tarragona. A partir de GUIDI 2010b.

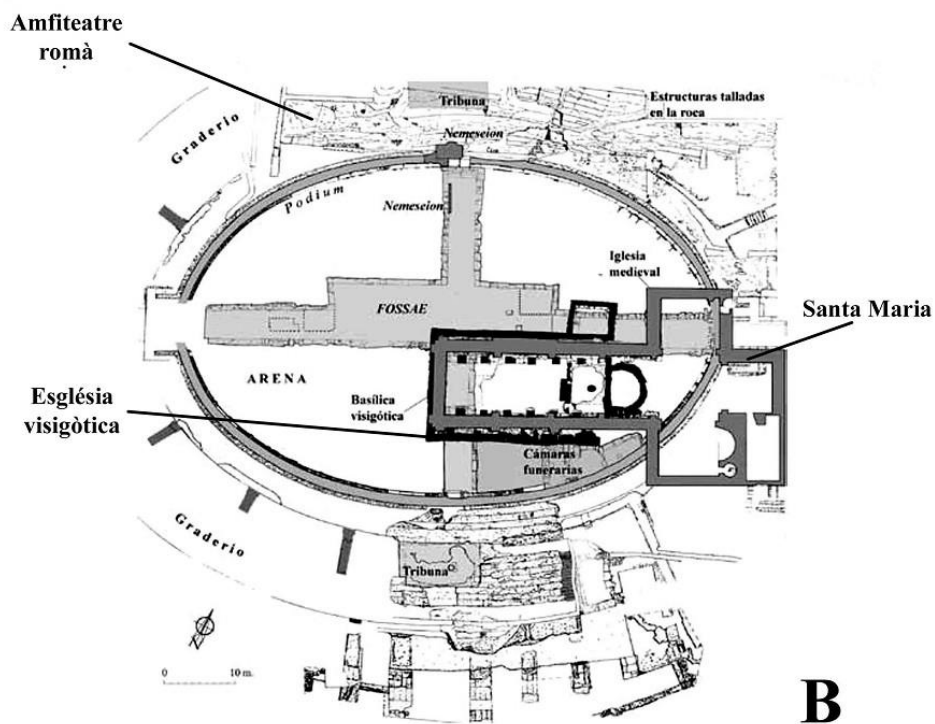
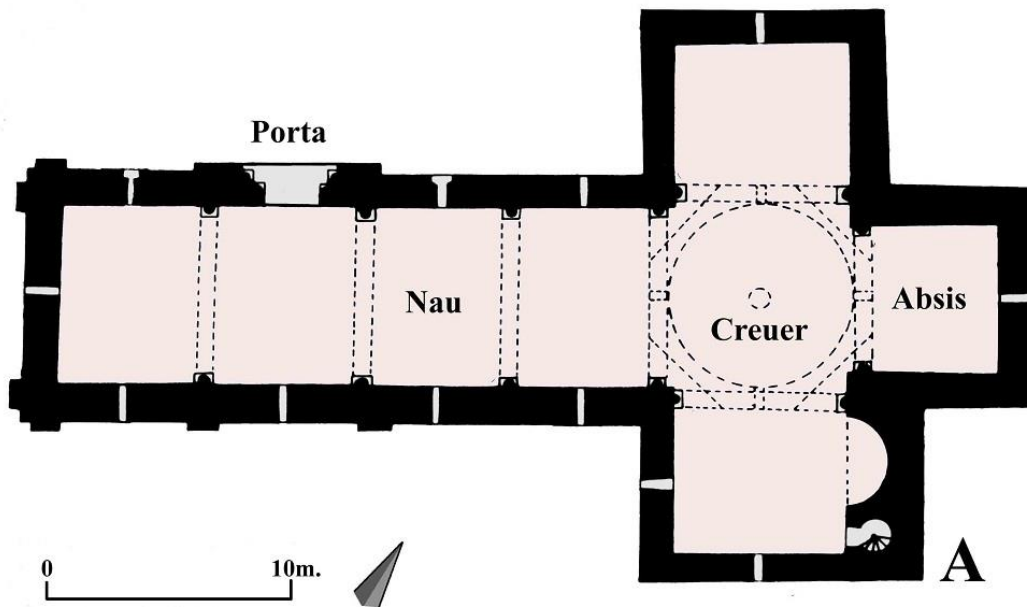
Làmina 1. Planta del suburbi amb els edificis basilicals i la necròpolis del Francolí a partir dels treballs de Jordi López. Làmina 2-8. Material romà reutilitzat en la construcció dels edificis postclàssics del suburbi del Francolí. Fotografies de J.López. A partir de GUIDI 2010b. Elements de decoració arquitectònica del *santuarium* i *chorus* de la basílica visigòtica de l'amfiteatre. A partir de GUIDI 2010b.

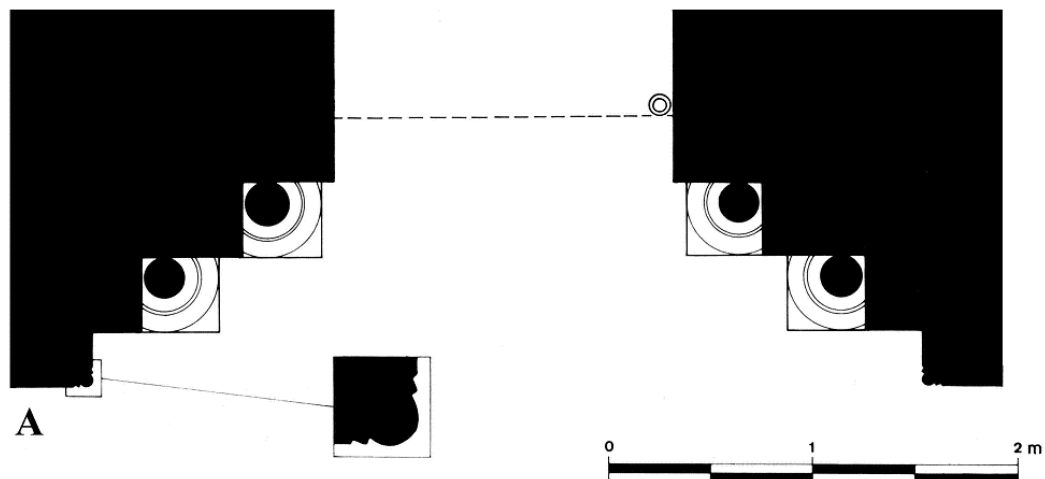
Material espoliat d'origen altimperial reutilitzat en la construcció de la basílica visigòtica de l'amfiteatre de Tarragona. Fotografies i dibuixos procedents de TED'A 1990. A partir de GUIDI 2010b.

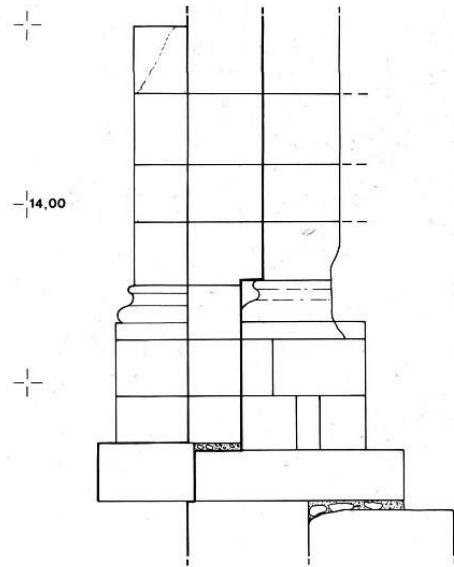
Làmina 1. Reconstrucció hipotètica de l'alçat de la basílica visigòtica de l'amfiteatre. Làmina 2. Reconstrucció de l'alçat frontal de la basílica. Làmina 3. Restitució de la planta de la basílica. A partir de GUIDI 2010b.

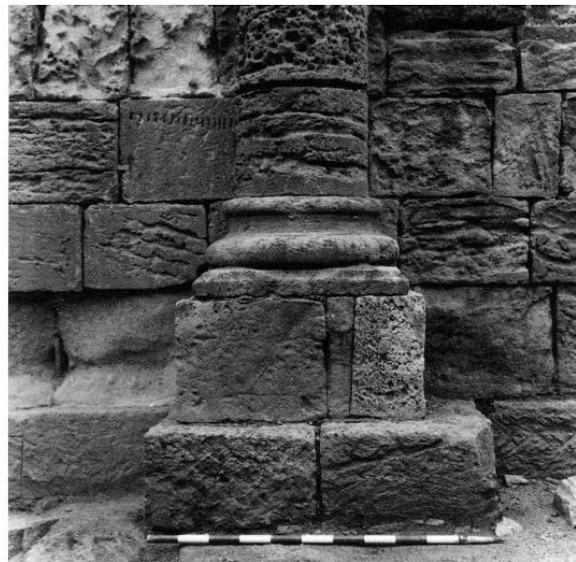
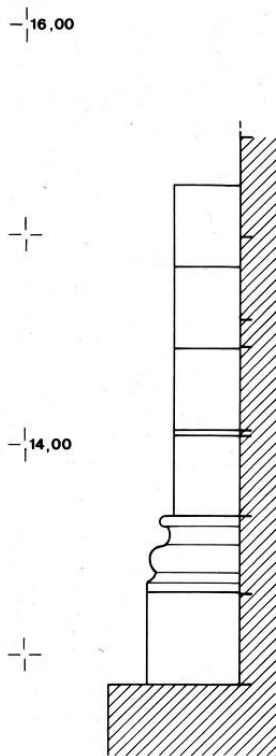
Santa Maria del Miracle. A) Restitució de la planta de l'edifici romànic de Santa Maria del Miracle, dibuix de l'autor a partir de Catalunya ROMÀNICA 1995: 184 i TED'A 1990. B) Inserció topogràfica de l'església en el conjunt de l'amfiteatre romà i el temple precedent visigòtic, dibuix de l'autor. Publicat a GUIDI 2012a.

Elements de decoració arquitectònica de la portada de Santa Maria del Miracle. A) Secció i reconstrucció de la portada de l'església, B) Bases de les columnes de la portada d'accés al temple, C) Detall de la decoració de boet que emmarcava la portada i D) Detall de la motllura toral de les arquivoltes de la portada. Fotografies procedents de TED'A 1990: 274.

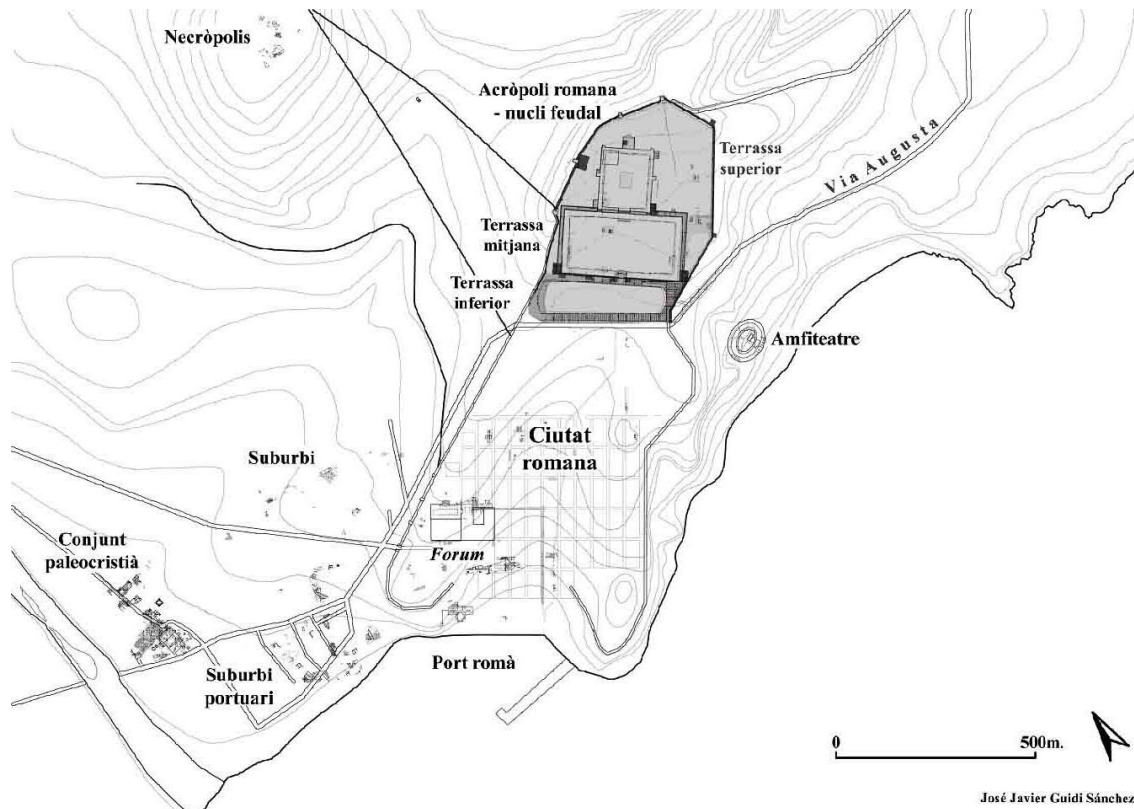

A

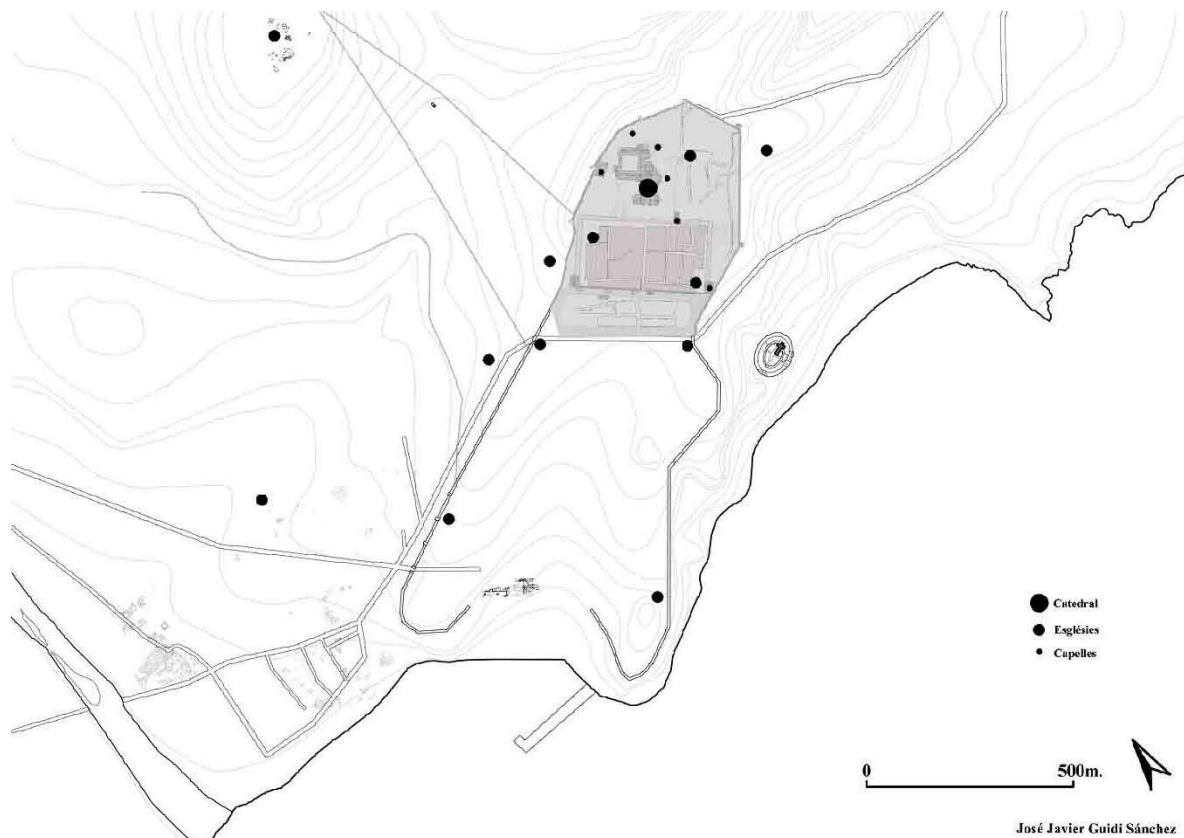

B

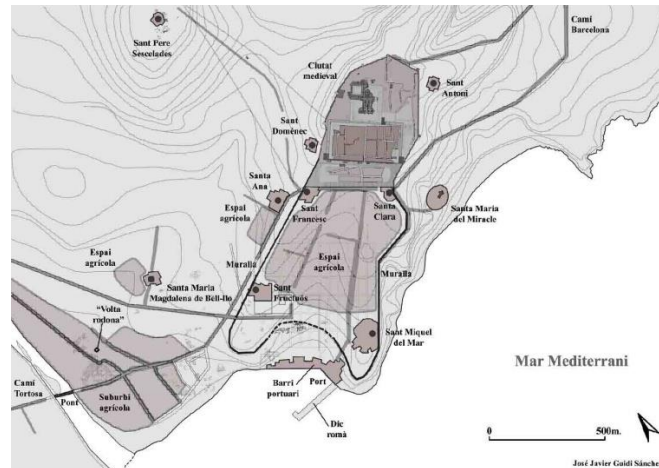
Detalls de l'interior de la nau principal de Santa Maria del Miracle; A) Detall i alçat de les columnes adossades del creuer, B) Detall i alçat de la columna adossada de la nau principal. Dibuixos i fotografies procedents del TED'A 1990: 271.
Conocer a nadie jeje

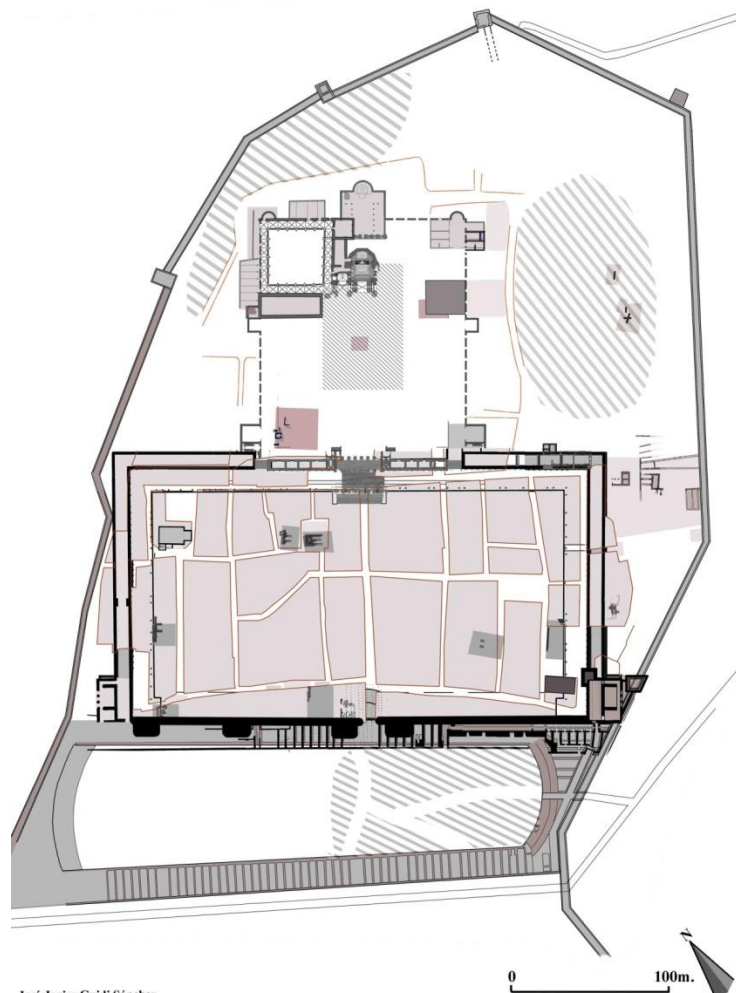
Principals trets de la ciutat de la Tàrraco romana amb l'àrea que allotjaria el primer nucli feudal de Tarragona. Dibuix de l'autor. Publicat a GUIDI 2012a.

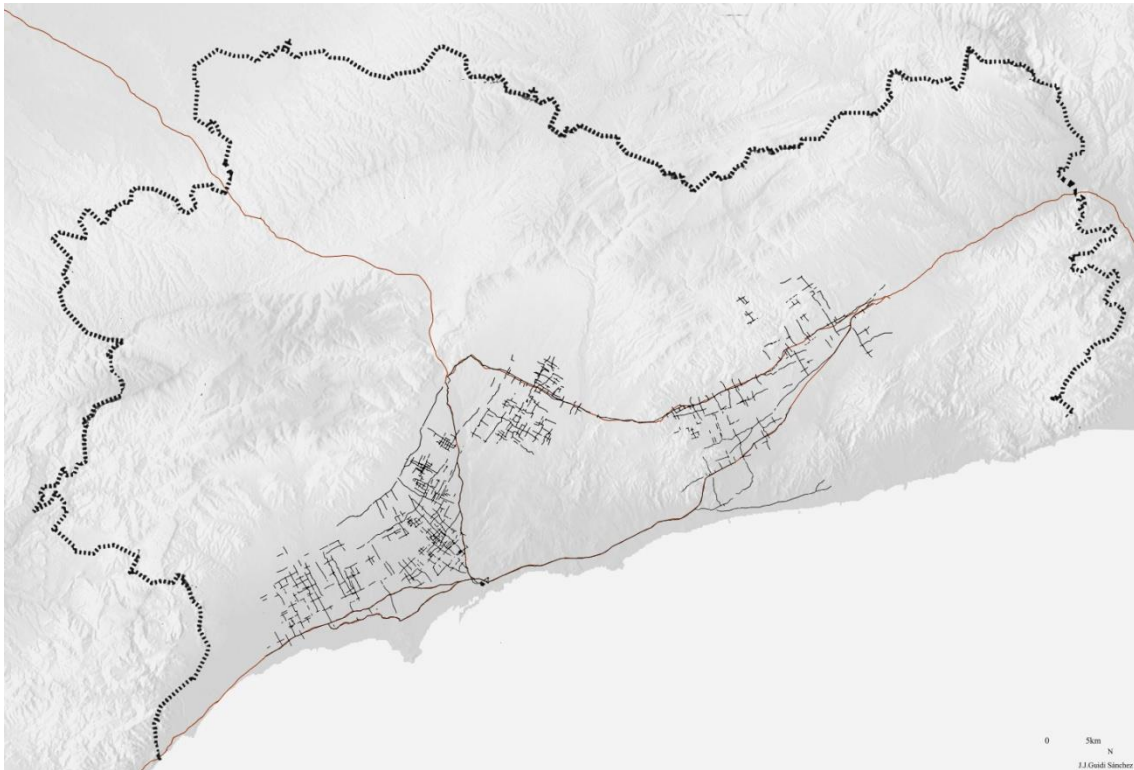
Esglésies i capelles a Tarragona i les seus suburbis durant l'edat mitjana. Dibuix de l'autor. Publicat a GUIDI 2012a.

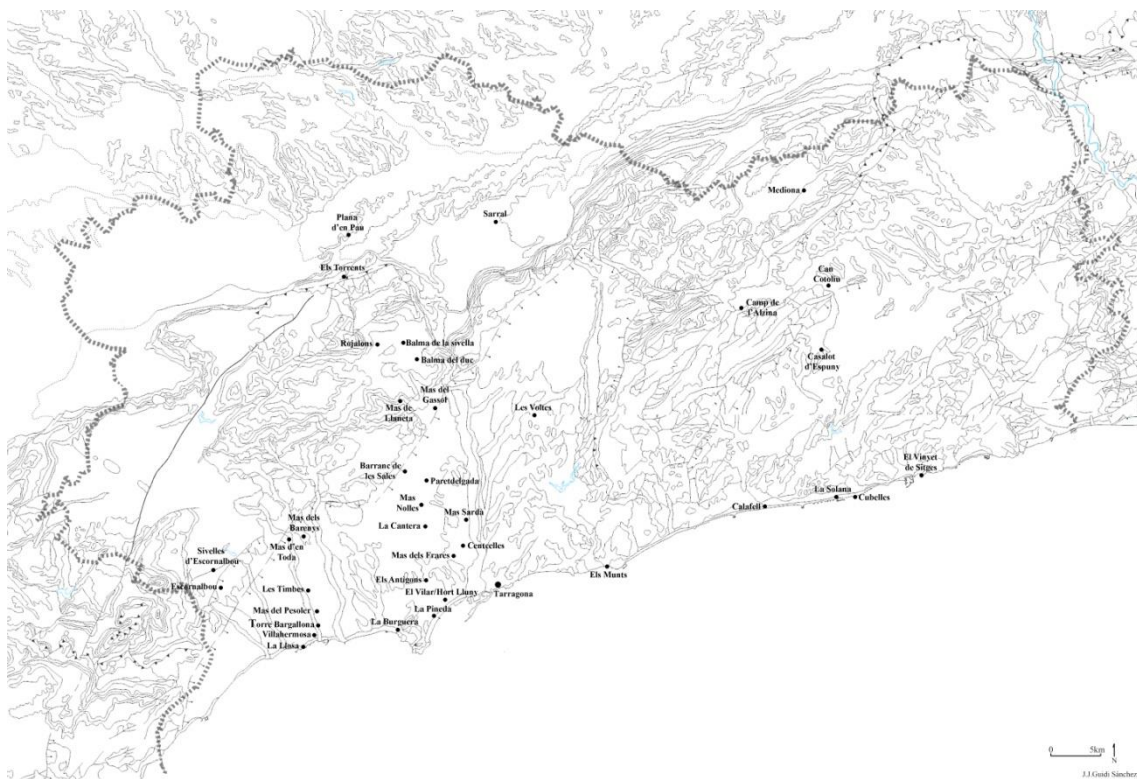
Principals trets urbanístics i esglésies del segle XIII d.C.
Dibuix de l'autor. Publicat a GUIDI 2012a.

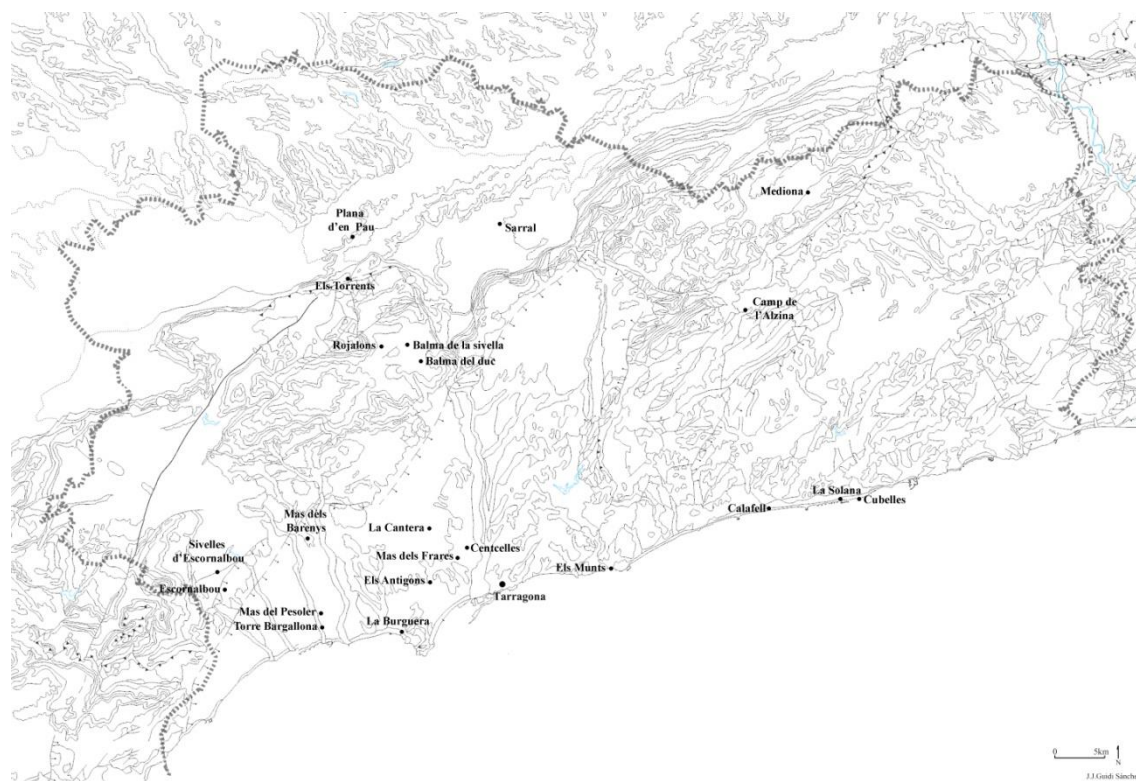
Reconstrucció del primer nucli feudal de Tarragona (finals del segle XII)
reutilitzant les antigues estructures monumentals arquitectòniques
romanes i visigodes. Dibuix de l'autor.

Delimitació territorial de l'ager Tarraconensis en època alt-imperial amb les principals vies de comunicació (Via Augusta, Via Tàrraco-Saragossa...) amb el tramat de centuriacions i parcel·lacions d'origen romà. Dibuix de l'autor.

Delimitació del territori de l'ager Tarraconensis depenent de la ciutat de Tàrraco i principals jaciments arqueològics documentats amb una intensa ocupació al segle VI d.C. Dibuix de l'autor.

Delimitació del territori de l'ager *Tarraconensis* depenent de la ciutat de Tàrraco i principals jaciments arqueològics documentats amb una intensa ocupació al segle VII d.C. Dibuix de l'autor.

Vista aèrea de la necròpolis visigòtica de Els Munts (Altafulla). Fotografia estreta de CHAVARRÍA 2001.

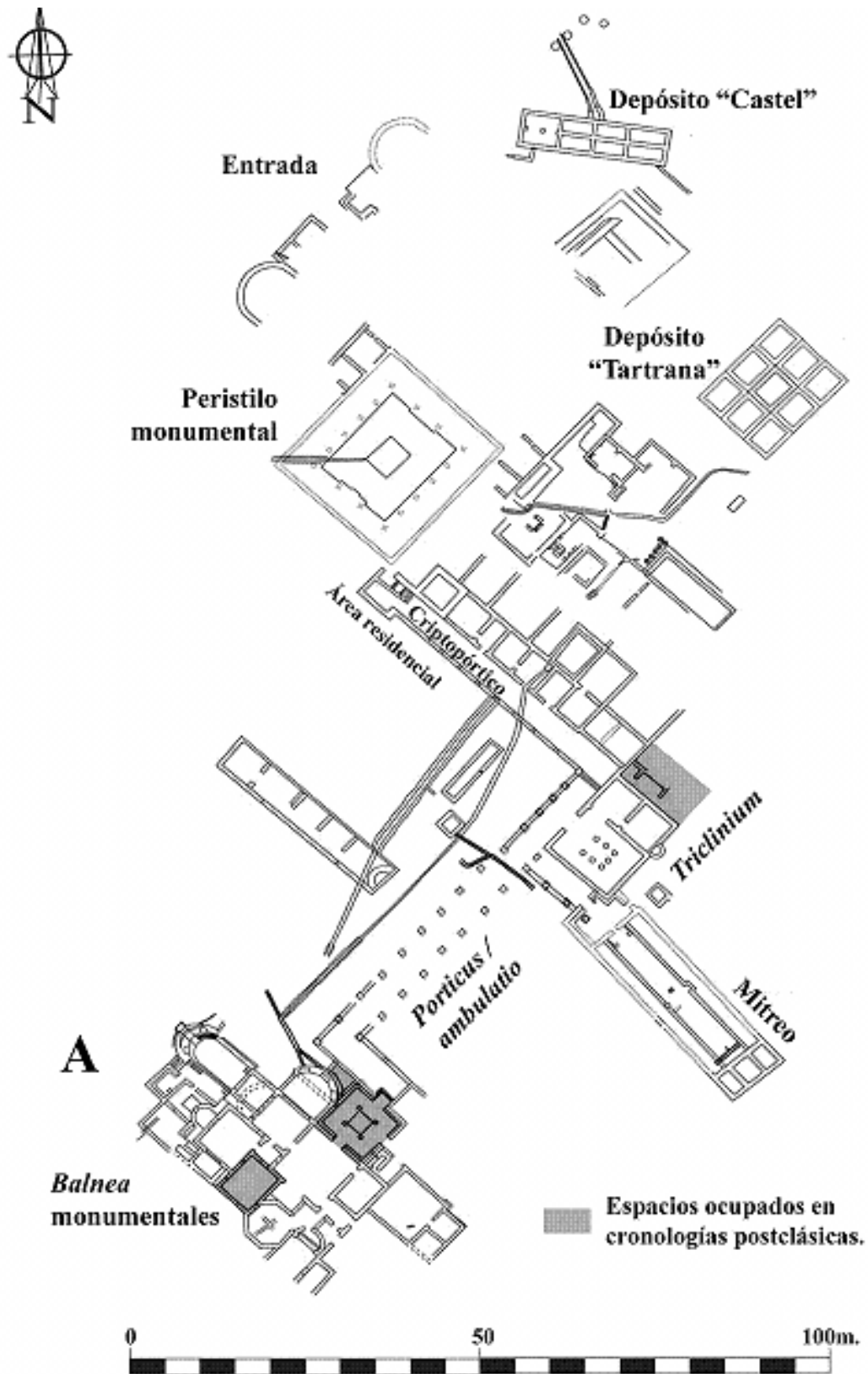

B

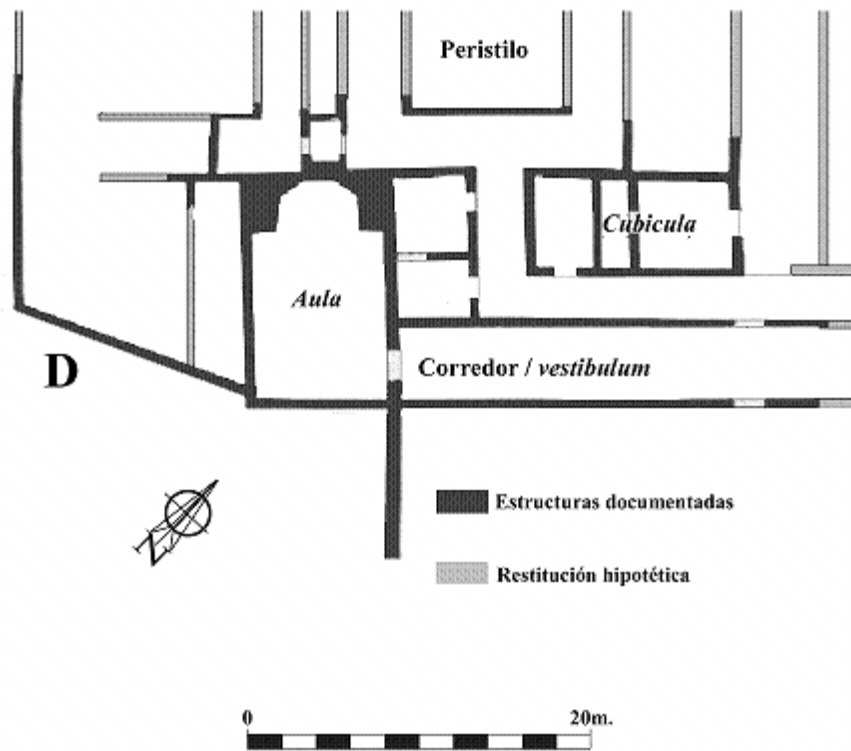

C

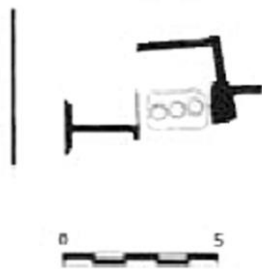
Capitells de pilastres d'època tardorromana (s. V d.C. *grosso modo*) localitzats a la vil·la romana de Els Munts (Altafulla). Aquestes peces mostren la monumentalització de la vil·la en época postclàssica.

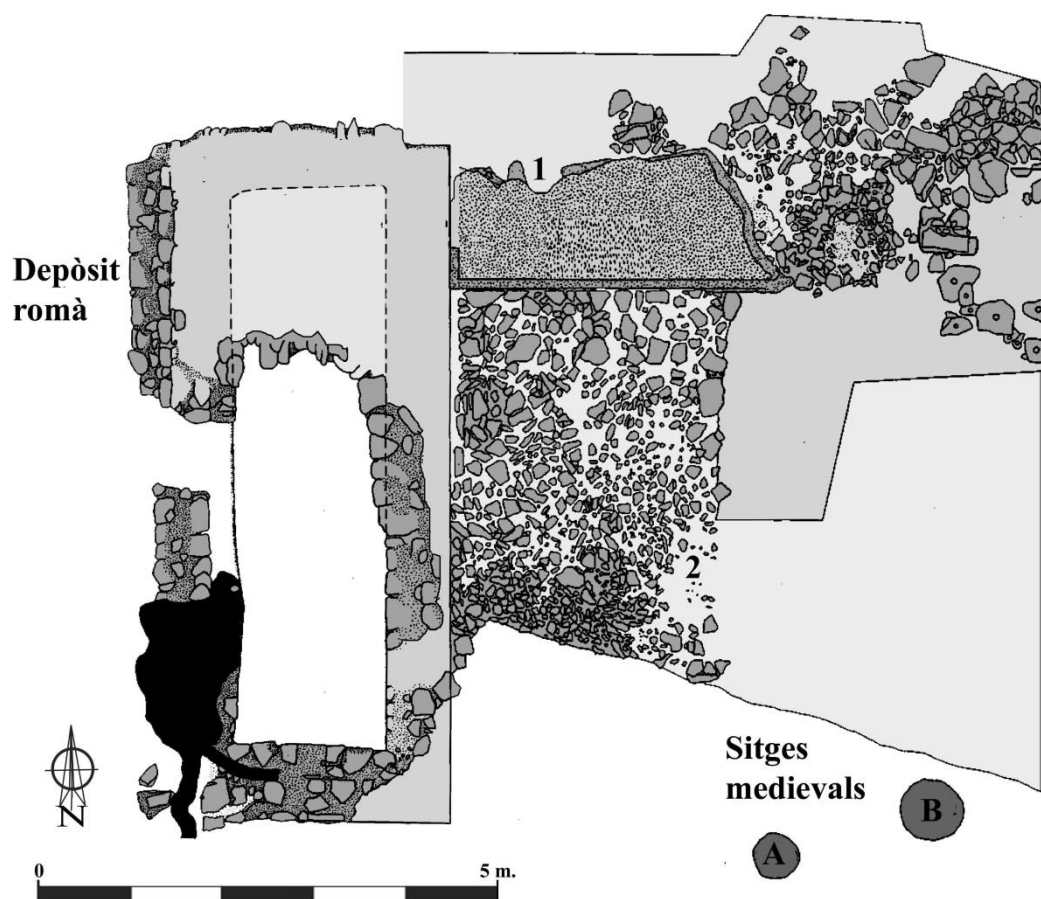
La vil·la romana de Els Munts (Altafulla). En gris obscur les àrees reutilitzades en l'època postclàssica. Dibuix estret de CHAVARRIA 2001 amb modificacions de l'autor.

Vil·la tardorromana de Darró (Vilanova i la Gertrú), un *palatium in rure* del s. V d.C. Volem destacar la construcció d'un gran aula. Dibuix de l'autor.

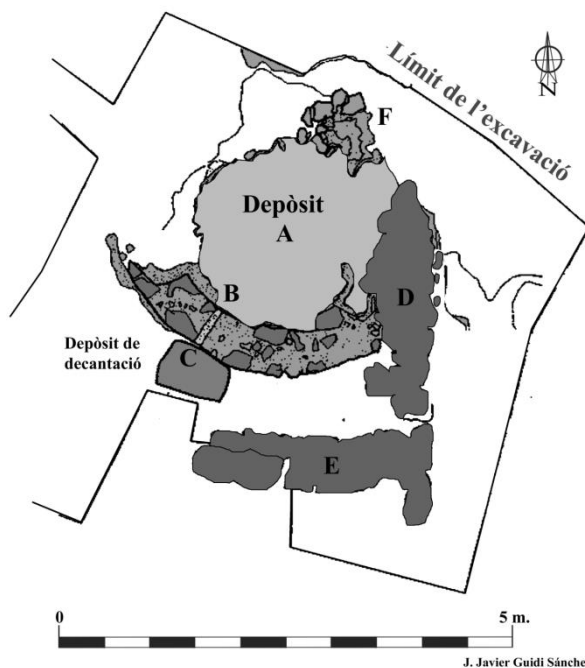

Vil·la de La Rectoria (Els Pacs) amb un *cubiculum* reaprofitat per l'edificació de tres *dolia*. CHAVARRÍA 2001.

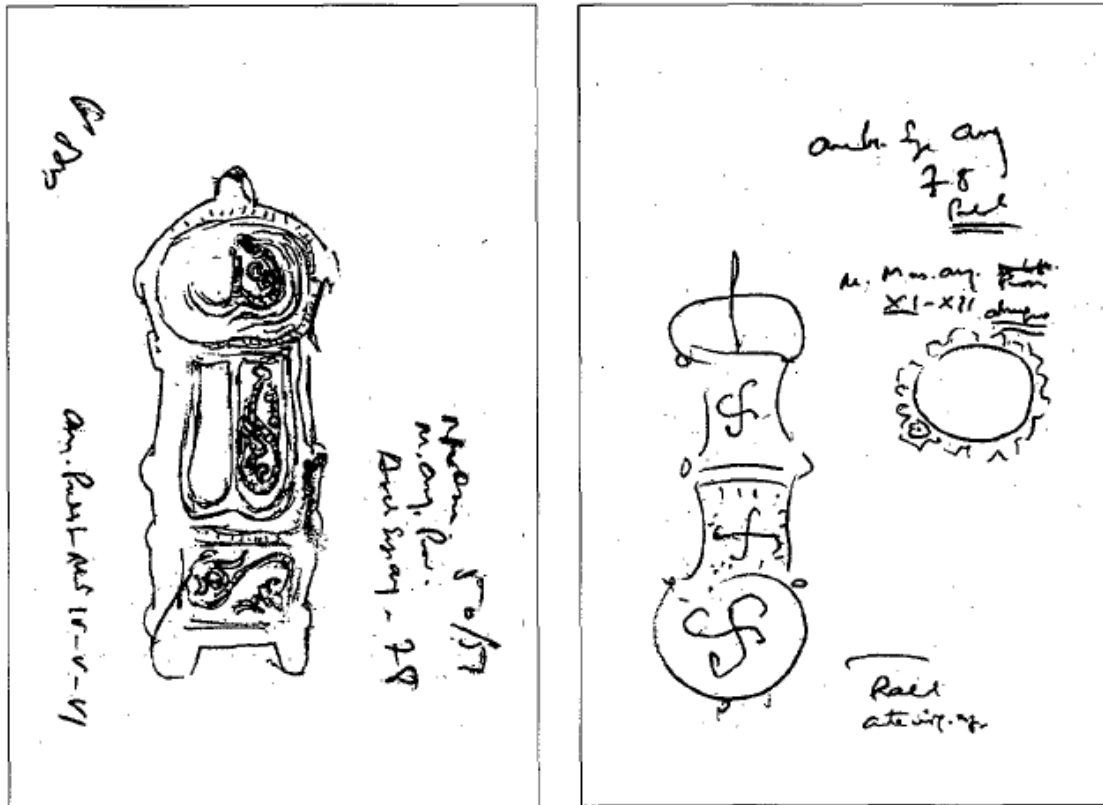
J. Javier Guidi Sánchez

Estructures del jaciment de El Garrofer de la Cisterna: depòsit o cisterna alt-imperial, paviment i estructures de producció i sitges medievals (A i B). Dibuix de l'autor a partir de la planimetria generada en les excavacions.

J. Javier Guidi Sánchez

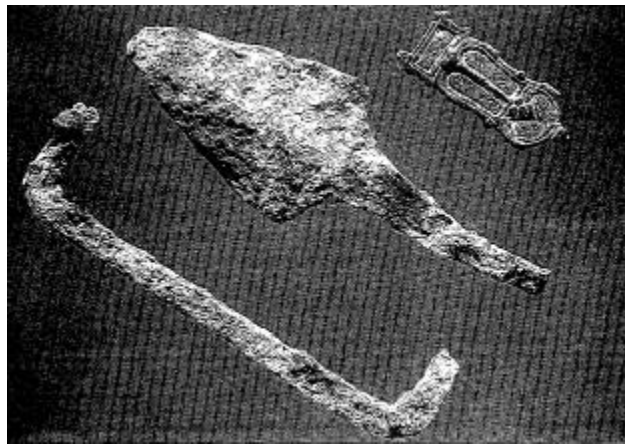
Depòsit medieval del jaciment de El Garrofer de la Cisterna. A: espai central del depòsit; B: canal de decantació; C: depòsit de decantació retallat a la roca. D i E: estructures d'enderroc. F: estructures indeterminades. Dibuix de l'autor a partir de les excavacions.

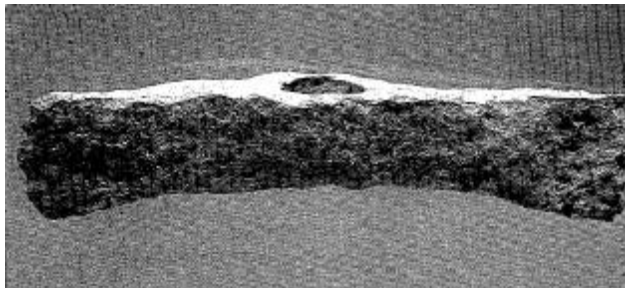
Croquis de Salvador Vilaseca des sivelles visigòtiques de Rojals i de Rojalons. Els dibuixos es van documentar a l'anvers i al revers d'un tros de paper reaprofitat el sobre d'una carta.

Sivella visigòtica (segle VII d.C.)
localitzada a Pla d'en Pau (Montblanc).

Objectes de ferro i sivella visigòtica (segle VII d.C.)
documentats a Pla d'en Pau (Montblanc).

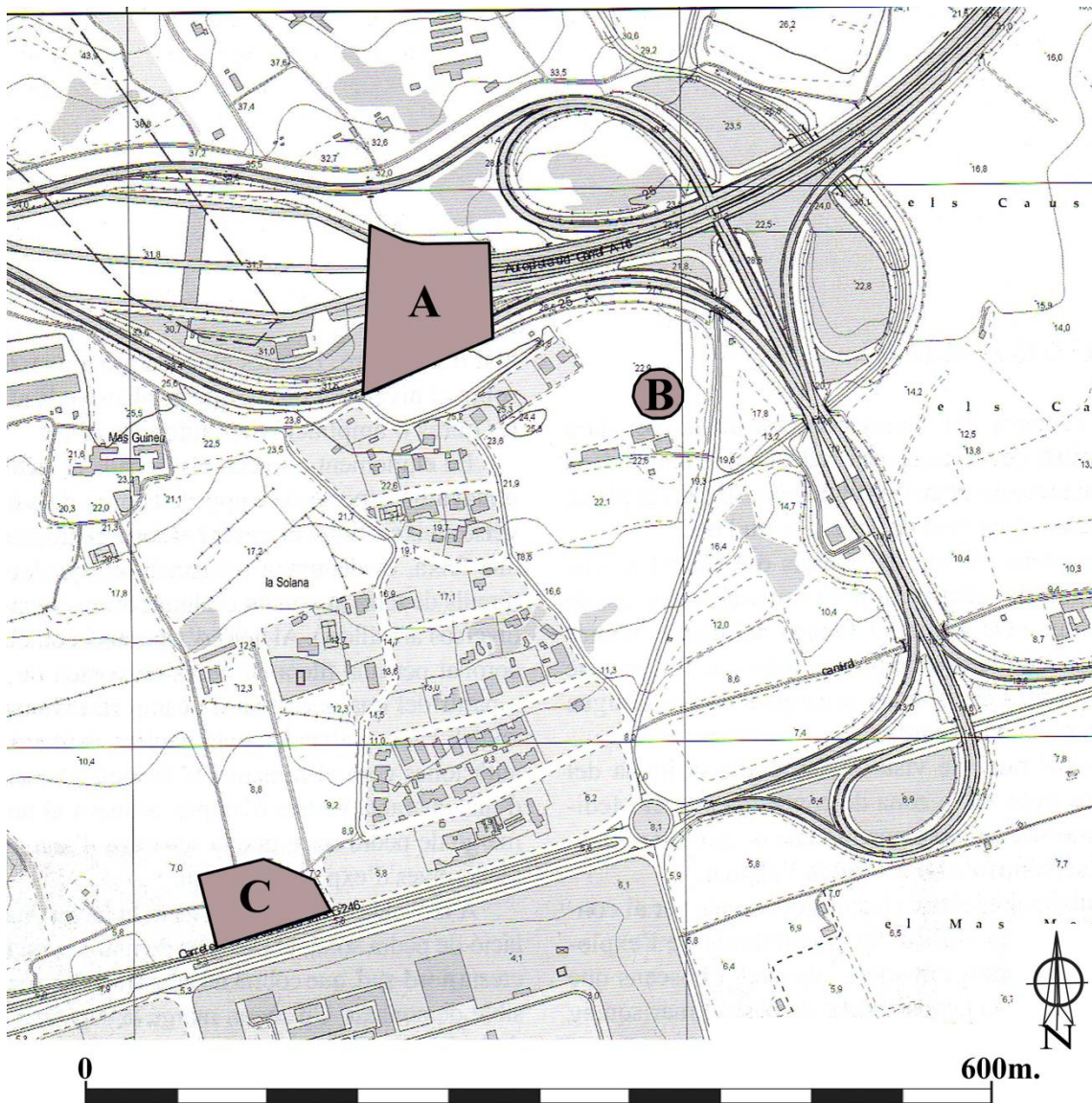
Destal de ferro localitzada a poca distància
del conjunt visigòtic de Pla d'en Pau (Montblanc).

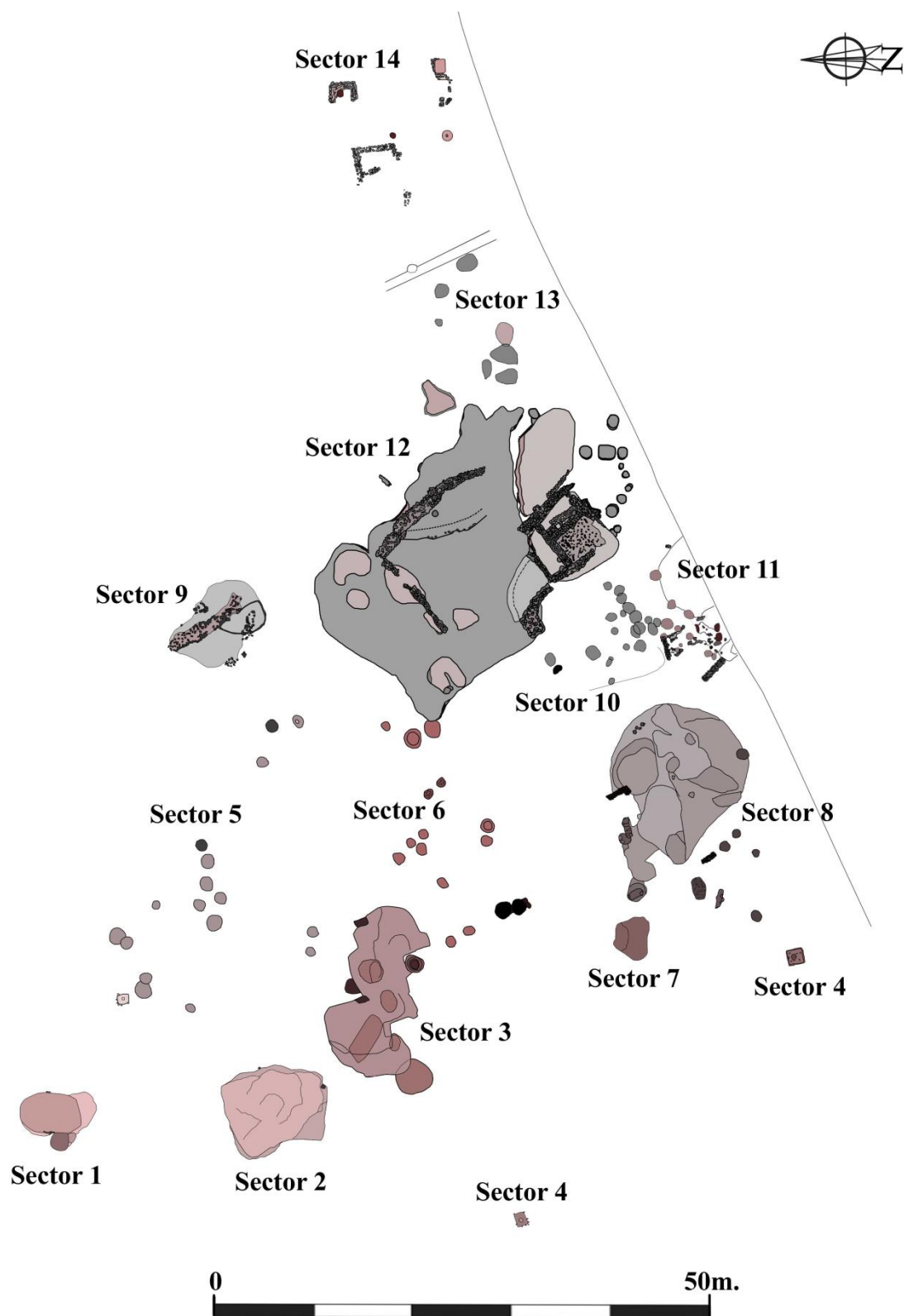
Balma de la Sivella (Montblanc). Fotografia: M. Corominas / E. Vilalta.

Tossal de les Venes (Montblanc). Fotografia: M. Corominas / E. Vilalta.

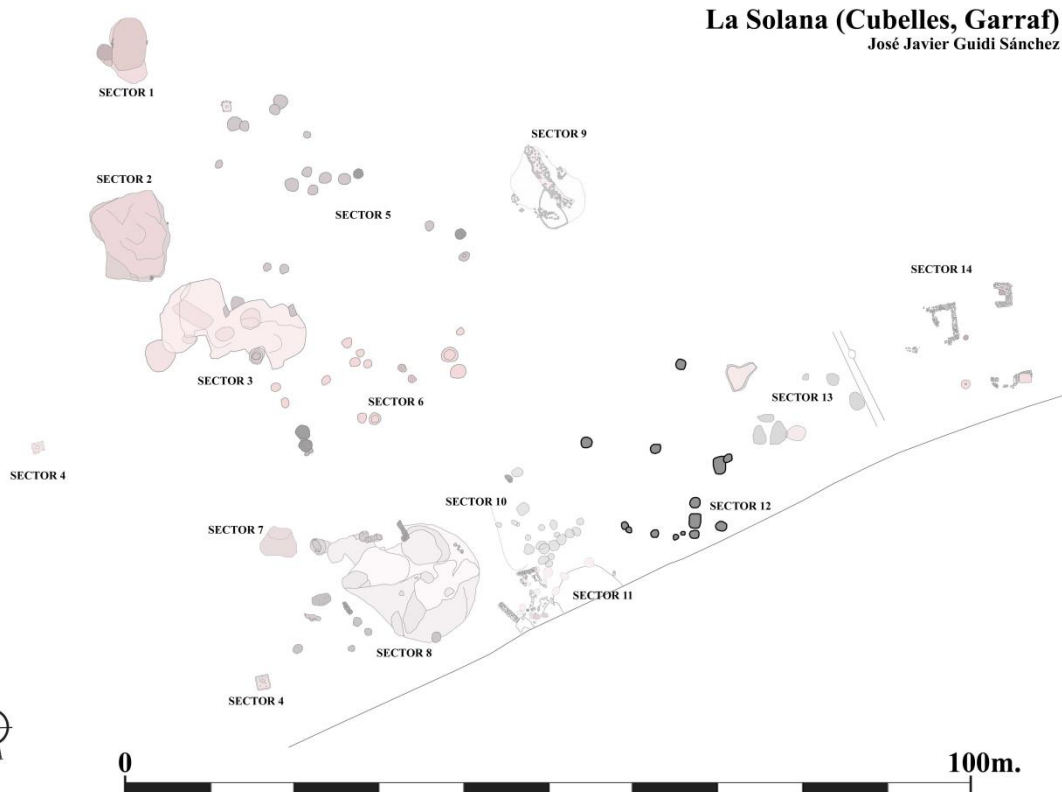

Espai on s'han documentat restes arqueològiques a l'entorn de La Solana i Cubelles. A: Excavació de l'assentament en 1996, B: Excavació necròpolis en 1960, C: Mas d'en Pedro. Dibuix de l'autor A partir de BARRASETAS 2007.

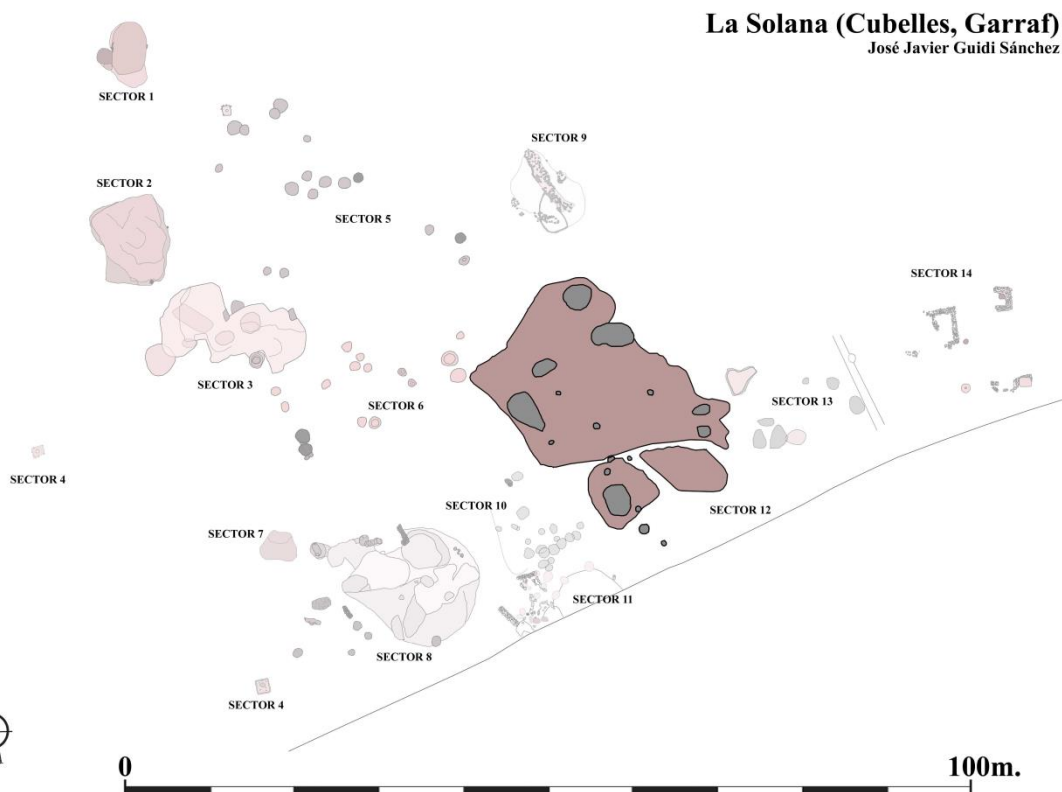

Planimetria del jaciment de La Solana (Cubelles) definit per els seus excavadors en 14 sectors. Dibuix de l'autor.

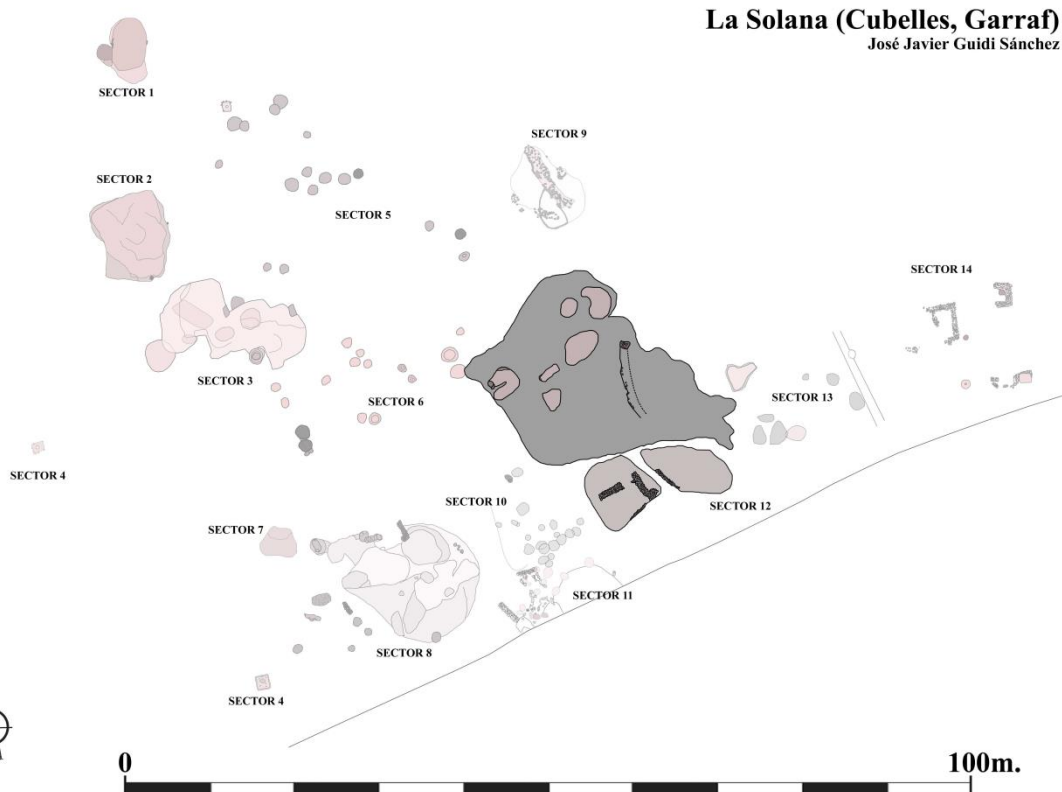
J.Javier Guidi-Sánchez

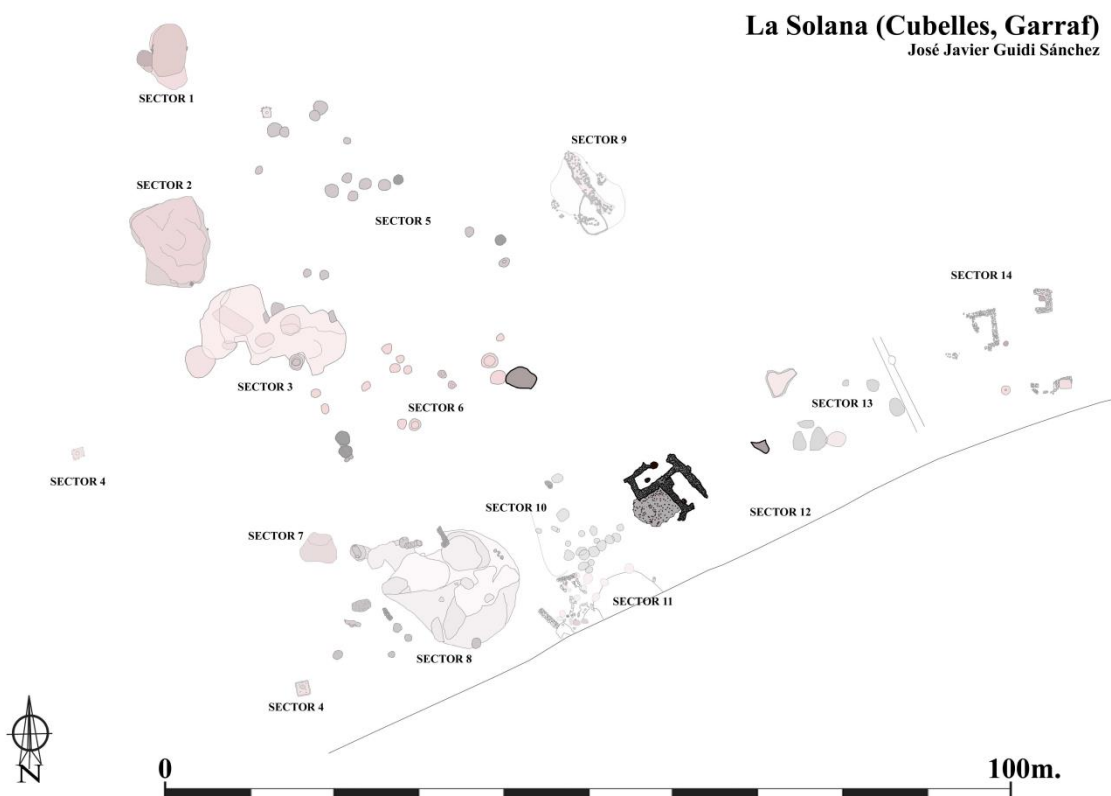
Jaciment de La Solana, Fase I corresponent al Sector 12. Dibuix de l'autor.

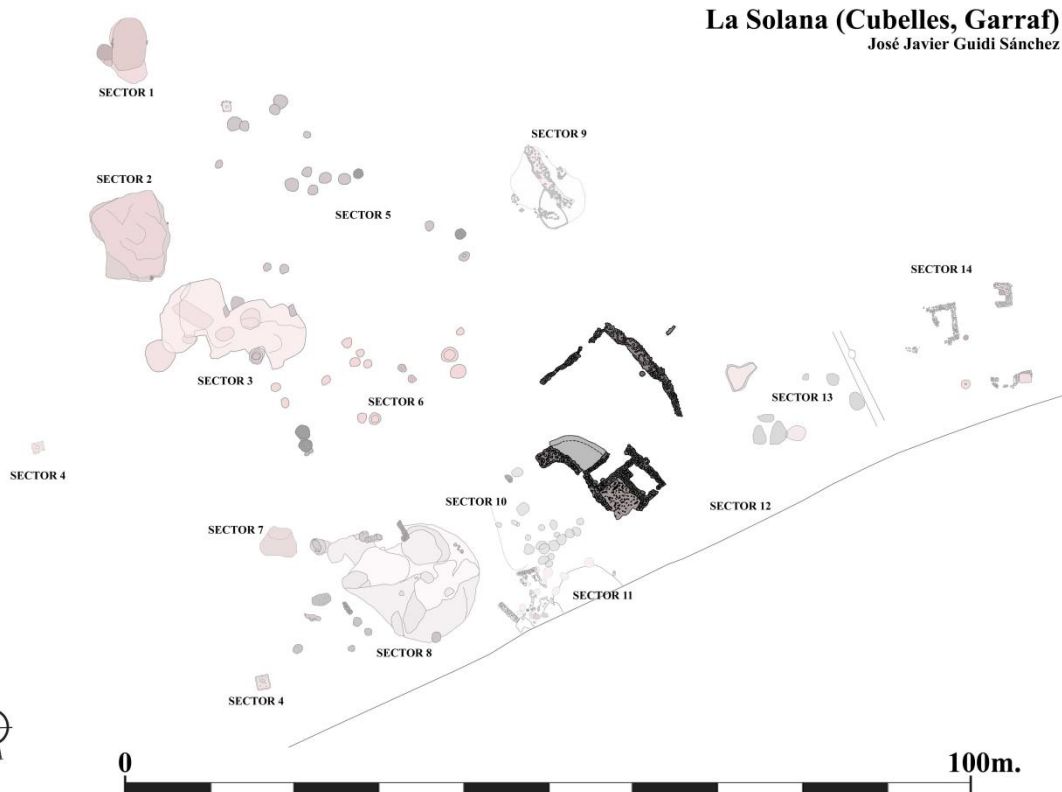
Jaciment de La Solana, Fase II corresponent al Sector 12. Dibuix de l'autor.

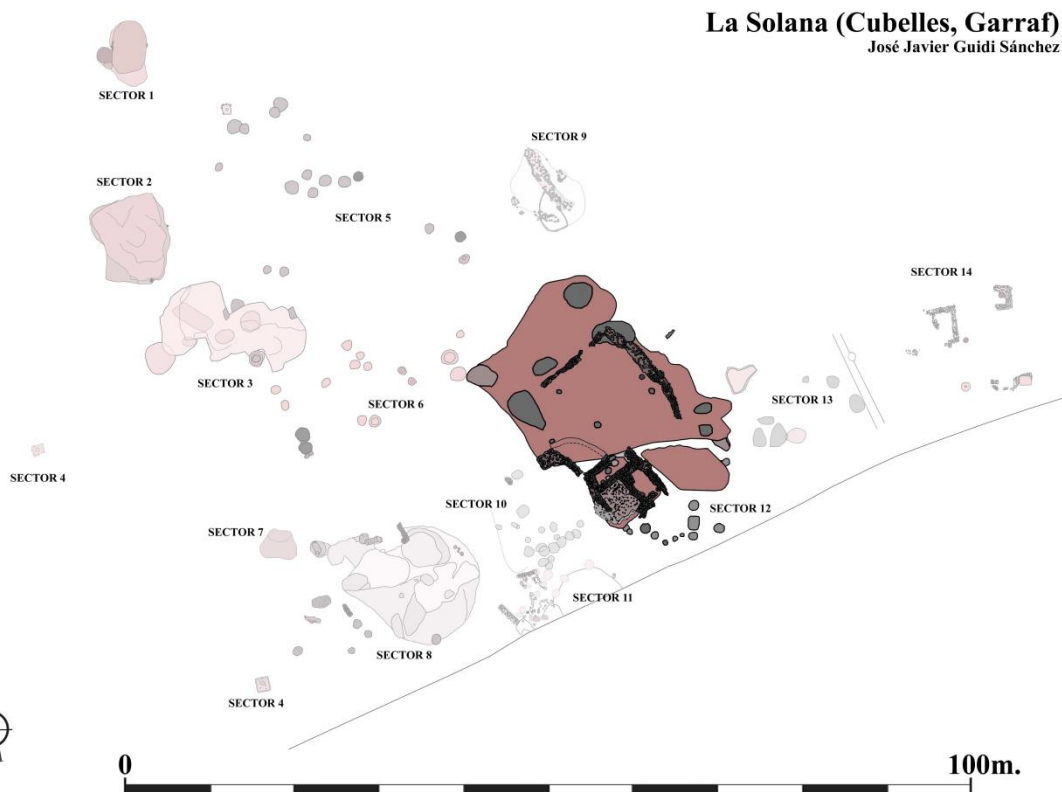
Jaciment de La Solana, Fase III corresponent al Sector 12. Dibuix de l'autor.

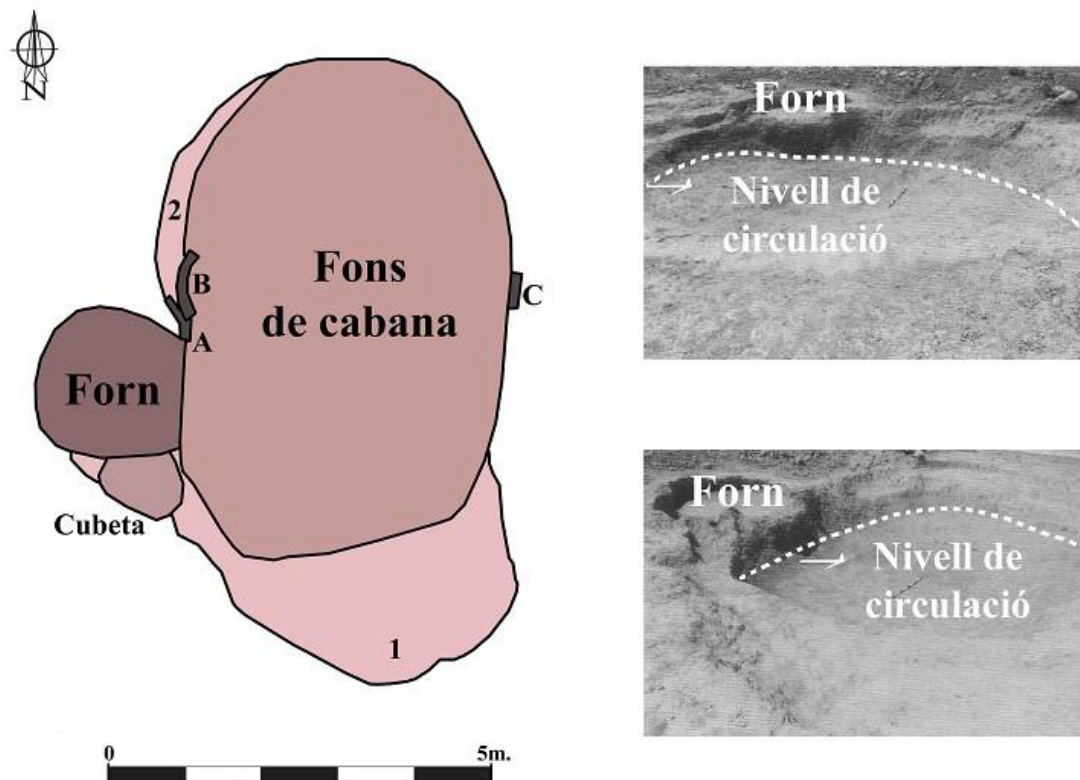
Jaciment de La Solana, Fase IV corresponent al Sector 12. Dibuix de l'autor.

Jaciment de La Solana, Fase V corresponent al Sector 12. Dibuix de l'autor.

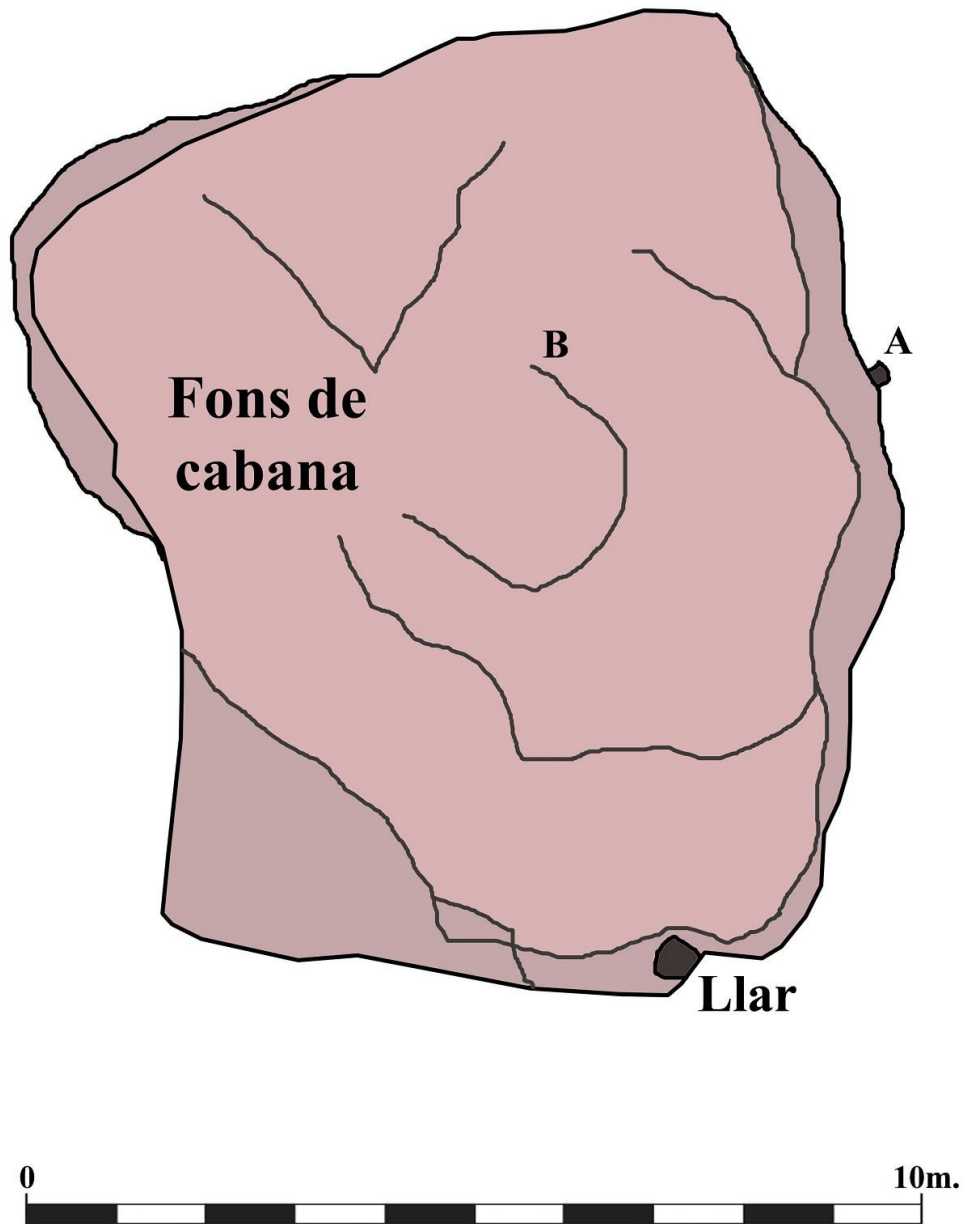

Jaciment de La Solana, superposició de tots els restes arqueològics corresponents al Sector 12. Dibuix de l'autor.

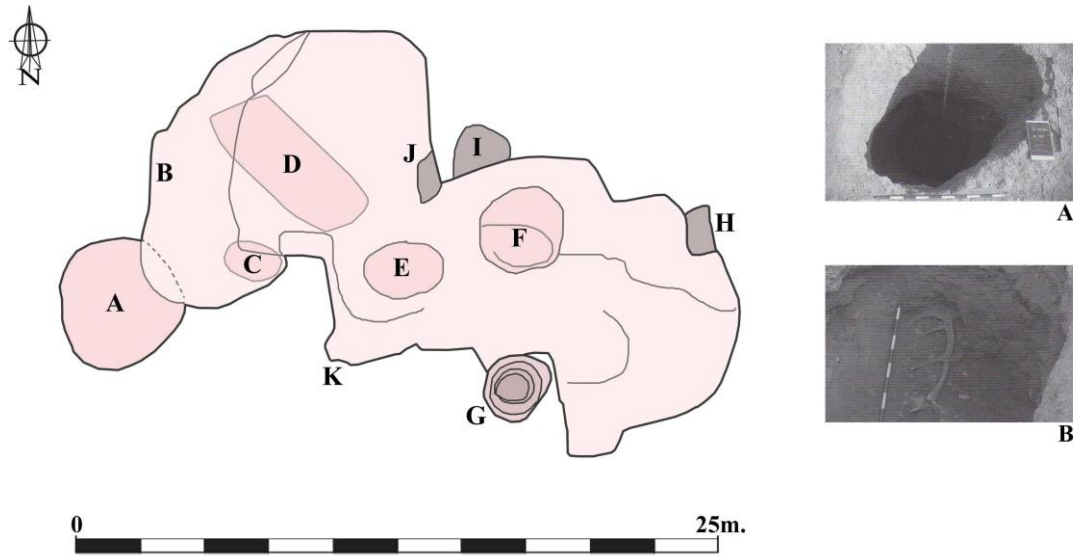
J. Javier Guidi Sánchez

Sector 01 de La Solana. Cabana amb cambra annexa (forn) i cubeta o dipòsit. Dibuix de l'autor.
Fotografies de BARRASETAS 2007 amb modificacions de l'autor.

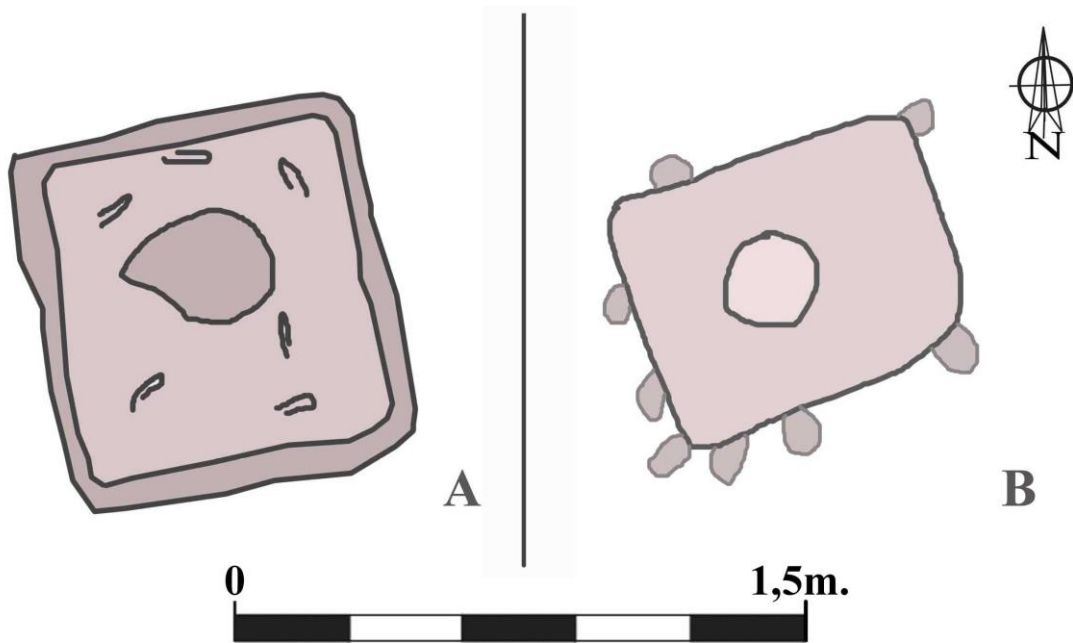
J. Javier Guidi-Sánchez

Sector 02 de La Solana. Fons de cabana monumental amb llar. Dibuix de l'autor.

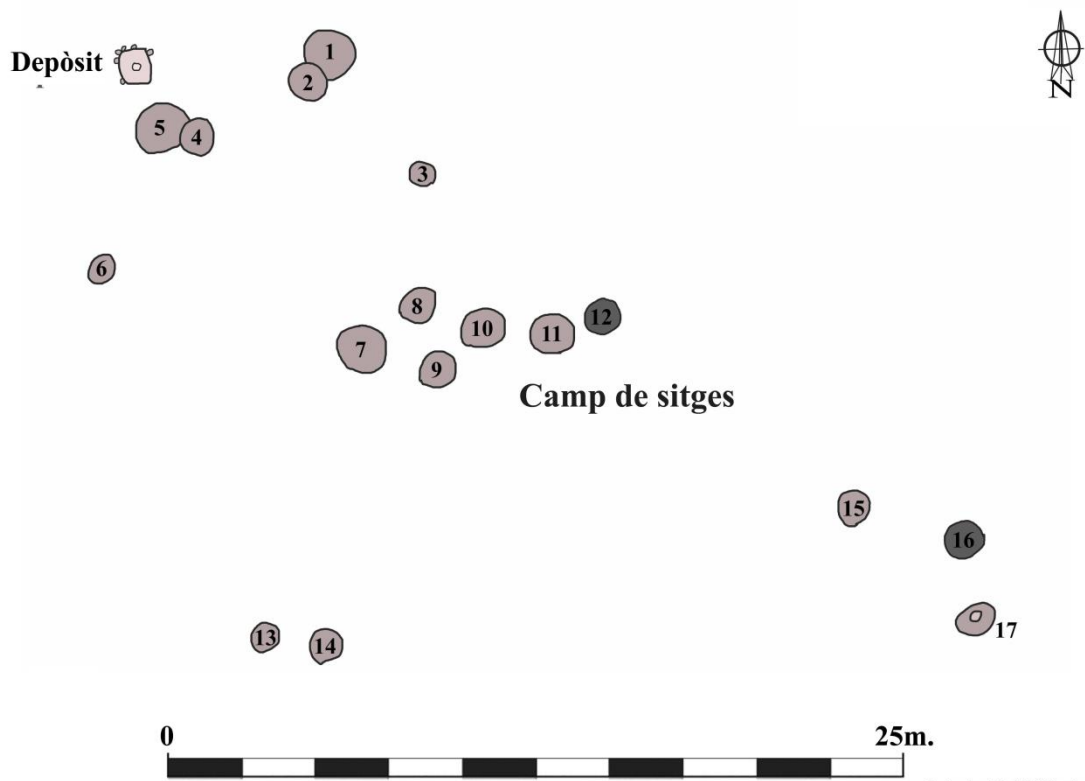
J. Javier Guidi Sánchez

Sector 03 de La Solana. A: Pou, B: Sitja amb restes d'un cérvol. Dibuix de l'autor. Fotografies de BARRASETAS 2007.

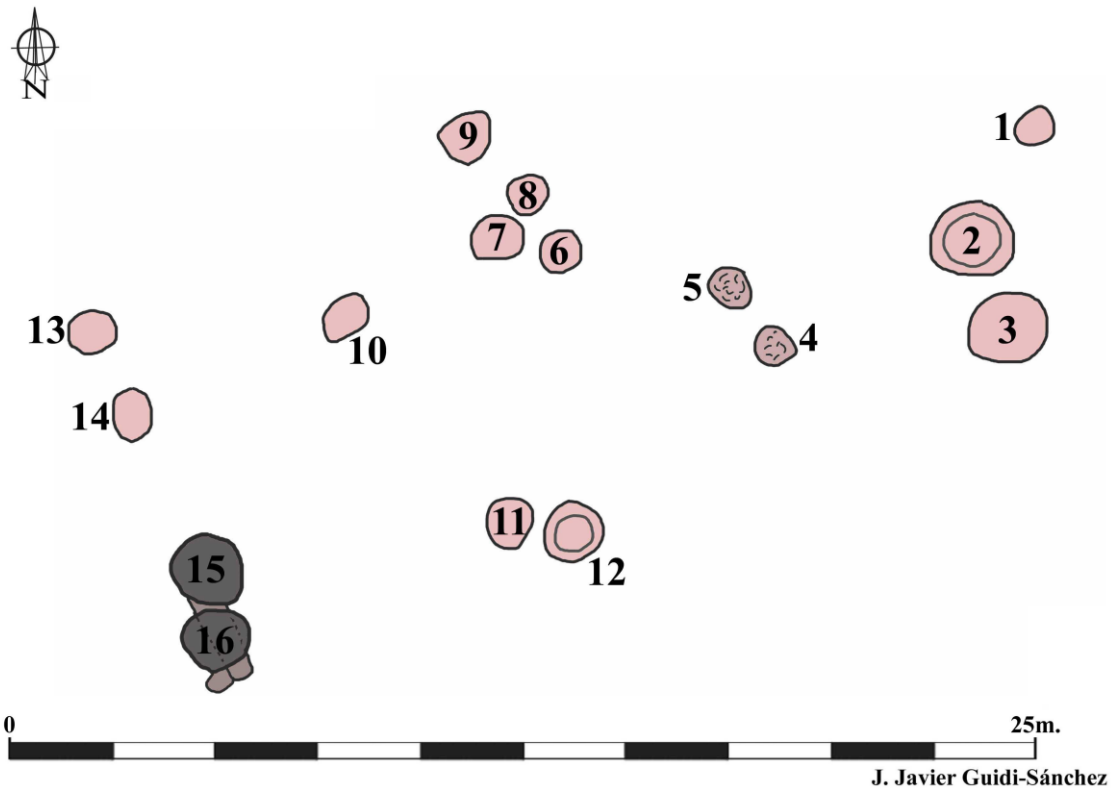

J. Javier Guidi-Sánchez

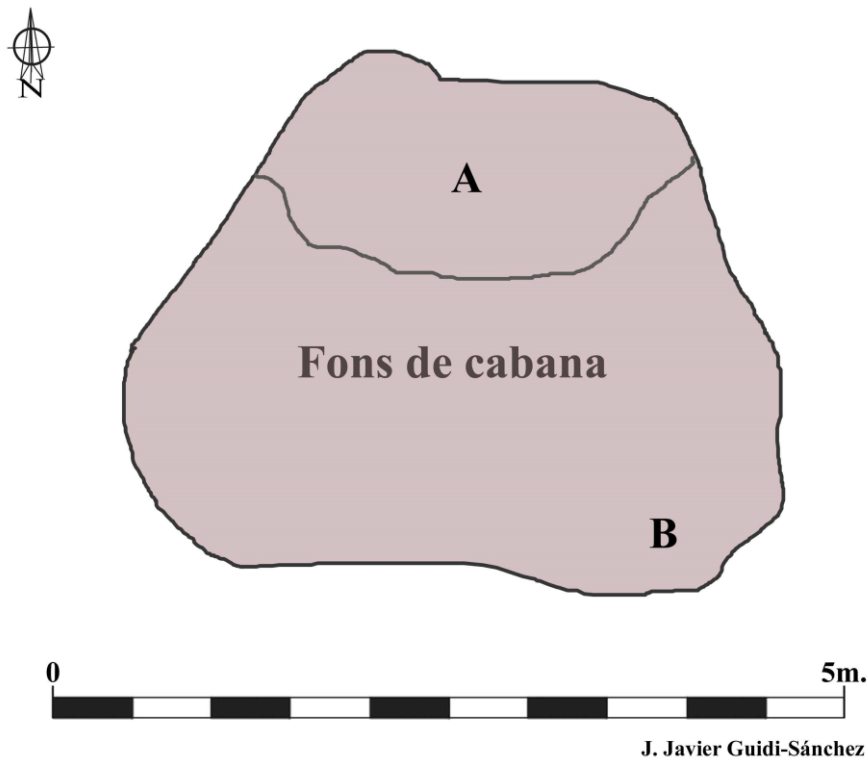
Sector 04 de La Solana. A i B: dipòsits. Dibuix de l'autor.

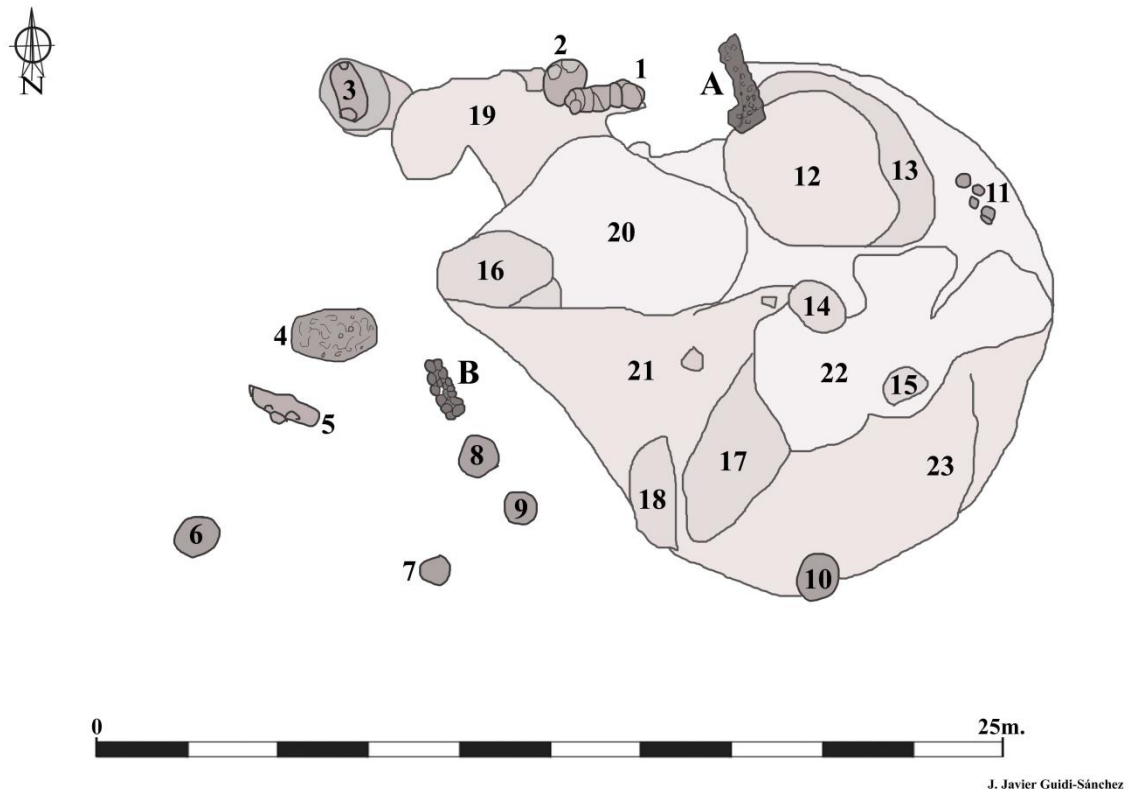
Sector 05 de La Solana. Conjunt de camp de sitges i depòsit. Dibuix de l'autor. J. Javier Guidi-Sánchez

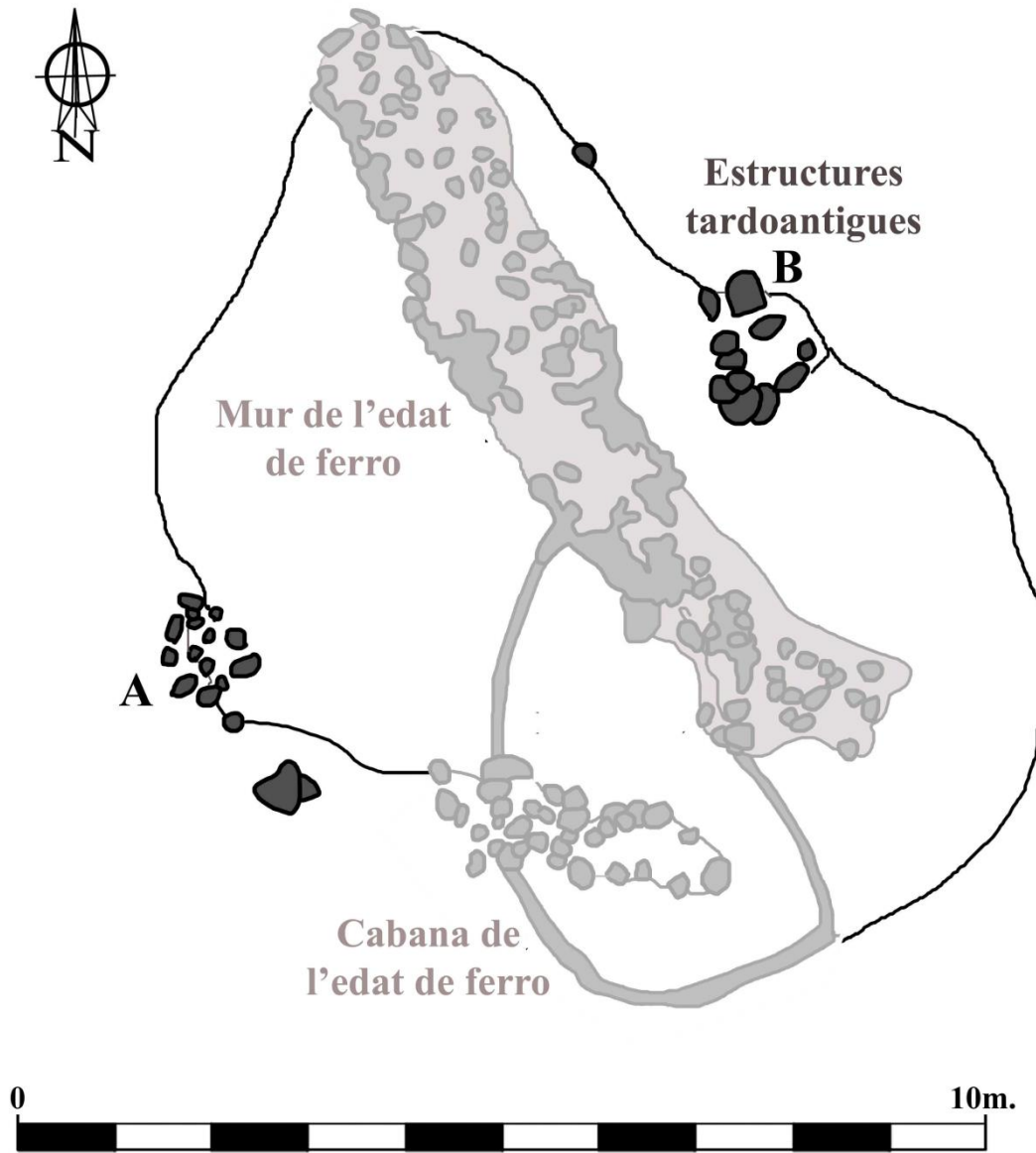
Sector 06 de La Solana. Conjunt de sitges i possible presència de dipòsits. Dibuix de l'autor. J. Javier Guidi-Sánchez

Sector 07 de La Solana. Fons de cabana monumental. Dibuix de l'autor.

Sector 08 de La Solana. Conjunt de fosses, retalls a la roca, sitges, enterraments i murs. Dibuix de l'autor.

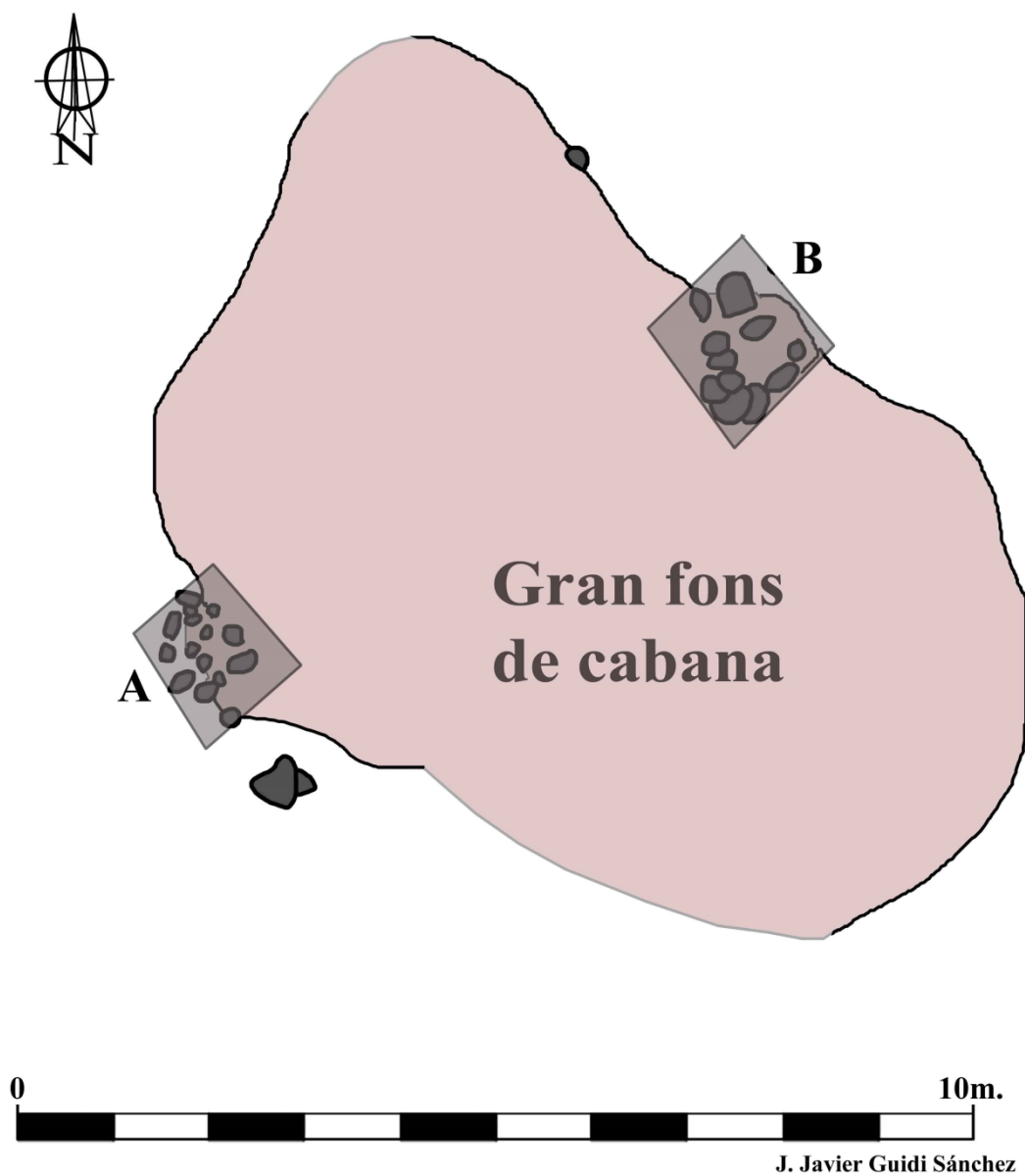

J. Javier Guidi Sánchez

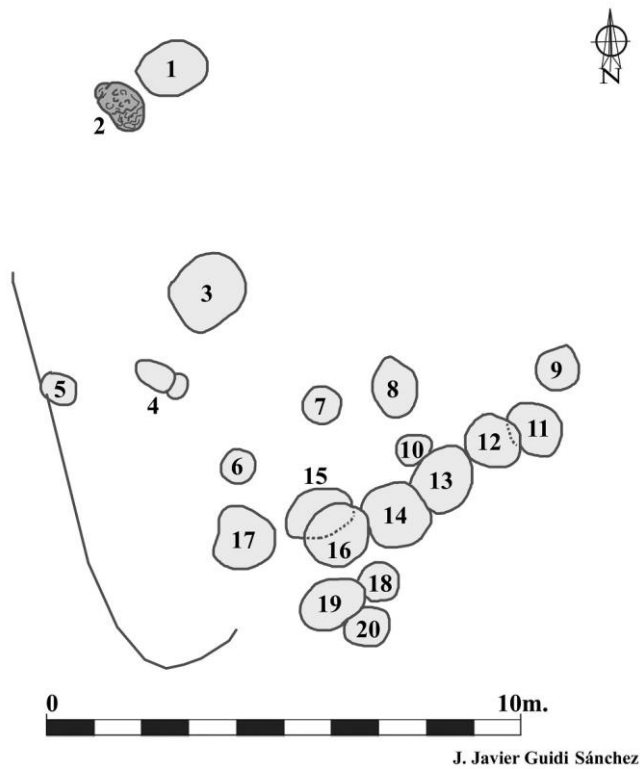
Sector 09 de La Solana. Estructures de l'edat de ferro i tardoantigues. A i B: acumulació de pedres.
Dibuix de l'autor.

Sector 9, La Solana

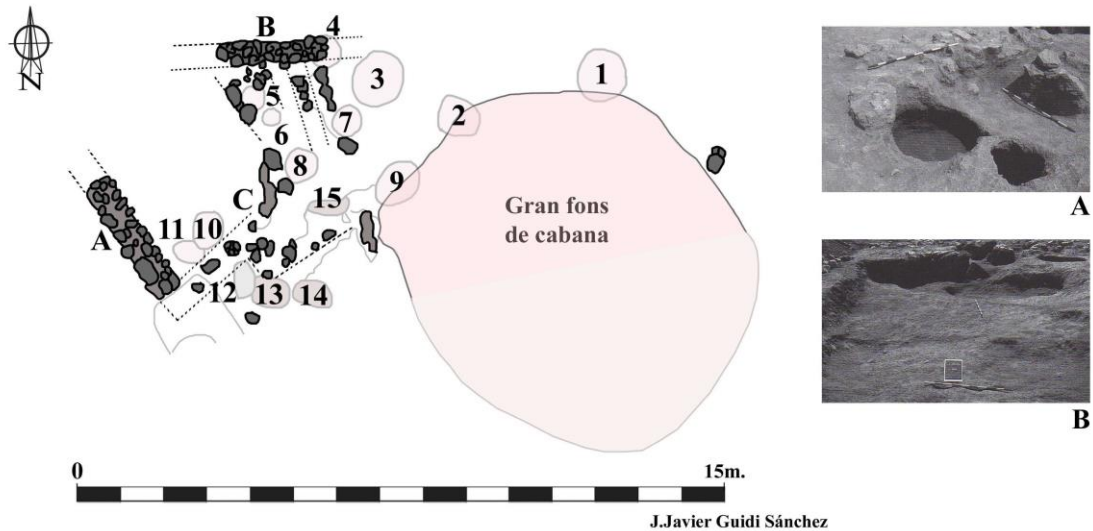
José Javier Guidi Sánchez

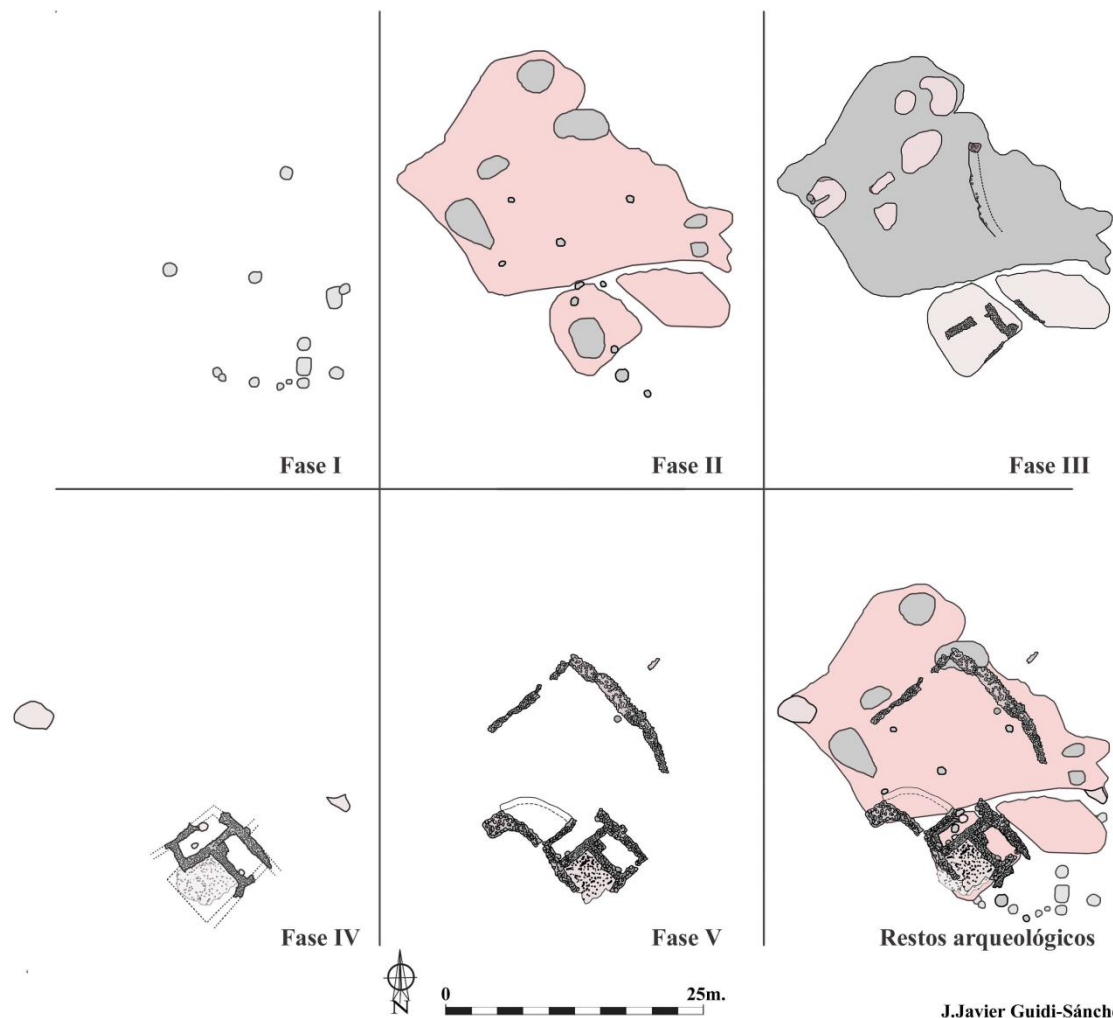
Sector 07 de La Solana. Gran fons de cabana amb contraforts de pedra (A i B). Dibuix de l'autor.

Sector 10 de La Solana. Dibuix de l'autor.

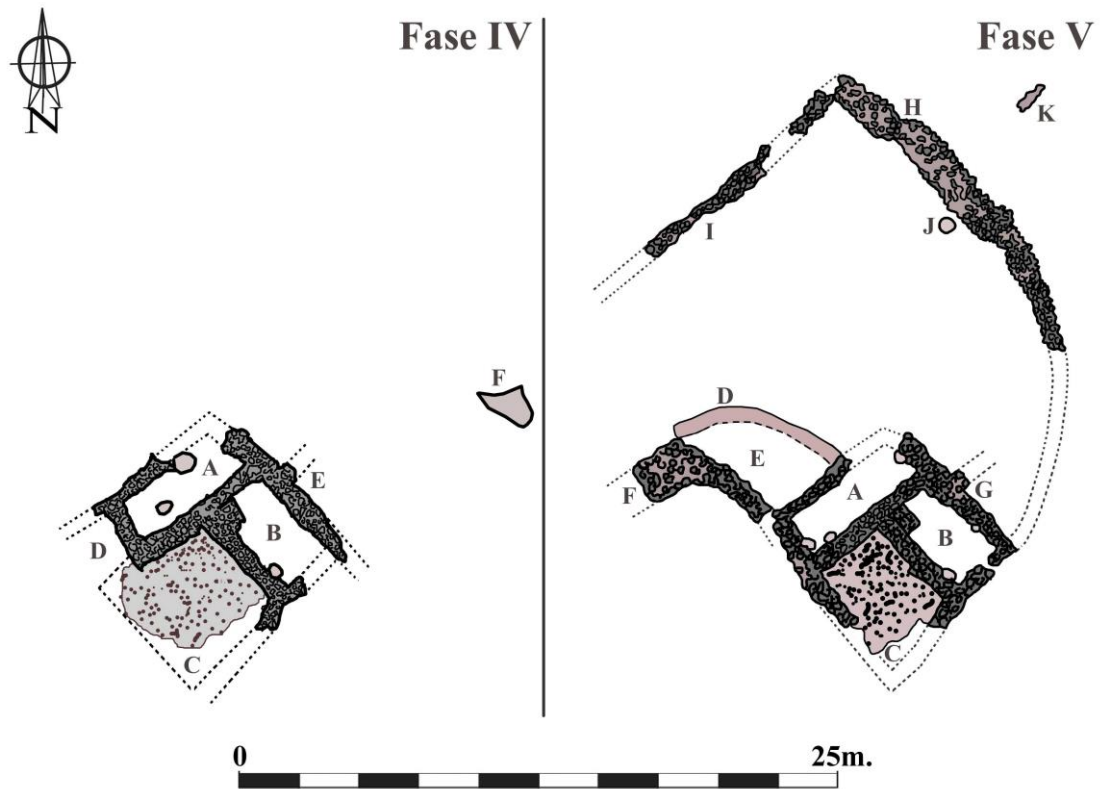

Sector 11 de La Solana. Camp de sitges (Fase I) i gran fons de cabana amb murs (A, B i C). i llars (Fase II). Dibuix de l'autor.

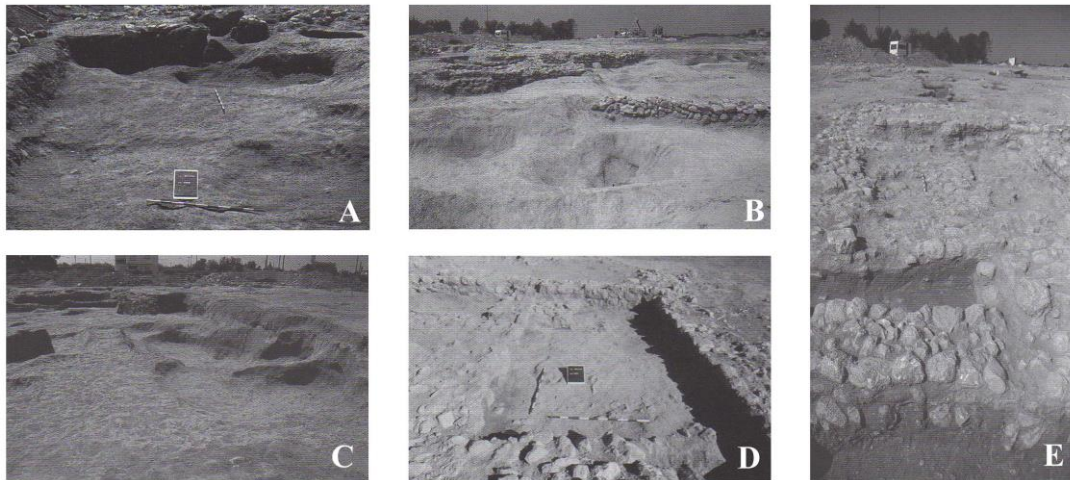
Seqüència ocupacional del Sector 12 de La Solana. Fase I-V i figura amb totes les fases documentades.
Dibuix de l'autor.

J.Javier Guidi-Sánchez

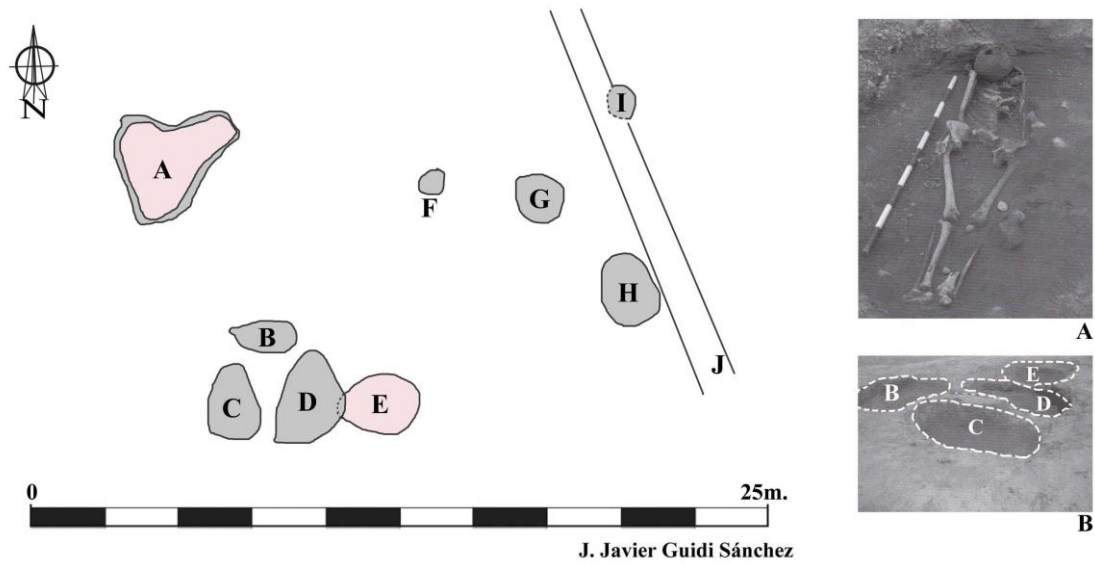

J. Javier Guidi Sánchez

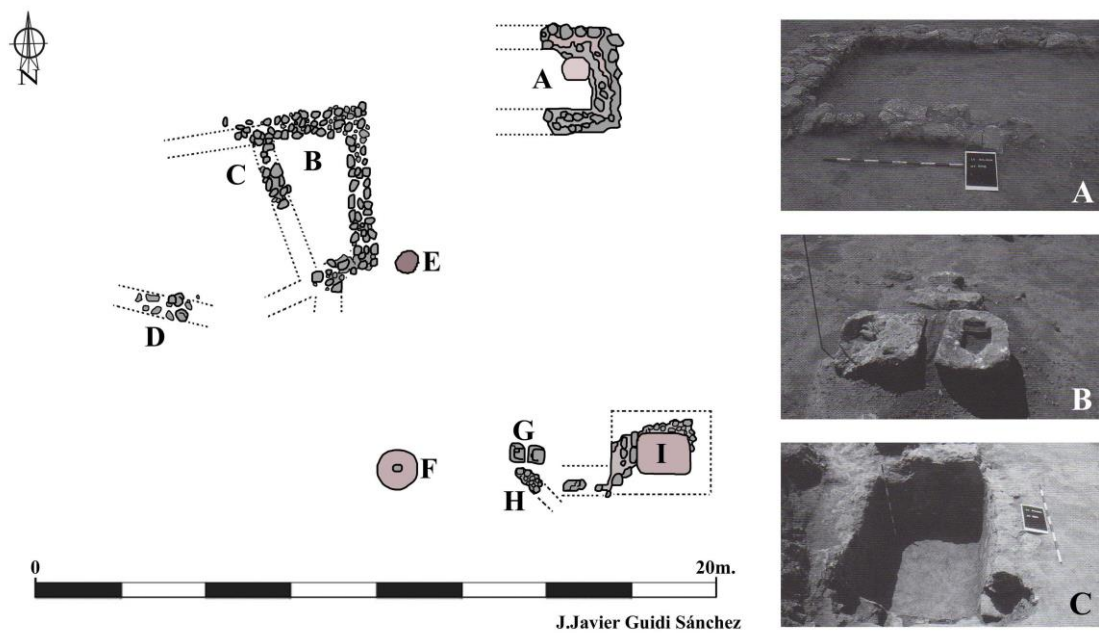
Sector 12 de La Solana. Restes arqueològics i espais identificats a les fases IV i V. Dibuix de l'autor.

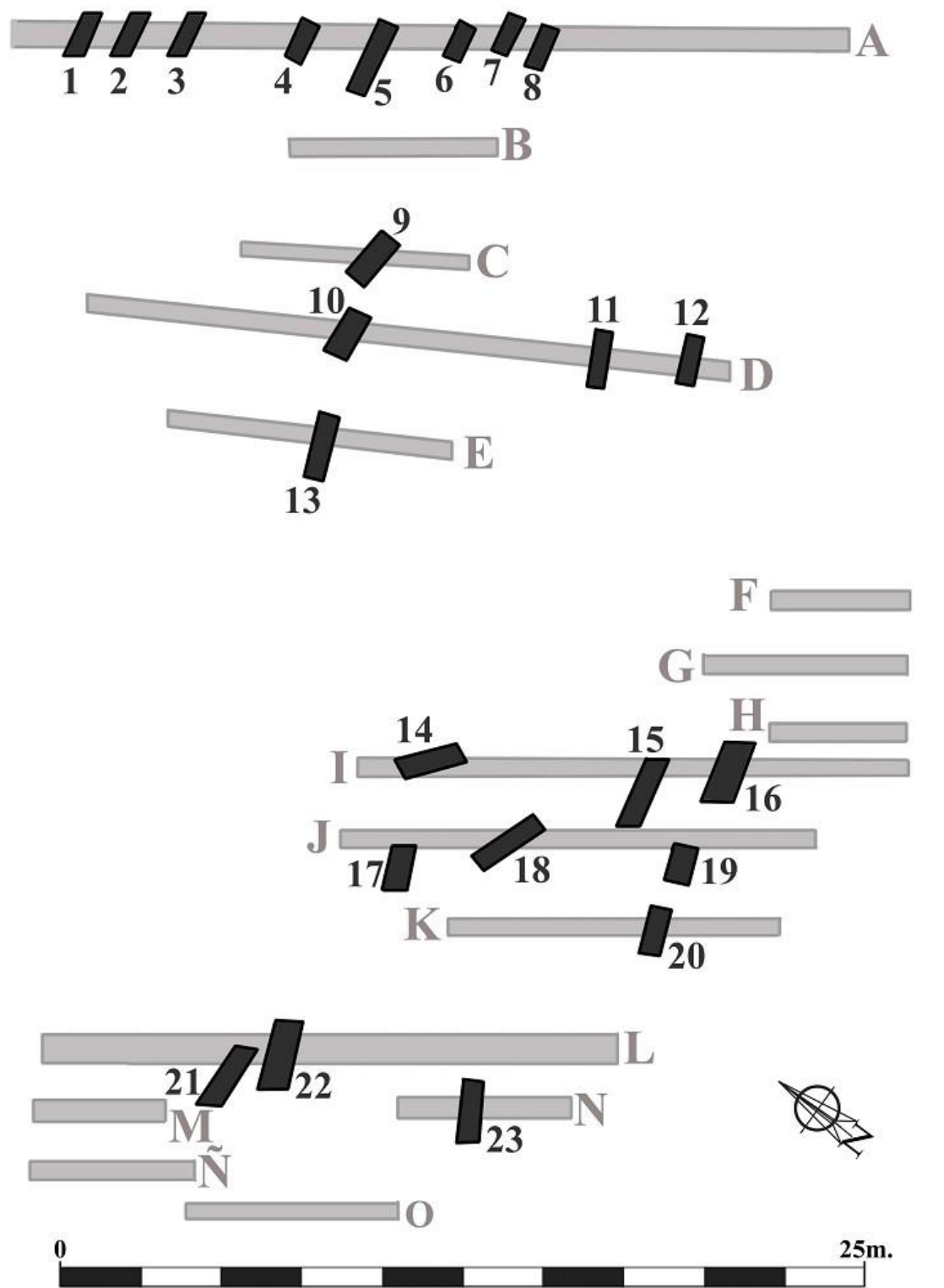
Fotografies del Sector 12 de La Solana. A: retalls a la roca; B: estructures de la Fase IV; C: estructures de la Fase IV; D: estructures de la Fase V; E: murs de l'edifici de la Fase V. Fotografies de BARRASETAS 2007.

Sector 13. Fons de cabanes i sitges. A: Enterrament en una sitja. B: superfícies dels fons de cabanes.
 Dibuix de l'autor. Fotografies de BARRASETAS 2007.

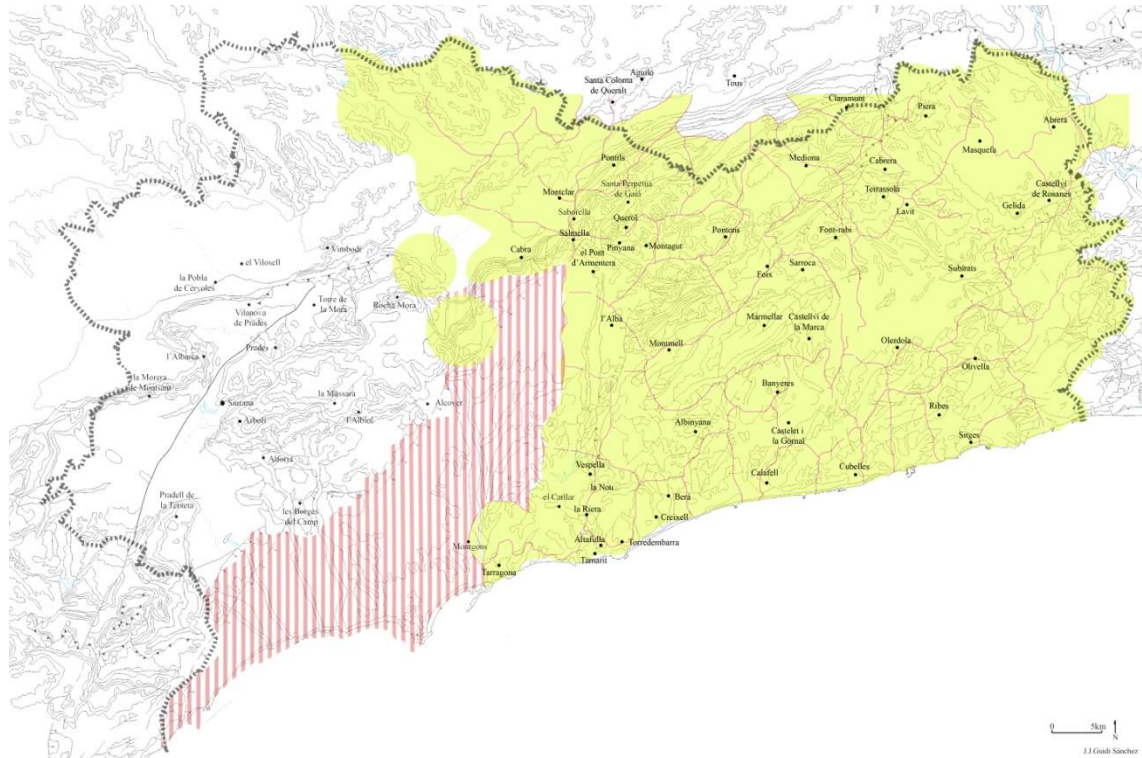

Sector 14 de La Solana. Fotografies A: Edifici, B: Encaixos per la premsa i C: piscina de decantació.
 Dibuix de l'autor. Fotografies de BARRASETAS 2007.

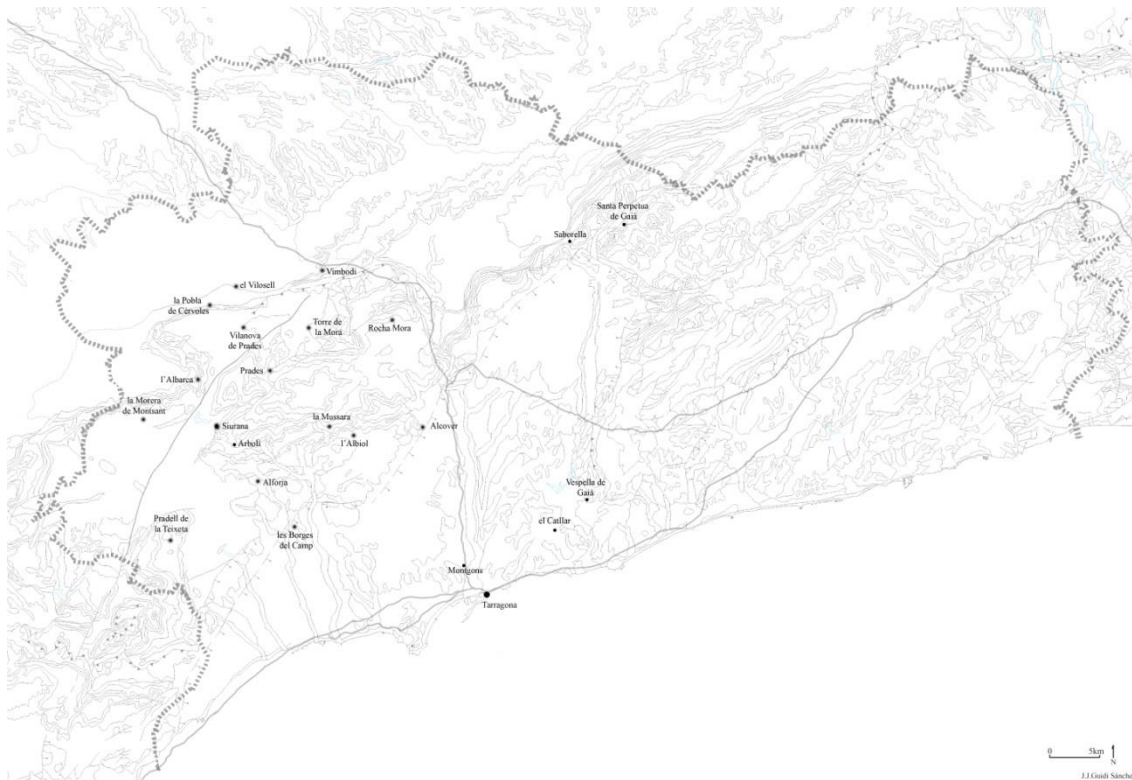

J.Javier Guidi Sánchez

Esquema amb les troballes realitzades a l'àrea de la necròpolis localitzada en 1961 a La Solana (Cubelles). Dibuix de l'autor.

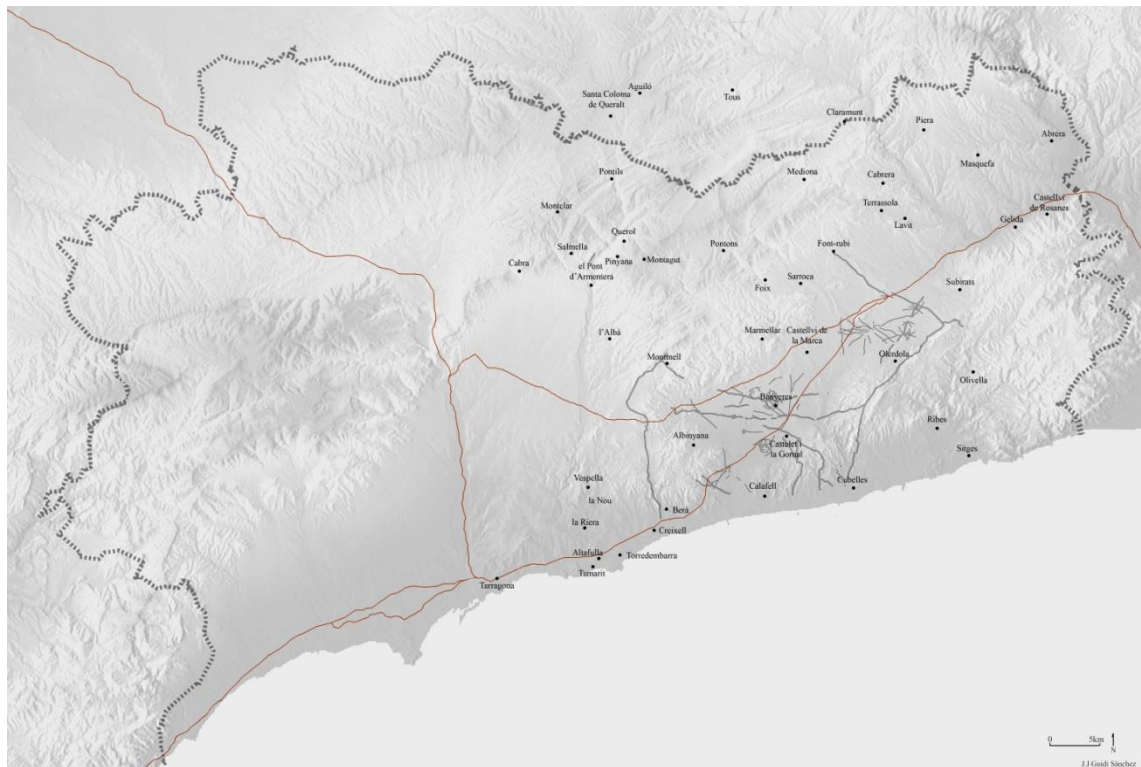
Delimitació del marc geogràfic de l'antic *ager Tarraconensis* integrat dins l'òrbita d'al-Andalus amb indicació de l'avanç comtal sustentat en la xarxa de castells termenats a principis del segle XI. L'espai amb el tramtat ratllat vertical correspon al territori adscrit a la *civitas* altmedieval d'Olèrdola. El desenvolupament de la població i el territori d'Olèrdola s'emmarca en un context de fragmentació del poder comtal i l'alçament de les aristocràcies feudals locals. La gran franja d'espai ratllada amb línees obliqües correspon als territoris andalusins que passarien progressivament a l'òrbita dels poders feudals del nord en detriment d'al-Andalus. El baluard andalusí es sustenta en els massissos muntanyosos de la Serra de Prades que controla directament el Camp de Tarragona. Dibuix de l'autor.

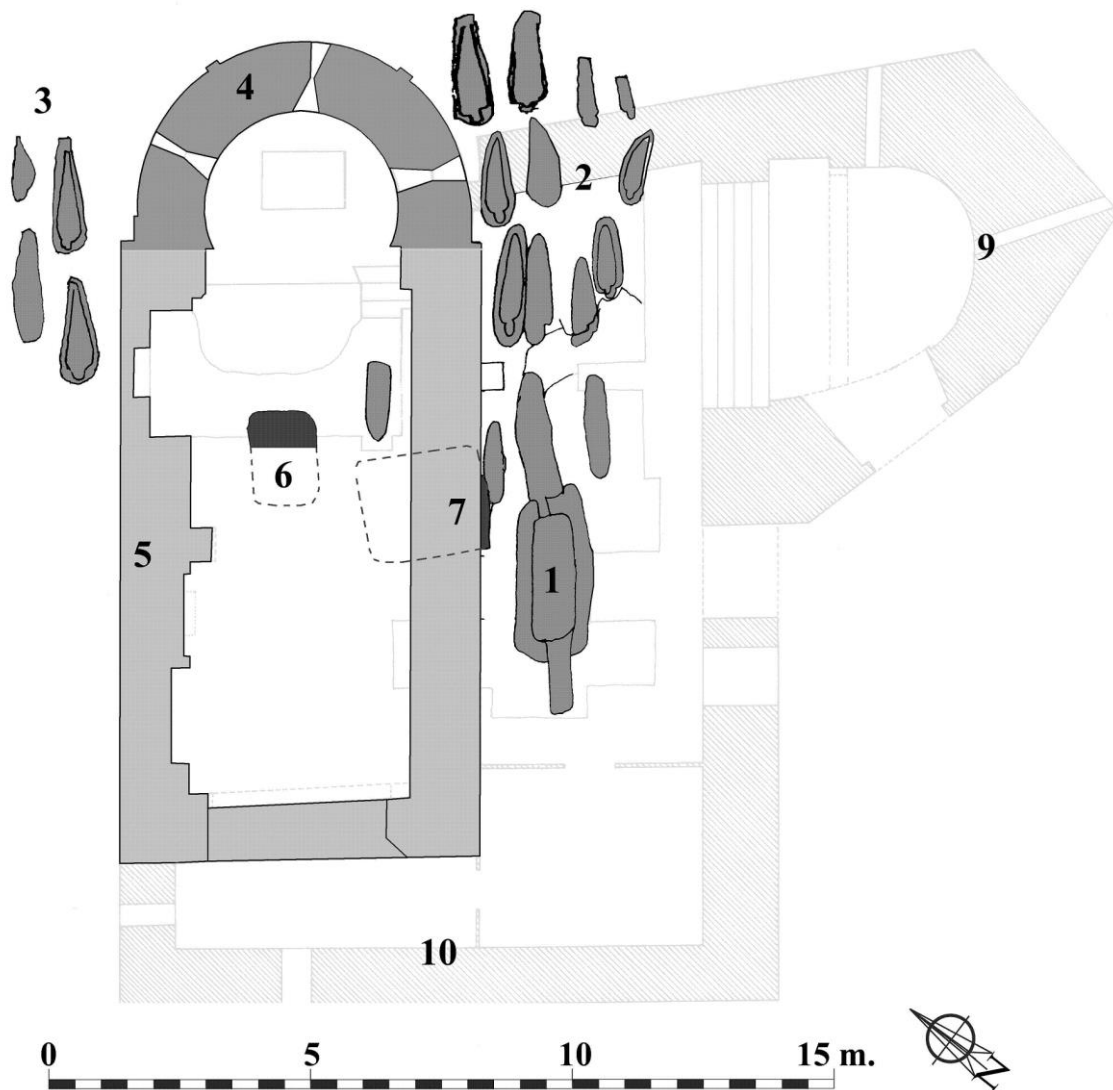
Principals fortificacions andalusines (segles IX-X d.C.) de la franja meridional de l'antic *ager Tarraconensis*, vinculades i dependent de la fortalesa de Siurana i del districte de Tortosa amb la seva relació amb les principals vies de comunicació (d'origen romà amb usos en època altmedieval). La gran part d'aquestes fortificacions andalusines es concentren en l'entorn de la Serra de Prades i s'allunyen de les vies d'origen romà (excepte Vimbodí). Dibuix de l'Autor.

Franja septentrional de l'antic *ager Tarraconensis* amb la xarxa de castells termenats sota el control de l'avanç feudal comtal i les principals vies de comunicació de llarga distància documentats al segle XI d.C. Dibuix de l'autor.

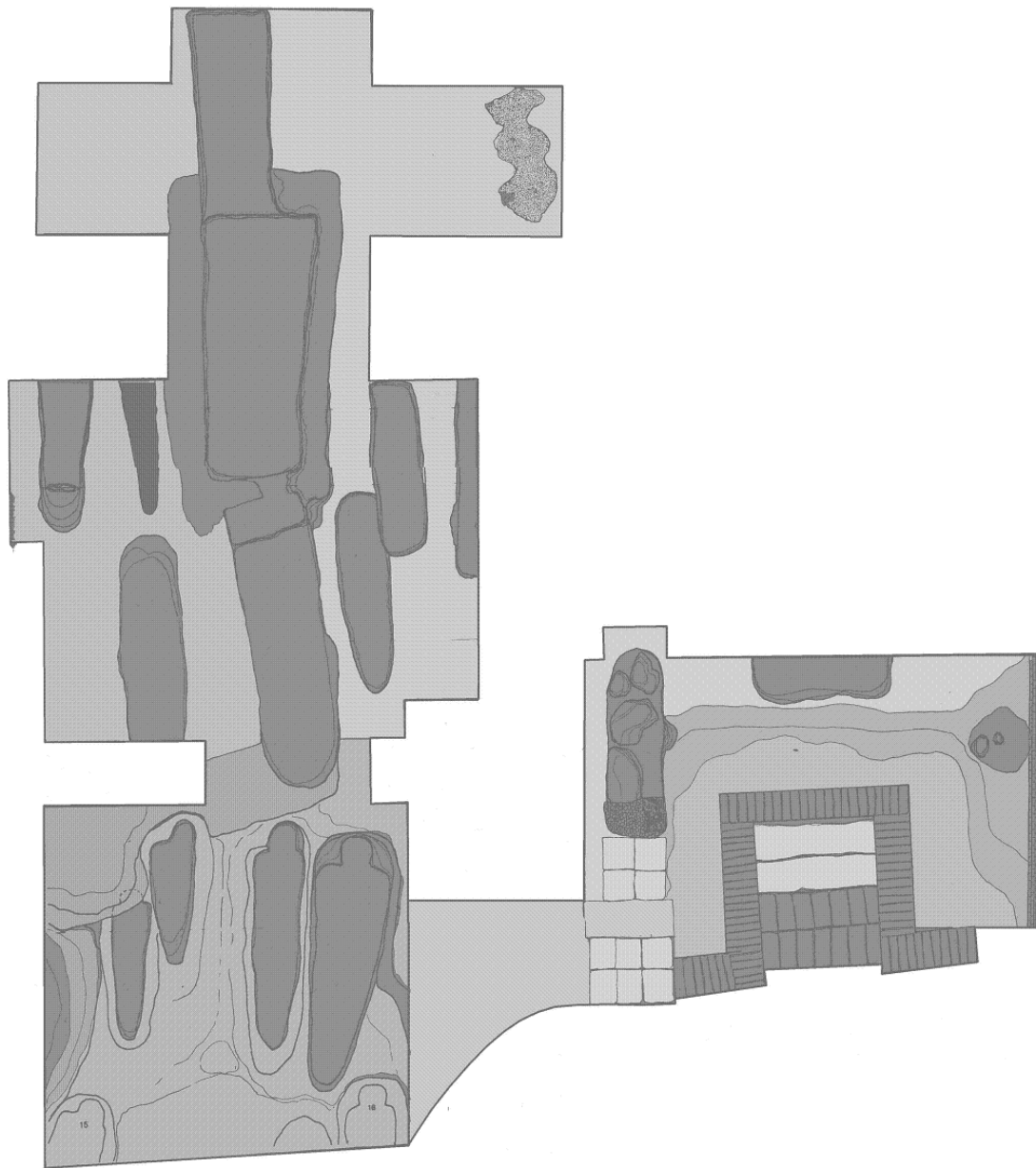
Franja septentrional de l'antic *ager Tarraconensis* amb la xarxa de castells termenats sota el control de l'avanç feudal comtal i les principals vies de comunicació de llarga distància documentats al segle XI d.C. Dibuix de l'autor.

J.Javier Guidi-Sánchez

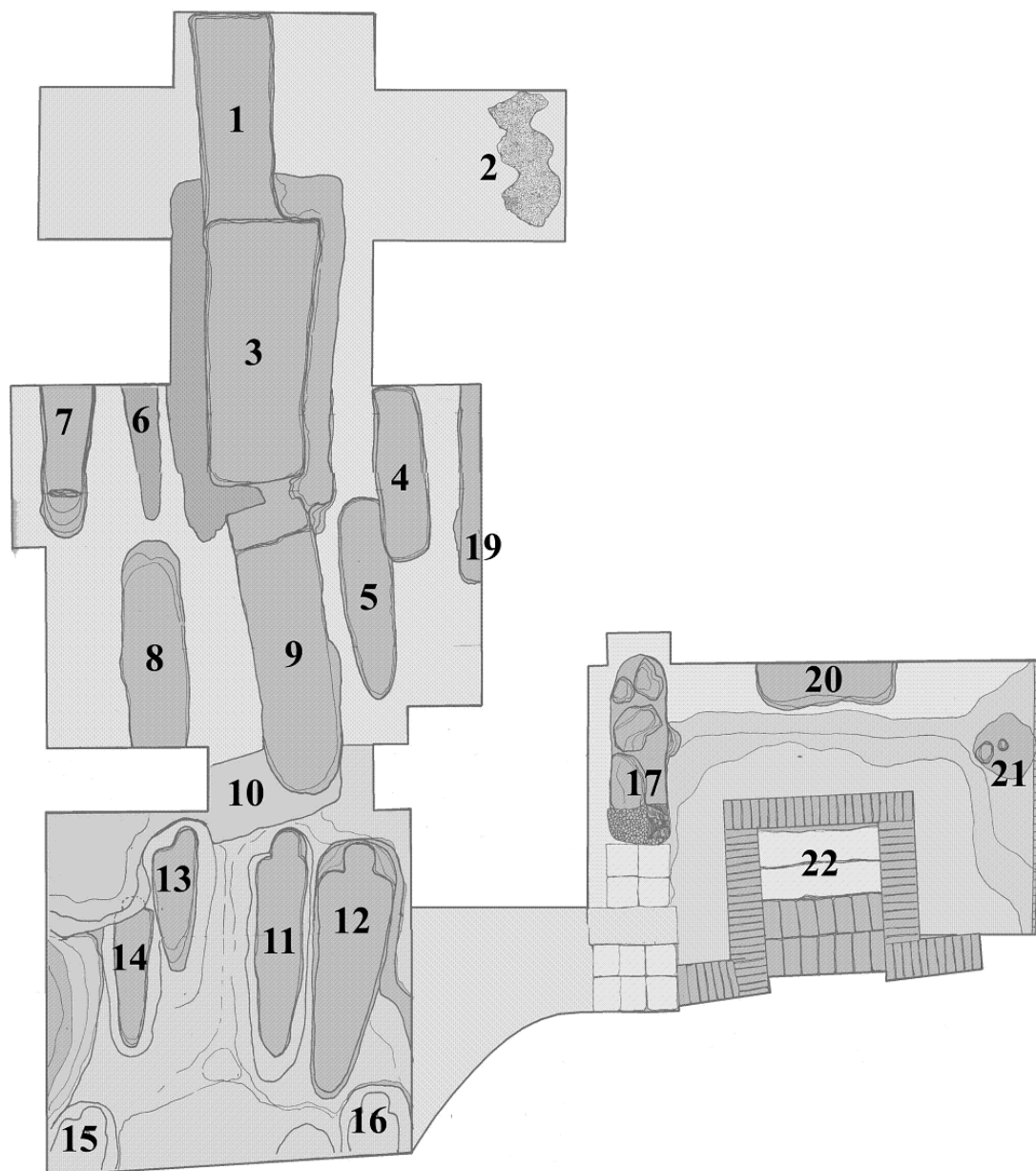
Articulació de la necròpolis altmedieval de l'àrea de l'església del turó del castell del a Santa Creu.
Dibuix de l'autor a partir de SANTACANA 1986.

Planta del sector de la necròpolis alt medieval del Castell de la Santa Creu (Calafell, Baix Penedès) J. Javier Guidi Sánchez

Àrea intervinguda arqueològicament a l'església del turó del castell de la Santa Creu. Dibuix de l'autor a partir de SANTACANA 1986.

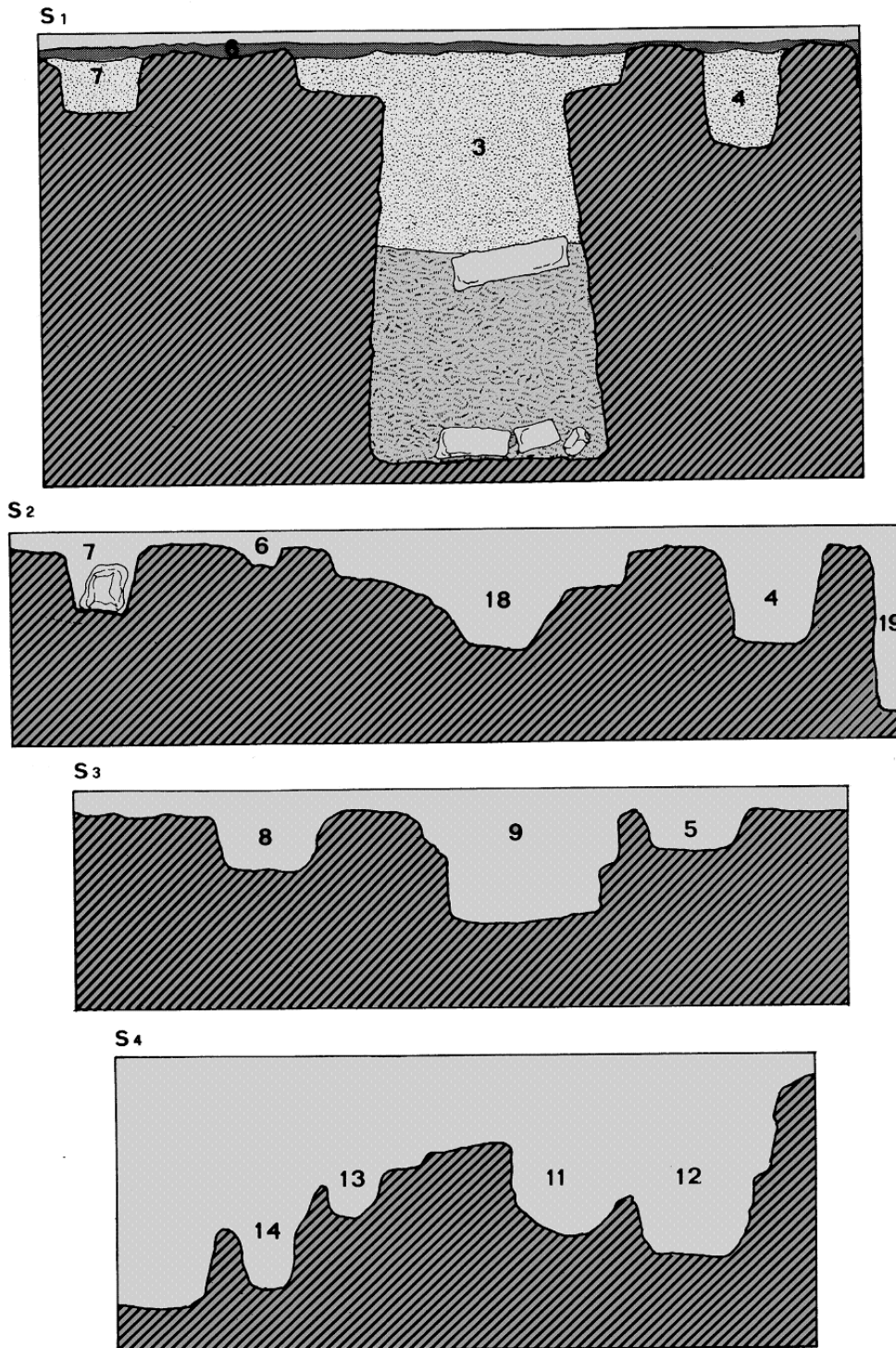
Planta del sector de la necròpolis alt medieval del Castell de la Santa Creu (Calafell, Baix Penedès) J. Javier Guidi Sánchez

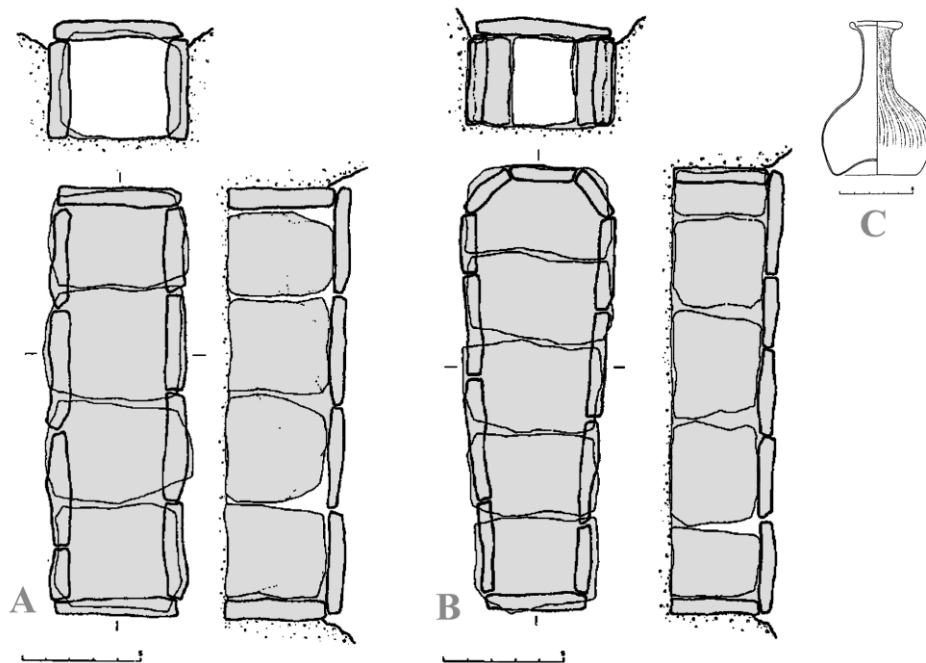
Numeració de les estructures documentades a l'àrea intervinguda arqueològicament a l'àrea de l'església el castell de la Santa Creu. Dibuix de l'autor. (Numeració de SANTACANA 1986).

Seccions de la necròpolis altmedieval, Castell de la Santa Creu (Calafell, Baix Penedès)

José Javier Guidi Sánchez

Secció de la necròpolis altmedieval del castell de la Santa Creu, a partir de SANTACANA 1986.

Necròpolis de Can Simó d'Hortons. A i B: enterraments. C: aixovar funerari, unguentari. A partir de COLL et alii, 1994.

Reconstrucció ideal de la necròpolis altmedieval d'Olerdola, segons RIART 2006.

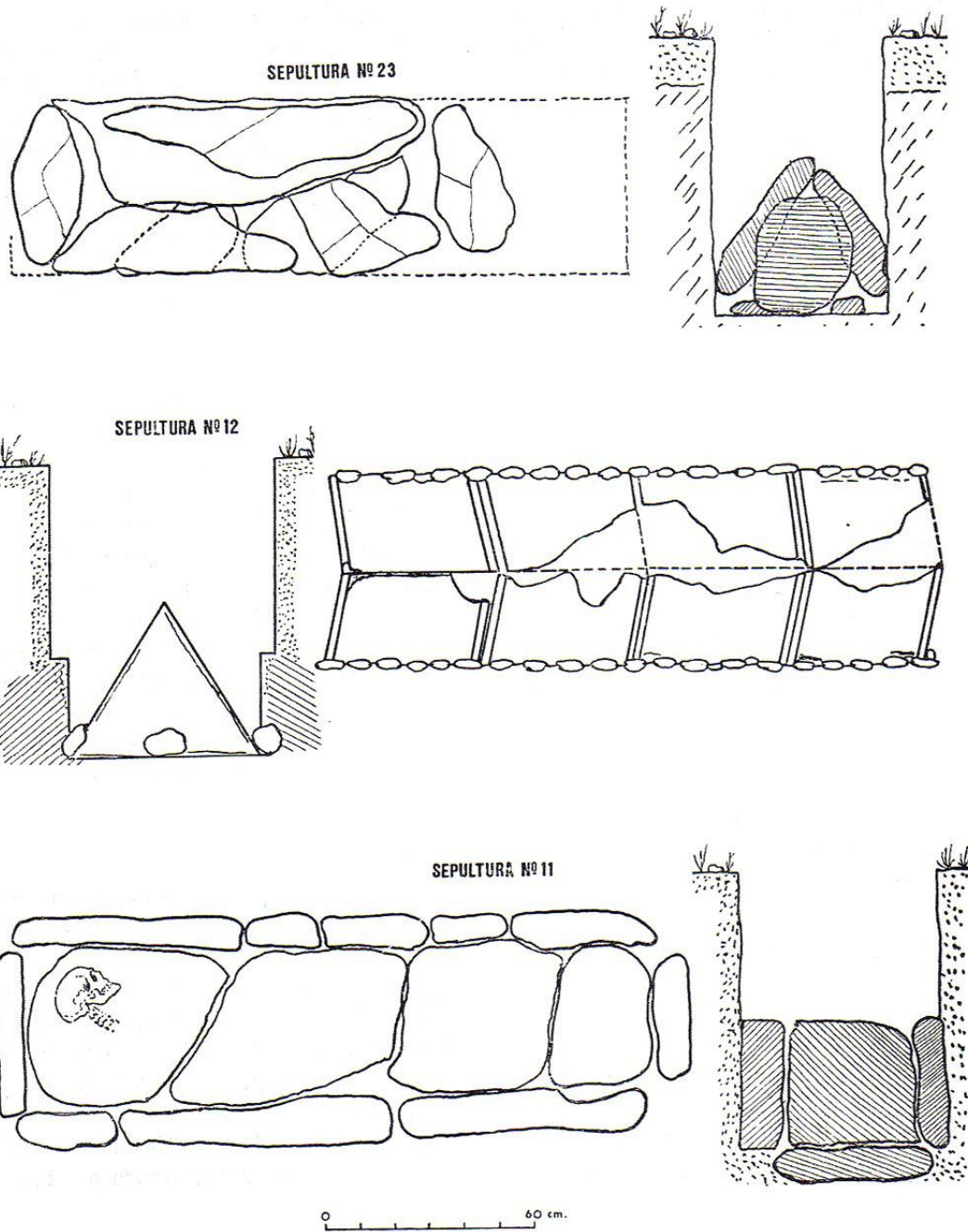
Tombes excavades a la roca a Olèrdola.

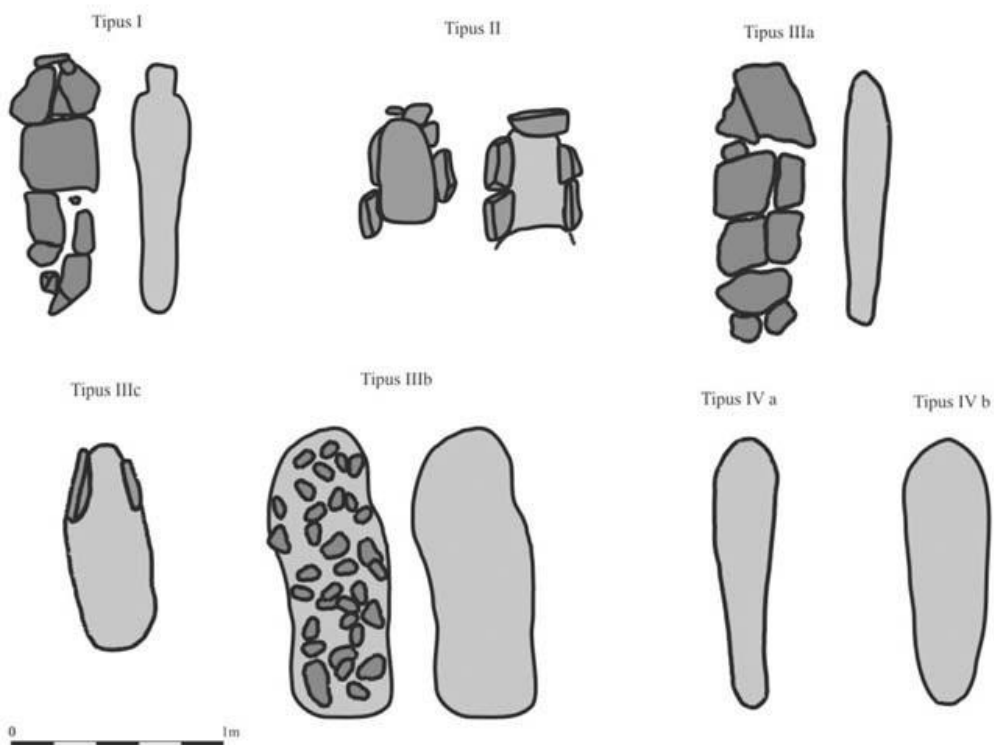
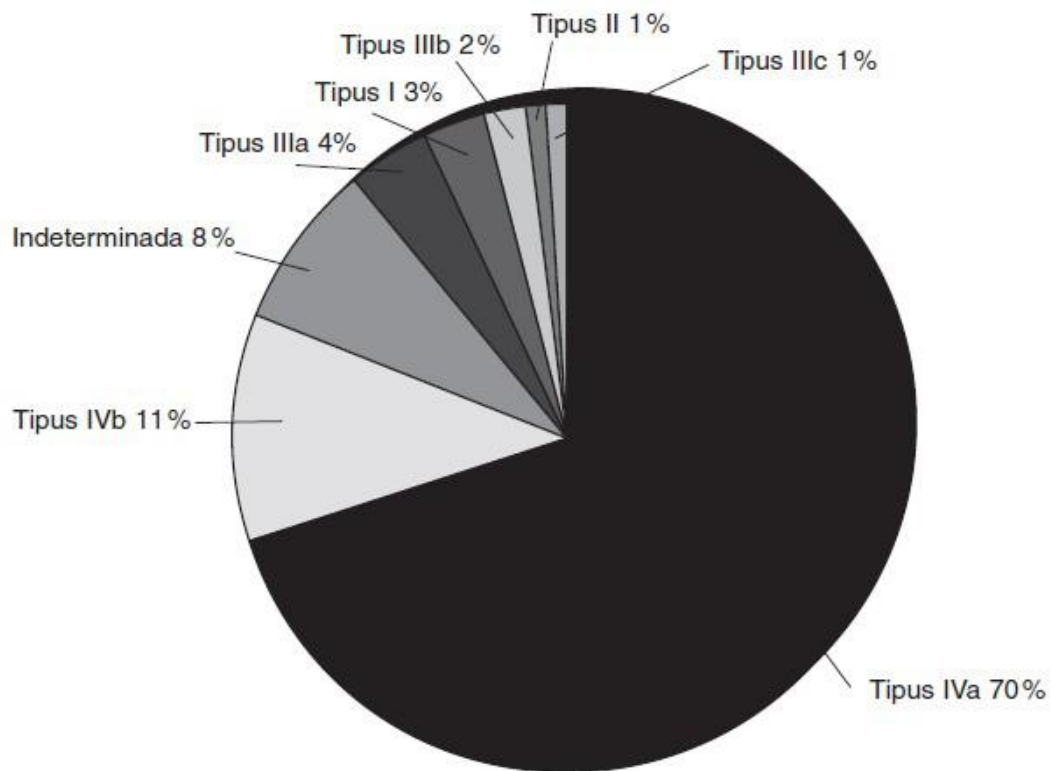
Necròpolis altmedieval a la capçalera de l'església de Sant Miquel d'Olèrdola, segons MOLIST 1997.

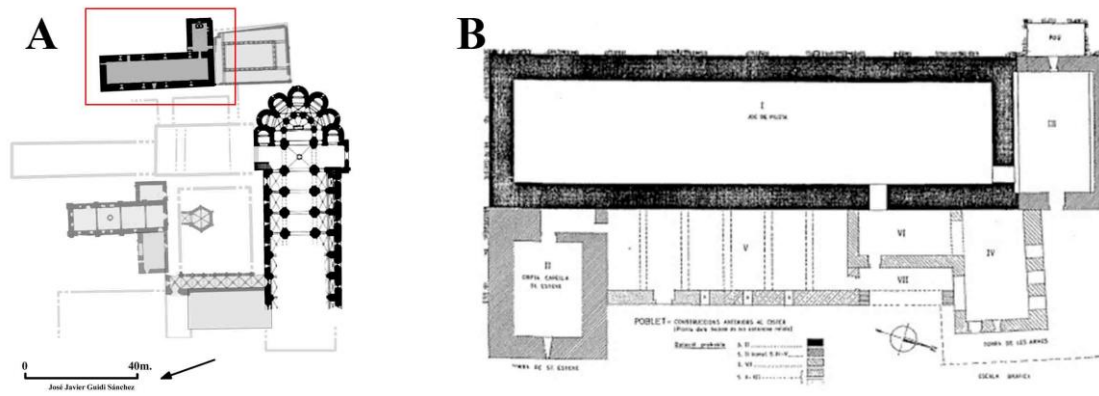
Necròpolis i enterraments altmedievals a l'àrea de la pedrera del castell de Gelida.

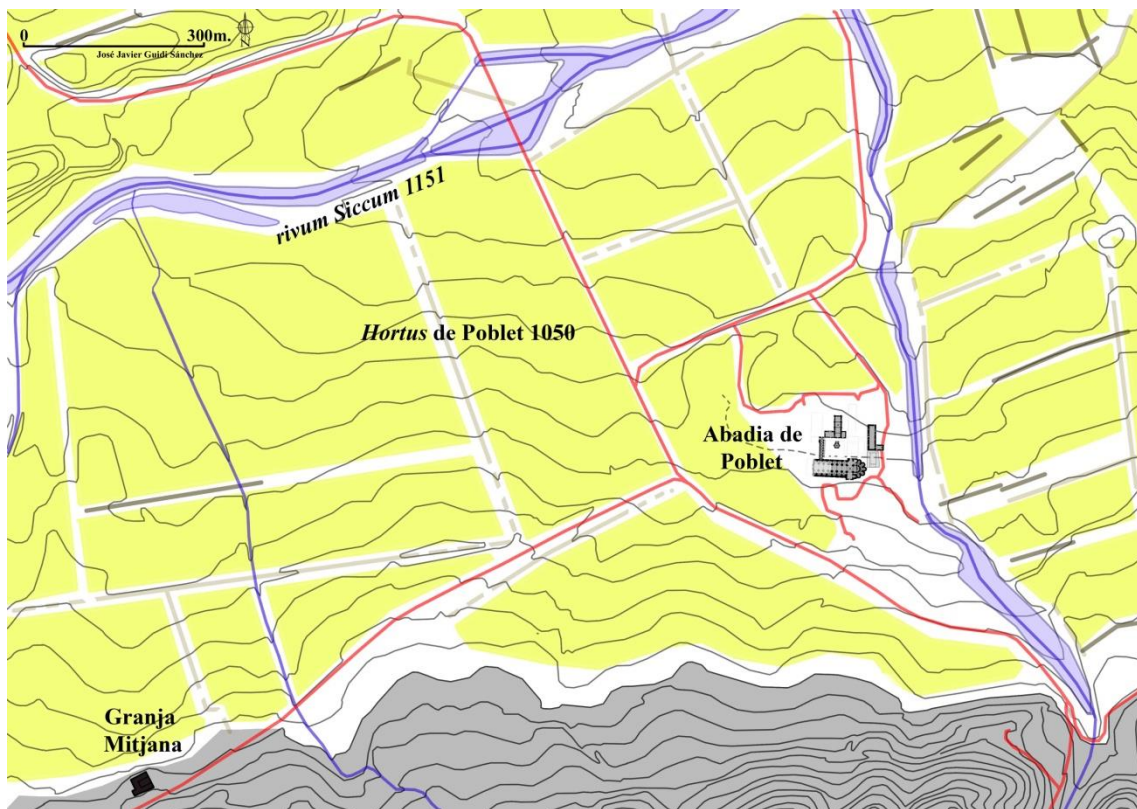
Planta i seccions de sepultures excavades a 1961 a La Solana (Cubelles). Segons BARRASETAS 2007.

Tipologia d'enterraments a la necròpolis altmedieval de Sant Marc de Veciana, segons ARBÓS 2003 .

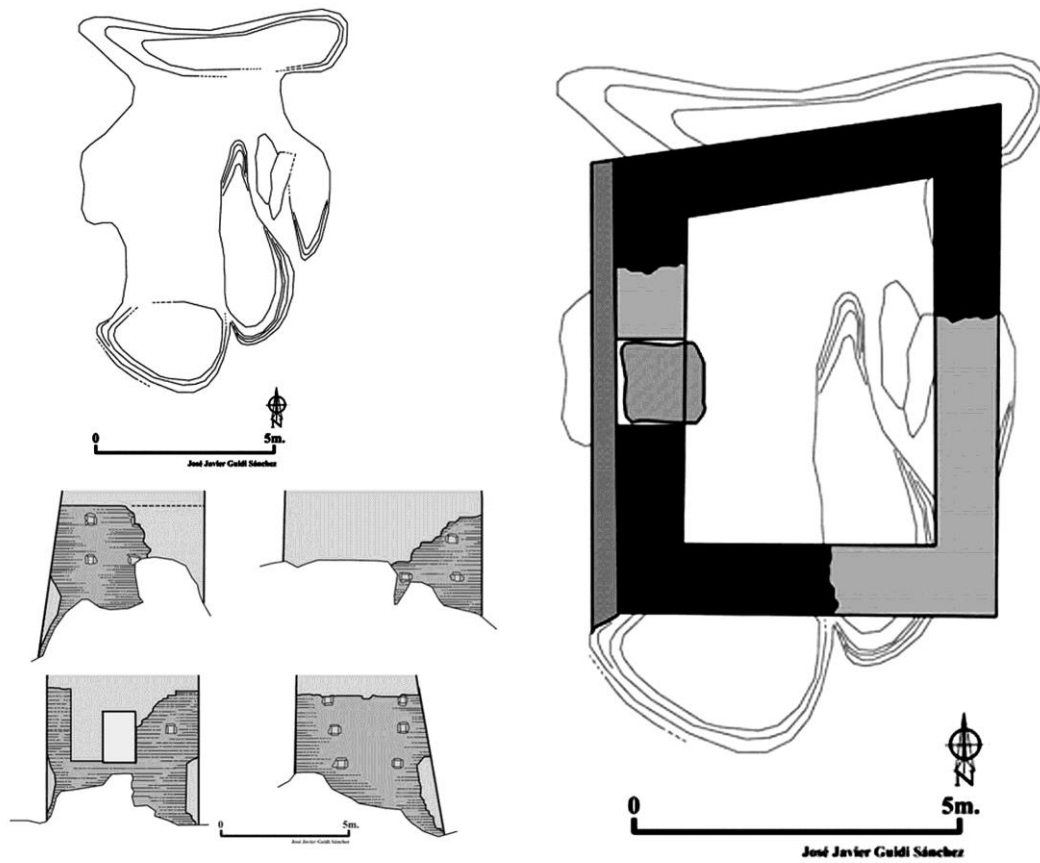
A.Planta de les primeres estructures arquitectòniques bastides a l'abadia de Santa Maria de Poblet amb indicació de la zona de la "Sala de la Pilota" on es van realitzar intervencions arqueològiques. B)Planta de les excavacions i treballs arqueològiques portades a terme, segons Gibert, Vives 1964.

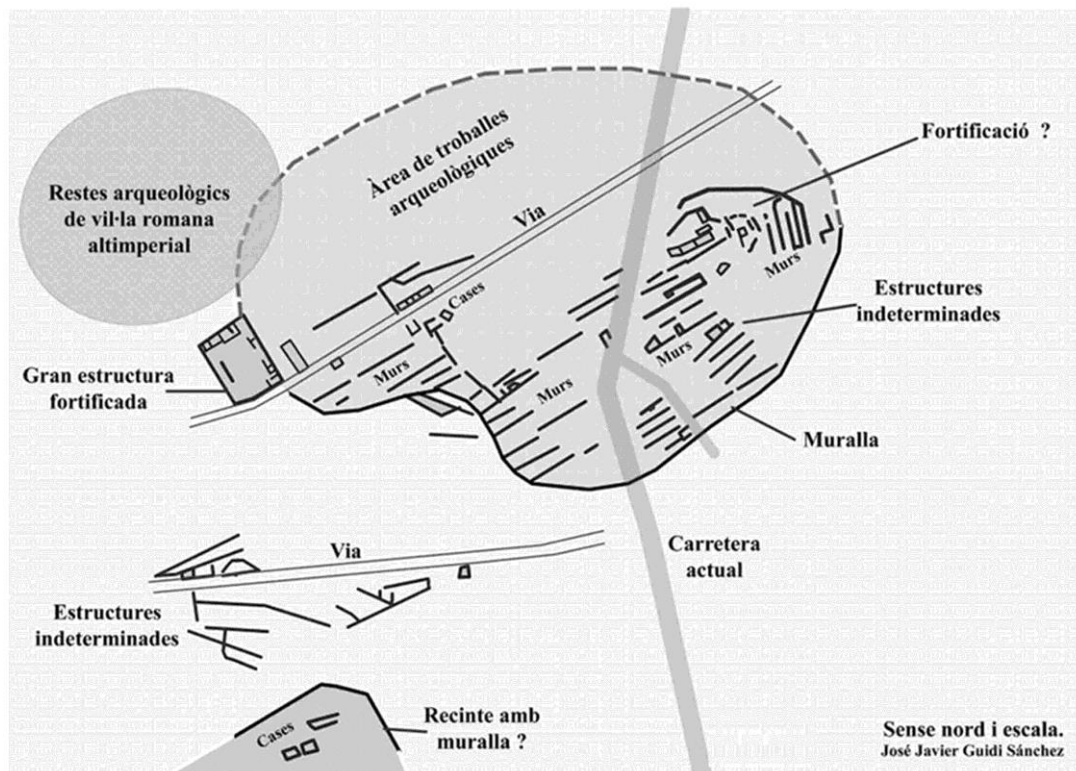
L'àrea del denominat *Hortus* de Poblet i la seva consolidació com espai monàstic amb la construcció de l'abadia de Santa Maria de Poblet i la Granja Mitjana. Dibuix de l'autor.

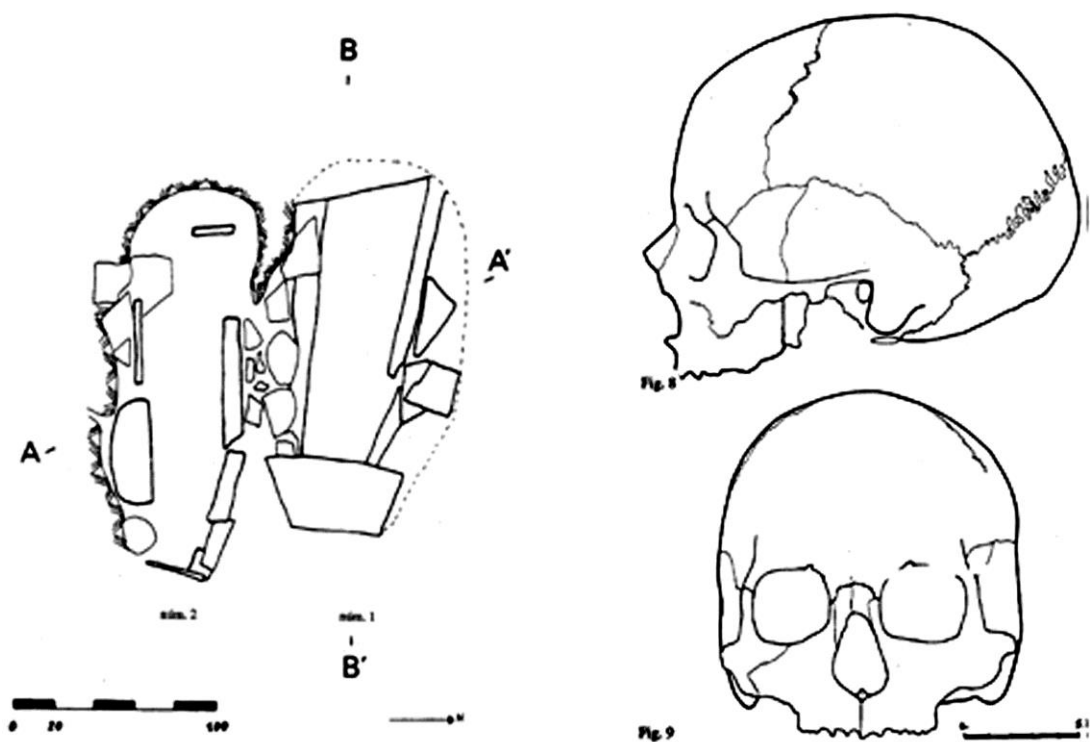
Peces altmedievals descontextualitzades del monestir de Poblet. Sarcòfag i motiu figuratiu (orant o guerrer). Fotografies de MACIAS *et alii* 1995.

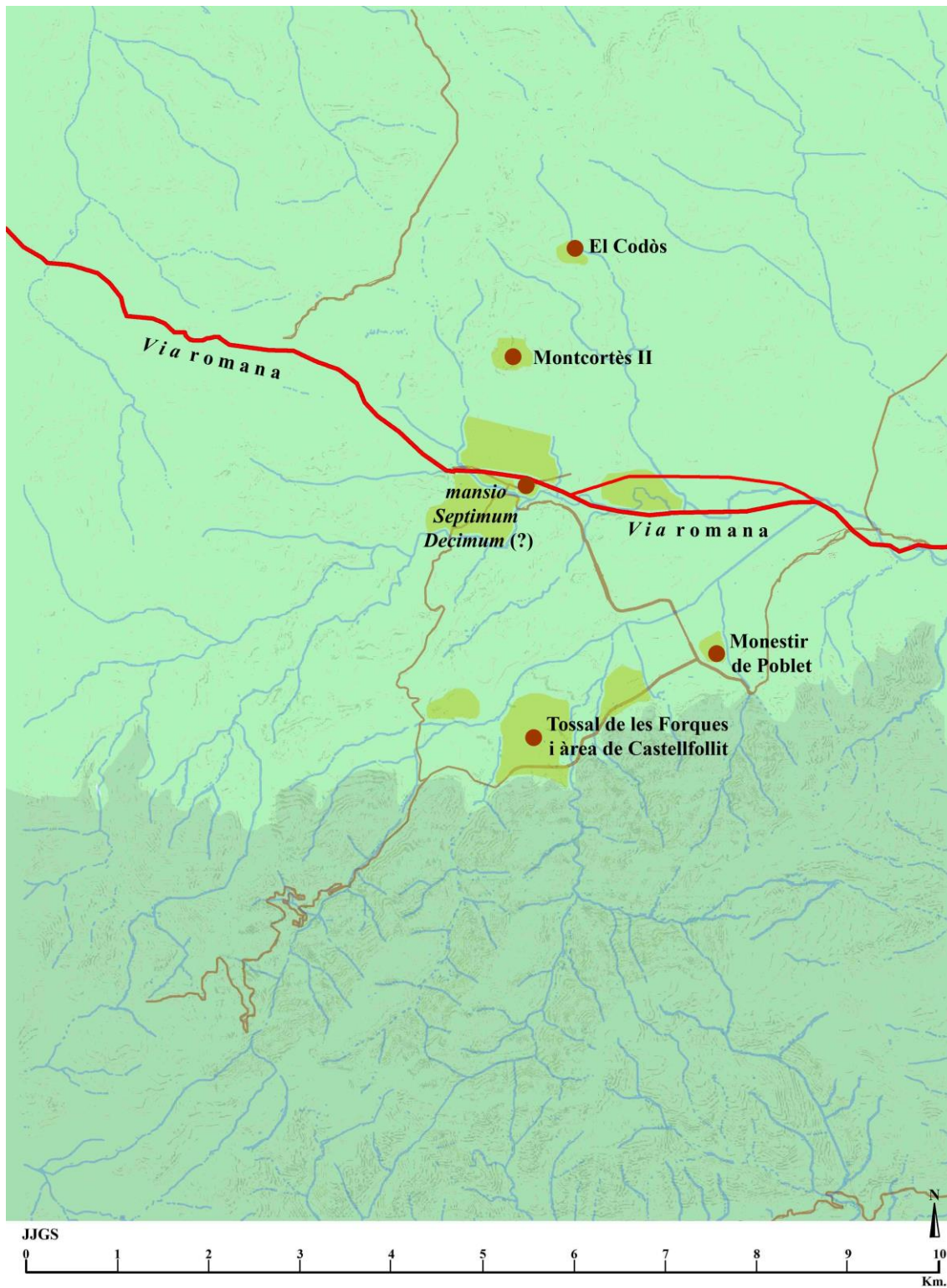
La Torre de Castellfolit: planta de la roca i de l'estructura fortificada. Alçats de les restes arquitectòniques de les diferents façanes de la torre. Dibuixos de l'autor en base a les planimetries de A.Carrereres. . Fotografia de A.Carrereres i Casanovas.

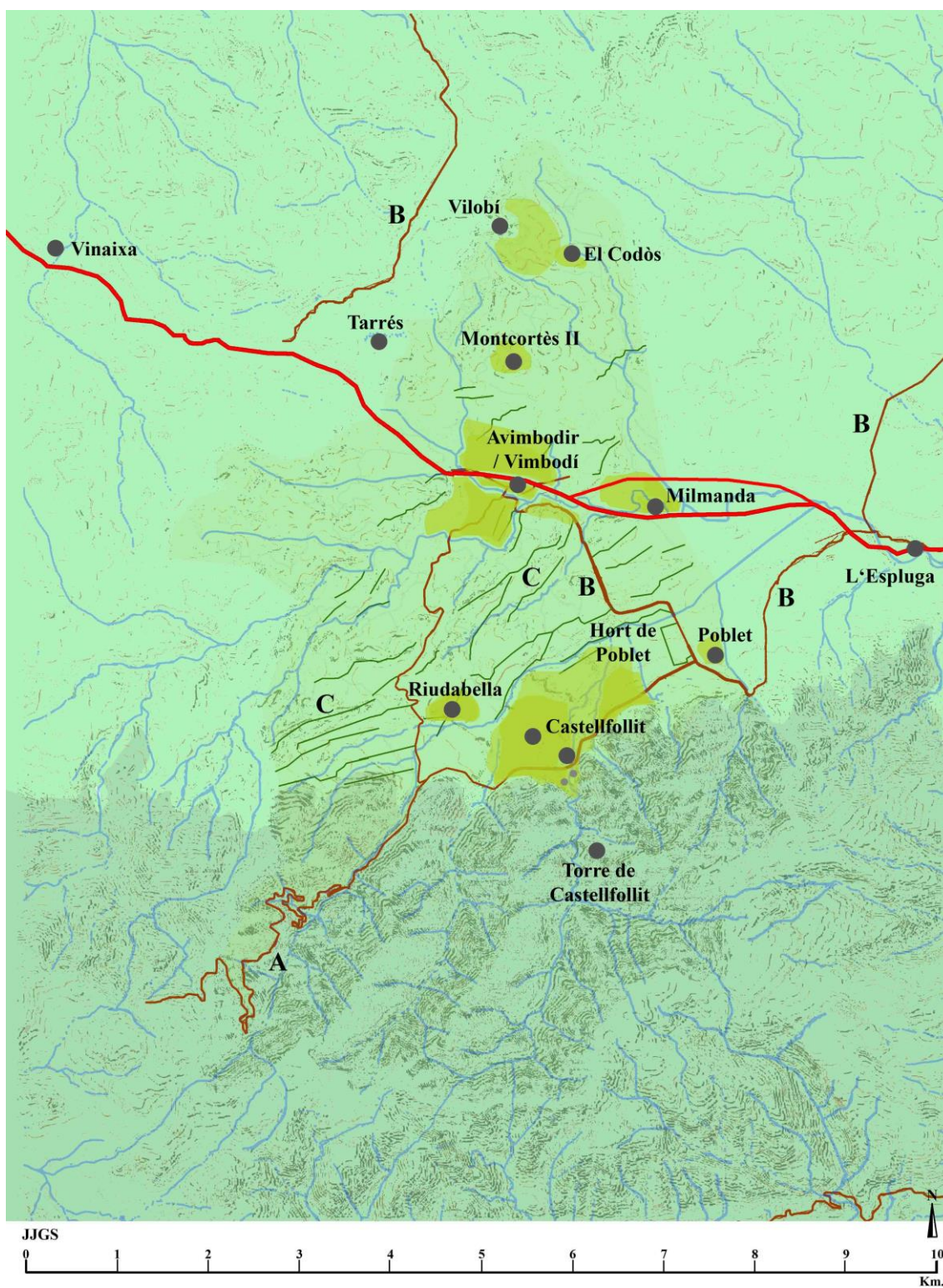
Planta esquemàtica de l'assentament o vilatge altmedieval del barranc de Castellfollit (a partir de Carreras Casanovas 2006). Fotografies: A.Carreras Casanovas.

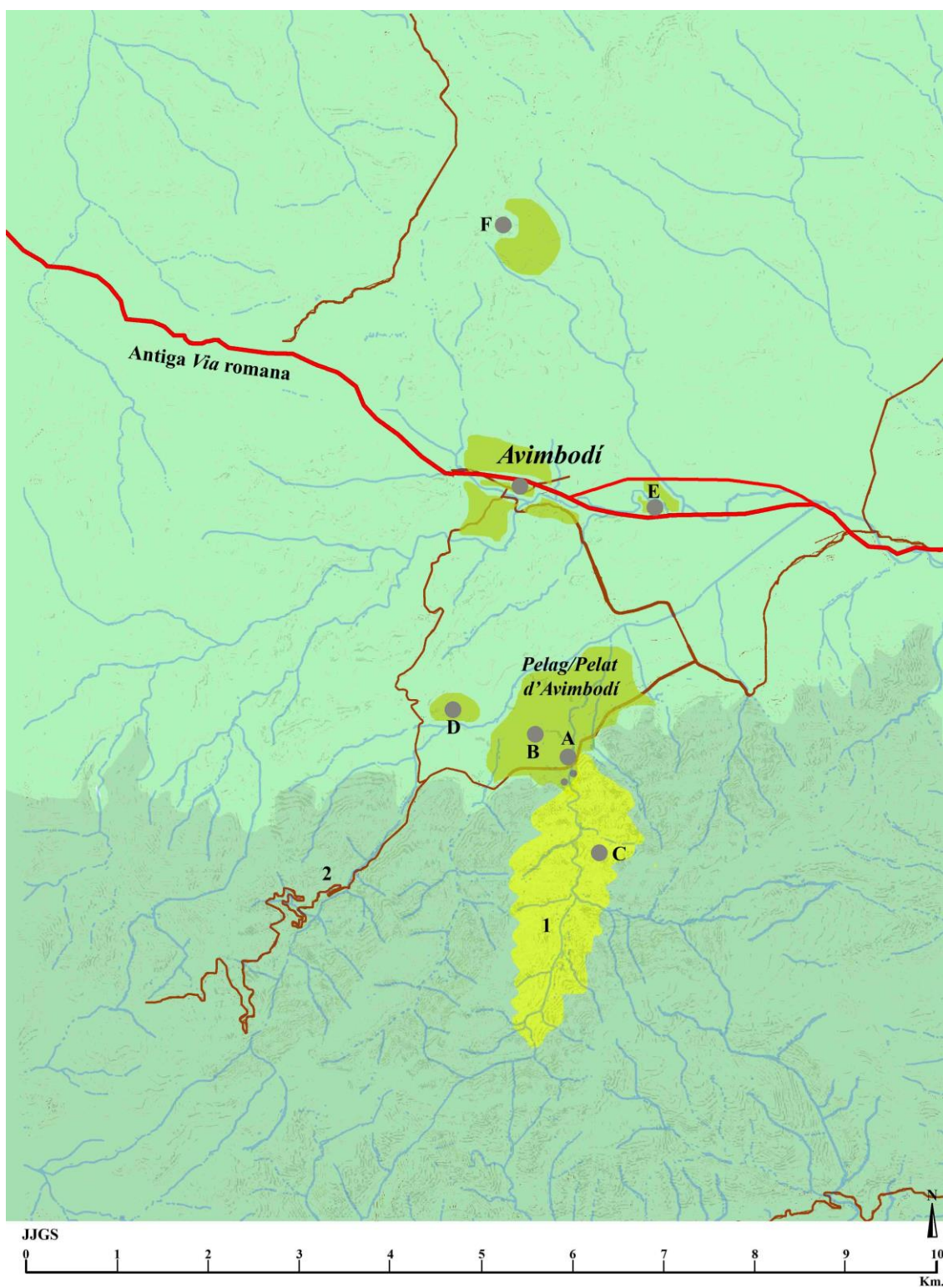
Planta i restes arqueològiques dels enterraments del Tossal de les Forques o de Nerola. Dibuixos i fotografies d'ADSERIES et alii 1989.

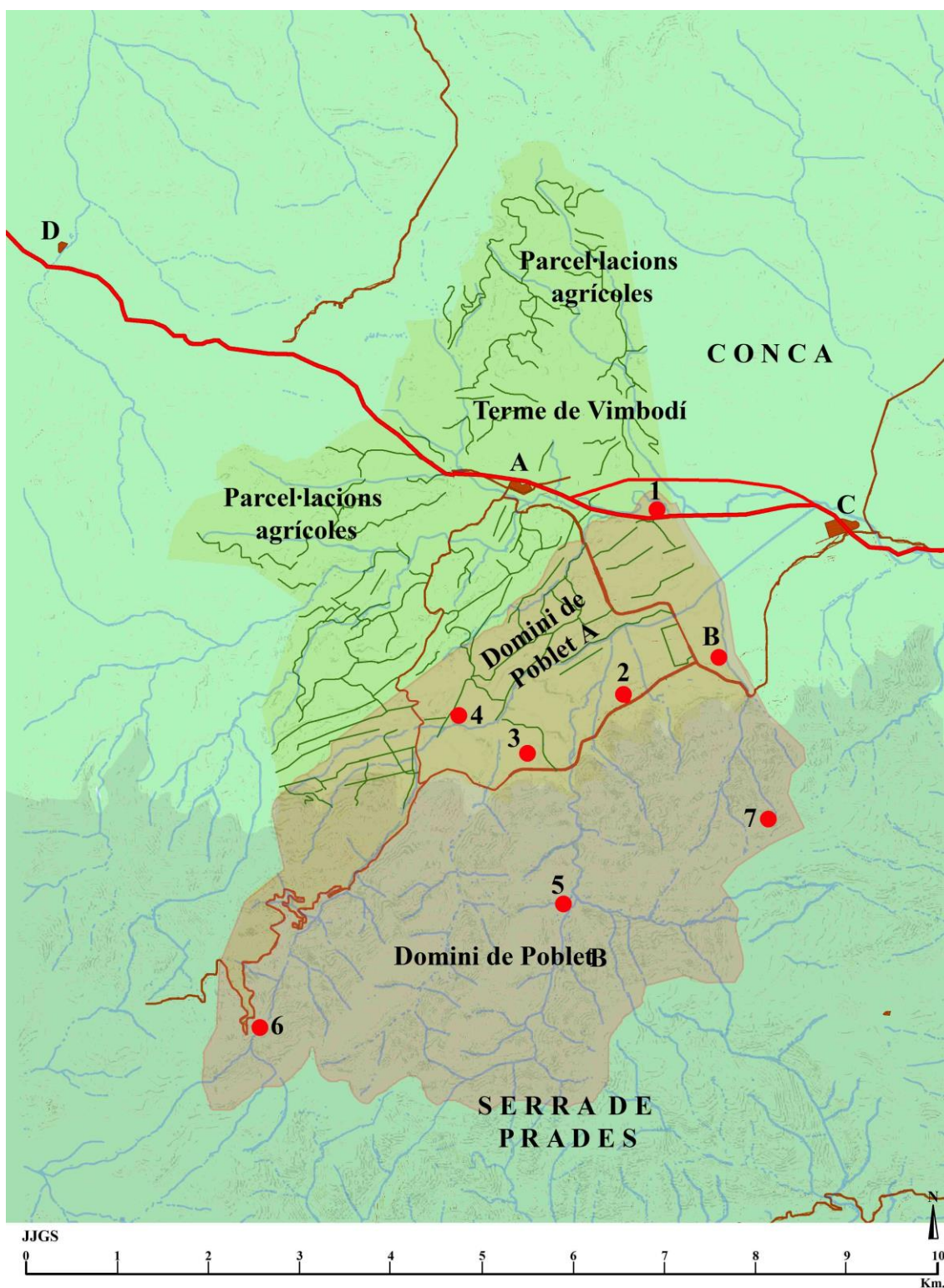
Principals trets del paisatge històric tardorromà-visigòtic de l'àrea de l'actual terme municipal de Vimodó, segles V-VIII. Dibuix de l'autor.

A)Pas natural cap a Prades i Siurana, B)Xarxa de camins radiocèntrics articulant els nuclis poblacionals de Avimbodí/Vimbodí, Castellfollit, l'àrea de Poblet, l'Espluga de Francolí i la Conca C)Parcel·les de possible origen antic/altmedieval. Dibuix de l'autor.

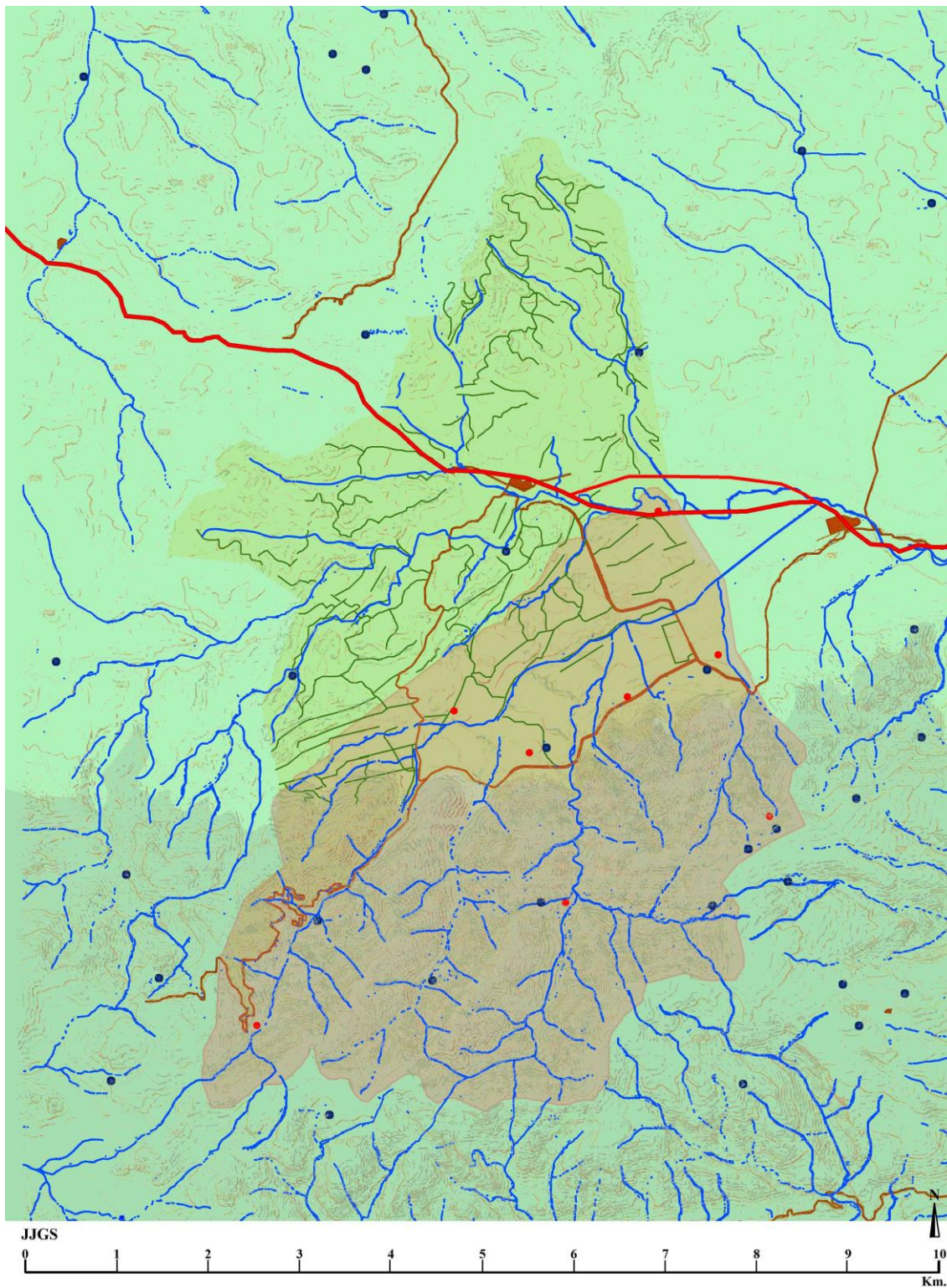
Principals trets del paisatge històric altmedieval/andalusí de l'àrea de l'actual terme municipal de Vimbodí, segles VIII-XI. A) Situació del jaciment del vilatge de Castellfollit (possible Bâlat), B) Àrea funerària del Tossal de les Forques, C) Torre, Castell/vilatge de Castellfollit, D) Àrea de Riudabella, E) Àrea de Milmanda, F) Àrea de Vilobí. 1) Àrea de control visual de la Torre de Castellfollit, 2) Pas natural cap a Prades i Siurana. Dibuix de l'autor.

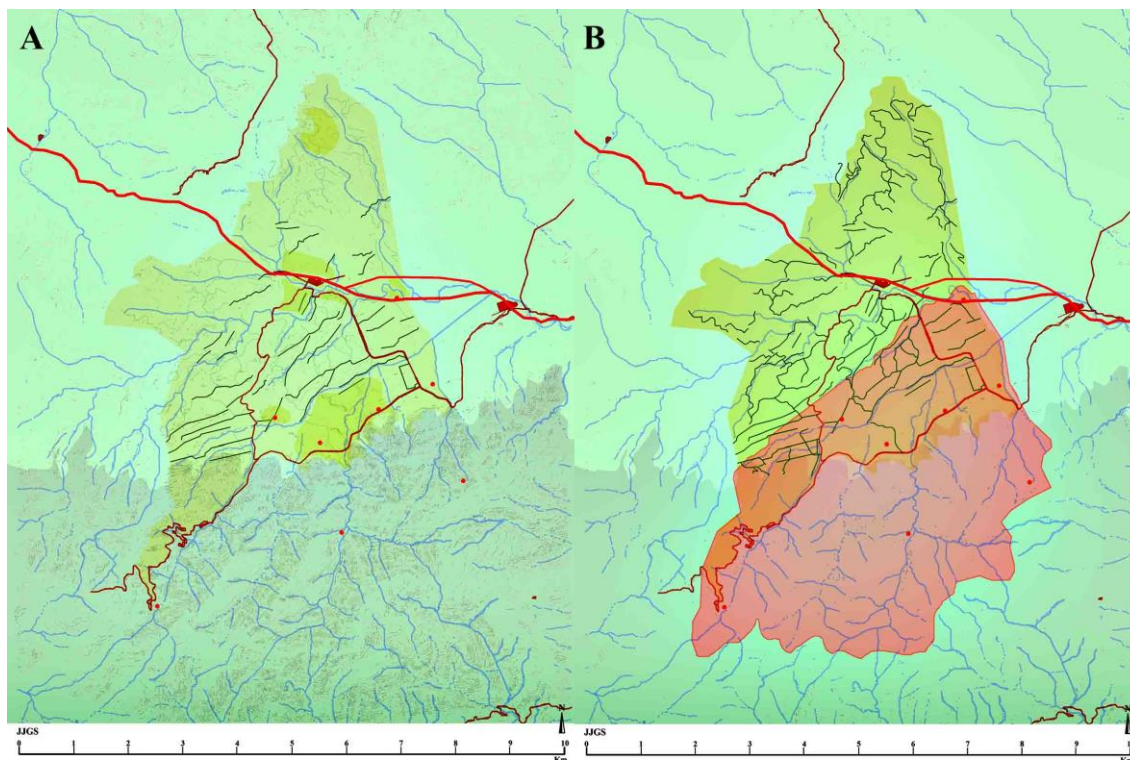
La formació del paisatge feudal de Vimbodí, mitjans del segle XII. A).Vicus i Vila de Vimbodí. B) Abadia de Santa Maria de Poblet. C) L'Espluga de Francolí. D) Vinaixa. Establiments agrícoles, forestals i miners de Poblet: 1.Granja de Milmanda, 2.Granja Mitjana, 3. Font de Nerola, 4. Granja de Riudabella, 5) Castellfollit, 6) Granja del Titllar, 7) La Pena. Dibuix de l'autor.

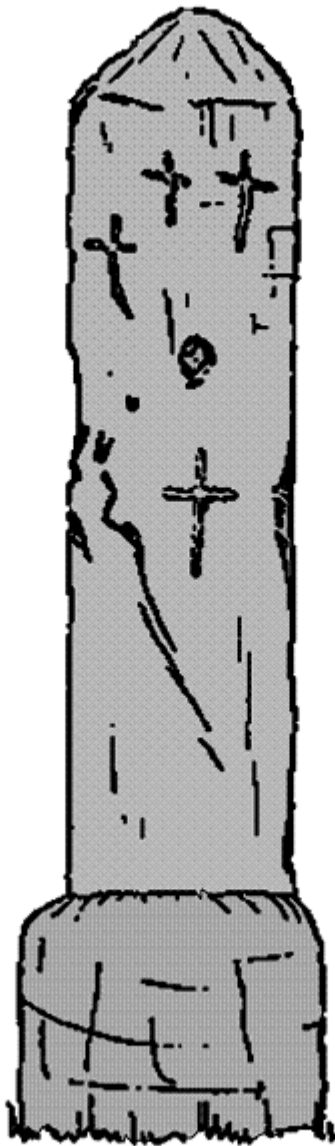
Domini i territori del monestir de Poblet (xarxa de granjes) i terme de la vila de Vimbodí durant la segona meitat del segle XII (a partir del plànol del domini de Poblet de A.Altisent i J.Bolòs i Masclans). Dibuï de l'autor.

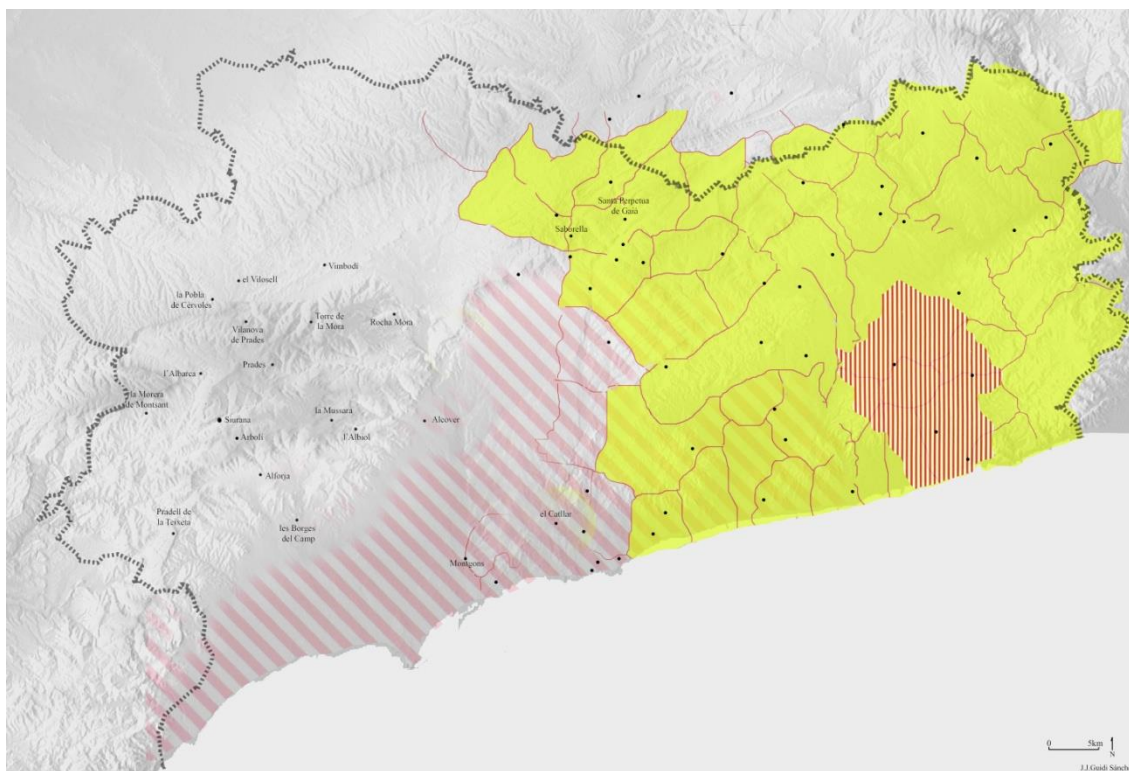
Sistema hídric de Vimodó: rius, rieres, rierols, torrents... Els punts blaus senyalitzen les fonts. La xarxa de parcel·lacions i camins d'origen romans/altmedievals es readapten a la xarxa hidràulica de la conca agrícola. Els rierols de la Serra de Prades actuen al mateix temps de vies de pas naturals cap a l'interior. Dibuix de l'autor.

A) Zones, parcel·laris, camins i espais susceptibles d'haver estat poblats i explotats durant l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana. B) Fragmentació i processos de trencament de la terra derivats de la reorganització feudal de la segona meitat del segle XII; la zona vermella delimita del domini de Poblet, la zona verda el territori de la vila de Vimbodí. Dibuix de l'autor.

El denominat “Mil·liari del Francàs”, El Vendrell (Baix Penedès). Dibuix de l'autor.

Delimitació del marc geogràfic de l'antic *ager Tarraconensis* integrat dins l'òrbita d'al-Andalus amb indicació de l'avanç comtal sustentat en la xarxa de castells termenats a principis del segle XI. L'espai amb el tramtat ratllat vertical correspon al territori adscrit a la *civitas* altomedieval d'Olerdola. El desenvolupament de la població i el territori d'Olerdola s'emmarca en un context de fragmentació del poder comtal i l'alçament de les aristocràcies feudals locals. La gran franja d'espai ratllada amb línees obliqües correspon als territoris andalusins que passarien progressivament a l'òrbita dels poders feudals del nord en detriment d'al-Andalus. El baluard andalusí es sustenta en els massissos muntanyosos de la Serra de Prades que controla directament el Camp de Tarragona. Dibuix de l'autor.

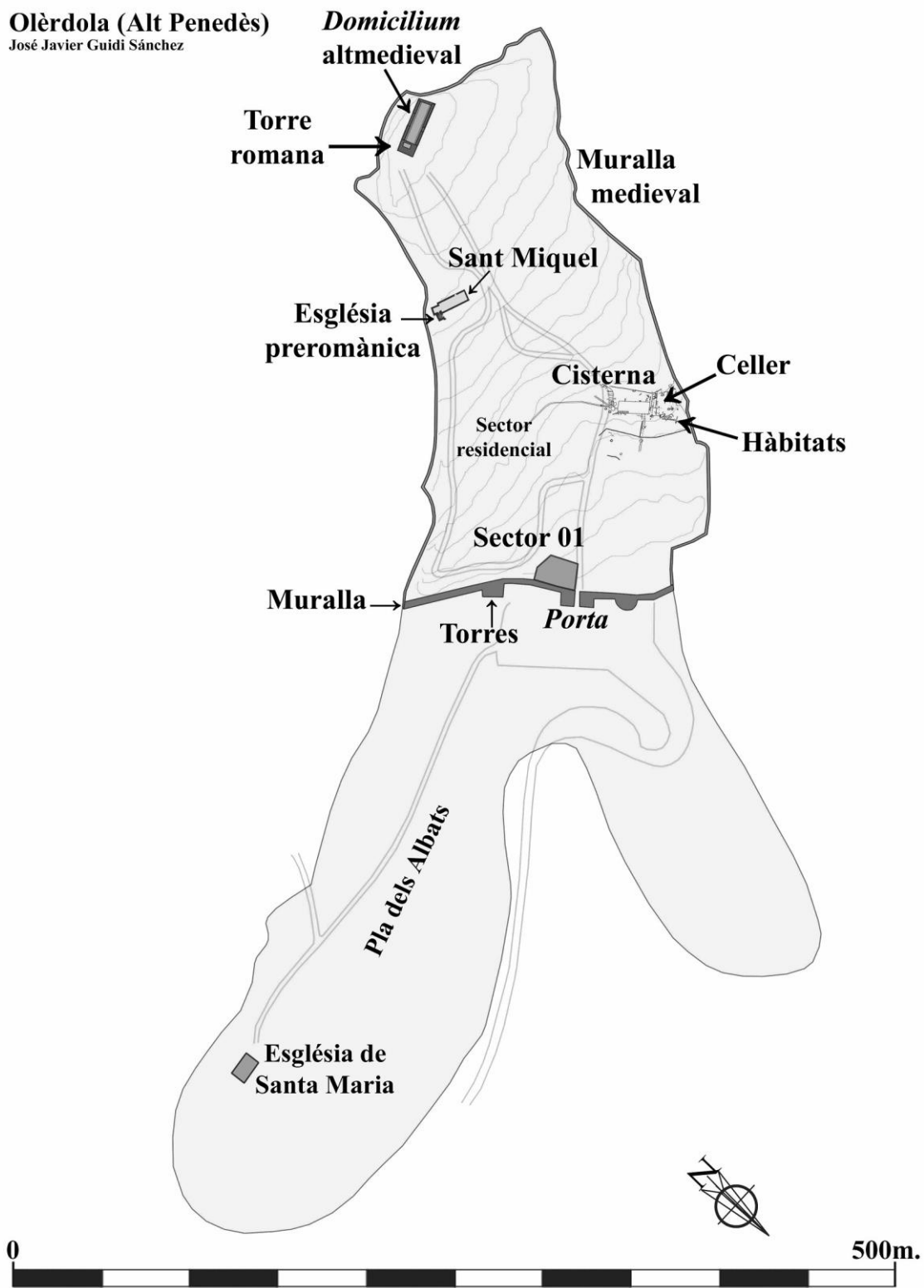
Olèrdola (Alt Penedès)
José Javier Guidi Sánchez

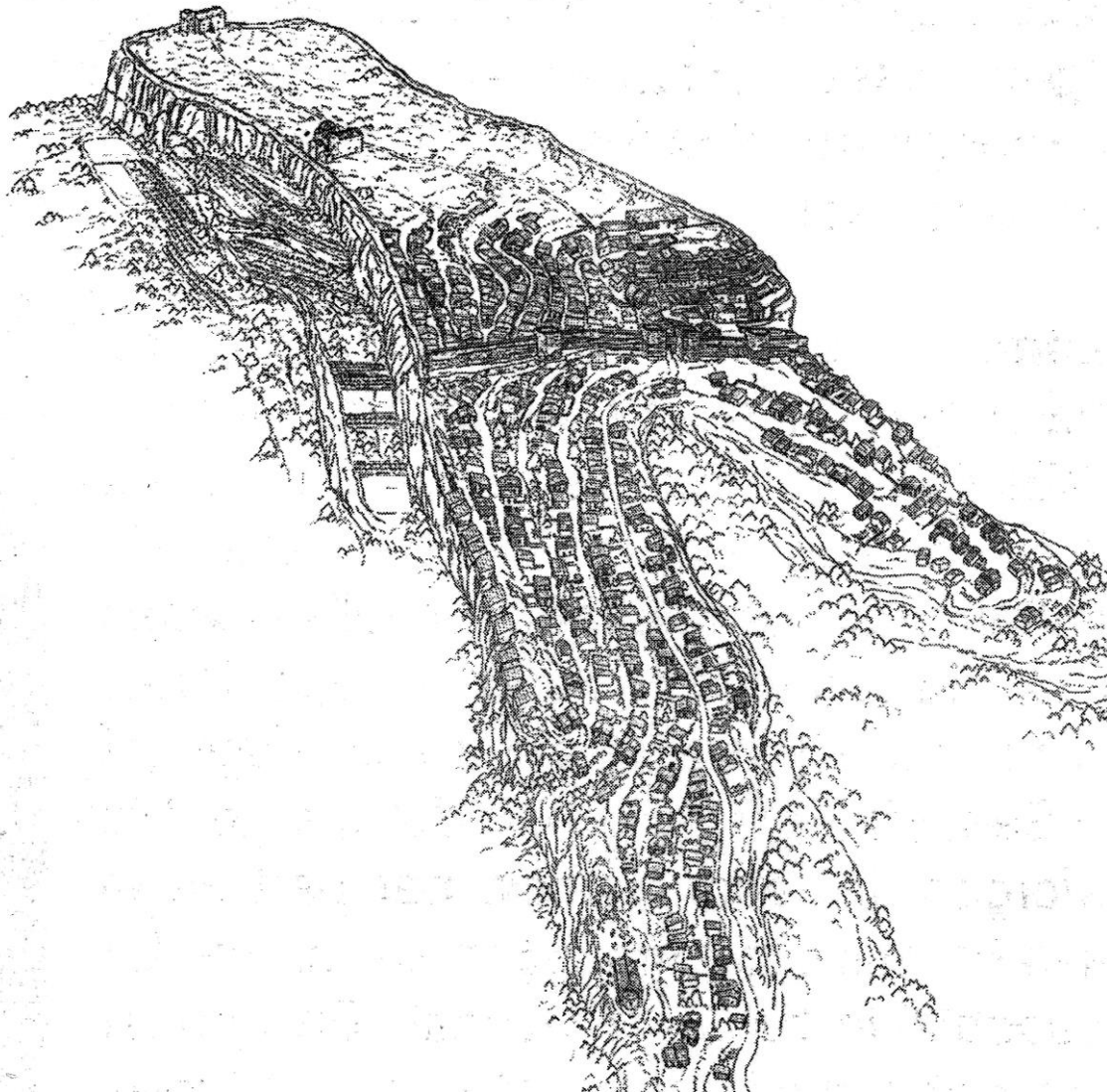
Olèrdola (Alt Penedès)
José Javier Guidi Sánchez

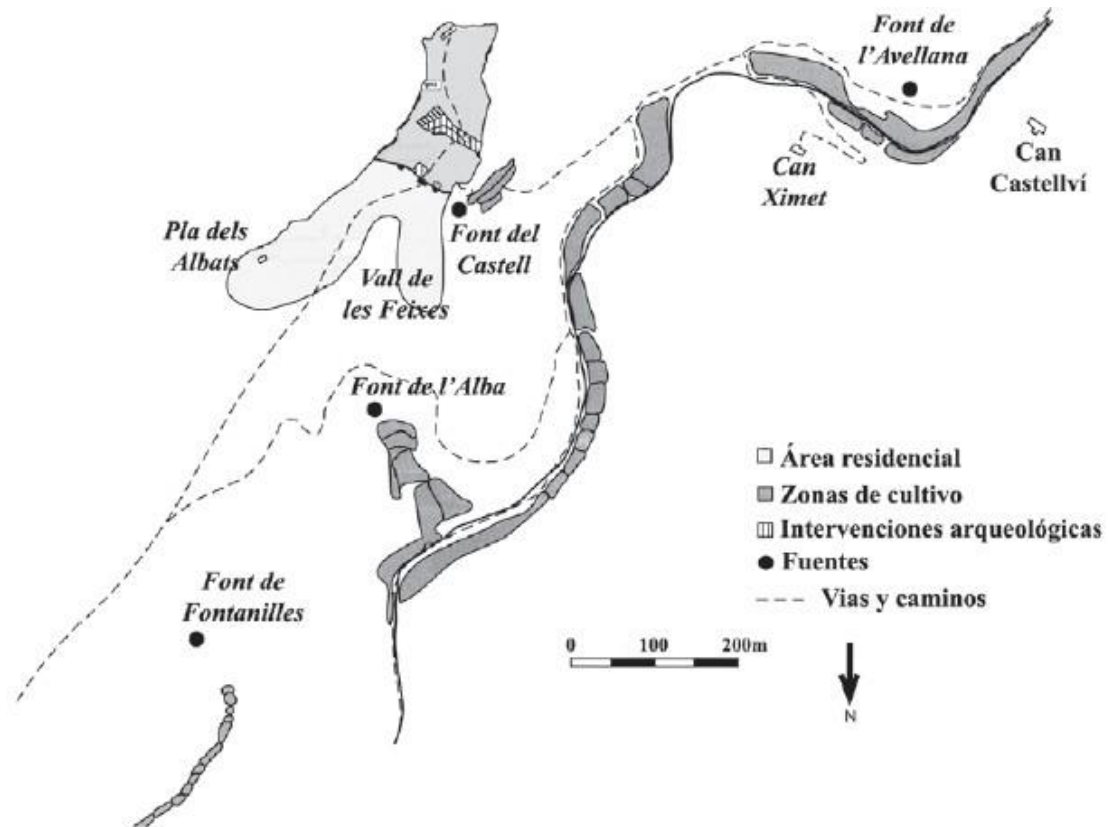
A
Plantes del jaciment d'Olèrdola. A: Planimetria general del conjunt de la ciutat altmedieval; B: recinte intramurs. Dibuix de l'autor.

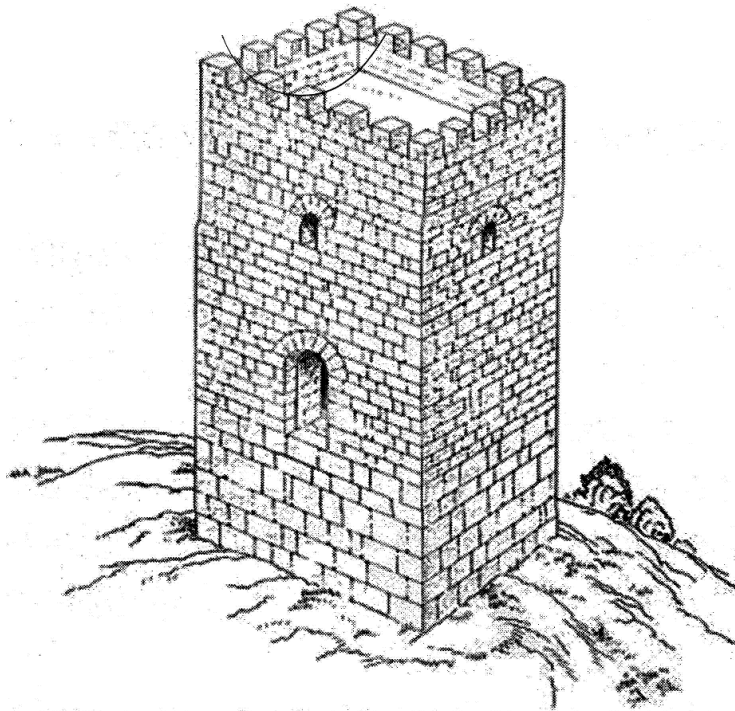
Conjunt d'Olèrdola dominat per el conjunt del *domicilium ad turris* de l'acròpoli del turó. Dibuix de l'autor a partir de BATET 2004.

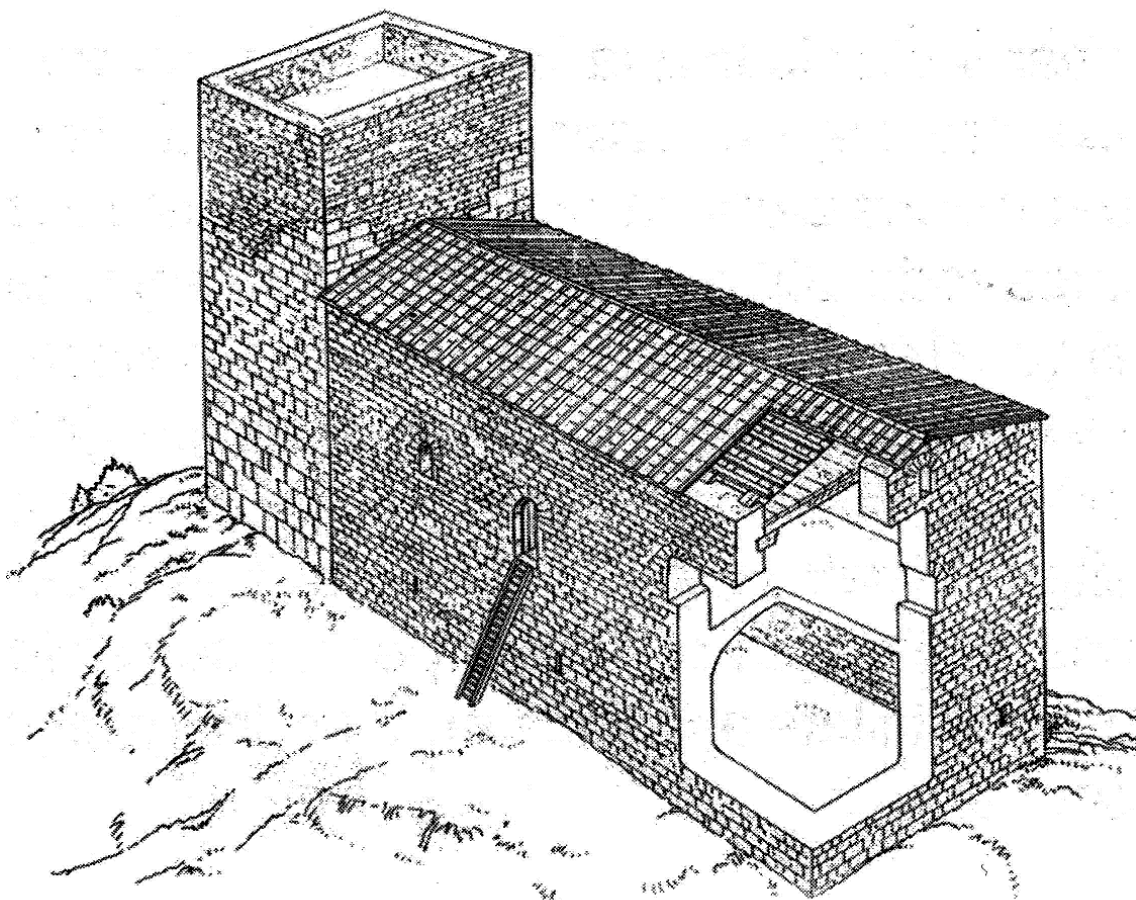
Restitució hipotètica d'Olèrdola a l'alta edat mitjana, segons RIART 2006.

Olèrdola i la seva àrea de captació rural, segons BATET 2004

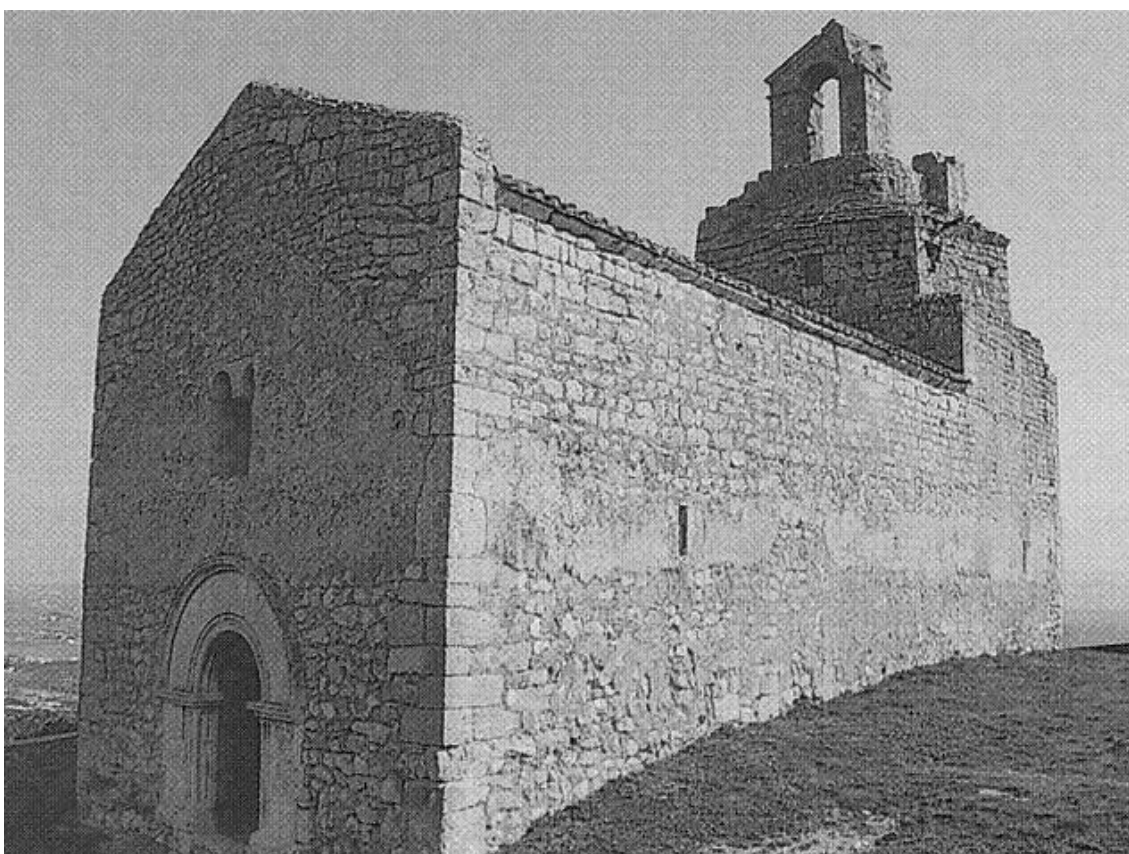
Restitució hipotètica de la torre romano-republicana d'Olèrdola, segons RIART 2004.

Restitució hipotètica del *domicilium ad turris* almedieval d'Olèrdola bastit reutilitzant la torre d'origen romà, segons RIART 2004.

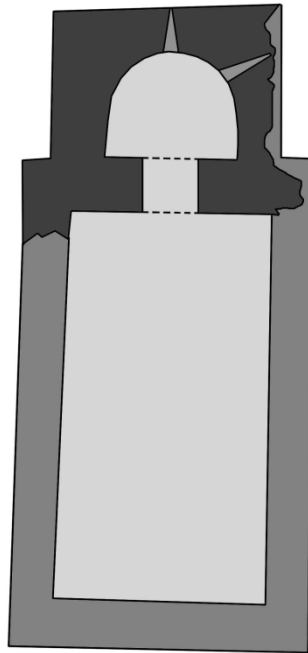

Vista aèria de l'església de Sant Miquel d' Olèrdola, MOLIST 1997.

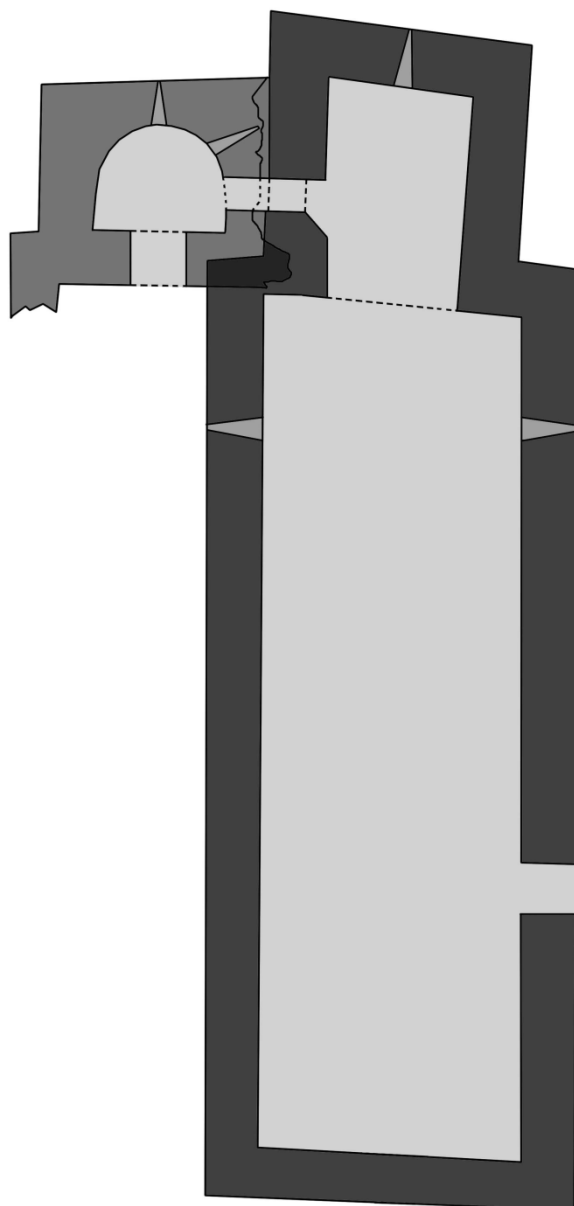
L'església de Sant Miquel d' Olèrdola.

Sant Miquel, Olèrdola
José Javier Guidi Sánchez

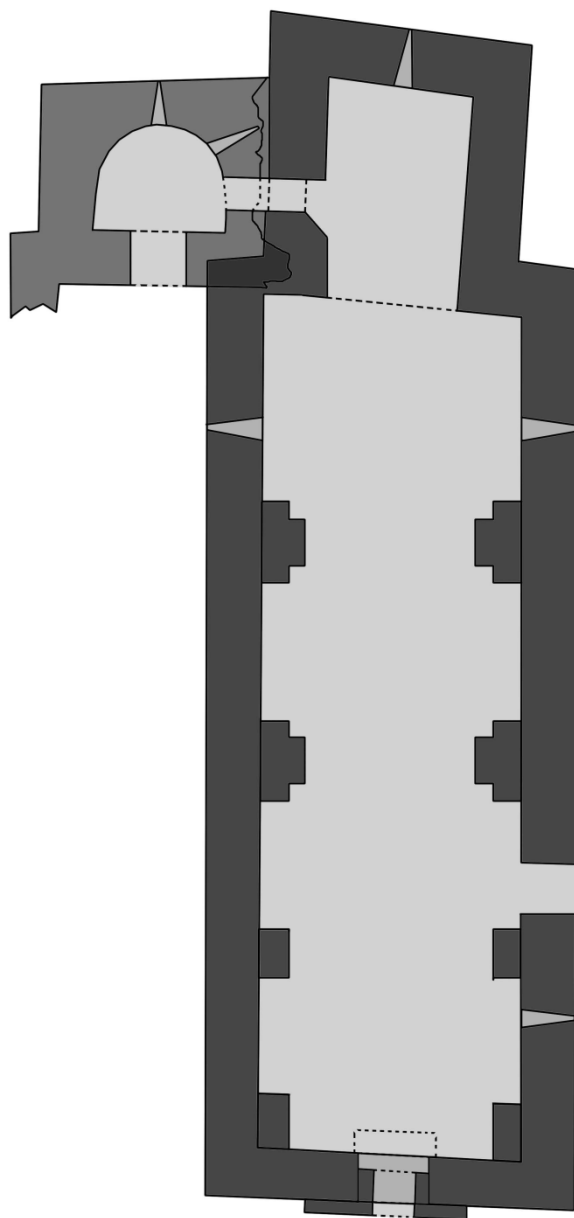
Església de Sant Miquel d'Olèrdola (Fase I). En gris obscur les restes arqueològiques del àbsis i part de la nau. En gris clar restitució hipotètica del conjunt. L'entrada es realitzaria pel costat nord. Dibuix de l'autor.

Sant Miquel, Olèrdola
José Javier Guidi Sánchez

Església de Sant Miquel d'Olèrdola (Fase II). Readaptació del absis de la Fase I i aneixió d'aquest element com a capella. La Fase II es caracteritza per la seva monumentalitat. Dibuix de l'autor.

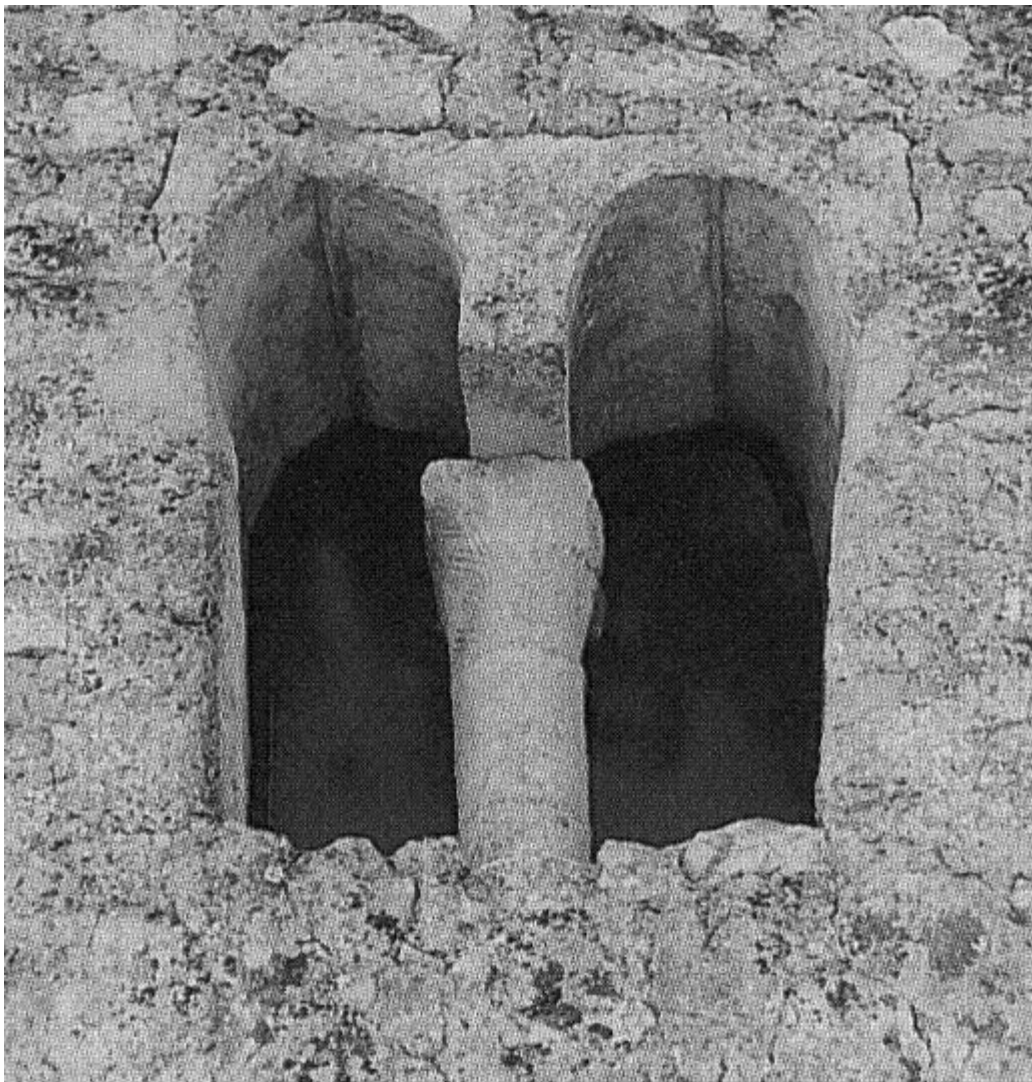
Sant Miquel, Olèrdola
José Javier Guidi Sánchez

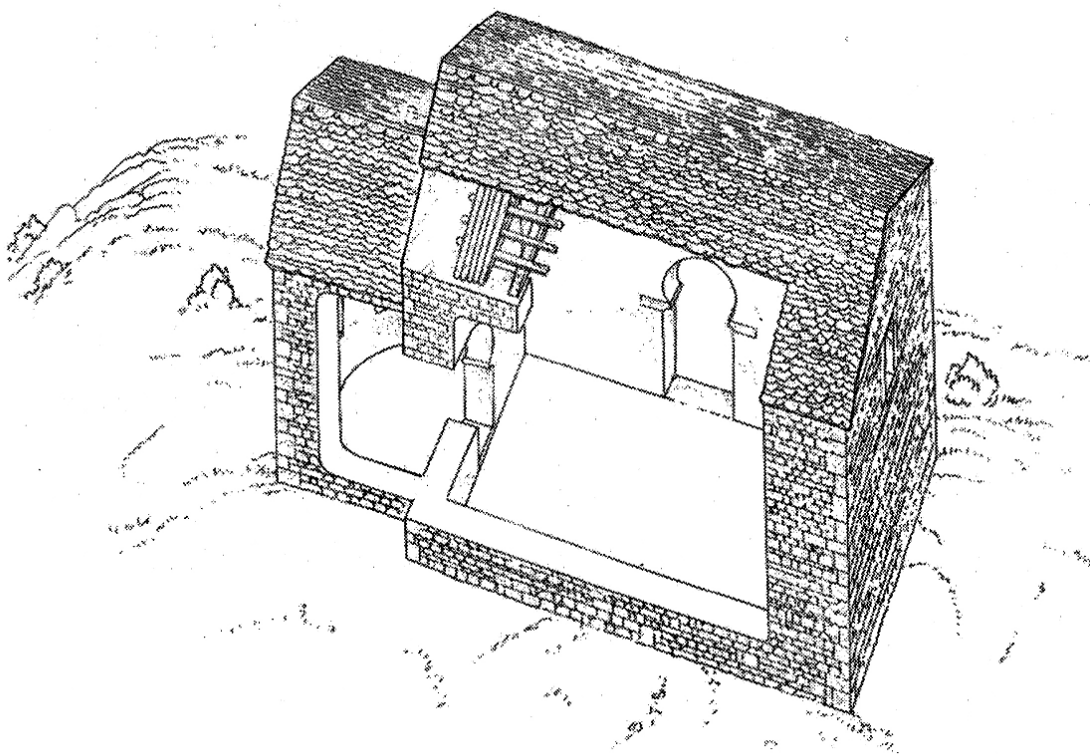
Església de Sant Miquel d'Olèrdola (Fase III). Construcció de pilastres i/o contraforts interns, elevació de l'estructura en altura i instal·lació d'una cúpula. Dibuix de l'autor.

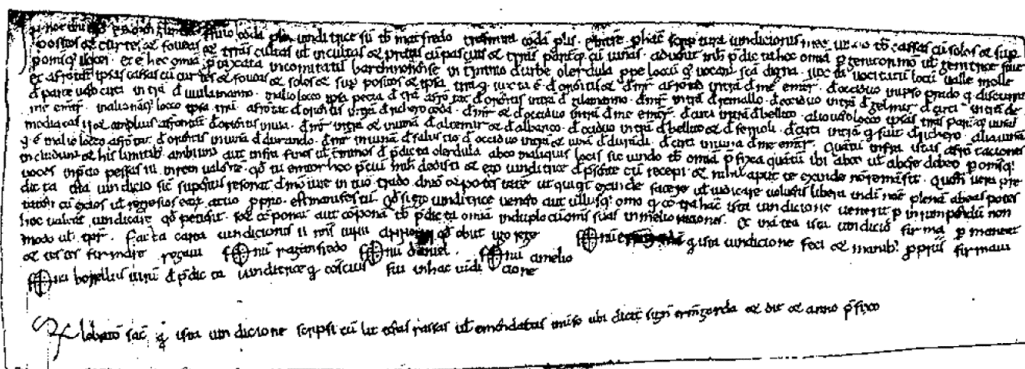
Fotografia dels restes arquitectònics del absis i l'església e la Fase I, actualment annexa a l'edifici romànic. Presència d'una porta amb arc de ferradura.

Detall de la finestra amb capitell i fust de la façana de Sant Miquel d'Olèrdola.

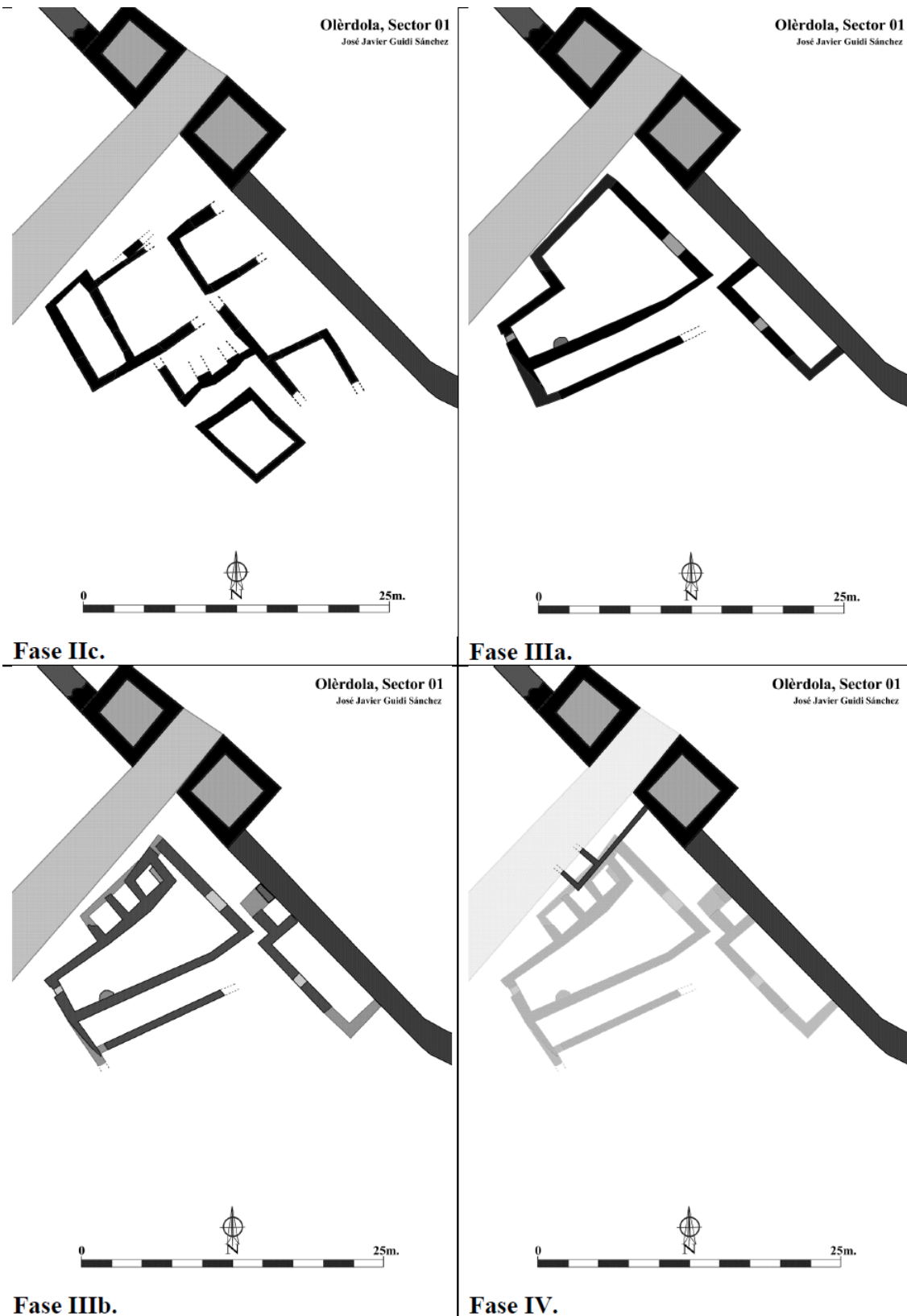
Restitució hipotètica de l'església de Sant Miquel a la Fase I (la documental i arqueològicament més antiga), segons RIART 2004.

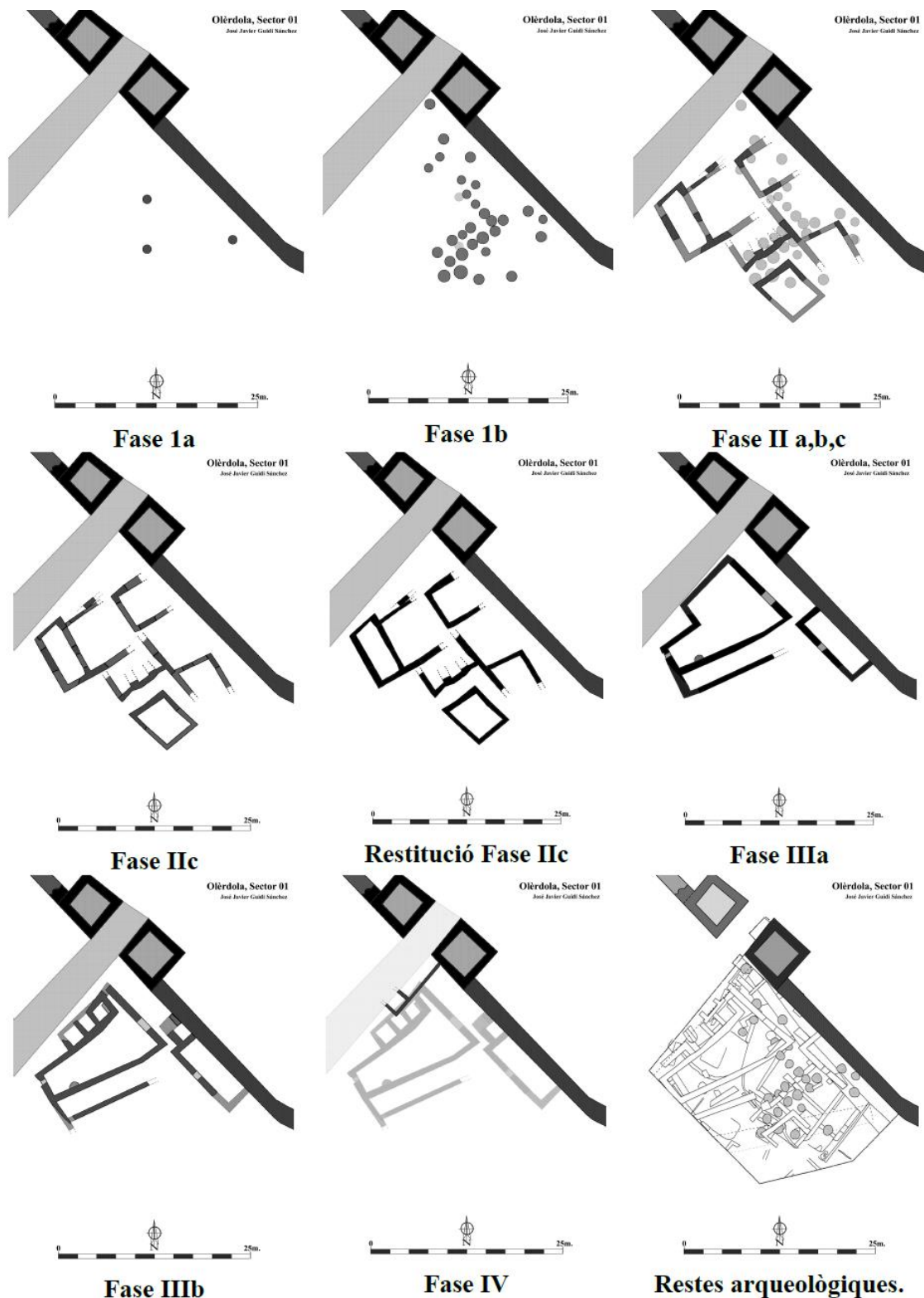
Primer document on s'esmenta l'església de Sant Miquel d'Olèrdola (data 929).

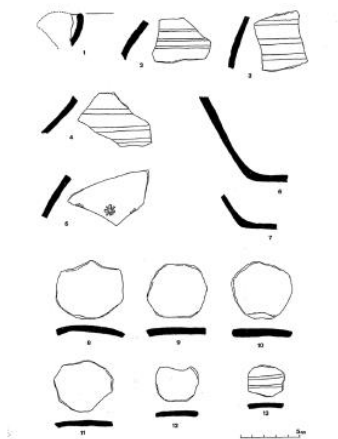
Evolució del Sector 01 a l'alta i plena edat mitjana (dibuixos de l'autor a partir de MEMÒRIA D'OLÈRDOLA 2007).

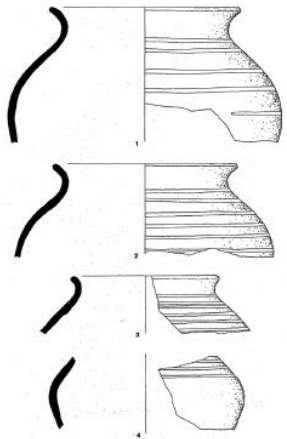
Èvolució del Sector 01 a l'alta i plena edat mitjana (dibuixos de l'autor a partir de MEMÒRIA D'OLÈRDOLA 2007).

Fase IIIb **Fase IV** **Restes arqueològiques.**
Evolució del Sector 01 a l'alta i plena edat mitjana (dibuixos de l'autor a partir de MEMÒRIA
D'OLÈRDOLA 2007).

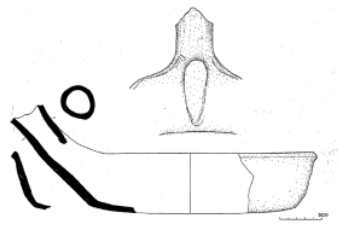
Làmina 4. UE 220. Fig. 1, vasa de pasta gruixa fina. Fig. 2-4, informes de pasta gruixa amb decoració de línia vertical. Fig. 5, informe de pasta gruixa amb decoració de línia de peixes. Fig. 6-7, fons de pasta gruixa. Fig. 8-12, peces d'acabada retallada sobre un fons de ceràmica de pasta gruixa fina. Fig. 13, peça d'acabada retallada sobre un fons de ceràmica de pasta gruixa fina.

Làmina 2. UE 330. Fig. 1-4, olles de ceràmica gruixa amb decoració de línia vertical.

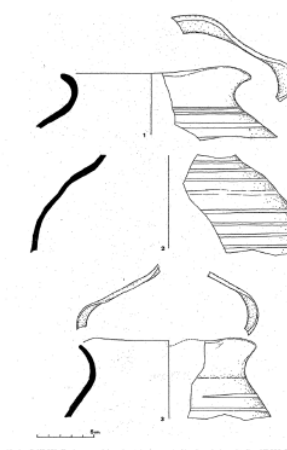
Ceràmica altmedieval documentada al Sector 01 d'Olèrdola, segons ROIG 2006.

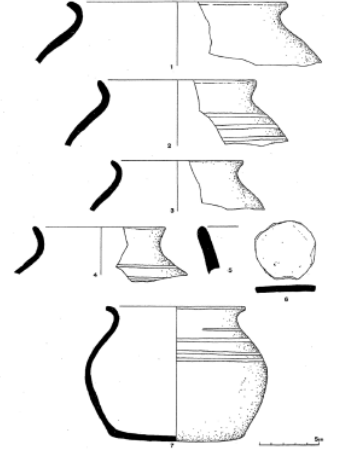
Làmina 8. Sense procedència cartogràfica. Avaluat amb base vertical de ceràmica de cultiu industrial impactat.

Foto 1. Avaluat amb base vertical de ceràmica de cultiu industrial impactat. Sense procedència cartogràfica (Plan del Museu d'Arqueologia Olèrdola).

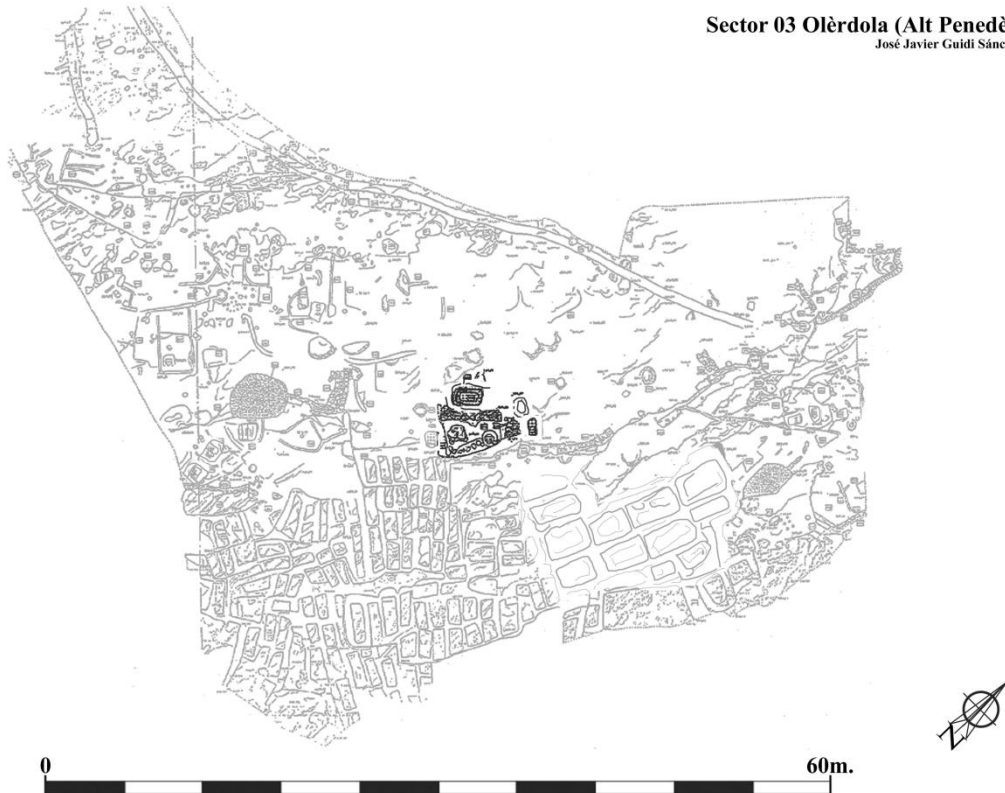
Làmina 7. UE 872. Fig. 1, vasa amb bec plaquet de gran contingidor de ceràmica gruixa fina. UE 330. Fig. 2, informe de gran contingidor de ceràmica gruixa fina amb decoració de línia vertical. UE 872. Fig. 3, estaci amb bec cilíndric de ceràmica usada.

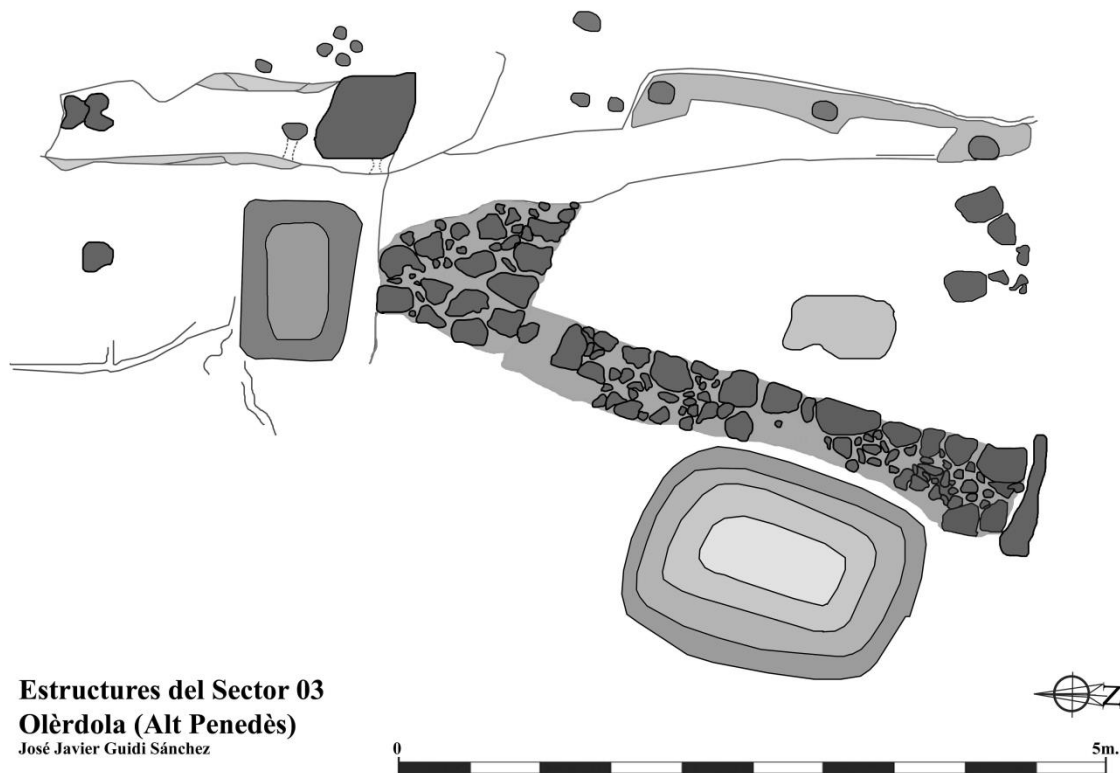
Làmina 6. UE 872. Fig. 1-4, olles de pasta gruixa por diposada. Fig. 5, vasa de cova de pasta gruixa fina. Fig. 6, peça d'acabada retallada sobre un fons de ceràmica de pasta gruixa fina.

Ceràmica altmedieval documentada al Sector 01 d'Olèrdola, segons ROIG 2006.

Sector 03 Olèrdola (Alt Penedès)
José Javier Guidi Sánchez

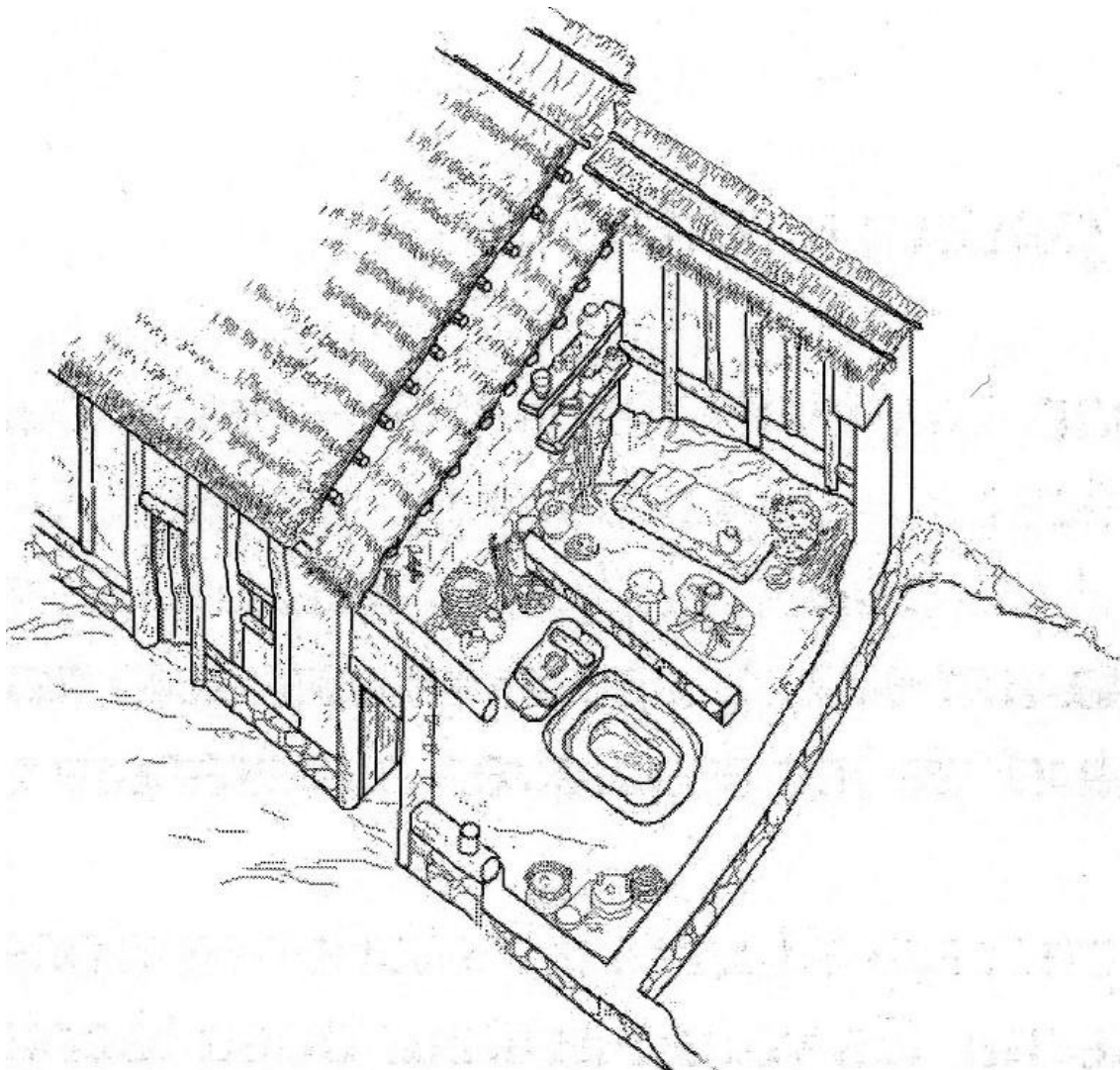

Sector 03 d'Olèrdola. Hàbitats ibèrics, altmedievals i pedreres romana i medieval en gris clar. En gris obscur delimitació de les restes arqueològics de la casa altmedieval analitzada.

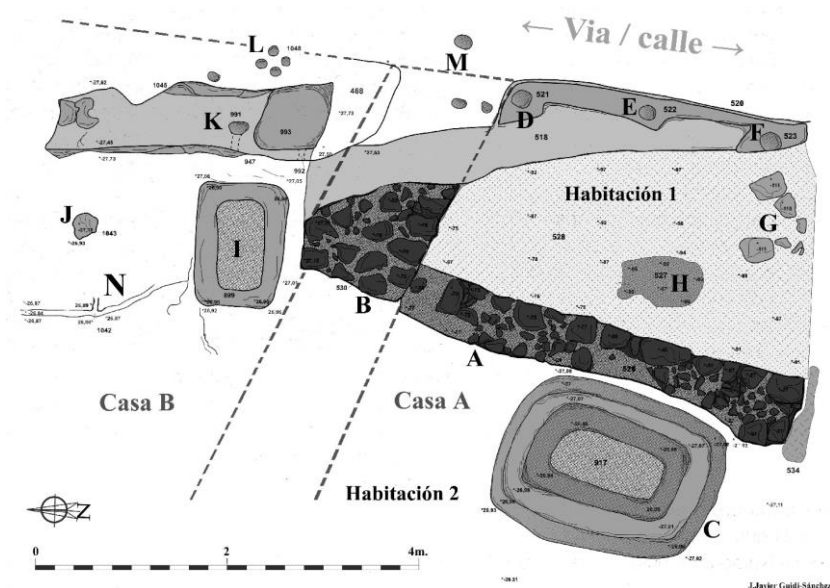

Estructures del Sector 03
Olèrdola (Alt Penedès)
José Javier Guidi Sánchez

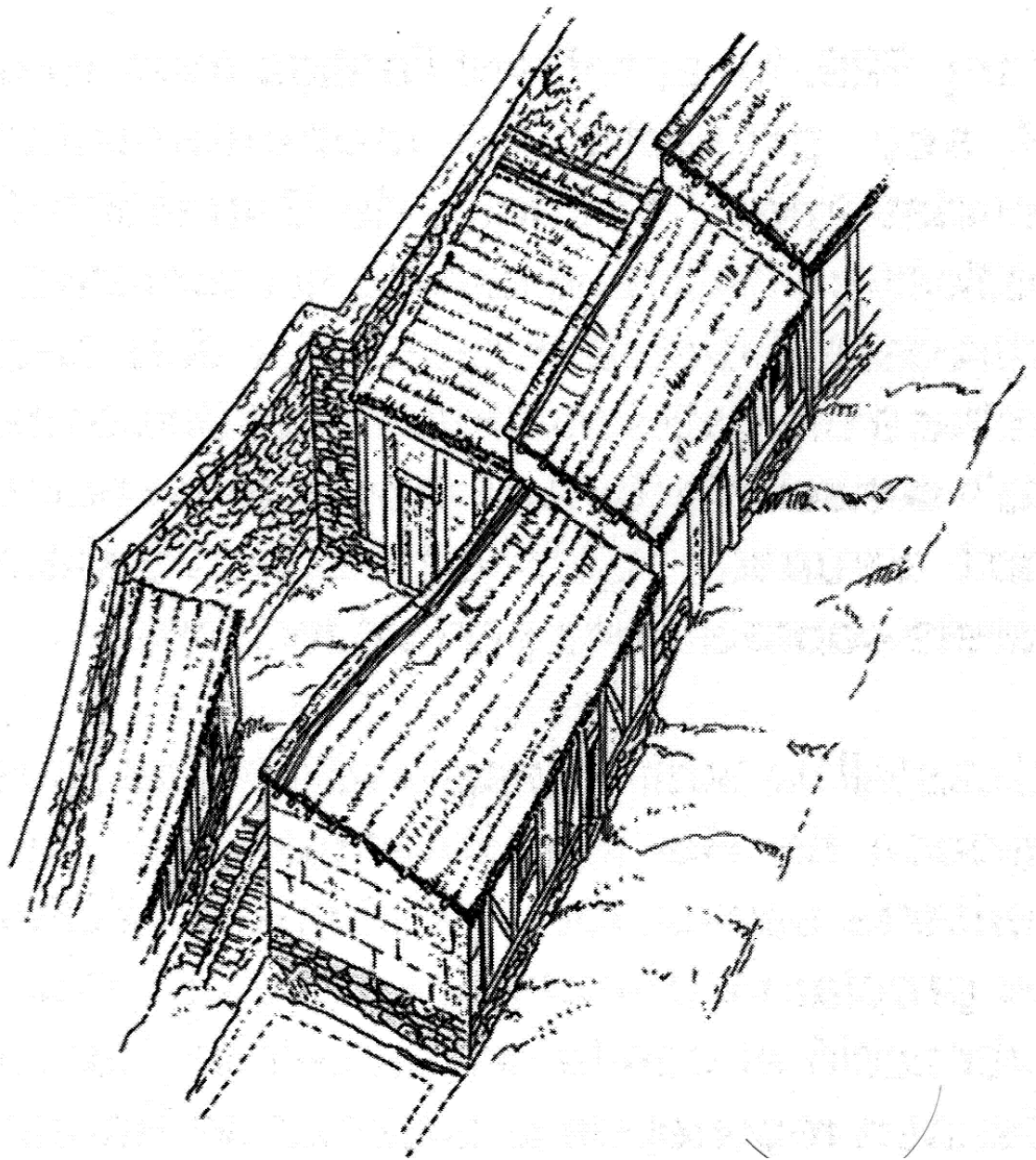
Restes arqueològics de la casa amb forats de pal i murs de pedra del Sector 03 d'Olèrdola. Dibuix de l'autor.

Restitució hipotètica de la casa del Sector 03 d'Olèrdola, segons RIART 2006.

Casa del Sector 03 d'Olèrdola. Dibuix de l'autor a partir de BATET 2004.

Restitució hipotètica de les cases annexes a la muralla d'Olèrdola segons RIART 2006.

Estructures en negatiu i escales tallades a la roca a Can Castellví, Olèrdola.

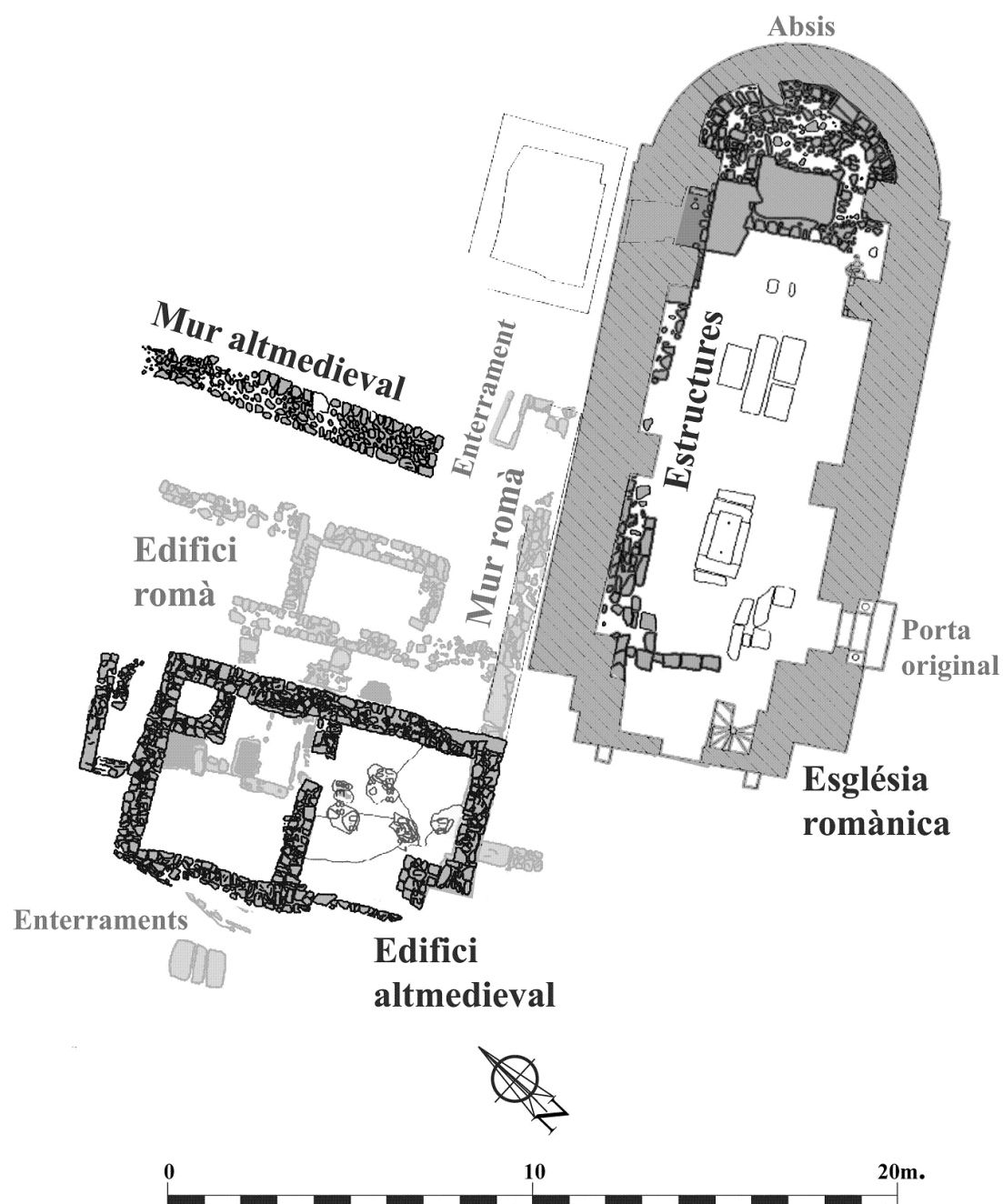
Olèrdola sector intramurs; A: Sitges B: Escales, canalitzacions i estructures d'hàbitat tallades a la roca.

Forn metal·lúrgic del Sector 01 d'Olèrdola. Fotografia de MEMÒRIA OLÈRDOLA 2007.

Santa Maria de Veciana (Anoia)

José Javier Guidi Sánchez

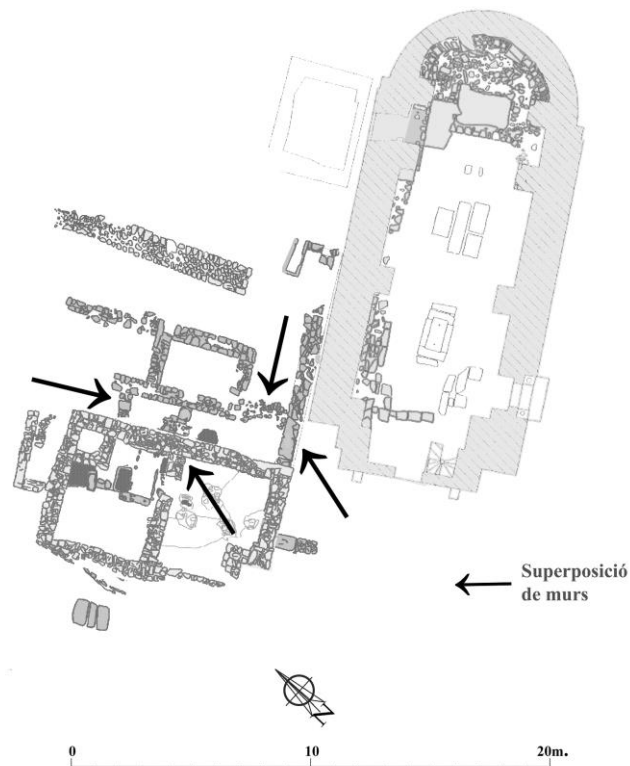

Restes arqueològics documentats a l'església de Santa Maria de Veciana (Anoia). Dibuix de l'autor a partir d'ARBOS 2003.

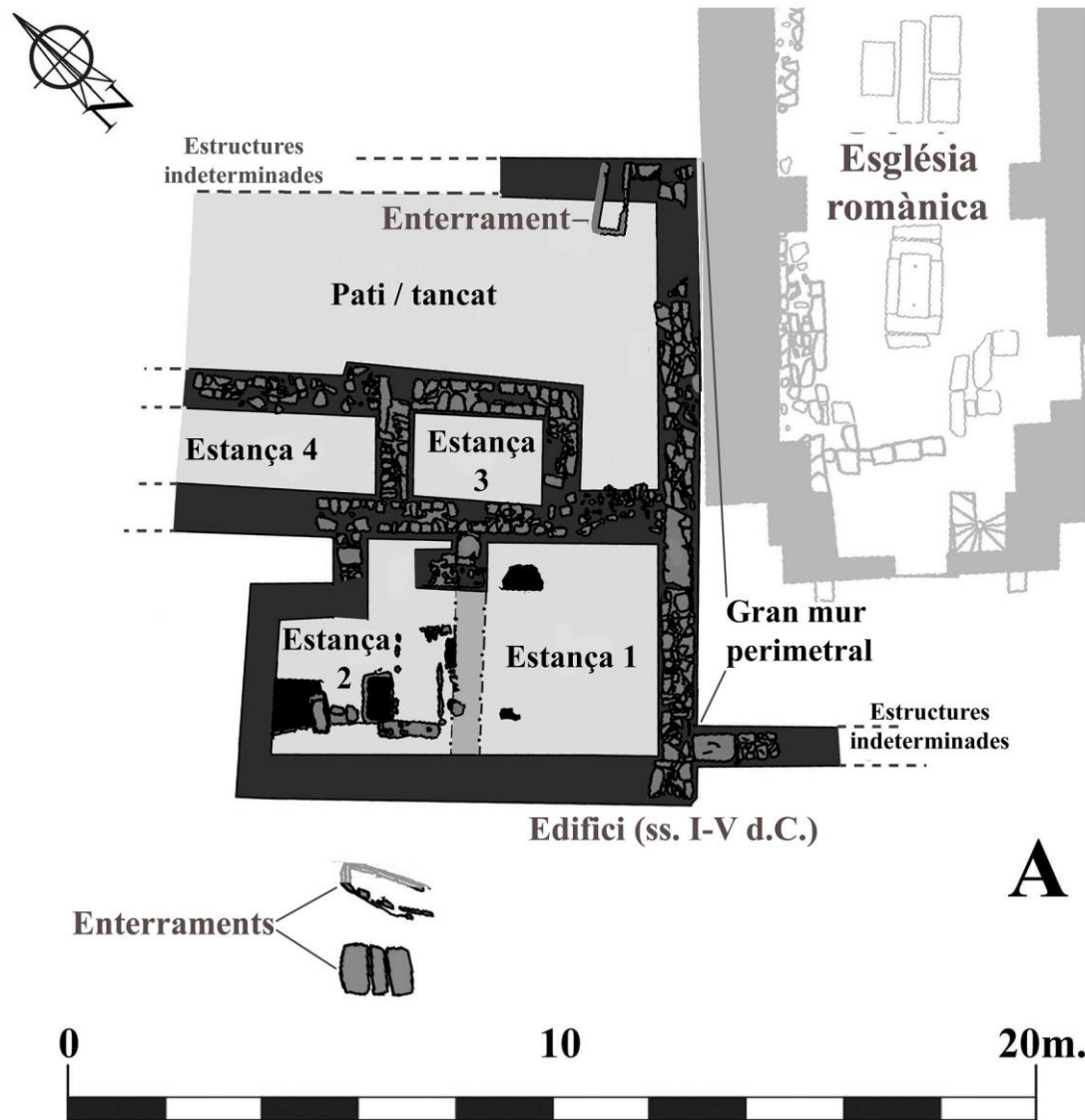

Pedra estucada amb decoració localitzada a les excavacions
al espai interior de l'església de Santa Maria de Veciana.
Fotografia d'ARBOS 2003.

Santa Maria de Veciana (Anoia)
José Javier Guidi Sánchez

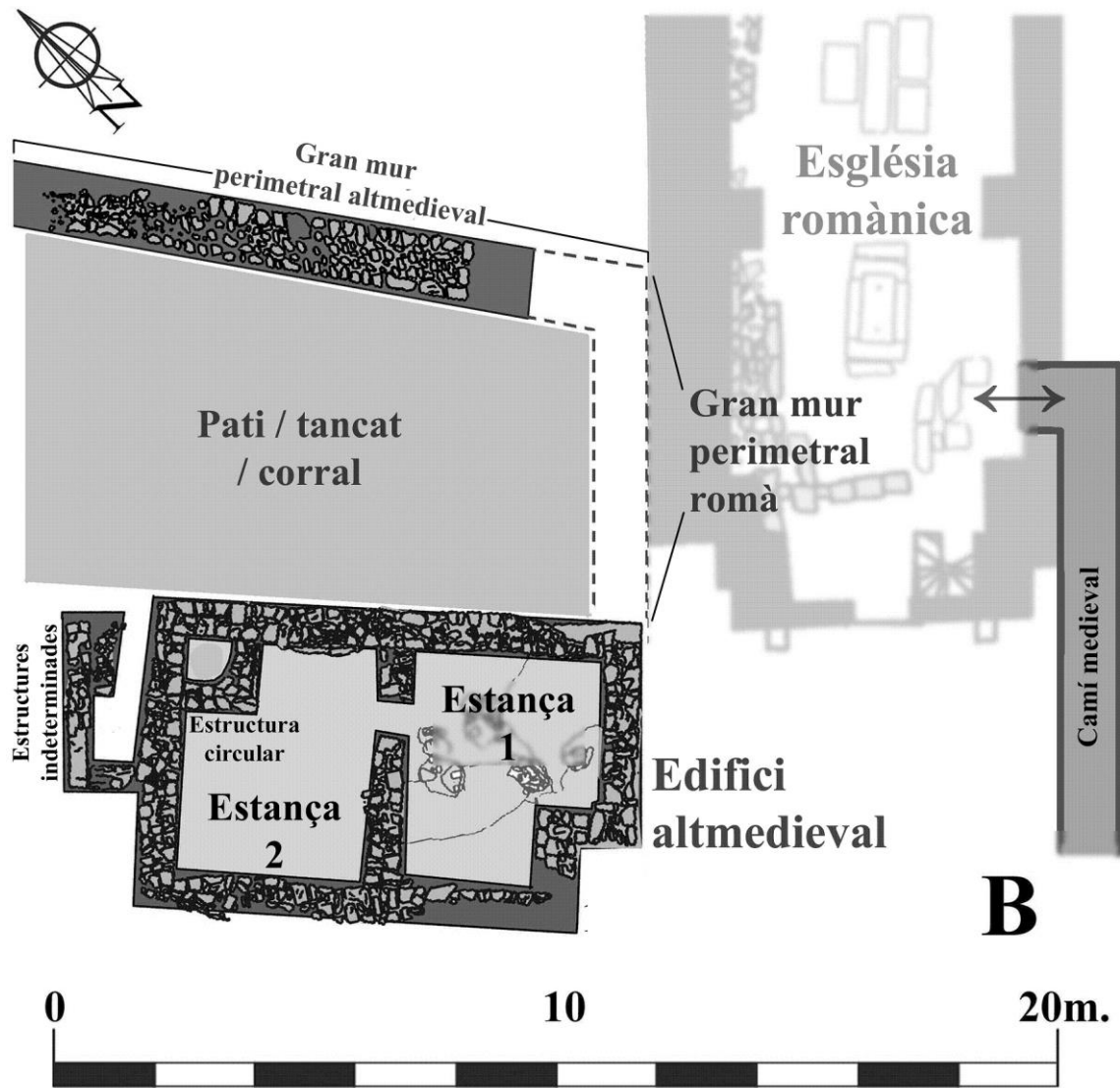

Senyalització dels punts on l'edifici altmedieval de
Sant Marc de Veciana reaprofitava els murs altimperials
en la seva construcció. Dibuix de l'autor.

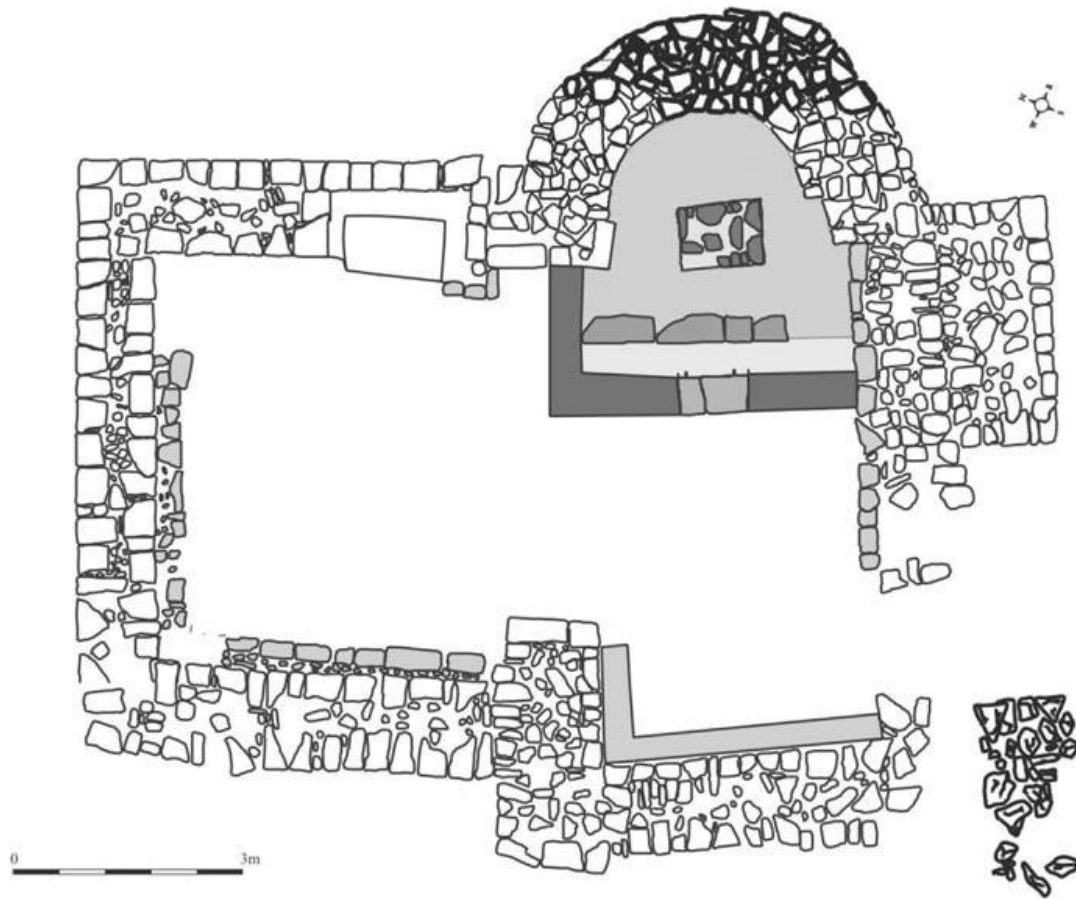
J.Javier Guidi-Sánchez

Restitució de l'edifici altimperial amb els enterraments tardoantics en relació amb l'església romànica de Sant Marc de Veciana. Dibuix de l'autor.

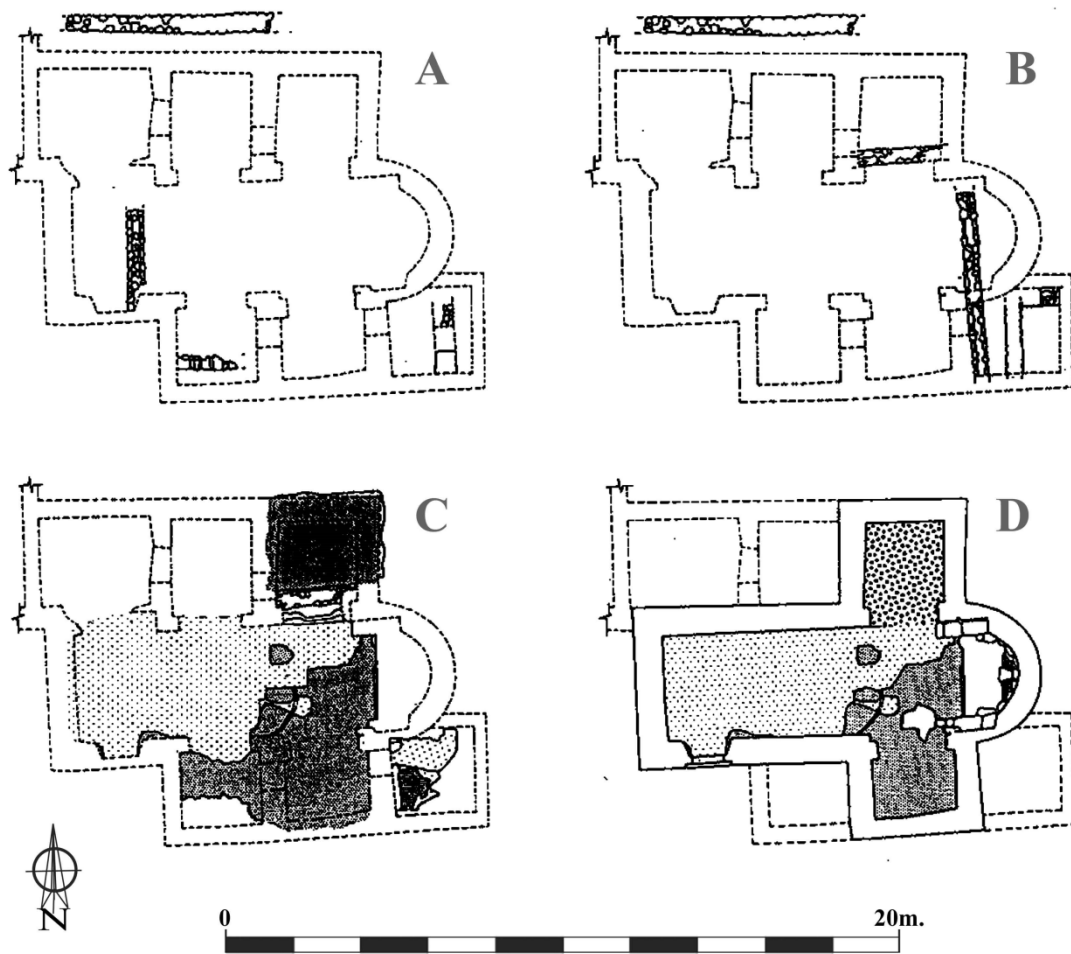

J.Javier Guidi-Sánchez

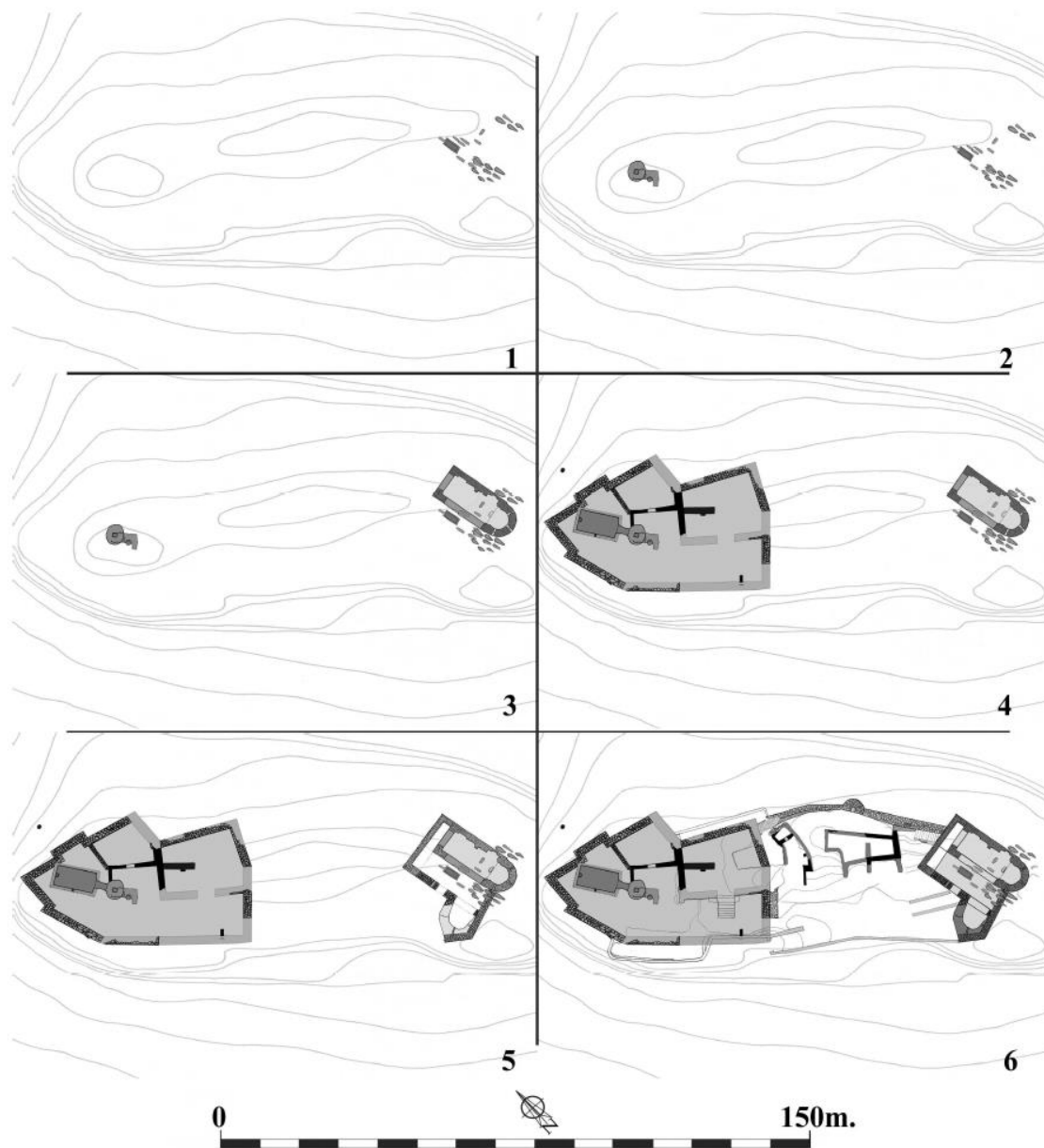
Restitució de l'edifici (casa-granja) altmedieval en relació amb el gran mur i l'església romànica de Santa Maria de Veciana. Dibuix de l'autor.

Església de Sant Marc d'Argençola annexa a l'espai de la necròpolis altmedieval. Segons NADAL et alii 2005.

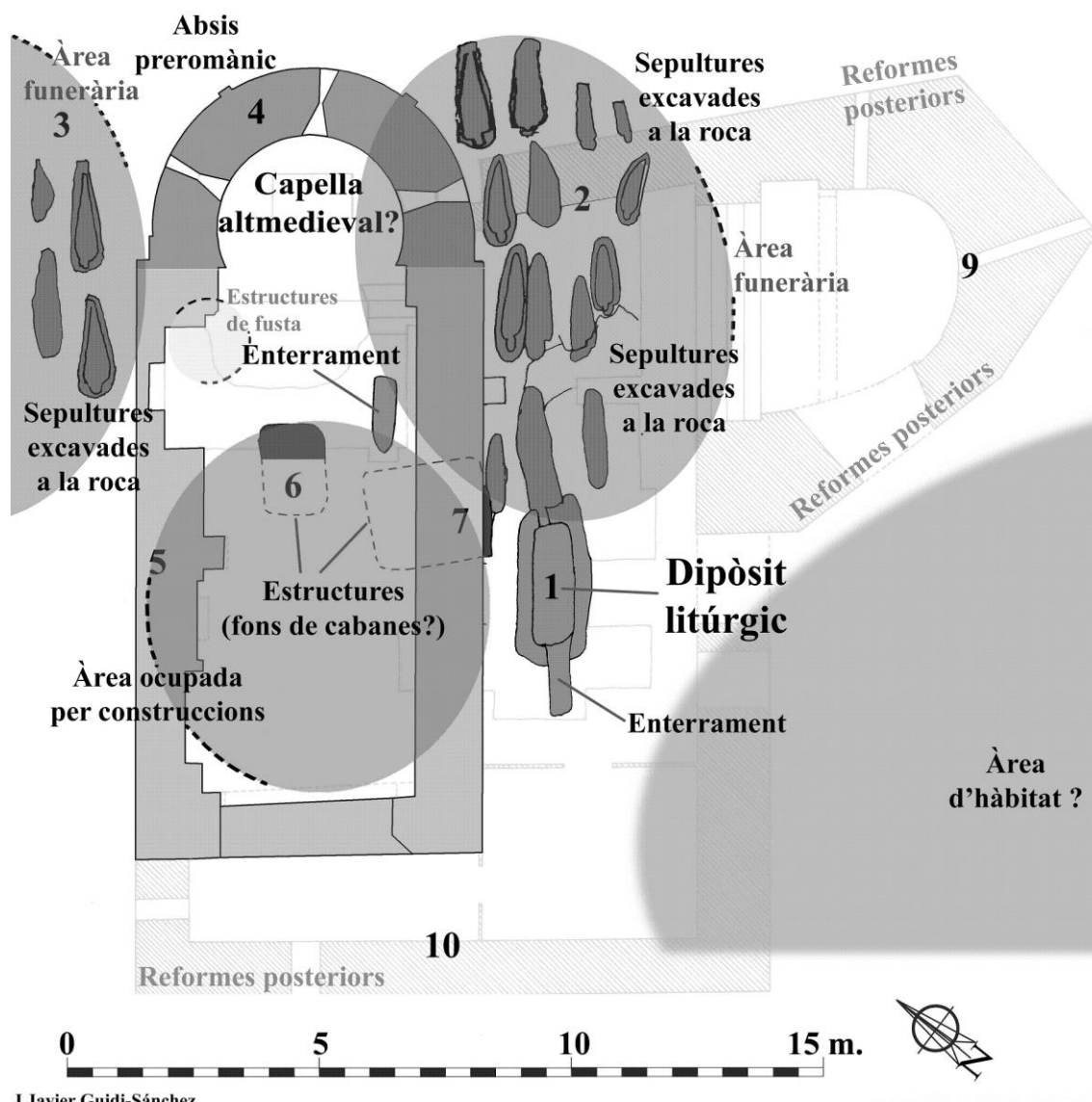

Restes arqueològics documentats sota l'església de Sant Valentí de les Cabanyes. A: Planta esquemàtica de les estructures romano-republicanes; B: estructures altimperials, C: Segle V d.C., D: planta de l'etapa de fundació de l'església. Segons LÓPEZ et alii 1990.

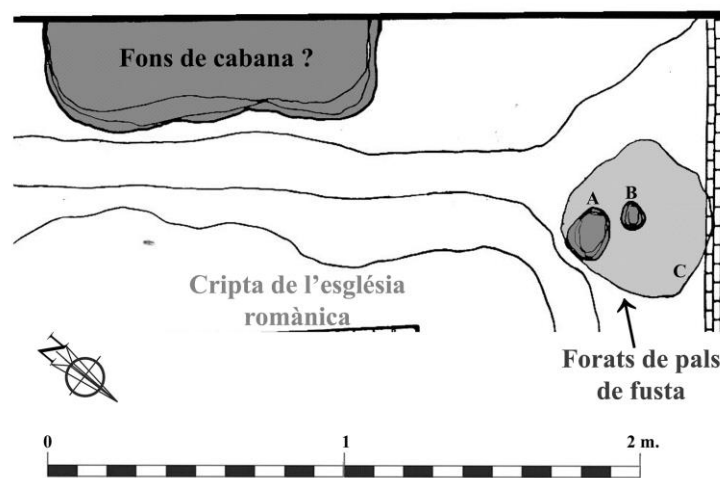

J.Javier Guidi-Sánchez

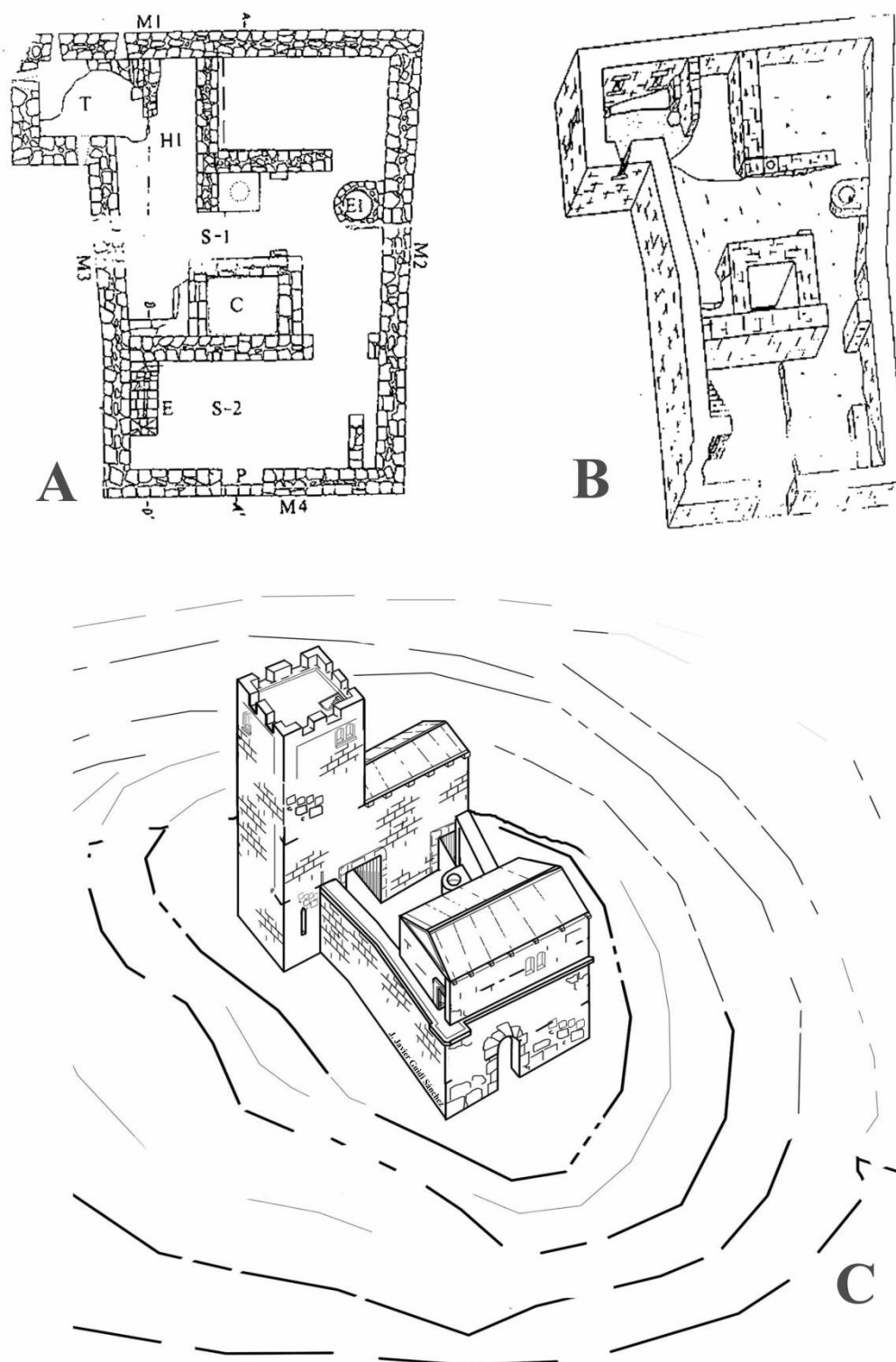
Evolució del turó del castell de la Santa Creu (Calafell). Dibuix de l'autor a partir de SANTACANA 1986.

J.Javier Guidi-Sánchez
 Elements identificats a l'església del castell de la Santa Creu de Calafell. Dibuix de l'autor.

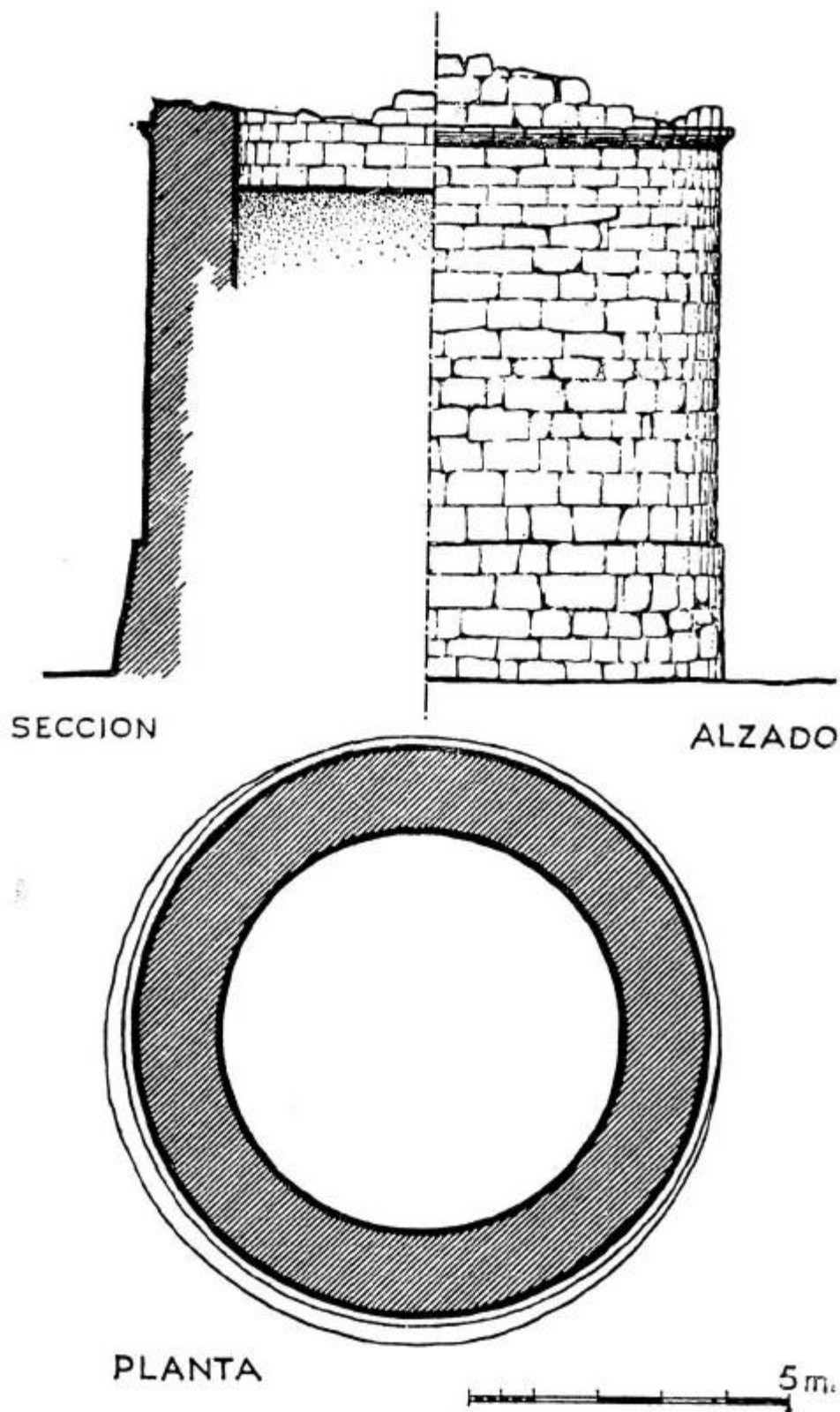
Detall del possible fons de cabana i els retalls i/o forats realitzats a la roca mare amb els seus encaixos (A, B i C). Dibuix de l'autor a partir de les excavacions de SANTACANA 1986.

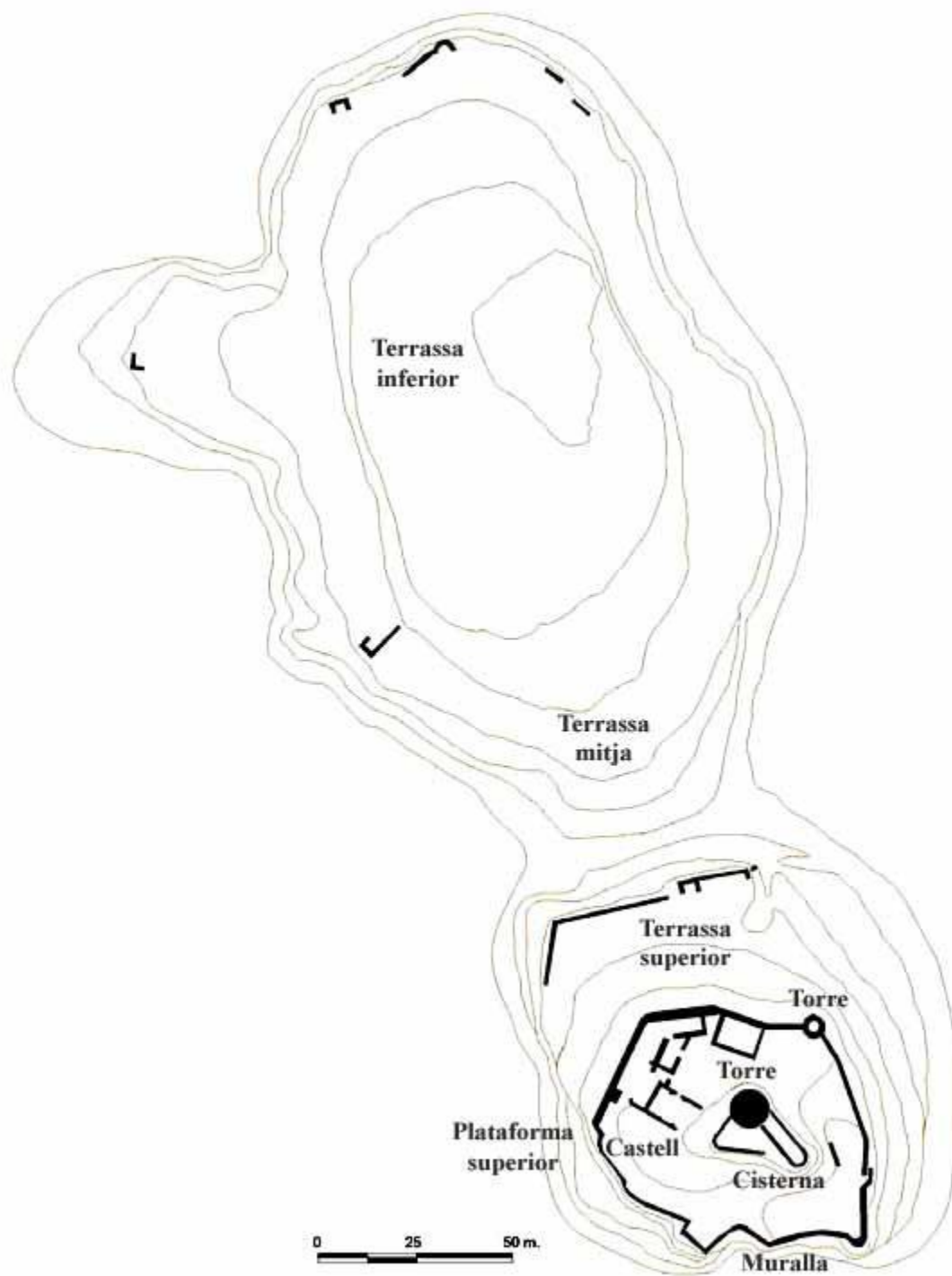
Castell de Miralpeix. A: Planta del conjunt, B: Restitució hipotètica, segons GARCIA I TARGA 1993; C: Reconstrucció ideal del complex segons l'autor.

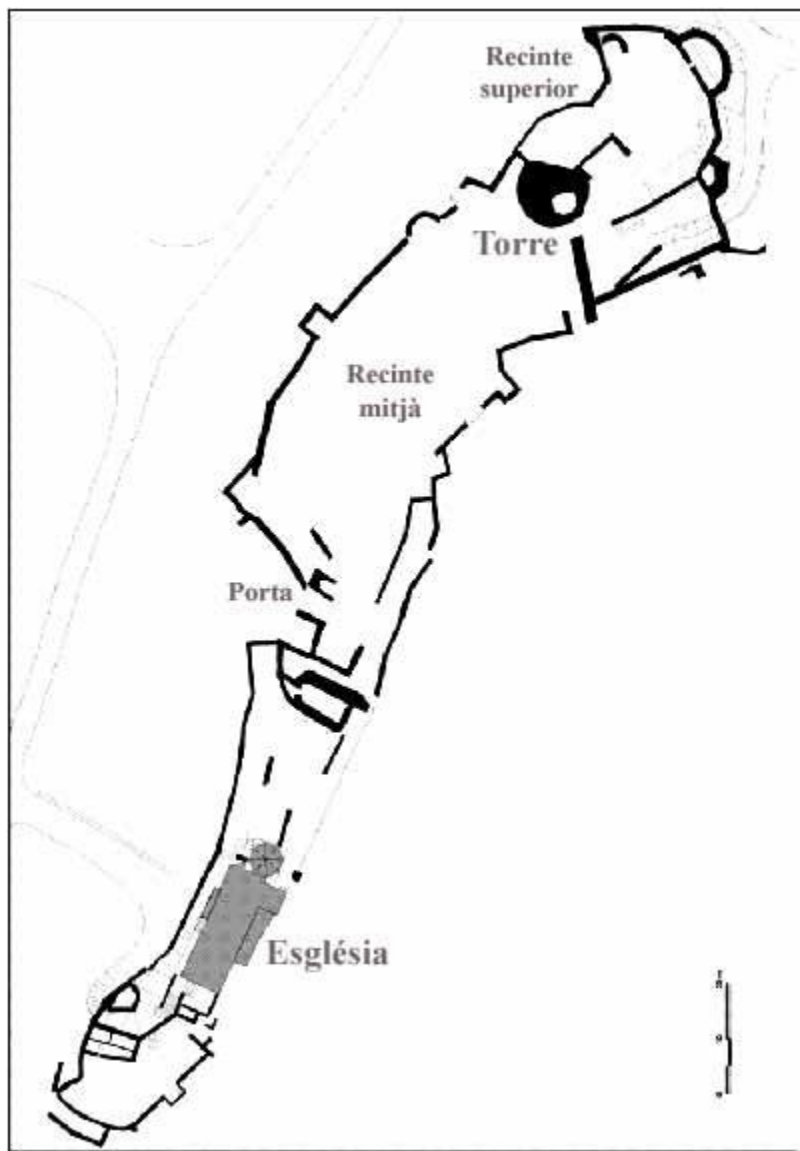
La Torre de Gunyoles segons BALIL 1976.

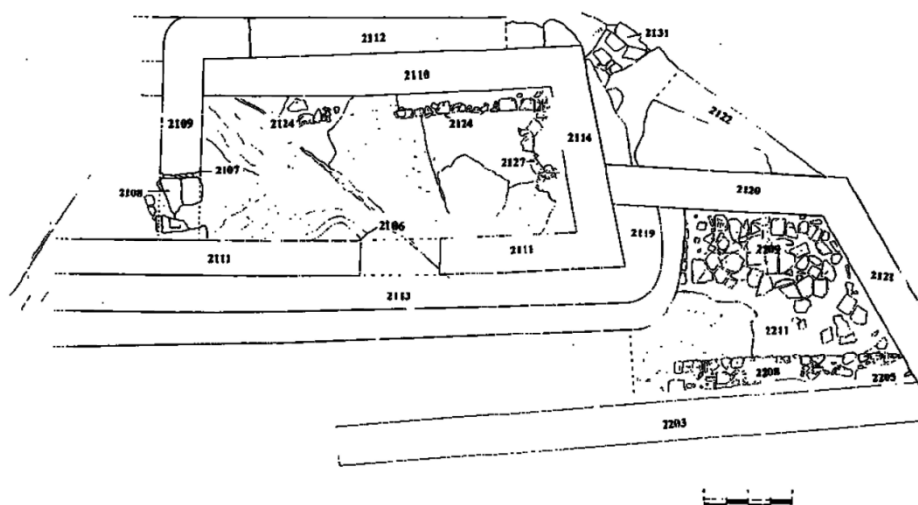
Alçat i planta de la Torre de Gunyoles segons BALIL 1976.

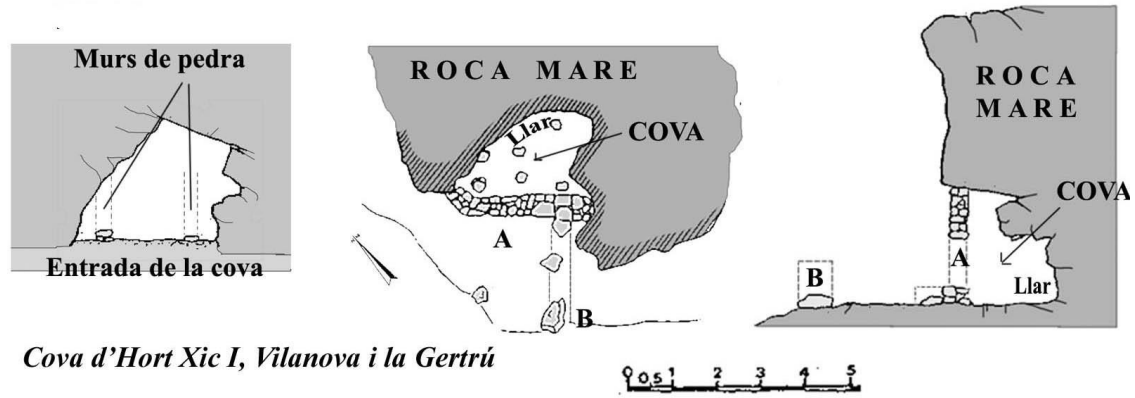
Castellví de Rosanes: Recinte superior amb torre (d'origen romà), cisterna, castell i recinte fortificat. Terrassa mitja i inferior amb restes d'estructures habitacionals. Tot el complex de tres terrasses anava resseguit per un perímetre fortificat.

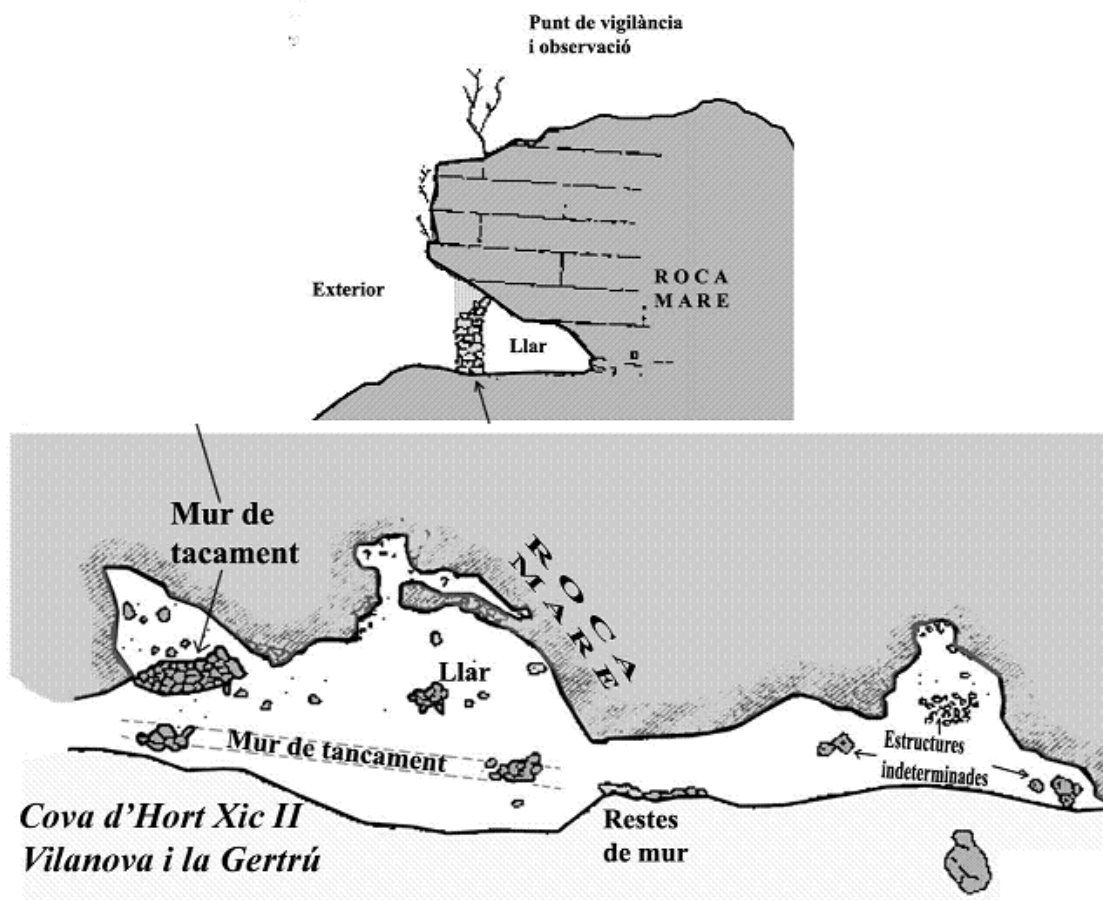
Castell de Gelida.

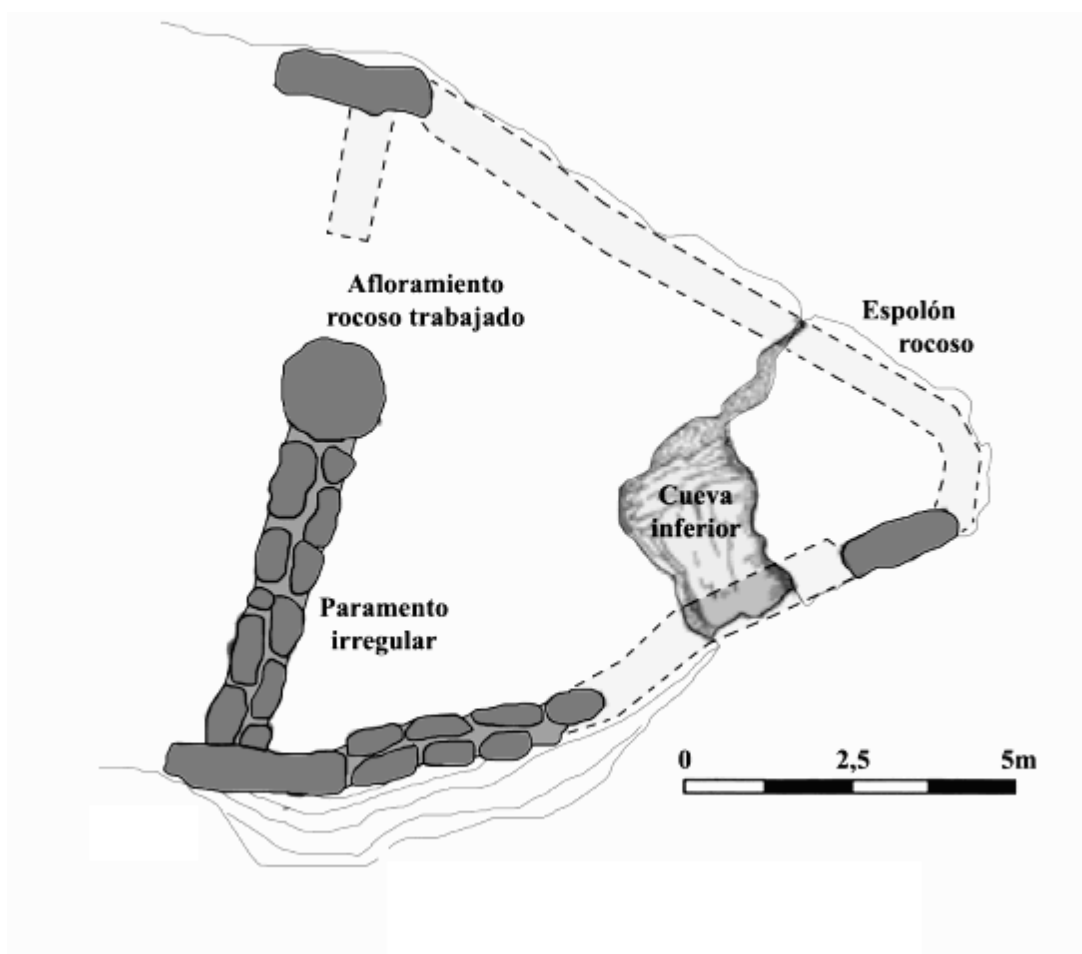
Intervencions arqueològiques realitzades a l'espai interior del castell de Gelida.
Segons MAURI et alii 2003.

Cova d'Hort Xic I, Vilanova i la Gertrú
 Cova amb construccions (indefinides –medievales o modernes) de la Cova d'Hort Xic I (Vilanova i la Gertrú).

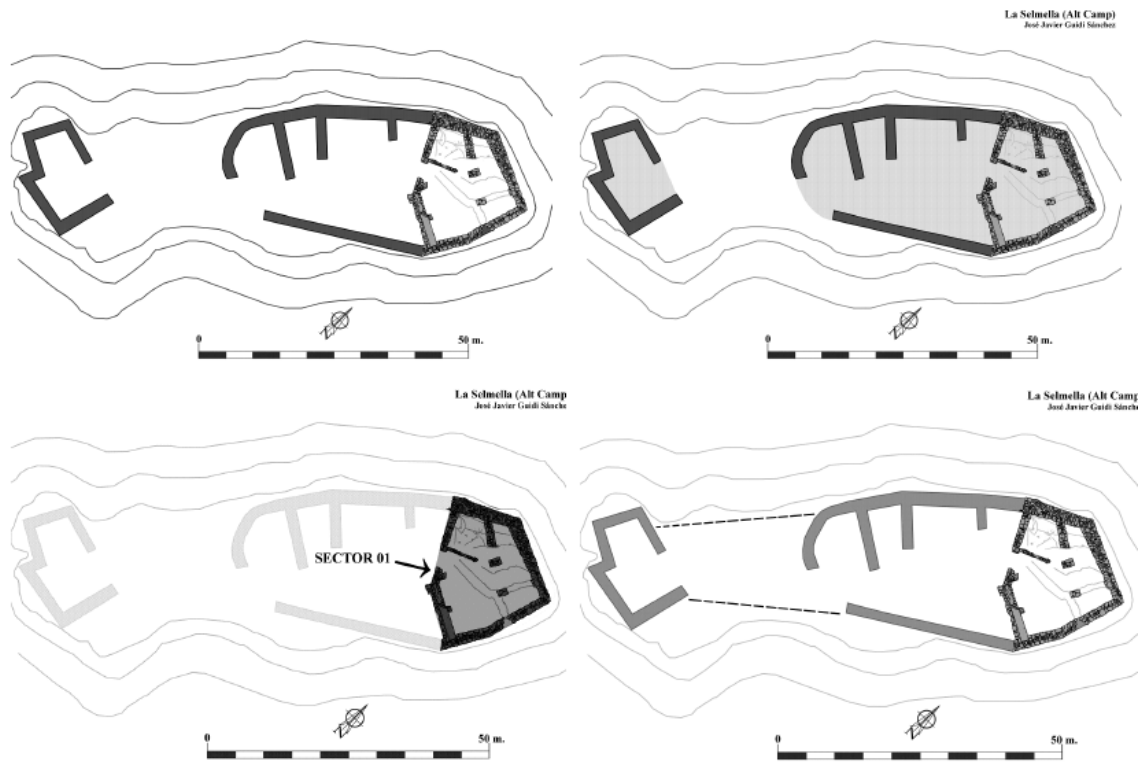
Cova d'Hort Xic II Vilanova i la Gertrú
 Restes arquitectònics que reaprofiten la Cova d'Hort Xic II (Vilanova i la Gertrú).

El castell de Sant Salvador (Cabrera d'Igualada) i la seva cova. Dibuix de l'autor.

Estructures en negatiu d'una casa medieval que aprofita un abric natural a Olèrdola.

Estudi i anàlisi arqueomètric de les restes del castell de la Selmella (dibuix de l'autor a partir de BORT et alii 2008, 21-38).

Estructures conservades de la fortificació de castellvell de la Marca: torre de planta circular i nau amb coberta de canó.

Estructures en negatiu: encaixos tallats a la roca en l'àrea exterior de la muralla del castell de Rosanes.

Cova integrada en el complex fortificat del castell de Rosanes amb possible ocupació posterior.

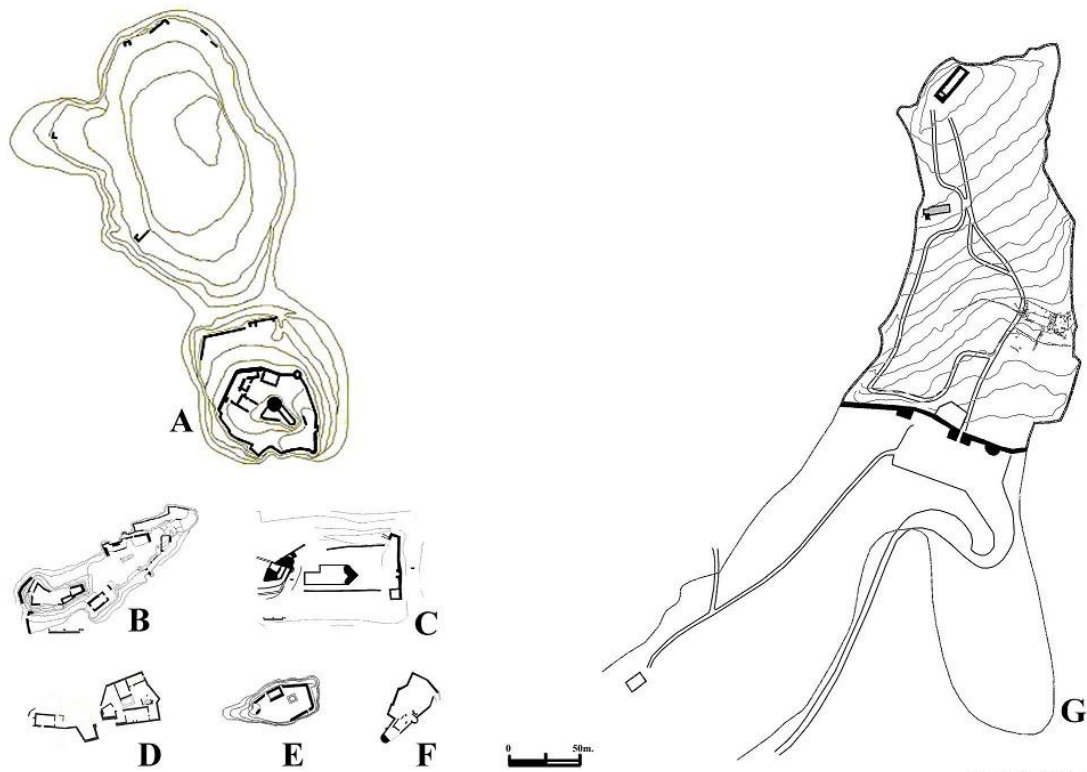
Cova i estructures en negatiu: forats de pals de fusta integrats en la fortificació del castell de Rosanes.

Estructures en negatiu: forats de pals de fusta en la segona cova del complex fortificat del castell de Rosanes.

Fotografia anterior a la reconstrucció del castell de Castellet o de Sant Esteve dels anys 1928-1929.

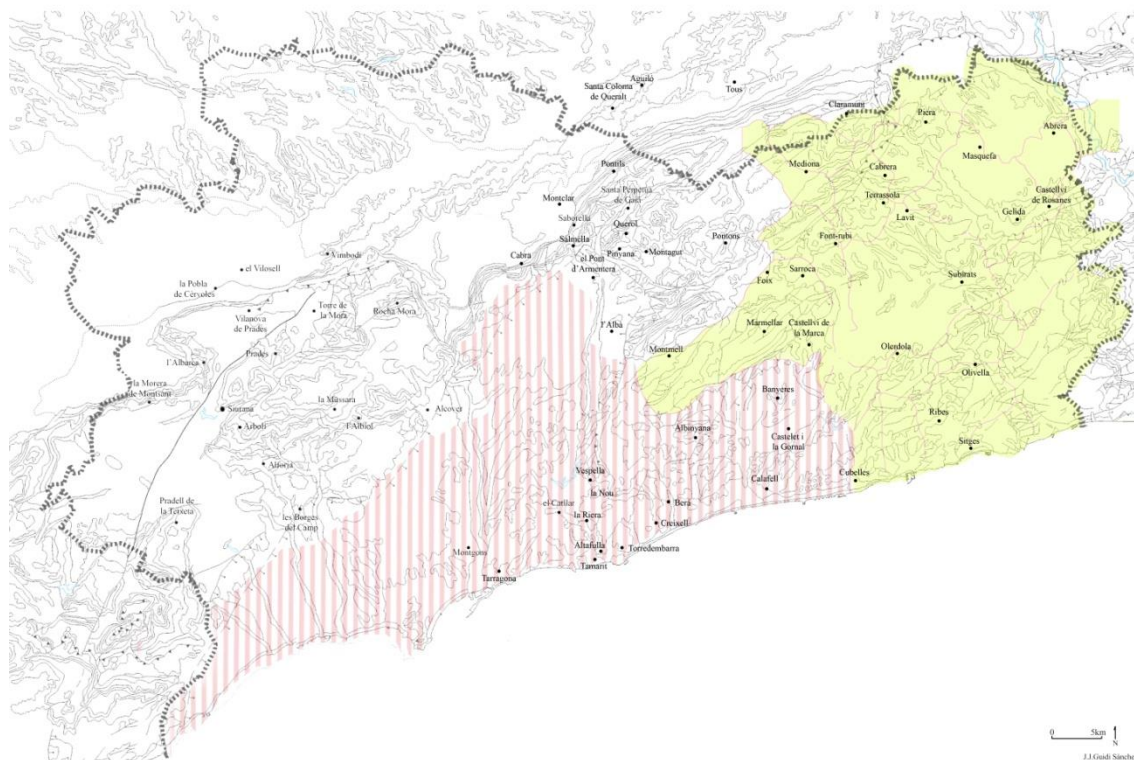

J. Javier Guidi Sánchez

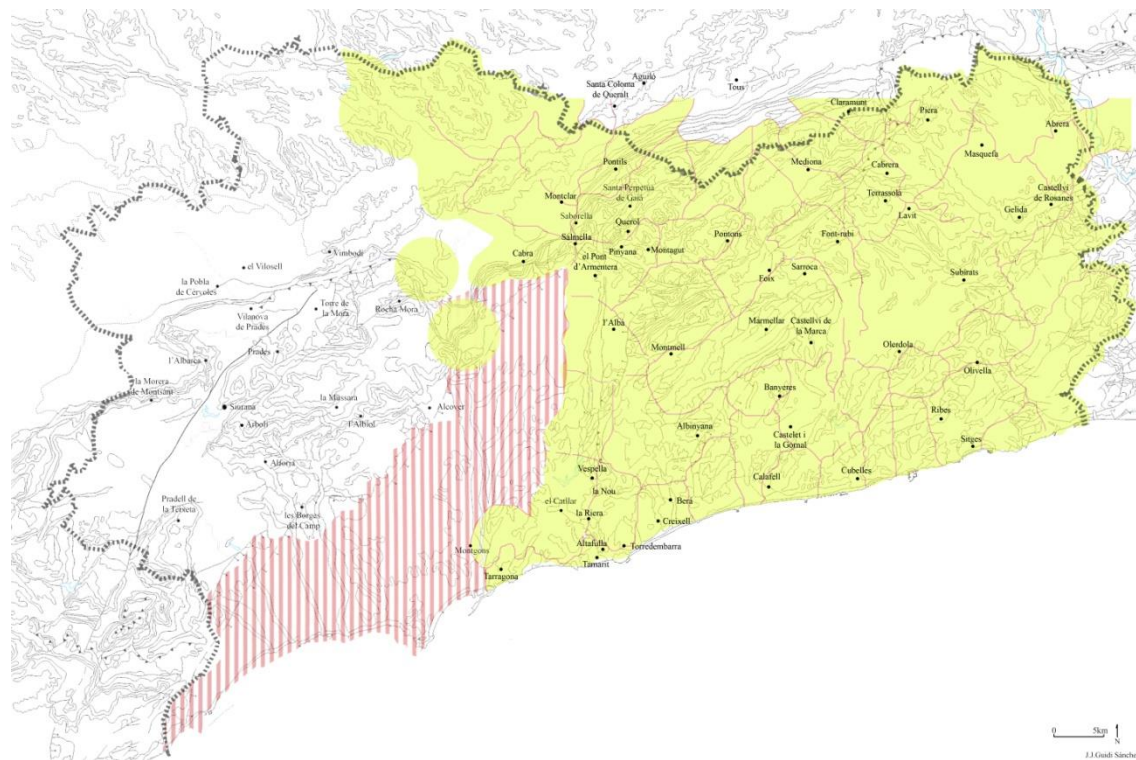
Fortificacions i assentaments altmedievals (escalats), moltes d'aquestes construccions amb reformes posteriors. A: Castellvi de Rosanes, B: Castell de Cervelló, C: Castell de Subirats, D: Castell d'Eramprunyà, E: Castell de Rosanes, F: i G: Olèrdola. Dibuix de l'autor.

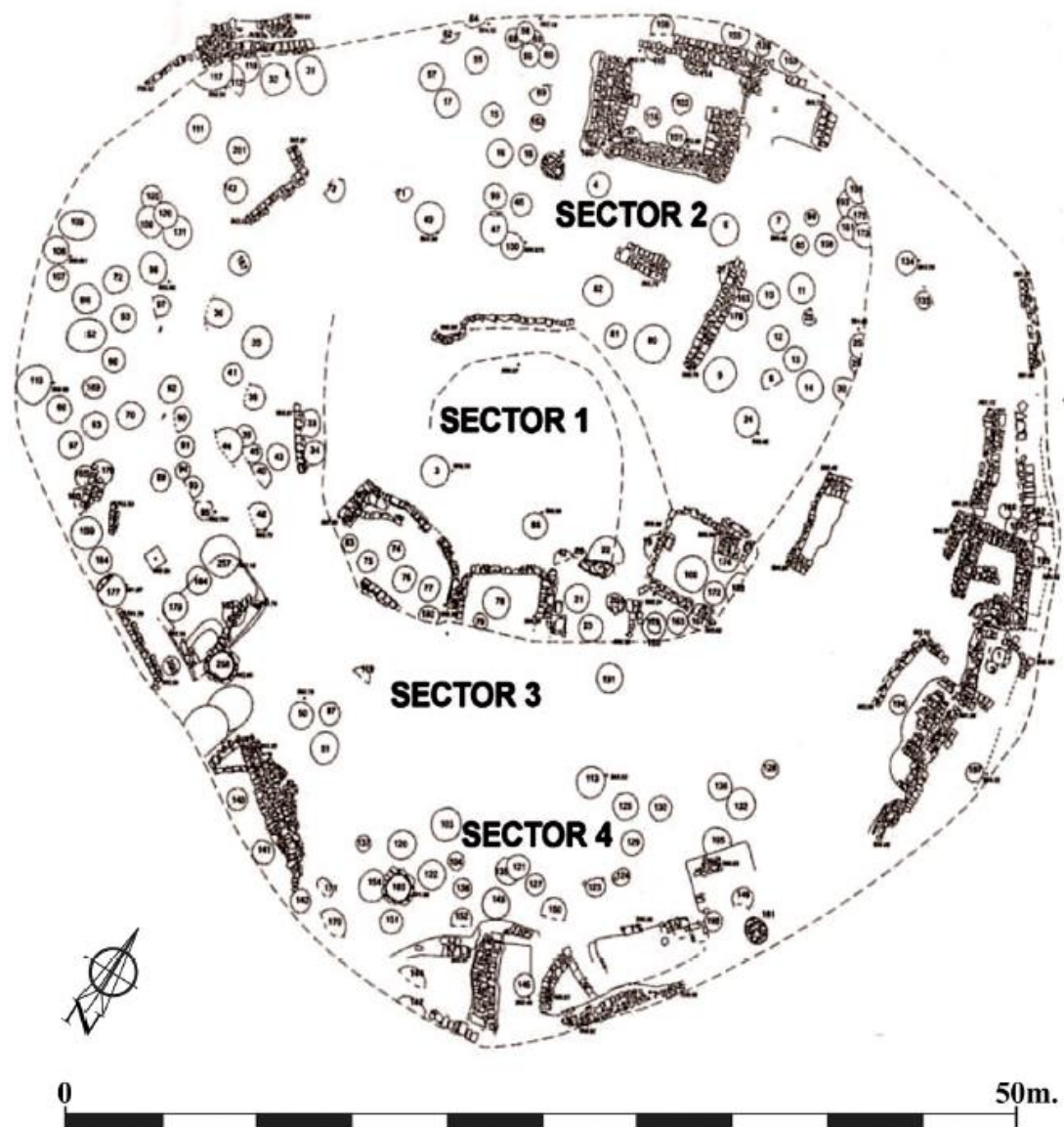
Franja septentrional de l'antic *ager Tarraconensis* amb la xarxa de castells termenats sota el control de l'avanç feudal comtal i les principals vies de comunicació de llarga distància documentats al segle XI d.C. Es pot apreciar com el control de les vies de comunicació (per exemple la Via Augusta), es concentren a mesura que l'avanç comtal s'apropa a l'antiga *civitas* de Tàrraco. En el cas del Penedès històric (*territorio Penetense*) les fortaleses van resseguint les diferents línies muntanyoses allunyant-se de la plana fèrtil agrícola. Dibuix de l'autor.

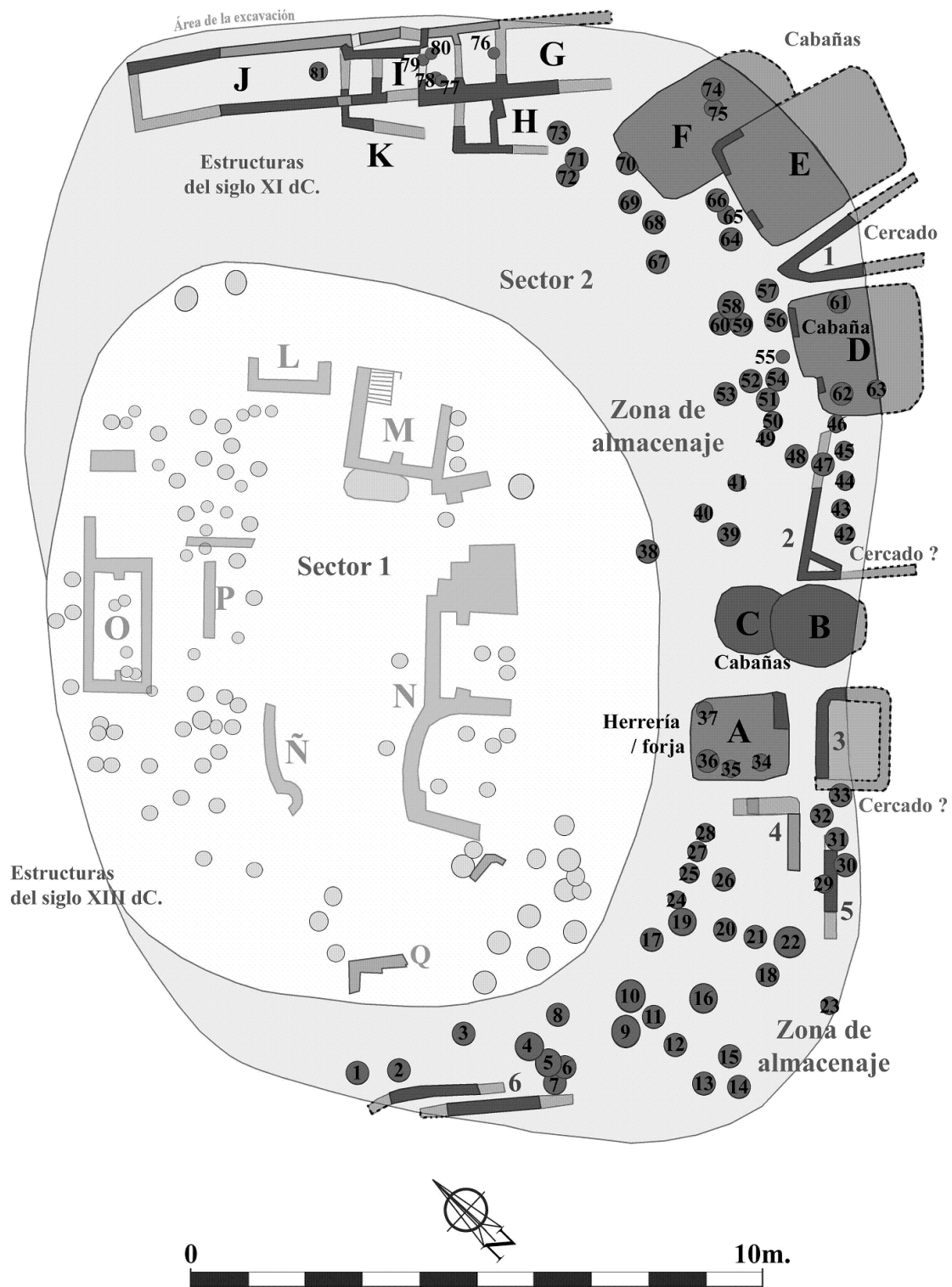
L'antic *ager Tarraconensis* transformat en un territori de frontera entre al-Andalus i el comtat de Barcelona al segle X d.C. La franja septentrional-oriental es constitueix per un espai en constant i progressiu avanç per part de les forces feudals del comtat de Barcelona en base a una xarxa de castells termenats que en molts casos reutilitzen estructures d'origen andalusí (Lavit, Mediona, Gelida...). La resta del territori estava adscrit i era dependent del districte de Tortosa i més concretament de la fortalesa de Siurana (àrea de la Serra de Prades). L'espai ratllat constituïria una franja fronterera dependent del poder andalusí però amb presència d'espais poblats per cristians (la base poblacional hispanoromana postclàssica). Tarragona romandria en el cor d'aquesta franja fronterera entre la directa influència de l'estat andalusí i els poders feudals del nord. Dibuix de l'autor.

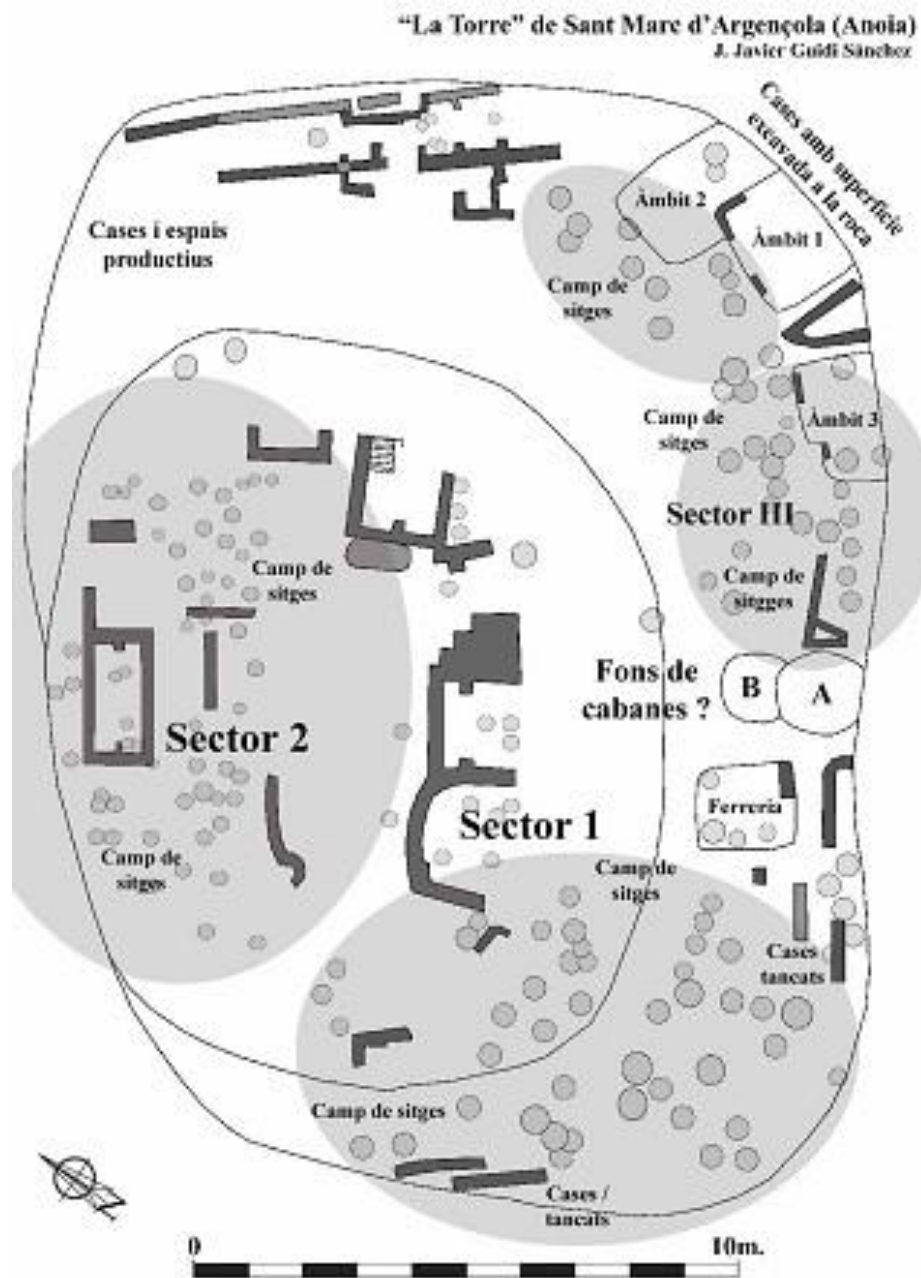
L'antic *ager Tarraconensis* transformat en un territori de frontera entre al-Andalus i el comtat de Barcelona a finals del segle XI i principis del segle XII d.C. La franja septentrional-oriental es constitueix per un espai en constant i progressiu avanç per part de les forces feudals del comtat de Barcelona en base a una xarxa de castells termenats que en molts casos reutilitzen estructures d'origen andalusí (Lavit, Mediona, Gelida...). Durant el segle XI d.C. aquesta frontera es consolida a la ribera del riu Gaià. La resta del territori estava adscrit i era depenent del districte de Tortosa i més concretament de la fortalesa de Siurana (àrea de la Serra de Prades). L'espai ratllat constituïria una franja fronterera depenent del poder andalusí però amb presència d'espais poblats per cristians (la base poblacional hispanoromana postclàssica). L'antiga *civitas* de Tarragona, la balda (vilatge) andalusí, passaria en aquestes cronologies a l'òrbita del comtat de Barcelona malgrat les dificultats de la presència de les fortificacions andalusines de la Serra de Prades. Dibuix de l'autor.

Jaciment de "La Torre" de Sant Marc d'Argençola, segons NADAL et alii 2005.

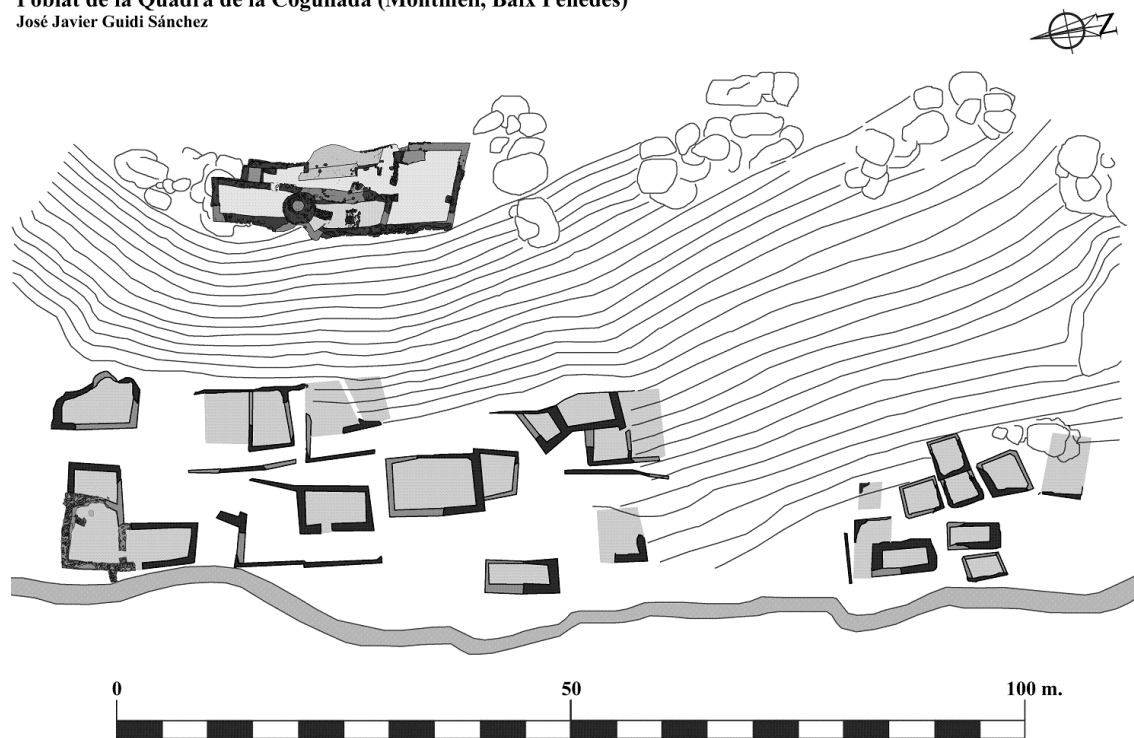
J.Javier Guidi-Sánchez
 Planta esquematitzada de "La Torre" de Sant Marc d'Argençola (Anoia). Dibuix de l'autor.

Jaciment altmedieval de “La Torre” de Sant Marc d’Argençola. Dibuix de l’autor.

Poblat de la Quadra de la Cogullada (Montmell, Baix Penedès)

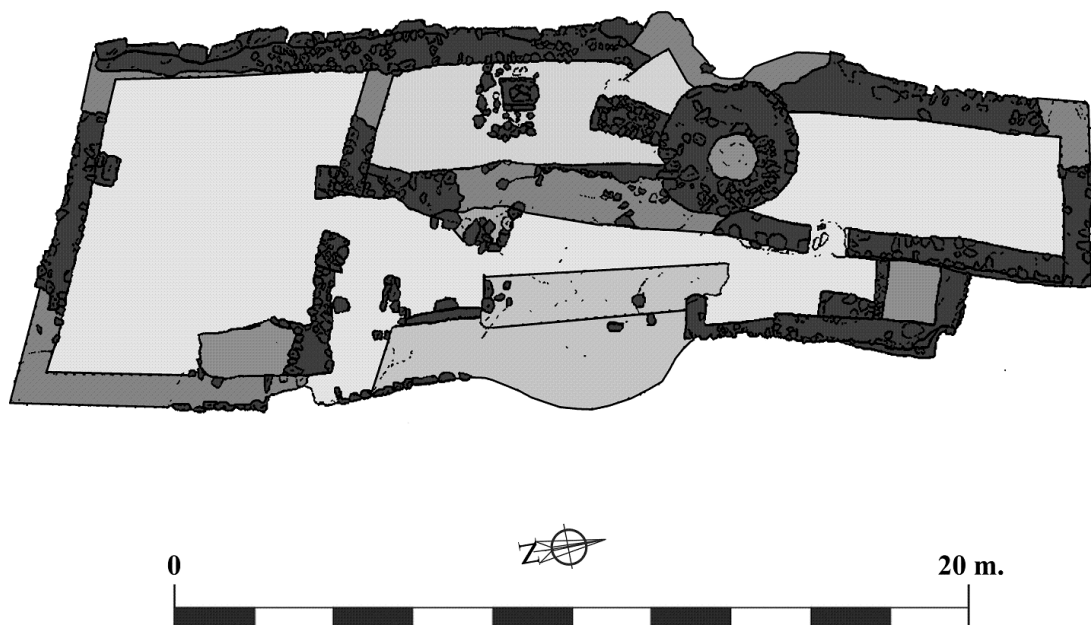
José Javier Guidi Sánchez

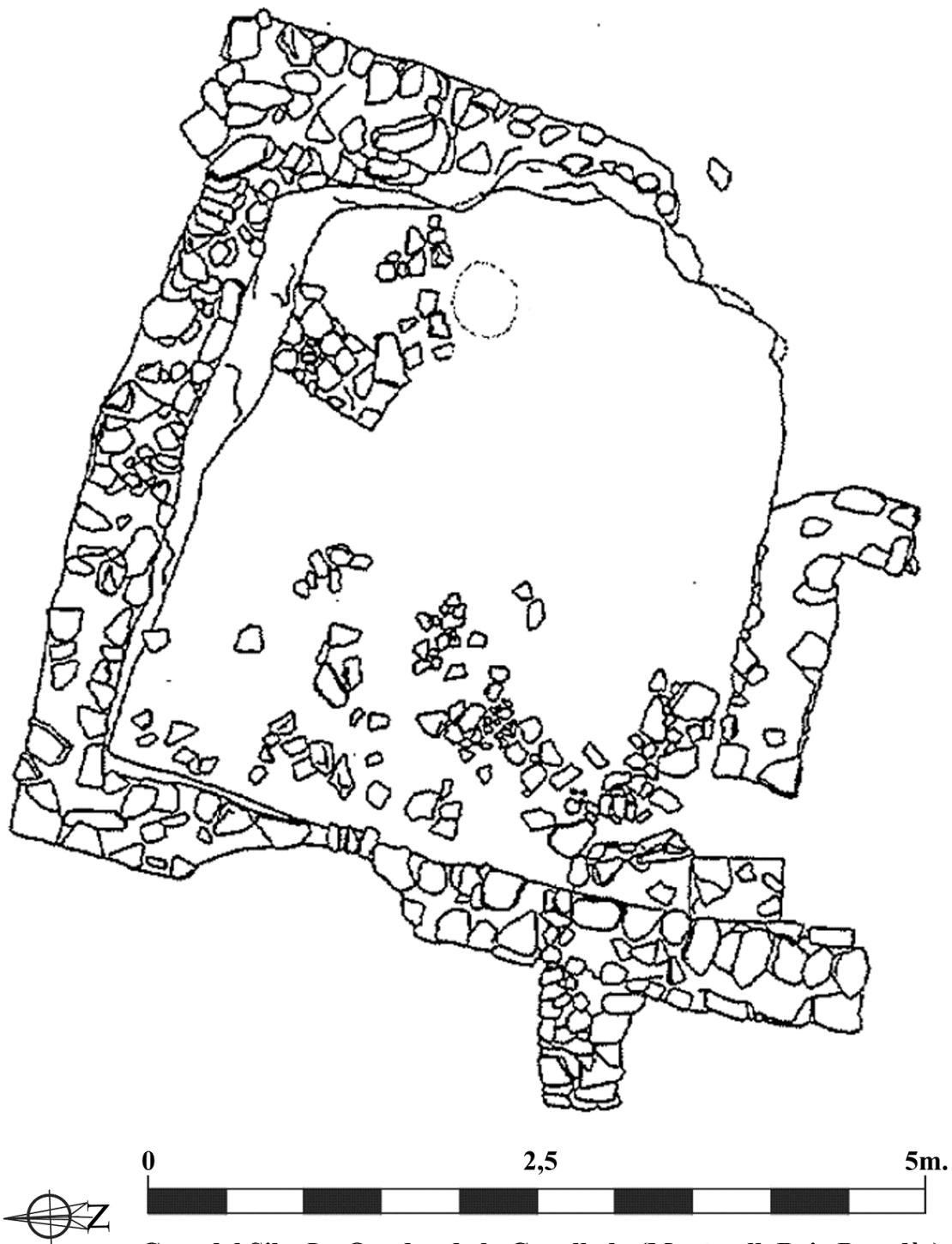
Planimetria de l'assentament de la Quadra de la Cogullada. En gris obscur la delimitació dels espais interns de les estructures arquitectòniques identificades. Dibuix de l'autor.

Castell de la Quadra de la Cogullada (Montmell, Baix Penedès)

José Javier Guidi Sánchez

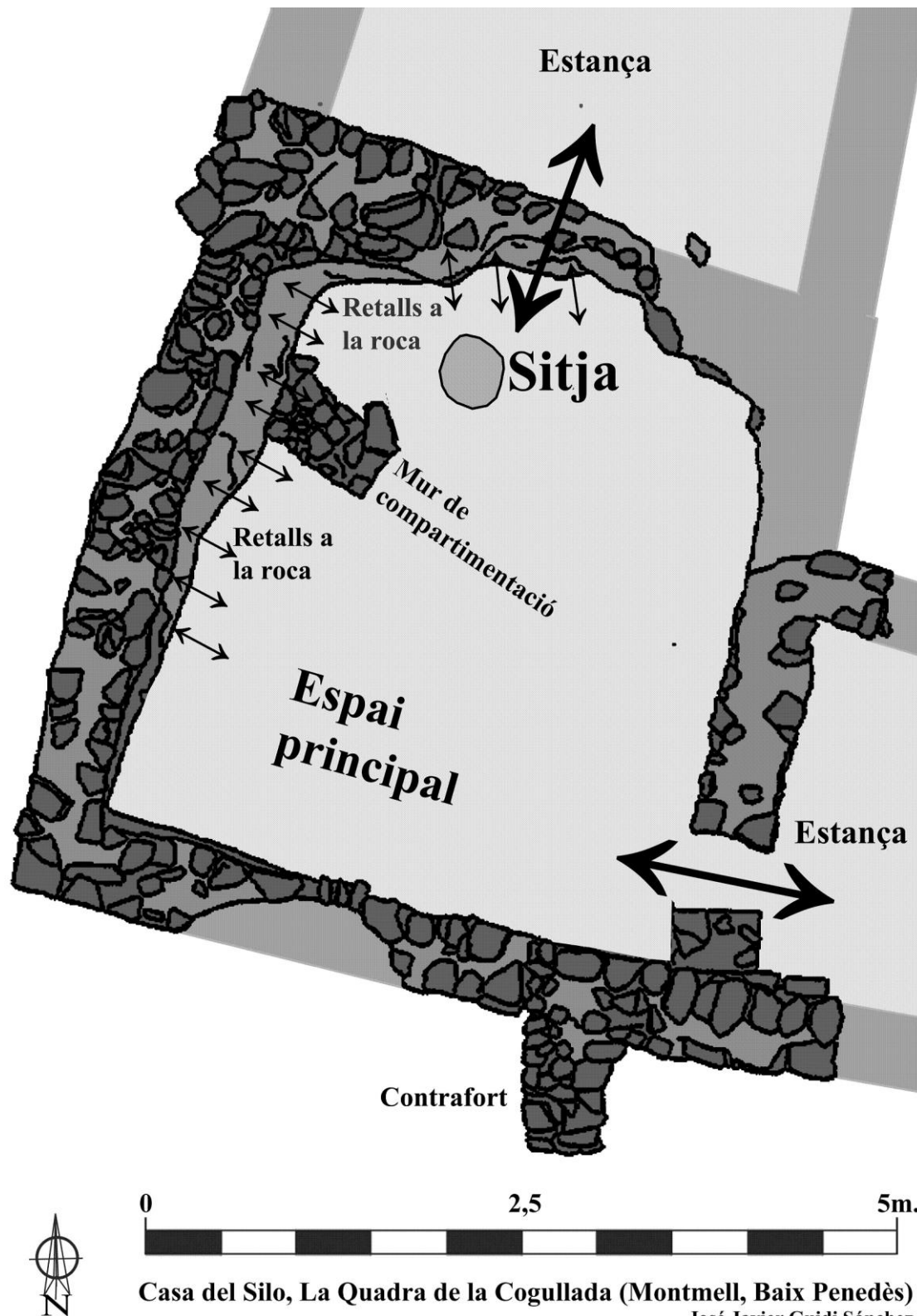
Restes arquitectònics i arqueològics del castell de la Cuadra de la Cogullada. Dibuix de l'autor a partir de MIQUEL, VILA 2005.

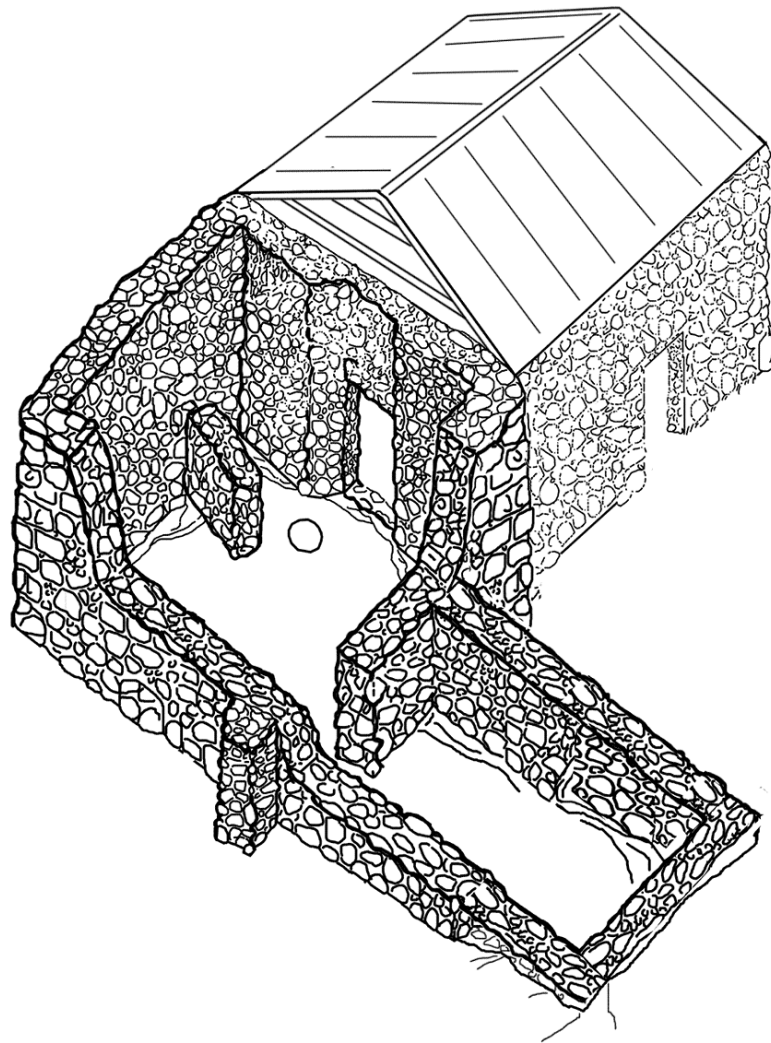
Casa del Silo, La Quadra de la Cogullada (Montmell, Baix Penedès)

José Javier Guidi Sánchez

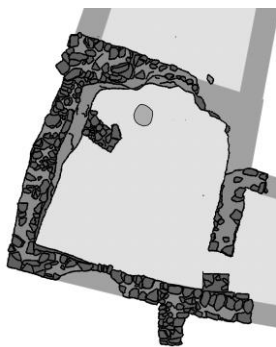
Restes arqueològics de la Casa de la Sitja, segons MIQUEL, VILA 2005.

Restitució identificació dels espais i estructures que Defineixen les restes arqueològics documentats de la Casa de la Sitja. Dibuix de l'autor.

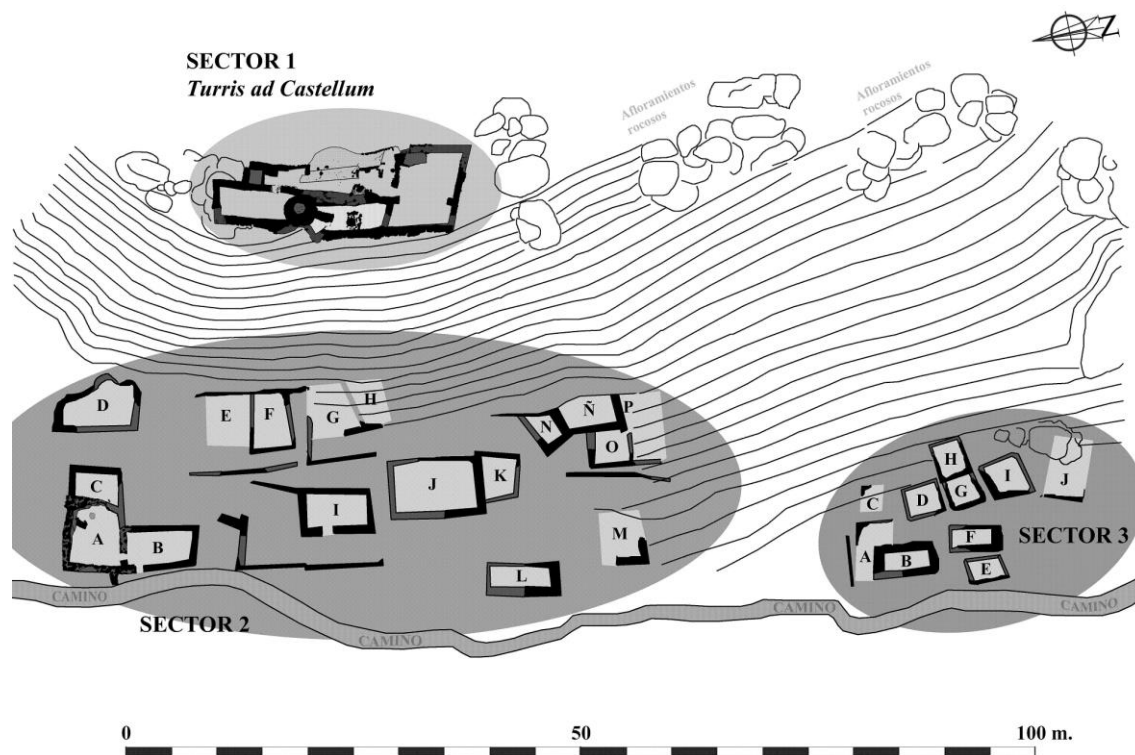

Restitució hipotètica de la Casa de la Sitja. Dibuix de l'autor.

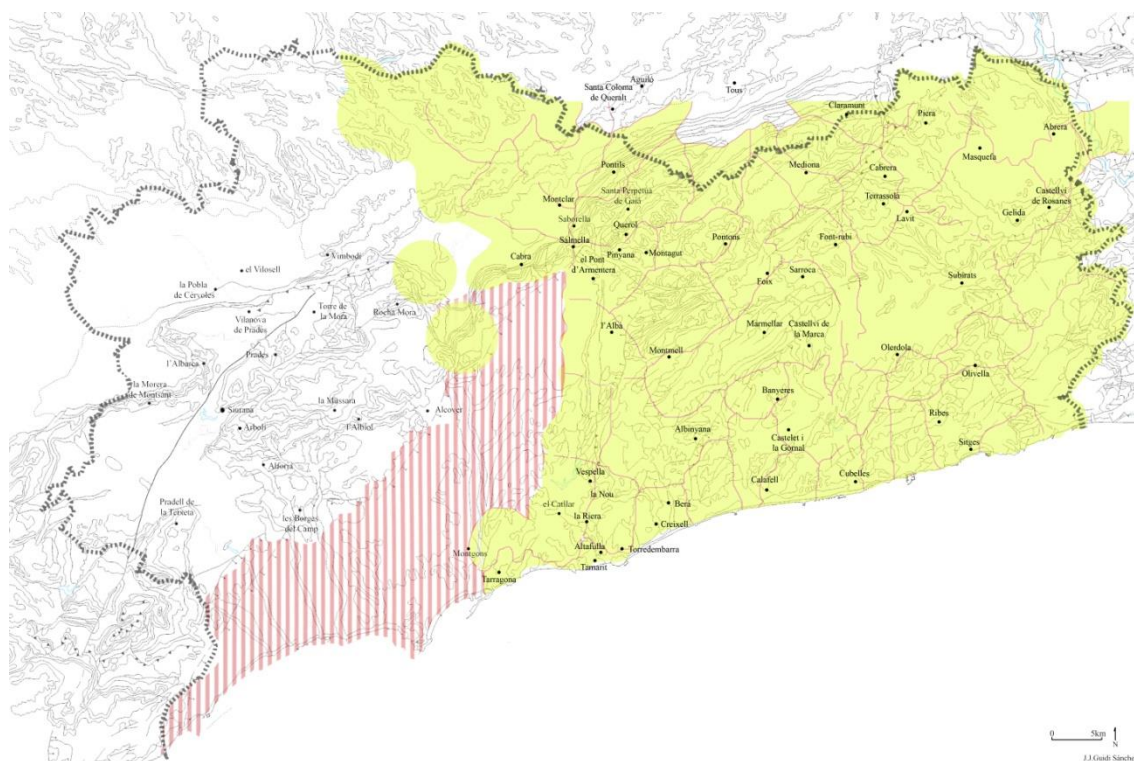
0 2.5 5m
Casa del Siso, La Quadra de la Cogullada (Montoliu, Baix Penedès)
José Javier Guidi Sánchez

Casa de la Sitja a la Quadra de
la Cogullada. Dibuix de l'autor.

J.Javier Guidi-Sánchez

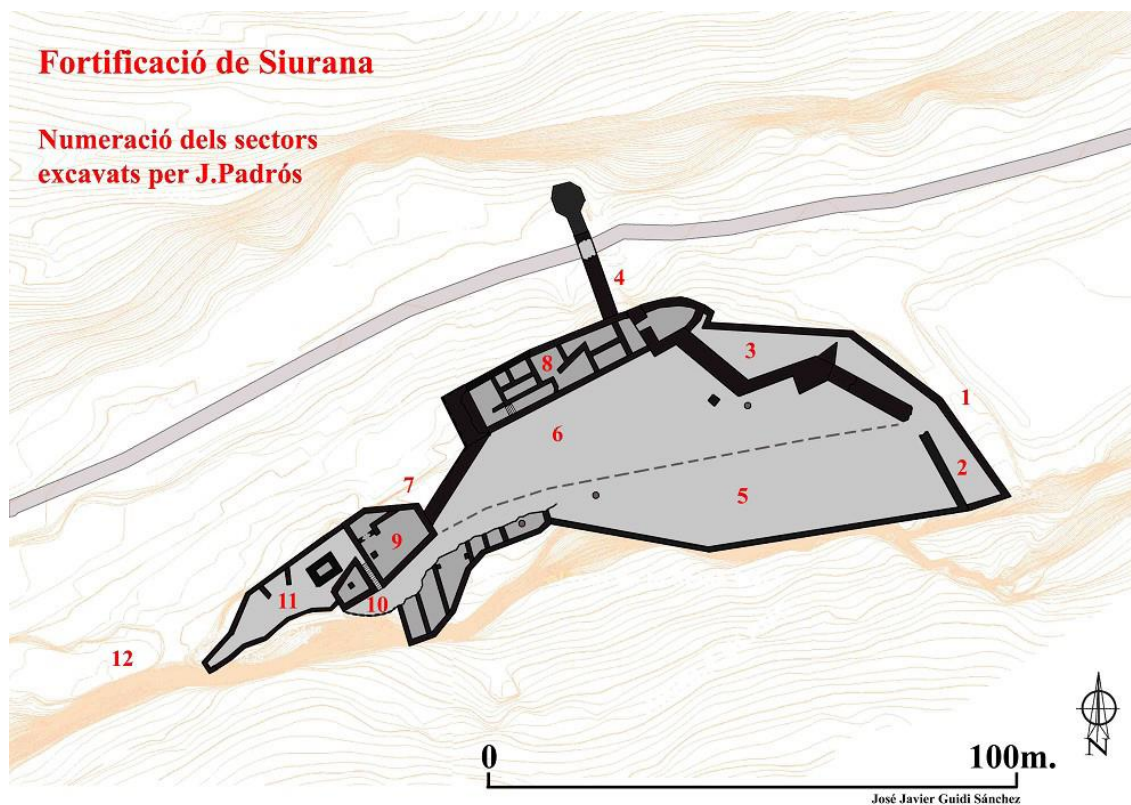
Assentament altmedieval de la Quadra de la Cogullada. En la part més alta del turó la turris ad castellum senyorial (Sector 1). En la part baixa del turó, a la vall, s'estén el poblat (Sector 2 i 3) articulat en un conjunt de residències amb espais d'hàbitat, tancats per el bestiar i patis articulats de forma ortogonal (Sector 1) amb la Casa de la Sitja (espais A, B i C). Habitacles o espais de magatzems a la banda nord del jaciment junt al camí (Sector 3). Dibuix de l'autor.

Delimitació del marc geogràfic de l'antic *ager Tarraconensis* integrat dins l'òrbita d'al-Andalus amb indicació de l'avanç comtal sustentat en la xarxa de castells termenats a principis del segle XI. L'espai amb el tramtat ratllat vertical correspon al territori adscrit a la *civitas* altmedieval d'Olerdola. El desenvolupament de la població i el territori d'Olerdola s'emmarca en un context de fragmentació del poder comtal i l'alçament de les aristocràcies feudals locals. La gran franja d'espai ratllada amb línees obliqües correspon als territoris andalusins que passarien progressivament a l'òrbita dels poders feudals del nord en detriment d'al-Andalus. El baluard andalusí es sustenta en els massissos muntanyosos de la Serra de Prades que controla directament el Camp de Tarragona. Dibuix de l'autor.

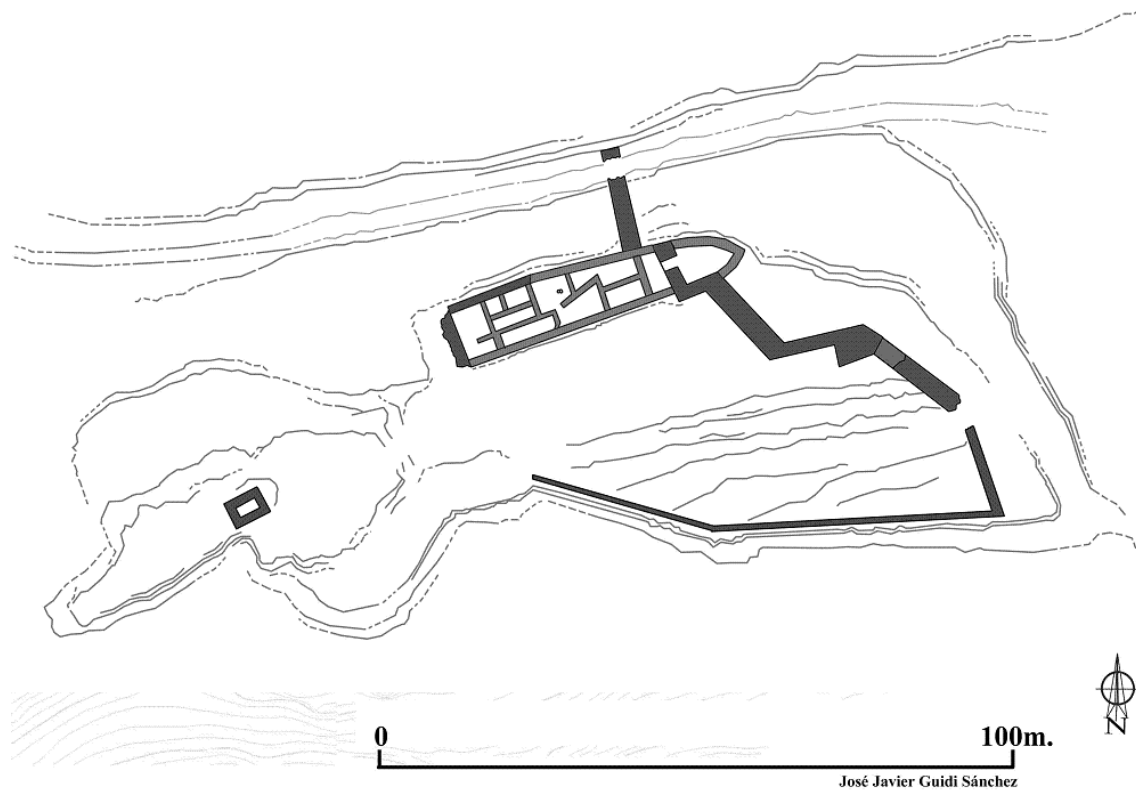
Principals fortificacions andalusines (segles IX-X d.C.) de la franja meridional de l'antic *ager Tarraconensis*, vinculades i dependent de la fortalesa de Siurana i del districte de Tortosa amb la seva relació amb les principals vies de comunicació (d'origen romà amb usos en època altmedieval). La gran part d'aquestes fortificacions andalusines es concentren en l'entorn de la Serra de Prades i s'allunyen de les vies d'origen romà (excepte Vimbodí). Dibuix de l'Autor.

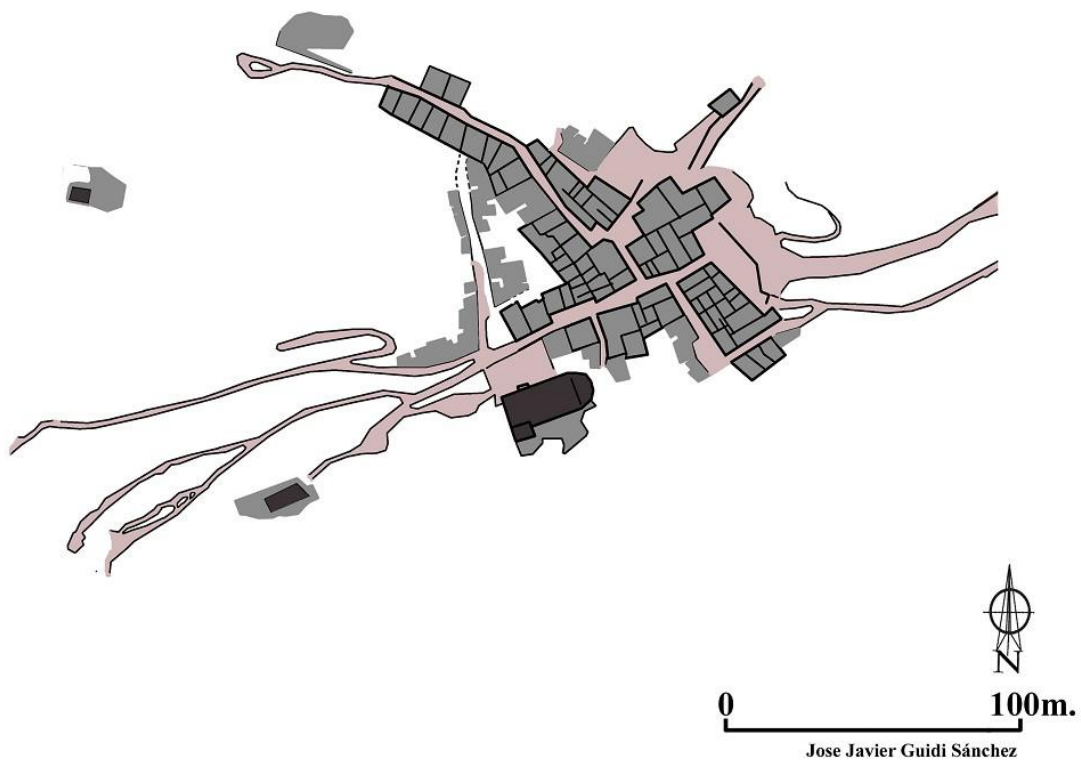
Numeració dels sectors excavats per J. Padrós sobre la plana de la fortificació de Siurana. Dibuix de l'autor.

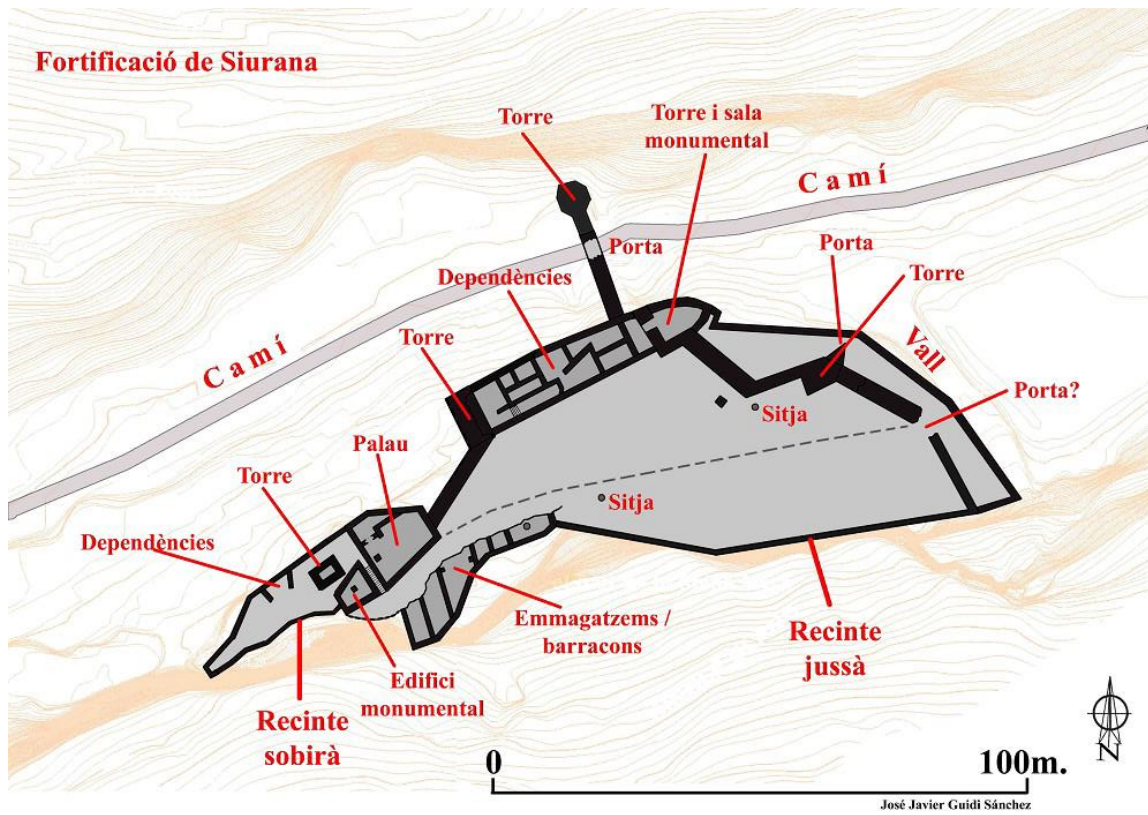
Assentament de Siurana en Època medieval (fortificació i nucli poblacional). Dibuix de l'autor sobre la base d'una fotografia aèria, Institut Cartogràfic Català.

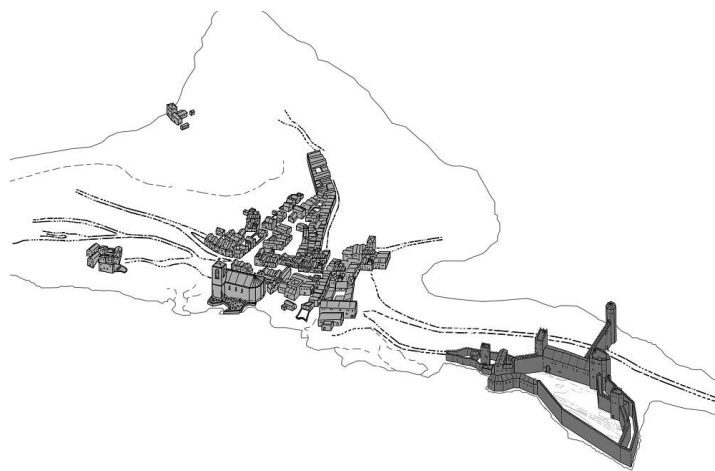
Assentament de Siurana en època medieval (fortificació i nucli poblacional). Fase islàmica de la fortificació de Siurana, segles X-primera meitat del XII. Dibuix de l'autor.

Assentament de Siurana en època medieval (fortificació i nucli poblacional). Dibuix de l'autor.

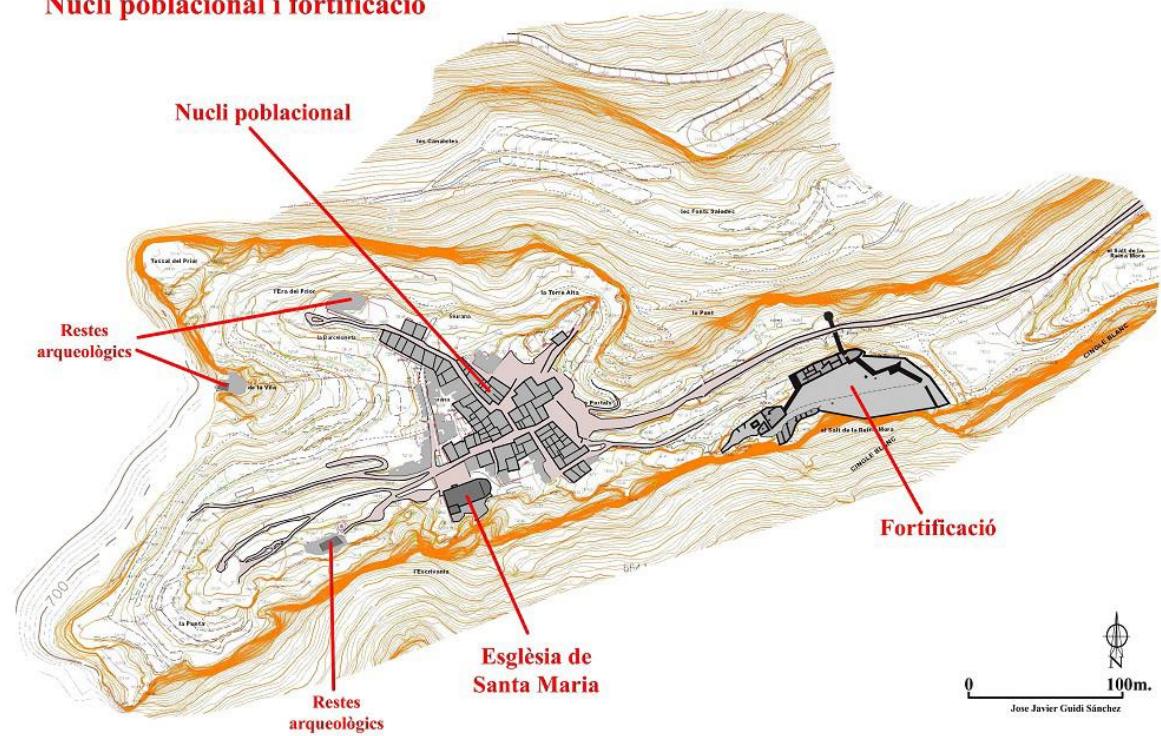
Identificació dels principals espais i estructures arquitectòniques de la fortificació de Siurana, segona meitat del segle XII – principis del segle XIII. Dibuix de l'autor.

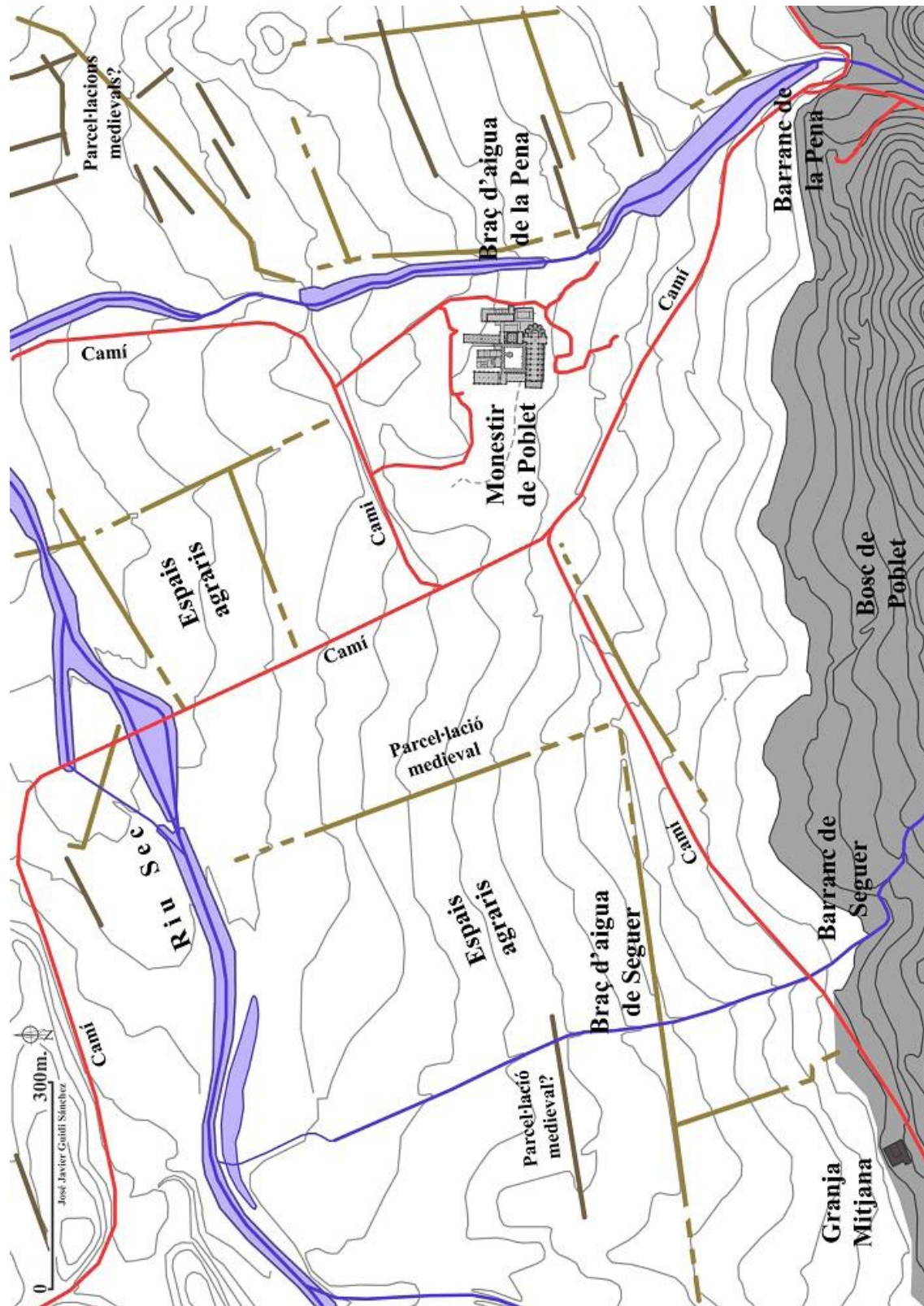
José Javier Guidi Sánchez

Hipòtesi restitutiva de la fortificació i del nucli poblacional de Siurana a la segona meitat del segle XII.

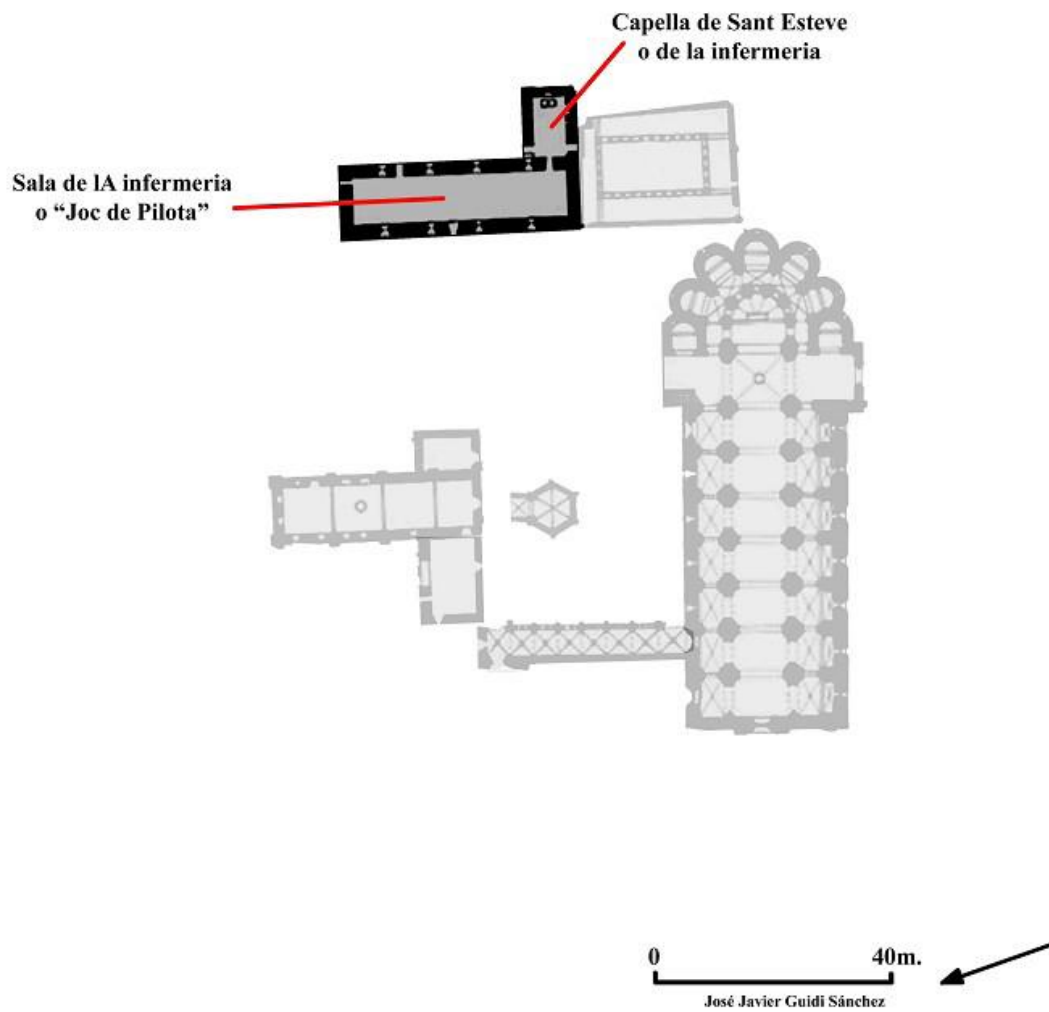
Assentament alt i ple medieval de Siurana. Nucli poblacional i fortificació

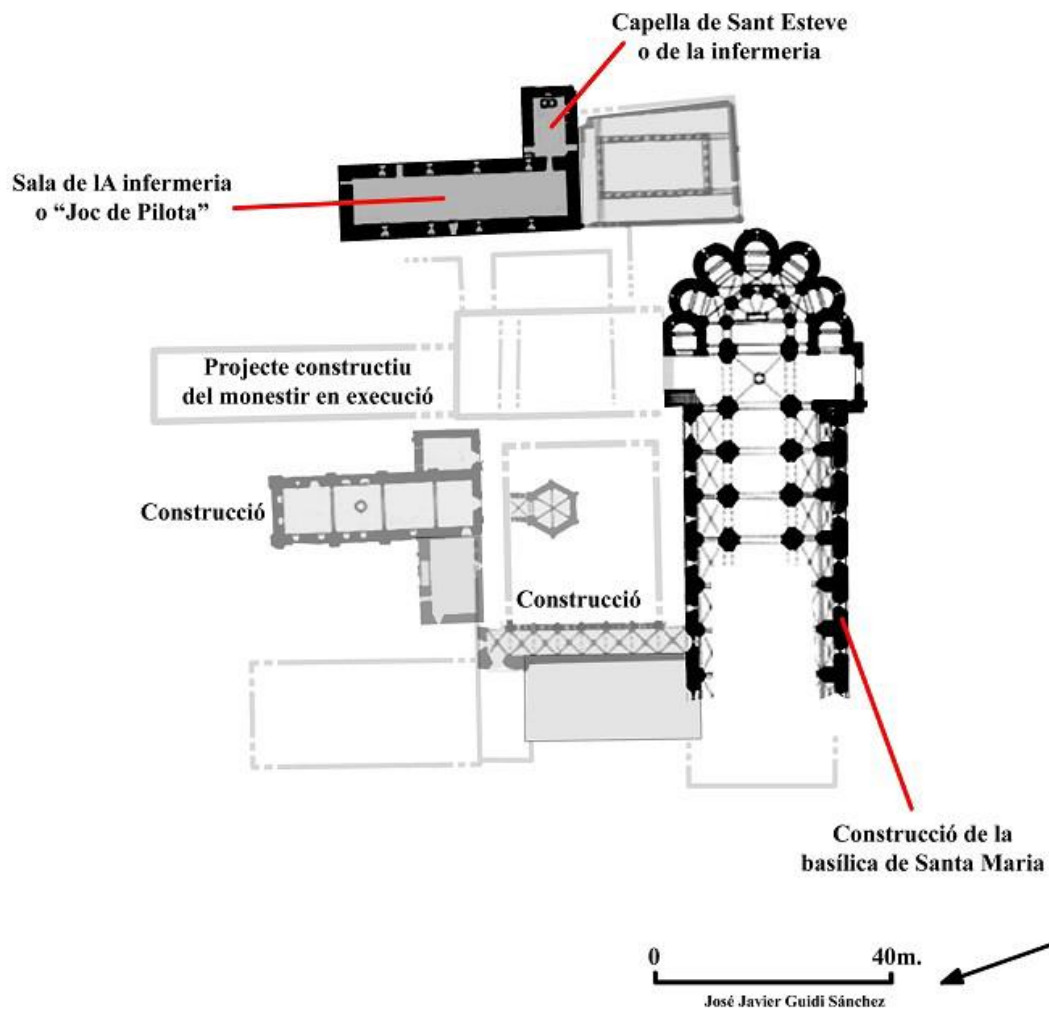
Identificació dels principals espais i estructures arquitectòniques del nucli poblacional i fortificació de Siurana, segona meitat del segle XII – principis del segle XIII. Dibuix de l'autor.

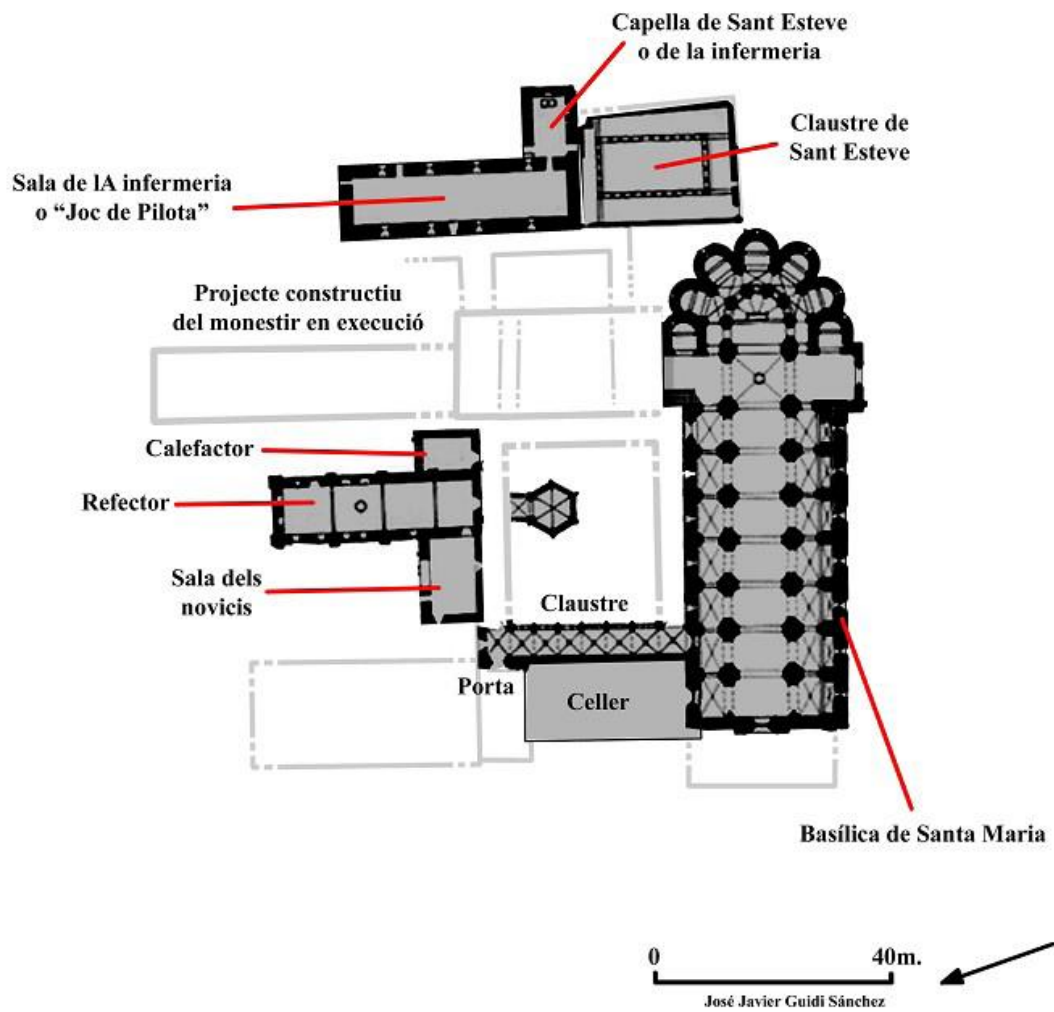
Identificació i localització de parcel·lacions amb un possible origen medieval i situació del monestir de Poblet, la Granja Mitjana i xarxa de camins en el context del seu marc geogràfic de la Conca de Poblet amb els principals agents del relleu i xarxa hídrica. Fase III (segle XIII). Dibuix de l'autor.

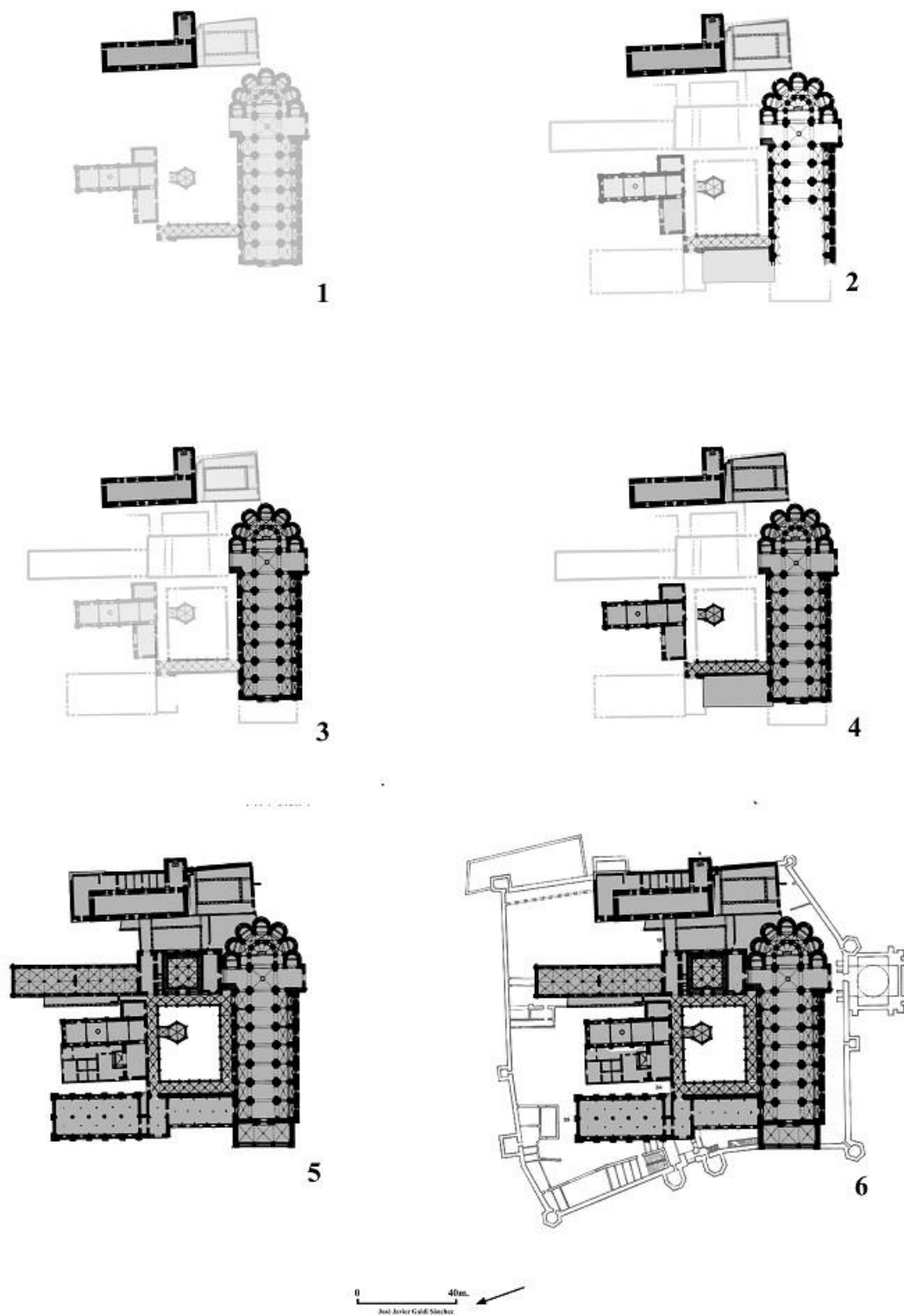
Construccions del monestir de Poblet: primeres construccions, mitjans del segle XII. Dibuix de l'autor.

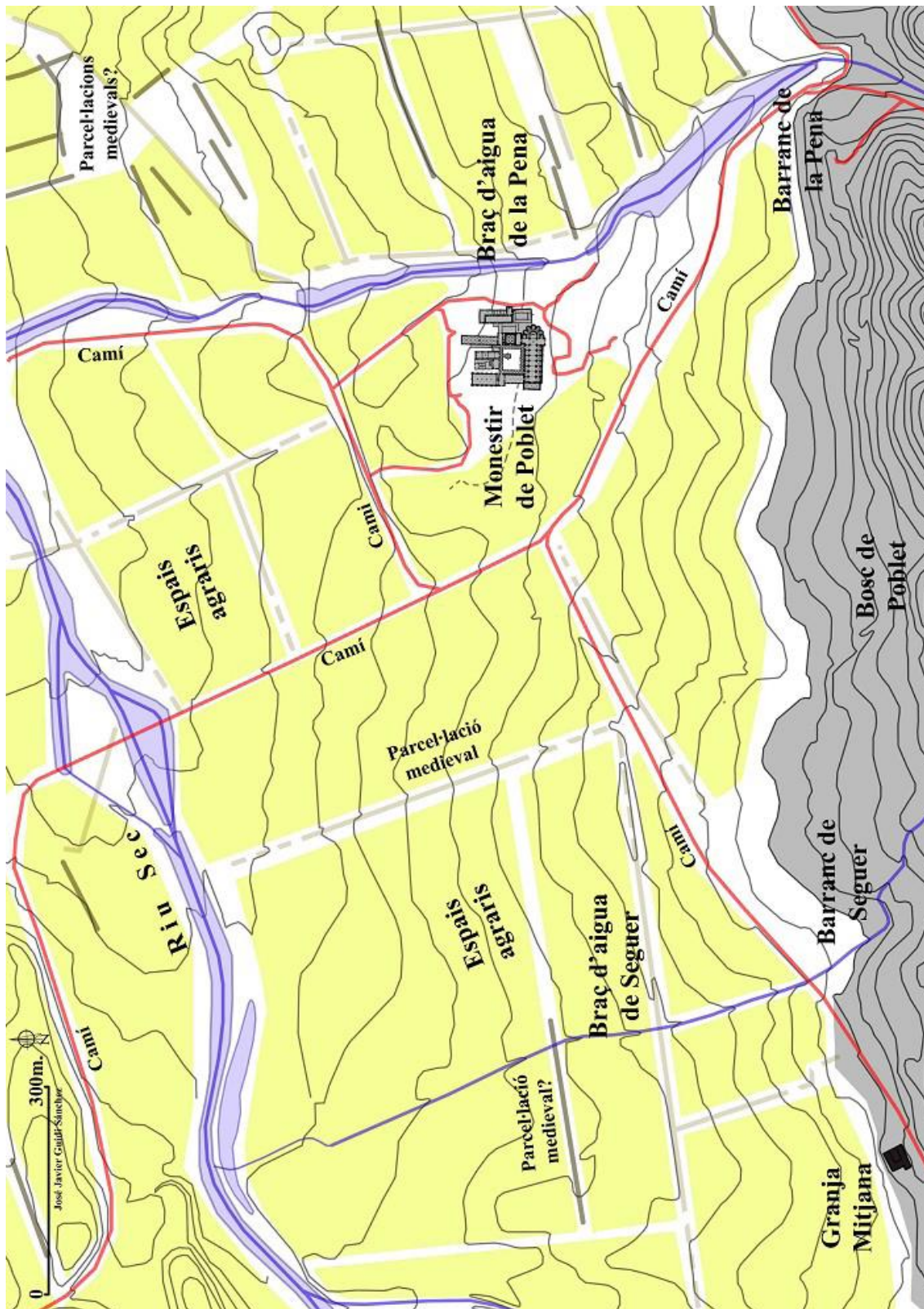
Construccions del monestir de Poblet: segona meitat del segle XII. Dibuix de l'autor.

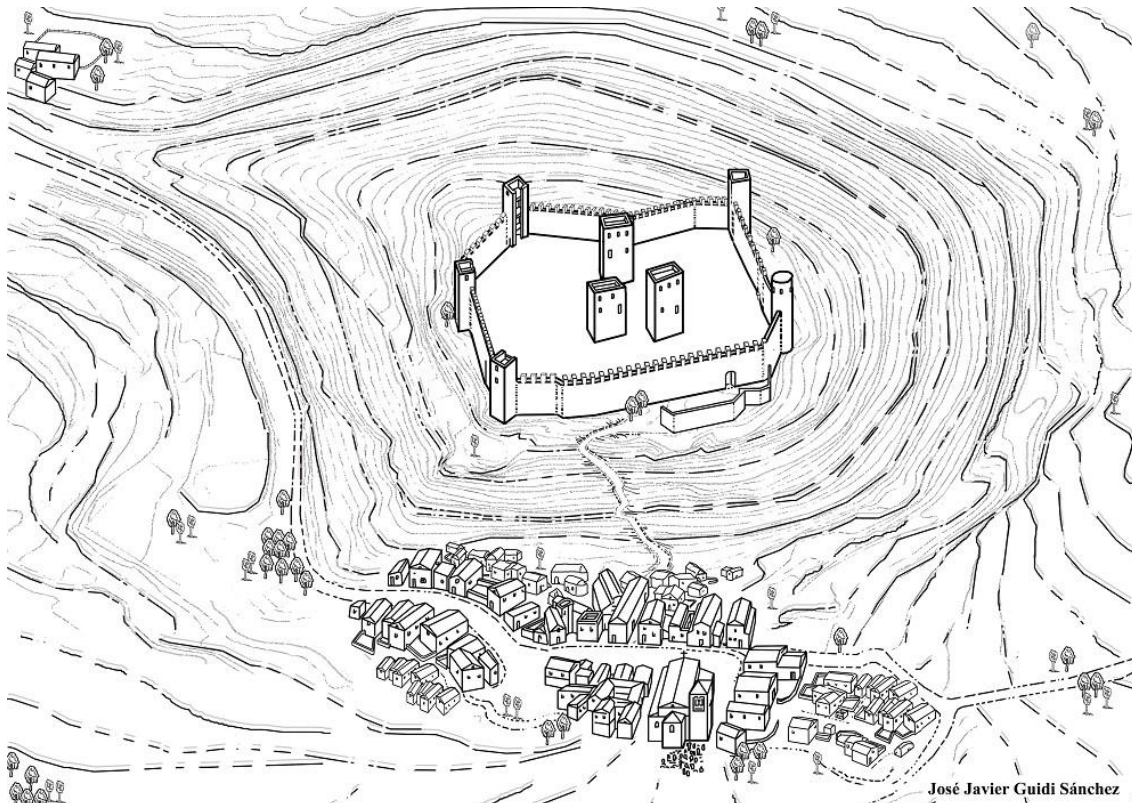
Construccions del monestir de Poblet: finals del segle XII. Dibuix de l'autor.

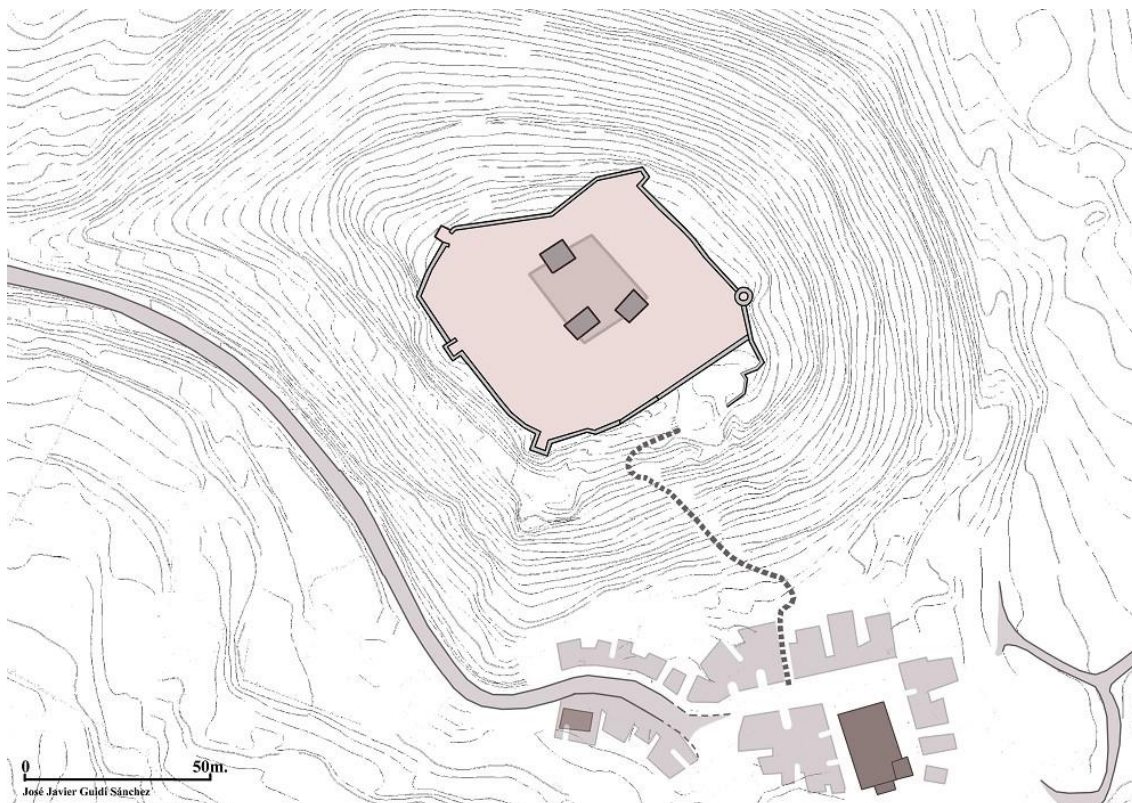
Evolució constructiva del monestir de Poblet. Dibuix de l'autor.

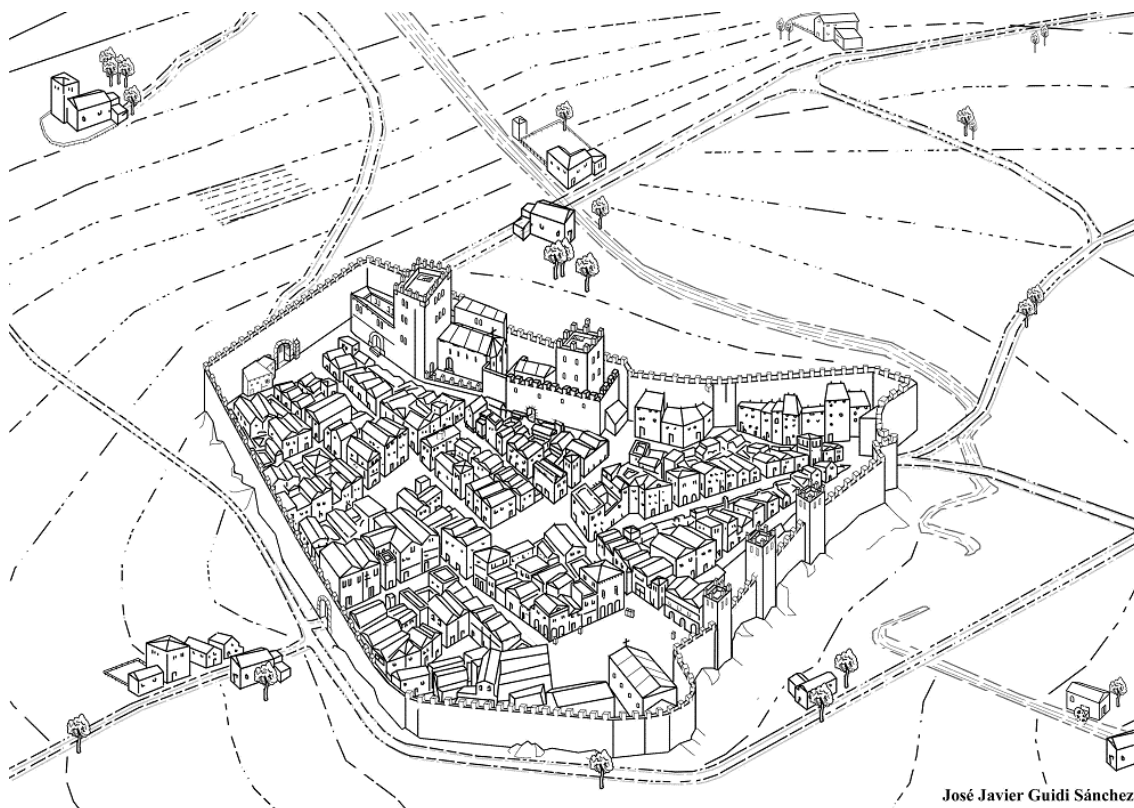
Identificació i localització de parcel·lacions amb un possible origen medieval i situació del monestir de Poblet, la Granja Mitjana i xarxa de camins en el context del seu marc geogràfic de la Conca de Poblet amb els principals agents del relleu i xarxa hídrica. Fase III (segle XIII). Dibuix de l'autor.

Hipòtesi de restitució de l'Albiol a l'edat mitjana. Dibuix de l'autor.

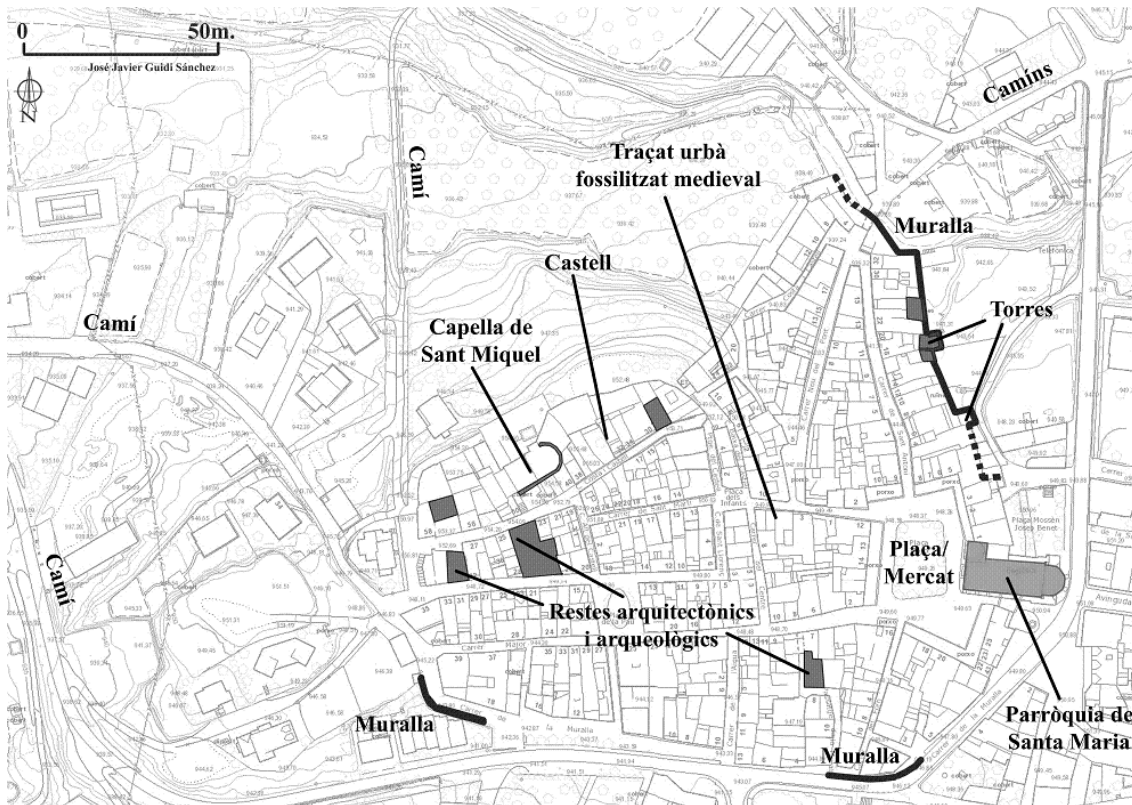
Restitució de les principals estructures arquitectòniques i espais arqueològics de l'Albiol en reacció al marc natural. Segles XIII-XV. Dibuix de l'autor.

Hipòtesi restitutiva de la Prades medieval. Dibuix de l'autor.

Capella romànica del castell de Prades.

Principals estructures arquitectòniques i jaciments arqueològics medievals de Prades. Dibuix de l'autor.

Prades.

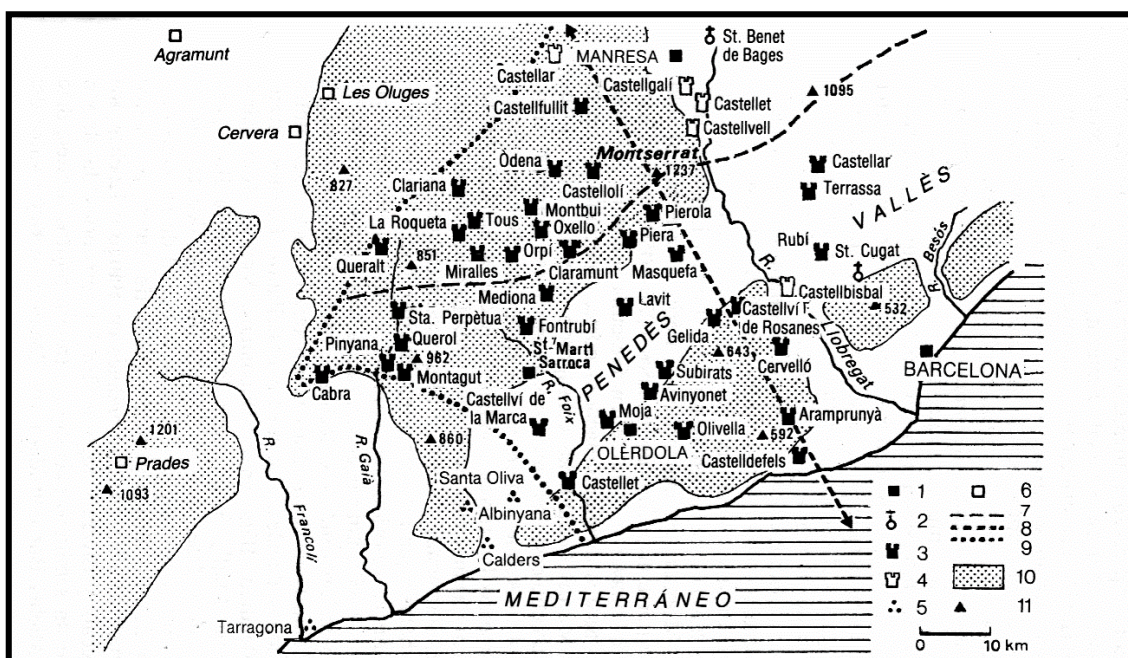
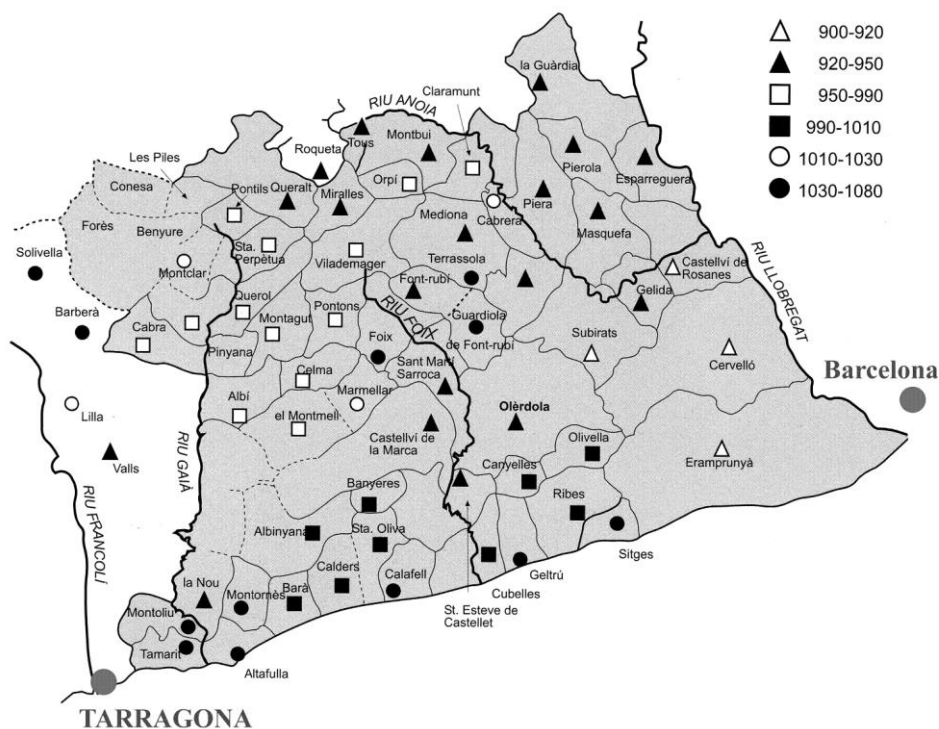

Fig. 3. Los castillos de Cataluña

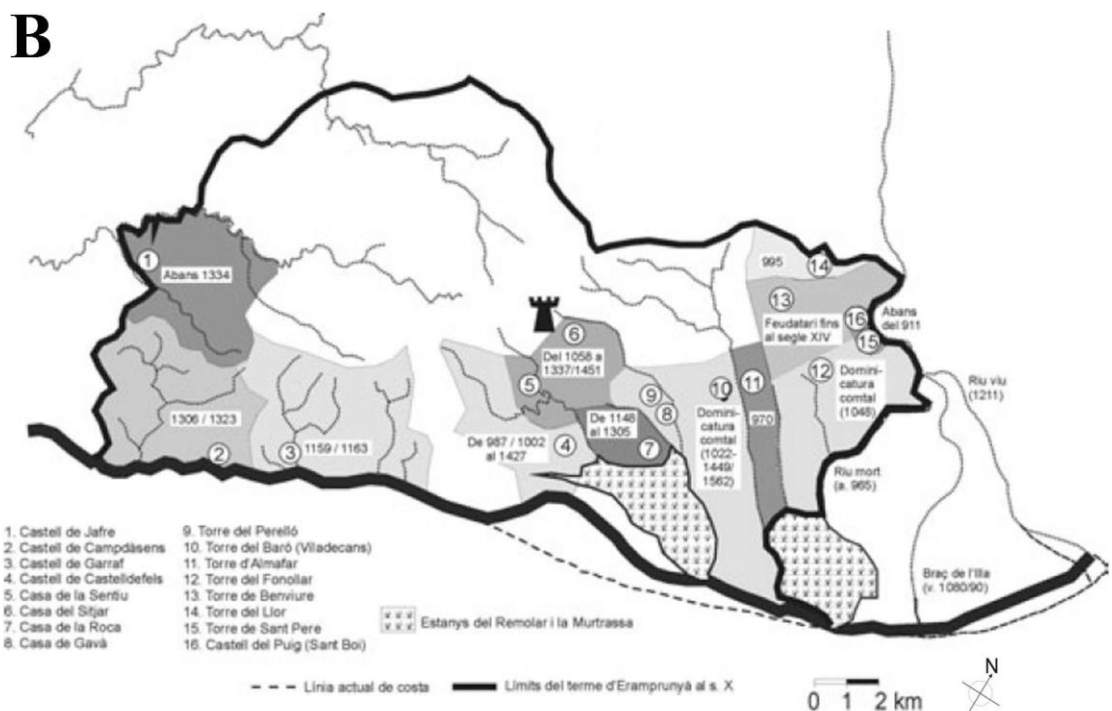
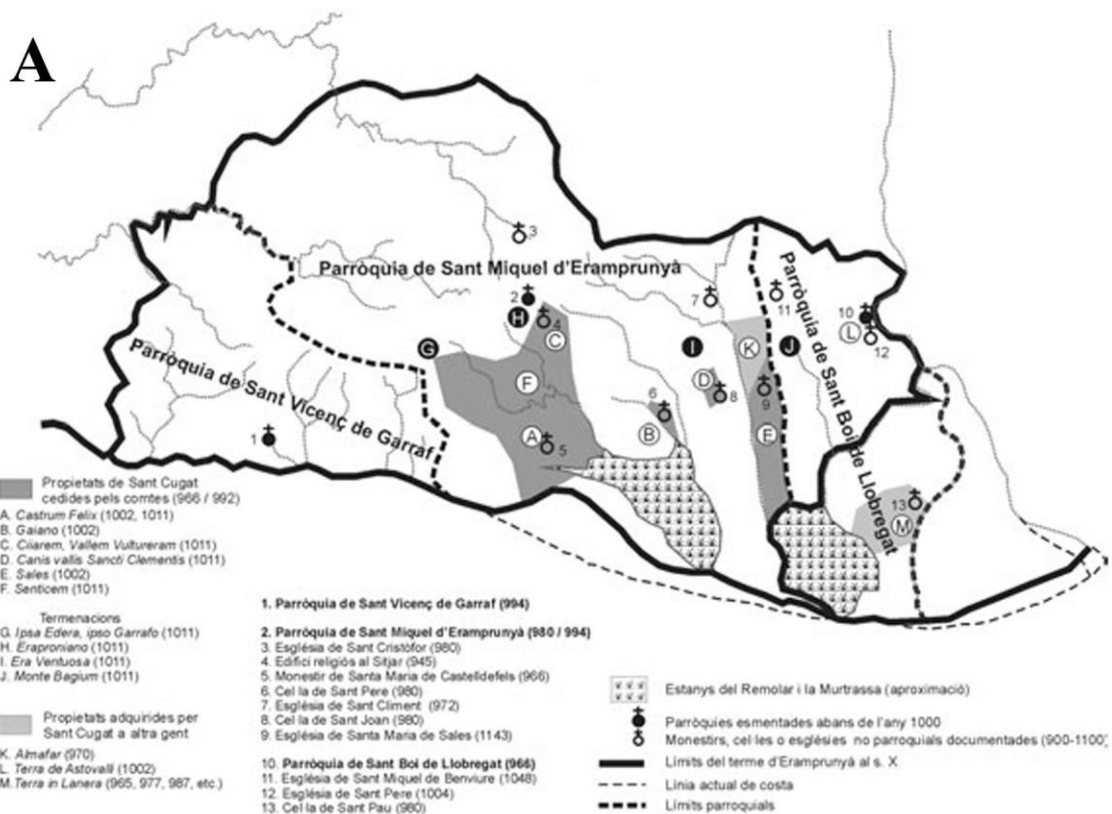
Las fortalezas de la frontera suroccidental hacia el año 1000

- 1) Olèrdola: Antigua ciudatela importante o ciudad fortificada; 2) Sant Cugat: monasterio; 3) Odena: castillo cuya existencia se demuestra por documentos anteriores a 1010; 4) Castellet: castillo cuya existencia se demuestra por la toponimia; 5) Albinyana: localidad en ruinas antes de 1010; 6) Les Oluges: punto de apoyo musulmán; 7) límites de los condados de Barcelona y de Ausona-Manresa; 8) línea aproximada de la defensa cristiana hacia el año 900; 9) límite extremo del poblamiento hacia el año 1000; 10) zonas de bosque y relieve accidentado; 11) cota de altitud

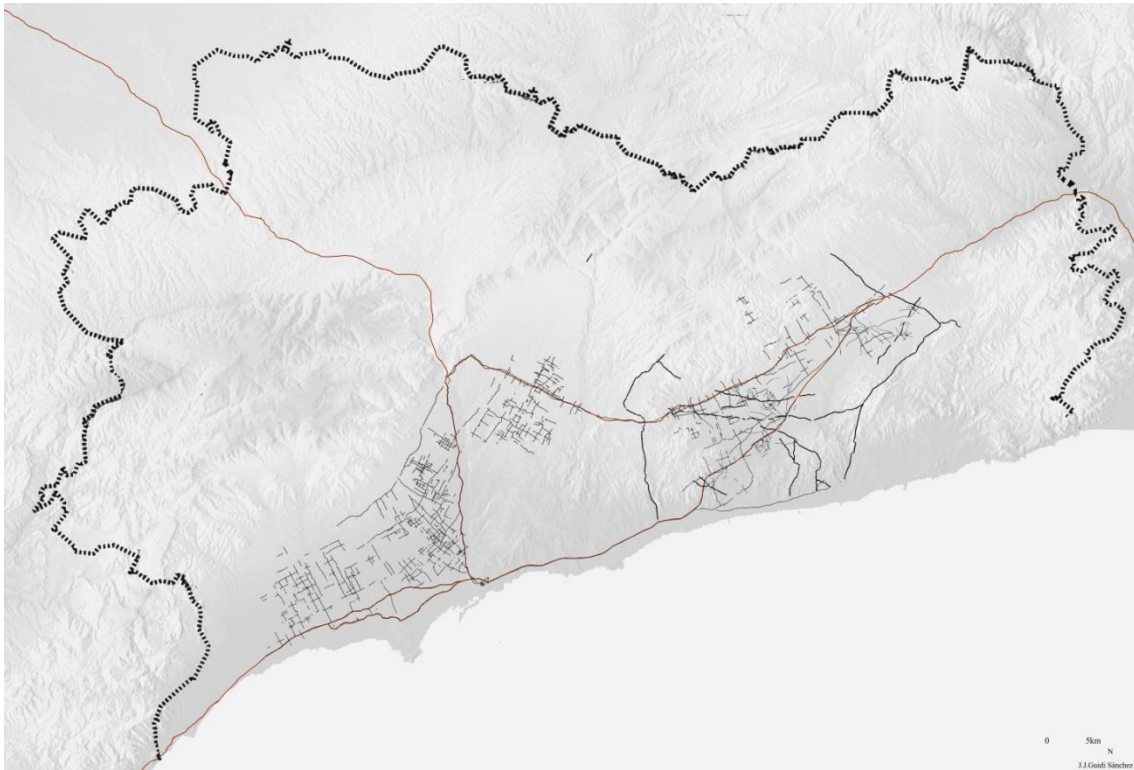
Torres i castells documentats en la frontera entre Barcelona i Tarragona cap a l'any 1000. Segons BONASSIE 1979.

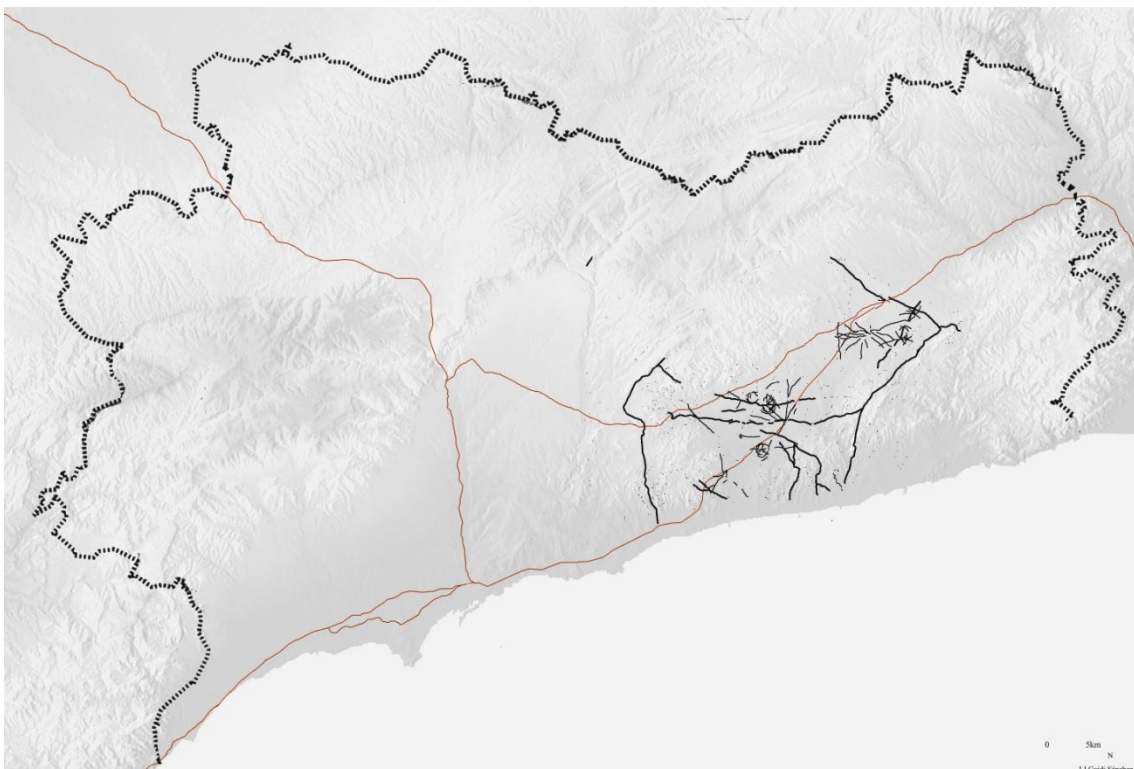
Castells entre el Llobregat i el Gaià (anys 900-1080), segons BATET 2004.

El Garraf; A: Estructura parroquial del terme d'Eramprunyà a final del segle X; B: Esquarterament del terme d'Eramprunyà. Segons Campmany 2008.

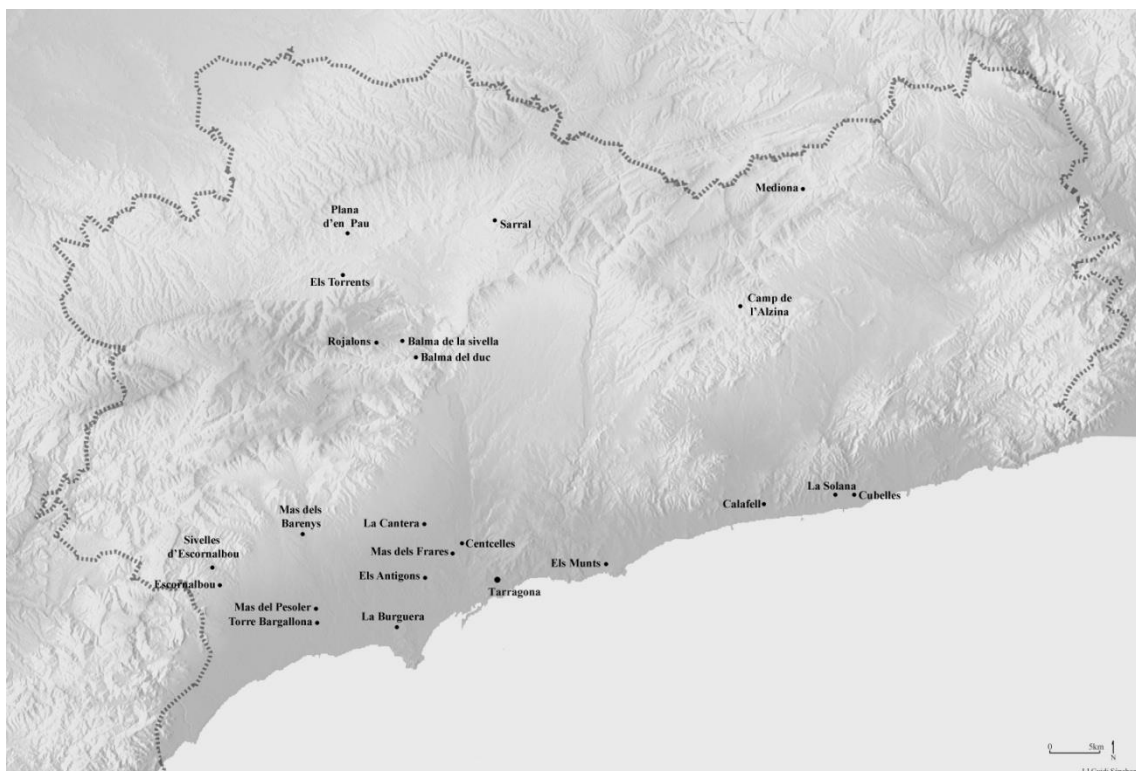
Delimitació del territori de l'ager *Tarraconensis* amb el tramat de les principals vies de comunicació, la trama de centuriacions d'origen romà i la xarxa de camins radiocèntrics potenciats en època postclàssica i altmedieval. Dibuix de l'autor.

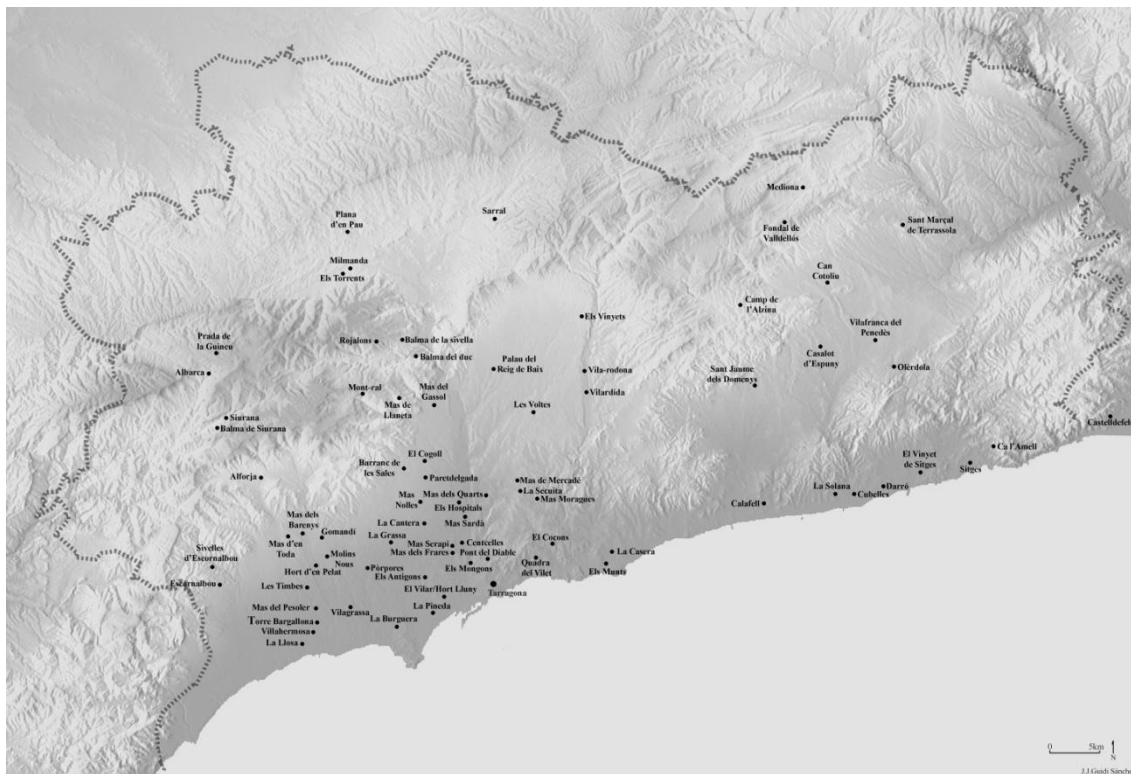
Delimitació del territori de l'antic ager *Tarraconensis* amb el tramat de les principals vies de comunicació d'origen romà i la xarxa de camins radiocèntrics potenciats en època postclàssica i altmedieval. Una gran part d'aquests camins de llarga distància s'han documentat en l'àrea de septentrional de l'antic territorium de Tàrraco, al *territorio Penetense* (Penedès històric). Dibuix de l'autor.

Delimitació del territori de l'ager *Tarraconensis* depenent de la ciutat de Tàrraco i principals jaciments arqueològics documentats amb una intensa ocupació al segle VI d.C. Dibuix de l'autor.

Delimitació del territori de l'ager *Tarraconensis* depenent de la ciutat de Tàrraco i principals jaciments arqueològics documentats amb una intensa ocupació al segle VII d.C. Dibuix de l'autor.

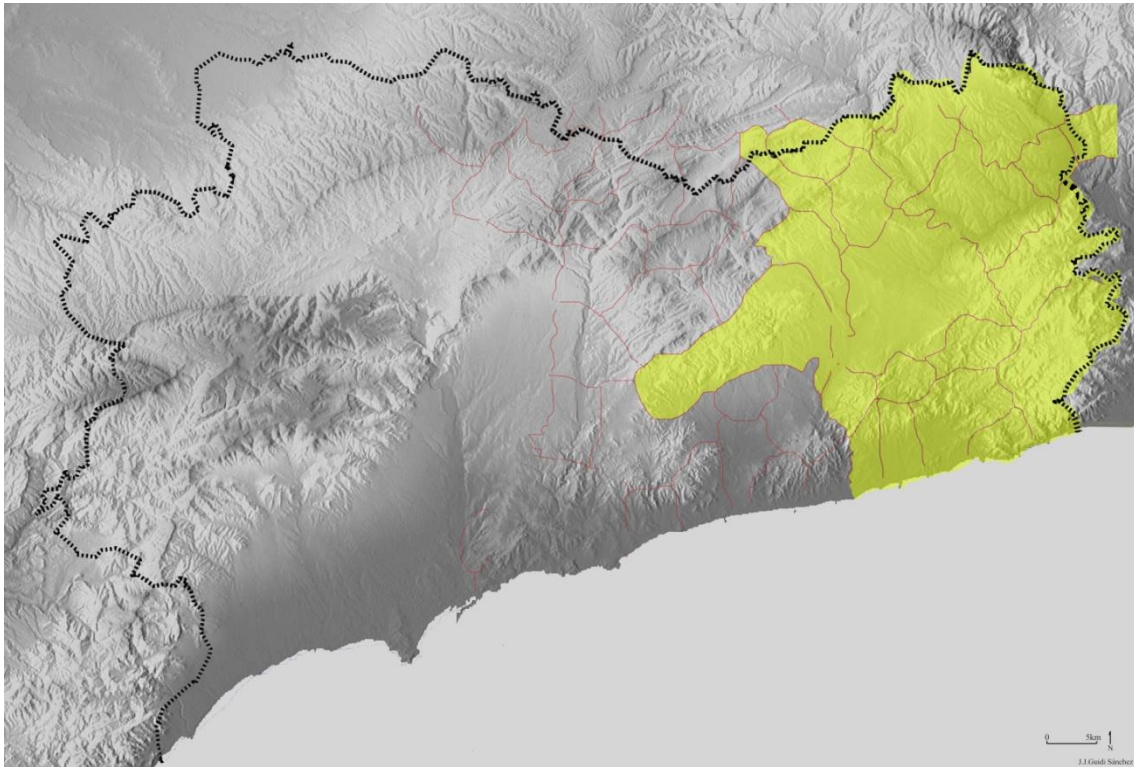
Delimitació del territori de l'ager Tarraconensis depenent de la ciutat de Tàrraco i principals jaciments arqueològics documentats als segles VI-VII d.C. Dibuix de l'autor.

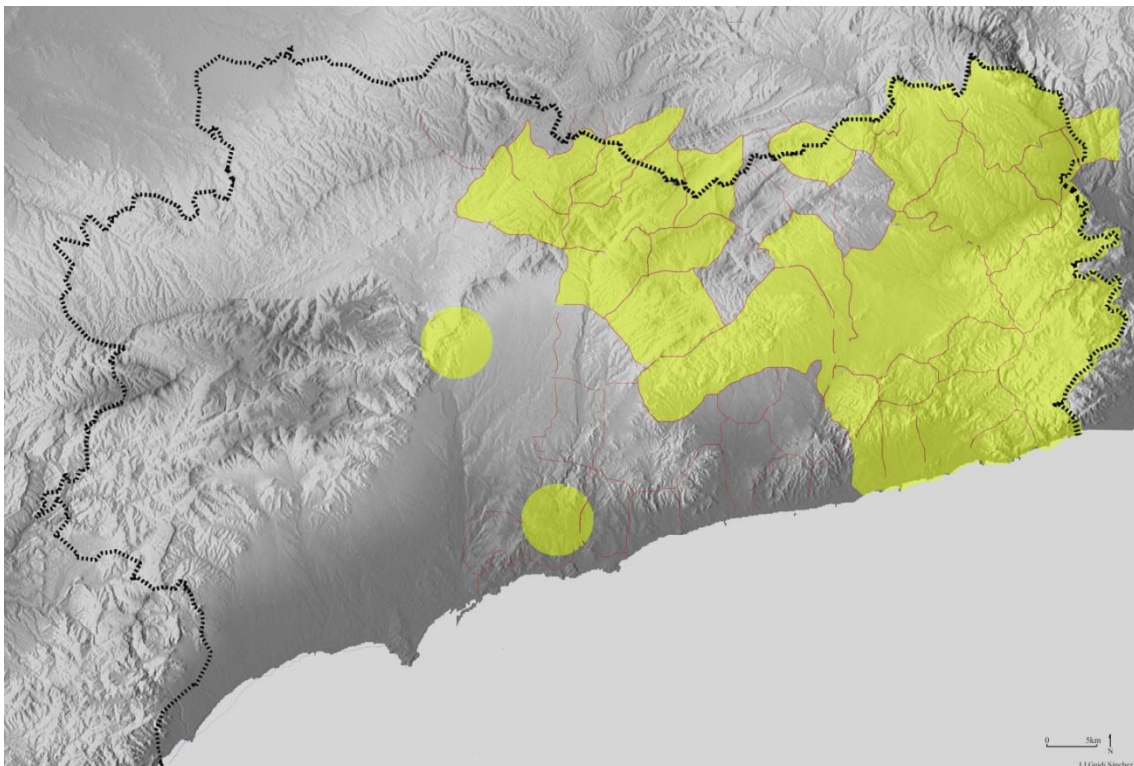
Delimitació del territori de l'ager Tarraconensis depenent de la ciutat de Tàrraco i principals jaciments arqueològics documentats amb ocupació o datats als segles VI-VII d.C. en relació amb les principals vies de comunicació i el tramtat de centuriacions o parcel·lacions d'origen romà. Dibuix de l'autor.

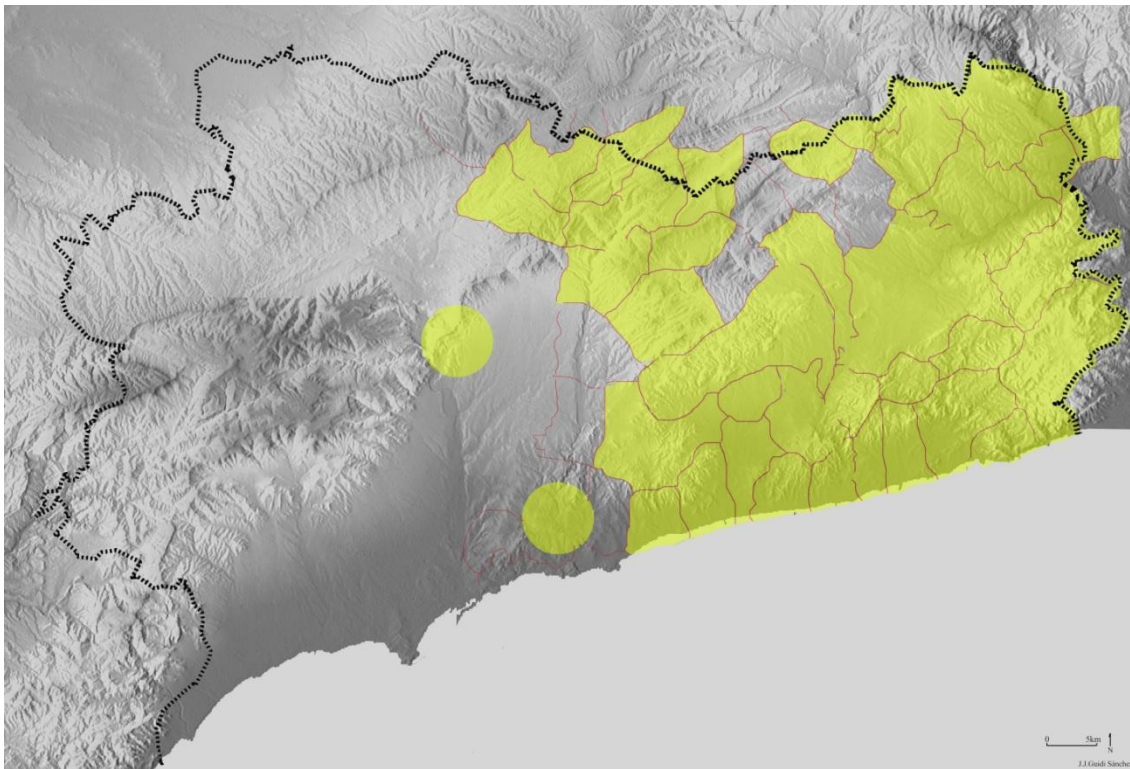
Delimitació del territori de l'ager *Tarraconensis* depenent de la ciutat de Tàrraco i principals jaciments arqueològics documentats amb ocupació o datats als segles VI-VII d.C. en relació amb les principals vies de comunicació i el tram de centuriacions o parcel·lacions d'origen romà. La segona meitat del segle VIII d.C. aquesta va ser la realitat territorial i poblacional que es van trobar els conqueridors àrabs en el seu avanç pel litoral mediterrani. Dibuix de l'autor.

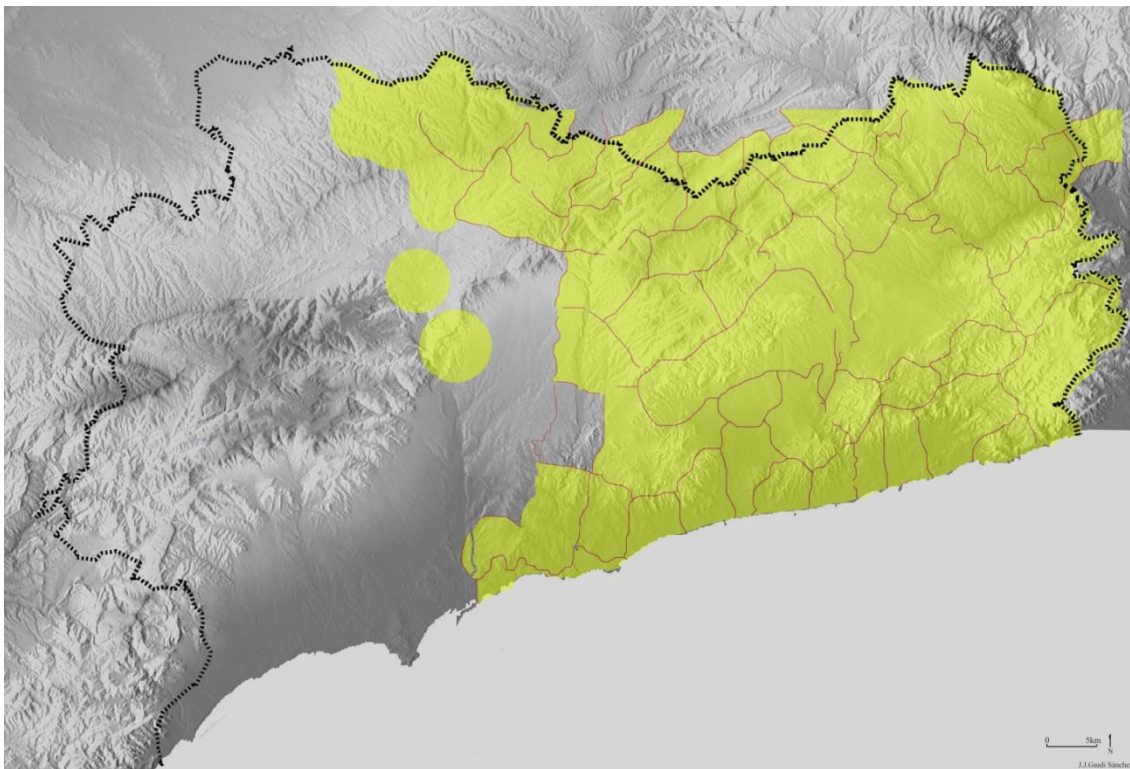
Delimitació del marc geogràfic de l'antic *ager Tarraconensis* integrat dins l'òrbita d'al-Andalus amb indicació de l'avanç comtal sustentat en la xarxa de castells termenats, anys 920-950.

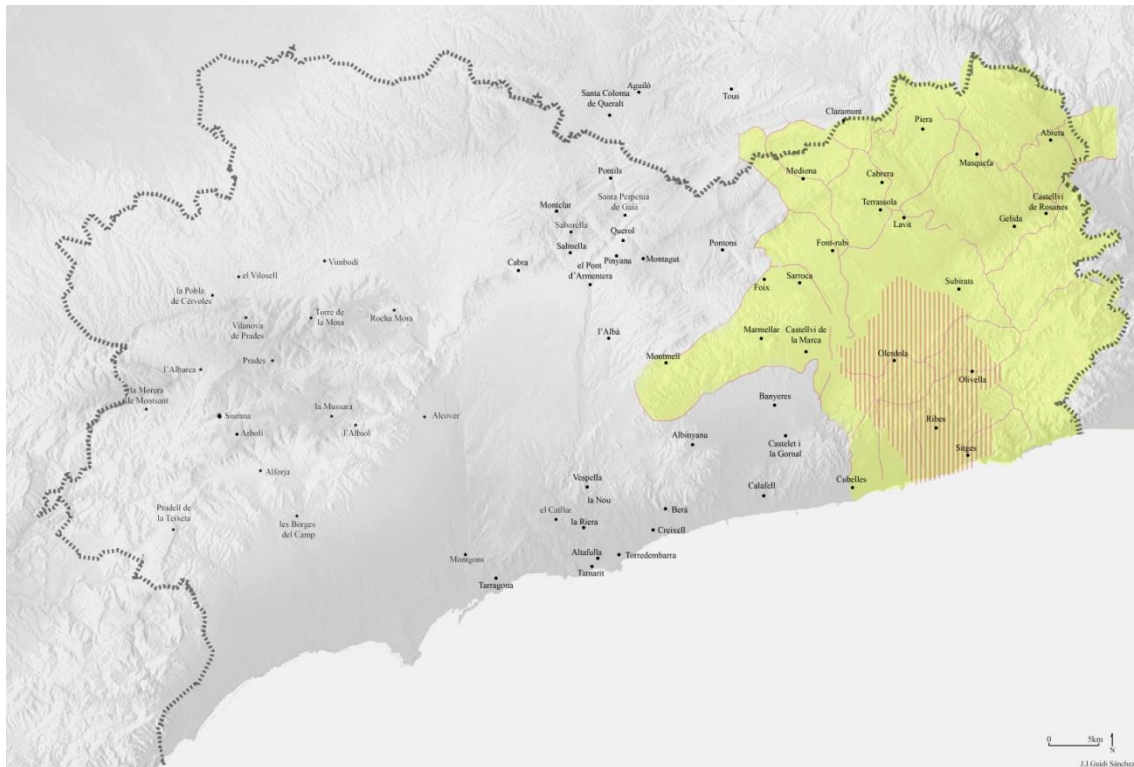
Delimitació del marc geogràfic de l'antic *ager Tarraconensis* integrat dins l'òrbita d'al-Andalus amb indicació de l'avanç comtal sustentat en la xarxa de castells termenats, anys 950-990.

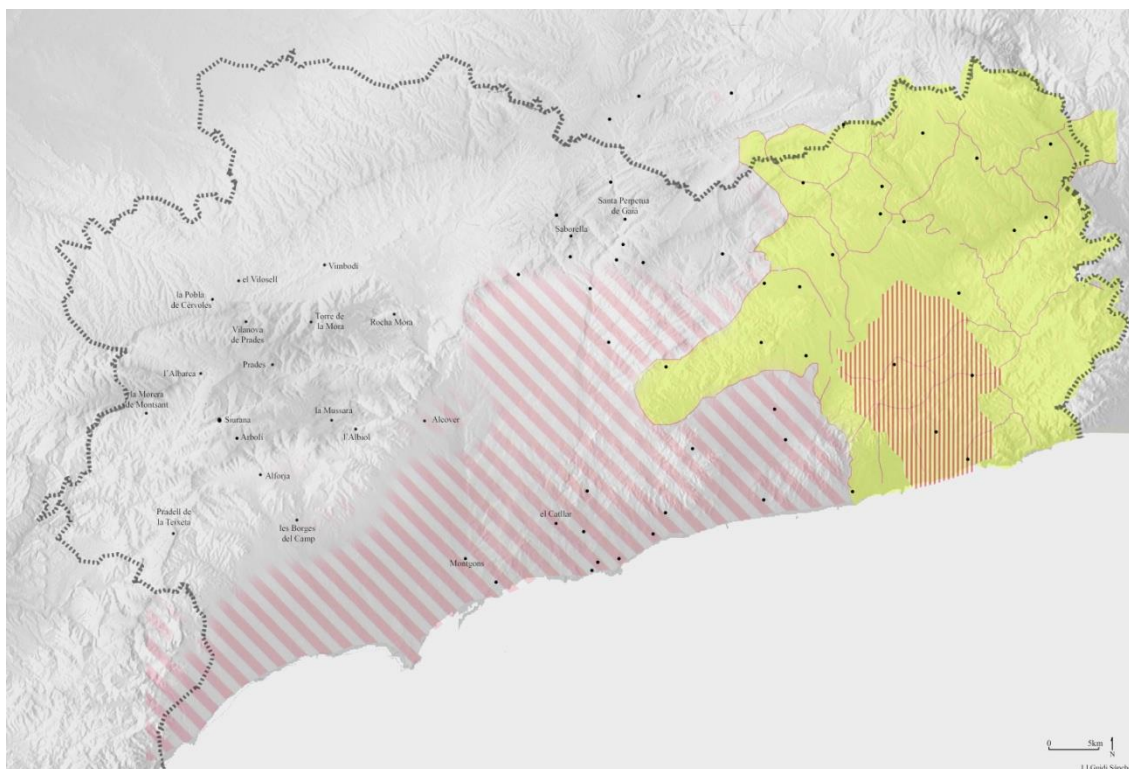
Delimitació del marc geogràfic de l'antic *ager Tarraconensis* integrat dins l'òrbita d'al-Andalus amb indicació de l'avanç comtal sustentat en la xarxa de castells termenats, anys 990-1010.

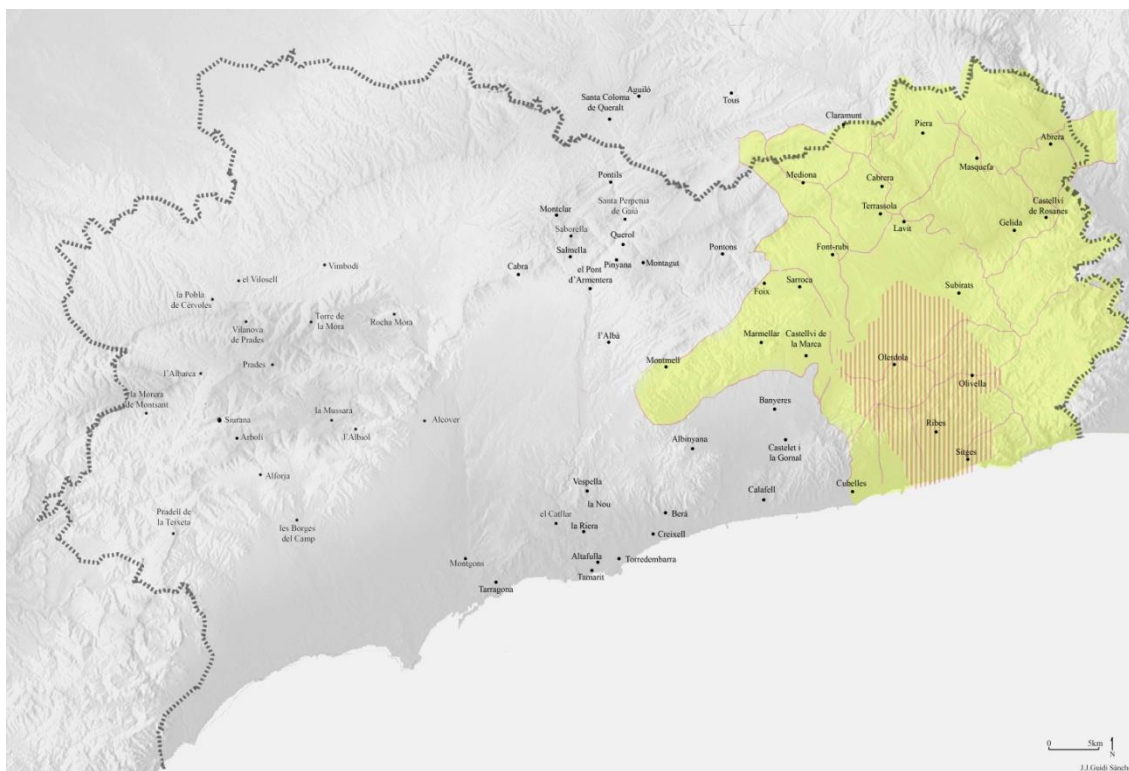
Delimitació del marc geogràfic de l'antic *ager Tarraconensis* integrat dins l'òrbita d'al-Andalus amb indicació de l'avanç comtal sustentat en la xarxa de castells termenats, anys 1010-1080.

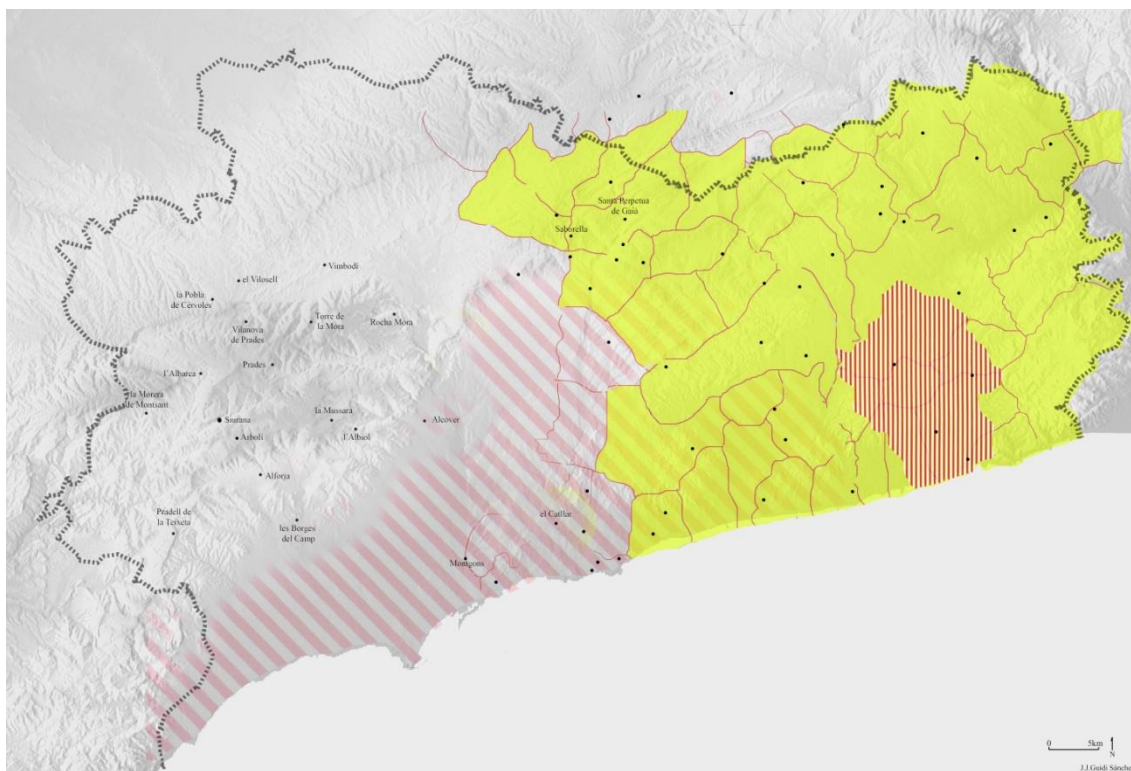
Delimitació del marc geogràfic de l'antic *ager Tarraconensis* integrat dins l'òrbita d'al-Andalus amb indicació de l'avanç comtal sustentat en la xarxa de castells termenats, anys 920-950. L'espai amb el tramtat ratllat correspon al territori adscrit a la *civitas* altmedieval d'Olèrdola. El desenvolupament de la població i el territori d'Olèrdola s'emmarca en un context de fragmentació del poder comtal i l'alçament de les aristocràcies feudals locals. Dibuix de l'autor.

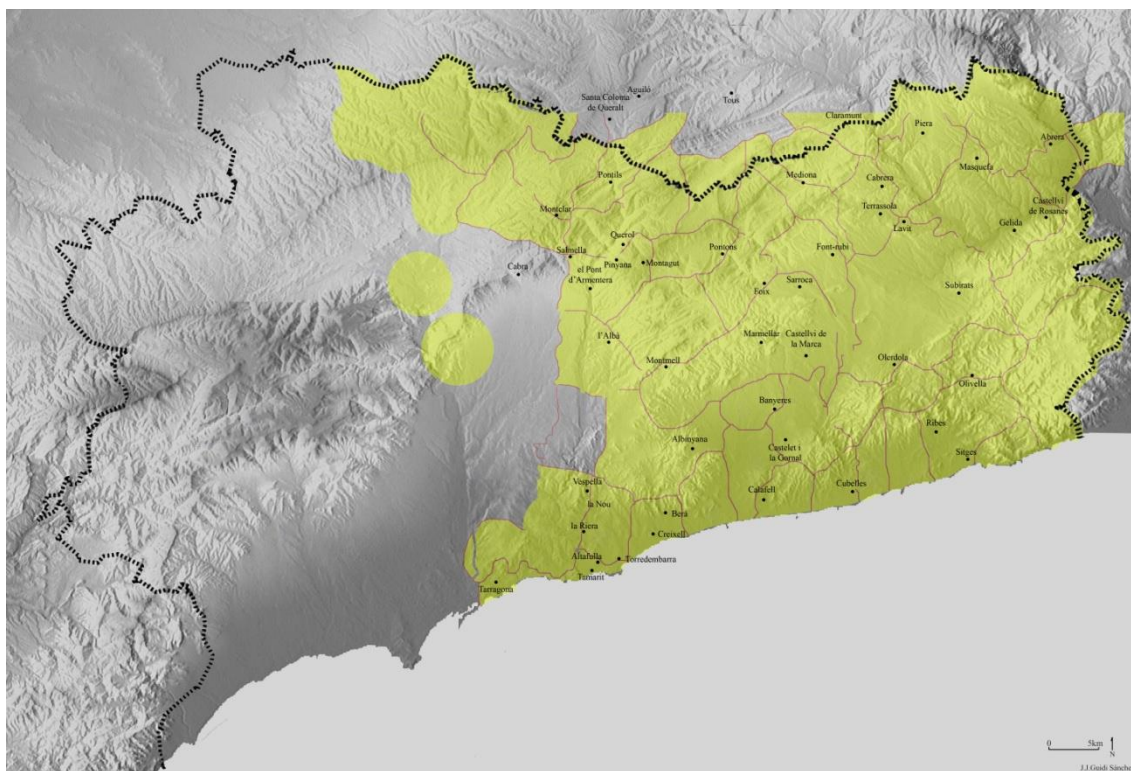
Delimitació del marc geogràfic de l'antic *ager Tarraconensis* integrat dins l'òrbita d'al-Andalus amb indicació de l'avanç comtal sustentat en la xarxa de castells termenats a mitjans del segle Xd.C. L'espai amb el tramtat ratllat vertical correspon al territori adscrit a la *civitas* altmedieval d'Olèrdola. El desenvolupament de la població i el territori d'Olèrdola s'emmarca en un context de fragmentació del poder comtal i l'alçament de les aristocràcies feudals locals. La gran franja d'espai ratllada amb línees obliqües correspon als territoris andalusins que passarien progressivament a l'òrbita dels poders feudals del nord en detriment d'al-Andalus. El baluard andalusí es sustenta en els massissos muntanyosos de la Serra de Prades que controla directament el Camp de Tarragona. Dibuix de l'autor.

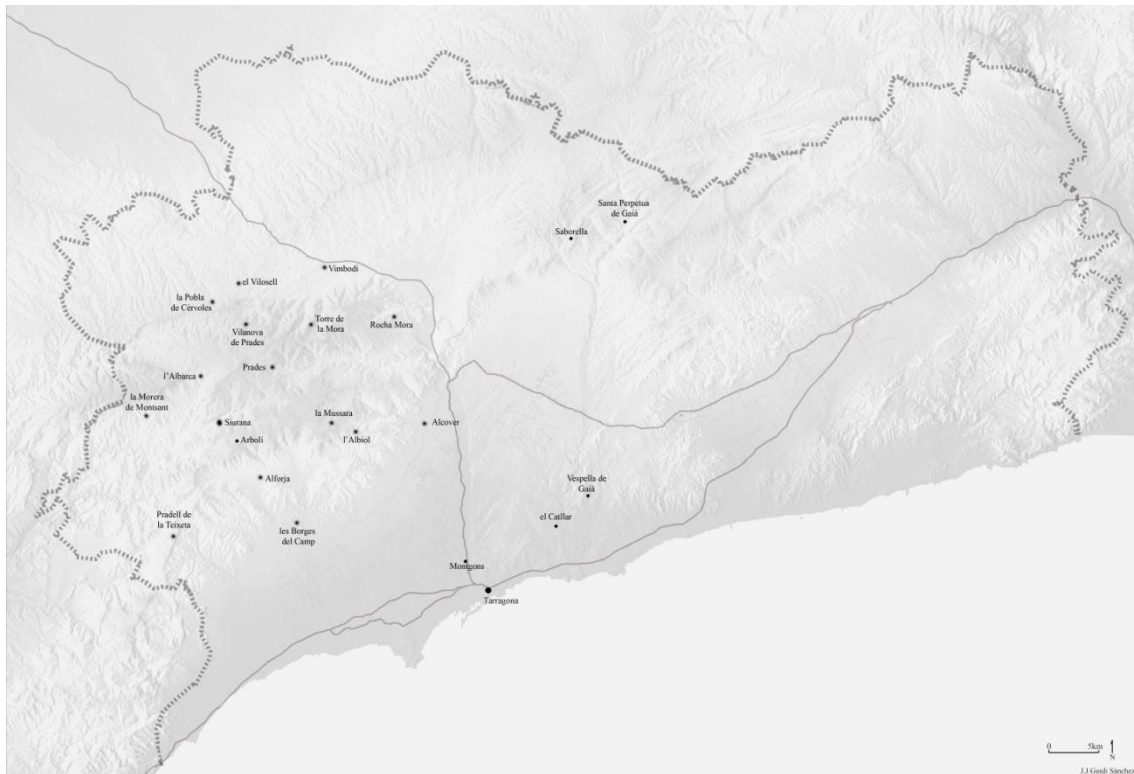
Delimitació del marc geogràfic de l'antic *ager Tarraconensis* integrat dins l'òrbita d'al-Andalus amb indicació de l'avanç comtal sustentat en la xarxa de castells termenats a mitjans del segle Xd.C. L'espai amb el tramtat ratllat vertical correspon al territori adscrit a la *civitas* altmedieval d'Olèrdola. El desenvolupament de la població i el territori d'Olèrdola s'emmarca en un context de fragmentació del poder comtal i l'alçament de les aristocràcies feudals locals. La gran franja d'espai ratllada amb línees obliqües correspon als territoris andalusins que passarien progressivament a l'òrbita dels poders feudals del nord en detriment d'al-Andalus. El baluard andalusí es sustenta en els massissos muntanyosos de la Serra de Prades que controla directament el Camp de Tarragona. Dibuix de l'autor.

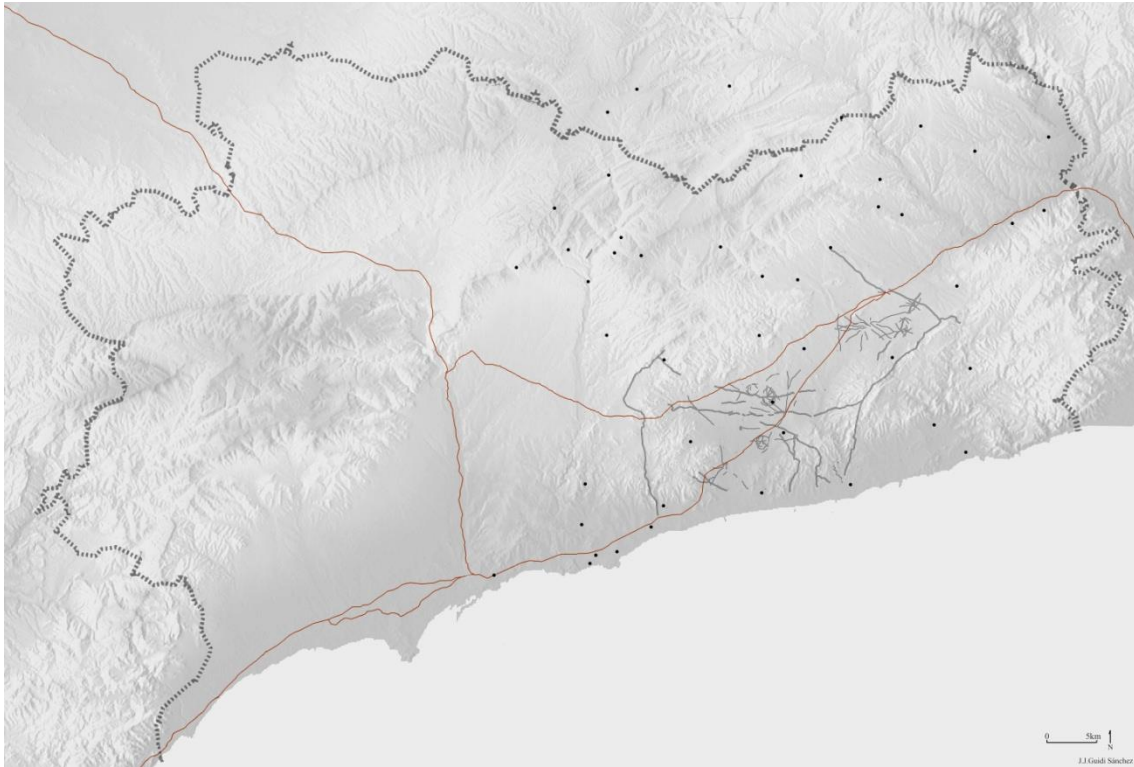
Delimitació del marc geogràfic de l'antic *ager Tarraconensis* integrat dins l'òrbita d'al-Andalus amb indicació de l'avanç comtal sustentat en la xarxa de castells termenats a principis del segle XI. L'espai amb el tram ratllat vertical correspon al territori adscrit a la *civitas* altomedieval d'Olèrdola. El desenvolupament de la població i el territori d'Olèrdola s'emmarca en un context de fragmentació del poder comtal i l'alçament de les aristocràcies feudals locals. La gran franja d'espai ratllada amb línees obliqües correspon als territoris andalusins que passarien progressivament a l'òrbita dels poders feudals del nord en detriment d'al-Andalus. La franja septentrional-oriental de l'antic territori tarraconense correspon al denominat *territorio Penetense* (el Penedès històric); la seva línea més meridional correspon amb la *Ipsa Marcha Extrema* consolidada en torn al riu Gaià. El baluard andalusí es sustenta en els massissos muntanyosos de la Serra de Prades que controla directament el Camp de Tarragona. Dibuix de l'autor.

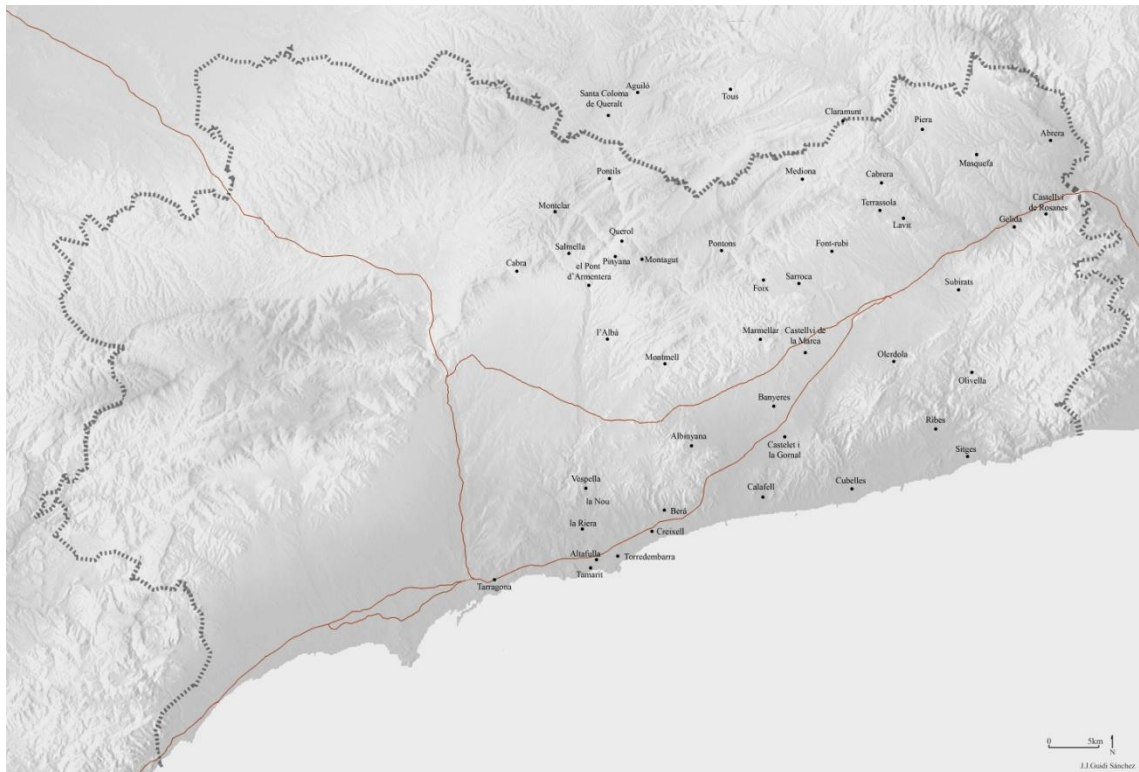
Delimitació del marc geogràfic de l'antic *ager Tarraconensis* integrat dins l'òrbita d'al-Andalus amb indicació de l'avanç comtal sustentat en la xarxa de castells terminats a finals del segle XI i principis del segle XII. Els punts representen les principals fortificacions. Dibuix de l'autor.

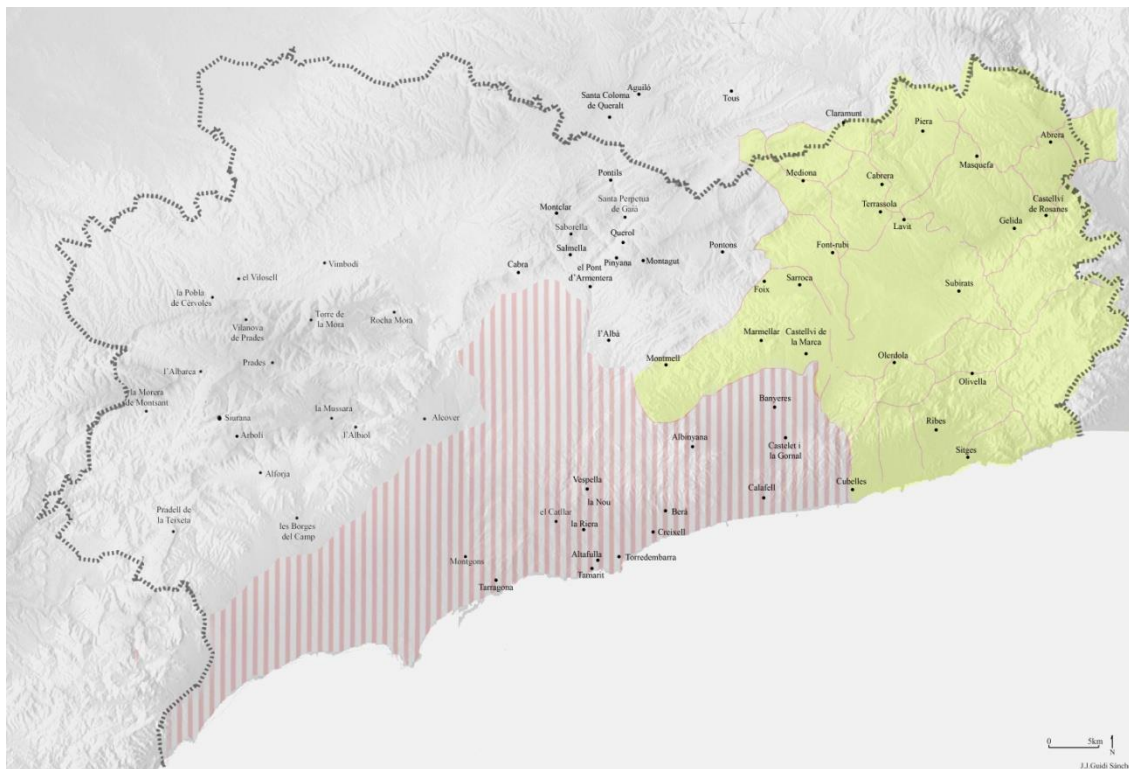
Principals fortificacions andalusines (segles IX-X d.C.) de la franja meridional de l'antic *ager Tarraconensis*, vinculades i dependent de la fortalesa de Siurana i del districte de Tortosa amb la seva relació amb les principals vies de comunicació (d'origen romà amb usos en època altmedieval). La gran part d'aquestes fortificacions andalusines es concentren en l'entorn de la Serra de Prades i s'allunyen de les vies d'origen romà (excepte Vimbodi). Dibuix de l'Autor.

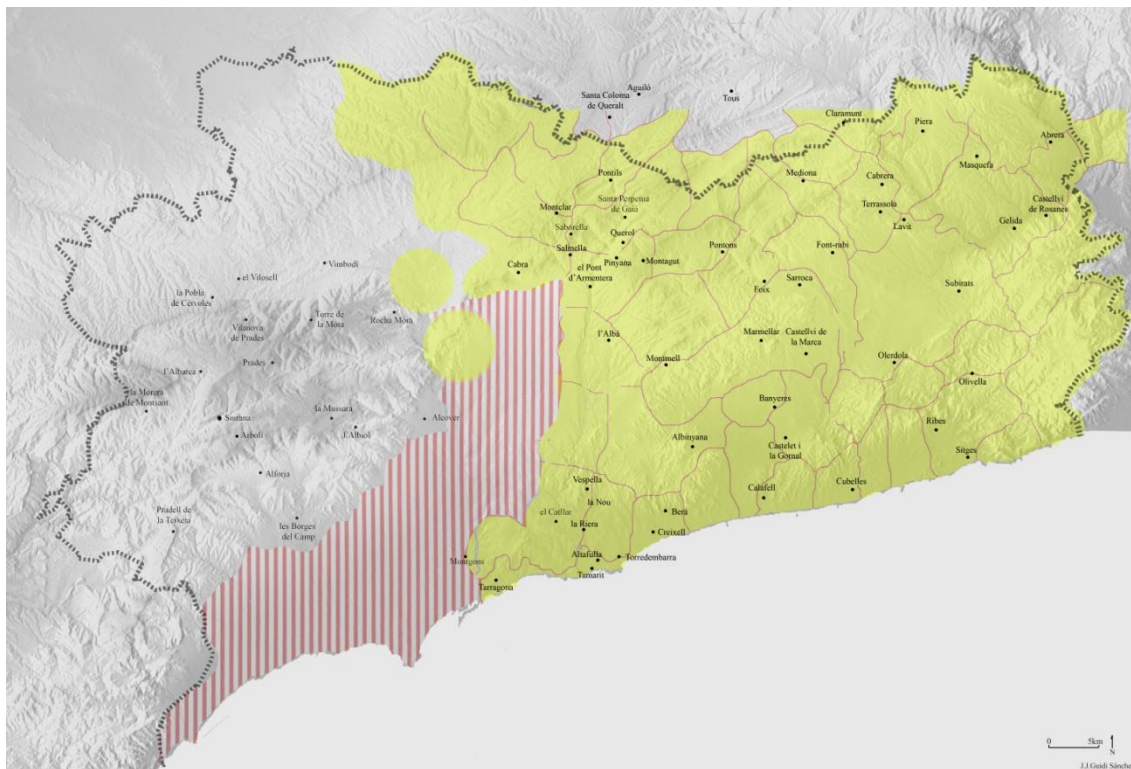
Franja septentrional de l'antic *ager Tarraconensis* amb la xarxa de castells termenats sota el control de l'avanç feudal comtal i les principals vies de comunicació de llarga distància documentats al segle XI d.C. La potencialització d'eixos viaris locals respon a la necessitat de comunicar les noves poblacions dins els més reduïts *territoria* en que es va fragmentar l'antic territori romà. Dibuix de l'autor.

Franja septentrional de l'antic *ager Tarraconensis* amb la xarxa de castells termenats sota el control de l'avanç feudal comtal i les principals vies de comunicació de llarga distància documentats al segle XI d.C. Es pot apreciar com el control de les vies de comunicació (per exemple la Via Augusta), es concentren a mesura que l'avanç comtal s'apropa a l'antiga *civitas* de Tàrraco. En el cas del Penedès històric (*territorio Penetense*) les fortaleses van resseguir les diferents línies muntanyoses allunyant-se de la plana fèrtil agrícola. Dibuix de l'autor.

L'antic *ager Tarraconensis* transformat en un territori de frontera entre al-Andalus i el comtat de Barcelona al segle X d.C. La franja septentrional-oriental es constitueix per un espai en constant i progressiu avanç per part de les forces feudals del comtat de Barcelona en base a una xarxa de castells termenats que en molts casos reutilitzen estructures d'origen andalusí (Lavit, Mediona, Gelida...). La resta del territori estava adscrit i era depenent del districte de Tortosa i més concretament de la fortalesa de Siurana (àrea de la Serra de Prades). L'espai ratllat constituïria una franja fronterera depenent del poder andalusí però amb presència d'espais poblats per cristians (la base poblacional hispanoromana postclàssica). Tarragona romandria en el cor d'aquesta franja fronterera entre la directa influència de l'estat andalusí i els poders feudals del nord. Dibuix de l'autor.

L'antic *ager Tarraconensis* transformat en un territori de frontera entre al-Andalus i el comtat de Barcelona a finals del segle XI i principis del segle XII d.C. La franja septentrional-oriental es constitueix per un espai en constant i progressiu avanç per part de les forces feudals del comtat de Barcelona en base a una xarxa de castells termenats que en molts casos reutilitzen estructures d'origen andalusí (Lavit, Mediona, Gelida...). Durant el segle XI d.C. aquesta frontera es consolida a la ribera del riu Gaià. La resta del territori estava adscrit i era depenent del districte de Tortosa i més concretament de la fortalesa de Siurana (àrea de la Serra de Prades). L'espai ratllat constituïria una franja fronterera depenent del poder andalusí però amb presència d'espais poblats per cristians (la base poblacional hispanoromana postclàssica). L'antiga *civitas* de Tarragona, la balda (vilatge) andalusí, passaria en aquestes cronologies a l'òrbita del comtat de Barcelona malgrat les dificultats de la presència de les fortificacions andalusines de la Serra de Prades. Dibuix de l'autor.